3-cü Ortaq Türk Keçmişindən Ortaq Türk Gələcəyinə doğru: “100-cü il dönümündə Türkoloji Qurultaydan bu günə ortaq əlifba məsələləri” adlı beynəlxalq simpoziumun

MƏRUZƏ MƏTNLƏRİ

2-3 mart 2026

Bakı, Azərbaycan

Xəzər Universiteti Mədəni Antropologiya və Folklor İnstitutu

Elmi redaktorlar: **Prof. Bilgehan ATSIZ GÖKDAĞ**
Dos. Aynur QƏZƏNFƏRQIZI
Məruzələri tərtib edən**:** **Aydan ƏLİYEVA**
Dizayner: **Nərminə QASIMOVA**

3-cü Ortaq Türk Keçmişindən Ortaq Türk Gələcəyinə doğru: "100-cü il dönümündə Türkoloji Qurultaydan bu günə ortaq əlifba məsələləri" adlı beynəlxalq simpoziumun məruzə mətnləri. – Bakı, Xəzər Universitetinin Nəşriyyatı, 2026. – 617 s.

İSBN 978-9952-20-196-3

ELMİ HEYƏT:

Prof. Hamlet İsaxanlı – Xəzər Universiteti, Direktorlar və Qəyyumlar Şurasının sədri.

Prof. Osman Mert – Türk Dil Qurumunun rəhbəri.

Dr. Raziya İsayeva – Xəzər Universitetinin rektoru.

Prof. Bilgehan Atsız Gökdağ – Yeni Türkiyə Strateji Araşdırma Mərkəzi.

Akad. Nizami Cəfərov – Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin müdiri, BDUnun Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri.

Prof. Öcal Oğuz – UNESCO üzrə Türkiyə Milli Komissiyasının sədri, Ankara Hacı Bayram Vəli Universiteti, Ədəbiyyat Fakültəsi, Türk Folkloru bölümü.

Prof. Nadir Məmmədli – AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru.

Prof. Yerden Gajibekov – Beynəlxalq Qazax Dil Qurumu və Beynəlxalq Türkologiya Mərkəzi Akademiyası.

Dr. Milana Abbasova – Xəzər Universiteti, Təhsil, Humanitar və Sosial elmlər fakültəsinin dekanı.

Prof. Turgut Tok – Pamukkale Ünversiteti, Kafedra müdiri.

Dos. Dilber Zeynalova – Xəzər Universiteti, Dillər və Ədəbiyyatıar departamentinin rəhbəri.

Dos. Elçin İbrahimov – Qarabağ Universiteti, Elm şöbəsinin müdiri.

Dos. Elmira Məmmədova-Kekeç – Xəzər Unviersiteti; "Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrası"nın müdiri.

Prof. Jabbor Eşankulov – Özbəkistan İncəsənət ve Folklor Muzeyi.

Prof. Güllü Karanfil – Komrat Dövlət Universiteti, Milli Fakültə, Qaqauz Filologiyası və tarix bölümü.

Dos. Feride Tahirova – Tatarıstan Elmlər Akademiyası, Dil, Ədəbiyyat və Sənət İnstitutu.

Prof. Lindita Khanari – Tirana Universiteti, Tarix və Filologiya fakültəsi.

Prof. Berdi Sarıyev – Ankara Universiteti, Dil və Tarix-Coğrafiya Fakültəsi.

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ:

Prof. Şükrü Haluk Akalın – Komitənin sədri.

Prof.Ali Yakıcı – Komitəsinin həmsədri.

Dos.Aynur Qəzənfərqızı – Komitənin həmsədri.

Aydan Aliyeva – Komitənin koordinatoru.

Nigar Ələsgərli – Komitənin koordinatoru.

Ələvsət Əmirbəyli – İctimai Əlaqə və media üzrə direktor.

Zülfiyyə Sadıqova – Musiqi və İncəsənət Departamentinin müdiri.

Mustafa Həsənli – Multimedia Mərkəzinin direktoru.

Nərminə Qasimova – Dizayner.

Əfsanə Qasımova – Dizayner.

İlkin Əlizadə – İnformasiya Texnologiyaları şöbəsinin menecer köməkçisi

MÜNDƏRİCAT

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYDAN BU GÜNƏ: ELMİ İRS VƏ YENİ PERSPEKTİVLƏR 11

Aynur QƏZƏNFƏRQIZI 11

QIRĞIZ YAZILI DILININ FORMALAŞMA MƏRHƏLƏLƏRI VƏ MÜASIR DÖVRDƏKI PROBLEMLƏRI 14

Akınbekova Ayman USENBAYEVNA 14

ZƏNGƏZURDAN QƏRİB DÜŞMÜŞ MƏDƏNİ İRSİMİZİN 19

SORAĞINDA – MƏMMƏD SADIQ ARAN 19

Aynurə BABAYEVA 19

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ TƏLƏBƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN 27

TƏHSİL TARİXİNDƏ ROLU 27

Aynur ƏLİYEVA 27

TÜRKİYƏ POEZİYASINDA İŞLƏDİLƏN SÖZLƏRİN TƏSNİFATI: MEHMET AKİF ƏRSOYUN ŞEİRLƏRİNİN DİLi 37

Aysel ŞEYDAYEVA 37

KOLLEKTİV BELLEK VE KİMLİK BAĞLAMINDA TODUR ZANET'İN "AÇLIK KURBANLARI" OYUNU ÜZERİNE DEĞERLENDİRME 42

Aytən ABBASOVA 42

TÜRKDİLLİ ÖLKƏLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNƏ MÜQAYİSƏLİ PEDAQOJİ YANAŞMALAR 49

Aygün ƏSGƏROVA 49

TÜRK MIFOLOGIYASINDAKI HEYVAN TOTEMLƏRI VƏ AZƏRBAYCAN SIKKƏLƏRI (XIII ƏSRIN I YARISI) 55

Aygün MƏMMƏDOVA 55

EGE AĞIZLARINDA VE KAZAK TÜRKÇESİNDE GEÇEN ORTAK FİİLLER 61

Banu NAGASHBEKOVA 61

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ KURULTAYI'NDA 68

İMLA TARTIŞMALARI 68

Belgin Tezcan AKSU 68

TÜRK DEVLETLERİNDE ORTAK GELECEĞE YÖNELİK DİL- ALFABE UYGULAMALARI 73

Bilgehan Atsız GÖKDAĞ 73

TÜRKÇÜLÜK VE SOSYALİST FİKİRLERİ ARASINDA KALAN FEYZULLAH SACİT ÜLKÜ ÜZERİNE BİR İNCELEME 85

Davut COŞAR 85

ZAMAN VƏ MODERNLƏŞMƏNIN SATIRIK TƏNQIDI:
“SAATLARI TƏNZIMLƏMƏ İNSTITUTU” 91
Dilarə ƏLİYEVA 91
BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYDAN MÜASİR DÖVRƏ: ORTAQ ƏLİFBA VƏ ORFOQRAFİYA AXTARIŞLARINA 100 İLLİK ELMİ-İDEOLOJİ YÜRÜŞ 96
Elçin İBRAHİMOV 96
GÜRCİSTAN SSC’DE YENİ TÜRK ALFABESİ VE KİMLİK İNŞASI 104
Ergün MAMEDOV 104
XALİDƏ NÜSRƏT VƏ NƏZİHƏ MUHİDDİNİN YARADICILIĞINDA 112
QADIN KİMLİYİ VƏ SOSİAL STREOTİPLƏR 112
Eşqanə BABAYEVA 112
KİTABİ–DƏDƏ QORQUD: BİR BOYUN TARİXİ HAQQINDA 118
Ələddin EYVAZOV 118
MAHMUD KAŞĞARİNİ “DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ MƏTBƏX LEKSİKASI 122
Əfranə HƏSƏNLİ 122
I TÜRKOLOJİ QURULTAYIN İŞIĞINDA ÇAĞDAŞ DÖVRDƏ TÜRK XALQLARININ MƏDƏNİ-FƏLSƏFİ ƏLAQƏLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏR 127
Faiq ƏLƏKBƏRLİ 127
MACAR TÜRKOLOG GYULA MÉSZÁROS’UN BAKÜ TÜRKOLOJİ KONGRESİNDEKİ ÇALIŞMALARI 139
Fatma ÇALİK ORHUN 139
PAMİR KIRGIZLARININ DİL TUTUMLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA 148
Fatma HOŞCA 148
TÜRK XALQLARININ ETNOXOREOLOGİYASINDA SEMANTİK KOD 160
Fazilə NƏBİYEVA 160
FOLKLORŞÜNASLIQDA TÜRK XALQLARININ 169
DASTAN ORTAQLIĞI 169
Fərqanə ƏLİYEVA 169
Ağ elleri boğum – boğum hınalı 173
ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TÜRK QADININA MÜNASİBƏT PROBLEMİ – ELÇİNİN YARADICILIĞI ƏSASINDA 177
Fərqanə Sübhan ZÜLFÜQAROVA 177
“SİYASƏTİ-FÜRUSƏT” FƏLSƏFİ TRAKTATINDA BƏDİİ QƏHRƏMANIN YOLÇULUĞU 185
Fidan VAHİD 185

BAKÜ'DE MEKÂNIN DÖNÜŞÜMÜ: AK DEVE VE AK LİMAN 191
Hande BULDUK 191
VƏTƏN MÜHARİBƏSİ HEKAYƏLƏRİNDƏ 197
YURDA QAYIDIŞ MOTİVİ 197
Hənifə SƏLİFOVA 197
HÜSEYİN NİHAL ATSIZ'IN "RUH ADAM" 201
ROMANI DOĞAÜSTÜ OLAYLAR BAĞLAMINDA 201
Hicran AHMED 201
ÇOBANZADE'NİN TERMİNOLOJİ ANLAYIŞI VE TÜRK LEHÇELERİNDE BİRLEŞTİRİCİ BİLİM DİLİ 207
İbrahim KAYAKIRAN 207
ROMANI MAGİK REALİST ESTETİKA KONTEKSTİNDƏ 216
İlknur ƏSGƏROVA 216
AZERBAYCAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ'NDE DİL SİYASETİ ÜZERİNE KELAM 221
İpek Yalçın MEYDAN 221
BIRINCHI TURKOLOGIYA QURULTOYIDA TURK TILLARIDAGI 231
SINGARMONIZMNING MUHOKAMASI 231
Jo'ra XUDOYBERDİYEV 231
LATİN ALFABESİNE GEÇİŞ SÜRECİNDE KIRIM TATAR SÜRELİ YAYINLARI ... 240
Kamelya TEKNE 240
BAKÜ TÜRKOLOJİ KONGRESİNİN TÜRK BASININA YANSIMALARI 246
Kemal ÇİÇEK 246
ZEBANDAN DİLE DÖNÜŞ: AHMED CEVAD'IN ÇIĞLIĞI VE ZİYA GÖKALP'IN REÇETESİ 260
Keramettin TOPKARA 260
THE TURKS IN THE EARLY ISLAMIC CALIPHATE: EVIDENCE FROM MEDIEVAL ARABIC SOURCES 266
Lala Aghamirze ALİYEVA 266
BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN TÜRKÇÜLÜK GÖRÜŞLƏRİ 270
Leyla KƏRİMOVA 270
SOVET İDEOLOGİYASINA QARŞI TURAN İDEOLOGİYASI 276
Lütviyyə ƏSGƏRZADƏ 276
AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ İNTERMEDİAL ASPEKT: EKFRASİS 286
Mətanət VAHİD 286

BAKIDAN DAŞKƏNDƏ UZANAN ORTAQ MƏFKURƏ VƏ 1926-CI IL TÜRKOLOJI QURULTAYI 294
Məlahət BABAYEVA 294
MİRZƏ BAXIŞ NADİM ƏLYAZMA QAYNAQLARINDA 300
Mələkxanım ƏLİYEVA 300
SALİDƏ ŞƏMMƏDQIZININ NƏSRİNDƏ SABİR SATİRASININ ƏNƏNƏLƏRİ 305
Mənzər NİYARLI HÜSEYNOVA 305
CAFER CABBARLI'NIN TİYATRO ESERLERİNDE KADIN KİMLİĞİ: SEVİL VE ELMAS ÖRNEKLERİNDE YENİ KADIN TİPOLOJİSİ 318
Meray GÜRSOY 318
AYAZ İSHAKÎ'NİN BAKÜ TÜRKOLOJİ KURULTAYI'NDA LATİN ALFABESİ ÇEKİNCESİ 325
Mustafa ARGUNŞAH 325
KOMMUNİST GAZETESİNDE BAKÜ TÜRKOLOJİ KURULTAYI 335
Mustafa KARATAŞ 335
BAKÜ TÜRKOLOJİ KURULTAYI VE TATAR ALFABESİ 352
Mustafa ÖNER 352
I BEYNƏLXALQ TÜRKOLOJİ QURULTAYIN DİSKUSSİYALARINDA QIRĞIZ MAARİFÇİLƏRİNİN ROLU 363
Turdubayeva Nazgül ŞARŞENALYYEVNA 363
KLASSİK AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA ÇİN İMGESİ: NƏSİMİ VƏ XƏTAYİ KONTEKSTİNDƏ 373
Nərgiz KƏRİMOVA 373
TÜRK DÜNYASI ƏDƏBİYYATINDA QƏRB OBRAZI: AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ TRANSFORMASİYA 379
Nigar FƏRZƏLİYEVA 379
TÜRK DEYİMLERİNDE EŞDEĞERLİK (ÖZBEK, AZERBAYCAN VE TÜRK DİLLERİ ÖRNEĞİNDE) 384
Nigora Ummatkulovna HALBEKOVA 384
SINIRLARIN ÖTESİNDE DİL PLANLAMASI: TÜRK DÜNYASINDA ALFABE STANDARDİZASYONU VE HİNDİSTAN 393
Dr. Noushad M. K. 393
TÜRK DÜNYAŞÜNASLIĞINDA MÜASİR YANAŞMALAR VƏ ELMİ PERSPEKTİVLƏR 405
Nuranə ƏSƏDULLAYEVA 405
YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE TÜRK DÜNYASI KÜLTÜREL İÇERİKLERİNİN GÖRÜNÜRLÜĞÜ: YEDİ İKLİM TÜRKÇE ÖRNEĞİ 410

Nuray KAÇAN 410
BİR MUALLİMİN İZİNDE ORTAK TÜRK GELECEĞİ: MUALLİM CEVDET VE AZERBAYCAN–TÜRKİYE KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ 417
Orhan Gazi GÖKÇE 417
İRAQ-TÜRKMAN YAZILI ƏDƏBİYYATININ BAŞLANĞIC MƏRHƏLƏSİNƏ DAİR 426
Orxan İSAYEV 426
1926 BAKÜ TÜRKOLOJİ KURULTAYINDA KAZAK AYDINLARI 432
Osman KABADAYI 432
POPPE'NİN 1926 İTİBARİYLE ALTAY VE URAL-ALTAY KURAMLARI HAKKINDAKİ YAKLAŞIMLARI 440
Osman KARATAY 440
KAZAK DİLCİ NEZİR TÖREKULOV'UN JAÑA ALİPBİY 'YENİ ALFABE' ADLI ARAP HARFLİ ESERİNDE İMLA VE ALFABE MESELESİ 445
Ömer KÜÇÜKMEHMETOĞLU 445
YENİ YÜZYILDA TÜRKOLOJİNİN KURAMSAL VE UYGULAMA YÖNLERİ NASIL OLMALI 455
Özkul ÇOBANOĞLU 455
ÇİNGİZ ƏLİOĞLU AVANQARDİZMİ 461
Səbirə MÜZƏFFƏRLİ 461
MİKAYIL AZAFLININ AŞIQ YARADICILIĞININ JANR FORMALARI, PROBLEMATİKASI VƏ BƏDİİ DİLİ 466
Salidə ŞƏRİFOVA 466
ROMAN VƏ FOLKLOR YADDAŞI 481
Samirə MƏMMƏDLİ 481
GÜNEY AZERBAYCAN'DA KIMLIK MÜCADELESI: PEHLEVÎ DÖNEMINDEN 2000'Lİ YILLARA 486
Seçil ÖZDEMİR 486
SERGEY FYODOROVİÇ OLDENBURG VE BAKÜ TÜRKOLOJİ KURULTAYI'NDA 'KRAYEVEDENİYE' MESELESİ 499
Serkan ACAR 499
AZƏRBAYCANIN ADI MÖVZUSU 505
(OĞUZ TEORİSİ) 505
Seyfettin ALTAYLI 505
BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN TARİXİ DRAMLARINDA İCTİMAİ-FƏLSƏFİ MOTİVLƏR 517
Seyfəddin EYVAZOV 517

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ KURULTAYI'NDAN MODERN TÜRK SÖZLÜKÇÜLÜĞÜNÜN DOĞUŞUNA 523
Şükrü Halûk AKALIN 523
1926 TÜRKOLOJİ KURULTAYI'NIN TÜRKMEN DELEGELERİNDEN BEKKİ BERDİYEV 531
Tahir AŞİROV 531
KÜLTÜREL OKURYAZARLIK ÇERÇEVESİNDE DİL ÖĞRETİMİNDE ORTAK TÜRK MİRASININ YAŞATILMASI 535
Tolga BAYINDIR 535
BAKÜ TÜRKOLOJİ KURULTAYINDA TARTIŞMALAR 540
Vahit TÜRK 540
MASKUTS AND MASKAT 549
Yaroslav Valentynovych PYLYPCHUK 549
XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN POEZİYASINDA TÜRKÇÜLÜK İDEYASI 553
Yeganə XANLAROVA 553
TÜRK DÜNYASI KODU 3.0: ORTAK TEMELDEN DİJİTAL GELECEĞE 558
Yerden QAJIBEK 558
BİRİNCİ ÜMUMİTTİFAQ TÜRKOLOJİ QURULTAY VƏ ƏHMƏD BAYTURSUNOĞLU 563
Yermukhamet MARALBEK 563
BAKÜ TÜRKOLOJİ KONGRESİ VE ALİ ŞİR NEVAYİ ÇALIŞMALARI 572
Yaşar ŞİMŞEK 572
MACAR TÜRKOLOG GYULA MÉSZÁROS'UN BAKÜ TÜRKOLOJİ KONGRESİNDEKİ ÇALIŞMALARI 588
Yücel NAMAL 588
ƏDƏBİYYATŞÜNAS ALİMİN ELMMETRİK PORTRETİ MODELİ 596
Zakirə ƏLİYEVA 596
LATIN QRAFİKASINA KEÇİDİN YÜZİLLİYİNDƏ YENİ NƏSLİN PROBLEMLƏRİ 604
Zülfiyyə VƏLİYEVA ÖNLEN 604

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYDAN BU GÜNƏ: ELMİ İRS VƏ YENİ PERSPEKTİVLƏR

Aynur QƏZƏNFƏRQIZI

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Xəzər Universiteti, Mədəni Antropologiya və Folklor İnstitutu

aynurqezenferqizi@yahoo.com

ÖN SÖZ

Bəzi tarixi hadisələr var ki, onların əhəmiyyəti yalnız baş verdikləri dövrlə məhdudlaşmır. Zaman keçdikcə həmin hadisələrə yenidən qayıdır, onların ideyalarını başqa tarixi şəraitdə dəyərləndirir və bu gün üçün nə ifadə etdiklərini anlamağa çalışırıq. 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay da belə hadisələrdəndir. Qurultayın yüzilliyinə yaxınlaşdığımız bir dövrdə onun elmi irsini yenidən nəzərdən keçirmək, müzakirə olunan məsələlərin sonrakı taleyini izləmək və türkoloji elmin qarşısında duran yeni vəzifələr haqqında düşünmək xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Xəzər Universitetində 2–3 mart 2026-cı il tarixlərində keçirilmiş *"3-cü Ortaq Türk Keçmişindən Ortaq Türk Gələcəyinə doğru: 100-cü il dönümündə Türkoloji Qurultaydan bu günə ortaq əlifba məsələləri"* adlı beynəlxalq simpozium məhz belə bir elmi ehtiyacdan irəli gəlirdi. Simpoziumun əsas məqsədi Birinci Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyətini xatırlamaqla kifayətlənmək deyil, onun irsini müasir türkoloji araşdırmaların sualları ilə əlaqələndirmək, ortaq əlifba məsələsini geniş elmi və mədəni kontekstdə müzakirəyə çıxarmaq idi. Bir əsr əvvəl Bakıda toplaşan alimlər türk xalqlarının dilləri, yazı sistemləri, elmi terminologiyası və mədəni inkişafı ilə bağlı mühüm məsələləri müzakirə edirdilər. Həmin müzakirələrin tarixi şəraiti ilə bugünkü reallıqlar, təbii ki, eyni deyil. Bununla belə, dil və yazı məsələlərinin elmi, ictimai və mədəni əhəmiyyəti bu gün də qalır. Müasir dövrdə bu məsələlərə təhsil, elmi kommunikasiya, rəqəmsal informasiya mühiti və beynəlxalq əməkdaşlıq kimi yeni istiqamətlər də əlavə olunur. Buna görə də Birinci Türkoloji Qurultayın irsinə müraciət etmək yalnız keçmişi öyrənmək deyil, həm də bugünkü problemlərin tarixi əsaslarını anlamaq deməkdir.

Simpoziumun adında yer alan "Ortaq Türk Keçmişindən Ortaq Türk Gələcəyinə doğru" ifadəsi tədbirin ideyasını aydın şəkildə ifadə edir. Ortaq keçmiş yalnız xatırlanmalı tarixi yaddaş deyil; o, araşdırılmalı, müxtəlif mənbələr əsasında dəyərləndirilməli və gələcək üçün elmi nəticələr çıxarılmalı olan zəngin irsdir. Ortaq gələcək isə öz-özünə formalaşmır. Onun qurulması üçün xalqlar arasında elmi əlaqələrin gücləndirilməsi, dillərin və mədəniyyətlərin xüsusiyyətlərinə hörmətlə yanaşılması, fikir mübadiləsinin genişləndirilməsi və ümumi problemlərin birgə araşdırılması vacibdir.Simpoziumun mərkəzi mövzularından biri olan ortaq əlifba məsələsi bu baxımdan xüsusi yer tutur. Əlifba dilin yazılı ifadə vasitəsi olmaqla yanaşı, təhsil, nəşriyyat, elmi məlumat mübadiləsi və rəqəmsal ünsiyyətlə də bağlıdır. Ortaq əlifba haqqında müzakirələri yalnız hərflərin seçilməsi və ya qrafik uyğunluğun müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Burada türk dillərinin fonetik xüsusiyyətləri, mövcud yazı ənənələri, dil siyasəti, tədris ehtiyacları və texnoloji imkanlar da nəzərə alınmalıdır. Ümumi məqsədlərlə hər bir dilin özünəməxsusluğunu uzlaşdırmaq isə məsələyə həm elmi, həm də praktik yanaşma tələb edir. Simpoziumun proqramı göstərir ki, bu problem müxtəlif istiqamətlərdən müzakirəyə çıxarılmışdır. Ahmet Baytursunulının yazı

islahatı və Birinci Türkoloji Qurultay, Ayaz İshakinin latın əlifbasına münasibəti, Nezir Törekulovun yeni əlifba ilə bağlı əsəri, türk dövlətlərində dil və əlifba təcrübələri, türk dillərində ahəng qanununun müzakirəsi və müxtəlif türk xalqlarının mətbuatında yazı islahatlarının əks olunması kimi mövzular ortaq əlifba məsələsinin mürəkkəb tarixi və elmi əsaslarını göstərir. Bu məruzələrin bir araya gəlməsi yazı məsələlərinin yalnız nəticələrini deyil, həmin nəticələrə aparan mübahisələri, fərqli mövqeləri və tarixi seçimləri də öyrənmək üçün imkan yaradır. Bununla yanaşı, simpoziumun elmi gündəliyi əlifba məsələləri ilə məhdudlaşmır. Məruzələrdə türkoloji qurultayın elmi mühiti, dövrün mətbuatı, terminologiya və lüğətçilik, dil siyasəti, türk dillərinin tarixi, milli kimlik və mədəni əlaqələr kimi məsələlərə də yer verilir. Ədəbiyyatşünaslıq, folklorşünaslıq, tarix, fəlsəfə, təhsil və mədəniyyət araşdırmaları üzrə təqdim olunan mövzular türkoloji tədqiqatların genişliyini göstərir. Bu müxtəliflik təsadüfi deyil: dilin və mədəniyyətin tarixi yalnız bir elmin sərhədləri daxilində tam öyrənilə bilməz. Dil siyasətinin ədəbi mühitə, yazı islahatlarının təhsil və kimlik məsələlərinə, folklorun isə kollektiv yaddaşa münasibəti müxtəlif elmi yanaşmaların qarşılıqlı əlaqəsini zəruri edir. Folklor və mədəni irs mövzularının simpozium proqramında yer alması da bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Türk xalqlarının dastanları, folklor yaddaşı, mifoloji təsəvvürləri, musiqi və etnomədəni ənənələri ortaq mədəni əlaqələrin öyrənilməsi üçün zəngin material təqdim edir. Bu irsin araşdırılması xalqlar arasında oxşarlıqları müəyyənləşdirməklə yanaşı, hər bir mədəniyyətin özünəməxsus cəhətlərini də üzə çıxarmağa kömək edir. Ortaq irs anlayışı fərqlərin aradan qaldırılması kimi deyil, müxtəliflik daxilində tarixi və mədəni əlaqələrin dərk edilməsi kimi başa düşülməlidir.

Müasir türkoloji elmin qarşısında yeni metodoloji imkanlar da açılır. Rəqəmsal humanitar elmlər, mətn korpusları, hesablama metodları və süni intellekt vasitələri böyük həcmli mənbələrin sistemləşdirilməsinə, mətnlər arasında əlaqələrin araşdırılmasına və əvvəlki tədqiqatlarda diqqətdən kənarda qalmış nümunələrin müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır. Simpozium proqramında türkologiyanın süni intellektlə gələcəyi və ortaq türk dünyasının rəqəmsal imkanları haqqında mövzuların yer alması bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Bu yanaşmalar türkoloji irsin öyrənilməsinə yeni perspektivlər açsa da, texnologiyanın tətbiqi elmi tənqidi düşüncəni əvəz etmir. Rəqəmsal təhlilin nəticələri mənbələrin etibarlılığı, tarixi kontekst və mütəxəssis şərhi əsasında qiymətləndirilməlidir. Xüsusilə Birinci Türkoloji Qurultayın stenoqramları, məruzələri və dövrün mətbuatı gələcəkdə rəqəmsal tədqiqatlar üçün dəyərli mənbə bazası yarada bilər. Bu materialların sistemli şəkildə rəqəmsallaşdırılması və elmi prinsiplərlə təsnif edilməsi qurultayda işlədilən terminlərin, müzakirə mövzularının və elmi mövqelərin daha geniş miqyasda öyrənilməsinə imkan verər. Belə tədqiqatlar tarixi mətnlərin sadəcə elektron formaya keçirilməsi ilə məhdudlaşmamalı, onların mənşəyini, məzmununu və kontekstini qoruyan elmi yanaşmaya əsaslanmalıdır. Beləliklə, tarixi türkoloji irsin öyrənilməsi ənənəvi filoloji tədqiqatlarla rəqəmsal metodların məhsuldar əməkdaşlığına çevrilə bilər.

Simpoziumun mühüm cəhətlərindən biri də müxtəlif ölkələri və elmi qurumları təmsil edən alimləri ortaq elmi müzakirə ətrafında bir araya gətirməsi idi. Müxtəlif elmi məktəblərin və tədqiqat təcrübələrinin təmsil olunması türkoloji problemlərə fərqli baxışların təqdim edilməsinə şərait yaradır. Belə görüşlərin dəyəri yalnız məruzələrin sayında və ya iştirakçıların elmi nüfuzunda deyil. Əsas məsələ müxtəlif yanaşmaların qarşılaşması, fikirlərin müzakirə edilməsi və yeni tədqiqat istiqamətlərinin meydana çıxmasıdır. Elmi dialoq hazır cavabların təsdiqi deyil, sualların dəqiqləşdirilməsi və əsaslandırılmış nəticələrə doğru birgə axtarışdır. Əlinizdəki məruzələr toplusu simpoziumda təqdim olunmuş elmi materialları bir araya gətirərək bu dialoqun nəticələrini qoruyur. Xəzər Universitetinin nəşriyyatında yayımlanan bu kitabda müxtəlif mövzuların və tədqiqat istiqamətlərinin təmsil olunması nəşrin gələcək araşdırmalar üçün də istifadə imkanlarını genişləndirir. Toplu Birinci Türkoloji Qurultayın tarixinə, türk dillərinin inkişafına, yazı islahatlarına, ədəbi və

mədəni əlaqələrə, folklora və müasir türkoloji düşüncəyə maraq göstərən tədqiqatçılar üçün elmi mənbə rolunu oynaya bilər. Eyni zamanda, burada təqdim olunan araşdırmalar gələcək müzakirələr üçün yeni suallar yarada və ayrı-ayrı mövzuların daha dərindən öyrənilməsinə təkan verə bilər. Simpoziumun təşkilat komitəsinin həmsədri və bu nəşrin elmi redaktoru kimi mənim üçün əsas məsələ belə bir görüşün yalnız yubiley tədbiri kimi yadda qalması deyil, elmi baxımdan davamlı nəticələr doğurmasıdır. Bu tədbirin hazırlanması və həyata keçirilməsi müxtəlif elmi istiqamətləri, təcrübələri və baxışları ortaq müzakirə mühitində birləşdirmək məqsədi daşıyırdı. İnanıram ki, təqdim olunan məruzələr həm Birinci Türkoloji Qurultayın irsinin daha dərindən öyrənilməsinə, həm də müasir türkoloji tədqiqatların yeni istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə töhfə verəcəkdir.

Bir əsr əvvəl Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayın elmi irsi bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Lakin bu irsə həqiqi sədaqət yalnız onu xatırlamaqla deyil, araşdırmaq, tənqidi şəkildə dəyərləndirmək və yeni elmi biliklərin yaranmasına xidmət etdirmək yolu ilə mümkündür. Ortaq türk gələcəyinə doğru atılan addımların elmi əsaslara söykənməsi, müxtəlif dillərin və mədəniyyətlərin zənginliyini nəzərə alması və beynəlxalq əməkdaşlıqla möhkəmlənməsi vacibdir. Arzu edirəm ki, bu toplu türkoloji elmin inkişafına, ortaq mədəni irsin daha dərindən öyrənilməsinə və türk xalqlarının alimləri arasında elmi əlaqələrin genişlənməsinə xidmət etsin. Ən əsası isə, burada təqdim olunan fikirlər yeni sualların, araşdırmaların və elmi əməkdaşlıq təşəbbüslərinin başlanğıcı olsun.

QIRĞIZ YAZILI DILININ FORMALAŞMA MƏRHƏLƏLƏRI VƏ MÜASIR DÖVRDƏKI PROBLEMLƏRI

Akınbekova Ayman USENBAYEVNA

Filologiya elmləri doktoru

Yusup Balasağın adına Qırğız Milli Universiteti

aimantmu@mail.ru

ÖZƏT

Uzun müddət ərzində qırğız xalqının qədim yazısının mövcudluğunu inkar edən, Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabına qədər qırğızların yazısı və ədəbi dilinin olmadığı barədə yanlış baxışların təsiri altında yaşamışıq. Bu gün belə bir məsələ ətrafında mübahisə aparmağın özü yersiz hesab olunur. Çünki yazısız heç bir xalqı təsəvvür etmək mümkün deyil. Yazı vasitəsilə xalqın tarixi haqqında məlumat əldə edilir. Bu baxımdan məqalədə qırğız yazılı dilinin tarixi formalaşma mərhələləri və onun müasir dövrdəki aktual problemləri elmi əsasda təhlil edilmişdir. Xüsusilə, qırğız yazılı dilinin ilkin inkişaf mərhələləri kimi piktoqrafik, ideografik və fonografik yazı formaları, eləcə də ilkin fonetik yazı nümunələri olaraq Orxon-Yenisey, uyğur və çağatay yazılarına əsaslanan yazılı irs barədə məlumatlar təqdim edilmişdir. Həmçinin məqalədə XV-XIX əsrlər arasında türk xaqanlığının rəsmi yazı dili kimi geniş istifadə olunmuş çağatay yazısı haqqında rus və xarici türkoloqlar – N. İlminski, S. E. Malov, A. M. Şerbak, E. İ. Fazılov, E. R. Tenişev, V. V. Radlov, Ş. Şükurov, N. Vamberi, Y. Ekmann, F. Köprülü, E. Terez və başqaları tərəfindən nəşr olunmuş elmi əsərlərdə bir sıra yazılı abidələrin mətnlərinin və tərcümələrinin dilçilik aspektində araşdırıldığı və geniş şəkildə şərh edildiyi qeyd olunmuşdur. Bununla yanaşı, bu günə qədər qırğız dilçiliyində çağatay yazısının xarakteristikası və həmin dövrdə yazılmış əsərlər barədə müəyyən fikirlər irəli sürülsə də, bu məsələyə həsr olunmuş kompleks və sistemli tədqiqatların kifayət qədər olmadığı vurğulanmışdır. Çünki dil tarixini açmaq üçün hər bir tarixi dövrü əks etdirən yazılı abidələr olmadan bunu təsəvvür etmək mümkün deyil. Tədqiqatın nəticəsində XV-XIX əsrlərə aid yazılı abidələrin bu günkü dilimizin, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin və tariximizin mənbəyi ola biləcək yazılı irs kimi xalq arasında toplanmasının, onların tədqiqinin aktivləşdirilməsinin və elmi-metodik işlərin dərinləşdirilməsinin zəruriliyi qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: Piktoqrafiya; İdeoqrafiya; Fonoqrafiya; Çağatay yazısı.

ABSTRACT

For a long time, we lived under the influence of erroneous views that denied the existence of the ancient writing of the Kyrgyz people and claimed that the Kyrgyz lacked a written language and a literary language prior to the Great October Socialist Revolution. Today, even debating such an issue is considered unnecessary, as it is impossible to imagine any nation without a written system. It is through writing that information about a nation's history is preserved and acquired. In this regard, the article presents a scientifically grounded analysis of the historical stages in the formation of the Kyrgyz written language, alongside its contemporary pressing issues. In particular, it provides information on the early stages of the Kyrgyz written language—such as pictographic, ideographic, and phonographic forms

of writing—as well as the written heritage based on the Orkhon-Yenisei, Uyghur, and Chagatai scripts as early phonetic writing samples. Furthermore, the article notes that during the 15th to 19th centuries, the Chagatai script, which was widely used as the official written language of the Turkic Khanate, was studied and extensively commented on from a linguistic perspective through text publications and translations of various written monuments in the scientific works of Russian and foreign Turkologists—including N. Ilminsky, S. E. Malov, A. M. Shcherbak, E. I. Fazylov, E. R. Tenishev, V. V. Radlov, Sh. Shukurov, N. Vambéry, J. Eckmann, F. Köprülü, E. Terez, and others. Along with this, it is emphasized that although certain opinions regarding the characteristics of the Chagatai script and works written during that era have been expressed in Kyrgyz linguistics to date, comprehensive and systematic research dedicated to this subject remains insufficient. This is because revealing the history of a language is unimaginable without written monuments reflecting each historical period. As a result of the study, it is concluded that it is essential to collect written monuments from the 15th to 19th centuries among the people as a written heritage that serves as a source for our contemporary language, literature, culture, and history, while also intensifying their research and deepening scientific-methodological work.

Keywords: Pictography; Ideography; Phonography; Chagatai script.

Киришүү

Кыргыз эли өзүнүн тарыхый-маданий өнүгүү, улут катары калыптануу жолунда жалпы дүйнөлүк жазуунун тарыхында адамзат колдонуп келген пиктографиялык, идеографиялык, фонографиялык деп аталган жазууларды колдонушкан. Мындай жазууларды кыргыздар жашаган Түштүк Сибирь, Алтай, Енисей аймактарындагы жана кыргыздар мекендеп жаткан Ала-Тоо аймагындагы “Саймалуу-Таш” петроглифтери, Ысык-Көлдүн чыгыш түндүгүндөгү “Чолпон-Ата таш галереясы”, Ак-Өлөңдүн батыш тарабындагы Кара-Тоодогу, Талас жергесиндеги жана башка толуп жаткан эстеликтердеги жазуулар менен чиймелер тастыктайт [Мусаев, 2017: 167].

Адамзат колдонуп келген жогоркудай жазуулардан кийин дагы кыргыздар жалпы түрк элдери сыяктуу өз тарыхында жазуунун бир нече түрлөрүн пайдаланышкан. Андай жазуулардын эң алгачкысы Орхон-Енисей жазуусу экендиги түркологдор тарабынан XX кылымдын 20-60-жылдарында эле айтылган. Алсак, С. Е. Маловдун “Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии” деген эмгегинде 1799-жылы Венгрияда Ыйык Николай кыштагында табылган “алтын идиштердин казынасындагы” (“клад золотых сосуд”) жазуулар белгилүү бир деңгээлде Таластан табылган эстеликтердеги жазууларга окшош экендиги аныкталып, ал жазуулар X кылымга таандык экендиги айтылат [Малов,1959: 63]. Ал эми В. В. Бартольддун “Кыргыздар” деген тарыхый очеркинде 1909-жылы фин түркологу Г. Рамстедт Монголиянын Сужи даван деген жеринен табылган Орхон-Енисей эстеликтериндеги жазуулар кыргыздын атынан VIII кылымдын аягында жазылгандыгы тууралуу маалымат берилет [Бартольд, 1927: 15].

Аталган жазуудан кийин кыргыздар колдонгон жазуунун экинчи түрү катары көнө уйгур жазуусун белгилөөгө болот. Себеби адегенде уйгурлар башка түрк элдери сыяктуу эле Орхон-Енисей жазмасын пайдаланышса, түрк элдери өз маданиятында уйгур жазуусу менен катар XVII кылымга чейин араб жазуусун да параллелдүү түрдө колдонуп келген. Муну И. А. Батманов X-XI кылымдарда Орхон-Енисей жазуу системасы колдонуудан чыгып, жарым-жартылай уйгур жана араб алфавити менен алмашкан деп ырастайт [Кыргыздар, 1993: 117]. Буга Ж. Баласагундун “Кутадгу

билик”, А. Югнакинин “Хибатул жайин”, “Муххабат наме” ж.б. улуу мурастарынын эки жазууда жазылган нускалары далил боло алат.

Аталган жазуу Орто Азиянын кеңири аймагына ислам динининтаркашы менен колдонуудан четтеген. Натыйжада, көнө уйгур жазуусунан кийин кыргыздар колдонгон жазуунун үчүнчү түрү араб алфавитиндеги жазуу. Бирок кыргыз тилинин мурунку жазма эстеликтери сакталып калбагандан кийин кыргыз эли кайсы убактан тартып араб жазмасын колдоно баштагандыгын так айтуу кыйын. Себеби В. В. Бартольд: “Кыргыздар XVI кылымда да, XVII кылымда да өздөрүн мусулманбыз дешкен эмес, алар капырларга да, мусулмандарга да кошулушпай, көп кудайга ишенишкен, б.а. бутпарас дининде болушкан”, – деген [Бартольд, 1943: 83].

XX кылымдын биринчи чейрегине чейин Орто Азия жана Казакстан территориясында жашаган мусулман түрк калктары тарабынан колдонулуп келген араб алфавити араб жана фарс адабий тилинин орфографиялык нормаларына ылайыктуу болгону менен Б. М. Юнусалиев белгилегендей башка сөздөрдү жазууда чагатай адабий тилинин таасири алдында болушкан [Юнусалиев, 1985: 201]. Буга XIX кылымдагы Атаке баатырдын (1785), Акымбек Олжобай бий менен Мамбет Үмөтовдун (1825) жана Байтик Канаевдин (19 кылымдын.ортосу) каттарынын тилине чагатай адабий тилинин белгилери көп сакталышы мисал боло алат. Мисалы: *селамет-ликлер-ини* (табыш.жөндөмө) – *их здоровье* (Атаке.баатырдын.каты); *бирүлмине алтун медал йолуктуруб.алдум – подаренную золотую медаль я получил как полагается* (Акымбек Олжобай.менен Мамбет Үмөтовдун каты); *уззатлу во хурматлу – дорогой и уважаемый* (Байтик Канаевдин.каты). [Юнусалиев, 1985: 201].

Ушундан улам, бул жазууну заман талабына ылайык көпчүлүк түрк элдери сыяктуу эле кыргыздар да өз тарыхында колдонгон жазуу деп бөлүп кароого болот. Себеби тарыхта араб жазуусу IX-XII кылымдардагы араб халифаты күч алган мезгилге туура келсе, чагатай жазуусу Чынгызхандын экинчи баласы Чагатай бийликке келгенден кийин түрк тилдеринин талабына ылайыкташтырылып, олуттуу реформалар жүргүзүлгөндөн кийинки жазуу түрү. Ошол (XV кылым) доордогу түрк элдери түзгөн бул тамгалар тарыхта монгол империясынын расмий каганаттык жазуусу иретинде кабылдангандан кийин, алардын бийлик башкаруу иштеринде да, маданиятын өркүндөтүүдө да маңыздуу иш аткаргандыгы белгилүү. Ушул (XV кылымдын 2-жарымы) доордон баштап “чагатай жазуусу”, “чагатай тили”, “чагатай маданияты”, “чагатай адабияты” деген терминдер колдонулуп, бул жазуу жалпы түрк тилдү элдеринин маданиятынын калыптанышына, өсүп-өнүгүшүнө чоң салымын кошкон. Мындай көрүнүш, айрыкча, революцияга чейинки кыргыздардын иш кагаздарында, каттарында, кол жазмаларында да колдонгондугу XIX кылымдагы кыргыздардын тилин изилдеген бир катар тилчи-окумуштуулардын эмгектеринде белгиленген. Алсак, К. К. Юдахин 1965-жылы жарык көргөн «Кыргызча-орусча сөздүгүнүн» баш сөзүндө: «Октябрь революциясына чейин сабаттуу кыргыздар (алар аз болушкан) кыргыз тилине өтө начар ылайыкташтырылган алфавитин колдонушкан жана чагатай тили деп жазылган адабий тилдин үлгүлөрүн туурап жазышкан»,– дейт [Юдахин, 1965: 6]. Ал эми 1968-жылы кыргыздардын официалдуу иш кагаздарынын тилин иликтеген В. М. Плоских менен С. К. Кудайбергенов революцияга чейин кыргыздар Орто Азиянын көпчүлүк башка түрк элдериндей эле өздөрүнүн анча көп эмес иш кагаздарына жана санжыраларына араб алфавитин колдонуп, эски өзбек (чагатай) деп аталган тилде жазышкан деген [Плоских, Кудайбергенов, 1968: 75]. Ал эми К. Дыйканов, С. Кудайбергенов, Ю. Яншинсиндер кыргыздын реформага чейинки жазма адабий эстеликтеринде башкаларга караганда чагатай тилинин таасири күчтүү болгондугун айтышкан [Дыйканов, Кудайбергенов, Яншансин, 1958: 25]. Мындай тарыхый маалыматтарга азыркы мезгилдеги белгилүү тарыхчы-окумуштуулардын да

айткан пикирлери дал келет. Алсак, Кыяс Молдокасымов: “100 жылдар бою Стамбул шаарынын китепканаларынын биринде кыргыз тарыхчысы Зиябидин Магзунинин 1666 беттен турган “Фергана.хандарынын тарыхы” деген эмгеги кыргыз тилинде сакталган”, – дейт. Ал.эми Тынчтыкбек Чоротегин: “Алишер Навоинин сөздүгүн даярдап жаткан биздин боордош өзбектер кээ бир терминдердин маанисин түшүнүш үчүн К. К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча” сөздүгүн колдонушкан. Бабурдун сөзүн иликтегендер да кээ бир сөздөр азыркы өзбек тилинде сакталбай, кыргыз тилинен табылгандыгын айтышкан”, – дейт [Дыйканов, 1958: 25].

Ушундай тарыхый маалыматтардан улам чагатай жазуусу түрк каганатынын мамлекеттик тили болуп, аны кыргыздар өз тарыхында XVIII–XX кылымдын 20-жылдарына чейин колдонгон деп айтууга толук негиз бар. Мындай көрүнүшкө кыргыздардын революцияга чейинки официалдуу иш кагаздары менен кыргыз элинин кол жазма адабияттары (Молдо Нияз (1823-1900), Тоголок Молдо (1860-1942), Молдо Кылыч (1866-1917), Токторалы Талканбаев (1869-1942), Алдаш Молдо (1874-1930), Белек Солтоноев (1878-1937), Шамей Токтобаев (1880-1981), Ысак Шайбеков (1880-1957), Молдо Багыш (1888-1937), Абылкасым Жутакеев (1888-1933), Токтогазы Жусупбеков (1864-1933)) толук мисал боло алат жана мындай көөнө жазма эстеликтер чагатай жазуу тили боюнча көптөгөн тарыхый материалдарды аныктоого мүмкүнчүлүк берет.

Бул багытта чет өлкөлүк түркологдордун арасында көп жылдар бою кызыгуулар жаралып, чагатай доорундагы тил жана адабият маселеси Н. Ильминский (Материалы для джагатайского спряжения из Бабер-Намэ, «Учёные записки Императорского Казанского университета за 1863 г.», 1865, в. 2), А. Н. Самойлович (К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка, в сб.: Мир-Али-Шир, Л., 1928), С. Е. Малов (Мир Алишер Навои в истории тюркских литератур и языков Средней и Центральной Азии, Известия АН СССР. ОЛЯ, 1947, т. 6, в. 6), А. М. Щербак (Грамматика староузбекского языка, М.—Л., 1962), А. К. Боровков («Бадāʾиʾ ал-луғат». Словарь Тали’ Ймани Гератского к сочинениям Алишера Навои, М., 1961), Э.И. Фазылов (Староузбекский язык, т. 1-2, Ташкент, 1966-71), Г. Ф. Благова (Тюркское чаҕатаj – русское чагатай/джагатай, «Тюркологический сборник, 1971», М., 1972), Э. Р. Тенишев (Языки древне- и среднетюркских письменных памятников в функциональном аспекте, «Вопросы языкознания», 1979, №2), Э. Н. Наджип (Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв., М., 1989), Г. Абдурахмонов, Ш. Шукуров (Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, Тошкент. 1973), Г. Абдурахмонов, А. Рустамов (Навои тилининг грамматик хусусиятлари, Тошкент, 1984), Н. Вамбери (Ćagataische Sprachstudien..., Lpz., 1867), Я. Екманн (1.Das Tschagataische, в кн.: Philologiae Turcicae fundamenta, Bd 1, [Wiesbaden, 1959], е г о ж е , Chagatay manual, Bloomington, 1966; 2. Çağatayca El Kitabı. (Günay Karaağaç, Mut.) İstanbuI; Ed. Fak. 1988. -96.), Л. З. Будагов (Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. 1–2, СПБ, 1869 –71) жана башка окумуштуулардын эмгектеринде бир катар жазма эстеликтердин тексттери, котормолору изилденип, тилдик комментарийлери менен жарык көргөн.

Антсе да, бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тил илиминде чагатай жазуусунун мүнөздөмөсү жөнүндө жана ал (чагатай) доордо жазылган эмгектер боюнча айрым бир ой-пикирлер айтылып жүргөнү менен, изилдөөлөр дээрлик жокко эсе. Буга, биринчиден, XV-XIX кылымдарда активдүү пайдаланылган чагатай тили улуттук аң-сезимдин өсүшү менен бирге, Орто Азиядагы түрк тилдүү элдердин жалпы адабий тили катары өз маанисин жоготкондугу, экинчиден, Улуу Октябрь революциясына чейин кыргыз элинин жазмасы болгон эмес деген бир жактуу баа берилип, кыргыздардын турмушундагы жазуунун орду такталбай, анын мааниси, ролу

көрсөтүлбөй, ал гана турсун, аны жокко чыгаруу аракеттеринин таасири болгондугу, үчүнчүдөн, тарыхый жазма эстеликтерди окуй билген адистердин жоктугу сыяктуу бир катар объективдүү себептер чагатай жазуусун изилдөөгө мүмкүнчүлүк бербей келген деп айтууга болот.

Жыйынтык

Бирок тилдин ар бир тарыхый доорундагы абалын билдирген жазма эстеликтерсиз эч кандай тил тарыхын ачуу мүмкүн эмес. Бул багытта бүгүнкү күндө айрым институттар, факультеттер араб тилин окутууга көңүл буруп келишүүдө. Ошентсе да, жазма эстеликтерди жыйноо жана чагатай жазуусун үйрөнүү тууралуу олуттуу маселелер кыргыз тил илиминде көңүлгө алынбай келет. Андыктан улуттун кызыкчылыгы үчүн мурас катары эсептелген чагатай тили боюнча элибиздин маалымдуулугун жогорулатуу зарыл. Мындай көз караш азыркы мезгилде тарыхый чындыкка туура келет. Себеби эгемендүүлүктүн шартында тарыхыбызда буга чейин көңүл бурулуп, талапка ылайык изилдөөгө алынбай келген жазуу-сызуубуздун табиятын ар тараптан терең үйрөнүшүбүз абзел. Бул жагынан алганда жазма эстеликтер тилдин ар бир тарыхый доорундагы абалын айкын билдирип турган баалуу булак болуп саналат. Андыктан тилдин тарыхын тактоо максатында кыргыз элинин Октябрь революциясына чейин колдонгон аймактык жазма тили, айрыкча, XIX кылымдагы Молдо Нияз сыяктуу жазгыч акындардын кол жазмалары жана алардын чагатай тили менен болгон жакындык, тектештик маселелери атайын изилдөөнүн объектисине алынышы учурда кыргыз тил илиминдеги олуттуу маселелердин бири.

АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

«Азаттык» радиосу. (2015, 27 января). *Азаттык радиосу*. https://www.azattyk.org

Акынбекова, А. У., & Куламшаев, К. А. (2019). *Чагатай – кыргыз – осмон тилдеринин кыскача сөздүгү*.

Бартольд, В. В. (1927). *Кыргызы*.

Дыйканов, К. (1986). *Өзбек жана кыргыз тилинин салыштырма фонетикасы*.

Дыйканов, К., Кудайбергенов, С., & Яншансин, Ю. (1958). *Кыргыз жазуусунун тарыхынан*.

Кыргыздар. (1993).

Малов, С. Е. (1959). *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*.

Мусаев, С. Ж. (2017). *Чырмалышкан тагдырлар*.

Плоских, В. М., & Кудайбергенов, С. К. (1968). Ранние киргизские письменные документы. *Известия АН Киргизской ССР (Общественные науки)*, (4), 75.

Токтоналиев, К., & Жумалиев, Ж. (2017). *Байыркы кыргыз тили*.

Фазылов, Э. И. (1966). *Староузбекский язык* (Т. 1–2).

Щербак, А. М. (1953). К истории узбекского литературного языка древнего периода. В *Академику В. А. Гордлевскому к его 75-летию* (с. 323).

Щербак, А. М. (1962). *Грамматика староузбекского языка*. Изд-во АН СССР.

Шүкүров, Дж. Ш. (1952). Из истории киргизского языка. *Труды Института языка, литературы и истории КирФАН СССР*, (3), 69–72.

Юдахин, К. К. (1965). *Кыргызча-орусча сөздүк*.

Юнусалиев, Б. М. (1985). *Тандалган эмгектер*. Илим.

ZƏNGƏZURDAN QƏRİB DÜŞMÜŞ MƏDƏNİ İRSİMİZİN SORAĞINDA – MƏMMƏD SADIQ ARAN

Aynurə BABAYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti "Qərbi Azərbaycan Araşdırmalar Mərkəzi"nin mütəxəssisi
babazade_aynur@mail.ru

ÖZƏT

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, maarifçi, yazıçı, jurnalist, naşir Mirzə Məmmədsadıq Axundzadə mühacir siyasi-ədəbi irsimizin görkəmli nümayəndəsi olmuşdur. Yaradıcılığa erkən yaşlarından başlayan Məmmədsadıq ilk şeirlərini "Açıq söz" və "Fyuzat" jurnallarında dərc etdirmişdir. Aramsız təqiblərə məruz qalan şair bir neçə ölkəyə qaçmış, sonda Türkiyədə mühacirət həyatı yaşamışdır. Siyasi mühacirət nümayəndələrinin əksəriyyəti kimi onun Türkiyəyə üz tutmasının əsas səbəbi Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparanların sıralarına qoşulması, qısa ömürlü Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəal tərəfdarlarından biri olması idi. Məqsədə çatmaq uğrunda tilsimli yollardan keçən müəllif bir türk olduğunu və bu zülmlərdən məhz bozqurdun onu xilas edəcəyini düşünmüşdür. Türkiyəyə gələnə qədər əqidə və məsləkadamı kimi müəyyən yol keçən, artıq ziyalı və siyasətçi olaraq xeyli təcrübə qazanan Məmmədsadıq rus, fars və ərəb dillərini mükəmməl bilirdi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Parlamentində təmsil olunması, türkçülüyün qızğın tərəfdarlarından biri kimi tanınması tezliklə onu Türkiyədəki Azərbaycan mühacirətinin ön sıralarına çıxarmışdı. Məmməd Sadı Aran Azərbaycanın azdlığı uğrunda çalışsa da, azərbaycançı deyil, məhz türkçü idi. O, 1945–1946-cı ildə Cənubi Azərbaycanda başlayan milli-azadlıq mübarizəsini obyektiv şəkildə işıqlandıran və bu məsələdə keçmiş SSRİ-nin, Böyük Britaniyanın və Pəhləvi rejiminin Azərbaycan xalqına qarşı çevrilmiş siyasətini açıqlayan silsilə məqalələrin də müəllifidir. "Sənan" (və ya "Sənan Azər") imzasıyla kitablar çap etdirən Aran "Yurduma", "Mayıs", "28 mayıs-Azərbaycan İstiqlal bayramı", "Ağladı, keçdi", "Yanıq yolçular", "Tufan olacaq" kimi şeirlərin də müəllifidir. Vətənin istiqlalı uğrunda bezmədən, yorulmadan apardığı mübarizələri onun şeirlərində da emosional çalarlarla öz əksini tapır. M.S.Aran müxtəlif nəşrlərlə, yazdığı yazılarla dövrün siyasi güclərini gələcəklə bağlı xəbərdar etməyi özünə borc bilmiş, həyatını türklüyün dövlətinə və gələcəyinə həsr etmiş bir türk maarrifçisi idi. Müharibə illərinin bütün ağrı-acılarını, məşəqqətlərini, böyük siyasi-ictimai sarsıntılarını görən Məmməd Sadıq Aran ömrünün sonuna kimi yeni yol axtarışında olmuşdur.

Açar sözlər: Məmməd Sadıq Aran; Mühacirət; Vətən; Şeir; İstiqlal.

ABSTRACT

Mirza Mammad Sadiq Akhundzade, a member of the Parliament of the Azerbaijan Democratic Republic, an educator, writer, journalist, and publisher, was a prominent representative of our emigré political-literary heritage. Starting his creative work at an early age, Mammad Sadiq published his first poems in the Achiq Soz and Fuyuzat periodicals. Subjected to relentless persecution, the poet fled to several countries and ultimately lived a life in exile in Türkiye. Like the majority of political emigrés, the primary reason for his journey to Türkiye was to join the ranks of those fighting for Azerbaijan's independence, as

he was an active supporter of the short-lived Azerbaijan Democratic Republic. Navigating through challenging paths to achieve his goals, the author asserted his Turkic identity and believed that it was the Bozkurt(Grey Wolf) that would save him from these atrocities. Before arriving in Türkiye, Mammad Sadiq had already traversed a certain path as a man of conviction and principles, gaining significant experience as an intellectual and politician, and was fluent in Russian, Persian, and Arabic. His representation in the Parliament of the Azerbaijan Democratic Republic and his reputation as a passionate advocate of Turkism quickly brought him to the forefront of the Azerbaijani emigré community in Türkiye. Although Mammad Sadiq Aran strove for the freedom of Azerbaijan, he was not merely an Azerbaijanist, but distinctly a Turkist. He was also the author of a series of articles that objectively covered the national liberation struggle that began in South Azerbaijan in 1945–1946, exposing the policies of the former USSR, Great Britain, and the Pahlavi regime directed against the Azerbaijani people in this matter. Publishing books under the pseudonym "Sanan" (or "Sanan Azer"), Aran was the author of poems such as Yurduma (To My Homeland), Mayis (May), 28 Mayis - Azerbaijan Istiqlal Bayrami (May 28 - Azerbaijan Independence Day), Aghladi, Kechdi (Wept and Passed), Yanig Yolchular (Ardent Travelers), and Tufan Olajag (There Will Be a Storm). His tireless, unflagging struggle for the independence of the motherland is reflected in his poems with deep emotional shades. M.S. Aran was a Turkic educator who considered it his duty to warn the political powers of the era about the future through various publications and writings, dedicating his life to the statehood and future of Turkism. Having witnessed all the pain, hardships, and major socio-political upheavals of the war years, Mammad Sadiq Aran remained in search of a new path until the end of his life.

Keywords: Mammad Sadiq Aran; Emigration; Motherland; Poetry; Independence.

Giriş

Mühacir siyasi-ədəbi irsimizin görkəmli nümayəndəsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, maarifçi, yazıçı, jurnalist, naşir Mirzə Məmmədsadıq Axundzadə 1895-ci ilin dekabrında Zəngəzur qəzasının Sisian bölgəsində Urud (Rud-Bazarçay) kəndində nüfuzlu bir nəslə mənsub ailədə doğulmuşdur. Alxanlı tayfasına mənsubdur.

1880-ci illərdə Zəngəzurda 491 mədrəsə, 21 ibtidai, 6 ruhani məktəbi vardı. Bu məktəblərin əksəriyyəti ayrı-ayrı imkanlı şəxslərin maddi, mənəvi yardımı ilə fəaliyyət göstərirdi. Yelizavetpol-Gəncə quberniyasında 1901- ci ilə qədər 28 rus-tatar məktəbi vardı ki, onun da 12-si Zəngəzur qəzasında açılmışdı. Azərbaycanla yanaşı, keçmiş SSRİ-nin bütün guşələrinə səpələnən savadlı gənclərin yetişməsi məhz bu yeni tipli məktəblərin sayəsində mümkün olmuşdu.

1930-cu ildə Zəngəzurda 30 məktəb fəaliyyət göstərirdi. Onlardan 28-i birinci dərəcəli (dörd sinifli), 2-si isə ikinci dərəcəli (yeddi sinifli) məktəblər idi. 1941-ci ildə Zəngəzurdakı 42 Azərbaycan məktəbinin 23-ü ibtidai, 15-i yeddi illik, 4-ü isə orta təhsil müəssisəsi idi. Ermənistanın kommunist rəhbərliyinin bütün maneələrinə baxmayaraq bu məktəblər fəaliyyətini davam etdirirdi.

Zəngəzurda maarif, elm, təhsil ocağı yaradanlardan biri Məmmədsadığın mənsub olduğu nəslin yetirmələridir. Onlar əsrlərcə davam edən ənənələrlə dədə-babalarından dini təhsil alıb nəsildən-nəslə ötürüblər, müəllim, üləma olaraq özləri də müqəddəs islam dinimizi öyrədiblər. Azərbaycanda Axundzadə soyadı ilə tanınan bu nəsil ərəb, fars dillərinin tədris edilməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

İlk təhsilini Urud mədrəsəsində, həmçinin ailəsindən alan Məmmədsadıq ərəb, fars, rus dillərini kamil öyrənmiş, "Quran-i Kərim"i sərbəst oxuyub tərcümə edərmiş. Sonralar Naxçıvan

rüştiyyəsini (gimnaziyasını) bitirmiş, Bakıda Pedaqoji İnstituta daxil olmuşdur. Türkiyəyə getdikdən sonra İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində təhsil almış, müxtəlif məktəblərdə müəllimlik etmiş, həmçinin klassik Azərbaycan musiqisini mükəmməl öyrənmişdir.

Yaradıcılığa erkən yaşlarından başlayan Məmmədsadıq ilk şeirlərini "Açıq söz" və "Fyuzat" jurnallarında dərc etdirmişdir. Təqib və məhdudiyyətlər qarşısında əlacsız qalan Sadıq bir müddət İrana qaçmış, Marağada ibtidai məktəb açmışdır. 1917-ci ildə Zəngəzur qəzasının mərkəzi olan Gorusa gələn şair orada da məktəb açır.

1917-ci ildə Çar Rusiyasında baş verən inqilabdan sonra Azərbaycanda istiqlal hərəkatına başlayanların ilk sıralarında olan Məmmədsadıq bu illərdə Azərbaycanın qurtuluşu və milli istiqlalına qovuşması yolundakı mücadiləyə bütün varlığı ilə qatılmış, Zəngəzurda əsas liderlərdən biri kimi tanınmışdır. O, 28 may 1918-ci ildə müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Zəngəzurdan seçilən millət vəkili olur. 1918-ci il dekabrın 7-də Bakıda Azərbaycan parlamenti öz işinə başlayanda Parlamentdə təmsil olunan 11 partiyadan (fraksiya) biri olan 1 Müsavat və Birtərəflər fraksiyasında məhz Mirzə Məmmədsadıq Axundzadə idi.

Ruslar Azərbaycanı tamamilə işğal etdikdən sonra o, Bakıdakı dostları ilə birlikdə gizli qurtuluş təşkilatını qurur və İstanbuldakı Milli Azərbaycan Təşkilatı ilə əlaqə yaratmaq üçün Türkiyəyə gedir, sonra yenidən Azərbaycana qayıdır. "Çeka" dəstələri tərəfindən tutulan mücahid Tiflisdə həbsə düşsə də, fürsət tapıb həbsxanadan qaçmağa müvəffəq olur.

Siyasi mühacirət nümayəndələrinin əksəriyyəti kimi onun da 1920-ci ildə İrandan keçərək Türkiyəyə üz tutmasının əsas səbəbi Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparanların sıralarına qoşulması, qısa ömürlü Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəal tərəfdarlarından biri olması idi. Ölüm və sürgünün qaçılmaz olduğu bu mövcud vəziyyətdə yeganə çıxış yolu mühacirət idi.

Məmməd Sadıq 1923-cü ilin sonunda İrana gedir, buradan isə Türkiyəyə mühacirət edir. Şair Türkiyədə Mehmet Sadık Aran kimi tanınır. Əvvəlcə Trabzonda müəllimlik edir, sonra isə İstanbula gəlir. İstanbulda yaşadığı 15 il ərzində Azərbaycan Milli Mərkəzində də fəallıq göstərir. Azərbaycan istiqlal davasına, nəşriyyat sahəsindəki fəaliyyətlərlə yanaşı, sosial və iqtisadi sahələrdə də dəstək verən Məmməd Sadıq daha sonra Finlandiyaya gedir (1931-1933). Orada İdil-Ural türklərinin uşaqlarını oxutmaq üçün məktəb açaraq müəllim və idarəçi vəzifəsində çalışır. Eyni zamanda hər sayında oxuculara Azərbaycan türklərinin istiqlal mücadiləsində verdiyi qurbanlar, bolşeviklərin türklərə qarşı törətdiyi dəhşətli cinayətlər barədə çox dəyərli, ətraflı məlumatların verildiyi, türkcə və fincə nəşr olunan "Yeni Turan" adlı qəzetini də təsis edir. Finlandiyadan İstanbula döndükdən sonra mətbu fəaliyyətini davam etdirən M.S.Aran İkinci Dünya müharibəsindən sonra (1939-1945) "Millət" və "Cümhuriyyət" qəzetlərinin müxbiri kimi İranda işləyir.

O, 1942-ci ildə İstanbulda "Sənan Azər" təxəllüsü ilə "İran türkləri" kitabını çap etdirir. Kitabın birinci hissəsi İran əhalisinin yarısını təşkil edən Azərbaycan türklərinin tarixinə, ictimai-siyasi həyatına, ikinci hissəsi isə dil, ədəbiyyat və mədəniyyət məsələlərinə həsr olunmuşdu. Buna baxmayaraq, həmin kitab Türkiyənin yürütdüyü rəsmi siyasətə zidd sayılaraq, Prezident İsmət İnönünün göstərişi ilə qadağan edilir.

Az sonra müəllif "Türkün altun kitabı" adlı ikinci kitabını nəşr etdirir. Siyasi və pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı bədii yaradıcılıqla da məşğul olan M.S.Aranın "Qara köynək", "Gənclərə nəsihət" "Millətlərin haqqı və məhkum türklərin davası" adlı nəsr əsərləri, "Qaçaq Nəbi", "Top səsləri" kimi pyesləri, çoxlu şeirləri də var. Əsərlərinin əksəriyyəti 1952-ci ildə çap olunmuş "Ərgənəkon yolları" adlı kitabında toplanmışdır. Məqsədə çatmaq uğrunda tilsimli yollardan keçən müəllif bir türk olduğunu və bu zülmlərdən məhz bozqurdun onu xilas edəcəyini düşünmüşdür.

Türkiyəyə gələnə qədər əqidə və məsləkadamı kimi müəyyən yol keçən, artıq ziyalı və siyasətçi olaraq xeyli təcrübə qazanan Məmməd Sadığın Azərbaycan Cümhuriyyətinin Parlamentində təmsil olunması, türkçülüyün qızğın tərəfdarlarından biri kimi tanınması tezliklə onu Türkiyədəki Azərbaycan mühacirətinin ön sıralarına çıxarmışdı.

O, 1924-cü ildə qurulan, Ankarada fəaliyyət göstərən və öz ətrafında Cümhuriyyətin M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov, X.Xasməmmədli, Ş.Rüstəmbəyli, N.Şeyxzamanlı, C.Hacıbəyli, Mir Yaqub Mehdizadə və s. görkəmli nümayəndələrini birləşdirən Azərbaycan Milli Mərkəzi İdarə Heyətinin ən uzun ömürlü, təcrübəli üzvlərindən biri olmuşdu. Məmməd Sadıq eyni zamanda mühacirət mətbuatının fəal xadimlərindən biri kimi tanınmış, müxtəlif qəzet və məcmuələrdə çoxsaylı məqalələr çap etdirmiş, "Azəri türk", "Yeşil yaprak", "Türk yolu", "Ergenekon" dərgilərinin naşiri və redaktoru olmuşdur. Uzun müddət qurucularından olduğu Ankaradakı Türk Kültürlərini Araşdırma İnstitutunun əməkdaşı kimi çalışmışdı. O, həm də 1945-1946-cı ildə Cənubi Azərbaycanda başlayan milli-azadlıq mübarizəsini obyektiv şəkildə işıqlandıran və bu məsələdə keçmiş SSRİ-nin, Böyük Britaniyanın və Pəhləvi rejiminin Azərbaycan xalqına qarşı çevrilmiş siyasətini açıqlayan silsilə məqalələrin də müəllifidir.

Məmməd Sadığın xüsusən 6 dekabr 1946-cı ildən həftəlik çıxan "Şark yolu" qəzetində yazdığı "Azəri türk şairləri", "İranın keçmiş və bu günkü halı", "Məfkurə-Ülkü", "Azərbaycanda qadın türk şairləri", "Millətlərin haqqı və məhkum türklərin davası", "Qızıl vəhşət", "Bədbəxt Azərbaycan məsələsi", "Kamalizmin istismarı", "Məhkum türklərin iztirabları", "Mühacirətdə Azərbaycan ədəbiyyatı", "Vəhşət xəbərləri", "Azərbaycan və Rusiya", "Qars vilayətində erməni zülmü", "Tarixdən səhnələr: Azərbaycan-İran qovğası", "Burjua kommunistlər", "Kommunist hədyanlarına cavablar" silsiləsi və Türkiyədə çap olunan "Azəri-Türk", "Yaşıl yarpaq", "Türk yolu" və "Ergenekon yolu" kimi dərgilərdə çıxan onlarla məqaləsi, kitabları bu gün də öyrənilməyə, toplanıb nəşr edilməyə layiqdir.

"Azerbaycan Dergisi"ndə öz bioqrafiyasını da yazıb çap etdirən Məmməd Sadıq vətənsevər yazılarının bir çoxunu "Sisyanlı" imzası ilə qələmə almışdır [Yurtsever, 1972]. Vətəninin azadlıq və istiqlalına qovuşacağına inanan, Azərbaycan, Zəngəzur həsrəti ilə yaşayan mühacir fədaimiz Məmməd Sadıq Aran Azərbaycan Cümhuriyyətinin 53-cü ildönümündə əbədi olaraq bizlərə vida etmiş, 28 may 1971-ci ildə İstanbul Feriköy Zincirlikuyu məzarlığında dəfn edilmişdir.

Azərbaycan türkləri başda olmaqla Türk Dünyası tərəfindən anılacaq şəxsiyyətlərdən biri də şübhəsiz Mehmet Sadık Arandır. Çünki o, Azərbaycanda başlayan mücadilə həyatını işğal səbəbindən dəyişmiş, həbs edilmiş, qaçmağı bacarmış, İranda olmuş, Türkiyəyə gəlmiş, Avropa və Finlandiyada fəaliyyətini inkişaf etdirməyə çalışmış və təkrar Türkiyəyə gələrək qaldığı yerdən mücadiləsinə davam etmiş bir qəhrəmandır. O, bütün imkansızlıqlara rəğmən hər getdiyi yerdə yazılar yayımlamaqdan çəkinməmişdir. M.Aranın şirin türkçə ilə ana dilinin sintezindən yaratdığı bu dil diləyatımlı şeirlər ortaya çıxartmışdır. Görkəmli ziyalımız M.S.Aranın şeirlərindən bir neçəsini təhlilə cəlb etmişik.

Üzündə matəmli kölgələr sezdim,
Ruhuma acılar çökən bir axşam.
Bayğın gözlərində min kədər sezdim,
Saralmış yarpaqlar tökən bir axşam [URL-4].

"Yurduma!" adlı şeirində bir növ öz yurdu ilə söhbət edən müəllif bir payız axşamı vətənin gözlərində kədər gördüyünü, matəmli kölgələrin onları izlədiyini deyir.

Anladım hüznünün səbəblərini,
O incə məlalın bəni yakarkən.
Anladım sevginin hər kədərini,
Ruhuma hicrandan sellər axarkən [URL-4].

Qardaş ölkədə yazıb-yaratmasının şeirlərə siraət etdiyini şairin Türkiyə türkçəsinə xas ifadələr işlətməsindən aydın görürük. "Azəri Türk" məcmuəsinin 18 mart 1929-cu il 2-ci

sayında yayımlanan aşağıdakı parçada şair Vətəndə günəşin qızaran son işıqlarını, dağlarda əsən küləyi qəlbinin yası ilə bərabər tutur.

Günəşin qızaran son işıqları,
Hər axşam həsrətlə ruhumu yoldu.
Dağlarda inləyən batı rüzgarı,
Mən kimi min yasla hıçqırıyordu [URL-4].

Bədii təsvir və ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə edən şair Vətənin üzərindəki qara buludları ürək dağlayan ifadələrlə oxucuya çatdırır.

"Türk İzi" dərgisinin 1952-ci il 1-ci sayında çap olunan"Mayıs" şeirinə Məmməd Sadıq may ayının tariximiz üçün əhəmiyyətli bir ay olduğunu xüsusi obrazlılılqla oxucuya çatdırır.

Mayıs, ey ruhumun solmayan gülü!
Sənsən tariximin şanlı tuğrası (sancaq, əlamət)
Mənliyim, əməlim səndə gömüldü,
Silinir səninlə qəlbimin yası…[URL-4]

Yaz aylarından biri olan may ayının insana xoş təəssürat, sevinc gətirdiyini deyən şair qəlbinin yasının məhz bu ayda silindiyini deyir. May mübarizənin xoş sonluqla nəticələndiyi, hər şeyin şəffaflaşdığı ay olaraq oxucuda yenilənmə ayı təəssüratı yaradır.

Sarsılma qaranlıq yollarda, yolçu!
Qaranlığın hökmü sübhə qədərdir.
Qoş, qoş!... Görünür yolunun ucu [URL-4].

Hər yolun mühəqqəq (doğruluğu bilinən) bir sonu vardır. Mübarizə yolunda qorxmadan yürüməyi, qaçmağı, yolun sonunda mütləq işıqlı gələcəyin bizi gözlədiyini əminliklə deyir şair.

Qoş, anlat, bu sağır kainata sən,
Tutuşan könlünün diləklərini...
Qoxlat hissiz duran insanlara sən,
Duyğunun atəşdən çiçəklərini…[URL-4]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bənddə isə şair haqsızlıqlara səssiz qalan kainatı sağır, insanları hissiz adlandırır.

Yazdıqca bəşərin qanlı qələmi,
"Həqiqət bul" deyə, masqaralıqlar (
əyləndirici).
Mərhəmət etmə, yax bütün aləmi,
Yansın haqq tanımaz canavarlıqlar…[URL-4]

"Türk Yolu" dərgisinin 28 may 1955-ci il 4-cü sayında yayımlanan "28 mayıs - Azərbaycan İstiqlal Bayramı" adlı şeirində Məhəmməd Sadıq Respublika Gününə işarə edir. May ayının təbiətə yeni can verdiyi kimk dövlətin qurulmasına da yeni bir nəfəs verdiyini vurğulayır.

Hər il gülümsərkən yeni ilk bahar
Könlümüz tutuşur, içimiz qanar.

Bağrımızda hicran atəşi yanar,
Həsrətlə inləriz, coşub çağlarız [URL-4].

Bu bənddə əkiz adlandırdığı Azərbaycan-Türkiyədir. Uzaq ellərdə olsa da könlü vətənlədir şairin.

Təsəlli duyarız qan ağlasaq da,
Sevinclə kədərlər əkiz yan-yana.
Ellərdə kimsəsiz, öksüz qalsaq da,
Könlümüz uzanır Azərbaycana [URL-4].

Bir gözümüz ağlasa da, bir gözümüz gülür. Lakin hər daim qurtuluş eşqilə alışıb yanır zavallı yurdumuz.

Qurtuluş eşqiylə dolar başımız,
Bir ləhzə güləriz, dinər yaşımız.
Ah, zavallı yurdum, Azərbaycanım!
Yalnız sənə vurğun bu əziz canım… [URL-4]

"Ağladı, keçdi" şeirində qardaş ölkədə vətən həsrəti çəkən şair aşağıda göstərdiyimiz ürək dağlayan misraları qələmə alır.

Mən qərib yurdumu andım, ağladım,
Ayrılıq oduna yandım, ağladım.
Könül istəyinə qandım, ağladım,
Göz yaşım sel oldu, çağladı keçdi.

O mənim köksümdə solmaz bir gülüm,
Andıqca üzünü, tutuşur könlüm.
Ayırır ruhumdan onu bir ölüm,
Bağrımı həsrətlə dağladı, keçdi [URL-4].

Vətənini canından çox sevən, onun əsiri olan M.S.Aran yağının əsiri olan yurduna ağlayır. 1970-ci ildə çıxan "Azərbaycan" dərgisinin 19-cu sayında yayımlanan bu şeirdə şair vətənə, Vətən də başına gətirilən müsibətlərə ağlayır.

Mən onun əsiri, o da yağının,
Solmuş qoynundakı gülü bağımın
Xarabası qalmış əski çağının
Hıçqıra-hıçqıra ağladı, keçdi [URL-4].

"Tufan olacaq" şeirində milli mücadilənin qurbanları arasında zərər çəkənlər, körpəsi qucağında qalan dul gəlinlər, torpaq altında kəfənsiz yatan qəhrəmanlar öz əksini tapır.

Yurdun əzəli atəşi sönməz ocağında,
Minlərcə kəfənsiz yatır hər bucağında.
Dul qaldı gəlinlər, yetim ağlar qucağında,
Gördükcə bu vəhşətləri keçdik qanımızdan,
Dünya yanacaq saqlı duran vulkanımızdan [URL-4].

İstiqlal savaşının qəhrəmanlarına həsr etdiyi "Yanıq yolçular" adlı şeirində o, köksündə sonsuz iman daşıyan qəhrəmanların məşəqqətli yolundan danışır.

Çıxdıq bağrı yanıq, uzaq yollara,
Yolumuzda atəş, qızıl qan vardı.
Bir uca diləyə ulaşmaq üçün,
Köksümüzdə sönməz bir iman vardı [URL-4].

Önündəki keçilməz dağları aşan bu qəhrəmanlar bütün təbii fəlakətlərə baxmayaraq Vətənə gedən yolları əzmlə, iradə ilə qət edir.

Bir anda kükrədik, sel kimi daşdıq.
Qasırğalarla biz sanki yoldaşdıq.
Keçilməz sanılan dağları aşdıq,
Önümüzdə qandan bir tufan vardı.

Qoşduq bu yollarda, bağrımız yanıq.
Boğduq haqsızlığı, Tanrımız tanıq (şahid).
Obamız, köyümüz, şəhrimiz yanıq.
Hər şeyi məhv olmuş bir vətən vardı [URL-4].

Bağrı yanıq bu yolçular hər şeyi məhv edilmiş bu Vətənə sahib çıxmaq üçün durmadan gedir, elə-obaya can atırdılar.

İndi gəlişdikcə hər il yaşımız,
Göylərə ucalır şanlı başımız.
Dinmiş (bitmək, durmaq) gözümüzdə artıq yaşımız,
Bizi alqışlayan bir cahan vardır [URL-4].

Nəticə

Məmməd Sadiq Aranın gördüyü işlər yalnız bunlardan ibarət deyil. Ankarada Türk Mədəniyyətini Araşdırma İnstitutunun qurulmasında böyük xidmətləri olan Aran həm də İnstitutda çalışmışdır. Həmçinin o, İstanbulda və bütün Türkiyədə milli mücadiləni müdafiə edən qurumlar, dərnəklər və jurnallarla, universitetlərin tələbə təşkilatları ilə daima qarşılıqlı münasibətdə idi. O, gənclərin milli ruh, əxlaq və milli mücadilə yönündəki görüşlərinin qüvvətlənməsi üçün çalışırdı. Bu məqsədlə ölkənin bir çox yerlərində İstanbulda, Kadıköydə, Üsküdarda, Ankarada, Kayseridə, Erzincanda, Samsunda, Erzurumda, Karsda konfranslar təşkil etmiş, hətta öz evini gənclərin milli məbədi şəklinə salmışdır. Elə bir ev ki orada yalnız milli ruh dilə gətirilir, türklüklə bağlı söhbətlər edilir, milli-mənəvi dəyərlərdən danışılırdı.

M.S. Aran müxtəlif nəşrlərdə yazdığı yazılarla dövrün siyasi güclərini gələcəklə bağlı xəbərdar etməyi özünə borc bilmiş, həyatını türklüyün dövlətinə və gələcəyinə həsr etmiş bir türk maarrifçisi idi. Müharibə illərinin bütün ağrı-acılarını, məşəqqətlərini, böyük siyasi-ictimai sarsıntılarını görən Mehmet Sadık Aran ömrünün sonuna kimi yeni yol axtarışında olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Abbasova, S. İ. (2020a). *Turan yolunda Mehmet Sadık Aran*.
Abbasova, S. İ. (2020b). Turan yolunda Mehmet Sadık Aran. *JORMA*, 66–69.
Abbasova, S. İ. (2021). Türkistan'da bağımsızlık mücadelesi: Buhara Cumhuriyetinin kuruluşu ve Osman Hoca (Kocaoğlu) (1916–1930). Ş. Yalçınkaya (Ed.), *Türk dünyası dil edebiyat kültür yolunda IV. kitap* içinde. Türkbilim Araştırmaları Dizisi.
Aküzüm, İ. (1972). *Mehmet Sadık Aran'ın ardından (1895–28.05.1971)*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
Attar, A., & Sebahattin, Ş. (2013). *Türkiyede yaşayan Azerbaycan türkleri*.
Dilqəm, Ə. (2024). *Mühacirlər Güney Azərbaycanda (1921–1941)*. Çapar nəşriyyatı.
İbrahimov, N. (1999). *Min beş yüz ilin oğuz şeiri antologiyası* (C. 1). Azərbaycan Nəşriyyatı.
Jorma, A. (2006). 1931–1933 yıllarında Finlandiya'da Yeni Turan gazetesini neşreden Mehmet Sadık Aran. *Turan*, (5).
Kəlbizadə, E. (2014, 27 may). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin naxçıvanlı nümayəndələri. *Şərq qapısı*.
Sebahattin, Ş. (2001). *Azerbaycanlıların Türkiye'de siyasi ve kültürel faaliyetleri (1920–1991)*. AKD.
Sebahattin, Ş. (2012). *Mehmet Sadık Aran yaşamı ve mücadelesi*. Bilgeoğuz Yayınları.
Sultanlı, V. (2023). *Azerbaycan muhaceret edebiyatı (Başlangıçtan günümüze dek)*. Azərnəşr.
Yurtsever, A. (1972). Mehmet Sadık Aran (San'an). *Azerbaycan Dergisi*.

ELEKTRON SİYAHI

URL-2. ATSIZ, Hüseyin Nihal. (1971). Mehmet Sadık Aran – Tahsin Demiray. *Ötüken dergisi*. İstanbul. https://huseyinnihalatsiz.com/makale/mehmet-sadik-aran-ve-tahsin-demiray/#google_vignette [Giriş tarixi: 09.02.2026].
URL-3. LOİMA, J. (2006). *Myytit, Uskomukset ja Kansa. Johdanto Moderniin Nationalismiin Suomessa 1809-1918*. Helsinki: Yliopistopaino. https://researchportal.helsinki.fi/en/publications/myytit-uskomukset-ja-kansa-johdanto-moderniin-nationalismiin-suom/ [Giriş tarixi: 01.02.2026].
URL-4. YAQUBLU, Nəsiman. Qərbi azərbaycanlılar, unudulmuş irs - Məmməd Sadığın şeirləri. *Ədəbiyyat qəzeti*. https://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/10833-qerbi-azerbaycanlilar-unudulmus-irs-memmed-sadigin-seirleri [Giriş tarixi: 03.02.2026].

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ TƏLƏBƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN TƏHSİL TARİXİNDƏ ROLU

Aynur ƏLİYEVA
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
aynur.eliyeva.ramiz@mail.ru
ORCID: *0000-0002-7826-3623*

ÖZƏT

1918–1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə tələbələr cəmiyyətin maarifçilik və milli intibah prosesində mühüm rol oynamışdır. Tədqiqat işində Cümhuriyyət dövrü tələbələrinin təhsil sisteminin inkişafındakı rolu, ictimai-siyasi fəaliyyətləri və maarifçilik təşəbbüsləri araşdırılmışdır. Tədqiqatın aktuallığı tələbələrin fəaliyyəti sayəsində müasir Azərbaycan təhsil sisteminin formalaşmasında və milli şüurun inkişafında oynadıqları həlledici rolda özünü göstərir. Tədqiqatın məqsədi həmin dövrdə tələbələrin həm təhsil sahəsində, həm də ictimai-siyasi həyatda oynadıqları rolun sistemli şəkildə təhlil edilməsidir.

Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, tədqiqat tələbələrin cəmiyyətə təsirini təkcə təhsil sahəsi ilə məhdudlaşdırmayaraq, onların siyasi, sosial və mədəni fəaliyyətlərini də əhatə edən çoxşaxəli baxış təqdim edir. Beləliklə, tələbələrin həm milli maarifçilik ideyalarının yayılmasında, həm də ictimai-siyasi təşəbbüslərin həyata keçirilməsində oynadıqları rol sistemli şəkildə öyrənilmiş və onların cəmiyyətə təsir mexanizmləri elmi əsaslarla qiymətləndirilmişdir. Tədqiqat dövrün arxiv sənədləri, dövr mətbuatı və xatirə əsərləri əsasında aparılmış, tələbə hərəkatının milli müstəqillik ideyalarının formalaşmasında oynadığı rol konkret faktlarla təsdiqlənmişdir. Praktiki əhəmiyyət, müəllim və tədqiqatçılar üçün Cümhuriyyət dövrü təhsil sisteminin tədqiqat materiallarının öyrənilməsi və müasir təhsil siyasətində tarixi nümunələrin tətbiqi imkanı yaradır. Nəticələr göstərir ki, tələbələr yalnız təhsil müəssisələrində deyil, həmçinin ictimai və siyasi təşkilatlarda fəal iştirak edərək, milli maarifçilik ideyalarının, demokratik düşüncənin və dövlətçilik prinsiplərinin yayılmasına əhəmiyyətli töhfələr vermişlər. Aparılan tədqiqat Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan təhsil tarixinin öyrənilməsində mövcud boşluqları aradan qaldırır, tələbələrin ictimai-siyasi və mədəni fəaliyyətlərinin tarixi əhəmiyyətini sistemli şəkildə vurğulayır və müasir tədqiqatlar üçün metodoloji əsas təqdim edir.

Açar sözlər: Cümhuriyyət dövrü; Tələbələr; Milli kadr hazırlığı; Maarifçilik; İctimai fəaliyyət.

ABSTRACT

During the period of the Azerbaijan Democratic Republic (1918–1920), students played a significant role in the processes of enlightenment and national revival. This study examines the role of students of the Republic in the development of the education system, their socio-political activities, and their initiatives in promoting educational and cultural awareness. The relevance of the research is reflected in the decisive role students played in shaping the modern Azerbaijani education system and in fostering national consciousness.

The purpose of the study is to systematically analyze the role of students both in the educational sphere and in public-political life during this period. The scientific novelty lies in the fact that the study does not limit students' influence to the educational sphere but provides a multidimensional perspective that also encompasses their political, social, and cultural activities. Thus, the role of students in promoting national enlightenment ideas and implementing socio-political initiatives has been systematically studied, and the mechanisms of their societal impact have been evaluated on a scientific basis. The research is based on archival documents, contemporary press materials, and memoirs, confirming with concrete evidence the role of the student movement in shaping the ideals of national independence. Its practical significance lies in providing educators and researchers with materials for studying the education system of the Democratic Republic period and for applying historical examples in contemporary educational policy. The results indicate that students actively participated not only in educational institutions but also in social and political organizations, making significant contributions to the dissemination of national enlightenment ideas, democratic thought, and principles of statehood. This study fills existing gaps in the research of Azerbaijan's education history during the Democratic Republic period, systematically highlights the historical importance of students' socio-political and cultural activities, and provides a methodological basis for future research.

Keywords: Democratic Republic period; Students; National cadres; Enlightenment; Social activity.

Giriş

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının milli özünüdərk prosesində və dövlətçilik ənənələrinin bərpasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən yeni bir mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirilir. 1918–1920-ci illəri əhatə edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü təkcə ölkənin siyasi müstəqilliyinin elan olunması ilə məhdudlaşmayıb, həm də milli-mənəvi dirçəlişin, ictimai-intellektual yüksəlişin və maarifçilik ideyalarının geniş yayılmasının mühüm təkanvericisi olmuşdur. Qısa müddət mövcud olmasına baxmayaraq, Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşında dərin iz buraxmış, sonrakı nəsillərin milli kimlik şüurunun formalaşmasına və vətənpərvərlik dəyərlərinin möhkəmlənməsinə ciddi təsir göstərmişdir.

Cümhuriyyətin əsasını qoyduğu dövlətçilik konsepsiyası yalnız inzibati sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi və hüquqi sistemin formalaşdırılması ilə məhdudlaşmırdı. Bu model, eyni zamanda, xalqın mənəvi dünyasının, milli kimliyinin və ideya-estetik dəyərlərinin qorunmasını hədəfləyən genişmiqyaslı ideoloji xəttə əsaslanırdı. 1918–1920-ci illərdə Azərbaycan cəmiyyətində elmə, təhsilə və mədəniyyətə verdiyi dəyər ilə seçilən yeni intellektual düşüncə mühiti formalaşmağa başlamışdı. Gənc nəslin milli ideyalar ruhunda tərbiyəsi, onların vətənpərvərlik duyğularının gücləndirilməsi və müasir dünyagörüşünə malik vətəndaş kimi yetişdirilməsi həmin dövrün dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri olmuşdur.

Maarif sahəsində həyata keçirilən islahatlar Cümhuriyyət rəhbərliyinin milli dövlətçilik prinsiplərinə əsaslanan uzaqgörən siyasətinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi. Qısa bir müddət ərzində təhsil sistemində məqsədyönlü yeniliklər aparılmış, məktəb və ali məktəblərin fəaliyyətində milli-mənəvi dəyərlərlə müasir elmi yanaşmaların sintezinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu dövrdə təhsil yalnız bilik və bacarıqların aşılandığı sahə kimi deyil, həm də gənc nəslin vətənpərvərlik duyğularının möhkəmləndirildiyi, ictimai məsuliyyət hissinin formalaşdırıldığı və milli şüurun inkişaf etdirildiyi mühüm ideoloji-tərbiyəvi institut kimi dəyərləndirilirdi.

Cümhuriyyət dövründə qəbul edilən qərarlar, açılan təhsil müəssisələri və xaricə göndərilən tələbələr yalnız gələcək peşəkar kadr potensialının formalaşdırılması məqsədinə xidmət etmirdi. Bu tədbirlər, eyni zamanda, xalqın milli azadlıq ideyalarının, müstəqil düşüncə tərzinin və maarifçilik ənənələrinin qorunması və inkişaf etdirilməsi baxımından mühüm strateji addımlar idi. Avropa ölkələrinə təhsil almağa göndərilən gənclər təkcə müasir elmi bilik və texniki hazırlıq əldə etmirdilər; onlar həm də milli mədəniyyətimizin, Azərbaycan ideyasının və dövlətçilik konsepsiyasının beynəlxalq aləmdə tanıdılmasında mühüm rol oynayırdılar. Bu tələbələr bir tərəfdən zamanın avanqard elmi nailiyyətlərini mənimsəyir, digər tərəfdən isə milli kimlik şüurunu və dövlətçilik dəyərlərini qoruyub möhkəmləndirirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü zaman etibarilə qısa olmuşdur, lakin bu mərhələ milli dövlətçilik konsepsiyasının formalaşması, maarifçilik ənənələrinin inkişafı və milli şüurun möhkəmlənməsi baxımından Azərbaycan xalqı üçün əvəzsiz tarixi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli təhsil siyasətinin formalaşması və inkişaf istiqamətləri.

1918-ci il mayın 28-də istiqlalın elan edilməsindən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti milli təhsil sisteminin təşkili və inkişafı məqsədilə genişmiqyaslı tədbirlər proqramının hazırlanmasına başlamışdır [Əhmədova və b., 2018: 25–26]. Bu çərçivədə yaradılan Maarif Nazirliyi ölkədə mövcud təhsil müəssisələrinin vahid dövlət idarəetməsi altında birləşdirilməsini, məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsini, tədris proqramlarının yenilənməsini və milli kadr potensialının formalaşdırılmasını prioritet istiqamətlər kimi müəyyənləşdirmişdir.

Cümhuriyyət dövrünün təhsil siyasəti dövrün tələblərini və milli inkişaf strategiyasını əks etdirən dörd əsas istiqamətdə cəmləşirdi [Əhmədova və b., 2018: 28; İsgəndərov, 2003: 32]:

1. Milli dildə tədrisin təşkili – ana dilinin təhsil sistemində əsas tədris dili kimi qəbul edilməsi və onun aparıcı mövqeyinin təmin edilməsi;
2. Təhsil alanlar üçün bərabər imkanların yaradılması – qız və oğlanların eyni hüquqlarla təhsil almasının dövlət siyasəti səviyyəsində dəstəklənməsi;
3. Ali və orta ixtisas təhsilinin inkişafı – müasir tələblərə cavab verən ali məktəblərin və ixtisas yönümlü orta təhsil müəssisələrinin təşkil edilməsi;
4. Xaricdə təhsilin təşkili – gənc azərbaycanlıların qabaqcıl Avropa ölkələrində dövlət vəsaiti hesabına təhsil alması ilə yüksək ixtisaslı milli kadrların hazırlanması.

Bu istiqamətlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin maarif siyasətinin həm milli dövlətçilik ideyalarına, həm də modernləşmə strategiyasına əsaslandığını göstərir.

1918-ci il 28 avqust tarixli hökumət qərarına əsasən, respublikanın bütün ibtidai təhsil müəssisələrində dərs prosesinin ana dilində aparılması və dövlət dili olan Azərbaycan dilinin tədrisinin məcburi şəkildə həyata keçirilməsi təsdiq edilmişdir [Mərdanov və Quliyev, 2003: 88, 95]. Bu qərar milli təhsil sisteminin formalaşdırılması, ana dilinin funksional imkanlarının genişləndirilməsi və onun dövlət səviyyəsində qorunması baxımından mühüm mərhələ hesab olunur [Mərdanov və Quliyev, 2003: 110].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti milli pedaqoji kadrların hazırlanmasını təhsil siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirmişdi. 1918-ci il 22 iyun tarixli qərarla Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Qazax şəhərinə köçürülməsi və onun Azərbaycan Müəllimlər Seminariyası kimi fəaliyyətə başlaması bu sahədə atılan mühüm addımlardan biri olmuşdur [Əliyeva, 2008: 212]. Bu qərar milli

müəllim korpusunun formalaşması və yerli kadrların hazırlanması baxımından əhəmiyyətli tarixi dönüş nöqtəsi kimi dəyərləndirilir.

1919-cu il 11 sentyabr tarixli hökumət qərarı ilə "Müqəddəs Nina" tipli məktəblərin adlarının dəyişdirilərək "Gəncə kişi gimnaziyası" və "Şəki qadın gimnaziyası" adlandırılması isə təhsil müəssisələrinin milli əsasda yenidən təşkili prosesinin tərkib hissəsini təşkil edirdi [Əliyeva, 2008: 225; Mərdanov və Tahirzadə, 2020: 326].

Müəllim hazırlığını daha da gücləndirmək məqsədilə hökumət Bakı, Gəncə, Şəki, Şuşa, Qazax və Zaqatala şəhərlərində qısamüddətli pedaqoji kursların təşkilini təmin etmişdir. Bu kurslar yeni yaranan milli məktəblər üçün təcili şəkildə müəllim kadrlarının hazırlanmasına xidmət edirdi [Tahirzadə və Tahirli, 2016: 17].

1919-cu il 8 aprel tarixində Azərbaycan hökumətinin iclasında Bakıda universitet yaradılması məsələsi geniş müzakirə edilmiş və bu sahədə görüləcək işləri tənzimləyən xüsusi qərar qəbul olunmuşdur [Atakişiyev, 1991: 128]. Həmin qərara əsasən, 1919–1920-ci tədris ilinin əvvəlinədək Bakı şəhərində fəaliyyət göstərəcək ali təhsil müəssisəsinin təşkili üçün ümumi dəyəri 10 milyon manatı aşmayan smetanın hazırlanaraq hökumətə təqdim olunması tapşırılmışdır [Atakişiyev, 1991: 133].

Bakı Universitetinin yaradılması prosesinin daha sistemli və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan hökuməti 1919-cu il 19 may tarixində xüsusi Təşkilat Komissiyası təsis etmişdir. Komissiya 23 may–9 sentyabr tarixləri arasında 35 iclas keçirmiş və universitetin təşkilati strukturu, fakültələrin açılması, maddi-texniki təminatı və tədris prosesinin təşkili ilə bağlı mühüm qərarlar qəbul etmişdir [Волхонский və Муханов, 2007: 145]. Bu qərarlara əsasən, universitetin dörd fakültədən – tarix-filologiya, fizika-riyaziyyat, hüquq və tibb fakültələrindən ibarət olması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin mövcud maddi imkanların məhdudluğu səbəbindən 1919–1920-ci tədris ilində yalnız tarix-filologiya və tibb fakültələri fəaliyyətə başlaya bilmişdir [Atakişiyev, 1991: 135].

1919-cu il 15 noyabr tarixində Bakı Dövlət Universitetində ilk mühazirələrin oxunması ilə Azərbaycanda ali təhsilin milli əsasda təşkili prosesi rəsmi şəkildə başlanmışdır. Universitetin ilk rektoru görkəmli cərrah və alim, professor Vasili İvanoviç Razumovski təyin edilmişdir. Məhəmmədağa Şahtaxtlı, Əlicabbar Orucəliyev, Mirzə Rəhim Mirzəyev, Rəşid bəy Kaplanov kimi ziyalılar universitetin təşkili və intellektual bazasının yaradılmasında xüsusi xidmətlər göstərmişlər [Mərdanov və Quliyev, 2003: 178; Mərdanov və Tahirzadə, 2020: 356]. Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi ilə ölkədə milli elmi kadrların hazırlanması üçün fundamental institusional baza formalaşmış və Azərbaycanın ali təhsil sistemi inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur [Atakişiyev, 1991: 143].

Cümhuriyyət dövrünün təhsil siyasətinin mahiyyəti iki əsas strateji məqsəddə ifadə olunurdu. Birincisi, savadlı, milli dəyərlərə sadiq və vətənpərvərlik ruhunda yetişən gəncliyin formalaşdırılması yolu ilə milli dövlətçiliyin ideoloji əsaslarının möhkəmləndirilməsi; ikincisi isə təhsilin cəmiyyətin sosial rifahını artıran və xalqın intellektual potensialını yüksəldən mühüm ictimai institut kimi inkişaf etdirilməsi idi [Азербайджанская Демократическая Республика, 1998: 131].

Cümhuriyyətin maarif ideologiyası öz struktur baxımından Avropa təhsil modelinə əsaslanmaqla yanaşı, məzmun etibarilə milli-mənəvi dəyərləri, türk-islam mədəniyyətinin humanist ənənələrini və yerli pedaqoji irsi özündə birləşdirirdi. Maarif Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilən yeni dərs proqramlarında Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyatına, coğrafiyasına və ana dilinə xüsusi yer ayrılması isə milli özünüdərk və milli kimlik şüurunun formalaşmasına mühüm töhfə vermişdir [Cəfərov, 1993: 62; Əhmədova və b., 2018: 24].

Cümhuriyyət dövrü maarifçi ziyalılarının və xaricdə təhsil almış tələbələrin milli təhsil və dövlət quruculuğundakı rolu.

Cümhuriyyət dövründə təhsil siyasətinin həyata keçirilməsində maarifçi ziyalıların fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı [Əhmədova və b.,, 2018: 64]. XIX əsrin sonlarından etibarən inkişaf edən maarifçilik hərəkatı bu mərhələdə yeni ideoloji məna kəsb etmiş, milli dövlət quruculuğunun və ictimai düşüncənin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir [Mərdanov və Tahirzadə, 2020: 317; Əliyeva, 2008: 98].

Maarifçilik hərəkatı yalnız məktəblərin təşkili və tədris məsələlərinə yönəlməmiş, həm də milli kimlik şüurunun formalaşdırılması, ictimai məsuliyyət hissinin gücləndirilməsi və vətənpərvərlik ruhunun inkişaf etdirilməsi kimi daha geniş ideoloji hədəflərə xidmət etmişdir. Hərəkatın aparıcı nümayəndələri təhsili millətin tərəqqisinin başlıca amili hesab edir, elmi biliklərin xalq arasında yayılmasını milli oyanışın mühüm şərti kimi dəyərləndirirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə həyata keçirilmiş ən mühüm maarifçilik təşəbbüslərindən biri gənclərin xarici ali məktəblərə göndərilməsi proqramı olmuşdur. 1919-cu ildə qəbul edilən bu dövlət qərarı milli kadr ehtiyatının formalaşdırılması, habelə Avropa elmi-texniki və idarəçilik təcrübəsinin ölkəyə gətirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyırdı. O dövrün siyasi qeyri-sabitliyi və məhdud maddi imkanları fonunda bu təşəbbüs həm cəsarətli, həm də uzaqgörən bir addım kimi dəyərləndirilir [Atakişiyev, 1991: 302]. Cümhuriyyət rəhbərliyi yaxşı anlayırdı ki, yeni qurulmuş milli dövlətin möhkəmlənməsi yalnız siyasi müstəqilliklə deyil, eyni zamanda, yüksək ixtisaslı və modern dünyagörüşünə malik kadrların yetişdirilməsi ilə mümkündür. Bu baxımdan xaricdə təhsil proqramı ölkənin uzunmüddətli inkişaf konsepsiyasının əsas istiqamətlərindən biri kimi nəzərdə tutulmuşdu. Proqramın həyata keçirilməsi sırf təhsil təşəbbüsü olmaqdan kənara çıxaraq, əslində, milli elmi-intellektual potensialın formalaşdırılmasına yönəlmiş genişmiqyaslı modernləşmə layihəsi kimi qiymətləndirilə bilər [Cəfərov, 1993: 43–56].

Dövlət hesabına Avropanın aparıcı universitetlərinə göndərilən gənclər gələcəkdə idarəçilik, mühəndislik, tibb, hüquq və digər sahələr üzrə peşəkar kadrların yetişdirilməsini təmin etməli idilər. Bu baxımdan proqram yalnız həmin dövrün təhsil siyasətinin tərkib hissəsi deyil, həm də milli dövlət quruculuğunun ideoloji və institusional əsaslarının möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş strateji addım kimi çıxış etmişdir [Волхонский və Муханов, 2007: 215].

1919-cu il sentyabrın 1-də Azərbaycan Parlamentinin qəbul etdiyi qərar Cümhuriyyətin milli kadr siyasətində dönüş nöqtəsi hesab olunur. Qərara əsasən, dövlətin gələcək elmi-intellektual potensialını formalaşdırmaq məqsədilə 100 nəfər azərbaycanlı gəncin Avropanın nüfuzlu universitetlərinə göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdur [Əhmədova və b., 2018: 37]. Bu təşəbbüsün həyata keçirilməsi üçün dövlət büdcəsindən 7 milyon manat məbləğində vəsait ayrılmış və prosesin təşkilinə xüsusi səlahiyyətli komissiya cəlb edilmişdir. Tələbələrin seçimi təsadüfi olmamış, müəyyənləşdirilmiş meyarlara – bilik səviyyəsi, nümunəvi davranış, vətənpərvərlik duyğuları və cəmiyyətə xidmət motivasiyası – əsaslanmışdır. Seçilmiş şəxslər təhsil müddəti ərzində dövlət tərəfindən aylıq təqaüdlə təmin edilir, onların yaşayış, yol və təhsil xərcləri tam şəkildə hökumət tərəfindən ödənilirdi [Mərdanov və Quliyev, 2003: 117]. Azərbaycanlı gənclər Fransa, İtaliya, İngiltərə, Almaniya və Türkiyənin elmi ənənəsi güclü olan ali təhsil müəssisələrinə göndərilmiş və burada mühəndislik, hüquq, tibb, iqtisadiyyat, aqrar sahə və digər ixtisaslar üzrə təhsil almışlar [Mərdanov və Tahirzadə, 2020: 107]. Bu proqram nəticə etibarilə Cümhuriyyətin dövlət quruculuğu prosesində müasir düşüncəli, peşəkar kadrların hazırlanmasını hədəfləyən strateji modernləşmə layihəsi kimi çıxış etmişdir.

Xaricə göndərilən azərbaycanlı tələbələr yalnız ali təhsil almaq məqsədi ilə deyil, eyni zamanda Azərbaycan xalqını və dövlətini beynəlxalq müstəvidə layiqincə təmsil etmək missiyası ilə Avropaya ezam olunmuşdular. Onların üzərinə düşən vəzifə müasir elmi biliklərə yiyələnməklə yanaşı, Avropa mədəniyyəti, idarəçilik təcrübəsi və ictimai düşüncə modellərini dərindən mənimsəməkdən ibarət idi. Bu gənclər oxuduqları universitetlərdə fəal mövqe nümayiş etdirir, intellektual həyatla yaxından əlaqədə olur və əldə etdikləri bilikləri gələcəkdə milli dövlət quruculuğuna tətbiq etməyi hədəfləyirdilər. Eyni zamanda onlar milli həmrəyliyin qorunması və Azərbaycan ideyasının təbliği məqsədilə müxtəlif şəhərlərdə "Azərbaycan tələbə cəmiyyətləri" yaratmış, bu təşkilatlar vasitəsilə milli kimlik, mədəni dəyərlər və vətənpərvərlik ideyalarını sistemli şəkildə yaymışdılar [Əliyeva, 2008: 73].

Lakin 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu strateji proqramın tam reallaşmasına mane oldu. Tələbələrin bir qismi təhsillərini yarımçıq qoyaraq ölkəyə qayıtmağa məcbur olmuş, digərləri isə siyasi səbəblərdən mühacirətdə qalmağa üstünlük vermişdir. Bununla belə, həmin gənclərin əhəmiyyətli bir hissəsi sonrakı illərdə – sovet hakimiyyəti illərində belə – elmi, pedaqoji və maarifçilik sahələrində mühüm fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin və təhsilinin inkişafında silinməz iz qoymuşdur. Bu proqramın tarixi əhəmiyyəti yalnız Cümhuriyyət dövrünün çərçivəsi ilə məhdudlaşmır. Xaricdə təhsil almış bu gənclər milli ziyalı nəslinin Avropa təfəkkürlü və müasir düşüncəli qolu kimi ölkənin intellektual inkişafına uzun müddət təsir göstərmiş, sonrakı dövrlərdə də milli mədəniyyətin, maarifin və elmi fikrin formalaşmasına töhfə vermişlər. Beləliklə, 1919-cu il xaricdə təhsil təşəbbüsü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən uğurlu və strateji baxımdan ən uzunmüddətli nəticələr doğuran layihələrindən biri kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xaricə göndərilən 100 tələbə təkcə dövrün maarifçilik siyasətinin deyil, həm də milli dövlətçilik ideyalarının gələcək nəsillərə ötürülməsi strategiyasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi. Bu tələbələr sonrakı illərdə milli şüurun formalaşmasına, Cümhuriyyət ideallarının qorunub yaşadılmasına və intellektual elitanın təşəkkülünə əhəmiyyətli təsir göstərmişlər. Onların bir qismi Sovet Azərbaycanında müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssis kimi fəaliyyət göstərmiş, digərləri isə mühacirətdə Cümhuriyyət ideologiyasının yaşadılması istiqamətində ardıcıl mübarizə aparmışdır [Mərdanov və Quliyev, 2003: 176].

Cümhuriyyət tələbələri arasında sonrakı dövrün ictimai-siyasi və elmi həyatında ciddi iz qoyan görkəmli şəxsiyyətlər də yetişmişdir. Xüsusilə onların sırasında Əziz Əliyevin adı xüsusi çəkilməlidir. O, tibb sahəsində ali təhsil almış və Azərbaycan səhiyyəsinin inkişafına mühüm töhfələr vermiş maarifçi ziyalı və nüfuzlu dövlət xadimi kimi tanınmışdır. Əziz Əliyev 1930–1950-ci illərdə respublikanın səhiyyə sistemində mühüm vəzifələrdə çalışaraq tibbi müəssisələrin təşkilati strukturunun formalaşdırılmasına, ixtisaslı kadr hazırlığına və əhalinin sağlamlığının qorunmasına yönəlmiş kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsinə rəhbərlik etmişdir. Bununla yanaşı, o, elmi-pedaqoji fəaliyyətlə də fəal şəkildə məşğul olur, tibbi terminologiyanın Azərbaycan dilində sistemləşdirilməsi, tibb sahəsinə dair elmi ədəbiyyatın ana dilinə tərcüməsi və yerli elmi məktəbin inkişafı istiqamətində ciddi təşəbbüslər irəli sürürdü [Mərdanov və Tahirzadə, 2020: 345]. Onun fəaliyyəti xaricdə təhsil proqramının milli kadr hazırlığı baxımından nə qədər önəmli olduğunu bir daha təsdiq edir.

Məmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri və milli müstəqillik hərəkatının lideri kimi tanınır. Onun fəaliyyəti siyasi və mədəni sahələrdə milli dövlətçiliyin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Rəsulzadə müxtəlif qəzet və jurnallarda milli ideyaları təbliğ edərək ictimai düşüncənin milli müstəqillik istiqamətində inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Onun yazıları və çıxışları milli şüurun yüksəlməsinə, vətənpərvərlik ruhunun gənc nəsillərə ötürülməsinə xidmət etmişdir [Əhmədova və b., 2018;

24–30, 33–37]. Rəsulzadə Cümhuriyyət dövründə olduğu kimi, mühacirətdə də Azərbaycanın müstəqillik ideyasını qoruyub saxlamış, onu beynəlxalq aləmdə təbliğ etmişdir. Onun əsərləri və çıxışları milli azadlıq ideyasını gənc nəsillərə çatdırmış, dövlətçilik prinsiplərinin və vətənpərvərliyin möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Məmməd Əmin Rəsulzadə "İstiqlal" şüarı ilə tanınmış və Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının simvoluna çevrilmişdir. Onun fəaliyyəti yalnız Cümhuriyyət dövrü üçün deyil, müasir Azərbaycan üçün də ideoloji və mənəvi irs kimi yüksək qiymətləndirilir.

Cümhuriyyət dövründə xaricdə təhsil alan tələbələr arasında Mirzə Bala Məhəmmədzadə kimi ziyalıların fəaliyyəti xüsusilə diqqətəlayiqdir. Mirzə Bala Məhəmmədzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün görkəmli maarifçi ziyalısı, publisist və siyasi xadimi kimi tanınır. O, milli təhsil hərəkatının təşkili və inkişafında fəal iştirak etmiş, Cümhuriyyətin təhsil siyasətinin həyata keçirilməsinə mühüm töhfələr vermişdir. Parisdə ali təhsil alan Mirzə Bala Məhəmmədzadə mühacirətdə olduğu illərdə "Müsavat" partiyasının ideoloji xəttinin formalaşmasında əsas simalardan birinə çevrilmiş, milli azadlıq ideyalarının təbliği və Azərbaycan istiqlal hərəkatının intellektual əsaslarının qurulmasında mühüm rol oynamışdır. Onun publisistik irsində milli kimliyin qorunması, dövlətçilik ənənələrinin davam etdirilməsi və milli şüurun gücləndirilməsi kimi məsələlər xüsusi yer tutur [Mərdanov və Quliyev, 2003: 156]. Mirzə Bala Məhəmmədzadənin irsi yalnız Cümhuriyyət dövrü üçün deyil, müasir Azərbaycan üçün də mənəvi və intellektual nümunə olaraq qalır, gənclərə milli dəyərlərə və təhsilə sadiqliyi göstərir [Mərdanov və Tahirzadə, 2020: 358].

Ceyhun bəy Hacıbəyli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin maarifçi ziyalı nəsli arasında önəmli fiqurlardan biri olmuşdur. Onun fəaliyyəti xüsusilə mühacirətdəki fəaliyyəti ilə diqqət çəkmişdir. O, Parisdə aldığı ali təhsil dövründə Avropanın siyasi, mədəni və intellektual mühiti ilə yaxından tanış olmuş, bu mühitin təsiri altında milli ideyaların əsaslarını daha dərindən mənimsəmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə həm mətbuat, həm də diplomatik sahədə fəal çalışmış, xaricdə Azərbaycanın tanıdılması, müstəqillik ideyasının təbliği və milli diasporun təşkilatlanması istiqamətində mühüm təşəbbüslər həyata keçirmişdir. Ceyhun bəy "Qardaş Köməyi" cəmiyyətinin yaradıcılarından biri kimi Fransada yaşayan azərbaycanlı tələbələrin həm təhsil, həm də sosial-iqtisadi məsələlərdə dəstəklənməsini təmin etmiş, eyni zamanda mühacirətdə formalaşan milli birlik hərəkatının aparıcı fiqurlarından birinə çevrilmişdir [Əliyeva, 2008: 91]. O, mühacirətdəki azərbaycanlı tələbələr və ziyalılarla birgə "Azərbaycan tələbə cəmiyyətləri" və digər milli təşkilatların yaradılmasında fəal iştirak etmişdir. Ceyhun bəyin əsərləri, məqalələri və çıxışları milli şüurun yüksəlməsinə və azadlıq ruhunun gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət etmişdir. Ədəbiyyat və publisistika vasitəsilə Azərbaycan milli ideyalarını Avropada təbliğ etmiş, həmçinin milli kimliyin qorunmasına böyük diqqət göstərmişdir. Onun yazıları və təşkilati fəaliyyəti gənc nəsildə vətənpərvərlik və milli məsuliyyət hissinin formalaşmasına töhfə vermişdir [Cəfərov, 1993: 80; İsgəndərov, 2003: 52].

Əhməd bəy Pepinov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hüquq sahəsində ixtisaslaşmış, həm siyasi, həm də hüquqi həyatın formalaşdırılmasında mühüm rol oynamış ziyalılardan biri olmuşdur. O, ali hüquq təhsili almış və Cümhuriyyət hökumətində Ədliyyə naziri kimi fəaliyyət göstərərək hüquq sisteminin milli prinsiplər əsasında qurulmasına əhəmiyyətli töhfələr vermişdir. Pepinov həmçinin Azərbaycan Parlamentinin üzvü olmuş, qanunvericilik təşəbbüslərində fəal iştirak etmiş və milli maraqların qorunmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra siyasi təqiblərə məruz qalmış, 1938-ci ildə repressiya qurbanı olmuşdur. Buna baxmayaraq, onun hüquqi dövlət quruculuğu sahəsindəki fəaliyyəti bu gün də milli hüquq tarixinin mühüm mərhələlərindən biri kimi dəyərləndirilir [Mərdanov və Tahirzadə, 2020: 354].

Cümhuriyyət dövründə xaricdə təhsil almış Cavad bəy Rəfiyev, Cahangir bəy Əfəndiyev və Nəsib bəy Yusifbəyli kimi ziyalılar ölkənin iqtisadi və sənaye inkişafında mühüm

rol oynayan mütəxəssislər kimi formalaşmışdılar. Onlar Avropanın aparıcı universitetlərində mühəndislik və iqtisadiyyat sahələri üzrə ali təhsil almış, Azərbaycana qayıtdıqdan sonra sənaye quruculuğu, nəqliyyat şəbəkəsinin genişləndirilməsi, enerji infrastrukturunun təşkili və maliyyə sisteminin tənzimlənməsi kimi sahələrdə mühüm təşəbbüslərlə çıxış etmişlər [Mərdanov və Quliyev, 2003: 207].

Xüsusilə Nəsib bəy Yusifbəyli AXC hökumətinin baş naziri kimi dövlət idarəçiliyinin bütün əsas istiqamətlərinə rəhbərlik etmiş, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışdır. Onun fəaliyyəti dövründə maarif sahəsində geniş islahatlar aparılmış, yeni məktəblərin və müxtəlif sənaye müəssisələrinin açılması ilə milli iqtisadiyyatın institusional bazası gücləndirilmişdir. Nəsib bəyin fəaliyyəti Cümhuriyyətin qısa ömrünə baxmayaraq milli dövlətçilik ənənələrinin möhkəmləndirilməsində həlledici əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Cavad bəy Rəfiyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mühəndislik biliklərinə malik, dövlət quruculuğunda fəal iştirak edən tanınmış ziyalılardan biri kimi çıxış etmişdir. Avropa universitetlərində aldığı mühəndislik təhsili onun ölkəyə qayıtdıqdan sonra sənaye və infrastruktur sahələrində həyata keçirdiyi fəaliyyətə ciddi təsir göstərmişdir. Rəfiyev müasir texniki biliklərin tətbiqi ilə sənaye, enerji, nəqliyyat və digər mühüm təsərrüfat sahələrinin təşəkkülünə töhfə vermiş, respublikada yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması prosesində əsas təşəbbüskar şəxslərdən biri olmuşdur. AXC hökumətində müxtəlif məsul vəzifələrdə çalışan Cavad bəy iqtisadiyyatın milli əsaslar üzərində qurulmasına, sənaye sektorunda institusional inkişafın təmin edilməsinə və mühəndis-texniki kadrların yetişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun fəaliyyəti sırasında təhsil müəssisələrinin açılması və texniki sahələr üzrə ixtisaslaşmış kadrların hazırlanmasına dəstək də mühüm yer tutmuşdur. Rəfiyev həmçinin milli dövlətçilik ideyalarının praktiki müstəvidə reallaşdırılması və Cümhuriyyətin iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində fəallığı ilə seçilirdi. Cavad bəy Rəfiyevin mühəndislik, sənaye quruculuğu və iqtisadi idarəetmə sahəsindəki xidmətləri Azərbaycanın sonrakı dövr iqtisadi-sənaye inkişafının ilkin konseptual bazasının formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Onun fəaliyyəti müasir mühəndis və iqtisadçı kadrlar üçün həm elmi, həm də təşkilati baxımdan nümunə xarakteri daşıyır [Mərdanov və Tahirzadə, 2020: 347].

Cahangir bəy Əfəndiyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün gənc, mütərəqqi və milli dövlətçilik ideallarına sadiq ziyalılarından biri olmuşdur. Avropada ali təhsil alaraq müasir iqtisadiyyat və mühəndislik biliklərini mənimsəyən Cahangir bəy vətəninə qayıdaraq, Azərbaycanın iqtisadi və sənaye inkişafının təməlini qoymaq istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. Onun baxışında yalnız texniki layihələr yox, həm də müstəqil dövlətin davamlı inkişafını təmin edəcək iqtisadi və infrastruktur imkanları mühüm rol oynayırdı.

Cahangir bəy Əfəndiyev AXC hökumətində çalışdığı dövrdə enerji, nəqliyyat və sənaye sahələrinin təşkili və inkişafında aktiv iştirak etmişdir. O, hər bir layihədə milli maraqların qorunmasını prioritet kimi qiymətləndirir, iqtisadi fəaliyyətin uzunmüddətli dövlət strategiyası ilə uyğunlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Onun fəaliyyəti yalnız texniki və iqtisadi sahələrdə ölçülməyib, həm də gənc mütəxəssislər üçün nümunəvi bir rəhbər və öndər kimi çıxış etmişdir. Cahangir bəyin qısa, lakin intensiv fəaliyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi və sənaye infrastrukturunun formalaşmasında mühüm rol oynamış, vətənpərvərlik və elmi-praktik biliklərin birləşdirilməsi baxımından gələcək nəsillər üçün nümunə olmuşdur. Onun fəaliyyəti və prinsipləri müasir Azərbaycanın iqtisadi düşüncə və idarəçilik təcrübəsində hələ də yüksək qiymətləndirilir [Mərdanov və Tahirzadə, 2020: 347-349].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xaricə göndərilən tələbələrin irsi yalnız keçmiş tarixi hadisə kimi deyil, həm də bu günün gəncliyi üçün mənəvi və intellektual nümunə kimi qiymətləndirilir. Onların qısa müddət ərzində gördüyü işlər göstərir ki, milli

dövlətin davamlılığı yalnız siyasi müstəqilliklə deyil, həm də təhsilli, düşüncəli və bacarıqlı insan kapitalı ilə təmin oluna bilər. Cümhuriyyət tələbələrinin ideyaları və fəaliyyət prinsipləri müasir Azərbaycan təhsil sistemində də yaşamaqdadır. Onların Avropa təcrübəsinə əsaslanan təhsil modelləri, dünyəvilik və milli dəyərlərin sintezi bu gün də aktualdır və tədris prosesinə inteqrasiya oluna bilər. Belə ki, Cümhuriyyət tələbələrinin irsi gənc nəsillər üçün elmə, milli kimliyə və vətənə xidmətin ali nümunəsi kimi qalır və onların idealları Azərbaycan gəncliyinə vətənpərvərlik, intellektual inkişaf və məsuliyyət hissi aşılayır.

Nəticə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü yalnız siyasi müstəqillik tariximizin qısa, lakin parlaq səhifəsi deyil, həm də milli maarifçilik və ziyalı ənənələrinin formalaşdığı mühüm mərhələdir. Bu dövrdə həyata keçirilmiş təhsil islahatları, Avropaya göndərilən gənclər vasitəsilə milli intellektual potensialın yaradılması və milli kimliyin elmi əsaslarla möhkəmləndirilməsi, Cümhuriyyətin uzaqgörən dövlət siyasətinin bariz nümunəsi olmuşdur.

Cümhuriyyətin qurduğu təhsil sistemi yalnız bilik ötürən mexanizm deyil, eyni zamanda milli düşüncə və vətənpərvərlik ruhunun formalaşdığı mənəvi məktəb idi. Bu məktəbdə yetişən tələbələr savadlı mütəxəssislər olmaqla yanaşı, müstəqil dövlət ideyasının daşıyıcıları, xalqın gələcəyi naminə düşünən və yaradan ziyalılar kimi tarixə düşmüşlər. Onlar yalnız elmi biliklərin öyrədilməsi ilə kifayətlənməyərək, milli şüurun, vətənpərvərlik ruhunun və ictimai məsuliyyətin inkişafına da mühüm töhfələr vermişlər.

Avropaya göndərilən tələbələr yalnız ali təhsil almalı deyildilər; eyni zamanda Azərbaycan xalqını və dövlətini xarici ölkələrdə layiqincə təmsil etməli idilər. Onlar mühəndislik, hüquq, tibb, iqtisadiyyat və digər sahələr üzrə biliklər qazanmaqla yanaşı, Avropa mədəniyyəti və idarəçilik təcrübəsini öyrənmiş, milli həmrəyliyi və vətənpərvərliyi gücləndirən "Azərbaycan tələbə cəmiyyətləri"nin yaradılmasında fəal iştirak etmişlər.

Cümhuriyyətin süqutu bu nəsil üçün faciəvi dönüş nöqtəsi oldu. Bir çox tələbələr təhsilini tamamlaya bilmədən geri qayıtmalı, bəziləri isə mühacirətdə qalmalı oldular. Buna baxmayaraq, onların daşıdığı milli dəyərlər, azadlıq və elm idealları sonrakı onilliklərdə də yaşamağa davam etmişdir. Repressiyalara və ideoloji məhdudiyyətlərə baxmayaraq, bu ziyalı nəsil bilik və təcrübəsini xalqın maariflənməsinə, milli mədəniyyətin qorunmasına və inkişafına sərf etmişdir. Onlar sübut etdilər ki, müstəqil düşüncə və milli kimlik ideyası zorla məhv edilə bilməz.

Bu nəsil – elmə inanan, vətəninə sədaqətli və milli düşüncəyə bağlı gənclik – Azərbaycan xalqının tarixində azadlıq, şüur və intellektin rəmzi olaraq əbədi qalacaqdır. Onların gördüyü işlər göstərir ki, milli dövlətin möhkəmliyi yalnız siyasi azadlıqla deyil, həm də təhsilli və düşüncəli insan kapitalı ilə təmin olunur. Bu gənclər həm elmi bilik, həm də vətənpərvərlik nümunəsi olaraq gələcək nəsillərə örnək olmuşlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

ATAKİŞİYEV, A. (1991). *M. Ə. Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin tarixi (2 hissədə)*. Bakı: BUN. 528 s.

CƏFƏROV, N. (1993). *Milli-ictimai fikir tariximizdən*. Bakı: Azərnəşr. 80 s.

ƏHMƏDOVA, Z., HÜSEYNOVA, A., & VƏLİYEVA, M. (2018). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – 100: Biblioqrafiya*. Bakı. s. 24–30, 33–34, 36–37.

ƏLİYEVA, N. (2008). *Müstəqillik ərəfəsi və mədəni inqilab dəyərləri* (Monoqrafiya). Bakı. 367 s.

İSGƏNDƏROV, A. (2003). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Biblioqrafiya*. Bakı. 52 s.

MƏRDANOV, M., & QULİYEV, Ə. (2003). *Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918–1920)*. Bakı: Çaşıoğlu nəşriyyatı. 240 s.

MƏRDANOV, M., & TAHİRZADƏ, Ə. (2020). *1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar* (IV Cild). Bakı: Təhsil nəşriyyatı. 536 s.

TAHİRZADƏ, Ə., & TAHİRLİ, O. (2016). *Azərbaycan Cümhuriyyəti tələbələri*. Bakı: TEAS Press Nəşriyyat Evi. 1222 s.

Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). (1998). Баку: Элм. 306 с.

ВОЛХОНСКИЙ, М., & МУХАНОВ, В. (2007). *По следам Азербайджанской Демократической Республики*. Москва: Европа. 247 с.

TÜRKİYƏ POEZİYASINDA İŞLƏDİLƏN SÖZLƏRİN TƏSNİFATI: MEHMET AKİF ƏRSOYUN ŞEİRLƏRİNİN DİLİ

Aysel ŞEYDAYEVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin (ADPU)Quba filialının sosial və humanitar məsələlər üzrə direktor müavini, Azərbaycan Respublikasının Qabaqcıl təhsil işçisi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

aysel.sheydayeva@quba.adpu.edu.az

ÖZƏT

Məqalədə Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, milli şair və böyük mütəfəkkir Mehmet Akif Ərsoyun yaradıcılığında dil, forma və texniki elementlərin bədii ustalığı elmi aspektlərdən hərtərəfli təhlil olunur. Tədqiqatda vurğulanır ki, şairin istifadə etdiyi dil klassik Osmanlı türkcəsi ilə xalq danışıq dili arasında möhkəm bir körpü rolunu oynayır. Mehmet Akif Ərsoy əsərlərində dini-əxlaqi və milli dəyərləri qorumaqla yanaşı, öz fikirlərini geniş xalq kütlələrinə çatdırmaq üçün mümkün qədər sadə, təsirli və çoxqatlı bir üslub seçmişdir. Araşdırmada şairin poetik irsinin zirvəsi hesab edilən 7 cildlik "Səfahat" toplusunun dil xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Əsərdəki leksik material üç ana qrupda təsnif edilir: dini və əxlaqi mövzulara aid ifadələr, xalqın asanlıqla anlayacağı səmimi ifadələr və fəlsəfi dərinliyi təmin edən ərəb-fars mənşəli tərkiblər. Məqalədə, həmçinin şairin mühacirət illəri, Hilvandakı inziva dövrü və bu zaman qələmə aldığı məktublardakı ironik poeziya anlayışı da geniş işıqlandırılır. Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, Mehmet Akif Ərsoy təkcə fərdi duyğuları tərənnüm etməmiş, cəmiyyətin sosial-mədəni problemlərini, azadlıq və ədalət ideallarını bədii dilə gətirərək türk xalqının mübarizə ruhunu əks etdirmişdir. Onun sənətindəki ilahi gözəllik, vicdan və Allah qorxusuna əsaslanan fəzilət anlayışı poeziyasına həm estetik dərinlik, həm də əbədi yaşarlıq qazandırmışdır. Bütün bu amillər Mehmet Akif Ərsoyun türk poeziyasında novator və qüdrətli bir ustad olduğunu sübut edir.

Açar sözlər: Mehmet Akif Ərsoy; Səfahat; Poetik ustalıq; Osmanlı türkcəsi; Dini-əxlaqi dəyərlər.

ABSTRACT

The article comprehensively analyzes the poetic mastery, language, form, and technical elements in the works of Mehmet Akif Ersoy, an outstanding representative of Turkish literature, a national poet, and a great thinker, from a scientific perspective. The study emphasizes that the language used by the poet serves as a solid bridge between classical Ottoman Turkish and the spoken vernacular. While preserving religious, moral, and national values in his works, Mehmet Akif Ersoy chose a simple, impactful, and multi-layered style to convey his ideas to the broad masses of society. The research pays special attention to the linguistic features of his seven-volume collection Safahat, which is considered the pinnacle of his poetic heritage. The lexical material in the work is classified into three main groups: terms related to religious and moral topics, sincere expressions easily understood by the public, and Arabic-Persian loanwords providing philosophical depth. The article also highlights the poet's years of exile, his period of seclusion in Hilwan, and his ironic perception of poetry as expressed in his letters written during those years.

The conclusion of the study demonstrates that Mehmet Akif Ersoy did not merely chant individual emotions, but brought the socio-cultural problems of society, as well as the ideals of freedom and justice, into artistic expression, reflecting the fighting spirit of the Turkish nation.

His concept of virtue, based on divine beauty, conscience, and piety, granted his poetry both aesthetic depth and timeless significance. All these factors prove that Mehmet Akif Ersoy was an innovative and powerful master in Turkic poetry.
Keywords: Mehmet Akif Ersoy; Safahat; Poetic mastery; Ottoman Turkish; Religious-moral values.

Giriş

Əsərlərin dili, sözlərin düzgün istifadə edilməsi, oxuculara, zamanına və cəmiyyətin həmin dövr üçün tələblərinə uyğun seçilməsi yazıçıdan böyük ustalıq tələb edir. Belə ki, Mehmet Akif Ərsoyun dili klassik Osmanlı türkcəsi ilə xalq danışıq dili arasında körpü rolunu oynayır. O, həm dini-əxlaqi dəyərləri qoruyur, həm də bu fikirləri xalqa çatdırmaq üçün mümkün qədər sadə və təsirli bir dil seçir. Bundan əlavə onun əsərlərindəki novator meyillər də diqqətdən qaçmır. Təbii ki, onun bir ustad şair kimi istedadı və poeziya sevgisi fikirlərinin müxtəlif forma və üslublarda oxucusuna çatdırılması yolunda onun üçün bir işıq yaradırdı.

Mehmet Akif Ərsoy ədəbiyyatda poetik ustalığı ilə tanınan şairdir. Onun şeirləri forma və məzmun baxımından çox incə işlənmiş, dil və ifadə baxımından dərinlik nümunələridir. Mehmet Akif Ərsoy həm ənənəvi, həm də müasir poeziya anlayışlarını məharətlə birləşdirərək ədəbi baxımdan mühüm mövqe sərgiləmişdir. Akif Ərsoyun şeirlərindəki forma və texniki elementlərin mükəmməlliyini müxtəlif aspektlərdən araşdırmaq olar. Şair "çoxqatlı" dildən istifadə etməklə cəmiyyətə, oxuculara həm fərdi, həm də ictimai mesajlar verməyi bacarır. Bu isə onun əsərlərinə estetik baxımdan dərinlik qazandırmağa da imkan verir. Tək bir əsərinə diqqət etmək kifayət edir ki, Mehmet Akif Ərsoy yaradıcılığının bütövlüyü və böyüklüyü haqqında fikir söyləmək mümkün olsun. Mehmet Akif Ərsoy, Türkiyə ədəbiyyatında milli şair və yazıçıdır. Mehmet Akif Ərsoyun şeir və yazıları, xalqın mübarizə ruhunu və milli kimliyini təqdim edir, həm də onun dövrünün sosial və mədəni problemlərinə dair dərin düşüncələrini əks etdirir. Məsələn, o, "Səfahat" əsərində sosial tənqidlər edərkən gah didaktik dildən istifadə edir, gah da daha dolayı ifadələrlə oxucunu düşündürür. "Səfahat" əsəri bildiyimiz kimi Osmanlı türkcəsində yazılmışdır. Bu dil sanki türk, ərəb və fars dillərinin "qarışığı"ndan ibarətdir. Mehmet Akif Ərsoy dini və fəlsəfi mövzulara toxunduğu üçün ərəb-fars mənşəli sözlərə geniş yer verir. Səfahat sözü "həyatın dəyişkən tərəfləri, görünənləri, cərgələri" anlamında işlənir. İlk kitab 1911-ci ildə nəşr edilmiş, daha sonra isə bu ad altında bir sıra kitablar toplanmışdır: Səfahat (1911), Süleymaniyyə Kürsüsündə (1912), Haqqın səsləri(1913), Fateh Kürsüsündə (1914), Xatirələr (1917), Asim (1924), Kölgələr (1933) .

Mehmet Akif Ərsoy şeirlərində işlətdiyi sözlərlə oxucuya dərin məna çıxarmaq imkanı verir. Bu məna ilə o oxucusunu düşünməyə sövq edir. Çünki həyatı anlamaq üçün düşünməyin vacib olduğunu bilir. Düşünmək həm də oyanmaqdır. Mövcud olan və səni inkişafdan geri salan vəziyyətdən oyanmaq üçün isə mütləqdir ki, düşünməklə qurtula bilərsən. İstər fərdi iztirablar, istərsə də həmin dövrün xarakterik ictimai bərabərsizlikləri onun şeirlərində sanki vahid bir bütöv kimi formalaşır. Çünki Akif Ərsoy istənilən formadan çıxış etməklə yalnız bir məqsədə köklənir: oxucusuna cəmiyyəti göstərmək üçün güzgü olmaq. Buna görə də Akif Ərsoy təkcə fərdi duyğulara müraciət etmir, həm də cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsini araşdırmağı bacarır:

Ey rüh-i feza-gerd, giran-seyr-i harimin,
Ey natika, dembeste-i esrar-ı azimin,
Maksud bu hilkatten eğer marifetinse,
Varmış mı o müdhiş görünən gayete kimse?

Bir sahne midir, yoksa bu alem nazarında?
Bir sahne ki, milyarlarla oyun var üzerinde!
Bir sahne ki, her perdesi tertib-i meşiyyet,
Eşhası da baziçe-i avare-i kudret! [Ərsoy.M.A 2023: 53, 139].

Bu üslub onun poeziyasını güclü edir. Mehmet Akif Ərsoyun dilində həm sadə, həm də dərin mənalar var. Onun dili kifayət qədər zəngin və ədəbidir, lakin başa düşülənlikdən heç vaxt güzəştə getmir. Akif Ərsoyun işlətdiyi dil vasitəsilə həm cəmiyyətlə, həm də ziyalılarla əlaqə qura bilir. O, şeirlərində köhnə türk şeiri ilə danışır və müasir türk poeziyasına da öz töhfəsini verir. O, şeirlərində türk xalqının mədəni irsini əks etdirməklə yanaşı, azadlıq, ədalət kimi ümumbəşəri mövzulardan da bəhs edir. Mehmet Akif Ərsoyun "Səfahat" əsərini dilçilik nöqteyi-nəzərindən təhlil etdikdə aydın olur ki, əslində şair əsərdə seçdiyi mövzuya uyğun sözlərdən ustalıqla istifadə etmişdir. Belə ki, kitabı [Ərsoy.M.A 2023: 53, 139] oxuduqda sözlərin seçilməsini daha çox belə qruplaşdırmaq olar:

Dini dəyərlərə və əxlaqi mövzulara aid edilən söz və ifadələr: Əsərlərində islam dininə, əxlaqa və milli-mənəvi dəyərlərə sıx yer verir. Bu baxımdan dini termin və ayə-parafrazlara tez-tez rast gəlinir.Qurandan sitatlar və ya dini terminlər qeyd edilir:

Ya İlahi bizə tevfikini göndər...
Amin!
Doğru yol hangisidir, millete göstər....
Amin!

Xalqın anlayacağı dildə söz və ifadələrin seçilməsi: Bildiyimiz kimi Akif Ərsoyun "Səfahat" adlı məşhur əsəri 7 cilddən ibarət olub, ictimai və dini mövzulara həsr olunmuş realist poemalar toplusudur. Bu əsərdəki dil həm klassik, həm də sadə üslubu birləşdirir. Akif Ərsoy poeziyada xalqla səmimi ünsiyyətə çox böyük önəm verirdi. Poeziyasında çətin və süni dildən qaçaraq, xalqın anlaya biləcəyi bir üslub seçməyə çalışırdı. Çünki onun poeziyasının məqsədi həm də təbliğat və maarifçilik idi.

Dinledin, gördün a oğlum.
Ne bozuk terbiyemiz!
Ne yapıb yapmalı, insanlığı öyretmeliyiz
[Ərsoy.M.A 2023: 53, 139].

Ərəb dilində və fars mənşəli söz və ifadlərin seçilməsi**:** Mehmet Akif Ərsoy Osmanlı dövrünün yazıçısı olduğu üçün əsərlərində ərəb və fars mənşəli sözlərə geniş yer verir. Bu, xüsusilə də şairin dini və fəlsəfi mövzularda əsərlər yazarkən daha çox nəzərə çarpırdı:

Meydana getirmiş bizi ey Xaliqi Mübdi
Mübhem nasıl olmaz ki? Ademden deyil isbat.
Bir zerre-I mevcudu yok etmek bile heyhat,
Kabil olamaz çıksa da bin desti muharrib
[Ərsoy.M.A 2023: 53, 139].

Bəzi araşdırmaçılar Mehmet Akif Ərsoyun dilindəki bu cür ifadə və sözlərin olmasını onun sağlığında həm Türkiyədə, həm də Misirdə yaşaması ilə əlaqələndirirlər. Ancaq əslində Akif Ərsoy Misirdə yaşamış sayılmaz. Sadəcə Hilvanda 10 illik bir inzivaya çəkilmişdir desək daha doğru olar. Lakin bununla belə onun şeir və poeziya dilində bir sıra yeni söz və

ifadələrin olması da həyatı ilə əlaqəli idi. Həmin illərdə İstanbul həsrəti ilə yaşayan Akif Ərsoy Abbas Həlimə (qoruyucusu) yazdığı bir məktubda "yolu quzeyə düşərsə Heybəliyə getməsini və dərdini anlatmasını rica etmişdi". Bu məktubda onun şeirə və poeziyaya tamamilə başqa bir yanaşmasını görürük. Mehmet Akifin ilk məktubu yerinə çatmasa da, ikinci məktuunda özündən başqa biri imiş kimi söz edərək, şeirinə və şəxsiyyətinə yönəldilən müzakirələri ironik bir dillə cavablandırır: *"Bir şair vardır ki, doğruları göstərən tək işarət olaraq öz burnunu bilir, bundan əsla çaşmaz.Hər addımda biraz sürüşüb yıxılsa da sülhə yanaşmağı düşünmür. Bugün əgər düşkün görünürsə səbəb özüdür, başqası deyildir. Beynindəki səkkiz min illik köhnə fikirləri, dünyanın gec və ya tez mənimsəyəcəyini umaraq gözləyib-durur. Sanki iyirminci əsr bunlara qanacaq qədər axmaqdır. Yetməzmiş kimi bir də kəm-küm edən bu şair bir röyaya qapılıb: Guya sənəti əxlaqla zəncirləyəcəkmiş.... "* [Akif Salnamesi, 2020: 38].

Mehmet Akif Ərsoyun bu düşüncələrinin birləşdiyi şeirini elə özünün yazdığı tərzdə ifadə etmək daha təsirlidir:

Bir yosma ki, çıplak daha münis, daha dilber,
Endişe-i namus ilə örtünsə nə derlər?
Endişe-i sanatla edər hülki tahammül,
Endamını rüya gibi örtersə bir tül.
Bir tül ki, şəfəqlərlə səhərlər kimi şəffaf,
Bir tül ki, durulmuş suların qəlbi qədər saf.
Bir tül ki, esirimi nedir tar ilə pudu
Örtərkən açar büsbütün avare vücudu [Akif Salnamesi, 2020: 38].

Ümumiyyətlə, Mehmet Akif Ərsoy, sadəcə ədəbiyyat aləmində deyil, türk milliyyətçiliyi və mübarizəsi sahəsində də dərin izlər buraxmış bir şəxsiyyətdir. O, xalqı üçün və millətinin gələcəyi üçün əhəmiyyətli olan dəyərlərə inanmış və bu dəyərlərə həyatını həsr etmişdir. Bu həyat onun üçün yalnız inandığı dəyərlər uğrunda həsr etdiyi mübarizənin aparılmasının poeziyaya köçürülməsi idi. Onun əsərlərindəki bu mübarizə hər anlamda güclü bir şəxsiyyətin, güclü bir ruhun, güclü bir istedadın bədii təzahürü kimi görünürdü.

Nəticə

Mehmet Akif, yalnız yazdığı əsərləri ilə deyil, həm də həyatı ilə türk xalqına və millətə olan sevgi və bağlılığını göstərmişdir. Akif Ərsoy, həmçinin bir din alimi, vətənpərvər və ziyalı kimi də tanınmışdır. O, Osmanlı İmperiyasının tənəzzül dövründəki sosial və mədəni dəyişiklikləri diqqətlə izləyərək, bu məsələlərə dair dərin fikirlər söyləmişdir. Akif Ərsoy, İslamın həqiqi anlayışına sadiq qalmış, dini mövzuları müasir bir perspektivlə izah etmişdir. Sosial ədalətə, insan hüquqlarına və milli birliyə olan inancı, onu dövrünün ən önəmli düşünürlərindən biri etmişdir. Mehmet Akif Ərsoy dini inancın və əxlaqi dəyərlərin sənət və ədəbiyyatı da gözəlləşdirəcəyinə çox inanırdı. Onun düşüncəsində ilahi gözəllik və ilahi ədalət olmadan həyatın tam mənasını başa düşmək mümkün deyildi. O özü hətta şeirlərindəki üslub və forma gözəlliyini və sistemini də ilahi gücə bağlayırdı. Onun *"İnsana yüksəkliyi nə vicdan verir, nə də irfan.. Fəzilət hissi Allah qorxusundan gəlir..."* deməsi də tam inancından qaynaqlanırdı. Həyatını ədalət, vicdan, milli birlik və insanın mənəvi yüksəlişi kimi dəyərlərə həsr etmişdir. Mehmet Akif Ərsoyun ömrü, xalqı üçün düşündüyü idealların, təhsilin və mübarizənin həyat tapdığı bir dönəmdir. Onun poeziyasında qəbul etdiyi dəyərləri və yazdığı əsərlər bu gün də türk millətinin həyatında və mədəniyyətində əhəmiyyətli bir yer tutur. Bu isə şairin poetik ustalığının gücündən xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Akif Salnamesi: Akif ve çevresine dair araşdırmalar. (2020). Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi (MAKÜ). İstanbul.

BABAYEVA, O. E. (2017). *Müasir Türkiyə, türk poeziyasında ənənə və novatorluq* (Avtoreferat). AMEA Z. M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. Bakı. 26 s.

ƏHMƏDLİ, B. (2024). *XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*. Bakı: Qanun nəşriyyatı. 583 s.

ƏLİYEV, M. İ. (2019). *Böyük yolun davamı (Türk xalqları ədəbiyyatına dair araşdırmalar)* (I kitab). Bakı: Elm və təhsil. 512 s.

ƏRSOY, M. A. (2018). *Safahat*. İstanbul: Timaş yayınları. 560 s.

ƏRSOY, M. A. (2023). *Seçilmiş şeirləri*. Ankara: Türksoy. 139 s.

KAFKASYALI, A. (2024). *Böyük türk şairi Nazim Hikmət və türk dünyası* (Çev. İ. Umudlu). AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı: Elm və təhsil. 609 s.

KOLCU, A. İ. (2005). *Tanzimat edebiyatı I*. İstanbul: Salkımsöğüt yayınları. 407 s.

KÖPRÜLÜ, F. (2004). *Türk edebiyatı tarihi* (VI baskı). Ankara: Akçağ. 446 s.

OSMANOVA, B. (2012). Türk poeziyasında "Garip" şeir cərəyanı. *Şərq filologiyası məsələləri*, VI buraxılış, s. 427–441.

QULİYEV, E. H. (2003). *Türkiyə türk ədəbiyyatı (XIX-XX əsrlər)*. Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı. 125 s.

QULİYEV, E. H. (2017). *Türk xalqları ədəbiyyatı* (Dərslik). Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı. 631 s.

TAĞISOY, N. (2001). *Poetik tərcümə*. Bakı: Maarif nəşriyyatı. 245 s.

Türk dünyası - Şiir Güldestesi 13. (2022). İstanbul. 260 s.

Türk xalqları ədəbiyyatı antologiyası (III cild). (2013). Bakı. 464 s.

YILDIZ, S. (2006). *Tanzimat dönemi edebiyatı*. İstanbul: Nobel yayınları. 258 s.

KOLLEKTİV BELLEK VE KİMLİK BAĞLAMINDA TODUR ZANET'İN "AÇLIK KURBANLARI" OYUNU ÜZERİNE DEĞERLENDİRME

Aytən ABBASOVA
Bakı Avrasiya Universitetinin
"Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı" kafedrasının baş müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ORCİD: 0000-0003-3799-8794

ÖZƏT

Mənşəyi oğuz, peçenek və kuman boylarına dayanan qaqauz türkləri tarix boyunca qarşılaşdıqları ağır siyasi təzyiqlərə, köçlərə və sosial məhrumiyyətlərə baxmayaraq, öz milli kimliklərini, dillərini və mədəni irslərini qoruyub saxlamağı bacarmışlar. XI əsrdə Balkanlara köç edən bu xalq Osmanlı idarəçiliyindən sonra rus hakimiyyəti altına keçmiş, SSRİ dövründə reaches Bessarabiya torpaqlarının bölünməsi nəticəsində parçalanmışdır. İkinci Dünya müharibəsindən dərhal sonra Sovet rejiminin bölgədə həyata keçirdiyi zorakı kollektivləşmə, məhsul müsadirəsi və sərt kənd təsərrüfatı siyasəti 1946–1947-ci illərdə kütləvi humanitar fəlakətə yol açmışdır. Süni şəkildə yaradılmış bu dəhşətli aclıq yüzlərlə qaqauz türkünün məhv olunmasına, ailələrin dağılmasına və xalqın dərin mənəvi sarsıntılar keçirməsinə səbəb olmuşdur. Onilliklər boyu üzərindən sükutla keçilən və qadağan edilən bu kütləvi faciəni müasir qaqauz ədəbiyyatının aparıcı siması, dramaturq və ictimai xadim Todur Zanet ilk dəfə cəsarətlə bədii müstəviyə gətirmiş, baş verənləri xalqa qarşı törədilmiş soyqırımı kimi qiymətləndirmişdir. Yazıçı "Aclıq qurbanları" (1998) pyesində Konqaz kəndinin real sakinlərinin şahidliklərinə və xatirələrinə əsaslanaraq yaşanan məhrumiyyətləri böyük bədii ustalıqla təsvir etmişdir. Əsərdə təsvir olunan süni aclıq yalnız tarixi-sosial hadisə kimi deyil, eyni zamanda milli şüura, mənəvi dəyərlərə və cəmiyyətin sütunu olan ailə institutuna vurulan ağır zərbə kimi təqdim olunur. Müəllif bu pyes vasitəsilə qaqauz cəmiyyətinin çəkdiyi iztirabları işıqlandırmaqla yanaşı, repressiyaya uğramış kollektiv yaddaşı bərpa etməyi və gələcək nəsillərdə milli kimlik şüurunu yenidən oyatmağı qarşısına əsas məqsəd qoymuşdur.

Açar sözlər: Qaqauz türkləri; Aclıq; Milli kimlik; Milli şüur; Kollektiv yaddaş.

ABSTRACT

The Gagauz Turks, whose origins trace back to the Oghuz, Pecheneg, and Cuman tribes, have managed to preserve their national identity, language, and cultural heritage throughout history despite facing severe political pressures, migrations, and social deprivations. Having migrated to the Balkans in the 11th century, this nation came under Russian rule following Ottoman governance and was fragmented during the Soviet period as a result of the division of the Bessarabian lands. Immediately after World War II, the forced collectivization, crop confiscation, and harsh agricultural policies implemented by the Soviet regime in the region led to a massive humanitarian catastrophe in 1946–1947. This artificially created terrible famine caused the destruction of hundreds of Gagauz Turks, the breakdown of families, and deep spiritual trauma for the nation. Todur Zanet, a leading figure in modern Gagauz literature, playwright, and public activist, courageously brought

this mass tragedy which had been silenced and forbidden for decades to the artistic realm for the first time, evaluating the events as a genocide committed against the people. In his play Victims of Famine (1998), the writer depicted the endured hardships with great artistic mastery, relying on the testimonies and memories of real residents of Congaz village. The artificial famine portrayed in the work is presented not only as a socio-historical event, but also as a severe blow to national consciousness, moral values, and the institution of the family, which serves as the pillar of society. Through this play, alongside shedding light on the suffering of Gagauz society, the author set it as his primary goal to restore repressed collective memory and reawaken national identity consciousness in future generations.

Keywords: Gagauz Turks; Famine; National identity; National consciousness; Collective memory.

Giriş

Tarih boyunca yaşadıkları tüm zorluklara ve baskılara rağmen, Gagauz Türkleri bugün hala ulusal kimliklerini korumaya çalışmaktadırlar. Gagauz Türkleri 11. yüzyılda Tuna Nehri'ni geçerek Balkanlara göç etmiş ve 14. yüzyılda I. Bayezıt'ın Dobruca bölgesini fethetmesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'na katılmışlar. 1812. yılında bölge Rus kontrolüne geçmiş ve siyasi olaylar nedeniyle Gagauzlar Tuna Nehri kıyılarına geri dönmek zorunda kalmışlar. Stalin'in Besarabya olarak adlandırılan bölgenin güney kısmını Ukrayna'ya vermesinden sonra Gagauz Türkleri ikiye bölündü. Bugün Moldovya sınırları dahilinde yer alan Gagauz Yeri özerk bölgesinde ve Bulgaristan'ın doğu illerinde yoğun bir şekilde yaşayan Gagauz Türkleri, 2. Dünya Savaşı sırasında birçok zorlukla karşılaştılar. SSCB Besarabya'yı ele geçirdikten sonra, kollektivleştirme adı altında bölgedeki tarımı tamamen yok etti. Savaştan sonra köylülerin tahılları zorla ellerinden alındı, ailelerin kendi ihtiyaçları için sakladıkları gıda mamülleri bile müsadere edildi, çocuklar "koruma" bahanesiyle ailelerinden alındı, itaatsizlik edenlere ve ürünlerini gizlice depolayanlara ağır cezalar uygulandı, başka bölgelere gitmek isteyenlere belgeleri verilmedi. Direnenler vuruldu, tutuklandı ve sürgüne gönderildi. Bölgeyi kıtlık sardı ve 1946-47. yıllarında yüzlerce Gagauz Türkü açlıktan öldü. Bu gün Gagauz Yerinde “Açlık Kurbanlarını Anma Günü” her yıl 19 Ekim'de resmi olarak anılmaktadır. Uzun yıllar boyunca Gagauz halkının bu büyük trajedisinden bahsetmek yasaklanmış, olaylar "doğal afet" gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Modern Gagauz edebiyatının önde gelen isimlerinden olan, ömrünü Gagauz davasına harcayan cesur bir aydın, Gagauz milli marşının yazarı Todur Zanet, bu konuyu edebiyata taşıyan ve bu olayı soykırım olarak değerlendiren ilk kişi olmuştur. Yazar, “Açlık Kurbanları” (1998) adlı oyununda, 20. yüzyılda Gagauz halkının çektiği zorlukları, özellikle “açlık yılları”nda yaşadıkları trajedileri, görgü tanıklarının anlatımlarına dayanan bir kurgu eserine dönüştürmüştür. Oyunun kahramanları, Todur Zanet'in şahsen tanıdığı Kongaz köyünün gerçek sakinleridir. Oyunda anlatılan kıtlık, sadece tarihi ve sosyal bir olay olarak değil, aynı zamanda ulusal kimlik ve aile kurumunu yıkıcı bir şekilde etkileyen bir faktör olarak da sunulmaktadır.

Todur Zanet

20. yüzyılın başlarına kadar mevcut sebeplerden dolayı yazılı bir edebiyat meydana getirememiş olan Gagauzların zengin bir sözlü edebiyatları vardır. Halkın arasında yaşayan ve 20. yüzyılın başlarından itibaren derlenen Gagauz sözlü edebiyatı, onların Türk dünyası coğrafyasıyla da bağlanabilmeleri yolunda en büyük etkendir. Ancak 20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gagauz edebiyatında vatan sevgisi, halkın yaşadığı tarihi zorluklar,

Bucak bölgesinin yaşam koşulları ve milli kimliğin korunması gibi temalar işlenmiştir. Gagauz edebiyatını yeni temalarla zenginleşdiren ve millileşdiren Todur Zanet (1958), modern Gagauz edebiyatının en önemli temsilcilerinden biri, şair, yazar, gazeteci, folklor araştırmacısı ve akademisyendir. 14 Haziran 1958 yılında Moldova'nın Gagauziya bölgesindeki Kongaz köyünde doğan yazar Kişinev Politeknik Enstitüsü'nde mühendislik eğitimi almış olsa da, edebiyat ve kültür alanında aktif çalışmaları ile ün kazanmıştır. Çocukluğunda halkına özgün olan milli kıyafeti giydiği için okulda maruz kaldığı baskılar, onda Gagauz kimliğini koruma bilincini tetikleyen etkenlerden olmuştur. Gagauz Türkçesiyle yayımlanan ilk gazete olan "Ana Sözü"nün (1988) kurucusu ve editörü olan yazar aynı zamanda akademik çalışmalar yapmaktadır. Gagauz folklorunu kapsamlı bir şekilde ele alan "Gagauzluk: Medeniyet, Ruh, Adetler" (2010) adlı 560 sayfalık eseri alanındaki en temel kaynaklardan biridir. Dünya edebiyatından pek çok değerli eseri Gagauz Türkçesine çevirmişdir.

"Açlık Kurbanları" oyunu.

Yazarın eserleri arasında kendine özgün yeri olan "Açlık kurbanları" Gagauz dramaturjisinin en önemli örneklerinden biridir. Açlık, bu eserde bireysel bir sorun değil; toplumsal bir travma olarak ele alınmıştır. Eserde kayıpların yarattığı sessizlik, çaresizlik karşısında insanın iç çatışması gibi unsurlar vurgulanır. Zanet, toplumsal travmayı kişisel hikayeler üzerinden aktarmaktadır. Abdulkerim Dinçin sözleri ile desek, *"Açlık Kurbanları ile tarihin bir dilimi, bir halkı yok etme plânları, nisyana gömülmekten kurtulmuştur. Sanatın gücü ile 1946-1947. yıllarında yaşanan acılar hafızalarda daima yaşayacak, Gagauz aydınlarına, Gagauz gençliğine geleceği belirlemede güç kaynağı olacaktır. Açlık Kurbanları küçük bir halkın yaşadığı tragedya olarak görülebilir ama esere derinlemesine dikkat edilirse, orada insan ve insanlık onuru vardır"* [Zanet, 2014: 15].

Todur Zanet'in "Açlık Kurbanları" adlı oyunu, Gagauz halkının yaşadığı büyük açlık dönemini anlatan, üç perdeden oluşan dramatik bir eserdir. Oyun, gerçek olaylara ve yazarın çevresindeki insanların yaşadıklarına dayandığı için tarihsel bir tanıklık niteliği taşır. Todur Zanet, oyunu yazarken kendi köyünden, ailesinden ve tanıdığı insanlardan esinlendiği için eser güçlü bir gerçeklik duygusu taşır. Oyun, ağır yokluk koşullarında yaşayan bir köy topluluğunu merkeze alır. Kıtlık giderek şiddetlenirken köylüler hem açlıkla hem de açlığın yarattığı psikolojik ve ahlaki yıkımla mücadele ederler. Aile reisleri ailelerini korumak için çaba gösterirken, anneler çocuklarını yaşatmak için her türlü fedakarlığa hazırdır. Ancak açlık, insanların dayanma gücünü zorlar; umutlarını, değerlerini ve bazen de insanlıklarını sınar. Köydeki dayanışma zaman zaman güç kazansa da, açlığın şiddeti arttıkça beklentiler, ilişkiler ve toplumsal bağlar da çözülmeye başlar. Bazı kişiler umudunu tamamen kaybeder; bazıları ise umutlarını korumaya çalışarak çevresindeki insanlara güç verir.

Oyun, yoksul bir Gagauz köyünde başlar. Miti, Paşu ve çocukları etrafında şekillenen aile yapısı; otoriteyi temsil eden vergi toplayıcılar ve kolluk kuvvetleri karşı karşıyadır. Birinci perdeden itibaren oyunda, ekonomik sömürü ve adaletsiz sistemin dayatması altında ezilen bir köylü ailesinin yaşadığı trajediler üzerinden, dönemin sosyo-ekonomik yapısını eleştirel bir bakışla yansıtmaktadır.

Köylüler uzun süren kıtlık nedeniyle temel yiyeceklere ulaşamaz hale gelmiştir. Aileler, günlük yiyecek arayışı içinde hayatta kalmaya çalışır. Kışın en sert dönemidir, köy kara teslim olmuş durumdadır. Bu perdede aile reislerinin çaresizliğini, annelerin çocuklarını koruma mücadelesi, yoksulluğun yarattığı ilk psikolojik kırılmalar açık bir şekilde görünmektedir. Ancak durumun ciddiliyini tam olarak anlamadıkları için karakterler daha umutludur; bir yardım geleceğini, açlığın yakında biteceğini düşünürler. Ancak bu umut giderek zayıflayacaktır. Paşunun kayınvalidesi Babu İvanna ile aralarındakı konuşmalardan köydeki durum, onların endişesi duyulmaktadır:

“Babu İvanna: Sus, gelinim. Baksana aç kalanlara aş evi açmışlar. Çadır'dan yemeklik getirip onları doyururlarmış.

Paşu: Önce ellerindeki erzakı alıyorlar, sonra da aşevi açıyorlar. (Babu İvanna'ya) Hangi birisine Çadır'dan yemeklik yetiştireceksin anne? (İçine çeker) Zavallı insanlar...

Paşunun sesi: (Dışarıdan) "Miti! Miti! Ne yaptın öküzü?!"

Mitinin sesi: (Dışarıdan) “Çaldılar! Baurçu köyünde çaldılar!" [Zanet,2014: 42]

Miti Baurçu köyünde yaşadıklarını anlattığında açlığın köylüler üzerindeki etkisini daha açıkça görmekteyiz.

“Miti: Çadır Lungadan geç çıktım. Sovyet'ten izin kağıdı versinler diye çok bekledim. Hava güzeldi. Rüzgâr yok; kar yağmıyor. Baurçu'ya çok tez yetiştim. Köye girer girmez sağdan soldan insanlar çıkmaya, etrafımda dolaşmaya başladılar. Zavallılar rüzgârda sallanan zayıf dallar gibi sallanıyorlar. Gözleri çukura düşmüş. Allah'a şükürler olsun tüfek yanımdaydı. O olmasaydı nasıl kurtulacaktım bilemiyorum...” [Zanet,2014: 48]

“Babu İvanna: Offf, Allahım!

Miti: Çözdük öküzleri. Dama kapadık. İlişka kapıları kilitledi. Girdik içeri. Akşam sofrasını kurup beni de çağırdılar. Ne sofrası anne, ne ekmek, ne peynir, ne pastırma bizdeki gibi. Torbamda ne varsa çıkardım. Çocuklar pastırmayı görünce gözleri açıldı. İlişka'ya dedim ki: "Hepsini paylaştır çocuklara. Ben tokum." İlişka hepsine birer parça verdi. Görmeliydin anne...” [Zanet,2014: 48]

Gece bile köy halkı rahat uyuyayamamaktadır. Köyde her gün bir eve girilmekte, hırsızlıklar yaşanmaktadır. Artık kolluk kuvvetleri hiç çekinmeden evlere girerek sofradakı son ekmeği bile almaktadır.

“Babu İvanna: Ortalıkta neler dolaşıyor oğlum?

Miti: Çirkin işler, anne. Suderanko bizzat kendisi ev ev dolaşıp buğdayı, bütün tahılı alıyormuş. ...Hepsinin elinde birer çengelli demir; duvarları, dolapları, yatakları bile delerlermiş. Saklananları bulmak için” [Zanet,2014: 51].

Köy halkı buğday çuvallarını duvar içlerine, akla gelmeyen yerlere saklamaya başlarlar. Delici aletlerle duvarı bilen delen görevliler köylülerin sakladığı buğdayı son tanesine kadar götürmektedir. Mitinin karısı Paşu çavdarı, mısırı, buğdayı saklasa da endişelidir. Her an ansızın görevliler gele bilir.

İkinci perde, oyunun en dramatik bölümüdür. Açlık artık dayanılmaz boyutlara ulaşmıştır. Hasat yoktur, tedarikler hepsi tükenmiştir. Açlık süresi uzadıkça çocuklar güçsüz düşer, yaşlılar hastalanır, hatta açlıktan yürüyemez hale gelir. Açlığın getirdiği tedirginlikten toplumsal bağlar zayıflar, köylüler arasındaki dayanışma azalır, herkes kendi ailesini koruma çabasına yönelir. Kişiler, yaşamak için zor kararlar almak zorunda kalır. Bu sahnelerde Zanet, açlığın yalnızca fiziksel değil, ahlaki ve psikolojik etkilerini de güçlü bir biçimde gösterir. Köylülerden Radi, Tika, Topka vergi toplayıcıları olarak Mitinin de evine izinsiz girerler. Ondan sofra kurmasını, kendilerini doyurmasını isterler. Bu sahnede onlar arasında geçen diyaloglar dönemi çok aydın bir şekilde özetler:

“Radi: Ben ne söylediğimi biliyorum! Ne o günahmış filan! Miti, niçin masada ekmek yok? Senden henüz buğday almadık. Vardır senin ekmeğin.

Miti: Paşu, ekmek kesin. Hadi buyurun. Allah sağlık versin!

Babu İvanna, Paşu, İvanka: "Allah versin!"

Tika: (Ayağa kalkar…) Da zdravsti tovarisçi Stalin!

Babu İvanna: Hangi dilde konuşuyorsun? Türkçe bilmiyor musun Tika?!

Tika: Sizin Türkçenizden bana ne? Artık yeni kuvvet geldi. Türkçe yok artık; hepimiz Rusça konuşacağız.

Babu İvanna: Köklerinden mi kopacaksın yani?

Tika: Korkmayın kayıp olmayacağız. Bizi önder Stalin koruyacak. Da zdravsti tovarisçi Stalin!" [Zanet,2014: 51].

Her istediğinde evlere dalan bu üçlü Stalinin adını kullanarak köylülerin son ekmeğini bile ellerinden alır.

"Yoldaş Stalin, Todurçuların Vasi buğday vermek istemiyor. Onu ne yapalım? Kurşuna mı dizelim? Çok güzel! ... İşittin mi ne dedi yoldaş Stalin?

Todurçu diz çöktü önümde, (Tika Vasi'yi taklit ederek diz çöker), başladı ağlamaya:

Kıyma be Tika! Yalvarıyorum kıyma! Çocuklarım var, iki de ihtiyar var evde. Acı bize, acı lütfen! Biraz altınım var onları sana vereceğim; yeter ki alma buğdayımızı elimizden.

– Bana altın lâzım değil. Şimdi Sovyete buğday lâzım. İşittin yoldaş Stalin'i. Getir buğdayı, sonra bakacağız." [Zanet, 2014: 70].

Bu gelişler gittikçe artmaktadır, gizledikleri birşeyler olmadığını söyleseler de ellerindeki demirlerle duvarları, tavan aralarını bile kontrol ederler. Erzak anbarları ağzına kadar dolu olsa da köylülerin evi sık sık yoklanır. Bütün erzakları ellerinden alındığı anda Puşu bütün ümidini kaybeder. Çocuklarının açlıktan öleceği düşüncesi içinde feryad etmekten başka çaresi kalmaz. Bu yaşananlara dayanamayan Radinin yaşlı annesi Babu İvanna feryad ederek Allah'tan ölüm diler, haykırışlarla yere yığılıp kalır ve hayatını kaybeder.

Son perde, açlığın yıkımının en açık şekilde görüldüğü bölümdür. Köyde birçok kişi ölmüş veya ölüm sınırındadır. Yaşam ve ölüm arasındaki çizgi incelmiş, herkes aynı acıyı paylaşır hale gelmiştir. Polis Peti ile aralarındakı diyalog köylerdeki açlığın boyutlarını şöyle özetler:

"Paşu: Peki yöneticiler. Onlar da mı hâlimize acımıyorlar? Baksana köyde neler oluyor, Peti. Bunları hiç mi görmüyorlar?

Peti: Kim görecek Paşu abla?... Bizim köyde durum daha da kötü. Bir görseniz diğer köylerde neler oluyor. İnsanlar ağaçların kabuklarını kemiriyorlar. Yakacak için boş evleri söküyorlar. Köylere giriyoruz, ne avlu, ne kapı, ne pencere, ne örtü... Sanki her yer savaştan çıkmış…

Miti: Savaşta da böyle olmadı.

Peti: Çok çirkin işler oluyor... Ne köpek kaldı ne kedi... Sizin avluya da girince köpek sesi duymadım. ...Ama bazıları sıçan bile yiyor...

Paşu: Allah korusun!

Miti: Sen ne diyorsun. Sıçan zehirlidir. Onları kediler bile yemezler; sadece boğarlar...

Peti: Zehirli bay Miti, zehirli… Ama yiyorlar. Zaten, yiyen de ölüyor. Sıçan yeyip zehirlenen birisinden kulaklarımla işittim; şöyle diyordu: "Tok ölmek istiyorum!" [Zanet, 2014: 86-87].

Durum gittikçe içinden çıkılmaz hal alır. Tikanın onların evine bir dahaki gelişinde artık Miti dayanamaz, duvardaki silahı eline alarak onun üzerine yürür. Tika kaçmak zorunda kalır.

"Paşu: (Koşarak kocasının yanına gider.) Sen ne yaptın, be Miti. O seni gammazlayacak şimdi. Sibiryada çürütecek seni Miti! (Tüfeği elinden almak ister.)

Miti: Dur Paşu! Dur! Onun yeri karşıda! (Tüfeği eski yerine asar.)

Paşu: (Ağlayarak) Çocuklar öksüz kalacaklar...

Miti: Ağlama, Paşu. Korkma, gammazlamayacak. O bizden korkacak. Zira, biliyor ki bizim yerimize oğullarımız kalacak. Bilirsin, kan su olmaz! Oğullarımız büyüdüğünde öğrenecekler biz Gagauzları niçin açlığa mahkûm ettiklerini. Son lokmamızı kim ağzımızdan aldı. Terimizle kazandığımız ekmeğimizi niçin yok ettiler, niçin aldılar elimizden. Türklüğümüzü niçin yok etmeye çalıştıklarını öğrenecekler!..." [Zanet,2014: 93].

Oyunun son perdesinde söylenen bu sözlerle yazar yürütülen politikanın asıl sebebini dile getirir. Tüm felaketlere rağmen devam eden bu direnç, Gagauz halkının tarihsel dayanıklılığının simgesi haline gelir. Oyun boyunca görülen ölüm, hastalık, çaresizlik ve kayıplar, açlığın yalnızca biyolojik bir sorun olmadığını; aynı zamanda bütün bir toplumu etkileyen bir travma olduğunu gösterir. Çocukların, yaşlıların ve savunmasızların yaşadıkları acı, oyunun en duygusal yönünü oluşturur. Eserin merkezindeki en güçlü tema, kolektif bellektir. Zanet, Gagauz halkının açlık yıllarında yaşadıklarını, unutulmaya terk edilen bir tarihi dönem olmaktan çıkarır. Olayların gerçekliğe dayanması, izleyici üzerinde güçlü bir etki yaratarak geçmişle yüzleşme imkanı sunar. Son perdede açlığın etkisi hem bireysel hem toplumsal anlamda yıkıcı boyutlara ulaşır.

Yazar oyunun "Ses" adlı sonuç bölümünde oyunu yazma sebebini, bu soykırımın yıllarca saklanmasındakı amacı şöyle dile getirir: "Bu zulmü yapanların torunları, bu kara günleri bizlerden saklamak için uğraşıyorlar. Hâlbuki, onurlu Gagauz Türklüğü azlığına rağmen gururundan, onurundan vazgeçmedi. Kötülükleri yapanların torunları, açlığa mahkûm edilen Gagauzların trajedisini, soykırımı yazmamızı istemiyorlar. Açlık günlerinde yok olan masumların torunları gerçekleri öğrensinler istemiyorlar... Hâlbuki, açlık kurbanları mezarlarından bağırıyorlar: *"Unutmayın bizi! Unutmayın! Açlıktan toprağa düşen binlerce canı unutmayın. Gagauzlar, unutmayın bizi ve köklerinizden kopmayın! Unutmayın ki kara günler geri dönmesin! Daima hazırlıklı olun, dikkatli olun, köklerinizden kopmayın!..."* [Zanet,2014: 94].

Sonuç

Çağdaş Gagauz edebiyatının önde gelen yazarlarından Todur Zanet'in "Açlık Kurbanları" oyunu, Gagauz edebiyatının en güçlü bellek metinlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Eser; açlık, yoksulluk ve travma gibi ağır temaları işlerken aynı zamanda kimliğin ve kültürel dayanıklılığın önemini vurgular. Gerçek karakterlerden, yaşanmış olaylardan esinlenmesi, oyunu sadece bir edebi yapı olmaktan çıkarıp hem de tarihsel bir belge niteliğine taşır. Zanet, bu oyunla yalnızca bir dönemi anlatmaz; Gagauz halkının varoluş mücadelesini, direnme gücünü ve ayakta kalma iradesini sahneye taşır. Bu yönüyle "Açlık Kurbanları" oyunu, hem ulusal hem de evrensel ölçekte insani bir hikayeni okura başarıyla sunmaktadır.

KAYNAKÇA

ARGUNŞAH, M. (2015). Gagauzlar. *Yeni Türkiye Rumeli Balkan Özel Sayısı*, 21(70), s. 5533–5546.

Başlangıcından günümüze kadar Türkiye dışındaki Türk edebiyatları antolojisi: Romanya ve Gagavuz Türk Edebiyatı(XII Cilt). (1996). Ankara: TC Kültür Bakanlığı Yayınları.

KARPAT, K. (1996). *Gagauzlar*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

MOR, H., & GÜÇLÜAY, S. (2025). *Gagauzlar: Kültürel Direncin Var Ettiği Toplum*. Ankara: Vadi Matbaacılık.

ÖZKAN, N. (2017). *Gagavuz edebiyatı*. Ankara: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

TANASOĞLU, D. (2015). Gagauzlar. *Yeni Türkiye Rumeli Balkan Özel Sayısı*, 21(70), s. 5555–5560.

Türk Dünyası Edebiyat Tarihi (Cilt 9). (2007). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

ZANET, T. (2014). *Açlık kurbanları* (Çev. A. Dinç). İstanbul: Gece Kitap.

TÜRKDİLLİ ÖLKƏLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNƏ MÜQAYİSƏLİ PEDAQOJİ YANAŞMALAR

Aygün ƏSGƏROVA
NDU-nun dissertantı
aygun.askerova1989@gmail.com

ÖZƏT

Məqalədə türkdilli dövlətlərdə (Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan) ingilis dilinin tədrisi sahəsində həyata keçirilən genişmiqyaslı təhsil islahatları, rəsmi tədris planları, kurikulum struktur modelləri və pedaqoji yanaşmalar müqayisəli şəkildə hərtərəfli təhlil edilir. Qloballaşma prosesləri, əmək bazarının müasir tələbləri və ali təhsilin beynəlmiləlləşməsi fonunda region dövlətlərində xarici dil təliminin kommunikativ metodologiyaya, səriştəyə əsaslanan nəticələrə, Avropa Dillər üzrə Ümumi Çərçivə Sənədinə (CEFR), rəqəmsal vasitələrin inteqrasiyasına və erkən yaşlardan başlayan dil siyasətinə doğru prioritet qazandığı vurğulanır.

Tədqiqat çərçivəsində Türkiyənin CEFR-ə uyğunlaşdırılmış və texnologiya inteqrasiyalı tədris planı, Azərbaycanın müəllim icmaları üzərindən qurulmuş peşəkar inkişaf ekosistemi, Qazaxıstanın üçdilli təhsil daxilində tətbiq etdiyi mürəkkəb CLIL/EMI modeli, Qırğızıstanın yenilənmiş milli standart və dərslik islahatları, eləcə də Özbəkistanın 1-ci sinifdən başlayan təlim strategiyaları araşdırılır. Aparılan elmi təhlillər göstərir ki, rəsmi siyasət dərəcəsində ünsiyyətyönümlü təlim və aktiv öyrənmə ön plana çəkilsə də, bütün region ölkələrində strateji nəzəriyyə ilə sinif praktikası arasında "tətbiq boşluğu" problemi qalmaqdadır. Testyönümlü qiymətləndirmə mexanizmləri, müəllimlərin peşəkar səriştə fərqləri, regional resurs bərabərsizliyi və pedaqoji material çatışmazlığı rəsmi kurikulum hədəfləri ilə faktiki tədris təcrübələri arasında ziddiyyətlər formalaşdırır. Tədqiqatın yekun nəticəsi kimi göstərilir ki, türkdilli ölkələrdə ingilis dili tədrisinin real səmərəliliyi yalnız yeni metodoloji terminlərin bəyan edilməsi ilə deyil, tədris planı hədəfləri, sinif pedaqogikası, müəllimlərin davamlı inkişafı və qiymətləndirmə mexanizmləri arasında sistemli, fərdi və ardıcıl uyğunluğun tam təmin olunması ilə mümkündür.

Açar sözlər: İngilis dili tədrisi; Tədris planı; Kommunikativ metodologiya; Müəllim inkişafı; Türkdilli ölkələr.

ABSTRACT

This article comprehensively and comparatively analyzes the large-scale educational reforms, official curricula, curriculum structural models, and pedagogical approaches in English Language Teaching (ELT) across Turkic-speaking states, including Türkiye, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan. Against the backdrop of globalization processes, modern labor market demands, and the internationalization of higher education, it emphasizes that foreign language education in the region prioritizes communicative methodology, competence-based outcomes, the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR), digital tool integration, and early-start language policies. The study examines Türkiye's CEFR-aligned and technology-integrated curriculum, Azerbaijan's professional development ecosystem structured around teacher learning communities, Kazakhstan's complex CLIL/EMI model within trilingual education, Kyrgyzstan's updated national standards and textbook reforms, and Uzbekistan's first-grade early-start training

strategies. Scientific analysis reveals that while official policy discourse prioritizes communication-oriented learning and active learning, an "implementation gap" between strategic theory and classroom practice persists across all countries in the region. Test-oriented assessment mechanisms, disparities in teacher professional competence, regional resource inequalities, and instructional material shortages create contradictions between official curricular goals and actual teaching practices. The study concludes that effective ELT in Turkic-speaking states requires more than declaring new methodological concepts; it necessitates achieving systematic, tailored, and consistent alignment among curriculum goals, classroom pedagogy, continuous teacher development, and evaluation mechanisms.

Keywords: English Language Teaching; Curriculum; Communicative methodology; Teacher development; Turkic-speaking states.

Giriş

Türkdilli ölkələrdə ingilis dilinin öyrənilmə səbəbləri qloballaşma, əmək bazarının artan tələbləri, ali təhsilin beynəlmiləlləşməsi və dövlətin modernləşdirilməsi prosesləri ilə əlaqədar olaraq sürətlə genişlənmişdir. Bu kontekstdə müqayisəli tədqiqatın əsas sualı ingilis dilinin prioritet olub-olmaması deyil, onun milli çərçivələr və qəbul edilən islahatlar daxilində necə tədris olunduğu, müvafiq pedaqoji yanaşmaların tədris planları vasitəsilə necə normativləşdirildiyi və mövcud məhdudiyyətlərin sinif təcrübəsinə hansı formada sistematik təsir göstərdiyidir. Bu baxımdan, xarici dildə ünsiyyəti və kontekstləşdirilmiş dil istifadəsini vurğulayan rəsmi tədris planları (Türkiyə), kommunikativ metodologiya və müəllimlərin peşəkar inkişafını ön plana çəkən islahat proqramları (Azərbaycan), eləcə də Orta Asiyada, xüsusən Qazaxıstanda, hələ tam formalaşmamış fənn-məzmun və dil bacarıqlarının inteqrasiyasını tələb edən üçdilli CLIL yanaşmaları çərçivəsində həyata keçirilir.

Sözügedən regionda ingilis dilinin pedaqogikasının formalaşmasına xüsusilə iki əsas siyasət istiqaməti təsir göstərir. Bunlardan birincisi, tələbələrin nail olmalı olduqları nəticələrə əsaslanan və onların ünsiyyət bacarıqlarının inkişafını hədəfləyən əlaqəli (outcome-based) tədris planlarının hazırlanmasıdır ki, bu da hazırda Avropa Dillər üzrə Ümumi Çərçivə Sənədinə (CEFR) uyğun şəkildə həyata keçirilir. Türkiyənin cari məktəb ingilis dili tədris planında açıq şəkildə vurğulanır ki, əsas məqsəd şagirdlərin “effektiv, bacarıqlı, inamlı, orijinal və təbii şəkildə” ünsiyyət qurma qabiliyyətini inkişaf etdirmək, onların fərdi ehtiyac və kontekstlərini nəzərə almaq, zamanın tələblərinə uyğun tədris metodlarını seçmək, eyni zamanda aktiv öyrənmə və qarışıq (blended) öyrənmə modellərini əhatə edən müasir pedaqoji yanaşmanı təşviq etməkdir [Türkiyə Təhsil Nazirliyi, tədris planı: 3–7]. Sözügedən sənəddə, tədris planının əsas prioritetlərindən biri kimi dilin praktik və funksional istifadəsinə yönəlmiş yanaşma xüsusi olaraq qeyd olunur [Türkiyə Təhsil Nazirliyi, tədris planı: 9]. Paralel olaraq, milli təhsil sistemləri çərçivəsində kommunikativ dil tədrisi (CLT) və tələbəyönümlü pedaqogikanı təşviq edən islahatlar həyata keçirilsə də, qiymətləndirmə mexanizmlərinin müasir pedaqoji tələblərlə tam uzlaşmaması, sinif otaqlarının fiziki və texnoloji baxımdan müasir standartlara cavab verməməsi, müəllimlərin peşəkar səriştələrində mövcud boşluqlar, tədris materiallarının məhdudluğu və digər struktur çatışmazlıqlar xarici dil bacarıqlarının inkişafını ləngidən əsas amillər kimi çıxış etmişdir. Türkiyədə bu istiqamətdə aparılan ingilis dili tədrisi (ELT) siyasəti və tədris planında edilən dəyişikliklər tədrici şəkildə tətbiq olunmuş və mərhələli qərarlarla müşayiət edilmişdir. Azərbaycanda isə ingilis dilinin 1990-cı illərdən sonrakı genişlənməsi həm dövlət səviyyəsində formalaşdırılan dil siyasətini, həm də postsovet dövrünə xas ictimai-sosial transformasiyaları əks etdirir. Qazaxıstanda ingilis dili tədrisinə üçdilli təhsili təşviq edən siyasət və bəzi sahələrdə məzmun və dilin inteqrasiyasına əsaslanan təlimin (CLIL) tətbiqi

əhəmiyyətli təsir göstərmişdir; bu kontekstdə müəllimlərin dil bacarıqları və CLIL metodologiyası üzrə hazırlığı həlledici rol oynayır. Özbəkistanda təsdiq edilmiş tədris planı islahatı CLT prinsiplərinə uyğun olaraq tələbəyönümlü və aktiv təlim yanaşmalarını ön plana çıxarsa da, sənəddə bu islahatların mərhələli şəkildə tətbiqi üçün güclü institusional və müəllim dəstəyinə ehtiyac olduğu açıq şəkildə qəbul edilir. Sözügedən islahatlar türkdilli kontekstdə müqayisə edildikdə, xarici dilin tədrisi üçün ortaq pedaqoji istiqamətlərin formalaşdığı, lakin onların tətbiq mexanizmlərinin ölkələr üzrə fərqli institusional, sosial və resurs şərtləri ilə müəyyənləşdiyi aydın görünür. Yəni ümumiləşdirilmiş şəkildə desək, oxşar məqsədlərlə həyata keçirilən islahatlar fərqli idarəetmə modelləri və mövcud resurslarla qarşılıqlı təsirdə olaraq, ölkələr arasında xarici dil tədrisi sahəsində pedaqoji yanaşmaların və praktik tətbiqlərin müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Məsələn, Türkiyədə 2018-ci il ingilis dili tədris planının yenilənməsi ilə bağlı aparılan araşdırmalar bu dəyişiklikləri ingilis dilinin 'tədqiqat obyekti deyil, ünsiyyət vasitəsi' kimi qəbul edilməsinə yönəlmiş strateji bir addım kimi qiymətləndirir, eyni zamanda isə tədris planının nəzəri dizaynı ilə sinif otağında faktiki tətbiqi arasında mövcud olan 'tətbiq boşluğu'na diqqət çəkir [Bildik: 1–2]. Sözügedən boşluq isə müqayisəli təhlil üçün analitik bir prizma rolunu oynayır: hər bir milli kontekstdə hansı pedaqoji yanaşmaların rəsmi qaydada təşviq edildiyini, hansılarının praktik səviyyədə reallaşdırıla bildiyini və bu prosesdə müəyyən məhdudiyyətlərin pedaqoji kompromisləri necə formalaşdırdığını sorğulamağa imkan yaradır.

Türkiyə kommunikativ məqsədləri, fəaliyyətə yönümlü öyrənməni və texnologiyanın inteqrasiyasını birləşdirən tədris planı diskursunun güclü nümunəsini təqdim edir. Tədris planının ilkin bölmələri geniş kommunikativ hədəfləri müəyyənləşdirir və bu hədəfləri TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge) kimi inteqrativ əsaslandırmalar və qarışıq (blended) öyrənmə yanaşması vasitəsilə texnologiya ilə zənginləşdirilmiş pedaqogika çərçivəsində açıq şəkildə kontekstləşdirir; eyni zamanda rəqəmsal vasitələr tərəfindən dəstəklənən orijinal dil istifadəsini ön plana çıxarır [Türkiyə Təhsil Nazirliyi, Tədris Planı: 3–7]. Fəaliyyətə yönəlmiş yanaşma CEFR-in məntiqinə uyğun şəkildə təsvir olunur: öyrənənlərin qarşılıqlı əlaqədə olması, əməkdaşlıq etməsi və kommunikativ bacarıqlarını məktəbdənkənar sosial-mədəni kontekstlərə transfer etməsi tematik mikrokontekstlər və "həyat vəziyyətləri" vasitəsilə əsas tədris hərəkətverici qüvvələr kimi dəstəklənir [Türkiyə Təhsil Nazirliyi, Tədris Planı: 9]. Bununla belə, müxtəlif kurikulum yeniləmələrini müqayisəli şəkildə təhlil edən tədqiqatlar ortaq çətinlikləri üzə çıxarır: kurikulumda nəzərdə tutulan məqsədlər test yönümlü qiymətləndirmə tələbləri, müəllimlərin iş yükü, məktəblərarası resurs fərqləri və müəllimlərin ünsiyyətə və tapşırıq əsaslı təlimə hazırlıq səviyyələrinin qeyri-bərabərliyi səbəbindən sinif otağında praktik olaraq reallaşdırıla bilənləri çox vaxt üstələyir. 2018-ci il ELT kurikulumuna dair analitik ədəbiyyatda qeyd olunur ki, bu tip innovasiyaların nəticələrini "proqnozlaşdırmaq çətindir" və siyasət səviyyəsində formalaşdırılan niyyətlərlə sinif təcrübəsi arasındakı uyğunsuzluqlar "tətbiq boşluğu" anlayışı ilə xarakterizə edilir [Bildik: 1–2]. Bu yanaşma müqayisəli pedaqogika üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki rəsmi olaraq qəbul edilən pedaqoji çərçivələrlə faktiki olaraq tətbiq olunan praktika arasındakı fərqi aydın şəkildə üzə çıxarır. Müqayisəli baxımdan, Türkiyə bir model funksiyası yerinə yetirir: *"CEFR-ə uyğunlaşma, kommunikativ sərişẗanin inkişafı və texnologiyanın inteqrasiyası kimi aspektlərdə inkişaf etmiş siyasət diskursunu nümayiş etdirməklə yanaşı, eyni zamanda göstərir ki, qiymətləndirmə mexanizmləri və müəllim hazırlığı kurikulumla paralel şəkildə qurulmadıqda, təkcə kurikulum dəyişiklikləri sinif otağında real və davamlı dəyişikliklərə gətirib çıxarmır."*

Azərbaycanın ingilis dilinin tədrisinə yanaşması iki əsas istiqamətdən ibarətdir: bacarıqlara əsaslanan təlimi prioritetləşdirən milli tədris planı və ünsiyyətə, eləcə də şagirdlərin fəal iştirakına əsaslanan tədris metodlarını təşviq edən, çox vaxt beynəlxalq tərəfdaşların dəstəyi ilə həyata keçirilən müəllim hazırlığı təşəbbüsləri. AzETA (Azerbaijan

English Teachers Association) proqramları çərçivəsində hazırlanmış təlim materiallarında modullar xüsusi olaraq kommunikativ dil tədrisi metodologiyasının prinsiplərini nümayiş etdirmək, müxtəlif tədris kontekstlərində tətbiq oluna bilən praktik sinif fəaliyyətləri təqdim etmək və bu prosesi fərqli iş qrafiklərinə malik müəllimlərin iştirakını asanlaşdıran qarışıq və çevrilmiş (blended/flipped) formatda reallaşdırmaq məqsədi daşıyır. Bu yanaşma müqayisəli baxımdan pedaqoji cəhətdən əhəmiyyətlidir, çünki islahatların həyata keçirilməsində alternativ bir dəyişiklik nəzəriyyəsini əks etdirir: yalnız yuxarıdan-aşağıya yönəlmiş kurikulum müddəalarına istinad etmək əvəzinə, islahatlar müəllim icmaları, modul əsaslı təlim və sinif təcrübəsinin modelləşdirilməsi vasitəsilə praktik səviyyədə reallaşdırılır. Daha geniş müstəvidə, Azərbaycanın "Milli Kurikulum" çərçivəsi fənlər və təhsil üzrə yalnız məzmunun ötürülməsini deyil, konkret öyrənmə nəticələrinə nail olunmasını hədəfləyən səriştəyə əsaslanan bir struktur müəyyən edir. Baxılan sənəd ingilis dilinə məxsus ayrıca bir tədris planı olmasa da, onun müəyyən etdiyi nəticələr və standartlar dil təhsilində kommunikativ yanaşmaları dəstəkləyən islahat məntiqi ilə uyğunluq təşkil edir. Müqayisəli nəticə etibarilə demək olar ki, Azərbaycanın kommunikativ pedaqogikaya keçid yolu əsasən müəllim inkişaf ekosistemləri və layihə əsaslı potensialın artırılması vasitəsilə formalaşır. Bu model metodologiyanın müəllim icmaları tərəfindən daxilləşdirildiyi praktik səviyyədə daha güclü tətbiqə imkan yaratsa da, miqyaslandırma mexanizmləri və qiymətləndirmə islahatları regionlar və məktəb tipləri üzrə eyni templə irəliləmədiyi təqdirdə, sistem daxilində qeyri-bərabərliklərin yaranması riskini də ehtiva edir.

İngilis dilini həm fənn, həm vasitə, həm də akademik iştirak üçün resurs kimi müəyyən edən Qazaxıstanın üçdilli təhsil siyasəti ölkədə ingilis dili tədrisini sistem səviyyəsində sıx şəkildə əlaqələndirir. Bu yanaşma fənn-müəllim dil biliyi, tədris materiallarının dizaynı və fənlərarası koordinasiya üçün yeni tələblər formalaşdırmaqla, CLIL və English-Medium Instruction (EMI) istiqamətində pedaqoji bir təkan yaradır. Britaniya Şurasının ölkə hesabatında qeyd edilir ki, üçdilli siyasət fənn müəllimlərindən şagirdlərin həm məzmun biliklərini, həm də dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə məzmun və inteqrasiya olunmuş dil tədrisindən (CLIL) istifadə etməyi tələb edir; eyni zamanda sənəddə bu yanaşmanın çətinlikləri etiraf edilir və son dövrlərdə praktik səbəblərlə ikidilliliyə yönələn diqqət də vurğulanır [Qazaxıstan ölkə hesabatı: 11]. Eyni hesabatda erkən başlanğıc ingilis dili də daxil olmaqla, üçdilli gündəmlə əlaqəli sistem səviyyəli təşəbbüslər də müəyyən edilir [Qazaxıstan ölkə hesabatı: 12]. Müqayisəli pedaqoji baxımdan Qazaxıstan fərqli bir modeli nümayiş etdirir: burada ingilis dili tədrisi yalnız həftədə bir neçə saatlıq kommunikativ EFL strukturu kimi deyil, müəllim rollarını və sinif dil ekologiyasını dəyişdirən geniş təhsil dil siyasətinin bir hissəsi kimi çıxış edir. Bununla belə, əsas məhdudiyyət müəllim hazırlığı ilə bağlıdır, xüsusilə də dil olmayan fənlərdə CLIL-in tətbiqi baxımından, çünki bu yanaşma həm metodoloji səriştə, həm də davamlı və yüksək səviyyəli dil biliyi tələb edir. Bu tələblər geniş miqyasda təmin edilmədikdə, inteqrasiya olunmuş təlim real pedaqoji praktikaya çevrilmək əvəzinə, sadəcə "ingilis dili ilə etiketləmə" səviyyəsində qalır; nəticədə CLIL-dən əsasən yüksək resurslu məktəblər faydalanır, adi məktəblər isə bu modeli tətbiq etməkdə çətinlik çəkir.

Qırğızıstanda mövcud islahat diskursu daha geniş sistem transformasiyasının tərkib hissəsi olaraq standartların, səriştələrin, tədris planlarının, metodların və dərsliklərin yenilənməsinə yönəlmişdir. UNICEF-in yenidən işlənmiş Dövlət Təhsil Standartları haqqında hesabatında bu standartlar məktəb təhsilinin bütün səviyyələrinə təsir göstərən milli kurikulum çərçivəsi kimi təqdim edilir və "Altyn Kazık" islahat təşəbbüsü çərçivəsində standartlar, tədris planları, metodologiya, dərsliklər və rəqəmsal transformasiya arasında açıq əlaqə qurulur [UNICEF Qırğızıstan, may 2025: 70–72]. Müqayisəli baxımdan bu yenilənmə klassik islahat modelini təsdiqləyir: standartlar + materiallar + metodlar + rəqəmsal transformasiya, hansı ki, kommunikativ və səriştəyə əsaslanan pedaqogika ilə

uyğunluq təşkil edir. Lakin Qırğızıstanın qarşılaşdığı çətinlik regional səciyyə daşıyır: standartlar səriştəyönümlü olsa belə, sinifdə real tətbiq müəllimlərin peşəkar inkişafından, dərsliklərin keyfiyyətindən və qiymətləndirmənin uyğunluğundan asılı olaraq dəyişir. Materiallar standartlardan geri qaldıqda, xüsusilə az resurslu və müəllim dil səviyyəsinin qeyri-sabit olduğu mühitlərdə, müəllimlər idarəolunanlıq məqsədilə ötürücü və tərcümə-yönümlü tədris praktikalarına qayıdırlar. Bu isə göstərir ki, siyasət yeniləmələri bir-biri ilə əlaqəli olsa da, təkbaşına pedaqoji dəyişiklik üçün kifayət etmir; əsas həlledici amillər müəllim hazırlığı, material keyfiyyəti və qiymətləndirmə mexanizmləridir.

Özbəkistan kontekstində siyasət və tədqiqat müzakirələri ölkənin modernləşmə və qlobal inteqrasiya gündəmi ilə əlaqədar olaraq ingilis dilinə artan diqqəti ön plana çıxarır. ERIC-də dərc olunmuş araşdırmada ingilis dilinin 1-ci sinifdən tədris olunmağa başlanması qeyd edilir və bu siyasət prioriteti müəllim təhsili proqramlarının davamlılığı və kifayət qədər maliyyə dəstəyinin mövcudluğu ilə bağlı mühüm suallar doğurur [Abdullayev: 134]. Pedaqoji baxımdan erkən başlanğıc tez-tez yüksək nailiyyətlərlə əlaqələndirilsə də, müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, bu yalnız yüksək keyfiyyətli tədris, kifayət qədər təcrübə və müəllim səriştəsi olduqda real nəticələr verir. Qazaxıstanda olduğu kimi, Özbəkistan da xüsusilə kənd yerlərində müəllim hazırlığını sürətlə genişləndirmək çətinliyi ilə üzləşir. Nəticədə pedaqoji yanaşma hibrid xarakter alır: kommunikativ dil tədrisi rəsmi ideal kimi qəbul edilsə də, qiymətləndirmə və müəllim hazırlığı ilə bağlı məhdudiyyətlər qrammatikaya yönəlmiş tədrisin sinifdə "yaşama strategiyası" kimi qalmasına səbəb ola bilər.

Müqayisəli təhlil region üzrə üç əsas konvergensiyanı üzə çıxarır. Birincisi, rəsmi dis-kurslarda effektiv ünsiyyətin və real dil istifadəsinin əhəmiyyəti getdikcə daha çox vurğulanır və bu, tez-tez praktiki öyrənmə və texnologiya vasitəsilə əsaslandırılır; Türkiyənin tədris planı bu yanaşmanı aktiv və qarışıq öyrənmə modelləri ilə mədəni kontekstlərdə açıq şəkildə tətbiq edir. İkincisi, modernləşmə tez-tez ingilis dilinə daha erkən başlama və dilə daha çox məruz qalma ilə əlaqələndirilir ki, bu, Qazaxıstanın erkən ingilis dili təşəbbüslərində və Özbəkistanın 1-ci sinifdən tədris siyasətində aydın görünür. Üçüncüsü, müəllim inkişafı pedaqoji dəyişikliklərin əsas ötürücü mexanizmi kimi qəbul edilir; bu baxımdan Azərbaycanın müəllim icmaları və praktik modelləşdirmə üzərindən kommunikativ metodologiyanı təşviq edən çevrilmiş/qarışıq peşəkar inkişaf dizaynı nümunə təşkil edir [AzETA PRELIM (Preliminary Report) hesabatı: 2]. Bununla yanaşı, fərqlər də maarifləndiricidir: Qazaxıstanın sistem səviyyəli CLIL/EMI (English-Medium Instruction) istiqaməti yüksək tələblər qoyur; Türkiyənin metodoloji cəhətdən zəngin kurikulumu qiymətləndirmə uyğunsuzluqlarına həssasdır; Azərbaycanın PD-yə əsaslanan dəyişiklikləri sistemli qiymətləndirmə islahatı olmadan qeyri-bərabər miqyaslana bilər; Qırğızıstanın standart islahatı dərslik keyfiyyəti və səriştələrin tapşırıqlara çevrilməsi qabiliyyətindən asılıdır; Özbəkistanın erkən başlanğıc ambisiyası isə müəllim təhsili imkanları ilə məhdudlaşır. Bu fərqlər ümumi "tətbiq boşluğu" mexanizmləri ilə izah oluna bilər: qiymətləndirmə geriləməsi, müəllim səriştəsi məhdudiyyətləri, resurs bərabərsizliyi, kifayət qədər vaxt və məktəbdənkənar məruz qalmanın olmaması, eləcə də paralel islahatların yaratdığı siyasət qatlanması. CEFR Companion Volume-un onlayn qarşılıqlı əlaqə və vasitəçilik üzrə genişləndirilmiş təsvirləri [CEFR CV: 81, 97] göstərir ki, əgər bu bacarıqlar açıq şəkildə öyrədilib qiymətləndirilməzsə, onlar ritorik səviyyədə qalacaqdır.

Nəticə

Müqayisəli pedaqoji sintez göstərir ki, türkdilli ölkələrdə effektiv ingilis dili tədrisi yeni metod etiketlərini qəbul etməklə deyil, kurikulum nəticələri, sinif pedaqogikası, müəllim inkişafı və qiymətləndirmə arasında ardıcıl uyğunluq yaratmaqla mümkündür. Mövcud sübutlar göstərir ki, türkdilli ölkələrdə ingilis dilinin tədrisi getdikcə ünsiyyətə, bacarıqların inkişafına və dilin praktik istifadəsinə yönəlir və bu tendensiya tez-tez rəqəmsal

texnologiyalar və qarışıq (blended) təlim yanaşmaları ilə dəstəklənir. Bununla belə, sinif səviyyəsində ingilis dilinin tədris praktikaları testyönümlü qiymətləndirmə mexanizmləri və müəllimlərin peşəkar səriştə səviyyələrindəki fərqlər səbəbindən hələ də müxtəlif pedaqoji yanaşmaların qarışığı kimi qalır. Bu baxımdan, effektiv islahatın mahiyyəti "ən yaxşı" metodologiyanı seçməkdən daha çox, tədris planı, müəllimlərin peşəkar inkişafı, tədris materialları və qiymətləndirmə mexanizmləri arasında davamlı və ardıcıl uyğunluğun formalaşdırılmasında, eləcə də CLIL və EMI kimi daha yüksək tələbatlı modelləri tətbiq edən kontekstlər üçün fərqləndirilmiş inkişaf yollarının müəyyənləşdirilməsindədir. Regional kontekstə uyğun pedaqoji gələcək isə yalnız o halda mümkün görünür ki, tipik sinif otaqlarında ünsiyyətə əsaslanan tapşırıqlar real şəkildə həyata keçirilə bilsin, müəllim inkişafı davamlı və təcrübəyə əsaslansın və qiymətləndirmə sistemləri tədris planlarında nəzərdə tutulan kommunikativ bacarıqları faktiki olaraq təsdiqləsin.

ELEKTRON SİYAHI

URL-1. ABDULLAEV, Ruslan. (2021). The Impact of National Independence and Globalization on the Status of English Language Instruction within Uzbekistan. *New Challenges to Education: Lessons from Around the World BCES Conference Books*, Vol. 19, Sofia: Bulgarian Comparative Education Society. https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED613959.pdf [Giriş tarixi: 12.08.2026].

URL-2. BRITISH COUNCIL / AzETA. (2022). *PRELIM 2 Azerbaijan: AzETA (Azerbaijani English Language Teachers Association) with Professional Language Solutions Ltd (PLS)* (Teacher development report). https://www.teachingenglish.org.uk/sites/teacheng/files/2022-10/PRELIM_2_Azerbaijan.pdf [Giriş tarixi: 12.08.2026].

URL-3. BRITISH COUNCIL. (2023). *Secondary English language teaching in Kazakhstan: Country report*. https://www.teachingenglish.org.uk/sites/teacheng/files/2023-06/Kazakhstan_country_report_FINAL.pdf [Giriş tarixi: 12.08.2026].

URL-4. BİLDİK, Cuneyt, & ALTUN, Sertel. (2022). A Curricular Perspective on the Implementation Gap: Analysis of the 2018 ELT Curriculum for Primary and Secondary Schools. *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi (Western Anatolia Journal of Educational Sciences)*, 13(2), s. 1196–1209. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2739625 [Giriş tarixi: 12.08.2026].

URL-5. COUNCIL OF EUROPE. (2018). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. CEFR Companion Volume with New Descriptors*. https://rm.coe.int/cefr-companion-volume-with-new-descriptors-2018/1680787989 [Giriş tarixi: 12.08.2026].

URL-6. MINISTRY OF EDUCATION (AZERBAIJAN). (2006). *National Curriculum / General Education Concept*. https://edu.gov.az/upload/file/milli_kurikulum-eng.pdf [Giriş tarixi: 12.08.2026].

URL-7. MINISTRY OF NATIONAL EDUCATION (TÜRKIYE). (2025). *The English Language Curriculum (9–12) (Century of Türkiye Education Model)*. https://tymm.meb.gov.tr/upload/program/ingilizce_9_12_ogretim_programi.pdf[Giriş tarixi: 12.08.2026].

URL-8. UNICEF KYRGYZSTAN. (2025). *The New State Educational Standards in Kyrgyzstan: A Guide for Teachers*. https://www.unicef.org/kyrgyzstan/reports/new-state-educational-standards-kyrgyzstan-guide-teachers [Giriş tarixi: 12.08.2026].

TÜRK MIFOLOGIYASINDAKI HEYVAN TOTEMLƏRI VƏ AZƏRBAYCAN SIKKƏLƏRI (XIII ƏSRIN I YARISI)

Aygün MƏMMƏDOVA

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunun baş mütəxəssisi, Qərbi Kaspi Universitetinin müəllimi

aygunmamedova@yahoo.com

Orcid: 0000-0002-0274-5191

ÖZƏT

Müasir dövrümüzdə numizmatika elmi fərqli yanaşmalar və yeni nəticələrlə təmsil edilir. Azərbaycanın orta əsrlər dövrünü açıqlayan numizmatik tapıntılar öz zənginliyi və müxtəlifliyi ilə seçilir. XIII əsrin I yarısında Azərbaycanın pul təsərrüfatında işlədilən Çingizilər (Böyük monqollar) dövrünün anonim gümüş sikkələri – dirhəmlər maraqlı heyvan təsvirləri (əjdaha, ilan, dovşan) ilə diqqəti cəlb edir. Müasir dövrümüzdə belə sikkələrin numizmatik təyinatında digər göstəricilərlə yanaşı bu cəhətlər də əsas bilinir. Məhz bu səbəbdən də məqalədə araşdırmağa cəlb edilən problem aktuallıq kəsb edir. XIII əsrin I yarısında Azərbaycan şəhərlərində (Gəncə, Naxçıvan, Kiran, Təbriz) zərb edilən, yerli pul təsərrüfatında işlədilən Çingizilər (Böyük monqollar) dövrünün anonim gümüş dirhəmləri üzərindəki təsvirlərin türk mifologiyası ilə əlaqəsini izah etmək məqalənin məqsədini təşkil edir. Məqalədə ilk dəfə olaraq Azərbaycanın pul təsərrüfatında işlədilən Çingizilər (Böyük monqollar) dövrünün anonim gümüş dirhəmlərinə həkk edilən heyvan təsvirlərinin (at, əjdəha) türk mifologiyası ilə əlaqəsi şərh edilmişdir. Məqalənin nəticələri tədris prosesində, numizmatik təyinat zamanı tətbiq edilə bilər. Tədqiqatın əsas müddəaları numizmatika, arxeologiya, sənətşünaslıq və d. əlaqədar elm sahələri üçün əhəmiyyətlidir. XIII əsrin I yarısında Azərbaycanın pul təsərrüfatında işlədilən Çingizi gümüş dirhəmlərindəki heyvan təsvirləri türkdilli xalqların mifologiyasını təmsil edir. Türklər belə heyvanları müqəddəs hesab edərək onları totem hesab etmiş və sitayiş etmişlər. Belə heyvanlar həm də müxtəlif rəmzi mənalar (qüvvə, güc, səbr, əməksevərlik, ruzi) ehtiva edirdilər. Xalqımızın ədəbiyyatında, adət və ənənələrində əks edilən belə inanclar orta əsrlərin sikkə zərbində də müəyyən qədər tətbiq edilmişdir. Bu isə öz növbəsində Azərbaycan sikkələrinin vacib numizmatik artefakt olaraq görünüşünün, dizaynının daha da maraqlı olması ilə nəticələnmişdir.

Açar sözlər: Türk; Gümüş dirhəm; Azərbaycanın orta əsr şəhərləri; Heyvan təsvirləri.

ABSTRACT

In the modern era, the science of numismatics is characterised by diverse approaches and new findings. Numismatic finds that shed light on the medieval period of Azerbaijan are distinguished by their richness and diversity. The anonymous silver dirhams of the Genghisids (Great Mongols) period, used in the monetary system of Azerbaijan in the first half of the 13th century, are notable for their interesting animal depictions (dragon, snake, rabbit). In modern times, these features are considered key, alongside other indicators, in the numismatic identification of such coins. It is for this reason that the problem addressed in

this article is of great relevance. In the first half of the 13th century, anonymous silver dirhams of the period of the Chinggisids (Great Mongols), struck in the cities of Azerbaijan (Ganja, Nakhchivan, Kiran, Tabriz) struck and circulated in the local monetary system, the aim of the article is to explain the connection of the depictions on the anonymous silver dirhams of the Genghisids (Great Mongols) period with Turkic mythology. For the first time, the article interprets the connection of the animal depictions (horse, dragon) engraved on anonymous silver dirhams of the period of the Chinggisids (Great Mongols), used in the monetary system of Azerbaijan, with Turkic mythology. The results of the article can be applied in the teaching process and during numismatic identification. The main provisions of the study are significant for numismatics, archaeology, art studies and other related scientific fields. The animal depictions on the Chingiz silver dirhams, used in the monetary circulation of Azerbaijan in the first half of the 13th century, represent the mythology of Turkic peoples. The Turks considered such animals sacred, regarded them as totems, and worshipped them. Such animals also embodied various symbolic meanings (strength, power, patience, diligence, and sustenance). These beliefs, reflected in our nation's literature, customs, and traditions, were also to some extent applied in medieval coinage. This, in turn, has made the appearance and design of Azerbaijani coins as important numismatic artefacts all the more interesting.

Keywords: Turk; Silver dirham; Medieval cities of Azerbaijan; Animal depictions.

Giriş

Azərbaycan Respublikası ərazisində aşkarlanmış numizmatik tapıntılar sırasında XIII əsrin II yarısına aid sikkələr maraqlı faktlardandır. Məqalədə Azərbaycanda aşkarlanmış, pul dövriyyəsində iştirak etmiş XIII əsrin I yarısına aid gümüş sikkələr barədə məlumat verilmiş, belə sikkələrdəki heyvan təsvirlərinin türk mifologiyasındakı izahı açıqlanmışdır.

1. **Uqedey qaanın (624-639 = 1227-1241) "ədalətli qaan" titullu sikkələri.** Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondundakı çoxsaylı dəfinələr və təksaylı sikkələr sırasında hicri 630 = 1232-1233-cü ilin mis sikkəsinin (NF 3046; çəkisi – 3,3 q, diametri = 19 - 20 mm) üst tərəfində beş dairədən ibarət çərçivənin kənarında iki sətirdə "ədalətli qaan", çərçivə ilə sikkə möhürünün arasında isə ərəb sözləri ilə zərb tarixi – "altı yüz otuz" həkk edilmişdir.

Qeyd etdiyimiz fondda qorunan "ədalətli qaan" sözlərinin həkk edildiyi digər sikkənin (NF 1064, çəkisi – 2,45 q, d = 18-19 mm) üst tərəfində "əzəmətli ədalətli qaan", aşağıda yay təsviri, "Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın rəsuludur" sözləri həkk edilmişdir. Qeyd etdiyiniz hər iki sikkədə zərb yeri yoxdur.

1939-cu ildə Gəncə şəhərindən 5 - 6 km məsafədə, qədim Gəncə ərazisində 2 mis sikkə tapılmışdır. Numizmatik təyinat nəticəsində (tipinə əsasən) bu sikkələrdən biri üzərində "ədalətli qaan" sözlərinin olduğu (Çingizilər), digərinin isə elxani xanı Süleyman (1339-1344) dövründə zərb edildiyi müəyyən edilmişdir. Hər iki sikkədə zərb ili və yeri silinmişdir [Сейфеддини М., 1978: 160].

Tipinə əsasən Uqedey qaan dövrünə aid edilsə də, üzərində qaanın adı olmayan, müasir dövrdə Gürcüstan Dövlət Muzeyində qorunan 2,6 çəkili müxtəlif tipli Təbriz dirhəmlərinin bəzilərinə "dirhəm" sözü və zərbxana adı, digərlərinə isə sözlərlə zərb ili "637" və hər iki üzünə "Təbriz" sözləri zərb edilmişdir. Həmçinin Gürcüstan Dövlət Muzeyində qorunan gümüş dirhəmin (N 2894; çəki – 2,71 q; diametr – 18 - 20 mm) üst tərəfindəki iki dairə arasında: ضرب بيلق[ا]ن = "Beyləqanda zərb edilib" daxilində: العادل = "ədalətli" sözü, ondan aşağıda yay təsviri, əks tərəfdə isə üç sətirdə: "Allahdan başqa ilah yoxdur,

Muhəmməd Allahın rəsuludur", dairələr arasında zərb tarixi: - ثلثين ستمائة = "altı yüz otuz" həkk edilib [Сейфеддини М., 1978: 158].

Uyğun dövrdə Beyləqan şəhər-zərbxanasının mövcudluğu barədə yazılı mənbələr və numizmatik tapıntılar müsbət cavab təqdim edirlər. Monqolların ilk yürüşlərində Beyləqan dağıntıya məruz qalsa da, bir neçə ilk sonra Cəlaləddin dövründə bu şəhər vəzir Şərəf əl-mülkün əmri ilə yenidən bərpa edimişdir. Yazılı mənbəyə əsasən *"şəhərin qala divarları iki dəfə yanıq kərpiclə hörülmüşdür. Bərpa edilmiş Beyləqandan əldə olunan gəlir Təbriz və Gəncədən də artıq idi"* [Сейфеддини М., 1978: 158].

Beyləqan zəbxanasının uzunmüddətli fəaliyyətini son Elxanilər və Cəlairi dövrünə aid dirhəmlər də təsdiq edir.

Hicri 637-ci = 1239-1240-cı ilin 2,6 – 2,8 q çəkili Təbriz dirhəmlərində "ədalətli qaan" sözlərinin olmaması bir sıra siyasi hadisələrlə əlaqədar olmuşdur. Yazılı qaynaqlara əsasən, məhz bu ilə qədər (1239-1240-cı il) İran və Cənubi Qafqaz, o sıradan Azərbaycan Çurmaqun noyonun hakimiyyətində idi. Sonrakı illərdə onun xəstəliyi ilə əlaqədar olaraq həyat yoldaşı Eltinə xatun hakimiyyətə sahib çıxmış və hicri 637 = 1239-1240-cı ildən paytaxtı Təbriz olan Azərbaycana əmir Kurğuz canişin təyin edilmişdi (bu əmir həm də Gürcüstan, "Ərminiyyə" və Diyarbəkirin də canişini idi). Bu seçimlə razılaşmayan noyan ilə əmir arasındakı toqquşmalar görünür, sikkələrdə "ədalətli qaan" titulunun zərb edilməməsi ilə nəticələnmişdir.

Hicri 637 = 1240-cı ilin 2,71 – 2,47 q çəkili Tiflis, Təbriz və zərb yeri olmayan gümüş dirhəmlərində (MATM NF 3046) yay təsviri və "ədalətli qaan" sözləri nəzərə çarpmaqdadır.

Çingiz xanın oğlu - Uqedey qaan hicri 639 = 1241-ci ildə dünyasını dəyişdikdən sonra onun həyat yoldaşı Turakinə xatun müvəqqəti olaraq idarəçi oldu. Sonuncunun əmri ilə əmir Kurğuz qətlə yetirildi və hicri 641=1243-1244-cü ildən beşinci ulusa daxil olan Azərbaycana (İran, Gürcüstan, "Ərminiyyə", Diyarbəkir) əmir Arğun canişin təyin edildi.

Turakinə xatun müvəqqəti rəhbər olduğu üçün sikkələrdə "qaan" sözünü həkk etdirmə iqtidarına malik deyildi. Hicri 642 = 1243-1244-cü ilin İran və Cənubi Qafqaz gümüş dirhəmlərinə "uluğ monqol uluş bəy" sözləri həkk edilib [Сейфеддини М.А., 1978: 161].

2. Turakinə xatunun (639 - 644 = 1241 – 1246) "uluğ monqol uluş bəy" sözləri olan sikkələri. Əyarı 92,5 %, çəkisi 2 – 3,25 q (orta çəkisi 2,64 q) olan hicri 642 = 1243-1244-cü il dirhəmlərinin üst tərəfində əlində dartılmış yay və ox tutan atlı (bəzi sikkələrdə atlı çaparaq vəziyyətdə və sanki quşa ox atan vəziyyətdə) təsviri, onun üst tərəfinə "uluğ monqol uluş bəy", arxa tərəfinə isə mərkəzə kufi xəttilə üç sətirdə: "Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın rəsuludur", ətrafında zərbxana və sözlərlə zərb ili həkk edilmişdir [Сейфеддини М.А., 1978: 165].

Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Laçın, Bakı, Tiflis, Kiran (Ordubad rayonunda şəhər) zərbxanalarında müxtəlif tiplərlə istehsal edilən belə dirhəmlərdə müxtəlif heyvan təsvirləri (əjdaha, ilan, it, quş) həkk edilmişdir.

Rusiyanın Sankt-Peterburq şəhərindəki Dövlət Ermitajında və Gürcüstan Dövlət Muzeyində qorunan hicri 642 = 1244-1245-ci il dirhəmlərini təyinatı sayəsində, uyğun dövrdə Laçın və Bakı zərbxanalarının fəaliyyəti müəyyən etmişdir.

Qədim türk ifadələri olan "ulus monqol ulus bəy" müxtəlif numizmatların diqqətini çəkmişdir. A.Qaqarin belə sikkələri Səlcuqilərə aid edərək Uluş bəyin adından zərb edildiyini qeyd etmiş, V.Qriqoryev bu sözləri "ulu (qədim) monqol ulusu" şəklində yozmuş, İ.Bartolomey bu sikkələri Hülakülərə aid etmiş, S.Len-Pul isə bu sikkələrin həm Arğun əkə, həm də Turakinə xatunun müxalifləri dövründə dövründə zərb edildiyini yazmışdır.

T.e.d., professor Y.Paxomovun fikrincə "ulus bəy" – ulus qoşunun komandanı və canişinin tituludur. T.e.d., professor M.Seyfəddini bu titulu yalnız ulus canişininə aid etmiş,

qoşun komandanının isə “noyon əzəm” (əzəmətli noyon) adlandırıldığını vurğulamışdır [Məmmədova A.M., 2021: 259].

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan Turakinə xatun (639 - 644 = 1241 – 1246) dövrünə aid Təbriz dirhəmində yalnız “bəy” sözü, “Təbriz zərbi” və zərb ilindən yalnız “altı yüz” sözləri qalmışdır (NF 515625, 3,25 q, d = 20-21 mm).

Numizmatik təyinatlar nəticəsində hicri 643-cü = 1245-ci ildən dirhəmlərə (Təbriz, Tiflis) yenidən “ədalətli qaan” sözlərinin zərb edildiyi məlum olmuşdur. Yazılı mənbələrdə Turakinə xatunun oğlu Göyük qaanın (644-647 = 1246 – 1249) məhz həmin ildə “qaan” elan olunduğu qeyd edilir.

Göyük qaan titula sahib olduqdan sonrakı il – yəni hicri 644-cü = 1246-1247-ci ildə (V.Bartolda əsasən - hicri 646 = 1248-ci ildə) dünyasını dəyişmişdir [Сейфеддини М.А., 1978: 165].

Göyük qaandan sonrakı hicri 649 = 1251-ci ilə qədər (Menqu qaan elan olunana qədər) onun dul xanımı Oğul qamış (647 - 649 = 1250 - 1252) müvəqqəti idarəçi oldu. Bu xanımın hakimiyyəti illərində də Cənubi Qafqazda “ədalətli qaan” sözləri olan gümüş sikkə zərbi əvvəlki tiplərə bənzər şəkildə davam etdirildi [Сейфеддини М.А., 1978: 165].

Daha sonralar hakimiyyətdə olan Menqu qaan (649-657 = 1251 - 1259) dövrünün sikkələri Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda qorunur.

3. Türk mifologiyasindaki heyvan totemləri: at. Türk mifologiyasında at önəmli mövqeyə malikdir. Şamanizm mərasimlərində at şamanın göy üzünə çıxdığı minik heyvanıdır. Qurbanlıq heyvan olaraq simvolik məna daşıyan at yaxşılıq tanrısı Ulgenə təqdim edilir. Buddizmdə at və əjdəha Tanrı Brahmanın dağı hesab edilirdi.

İslamdan əvvəlki dövrlərdə türklər atları müqəddəs bilir və ölmüş insana edilən qədər hörmət bəsləyirdilər. At qəhrəmanlıq, igidlik, dostluq, törəmə simvolu və qüvvə, hakimiyyət timsalı hesab edilirdi.

Qədim türklər hüzr əlaməti olaraq atın quyruğunu kəsirdilər və ya bağlayırdılar. Bəzi qəbilələr atdan törədiklərinə inanırdılar.

Gördüyümüz kimi, Böyük Monqollar və ya Çingizilər dövründə Azərbaycan şəhərlərində zərb edilən sikkələrə atlı təsviri həkk edilirdi. Çünki monqollar atın göydən endiyinə, Yakutiya türkləri isə qəhrəmanların atlarının Günəş aləmindən gəldiyinə inanırdılar. Əfsanələrdə qanadlı atların Qaf dağındakı Süd Gölündə yaşadığı bildirilmişdir. Xızır peyğəmbər ölümə çarə axtararkən bu atları görmüş, lakin tuta bilməmişdir. O, Süd Gölünə şərab tökərək onları sərxoş etmiş və bir cütünü tutaraq qanadlarını qoparmışdır. Bunlar cütləşmiş və at nəsli beləcə artmışdır. Digər əfsanədə isə cins atların tanrılarla əjdəhalardan törədiyini bildirilmişdir [Gökçimen A., 2010: 171].

Türk mifoloq Şükrü Elçin əfsanələrdəki atları 4 qrupa ayırmışdır:

1) göy (səma)
2) rüzgar
3) mağara
4) sudan çıxan və ya su mənşəli atlar.

Bunların sırasında sudan çıxan atlar qanadları olan və uçan olaraq təsvir edilir, türkmənlər belə atları “tulpar” adlandırırlar. Onların nağıllarında suyun müqəddəsliyi ilə atın müqəddəsliyi birləşdirilmişdir [Gökçimen A., 2010: 171].

Türk mifologiyasında atlar göy aləminə çatmaq üçün müqəddəs vasitədir. Şamanlıqda yalnız at deyil, ağ atın tüklərinin yandırıldıqda o biri dünyaya apara biləcəyinə inanılırdı. Bir mifdə deyilir ki, şaman öz qavalına 3 dəfə vurarsa həmin qaval üçayaqlı bir ata çevrilər və onu səmaya apara bilər. “Şahiməhrəm” nağılında da şahzadə ata mindikdən sonra sürətlə göyə qalxmışdır və bir müddət sonra yerə enmişdi [Gökçimen A., 2010: 172].

Türkmən nağıllarında qəhrəmanın ən yaxın köməkçisi məhz atdır. “Mehmet” adlı nağılda Mehmet adlı qəhrəman mükafat olaraq at tükü alır. O çətinliyə düşəndə bu tükü

yandırır. Çoxsaylı imtahanlardan keçən Mehmet bu tüklərdən istifadə edərək qələbəyə nail olur [Gökçimen A., 2010: 173]. Bir sıra nağıllarda at danışaraq öz qəhrəmanına müəyyən ağıllı məsləhətlər verən, irəlidə olacaqları duyan və sahibini ölümdən qurtarandır. "Senever" nağılında da at padşahın oğlunu ölümdəın qurtarmaq üçün göyə qaldırmış və ayrı şəhərə aparmışdır [Gökçimen A., 2010: 173].

4. Türk mifologiyasında əjdəha. Türk mifologiyasında mühüm varlıq olan əjdəha güc, bolluq və iqtidar simvolu hesab edilir. Çin mifologiyasında bu heyvan tanrıya aid sarayın qoruyucusu, yağış və küləyin ilahı, dəniz və axar suların tanrısı olaraq müqəddəs və özünməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Kelt mifologiyasında o, gücü təmsil edir, qədim dövrdə insanların çoxu bu varlığı tanrı ilə əlaqələndirmiş və ya mədəniyyətlərdə tanrı olaraq qəbul edilmişdir [Gökçimen A., 2010: 175].

Türkmən nağıllarında əjdəha əsasən xoş olmayan və sirrli olaraq qeyd edilir. Onun ağzından atəş yox, qasırğa püskürür və xalqa zülm edən varlıqdır. Araşdırmalara əsasən, türklərdə bərəkət, rifah, güc və qüvvət i ifadə edən bu əfsanəvi varlıq Ön Asiya mədəniyyətində daha çox mənfi varlıq olaraq ifadə edilir. Əslində isə əjdəha zülmü, onu öldürən qəhrəman isə gücü ifadə edir. Bəzi nağllarda əjdəha insanla dost olub zalımlarla vuruşur [Gökçimen A., 2010: 175].

Nəticə

Beləliklə, hicri 642 = 1243-1244-cü illərə qədər zərb edilən Çingizi sikkələri təsvirsiz olmaqla "ədalətli qaan" sözləri ilə, bu ildən sonra zərb edilənlər isə atlı təsviri olmaqla "uluğ monqol uluş bəy" sözləri ilə zərb edilmişdir. Hicri 643-cü = 1245-ci ildən gümüş dirhəmlərə yenidən "ədalətli qaan" sözləri və bəzən qaanın adı, hicri 650 = 1252-ci ildən müsəlman ayı və ayın tarixi, 1254 - 1261-ci il dirhəmlərinə Menqu qaanın adı, hicri 661 = 1262-1263-cü illərin Təbriz dirhəmlərində isə yalnız Hülakü-xanın adı zərb edilmişdir.

Hicri 670 = 1271-1272-ci ilə qədər Təbriz zərbxanasında "ədalətli qaan" sözləri olan anonim dirhəmlər zərb edilmişdir.

Bununla da araşdırmağa cəlb etdiyimiz Çingizilər dövründə Cənubi Qafqazın pul dövriyyəsində iştirak edən əksər sikkələrin – dirhəm, yarım dirhəm və ¼ dirhəmlərin əsasən paytaxt şəhər olan Təbriz zərbxanasında, müəyyən qism sikkələrin isə Beyləqan, Naxçıvan, Gəncə, Bakı, Kiran (Ordubad şəhərində dağıdılmış şəhər), Laçın, Tiflis, Varsan, Kəbran, bəzi tapıntılara əsasən isə Urmiyə, Lulu, Dəbil və Ləşxərdə zərb edildiyi məlum olmuşdur.

Monqolların köçəri həyat tərzini, əsasən ovçuluqla məşğulluğunu büruzə edən faktlardan biri də Çingizilər dövrünə aid sikkələrdəki ox atan atlı, yay və ox təsvirləridir. Belə sikkələrdəki dovşan, ilan, əjdaha təsvirləri həm də zodiak işarələrini bildirir (Turakinə xatun dövrünə aid Gəncə və Təbriz dirhəmləri).

Turakinə xatun dövrünə aid Təbriz dirhəminin üst tərəfindəki sikkə möhürü bir-biri ilə kəsişən üçbucaqlardan ibarət altıguşəli ulduzdan ibarətdir. "Süleyman möhürü" və ya "Davud ulduzu" adlandırılan bu simvol xristian və İslam simvolikasının birgə təqdimini büruzə verir.

Çingizi sikkələrindəki əsas elementlər – "kəlimeyi tovhid", hicri tarixi, müsəlman ayları, həmçinin Quran ayələri şübhəsiz ki, Çingizilər imperiyasında İslam dininin əsas olduğunu büruzə verir.

Çingizi sikkələrindəki üçtiyəli deşici silah orta əsr döyüş sənəti haqqında təsəvvür yaradır. Belə sikkələrdəki at, əjdəha təsvirləri isə daha qədim mifoloji anlamlar daşıyır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

GÖKÇİMEN, A. (2010). Türkmen masallarinda mitolojik hayvanlar ve fonksiyonlari. *Türkbilig*, (20), s. 165–178.

MƏMMƏDOVA, A. M. (2021). Qarabağ tarixinin nadir tapıntıları - XIII əsrin I yarısına dair Gəncə dirhəmləri. *Ortaçağ Azərbaycan tarixinin aktual problemləri: Respublika elmi-praktik konfransının materialları (20 fevral 2021)* içinde (s. 258–267). Bakı: QKU nəşriyyatı.

СЕЙФЕДДИНИ, М. А. (1978). Описание и характеристика монет, чеканенных в Азербайджане в первой половине XIII в. *Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане* içinde (с. 120–180). Баку: Элм. 265 с.

Şəkil 1. Çingizilər. Anonim, Gəncə, 642 = 1244-1245, d – 22 mm, 2,77 q, (Turakinə xatunun hakimiyyəti dövrü - 1241 – 1246, atlı və əjdaha təsvirləri ilə)

EGE AĞIZLARINDA VE KAZAK TÜRKÇESİNDE GEÇEN ORTAK FİİLLER

Banu NAGASHBEKOVA

Dr.Öğr.Üyesi, Kazak Milli Kızlar Pedagoji Üniversitesi

nakyshbekb@gmail.com

Saltanat SERİKKHANKYZY

Doktora öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

saltanatserikkhankyzy@gmail.com

ÖZET

Bu tədqiqat Türkiyə türkçəsinin qərb qrupu ləhcələrindən biri olan Egey ləhcəsində istifadə olunan fellər ilə Qazax türkçəsinin ədəbi dilində yer alan felləri müqayisəli şəkildə araşdırmağı hədəfləyir. Türkiyə türkçəsinin ədəbi dilində yer almayan və ya məhdud şəkildə işlənən bir çox fəlin Anadolu ləhcələrində yaşadığı, bu fellərin Qazax türkçəsində isə ədəbi və standart istifadədə olduğu müəyyən edilmişdir. Buna qarşılıq olaraq Qazax türkçəsi tarixi türk dili dövrlərindən devraldığı fel varlığının böyük hissəsini ədəbi dildə qoruyaraq standartlaşdırmışdır. Bu vəziyyət Anadolu ləhcələri ilə Qazax türkçəsi arasında fellər baxımından diqqətçəkən tərəfdaşlıqların (ortaq cəhətlərin) ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Tədqiqatda "Derleme Sözlüğü" əsas götürülərək Afyon, Aydın, İzmir, Dənizli, Manisa, Uşaq və Muğla vilayətlərində işlənən fellər müəyyən edilmiş, sözügedən fellər kök, şəkilçi və məna xüsusiyyətləri baxımından Qazax türkçəsindəki qarşılıqları ilə qiymətləndirilmişdir. Araşdırma nəticəsində bir çox fəlin forma və məna baxımından tarixi varislik göstərdiyi müəyyən edilmişdir. Məsələn, Afyon, Aydın, İzmir və Dənizli ləhcələrində “bir şeyi alt-üst etmək, qarışdırmaq, sovurmaq, boşaltmaq, çevirmək” mənalarında işlənən akdarmak fəli Qazax türkçəsinin ədəbi dilində aktaruw formasında yer alır və eyni məna sahəsini qoruyur. Oxşar şəkildə İzmir və Manisa ləhcələrində işlənən aparmak fəli Qazax türkçəsində aparuw forması ilə “aparmaq, aparıb çatdırmaq” mənasında standart və geniş şəkildə istifadə olunur. Bu nümunələr Anadolu ləhcələrinin türk dilinin qədim fel varlığını qoruyan canlı sahələr olduğunu, Qazax türkçəsinin isə bu fel ünsürlərini ədəbi dilə daşıyaraq mühafizə etdiyini göstərir.

Açar sözlər: Egey ləhcəsi; Qazax türkçəsi fellər; Anadolu ləhcələri; Müqayisəli tədqiqat.

ABSTRACT

This study aims to comparatively examine the verbs used in the Aegean dialect, one of the western-group dialects of Turkish in Turkey, and the verbs present in the written language of Kazakh Turkish. It has been observed that many verbs, which are absent or used only to a limited extent in the standard written Turkish of Turkey, continue to exist in the Anatolian dialects, while these verbs are attested in the literary and standard use of Kazakh Turkish. In contrast, Kazakh Turkish has preserved and standardized most of the verbal inventory inherited from historical stages of Turkish in its written language. This situation has led to remarkable similarities between Anatolian dialects and Kazakh Turkish in terms of verbs. In the study, based on the Derleme Sözlüğü (Compilation Dictionary), verbs used in the provinces of Afyon, Aydın, İzmir, Denizli, and Manisa,Uşak, Muğla were identified and evaluated in comparison with their counterparts in Kazakh Turkish in terms of root, affix,

and semantic properties. The analysis revealed that many verbs display historical continuity in both form and meaning. For example, the verb akdarmak, used in the dialects of Afyon, Aydın, İzmir, and Denizli with meanings such as “to overturn, mix up, scatter, empty, or turn over something,” corresponds to aktaruw in the written language of Kazakh Turkish and retains the same semantic field. Similarly, the verb aparmak, used in the dialects of İzmir and Manisa, corresponds to aparuw in Kazakh Turkish and is commonly and standardly used with the meaning “to take/bring.” These examples demonstrate that Anatolian dialects serve as living repositories of the older verbal inventory of Turkish, while Kazakh Turkish has preserved these verbal elements through their integration into the written language.

Keywords: Aegean dialect; Kazakh Turkish verbs; Anatolian dialects; Comparative study.

Giriş

Günümüz Kazak Türkçesi standart yazı dilinde yer alan temel söz varlığının, Türkiye Türkçesinin belirli bölge ağızlarında özellikle Ege ağzında canlılığını muhafaza ettiği görülmektedir. Bu dilsel paralellikler, standart Türkiye Türkçesinde yerini yeni biçimlere bırakan pek çok eski yapının, Anadolu’nun yerel ağızlarında ve çağdaş Kıpçak lehçelerinde ortak birer tarihsel miras olarak korunduğunu kanıtlamaktadır. Derleme Sözlüğüne göre en çok rastlanan bölgeler Ege, İç Anadolu ve Karadeniz (özellikle Tokat) olup, bazı örnekler ara sıra Türkiye’nin diğer bölgelerinde de görülmektedir. Bu unsurlar hem ses hem de kelime düzeyinde karşımıza çıkmaktadır.

Ses özellikleri açısından Ege Bölgesi ağızlarında görülen ñ sesi oldukça dikkat çekicidir. Bu ses, Kazak Türkçesi alfabesinde de yer alan bir sestir. Prof. Dr. Turgut Tok ve Prof. Dr. Ali Akar’ın çalışmalarında bu tür örneklere sıkça rastlanmaktadır. Ege Bölgesi ağızlarında kullanılan kelimelere özellikle kırsal kesimlerde ve köylerde daha yoğun biçimde rastlanması dikkat çekicidir. Bu durum, eski dil unsurlarının korunarak günümüze taşındığını göstermektedir. Söz konusu kullanımlar genellikle yaşlı kuşağın dilinde daha yaygındır. Fiiller Türkiye Türkçesinde mastar eki olarak -mak/-mek alırken, Kazak Türkçesinde mastar eki (tuyuq etistik) -uw, -ıw, -iw biçimlerinde kullanılmaktadır.

Araştırmanın verileri, Derleme Sözlüğü esas alınarak belirlenmiş Ege Ağzına ait fiiller ile Kazak Türkçesinin standart diline ait fiillerden oluşmaktadır. Derleme Sözlüğünde yer alan fiiller, sözlükte verilen -mak/-mek biçimleri üzerinden tespit edilmiştir. İnceleme sürecinde fiillerin kök biçimleri belirlenirken mastar eki (-mak/-mek) çıkarılmış ve değerlendirmeler fiil kökleri üzerinden yapılmıştır. Çalışmada, Derleme Sözlüğünde fiillerin çoğunlukla bağlam (cümle) içermemesi nedeniyle, çekim, kip ve zaman özellikleri inceleme kapsamı dışında bırakılmıştır. Elde edilen fiiller, Kazak Türkçesindeki karşılıkları ile kök, ses ve anlam özellikleri bakımından karşılaştırılmıştır. Bu bağlamda özellikle fiillerde görülen ses değişimleri (ünsüz ve ünlü farklılaşmaları) tespit edilmiş; söz konusu değişimler Türk lehçelerinin tarihî gelişimi ve fonolojik özellikleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Anlam incelemesi ise fiillerin ait oldukları kavramsal alanlar dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir.

Resim 1. Ege Bölgesi Haritası

Resim 2. Kazakistan Haritası

Derleme Sözlüğü esas alınarak yapılan incelemede, Ege Bölgesi'nde toplamda 40 fiil tespit edilmiştir. Bu fiillerden kelime kökü değişmeden kullanılanların sayısı yaklaşık 17 olarak belirlenirken, ses değişimine uğrayarak kullanılan fiil köklerinin sayısı ise 23 olarak saptanmıştır. Elde edilen veriler, Ege Bölgesi içerisinde özellikle Denizli ve Afyonkarahisar yörelerinde bu tür fiil kullanımına daha sık rastlandığını göstermektedir.

Tabloda da görüldüğü üzere, fiil köklerinin büyük ölçüde aynı anlam alanını koruyarak kullanıldığı, farklılıkların ise çoğunlukla kelime başında, ortasında veya sonunda gerçekleşen ses değişimlerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, sınırlı sayıda fiilde ses değişimiyle birlikte yapım eklerinin de kullanıldığı tespit edilmiştir.

Kelime kökü değişmeden kullanılan fiiller.

Kelime kökünde herhangi bir ses değişimine uğramadan kullanılan fiillere Ege ağzında *bört-mek* (kıpkırmızı olmak, morarmak), *erin-mek* (üşenmek, tembellik etmek),

esir-mek (yaramazlık etmek), *ezin-mek* (yıkanırken keselenmek) sındır-mak, oylanmak, ürmek gibi örnekler verilebilir. Söz konusu fiiller, Standart Kazak Türkçesinde de ses ve anlam bakımından herhangi bir değişime uğramadan kullanılmaya devam etmektedir. Bu durum, fiillerin Ege ağzında günümüze kadar ulaşarak eski söz varlığını yaşattığını ve kullanımın daha çok köy ve kasaba ağızlarında görüldüğünü göstermektedir.

Kelime ortasında ses değişimine uğrayan fiiller.

Kelime ortasında ses değişimi gösteren fiillere örnek olarak *aqsañda-w → ağsa-mak* gösterilebilir. Bu örnekte, Kazak Türkçesindeki sert ünsüz /q/'nun Ege ağzında yumuşak /ğ/'ye dönüştüğü görülmektedir. Her iki fiil de "topallamak" anlamında kullanılmaktadır.

Bir diğer örnek *bıldırla-w → bıldıran-mak* fiilidir. Anlamı "konuşmak, bıdı bıdı konuşmak" olan bu fiilde, Standart Kazak Türkçesinde kök biçimin büyük ölçüde korunmasına karşın, Ege ağzında fiilin *bıldır* köküne -an eki getirilerek sınırlı bir ses ve yapı değişimine uğradığı görülmektedir. Buna rağmen fiil, anlamını kaybetmeden kullanımını sürdürmektedir.

Kelime başında ve sonunda ses değişimine uğrayan fiiller.

Ege ağzında hem kelime başında hem de kelime sonunda ses değişimine uğramış fiiller de bulunmaktadır. Bu duruma *şıngıruw → çığırmak* örneği verilebilir. Fiil, her iki lehçede de "çağırmak, seslenmek, bağırmak" anlamında kullanılmaktadır. Bu örnekte, Ege ağzında kelime başındaki /ş/ sesinin /ç/'ye dönüştüğü, kelime ortasındaki nazal /n/'nin ise yumuşak /ğ/ ile karşılandığı görülmektedir.

Eski Türkçede ön seste görülen t → d değişimi[1], Oğuz lehçelerinde sistemli biçimde yaygınlaşmıştır. Bu ses değişimi, Kazak yazı dili ile Ege ağzı arasında yapılan karşılaştırmalarda açık biçimde izlenebilmektedir. Ege ağzında döl almak ve duşak kesmek biçiminde kullanılan fiil yapıları, Kazak yazı dilinde töldew ve tusawkesüw olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bilindiği gibi, k ünsüzü Eski Türkçeden bu yaba tarihi bir gelişme içinde süregelmiş, fakat Türkiye Türkçesinde tonlulaşarak yerini g'ye bırakmıştır: gün,göç, gece, göl gibi…[2]

Bu ses olayı, Ege Bölgesi ağızlarındaki fiillerde de açık biçimde görülmektedir. Ege ağzında göğermek, gömgük olmak biçiminde kullanılan fiiller, Kazak yazı dilinde sırasıyla kögerüw ve könülge aluw şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu örnekler, Ege ağzında görülen ses değişimlerine rağmen (örneğin k → g tonlulaşması), fiillerin anlamının Kazak Türkçesiyle tamamen aynı şekilde korunduğunu ve devam ettiğini göstermektedir. Yani Ege ağzında kök biçimi farklılaşsa da, anlam açısından orijinal işlev ve kavram korunmuştur.

Sınırlı sayıda ek değişimine uğrayan kelimelerden biri Ege ağzında yed- kökünden türeyen fiiller farklı yapım ekleriyle (yed-, yede-, yedekle-) oluşturulurken, Kazak Türkçesinde aynı kök jetek biçiminde isimleşmiş, ardından -te- ekiyle fiilleştirilmiştir. Bu durum, ortak kökten farklı ekleşme yollarıyla fiil türetildiğini göstermektedir.

Ege ağzında "acıdan inlemek" anlamı, zar- kökünden farklı yapım ekleriyle (zarınca-, zarlan-, sırınca-) türetilirken, Kazak Türkçesinde aynı anlam tek bir yapı ile, zarla- fiiliyle karşılanmaktadır. Çalışmada kelimeler alfabetik sıraya göre anlamlarıyla birlikte verilmeye çalışılmıştır.

---

[1] [Kütahya ve Yöresi Ağzıları, T.Gülensoy: 53]
[Afyon Merkez Ağzı, Erdoğan Boz: 58]

[2] [T.Gülensoy: 52]

Tablo 1.

Ege Ağzı	Anlamı	Kazak Türkçesi Standart (yazı dili)	Fiil Kökü
ağız açmak	oruç açmak	awzı açık, ağız aşuw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 72]	ağız aç- awız aş-
ağsamak	topallamak	aqsañdaw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 32]	aqsa- ağsa-
azı gulana vamak	çok sevinmek	awzı kulağına baruw	azı gulana va- awzı kulağına bar-
bıldıranmak	konuşmak	bıldırlaw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 162]	bıldırla- bıldıran-
buzağılamak	doğrumak (hayvanlar için,inek)	buzawlaw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 149]	buzağıla-
börtmek	kıpkırmızı olmak, morarmak	börtüw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 143]	bört-
bürelenmek	örtünmek	bürkew [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 160]	bürk- bürele-
bozarmah, bozarmağ, bozarmak	renk değiştirmek, ağarmak, utanmak, kızarmak	bozaruw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 133]	bozar-
bozlamak, bozulamak	deve acı acı bağırmak	bozdaw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 133]	bozda- bozla-
çığırmak	çağırmak,seslenmek	şığıruw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 935]	çığır- şığır-
döl almak	hayvan gebe kalmak	töldew [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 816]	tölde- döl al-
duşak kesme	Yeni yürümeye başlayan çocukların düşmesine engel olacağı inancıyla yapılan, çocuğun ayakları arasına bağlanan kurdeleyi kesme töreni	tusaw kesüw	tusaw kes- duşak kes-
erinmek	üşenmek, tembellik etmek	yerinüw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 234]	erin- yerin-
esirmek	yaramazlık etmek	yesirüw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 239]	esir- yesir-
eymenmek	utanmak,sıkılmak,çekinmek	imenüw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 354]	eymen- imen-
ezinmek	yıkanırken keselenmek	yezinüw	yezin- ezin-
ganmak	doymak (bugün içe içe suya gandım)	qanuw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 470]	qan- gan-
garıkmak, garcıkmak	ses bağırmaktan ya da hastalıktan kısılarak kalınlaşıp, incelmek (bugün çok üşüdüm, sesim bile garıkmış)	qarlığuw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 486]	garık- qarlıq-
göğermek, gömgük olmak	vurma ya da çarpma sonunda vücudun herhangi bir yeri morarmak, çürümek	kögerüw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 404]	göğer- köger-
gönüllenmek, gönül koymak	küsmek, darılmak, kırılmak	könülge aluw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 414]	gönüllen- könülge al-

huslanmak	kaygılanmak, tasalanmak	qusa boldu [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 548]	huşlan- qusa bol-
ırgalamak, ıralamak, ırgaştırmak, ırkalamak, ırlamak	sarsmak, sallamak	ırğaw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 945]	ırğala- ırala- ırğa-
ırlamak	şarkı, türkü söylemek	jırlaw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 334]	ırla- jırla-
kurk olmak	tavuk kuluçka olmak	qurık boluw	kurk ol- qurık bol-
künkürlemek	yaşlı kimse güçsüz, uykuda gezer gibi olmak	küñküldew [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 432]	künkürle- künkürde-
oñmak	adam olmak (oñmak için usanmadan çalışmak lazımdır)	onuw	oñ-
oylanmak	düşünmek, geçmiş bir olayı anımsamak	oylanuw	oyla-
pıskırmak	aksırmak	pıskıruw	pıskır-
potlamak	deve yavrulamak	botalaw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 139]	potla- botala-
sak durmak	uyanık tetikte durmak	sak boluw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 669]	sak dur- sak bol-
sındırmak	kırmak, akıtmak (yumurtaları tabaya sındır.)	sındıruw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 761]	sındır-
tapşırmak	korumak için alınan bir şeyi geri vermek	tapsıruw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 782]	tapşır- tapsır-
tuşaklamak	hayvanın ön ayaklarını bağlamak	tusawlaw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 826]	tuşakla- tusawla-
ürmek	havlamak	ürüw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 872]	ür-
ürmek	üfürmek, şişirmek	ürüw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 872]	ür-
üzmek	koparmak, ayırmak	üzüw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 865]	üz-
yayılmak	otlamak	jayıluw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 251]	yayıl- jayıl-
yaymak	sermek	jayuw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 248]	yay- jay-
yedmek, yedeklemek, yedemek	bir kimseyi elinden tutup götürmek, bir hayvanı yedeğe alıp çekmek	jetektew [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 299]	yed- yedekle- jetekte-
yunmak	yıkanmak	juwınuw	yun- juwın-
yumah, yumak	yıkamak	juwuw	yu- juw-
zarıncamak, zarlanmak, sırıncama	(acıdan inlemek anlamı da vardır)	zarlaw [Kazak tilinin tüsindirme sözdigi: 341]	zarla- zarınca-

Sonuç

Bu çalışmada, Derleme Sözlüğü esas alınarak belirlenen Ege Ağzına ait fiil kökleri ile Standart Kazak Türkçesindeki fiiller, kök, ses ve anlam özellikleri bakımından karşılaştırılmıştır. İnceleme, fiillerin büyük ölçüde ortak bir söz varlığına dayandığını ve anlam alanlarını koruyarak kullanıldığını ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular doğrultusunda, Ege Bölgesi'nde toplamda 40 fiil tespit edilmiştir. Bu fiillerin 17'sinin kök biçimini koruyarak kullanıldığı, 23'ünün ise ses değişimi ve sınırlı ölçüde yapım eki farklılaşmasıyla kullanıldığı belirlenmiştir. Bu farklılaşmaların çoğunlukla kelime başında, kelime ortasında ve kelime sonunda gerçekleşen ses değişimlerinden kaynaklandığı; buna rağmen fiillerin anlamlarının büyük ölçüde korunduğu görülmüştür. Çalışmada ayrıca, söz konusu fiillerin Ege Bölgesi içerisinde özellikle Denizli ve Afyonkarahisar yörelerinde daha yoğun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu durum, Ege ağızlarının eski Türkçe söz varlığını yaşatma bakımından önemli bir işleve sahip olduğunu göstermektedir. Ege Ağzı ile Kazak Türkçesi arasında fiil kökleri bakımından ortaya çıkan benzerlikler, Türk lehçelerinin ortak tarihî temele dayandığını bir kez daha ortaya koymaktadır. Bu çalışma, fiil kökleri üzerinden yapılan karşılaştırmaların, Türk dili araştırmalarında ağız–lehçe ilişkilerinin açıklanmasına katkı sağlayabileceğini göstermektedir. Gelecek çalışmalarda, farklı Türk ağızları ve lehçeleriyle yapılacak daha kapsamlı karşılaştırmaların, Türkçenin tarihî ve yapısal özelliklerinin daha ayrıntılı biçimde ortaya konmasına katkı sunacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

AKAR, A. (2018). *Muğla Ağızları*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları.

AKAR, A. (2023). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

AMANJOLOV, A. (1996). *Türkü Filologiyası Jane Jazu Tarihı*. Almatı: Sanat.

BOZ, E. (2002). *Afyon Merkez Ağzı*. Ankara: Başkent Grafik.

CAFEROĞLU, A. (1994). *Sivas ve Tokat Ağızlarından Toplamalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

CÜNÜSBEKOVA, A. (1972). *Kazak Dilinin Ünlü Sesleri*. Almatı: Ğılım Yayınları.

Derleme Sözlüğü I–XII. (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERCİLASUN, A. B. (2023). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

GÜLENSOY, T. (1988). *Kütahya ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GÜLENSOY, T., & ALKAYA, E. (2011). *Türkiye Türkçesi Ağızları Bibliyografyası*. Ankara: Akçağ Yayınları.

GÜLSEVİN, G. (2002). *Uşak İli Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İBRAGİMOV, Z. (2020). *Siri Derya Boyu Kazak Ağızları (Kızılorda ve Türkistan Arası)* (Yayımlanmış doktora tezi).

JANUZAKOV, T. (1999). *Kazak Tilinin Sözdigi*. Almatı: Til Bilimi İnstitutı.

JANUZAKOV, T. (2008). *Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi*. Almatı: Til Bilimi İnstitutı.

TOK, T. (2002). *Denizli İli Güney ve Güneybatı Bölgesi Ağızları* (Yayımlanmış doktora tezi).

UYGUR, C. V. (2007). *Denizli İli Ağız Sözlüğü*. Isparta: Fakülte Kitabevi.

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ KURULTAYI'NDA İMLA TARTIŞMALARI

Belgin Tezcan AKSU

Uzman, Türk Dil Kurumu

belgintezcanaksu@gmail.com

ÖZƏT

Məqalədə Birinci Türkoloji Qurultayda imla problemlərinin gündəmə gətirilərək müzakirə olunması və qəbul edilən qərarların dil birliyi ideyası ilə əlaqəsi nəzərdən keçirilir. Qurultay stenoqramlarında əks olunan diskussiyalar əsasında hansı prinsiplərin mənimsənildiyi və bunun ortaq əlifba axtarışları ilə necə inteqrasiya edildiyi diqqət mərkəzində saxlanılır. Metodologiya olaraq, altıncı və yeddinci iclaslarda qeydə alınan çıxışlar, eləcə də Qurultay komissiyasının hesabat şəklində təqdim etdiyi müddəalar təsviri məzmun təhlili (deskriptiv kontent-analiz) metodu ilə dəyərləndirilmişdir. Eldə olunan nəticələr müzakirələrin dörd əsas prinsip ətrafında aparıldığını üzə çıxarır: fonetik, etimoloji/morfoloji, tarixi və ideoqrafik. Natiqlərin böyük əksəriyyəti savadsızlığın ləğvi və yazının xalq danışıq dilinə yaxınlaşdırılması üçün fonetik prinsipi ana ox kimi qəbul etmiş; etimoloji prinsipin isə yalnız məhdud, hər kəs üçün aydın olan köklərdə və birləşdirici funksiya daşıdığı dərəcədə köməkçi vasitə kimi tətbiq edilə biləcəyini bildirmişlər. Tarixi prinsip dili yenilənməkdən saxlayacağı və yazını dəyişməz (donuq) hala salacağı əsası ilə tənqid olunmuşdur. Alınma sözlərdə yerli tələffüzün əsas götürülməsi, yer adlarında yerli işlənmə formalarının qorunması, eləcə də imla ilə əlifbanın paralel şəkildə nəzərdən keçirilməsi önə çıxan əsas ideyalardır. Latın qrafikalı yazının fonetik strukturu gücləndirən nizamlı bir imla üçün daha əlverişli zəmin yaratdığı qənaətinə gəlinmişdir. Qurultayda fonetik quruluşun etimoloji tarazlıqla möhkəmləndirilə biləcəyi müdafiə olunarkən; morfoloji bütövlüyün dialekt fərqliliklərini azaldacağı irəli sürülmüşdür. Etimologiyaya əsaslanan yazılışın təhsildə çətinlik törədəcəyi və ziyalı dili – xalq dili ayrılığını dərinləşdirəcəyi də vurğulanmışdır. Hesabatı hazırlayan komissiya ortaq fonetik transkripsiya zərurətini, imla luğətlərinin/təlimatlarının tərtibini və yerliçilik meyllərinə qarşı ortaq formaların qorunmasını da qərarlarına əlavə etmişdir. Ərəb əlifbasının fonetik tələbləri ödəmədiyi, islah edilmiş formasının isə nizamlı imla üçün baza rolunu oynamadığı; bunun müqabilində Latın qrafikalı sistemin tətbiq asanlığı təmin etdiyi və kütləviləşməyə daha uyğun görüldüyü qeyd olunmuşdur. Məqalədə asanlıq, təbii görünüş və birlik meyarlarını əsas götürən "oxunduğu kimi yazılış" meylinin təsisatlaşması (institutlaşması) nəticəsi vurğulanmışdır.

Açar sözlər: Türkoloji Qurultay; İmla; Fonetik prinsip; Etimoloji prinsip; Latın əlifbası.

ABSTRACT

In this paper, orthographic issues raised and debated at the First Turkology Congress, and the relationship between the decisions reached and the idea of linguistic unity, are examined. Drawing on the debates reflected in the congress proceedings, it analyzes which

principles were adopted and how these were integrated with the search for a common alphabet. Methodologically, the speeches recorded in the sixth and seventh sessions, together with the provisions codified in the report of the Congress commission, are evaluated through descriptive content analysis. The findings show that the discussion revolved around four core principles: phonetic, etymological/morphological, historical, and ideographic. Most speakers regarded the phonetic principle as the primary axis for expanding literacy and aligning writing with popular pronunciation, while arguing that the etymological principle could be used only in a limited, auxiliary capacity namely, in cases with transparent and widely recognized origins, and insofar as it served a unifying function. The historical principle was criticized on the grounds that it would obstruct linguistic renewal and ossify the script. Salient views included privileging local pronunciation in loanwords, preserving indigenous usage in toponyms, and treating orthography and the alphabet as interdependent. It was argued that a Latin-based script provides a more suitable basis for a regularized orthography that strengthens the phonological structure. While the Congress maintained that a phonetic order could be reinforced through etymological balance, it was also suggested that morphological integrity would reduce dialectal divergence. It was further noted that an etymology-based orthography would create difficulties in education and widen the divide between the language of the educated elite and that of the general populace. The commission that prepared the report additionally incorporated into its resolutions the need for a shared phonetic transcription system, the preparation of orthographic manuals, and the preservation of common forms against regionalist tendencies. The Congress emphasized that the Arabic script did not meet phonetic requirements and that its reformed version did not constitute a foundation for a regular orthography; by contrast, a Latin-letter system was highlighted as facilitating practical implementation and being conducive to widespread adoption. The paper underscores, as an outcome of this process of institutionalization, the consolidation of the "write as pronounced" orientation grounded in the criteria of simplicity, naturalness, and unity.

Keywords: Turkology Congress; Orthography; Phonetic principle; Etymological principle; Latin alphabet.

Пролетарии всех стран, соединяйтесь

ПЕРВЫЙ
ВСЕСОЮЗНЫЙ
ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ
С'ЕЗД.

26 февраля – 5 марта 1926 г.

(Стенографический отчет)

БАКУ • АССР
1926.

Bakü'de 1926 yılında yayımlanan Rusça tutanakların kapağı

Giriş

Birinci Türkoloji Kurultayı'nda bilimsel ve siyasi birçok konu gündeme gelmiş ancak ana konular Türk halklarının ortak bir alfabede birleşmeleri, terim konuları, imla sorunları ve ortak edebî bir dilin oluşturulması olmuştur. Ahmet Baytursun bu konuların dışında kalan konuları *"At üzerinde konuşulup geçildi"* diye vasıflandırmıştır [Türk, 2012: 31].

Kurultay'da ortak alfabenin oluşturulması konusundan sonra ikinci önemli konu imla sorunlarıydı. Konu Kurultay'ın altıncı ve yedinci oturumlarında tartışılmıştır. Bu oturumların dışında da konuşmacılar yeri geldiğinde imlayla ilgili düşüncelerini bildirmişlerdir.

Tutanaklara Kurultay'da bildirisini Rusça sunan veya konuşması Rusçaya çevrilen kişilerin sözleri yansıyabilmiştir.

1 Mart 1926 Pazartesi günü Celalettin Korkmazov başkanlığında yapılan altıncı oturumda konuşması tutanakta yer almayanlar: Habibullah Abduraşidoğlu

Odabaş, Habibullah A. Kagiroviç Habitov ve Abdurahman Eynanoğlu Saadi [Akalın, 2025: 118]; konuşması tutanağa geçen kişiler ise: Rusya'dan Prof. Lev Vladimiroviç Şçerba, yine Rusya'dan Prof. Lev İvanoviç Jirkov, Kazan'dan Alimcan İrfanoviç İbrahimov, Taşkent'ten Şakircan Rahimî, Azerbaycan'dan Ferhat Rahimoğlu Ağazade, Kazakistan'dan Ahmet Baytursunoviç Baytursun, Moskova'dan Prof. Nikolay Feofanoviç Yakovlev'dir.

Oturumda orfografyanın (imla bilimi) dört ilkesi üzerinde durulur. Bunlar: Fonetik, etimolojik, tarihsel ve ideografik ilkelerdir. Fonetik ilke "nasıl söylüyorsan öyle yaz" kuralıdır. Etimolojik ilke kelimelerin kökleri ve akrabalıkları üzerinden imlayı düzenler. Tarihsel ilke ataların yazdığı biçimi sürdürmektir. İdeografik ilke ise işaretlerin doğrudan anlam taşımasıdır.

Oturumda konuşmaları tutanağa geçenlerin imla sorunları ile ilgili düşünceleri ve çözüm önerileri şöyledir: Prof. Şçerba'ya göre Türk halkları açısından en doğru yol fonetik ve etimolojik ilkelerin birlikte uygulanmasıdır. İmlada "tarihsel ilke"nin benimsenmesi durumunda eskiden yazıldığı gibi yazmanın dilin yenilenmesini engelleyeceğini belirtir.

Prof. Jirkov Arapça kelimelerin köken biçimini korumak yerine bu kelimelerin söyleyişe uygun yazılması gerektiğini savunur. Bunun da en uygun şekilde fonetik imlayla olabileceğini belirtir. Alfabenin yazı araçlarından biri olduğunu ve imlanın mükemmelliğinin yazı araçlarının mükemmelliğine bağlı olduğunu söyler.

Alimcan İrfanoviç İbrahimov Türkçedeki sesli uyumu, dilin eklemeli yapısı ve lehçe çeşitliliği üzerinde durur. Ona göre yalnızca fonetik imla esas alınırsa bir lehçe öne çıkar, diğerleri dışlanır. Bunun olmaması için yalnızca ses yapısına değil, morfolojik bütünlüğe de dikkat edilmesi gerekir.

Şakircan Rahimî Arap alfabesini Türk dillerine uyarlamanın çok zor olduğunu, bu nedenle imla reformunu alfabe reformuyla birlikte düşünmek gerektiğini vurgular. Böylece sorunların çözümünün kolaylaşacağını ve Kurultay'ın bu konuda belirleyici rol oynaması gerektiğini ifade eder.

Ferhat Ağazade'ye göre:

1. Türk dilleri için en uygun olanı fonetik imladır.
2. Köy, ırmak, dağ isimlerinde yerli halkın kullandığı biçim esas alınmalıdır.
3. Alıntı kelimeler ses uyum kurallarına tabi tutulmalı, bu mümkün olmadığında ise özgün dildeki söylenişi esas alınmalıdır.

Ahmet Baytursun'a göre Türk dilleri için fonetik ilke en uygun olanıdır. Tarihî ve etimolojik imla ise gereksiz zorluklar doğurur, eğitimi yavaşlatır ve halktan kopuk bir dil yaratır. Alıntı kelimelerde halkın telaffuzu esas alınmalıdır.

Baytursun bu oturumda Kazakçaya yabancı olan seslere sahip tüm yabancı kelimelerdeki eklerin Kazakça eklerle değiştirilmesi, birleşik seslerin tek ses olarak kabul edilmesi gerektiğini söyler.

Prof. Nikolay Feofanoviç Yakovlev'e göre Etimolojik yazı sistemleri uzun süredir yazılı edebiyat geleneğine sahip olan halklarda gelişir. Yazıya yeni başlayan, henüz ortak edebî bir dili olmayan halklar için fonetik imla zorunludur.

Prof. Yakovlev'e göre birleşik seslerin kelimelerin anlamı ile ilişkisi yoktur ve bu nedenle de alfabede gösterilmeleri gerekmez. Kelime anlamı ile ilişkili olan ses farkları ise alfabede tam olarak gösterilmelidir.

1 Mart 1926 Pazartesi günü öğleden sonra Celalettin Korkmazov başkanlığında yapılan yedinci oturumda konuşmaları tutanağa geçmeyenler: Manatov, Alparov, Aliyev, Hakimov, Çobanzade, Ağazade, Yumankulov ve Feyzi [Akalın, 2025: 130]; konuşması tutanağa geçen kişiler ise: Kazak Kazakistan Halk Maarif Komiserliğinden Eldes Omarov, Kazan Tatarlarından edebiyatçı Şamil Hayruloviç Usmanov'dur.

Omarov fonetik imla ilkesinin savunucusudur. Ona göre etimolojik imla ilkesi kelimeleri tarihsel biçimleriyle korumaya çalışarak dilin doğal gelişimini yavaşlatmakta, yazıyı "donuk" bir kalıp hâline sokmaktadır. Edebî dil etimolojiye bağlı kaldığı için durağandır. Etimolojik imla aydın dili / halk dili ayrımını pekiştiren bir araçtır.

Kazan Tatarlarından edebiyatçı Şamil Hayruloviç Usmanov imla ile alfabe konularının birbirinden ayrılamayacağını çünkü alfabenin niteliğinin yazımın kolaylığını doğrudan etkilediğini savunur.

Diğer oturumlarda fonetik imla ilkesinin kabul edilmesiyle ilgili düşüncelerini bildirenler: Azerbaycan'dan edebiyatçı Artur Rudolfoviç Zifeldt-Simumyaqi, Kırım'dan Prof. Bekir Vahapoğlu Çobanzade, Azerbaycan'dan gazeteci Hanefi Babaoğlu Zeynallı, Başkurdistan gelen eğitimci Şerif Ahmedoviç Manatov, Azerbaycan'dan Komünist gazetesi redaktörü Habip Cabiyev'dir.

On üçüncü oturumda konuşan Umar Çavuşeviç Aliyev 1) ünlü harflerin uzunluğunun gösterilmesi için harfin tekrar edilmesi, 2) kelimenin başındaki kalın seslilerin farklı biçimde gösterilmesi için ayrı işaretlerin belirlenmesi, ancak bunların da her sessizden önce kullanılmasının önlenmesi gerektiğini söyler.

On dördüncü oturumda Prof. Samoyloviç Türk halklarının konuşma ve yazı dillerinin birbirleriyle yakınlaştırılması gerektiğini ve böylece ortak dile ulaşmanın mümkün olacağını dile getirir.

Kurultay'ın imla kuralları konusundaki nihai kararlarını rapora dönüştürecek olan komisyon: Prof. Lev Vladimiroviç Şçerba, Prof. Lev İvanoviç Jirkov, Alimcan İbrahimov, Şakircan Rahimî, Ferhat Rahimoğlu Ağazade, Ahmet Baytursun, İbrahim Mahmudoviç Aliyev, Prof. Bekir Vahapoğlu Çobanzade, Habibullah A. Habitov, Muhammed Geldiyev ve Prof. Nikolay Yakovlev'den oluşturulur.

Türk dillerinin imlası hakkında aşağıdaki kararlar alınır: *"Türk dilleri için imla problemi ile ilgili I. SSCB (Umumittifak) Türkoloji Kurultayı aşağıdaki kanaate vardı:*

1. Medeni dillerde bulunan çağdaş dört önemli ilmî imla kaidesinden Türk dili için en uygun olanı genellikle bir dereceye kadar etimolojik (morfolojik) prensiple düzenlenmiş fonetik prensiptir.

2. Etimolojik prensibin uygulanması edebî geleneklerin varlığına, bu dilde az veya çok bulunan diyalekt parçalanmasına ve ayrı ayrı incelenmiş her etimolojik prensibin yazıda tüm diyalektlerin birleştirilmesine ne derecede yardımcı olacağına ve başka türlü konuşmalar için imla kurallarına hangi ölçüde dayanacağına bağlı olmalıdır.

3. İmla kuralları için sadece bu dilde konuşanların hepsi için açık olan etimolojiler kullanılabilir. Etimolojik ilkeler tarihî ilkelerle karıştırılmamalıdır ve bu sonuncu prensipten uzak durulmaya gayret edilmelidir.

4. Türk dillerinde alıntı olan kelimelerin (Arap, Batı vb.) bu halktaki telaffuzuna uygun fonetik yazılış prensibi kaçınılmazdır çünkü bu, büyük kısmının hâlâ okuma yazma bilmediği halk kitlelerinin okuma yazma öğrenmelerini kolaylaştırır, Arapçayı bilen nispeten az sayıdaki aydın kesim için sadece zorluk oluşturabilir.

5. Fonetik prensip telaffuza dayanır, bu sebeple de yaşayan Türk dilleri üzerindeki araştırmalardan hecelerin çeşitlerini onlarda ünlü ve ünsüz seslerin kullanımını özellikle ünlü ve ünsüz seslerin kelimenin başında, ortasında ve sonunda gösterdiği özellikleri belirlemek gerekir.

6. Türk-Tatar dilleri için günümüzde uygulanan üç alfabeden aynen uygulanan Arap alfabesi Türk dillerinden hiçbirinin fonetik yazı taleplerini karşılamıyor. Islah olunmuş Arap alfabesi şimdilik düzenli şekilde hazırlanmış imla için temel olmamıştır. Azerbaycan'da, diğer cumhuriyetlerde ve muhtar kurumlarda kabul edilen Latin alfabesi ise bir geleneğe

sahip olması sayesinde yazının yeterli derecede fonetiklik ihtiyacını karşılayacak imlanın oluşturulması için daha uygun ortam hazırlıyor.

7. Kurultay ortak edebî dilde aynı imla şekillerinin korunmasını önererek bazı Türk dillerinde karşılaşılan bölgecilik (dağınıklık) meyillerini reddediyor.

8. Türk dillerinde faydalı fonetik imla kurallarının belirlenmesi için Türk-Tatar dillerinde imla sözlüklerinin oluşturulması gereklidir.

9. Kurultay Türk-Tatar dillerindeki tüm seslerin iletilmesi için Latin alfabesi esasında ortak ilmî fonetik transkripsiyonun oluşturulması probleminin uygun ilmî teşkilatlar tarafından işlenerek hazırlanmasını uygun buluyor" [Nerimanoğlu-Öner, 2008: 460-461].

Oturum Başkanı Ağamalıoğlu'nun "İtirazınız var mı? sorusu üzerine iki kişi itiraz eder, kararlar oy çokluğuyla kabul edilir. Kurultay'da alıntı kelimelerin yazımıyla ilgili olarak da aşağıdaki kararlar alınır:

"1. Türk dillerinden uygun kelimeler bulunmadığında Türkçe gramer kurallarına tabi olmaları şartıyla Arapça ve Farsça terimler alınabilir.

2. Avrupai kelimelerin sadece kökleri alınmalı ve bunlar Türkçenin telaffuzuna uygun hâle getirilmelidir. Daha önce alınmış ve Türkçenin telaffuzuna uygun hâle getirilmiş kelimeler olduğu gibi korunmalıdır" [Nerimanoğlu-Öner, 2008: 447, 462].

Sonuç

Birinci Türkoloji Kurultayı'nda temel olarak Latin alfabesine dayalı bir alfabeye geçme tartışmaları yapılarak yeni alfabe kabul edilmiş olsa da alfabe konusu kadar önemli olan, teknik bir konu olmaktan çok ulusların bilincini ve bilginin yaygınlaşmasını temsil eden imla sorunlarının da konuşulmuş olması Kurultay'ın ciddiyetini gösteren bir durumdur. Kurultay'da imla sorunlarının fonetik esasların işletilmesiyle çözüleceği kararı alınmış, etimolojik esasların da ihtiyaç durumunda fonetik esaslara yardımcı olması değerlendirilmiştir. İmlanın temel ölçüsü olarak kolaylık, doğallık ve birlik ilkeleri benimsenmiştir. Birinci Türkoloji Kurultayı "dil birliği"ni "harf, imla ve terim birliği"yle kurma girişimidir. Kurultay'da halkın kendi sesine, kendi sözüne kulak verilmesi gerektiği sonucu ortaya çıkmıştır. Artık yazıldığı gibi okunacak, okunduğu gibi yazılacaktır.

KAYNAKÇA

AKALIN, Ş. H. (2025). *100. yılında 100 soruda Birinci Türkoloji Kurultayı*. Ankara: Erkmen Yayımcılık.

NERİMANOĞLU, K. V., & ÖNER, M. (2008). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı tutanaklar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TÜRK, V. (2012). 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 3(17), s. 25–42.

TÜRK DEVLETLERİNDE ORTAK GELECEĞE YÖNELİK DİL-ALFABE UYGULAMALARI

Bilgehan Atsız GÖKDAĞ
Prof. Dr. *Kırıkkale Üniversitesi Öğretim Üyesi,*
YTSAM Türk Dünyası Enstitüsü Başkanı

ÖZƏT

1991-ci ildə Sovet İttifaqının süquta uğraması nəticəsində müstəqillik əldə edən beş türk respublikası bir tərəfdən dövlət strukturlarını möhkəmləndirərək iqtisadi tərəqqi yolunu seçmiş, digər tərəfdən isə Sovet kimliyindən uzaqlaşaraq milli kimliklərinə qayıdış istiqamətində məqsədyönlü dil siyasəti yürütməyə başlamışdır. Bu çərçivədə Azərbaycan, Türkmənistan və Özbəkistan Rus mədəniyyətinin təsirini azaltmaq və milli özünütəsdiqi təmin etmək məqsədilə Kirill əlifbasından Latin əlifbasına keçid qərarı qəbul etmiş, beləliklə, yazıda qismən birlik təmin olunmuşdur. Xüsusilə Azərbaycanın 34 hərfli ortaq türk əlifbasından 32 hərfi mənimsəyərək öz milli əlifbasını formalaşdırması "ortak əlifba" ideyasının reallaşdırılması yolunda atılmış olduqca mühüm və strateji bir addımdır. Kazakıstanın Latin əlifbasına keçmək barədə qətiyyətli qərarı, eləcə də Özbəkistanın qəbul etdiyi Latin əlifbasındakı bəzi hərfləri ortaq türk əlifbasına yaxınlaşdırmaq cəhdləri türk dünyasının inteqrasiyası baxımından böyük dəyər kəsb edir. Tarixən türk xalqları arasında əlaqə dili kimi istifadə olunan Rus dilinin əvəzinə hər hansı bir türk dilinin ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi üçün kompleks fəaliyyətlər ardıcıl şəkildə davam etdirilməkdədir. Son dövrlərdə türk respublikaları arasında siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlərin intensivliyi əhəmiyyətli dərəcədə artmış, Türk Dövlətləri Təşkilatı çətiri altında İsmail Qaspiralının "dildə, fikirdə, işdə birlik" devizinə uyğun olaraq tarixi qərarlar qəbul edilmişdir. Mədəni birliyin və milli həmrəyliyin ilk təməl şərti isə heç şübhəsiz ki, yazıda vahidliyi təmin etməkdir. Türk dünyasının ortaq əlifbası təhsildən iqtisadiyyata, texnologiyadan diplomatiyaya qədər bir çox strateji sahədə türk respublikaları arasındakı qardaşlıq bağlarını daha da möhkəmləndirəcək və vahid gələcəyin qurulmasına xidmət edəcək açar rolunu oynayır. Hazırda bu istiqamətdə türk dövlətlərinin həm aparıcı siyasətçiləri, həm də tanınmış dilçi alimləri mütəmadi olaraq beynəlxalq konfranslar təşkil edir, ortaq gələcək üçün mühüm qərarlar qəbul edirlər.

Açar sözlər: Ortaq dil; Ortaq əlifba; Türk respublikaları; Türk Dövlətləri Təşkilatı.

ABSTRACT

Following the collapse of the Soviet Union in 1991, the five newly independent Turkic republics embarked on a path to strengthen their state structures and secure economic progress, while simultaneously developing comprehensive language policies to transition from Soviet identity back to their national identities. Within this scope, Azerbaijan, Turkmenistan, and Uzbekistan made the strategic decision to transition from the Cyrillic alphabet to the Latin alphabet to reduce Russian cultural influence and reinforce national self-assertion, thereby achieving partial unity in script. In particular, Azerbaijan's creation of its national alphabet by adopting 32 letters from the proposed 34-letter Common Turkic Alphabet represents a highly significant step toward realizing the ideal of a "common alphabet." Kazakhstan's resolute decision to switch to the Latin alphabet, along with

Uzbekistan’s ongoing efforts to align certain letters of its Latin script with the Common Turkic Alphabet, holds immense value for the integration of the Turkic world. Active efforts are continuously underway to replace Russian historically used as the primary lingua franca among Turkic peoples with a Turkic language for inter-state communication. In recent times, relations among Turkic republics in political, economic, and cultural spheres have intensified significantly. Under the umbrella of the Organization of Turkic States, landmark decisions have been taken in line with Ismail Gasprinsky’s motto, "unity in language, thought, and action." The primary prerequisite for cultural unity and national solidarity is undoubtedly establishing uniformity in writing. A Common Turkic Alphabet serves as a pivotal key that will reinforce brotherhood ties across various strategic domains from education and economics to technology and diplomacy and contribute to building a shared future. Currently, both prominent politicians and linguists across Turkic states regularly convene international conferences and adopt vital decisions toward this common goal.

Keywords: Common language; Common alphabet; Turkic republics; Organization of Turkic States.

Giriş

Beş Türk Cumhuriyeti öncelikle ulusal egemenliklerini tahkim etme yoluna gittiler. 1989 yılından itibaren glasnost ve perestroyka ortamından da yararlanarak cumhuriyetlerin yöneticileri yerli halkın dilini devlet dili statüsüne yükseltmiştir. Ulusal dillerin desteklenmesi ve devlet dili hâline getirilmesi yönünde yapılan reformlar daha çok Ruslardan arınma ve ulusallaştırma ekseninde yapılmaya çalışılmıştır.

Çarlık ve Sovyet dönemine ait adlandırmaların bir kısmı değiştirilmiş, yeni kelime ve terimler türetilmeye çalışılmıştır. Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan’da aynı zamanda Ruslaştırma aracı olarak görülen Kiril alfabesi yerine Latin alfabesine geçilmiştir. Bağımsızlık döneminde anayasa ve yasalarla devlet dili statüsü hukuki temellere oturtulmuştur. Rusçanın halklar arası iletişim dili ve resmi dil statüsü bazı cumhuriyetlerde tamamen kaldırılırken Kazakistan ve Kırgızistan’da korunmuştur. Cumhuriyetlerde yaşayan Rusların büyük bir kısmı çıkarılan dil yasalarındaki devlet dilini öğrenme, kullanma gibi hükümleri tehdit olarak algılayıp göç etmişlerdir. Bu göç, Kırgızistan’da iktidarı dil politikasından geri adım attırarak Rusçaya tekrar resmi dil statüsünü verdirmiştir. Kazakistan’da ise göçle birlikte yarı yarıya azalan Rus nüfus demografik yapının Kazakların lehine dönüşmesini sağlamış, ayrıca dil politikalarında yöneticilere daha cesur kararlar aldırmıştır. Bazı Türk devletlerinde ülkeye adını veren ulusa ait dilin hem etnik gruplar hem de toplumun bazı kesimleri tarafından kullanılmıyor olması dil politikalarındaki uygulamaların yetersizliğini ve ulus inşa sürecine katkısının zayıf olduğunu göstermektedir. Dil üzerinden yapılması düşünülen sosyal ve kültürel entegrasyon özellikle Kırgızistan’da çok başarısız olmuş, bırakın farklı etnik grupları Kırgızların dahi çoğu anadillerine sırtını çevirmiştir. Kazakistan dil politikasına uygun olarak gerekli kurumsal yapıları ve kadroları oluşturduğundan dolayı Kırgızistan’a göre daha iyi durumdadır. Çarlık Rusya işgalinden bu yana iki dilli olan Kazak ve Kırgızlarda ana dil kaybının yüksek olduğu bilinmektedir. Kazakistan’da uygulanmak istenilen Kazakça, Rusça ve İngilizce dillerini bilmek üzerine kurulu üç dillilik politikası ana dile olan bağı zayıflatabilir [Gökdağ, 2022: 478].

100 yıl önce Bakü’de yapılan Türkoloji Kurultayına katılan Türk topluluklarının temsilcileri ortak dil, yazı, terim, tarih, kültür zeminini oluşturmak için bir araya gelmişlerdi. Bağımsızlığını kazanan Türk devletlerinde kurultay ve katılımcıları ulus inşa sürecinde referans alınmaktadır. Türk Devletleri Teşkilatı’nın 2025’teki 13. Toplantısı sonuç

bildirisinde “Türk ülkeleri ve Türk İşbirliği Teşkilatları; 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı’nın100. Yıldönümünü Türk halklarının kültür tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak layıkıyla kutlamaya ve Kongre’nin tarihi kararlarından biri olan Türk dilleri için Latin temelli ortak alfabeyi benimsemeye çağrılmıştır”.

Bakü Türkoloji Kurultayı’na katılanların çoğu Türkçülük faaliyetinde bulunmaktan yargılandı ve cezalandırıldı. Aslında suçları Türkoloji ilmine mensup olmalarıydı. Onların canlarıyla ödedikleri ve günümüze ulaştırdıkları Türkoloji temelli Türkçülük fikri Türk halkları arasında köken birliği ve ortak iş birliğinin zeminini oluşturmaktadır. Son 30 yıl içinde Kazak, Özbek, Azerbaycanlı kimliğini Türk, Turan, Avrasya üst çatısına bağlama noktasında Türkoloji araştırmalarından yararlanılmıştır. Kazakistan ve Azerbaycan’da Türkçülük fikri ülke siyasetinin önemli bileşenlerinden biridir. Kazakistan’da bağımsızlık sonrası siyasi anlayışı mengilik el “milletin sonsuza kadar yaşaması” terimiyle ifade edilmektedir. Köktürk yazıtlarından ilham alınarak oluşturulan bu kavram Türkoloji ilmini Kazak siyasetinin merkezine yerleştirir. Bu anlayış, ortak Türklük ruhunu ve vatanseverliğini Türk devletlerinin iş birliği ve etkileşimini sağlamanın önemli etkeni olarak görmektedir. İlmi Türkçülük olarak da görülen Türkoloji ilminin geliştirilmesi için Kazakistan’da Türk Akademisi gibi kurumlar kurulmuştur [Gökdağ, 2025: 13].

Türk Devletlerinde Dil ve Alfabe Eksenli Girişimler.

Türk dünyasının yakınlaşması için ortak iletişim dili ve ortak alfabenin gerekliliği bağımsızlık sonrası yapılan ilmi ve siyasi toplantılarda dile getirilen konuların başında gelmiştir. Dil ve yazı birliğinin Türk devletleri ve halkları arasındaki ekonomik, siyasi ve kültürel bağların daha da genişlemesine ve derinleşmesine katkıda bulunacağı her fırsatta vurgulanmıştır. 1991 ve 2024 yılında kabul edilen Latin esaslı 34 harfli ortak Türk alfabesi ve Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan’ın Latin alfabesine geçişi bu yolda atılmış en önemli adımlardır.

Kiril alfabesi kullanan iki Türk Cumhuriyeti Kazakistan ve Kırgızistan’dır. Latin alfabesine geçme hususunda Kazakistan’da da güçlü bir irade belirmiştir. Bizzat önceki Devlet Başkanı Nazarbayev, en geç 2025 yılında ülkesinin Latin alfabesini kabul edeceğini 2017 yılında açıklamış olsa da Tokayev yönetimi bu sürecin 2031 yılına uzadığını bildirmiştir. Kazakistan’ın yakın zamanda olmasa da 34 harfli ortak Türk alfabesinden hazırlanan Latin taslağını kabul edeceği kuvvetle muhtemeldir. Türk dünyasında bütünleşmenin en önemli araçlarından biri olan Latin alfabesinin Kazakistan’da kabulünün ardından Kırgızistan’da da aynı gelişmelerin olması kaçınılmazdır. 2021 yılında tamamen Latin alfabesine geçen Özbekistan’da önümüzdeki zaman diliminde ö, ğ, ş, ve ç seslerinin Türkiye’nin kullandığı Latin alfabesindeki aynı harflerle karşılanacağı yönünde karar almıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, 3 Kasım 2023 tarihinde Kazakistan’ın Almatı şehrinde "Türk Devri" temasıyla düzenlenen Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) Devlet Başkanları Konseyi 10. Zirvesi'nde Türk dünyasında ortak Türk alfabesinin bir an önce hayata geçirilmesini ve bunun için çalışmaların hızlandırılması gerektiğini söylemiştir. Erdoğan’a göre Ortak alfabeye geçişle tarihi bir eşik daha aşılacak böylece büyük bir kucaklaşma sağlanmış olacaktır. 6-7 Ekim 2025 yılında TDT’nın 13. toplantısında Erdoğan, Türk devletleri olarak bilim ve teknoloji alanında hak ettikleri noktaya en kısa sürede ulaşabilmeleri için güçlü işbirlikleri kurmaları ve bu alanda yüksek katma değere sahip ortak yatırımlar yapmaları gerektiğine dikkati çekmiştir. "Yapay zeka" konusunda küresel gelişmeleri yakalayabilmek ve kültürel zenginliği korumak için Türkçe Büyük Dil Modeli'nin geliştirilmesine hız verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ortak alfabe hususunda

Türkiye olarak ilk adım Türkiye tarafından atılmış; Cengiz Aytmatov'u anlatan bir eser ile Oğuznameler ortak alfabeyle basılmıştır.

Türk devletleri arasında alfabe konusu 2020'li yıllarda yeni bir ivme kazanmış ve ortak alfabe girişimi kurumsal bir yapıya kavuşmuştur. 2023 yılında Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) bünyesinde kurulan Türk Dünyası Ortak Alfabe Komisyonu, ilk toplantısını 28-29 Mayıs 2023'te Kazakistan'ın başkenti Astana'da gerçekleştirmiştir. Toplantıda alfabe birliğinin kültürel ve stratejik önemi vurgulanmış, ortak alfabenin oluşturulması yönünde çalışmalar başlatılmıştır. Komisyonun üçüncü ve en önemli toplantısı 9-11 Eylül 2024 tarihlerinde Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de düzenlenmiştir. Türk Akademisi ve Türk Dil Kurumu iş birliğinde gerçekleştirilen toplantı sonucunda, 34 harften oluşan Ortak Türk Alfabesi önerisi üzerinde uzlaşı sağlanmıştır. Yeni alfabe, Türk dillerinde bulunan farklı sesleri karşılayacak şekilde oluşturulmuş; Türkiye'de hâlihazırda kullanılmayan Ä, Ň, Ŭ, Q ve X harfleri alfabeye dahil edilmiştir. Kazakça için tasarlanan Latin alfabesinde yer alması düşünülen Ŭ harfi bazı sıkıntılara da yol açacaktır. Öncelikle üç ünlünün bir kelimede yan yana gelmesi aŭıldı,taŭıp, oylaŭşı örneklerinde olduğu gibi zamanla Kazakçadaki sağlam olan büyük ünlü uyumunun bozulmasına yol açacaktır. Diğer Türkler Kazakça metinleri okurken zorlanacak ve ortak dil ve yazım önünde engel oluşturacaktır [Gökdağ, 2025: 15].

Ortak Alfabenin kabulüyle Türk halkları arasında karşılıklı anlayış ve iş birliğinin teşvik edilmesi hedefleniyor. Kabul edilen harfler ile birlikte eğitimden ekonomiye, siyasetten edebiyata kadar pek çok alanda Türk coğrafyası yakınlaşacak ve birlikte hareket kabiliyeti artacak. Bu gelişme, sadece Türk dünyasının değil, dünyanın ve bölgenin geleceğini derinden etkileyecek bir adımdır. Ortak alfabe kullanımı da Türk topluluklarının birbirinin yazılı eserlerini anlamada etkili olacak bir konudur. Ayrıca yazım (imla) birliği, terminoloji birliği, ortak tarihî metinlerin yayımlanması, karşılaştırmalı dilbilgisi kitapları ve sözlüklerin hazırlanması da Türk toplulukların birbirine yakınlaştıracaktır.

Özbekistan'ın Semerkant şehrinde gerçekleştirilen UNESCO 43. Genel Konferansının 03 Kasım 2025 tarihli toplantısında 15 Aralık'ın "Dünya Türk Dili Ailesi Günü" ilan edilmesi kararının alınmasında Erdoğan'ın TDT Devlet Başkanlarına yaptığı çağrı ve Devlet Başkanları Zirvelerinde atılan adımlar etkili olmuştur. Bu günün Türk dil ailesine mensup devlet ve toplulukların günümüzdeki ve gelecekteki ortaklıklarının ve iş birliklerinin artmasına ve her alanda güçlendirilmesine katkı sağlaması umulmaktadır.

Türk devlet ve topluluklarından bilim dünyasının yoğun ve ısrarlı taleplerine karşın, ortak bilim dili geliştirmenin ilk adımı olan ortak terminoloji oluşturma ve oluşturulan ortak terminolojiyi kullanma konusundaki çalışmalar bazı değerli yayınlarla sınırlı kalmıştır. 2023 yılında neşredilen Türk Dünyasında Terim Çalışmaları adlı eserde Türk devlet ve topluluklarında yapılan terim çalışmalarına yer verilmiştir [İlker, 2023].

TDK tarafından gerçekleştirilecek "Büyük Türkçe dil modeli" yazılımı içinde Türk dünyasında terimlerdeki ortaklıkların ve farklılıkların ortaya çıkacağını Kurum Başkanı Osman Mert ifade etmiştir. Mert'e göre bu yazılımda, birinci sütunda her bilim dalıyla ilgili İngilizce kelimeler, terimler olacak. İkinci sütunda Türkiye Türkçesi ile ilgili terimler olacak. Üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı sütunlar Türk lehçelerine ayrılacak. Onlar da kendi terimlerini buraya girecek. Bunun neticesinde Türk dünyasındaki terim bankası ortaya çıkacaktır. Türk Devletleri Teşkilatı bünyesinde kurulan Terim Komisyonuyla, gelecekte, ortak terimleri oluşturmayı ya da bu terimleri birbirine yaklaştırabilmeyi hedefleyen bu yazılım programı ortak terimler oluşturmada atılan en önemli adımlardan biridir [URL-1].

Ortak Türk Diline Yönelik Türkoloji Merkezlerince Yürütülen Bazı Çalışmalar.

Türk devletlerindeki üniversitelerin çoğunda bulunan Türkoloji, Çağdaş Türk Dilleri gibi bölümlerde, Altayistik Enstitülerinde Türk halklarının dilleri, edebiyatları, tarihleri,

kültürlerini araştıran kadrolar yetiştirilmekte ve Türkleri ortak gelecekte buluşturma alanları üzerine araştırmalar yapılmaktadır. Bugün, Türk devletlerinden bilim insanlarının araştırmaları sayesinde Türkoloji bilimi dünya çapında tanınırlık kazanmıştır. Türkoloji araştırmaları Türk devletleri için uzun vadeli kalıcı milli politikaların oluşumu için temel oluşturur.

Genel ağda bulunan Türk dilleri/lehçeleri sözlükleri ortaklıkların tespitinde önemli görev yapmaktadır. Bunlardan bazıları kurulum aşamasında olup ortak çalışmalarla geliştirilebilir: Pamukkale Üniversitesince geliştirilen Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü [URL-2], Türk Lehçeleri Sözlükleri [URL-3], TDK'nın Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü [URL-4].

Yine tamamlanmış veya devam eden bazı dil işleme modelleri de ortak Türk dili için önemli veriler sunmaktadır. Dikkat çekici bazı çalışmalar şunlardır: Lehçediz adlı sözlük, Türk edebiyatının tüm tarihsel ve çağdaş metinleriyle Türk dünyası edebiyatlarının önemli metinleri üzerinde veriler sunan kapsamlı bir veri tabanıdır. İçerisinde yer alan tüm metinlerin her bir sözcük ve sözcük grupları ayrı ayrı anlamlandırılmış ve gruplandırılmıştır [URL-5].

Geçtiğimiz yıllarda Özbekistan Ali Şir Nevai Üniversitesinin geliştirdiği "Türk dilleri için bir dilbilimsel eğitim elektronik platformunun oluşturulması" adlı proje Özbekçenin ulusal bir veri tabanı ve bilgisayar dilbilimi için önemli bir kaynak oluşturacaktır. Özbekistan'da Özbek ve ilgili Türk dillerinin eğitimi için bir dilbilimsel eğitim platformu olarak hizmet vermesi amaçlanmıştır [URL-6].

Kazakistan, Türk dünyasının teknolojik bağımsızlığı için tarihi bir hamle yaptı. Nazarbayev Üniversitesi ve Til-Qazyna Ulusal Merkezi uzmanları, Türk dillerinin dijital çağdaki kaderini değiştirecek "Issyk-1" modelini tamamladı. Bu yapay zeka, Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar uzanan coğrafyadaki 40'tan fazla Türk lehçesini en ince ayrıntısına kadar tanıma ve analiz etme kabiliyetine sahiptir [URL-7].

Tüm Türk lehçelerini kapsayan bu yapay zekâ modelinin ismi genel olarak KazLLM (Kazakh Large Language Model) olarak adlandırılmaktadır. Bu geniş kapsamlı teknolojik girişimin detayları şunlardır: KazLLM: Kazakistan Dijital Kalkınma Bakanlığı, Nazarbayev Üniversitesi (ISSAI) ve QazCode iş birliğiyle geliştirilen, 150 milyar parametre ile eğitilmiş devasa bir dil modelidir [URL-8].

Türk Devletlerinin Dil Politikalarında Ortak Dil ve Alfabe Meselesi.

Genel Türk toplumumun üyeleri bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren ana dilleri ve dillerinin hangi alfabe ile yazılacağı konularında bir araya geldikleri platformlarda aldıkları ortak temenni kararlarına dayanarak veya birbirlerini izleyerek fakat tamamen bağımsız şekilde bir dil planlamasını başlatmışlardır. Başlangıçta ortak bir dil, kültür ve dayanışma temelinde inşa edilmiş olsa da bugün bölgesel ve uluslararası iş birliğinin etkin bir kurumu haline gelen Türk Devletler Teşkilatını oluşturan üye ülkeler 2040 yılı için Türk Dünyası Vizyonu adıyla stratejik bir belge ortaya koydular.

Azerbaycan: Azerbaycan Türkleri Sovyet etkisini üzerlerinden atmak ve kendi ulusal kimliğini geliştirmek mücadelesinde dil ve yazı reformunu önemli bir gündem maddesi hâline getirdiler. Dille ilgili düşünceler daha çok ortak Türkçe, yer adlarındaki Sovyet tesirinin ortadan kaldırılması, yazışmaların Azerbaycan Türkçesinde yapılması, soy isimlerinde bulunan -ov, -ova gibi takılar yerine oğlu, gizi, zade, -lı, -li gibi kelime ve eklerin kullanılması çerçevesinde yoğunlaşmaktaydı. 2000 yılından itibaren Kiril alfabesi tamamen bırakılmış Latin alfabesi kullanıma girmiştir [Gökdağ, 2000: 241].

Ortak Türkçenin Türk dünyasında oluşturulması istikametinde ilk fikirlerin Azerbaycan'da ortaya çıktığını söyleyebiliriz. 1980'li yılların sonlarında Sovyetler Birliği

dağılmadan Azerbaycan aydınları dilleri üzerinde uygulanan Sovyet politikalarını tenkit etmekte ve kendi dillerinin Türk dili olduğunu, 1930'lu yıllara kadar Azerbaycan'da konuşulan ve yazılan dili kullanmak istediklerini açıkça matbuatta dile getiriyorlardı [Akpınar, 1989: 125-151]. Azerbaycan 25 Aralık 1991'de Latin alfabesine geçme kararı alarak Ortak Türk Alfabesini ilk benimseyen devlet olmuştur. Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş süreci 10 yıl boyunca devam etmiş ve bu süre içerisinde ülkede yapılan yayınlar her iki alfabenin kullanılması ile yapılmıştır.

1992'de çıkarılan Dil Yasası'nın 16 ve 17. maddelerinde "Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarındaki yerleşim yerlerinin, idari birimlerin ve diğer coğrafi alanların adları resmî dilde düzenlenir. Devlet organlarının, bakanlıkların, komitelerin, kurum ve kuruluşların adlarının Türkçe düzenlenmesi zorunludur" hükmüyle uzun süredir üstün olan Rusçayı kontrol altında tutmak ve izlerini silmek amaçlanmıştır.

Azerbaycan'da Başkan Aliyev'in yayınladığı kararnamelerde Türk dilleriyle Azerbaycan dilinin ilişkilerinin araştırılmasına yönelik ifadelerin yer aldığı görülür. Mesela "2013-2020 Ülkede Dilciliğin Gelişimine Dair Devlet Programı"nda Türk dillerinin ses, söz varlığı ve dilbilgisinin mukayeseli araştırılması işinin etkin olarak yapılması, ortak alfabe, terminoloji ve edebi dille ilgili raporların hazırlanması istenmektedir.

2013-2020 döneminde gerçekleştirilmesi planlanan Devlet Programı'nda; "Azerbaycan dilinin kullanımı ve uygulanmasına yönelik devlet katkısının artması, Azerbaycan dilinin zamanın gereklerine uygun olarak küreselleşme bağlamında kullanılmasının sağlanması, araştırmaların köklü bir şekilde iyileştirilmesi" amaç olarak belirtilmiştir. Ayrıca "ülkedeki dilbilim alanında temel ve uygulamalı araştırmaların geliştirilmesine yönelik yaratıcı çabaların pekiştirilmesi ve dilbilimin toplumun dil alanında karşılaştığı sorunlara çözüm üretmesi" hedeflenmiştir. Programda çalışmalar Azerbaycan dilini geliştirmek ve yaymak üzerinde yoğunlaşmıştır. "Türk dillerinin fonetik, kelime hazinesi ve gramerinin karşılaştırmalı araştırılması alanında çalışmaların yoğunlaştırılması, ortak alfabe, terminoloji ve edebi dil konusunda ortak projeler hazırlanması" gibi konuların da programa alınması Türk devlet ve topluluklarının dil üzerinden birbirine yakınlaşması düşüncesinin Azerbaycan devlet yönetiminde oluştuğunu göstermektedir [URL-9]. Azerbaycan'da son dönemlerde diğer Türk halklarının dillerine yönelik Türkoloji araştırmalarının artması sonraki yıllarda ulus inşasında Türklük vurgusunun daha kuvvetli olacağının işaretidir.

Özbekistan: Özbek Hükümeti'nin dil politikasının ülkede kullanılan Rusça, Tacikçe, Kazakça, Karakalpakça gibi diğer dilleri yasaklamadan resmî dil Özbekçeye dayalı ulusal kimliğin güçlendirilmesini amaçladığı 1995 tarihli Resmî Dil Yasası'nın 24 maddesinden anlaşılmaktadır. 2 Eylül 1993'te Özbekistan Parlamentosu, 31 harf ve bir kesme işaretinden oluşan Latin kökenli Özbek alfabesini onayladı. 2005 yılında Özbekistan'ın tamamında Latin alfabesine geçilmesi kararlaştırılmış olsa da bunun hâlâ tam olarak gerçekleştirilemediği bilinmektedir [Gökdağ, 2022: 442-443].

2018'de Latin alfabesine geçişin tamamlanması için yeni bir son tarih açıklansa da ülkede hâlâ her iki alfabe birlikte kullanılmaktadır. Mayıs 2018'de Latin alfabesinin yenilenmesi yönündeki reform Mirziyoyev yönetimi tarafından yeniden başlatıldı. Latin alfabesinin yeni versiyonu 1991'de kabul edilen ortak Türk alfabesine daha yakın durmaktadır. Özbekistan'daki alfabe reformları dış politikadan etkilenerek şekillenmektedir. Alfabe reformları, uzmanların belirttiği gibi, Özbekistan'ın dış politikası ile ilişkilidir [URL-10]. Bağımsızlığın ilk yıllarında Türkiye, daha sonra ABD ile olan yakınlaşmalar alfabeye yansımıştır.

Devlet Başkanı Mirziyoyev 20 Ekim 2020'de dil politikası ve Özbekçenin geliştirilmesi konusunda yeni bir kararname imzaladı. Kararnameyle on yıl içinde Özbekçenin geliştirilmesine yönelik atılacak adımların yol haritası belirlenmiş, ansiklopedi ve sözlüklerin yeni baskılarının yapılması vurgulanmıştır [Kurmangaliyeva Ercilasun, 2021: 212].

Özbekistan'da dil politikası devlet için bir öncelik ve tüm toplum için hassas bir konudur. Özbekçenin devlet dili olarak desteklenmesi, rekabet gücünün artırılarak prestijli hâle getirilmesi dil politikasının önceliği olmalıdır. Etnik, demografik ve ekonomik sorunlar dikkate alınarak toplumsal gerilime yol açmayacak derin ve kapsamlı bir dil politikası hazırlanmalı, "Özbek Dilinin Geliştirilmesi ve 2020-2030 İçin Dil Politikasının İyileştirilmesi Devlet Programı" etkili bir dil politikası modeli oluşturmalıdır.

Özbekistan özelinde ortak Türkçe ve ortak alfabe üzerine yürütülen çalışmalar, büyük ölçüde Türk dünyası düzeyindeki dil birliği projeleri ve Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) ile Uluslararası Türk Akademisi çerçevesinde şekillenmektedir. Bu çalışmalar genellikle tek tek ülkelerin iç politikasından çok, çok uluslu koordinasyon mekanizmaları üzerinden ilerlemektedir:

Türkmenistan: 1989 yılından beri Orta Asya'da dille ilgili çıkarılan yasa ve yönetmeliklerin temel hedefi ulusal dillerin etki alanını genişletmek, Rusçanın etki alanını daraltmaya yöneliktir. Bunlar en sert olarak Türkmenistan'da uygulanmıştır. Niyazov rejimi Rusça dâhil olmak üzere Türkmence dışındaki bütün dillerin kamusal alanda kullanımını kısıtlamıştır. Rusça zorunluluğu müfredattan çıkarıldı. Türkmenistan dışındaki yazılı medyaya ulaşmak, abone olmak, uydu kanallarının kullanımı çok sınırlıydı. Bu Türkmenistan'da Rusça yayınları bitirirken ülkedeki dilsel milliyetçiliğe de katkıda bulunuyordu [Fierman, 2009: 1218]. Türkmenistan'ın 1991'de bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte dil, yeniden keşfedilen bir ulusal kimliğin onaylanması için en önemli yerlerden biri hâline geldi [Clement, 2005: 163]. Türkmenistan'da Rus dilinin ağırlığını silmek için 1992'de bir kararlılık gösterilerek coğrafî isimlerle idari terimlerin çoğu Rusçadan Türkmenceye çevrildi. Birçok bina, cadde ve kurum ismi Türkmen kahramanları, Türkmenbaşı'nın ailesi ve Türkmen kültüründen gelen isimlerle değiştirildi.

Türkmenistan, Türk Devletleri Teşkilatı'nda gözlemci ülke statüsünde olup 2020'lerden itibaren düzenlenen çeşitli toplantılara katılmıştır. Örneğin, 28–29 Nisan 2025 tarihli "Türk Dünyası Birliği Yolunda Ortak Alfabe" Çalıştayında, Türkmenistan Ankara Büyükelçiliği temsilcileri protokolde yer aldı — bu da sürece teknik düzeyde dahil olduklarını gösterir. 2022'de Bursa'da düzenlenen ve Ortak Türk Alfabe fikrinin bir komisyon kurulmasıyla sonuçlandığı seminerde Türkmen dil bilimciler ve akademisyenler görüşlerini sundu; bu, Türkmen dilinin Latin tabanlı yazı sisteminin özellikleri üzerine bilgi paylaşımı sağlamak içindi.

Kazakistan: Latin alfabesine geçişi ulus olarak çözülmesi gereken önemli bir mesele olarak gören Nazarbayev; dilin Kazakistan ulusunu birleştiren bir unsur olduğunu ve bu sebeple, dil politikasının ustalıkla, Kazakistanlıların konuştuğu diğer dillerden hiçbiri üzerinde baskı uygulamadan yürütülmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Kazakistan'da uygulanan dil politikalarının bir hedefi de Sovyetler Birliği döneminde değiştirilen Kazak yer isimlerinin tekrar konulmasıdır. Onomastik problemlerin öneminin göz önüne alınmasıyla Kazakistan'da 1990'da hükûmet yanında Devlet Ad Bilim Komisyonu kuruldu. Komisyonun ana hedefi yerel yönetimlerin tekliflerini tarihî yer adlarının kullanımı ışığında kararlaştırmaktı. Komisyon yerleşim bölgeleri ile ilgili 134.000 adı kapsayan bir katalog oluşturmuş durumdadır. Yer adları ile ilgili koleksiyon çalışması sürmektedir. Toponomik malzemenin derlenmesi ve bir sözlükte toplanması çalışmaları başlamıştır [Khusainov, 1999]. Yer adları ile ilgili olarak Diller Yasası'nın 19. maddesi, Kazak isimlerinin bu dillerin harf çevirisi kurallarına uygun olarak başka dillerde çoğaltılması gerektiğini belirtir: Dil siyasetinin gereği olarak Rusça yer adlarının birçoğu Kazakçasıyla değiştirilmiştir. Mesela: Gurev-Atrav; Çevşenko-Aktav; Selinograd-Akmola gibi. Caddelerden Sovyet (Rus) kahramanlarının adları silinip yerlerine Kazak kahramanlarının adları konmaya başlandı. Böylece, örneğin o zamanki başkent Alma Ata'nın (sonradan Almatı oldu) Kalinin Caddesi, Kabanbay Batır Caddesi oldu; [Badem 2012: 167].

Onomastik alanını Kazakça lehine düzenlemek için ad değişimleri yapıldı. Genel olarak ülkede bağımsızlık yıllarından bu yana ilçe, şehir, bölge olmak üzere yaklaşık 1500 yerleşim yeri, yaklaşık 1400 kurum-kuruluş, 85 tren istasyonu, 25.000 sokak, cadde, mevki vb. yerlerin adları değiştirildi [URL-11].

Rusçadan giren kelimelerin yerine Türkçe kökenli kelimeler kullanılmıştır. Samalyot yerine uçak, klas yerine sınıf, helikopter yerine dik uçak vs. [İsmail, 1998: 2028]. Kazakistan'da son yirmi yıldır Rusçanın etkinliğini daraltmaya yönelik genel bir çalışma görülmektedir. Türkmenistan'da da gördüğümüz Rusça ay isimlerinin terk edilmesi bu duruma küçük bir örnektir. Kazaklar, Rusça ay isimlerini kaldırmışlardır ve yeni sözcüklerini Türkçe ve Farsça sözcük köklerinden türetmişlerdir [Fierman, 2009: 1222].

Prof. Ömirzak Aytbayulı *"Alıntı terimlerin yer aldığı her dilde karışıklıkların ve birtakım düzensizliklerin olduğunu ileri sürerek bu durumun her bir dilin kendi iç yapısına bağlı görünürse de akraba diller açısından önem vermeye mecbur olduğumuz durumlar çoktur."* görüşüyle Türk dünyasının terim birliğine işaret etmektedir [Aytbayulı 1998: 7-12]. Özbekistan ve Türkmenistan'da olduğu gibi Kazakistan'a özgü bir alfabe konusunda ısrar bağımsızlığın simgesel düzeyde tescil ettirmenin en çarpıcı örneklerinden biri olarak belirmektedir. Alfabede kendine özgü harflerin bulunması konusunda ısrar, dar milliyetçilik anlayışının bir tezahürü olarak bölgesel birleşmelere karşı inşa edilmektedir [Gökdağ, 2021: 151].

Türk Dünyası Ortak Alfabe Komisyonu'nun ilk toplantısı 28–29 Mayıs 2023 tarihlerinde Kazakistan'ın başkenti Astana'da yapıldı. Kazakistan'dan devlet ve dil politikası kurumları temsilcileri bu toplantıya katılarak sürece katkı verdi. 27 Ekim 2023'te Almatı'da "Ortak Türk Alfabesinin Bütünleştirici Rolü" başlıklı uluslararası bir konferans düzenlendi. Etkinlikte Kazak akademisyenler, dil bilimciler ve devlet temsilcileri, ortak alfabe ve alfabe uyumlaştırması üzerine tartışmalara katıldı. Sarsen Amanzjolov Doğu Kazakistan Üniversitesi ve diğer yükseköğretim kurumları tarafından ortak Türk alfabesi ile ilgili seminerler düzenlendi; bu programlarda alfabetik reformun öğretimi ve Türk dilleri arasındaki uyum yöntemleri değerlendirildi [URL-12]. 11 Haziran 2025'te Kazakistan Cumhuriyeti Başkanı Kassym-Jomart Tokayev, ortak Latin temelli alfabenin Türk dünyası için tarihi bir dönüm noktası olduğunu belirterek projeye siyasi ve diplomatik destek verdi. Bu açıklamalar, Kazakistan'ın dil reformunu sadece iç politika olarak görmediğini; aynı zamanda Türk devletleriyle dil ve kültür birlikteliğini güçlendiren bir adım olarak değerlendirdiğini gösteriyor [URL-13].

Kırgızistan: Kırgızistan Rusçanın en çok kullanıldığı ülkelerden biri olduğu için Ruslaşmadan arınma noktasında gerekli adımlar atılamamıştır. Yer adlarındaki Rusça adlar temizlenemedi. Kiril yerine Latin alfabesine geçiş tartışılsa da Rusya'ya bağımlılık ve ekonomik zorluklar nedeniyle bundan vazgeçildi. Kırgızistan ile Rusya arasındaki dostluk, Rusça üzerinden Kırgızları neo-kolonyal bir alana hapsetmiştir. 29 Mayıs 2000 yılında Rusçaya Kırgızistan'da yeniden resmî dil statüsü kazandırılmış, Kırgızcayla eşit konuma getirilmiştir. 2004 ve 2010 yılında çıkarılan yasalarla Rusçanın kullanım alanı daha da genişletilmiştir.

2008 yılında Kırgız Dilini Geliştirme Devlet Komisyonu Başkanı Taşboo Cumagulov tarafından Latin alfabesine geçilmesi yönünde fikir ileri sürülse de mali yetersizlikler yüzünden öneri kabul görmedi. Kazakistan'ın Latin alfabesine geçme kararı 2017'de Kırgızistan'da alfabe değişimi konusunu tekrar gündeme getirdi. 2017 yılının ortalarında, Ata-Meken Partisinden Kanybek Imanaliev, Kazakistan örneğini izlemeyi ve Kırgızca için de Latin alfabesine geçme çağrısında bulundu. Imanaliev'e göre Latin alfabesine geçiş çağın gereği olduğu gibi Kırgızların ulusal kimliğinin korunması için de gereklidir. 2017 yılının sonlarına doğru Issık Göl'de yapılan Altay Forumu'nda alfabe değişimine değinen dönemin Cumhurbaşkanı Atambayev, Kazakistan ve Rusya Federasyonu'nda yaşayan Türklerin Kiril

alfabesi kullandıklarını, Kırgızistan'ın da Altay alanındaki halklar gibi Kiril alfabesini kullanmaya devam edeceğini belirtmiş, Latin alfabesine geçmeyi doğru bulmadığını açıklamıştır [Мусабаева, 2017]. Rusya'nın önderliğinde gelişen Avrasyacılık düşüncesi çerçevesinde alfabe konusuna yaklaşan Atambayev ve taraftarları, Latin alfabesine geçişin yarardan çok zararı olacağını açıklayarak Rusya'nın yörüngesinde kalmayı tercih etmişlerdir. Yöneticilerin sıcak bakmadığı Latin alfabesi için son yıllarda bazı taslakların hazırlandığını görmekteyiz. Bahtiyar Şarşayev, Sırtbay Musayev ve Gülzura Cumakunova'nın ayrı ayrı hazırladığı üç farklı taslak kamuoyunun tartışmasına açılmış ve halkın ilgisini çekmiştir. Gülzura Cumakunova'nın 1991'de Türk halklarının temsilcileri tarafından kabul edilen "Ortak Türk Alfabesi" temelinde Kırgızca için hazırladığı 33 harfli Latin alfabesi taslağı Kırgızcanın ses özelliklerini en iyi şekilde yansıtacak bir çalışmadır. Yazıyı Türkler arasında yakınlaşma aracı olarak da gören Cumakunova, alfabe taslağında "bir ses-bir harf" prensibini temel almış, aksan işaretlerinde Türkiye'de kullanılanları benimsemiştir [Cumakunova, 2019: 1021-1022]. Bağımsızlıktan bu yana Rusçanın etkisini azaltma ve Kırgızcanın kullanım alanını genişletme yönünde özellikle seçim dönemlerinde tartışmalar hızlanır. Bu mesele aynı zamanda bir siyaset malzemesi olarak da kullanılmaktadır.

Sonuç

Jeopolitik açıdan bakıldığında, ortak dil girişimi Türk dünyasını uluslararası arenada daha güçlü bir aktör haline getirebilir. Türk devletleri onları birleştirici bir çatı altında toplayarak kolektif bir güç yaratabilecektir. Ortak dil Türk devletlerini Birleşmiş Milletlerde veya diğer küresel forumlarda güçlü kılacaktır.

Türkiye öncülüğündeki ortak Türk dili ve alfabe girişimini stratejik kaygılarla değerlendiren ve bölgedeki dilsel ve kültürel etkisini korumayı amaçlayan Rusya, gelişmeleri çıkarlarına ciddi bir meydan okuma olarak görmektedir. Rusça her zaman Rusya'nın bölgedeki etkisini güçlendirmek için kullandığı bir araç olmuştur. Rusya'dan çekinen bazı Türk devletleri Ortak Türk dili ve alfabe girişimlerini dengeleme siyaseti de takip etmekteler. Mesela Rus dili için uluslararası bir örgüt kurulması önerisi, Kazakistan Cumhurbaşkanı Tokayev tarafından dile getirilmiş, tam bir yıl sonra, 13 Ekim 2023'te, Bişkek'te düzenlenen bir zirvede örgütün kurulmasına ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır. Rusya, nüfuz kaybına uğrasa da 'kendi' olarak gördüğü bölgeyi başkasına bırakmak istemiyor, Bugün Rusya, Rusça üzerinden kendisi için yeni bir dünya kurarken, eski ortaklarıyla bağlarını korumak ve güçlendirmek istemektedir. Rusya dilini küresel ölçekte yaygınlaştırarak jeopolitik etkisini genişletmeyi ve eski Sovyet devletleri üzerindeki kontrolünü güçlendirmeye, kendi kültürel ve siyasi değerlerini diğer ülkelerin eğitim sistemlerine ve kültürlerine yerleştirmeye çalışmaktadır. Rusya'nın bölge ülkelerine yapacağı yardım ve yatımlarda Rus dili ve kültürüne verilen öneme göre karar aldığı bilinmektedir. Türk devletlerinde birçok aydın bunu devletlerin bağımsızlık kimliğine yönelik tehdit olarak değerlendirmektedir. Rusya'nın "Ukrayna'da Rusça konuşanlar eziliyor" açıklamasıyla savaşın başladığına dikkat çeken aydınlar bu durumun kendi ülkeleri için de tehdit oluşturduğunu savunmaktadırlar [URL-14].

ABD, AB ve NATO, ortak Türk alfabesi girişimini Rusya ve Çin'in etkisini sınırlamak ve enerji güvenliğini artırmak için stratejik bir fırsat olarak görüyor. Ancak Türkiye'nin bu projeyi bağımsız bir Türk dünyası yaratma aracı olarak kullanma potansiyeli, Batı'yı bu girişim konusunda temkinli hale getiriyor. Türkiye'nin bu süreci şeffaf bir şekilde yönetmesi ve Batı ile iş birliğine açık olduğunu göstermesi, bu tür endişeleri gidermeye yardımcı olabilir. Bu girişim, bölgesel kalkınma ve küresel barış anlayışıyla sürdürülmelidir [Aydındağ ve Varoğlu, 2024]. Ancak, ortak dil girişimi bölgedeki dil çeşitliliğini azaltma

riskini de taşımaktadır. Örneğin, topluluklar Kazakça, Özbekçe ve Kırgızca gibi dillerin benzersiz yapılarının gölgede kalabileceği ve yerel dillerin zamanla zayıflayabileceği endişesini taşıyabilir. Bu durum, yerel kültürlerin korunması ile Türk dünyası kimliğinin inşası arasındaki hassas dengeyi korumayı zorlaştırabilir. "Ortak Türk alfabesi oluşturmada devletlerin pozisyonları farklıdır. Türkiye ve Azerbaycan ortak Türk alfabesi için oldukça istekli. Kazakistan ve Kırgızistan'ın pozisyonu Rusya korkusundan dolayı biraz daha çekimser. Özbekistan ise ortada yer almakta. Ortak Türk dili ve alfabesi tek tip bir proje olmayıp her ülkenin tarihsel, sosyolinguistik ve jeopolitik şartlarına göre şekillenmektedir.

KAYNAKÇA

AKPINAR, Y. (1989). Azerbaycan Matbuatında ve Edebiyatında Açıklık ve Yeniden Kurma Politikasından Sonra Görülen Değişme ve Gelişmeler. *Milliyetçilik ve Milliyetçilik Tarihi II. İlmî Kongresi, Tebliğler* içinde (s. 125–151). Ankara: Türk Yurdu Neşriyatı.

AYDINDAĞ, D., & VAROĞLU, B. (2024). Common Turkic Alphabet: In The Turkic World The Search for Linguistic Unity and International Repercussions. https://kyrenia.edu.tr/wp-content/uploads/2024/12/02/Ortak-Turk-Alfabesi-Akademik-Rapor-Kasim-02.12.2024-EN.pdf [Giriş tarixi: 12.08.2026].

AYTBAYULI, Ö. (1998). Türk Dillerinde Terimlerin Ortak Kullanılmasının Temel Prensipleri. *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, (17), s. 7–12.

BADEM, C. (2012). Sovyet-Sonrası Kazakistan'da Dil Siyaseti ve Dilsel Kimlik. G. Pultar (Der.), *Ağır Gökyüzünde Kanat Çırpmak: Sovyet-Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Kültürel Kimlik Arayışı ve Müzakeresi* içinde (s. 157–181). İstanbul: Tetragon.

CLEMENT, V. (2005). *Rewriting The "Nation": Turkmen Literacy, Language and Power, 1904-2004* (Doktora tezi). The Ohio State University.

CUMAKUNOVA, G. (2019). Kırgız Dilinin Yeni Latin Alfabesi Önerisi Üzerine. S. Şen & M. Mangır (Ed.), *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (s. 1018–1023). Samsun.

FIERMAN, W. (2009). Identity, Symbolism, and the Politics of Language in Central Asia. *Europe-Asia Studies*, 61(7), s. 1207–1228.

GÖKDAĞ, B. A. (2000). Dil Planlaması Bağlamında Azerbaycan Türkçesinin Görünümü. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (9), s. 237–248.

GÖKDAĞ, B. A. (2021). Dil Planlaması Bağlamında Kazakistan'da Alfabe Sorunu. H. Tokyürek & B. Bekar (Ed.), *Doğumunun 60. Yılında Nevzat Özkan Armağanı Ediyâ Yazıka* içinde (s. 151–172). Ankara: Nobel Yayınevi.

GÖKDAĞ, B. A. (2022). Türk Dünyasında Dil Politikaları ve Ulus İnşası. M. Y. Alptekin (Ed.), *Türk Dünyasında Ulus İnşası* içinde (s. 409–484). Ankara: Nobel Yayınları.

GÖKDAĞ, B. A. (2025). Bakü Türkoloji Kongresi ve Çağdaş Türk Dünyasında Dil/Alfabe Merkezli Yönelimler. *Yeni Türkiye*, (145), s. 9–21.

İLKER, A. (2023). *Türk Dünyasında Terim Çalışmaları*. Ankara: TDK Yayınları.

İSMAİL, Z. (1998). Kazakistan'da İlkokul Ana Dili Ders Kitaplarının İncelenmesi. *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, (19), s. 20–28.

KHUSAINOV, K. (1999). Defining of Identity and Language Policy in Kazakistan. *VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi* içinde. İstanbul.

KURMANGALİYEVA ERCİLASUN, G. (2021). Türk Cumhuriyetlerinde Dil ve Alfabe. F. Yaldız (Ed.), *30. Yılında Türk Cumhuriyetleri Bölgesel Politika* içinde (s. 195–224). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

МУСАБАЕВА, А. (2017). Проблемы кыргызской идентичности, языка, национализма в общественных дискуссиях 2017 года. *CAA Network*. https://www.caa-network.org/archives/10277 [Giriş tarixi: 12.08.2026].

ELEKTRON KAYNAKÇA

URL-1. Anadolu Ajansı. (2024, 28 Eylül). *Türk dünyasında her bilim dalıyla ilgili terimler tek yazılımda toplanacak*. https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turk-dunyasinda-her-bilim-daliyla-ilgili-terimler-tek-yazilimda-toplanacak/3344204

URL-2. Pamukkale Üniversitesi. (t.y.). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (KTLS)*. https://pauctle.com/KTLS/index.php [Giriş tarixi: 12.08.2026].

URL-3. Türk Lehçeleri Sözlüğü. (t.y.). *Ortak Türk Lehçeleri Sözlük Portalı*. https://turklehceleri.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk [Giriş tarixi: 12.08.2026].

URL-4. Türk Dil Kurumu. (t.y.). *TDK Güncel Türkçe Sözlük*. https://sozluk.gov.tr/ [Giriş tarixi: 12.08.2026].

URL-5. LehçeDiz. (t.y.). *Türk Lehçeleri ve Metin Veri Tabanı*. https://lehcediz.com/ [Giriş tarixi: 12.08.2026].

URL-6. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti (TSUULL). (t.y.). *Turkiy tillarning lingvodidaktik elektron platformasini yaratish* [PDF fayı]. https://tsuull.uz/sites/default/files/turkiy_tillarning_lingvodidaktik_elektron_platformasini_yaratish.pdf

URL-7. Turan Gündemi. (2021). *Kazakistan Türk dünyasının teknolojik bağımsızlığı için tarihi bir hamle yaptı* [Facebook paylaşımı]. Facebook. https://www.facebook.com/TuranGundemi/posts/1477072044420919/

URL-8. Institute of Smart Systems and Artificial Intelligence (ISSAI). (t.y.). *KazLLM: Large Language Model for Kazakh Language*. Nazarbayev University. https://issai.nu.edu.kz/kazllm/ [Giriş tarixi: 12.08.2026].

URL-9. AZERTAC. (2013, 9 Nisan). *Gosudarstvennaya programma po ispol'zovaniyu v sootvetstvii s trebovaniyami vremeni azerbaydzhanskogo yazyka v usloviyakh globalizatsii i po razvitiyu yazykoznaniya v strane*. https://azertag.az/ru/xeber/Gosudarstvennaya_programma_po_ispolzovaniyu_v_sootvetstvii_s_trebovaniyami_vremeni_azerbaidzhanskogo_yazyka_v_usloviyah_globalizacii_i_po_razvitiyu_yazykoznaniya_v_strane-101619

URL-10. CABAR.asia. (2020). *Uzbekistan: Pochemu uzbekskiy ne stal yazykom politiki i nauki*. https://cabar.asia/ru/uzbekistan-pochemu-uzbekskij-ne-stal-yazykom-politiki-i-nauki

URL-11. Qazaqstan Respublikasy Ükımetı. (2019). *Qazaqstan Respublikasyndağy tıl sayasatyn ıske asyrudyn 2020-2025 jyldarğa arnalğan memlekettık bağdarlamasy* [PDF fayı]. https://primeminister.kz/assets/media/azastan-respublikasynday-til-sayasatyn-iske-asyrudy2020-2025-zhyldara-arnalan-memlekettik-badarlamasy.pdf

URL-12. S. Amanzholov East Kazakhstan University (VKU). (2023). *Methods of teaching Turkic languages were discussed at an international seminar*. https://vku.edu.kz/methods-of-teaching-turkic-languages-were-discussed-at-an-international-seminar/

URL-13. Organization of Turkic States / Turkic Academy. (2024). *President of Kazakhstan calls adoption of common Turkic alphabet historic milestone*. https://www.turkicacademy.org/en/novost-akademii/president-kazakhstan-calls-adoption-common-turkic-alphabet-historic-milestone

URL-14. Ozodlik Radiosi. (2024). *Putin-ning til fronti: O‘zbekiston Rus tili tashkilotiga nega qo‘shildi?*. https://www.ozodlik.org/a/putinning-til-fronti-o-zbekiston-rus-tili-tashkilotiga-nega-qo-shildi-/33241657.html

TÜRKÇÜLÜK VE SOSYALİST FİKİRLERİ ARASINDA KALAN FEYZULLAH SACİT ÜLKÜ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Davut COŞAR
Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi

davut.cosar@hotmail.com

ÖZƏT

Osmanlı Dövləti başda olmaqla Türk dünyası XX əsrin əvvəllərində təzyiq və işğal altında varlığını qoruyub saxlamağa çalışır. İstər Anadoluda, istərsə də Qafqaz və Orta Asiyada türklər çətin şəraitdə mübarizə aparırlar. Bu səbəbdən Türk ədəbiyyatında 1900-cü illərin yazıçı və şair heyətinin böyük bir hissəsi əsərlərini Türkçülük məfkurəsi ilə ərsəyə gətirir. Bu tədqiqatın mövzusu Türk ədəbiyyatında XX əsrin Türkçü simalarından biri olan Feyzullah Sacit Ülkünün maarifçi tərəfi və Azərbaycandakı ideoloji dəyişimidir. İngilis, fransız və rusların Türk dünyasını təhdid edən hücumlarının nəticəsi olaraq ədəbiyyatda başlanan dildə sadələşmə cəhdləri Milli ədəbiyyat mərhələsini formalaşdırır. Feyzullah Sacit Ülkü Türkçülüyə və İslami ənənələrə bağlı bir ailədə böyüdüyü üçün fərdi yaradıcılıq xəttindən ictimai istiqamətə yönəlməsi çətin olmur. Müxtəlif dövlət qulluqlarında çalışdıqdan sonra 25 oktyabr 1912-ci ildə İstanbulun Kadıköy rayonunda Azərbaycan dilli mənbələrdə Türk dili (ana dili) müəllimliyinə başlayan müəllif şagirdlərinə milli və mənəvi dəyərləri aşılamaya çalışır. Birinci Dünya müharibəsi zamanı Osmanlı Dövləti adından cəbhədə döyüşən Ülkü vətən anlayışına qarşı həssas bir şəxsiyyətdir. 1918-ci ildə Azərbaycan Dövləti ilk müstəqilliyini qazandıqda Azərbaycana dəvət olunan müəllimlərdəndir. O, Azərbaycanda Türkiyə Kommunist Partiyasına üzv olur. Məqalədə Feyzullah Sacit Ülkünün Türkçülükdən Sosializmə keçidinin daha yaxşı anlaşılması üçün həyatı haqqında da bəzi məlumatlar yer alır. Bundan əlavə, müəllifin maarifçi tərəfi üzərində dayanılacaqdır. Tədqiqat bu cəhətləri ilə orijinal bir xarakter daşıyır. Tədqiqatı iki hissədə təşkil etməyə çalışacağıq. İlk hissədə müəllifin həyatı və pedaqoji fəaliyyəti diqqət mərkəzində saxlanılacaqdır. Tədqiqatın ikinci hissəsində isə onun Azərbaycana gəlişi və buradakı fəaliyyəti haqqında bir sıra məlumatlar veriləcəkdir.

Açar sözlər: Feyzullah Sacit Ülkü; Təhsil; Azərbaycan; Türkçülük; Sosializm.

ABSTRACT

At the beginning of the 20th century, the Turkic world, particularly the Ottoman Empire, struggled to maintain its existence under pressure and occupation. Turks fought under challenging conditions both in Anatolia and across the Caucasus and Central Asia. Consequently, a large portion of the writers and poets of the 1900s in Turkic literature created their works guided by the ideology of Turkism. The subject of this study is the educational aspect and ideological transformation in Azerbaijan of Feyzullah Sacit Ülkü, one of the prominent Turkist figures of the 20th century in Turkic literature. As a result of the threats posed by British, French, and Russian aggression against the Turkic world, language simplification efforts in literature gave birth to the National Literature movement. Raised in a family strongly attached to Turkism and Islamic traditions, Feyzullah Sacit Ülkü found it seamless to transition from individual writing to a focus on social issues. After working in various civil service positions, he began teaching Turkish in Kadıköy, Istanbul, on October 25, 1912, striving to instill national and spiritual values in his students. Having fought at the front on behalf of the Ottoman Empire during World War I, Ülkü was deeply sensitive to the concept of homeland.

When Azerbaijan achieved its independence in 1918, he was among the educators invited to the country. In Azerbaijan, he joined the Communist Party of Turkey. To better understand Feyzullah Sacit Ülkü's shift from Turkism to Socialism, this study includes details regarding his life, alongside an emphasis on his pedagogical identity. In these aspects, the paper offers an original contribution. We aim to organize the study into two sections. The first section focuses on the author's life and role as an educator. The second section provides insights into his arrival in Azerbaijan and his activities there.

Keywords: Feyzullah Sacit Ülkü; Education; Azerbaijan; Turkism; Socialism.

Giriş

Türk dünyası için 20.yüzyıl başları sıkıntılı bir süreç içerir. Anadolu'da Osmanlı Devleti Avrupalı ülkelerin kıskacındayken Kafkasya ve Orta Asya Türkleri de Çarlık Rusya ile mücadele eder. Türkleri tarih sahnesinden atmak üzere yapılan bu girişimler karşısında Türk halkı canla başla didinir. Savaş meydanlarında vatanın kurtuluşu için askerlerin yaptığı çalışmaları cephe gerisinde aydınlar yürütür. Onlar, yazmış oldukları yazılar ve fikirleriyle halkı bilinçlendirmeye çalışırken öte yandan farklı coğrafyalarda bulunarak Türklük dünyasına hizmet etmeye çalışırlar. Ulusal değerlerin muhafazası adına çabalayan yazar ve şair kadrosu gittikleri bölgelerde Türk halkının sesi kulağı olarak edebi çalışmalarıyla halkı uyandırmaya gayret eder. Onlara umut vermek için çabalar. Kimi zaman bu uğurda sürgüne gönderilen, işkenceler maruz bırakılan, ölümlere terk edilen aydınlar kalemlerini halkın bağımsızlığı için kullanmaktan kaçınmazlar. Çünkü bir toplumun bağımsızlığa ve kurtuluşa giden yolunda eğitim en önemli kültürel yapılardandır. Bu düşünceyle hareket eden aydınlardan Feyzullah Sacit Ülkü'nün hayatı ve yaşadığı fikri değişimler dönemin koşulları içerisinde önem arz eder.

Feyzullah Sacit Ülkü'nün Hayatı ve Eğitimi.

1882 yılında Kırşehir'de doğan Feyzullah Sacit Ülkü'nün babasının adı Mustafa Sabri, annesinin adı Emine'dir. Ortaöğretime kadar olan eğitim hayatını Kırşehir'de tamamlayan yazarın edebi ve fikirsel yanının köklerini ailesinin etkisiyle birlikte bu bölgede buluruz. Nitekim onun eserlerinde sıklıkla görülen Türklük, vatan ve İslamiyet gibi temaların temelinin ailesinden ve çocukluk döneminden geldiğini kendisi de ifade eder [Yaprak, 2023: 2]. Türkçülüğe olan bağlılığı kadar dini konularda da hassas olan yazar 1914 yılında yazmış olduğu "Ordumuza Armağan" isimli 15 sayfadan oluşan kitabının girişinde "Ey Türk-İslam Ordusu, Ey Tanrı'nın Bileği" ile başlayan dizeleri ekler [Sacit, 1914: 1].

Feyzullah Sacit Ülkü, Ankara İdadisi'nde lise öğrenimini tamamladıktan sonra 1908 yılında Mekteb-i Mülkiye'ye kayıt olur. Okulda öğrencilik yaparken edebiyatla yavaş yavaş tanışan yazar bu süreçte bireysel şiirler yazar. Türk edebiyatında Servet-i Fünun ve Fecr-i Ati edebiyatının etkin olduğu bir dönemde sanat sanat içindir anlayışı hâkimdir. O da bu anlayış doğrultusunda toplumsal konulardan uzak görünür. Okuldan 1912 yılında mezun olur. Mezun olunca aynı tarihte Kadıköy'de Nümûne Mektebi'nde Türkçe öğretmenliği görevine başlar. Öğretmenliğinin yanı sıra edebiyata daha fazla vakit ayıran yazar, sanatsal faaliyetlerini artırmaya çalışır. Bu tarihlerde Osmanlı Devleti zor durumdadır. II. Meşrutiyetin ilanı sonrası hükümette aktif olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin üyeleri de devletin kötü gidişine çare bulamaz. Bu yüzden Batıcılık ve İslamcılık fikirleri gibi Osmanlıcılık da ideolojik olarak önemini kaybeder. Çünkü Osmanlı Devleti'nin sınırlarında bulunan Balkan Devletleri Osmanlı'ya savaş açar.

Türk edebiyatında Servet-i Fünun ve Fecr-i Ati edebiyatı 20. yüzyılın başlarında etkili olur. Bireysel şiirlerin yazıldığı, toplumsal konulara değinmeyen edebi ürünler dergi ve gazetelerde yer bulur. Başta Tevfik Fikret, Cenap Şahabettin, Ahmet Haşim, Halit Ziya Uşaklıgil gibi edebiyatın büyük isimleri olmak üzere yazar ve şair kadroları dönemin siyasi şartları ve padişahın da baskısı nedeniyle sanat sanat içindir gayesiyle hareket eder. Feyzullah Sacit Ülkü de bu durumun doğal bir sonucu olarak bireysel yazılar yazar. Fakat 1911 yılında Türk edebiyatında başlayan Milli edebiyat cereyanından etkilenen Ülkü, toplumsal konulara yönelir. Türk Ocakları'nın kurucu üyelerinde olan yazar için çocukluğundan beri önem verdiği Türklük mefkûresi iyiden iyiye mana kazanır. Burada bulunduğu süre zarfında kalemini Türk halkı için kullanır. Rubâb, Cumhuriyet, Şehbal, Türk Yurdu, Musavver, Ülkü gibi çeşitli gazete ve dergilerde yazıları bulunur. Yıldızlarla Düşünüş isimli yazısı Türk Yurdu dergisinin 22 Şubat 1912 tarihinde yayımlanan 7. Sayısında okurlarla buluşur [Türk Yurdu Dergisi, C.I, 1912: 109]. Yine Türk Yurdu'nun 1912 yılında yayımlanan 9.sayısında Ay Doğarken Düşünüş, 10.sayısında ise Tabiatla Düşünüş isimli yazıları kaleme alır.

Feyzullah Sacit Ülkü, I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine 1914 yılında askere alınır. 1915 yılında Doğu cephesindeki Sarıkamış'a gönderilir. 1918 yılında savaş sonlanıncaya kadar cephede kalan yazar öğretmen kimliğini burada sürdürür. Savaş bitiminden hemen sonra başlayan Milli Mücadele döneminde (1919-1922) Mustafa Suphi ile birlikte Moskova'ya gider [Öksüz, 2021: 616)] Moskova'da bulunduğu dönemlerde Yeni Dünya gazetesinin başyazarlığını yapar. Türkçü ve İslamcı bir isim olmasına rağmen ulusal değerlere yavaş yavaş sırtını döner. Osmanlı Devleti'nin son demlerini yaşadığı bir dönemde ülkeden giden Feyzullah Sacit Ülkü, böylelikle Türkçülükten kopar. Bu bağlamdan yazarın fikri anlamda ilk değişimi olarak bu dönemleri kabul etmek yanılgı olmayacaktır. Rusya dönemi yazarın sosyalizm fikirlerinin yoğunlukta olduğu dönemi içerir.

Rusya'da sosyalizm fikirlerinden nispeten kopan yazar Türklük duygularının ağır basması üzerine Türkiye'ye geri döner. Yurda döndükten sonra Ürgüp, Şavşat, Safranbolu gibi yerlerde kaymakamlık yapar. 1932 yılında Birinci Umumi Müfettişlik Hususi Kalem Amirliği, 1933 yılında Üçüncü Sınıf Mülkiye Müfettişliği, 1944 yılında ise Birinci Sınıf Mülkiye Müfettişliği, 1945 yılında da Mülkiye Başmüfettişliği görevini yürütür. Ömrünün sonuna kadar şiir ve edebiyatla ilgilenen Feyzullah Sacit Ülkü, Mülkiye Başmüfettişi iken 1952 yılında emekli olur. Evli ve altı çocuğu olan yazar 1978 yılında vefat eder [Etiz, 2011: 8].

Türk edebiyatının fikri değişiklikleri konusunda önde gelen isimlerinden olan Feyzullah Sacit Ülkü'nün; Ordumuza Armağan (1914), Feryat (1920), Ülker (1922), Ateş ve Nur (1935), Devrim Uzu (1935), Ülkü ve Şiir (1948), Fatih ve İstanbul (1950), Kore Mucizesi ve Şehidin Sesi (1951) gibi şiir kitapları vardır. Bunlardan Bakü Hükümet Matbaasında basılan Feryat, diğer kitaplarına göre Azerbaycan'da basılmış olması yönüyle ayrılır. Şiir kitaplarının dışında İranlıların ünlü şairlerin Ömer Hayyam'ın Rubailerini çeviren yazarın Yaradılış Cilvesi adında manzum bir tiyatro eseri bulunur.

Feyzullah Sacit Ülkü'nün Azerbaycan Dönemi.

Azerbaycan'da 20. yüzyılın başlarında kültürel ve sosyal hayatın gelişmesi, milli kültürün yayılması, edebiyatın ulusal değerlere yaslanması gibi değişimlere rastlanılır [Kaplan, 2021: 59]. Çarlık Rusya'nın 1905 yılında Japonya'ya yenilmesi sonrası oluşan özgürlük ortamı Kafkasya ve Orta Asya'da Türklere nefes alma imkânı sağlar. Bu özgülük ortamında Azerbaycan Devleti bağımsızlığını elde etmek adına mücadele eder. Nihayetinde 28 Mayıs 1918 tarihinde Mehmet Emin Resulzade başkanlığında tarihin ilk Türkiye

Cumhuriyeti "Azerbaycan Milli Şurası" ismiyle kurulur [Akpınar, 1994: 72]. Tarih boyunca iyi ilişkiler kurmuş olan Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki diplomasi imzalanan Batum anlaşmasıyla siyasi zemine oturur. Bu anlaşma Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dışarıdan bir ülkeyle imzaladığı ilk hukuki anlaşmadır [Gahramanlı, 2020: 99]. Yeni Cumhuriyetin tesisi ile birlikte hükümet en çok eğitim politikalarına zaman ayırır. Eğitim politikaları çerçevesinde İstanbul'a gelen Azerbaycan Türkleri olduğu gibi yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'ne destek olmak üzere Türkiye'den de giden eğitimci ve aydınlar olur.

Osmanlı Devleti'nin, Azerbaycan'da kurulan Cumhuriyet'in eğitim politikalarına destek olmak üzere gönderdiği isimlerden olan Feyzullah Sacit Ülkü, bu görevi kabul ettiğine göre Azerbaycan'a giderken Türkçü ve milliyetçi bir çizgide olduğu sonucu çıkarılabilir. Çünkü bu dönemde Türk aydınlarında Rusya'daki politikalara karşı Pan-Türkist bir anlayış söz konusudur. Bu fikri destekleyen bir başka durum da Feyzullah Sacit Ülkü'nün 1920 yılında Bakü matbaasında basılan Feryad isimli kitabındaki Türkçü şiirlerinin olmasıdır. Bilhassa Güzel İzmir ve Türk'ün Hitabı isimli şiirler tamamen Türkçülük kokan metinlerdir [Yaprak, 2023: 8]. Ailesinden ve çocukluktan itibaren büyüdüğü çevre dolayısıyla milli ve manevi değerleri önemseyen Feyzullah Sacit Ülkü'nün bu tarz şiirleri vatanına ve Türk halkına olan sevdasının da göstergesidir. Özellikle yazarın bu dönemde Balkan uluslarına karşı isyanı eserlere dökülecek kadar artar. Yüzyıllardır huzurla yaşadıkları Osmanlı'ya savaş açan Balkanlara öfkelenen Ülkü'nün nefreti büyür. İçindeki Türklük duyguları da coşar. Bakü'ye gelmeden önce Osmanlı Devleti sınırlarındayken yazmış olduğu Üç Marşı şiirinde Balkan Devletlerinden intikam alınmasını yüksek sesle haykıracak kadar Türkçülüğünü haykırır.

> *Türk Ordusu orman gibi doğrandı, serildi*
> *Türk Yavruları süngü ucundan geçirildi,*
> *Türk aileler inleyerek hâke çekildi, Bir kıt'ayı ıslattı kanın ey ulu millet!*
> *Git, git onu gayzınla kurut* [Yaprak, 2023: 23].

Yukarıdaki dizelere bakıldığında Bakü'de ve Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yazılmış olan eserler çerçevesinde bir değerlendirme yapılacak olursa Feyzullah Sacit Ülkü'nün önceleri Türkçülüğü önemseyen ve Türkçülük değerlerine sahip çıkan bir figür olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum içinde bulunulan koşulların da meydana getirdiği bir realitedir. Çünkü 20.yüzyılın başlarında Türk dünyasının her yönden sarılmış olması, Türklerin ötelenmesi halk nezdinde olduğu gibi aydınlar tarafından da üzüntüyle karşılanır. Bilhassa Balkan devletlerinin yüzyıllar boyu kardeş gibi yaşadığı Türklere karşı olan öfkesi, Orta Asya ve Kafkasya Türklerinin Ruslar tarafından maruz bırakıldığı kötü şartlar Türkçülük fikrinin Feyzullah Sacit Ülkü ve diğer Türk aydınları üzerinde hassasiyetle durmasının zeminini oluşturur.

Peki, bu kadar Türkçülüğü önemseyen ve Türklük değerlerini korumaya çalışan, dini kavramlara çocukluktan beri aşina olup destekleyen Feyzullah Sacit Ülkü milli ve manevi değerlerden nasıl olur da uzaklaşır ya da gerçekten uzaklaştı mı?

Feyzullah Sacit Ülkü'nün Türkiye Komünist Partisi'nin ilk merkez komitesi başkanı olan Mustafa Suphi ile tanışıklığı ve arkadaşlığı beraberinde onun da komünist olabileceği ile ilgili bazı söylentiler doğurur. Çeşitli sürgünlerden sonra Moskova'ya oradan da 1920 yılında Bakü'ye gelen Mustafa Suphi, Rusya adına buralarda sosyalizm ve komünizm propagandası yapar. Yakın tarihlerde Bakü'de bulunmaları ve daha evvelinde Mustafa Suphi ile birbirilerini tanımaları Türkçü Feyzullah Sacit Ülkü'nün sosyalist olduğu ifadelerinin daha yüksek sesle söylenmesine neden olur. Yine Azerbaycan'da isminin Türkiye Komünist Partisi ile ilgili çalışmalarda geçmesi de bu savı destekler niteliktedir. Azerbaycan

Cumhuriyeti'nin 1918 yılında elde ettiği bağımsızlıktan iki sene sonra bu sefer de Bolşevikler tarafından işgal edilmesi üzerine başlayan sosyalizm hareketlerine Sovyet Rusya, Türkleri de dâhil eder. Sosyalizmin dünyanın her tarafına oturması adına her türlü zorbalığı gerçekleştirir. Bunun için Türklerin bilinen ve tanınan isimlerini komünist yapmak için çabalar. Yeni üye kaydı yapmak adına faaliyetlerde bulunur. Örneğin Azerbaycan'da gerçekleştirilen Sovyet işgalinden dört gün sonra 3 Mayıs 1920 tarihinde Bakü'de yaşayan Osmanlı Türklerinden Komünist Partisine kaydolmak isteyen kişilerin isimlerini Feyzullah Sacit Ülkü'ye yazdırabileceği söylenir [Yaprak, 2023: 9]. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Kızıl Ordunun Bakü'yü işgal etmesi sonrası yanlarına taraftar oluşturmak istediklerinde faydalandığı isimlerden birisi Feyzullah Sacit Ülkü'dür. Bolşevikler özellikle 1920-1921 yılları arasında ideolojilerinin yaygınlaşması adına kendilerine karşı çıkan aydınları baskı ve dayatma ile yeri geldiğinde ölümle tehdit edecek kadar ileri gider [Paksoy, 2021: 7)] Sovyetler, rejimlerinin halk nezdinden kabul görmesi adına her türlü resmi ve gayrı resmi faaliyetlerde bulunur. Bilhassa yanlarına çekemediği aydınlara türlü türlü eziyetleri reva görür. Feyzullah Sacit Ülkü'nün bu dönemde sosyalist olmak isteyen kişilerin başvurduğu temsilci olarak tanınır ve bilinir. Bu bağlamda yazarın Azerbaycan dönemi Türkçülükten uzaklaşma eğilimi şeklinde değerlendirilebilir. Çocukluğundan itibaren Türkçü ve İslamcı biz çizgide ilerleyen birinin bu tür faaliyetlerde bulunması insanlar nezdinde de kafa karışıklığına sebep olur. Bundan ötürü de onun komünist olduğu söylenir.

Azerbaycan'da sosyalizmin ilk yıllarında bulunan Feyzullah Sacit Ülkü, burada bir yandan bu faaliyetleri sürdürürken öte yandan yazarlığına devam eder. Örneğin Sosyalistlerin yayın organı olan Yeni Dünya gazetesinin Bakü ile alakalı olan bölümlerinde Isırgan mahlasıyla İstanbul Hükümeti ve Dolap isimli yazılar kaleme alır [Yaprak, 2023: 31]. Yazmış olduğu yazılarda hem Türkiye'deki hem de Azerbaycan'daki sosyal ve siyasi durumlar üzerine değerlendirmelerde bulunan yazar, asli görevi olan yazarlığını devam ettiğini gösterir. Yine aynı gazetede nesir yazılarının yanı sıra nazımla da eserler kaleme alır. Şanlı Manzum, Ülkü ve Şiir'de İzmir'den Bir Ses, Türk'ün Hitabı olmak üzere üç tane de şiir yazar. Bunlardan Şanlı Manzum şiirinde şairin Sovyetleri öven mısraları dikkat çeker.

> *"Yıkmamak günahtır, yakmamak haram!*
> *Yürü, Kızıl bayrak! Gel kızıl bayram!* [Yaprak, 2023: 33]

Bu mısralardan anlaşılacağı üzere kızıl bayrak ile kast edilen Sovyet Rusya'dır. Çarlık Rusya'nın yıkılması sonra Orta Asya ve Kafkaslarda gücü elinde bulunduran kızıl ordu, Türk halkına zulüm eder. Azerbaycan Türklerini yurdundan eden, onlara ikinci sınıf insan muamelesi yapan Sovyetlere bu övgü dikkat çeker.

Feyzullah Sacit Ülkü'nün, Azerbaycan'a gidişi bu şekilde değerlendirilebileceği gibi Bakü'de bulunması sırasında yapmış olduğu bazı çalışmalar neticesinde Türkçülüğü sürdürdüğü sonucu da çıkarılabilir. Bilhassa Doğu Halkları I. Kongresinde devlet adına katılım sağlaması bu düşünceyi destekler niteliktedir.

Feyzullah Sacit Ülkü, Bakü'de bulunduğu sıralarda 1 Eylül 1920 tarihinde Türkiye adına Doğu Halkları I. Kongresine katılır. Enver Paşa'nın da katıldığı ve konuşma yaptığı Doğu Halkları I. Kongresi, komitern tarafından düzenlenir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin, Sovyet Rusya'yı Avrupa devletlerinden uzak tutmak düşüncesiyle kongreyi önemsediği bilinir. Bilhassa Sovyet Rusya'nın Batı'ya karşı olan tavrından faydalanmak isteyen Türkiye Büyük Millet Meclisi, bundan ötürü cephedeki yükü azaltmak adına diplomasi yoluyla Sovyet Rusya'da gerçekleşen toplantı ve konferanslara delegeler yolar. Bu düşüncelerden dolayı Doğu Halkları I. Kongresinde de bulunan TBMM'nin Feyzullah Sacit Ülkü' ye de yer vermesi onun bir şekilde devlet tarafından görevli olduğu sonucunu çıkarabilir [Yaprak, 2021: 10]. O halde meseleye bu açıdan yaklaşılacak olursak Feyzullah

Sacit Ülkü'nün Türkçülükten uzaklaşmadığı sonucu çıkarılabilir. Bu fikrin desteklenmesine sebep olan bir başka durumda Ülkü'nün Türkiye'ye döndükten sonra aldığı görevlerdir. 1922 yılında Namervan, 1923 Şavşat, 1924 Ürgüp, 1925 İncesu, 1926 Safranbolu, 1929 Baskil gibi yerlerde kaymakamlık görevlerini ifa eden yazarın Türkçülükten uzaklaşmış olması halinde bu görevlere getirilmeyeceği aşikârdır. Bir ilçenin en yüksek idari amirliği görevine getirilen Ülkü, Türkçülük değerlerinin savunucusu olduğu söylenilebilir. Yine Kaymakamlık görevinin yanı sıra Başmüfettişlik görevinde de bulunması onun devlet görevlerinin devamı niteliğindedir. Bütün bunlar hepsi bir arada değerlendirildiğinde Feyzullah Sacit Ülkü'nün Ankara Hükümeti'nin bir görevlisi olarak Bakü'de bulunarak bir bakıma Azerbaycan ve Kafkaslardaki durumu Türkiye Büyük Millet Meclisi adına olumluya çevirmek için yer aldığı ihtimalini güçlendirir [Yaprak, 2023: 31]. Yine Şanlı Manzum şiirindeki son mısralarda dile getirdiği bazı ifadeler de şairin aslında TBMM ve Sovyet Rusya arasındaki ilişkilerde arabulucu olabileceği düşüncesini uyandırır.

"Ey Rus ordusu, ey kızıl amele,
Koş Türk yoldaşına: Verin el ele [Yaprak, 2023: 33].

Sonuç

Feyzullah Sacit Ülkü, Türk dünyasının zor süreçler geçirdiği bir dönemde edebiyat ve tarih sahnesinde yer alan önemli figürlerden biridir. Türkçü ve İslamcı söylerinin yer aldığı eserlerinin yanı sıra Mustafa Suphi'den etkilenmesi sonrası bir dönem sosyalizm fikirlerine yakın durduğu söylenilebilir. Fakat bütün bunlara rağmen onun tamamen Türkçülükten komünizme geçtiğini söylemek doğru olmayacaktır. Tarihi olayları içinde bulunulan şartlara ve döneme göre değerlendirmek gerekir. Psikolojik koşulların ağır olduğu 20.yüzyıl Osmanlı Devleti'nde çöküş sürecine şahit olmak halk da olduğu gibi aydınlar nezdinde de buhrana sebep olur. Farklı fikir yansımalarını bu şekilde okumak mümkün olabilir. Feyzullah Sacit Ülkü'deki Türkçülük-Sosyalizm fikirlerine bu açıdan yaklaşılırsa yazarın ruh hali daha iyi anlaşılır. Ayrıca Azerbaycan'da yapmış olduğu çalışmalar, katıldığı kongreler ve Türkiye'ye döndükten sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kendisine verilen kaymakamlık ve diğer devlet görevleri birlikte değerlendirilirse belki de yazarın bu şekilde davranmasının esasında görev icabı olduğu bile düşünülebilir.

KAYNAKÇA

AKPINAR, Y. (1994). *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

ETİZ, M. N. (2011). *Cumhuriyet Dönemi Mülkiyeli Şairler (Antoloji)*. İzmir: Mülkiyeliler Birliği.

GAHRAMANLI, N. (2020). *Azerbaycan Türk Edebiyatının Büyük Romantiği Hüseyin Cavid Hayatı, Eserleri, Düşünceleri*. İstanbul: Hiperyayın.

KAPLAN, M. (2021). *Ünü Sınırları Aşan Bir Şair: Azerbaycan'da Tevfik Fikret*. İstanbul: Post Yayınları.

ÖKSÜZ, Y. (2021). Feyzullah Sacit'in Manzum Mesnevi Tercümesi. *DergiPark Akademi*, (44), s. 611–628.

PAKSOY, İ. (2021). *Azerbaycan Aydınları-Azerbaycan Türklerinin Özgürlük, Varlık ve Yaşam Hikâyelerini Oluşturan Şairler*. Trabzon: Alka Yayınevi.

SACİT, F. (1914). *Ordumuza Armağan*. İstanbul: İkbal Kütüphanesi.

Türk Yurdu. (1911–1912). (Sayı 7). İstanbul: Tanin Matbaası.

YAPRAK, T. (2023). *Feyzullah Sacit Ülkü Hayatı, Fikirleri, Sanatı ve Eserleri*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.

ZAMAN VƏ MODERNLƏŞMƏNIN SATIRIK TƏNQIDI: “SAATLARI TƏNZIMLƏMƏ İNSTITUTU”

Dilarə ƏLİYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

aliyeva.dilara724@yandex.ru

ÖZƏT

Ahmet Hamdi Tanpınarın Saatları Tənzimləmə İnstitutu romanı Osmanlıdan Cümhuriyyətə keçid dövründə türk cəmiyyətinin modernləşmə prosesində yaşadığı ideoloji, psixoloji və mədəni ziddiyyətləri satirik-fəlsəfi müstəvidə əks etdirən mühüm ədəbi nümunədir. Əsər zaman anlayışını yalnız mexaniki ölçü kimi deyil, fərdin daxili ritmi ilə cəmiyyətin süni şəkildə qurduğu sosial nizam arasındakı qarşıdurma kimi təqdim edir. Romanın mərkəzində yer alan “institut” anlayışı həm mexaniki zamanın simvolu, həm də cəmiyyətin özünü qaydaya salmaq iddiasının ironik tənqididir. Tanpınar bürokratiyanın absurda qədər çatan mexanizmlərini, modern həyatın psixoloji yükünü və insanın daxili ritminin sosial ritmlə toqquşmasını estetik həssaslıqla təsvir edir. Əsərin bədii strukturu xatirə forması ilə metonimik zaman anlayışını birləşdirir, subyektiv yaddaşla obyektiv zaman arasındakı sərhədləri silir və oxucunu zamanın mahiyyətinə dair fəlsəfi suallar qarşısında qoyur. Romanın mərkəzində yer alan Hayri İrdal keçid dövründə kimliyini və iradəsini itirmiş, hadisələrin axarına tabe olan fərdin simvoludur. Onun ətrafında formalaşan doktor Ramiz, Şeyx Cəlal və Halit Ayarcı kimi obrazlar modern elmin, mistik düşüncənin və bürokratik sistemin insan həyatına mexaniki müdaxiləsini təmsil edir. Xüsusilə Saatları Tənzimləmə İnstitutu anlayışı cəmiyyətin özünü “nizamlı” göstərmək cəhdinin absurd və ironik simvoluna çevrilir. Tanpınar bu roman vasitəsilə modernləşmənin zahiri strukturlarının daxili harmoniyanı təmin etmədiyini, əksinə, fərdi daha da parçalanmış hala gətirdiyini göstərir. Əsər zaman, kimlik və modernlik problemlərini çoxqatlı bədii sistem daxilində araşdıraraq türk modernizminin əsas mətnlərindən biri kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: Zaman; Modernləşmə; Satira; Kimlik; Bürokratiya.

ABSTRACT

Ahmet Hamdi Tanpınar’s novel The Time Regulation Institute (Saatleri Ayarlama Enstitüsü) is a significant literary work that reflects the ideological, psychological, and cultural contradictions experienced by Turkish society during its modernization process in the transition from the Ottoman Empire to the Republic on a satiric-philosophical level. The work presents the concept of time not merely as a mechanical measure, but as a conflict between the inner rhythm of the individual and the artificial social order constructed by society. The concept of the "institute" at the core of the novel serves both as a symbol of mechanical time and an ironic critique of society's claim to regulate itself. Tanpınar artistically depicts the bureaucratic mechanisms reaching the point of absurdity, the psychological burden of modern life, and the collision of human inner rhythm with social rhythm. The artistic structure of the work combines the memoir form with a metonymic understanding of time, erasing the boundaries between subjective memory and objective time, thereby placing the reader before philosophical questions regarding the essence of

time. Hayri İrdal, the protagonist at the center of the novel, symbolizes the individual who has lost their identity and agency during this transitional era, remaining subordinate to the flow of events. Characters formed around him—such as Doctor Ramiz, Sheikh Celal, and Halit Ayarcı—represent the mechanical intervention of modern science, mystical thought, and bureaucratic systems into human life. In particular, the concept of the Time Regulation Institute becomes an absurd and ironic symbol of society's attempt to present itself as "orderly." Through this novel, Tanpınar demonstrates that the outward structures of modernization do not ensure inner harmony, but rather leave the individual further fragmented. Exploring the problems of time, identity, and modernity within a multilayered artistic framework, the novel is regarded as one of the seminal texts of Turkish modernism.

Keywords: Time; Modernization; Satire; Identity; Bureaucracy.

Giriş

Ahmet Hamdi Tanpınar yaradıcılığı türk ədəbiyyatında modernizmin estetik və fəlsəfi əsaslarını formalaşdıran mühüm mərhələdir. Onun "Saatları Tənzimləmə İnstitutu" romanı Osmanlıdan Cümhuriyyətə keçid dövründə zaman, kimlik və modernləşmə kimi anlayışların böhranını satirik və eyni zamanda dərin fəlsəfi qatlarla təqdim edir. Bu əsər yalnız ictimai transformasiyanın təsviri deyil, həm də zamanın ontoloji mahiyyəti ilə bağlı çoxqatlı düşüncə modelidir. Məqalənin məqsədi romanda zamanın struktur funksiyasını, modernləşmənin satirik təqdimini və fərdin parçalanmış kimliyinin estetik ifadəsini nəzəri çərçivədə təhlil etməkdir.

Tanpınarın romanında zaman klassik xronoloji ardıcıllıqdan çıxaraq subyektiv yaddaşın konstruksiyasına çevrilir. Bu baxımdan əsər Henri Bergsonun "durée" anlayışı ilə səsləşir. Bergsona görə, *"Zaman mexaniki ölçü deyil, davamlı və bölünməz daxili axındır"* [Bergson, 1910: 44]. Romanda Hayri İrdalın xatirələr vasitəsilə keçmişi yenidən qurması bu "daxili zaman" modelini təsdiqləyir. Məsələn, Hayrinin uşaqlıq xatirələrində zamanın sərhədləri aydın deyil, keçmiş və indiki an bir-birinə qarışır. Bu, obyektiv saat zamanının deyil, subyektiv yaddaş zamanının dominantlığını göstərir. Tanpınar burada modern cəmiyyətin tətbiq etdiyi mexaniki zaman ölçüsünü (saat, institut, nizam) insanın daxili ritmi ilə qarşı-qarşıya qoyur. Burada zaman iki səviyyədə təqdim olunur: Mexaniki zaman institutun simvolizə etdiyi, ölçülən və standartlaşdırılan zaman; Daxili zaman fərdin yaddaşı və şüuru vasitəsilə yaşanan zaman. Məhz bu dualizm romanın əsas konflikt xəttini təşkil edir.

Romanın mərkəzi simvolu olan "Saatları Tənzimləmə İnstitutu" modernləşmənin ironik modelidir. Bu institut zahirən cəmiyyətdə nizam yaratmaq məqsədi daşısa da, əslində bürokratik absurdun təcəssümünə çevrilir. Tanpınar burada sosioloji modernləşmə nəzəriyyəsi çərçivəsində modernliyin imitasiya xarakterini tənqid edir.

Halit Ayarcı obrazı bu mexanizmin əsas ideoloqudur. O, rasional, planlı və texnokratik düşüncəni təmsil etsə də, onun fəaliyyəti real məntiqdən çox simulyasiya üzərində qurulub. İnstitutun fəaliyyəti cəmiyyətin real ehtiyaclarına deyil, "nizam görüntüsü yaratmaq" məqsədinə xidmət edir. Bu baxımdan Tanpınarın satirası iki istiqamətdə işləyir:

1. Bürokratik strukturun absurdluğu
2. Modernləşmənin zahiri və daxili uyğunsuzluğu

Romanın bir epizodunda saatların dəqiqləşdirilməsi üçün yaradılan qaydaların özünün qeyri-məntiqi olması göstərilir. Romanda bu ideya konkret epizodlarda açıq şəkildə satirik

formada təqdim olunur. Xüsusilə Halit Ayarcının rəhbərliyi ilə institutun fəaliyyətə başlaması zamanı saatların "dəqiqləşdirilməsi" üçün tətbiq olunan qaydalar öz absurdluğu ilə diqqət çəkir. Məsələn, romanda belə bir məqam təsvir edilir: institut işçiləri şəhərdəki saatları yoxlayır, lakin hansı saatın "doğru" olduğunu müəyyən etmək üçün yenə başqa saatlara baxırlar. Nəticədə hər saat başqa bir saatla müqayisə olunur və heç biri mütləq meyar kimi qəbul edilmir. Bu vəziyyət paradoks yaradır: zamanı dəqiqləşdirməli olan sistem özü qeyri-müəyyənliyə əsaslanır**.** Hayri İrdal bu prosesi ironik şəkildə belə təsvir edir *"Saatları düzəltmək üçün əvvəlcə hansının düzgün işlədiyini bilməli idik, lakin hər saat başqa bir saata görə düzəldildiyi üçün ortada "əsas zaman" anlayışı yox idi"* [Tanpınar, 2001:167]. Bu nümunədə Tanpınar iki mühüm məqamı satirikləşdirir: obyektiv zamanın olmaması**;** bürokratik sistemin öz daxilində dolaşıb qalması**.**

Tanpınarın Saatları Tənzimləmə İnstitutu romanında modernləşmənin absurdluğu və zamanın mexanikləşdirilməsi ideyası yalnız institutun fəaliyyəti ilə deyil, həm də Halit Ayarcının "ictimai nizam" yaratmaq təşəbbüsləri ilə konkret bədii epizodlarda açılır. Romanın institutun təşkili ilə bağlı hissəsində Halit Ayarcı cəmiyyətin "zaman intizamına" tabe edilməsinin vacibliyini belə əsaslandırır: *"Bizim əsas işimiz saat düzəltmək deyil, insanları saatlara tabe etməkdir"* [Tanpınar, 2001:198]. Bu nümunədə romanın ideya mərkəzini açan ən mühüm tezislərdən biridir və bir neçə səviyyədə şərh oluna bilər. Burada zaman artıq təbii və ya subyektiv təcrübə kimi deyil, sosial intizam aləti kimi təqdim olunur. Saatların düzəldilməsi texniki aktdan çıxaraq, insan davranışlarının normallaşdırılması mexanizminə çevrilir. Bu, zamanın "ölçülən obyekt"dən "idarə edən prinsip"ə transformasiyasıdır. İnsan artıq zamanın yaradıcısı və ya daşıyıcısı deyil, əksinə, onun tənzimlədiyi obyektə çevrilir. Bu isə fərdin azadlığının məhdudlaşdırılması və kimlik böhranının dərinləşməsi ilə nəticələnir. Hayri İrdalın passiv mövqeyi də bu prosesin nəticəsi kimi oxunur. Tanpınar bu fikri ciddi traktat kimi deyil, ironik kontekstdə təqdim edir. Çünki "insanı saata tabe etmək" ideyası özlüyündə absurd səslənir. Lakin məhz bu absurdluq vasitəsilə yazıçı modernləşmənin zahiri rasionalizminin arxasındakı məntiqsizliyi ifşa edir. Bu epizod göstərir ki, Tanpınarın tənqidi yalnız bürokratik institutlara deyil, daha geniş mənada modernliyin özünə yönəlib. Zamanın standartlaşdırılması vasitəsilə cəmiyyətin "nizamlanması" ideyası əslində fərdin daxili ritmini məhv edir və onu mexaniki sistemin bir hissəsinə çevirir. Beləliklə, roman zamanın texniki ölçü vahidindən ideoloji nəzarət alətinə çevrilməsini bədii və fəlsəfi dərinliklə açır.

Qaydaların məntiqsizliyi yalnız texniki problem kimi deyil, həm də modernləşmənin imitativ xarakterinin göstəricisi kimi təqdim olunur. İnstitut zahirən "nizam yaradır", lakin əslində nizamın özünü simulyasiya edir. Bu isə romanın əsas ideyasını mexaniki modernliyin daxili boşluğunu konkret bədii situasiya üzərindən açır. Bu anlayış, Maykl Fukonun "nizam-intizam cəmiyyəti" anlayışı ilə paralel oxuna bilər: *"Nəzarət mexanizmləri reallığı deyil, davranış formalarını tənzimləyir"* [Foucault, 1977: 92].

Romanın baş qəhrəmanı Hayri İrdal keçid dövrünün passiv fərd modelini təcəssüm etdirir. O, hadisələrin aktiv iştirakçısı deyil, daha çox müşahidəçisi və təsadüfi iştirakçısıdır. Bu baxımdan o, Oblomov tipinə yaxın bir "iradəsiz insan" modelidir. Hayrinin kimliyi sabit deyil; o, müxtəlif ideoloji və sosial təsirlərin arasında parçalanır.

Romanda Şeyx Cəlal mistik və ənənəvi düşüncəni, Doktor Ramiz psixoanalitik və qərb elmi modelini, Halit Ayarcı isə texnokratik modernizmi təmsil edir. Bu üç obraz fərqli dünyagörüşlərini təmsil edir və Hayri bu sistemlər arasında özünü itirir. Onun həyat hekayəsi modern insanın daxili böhranının metaforasıdır. Romanda doktor Ramiz və Şeyx Cəlal obrazları vasitəsilə iki fərqli idrak sistemi qarşılaşdırılır. Doktor Ramiz Sigmund Freyd nəzəriyyələrinə əsaslanan psixoanalitik yanaşmanı təmsil edir. O, insan davranışını şüuraltı proseslərlə izah etməyə çalışır. Şeyx Cəlal isə mistik və sufi düşüncəni simvolizə edir. Onun yanaşması rasional analizdən çox intuisiya və metafizik idrak üzərində qurulub. Bu

qarşıdurma Tanpınarın modernləşmə prosesində yaşanan epistemoloji parçalanmanı, Qərb rasionalizmi və Şərq mistisizmini göstərir. Hayri də bu iki sistem arasında qalaraq heç birini tam mənimsəyə bilmir.

Romanın struktur xüsusiyyəti xatirə formasında qurulmasıdır. Bu, narratologiya baxımından qeyri-xətti zaman modelinə uyğundur. Hadisələr ardıcıl şəkildə deyil, yaddaşın seçmə prinsipi ilə təqdim olunur. Bu struktur zamanın parçalanmış təqdimatına və subyektiv təcrübənin ön plana çıxmasına, oxucunun aktiv interpretasiya prosesinə cəlb edilməsinə gətirib çıxarır. Tanpınar burada modernist roman estetikasına uyğun olaraq reallığı parçalanmış və çoxqatlı şəkildə təqdim edir.

Romanda saat motivi simvolik və metonimik xarakter daşıyır. Saat yalnız zaman ölçən alət deyil, bütövlükdə modern həyatın simvoluna çevrilir. Saatların "tənzimlənməsi" isə insan həyatının standartlaşdırılması deməkdir. Bu kontekstdə İnstitut sosial nəzarət mexanizmi, süni nizamın yaradılması, modernliyin ironik təcəssümü simvolik funksiyaları yerinə yetirir. Tanpınar bu simvolika vasitəsilə göstərir ki, zamanın mexanikləşdirilməsi insanın daxili harmoniyasını pozur.

Romanın əsas estetik gücü onun satirik dilindədir. Tanpınar ironiyanı yalnız tənqid vasitəsi kimi deyil, həm də fəlsəfi düşüncə aləti kimi istifadə edir. Bu baxımdan əsər "Qulliverin səyahəti" kimi klassik satirik ənənələrlə səsləşir. Satira burada aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: sosial reallığın ifşası, modern ideologiyanın dekonstruksiyası, oxucuda tənqidi düşüncənin formalaşdırılması. Tanpınarın Saatları Tənzimləmə İnstitutu romanında satira yalnız gülüş yaratmaq üçün deyil, sosial və fəlsəfi reallığı açmaq üçün işlədilir. Bu baxımdan əsər "Qulliverin səyahəti" ilə eyni estetik strategiyanı bölüşür: absurd situasiya vasitəsilə "normal" sayılan sistemlərin mahiyyəti ifşa olunur. Jonatan Svitin "Qulliverin səyahəti" əsərində də oxşar üsul var. Məsələn, Laputa adasında alimlər tamamilə mənasız layihələrlə məşğul olurlar (məsələn, xiyarın içindən günəş şüası çıxarmaq kimi). Bu absurd elmi fəaliyyət əslində dövrün rasionalizm iddialarının satirasıdır.

Tanpınarda isə: Laputa alimlərini institut bürokratları ilə, mənasız eksperimentləri saatların "tənzimlənməsi" prosedurları iə müqayisə etmək olar. Hər iki halda sistem öz daxilində məntiqli görünür, lakin kənardan baxanda absurd təsir bağışlayır. Bu satirik yanaşma vasitəsilə Tanpınar reallığın özünü sual altına alır. İnstitutun fəaliyyəti göstərir ki, "nizam" həmişə real deyil, çox vaxt konstruksiyadır, "rasionallıq" bəzən formal və boş çərçivəyə çevrilir Bu baxımdan "Saatları Tənzimləmə İnstitutu" yalnız sosial tənqid deyil, həm də modernliyin epistemoloji əsaslarının sorğulanmasıdır. Swift ənənəsində olduğu kimi, absurd burada reallığı daha aydın göstərən estetik vasitəyə çevrilir.

Hayri İrdal institutun fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilə bağlı belə bir vəziyyəti təsvir edir: *"Qurumun şöbələri artdıqca, görəcəyimiz işin nə olduğu daha da naməlumlaşırdı."* [Tanpınar, 2001: 222]. Bu sadə müşahidə kimi təqdim olunsa da, dərin satirik məna daşıyır: institut genişləndikcə onun funksiyası aydınlaşmaq əvəzinə daha da qeyri-müəyyənləşir. Bu, bürokratik sistemlərin paradoksunu göstərir struktur böyüdükcə məna itir.Bu məqam Maks Veberin bürokratiya nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirilə bilər: formal rasionallıq praktik məzmunu arxa plana keçirir [Weber, 1978: 987-989].

Tanpınar burada ironiyanı yalnız tənqid üçün deyil, düşüncə yaratmaq üçün istifadə edir. Oxucu qarşısında belə bir sual yaranır: Əgər institutun məqsədi bəlli deyilsə, onun mövcudluğu nə ilə əsaslandırılır? Bu, modernliyin "özünü doğruldan sistem" olmasına işarədir.

Nəticə

Beləliklə, "Saatları Tənzimləmə İnstitutu" romanı zaman, kimlik və modernləşmə problemlərini kompleks və çoxqatlı şəkildə təqdim edən mühüm modernist mətndir.

Tanpınar bu əsərdə mexaniki zaman ilə daxili zaman arasındakı qarşıdurmanı, modernləşmənin zahiri strukturlarının daxili boşluğunu və fərdin kimlik böhranını satirik-estetik vasitələrlə ifadə edir.

Əsər göstərir ki, modernləşmə yalnız institusional dəyişikliklərlə həyata keçirilə bilməz; o, həm də fərdin daxili dünyasında harmoniya yaratmalıdır. Əks halda, bu proses yalnız "institut" səviyyəsində qalaraq absurd və formal xarakter alır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

BERGSON, H. (1910). *Time and Free Will*. London: Allen & Unwin.

FOUCAULT, M. (1977). *Discipline and Punish*. New York: Pantheon Books.

SWIFT, J. (2003). *Gulliver's Travels*. London: Penguin Classics. (Orijinal işin nəşri: 1726).

TANPINAR, A. H. (2001). *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYDAN MÜASİR DÖVRƏ: ORTAQ ƏLİFBA VƏ ORFOQRAFİYA AXTARIŞLARINA 100 İLLİK ELMİ-İDEOLOJİ YÜRÜŞ

Elçin İBRAHİMOV
Filologiya elmləri doktoru,
Qarabağ Universiteti

elchin.ibrahimov@qu.edu.az

ÖZƏT

Məqalədə 1926-cı ildə Bakı şəhərində təşkil olunmuş tarixi Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayından müasir dövrümüzə qədərki yüzillik zaman kəsiyində türk xalqları arasında ortaq əlifba, yazı sistemi və orfoqrafiya prinsiplərinin formalaşdırılması istiqamətində aparılan elmi-nəzəri müzakirələr, ideoloji-siyasi proseslər və praktiki təşəbbüslər sistemli və kompleks şəkildə təhlil edilir. Tədqiqatın əsas elmi obyektini Qurultay dövründə irəli sürülən latın qrafikalı unifikasiya olunmuş əlifba ideyası, onun dilçilik əsasları və türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasındakı strateji rolu təşkil edir. Məqalədə XX əsrin ortalarında Sovet rejiminin yürütdüyü unifikasiya və assimilasiya siyasətinin tərkib hissəsi olan əlifba islahatları, xüsusilə kiril qrafikasına icbari keçid prosesinin türk xalqlarının daxili yazılı əlaqələrinə və mədəniyyətlərarası kommunikasiya imkanlarına vurduğu ağır zərbələr elmi-tarixi faktlar işığında obyektiv qiymətləndirilir. Müstəqillik dövründə yaranmış yeni geosiyasi şəraitdə ortaq türk əlifbası və vahid orfoqrafiya layihələrinin yenidən aktuallaşması, bu istiqamətdə keçirilən beynəlxalq elmi simpoziumlar, Komissiya iclasları və xüsusilə Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində reallaşdırılan inteqrasiya tədbirləri dərindən nəzərdən keçirilir. Müəllif elmi şəkildə əsaslandırır ki, müasir qloballaşma və informasiya texnologiyaları əsrində ortaq əlifba və orfoqrafiya problemləri yalnız lokal dilçilik məsələsi deyil, eyni zamanda bütün türk dünyasının elmi-mədəni əməkdaşlığının, iqtisadi-siyasi yaxınlaşmasının və vahid informasiya məkanının qurulmasının mühüm strateji prioritetidir. Araşdırma yazısında 1926-cı il Türkoloji Qurultayının tarixi təcrübəsi ilə müasir inteqrasiya təşəbbüsləri arasındakı genetik varislik elmi yanaşma əsasında qiymətləndirilir. Nəticə etibarilə göstərilir ki, yüz illik tarixi təcrübənin dərindən öyrənilməsi müasir mərhələdə ortaq yazı standartlarının və dil siyasətinin uğurla işlənilib tətbiq edilməsinə fundamental elmi zəmin yaradır.

Açar sözlər: Birinci Türkoloji Qurultay, ortaq türk əlifbası, dil siyasəti, əlifba islahatları, türk dünyası, dil birliyi, orfoqrafiya normaları, mədəni inteqrasiya.

ABSTRACT

This article presents a systematic and comprehensive analysis of the historical development, theoretical discussions, ideological-political processes, and practical initiatives regarding the search for a common alphabet, writing system, and orthographic principles among Turkic peoples, spanning the century from the landmark First All-Union Turkological Congress held in Baku in 1926 to the modern era. The primary objective of the research focuses on the unified Latin-based alphabet concept proposed during the Congress, examining its linguistic foundations and its strategic role in the cultural integration of Turkic nations. Furthermore, the paper provides an objective evaluation, grounded in historical and scientific facts, of the alphabet reforms driven by the Soviet regime's assimilation and

unification policies in the mid-20th century specifically the forced transition to the Cyrillic script and their detrimental impact on internal written communication and intercultural dialogue among Turkic peoples. In the post-independence era, under new geopolitical dynamics, the article examines the revival of the common Turkic alphabet and unified orthography projects, reviewing international scientific symposia, commission sessions, and integration efforts conducted within the framework of the Organization of Turkic States. The author scientifically demonstrates that in today's era of globalization and information technology, the issues of a common alphabet and orthography transcend mere local linguistic concerns; they represent a vital strategic priority for fostering scientific-cultural cooperation, socio-economic alignment, and a unified information space across the Turkic world. The study evaluates the genetic continuity between the historical legacy of the 1926 Turkological Congress and contemporary integration initiatives through a rigorous academic approach. Consequently, it demonstrates that a deep understanding of this century-long experience provides a fundamental scientific groundwork for the successful development and implementation of common writing standards and language policies today.

Keywords: First Turkological Congress, common Turkic alphabet, language policy, alphabet reforms, Turkic world, linguistic unity, orthographic norms, cultural integration.

Giriş

Türk xalqlarının ortaq əlifba və orfoqrafiya məsələsi XIX əsrin sonlarından etibarən elmi və ictimai fikrin diqqət mərkəzində olmuş, XX əsrdə isə türk dünyasının mədəni əlaqələri və dil siyasəti ilə bağlı əsas müzakirə istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Müxtəlif coğrafiyalarda yaşayan, fərqli siyasi və ictimai şəraitdə inkişaf edən türk xalqları arasında yazılı ünsiyyətin asanlaşdırılması, dil yaxınlığının qorunması və ortaq mədəni dəyərlərin yaşadılması ortaq əlifba ideyasının meydana çıxmasını şərtləndirən başlıca amillər olmuşdur. Bu baxımdan əlifba və orfoqrafiya məsələləri yalnız dilin yazı sistemi ilə məhdudlaşmır, həm də milli kimlik, mədəni əlaqələr və türk xalqlarının qarşılıqlı münasibətləri ilə sıx bağlıdır.

1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-dək Bakıda keçirilmiş Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay türk xalqlarının dil, əlifba və ədəbi dil məsələlərinin sistemli şəkildə müzakirəsi baxımından mühüm tarixi hadisə olmuşdur. Qurultayda ortaq əlifba, yazı prinsipləri, terminologiya və türk dillərinin inkişaf istiqamətləri ilə bağlı irəli sürülən fikirlər sonrakı dövrün elmi müzakirələrinə ciddi təsir göstərmişdir. Bununla belə, həmin dövrdə əlifba məsələsi yalnız elmi mülahizələrlə müəyyənləşməmiş, siyasi qərarlar və ideoloji yanaşmalar da bu prosesə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Sovet hakimiyyəti dövründə türk xalqlarının yazı sistemlərində həyata keçirilən dəyişikliklər ortaq yazılı ünsiyyət imkanlarını məhdudlaşdırmış və əlifba məsələsinin inkişafına yeni istiqamət vermişdir.

XX əsrin sonlarında türk dövlətlərinin müstəqillik qazanması ortaq əlifba ideyasını yenidən gündəmə gətirmişdir. Bu mərhələdə türk xalqları arasında elmi-mədəni əməkdaşlığın genişləndirilməsi, ortaq yazı prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi və qarşılıqlı anlaşmanın gücləndirilməsi istiqamətində yeni təşəbbüslər meydana çıxmışdır. Müasir dövrdə bu təşəbbüslər türk dünyasında inteqrasiya proseslərinin mühüm tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir.

Bu məqalənin məqsədi Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultaydan müasir dövrə qədər ortaq əlifba və orfoqrafiya axtarışlarının əsas mərhələlərini araşdırmaq, həmin prosesdə elmi mülahizələrlə siyasi-ideoloji amillərin qarşılıqlı təsirini müəyyənləşdirmək və ortaq əlifba ideyasının müasir türk dünyası üçün əhəmiyyətini dəyərləndirməkdir.

1. Birinci Türkoloji Qurultay və Ortaq Əlifba İdeyasının Formalaşması.

Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının elmi, mədəni və mənəvi tarixinə fundamental əhəmiyyətli bir hadisə kimi düşmüşdür. Xüsusilə, latın qrafikalı ortaq əlifbaya keçidin elmi-metodoloji prinsipləri Qurultayda ətraflı müzakirə edilmiş və bu təşəbbüs türk xalqlarının gələcəkdə vahid mədəni və dil birliyinə nail olmasının əsas şərti kimi irəli sürülmüşdür. Türkoloji Qurultay XX əsrdə türk xalqlarının mədəniinteqrasiyasında yeni bir mərhələnin təməlini qoymuş, geniş coğrafi məkanda yaşayan müxtəlif türk toplumları üçün taleyüklü məsələlərin müzakirə olunduğu və elmi əsaslı həll yollarının işlənib hazırlandığı tarixi bir tribunaya çevrilmişdir. Xüsusilə, latın qrafikalı ortaq əlifbaya keçidin elmi-metodoloji prinsipləri Qurultayda ətraflı müzakirə edilmiş və bu təşəbbüs türk xalqlarının gələcəkdə vahid mədəni və dil birliyinə nail olmasının əsas şərti kimi irəli sürülmüşdür.

Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının elmi, mədəni və mənəvi tarixinə fundamental əhəmiyyətli bir hadisə kimi düşmüşdür. Türkologiyanın inkişaf istiqamətini müəyyən edən, türk xalqlarını ortaq mədəniyyət və dil platformasında birləşdirən bu intellektual təşəbbüs 1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-dək Bakı şəhərində İsmailiyyə sarayında keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay XX əsrdə türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında yeni bir mərhələnin təməlini qoymuş, geniş coğrafi məkanda yaşayan müxtəlif türk toplumları üçün tale yüklü məsələlərin müzakirə olunduğu və elmi əsaslı həll yollarının işlənib hazırlandığı tarixi bir tribunaya çevrilmişdir. Xüsusilə, latın qrafikalı ortaq əlifbaya keçidin elmi-metodoloji prinsipləri Qurultayda ətraflı müzakirə edilmiş və bu təşəbbüs türk xalqlarının gələcəkdə vahid mədəni və dil birliyinə nail olmasının əsas şərti kimi irəli sürülmüşdür.

Bu gün Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsindən bir əsr sonra, həmin dövrün idealları və qəbul edilmiş qərarlar, səsləndirilən fikirlər yeni tarixi kontekstdə aktuallıq qazanır. Çağdaş Türk dünyasında ortaq əlifba və ortaq mədəni platformanın yaradılması milli özünüdərkin sürətləndirilməsi və qlobal çağırışlara cavab verilməsi istiqamətində görülən işlər və göstərilən təşəbbüslər Qurultayın praktikada davamıdır.

Qurultayda ümumilikdə 131 nümayəndə toplaşmış və 17 iclas keçirilmişdir. Bu iclaslarda türklərin, bütövlükdə Türk dünyasının dili, tarixi, etnogenezi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı 38 məruzə təqdim edilmişdir. Qurultaya Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlu sədrlik etmiş, Rəyasət heyətinə isə həm yerli, həm də xarici nüfuzlu alimlər seçilmişdir. Onların arasında Azərbaycandan Ruhulla Axundov, Həbib Cəbiyev, tanınmış şərqşünas, tarixçi alimakademik Vasili Bartold, akademik Sergey Oldenburq, Avropa alim heyətinin nümayəndəsi professor Teodor Menzel, RSFSR Xalq Maarif Nazirliyindən İosif Naqovitsin, professor Bəkir Çobanzadə, SSRİ EA-nın müxbir üzvü Aleksandr Samoyloviç, Qazaxıstandan Əhməd Baytursun, Yakutiyadan İsidor Baraxov, Şərqşünaslıq Assosiasiyasından İlya Borozdin və Mixail Pavloviç, Tatarıstandan Qalimcan İbrahimov, Başqırdıstandan Kərim İdelqujin, Türkiyədən SSRİ EA-nın xarici müxbir üzvü, professor Fuad Köprülüzadə, Dağıstandan Cəlaləddin Qorxmazov, Özbəkistandan Rəhim İnoqamov, Qırğızıstandan Qasım Tınıstanov, Türkmənistandan Bekki Berdiyev, Krımdan Hüseyn Ağçokraklı, Həbibulla Odabaş, Şimali Qafqazdan Umar Əliyev kimi tanınmış alim və ictimai xadimlər yer almışdır [İbrahimov, 2026: 27]. Bundan əlavə, Azərbaycan nümayəndə heyətinin və digər respublikaların təklifetdiyi şəxslərdən Əli bəy Hüseynzadə, Villi Banq, Mustafa Quliyev, akademik Nikolay Marr, Anatoli Lunaçarski və Vilhelm Tomsen Qurultayın Rəyasət Heyətinə fəxri üzv kimi daxil edilmişdir. Bu geniş və nüfuzlu tərkib Qurultayın həm elmi cəhətdən yüksək səviyyəli, həm də siyasi və mədəni baxımdan əhəmiyyətli bir tədbir olduğunu göstərir. İştirakçıların müxtəlif coğrafi bölgələrdən və elmi məktəblərdən olması, təqdim edilən məruzələrin elmi-metodoloji zənginliyi, həmçinin etnoqrafik, dilçilik və tarixşünaslıq sahələrində multidissiplinar yanaşmaların tətbiqi Qurultayı XX əsr Azərbaycan elmi-mədəni həyatının parlaq və yaddaqalan bir hadisəsinə çevirmişdir. Qurultay iştirakçılarının fərqli ixtisas sahələrinə mənsub olmaları da

maraqlı məqamlardandır. Üzvləri fəaliyyət istiqamətlərinə görə dörd əsas qrupa bölmək mümkündür: alimlər, siyasətçilər, müəllim və pedaqoqlar, eləcə də yazıçı və ədəbiyyatşünaslar.

Elmi dərəcə və peşə bölgüsü aşağıdakı kimi olmuşdur: 3 nəfər (akademik), 18 professor, 5 dosent, 2 həkim, 1 diplomat, 1 hüquqşünas, 22 müəllim və pedaqoq, 4 ədəbiyyatşünas, 14 redaktor və jurnalist, 2 tələbə, 17 siyasətçi [İbrahimov, 2026: 27].

Bundan əlavə, 42 nümayəndənin peşə mənsubiyyəti müəyyən edilməmişdir. Qurultay iştirakçılarından 19 nəfər xüsusi dəvətli, qalanları isə müxtəlif elmi, ictimai və mədəni cəmiyyətlərin rəsmi təmsilçiləri olmuşdur. Qurultayda təqdim olunan məruzələrin, demək olar ki, əksəriyyəti rus dilində səsləndirilmişdir. Yalnız bir neçə çıxış türk dillərində olmuşdur. Diqqətəlayiq məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, Ayna Sultanova istisna olmaqla qadınların rəsmi şəkildə demək olar ki, təmsil olunmadığı Qurultayı Azərbaycan müəllimləri adından ilk dəfə Məryəm Bayraməlibəyova Azərbaycan dilində təbrik etmişdir.

Stenoqrafik hesabat materiallarını diqqətlə təhlil etdikdən sonra müəyyən olunmuşdurki, Qurultayda türk dillərində ümumilikdə 59 çıxış edilmişdir. Bunlardan 8-i əvvəlcə türkcə, daha sonra rus dilinə tərcümə edilərək oxunmuş, 51 çıxış isə birbaşa türk dillərində səsləndirilmişdir. Arxiv materiallar və stenoqrafik hesabatdan görürük ki, əsasən aşağıdakı şəxslərin çıxışları türk dillərində olmuşdur: H.Habitov (başqırdca), Ə.Səədi (tatarca), B.Çobanzadə və F.Ağazadə (azərbaycanca), M.F.Köprülüzadə (Osmanlı türkcəsində) və digərləri [İshaki, 1926: 214]. Bu faktların qeyd edilməsində məqsəd ondan ibarətdir ki, mövcud stenoqrafikhesabatda (426 səhifəlik rusdilli nəşrdə), eləcə də *"Kommunist"* qəzetində və Qurultayla bağlısonradan çap olunan materiallarda bu çıxışların heç biri barədə tam məlumat verilmir. Yəni mövcud nəşr, əslində, tam stenoqrafik hesabat deyildir, müəyyən hissələri çatışmır.

Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, stenoqramda adı çəkilən 59 çıxışın nə müəllif əlyazmaları, nə də tam stenoqrafik mətnləri bu günə qədər tapılmamışdır. Ehtimal ki, bu çıxışların bir hissəsi ərəb, digər hissəsi isə latın qrafikasında təqdim edilmişdir. Qurultay qərarına əsasən, türk dillərində səslənmiş çıxışlar katibliyə təqdim olunmalı və orijinal mətnlə (rus dilinə tərcümə olunaraq) protokolda dərc edilməli idi. Lakin görünür, bu qərara tam şəkildə əməl edilməmişdir. Əfsuslar olsun ki, Xalid Səid Xocayev, Nemət Hakimov və Habibulla Habitov kimi nümayəndələrin çıxış mətnləri nə Milli Arxiv İdarəsində, nə də Əlyazmalar İnstitutunda aşkar olunmuşdur. Ehtimal edilir ki, bu materiallar ya şəxsi arxivlərdə saxlanılır, ya da 1930-cu illərin repressiyaları zamanı məhv edilmiş əlyazmalar arasında olub. Ümidvarıq ki, Qurultayın 100 illik yubileyi ərəfəsində bu qiymətli materialların bir hissəsi tapılacaq və elmi ictimaiyyətə təqdim ediləcəkdir.

İclasda SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Qəzənfər Musabəyovun təbrik nitqi ilə çıxış etməsi də Qurultayın mötəbərliyini təsdiqləyir. Onu da qeyd edək ki, Qurultay məşhur türkoloq Radlovun və İsmayıl bəy Qaspıralının şərəfinə keçirilib. Qurultayda akademik Vasili Bartold, Mehmet Fuad Köprülüzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Aqafangel Krımski, Nikolay Poppe, Nikolay Aşmarin, Sergey Malov kimi tanınmış türkoloq-şərqşünasların iştirakı da onun böyük əhəmiyyəti və mötəbərliyindən xəbər verirdi [Stenoqrafik hesabat, 1926].

Qurultay zamanı çıxış edən alimlər öz sahələrinin spesifik mövzularına fokuslanmaqla yanaşı, iştirakçıları türkoloji araşdırmaların metodologiyası, elmi terminologiyanın formalaşması, müqayisəli dilçilik və coğrafi-etnoqrafik yanaşmalar barədə düşünməyə sövq etmişlər. Bu məruzələr nəticəsində iştirakçılar arasında fikir mübadiləsi aparılmış, müxtəlif türk xalqlarının dil və mədəniyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində yeni perspektivlərin açılması mümkün olmuşdur.

Qurultayda təqdim olunan məruzələr türkologiya elminin müxtəlif sahələrini əhatə etmiş, həm elmi, həm də mədəni əhəmiyyətli çıxışlarla zəngin olmuşdur. V.V.Bartold"Türk

xalqlarının tarixinin müasir vəziyyəti və öyrənilməsinin yaxın vəzifələri" adlı məruzəsi ilə türk xalqlarının tarixşünaslığında mövcud problemləri və gələcək araşdırma istiqamətlərini ortaya qoymuş, S.F.Oldenburq *"Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işlərinin metodları"* mövzusu ilə ölkəşünaslığın elmi prinsiplərini təqdim etmişdir. A.A.Müller *"Türk xalqlarının təsviri sənəti haqqında"* məruzəsində türk təsviri sənətinə dair əhatəli analiz aparmış, F.Köprülüzadənin "Türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafı", A.N.Samoyloviçin "Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri" çıxışları isə türk dillərinin inkişafı və tədrisi ilə bağlı aktual məsələləri işıqlandırmışdır. B.Çobanzadənin *"Türk ləhcələrininyaxın qohumluğu haqqında"* məruzəsi dil qohumluğu məsələlərinə elmi yanaşmanı təqdim etmişdir. H.Zeynallının *"Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında",* S.Y.Malovun *"Qədim türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və perspektivləri",* F.Ağazadənin *"Türk dillərində düzgün yazı"* adlı məruzələri isə müvafiq olaraq türk dillərində elmi terminologiyanın sistemləşdirilməsi, qədim türk dillərinin öyrənilməsinin vəziyyəti və perspektivləri, həmçinin yazı normalarının təşkili və problemlərin həlli yollarını əhatəli şəkildə təqdim etmişdir. N.F.Yakovlev *"Türk millətlərinin əlifba sistemlərinin qurulması problemləri"* mövzusunda çıxışı ilə müxtəlif türk toplumlarında əlifba tətbiqi və uyğunlaşdırma məsələlərini analiz etmişdir. C. Məmmədzadə isə *"Türk xalqlarının əlifba sistemləri haqqında"* məruzəsində müxtəlif türk xalqlarının yazı sistemlərinin geniş müqayisəli təhlilini aparmışdır. Bundan əlavə, N.N.Poppe *"Türk dillərinin altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu məsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti",* Q.Şərəf *"Ərəb və latın sistemli şriftlər və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələləri",* T.Menzel isə *"Balkan türkləri ədəbiyyatının öyrənilməsinin yekunları və perspektivləri"* mövzularında məruzələr təqdim etmiş, hər bir çıxış – mövzuya elmi yanaşma və tarixi-etnoqrafik kontekst gətirərək iştirakçılar arasında dərin diskussiyalara səbəb olmuşdur [Stenoqrafik hesabat, 1926].

Qurultay çərçivəsində fonetika və orfoqrafiya sahəsində aparılan tədqiqatlar da böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə L.V.Şerbanın *"Orfoqrafiyanın əsas prinsiplərivə onların sosial əhəmiyyəti"* adlı məruzəsi nəzəri baxımdan olduqca diqqətəlayiq idi. Məruzədə orfoqrafiyanın yalnız dilçilik prinsip və qaydaları ilə deyil, həm də cəmiyyətin mədəni və sosial inkişafı ilə sıx bağlı olduğu vurğulanmışdır. L.Şerba dilin normalarının sosial funksiyasına geniş diqqət ayıraraq, yazı sisteminin həm təhsil, həm mədəniyyət,həm də milli identifikasiya baxımından əhəmiyyətini elmi əsaslarla təqdim etmişdir.

2. Müstəqillik Dövründə Ortaq Türk Əlifbası İdeyasının Yenidən Aktuallaşması.

Azərbaycan XX əsrdə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra I Bakı Türkoloji Qurultaya dövlət səviyyəsində hüquqi qiymət verildi. Belə ki, 5 noyabr 2005-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Qurultayın 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncam imzaladı və 2006-cı ildə Bakıda bu yubileyə həsr olunmuş Beynəlxalq konfrans təşkil edildi. Sonrakı illərdə isə Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyi dövlət səviyyəsində qeyd olundu; 18 fevral 2016-cı ildəPrezident İlham Əliyev həmin hadisənin dövlət səviyyəsində keçirilməsini təmin edən sərəncam imzaladı. Bu sərəncamda xüsusi olaraq vurğulanırdı ki, XX yüzilliyin sonlarına doğru Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusu təsbit edilmiş, Türkoloji Qurultay tərəfindən irəli sürülmüş qərar və tövsiyələrin müasir şəraitdə həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin yaranmışdır. Ötən dövr ərzində türkologiyaya dair yeni elmi konsepsiyalar formalaşmış, Azərbaycan dünya miqyasında nüfuzlu türkoloji araşdırma mərkəzlərindən biri kimi tanınmış və türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyinin nəzəri-elmi bünövrəsi yaradılmışdır. Bu gün isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı *"Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında"* Sərəncam 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I

Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunmasını nəzərdə tutur. Bu isə təsadüfi deyil, əksinə, tarixi ardıcıllığın və ideya varisliyinin təbii nəticəsidir. Çünki Birinci Türkoloji Qurultayda irəli sürülən bir çox ideyalar bu günün reallığında uğurla həyata keçirilir. Türk dünyasının yenidən vahid ailə kimi formalaşması istiqamətində mühüm və diqqətəlayiq nailiyyətlər əldə olunub.

Birinci Türkoloji Qurultayda səslənən başlıca fikir və müddəaların həyata keçməsinin qarşısı az sonra bolşevik rejiminin və sovet totalitar idarə üsulunun yaratdığı maneələrlə sərt formada alınmış, qurultay nümayəndələrinin böyük əksəriyyəti 1930-cuillər repressiyasına məruz qalmış, bununla da türkologiyanın inkişafına olduqca ağır zərbə vurulmuşdur. Yalnız ötən əsrin sonlarında əldə etdikləri milli müstəqillik türk xalqlarının mənəvi dirçəliş yollarını işıqlandırmış, mühüm problemlər sırasında latın qrafikalı ümumtürk əlifbasının tətbiqini bir daha aktuallaşdırmışdır.

Türkoloji Qurultay haqqında mövcud fikirlər arasında əhəmiyyətli fərqlər də müşahidə olunur. Bir fransız türkoloq hesab edirdi ki, Rusiya Bakı Türkoloji Qurultayını təşkil etməklə Bakı şəhərini "türkdilli dünyanın intellektual paytaxtı"na çevirməyi hədəfləmişdir [Ortaylı, 2000: 12].

Digər bir fransız türkoloq isə Qurultayı Sovet hakimiyyətinin pantürkist ideyanı məhv etmək məqsədilə Moskva tərəfindən həyata keçirilmiş bir "əks-hücum" kimi qiymətləndirir [Castagne, 1926]. İlber Ortaylı isə Bakı Türkoloji Qurultayını Sovetlərintürk mənşəli türkoloqları ilə Türkiyə türkologiyasının görüşdüyü bir platforma kimidəyərləndirir [Qasımov, 2019]. Adil Babayev isə *"Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak edən, demək olar ki, bütün türk nümayəndələrin"* [Babayev, 2016: 14] repressiya qurbanı olduğunu qeyd edir.

Bu proses bütövlükdə türk xalqlarının intellektual inkişafına, milli yaddaşına və mədəni irsinə ağır zərbə vurmuşdur. Birinci Türkoloji Qurultayın ideyaları, elmi baxışları və gələcək layihələri uzun müddət arxa plana atılmış, onların gerçəkləşməsi onilliklər boyu yubadılmışdır. Bu da Qurultayın təkcə elmi deyil, həm də siyasi və ideoloji baxımdan necə mühüm və həssas bir hadisə olduğunu sübut edir. Bu gün həmin tarixi hadisəyə qayıdarkən, yalnız onun nailiyyətlərini deyil, həm də bu nailiyyətlərin müqabilində başa gələn acı təcrübələri unutmamalı, intellektual yüksəlişin qorunması və davam etdirilməsi üçün daha güclü hüquqi və ictimai zəmin yaratmalıyıq.

Bu araşdırmada mövzuya dair elmi və nəzəri çərçivənin daha geniş və obyektiv təqdim olunması məqsədilə, həmin istiqamətdə yazılmış nüfuzlu elmi əsərlərə istinad edilmişdir. Burada istinad etdiyimiz bir sıra tanınmış müəlliflərin elmi fəaliyyətini və tədqiqatlarını xüsusi qeyd etməyi özümüzə mənəvi borc bilirik.

Bu tədqiqatın əsas mənbələrindən biri F.D.Aşnin, V.M.Alpatov və D.M.Nasilovun həmmüəllifliyi ilə nəşr olunmuş *"Məhv edilmiş türkologiya"* əsəridir [Ашнин, Ф.Д., 2002]. Bu fundamental tədqiqat Sovet dövründə türkologiyanın sistemli şəkildə sıradan çıxarılması prosesini sənədlərlə ortaya qoyur və repressiya qurbanı olmuş türkoloqların elmi vəictimai fəaliyyətinə işıq tutan nadir mənbələrdən biri hesab olunur. Əsər həmçinin elmi cəhətdən böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki burada təqdim olunan arxiv materialları və orijinal sənədlər vasitəsilə türkoloqların qarşılaşdığı repressiya, saxta ittiham aktları və məhkəmə prosesləri faktoloji əsaslarla təsdiqlənir.

Müəlliflər əsərdə A.N.Samoyloviç, Y.D.Polivanov, Ruhulla Axundov, Bəkir Çobanzadə, Xalid Sədi Xocayev, Artur Zifeldt-Simumyaqi, Hənəfi Zeynallı, Salman Mümtaz, Əhməd Baytursun və bir çox görkəmli türkoloq alim və ictimai xadimin üzləşdiyi saxta ittihamlar, onların məhkəmə prosesləri və arxiv sənədlərini təqdim edirlər.

Böyük Azərbaycan alimi, akademik Ziya Bünyadovun *"Qırmızı terror"* [Bünyadov, Z., 2017] əsəri isə Azərbaycan və ümumtürk elminin görkəmli nümayəndələrinin Sovet dövründə tətbiq olunan repressiya siyasəti çərçivəsində necə siyasi məhv maşınının hədəfinə çevrildiyini faktlar və arxiv materialları əsasında göstərir. Əsərdə təqdim olunan məlumatlar

yalnız tarixi hadisələri işıqlandırmaqla kifayətlənmir, həm də repressiya qurbanlarının taleyi, onların elmi fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və siyasi təqiblərə məruz qalması ilə bağlı dolğun və dəqiq təsvir təqdim edir.

Eyni istiqamətdə Adil Babayevin *"Elimizin və elmimizin soyqırımı"* [Babayev, A., 2016] əsəri türkologiya sahəsinə və türkoloqlara qarşı aparılan repressiv siyasəti həm statistik məlumatlar, həm də şəxslərin taleyi istiqamətlərində təhlil edir, həmin dövrün elmi və tarixi mənzərəsini obyektiv şəkildə təqdim edir.

Qurultaya dair əhatəli mənbələr sırasında K.V.Nərimanoğlu və Türkiyəli professor M.Önərin birgə hazırladığı *"1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı",* [Kamil Veli Nerimanoğlu & Mustafa Öner, 2008] həmçinin K.V.Nərimanoğlu ilə Ə.Ağakişiyevin həmmüəllifliyi ilə nəşr olunmuş *"1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər)"* [Nərimanoğlu, K.V., Ağakişiyev, Ə., 2006] kitabları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu nəşrlər tarixi faktları təqdim etməklə kifayətlənmir, həm də arxiv materialları və vizual sənədlər vasitəsilə Qurultayın tam mənzərəsini əhatəlişəkildə işıqlandırır.

Bundan əlavə, tanınmış türkiyəli alim Ahmet Buranın *"Kurşunlanan Türkoloji"* [Buran, 2016] adlı əsəri türkologiya sahəsində çalışan və repressiyaya məruz qalmış türk xalqlarının alimlərinin taleyini həm elmi, həm də insani aspektdən araşdırır. Kitab geniş coğrafi və tematik əhatə dairəsi ilə XX əsrdə türkologiyanın qarşılaşdığı çətinlikləri obyektiv və sistemli şəkildə təhlil edir.

Nəhayət, Birinci Türkoloji Qurultayın yorulmaz tədqiqatçılarından olan professor Cəlal Qasımov *"Birinci Türkoloji Qurultay: Şahidlər və şəhidlər"* adlı araşdırmasında Qurultay iştirakçılarını yalnız görkəmli elmi şəxsiyyətlər kimi deyil, həm də tarixin "şəhidləri" kimi təqdim edir. Əsər həmin dövrün siyasi, ideoloji və sosial mühitini əhatəlişəkildə araşdırır və bu mühiti arxiv materialları, orijinal sənədlər və faktiki məlumatlarəsasında təqdim edir. C.Qasımov, tədqiqatında Qurultayın elmi fəaliyyətini, iştirakçıların bilik və nailiyyətlərini, onların qarşılaşdıqları çətinlikləri və siyasi təzyiqləri detallı şəkildə işıqlandırır. Faktoloji zənginliyi, metodoloji dərinliyi və tarixi-siyasi konteksti iləəsər Birinci Türkoloji Qurultayın elmi irsinin öyrənilməsində əsas istinad mənbələrindən biri kimi çıxış edir və həmçinin türkologiya elminin XX əsrdəki inkişaf proseslərinianlamaqda dəyərli bir resurs rolunu oynayır [İbrahimov, 2016: 215].

Qurultaydan bəri ötən dövr, ilk növbədə, türkologiyaya dair yeni elmi konsepsiyaların formalaşması, Azərbaycanın dünya miqyasında aparılan türkolojiaraşdırmaların nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanınması, eləcə də türk xalqlarınınmədəni-mənəvi birliyinin nəzəri-elmi bünövrəsinin yaradılması baxımından əlamətdardır. Bu nailiyyətlər Birinci Türkoloji Qurultayın təşkili və elmi fəaliyyətinə verdiyi töhfələrin göstəricisi olmaqla yanaşı, günahsız repressiya qurbanı olmuş görkəmli türkoloqalimlərin xatirəsinə ehtiramın ifadəsi kimi də dəyərləndirilir.

Nəticə

Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultaydan müasir dövrə qədər ortaq əlifba vəorfoqrafiya məsələləri türk xalqlarının elmi, mədəni və ictimai inkişaf tarixində mühümyer tutmuşdur. Aparılan araşdırma göstərir ki, 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Qurultayyalnız türkologiyanın müxtəlif sahələri üzrə elmi müzakirələrin aparıldığı bir toplantıdeyil, həm də türk xalqları arasında yazı birliyinin yaradılması, ortaq dil prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi və elmi-mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi istiqamətində mühümtarixi təşəbbüs olmuşdur. Qurultayda əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və ədəbi dilməsələləri ətrafında aparılan müzakirələr türk xalqlarının dil yaxınlığının elmi əsaslarlaöyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli nəticələr doğurmuşdur.

Araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir ki, ortaq əlifba ideyasının inkişafı yalnız-dilçilik amilləri ilə şərtlənməmiş, müxtəlif dövrlərin siyasi və ideoloji şəraiti də buprosesə ciddi təsir göstərmişdir. Sovet hakimiyyətinin sonrakı mərhələlərində türkxalqlarının əlifbalarında həyata keçirilən dəyişikliklər yazılı ünsiyyətinməhdudlaşmasına, ortaq yazı ənənələrinin zəifləməsinə və türk xalqlarının mədəniəlaqələrində müəyyən maneələrin ya-ranmasına səbəb olmuşdur. Qurultay iştirakçılarınınbir qisminin repressiyaya məruz qalması isə türkologiyanın inkişafına və həmin dövrdəformalaşan elmi ənənələrin davamlılığına ağır zərbə vurmuşdur.

XX əsrin sonlarında türk dövlətlərinin müstəqillik əldə etməsi ortaq əlifbaməsələsinin yenidən aktuallaşmasına şərait yaratmışdır. Müasir dövrdə bu istiqamətdəaparılan müza-kirələr və həyata keçirilən təşəbbüslər Birinci Türkoloji Qurultayda irəlisürülmüş ideyaların yeni tarixi şəraitdə davam etdirildiyini göstərir. Bununla belə, ortaqəlifbanın qəbul edilməsi ilə yanaşı, onun tətbiq mexanizmlərinin, orfoqrafiyaprinsiplərinin və yazılı ünsiyyətdə istifadə imkanlarının elmi əsaslarlamüəyyənləşdirilməsi də xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, Birinci Türkoloji Qurultayın yüzillik tarixi təcrübəsi göstərir ki, ortaqəlifba və orfoqrafiya məsələləri türk dünyasında elmi-mədəni əməkdaşlığıngenişləndirilməsi, qarşılıqlı anlaşmanın gücləndirilməsi və ortaq mədəni irsin qorunmasıbaxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu istiqamətdə ardıcıl elmi araşdırmalarınaparılması, tarixi mənbələ-rin üzə çıxarılması və müasir təşəbbüslərin əlaqələndirilməsiortaq əlifba ideyasının gələcək inkişafı üçün vacib şərtlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

AKALIN, H. Ş. (2025). *100. yılında 100 soruda Birinci Türkoloji Kurultayı*. Erkmen Yayımcılık.

BABAYEV, A. (2016). *Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya*. Bakı: Elm.

BÜNYADOV, Z. (2017). *Qırmızı terror*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.

BURAN, A. (2016). *Kurşunlanan Türkoloji*. Ankara: Akçağ Yayınları.

CASTAGNE, J. (1926). Le congrès de turcologie de Bakou en mars 1926. *Revue du Monde Musulman*, 63.

İBRAHİMOV, E. (2016). Türk dünyasında ortak konuşma dili oluşturulmasında alfabe və imla sorunları. *Gazi Türkiyat*,(18), s. 213–220.

İBRAHİMOV, E. (2026). *Birinci Türkoloji Qurultayda ortaq əlifba, imla və ədəbi dil məsələləri*. Bakı: Tuna QSC.

İSHAKİ, A. (1926, Şubat). Arap ve Latin harfleri. *Türk Yurdu*, (16).

NAĞISOYLU, M. (2016, iyun). I Türkoloji Qurultay – tarixə düşmüş əlamətdar hadisə. *525-ci qəzet*.

NƏRİMANOĞLU, K. V., & AĞAKİŞİYEV, Ə. (2006). *1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı*. Bakı: Çinar-Çap.

NERİMANOĞLU, K. V., & ÖNER, M. (2008). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı (Tutanaklar)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ORTAYLI, İ. (2000). Türkoloji ve Slavistik: Türkiye Türkolojisi ve Rusya ve Sovyet Türk aydınlarının Türkolojisi üzerine. *Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisadî ve sosyal değişim (Makaleler I)* içinde. Ankara: Turhan Kitabevi.

QASIMOV, C. (2019). *Birinci Türkoloji Qurultay: Şahidlər və şəhidlər*. Bakı: Gənclik Nəşriyyatı.

Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля – 5 марта 1926 г.: Стенографический отчет. (1926).Баку.

АШНИН, Ф. Д., АЛПАТОВ, В. М., & НАСИЛОВ, Д. М. (2002). *Репрессированная тюркология*. Москва: Востк.

GÜRCİSTAN SSC'DE YENİ TÜRK ALFABESİ VE KİMLİK İNŞASI

Ergün MAMEDOV
Doktorant, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
ergunmamedov@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6048-4399

ÖZƏT

1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı Türk dünyasının mədəni inteqrasiyası və müasirləşmə yolunda bir milad hesab edilsə də, Gürcüstan Sovet Sosialist Respublikasındakı (SSR) Türk cəmiyyəti daxilində əlifba dəyişikliyi prosesi mərkəzdən asılı olmayan, daha erkən və özünəməxsus səbəblərə dayanır. Bu məruzənin əsas məqsədi 1922-ci ildə Azərbaycanla eyni vaxtda başlayan ilk təşəbbüsləri və 1923–1924-cü illərdə Gürcüstan miqyasında təsisatlaşaraq sürət qazanan Yeni Türk Əlifbası (YTƏ) fəaliyyətlərini tarixi nöqteyi-nəzərdən tədqiq etməkdir. Tədqiqatda inqilabın hərəkətverici qüvvəsi olan Ümum-Gürcüstan (Gürcüstan və Tiflis) YTƏ Komitələri ilə Yeni Türk Əlifbası Dostları Cəmiyyətinin (YTƏDC) təşkilati strukturları, əyalətlərdəki örgütlənmələri və əhalini səfərbər etmə üsulları arxiv sənədlərinin işığında nəzərdən keçirilir. Araşdırmanın metodologiyası dövrün birincili mənbələri və mətbuatı üzərində qurulmuşdur. Zarya Vostoka, Dan Yıldızı, Işık Yol, Komunisti və Yeni Fikir kimi mətbu orqanlarda yer alan mülahizələr təhlil edilərək, bu dəyişikliyin təhsilin dünyəviləşməsi və mətbuat dilinin çevrilməsi üzərindəki konkrət təsirləri ortaya qoyulur. Tədqiqatın nəzəri diqqət mərkəzini "kimlik inşası" prosesindəki ziddiyyətlər təşkil edir. Mərkəzi Sovet idarəçiliyi (Bolşeviklər) Latin qrafikalı əlifbanı Türk cəmiyyətini Türk və İslam dünyası ilə olan bağlarından qoparmaq və "sovetləşdirmək" vasitəsi kimi görürdü. Buna qarşı olaraq, yerli Türk ziyalıları və xalq təbəqəsi eyni prosesi milli kimliyi müasirləşdirmə, təhsili kütləviləşdirmə və şüurlanma fürsəti saymışdır. Məruzə bu ikiləşmədə yaşanan "Türklük-Sovet" kimlik toqquşmasını araşdırır. Belə ki, Gürcüstandakı Türklər əlifba dəyişikliyi prosesini passiv bir inzibati uyğunlaşma əvəzinə, öz milli kodlarını qorumaq instinkti ilə formalaşan fəal bir müzakirə meydanına çevirmişdirlər.

Açar sözlər: Türkoloji Qurultay; Yeni Türk Əlifbası; Gürcüstan SSR; Türk kimliyi; Kimlik toqquşması.

ABSTRACT

Although the 1926 Baku Turkology Congress is considered a milestone in the cultural integration and modernization of the Turkic world, the alphabet transition process within the Turkic community of the Georgian Soviet Socialist Republic (SSR) relied on earlier, independent, and unique motives separate from the central authority. The primary goal of this paper is to historically examine the initial initiatives that began simultaneously with Azerbaijan in 1922, as well as the New Turkic Alphabet (NTA) activities that gained momentum as they institutionalized across Georgia in 1923–1924. Drawing on archival documents, this study addresses the organizational structures, regional branches, and public mobilization methods of the All-Georgian (Georgia and Tbilisi) NTA Committees and the Association of Friends of the New Turkic Alphabet (AFNTA), which served as the driving forces of this revolution. The methodology relies on primary sources and periodicals of the period. By analyzing commentary from publications such as Zarya Vostoka, Dan Yıldızı, Işık Yol, Komunisti, and Yeni Fikir, the tangible effects of this transition on the secularization of education and the transformation of

the press language are revealed. The theoretical focus of the study lies in the contradictions within the process of "identity construction." The central Soviet administration (Bolsheviks) viewed Latinization as a tool to sever the Turkic community from its ties with the broader Turkic and Islamic worlds and to "Sovietize" it. Conversely, local Turkic intellectuals and the populace regarded this same process as an opportunity to modernize their national identity, expand education, and raise socio-cultural consciousness. This paper examines the conflict between "Turkic" and "Soviet" identities arising from this dichotomy. Indeed, the Turks in Georgia transformed the alphabet adoption process from passive administrative compliance into an active arena of negotiation shaped by the drive to preserve their national identity.

Keywords: Turkology Congress; New Turkic Alphabet; Georgian SSR; Turkic Identity; Identity Conflict.

Giriş

19. Yüzyılın sonundan itibaren Rusya İmparatorluğu'ndaki Türk topluluklarının Usûl-i Cedit hareketiyle başlayan modernleşme süreci, Tiflis merkezli eğitim reformları ve 1918-1921 bağımsızlık tecrübesiyle şekillenmiştir. Sovyet iktidarının ilk yıllarında bu miras, "yerlileştirme" politikalarıyla birleşerek Latin esaslı Yeni Türk Alfabesi'ne (YTA) geçiş sürecini hızlandırmış; alfabe reformu teknik bir okuryazarlık hamlesinden ziyade seküler bir kimlik inşası ve "kültürel devrim" projesi olarak kurgulanmıştır. Bu çalışma, söz konusu süreci Sovyet merkezinin Homo Sovieticus yaratma hedefi ile yerel aydınların "millî asrileşme" idealleri arasındaki çatışma zemininde ele almaktadır.

Çalışma kapsamında; 1922'de Tiflis Türk Dram Tiyatrosu'nda Neriman Nerimanov ile başlayan ilk teşebbüsler, YTA Tiflis Komitesi ve Yeni Türk Alfabesi Dostları Derneği'nin (YTAD) kurumsal örgütlenmesi, 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı'nın bölgedeki yankıları ve matbuatın dilinin (özellikle Işık Yol ve Dan Yıldızı) dönüşümü üzerindeki tesirleri dönemin birincil kaynakları ışığında analiz edilmektedir. Araştırmanın nihai odağını ise, 1930'ların sonunda Latin alfabesinin "Türkçü" bir tehdit olarak kriminalize edilmesiyle başlayan tasfiye süreci ve 1939'daki zorunlu Kirilleştirme müdahalesinin Türk kimliği üzerindeki dekonstrüktif etkileri oluşturmaktadır.

1. Gürcistan'daki Türklerde Modernleşmenin Kökleri ve Siyasal Kimlik.

Gürcistan'daki Türk toplumunun modernleşme ve kimlik inşası süreci, 19. yüzyılın sonlarında İsmail Bey Gaspıralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik" ilkesiyle kurumsallaşan ve ezberci medrese eğitimine karşı ses temelli okuryazarlığı, dünyevi bilimleri ve ana dilde eğitimi savunan Usûl-i Cedit hareketiyle başlamıştır [Yıldırım, 2019: 1]. Tiflis, Tercüman gazetesinin yaydığı fikirlerin bir matbuat laboratuvarı gibi işlendiği stratejik bir merkez olurken [Tercüman, 1883: 1; Tercüman, 1912: 1], bölgedeki eğitim hamleleri 1847'de Şiiler için Âliyye ve 1849'da Sünniler için Ömeriyye mekteplerinin açılmasıyla somutlaşmış ve müfredata eklenen pozitif bilimlerle sekülerleşmenin tohumları atılmıştır [Kavkaz, 1847: 2; Goca Memmedli, 2021: 1027-1028]. 1850 tarihli bir incelemede, mevcut nüfusa ve molla sayısına rağmen çocukların büyük kısmının eğitimsiz kaldığının saptanması yerel halkı harekete geçirmiş [Tahirzade, 1962: 143-147]; 1877'de Kızılhacılı ve 1886'da Karacalar köylerinde halkın kendi imkânlarıyla açtığı mektepler, maarifleşme arzusunun yerel bir direnişe dönüştüğünü kanıtlamıştır [Izvlecheniye iz Otcheta, 1878: 17-18; Kichiga, 1886: 2-3; Tsirkulyar po Upravleniyu Kavkazskim, 1886: 193].

Güney Kafkasya'da kök salan bu Ceditçilik hareketi, Said Ünsizade ve Ömer Faik Bey Nemanzade gibi aydınların öncülüğünde, Vatan Dili gibi eserlerle pedagojiyi ana dil zeminine oturtarak ağır dinî eğitim yerine rasyonel düşünceyi savunan stratejik bir millî kimlik inşasına dönüşmüştür [Çernyayevski vd. 1888: 1-3; Nemanzade, 1904: 2]. 1918-1921 yılları arasındaki Gürcistan Cumhuriyeti döneminde bu kültürel birikim siyasal bir temsiliyet kazanmış; Abdürrahim Bey Hakverdiyev ve Ali Haydar Karayev gibi isimler mecliste aktif rol oynarken [Gruziya, 1918: 2], Borçalı'dan seçilen Peri Hanım Sofiyeva, Türk ve İslam dünyasının ilk kadın milletvekili olarak modernleşme hareketinin en somut tarihî zaferi olmuştur [Sakhalkho Sakme, 1918: 4].

Siyasal temsiliyetin yanı sıra, Mehmed Emin Resulzade'nin de stratejik önemini vurguladığı Borçalı bölgesi; Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasındaki toprak iddialarının ve İngilizlerin "tarafsız bölge" ilanıyla küresel kriz yönetiminin merkezinde yer almıştır [ACDA, 894/10/31: 27-28]. 1921 yılında Kızıl Ordu'nun Borçalı üzerinden gerçekleştirdiği saldırı ve başlayan Sovyet işgali, bu kısa bağımsızlık dönemini sona erdirse de bölgedeki entelektüel dinamizmi yok edememiştir [Khaçapuridze, 1951: 18-19]. Aksine, yaşanan bu siyasî ve askerî kırılma, 1922 yılından itibaren hem millî hem de sosyalist bir zeminde olgunlaşacak olan ve Latinleşme hareketi üzerinden şekillenecek "Yeni Türk Alfabesi" sürecinin ideolojik altyapısını kuran temel itici güç hâline gelmiştir.

2. Yeni Türk Alfabesi'ne Doğru ve Hareketin Doğuşu.

Gürcistan SSC'de alfabe değişikliği süreci, 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı'ndan çok daha önce, merkezden bağımsız gelişen saiklerle 1922 yılında yerel aydınların öncülüğünde başlamıştır. Sürecin fikrî miladı, 3 Aralık 1922'de Tiflis Türk Dram Tiyatrosu'ndaki tarihî toplantıda Neriman Bey Nerimanov'un yaptığı konuşmadır. Neriman Bey, Arap alfabesinin Türk dilini cehalete mahkûm ettiğini ve kültürel gelişimi engellediğini vurgulayarak; "*Durup bekleyemeyiz... Bir dakika bile kaybedemeyiz, üretmeli, yaratmalıyız ve bunun için okuryazar olmak* şart" diyerek Latin esaslı yeni alfabenin kaçınılmazlığını ilan etmiştir [A. Sh., 1922: 3].

Dönemin Tiflis merkezli basını, bu çağrıyı sistemli bir ideolojik savunuya dönüştürmüştür. Bahram Bey Bahramov, 9 Aralık 1922 tarihli Zarya Vostoka gazetesindeki "Latin Alfabesinin Tanıtımı" başlıklı yazısında; Arap yazısının "nokta bolluğu, harflerin okunma zorluğu ve sesli harf eksikliği" gibi yapısal kusurlarının halkı sistematik cehalete mahkûm ettiğini belirtmiştir. Bahram Bey, Latin alfabesini Türkçeyi yabancı etkilerden arındıran ve "dile yeni kurallar kazandıran" bir millî diriliş projesi olarak konumlandırmıştır [Bakhramov, 1922: 1].

Abdulaziz Bey, 13 Ocak 1923 tarihli Zarya Vostoka gazetesindeki makalesinde, reformu *"Doğu'nun donuk dünyasına karşı yürütülen ilerici bir hamle"* olarak tanımlamıştır [A. Sh., 1923: 4]. Abdulaziz Bey, 22 Nisan 1923 tarihli aynı gazetedeki "Türk Dili'nin Devrimi" başlıklı yazısında ise, Arapça ve Farsça yüklü edebî Türkçeyi elitist bir form olarak eleştirmiştir. Ona göre reformun asıl gayesi, halkın konuştuğu yalın Türkçeyi eğitim ve basın dili hâline getirerek kitlelerin zihinsel bağımsızlığını sağlamaktır [Sharif, 1923: 4].

Aynı dönemde Alizade, 31 Mart 1923 tarihli *Zarya Vostoka* gazetesindeki "Yeni Türk Alfabesi Hakkında" yazısında; "*uykudan uyanmak ve ilerlemek istiyorsak, yeni alfabeyi hayatımıza kararlılıkla dâhil etmeliyiz*" vurgusu yaparak reformun aciliyetini dile getirmiştir [Alizade, 1923: 2]. Bu erken dönem tartışmaları, Latinleşmenin teknik bir değişimden ziyade bir "zihinsel istiklâl" aracı olarak görüldüğünü kanıtlamaktadır. Tiflis merkezli aydınlar, bilimsel ve teknik kavramların Avrupa dillerinden alınmasının çağdaş dünyayla bütünleşme için zorunlu olduğunu savunmuşlardır [Işık Yol, 1924: 1].

Kurumsallaşma süreci, 1922 sonunda Bakü merkezli komitenin Tiflis temsilciliğini açmasıyla hız kazanmıştır. Bu dönemde B. Talıblı, 5 Kasım 1922 tarihli Zarya Vostoka

gazetesindeki yazısında, Latin alfabesinin kabulünü "proletarya devriminin yeni bir kazanımı" ve "Türk-Tatar halklarının kültürel ilerlemesinde güçlü bir araç" olarak nitelendirmiştir [Talıblı, 1922: 1]. 1923 yılından itibaren kurulan YTA Tiflis Komitesi, faaliyet alanını Ermenistan, Nahçıvan ve Tebriz'e kadar genişletmeyi hedeflemiştir [Sharif, 1923: 4].

3. YTA'nın Kurumsallaşması ve 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Etkisi.

YTA'nın Gürcistan'da kitleselleşmesi, 14 Ocak 1925 tarihinde Gürcistan SSC Halk Komiserleri Konseyi tarafından onaylanan "Yeni Türk Alfabesi Dostları Derneği" (YTAD) tüzüğü ile resmî bir zemin kazanmıştır. Tüzüğün 1. maddesine göre derneğin temel amacı, Türk nüfusu arasında YTA'yı yaymak ve kitlelerin bu sürece aktif katılımını sağlamaktır [BOA 8/2/M/14/01/1924]. Derneğin onursal başkanlıklarına Samet Ağa Ağamalıoğlu, Mihail Tskaia ve F. Mahradze gibi yöneticiler getirilirken; fiilî yönetimde Rızakulu Bey Necefov ve Davut Resulzade gibi aydınlar görev yapmıştır [Zarya Vostoka, 1925a: 5].

1926 Bakü Türkoloji Kurultayı, Gürcistan'daki Türkler için reformun meşruiyetini uluslararası sahada tescilleyen tarihî bir dönüm noktası olmuştur. Kurultaya Gürcistan'dan resmî temsilci olarak YTA Komitesi adına Abdülaziz Bey ve Eğitim Bakanlığı adına Rızakulu Bey katılmıştır [Kommunist, 1926: 3]. Kurultayda alınan Latin alfabesine geçiş kararı, delegasyon tarafından coşkuyla karşılanmış; Rızakulu Bey bu anı "özgürlük alfabesinin zaferi" olarak nitelendirmiştir. Bekir Çobanzade, 11 Aralık 1925 tarihli Zarya Vostoka röportajında; Kurultay'ın Türk dünyasını kapsayan bütüncül bir perspektif sunacağını vurgulamıştır [Zarya Vostoka, 1925b: 3].

Kurultay sonrası Tiflis merkezli neşriyat organlarında reformun ideolojik savunusu derinleşmiştir. Rızakulu Bey, Dan Yıldızı dergisinin Temmuz 1926 tarihli nüshasında yayımlanan "Yeni Alfabe ve Beyaz Muhacirlerimiz" makalesinde; reformu köhnemiş feodal mirasa vurulmuş bir darbe olarak tanımlamış ve Arap alfabesini "cehalet simgesi" olarak nitelemiştir [Necefov, 1926: 20-22]. Aynı derginin Haziran 1926 sayısında Safrastyan, "İmla Meselesi ve Onu Halletmenin Yolları" başlıklı yazısında Türk dilinin ünlü uyumu temelindeki dilbilimsel gerçeklerle Latin alfabesinin zorunluluğunu savunmuştur [Safrastjan, 1926: 19-22].

Kurumsallaşma süreci, 1929 yılında YTA'nın Gürcistan'da mutlak egemenlik kurmasıyla zirveye ulaşmıştır. Umumî Gürcistan Merkez Yürütme Komitesi'nin 5 Ekim 1929 tarihli kararnamesiyle, Arap alfabesinin kullanımı tamamen yasaklanmış ve tüm resmî yazışmaların Latin alfabesiyle yapılması zorunlu kılınmıştır. Kararnamede eski yazının *"geniş kitleler için erişilemez olduğu"* belirtilerek; 1 Ocak 1930'dan itibaren tüm kurumlarda YTA'ya geçileceği ilan edilmiştir [Komunisti, 1929: 3]. Bu dönemde Y. Nazirov, Dan Yıldızı dergisinin Ekim 1927 sayısında yayımlanan "Yeni Türk Alfabesi ve Onun Muvaffakiyetleri" makalesinde; Latin alfabesini halkı "karanlık geçmişin kalıntılarından" koparıp sosyalist bir bilinçle donatacak merkezî bir araç olarak konumlandırmıştır [Nazirof, 1927: 47-49].

4. Matbuat ve Eğitim Seferberliği: Kimlik İnşasının Araçları ve Pratik Sorunlar.

Latinizasyon sürecinin Tiflis'teki temel taşıyıcısı, kurumsal bir nitelik kazanan Türk matbuatı olmuştur. YTA Tiflis Komitesi'nin resmî organı olan Işık Yol gazetesi, 1924 yılında Davut Resulzade liderliğinde yeni alfabeyi öğretme misyonunu üstlenmiştir. Davut Bey, gazeteyi *"halkın cehalet zincirlerini kırarak ona gerçek kültürel bağımsızlık kazandıran güçlü bir kalkınma silahı"* olarak tanımlamıştır [Rasulzade, 1924: 1]. Işık Yol gazetesinin 4 Temmuz 1924 tarihli nüshasında Cavadzade, asıl mücadelenin alfabeyi geçerek dili Arapça ve Rusça kelimelerin yozlaştırıcı etkisinden kurtarıp "arı bir Türkçe"

yaratmak olduğunu vurgulayan "Dil Meselesi" başlıklı makalesini yayımlamıştır [Işık Yol, 1924: 2].

Matbuatın ideolojik rolü edebî eserlerle de desteklenmiştir. Işık Yol'da yayımlanan Ali Nazım'ın "Mektepli Marşı"ndaki *"Bizler ilim ordusuyuz, her zaman/Bu karanlık ufukları sileriz"*dizeleri, yeni nesle seküler ve modern bir kimlik aşılamayı hedeflemiştir [Nazım, 1924: 1]. Eğitim alanında ise Tiflis'teki Nerimanov Kulübü devrimin sosyal kalbi olmuş; burada düzenlenen okuryazarlık kursları Drosha (Bayrak) dergisinin 15 Ağustos 1930 tarihli sayısında fotoğraflarla belgelenmiştir. Fotoğraf altı yazısında, *"Komsomol üyeleri, Nerimanov Kulübü'nde yaşlı bir Türk'e yeni alfabeyi anlatıyorlar"* ifadesi yer almaktadır [Drosha, 1930: 9].

Eğitim seferberliğinin taşradaki uygulamalarında ciddi yapısal sorunlar yaşanmıştır. 1928 sonundaki denetimlerde Kakhet bölgesindeki Yor-Muğanlı köylerinde 80 öğrenciye sadece 30 kitap düştüğü; öğretmenlerin aylarca maaş alamadığı rapor edilmiştir [Zarya Vostoka, 1928b: 4]. Ayrıca Nerimanov Kulübü kütüphanesi, 1928'deki denetim yazısında [Zarya Vostoka, 1928a: 3]. Türkçe kitapların azlığı ve yeni alfabe ile basılan yayınların "yok denecek kadar sınırlı olması" nedeniyle sertçe eleştirilmiştir. Tüm bu eksikliklere rağmen, 1929 yılının Haziran ayında Tiflis Türk Pedagoji Teknik Okulu ilk mezunlarını vererek taşraya 24 yeni öğretmen göndermiştir [I. T., 1929: 4].

5. Alfabe Ekseninde Türklük-Sovyet Kimlik Çatışması.

Gürcistan SSC'deki alfabe değişikliği süreci, merkezî Bolşevik idaresi ile yerel Türk aydınları arasında "kimlik inşası" hedefleri bakımından derin bir tezat ve sessiz bir mücadele sahası oluşturmuştur. Merkezî Sovyet yönetimi (Bolşevikler), Latin harflerine geçişi Türk toplumunu İslam dünyası ve Türkiye ile olan tarihsel ve kültürel bağlarından koparmak, onları ideolojik olarak yalıtıp Marksist-Leninist öğretilerle Homo Sovieticus kimliği -Sovyetleştirme- amacıyla bir kaldıraç olarak kullanmayı hedeflemiştir. Bolşevik stratejisine göre bu değişim, dinî otoritenin etkisini kırmak ve kitleleri sosyalist modernleşmeye entegre etmek için araçsallaştırılmış bir hamledir. Nitekim T. Hüseyinov, 1931 yılında Zakafkasya Bolşeviği dergisinde yayımlanan "Mektebe ve Muallime Doğru" başlıklı makalesinde, yeni alfabenin asıl amacının halka "sosyalist bilinç" kazandırmak olduğunu açıkça ilan etmiştir [Huseinof, 1931: 56-63].

Buna karşın, yerel Türk aydınları ve halk tabanı, alfabe reformunu Sovyet ideolojisine pasif bir boyun eğme olarak değil; aksine millî kimliği asrileştirme, eğitimi yaygınlaştırma ve millî bir uyanış vesilesi saymıştır. Yerel entelektüeller için Latin alfabesi, Türk halklarının "zihnî istiklâline" giden yolun anahtarı ve Doğu'nun donuk dünyasından kurtuluşun sembolü olarak görülmüştür [Suleyman, 1926: 21-24]. Bu noktada Gürcistan'daki Türkler, alfabe sürecini merkezî otoritenin dayattığı tek tip bir kimlik kalıbı yerine, kendi millî kodlarını koruma güdüsüyle şekillenen faal bir müzakere sahasına dönüştürmeyi başarmışlardır.

Gürcistan'daki Türk matbuatı, bu çatışmanın millî kanadını temsil eden en güçlü platform olmuştur. Özellikle M. Nermi, Dan Yıldızı dergisinin Ekim 1927 tarihli nüshasında kaleme aldığı "Türkçemiz ve Latin Harfleri" başlıklı makalesinde bu çatışmanın millî boyutunu şu sözlerle ifade etmiştir: *"Bize göre Latin harfleri her şeyden önce millî ve devlete ait bir meseledir... Türk dili zincirlerini çözecek mukaddes eli bekliyor"*. Nermi'nin bu yaklaşımı, alfabeyi Sovyetlerin bir lütfu olarak değil, Türk dilinin kendi doğasından gelen bir "kurtuluş" ihtiyacı olarak tanımlaması bakımından "Türklük" kimliğini önceler [Nermi, 1927: 53-55].

Eğitim seferberliği de bu eksende yürütülmüş; Sacide Kayıbova, Dan Yıldızı'nın Eylül 1926 tarihli nüshasında yayımlanan "İçtimai Hayatta Türk Kadını ve Bilgi" makalesinde, yeni alfabeyi Türk kadınını ev içi esaretten kurtarıp "beşer medeniyetine" dahil edecek bir

devrim olarak nitelemiştir. Sacide Hanım'a göre, Latin temelli yeni alfabe, kadınları üretim ve sanayi süreçlerine entegre edecek teknik bir devrim aracıydı. Bu durum, Sovyetlerin "içeriği sosyalist, formu millî" düsturuna rağmen, yerel aydınların formu da içeriği de millî bir zeminde tutmaya çalıştığını kanıtlamaktadır [Kayıbova, 1926: 24].

Ancak bu özgün kimlik inşası alanı, 1930'ların sonunda Stalinist rejimin sertleşmesiyle daralmaya başlamıştır. 1920'lerde modernleşmenin sembolü olan Latin harfleri, artık Türk halklarını Sovyet kültüründen uzaklaştıran ve "Türkçülük" tehlikesini besleyen bir tehdit olarak yeniden kodlanmıştır. VKP(b) Azerbaycan Sekreteri Mircafer Bağırov, 28 Şubat 1937 tarihli VKP(b) Merkez Komitesi oturumunda, Latin alfabesini savunanları "Türkiye önderliğinde bir Türk-Tatar devleti kurmayı hedeflemekle" suçlamış ve bölgedeki en büyük tehlikenin "Türkçülük" olduğunu ilan etmiştir [Voprosı İstorii, 1994: 26].

6. Tasfiye ve Kırılma: Latin'den Kiril'e Geçiş.

1920'lerde bir "ilerleme" sembolü olarak kutsanan YTA ve bu reformu yürüten kadrolar, 1930'ların sonunda Stalinist rejimin merkezîleşmesiyle birlikte "Büyük Terör" dalgasının hedefi haline gelmiştir. Mir Cafer Bağırov'un Stalin'e sunduğu raporlarda [RGASPİ, 17/114/956], Latin harflerinin "Sovyet kültüründen uzaklaştırıcı" ve "bilimsel temelden yoksun" olduğu iddia edilerek, YTA'nın "burjuva milliyetçileri" tarafından halkı Sovyet etkisinden koparmak için bir araç olarak kullanıldığı öne sürülmüştür. Bu ideolojik suçlamalar, Troçkist ve karşı-devrimci unsurların etkisi altında olduğu iddia edilen Tiflis merkezli Türk okullarına yönelmiş; müfredatlar boşaltılarak yerini Leninist-Stalinist propagandaya bırakmıştır. Bu süreçte basın, okullara yönelik eleştirilerin merkezi olmuştur. Yeni Kend gazetesinin 27 Kasım 1934 tarihli nüshasında, *"Tiflis Türk Eğitim Kombinatı'nın dâhili işleri ve eğitim kalitesi kâfi derecede değildir. Tiflis Maarif Şubesi ve Maarif Komiserliği acilen bu işle meşgul olmalı; Tiflis Türk Eğitim Kombinatı'nın vaziyetini iyileştirmelidir"* ifadelerine yer verilirken [Yeni Kend, 1934b: 3]; bir gün sonraki nüshada eğitimin etnik köken fark etmeksizin ideolojikleşmesi gerektiği, *"Fırka Eğitimi, Marks-Lenin Teorisinin Benimsenmesi Şiarı Altında Yürütülmelidir"* başlığıyla duyurulmuştur [Yeni Kend, 1934a: 2].

Bu ideolojik baskı ortamı, 16 Kasım 1938 ve 15 Haziran 1939 tarihli kararnamelerle Latin alfabesinin kaldırılarak zorunlu Kiril alfabesine geçilmesiyle kesin bir siyasî kırılmaya dönüşmüştür. Politbüro'nun "Azerbaycan Yazısının Rus Alfabesine Geçirilmesi" hakkındaki kararı, Gürcistan'daki Türk okullarını da doğrudan etkilemiş ve 1920'lerde hedeflenen kültürel bütünleşme ideali parçalanmıştır [RGASPİ, 17/114/956/237-239]. Bu müdahale, Türk topluluklarının ortak hafızasını kırmak ve onları Sovyet-Rus hegemonyası altında yeniden tanımlamak amacıyla yürütülen kasıtlı bir Sovyet etnik mühendisliği pratiğidir. Büyük Terör döneminde, YTA faaliyetlerini yürüten ve 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı'na katılan aydın kadroların büyük çoğunluğu "burjuva milliyetçisi" suçlamasıyla tasfiye, sürgün veya infaz edilmiştir [ARMAİ, 515/1/46].

Büyük Terör'ün proleter cephelerde genişletilmesi süreci, 1937-1938 yıllarında Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te "Troçkist ve karşı-devrimci (burjuva milliyetçileri)" unsurların hedef alındığı yoğun mitinglerle sahne olmuştur [Yeni Kend, 1938: 1]. Gürcistan SSC'deki YTA tecrübesi, bir toplumun modernleşme iradesinin ideolojik müdahalelerle nasıl dönüştürüldüğünün somut bir nişanesidir. 1920'lerde Latin alfabesiyle inşa edilen kültürel köprüler, 1930'ların sonunda 'Kiril duvarları' ile kesintiye uğrasa da; Tiflis'ten taşraya uzanan bu aydınlanma hamlesi, Gürcistan'daki Türklerin millî hafızasında silinmesi imkânsız izler bırakmıştır.

Sonuç

Gürcistan SSC'de 1923-1937 yılları arasında uygulanan YTA süreci, yerel Türk aydınlarının öncülüğünde yürütülen modernleşme ve kimlik inşası hamlesinin en somut tezahürüdür. Latinizasyon hareketi sadece teknik bir harf değişimi olarak kalmamış; eğitim seferberliği, matbuatın sadeleşmesi ve kadının toplumsal statüsünün yükseltilmesi gibi devrimci adımlarla Türk kimliğinin seküler bir zeminde güçlenmesini sağlamıştır. Bölgedeki aydınlar, bu süreci Türk dünyasıyla kültürel köprüler kurma ve halkın zihinsel bağımsızlığını kazanma aracı olarak görerek, reformu millî kodları koruyan stratejik bir vizyonla hayata geçirmişlerdir.

Ancak 1930'ların sonunda Stalinist rejimin merkezîleşmesiyle birlikte bir "ilerleme" sembolü olan bu alfabe, rejim tarafından tehdit olarak algılanmış ve 1939'da zorunlu Kiril alfabesi dayatmasıyla kesintiye uğratılmıştır. Bu müdahale, Türk topluluklarının ortak hafızasını parçalayarak onları Homo Sovieticus kimliği içinde eritmek amacıyla kurgulanan kasıtlı bir etnik mühendislik projesidir. Alfabenin bir kültür duvarına dönüştürülme çabasına rağmen, Gürcistan'daki Türklerin millî şuuru dayatılan siyasî setleri aşarak özündeki Türklük cevherini muhafaza etmeyi başarmıştır.

KAYNAKÇA

A. SH. (1922). Tiflis: Novıy Tyurskiy Alfavit. *Zarya Vostoka*, (143), 6 Dekabrya 1922, s. 3.

A. SH. (1923). Rabota Nalajivayetsya. *Zarya Vostoka*, (9), 13 Yanvarya 1923, s. 4.

Akhali Turquli Anbanis Shemogheba Sakartveloshi: Dadgenileba. (1929). *Komunisti*, 12 October 1929, s. 3.

ALIZADE. (1923). O Novom Tyurkskom Alfavita. *Zarya Vostoka*, (72), 31 Marta 1923, s. 2.

BAKHRAMOV, B. (1922). Vvedniye Latinskogo Alfavita. *Zarya Vostoka*, (146), 9 Dekabrya 1922, s. 1.

ÇERNYAYEVSKİ, A. O., & VALİBEYOV, S. A. B. (1888). *Veten Dili: Türki-Azerbaycan Dilinde Telimi-Qiraat ve İnşa ve İmla Meşğuliyyeti Üçün Kitapçadır*. Tiflis: Keşkül Matbaası, s. 1–3.

Drosha. (1930). *Drosha*, 15(39), 15 Ağustos 1930, s. 9.

Firqe Tehsilini Marqs-Lenin Teorjasını Benimsemek Elemeti Altında Keçirmeli. (1934). *Yeni Kend*, 273(1155), 28 Noyabry 1934, s. 2.

HUSEİNOF, T. (1931). Meqtebe ve Müellime Doğru. *Zakafkasya Bolşeviqi*, (5), s. 56–63.

I. T. (1929). Dvadtsat Chetıre: Pervıy Vıpusk Tyurskikh Uchiteley v Gruzii. *Zarya Vostoka*, (142), 25 Iyunya 1929, s. 4.

İstlah Meselesi. (1924). *Işık Yol*, (17), 11 Iyul 1924, s. 1.

Izvlecheniye iz Otcheta Direktora Narodnykh Uchilishch Tiflisskoy Gubernii za 1877 god. (1878). Tiflis, s. 17–18.

Kavkaz. (1847). *Kavkaz*, (51), 20 Dekabrya 1847, s. 2.

KAYIBOVA, S. (1926). İctimai Heyata Turq Qadını ve Savad. *Dan Yıldızı*, (5), Sentabir 1926, s. 24.

KHAÇAPURİDZE, G. (1951). Pobeda Sovetskoi Vlasti v Gruzii. *İzvestiya Akademii Nauk Armyanskoi SSR*, (2), s. 5–22.

KICHIGA. (1886). Daba da Sofeli (Motserili Ambavi): Sof. Ghizil-Ajalo. *Iveria*, (242), 8 Noemberi 1886, s. 2–3.

Materialı Fervralsko-Martovskogo Plenuma TK VKO(b) 1937 Goda. (1994). *Voprosı İstorii*, 1(94), Yanvarya 1994, s. 12–28.

Matbuat: Dil Meselesi. (1924). *Işık Yol*, (16), 4 Iyul 1924, s. 2.

MEMMEDLİ, G. G. (2021). Gürcistan'ın Usûl-i Cedit Okullarında Şeriat Dersi (19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başlarında). *Turkic Studies - Education*, 16(2), s. 1027–1028.

Mıstnaya Jizn. (1918). *Gruziya*, 5 Oktyabrya 1918, s. 2.

NAZIM, A. (1924). Mektebli Marşı. *Işık Yol*, (17), 11 Iyul 1924, s. 1.

NAZİROF, Y. (1927). Yeni Türk Elifbası ve Onun Muveffekiyyetleri. *Dan Yıldızı*, (10), Oktyabır 1927, s. 47–49.

NECEFOF, R. (1926). Yeni Elifba ve Ağ Mühacirlerimiz. *Dan Yıldızı*, (3), Iyul 1926, s. 20–22.

NEMANZADE. (1904). Biz de Vaxta Göre Çalışaq. *Şark-i Rus*, (147, 148, 152), 28–29 Avqust 1904–2 Sentyabr 1904.

NERMİ, M. (1927). Türkcemiz ve Latın Herfleri. *Dan Yıldızı*, (10), Oktyabır 1927, s. 53–55.

O-vo druzey novogo tyurskogo alfavita. (1925). *Zarya Vostoka*, (870), 9 Mayıs 1925, s. 5.

RASULZADE, D. (1924). Tyurskiy Alfavit. *Zarya Vostoka*, (567), 5 Maya 1924, s. 1.

SAFRASTJAN, A. (1926). Imla Meselesi ve Onu Hell Etmeq Yolları. *Dan Yıldızı*, (2), Iyun 1926, s. 19–22.

SHARIF, A. (1923). Reforma Tyurskogo Yazıka. *Zarya Vostoka*, (90), 22 Aprelya 1923, s. 4.

SULEYMAN, R. (1926). Ne Üçün Yeni Turq Elifbasını Qebul Etdıq?. *Dan Yıldızı*, (5), Sentabir 1926, s. 21–24.

TAHİRZADE, N. A. (1962). O Musulmanskix Uchilishax v Azerbaidjane v Kontse 40-x i v 50-e Godı XIX v. P. E. Azizbeyova vd. (Ed.), *Materialı po Istorii Azerbaidjana: Trudı Muzeya Istorii Azerbaidjana* (Cilt 5) içinde (s. 145–147). Baku: Izdatelstvo Akademii nauk Azerbaidjanskoy SSR.

TALIBLI, B. (1922). O Novom Tyurskom Alfavite. *Zarya Vostoka*, (118), 5 Noyabrya 1922, s. 1.

Tfilisis Mazris Saerobo Khmosanta Pirveli Ghriloba. (1918). *Sakhalkho Sakme*, 7 Dekemberi 1918, s. 4.

Tiflis Turk Tedris Qombinatının Daxili İşleri ve Tedrisat Keyfiyyeti Kafi Derecede Deyildir. (1934). *Yeni Kend*, 272(1154), 27 Noyabr 1934, s. 3.

Troçkici Eçlafları Sovet Topraqlarından Silmeli! Qanlı Bandanın Butun İştiracıların Mutahhimler Sqamyasına Oturmalı: Tbilisi Muesselerinde Mitinqler. (1938). *Yeni Kend*, 23(1904), 29 Yanvar 1938, s. 1.

Tsirkulyar po Upravleniyu Kavkazskim Uchebnym Okrugom za 1886 God. (1886). Tiflis.

Türkoloji Qurultayına Yeni Nümayendeler. (1926). *Kommunist*, (49), 26 Fevral 1926, s. 3.

Tyurkologicheskiy S'ezd: Prof. Choban-Zade. (1925). *Zarya Vostoka*, (1053), 12 Dekabrya 1925, s. 3.

Tyurskiye Shkolı v Kakhetinskom Uyezde. (1928). *Zarya Vostoka*, (302), 30 Dekabrya 1928, s. 4.

YILDIRIM, S., SABURGALİYEVA, N., & BORANBAYEVA, B. (2019). Kazakistan Ceditçilik Hareketinde Bir Din Adamı: Ömer Karaş, Hayatı ve Faaliyetleri (1875-1921). *Gazi Akademik Bakış*, 12(24), s. 1–20.

4-iy Den Smotra Bibliotek... (1928). *Zarya Vostoka*, (46), 24 Fevralya 1928, s. 3.

XALİDƏ NÜSRƏT VƏ NƏZİHƏ MUHİDDİNİN YARADICILIĞINDA QADIN KİMLİYİ VƏ SOSİAL STREOTİPLƏR

Eşqanə BABAYEVA
Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
M.A.Ərsoy Türkiyə Ədəbiyyatı Mərkəzi

eshqane@mail.ru
ORCİD ID: https://orcid.org/0000-0002-4934-4168

ÖZƏT

Yeni qurulan Türkiyə Cümhuriyyəti qadın hüquqlarına xüsusi önəm vermiş, II Məşrutiyyət dövründən etibarən formalaşan qadın hərəkatı isə "Qadınlar dünyası", "Xanımlar aləmi" və "Gənc qadın" kimi mətbu orqanların nəşri ilə ictimai və ədəbi mühitə yeni bir dinamika qazandırmışdır. Bu mühit yazıçılara gender problemlərini, türk və ümumən müsəlman qadının kimliyini bədii əsərlərin əsas mövzusuna çevirmək imkanı yaratmışdır. Məqalə XX əsr türk qadın yazıçılarından Xalidə Nüsrət Zorlutuna (1901-1984) və Nəzihə Mühiddin Təpədələngilin (1889-1958) romanlarında gender məsələlərinin bədii konflikt müstəvisində təhlilinə həsr olunmuşdur. Onların yaradıcılığında qadınların sosial stereotiplərə qarşı mübarizəsi, şəxsi arzu və xəyalları ilə ənənələr arasında yaranan dramatik gərginlik ön plana çıxır. Bu əsərlərdə qadınların daxili aləmi, sosial məhdudiyyətlərə qarşı çıxışları və azadlıq axtarışları incəliklə işlənmişdir. Hər iki yazıçının əsərlərində qadının söz haqqının olmaması, zorla evləndirilmə, cariyəlik və hərəmxana həyatının ağır reallıqları öz əksini tapır. Müəlliflər qadın mənliyi və müstəqilliyi uğrunda cəsarətli mövqe sərgiləyərək, onların acınacaqlı vəziyyətini bütün açıqlığı ilə ortaya qoymuş, yalnız Türkiyədə deyil, ümumən müsəlman dünyasında qadınların sosial mövqeyini işıqlandırmışlar. Məqalədə X.N.Zorlutuna və N.Mühiddinin yaradıcılıq üsulları, qadın obrazlarının sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi və gender stereotiplərinə qarşı mübarizəsi müqayisəli şəkildə araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, hər iki yazıçının romanlarında qadın kimliyi həm fərdi, həm də ictimai səviyyədə bədii konfliktin mərkəzində dayanır. Bu yanaşma XX əsr türk ədəbiyyatında gender məsələlərinin əhəmiyyətini vurğulayır və oxucuya qadınların mürəkkəb daxili dünyasını, cəmiyyətdəki rolunu və hüquqları uğrunda mübarizəsini daha dərindən anlama imkanı verir.

Açar sözlər: Gender problemi; Qadın haqları; Streotiplər; Patriarxal cəmiyyət; Sosial təzyiq.

ABSTRACT

The newly established Republic of Turkey attached particular importance to women's rights, while the women's movement that had begun during the Second Constitutional Era gained momentum through the publication of periodicals such as "Women's World", "Ladies' Realm" and "Young Woman". These publications enriched the social and literary environment, providing writers with the opportunity to address gender issues and to explore the identity of Turkish and, more broadly, Muslim women as central themes in their works. This article focuses on the novels of two twentieth-century Turkish women writers, Khalide

Nusret Zorlutuna (1901-1984) and Nezihe Muhiddin (1889-1958), analyzing gender issues within the framework of literary conflict. In their creative output, the struggle of women against social stereotypes and the dramatic tension between personal desires and traditional norms come to the fore. Their novels delicately portray women's inner worlds, their resistance to social constraints, and their search for freedom. Both authors highlight the lack of women's voice and agency, forced marriages, concubinage, and the harsh realities of harem life. They adopt a courageous stance in defense of women's individuality and independence, exposing their plight with striking clarity and drawing attention not only to the situation in Turkey but also to the broader social position of women in the Muslim world. The article undertakes a comparative analysis of Zorlutuna's and Muhiddin's literary approaches, examining the interaction of female characters with their social environment and their resistance to gender stereotypes. The study demonstrates that in both writers' novels, female identity stands at the center of literary conflict on both individual and social levels. This perspective underscores the significance of gender issues in twentieth-century Turkish literature and offers readers a deeper understanding of women's complex inner worlds, their societal roles, and their struggle for rights and independence.

Keywords: Gender issues; Women's rights; Stereotypes; Patriarchal society; Social pressure.

Giriş

Müsəlman-türk qadınının cəmiyyətdəki mövqeyi, üzləşdiyi çətinliklər, sosial stereotiplər, bir sözlə gender problemi XX əsrin əvvəlləri Türkiyə ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında xüsusi diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Ədəbiyyat bu prosesin ən güclü ifadə vasitəsi kimi çıxış edərək, qadının sosial statusunu, azadlıq arzusunu və cəmiyyətlə münasibətlərini dolğun şəkildə əks etdirirdi. Dövrün şair və yazıçılar qadının üzləşdiyi stereotipləri, onun mübarizəsini və dəyişən ictimai mühitdəki rolunu əsərlərində işləməklə, həm dövrün reallığını göstərmiş, həm də gələcək nəsillərə sosial yaddaş ötürmüşlər.

Bu kontekstdə Xalidə Nüsrət Zorlutuna və Nəzihə Muhiddin Təpələndigilin yaradıcılığı xüsusi maraq doğurur. Hər iki qadın yazıçı həm ictimai-siyasi mövqeyi, həm də bədii əsərləri ilə bu problemi gündəmə gətirmişlər. Onların əsərlərində qadın obrazı yalnız ailə daxilində məhdudlaşan bir fiqur kimi deyil, özünü dərk etməyə çalışan, cəmiyyətdə yerini axtaran bir varlıq kimi təqdim olunur. Hər iki müəllifin yaradıcılığında qadın mövzusu müxtəlif estetik və ideoloji yanaşmalarla işlənir. Onların əsərlərində qadının cəmiyyətdəki mövqeyi, patriarxal münasibətlər və sosial stereotiplər fərqli rakurslardan təqdim olunaraq diqqət mərkəzinə gətirilir.

Sözügedən dövrdə Türkiyədə Cümhuriyyət elan edilmişdir. Yeni qurulan dövlət quruculuğunda isə əsas prinsiplərdən biri qadın haqları, azadlığı ilə bağlı idi. Tarixə nəzər saldıqda görürük ki, Türkiyədə qadın hərəkatı II Məşrutiyyət dövründə formalaşmağa başlamışdır. Bu dövrdə ilk müsəlman türk qadın dərnəkləri yaradılmış, "Qadınlar dünyası", "Qadın yolu", "Qadınlar aləmi", "Xanımlar aləmi", "Gənc qadın", "İnci", "Xanım", "Ev xocası", "Süs", "Füruzə" kimi jurnal və qəzetlər nəşr olunmuşdur. Eyni zamanda "İqdam", "Sabah", "Sərvət-i fünun", "Millət" kimi mətbuat orqanlarında qadın müəlliflərin yazılarına rast gəlinirdi. Cümhuriyyət dövründə isə bu proses daha da genişlənmiş, qadınlar artıq təkcə sosial həyatda deyil, siyasi müstəvidə də yer almağa başlamışdır. Bu dəyişimin əsas səbəblərindən biri ölkənin inkişafı və modernləşmə ideyası olmuşdur.

Ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatda baş verən hadisələr, qadın kimliyi və haqları məsələsinə aktuallıq qazandırır. A.Duraqpaşanın qeyd etdiyi kimi, yeni qurulan Türkiyə

Cümhuriyyətində Osmanlı dövrünə xas "müsəlman-ailə qadını" anlayışı tədricən dəyişərək "Cümhuriyyətin sadiq və üsyankar qızları" [Durakpaşa, 2000: 142] modelinə doğru yönəlmişdir. Ramazan Güləndam isə XIX əsrin sonlarından etibarən güclənən qadın hərəkatının Osmanlı cəmiyyətinə də sirayət etdiyini vurğulayaraq, II Məşrutiyyət və Cümhuriyyət dövrlərində qadın fəaliyyətinin müasirləşmə və laiklik ideyaları ilə sıx bağlı olduğunu qeyd edir. Onun fikrincə [Gülendam, 2005: 17], qadınların ədəbiyyatdan mətbuata qədər müxtəlif sahələrdə görünürlüyü onların sosial varlığının mühüm göstəricisinə çevrilmişdir.

Belə bir şəraitdə qadın dünyası, onun duyğuları, ailə və cəmiyyət içindəki mövqeyi bədii əsərlərin də əsas mövzularından biri kimi formalaşmışdır. Xalidə Ədib Adıvar, Kərimə Nadir, Müəzzəz Təhsin Bərkand, Güzidə Səbri Aygün, Safiya Ərol, Suad Dərviş, Şükufə Nihal və Xalidə Nüsrət Zorlutuna kimi yazıçıların yaradıcılığında qadın azadlığı və onun qarşısındakı məhdudiyyətlər geniş şəkildə işlənmişdir. N.Mühiddin və X.Nüsrətin yaradıcılığı bu baxımdan maraq kəsb edir. Xüsusilə, N.Mühiddin Osmanlıdan Cumhuriyyətə keçid dövründə qadın hərəkatının öncül simalarından biri kimi həm ictimai fəaliyyəti, həm də yaradıcılığı ilə qadınların həyatını ədəbi müstəviyə gətirmişdir. Onun əsərlərində qadın obrazları patriarxal düşüncəyə qarşı çıxaraq, öz azadlıqları uğrunda mübarizə aparmağa çalışırlar. Bu baxımdan Muhiddinin yaradıcılığı feminist ideologiyanın formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Bir sözlə, N.Mühiddin həm yazıçı, həm də feminist düşüncənin daşıyıcısı kimi qadın azadlığı ideyasını ictimai müstəviyə gətirmiş, əsərlərində qadınların patriarxal basqılar altında yaşadığı çətinlikləri və azadlıq arzularını ifadə etmişdir. Bu problem X.Nüsrət yaradıcılığında da xüsusi yer tutur. Onun əsərlərində də qadın qəhrəmanlar ənənə ilə müasirlik arasında qalan, daxili ziddiyyətlər yaşayan fərdlər kimi təqdim olunur. Sosial stereotiplər, patriarxal təzyiqlər və azadlıq arzusu onun yaradıcılığının əsas ideya xəttini təşkil edir. Beləliklə, hər iki müəllifin yaradıcılığı qadınların cəmiyyətdəki mövqeyinin gücləndirilməsi və sosial stereotiplərə qarşı mübarizə ideyası ilə birləşir. N.Mühiddin daha çox ictimai-siyasi fəaliyyət istiqamətində çıxış edərək qadın azadlığı uğrunda mübarizəni ön plana çəkmiş, X.Nüsrət isə bu mövzuları bədii ifadə vasitələri ilə daha incə və estetik şəkildə təqdim etmişdir. Onların irsi həm yaşadıqları dövrün sosial reallıqlarını əks etdirir, həm də bu gün də aktuallığını qoruyan qadın kimliyi və azadlıq məsələlərinə işıq tutur.

Gender problemi X.Nüsrətin "Küllər" (1921), "Sisli gecələr" (1925), "Qızılgülün atası kimdir" (Gülün babası kim) (1933), "Aydınlıq qapı" (1955) və s. romanlarının leytmotivinə çevrilir. Onun əsərlərində ələ alınan problemlərdən biri də, qızların göbəkkəsmə adəti ilə nişanlanıb, ərə verilməsidir. Müsəlman cəmiyyətlərin əksəriyyətində olan bu adətə görə, uşaqlar doğulan kimi bir-birlərinə göbəkkəsmə ilə nişanlanır, böyüdükdə isə məcburən evləndirilirdi. X.Nüsrətin "Sisli gecələr" (1922) romanında Minənin, xalası oğlu Əhməd Nüzhətə göbəkkəsmə edildiyini, uşaqlar böyüdükdən sonra isə Minənin Əhmədi deyil, böyük qardaşı Fikrəti sevdiyini görürük. Yazıçı göstərir ki, Minə nə qədər cəhd etsə də, streotipləri qıra bilmir, vəfat etmiş xalasının mütəmadi yuxusuna girməsi, bir tərəfdən də ənənələrə qarşı çıxa bilməməsi onu sevmədiyi biri ilə evlənməyə məcbur edir. Əsərdə diqqəti cəlb edən qadın obrazlarından biri də Fikrətin həyat yoldaşı, tibb bacısı Zəhradır. Zəhra əslində Cümhuriyyətin ideologiyalarını özündə təcəssüm etdirən yeni qadın obrazıdır. Milli duyğularla yaşayan Zəhra, təsadüfən Minənin Fikrəti sevməsini, Fikrətin də ona etinasız olmadığını öyrənsə də, həyatını qızı Qayəyə həsr edərək ailəsini dağıtmır [Zorlutuna, 1938]. Yazıçının "Eşq və zəfər" romanında da eyni problemlə qarşılaşırıq. Əsərdəki hadisələr milli mücadilə illərindən Cümhuriyyətin ilk on illiyinə qədərki mərhələni təşkil edir. "Sisli gecələr" romanında olduğu kimi burada da, Zəliha və İbrahim uşaq vaxtı göbəkkəsdi edilsələr də, İbrahim Zəliha ilə deyil, Zinnur adlı bir qızla evlənmək istəyir. Bu ehkamları yıxmağa çalışan İbrahim ənənələrə qarşı çıxaraq Zinnur ilə nişanlansa da evlənə bilmir. Zəliha köhnə adət-ənənələrin, köhnə zehniyyətin yetişdirdiyi, bir neçə evliliyi labüd hesab

edən cahil qadın obrazıdır. Bunu, Zinnura yazdığı məktubundan da görürük: *"O səni sevdiyi üçün, mən də səni sevirəm Zinnur bacı! Sən 20, mən isə 16 yaşındayam. Sən mənim böyüyüm, bacımsan! Nə olar, icazə ver, İbrahim məni də alsın. Sən "al" desən, o razılaşar. Bizim kişilər bir qadınla kifayətlənməz. Əlbəttə ki, İbrahim kimi bir bəyzadəyə sən layiqsən, amma mən də onun dayısı qızıyam, günahım boynundadır"* [Zorlutuna, 2008: 137]. Yazıçı Zəlihanın timsalında cəhaləti, mənasız adətləri tənqid edir. "Sisli gecələr"in qəhrəmanı Zəhra kimi, Zinnur da fədakarlıq edərək, eşqini qəlbində dəfn edir. Şəxsi duyğularını milli duyğularına fəda edən hər iki obrazı, Cümhuriyyətin yeni, ideal qadın xarakteri kimi səciyyələndirə bilərik. Zəki Gürəlin "Xalidə Nüsrət Zorlutuna" monoqrafiyasında qeyd edilir ki, qadın, eşq, ailə, uşaq, vətən, millət, tarix, xalq və ordu kimi qavramların milli-mənəvi dəyərlər çərçivəsində ələ alındığı "Eşq və zəfər" romanının qəhrəmanı Zinnur obrazı, Xalidə Nüsrətin özü idi [Gürel, 1988: 55]. Xalidə Nüsrətin qızı Əminə İşınsu, anasının əsərlərindəki ideal qadın xarakterlərinin müəyyən bir qayəyə xidmət etməsi məsələsinə toxunaraq yazırdı: *"O (Anam) yazarkən o qədər də rahat deyildi. Oxucuların mühakimələrini nəzərdə saxlayaraq, yazdıqları ilə öz şəxsi həyatını qarışdrmaqlarından, bəzi mənasız söz-söhbətlərdən ehtiyat edərdi. İstəyirdi ki, romanlarının baş qəhrəmanları da onun kimi namuslu, düzgün və ləkəsiz olsunlar. Bu narahatlıq olmasaydı, bəlkə də daha qüvvətli, realist romanlar yazardı"* [Zorlutuna, 2008: 12]. Gördüyümüz kimi, qadın problemlərindən, qadın hiss və duyğularından yazmaq, bir qadın yazıçı üçün bir o qədər də asan deyildi. Verdiyimiz bu nümunə, cəmiyyətdə özünəməxsus yer tutan ziyalı xanımların belə, cəmiyyətin "nə deyərlər" təzyiqindən qurtula bilməməsinin bir göstəricisidir. Nə qədər çətin də olsa, xüsusən qadın yazıçılar bu hərəkata qoşularaq, gender problemini işıqlandırmağa çalışırdılar.

Bu hərəkatın öncüllərindən biri olan N.Muhiddin də, X.Ə.Adıvar, X.Nüsrət, S.Dərviş və digər qadın həmkarları kimi həm ictimai-siyasi fəaliyyəti, həm də əsərləri ilə qadın haqları məsələsini gündəmə gətirməyə çalışırdı. Onu xüsusi ilə qeyd edək ki, Nəzihə Mühiddin Təpələndigil "Qadınlar xalq firqəsi" (1923), "Türk Qadınlar Birliyi"ni (1924) qurmuş, "Qadın yolu" (dördüncü sayından etibarən "Türk qadın yolu") (1924-1927) adlı jurnal dərc etmiş, ömrünün sonuna qədər qadın haqq və hüquqları uğrunda mübarizə aparmış, romanlarında da bu məsələləri işıqlandırmışdır. Gender problemini irəli sürən yazıçı, 1929-cu il "İqdam" qəzetində dərc olunan "Türk qadınları millət vəkili olmaq istəyir" ("Türk kadınları mebus olmak istiyor") sərlövhəli yazısında, qadınların da siyasi həyatda yer alması məsələsinə toxunaraq vurğulayırdı: *"Bizə gözləyin demək necə də mənasızdır. Yoxsa, demək istəyirsiniz ki, qadın hələ də təcrübəsizdir? Fəqət dəmirçi zindan başında usta olurmuş, deyiblər, biz qadınlar da bu işlərdən uzaq qaldıqca qırx il də keçsə təcrübə toplaya bilmərik.... Axı nəyi nəyi gözləyirik? Qadının başqa xilqətlə dünyaya gəlməsinimi"* [Dik, 2012: 32]. Türkiyədə feminist yazıçılardan biri olan Nəzihə, həm çıxışlarında, həm elmi-publisistik məqalələrində, həm də romanlarında böyük bir cəsarətlə bu ideyaları irəli sürürdü. Yazıçının romanlarında toxunduğu önəmli məsələlərdən biri də, qadınların kölə kimi alınıb-satılması, ən başlıcası isə Osmanlı dövründə aktual olan cariyəlik məsələsi idi. Xüsusən yazıçı "Mənliyim mənimdir" ["Benliğim benimdir", 1929], "Sus, qəlbim sus" (1944) romanlarında qadınların hərəmxanalarda məhv olmasının, hüquqsuzluğunun, qul kimi alınıb satılmasının əleyhinə çıxır, təkcə Türkiyədə deyil, bütün müsəlman dünyasında onların düşdüyü acınacaqlı vəziyyəti çılpaqlığı ilə göstərirdi. Yazıçı, "Sus, qəlbim sus" romanında Osmanlı sarayına gətirilib kölə həyatına məhkum edilən Zərmisalın acı taleyindən bəhs edir [Tepedelenligil, 1944]. "Mənliyim, mənimdir" romanında da cariyə kimi satılan çərkəz qızı Zeynəbin timsalında qadın hüquqsuzluğu öz ifadəsini tapır. Əsərin ilk hissəsindən digər cariyə qızlardan fərqli olaraq Zeynəbin bu gedişata qarşı çıxmaq istədiyini, qızların həsədlə, *"bu gözəlliklə, Allah bilir hansı şahzadəyə məşuqə olacaqsan"* sözlərinə qəzəblə *"bu səadətdirmi, axmaqlar"* deyə nifrətlə hayqırdığını görürük [Muhiddin, c.1, 2006: 59]. Yazıçı Osmanlı vəziri Nüsrətullah paşaya satılan on üç yaşlı

Zeynəbin simasında, intiqam hissi ilə yaşayan gənc bir qızcığazın taleyin girdabında çarəsizliklə çırpındığını göstərir. Bu məsum qızcığazın başına olmazın müsibətlər gətirilir, hadisələr fonunda onun məsumiyyəti məhv edilir, oğruya, hətta qatilə belə çevrilir. Zeynəb kölə kimi satıldığı vaxt dəfələrlə intihar etmək istəsə də, buna müvəffəq olmur. Doğma ata-anası tərəfindən satılmaq Zeynəbin qəlbində dəhşətli intiqam hissi oyadır. Hətta paşanın evində ona təlim-tərbiyə verən Dilşad qalfa ilə münasibətində də bunu görürük. O, gah qalfanı anasına bənzətdiyi üçün qucağına atılıb, sarılmaq istəyir, gah da onu paşanın otağında tək qoyub getdiyi, eynilə anası kimi ona xəyanət etdiyi üçün ilan kimi boğazına dolanıb öldürmək istəyir. Daxili monoloqda bu duyğular öz əksini tapır: *"Tapındığım mənliyimə, hürriyət və şəxsiyyətimə ilk əsarət zəncirini qatil əllərivlə vuran ata-anama qarşı dəhşətli bir qeyz hiss etdim! Ən yaxınlarımı ən qatı düşman kimi görmək məni elə dərindən yaraladı ki, hələ də o ilk nifrətin çibanı ürəyimdə işləyib duru"* [Muhiddin, c.1, 2006: 60]. Əzilən, istismara məruz qalan Zeynəb hamıdan intiqam almağa çalışır, beləliklə müxtəlif hiylələr quraraq paşanın ölümünə səbəb olur. Azadlığı üçün mübarizə edən Zeynəb, daha sonra bütün həyatını, öz diliylə desək, "mənliyini" oğluna həsr edir. Əsər psixoanalitik təhlil baxımından da diqqəti cəlb edir. Zeynəbin daxili monoloqları onun parçalanmış mənliyini, sevgi və nifrət arasında qalan ziddiyyətli hisslərini açıq şəkildə göstərir. Zeynəbin intihar cəhdləri onun daxili ümidsizliyini, həyatla bağının qırıldığını, lakin eyni zamanda yaşamaq və mübarizə aparmaq instinktinin onu geri çəkdiyini ortaya qoyur. Bu, psixoloji baxımdan "yaşamaq istəyi ilə məhv olmaq arzusu" arasında qalan bir insanın daxili təlatümünü əks etdirir. Onun Dilşad qalfaya münasibəti də psixoloji baxımdan maraqlıdır: Zeynəb bir anlıq ana məhəbbətinə sığınmaq istəyir, lakin dərhal xəyanət xatirəsi ilə bu sevgini nifrətə çevirir. Bu, travmatik yaddaşın insan psixikasında necə dağıdıcı rol oynadığını göstərən incə bir detaldır. Yazıçı onun daxili aləmini açmaqla qadınların sosial təzyiqlər altında yaşadığı psixoloji parçalanmanı, mənlik böhranını və azadlıq uğrunda mübarizənin psixoloji tərəflərini oxucuya aydın şəkildə çatdırır.

Ətəm İzzət Benicənin, "Beş xəstə var" (1932) romanının qəhrəmanı Bəlkis də, zorla Abuk paşa adlı varlı bir adama ərə verilir, sevgilisi Cahid isə Misirə sürgünə göndərilir. Sevgilisindən qoparılaraq, əşya kimi satılmaq Zeynəb kimi Bəlkisin də qəlbində dəhşətli bir intiqam hissi yaradır. Bu duyğu bütün əxlaqi-mənəvi dəyərləri, Bəlkisin özünü belə məhvə məhkum edir. Əsərin əvvəlində qürurlu, namuslu, məsum bir qız kimi təqdim edilən Bəlkis, getdikcə dəyişir, özü və ətrafıyla gərgin konfliktə girir. Ailə məişət ziddiyyəti müstəvisində ələ alınan romanda arxa fonda mühit, dövrün ictimai-siyasi hadisələri əks olunaraq, bir insanı bataqlığa sürükləyən fərdi, iqtisadi, sosial səbəblər açılıb göstərilir. Əmirqanlı gözəl Bəlkis, öncə prenses Bəlkisə, sonra küçə qadını Gündoğdu Əminəyə (Bəlkis), daha sonra isə frengli (siflis) xəstə Bəlkisə çevrilir. Bəlkısın məsum bir qızdan küçə qadınına, psixoloji cəhətdən dağılmış bir insana çevrilməsi təkcə sosial bir düşüş deyil, həm də çarəsiz, hüquqları əlindən alınmış bir qadının ruhi-psixoloji dünyasının mənəvi çöküşüdür. Yazıçı bu obraz vasitəsilə göstərir ki, mənəvi travmalar, görünməyən yaralar insanı birdən-birə deyil, yavaş-yavaş içindən sındıraraq, məhv edir. Maddi və mənəvi travmalar şüuraltına çökərək onu dəhşətli bir boşluğa məhkum edir. Bu boşluq zamanla içində yığılan ağrıya, sonsuz qəzəbə və amansız intiqama çevrilir [Benice, 2002].

Nəzihə Mühiddinin romanlarında olduğu kimi, Ərcümənt Əkrəm Talunun "Şövkətməab" (şevketmeab-əzəmətli hökmdar) (1925) romanında da saray həyatı, hərəmxana, cariyəlik sistemi tənqid olunaraq, Dilfəzanın timsalında qadın hüquqsuzluğu ən real boyalarla təcəssüm olunur [Talu, 1925]. Zeynəb və Zərmisal kimi Dilfəza da bu sistemə etiraz edərək, üsyan edir. Bu əsərlərin hər birisində, cariyə kimi gələn bu qızların yaxşı yetişdirilməsi, pianino, fransız dili və s. öyrədilməsi, amma bütün bunların yenə də kiməsə xidmət edilməsi məsələsi, bir sözlə qadın köləliyi vurğulanır. Müqayisəli təhlillər göstərir ki, tədqiqata cəlb edilən roman qəhrəmanların psixoloji dramatizmi, acı taleləri arasında

oxşar motivlər özünü göstərir. Məsələn, “Mənliyim, mənimdir” romanındakı Zeynəb obrazı ilə Benicənin “Beş xəstə var” əsərindəki Bəlkis obrazı oxşar psixoloji travmaların daşıyıcısıdır: hər iki qəhrəman zorla evlilik, hüquqsuzluq və sevgidən məhrumiyyət nəticəsində mənəvi parçalanma yaşayır. Lakin Zeynəb daha çox intiqam və üsyanla xarakterizə olunursa, Bəlkis travmaların təsiri ilə öz dəyərlərini itirərək mənəvi bataqlığa sürüklənir. X.Nüsrətin qəhrəmanları isə bu travmatik təcrübələri daha incə psixoloji qatlarda, sevgi ilə nifrət, ənənə ilə müasirlik arasında qalan ziddiyyətlərdə yaşayırlar. Bu paralellər göstərir ki, dövrün müxtəlif müəllifləri qadın kimliyini fərqli bədii prizmalarla təqdim etsələr də, onların əsərlərində ortaq bir xətt hüquqsuzluğun doğurduğu psixoloji parçalanma və azadlıq arzusu öz əksini tapır.

Nəticə

Təhlillər göstərir ki, X.Nüsrət və N.Muhiddinin yaradıcılığı XX əsrin ilk onilliklərində türk ədəbiyyatında qadın kimliyi və sosial stereotiplər probleminin bədii ifadəsi baxımından mühüm yer tutur. Hər iki müəllifin əsərlərində qadın obrazları mövcud ictimai qaydalar, patriarxal düşüncə tərzi və ənənəvi stereotiplər fonunda təqdim olunur, lakin bu obrazlar eyni zamanda özünüifadə, fərdi azadlıq arzularının da daşıyıcısına çevrilir. N.Muhiddin qadın azadlığı məsələsini daha çox ictimai-siyasi müstəvidə qabardaraq qadınların cəmiyyətdə aktiv iştirakını təşviq etmiş, onların öz haqları uğrunda mübarizəsini ön plana çıxarmışdır. X.Nüsrət isə qadın kimliyini bədii-estetik vasitələrlə işləyərək, qadın qəhrəmanların daxili dünyasını, onların ənənə ilə müasirlik arasında yaşadığı ziddiyyətləri daha dərin şəkildə əks etdirmişdir. Bu baxımdan, hər iki yazıçının yaradıcılığı yalnız öz dövrünün sosial reallıqlarını əks etdirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda qadın azadlığı, sosial ədalət və kimlik məsələlərinin müasir dövrdə də aktuallığını qoruduğunu göstərir. Müasir ədəbiyyatda və ictimai diskursda qadın haqları, gender bərabərliyi və sosial stereotiplərə qarşı mübarizə hələ də gündəmdədir. Bu gün yazılan əsərlərdə qadınların iş həyatında, ailədə və ictimai müstəvidə üzləşdiyi problemlər, onların psixoloji dünyası və azadlıq arzusu XX əsrin əvvəllərindəki kimi aktualdır. Beləliklə, N.Mühiddin və X.Nüsrətin ədəbi irsi yalnız tarixi bir mərhələni deyil, həm də müasir dövrün qadın mübarizəsinə işıq tutan dəyərli mənbə kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

BENİCE, E. İ. (2002). *Beş Hasta Var* (Haz. S. İleri). İstanbul: Doğan Yayınevi.
DİK, T. (2012). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ressentiment'in Dönüşümü: Nezihe Muhiddin ve Leylâ Erbil* (Yüksek lisans tezi). Bilkent Üniversitesi, Ankara.
DURAKPAŞA, A. (2000). *Halide Edip: Türk Modernleşmesi ve Feminizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
GÜLENDAM, R. (2005). *Türkiye'de Kadın Olmak*. İstanbul: Kesit Yayınları.
GÜREL, Z. (1988). *Halide Nüsret Zorlutuna*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
MUHİDDİN, N. (2006). *Bütün Eserleri* (Haz. Y. Zihnioğlu, Cilt I). İstanbul: Kitap Yayınevi.
TALU, E. E. (1925). *Şevketmeab*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
TEPEDELENLİGİL, N. M. (1944). *Sus Kalbim Sus*. İstanbul: Arif Bolat Kitabevi.
ZORLUTUNA, H. N. (1938). *Sisli Geceler*. İstanbul: İkbal Kitabevi.
ZORLUTUNA, H. N. (2008). *Aşk ve Zafer*. İstanbul: Timaş Yayınları.

KİTABİ–DƏDƏ QORQUD: BİR BOYUN TARİXİ HAQQINDA

Ələddin EYVAZOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Seyfeddineyvazov@mail.ru

ORCID iD: 0009-0005-4575-0950

ÖZƏT

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yeddinci boyu “Qazılıq Qoca oğlu Yeynək boyu”nun tarixi, etnoqrafik və leksik-semantik qatları kompleks şəkildə təhlil edilmişdir. Tədqiqatın əsas predmetini dastan mətnində yer alan “Bulqar bir ər gördüm” leksik vahidi, habelə “alpanlar” və “alplar” etnonimlərinin filoloji kontekstdə araşdırılması təşkil edir. Mətndəki etnolinqvistik faktlara söykənərək, epik süjetin arxasında dayanan real tarixi-coğrafi reallıqlar, miqrasiya marşrutları və erkən orta əsrlər Türk dünyasındakı etnoqenez əlaqələri üzə çıxarılmışdır. Qazılıq Qocanın Düzmurd qalasında 16 il müddətində əsir saxlanılması və oğlu Yeynəyin 24 sancaq bəyi ilə birgə həyata keçirdiyi xilasetmə yürüşü V əsrin tarixi paralelləri işığında nəzərdən keçirilmişdir. Məqalədə dastan mətningdəki “alpanlar” sözünün bəzi qorqudşünaslar (V. Bartold, O. Ş. Gökyay, H. Araslı) tərəfindən yanlış olaraq “alplar” kimi transkripsiya edilməsi faktı S. Əlizadə və A. Bakıxanovun elmi mülahizələri çərçivəsində dəqiqləşdirilmişdir. Bu kəlmənin antik mənbələrdə rast gəlinən “alban” etnonimi ilə birbaşa genetik bağlılığı və onun “alplar” sözündən fərqli semantik yük daşıdığı sübuta yetirilmişdir. Eyni zamanda, protobulqarların (onoqur/onoğuzların) miladdan əvvəl II əsrdən etibarən Zaqafqaziyaya miqrasiyası, Dərbənd və Savalan arasında təşəkkül tapmış siyasi qurumları və bu etnosun izlərinin müasir Azərbaycan toponimikasında (xüsusilə “-vənd” komponentli yer adlarında) saxlanılması tarixi-dilçilik faktları ilə əsaslandırılmışdır. Hun xaqanı Atillanın vəfatından (453-cü il) sonra onun oğlu İrnəyin rəhbərliyi ilə “on oğuz” boylarının Qara dəniz sahıllərinə çəkilməsi və Bulqar birliyinin formalaşması prosesi araşdırılmışdır. Dastandakı Yeynək adı ilə Hun şahzadəsi İrnək adı arasındakı fonetik-etik analologiya vurğulanaraq, boyun V əsr hərbi-siyasi yürüşlərinin bədii-epik təfəkkürdəki transformasiyası olduğu qeyd edilmişdir. Yekun olaraq, VII boyun Orxon-Yenisey abidələri ilə ideoloji-tarixi eyniyyət təşkil etdiyi və dastanın Oğuz türk xalqlarının etnik yaddaşını hifz edən strateji mənbə olduğu nəticəsinə gəlinmişdir.

Açar sözlər: Kitabi-Dədə Qorqud; Yeynək boyu; Protobulqarlar; Alpanlar; Etnolinqvistika.

ABSTRACT

The historical, ethnographic, and lexical-semantic layers of the seventh chapter of the Book of Dede Korkut "The Chapter of Yeynek, Son of Kazılık Koca" have been comprehensively analyzed. The primary subject of the research consists of the lexical unit "I saw a Bulgar brave" found in the text, as well as the investigation of the ethnonyms "alpanlar" and "alplar" within a philological context. Based on ethnolinguistic facts, the actual historical-geographical realities, migration routes, and early medieval Turkic ethnogenesis connections underlying the epic plot have been revealed. Kazılık Koca’s 16-year captivity in the Düzmurd fortress and the rescue campaign led by his son Yeynek with 24 banner beys have been examined in light of 5th-century historical parallels. The paper clarifies the erroneous transcription of the word "alpanlar" as "alplar" by certain Korkutologists (V. Bartold, O. Ş. Gökyay, H. Araslı) within the framework of scholarly views by S. Əlizadə and A. Bakıxanov. The direct genetic connection between this word and the ethnonym "Alban" found in ancient sources, along with its distinct semantic weight from

"alplar," has been proven. Furthermore, the migration of Proto-Bulgars (Onogurs/Onoguzes) to Transcaucasia starting from the 2nd century BCE, their political entities established between Derbent and Savalan, and the preservation of this ethnos's traces in modern Azerbaijani toponymy (specifically in place names with the "-vənd" component) have been substantiated through historical-linguistic facts. The process of the "Ten Oguz" tribes retreating to the Black Sea coast under the leadership of Attila the Hun's son Irnek after Attila's death in 453 and forming the Bulgar union has been investigated. Emphasizing the phonetic-etymological analogy between the epic name Yeynek and the Hunnic prince Irnek, it has been noted that the chapter represents a transformation of 5th-century military-political campaigns within artistic-epic thought. In conclusion, it has been determined that the seventh chapter shares an ideological-historical identity with the Orkhon-Yenisei inscriptions and that the epic serves as a strategic source preserving the ethnic memory of the Oguz Turkic peoples.

Keywords: Book of Dede Korkut; Yeynek chapter; Proto-Bulgars; Alpanlar; Ethnolinguistics.

Giriş

"Kitabi-Dədə Qorqud"un yeddinci boyunda *"Bulqar bir ər gördüm"* ifadəsi məni o mövzuya bir daha qayıtmağa vadar etdi. Nədənsə "Kitabi-Dədə Qorqud"u son vaxtlar (1998-2002-ci il) dəfələrlə oxuduğumdanmı, ya bəlkə də oxuduğum faktın təsirindənmi (dastanda) bir cümlə mənim yadıma düşdü və məni bu yazını yazana qədər rahat buraxmadı: *"Bulqar bir ər gördüm"* cümləsi oğuz igidi bəy Yeynəyin dilindəndir. Dastanda Qazılıq Qoca, Bayandur xandan səfərə çıxmaq icazəsi alır və Düzmurd qələsinə gəlir. O qalanın təkuru Arşın oğlu Dirək Təkur idi (göründüyü kimi ad bədii təyinlərlə yaradılmışdır). Qazılıq Qoca qalaya yetcək cəngə başlayır. Hakim qalanın təkuru Arşın oğlu Dirək Təkurun altmış arşın boyu, altmış batman gürzü vardı. Qazılıq Qoca həmin təkuru görcək kafəri qılıclayır, kəsdirə bilmir. Növbə kafirə çatır. O, *"altmış batman gürz ilə Qazılıq Qocayı dəpərə tutub çaldı. Yalan dünya başına dar oldu..."* [H. Araslı, 1962: 10]. Yoldaşları onu qoyub qaçırlar. Qazılıq Qoca, qalada dustaq oldu. Qazılıq Qoca 16 il qalada dustaq olur. (Beyrək də 16 il qalada dustaq olur... bu fakt da maraqlıdır - E. Ə.).

Qazılıq Qocanın oğlu Yeynək uşaqlıq yoldaşı Budaq ilə sözləşir və ondan: *"Ər dilərsən, varıb babanı qurtarsana!"* sözündən sonra Bayandır xandan icazə istəyir. Bayandır xan 24 sancaq bəyini Yeynəyə yoldaşlığa qoşdu. Yeynək o gecə yuxu görür: *"Ağ boz atlar çapdırır alplar gördüm*" [Zeynalov, 1988]. Alpanlar və alplar sözü haqqında S. Əlizadə ("Kitabi-Dədə Qorqud" 1988-ci il nəşrinin nüsxə fərqləri və şərhlərin müəllifi) yazır: [96-97] Alpanlar (IV, VII) xalqımızın mənşəyinin öyrənilməsi baxımından əvəzsiz tutumu olan bu sözü V. V. Bartold, O. Ş. Gökyay kimi görkəmli qorqudşünaslar yanlış olaraq "alplar" oxumuşlar. Əslində isə yeddinci boydakı parçada bu sözlər eyni bir cümlədə yanaşı, lakin ayrı-ayrı semantika yükü ilə çıxış etməkdədirlər: *"Ağ-boz atlar çapdırır alpanlar gördüm. Ağ işıqlı alplan yanıma saldım"*. Bu sözün hələ miladdan çox qabaq antik yazılarında məlum olan "alban"/"albanlar" anlayışı ilə bağlılığını vaxtilə A. Bakıxanov yazmışdır: *"Göründüyü kimi, H. Araslı da bu sözü alplar ("alpanları") yazmışdır"* [A. Bakıxanov, 1962: 108]. Yanındakı alpan alpları ilə Yeynək bir dənizi keçir. Qara dağın yanında *"bulqar bir ər gördüm*" deyir... Əvvəlcə Dirək təkur qaladan çıxır bayıra, ər diləyir. Dəli Tondaz vuruşa gəlir, məğlub olur, sonra Dilək Uran gəlib vuruşur və məğlub olur. Beləliklə, 24 sancaq bəyi məğlub olur...Qazılıq Qoca oğlu Yeynək - taza yigitik döyüşə girir. Yeynək *"yel kimi yetdi, yelləm kimi yapışdı. Kafərin çiğninə bir qılınc urdu. Geyimin-keçimin toğradı...Yeynək qalib gəlir və atasını əsirlikdən qurtarır."* Bulqarlar haqqında bir neçə mənbədə məlumat verilmişdir. Onlardan biri "Dastan"da xatırlanır. *"Bulqar bir ər"* deyimi ilə əlaqədar (VII)

belə bir izahat vardır. “Bulqar bir ər” (VII) kitabda yad edilən qədim etnonimlərdən biri protobulqarlara aiddir. Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, onları Zaqafqaziyaya Vexendur bulqar Vənd adlı bir başçı miladdan qabaq ikinci yüzillikdə gətirib yerləşdirmiş. Saldıqları kəndlər tarixçi Xorenlinin vaxtında, yəni 700 il keçdikdən sonra Vənəd adlanmışdır. Hazırda hadisədən təqribən 2200 il keçdikdən sonra Vənənd, Vənətli, Vənəndi kəndləri (Ordubad, Zəngilan, Lerik rayonları) baş Qərvənd kəndi (Füzuli, Ağdam, Goranboy) onlarca tərkibində “vənd” sonluğu olan kəndlərimiz (Yaqlavənd, Papravənd, Xocavənd,. Bozavənd, Barvənd, Zuvəndli və b.) öz adlarında həmin [97-98] protobulqar izini yaşatmaqdadırlar. Protobulqar soyundan olan (onoqur) onoğuz eli IV-VII yüzilliklərdə ərazicə Dərbənd, Sakaşen (Gəncə) (saklara gedən əcdad...) Savalan arasında bir üçbucaq yaradan güclü dövlət qurmuşdu. Mehrani Knyaz Cavanşir onların vassalı olmuşdur. Göytürklər kimi protobulqarlar da dil baxımından oğuz (daha doğrusu protooğuz) soyuna mənsub olmuşlar. Digər bir məlumatda isə belə yazılır: *“Oğur və oğuz sözləri eyni mənalıdır. Oğuzların qardaşları olan oğurlar onlardan miladdan öncəki zamanlarda ayrılmışdır. Qərbə doğru yayılanların 40 dilində “z” hərfinin yerini zamanla “r” hərfi almışdır. Onun üçün qərb türklərinə (oğuzlara) “r”-li danışanlar”, şərq oğuzlarına “z”-li danışanlar”* deyilmişdir. “Doqquz oğuz”, on oğuz, otuz oğuz deyimləri qərbdə “doqquz oğur, on oğur, otuz oğur” şəklində söylənilmişdir. Atilla 453-cü ildə öldükdən sonra kiçik oğlu İrnək özünə bağlı və böyük çoxluğu “on oğuz” boyundan olan türklərlə Qara dəniz sahilinə gəlmiş, buradakı digər türk boyları ilə qarışmışlar. Bu qarışmadan meydana gələn yeni topluluq özünə “bulqar” adını verdi. Çünki türkcədə “bulqamaq” qarışmaq mənası daşıyır. Bulqar türklərinin bir hissəsi Dunay ətrafında yerləşərək xristianlığı qəbul etdikləri üçün slavlar arasında əriyib türklüklərini itirib. İtil (Volqa) dolaylarına yerləşənlər isə türklüklərini qoruyub “tatar” kimi anıldılar. Hər ikisinin ataları isə on oğuz idi. *“Oğuzların ilk yurdu Qərbi Sibir idi. Bunlar Cici Tanhu dövləti yıxıldıqdan sonra şimala çəkilmişlər, digər oğurlara qarışmışlar. İrnək tərəfindən gətirilən Hunlar (oğurlar) digər oğurlarla (Beş-Oğur, Altı-Oğur, Doqquz-Oğur və Otuz Oğurlarla) birləşib (qarışıb mənasında - E. Ə.) Bulqar dövlətini qurdular. Bu ərəfədə başçıları Hun Xaqanları sülaləsindən Qurd idi”* [R.Özdək, 1992: 173]. *“Kitabi-Dədə Qorqud oğuzları “bulqar bir ər”* deyimi ilə bulqarlara açıq-aşkar rəğbət hissini bildirmişlər [R.Özdək, 1992: 98-99]. Dastanda 453-cü ildə Atillanın ölümündən sonra kiçik oğlu İrnək bəyin Qara dənizin sahilinə gəlişini bildirən “Qazılıq Qoca” oğlu Yeynək boyu” tarixi faktı bildirdiyi üçün çox qiymətlidir. Bu fakt həm də onu göstərir ki, “Dədə Qorqud” dastanında Qara dəniz ətrafına “akın”, yaxud “yürüş” olunması, orada məskunlaşmaq, böyük bir tarixi hadisə olduğu üçün, sonralar “Dastan”da öz bədii əksini tapmışdır.

Nəticə

Ümumiyyətlə, “Dastan”dakı hadisələrin V əsrlə səsləşməsi VII boyla təsdiq olunmalıdır. *“Sağdakı Şadapit bəylər, soldakı Tarkanlar, buyruq bəyləri! Otuz tatar, Doqquz oğuz bəyləri! Sözlərimi yaxşıca eşidin, diqqətlə dinləyin!”* [Bilgə xaqan dastanı, II abzas: 111] Bu cümlədəki Doqquz Oğuzlar “Kitabi-Dədə Qorqud”da da təsvir olunur ki, bunun izahı ayrıca bir mövzudur. Bu mətndə deyilən: *“Batıda İnci çayını aşaraq Dəmir qapıya qədər getdim”* sözləri Oğuzların: *“Dəmir qapı Dərbənddə Qazanın on min qoyunu var”* – cümləsi ilə eyni dövrün deyimləridir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı türk xalqlarının həyatında Oğuz qövmünün tarixi ərazilərini yadda saxlayan, unutdurmayan çox sirli cümlələri özündə hifz edib saxlayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

AXUNDOV, A. (1983). *Torpağın köksündən tarixin izləri*. Bakı: Gənclik.

BAKIXANOV, A. (1951). *Gülüstani-İrəm*. Bakı, s. 21.

ƏLİYEV, V. (2004). *Zəngəzurda qalan izimiz*. Bakı, s. 272.

ƏLİYEV, X. (1999). *Gürcüstanın türk mənşəli toponimləri*. Bakı.

EYVAZOV, Ə. (1999). Qaraquş zootoponimi və "Kitabi-Dədə Qorqud"da onun izləri. *ADK Naxçıvan bölməsi (toplu)*, Bakı, s. 81.

EYVAZOV, Ə. (2002). Naxçıvanda Şibirxan etnonimi. *ADK Naxçıvan bölməsi, Elmi Əsərlər*, s. 11–16.

EYVAZOV, Ə. (2005). Zəngəzurda qalan izlərimizin işığı. *Kaspi*, 24–25 fevral 2005, s. 152.

QEYBULLAYEV, Q. (1992). *Qədim türklər və Ermənistan*. Bakı: ADPU.

QUMİLYOV, L. (1993). *Qədim türklər*. Bakı: Gənclik.

Kitabi-Dədə Qorqud. (1962). (Haz. H. Araslı). Bakı.

Kitabi-Dədə Qorqud. (1988). Bakı: Yazıçı.

ÖZDƏK, R. (1992). *Türkün qızıl kitabı* (I Kitab). Bakı: Yazıçı.

SEYİDOV, M. (1984). *Qızıl döyüşçünün taleyi*. Bakı: Gənclik.

MAHMUD KAŞĞARİNİ “DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ MƏTBƏX LEKSİKASI

Əfranə HƏSƏNLİ

efrane.hesenova96@gmail.com

Orcid:0009-0005-1740-8592

ÖZƏT

“Divanü lüğat-it-türk” əsərində Qaraxanlı dövləti dövründə yaşamış müxtəlif türk tayfalarının canlı danışıq dili leksikası ilə yanaşı, ilk qədim türk ədəbi dilində işlədilən ailə-məişət leksikası da mühüm yer tutur. Bu zəngin leksik qat türk xalqlarının gündəlik həyat tərzini, məişət mədəniyyətini və sosial münasibətlərini əks etdirən qiymətli dil faktları ilə diqqəti cəlb edir. Xüsusilə yemək hazırlanması prosesində istifadə olunan məişət əşyalarının adları ailə leksikasının mühüm bir hissəsini təşkil edir. Məqalədə məhz bu leksik vahidlər araşdırılaraq onların semantik xüsusiyyətləri, formalaşma və inkişaf mərhələləri təhlil olunur.Tədqiqatın əsas mənbəyi böyük alim və dahi mütəfəkkir Mahmud Kaşğarinin yaratdığı ensiklopedik xarakterli “Divanü lüğat-it-türk” əsəridir. Bu əsər təkcə dilçilik baxımından deyil, həm də etnoqrafiya, tarix və mədəniyyət tarixi baxımından olduqca qiymətli mənbə hesab olunur. Əsərdə qeydə alınmış məişət əşyaları adları türk tayfalarının maddi mədəniyyətinin zənginliyini və inkişaf səviyyəsini göstərir.Dəmir filizinin əridilməsi texnologiyasının türk xalqları tərəfindən kəşf edilməsi bəşər cəmiyyətində fövqəladə hadisə kimi qiymətləndirilir. Bu mühüm kəşf xalqın həyat tərzinin köklü şəkildə dəyişməsinə, əmək alətlərinin və məişət avadanlıqlarının təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə insanlar ovçuluq, müdafiə və gündəlik yaşayış üçün zəruri olan silahlar, alətlər və mətbəx əşyaları hazırlamaq imkanına malik olmuşlar. “Divanü lüğat-it-türk”də qeyd edilən yemək bişirmədə istifadə olunan mətbəx əşyalarının adları isə əcdadlarımızın milli mədəniyyətinin, məişət düşüncəsinin və həyat tərzinin olduqca yüksək səviyyədə olduğunu aydın şəkildə nümayiş etdirir.

Açar sözlər: Divanü lüğat-it-türk; Mahmud Kaşğari; Mətbəx leksikası; Ailə-məişət leksikası; Qədim türk dili.

ABSTRACT

Along with the spoken vocabulary of various Turkic tribes living during the Kara-Khanid period, the domestic and family vocabulary used in the earliest ancient Turkic literary language occupies an important place in Dīwān Lughāt at-Turk. This rich lexical layer attracts attention with valuable linguistic data reflecting the daily lifestyle, domestic culture, and social relations of Turkic peoples. In particular, the names of household utensils used in cooking constitute an essential part of domestic vocabulary. This article examines these specific lexical units, analyzing their semantic characteristics as well as their stages of formation and development. The main source of the research is the encyclopedic work Dīwān Lughāt at-Turk, created by the great scholar and thinker Mahmud al-Kashgari. This work is considered a highly valuable source not only from a linguistic perspective, but also in terms of ethnography, history, and cultural history. The names of household utensils recorded in the work demonstrate the richness and level of development of the material

culture of Turkic tribes. The discovery of iron ore smelting technology by Turkic peoples is evaluated as an extraordinary event in human society. This crucial discovery led to a fundamental transformation of the people's lifestyle, as well as the improvement of labor tools and household equipment. As a result, people gained the ability to craft weapons, tools, and kitchenware necessary for hunting, defense, and daily life. The names of kitchen utensils used in cooking recorded in Dīwān Lughāt at-Turk clearly demonstrate that our ancestors possessed a remarkably high level of national culture, domestic thought, and lifestyle.

Keywords: Dīwān Lughāt at-Turk; Mahmud al-Kashgari; Culinary vocabulary; Domestic and family vocabulary; Ancient Turkic language.

Giriş

Mahmud Kaşğarinin lüğətində təsvir olunan məişət əşyalarının adlarını ifadə edən sözlərin sayı kifayət qədər çoxdur və 187 vahiddən ibarətdir. Bu leksik-semantik qrupu formalaşdıran leksemləri iki kiçik tematik qrupa ayıraraq təhlil etmək məqsədəuyğundur: a) mətbəx ləvazimatları və b) məişət əşyaları. Bu baxımdan, "Divan"da təsvir olunan və yemək hazırlama prosesində istifadə olunan mətbəx ləvazimatlarının adlarını təmsil edən sözlərin təhlili ana dilində istifadə olunan leksik sərvətin tədrici inkişafını müəyyənləşdirməyə xidmət edir.

S.Məmmədova “Divan”dakı kulinariya leksikasının bir çoxunun indi türk dillərində arxaikləşdiyini, digər bir hissəsinin isə öz semantikasını dəyişərək türk dillərinin dialekt və şivələrində işləndiyini göstərir.

Hər hansı xəmir xörəyinin hazırlanmasında oxlovun faydalı olduğu sirr deyil. "Divan"da "xəmir xörəkləri hazırlamaq üçün istifadə olunan uzun, hamar çubuq" termini çançu sözü ilə təsvir edilmişdir [DLT, I: 414]. Müasir Azərbaycan dilində çançu sözü çömçə, kəfkir mənasında işlənir.Qaraxanlılar dövrü qədim türk dilində istifadə olunan bu leksik vahid Çin dilindən alınma söz kimi xarakterizə olunur [DTS: 138]. Bu iqtibas digər mənbələrin dilində nəzərə çarpmır.

Türklərin ailə leksikasında oklagu leksemi də fəal şəkildə işlədilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə Əhməd Yüqnəkinin "Hibətül-həqayiq" əsərində xatırlanan və "yumru/dəyirmi" mənasını verən oklağu leksemi [DTS: 369], "oxlov" mənasını ifadə edən və vahidin formalaşması üçün əsas rolunu oynayan xalis türk leksikasına aid sözdür. Ümumi-inteqral mənanın xüsusiləşməsi nəticəsində məişət mənası qazanan bu leksem türk dillərində hələ də aktiv şəkildə istifadə olunmaqdadır. "Divan"da "yoğurmaq, qarışdırmaq" mənalı yoğur= feilinə -ğuç şəkilçisinin artırılması ilə düzələn yuğurğuç leksemi oğlağu (oxlov) sözünün sinonimi kimi işlədilmişdir [DLT, I: 473].

Məlumdur ki, müasir Azərbaycan dilində *"maye qidanı qarışdırmaq və götürmək üçün istifadə olunan uzun tutacaqlı məişət aləti"* çömçə sözü ilə ifadə olunur. "Divan"da "dalmaq/batmaq" mənasının čom= [DLT, II: 34] və čöm= [DLT, II: 34] feil variantları ilə ifadə olunduğu vurğulanır. Birinci feil variantının icbar növündən yaranan čomur= "batırmaq" [DLT, II: 89] törəməsi olan čomurïš sözü isə "çömçə" mənasında ilk dəfə Turfan mətnlərində qeydə alınmışdır [DTS: 153].

Türk dillərinin tarixi leksikası xalqın məişətini, mədəniyyətini və dünyagörüşünü əks etdirən zəngin dil qatını təşkil edir. Xüsusilə məişət əşyalarının adları qədim dövrlərdən bu günə qədər müxtəlif fonetik və semantik dəyişikliklərə uğrayaraq yaşamışdır. Bu baxımdan “çömçə” və “ayaq” sözləri həm etimoloji, həm də linqvokulturoloji baxımdan diqqətə-layiqdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, “çömçə” sözü qədim mətnlərdə “kamıç” termini ilə qeyd olunmuşdur. Anadolu xalq danışığında isə bu söz müxtəlif fonetik variantlarda işlənmişdir: çomça, cömçe, çemçe, çömçə, çömçe, çömçü, çöme, çömçə və s. Bu variantlılıq dialekt və şivə fərqlərinin təsiri ilə formalaşmışdır.Kayseri, Çorum, Güney-Doğu Anadolu və Manisa bölgələrində “çömçə” sözü daha çox taxta qaşıqlar üçün işlədilmişdir. Qərbi Anadolu və Toqat bölgəsində isə söz “çemçe” şəklində işlənmişdir. Bu fakt sözün fonetik variasiyalarının coğrafi yayılmasını göstərir.XI əsrdə türklər “ol münüg (yəni çorbayı) kamıçladı” ifadəsini işlədirdilər ki, bu da “o, şorbanı qaşıqladı” mənasını verirdi. Buradakı “kamıç” sözü “çömçə” anlamında istifadə olunmuşdur. Deməli, sözün ilkin forması zamanla fonetik dəyişikliklərə uğrayaraq müasir variantını almışdır.Müasir Anadolu türkcəsində taxta qaşıqlar “çömçe” və ya “çönçə” kimi ifadə edilir. Azərbaycan türkcəsində isə həm “qaşıq”, həm də “çömçə” sözləri paralel şəkildə işlənir. Bu isə leksik sinonimiyanın formalaşdığını göstərir.

Novruz bayramı ilə bağlı Azərbaycan nəğmələrində də “çömçə” sözünə rast gəlinir:

Xanım, ayağa dursana,
Çömçəni doldursana,
Kosanı yola salsana.

Bu nümunə sözün yalnız məişət termini deyil, həm də folklor vahidi kimi yaşadığını göstərir.

“Ayaq” sözü ilk dəfə Uyğur yazılarında qeydə alınmışdır. Yakut türkləri içki qablarına və ya fincanlara “ayaq” deyirdilər. Monqolların qədim yazılı abidəsi hesab edilən “Monqolların gizli tarixi” əsərində də içki qabı mənasında “ayaq” formasına rast gəlinir. Sibir bölgəsində yaşayan tunquslar içki qabına “bayaq”, qollular isə “ayaq” demişlər. Bu fakt sözün Altay dil ailəsində geniş yayılmış qədim leksik vahid olduğunu göstərir. “Divan”da “ayaq” sözü ilə bağlı müxtəlif ifadələr qeydə alınmışdır. Məsələn:

“ayaq kaşuk” – qaşıq,
“altın ayaq” – qızıl piyalə və s.

Bu ifadələr sözün həm məişət, həm də məcazi mənalarda işlənmə imkanlarını ortaya qoyur. Aparılan təhlil göstərir ki, “çömçə” və “ayaq” sözləri türk dillərinin qədim leksik qatına aiddir. Hər iki söz tarixi inkişaf prosesində fonetik dəyişikliklərə uğramış, müxtəlif dialekt və şivələrdə fərqli formalarda işlənmişdir. Bununla yanaşı, bu sözlər türk xalqlarının məişətini, mətbəx mədəniyyətini və folklor ənənələrini əks etdirən mühüm dil vahidləridir.

"Divan" göstərir ki, *"qovurma xörəkləri hazırlamaq üçün istifadə olunan kənarları qıvrım, yastı metal qab"* termini Qaraxanlılar dövrü qədim türk dilində saç leksemi ilə ifadə olunmuşdur [DLT, III: 161]. Min illik tarixə malik bu söz müasir türk dilində sac fonetik formasında qorunub saxlanılmışdır [TRSl: 741]. Özbək dilində fars-tacik mənşəli tova (tāva) iqtibasının aktivləşməsi əsl türk mənşəli saç leksik vahidinin işləklikdən qalmasına səbəb olmuşdur. Bu sözün ilk dəfə "Nəhcül-fəradis" mətnində [SUYa, II: 368] taba formasında işləndiyini nəzərə alsaq, sözün XIII-XIV əsrlərdə türk dillərinin lüğət tərkibində yer aldığını hesab etmək olar. Bu məlumatlar göstərir ki, Azərbaycan dili bir çox türk dilindən fərqli olaraq, həm qədim türk mənşəli sac sözünü, həm də sonradan daxil olmuş tava sözünü öz leksikonunda qoruyub saxlamış və onları funksional olaraq fərqləndirmişdir.

M. Kaşğari türk xalqlarının ən qədim qidalarından biri sayılan “mün” xörəyi barədə dəyərli məlumatlar vermişdir. Müəllif qeyd edir ki, Yağma diyarında “şorba gətir” ifadəsinin

əvəzinə “mün keldür” işlədildiyinin şahidi olmuşdur. Həmçinin, o, “er münledi” (Adam şorba içdi) nümunəsini çəkir [DLT, III: 346].

Bu leksik vahiddə türk dilləri üçün xarakterik olan b-m əvəzlənməsi (nasallaşma/denazallaşma) hadisəsi bariz şəkildə nəzərə çarpır. Görkəmli türkoloq bu fonetik keçidlə bağlı xüsusi bir qeyd edərək bildirir ki, sözün başlanğıcındakı “m” samitini suvarlar, oğuzlar və qıpçaqlar “b” samiti ilə əvəzləyirlər. Beləliklə, türklər şorbaya “mün” dediyi halda, qıpçaq ləhcələrində bu söz “bun” variantında təzahür edir [DLT, I: 105].

Bundan əlavə, lüğətdəki bəzi kulinariya terminlərində metateza (səslərin yerdəyişməsi) hadisəsinə də rast gəlinir. Buna klassik nümunə kimi samursak-sarmusak-sarımsaq [DLT, I: 498] zəncirini göstərmək olar. Müəllif vurğulayır ki, bu sözün etimoloji kökü məhz “sarmusak” formasıdır. Mahmud Kaşğarinin qeydləri sübut edir ki, XI yüzillikdə türk xalqları kifayət qədər zəngin içki çeşidlərinə malik olmuşlar. O dövrdə şərablar “tim” adlanan xüsusi tuluqlarda mühafizə edilirdi. Lüğətdə timçi sözü şərabçı və ya meyxanaçı mənasında verilir. Müəllif bəzi hallarda şərab satan şəxsə də "tim" deyilməsini yanlış hesab edərək, peşə anlayışını daha dəqiq ifadə edən “tumci” variantının tərəfdarı kimi çıxış edir [DLT, III: 141].

Meyvə mənşəli içkilərlə bağlı diqqətçəkən məqam odur ki, o dövrdə türklər meyvələrin ümumi adı kimi “yemiş” terminini işlədirdilər. Bu leksik vahid semantik arxaizm nümunəsidir, çünki müasir dövrdə "yemiş" daha dar mənada (tərəvəz kimi) istifadə olunur. Şərab və çaxır mənalarını verən “çaxır” sözünə gəldikdə isə, lüğətdə bu terminin heyvanların göz rəngini təsvir etmək üçün də işlədildiyi görülür. Buna dair verilmiş məsəldə bildirilir: *“İt çaxırı ata dəyər, at çaxırı itə dəyməz”*. Burada vurğulanır ki, gözləri çaxır (açıq rəngli) olan at yaxşı görmədiyi üçün dəyərsiz sayılır [DLT, I: 368].

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, qidaların emalı və hazırlanması ilə bağlı işlənən bir çox hərəkət feilləri minillik tarixə baxmayaraq, öz semantik nüvəsini və strukturunu qorumuşdur:

1. Sızmaq: Qədimdə bu feil "ərimək" anlamını daşıyırdı. Nümunə olaraq, "yağ sızdı" ifadəsi yağın əriməsi mənasında işlədilmişdir [DLT, II: 38].
2. Pışmaq (Bişmək): Bu feil o dövrdə həm də "yetişmək" və ya tuluğu "silkələmək" hərəkətini ifadə edirdi. Məsələn, kımızın yetişməsi üçün tuluğun çalxalanması "ər kımız pışdı" kimi qeyd olunmuşdur [DLT, II: 41].
3. Sağmaq (və ya Soğmaq): XI əsrdə bu feil təkcə süd sağmaq deyil, həm də bir məhsuldan digərini "əldə etmək" mənasında fəal idi. Məsələn, *"ol koydan kurut sağdı"* cümləsi o, qoyun südündən qurut hazırladı/əldə etdi mənasını verir [DLT, II: 43].

Türk dillərinin filoloji təkamül prosesində müşahidə olunan əsas meyillərdən biri qədim leksik vahidlərin zamanla arxaikləşməsi və ya müxtəlif dialektlərdə spesifik formalarını qoruyub saxlamasıdır. Bununla belə, bəzi köklü sözlər fonetik dəyişikliklərə uğrasa da, müasir türk ədəbi dillərində aktiv işləkliyini davam etdirir.

"Sucuk / Süçig" Lekseminin Təkamülü

Tarixi mənbələrdə bu kulinariya termininin ilkin forması “suçi” kimi qeydə alınmış, sonradan -*g* morfoloji göstəricisi ilə zənginləşmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində “süçig” vahidi "şirin, dadlı" mənasında çıxış edirdi. Müasir dövrdə bu söz bir çox türk dilində spesifik bir qida növünü türk kolbasasını ifadə edir. Sözün fonetik təzahürü müxtəlif türk dillərində aşağıdakı kimi fərqlənir:

Azərbaycan və Türkiyə türkcəsi: sucuk;
Qırğız dili: çuçuk;
Qazax dili: şujık;
Uyğur dili: çujuk;
Başqırd, Tatar və Türkmən dillərində: əsasən "kolbasa" termini ilə paralel və ya əvəzlənmiş formada.

Maraqlı leksik-semantik fərqliliklərdən biri də odur ki, qədim oğuzlar və çigillər "bal" anlayışı üçün "arı yağı" birləşməsindən istifadə etmişlər. Lüğətlərdə "bal" sözü arıların çiçək nektarlarından hazırladığı təbii şirə kimi şərh olunur. "Bal" leksemi türk dillərinin frazeoloji sistemində də mühüm yer tutur. Məsələn, "ağzından bal tökülmək" idiomu xoş, təsirli və mənalı danışan şəxsləri xarakterizə etmək üçün işlədilən obrazlı ifadədir.

Nəticə

Mahmud Kaşğarinin "Divanü Lüğat-it-Türk" əsərində qeydə alınan mətbəx leksikasının tədqiqi XI əsr türk xalqlarının maddi mədəniyyəti, məişət tərzi və dil inkişafı barədə aşağıdakı mühüm elmi qənaətlərə gəlməyə imkan verir: "Divan"da mətbəx mədəniyyəti ilə bağlı 187-dən çox leksik vahidin mövcudluğu o dövrün kulinariya dünyasının nə qədər şaxəli olduğunu sübut edir. Bu leksikonun mətbəx ləvazimatları, yemək adları, içkilər və hazırlanma prosesini bildərən feillər üzrə qruplaşdırılması türklərin qədimdən sistemli bir məişət terminologiyasına malik olduğunu göstərir.Tədqiqat göstərir ki, "Divan"da işlənən bir çox söz (məsələn: sac, çömçə, oxlov, sarımsaq, bal) minillik zaman kəsiyində cüzi fonetik dəyişikliklərlə müasir Azərbaycan və digər türk dillərində öz fəallığını qoruyub saxlamışdır. Bu, türk dilinin daxili strukturunun sabitliyini və kulinariya mədəniyyətinin varisliyini təsdiqləyir. Müəllifin müəyyən sözləri (məsələn: çömçə, mün/bun) konkret olaraq Oğuz, Qıpçaq və ya Yağma boylarına aid etməsi, hələ XI əsrdə türk ləhcələri arasında mətbəx terminologiyası baxımından aydın sərhədlərin və fonetik fərqlərin (b-m əvəzlənməsi kimi) formalaşdığını sübut edir.Lüğətdə həm xalis türk mənşəli sözlərin (oklağu), həm də qonşu xalqlarla (Çin, Fars) təmaslar nəticəsində daxil olan alınmaların (tava, çançu) mövcudluğu türk mətbəxinin həm özünəməxsusluğunu qoruduğunu, həm də qarşılıqlı mədəni mübadiləyə açıq olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

DƏMİRÇİZADƏ, Ə. M. (1959). *"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili*. Bakı: APİ nəşriyyatı.

DTS – *Old Turkish Dictionary / Drevnetyurkskiy slovar'*. (1969). Leninqrad: Nauka.

ƏSGƏR, R. *M. Kaşğari "Divanu lüğat-it-türk"* (I cild). Bakı, s. 187.

HƏSƏNLİ-QƏRİBOVA, Ş. (2012). XI–XII əsr türk dillərində işlənən qida adlarının etimoloji tədqiqi. *Terminologiya məsələləri*, s. 92–99.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. (1991). (Cilt I). Ankara: Kültür Bakanlığı, s. 792–793.

KAŞĞARİ, M. (2006). *Divanu lüğat-it-türk* (I–III cildlər; Tərc. və nəşrə haz. R. Əskər). Bakı: Ozan.

MƏMMƏDOV, S. (2004). *Azərbaycan dilinin kulinariya terminologiyası*. Bakı: Nurlan, s. 10.

ŞÜKÜRLÜ, Ə. (2013). *Qədim türk yazılı abidələrinin dili*. Bakı: Maarif.

I TÜRKOLOJİ QURULTAYIN İŞIĞINDA ÇAĞDAŞ DÖVRDƏ TÜRK XALQLARININ MƏDƏNİ-FƏLSƏFİ ƏLAQƏLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏR

Faiq ƏLƏKBƏRLİ

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
Türk xalqlarının fəlsəfi fikir tarixi və müasir fəlsəfəsi şöbəsinin müdiri

faikalekperov@mail.ru

ÖZƏT

Yüz il bundan öncə Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsi Türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının tarixində çox mühüm bir hadisə olmuşdur. Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsində əsas məqsəd Türk xalqlarının milli əlifbası və milli terminologiya məsələsi olsa da, digər önəmli məsələlər də müzakirə olunmuşdur. Sovet Rusiyası Türk xalqlarını Ərəb əlifbasından və Ərəb-Fars mənşəli sözlərdən uzaqlaşdırmaqla imperiya maraqlarına güddüyü halda, Türk xalqlarını təmsil edən alimlər bu fürsətdən istifadə edərək yeni Türk əlifbası və təmiz Türk dili formalaşdırmağa cəhd göstərmişdilər. Bu baxımdan bütün türkoloq alimlər, o cümlədən Azərbaycan türkoloqları üçün bu mücadilə bir tərəfdən şərəfli olsa da, digər tərəfdən onların böyük çoxluğunun repressiya olunması ilə nəticələnmişdir. Çünki Sovetlər Birliyinin rəhbərliyinin əsas məqsədi Türk xalqları üçün nə asan bir Türk əlifbası yaratmaq nə də, təmiz-saf Türk dili formalaşdırmaq idi. Sovet ideolqları Türkoloji qurultayın keçirilməsinə şərait yaratmaqla bir tərəfdən Türk xalqlarını özünə bağlamaq üçün yollar arayır, digər tərəfdən bu işə Türkçülük ruhunda yanaşanları repressiya etmək niyyəti güdürdü. Türkoloji qurultaydan bir müddət keçdikdən sonra Türkoloq alimlərin repressiya olunması fonunda, Sovet rəhbərliyinin Türk xalqlaına nisbətdə milli əlifba və milli dil məsələsində apardığı ruslaşdırma siyasəti öz bariz mahiyyətini ortaya qoymuşdu. Ancaq bütün hallarda həmin dövrdə türkoloq alimlərin Türk xalqlarının milli əlifba, milli dil, milli tarix, milli fəlsəfə və s. sahələrdə ortaya qoyduqları milli əməlləri gələcək nəsillər üçün bir şərəfli bir yol olmuşdur.

Açar sözlər: Türk dili; Türk əlifbası; Türk fəlsəfəsi; I Türkoloji Qurultay; Türkoloq alimlər.

ABSTRACT

The holding of the First Turkology Congress in Baku, the capital of Azerbaijan, a century ago was a monumental event in the history of Turkic peoples, including the Azerbaijani people. Although the primary goal of the First Turkology Congress was to address the issues of a national alphabet and national terminology for Turkic peoples, other significant matters were also discussed. While Soviet Russia pursued its imperial interests by attempting to distance Turkic peoples from the Arabic script and words of Arabic-Persian origin, the scholars representing the Turkic peoples seized this opportunity to establish a new Turkic alphabet and cultivate a pure Turkic language. In this regard, while this struggle was honorable for all Turkologist scholars, including those from Azerbaijan, it ultimately resulted

in the repression of the vast majority of them. The principal objective of the Soviet leadership was neither to create an accessible Turkic alphabet nor to foster a pure Turkic language. By facilitating the Turkology Congress, Soviet ideologues were seeking ways to bind Turkic peoples to the regime on the one hand, while intending to repress those who approached this cause in the spirit of Turkism on the other. Following the congress, in the wake of the repression of Turkologist scholars, the Russification policy pursued by the Soviet leadership regarding the national alphabet and language of Turkic peoples revealed its true nature. Nevertheless, the national endeavors demonstrated by Turkologists during that period in fields such as national alphabet, national language, national history, and national philosophy served as an honorable path for future generations.

Keywords: Turkic language; Turkic alphabet; Turkic philosophy; First Turkology Congress; Turkologist scholars.

Giriş

1924-cü ildə 1-ci Türkoloji Qurultay ın keçirilməsi məsələsi Azərbaycanda, daha sonra elə həmin il Ümumittifaq Şərqşünaslar Cəmiyyətinin iclasında qaldırılır. 1925-ci il 15 sentyabr yığıncağında Moskvada qurultayın 1925-ci ilin dekabrında Ümumrusiya Şərqşünaslar Cəmiyyətinin və Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin təşkilatçılığı ilə Bakıda keçirilməsi haqqında qərar qəbul edilir. Qurultayın işini təşkil etmək üçün yaradılan komissiyanın 6 fevral iclasında artıq qurultayda işləyəcək orfoqrafiya, terminologiya, təhsil və s. komissiyaların tərkibi müəyyənləşdirildi. Beləliklə, 100 il bundan öncə 1926-cı ilin fevralın 26-dan martın 5-dək Bakı keçirilən Türksoylu Xalqların 1-ci Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin əsas təşəbbüsçüləri Yeni Türk Əlifbası (YTƏ) Komitəsi və Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti (Azərbaycanı Araşdırma və Öyrənmə Cəmiyyəti) idi. Türkoloji Qurultayının qarşısında duran əsas problemlər isə milli əlifba, milli dil və milli terminologiya olmuşdur. Qurultaya qatılan 131 nümayəndədən 93-ü türksoylu, yerdə qalanları digər xalqların təmsilçiləri olublar [Azərbaycan tarixi, 2008: 231].

1920-ci illərdə Türksoylu xalqların milli əlifba, milli dil, milli terminologiya məsələlərinin Türkoloji Qurultay adı altında geniş şəkildə gündəmə gətirilməsi, ən əsası bu prosesdə Azərbaycanın ön plana çıxarılması təsadüfi olmamışdır. Hər halda SSRİ-nin coğrafiyasının və əhalisinin xeyli bir qisminin türk coğrafiyası və türk xalqlarından ibarət olması bu addımın atılmasında mühüm rol oynamışdır. Sovet ideoloqlarına ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçirilməsi, milli terminologiya, milli orfoqrafiya məsələsinin gündəmə gətirilməsi birmənalı şəkildə imperiya maraqlarına hesablanmışdır.

Birinci Türkoloji qurultayda Türk və qeyri-Türk xalqlarının iştirakı aşağıdakı kimi olmuşdur: Kazan tatarı – 14, Özbək – 8, Azərbaycan türkü – 19, Krım tatarı – 6, Dağıstan türkü – 2, Karaçay-3, Qazax-5, Yakut-3, 16 Başqırd-7, Türkmən-5, Qırğız-2, Noqay-1, Osmanlı türkü-4, Qumuq-1, Balkar-1, Çuvaş -2, Xakas-1, Uyğur – 1, İran türkü-1, Oyrot – 1, Meşşeryak-1, Teptyar – 1,Abxaz-1, Erməni-1, Rus19, Yəhudi-2, Alman-3, Macar-1, Kalmık-1, Osetin-2, Eston-1, Ukraynalı-1, Kürd-1, Votyak-1, Çeçen-1, Adıgey -2, İnquş -1, Dağıstanlı-1, Avar-1 iştirak etdiyini öyrənə bilərik.

Bu qurultayın görünən tərəflərindən biri ondan ibarətdir ki, bu tarixi qurultayda Fuad Köprülü, Bəkir Çobanzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Hənəfi Zeynallı, Əhməd Baytursun, Qalimcan Şərəf və başqa tanınmış türkoloqlar iştirak etmişlər. Qeyri-türk millətlərinin nümayəndələri də qurultayın işində yaxından iştirak etmiş, yaradılan komissiyaların işinə cəlb olunmuşlar. Məsələn, kalmık Kosiyev, Menzel, Radebold (alman), Messaroş (macar), X.Oşayev (çeçen), Zifelt-Simumyaqin (eston), M.Pavloviç (yəhudi), Z.Malsatov (inquş) qurultayın işində və müzakirələrində fəal olmuşlar.

Bir çox tədqiqatçılara görə, Birinci Türkoloji Qurultay bütövlükdə Sovet Rusiyası siyasi rejimi tərəfindən düşünülmüş, ssenariləşdirilmiş Şekspirvari bir faciə səhnəsinə bənzəyib. Yəni Qurultayda baş verən olaylar, irəli sürülən fikirlər 1937-ci ildə baş verəcək dəhşətli hadisələrin, qanlı repressiyanın əsas istinad nöqtələrindən biri olub. Azərbaycandan həmin Qurultayda on yeddi nəfər nümayəndə 11 iştirak edib. O nümayəndələrdən yalnız Səmədağa Ağamalıoğlu öz əcəli ölmüş, yerdə qalan bütün nümayəndələr 1937-ci il repressiyasının qurbanı olublar [Birinci Türkoloji Qurultay, 2016: 10-11].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Birinci Türkoloji qurultayın 90 illik yubileyi ilə bağlı Sərəncamında Qurultayın tarixi əhəmiyyəti qeyd olunarkən belə bir məsələ xüsusi vurğulanır: *"Türkoloji Qurultay türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında yeni mərhələnin təməlini qoymuş diqqətəlayiq hadisələrdəndir. Qurultayda əsaslı müzakirə obyektinə çevrilmiş problemlərlə bağlı böyük perspektiv əhəmiyyətə malik qərarlar qəbul edilmiş, latın qrafikalı yeni əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri işlənib hazırlanmışdır"* [Birinci Türkoloji Qurultay, 2016: 11].

Birinci Türkoloji Qurultayda milli əlifba məsələsinin ideoloji-fəlsəfi yönləri.

Birinci Türkoloji Qurultayda ilk növbədə, Ərəb əlifbasından Türk (latın) əlifbasına keçirilməsi çağrışına cavablar dinlənmişdir. Çünki Türkologi Qurultayı keçirməkdə əsas məqsəd türk xalqlarını ərəb əlifbasındam Türk (latın) əlifbasına keçməyin zərurətini ortaya qoymaq, bu məsələdə türk ziyalılarının dəstəyini almaq idi. Qurultayda iştirak edənlərin əksəriyyəti latın əlifbasına keçillməsinin tərəfdarı olduğu halda, ancaq nümayəndələr içərisində yeni əlifbanın tətbiq edilməsinin əleyhinə çıxış edənlər də tapılmışdır [Azərbaycan tarixi, 2008: 231]. Tatarıstandan və Qazaxıstandan gələn türkoloqlar – Qalimcan Şərəf və Əhməd Baytursun çox kəskin şəkildə latın qrafikasının əleyhdarı olublar. Nəhayət, uzun sürən müzakirələrdən sonra 4 mart 1926-cı ildə 13-cü iclasda əlifba məsələsi səsverməyə qoyuldu. 101 nəfər latınlaşdırmanın lehinə, 7 nəfər ərəb əlifbasında qalmağın lehinə səs verdi. 9 nəfər bitərəf qaldı. Beləliklə, sovet imperiyasının tərkibinə daxil olan qeyri-rus millətlərinin əlifbasının bundan sonrakı müqəddəratı təyin edildi [Birinci Türkoloji Qurultay, 2016: 12-13].

Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi müstəqilliyinə son qoyan Sovet Rusiyası Yeni Türk Əlifbası adı altında, latın qrafikasını Azərbaycan, Tatarıstan, Başqırdıstan, Krım və Türküstanda tətbiq etməklə Türk xalqlarının milli mədəniyyətlərini zərbə altında qoyurdu. Bu baxımdan sovet ideoloqları üçün bu müstəmləkəçiliyə hədəfələnmiş "yenilik" idi. Başqa sözlə, tələm-tələsik yeni əlifbaya-latın əlifbasına keçmək Azərbaycan türklərini, Türküstan türklərini və başqa türksoylu xalqların keçmişi ilə gələcəyi arasında körpünün tez yandırılmasına, eyni zamanda dünənə qədər onunla eyni əlifbanı paylaşan türk-müsəlman xalqları, xüsusilə Türkiyə türkləriylə mənəvi və siyasi bağların qırılmasına hesablanmışdı.

Maraqlıdır ki, Sovet ədəbiyyatında da Yeni Türk Əlifbasının ortaya çıxmasının birinci mərhələsində (1920-1929) bununla bağlı iki cərəyanın: 1) latınçılar (latın əlifbası tərəfdarları) və 2) islahatçıların (ərəb əlifbası tərəfdarları) olduğu iddia olunurdu [Azərbaycan ədəbi dili tarixi, 1982: 10]. Əslində əlifba məsələsiylə bağlı "latınçılar" və "islahatçılar" deyə iki cərəyandan bəhs oluması SSRİ-nin əsil niyyətini gizlətmək üçün uydurulmuş terminlərdir. Hər halda çar Rusiyasında, eyni zamanda Osmanlıda 19-cu əsrdən başlayaraq milli əlifba və milli dil məsələsinin gündəmə gətirilməsi öncədən düşünülmüş antitürk konsepsiyanın ilk maddələri olmuşdur. Deməli, bu məsələlərin dərininə vardıqda görürük ki, burada problem zahirən gerilik və tərəqqiçi anlamında köhnə əlifbada qalmaq ya da yeni əlifbaya keçmək məsələsi olmamışdır. Ona görə də məsələni tam dərk etmək üçün, 19-cu əsrin ortalarından başlayaraq "latınçılar" və "islahatçılar"ın milli əlifba və milli dil məsələsiylə bağlı irəli sürdüyü mülahizələrə, ən əsası

onların hansı siyasi-ideoloji dünyagörüşə və nəzəri-fəlsəfi ideyalara əsaslanmalarına qısaca diqqət yetirmək zəruridir.

Qeyd etdiyimiz kimi, 19-cu əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda, Osmanlıda və digər Türk ellərində "latınçılar"ın ortaya çıxdığını, daima da onlara qarşı olan "islahatçılar"ı görürük. Azərbaycanda ərəb əlifbasında islahatların aparılması ya da latın qrafikasına keçməyin öncülləri arasında Mirzə Fətli Axundzadə xüsusuilə fərqlənmişdir. M.F.Axundzadə Rusiya Elmlər Akademiyasının üzvü B.Dorna məktubunda yazırdı: *"Sivilizasiyanın indiki sürətli nailiyyətləri dövründə yazının belə qeyri-təbiiliyi mədəni dünyanın Şərq ədəbiyyatına sarı gedən yolunu həmişəlik bağlaya bilməzdi, onun əlifbasında mütləq dəyişiklik əmələ gəlməli idi"* [Axundzadə M.F, 2005: 50]. Bu işin təşkilatçısı olan çar Rusiyası hiyləgərcəsinə Axundzadəyə yol göstərirdi ki, öncə Türkiyə və Qacarlar ərəb əlifbasında islahatların mümkünlüyü məsələsini müzakirə edərək müəyyən bir qərar qəbul etməlidir. Bu məqsədlə 1863-cü ildə Türkiyəyə səfər edən Axundzadə ölkənin baş naziri Fuad paşa, eləcə də Türkiyə Elmlər Akademiyasının üzvləri ilə görüşsə də, məqsədinə çatmır. Qacarların Maarif Nazirliyi də ona "yox" cavabı verərək yazır ki, *"əlifbamızı dəyişdirməyə əsla ehtiyacımız yoxdur"* [Axundzadə M.F, 2005: 101]. Bundan sonra çar Rusiyası ideoloqlarının təsiri altında Axundzadədə yeni fikir yaranır: *"Mən iki cür əlifba düşünmüşəm. Onlardan biri latın əlifba hərflərindən seçilərək tərtib edilməlidir ki, onu soldan-sağa yazmaq lazım gələcəkdir. İkincisi isə, hazırkı əlifbamız əsasında qurulmalıdır ki, onu hazırda olduğu kimi sağdan-sola yazmaq olar"* [Axundzadə M.F, 2005: 172].

Əlifba məsələsində M.F.Axundzadənin yolunu davam etdirən Məhəmməd Ağa Şahtaxtlı 19-cu əsrin sonlarında yeni əlifba layihəsi hazırlamış və bir müddət bunun üçün çalışmışdır. Ancaq çar Rusiyasının ideoloqları həmin dövrdə bunu həyata keçirməyin mümkünsüzlüyünü görərək, Şahtaxtlıya ciddi dəstək verməmişlər. Bunun "nisgilini" yaşayan Şahtaxtlının SSRİ dövründə Azərbaycanın latın əlifbasın keçməsini dərhal müsbət qarşıladığını görürük [Şahtaxtlı Məhəmmədağa, 2006: 20-30; 231]. Şübhəsiz, ilk baxışda mütərəqqi mahiyyət daşıyan ərəb əlifbasında ya dəyişikliklərin edilməsi, ya da latın əlifbasına keçilməsi ideyası müsəlman-türk birliyini parçalamağa yönəlmişdir. Bu səbəbdəndir ki, M.F.Axundzadənin, Mirzə Kazım bəyin, M.A.Şahtaxtlının "əlifba və dil islahatları" Rus-Avropa alimləri tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış və onlara lazımı dəstəklər verilmişdir. Hər halda, onların ortaq türk dili əvəzinə, məhəlli türk dilini müdafiə etmələri, eyni zamanda ortaq əlifbanın aradan qaldırılması prosesində müəyyən əməkləri danılmazdır. Çar Rusiyası maraqlı idi ki, burada yaşayan türk-tatarların vahid millət (türk-tatar: azərbaycanlı, başqırt, özbək, qazax və b.), vahid dil (türk dili: Azərbaycan, tatar, qazax və s.), vahid əlifba (ərəb əlifbası: kiril, latın, ərəb və b.) aradan qaldırılsın və parçalansın.

Vaxtilə Azərbaycan Türk filosof-mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadə (Birinci Türkoloji Qurultaya Türkiyədən gələn nümayəndələr arasında Əli bəy Hüseynzadə də olub. Əli bəy Hüseynzadənin Qurultaydakı məruzəsindən cəmi yarım səhifəlik bir mətn qeydə alınıb. Əli bəy Hüseynzadənin məruzəsinin bütöv mətni başqa mənbələrdən əldə edilib [Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti, 1930: 10] bu "islahatlar"ın antislam, antitürk mahiyyətini görərək bildirmişdir ki, "əlifba islahatı"nın tərəfdarlarının (M.F.Axundzadə, M.A.Şahtaxtlı) Tiflisdən bunu bəyan etmələri çox düşündürücüdür: *"Üç yüz milyon İslamın əlifbasının altmış-yetmiş milyon türkün imlasını bir hökmi-qaraquşilə türkün, İslamın mərkəzindən uzaq olan yuvalarından birdən dəyişmək istəyirlər! Halbuki, böylə mühüm bir əmr üçün kəndilərində lazım gələn məlumatdan əsər belə yox! Türkün imlasını islahı üçün deyil, sərf və nəhvi mükəmməl bilmək, bəlkə bütün türklərin tarixinə, ədəbiyyatına, etnoqrafiyasına, fonologiyasına haqqı ilə aşina bulunmaq tələb edər"* [Hüseynzadə Ə., 2008: 360].

Ə.Hüseynzadə xeyli dərəcədə haqlı idi ki, ortaq türkcədən ayrı Azərbaycan türkcəsinin inkişafında, eləcə də əlifba islahatı məsələsində əvvəlcə çar Rusiyası, sonralar Sovet Rusiyasının maraqlı və icraçı olmaları təsadüfi olmamışdır. Hər iki halda məqsəd çar Rusiyası-Sovet

Rusiyası müstəmləkəsi altında yaşayan türkləri, o cümlədən Azərbaycan türklərini Türk dünyasından, xüsusilə Güney Azərbaycan və Türkiyə türklərindən ayırmaq idi. Bu ona işarə idi ki, "islahatlar" məsələsində Axundzadə və Şahtaxtlı hansısa sifarişləri bilərəkdən və ya bilməyərəkdən gündəmə gətirirdilər. Çünki əlifba və dil "islahatı"nın əsas müəllifləri çar Rusiyası və Avropa ideoloqları idilər. Onlar müsəlman xalqlarının "oyanışına", "maarfilənməsinə" xidmət adı altında müsəlmanların ortaq ərəb əlifbasını, türklərin ortaq türk dilinin aradan qaldırmaq xətti götürmüşdülər. Ancaq bunu inandırıcı etmək üçün elə bir şərait yaratmışdılar ki, həmin ideyaları məhz müsəlman-türk mütəfəkkirləri irəli sürürdülər.

Doğrudur, Qərb mədəniyyətinin təsiri altında milli-demokratlar da vaxtilə Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə ərəb əlifbasından latın əlibfasına keçməyi təklif edirdilər. Bu məqsədlə Azərbaycan parlamentində bir komissiya təşkil olunmuş və bu komissiya latınlaşmış türk əlifbasının layihəsini parlamentə belə təqdim etmişlər [Баɹаев А., 2005: 70]. Ancaq bir tərəfdən "İslam birliyi" ideyası ilə çıxış edən "ittihadçı"ların, digər tərəfdən isə bolşevizmin günü-gündən Azərbaycan Cümhuriyyətinə qarşı yönəlmiş təzyiqlərin nəticəsində latın əlifbasına keçid məsələsi həmin dövrdə öz həllini tapmamışdı. Eyni zamanda, Azərbaycan Cümhuriyyəti latın əlifbasına keçidlə bağlı Türkiyə Cümhuriyyəti ilə ortaq addım atmaq niyyəti də güdmüşdü. Həmin vaxt isə Türkiyə və Azərbaycan Cümhuriyyəti üzərinə olan "mühafizəkar" basqılar bu məsələnin öz həllini tapmasına əngəl olmuşdu.

Sovet dövründə ərəb əlifbasında dəyişikliklər edilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edən "islahatçılar" əslində həmin milli qüvvələr idi. Vaxtilə ərəb əlifbasından imtina edilib latın əlifbasına keçmək istəyən Azərbaycan milli qüvvələrinin Sovet işğalı dövründə bunu, istəməməsi təsadüfi deyildi. Əslində milli-demokratik qüvvələri narahat edən latın qrafikasına keçmək deyil, latın əlifbasına keçmək adı altında ifratçılığa varılması, millətlər arasında ayrı-seçkilik edilməsi, gələcəkdə kiril əlifbasına keçmək üçün bir vasitəyə çevrilməsi idi. Çünki SSRİ xüsusilə, əsarət altına aldığı türk xalqlarını özünəməxsus "beynəlmiləl siyasət"lə assimilyasiya etmək niyyəti güdmüşdü. Bu baxımdan Sovet Rusiyasının Azərbaycanın, Tatarıstanın, Bşaqırdıstanın, Orta Asiyanın türk dövlətlərinin ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçməsinə bilavasitə şərait yaratmasında məqsədləri yalnız türk millətlərini maarifləndirmək, elm və biliklərini inkişaf etdirmək ola bilməzdi. Əgər SSRİ, yəni rəsmi Moskva belə səmimi niyyət güdürdüsə, nə üçün yeni əlifba məsələsinə əsasən, türk-müsəlman xalqları cəlb edilmişdi?! Yoxsa, Rusiya üçün ermənilər, gürcülər və başqa millətlər ikinci dərəcəli idilər? Deməli, bu məsələdə Rusiyanın başlıca məqsədi türksoylu xalqları SSRİ-nin əsarətindən kənarda qalan türk-müsəlman ölkələrindən, xüsusilə Türkiyə türklərindən ayırmaq olmuşdur [Erzurumlu Kenan, 2006: 192].

SSRİ ideoloqları bu planını birdən-birə həyata keçirə bilməzdi və bu mərhələli şəkildə nəzərdə tutulmuşdu. Həmin dövrdə milli qüvvələr də məhz Sovet Rusiyasının bu ikiüzlü siyasətini ifşa etmişdilər ki, onların bu baxışları da bolşeviklər tərəfindən latın qrafikasının əleyhinə olan mülahizələr kimi dəyərləndirilmişdi. Əslində onların bu etirazı, əlifbanın latınlaşdırılmasından daha çox kirilləşdirməyə-ruslaşdırmaya qarşı idi. Azərbaycan milli ideoloqu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də sonralar yazırdı ki, o zaman (1921-1922-ci illər) bolşeviklərin bu niyyətindən xəbərdar idilər: *"Bolşeviklərin ərəb hərflərini latın hərfləri ilə əvəz etdirmək xüsusunda gizli və əsil fikirlərini bildiyimizdən (ki, bu fikir sonradan həyata keçirilmiş, ərəb hərfləri öncə latın hərflərinə, sonra da rus hərflərinə təbddül edilmişdir) bir məqalədə türk elləri arasındakı mədəni əlaqələri tamamilə kəsdirməmək üçün yazılanı daha asan oxutdura bilmək məqsədini təmin edən inqilabçılara haqq verirdim"* [Rəsulzadə M.Ə., 2011: 85]. Yəni Rəsulzadə də bolşeviklərin əməllərindən xəbəri olduğu üçün latın əlifbasına keçilməsini deyil, ərəb əlifbasında islahatların aparılmasını müdafiə etmişdir. M.B.Məmmədzadə də milli qüvvələrin əvvəlcə ərəb əlifbasından latına keçilməsinə etiraz etmələrinə səbəb olaraq, bolşeviklərin məkrli niyyətlərini və bunun Azərbaycan ilə türk dünyası arasında əlaqələrə zərbə olmasını göstərmişdi [Məmmədova Fatimat, 2007: 56].

Bu baxımdan ərəb əlifbasında islahatların aparılmasını məqsədəuyğun hesab edən "islahatçılar", latın qrafikasına keçilməsi ilə Azərbaycan xalqının Türk-İslam mədəniyyətindən uzaq düşməsi, din və milli birliyin aradan qalxması məsələsini daha çox qabartmışlar. Bizə elə gəlir ki, bu cür mülahizələrin səslənməsi də təsadüfi olmamışdır. Bütün hallarda, yeni əlifbaya keçidlə bağlı imperiyanın maraqları olduğu kimi, bunun əleyhinə çıxan "islahatçılar"ın da öz mövqeyi olmuşdur. "İslahatçılar" ədəbi dilin yazısında ərəb əlifbasını saxlamaqla yalnız islah edilməsini, yəni bəzi dəyişikliklərin aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirdilər. Onlar deyirdilər ki, yeni əlifba qəbul edilərsə, bununla da əski ədəbiyyat məhv olacaq, "İslam birliyi" pozulacaq və türk dilini öyrənmək çətin olacaq [Axundzadə M.F., 2005: 13]. Milli qüvvələrin əlifba məsələsində fikir dəyişdirməsinin əsil mahiyyətinə varmayan bolşeviklər, bunu tamamilə başqa yerə yozurdular.

Ərəb əlifbasının əleyhinə çıxış edən "latınçılar" bir tərəfdən yeni əlifbaya keçməni daha çox mədəni inqilab kimi qiymətləndirənir, digər tərəfdən bunu, marksizm-leninzmin qələbəsi kimi qələmə verirdilər. Xüsusulə, F.Ağazadə, B.Çobanzadə, M.Şahtaxtlı, R.Axundov, S.Ağamalıoğlu ərəb əlifbasında islahatlar aparılmasının mümkünsüzlüyünü irəli sürərək latın əlifbasının qəbul edilməsini zəruri hesab edirdilər. Məsələn, Fərhad Ağazadə yazırdı ki, əlifbanı yarımçıq islah etmək olmaz; ya gərək hamısı islah edilsin, birdəfəlik bu qüsurlardan yaxamız qurtarsın, ya da ki, heç əl vurulmasın. O yazırdı*: "Şərq dillərinin üstündə ağalıq sürmək istəyən "müqəddəs" ərəb dili türkcəmiz öldürmək istədisə də, öldürəmədi, ancaq yarımcan qıldı. Bir dil ki, onun yer üzündə yüz milyonluq sahibi ola, aya o dil ölərmi? Əlbəttə, ölməz!"* [Ağazadə Fərhad, 2006: 11].

Həmin dövrün "mətin" bolşeviklərindən hesab olunan Sultan Məcid Əfəndiyev hesab edirdi ki, millətçilər qısqanclıqdan bu məsələyə müsbət yanaşmırlar. Belə ki, əvvəllər ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçmək istəyən millətçilər, indi bunu həyata keçirənin bolşeviklər olduğu üçün yeni əlifba məsələsini tənqid edirlər [Əfəndiyev S.M., 1990: 177]. Əfəndiyevin fikrincə, millətçilərdən fərqli olaraq, islamçılar-ruhanilər isə ərəb əlifbasından daha çox onun təsiri məqsədilə möhkəm yapışırlar [Əfəndiyev S.M., 1990: 70]. Səməd Ağamalıoğlu da S.M.Əfəndiyev kimi latın qrafikasına keçməyin əleyhdarları olan "islahatçılar"a cavab olaraq yazırdı: *"O adamlar ki, yeni türk əlifbası barəsində deyirlər: "əgər bu əlifba həyata keçsə, din birliyi əldən gedəcəkdir" - bu əqlə uymayan cəfəngiyyatdır. Tarix bizə göstərdi ki, din birliyi yox imiş, yox olan şey təzədən bir də nə cür yox ola bilər"* [Nəcəfov Xəlil., 1966: 32].

Fikrimizcə, birincisi Əfəndiyevlər, Ağamalıoğlular bu halda da bolşevik əqidəsindən çıxış etdiyi üçün, din birliyinin millətlərin həyatında oynadığı mühüm rolu görə bilməmişdir. Əslində hər millətin həyatında, mənəvi dəyərlərdən biri kimi din birliyi də mühüm yerə malikdir. İkincisi, latın qrafikasının əleyhdarları yalnız "din birliyi əldən gedəcək" demirdilər, onlar həm də SSRİ-nin əsarəti altında yaşayan Azərbaycan və b. türk dövlətləri və millətləri ilə imperiydan kənarda qalanlar arasında bir sədd çəkiləcəyinə inanırdılar. Bu fikirlər 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkoloji qurultayda Kazan türkləri tərəfindən də səslənmişdir. Həmin qurultayda çıxış edən S.Ağamalıoğlu isə onlara cavab olaraq deyir: *"Yeni əlifbanın əleyhinə olanlar, xüsusən "Yeni əlifbanın qəbulu ilə 500 illik ədəbiyyatı itiririk" deyən kazanlılar bilməlidirlər ki, qonşu cümhuriyyətlərin, o cümlədən Azərbaycanın da özünəməxsus keçmiş ədəbiyyatı vardır... Ümumi savadlılıq yolu ilə ədəbiyyatı canlandırmaq və onu xalq malı etmək mümkündür"* ["Yeni yol" qəzeti, 1926].

Ancaq Əfəndiyev, Ağamalıoğlu və onların digər silahdaşları başa düşməli idilər ki, zahirən latın qrafikasının əleyhdarları kimi çıxış edən bəzi Azərbaycan, Kazan və başqa türk ziyalıların əksəriyyətini əslində narahat edən din birliyi və mühafizəkarlıq deyil, daha çox mənəvi-mədəni Türk birliyinin aradan qalxması idi. Ancaq bütövlükdə onlar Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan və başqa türk dövlətlərində ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçid

məsələsində Moskvanın əsil məkrli niyyətini görə bilməmiş, əksinə, bunu bolşevizmin nailiyyəti kimi təbliğ etmişlər [Axundov Ruhulla , 1977: 156-157].

Milli əlifba məsələsinin ideoloji-siyasi yönləri.

Ancaq Türk-Tatar xalqlarının ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçməsi məsələsində SSRİ-nin siyasi manevra etdiyi, əsil məqsədinin Türk xalqlarına kiril əlifbasının qəbul etdirilməsi olması çox keçmədən bəlli olmuşdu. Belə ki, sovet ideoloqları milli əlifba və milli dil məsələsində də "milli müqəddərat" məsələsində olduğu kimi, türk-müsəlman xalqlarının ərəb əlifbasından birbarşa rus-kiril əlifbasına keçilməsinin təhlükəli olduğunu nəzərə alaraq, bunu mərhələli şəkildə reallaşdırmaq niyyəti güdmüşdür. Əgər SSRİ 1920-ci illərdə yeni əlifbanı rus qrafikasına keçidlə həll etsəydi, şübhəsiz "xilaskar" donu geyinmiş rus bolşeviklərinin bu addımı istər işğal etdiyi ölkələrdə, istərsə də dünyada birmənalı qarşılanmayacaqdı. Bu baxımdan ilk mərhələdə, latın əlifbasından istifadə edən bir çox Avropa dövlətlərinin də maraqlarına cavab verən bir addım atılmışdı. Lakin imperiya ideoloqları yaxşı anlayırdılar ki, ərəb əlifbasından imtina etməklə SSRİ-nin tərkibindəki türk dövlətləri İslam-Türk dünyasından müəyyən dərəcədə uzaqlaşsa da, başqa tərəfdən eyni əlifbanı qəbul edən Türkiyə ilə isə bir o qədər yaxınlaşmış olmuşdur. Bunun gələcəkdə SSRİ üçün böyük bir təhlükə mənbəyi olduğunu görən, eyni zamanda, başdan imperiya əsarəti altında olan türk-tatar və müsəlman xalqlarının istər Türkiyə, istərsə də Avropa dövlətləri ilə əlaqəsində qətiyyən maraqlı olmayan sovet ideoloqları 1920-ci illərin sonu, 1930-cu illərin əvvəllərindən etibarən türk dövlətlərinin və xalqlarının, gələcəkdə rus-kiril əlifbasına keçə bilməsi ideyasını yaymağa başlamışlar.

Maraqlıdır ki, latın əlifbasını türk əlifbası adlandırıraq bir müddət onu müdafiə edənlər, rus əlifbasının zorla tətbiqi meylini hiss etdikdən sonra, bəzi beynəlmiləlçi bolşeviklər həm türk anlayışından, həm də müdafiə etdikləri türk əlifbasından imtina etdilər. Bu baxımdan Səməd Ağamalıoğlu 1929-cu ildə bütün Azərbaycanın SSRİ və Şərqdə ilk dəfə olaraq rəsmən latın qrafikasına keçməsini böyük qələbə saydığı halda [Nəcəfov Xəlil., 1966: 36], həmin hadisənin üstündən bir il ötməmiş türk əlifbası adlandırdığı latın qrafikasından rus əlifbasına keçməyin zəruriliyindən bəhs etmişdir: *"Azərbaycanlıların yeni latın əlifbasına keçmək yolu, gələcəkdə onların rus əlifbası qrafikası üzrə düzəldilmiş yeni əlifbaya keçmək işini bir qədər asanlaşdıracaqdır"* [Nəcəfov Xəlil., 1966: 37]. Artıq türk əlifbası beynəlmiləçiliyin içində əriyərək yox olur, onun yerini rus əlifbası tuturdu. Beləliklə, yarım əsr ərzində bir millətin üç əlifbadan istifadə etmək məcburiyyətində qalması faciəsini görmək, bunu oybektiv qiymətləndirmək və etiraz etmək əvəzinə, bəzi Azərbaycan ziyalılarının bu cür mövqe tutması, ancaq təəssüf doğrur.

Sovet ədəbiyyatında 1940-cı ilin yanvarın 1-dən, latın qrafikasından rus əlifbasına keçilməsi belə əsaslandırılırdı ki, bu qrafika ümumiliyi rus dilindən söz və terminləri düzgün yazmağa kömək edəcək*: "Bundan başqa, qrafika ümumiliyi nəşriyyat-mətbəə işlərini də asanlaşdırar, əlavə xərc və işləri azaldardı"* [Azərbaycan ədəbi dili tarixi , 1982: 14]. Burada rus əlifbasına keçməyin zəruriliyi ilə bağlı gətirilən "arqumentlərə" təəccüb etməyə bilmirsən. Daha sonra bu müəlliflər yazırlar: *"Əgər birinci dövrdə bir-birinə zidd cərəyanlar əmələ gəlmişdisə, ikinci dövrdə belə bir vəziyyət olmamış, hamı rus qrafikasına keçmək təşəbbüsünü bəyənmişdir. Lakin müzakirələrdə əsas iki fikir nəzərə çarpır. Bir çoxları dilimizin fonetik tərkib və xüsusiyyətinə uyğun olaraq bəzi dəyişikliklə rus əlifbasını qəbul etməyi, bəziləri isə rus əlifbasında heç bir dəyişiklik aparmadan, onu olduğu qaydada qəbul etməyi təklif edirdilər"* [Azərbaycan ədəbi dili tarixi , 1982: 15].

Fikrimizcə, rus əlifbasının olduğu kimi qəbul edlilməsinin tərəfdarı olanlar yaxşı anlayırdılar ki, Mərkəz məhz bu qərarın üzərində dayanacaq və gözlənildiyi kimi də oldu. Sovet ideoloqları Azərbaycan-türk dilinin başına bu cür oyun açmaqda nə etdiklərini yaxşı anlayırdılar. Bununla da, Azərbaycan-türk insanı rus kimi düşünməyə, rus kimi yazmağa və rus kimi

kommunizm xəyalı ilə yaşamağa məhkum və məcbur edilirdi. Başqa sözlə, "yeni əlifba" oyunu ilə sovet imperiyası türk millətini öz mədəniyyətindən, mənəviyyatından və ən əsası dilinin saflığından uzaqlaşdırırdı.

Bizə elə gəlir ki, Azərbaycanda latın qrafikasından rus əlifbasına keçilməsi ilə bağlı ciddi etirazların olmaması iki başlıca amillə bağlı idi: 1) milli ziyalıların böyük əksəriyyətinin, kütləvi şəkildə 1937-1938-ci illərdə repressiya olunması; 2) rus əlifbasına etiraz edə biləcək istənilən ziyalının həmin aqibətə düçar olacağı. Bu baxımdan bəzi ziyalılar yalnız bəzi dəyişikliklərlə rus əlifbasına keçilməsinin doğru olacağını deyə bilir, bundan artığına cəsarət edə bilmirdilər.

Doğrudur, rus əlifbasının Azərbaycanda olduğu kimi tətbiqinə 1958-ci ildə son qoyulmuş və bəzi islahatlar aparılaraq rus qrafikalı Azərbaycan əlifbası müəyyən qədər təkmilləşdirilmişdir. Ancaq bütün hallarda, "Leninin dili" olan rus dili və rus əlifbası Azərbaycan xalqının həyatında bir çox sahələrdə mənfi bir iz buraxmışdır ki, onun izləri bu günə qədər də hiss olunmaqdadır. Bunlardan biri də rus əlifbasına keçməyə məcbur edilməklə Azərbaycan türklərinin Türkiyə türkləri arasında ən önəmli bağ olan – eyni əlifba bağı da qırılmış olmuşdu. Türkiyə alimi Məşkurə Yılmazın yazdığı kimi, *"böyləcə Türkiyədən fərqli bir əlifba kullanmalı olan azəri türklərinin Anadolu türklüyü ilə yazılı əlaqə qurmaları və ortaq milli kültür gəlişdirmələri əngəllənmək istənmişdir. Ayrıca ruslar, kiril əlifbasını rus kültür aracı olaraq görmüş və Sovet rejimi ortaq kültürünün bu əlifba ilə yapılacağını düşünmüşlərdir"* [Yılmaz Meşkure, 2010: 243].

Gördüyümüz kimi, çar Rusiyası və Avropa ideoloqlarının maraqlı olduğu əlifba və dil islahtlarını SSRİ həyata keçirmiş oldu. Çox yazıqlar olsun ki, rus-mason-bolşefaşistlərinin əvvəlcədən planlaşdırılmış "islahatlar" oynunda M.A.Şahtaxtlı, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, S.Ağamalıoğlu və başqaları yaxından iştirak etmişlər. Türk-müsəlman xalqlarının həyatında reallaşdırılan "islahatlar"ın nəticəsində ilk növbədə, əlifba ayrılığı baş verdi. Bununla yanaşı, çar Rusiyası dövründə təməli qoyulan ortaq türk dilinə qarşı yönəlmiş ləhcə fərqlilikləri SSRİ dövründə daha da sürətləndirildi. Əgər XX əsrin əvvəllərində türksoylu xalqlar əsasən ortaq əlifbadan istifadə edir, az-çox bir-birlərinin ləhcələrini başa düşür və ortaq türkcədə danışa bilirdilərsə, SSRİ dövründə aparılan ruslaşdırma-avropalaşdırma siyasəti nəticəsində bir-birlərini anlamayacaq vəziyyətdə gətirildilər. Xüsusilə, türklərin böyük əksəriyyətinin yaşadığı Rusiyada ortaq türk dilinin Leninin dili olan rus dili ilə əvəzlənməsi və rus-kiril əlifbasına keçid bu məsələdə mühüm rol oynadı. Leninin dili olan rus dili bir tərəfdən ortaq türk dilinin ayrı-ayrı ləhcələr şəklində formalaşmasına, digər tərəfdən həmin ləhcələrin də ruslaşdırılmasına-avropalaşdırılmasına səbəb oldu. Bütün bunların nəticəsidir ki, hazırda postsovet məkanında türksoylu dövlətlərin liderlərindən tutmuş alimlərinədək hamısı bir-birləri ilə rus dilində təmas yaradırlar. Hələ də, kiril əlifbasından dövlət səviyyəsində istifadə edən türksoylu xalqlar (qırğızlar, qazaxlar və b.) var.

Birinci Türkoloji Qurultayda milli terminologiya məsələsi.

Birinci Türkoloji Qurultayda Türk (latın) əlifbasının qəbulu, ən pis halda ərəb əlifbasının islahatın aparılmasına dəstək eldə etməklə yanaşı, milli terminologiyanın yaradılması və türksoylu xalqlar üçün ədəbi dil, ana dilinin tədris metodikası, türk dillərinin orfoqrafiyası haqqında məsələlərə də yer verilmişdir. Başqa sözlə, Türkoloji Qurultay Türk dilini alınma sözlərdən, özəlliklə ərəb-fars kəlimlərindən təmizləməyi də əsas məsələ kimi müzakirə obyekti seçmişdir. Bu zaman Türk dilinin ləhcələrindən daha çox hansına üstünlük verilməsi, ya da əski türk dilinə müraciət olunması diqqət mərkəzində idi.

Türkoloji qurultayda müzakirə olunan əsas məsələlərdən biri də milli terminologiya məsələsi, daha doğrusu milli dilin təkmiləşdirilməsi olmuşdur. Sovet müəlliflərinin yazmasına görə, 1920-1936-cı illərdə milli dilin təmizlənməsi və formalaşması ilə bağlı uç fikir cərəyanı: 1) türk dilinin qədim və yeni türk sözləri əsasında təmizlənməsi (bizcə, ortaq türkcədən çıxış

edən türkçülük – millilik tərəfdarları); 2) türk dilini rus və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmış sözlərlə zənginləşdirmək istəyənlər (bizcə, beynəlmiləlçilik – rus bolşevizminə xidmət edənlər); 3) ərəb və fars mənşəli sözlərin saxlanılaraq, yeni terminlərin də onların əsasında formalaşdırılmasını istəyənlər (bizcə, islamçılıq – dini birliyə meyil edənlər) olmuşdur [Azərbaycan ədəbi dili tarixi, 1982: 130-131].

Bizim fikrimizcə isə, həmin mərhələdə (1920-1936) milli dilin təmizlənməsi və formalaşması uğrunda əsas mübarizə ilk iki cərəyan: türkçülük-millilik və sovet beynəlmiləlçiliyi (ilk dövrlərdə beynəlmiləçilər xalqlaşmaq yolu tutsalar da, sonralar Mərkəzin təsiri altında onların əksəriyyəti beynəlmiləçiliyə üz tutdular) arasında getmişdir.

Bu dövrdə dildə türkçülük-millilik tərəfdarları milli dil məsələsində qədim türkcə ilə xalq dilinin uzlaşmasına önəm vermişlər (B.Çobanzadə, F.Ağazadə, H.Zeynallı, C.Cabbarlı, V.Xuluflu və b.). Onlar 1922-ci ildə Azərbaycan Mərəkəzi İcraiyyə Komitəsi (MİK) yanında təşkil olunan istilah komissiyasının hazırladığı cəbr, hesab, həndəsə, coğrafiya və təbiiyyat lüğətlərində ədəbi dildə mövcud olan terminlərin uyğun olaraq dəyişilməsini təklif edirdilər [Azərbaycan ədəbi dili tarixi, 1982: 44]. Milli dilin mühüm tərkib hissəsi olan terminologiya ilə bağlı Azərbaycan türk aydınlarının əksəriyyətinin mövqeyi belə idi ki, ərəb və fars mənşəli, eləcə də beynəlxalq terminləri dilimizdən çıxararaq yerində qədim türkcədə olan sözləri, yaxud da türk dilinə uğyun yeni sözləri işlətmək lazımdır. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən 1-ci Ümumittifaq türkoloji qurultayda, eləcə də həmin dövrdə Bakıda nəşr olunan bir sıra qəzet və jurnallarda da bu ideya ciddi şəkildə dəstək qazanmışdır.

Həmin dövrdə milli ədəbi dilin qədim türkcə və yeni sözlər əsasında formalaşmasının tərəfdarları bu fikirlərini sübuta yetirmək üçün bir sıra əsərlər və məqalələr yazmışlar. Onlar bu əsərlərində türk dilinin (Azərbaycan) qədim türkcənin bir bir parçası olduğunu iddia edirdilər. Məsələn, bu xətti müdafiə edən dilçi alimlərdən Bəkir Çobanzadəyə görə, türk dili türk-tatar dilinin bir parçası, bir budağıdır. Türk-tatar dilinin abidələri isə Orxon-Yenisey abidələri (7-8-ci əsrlər), "Kutadqu bilik", "Divani-lüğatit-türk" və başqaları olmuşdu [Çobanzadə B., 2007: 66-67]. O yazırdı ki, hazırda milli dilin formalaşması ilə bağlı üç cərəyan var: 1) Xalqın dilində yazmağa üstünlük verənlər ("mollanəsrəddinçi"lər və b.); 2) İstanbul ədəbi şivəsinə üstünlük verənlər (H.Cavid və b.); 3) Orta mövqe tutanlar – xalqın canlı danışıq dili və klassik ədəbi dilin bütövlüyündən çıxış edənlər. Ona görə, ilk iki cərəyanın irəli sürdüyü prinsiplər əsasında Azərbaycanda ədəbi dil yarana bilməz. Çünki, birincisini ədəbi sistemə salmaq mümkün olmadığı kimi, ikincisi isə Azərbaycan türk dilinin xüsusiyyətlərini kifayət qədər əks etdirmir. Bu baxımdan xalqın canlı danışıq dili və klassik ədəbi dilin bütövlüyündən çıxış edənlərin ədəbi dili istiqbala malikdir [Çobanzadə B., 2007: 76-77].

Bu dövrdə dilçi alimlərdən Fərhad Ağazadə də B.Çobanzadə kimi, hesab edirdi ki, dilimizdə minlərcə əcnəbi kəlmələr var ki, türkləşdirmək olmur. Ona görə də türkləşə bilməyən kəlmələrin qədim türkcəsi var ki, onları canlandırmaq və dilimizə gətirmək lazımdır. Qədim türkcədə qarşılıqı olmayan sözləri isə başqa türk dillərindən (cığatay, altay və b.) almaq lazımdır. O qeyd edirdi ki, vaxtilə başqa dillərin təsiri altında yarımcan qalmış türk dili indi dirilmək istəyir, köhnə zənginliyinə qayıtmaq fikrindədir: *"Buna dəlil türk ellərindəki dil hərəkətləridir: bir yerdə dili türkləşdirirlər, o biri yerdə saflaşdırırlar, hətta Azərbaycanda istilahları da türkləşdirmək fikrinə gəlmişlər. Bəs, türkcəmiz çoxdan itirdiyi yatağına qayıtmaq istəyir"* [Ağazadə Fərhad, 2006: 10-11]. Hənəfi Zeynallı isə "Azərbaycanda el ədəbiyyatı" məqaləsində (1926) yazırdı ki, Azərbaycanın işğalçıların əsarəti altında olduğu *"zamanında xalq yaradıcılığının bir qismi olan el ədəbiyyatı, el söz və ahəngi, el vəzni, el düşünüşünün büsbütün xatirələrdən silinməsinə çalışılmışdır. El sözünü işlətmək istəyənlər bu elin yağıları nüfuzuna tabe olaraq sapqın mülhazilərə uymuşdular. Hətta o dərəcəyə varmışdılar ki, həqarətlə "türk demişkən" demədikcə öz ana dilindəki bir sözü işlətməyə cəsarət edə bilməzmiş"* [Zeynallı Hənəfi, 1982: 120].

Milli aydınlar tərəfindən irəli sürülən Azərbaycan Türk ədəbi dilinin ərəb, fars, rus, eləcə də digər əcnəbi terminlərdən təmizlənməsi və qədim türkcə əsasında formalaşması ideyasının ictimaiyyət arasında, o cümlədən mətbuatda bu qədər dəstək görməsi SSRİ rəhbərliyini və sovet ideoloqlarını ciddi şəkildə rahatsız etmişdir. Eyni zamanda, sovet ədəbiyyatında puristlər adlandırılan [Azərbaycan ədəbi dili tarixi, 1982: 131] milli fikrin tərəfdarları rus mənşəli sözləri də dəyişməyi təklif edirdilər ki, bu, sovet imperiyası üçün dözülməz idi. Həmin dövrdə, eləcə də sonralar sovet ideoloqları və onların Azərbaycandakı təmsilçiləri bu təklifləri pantürkizm, millətçilik kimi qiymətləndirir və tənqid edirdilər.

Türk dilinin qədim Türk dili əsasında formalaşması fəlsəfəsi.

Ancaq milli terminologiya məsələsində türkcənin milliləşdirməsinə-qədim türkcəyə müraciət edilməsinin əleyhinə olanlar əsasən, milli dil məsələsində "mollanəsrəddinçilər"in mövqeyini müdafiə edirdilər. Buna səbəb, "mollanəsrəddinçi"lərin 27 aprel işğalından öncə də dil məsələsində ortaq türk dilinin deyil, Azərbaycan türklərinin danışıq dilinin inkişafına çalışmaları və bu zaman rus və Avropa mənşəli sözlərə meyil etmələri idi. Bu baxımdan sovet beynəlmiləlçiliyi tərəfdarları üçün Azərbaycan türk ədəbi dilinin formalaşmasında ən yaxşı variant "mollanəsrəddinçilər"in yolu idi [Əfəndiyev S.M., 1990: 70].

1920-ci illərdə "mollanəsrəddinçilər"in əsas siması olan Cəlil Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" jurnalının SSRİ dövründəki saylarının birində "Təmizləmək" məqaləsində Bakıda keçiriləcək Türkoloji qurultayla bağlı dil məsələsinə toxunaraq yazırdı: *"İndi türkoloji qurultayı da bir belə sil-süpurə, yır-yığışdıra başlayacaqdır. Amma bu qurultayın təmizləyəcəyi ev deyil, dildir və özü də Türk dilidir. Bəziləri dildə nə zibil ola biləcəyini soruşa bilərlər. Dərd elə burasındadır ki, heç bir evdə bizim dilimizdə olan qədər zibil yoxdur. Əlifba zibili, əruz vəzni zibili, ərəb dili zibili, fars dili zibili, din zibili və başqaları. Türk dilini bütün bu zibillərdən təmizləmək lazım gəlir"* ["Molla Nəsrəddin" jurnalı, 2010: 632].

Maraqlıdır ki, yerli "beynəlmiləçilər" milli dilin xalqlaşması dedikdə, xalqın danışdığı türkcəni nəzərdə tutduğu halda, sovet ideoloqları isə xalqlaşmaq adı altında türk dilinin əsas mahiyyətinin və məzmununun bəsitləşdirilməsi və sonralar əvəzində, türk dilinin rus və avropa mənşəli sözlərlə doldurulmasını qarşılarına məqsəd kimi qoymuşdular. Başqa sözlə, S.M.Əfəndiyevin təbrincə desək, 1930-1940-cı illərdə bir tərəfdən türk dili "ərəbçilik və farsçılıq təsirindən müvəffəqiyyətlə azad edilir" [Əfəndiyev S.M., 1990: 334], digər tərəfdən fikrimizcə, sürətlə ruslaşdırılır və beynəlmiləlləşdirilirdi. Bu baxımdan "mollanəsrəddinçilər"in xalqa yaxın yol tutmasını əlində bayraq edərək, onların İstanbul şivəsini və qədim türkcəni tənqid etməsini təqdir edənlər, ancaq "Azərbaycan dili" altında bu dilin ruslaşdırılması və avropalaşdırılması məsələsində eyni mövqe tutmurdular. Halbuki millilik-türkçülük tərəfdarları deyil, sovet beynəlmiləlçiləri türk dilini xalqın dilindən ayırır, onu beynəlmiləlləşdirir və kosmopolitləş-dirirdilər.

Çünki milli dil məsələsinin müzakirəsində yerli beynəlmiləlçilər əvvəlcə dildə xalqlaşmaq-xalqın danışdığı türk dilində milli dil yaratmaq yolu tutsalar da, 1930-cu ilin ortalarından etibarən bu fikrin nümayəndələrindən bəziləri deyirdilər ki, türk dilindəki ərəb və fars mənşəli sözləri rus və Avropa mənşəli sözlərlə əvəz etmək lazımdır. Çox təəssüflər olsun ki, repressiyanın güclənməsi və əksər milli ziyalıların da qətlinə fərman verilməsi ilə bu xətt üstünlük təşkil etməyə başlamış, Azərbaycan türk dilinə əsasən rus, qismən də Avropa mənşəli terminlər daxil olmağa başlamışdır. Belə ki, "məzmunca sosialist, formaca milli mədəniyyət yaradılması", "Lenin dilinin öyrənilməsinin vacibliyi" devizləri altında azərbaycanlılar milli mənəvi dəyərlərindən uzaqlaşdırılırdı. Bununla da Azərbaycan türk dilinin türkləşməyə başladığı 30-35 illik bir dövr geridə qalır, onun yerini "böyük, xilaskar qardaşın" rus əlifbası və rus terminləri tuturdu. Bu baxımdan M.B.Məmmədzadə doğru yazırdı ki, sovet ideoloqları

ruslaşdırma nəticəsində yarı rusca, yarı türkcə olan "internasional» dil yaradırdılar [Mehmetzade M.B., 1936: 574-575]. Çünki artıq 1926-cı ildə Bakıda keçirilən 1-ci Türkoloji Qurultay iştirakçılarının dəfələrlə Azərbaycandan danışarkən türk respublikası kimi vurğuladıqları bu ölkənin [Nərimanoğlu K.V., 2006: 27; 297] həm zahirində, həm də mahiyyətində Sovet ideoloqları ciddi dəyişiklər etmişdilər.

Nəticə

Milli əlifba və milli terminologiyanın ruslaşdırılması siyasəti o qədər güclü olmuşdur ki, 1930-cu illərin axırları – 1940-cı illərin əvvəllərində bəzi ziyalılarımız ifrata vararaq rus və Avropa terminlərini (alqebra, qradus, nerv, prosent, şar, muskul, pauza, avtor, epos, tragediya, kultura, induvud, stilistika, minus, vertikal, evolyosiya, qeoqrafiya, qeometriya və.) Azərbaycan Türk dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmadan tətbiq olunması təklifini irəli sürürdülər. Çox təəssüf ki, o vaxt Azərbaycan Türk ziyalılarından bəziləri (repressiyanın qurbanı olmayanlar) bu prosesin kor-koranə təbliğatçısına çevrilmişdir. Artıq 1940-cı illərin ortalarında bəzi ziyalıların özlərinin də etiraflarına görə, ruslaşdırma siyasəti nəticəsində Azərbaycan Türk dili, o cümlədən milli əlifba Rus və Avropa mənşəli hərflərlə, sözlərlə zibillənmişdir. Beləliklə, Azərbaycanda milli əlifba, milli terminologiya məsələsinə münasibətdə sovet rəhbərləri, ideoloqları bu mərhələdə bir tərəfdən, "Türk dili" anlayışını xalqın yaddından çıxartmağa və müstəqil "yeni dil", "Azərbaycan dili" anlayışını formalaşdırmağa çalışdığı halda, digər tərəfdən, "Azərbaycan dili"ni formal bir dil halına gətirərək, faktiki olaraq rus dilini rəsmi dil səviyyəsinə qaldırmağa cəhd göstərmişlər. Şübhəsiz, hər iki məsələni öz müstəmləkə maraqlarına uyğun şəkildə həll etmək üçün Sovet Rusiyası Azərbaycan alimlərindən, ziyalılarında, dövlət xadimlərindən də maksimum faydalanmağa çalışmışdır. Halbuki ilk baxışda SSRİ-nin milli əlifba və milli terminologiya məsələsi "xeyirxah" niyyət kimi təsir bağışlayır, Türkoloji Qurultayın keçirilməsi isə bunun bariz nümunəsi kimi dəyərləndirilirdi. Ancaq əslində Sovet Rusiyasının yeni əlifba, milli dil, milli terminologiya siyasəti Azərbaycan, Tatarıstan, Başqırdıstan və Orta Asiya türklərini İslam-Türk dünyasından ayırmaq üçün əvvəlcədən düşünülmüşdü [Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti, 1930: 9].

Azərbaycan və Türkistandakı Türk dövlətləri (Özbəkistan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan) 1990-cı illərdə müstəqilliklərini bərpa etdikdən sonra milli əlifba, milli terminologiya məsələlərində yeni mərhələyə qədəm qoydular. Türk birliyinin tələb etdiyi ən ümdə məsələlərdən biri ortaq əlifba, ortaq dil arayışlarının davam və inkişaf etdirilməsidir. Türkiyə onilliklər boyu, Azərbaycan, Türkmənistan bir neçə ildən bəri latın qrafikalı əlifbadan istifadə edir. Qazaxıstan və Özbəkistanda latın qrafikalı əlifbaya qəti və birmənalı keçidlə bağlı işlər görülməkdədir; qardaş Qırğızıstanın da belə bir addım atacağına inanırıq. Çağdaş mərhələdə həm ortaq Türk əlifbası yolunda digər Türk xalqlarının, xüsusilə Rusiya Federasiyasının tərkibində muxtariyyətə malik Türk xalqlarının da bu və ya digər dərəcədə latın qrafikalı əlifbaya keçməsi işi sürətlənəcək, həm də ortaq Türk əlifbası daha da təkmilləşdiriləcəkdir. Eyni zamanda, ikinci mərhələdə ortaq Türk əlifbasının təkmilləş-dirilməsi yolunda Türk Runik əlifbasından da faydalanıla bilər.Türk Dövlətləri Təşkilatına (TDT) üzv ölkələr vahid əlifba yaradılmasını da ciddi şəkildə həll etməyə çalışırlar. Bununla bağlı TDT-nin keçirdiyi tədbirlərdə qurumun üzv olduğu dövlətlərin alimləri öz ölkələrində baş verən əlifba və tarixi dil prosesləri haqqında məlumat vermiş, vahid əlifbaya keçid prosesinin sürətləndirlməsi məqsədilə "Ortaq əlifba komissiyası" yaradıblar. Artıq vahid ortaq əlifba məsələsi böyük ölçüdə öz həllini tapmışdır ki, bu ortaq Türk dilininin formalaşmasına ciddi təkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

AĞAZADƏ, F. (Şərqli). (2006). *Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları (tükənəklər)*. Bakı.
AXUNDOV, R. (1977). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Azərnəşr.
AXUNDZADƏ, M. F. (2005). *Əsərləri* (Üç cilddə, III cild). Bakı: Şərq-Qərb.
Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi (Sovet Dövrü). (1982). (3-cü cild). Bakı: Elm.
Azərbaycan Tarixi. (2008). (Yeddi cilddə, VI cild: aprel 1920 – iyun 1941). Bakı: Elm.
Azərbaycan Türk Xalq Şivələri Lüğəti. (1930). (1 cild, 1-ci buraxılış: "A" hərfi). Bakı: Az.DETİ nəşriyyatı.
BALAEV, A. (2005). *Etnoyazıkovıye protsessı v Azerbaydjane v XIX-XX vv.* Baku.
Birinci Türkoloji Qurultay: Görünən və Görünməyən Tərəflər (Elmi sessiyanın materialları, 10 iyun 2016-cı il). (2016). Bakı: Elm və təhsil.
ÇOBANZADƏ, B. (2007). *Seçilmiş əsərləri* (5-ci cild). Bakı: Şərq-Qərb.
ƏFƏNDİYEV, S. M. (1990). *Seçilmiş əsərləri* (İki cilddə, 2-ci cild). Bakı.
ERZURUMLU, K. (2006). *Türklüye Baxış*. İstanbul.
HÜSEYNZADƏ, Ə. (2008). *Seçilmiş əsərləri* (II cilddə, II cild). Bakı: Çaşıoğlu.
MEHMETZADE, M. B. (1936). Sovyet Azerbaycanda Türk dilinin ruslaşdırma ve imha siyaseti hakkında. *Kurtuluş*(Berlin), (20).
MƏMMƏDOVA, F. (2007). *Azərbaycan mühacirətinin kulturoloji irsində dil problemi*. Bakı: Elm.
Molla Nəsrəddin. (2010). (Jurnal, 6 cilddə). Bakı: Çinar-ÇAP.
NƏCƏFOV, X. (1966). *Səmədağa Ağamalıoğlu*. Bakı: Azərnəşr.
NƏRİMANOĞLU, K. V. (2006). *1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı*. Bakı: Çinar-ÇAP.
RƏSULZADƏ, M. Ə. (2011). *Stalinlə ixtilal xatirələri*. Bakı: Elm və təhsil.
ŞAHTAXTLI, M. (2006). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Çaşıoğlu.
Yeni Yol. (1926). (Qəzet, №56), 7 mart 1926.
YILMAZ, M. (2010). *Tarixi, Siyasi ve Kültürel Yönleriyle Türklerin Dünyası ve Türkiyenin Dış Türkler Politikası*. Ankara: Kripto.
ZEYNALLI, H. (1982). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Yazıçı.

MACAR TÜRKOLOG GYULA MÉSZÁROS'UN BAKÜ TÜRKOLOJİ KONGRESİNDEKİ ÇALIŞMALARI

Fatma ÇALİK ORHUN
Araştırmacı

ORCID ID: 0000-0002-7292-6406

ftmcalik@gmail.com

Yücel NAMAL

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Teoman Duralı İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü

ORCID ID: 0000-0002-8074-0134

yucelnamal@hotmail.com

ÖZƏT

1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı yalnız Sovet coğrafiyasındakı türk xalqlarının dil siyasətini tənzimləyən bir toplantı deyil, həm də modern türkologiyanın beynəlxalq səviyyədə təsisatlanmasında ən mühüm dönüm nöqtələrindən biridir. Bu tədqiqatda Qurultay Macarıstan türkologiyası perspektivindən nəzərdən keçirilir və xüsusilə Dyula Mesaroşun (Gyula Mészáros) mövqeyi ilə töhfələri çərçivəsində yenidən qiymətləndirilir. Macar türkologiyası XIX əsrin ortalarından etibarən inkişaf etdirdiyi filoloji və etnoqrafik metodlarla türkoloji elminə fənlərarası dərinlik qazandırmışdır. Dyula Mesaroşun şifahi xalq ədəbiyyatı topluları və sahə araşdırmaları türk mədəniyyətinin yalnız mətnlər vasitəsilə deyil, həm də yaşayan sosial struktur üzərindən öyrənilməsinin vacibliyi ideyasını ön plana çıxarmışdır. Dyula Mesaroş Bakı Qurultayında milliyyətcə macar alim kimi iştirak etsə də, rəsmi olaraq Türkiyəni təmsil edən nümayəndə heyətinin tərkibində yer almışdır. Bu özünəməxsus mövqe onu Avropa türkologiyası ilə Türkiyə və Sovet coğrafiyası arasında elmi vasitəçi fiqura çevirmişdir. Mesaroşun Qurultayda təqdim etdiyi "Anadolu və Balkan türkləri etnologiya araşdırmalarının bugünkü vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri" başlıqlı məruzəsi etnoqrafik yanaşmanın türkologiyadakı müəyyənedici rolunu vurğulamış; dilçilik yönümlü tədqiqatların xalq mədəniyyəti, sosial struktur və tarixi kontekst daxilində qiymətləndirilməli olduğunu ortaya qoymuşdur. Bu tədqiqat Dyula Mesaroş nümunəsi üzərindən Macar türkologiyasının 1926-cı il Bakı Qurultayına yalnız elmi bilik deyil, eyni zamanda metodoloji perspektiv də qazandırdığını göstərməyi hədəfləyir. Beləliklə, Qurultay tək mərkəzdən idarə olunan ideoloji təşkilat olmaqdan çıxarılaraq çoxqatlı və beynəlxalq elmi inteqrasiya məkanı kimi yenidən şərh edilir.

Açar sözlər: Macar türkologiyası; Dyula Mesaroş; Bakı Türkoloji Qurultayı; Etnologiya; Fənlərarası metodologiya.

ABSTRACT

The 1926 Baku Turkology Congress was not merely a meeting convened to regulate the language policies of Turkic peoples across the Soviet geography; it also constituted one of the most significant turning points in the international institutionalization of modern Turkology. In this study, the congress is examined from the perspective of Hungarian Turkology and is re-evaluated particularly in relation to the position and contributions of Gyula Mészáros. Hungarian Turkology has endowed the field of Turkological studies with an interdisciplinary depth through the philological and ethnographic methodologies it

developed from the mid-nineteenth century onward. Gyula Mészáros's compilations of folk literature and his field research underscored the notion that Turkish culture should be interpreted not solely through textual sources but also through the lived social structures in which it is embedded. Gyula Mészáros attended the Baku Congress as a Hungarian scientist by nationality, but officially participated in the congress as a Turkish delegate representing Turkey. This unique position has made him a scientific intermediary figure between European Turkology and the fields of Turkey and the Soviet Union. The paper presented by Mészáros at the congress, entitled 'The Current State and Immediate Tasks of Ethnological Research on the Turks of Anatolia and the Balkans,' emphasised the decisive role of the ethnographic approach within Turkology; it demonstrated that linguistics-centred studies must be evaluated within the context of folk culture, social structure, and historical background. This paper aims to demonstrate, through the example of Gyula Mészáros, that Hungarian Turkology contributed to the 1926 Baku Congress not only with scholarly knowledge but also by introducing a methodological perspective. Thus, the congress is being reinterpreted as a multi-layered and international scientific interaction space, moving away from being a single-centred ideological organisation.

Keywords: Hungarian; Turkology; Gyula Mészáros; Baku Turkology Congress.

Giriş

1926 Bakü Türkoloji Kongresi, yalnızca Sovyetler Birliği sınırları içerisinde yaşayan Türk halklarının dil, alfabe ve eğitim meselelerini ele almak üzere düzenlenmiş teknik bir toplantı değildir; aynı zamanda Türkoloji disiplininin XX. yüzyıldaki kurumsal yönelimlerini, metodolojik tercihlerini ve kavramsal çerçevesini belirleyen, etkisi coğrafi sınırları aşan uluslararası bir bilimsel dönüm noktasıdır. Sovyet milliyetler politikası bağlamında şekillenmiş olmakla birlikte kongre, kısa sürede bu dar siyasal çerçevenin ötesine geçmiş; Orta Asya'dan Kafkasya'ya, Anadolu'dan Balkanlar'a uzanan geniş bir Türk dünyasını temsil eden araştırmacıların katılımıyla, farklı disiplinlerin ve araştırma geleneklerinin bir araya geldiği canlı bir bilimsel buluşma zemini oluşmuştur. Bu yönüyle Bakü Türkoloji Kongresi, yalnızca Sovyet akademik çevrelerinin değil, aynı zamanda Avrupa Türkoloji'sinin ve genç Türkiye Cumhuriyeti'nin de dâhil olduğu nadir bir ortak bilimsel temas alanı oluşturmuştur [Menzel, 2017: 4-5].

Kongreye katılan Avrupalı Türkologların bireysel tanıklıkları da, Bakü Türkoloji Kongresi'nin yalnızca merkezî bir ideolojik yönlendirme zemini olmadığını göstermektedir. Nitekim kongreye Türkiye delegesi sıfatıyla katılan Macar Türkolog Gyula Mészáros, kongre vesilesiyle Azerbaycan'da ve farklı Türk topluluklarının temsilcileri arasında bulunduğunu; bu temasların kendisinde derin bir zihinsel etki yarattığını ifade etmiştir. Mészáros, yaklaşık yirmi yıl önce Türk-Tatar halkları arasında yaptığı saha çalışmalarında gözlemlediği "derin bir uyuşukluk" hâlinin yerini, bu kez "büyük bir ayıklık ve fikrî intibah" sürecine bıraktığını belirtmekte; özellikle Sovyet coğrafyasındaki Türk halkları arasında başlayan bu uyanışın kendisini son derece memnun ettiğini dile getirmektedir [Yeni Fikir, 14 Mart 1926: 1-2]. Bakü Kongresi bu yönüyle yalnızca yukarıdan aşağıya işleyen bir düzenleme mekanizması değil; farklı Türk toplulukları arasında temas, karşılaşma ve ortak bir gelecek tahayyülünün şekillenmesine imkân veren bir bilimsel ve kültürel etkileşim alanı olarak da okunmalıdır.

Kongre, Türkoloji tarihinde ilk kez dil birliği, ilmi terminoloji, alfabe reformu, halkbilimi, etnoloji ve eğitim metotları gibi temel meselelerin aynı çatı altında ve bütüncül bir yaklaşımla tartışılmasına imkân sağlamıştır. Alfabe meselesi etrafında yoğunlaşan tartışmalar, yalnızca teknik bir yazı sistemi değişikliğini değil; kültürel aktarım, modernleşme, eğitim politikaları ve kimlik inşası gibi daha geniş bir epistemolojik alanı da

kapsamıştır. Bu nedenle Bakü Kongresi, Türkoloji alanında yalnızca kararların alındığı bir toplantı olarak değil, disiplinin yöntemsel sınırlarının yeniden tanımlandığı, araştırma nesnesinin genişletildiği ve bilimsel önceliklerin yeniden sıralandığı bir eşik olarak değerlendirilmelidir [Oral, 2004: 118].

Kongrenin bu belirleyici niteliğinde, Avrupa Türkoloji'si geleneğini temsil eden bilim insanlarının tartışmalardaki etkin varlığı önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Macar Türkoloji'si, XIX. yüzyıldan itibaren geliştirdiği güçlü filolojik birikimi, saha araştırmalarına dayalı etnografik yaklaşımı ve halk kültürünü merkeze alan metodolojisiyle Bakü'deki ilmî atmosferde dikkat çekici bir konum elde etmiştir. Bu ilginin somut göstergelerinden biri, Macar Türkoloji'sinin önde gelen isimlerinden Németh'in 1926 Bakü Türkoloji Kongresi'ne davet edilmiş olmasıdır. Németh, kongreye şahsen iştirak etme imkânı bulamadığını belirterek bu durumdan duyduğu üzüntüyü ifade etmiş; gönderdiği tebrik mesajıyla kongreyi selamlamış ve Bakü Türkoloji Kongresi'ni Türkoloji açısından son derece mühim bir ilmî hadise olarak değerlendirdiğini kamuoyuna yansıtmıştır [Yeni Fikir, 4 Mart 1926: 2]. Macar Türkoloji ekolü, Türk dilini ve kültürünü yalnızca yazılı metinler üzerinden inceleyen dar bir filolojik çerçevenin ötesine geçerek; yaşayan toplumsal pratikler, maddi kültür unsurları ve tarihsel süreklilik perspektifiyle ele alan bütüncül bir yaklaşım sunmuştur. Böylece kongresalt bir alfabe reformu platformu olmaktan çıkarak, Türk kültürünün antropolojik ve etnolojik boyutlarının da tartışıldığı geniş bir bilimsel zemine dönüşmüştür.

Gyula Mészáros, 16 Şubat 1926'da İstanbul'dan hareketle Bakü'ye Türkoloji Kongresine katılmak üzere hareket etmiştir. 26 Şubat 1926 Cuma günü Samed Ağamoğlu Maliyef'in konuşmasıyla kongre başlamıştır [Bayat, 1998: 63]. Bu bağlamda Gyula Mészáros'un kongredeki varlığı özel bir önem taşımaktadır. Kongre belgelerinde *"Türkiye'yi temsil eden Macar bilgin"* ya da *"Türk delegesi olan Macar âlim"* şeklinde kayıtlı bulunan Mészáros, milliyet itibarıyla Macar bir bilim insanı olmakla birlikte, resmî olarak Türkiye Cumhuriyeti'ni temsilen Bakü'de yer almıştır [Türk, 2022: 29]. Bu özgün temsil durumu, bilimsel birikimin yalnızca akademik değil, aynı zamanda diplomatik ve temsilî bir boyutkazandığını da göstermektedir. Bu yönüyle Mészáros, kongrenin uluslararası ve çok-merkezli niteliğini somutlaştıran; Avrupa Türkoloji'sinin kongre tartışmalarına doğrudan ve etkin biçimde dâhil olmasını mümkün kılan kilit isimlerden biri olarak değerlendirilmelidir.

1926 Bakü Türkoloji Kongresi: Tarihsel Bağlam ve Yapısal Çerçeve.

1926 Bakü Türkoloji Kongresi, Sovyetler Birliği'nde Ekim Devrimi sonrasında şekillenen erken dönem milliyetler politikasının bilimsel ve kültürel dayanaklarını oluşturmak amacıyla düzenlenen en kapsamlı uluslararası toplantılardan biridir. Çok uluslu ve çok dilli bir imparatorluk mirasını devralan Sovyet yönetimi, yeni rejimin ideolojik hedefleri doğrultusunda Türk halklarının dil, alfabe ve eğitim alanlarında ortak, denetlenebilir ve merkezî bir sistem oluşturmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda Bakü Türkoloji Kongresi, Türk dillerinin standardizasyonu, eğitim kurumlarının yeniden yapılandırılması ve ilmî üretimin ideolojik çerçeveyle uyumlu hâle getirilmesi açısından stratejik bir işlev üstlenmiştir. Dolayısıyla kongre, yalnızca akademik bir bilimsel toplantı değil; aynı zamanda Sovyet kültür politikalarının bilimsel araçlar yoluyla kurumsallaştırılmasını amaçlayan planlı bir girişim olarak da değerlendirilmelidir. Bununla birlikte kongreyi yalnızca Sovyet kültür mühendisliğinin bir ürünü olarak ele almak, onun tarihsel ve bilimsel etkisini eksik kavramaya yol açacaktır. Zira kongre, kısa sürede bu siyasal çerçevenin ötesine geçmiş; Türkoloji disiplininin uluslararası düzeyde tartışıldığı, farklı bilimsel geleneklerin bir araya geldiği özgün bir platforma dönüşmüştür. Kongreye Sovyet Cumhuriyetlerinin yanı sıra Türkiye, İran ve Avrupa'nın çeşitli bilim merkezlerinden araştırmacılar katılmıştır. Bu geniş katılım,

kongrede yürütülen tartışmaların hem içerik hem de yöntem bakımından çeşitlenmesini sağlamış; Türkoloji alanında tek merkezli ve indirgemeci bir bakış açısının oluşmasını engelleyen temel unsurlardan biri olmuştur [1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanakları, 2008: 15-17].

Kongrenin gündemi, Türk dilleri için ortak bir alfabenin belirlenmesi, ilmî terminoloji birliğinin sağlanması, lehçe ve ağızların tasnifi, etnoloji ve halk edebiyatı araştırmalarının yönlendirilmesi ile eğitim kurumlarının modernleştirilmesi gibi çok boyutlu başlıklardan oluşmuştur. Özellikle Latin alfabesine geçiş meselesi, kongrenin en yoğun ve en tartışmalı oturumlarını oluşturmuş; bu konu yalnızca teknik bir yazı sistemi değişikliği olarak değil, kültürel yönelim, modernleşme anlayışı ve ideolojik tercihlerin doğrudan yansıdığı bir mesele olarak ele alınmıştır. Bakü Türkoloji Kongresinin çalışmaları, alfabe komisyonu, dilbilim komisyonu, terminoloji komisyonu, etnoloji–folklor komisyonu ve eğitim komisyonu olmak üzere beş ana komisyon üzerinden yürütülmüştür. Bu komisyonlar, alanın önde gelen uzmanları tarafından sunulan bildiriler etrafında sistemli tartışmalar gerçekleştirmiş ve kongre sonunda Türk dünyasının bilimsel çalışmalarına yön vermeyi amaçlayan bağlayıcı nitelikte kararlar yayımlamıştır [1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanakları, 2008: 15-17]. Bu tarihsel ve yapısal bağlam içerisinde Gyula Mészáros'un hem Avrupa Türkoloji'sinin temsilcisi hem de resmî olarak Türkiye Cumhuriyeti delegesi kimliğiyle, kongrenin uluslararası ve çok-merkezli karakterini somutlaştıran figürlerden biri olarak öne çıkmıştır. Onun sunduğu bildiri, özellikle etnoloji ve halkbilimi alanında yürütülen tartışmalara önemli katkılar sağlamış; Türkoloji çalışmalarında baskın olan dil merkezli yaklaşımların, kültürel ve antropolojik perspektiflerle tamamlanması gerektiğini açık biçimde ortaya koymuştur.

Mészáros'un kongrede sunduğu *"Anadolu ve Balkan Türkleri Etnoloji Araştırmalarının Bugünkü Durumu ve En Yakın Görevleri"* başlıklı bildiri, Türkoloji çalışmalarında etnografik yöntemin ve saha temelli araştırmaların vazgeçilmezliğini vurgulamıştır. Bu bağlamda öne sürdüğü en somut önerilerden biri, Türkiye'de modern anlamda bir etnografya müzesinin kurulmasıdır. Bildirisinde Balkanlar ve Anadolu örneği üzerinden Türk halklarının kültürel sürekliliğini ele alan bu bildiri, dil merkezli tartışmaların ötesine geçerek halk kültürü, gelenek, yaşam biçimleri ve maddi kültür unsurlarının Türkoloji araştırmalarındaki yerini yeniden tanımlamıştır. Böylece kongrede ağırlıklı olarak dilbilim ekseninde yürütülen tartışmalara kültürel antropoloji ve halkbilimi perspektifleri dâhil edilmiş; Türkoloji disiplininin araştırma alanı hem yatay hem de dikey olarak genişletilmiştir [Namal, 2015: 627-628; Menzel, 2017: 16]. Bu öneri, Türk kültür mirasının sözlü ve yazılı kaynaklarla sınırlı kalmaması, maddi kültür üzerinden de sistematik biçimde incelenmesi gerektiğini savunan erken ve bilinçli bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

Bakü Türkoloji Kongresi'nde Gyula Mészáros'un Konumu ve Katkıları.

Gyula Mészáros, köklü Macar Türkoloji'si geleneğinin XX. yüzyılın başındaki en önemli temsilcilerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Balkanlar, Anadolu ve Orta Doğu coğrafyasında yürüttüğü etnografik araştırmalar; maddi kültür unsurları, halk giyim-kuşamı, zanaatlar, günlük yaşam pratikleri, âdetler ve sözlü kültür ürünleri üzerine yaptığı ayrıntılı gözlemlerle Türkoloji disiplinine özgün katkılar sunmuştur. Mészáros'un çalışmaları, halk kültürünü durağan ve geçmişe ait bir kalıntı olarak değil; tarihsel süreklilik içinde dönüşen, çevresiyle etkileşim hâlinde olan canlı bir yapı olarak ele alması bakımından dikkat çekicidir. Onu çağdaşı birçok Avrupalı Türkologdan ayıran temel özellik, saha verilerini yalnızca folklor derlemesi düzeyinde bırakmaması; kültür, dil ve toplumsal yapı arasındaki ilişkileri birlikte değerlendiren bütüncül bir antropolojik çerçeve geliştirmesidir [Kenyeres, 1969: 195].

Gyula Mészáros'un 1926 Bakü Türkoloji Kongresi'ndeki konumu, kongrenin yalnızca bilimsel değil, aynı zamanda temsilî ve diplomatik boyutlarını anlamak açısından özel bir önem taşımaktadır. Kongre belgelerinde "Türkiye'yi temsil eden Macar bilgin" olarak Mészáros, milliyet kimliği ile resmî temsil statüsü arasındaki bu özgün birleşim sayesinde Türkoloji tarihinde nadir rastlanan bir konumda yer almıştır [Menzel, 2017: 20; Türk, 2022: 29; Cəfərov, 2026: 113]. Bu durum, Türkoloji disiplininin erken XX. yüzyıldaki çok-merkezli karakterini yansıtır. Henüz kurumsallaşma sürecini tamamlamamış akademik kadrolara sahip olan Türkiye açısından, uluslararası saygınlığı bulunan bir Macar Türkolog aracılığıyla da temsil edilmek, bilimsel meşruiyet ve görünürlük bakımından stratejik bir avantaj sağlamıştır. Bu yönüyle Mészáros, yalnızca bireysel bir bilim insanı değil, farklı akademik gelenekler arasında aracılık eden bir figür hâline gelmiştir.

Mészáros'un kongrede sunduğu *"Anadolu ve Balkan Türkleri Etnoloji Araştırmalarının Bugünkü Durumu ve En Yakın Görevleri"* başlıklı bildirisi, Bakü Türkoloji Kongresi'nde ağırlıklı olarak dilbilim merkezli ilerleyen tartışmalara metodolojik açıdan önemli bir açılım getirmiştir. Bildirinin temel çıkış noktası, Anadolu Türklüğünün kökeni ve etnografyasının yalnızca dil verileri üzerinden açıklanamayacağı yönündeki eleştiridir. Mészáros bu durumu açık biçimde şu sözlerle ifade etmektedir: *"Anadolu Türklüğünün kökeni ve etnografyası hakkında sağlıklı bilgi elde edebilmek için, araştırmaların eski yerel halkların tarih öncesi durumundan başlatılması gerekmektedir"* [Namal, 2015: 626]. Bu yaklaşım, Türkoloji araştırmalarında tarih, etnoloji ve antropolojinin birlikte ele alınması gerektiğini savunan Macar Türkolojisi geleneğiyle doğrudan örtüşmektedir. Mészáros'a göre Anadolu'nun bugünkü etnik ve kültürel yapısı, bu topraklarda tarih boyunca yaşamış olan yerel unsurlardan bağımsız düşünülemez. Nitekim bildiride, Anadolu halkının antropolojik gelişimi ile maddi ve manevi kültürünün eski yerel topluluklarla olan sürekliliği özellikle vurgulanmaktadır: *"Anadolu halkının antropolojik gelişimi ile maddi ve manevi kültürü, bu topraklardaki en eski sakinlerin yaşam biçimleriyle doğrudan bağlantılıdır"* [Namal, 2015: 627].

Mészáros, bu çerçevede Anadolu'nun etnik yapısını tarihöncesinden Orta Çağ'a kadar uzanan geniş bir perspektifle ele almakta; Alaroid, Hint-Avrupa ve Orta Asya kökenli unsurların tarihsel süreçte iç içe geçtiğini belirtmektedir. Selçuklu ve sonraki Türk yerleşmelerinin, mevcut yerel unsurları bütünüyle ortadan kaldırmadığını; aksine bu unsurlar üzerine eklemlenen yeni bir hâkimiyet ve kültürel sentez süreci yarattığını savunmaktadır. Bu yaklaşım, Türk tarihini "yer değiştirme" ya da "tam kopuş" ekseninde değil, süreklilik ve dönüşüm kavramları çerçevesinde değerlendiren bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bildirinin dikkat çeken bir diğer yönü, Anadolu ağızları ve fonetik farklılıklar üzerinden yürütülen analizlerdir. Mészáros, dil verilerini etnolojik bir yardımcı unsur olarak ele almakta ve ağızlardaki fonetik özelliklerin, Türkleştirilen yerli unsurların önceki dil ve kültürlerine dair izler taşıdığını belirtmektedir. Bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: *"Anadolu ağızlarındaki fonetik farklılıklar, Türkleştirilen yerli unsurların önceki dillerinin izlerini yansıtmaktadır"* [Namal, 2015: 629]. Bu değerlendirme, Mészáros'un dilbilimsel verileri kültürel ve antropolojik bağlamdan koparmadan ele aldığını göstermesi bakımından önemlidir. Aynı zamanda kongrede yürütülen lehçe tasnifi ve standartlaştırma tartışmalarına, daha esnek ve kapsayıcı bir metodolojik alternatif sunmaktadır. Mészáros'a göre Türk topluluklarının sınıflandırılmasında yalnızca dil ölçütleri değil, yaşam biçimleri, maddi kültür unsurları ve tarihsel hafıza da dikkate alınmalıdır.

Mészáros'un Bakü Türkoloji Kongresi'ndeki yaklaşımı, yalnızca kongrede sunduğu akademik bildiriyle sınırlı değildir. Dönemin basınına yansıyan değerlendirmeleri, onun Türkoloji çalışmalarında ilmi dar bir akademik çevreye hapseden bir anlayıştan uzak durduğunu göstermektedir. Nitekim Azerbaycan Yeni Fikir gazetesindeki röportajında Mészáros, dil, alfabe ve kültürel üretim arasındaki ilişkiyi doğrudan toplumsal yapı

üzerinden ele almakta; özellikle dilde sadeleşmenin halk edebiyatını güçlendireceğini ve bu sürecin toplumun farklı katmanları arasındaki ayrımı ortadan kaldıracağını vurgulamaktadır. Bu çerçevede Mészáros'un değerlendirmeleri, ilmi bilginin toplumsal hayata nüfuz etmesini kültürel ilerlemenin temel koşullarından biri olarak gördüğünü ortaya koymaktadır [Yeni Fikir, 14 Mart 1926: 1-2].

Nitekim bu görüşler, kongre sonrasında Türkiye'deki bilim çevrelerinde karşılık bulmuş; 1927 yılında açılan Ankara Etnografya Müzesi'nin kuruluş sürecine dolaylı fakat anlamlı katkılar sağlamıştır. Mészáros'un Türkiye'de yürüttüğü arkeolojik ve etnografik saha çalışmaları, Cumhuriyet'in erken döneminde kültürel kimliğin somut belgelerle güçlendirilmesine verilen önemin sahadaki yansımalarından biri olarak değerlendirilebilir. Bakü Türkoloji Kongresi'nde dile getirilen bu görüşlerin kısa süre içinde kurumsal bir yapıya kavuşması, kongrenin yalnızca teorik tartışmalarla sınırlı kalmadığını; somut kültür politikalarına yön veren bir etki alanı oluşturduğunu da açıkça ortaya koymaktadır [Namal, 2015: 631]. Gyula Mészáros'un bildirisi ve tartışmalara katkıları, kongrenin yalnızca Sovyet Türk halklarının iç meselelerinin ele alındığı bir toplantı olmaktan çıkararak, Türkoloji'nin küresel ölçekte tartışıldığı bir bilimsel platform hâline getiren unsurlar arasında yer almaktadır.

Sonuç

1926 Bakü Türkoloji Kongresi, yalnızca Sovyet coğrafyasında yaşayan Türk halklarının kültürel ve dilbilimsel geleceğini belirleyen bir dönüm noktası değil; aynı zamanda uluslararası Türkoloji disiplininin erken XX. yüzyıldaki çok-merkezli yapısını açık biçimde görünür kılan kurucu bir bilimsel platformdur. Bu geniş tarihsel ve düşünsel bağlam içerisinde Gyula Mészáros'un kongredeki konumu, Bakü Türkoloji Kongresi'nin uluslararası niteliğini ve disiplinlerarası karakterini en açık biçimde temsil eden örneklerden biri olarak öne çıkmaktadır. Mészáros'un kongrede sunduğu bildiri, kongrenin büyük ölçüde dilbilim merkezli ilerleyen tartışmalarına kültürel ve antropolojik bir derinlik kazandırmıştır. Balkan ve Anadolu Türkleri üzerine yaptığı etnografik değerlendirmeler, Türk kimliğinin yalnızca dilsel veriler üzerinden değil; maddi kültür, gelenek, tarihsel hafıza ve toplumsal pratikler üzerinden de ele alınması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu yaklaşım, Türkoloji disiplininin araştırma nesnesini genişleten ve onu dar bir filolojik çerçevenin ötesine taşıyan önemli bir katkı niteliği taşımaktadır. Mészáros'un bakış açısı, Macar Türkoloji'sinin klasik filolojik yöntemleri saha araştırmalarıyla birleştiren metodolojik çizgisini Bakü Türkoloji Kongresi'ne taşımış; böylece kongrenin bilimsel ufkunu zenginleştirmiştir. Onun kongredeki varlığı, Türkoloji disiplininin tek bir merkezden üretilen homojen bir bilgi alanı olmadığını; aksine farklı coğrafyalardan, farklı akademik geleneklerden ve disiplinlerden beslenen çoğulcu bir yapıya sahip olduğunu somut biçimde ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Mészáros, yalnızca kongreye katılan bir delege değil; Türkoloji'nin yöntemsel ve kavramsal sınırlarının genişlemesine katkı sunan düşünsel bir aktör olarak da değerlendirilmelidir. Mészáros, kongrenin dilbilim odaklı teknik tartışmalarını kültürel antropoloji ve saha etnografisi perspektifiyle derinleştirerek disiplinlerarası bir açılım sağlamıştır. Anadolu ve Balkan Türkleri üzerine sunduğu bildiride, kültürel kimliği yalnızca filolojik verilerle değil; maddi kültür, yerel tarihöncesi süreklilik ve etnografik katmanlar üzerinden tanımlamıştır. Mészáros'un önerdiği sistemli belgeleme ve müzeleşme vizyonu, Türk kültür mirasının korunmasında somut bir eşik oluştururken, kongrenin çok-merkezli bilimsel niteliğini pekiştirmiştir.

KAYNAKÇA

BAYAT, A. H. (1998). *Hüseyinzâde Ali Bey*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

CƏFƏROV, N. (2026). *Türklər Birinci Türkoloji Qurultayda*. Bakı: Elm Nəşriyyatı.

KENYERES, Á. (1969). Mészáros Gyula. *Magyar Életrajzi Lexikon* içinde (C. 2, s. 195). Budapest: Akadémiai Kiadó.

Macar âlimi Németh'in tebriği. (1926, 4 Mart). *Yeni Fikir*, (1031), s. 2.

MENZEL, T. (2017). *Bakü I. Türkoloji Kongresi 26 Şubat-6 Mart 1926* (Ed. B. Direkçi). Konya: Palet Yayınları.

MÉSZÁROS, Gy. (1925). Halk üzerinde tetkik usulleri. *Türk Yurdu*, 15(167), s. 238–244.

NAMAL, Y. (2015). Macar Türkolog Gyula Mészáros ve Türkiye'deki çalışmaları. *XI. Millî Türkoloji Kongresi Bildirileri* içinde (s. 621–653).

NERİMANOĞLU, K. V., & ÖNER, M. (Çev.). (2008). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanaklar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ORAL, M. (2004). Türkoloji tarihinde 1926 Bakü Türkiyat Kongresi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (17), s. 107–129.

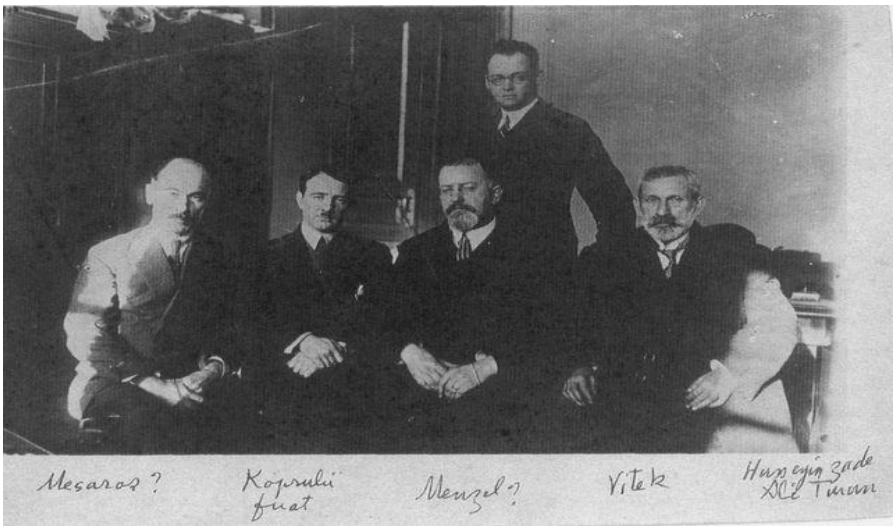
Profesör "Mesaroş" ile musâhabe. (1926, 14 Mart). *Yeni Fikir*, s. 1–2.

QAYIBOV, S. (2013). I. Bakü Türkoloji Kurultayı bildirilerinin satır aralarında halk bilimi meseleleri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (19), s. 207–220.

TÜRK, V. (2022). 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 3(17), s. 25–42.

Resim 1: 1926 Bakü Türkoloji Kongresinde Macar Türkolog Gyula Mészáros (solda) veBekir Çobanzade.

Resim 2: 1926 Bakü Türkoloji Kongresinde Gyula Mészáros, Fuat Köprülü, TheodorMenzel, Paul Wittek ve Hüseyinzâde Alibey Turan.

پروفیسور «مه‌ساروش» ایله مصاحبه

«ماجار» پروفسورلریندن اولاراق حاضرده استانبوله دعوت ایدیلوب‌اورادە أنتوغرافی موزه تشکیلی ایله مشغول‌بولنان پروفسور «مه‌ساروش» برنجی تورکو لوژی قورولتایی مناسبتیله باکویه گلمشدر. پروفسور مجارستان دارالفنونی بیتر دیکدن سوگرا، تورك دیللری و أنتوغرافیسی حقنده تدقیقاتده بولونماق ایچون روسیه‌یه گلوب قازان، وولقا بویی تاتار لاری و «چوواش» لار آراسندا ۳ییل قالوب تدقیقات یاپمش. تورك تاتار خلقلر ینك ایل ادبیاتیله آشنا اولموش. مجارستانه دوندیکدن سوگرا، بو خصوصده توپلادیغی ماتەریاللار، مجارستان علوم آقادەمیسی طرفندن نشر ایدیلمشدر. اوندان‌سوگرا تکرار اولاراق روسیه‌یه گلمش. بو دفعه‌ده آلتی آی «باشقرد» اقوامی ایچینده باشامشدر. علمی تدقیقاتده بولونموشدر. بو دفعه‌ده مجارستانه قایتدیغدان سوگرا، آقادەمی طرفندن خصوصی بر هیئتله آ..نادولی‌یه گیتمش، و اورادە ۵ آی قدر مدت‌اطرافلی صورتده تدقیقات یاپمشدر، آنادولی تورك خلقلری حقنده مکمل بر قوللەکسیون توپلایوب مجارستانه‌آپارمشدر. پروفەسور، داها اول ایکی سنەده استانبولدا قالمش و تورك عثمانلی شیوەسنی علمی اصول ئوزره ئوگرنمشدر. پروفەسور «مه‌ساروش» حاضرده تورك دیلی ایله او قادار مکمل قوتوشیورکه بر عثمانلی تورکندن فرق ایدیلمه‌سی چتین اولور.

پروفسور مه‌ساروش، غزته‌مز محرری ایله ایتدیکی مصاحبه‌سنده، تورك خلقلری و برنجی تورکولوژی قورولتایی حقنده‌کی تاثراتنی بویله‌سویله‌مشدر:

۲۰ ییل بوندان اول تورك تاتار خلقلری آراسندا تدقیقاتده بولوندیغم زمان، ایستر شرقی روسیه تورك خلقلری و ایستر آنادولی تورکلری آراسندا درین بر اویوشوقلیق گورمشدیم.

فقط چوق زمانلردنبری روسیه تورکلری یاشایشندن خبریم یوق ایدی. ایچریلر یندە تخصصاً بولونیلمادیغی حالدا، خارجدن لازمی درجەده علمی معلومات آلینامیور دی. بن او وقت تورك تاتار عالمنی بو یوك بر اویقو حالندا بیراقمشدم.

فقط بو دفعه برنجی تورکو لوژی قورولتایی مناسبتیله بر ایکی هفته آذربایجان تورکلری آراسندا بولونماقله و قورولتایه گلمش بر چوق تورك تاتار خلقلری نماینده لریله گوروشمکله، حاضرده شورا لار روسیه‌سندا کی تورك تاتار خلق لری آراسندا بویوك بر آیقلق و عدنی بیر انتباه باشلادیغنی گوردیم. حقیقتا ۲۰ ییل بوندان اول گور دیکلریمگ قارشوسندا شیمدی مشاهده ایتدیکم بو انتباه حالی بنی اولدیقجه مسرور ایتمکدەدر. تورك تاتار عالمنك بو آیقلق دورینی گورمکله بن کندیمی مسعود عد ایدییورم.

الفبا مسئله‌سنه گلدیکده بن، اوگا یالکز حرفلرك دگیشمه‌سی و سوادسزلغی لغو ایتمك‌نظریله باقمیورام. بن، اوگا مدنیته دوغرو بریوکسه‌لیش نظریله باقیورام. چونکه لاتین سیستیملی‌الفبایی‌قبول‌ایتمکله تورك دیلی طبیعی‌اولاراق ساده‌لشه‌جکدر. لاتین حرفلری عربك ث، ص، ط، ظ، ع، غ، ذ، ض، وسائره‌بوکبی‌حرفلرینی یازمیاجاقدر. بوحرفلر یازیلمادیغی حالدا، عرب سوزلری معناسنی ایتیره‌جك. و گیت گیده، تورك دیلی ایچه‌رسنه گیرمش عرب، فارس سوزلری ئوز ئوزلرینه‌اولاراق تورك دیلی ایچریسندن چیقاجاق. برلرینی تورك خلقنك دیلنده اولان ئوز تورك سوزلری دوناجاقدر. بویله‌لکله خلق ادبیاتی یوکسله‌جك. و بونك نتیجه‌سنده ایسه، تورك خلقلرینك یوقاری ضیالی صنفی ایله آشاغی عوام صنفی آراسندا دیل آیریلغی قالمیاجاق. بتون خلق کتله‌سی، بو واسطه ایله مدنیته دوغرو بیر یوکسه‌لیش یولی دوتوب بیرلیکده‌یوکسلمکه باشلیاجقدرلار.

م. ب.

Resim 3: "Profesör "Mesaroş" ile Musâhabe", Yeni Fikir, 14 Mart 1926, s.1-2.

PAMİR KIRGIZLARININ DİL TUTUMLARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Fatma HOŞCA
Dr. Öğretim Üyesi, Tiran New York Üniversitesi

fatmahosca@unyt.edu.al

ORCID: 0000- 0003-2245-1438

ÖZƏT

Bu tədqiqatın əsas məqsədini tarixi miqrasiya prosesləri nəticəsində Türkiyəyə məskunlaşan və hal-hazırda sosio-mədəni dəyişiklik dinamikaları ilə qarşı-qarşıya qalan Pamir qırğızlarının ana dilləri olan qırğızcaya yönəlik dil məramlarını (tutumlarını), ana dili qavrayışlarını və istifadə vərdişlərini müəyyənləşdirmək təşkil edir. Miqrasiya, məkan dəyişikliyi və qaçılmaz bir təzahür kimi ortaya çıxan ikidillilik (bilirqvizm) təsiri altında həyatlarını davam etdirən Pamir qırğızları, Qırğız türkçəsini yalnız bir ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda etnik kimliklərinin, tarixi yaddaşlarının və mədəni varlıqlarının əsas qoruyucu ünsürü kimi qiymətləndirirlər. Bununla yanaşı, cəmiyyətə inteqrasiya prosesindən asılı olaraq gündəlik həyatda Türkiyə türkçəsi ilə qırğızca nəzərəçarpan şəkildə birgə işlədilməkdə, bu vəziyyət dil seçimləri üzərində yönləndirici rol oynamaqdadır. Bu çərçivədə, Pamir qırğızlarının ana dillərinə yönəlik məramlarının konret, akademik və müqayisəolunan faktlar işığında ortaya qoyulması məqsədilə sözügedən tədqiqat işi həyata keçirilmişdir. Tədqiqatın metodoloji bazası fərqli yaş qrupları, cinsiyyətlər və təhsil səviyyələrindən olan yüksek təmsilçilik qabiliyyətinə malik iştirakçılara tətbiq edilən sorğu və müsahibə formalarından əldə olunan göstəricilərə söykənir. Tədqiqatda metodoloji rəngarəngliyi təmin etmək və təzahürü çoxşaxəli dərinliyi ilə qavramaq adına təsviri və keyfiyyət yönümlü qarışıq tədqiqat metoduna üstünlük verilmişdir. Əldə olunan göstəricilərin analizi prosesində qapalı tipli suallar faiz və tezlik (frekans) bölgüləri əsas götürülərək miqdari üsullarla qiymətləndirilmiş; açıq tipli suallara verilən cavablar isə tematik məzmun analizi metoduna cəlb edilərək keyfiyyət parametrləri üzrə kateqoriyalara ayrılmışdır. Tədqiqatdan əldə edilən əsas elmi nəticələr Pamir qırğızlarında Qırğız türkçəsinə yönəlik ümumi emosional və mühakiməvi məramın kifayət qədər müsbət olduğunu və yüksək səviyyədə bağlılıq ehtiva etdiyini göstərir. Lakin nəsillərarası istifadə modelləri nəzərdən keçirildikdə, xüsusilə gənc nəsil və Türkiyədə doğulub boya-başa çatan fərdlər arasında qırğızcanın gündəlik həyatda istifadə dairəsinin daraldığı və funksional tezliyinin tədricən azaldığı müəyyən edilmişdir. İştirakçıların böyük bir hissəsi hakim dil mühiti və qloballaşma amilləri səbəbindən qırğızcanın zamanla itmək və ya işləksizləşmək təhlükəsi altında olduğunu ifadə etmişdir. Buna baxmayaraq, icma üzvləri ana dilinin qorunması, ailədaxili ünsiyyətdə canlı saxlanılması və gələcək nəsillərə ötürülməsinin etnik varlığın davamlılığı baxımından həyati əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamışlar.

Açar sözlər: Pamir qırğızları; Dil məramı; Qırğız türkçəsi; Azlıq dilləri; Dil və kimlik.

ABSTRACT

The primary purpose of this research is to determine the language attitudes, mother-tongue perceptions, and usage habits of Pamir Kyrgyzes who settled in Turkey as a result of

historical migration processes and currently face dynamics of socio-cultural change toward their native Kyrgyz language. Living under the influence of migration, spatial transition, and bilingualism as an inevitable phenomenon, Pamir Kyrgyzes evaluate Kyrgyz Turkic not merely as a medium of communication, but also as a essential protective element of their ethnic identity, historical memory, and cultural existence. Nevertheless, depending on the process of social integration, Turkish and Kyrgyz are distinctly used together in daily life, and this condition plays a guiding role in language preferences. Within this framework, the present study was conducted to demonstrate the attitudes of Pamir Kyrgyzes toward their native language in light of concrete, academic, and comparable data. The methodological baseline of the research rests upon data obtained from questionnaire and interview forms applied to participants with high representation capacity across different age groups, genders, and educational levels. To provide methodological diversity and comprehend the phenomenon in its multidimensional depth, a descriptive and qualitative-oriented mixed research method was preferred. In analyzing the gathered data, closed-ended questions were evaluated through quantitative techniques based on percentage and frequency distributions, while responses to open-ended questions were subjected to thematic content analysis and categorized by qualitative parameters. The primary findings obtained from the research indicate that the general emotional and cognitive attitude of Pamir Kyrgyzes toward Kyrgyz Turkic is highly positive and demonstrates a strong level of commitment. However, when intergenerational usage patterns are examined, it is determined that the functional frequency and daily usage domains of Kyrgyz are gradually shrinking, particularly among the younger generation and individuals born and raised in Turkey. A large majority of participants expressed that due to the dominant language environment and globalization factors, Kyrgyz faces the danger of becoming extinct or non-functional over time. Despite this, community members emphasized that preserving the mother tongue, keeping it alive in intra-family communication, and transmitting it to future generations carry vital importance for the sustainability of ethnic existence.

Keywords: Pamir Kyrgyzes; Language attitude; Kyrgyz Turkic; Minority languages; Language and identity.

Giriş

"Pamir, yüksek tepelerle, yeşil yamaçlarla yaz, kış eksik olmayan karlı zirvelerin adıdır. Bu coğrafya, ismiyle bütünleşen, Kırgız Türklerinin yurdudur. Pamir, 7 bin metrelik yüksekliğe sahip birden fazla dağı içeren bir bölgenin adıdır. Pamir Yaylası, Asya'daki yüksek dağların bir arada toplandığı "Asya'nın Damı" ve "Dağların Atası" olarak adlandırılan bir yerleşim bölgesindedir. Doğu Türkistan, Afganistan ve Pakistan'a sınırı olan Pamir, hala bu üç ülkenin sınırları içinde bulunmaktadır. Tarihte bir kısmı Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilmiştir, kalan kısım ise Afganistan toprakları arasında yer almaktadır" [Baran, 2014: 44]. Pamir bölgesinin coğrafi özellikleri ve tarih boyunca stratejik bir alan olması, burada yaşayan Kırgız topluluklarının hem yaşam biçimlerini hem de dillerini etkilemiştir. Bu bağlamda, Pamir Kırgızlarının bölgeye yönelik göçleri yalnızca coğrafi nedenlerle değil, siyasal ve toplumsal gelişmelerle de yakından ilişkilidir.

"Kırgızların Pamir Bölgesine yaptıkları yoğun göçün özellikle 1916 yılında Orta Asya halklarının Rus hükümetine karşı ayaklanmasıyla arttığı görülmektedir. Bu ayaklanma "Basmacı Hareketi" olarak bilinmektedir ve bu hareket ilk başta Kokan hanlığını koruma amaçlı kurulsa da sonradan Sovyet hükümetine karşı direnme yoluyla devam etmiştir." [Güven, 2019: 27]. Basmacı Hareketi'nin bastırılması, Kırgızların Pamir bölgesine yönelen göçlerini hızlandırmış ve bu bölgede görece kapalı bir yaşam sürmelerine neden olmuştur.

Bu durum, Pamir Kırgızlarının dil ve kültürlerini uzun süre muhafaza edebilmelerinde de etkili olmuştur. Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızlar *"Çin, Sovyetler, Afganistan ve Pakistan'ın sınırlarında kalan bu grup Kırgız dış dünyadan izole olmuş bir vaziyette kalmışlardır. Buna rağmen kaldıkları Afganistan topraklarında ekonomik, demografik ve siyasal bağlamda rahat yaşam sürdürebilmişlerdir"* [Shahrani, 2002: 39].

"22-27 Kasım 1981 tarihinde Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in Pakistan ziyareti sırasında bölgede bulunan Türk kökenlilerden haberdar olması ile Kırgızların Türkiye'ye getirilmesine dair sözleşmeye imza atılmış böylece Kırgızların Türkiye'ye göç süreci başlamıştır" [Öztürk, 2014: 73-76]. Göç süreci, Pamir Kırgızlarının Türkiye Türkçesiyle yoğun temasa girmesine ve iki dillilik temelinde yeni dil kullanım şekilleri geliştirmelerine zemin hazırlamıştır.

"Kırgızca üzerine yapılmış diyalektoloji çalışmalarında genel olarak Kuzey ve Güney ağızlar grubundan söz edilir. Bazı çalışmalarda ise Güney grubunun Güneydoğu ve Güneybatı olarak ikiye ayrıldığı görülür. Kuzey ve Güney ağızlar grubu, çeşitli boy veya boy birliklerinin ağız özelliklerini temsil ettiği gibi Kırgızistan'ın coğrafi sınırları ile de uyumludur" [Şavk, 2012: 58].

Batmanov'un (1938) fonetik ve morfolojik ölçütlere dayalı tasnifine göre Pamir Kırgız ağzı, Güney (Tüştük) ağızları grubunda değerlendirilmelidir çünkü söz konusu ağız, ünlü uyumundaki bozulmalar, açık /ə/ sesi, Özbekçe ile ortak unsurlar ve bazı morfolojik özellikler bakımından Kuzey (Tündük) ağızlarından ayrılmaktadır. Yudahin'in (1945) fonetik ve morfolojik ölçütlere dayalı tasnifine göre Pamir Kırgız ağzı, açık /ə/ foneminin kullanımı, dudak diftonglarının varlığı ve yardımcı fiil sistemindeki farklılıklar bakımından Güney ağızları grubunda yer almakta, bazı özellikleriyle ise Güneybatı (İçkilik) diyalektleriyle yakınlık göstermektedir. Mukambayev'in (1998) fonetik, morfolojik ve yardımcı fiil kullanımına dayalı sınıflandırmasına göre Pamir Kırgız ağzı; /ə/ foneminin varlığı, dudak diftonglarının kullanımı, iyelik eki sonrası yardımcı sesin görülmemesi ve ede yardımcı fiilinin kullanımı gibi özellikleriyle İçkilik ağızları grubu içinde yer almaktadır. Abduldaev' Kırgız Türkçesi ağızlarını Kuzey ve Güney olarak ayıran tasnifine göre Pamir Kırgız ağzı, fonetik ve morfolojik özellikleri bakımından Güney ağızları içinde yer alan İçkilik ağızları grubuna dahil edilebilir. Yunusaliyev (1971) Kırgız ağızlarını Kuzey, Güneydoğu ve Güneybatı (İçkilik) olarak üç ana bölgeye ayırmıştır. Fonetik, morfolojik ve leksik özellikler üzerinden yaptığı analizlerde, Pamir Kırgız ağzının Güneybatı/İçkilik ağızları içinde değerlendirmiştir.

Dil, iletişim aracı olmanın ötesinde bireyin ve toplumun kimliğini, kültürel hafızasını ve dünya görüşünü yansıtan temel bir unsurdur. Özellikle göç deneyimi yaşayan topluluklarda dil, kimliğin korunması ve inşasında çok önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda Pamir Kırgızları, tarihsel göç süreçleri ve farklı coğrafyalarda yaşamaları nedeniyle dilleri üzerine çalışma yapılabilecek önemli Kırgız boylarından biridir.

Türkiye'de yaşayan Pamir Kırgızları, bir yandan Kırgızcayı kullanırken diğer yandan eğitim, iş ve sosyal hayatta Türkiye Türkçesini kullanmaktadırlar. Bu durum, dil tutumları ile dil kullanım alışkanlıkları arasında dikkat çekici bir ilişkiyi beraberinde getirmektedir.

Dil tutumu, bireylerin bir dile veya dil çeşidine karşı geliştirdikleri duygu, düşünce ve değerlendirmeleri ifade eder. Dil tutumları, dilin kullanımı, aktarımı ve korunması üzerinde doğrudan etkili olmaktadır. Olumlu tutumlar dilin yaşatılmasını desteklerken, olumsuz veya yalnızca araçsal tutumlar dil kaybını hızlandırabilmektedir.

"Bir dil tutumunun ne olduğu kavramına dair net bir tanım, alanındaki çoğu çalışmada tam olarak ortaya konulamasa da, araştırmacılar genel olarak tutumu "bir nesne sınıfına karşı olumlu ya da olumsuz tepki verme eğilimi" olarak tanımlayan anlayışla, bazen örtük biçimde çalışmaktadırlar" [Macgregor-Mendoza, 2020: 2]. Dil tutumlarının doğrudan ölçümüne yönelik yöntemler çoğunlukla, katılımcıların anketlere ya da görüşmelere

verdikleri yanıtlara dayanmaktadır. Dil tutumları araştırmalarında en yaygın kullanılan doğrudan yöntemler, katılımcıların anket ve görüşmelere verdikleri sözlü ya da yazılı yanıtlara dayanmaktadır [Henerson vd. 1987: 22-24].

Bu çalışma, Pamir Kırgızlarının Kırgızcaya yönelik tutumlarını inceleyerek, bu tutumların kuşaklar arası dil aktarımı, günlük kullanım ve dilin geleceğine dair algılar üzerindeki etkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Varsayımlar.

- Aile içinde Kırgızca kullanımı ileri yaş gruplarında daha yüksektir.
- Genç kuşak Kırgızcayı daha az konuşur ve anlar, çünkü eğitim ve sosyal çevre Türkçe ağırlıklıdır.
- Ailelerin çocuklarına Kırgızca öğretmeye gösterdikleri çaba, dilin günlük kullanımını ve anlama düzeyini artırır.

Yöntem ve Kapsam.

Bu çalışma, Türkiye'de Van ilinde yaşayan Pamir Kırgızlarının Kırgızcayı günlük yaşamda kullanma durumlarını, kuşaklar arası dil aktarımını ve dilin kültürel kimlik üzerindeki rolünü ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Özellikle genç kuşakta Kırgızca kullanımının azaldığına dair kanaatin, saha verilerine dayalı olarak incelenmesi hedeflenmiştir. Çalışma ayrıca Pamir Kırgızlarının dili korumaya yönelik tutumlarını ve bu konudaki farkındalık düzeylerini somut verilerle belirlemeyi amaçlamaktadır.

Pamir Kırgızları üzerine yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak tarih, göç süreci ve etnografik unsurlara odaklanmıştır, Türkiye'deki Pamir Kırgızlarının güncel dil kullanımı, kuşaklar arası dil aktarımı ve dil kaybı algısı yeterince nicel verilerle ele alınmamıştır. Bu çalışma, anket verilerine dayalı bulgularla Pamir Kırgızlarının dilinin bugünkü durumunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Çalışma, betimsel nitelikte olup nitel ağırlıklı karma yöntemle yürütülmüştür. Araştırmanın örneklem grubunu Van'ın Erciş ilçesine bağlı Ulupamir köyünde yaşayan Pamir Kırgızları ve bu köylü olup Türkiye'nin farklı şehirlerinde yaşayan Kırgızlar oluşturmaktadır. Katılımcılar farklı yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi ve kuşaklardan seçilmiştir. Veriler, kapalı ve açık uçlu sorulardan oluşan bir anket aracılığıyla toplanmıştır. Anket soruları: dil yeterliği, günlük kullanım, dil tutumu, kuşaklar arası aktarım ve dilin geleceğine yönelik algılar temaları etrafında yapılandırılmıştır. Kapalı uçlu sorular yüzde ve sıklık analiziyle değerlendirilmiştir, açık uçlu sorular tematik içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir.

Araştırmanın geçerliliği, veri toplama aracının uzman görüşleriyle incelenmesi ve pilot uygulama yapılması yoluyla sağlanmıştır. Anket soruları, alan uzmanları tarafından dil, içerik ve ifade açıklığı açısından değerlendirilmiş, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra katılımcılara uygulanmıştır. Ayrıca, kapalı uçlu soruların nicel analizinde istatistiksel yöntemlerle yüzde ve sıklık dağılımları kullanılmış, açık uçlu sorular tematik içerik analizi ile yorumlanmıştır. Bu yaklaşım, elde edilen bulguların güvenilirliğini ve çalışmanın geçerliliğini artırmıştır. K1 görüşleri alınan birinci kişi anlamında kullanılmıştır.

Katılımcı Grubuna Yönelik Demografik Bilgiler.

Araştırmaya toplam 55 Pamir Kırgızı katılmıştır. Katılımcıların yaşları 15 ile 65 arasında değişmektedir. Bu geniş yaş aralığı, Pamir Kırgızlarında dil tutumlarının kuşaklar arası farklılıklar bağlamında değerlendirilmesine imkân sağlamıştır. Cinsiyet dağılımı

incelendiğinde katılımcıların 31'i erkek (%56,4), 23'ü kadın (%41,8) olup 1 katılımcı (%1,8) cinsiyet bilgisini belirtmemiştir. Eğitim düzeyi bakımından katılımcıların:

- 12'si lise (%21,8),
- 11'i üniversite (%20,0),
- 10'u lisansüstü (%18,2),
- 9'u ortaokul (%16,4),
- 3'ü ilkokul (%5,5) mezundur.

Katılımcıların doğum yerleri arasında Ulupamir Köyü öne çıkmaktadır. Katılımcıların yaşadıkları yerler ise Van, İstanbul, Ankara, İzmir, Antalya, Manisa ve Kocaeli gibi Türkiye'nin farklı şehirleridir. Bu durum, Pamir Kırgızlarının dil tutumlarının hem Ulupamir köyünde hem de köy dışındaki alanlarda değerlendirilmesine imkan sağlamıştır. Kuşak dağılımı açısından katılımcıların önemli bir bölümünü birinci ve ikinci kuşak Pamir Kırgızları oluşturmaktadır.

Bulgular ve Yorum.

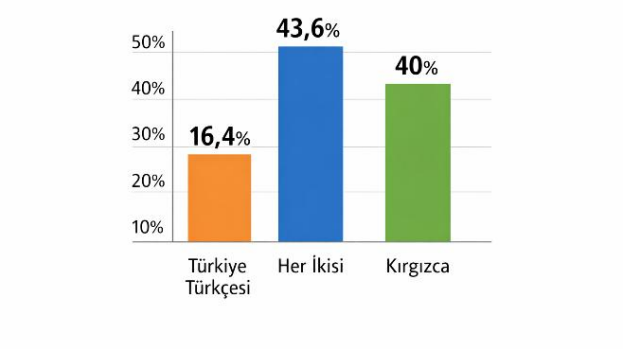
Soru 1: Evde en çok hangi dili kullanıyorsunuz?

Katılımcıların "Evde en çok hangi dili konuşuyorsunuz?" sorusuna verdikleri yanıtlar incelendiğinde, %36,4'ünün Kırgızcayı, %12,7'sinin Türkiye Türkçesini, %50,9'u ise her iki dili birlikte kullandığını belirtmiştir. Bu bulgular, Pamir Kırgızlarında ev içi dil kullanımının büyük ölçüde iki dillilik temelinde şekillendiğini ortaya koymaktadır.

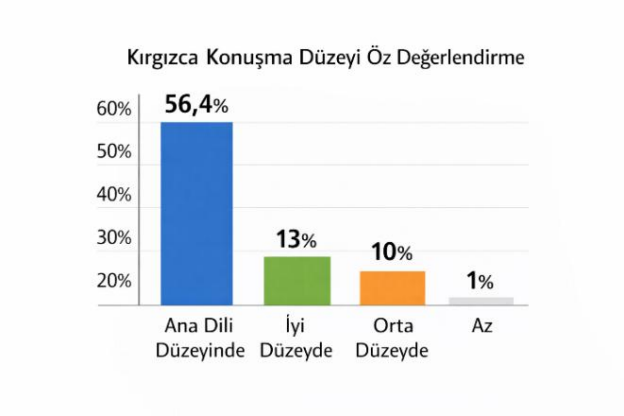
Katılımcıların yarıdan fazlasının her iki dili birlikte kullanması ve Türkiye Türkçesini tek başına tercih eden bir grubun bulunması Kırgızca açısından olumsuz bir dil tutumu olarak değerlendirilebilir.

Soru 2: Günlük hayatta kendinizi hangi dili kullanırken daha rahat hissediyorsunuz?

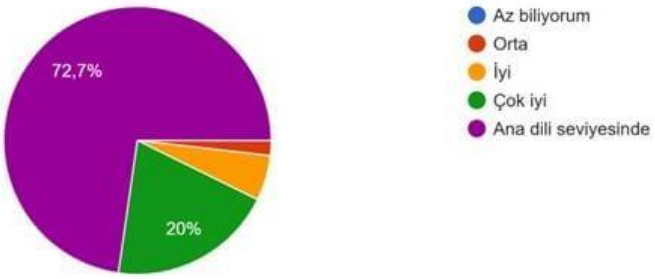
Bu soruya katılımcıların %43,6'sı "her ikisi", %16,4 sadece Türkiye Türkçesini, %40'ı ise Kırgızca kullanırken kendini daha rahat hissettiğini belirtmiştir. Bu oranlar katılımcıların her iki dili de benimsediğini göstermektedir.

Soru 3: Kırgızca konuşma düzeyiniz nedir?

Katılımcıların Kırgızcayı konuşma düzeylerine ilişkin öz değerlendirmeleri incelendiğinde, %56,4'ünün Kırgızcayı ana dili düzeyinde bildiğini, %13'ünün iyi düzeyde, %10'unun orta düzeyde ve %1'inin az bildiğini ifade ettiği görülmektedir. Bu bulgular, Pamir Kırgızlarının çoğunluğunun Kırgızcayı ana dili düzeyinde bildiğini göstermektedir. Bununla birlikte, iyi ve orta düzeyde yeterlilik bildirenlerin oranı ile az düzeyde yeterlik beyan eden katılımcıların varlığı, özellikle genç kuşaklarda dil yeterliğinin kademeli olarak zayıfladığına işaret etmektedir. Bu durum, önceki bulgularla birlikte değerlendirildiğinde, Pamir Kırgızlarında dil tutumunun olumlu olmasına rağmen dil kullanım ve yeterlik düzeylerinde kuşaklar arası bir farklılaşma bulunduğunu göstermektedir.

Soru 4: Türkiye Türkçesini konuşma düzeyiniz nedir?

Katılımcıların Türkiye Türkçesini konuşma düzeylerine ilişkin öz değerlendirmeleri incelendiğinde, %72,7'sinin Türkiye Türkçesini ana dili düzeyinde bildiğini, %20'sinin çok iyi, %5,5'inin iyi ve %1'inin orta düzeyde bildiğini ifade ettiği görülmektedir. Bu bulgular, Pamir Kırgızlarında Türkiye Türkçesinin yüksek düzeyde bir yeterliğe sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, özellikle Türkiye'de doğmuş veya eğitimini Türkiye'de sürdürmüş kuşaklarda Türkiye Türkçesinin araçsal ve işlevsel üstünlüğünü açık biçimde yansıtmaktadır. "Kırgızca konuşma düzeyiniz nedir" sorusu ile birlikte değerlendirildiğinde Türkiye Türkçesinin Kırgızcanın önüne geçtiği görülmektedir.

Soru 5: Hangi alanlarda hangi dili daha çok kullanıyorsunuz?

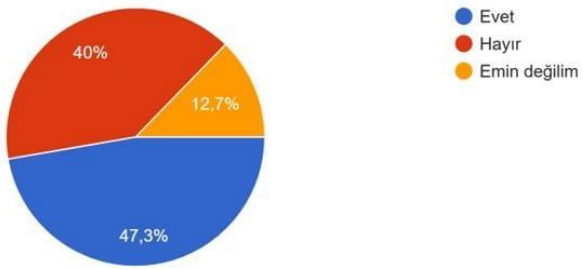
Okul ve iş ortamlarında dil kullanımına ilişkin bulgular, katılımcıların %80 oranında Türkiye Türkçesini, %16,4 oranında her iki dili, %2 oranında ise Kırgızcayı tercih ettiğini

göstermektedir. Bu sonuçlar Türkiye Türkçesinin resmi dil olmasından kaynaklı doğal bir sonuç olarak değerlendirilmelidir.

Komşularla iletişimde dil kullanımına ilişkin bulgular, katılımcıların %45,5 oranında Türkiye Türkçesini, %25,5 oranında her iki dili, %29,1 oranında ise Kırgız Türkçesini tercih ettiğini göstermektedir. Bu durum, komşuluk ilişkilerinde Türkiye Türkçesinin daha baskın olduğunu, ancak Kırgızcanın da topluluk içi iletişimde önemli ölçüde varlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

Sosyal medyada dil kullanımına ilişkin bulgular, katılımcıların %56,4 oranında Türkiye Türkçesini, %40 oranında her iki dili, %2 oranında ise Kırgızcayı tercih ettiğini göstermektedir. Bu durum, sosyal medya kullanımda Türkiye Türkçesinin baskın olduğunu göstermektedir.

Soru 6: Son 10 yılda dil kullanımınızda değişiklik oldu mu? Eğer değişim olduysa nasıl bir değişim yaşadınız?

Katılımcıların yaklaşık yarısı (%47,3) son 10 yılda dil kullanımında değişiklik yaşadığını belirtmiştir. Katılımcıların %40'ı değişiklik olmadığını, %12,7'si ise kararsız olduğunu belirtmiştir.

Soruya verilen cevapları temalara ayırıp gruplandırdığımız da aşağıdaki sonuçları görüyoruz.

<u>Türkiye Türkçesi kullanımının artması:</u>

K2: *"Türkiye Türkçesine yönelik kullanımım arttı."*

K4: *"Yaptığım iş nedeniyle Türkçeyi daha çok kullanmaya başladım."*

K10: *"Daha çok Türkçe kullanıyorum."*

K13: *"Üniversite, köye gitmeme ve arkadaş çevresi nedeniyle Kırgızca konuşmam azaldı."*

K14: *"Çevremde hep İstanbul Türkçesi konuşan arkadaşlarım var."*

K16: *"Günlük hayatta Türkçe konuşmamız daha da arttı."*

K18: *"Son 5 yılda Kırgızlar olarak kendi aramızda da Türkçe öncelikli dil oldu."*

K19: *"Daha çok Türkçe konuşmaya başladım."*

Katılımcılar, iş, eğitim ve sosyal çevreleri nedeniyle Türkçeyi günlük yaşamda daha fazla kullandıklarını ve Türkçenin öncelikli hale geldiğini belirtmektedir.

<u>Kırgızca kullanımının azalması:</u>

K1: *"Kırgızca atasözlerini artık hatırlayamıyorum, arkadaş ortamım daha çok Türkçe konuşuyor."*

K3: *"Kırgızca unutulmakta."*

K6: *"Hiçbir şey Türkçe ile Kırgızca aynı gibi değil."*

K8: "Kırgızca daha az kullanmaya başladım."

K15: *"Hiç Kırgızca konuşmadığımdan bazı Kırgızca kelimeleri unutuyorum."*

K17: *"Daha az Kırgızca konuşmaya başladım."*

K24: *"Eski kullanılan terimler, deyimler, atasözleri unutulmaya başlandı, artık basit kısa cümlelerle ifade ediliyor."*

Bulgular, Kırgızcanın bazı kelime ve deyimlerin kullanım sıklığının azaldığını göstermektedir.

Kırgızca dil becerilerinde gelişim veya başka Türk Lehçelerini öğrenme:

K5: *"Sözcük dağarcığım gelişti."*

K7: *"Bir Kırgıza aşık olduğum için daha çok Kırgızca konuşmaya başladım."*

K9: *"Daha da geliştirdim."*

K12: *"Daha çok Kırgız Türkçesini öğrenmeye odaklandım."*

K21: *"Birçok Türk lehçesini okuyup anlama ve konuşma seviyesinde ilerlemeler oldu."*

K22: *"Son dönemlerde Kırgız dilini öncekilere göre daha iyi anlayıp daha iyi biliyorum; Türkçeyi zaten biliyorum."*

K25: *"Daha iyi Kırgızca konuşuyorum."*

K20, K23: *"Dilleri karıştırma/ farklı diller"*

Katılımcıların Kırgızca becerilerini geliştirmeye veya korumaya çalıştıkları ayrıca diğer Türk lehçelerini de öğrenmeye çalıştıkları görülmektedir.

Soru 7: Kırgızcayı geleceğe aktarmak sizin için ne kadar önemli?

Katılımcılara Kırgızcayı geleceğe aktarmanın önemi sorulduğunda, %92,7'si "çok önemli" %3,6'sı önemli ve %3,6'sı da orta derecede önemli yanıtını vermiştir. Bu sonuç, Kırgızcanın korunması ve gelecek nesillere aktarılmasının katılımcılar için büyük önem taşıdığını ortaya koymaktadır.

Soru 8: Çocukların Kırgızca öğrenmesi gerektiğini düşünüyor musunuz?

Katılımcıların büyük çoğunluğu (%96,4) çocukların Kırgızca öğrenmesi gerektiğini düşündüğünü belirtmiştir, %3,6'sı ise kısmen cevabını vermiştir. Bu sonuç Kırgızcanın gelecek nesillere aktarılmasının büyük önem taşıdığını göstermektedir.

Soru 9: Günlük yaşamda hangi dilin daha faydalı olduğunu düşünüyorsunuz?

Katılımcıların %45,5'i her iki dilin de günlük yaşamda faydalı olduğunu düşünmektedir. %23,6'sı Türkiye Türkçesinin, %16,4'ü Kırgızcanın faydalı olduğunu düşünmektedir.

Soru 10: Kendinizi hangi kimlikte tanımlıyorsunuz?

Katılımcıların %56,4'ü kendini "Türk-Kırgız", %10,9'u "Türk", %9,1'i "Kırgız" %20'si "Pamir Kırgızı", %1'i "Pamir Kırgız Türkü" ve %1'i "Kırgız Türkü" şeklinde tanımlamıştır. Bu sonuçlar katılımcıların çoğunun (%56,4) çift kimlikli bir algıya sahip ve kendini hem Türk hem Kırgız olarak tanımladığını göstermektedir.

Soru 11: Kırgızca kursu olsa katılır mısınız?

Katılımcıların büyük çoğunluğu %81,8 Kırgızca kursuna katılmak isteğini belirtmiştir. %10,9'u kararsız olarak belki demiştir. %4'ü ise hayır yanıtını vermiştir. Bu sonuç, katılımcıların Kırgızcayı öğrenmeye veya dil becerilerini geliştirmeye güçlü bir ilgi gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Soru 12: Pamir Kırgız ağzının kaybolma tehlikesi olduğunu düşünüyor musunuz?

Katılımcıların %74,5'i Pamir Kırgız ağzının kaybolma tehlikesi olduğunu düşünmektedir. %10,9'u hayır yanıtını vererek kaybolma tehlikesi olmadığını düşündüğü belirtmektedir. %14,5'i kısmen veya emin değilim yanıtını vermiştir. Çoğunluk, Pamir Kırgız ağzının korunması gerektiğini ve dilin gelecek kuşaklara aktarılmasının önemini vurgulamaktadır.

Soru 13: Sizce Kırgız kültürünün korunmasında dilin rolü nedir?

Soruya verilen cevapları temalara ayırıp gruplandırdığımız da aşağıdaki sonuçları görüyoruz.

<u>Dilin kültürü ve toplumu taşıyıcı rolü:</u>

K1: *"Dil kültür taşıyıcısıdır."*

K2: *"Dil bir milletin kimliğidir ve yok olursa o milletin kimliği de kültürü de yok olur."*

K3: *"Dil olmazsa kültürde olmaz. İnsanın özünü dil belirler."*

K4: *"Dil yok olursa insan yok olur."*

K5: "*Dil eşittir kültür."*

K6: *"Kültürün korunmasında en etkin, en büyük rol dildir."*

<u>Dilin kimlik ve milli benlikle ilişkisi:</u>

K7: *"Dil bir milletin varlığının göstergesidir."*

K8: *"Bir milletin kimliğini dil belirler."*

K9: *"Dil kimliktir."*

K10: *"Dil, hem kültürün hem de millî benliğin korunmasında ve aktarılmasında önemli rol oynar."*

K11**:** *"Dil bir milletin kimliğidir. Bizler Pamir Kırgızları olarak ayrı millet gibiyiz."*

<u>Dilin kaybolmasının sonuçları ve korunması gerekliliği:</u>

K12: *"Dilini kaybeden her şeyini kaybeder."*

K13: *"Dil kaybolursa kültür de yok olmaya başlar."*

K14: *"Dil yaşayan bir canlıdır. Kırgız kültürünün korunmasında dil çok önemlidir."*

K15: *"Kaybolması gelecek nesillere aktarılması en önemlisi dil."*

K16: *"İlk başta gelir, dilini unutan her şeyini unutur."*

Dilin önemi ve değeri:

K17: "Hava ve su gibidir."

K18: "Kırgız dili Kırgız kültürünün ana parçasıdır."

K19: "Kırgız kültüründe dil kültürel kimliğin omurgasıdır."

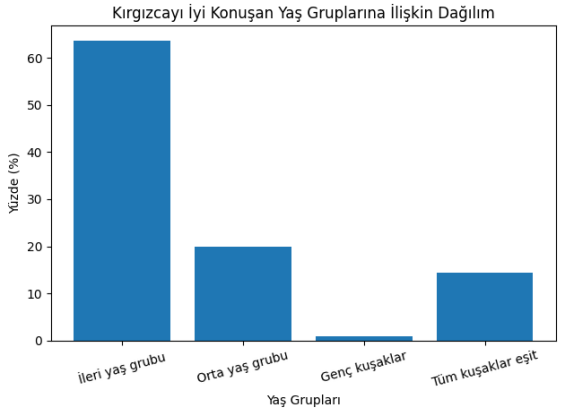
K20:" Her millet kendi kültürünü, kendi hissiyatlarını kendi dili ile daha iyi ifade eder. Dolayısıyla kültürümüzün korunmasında dilin önemi oldukça büyüktür."

K21: "Önemlidir."

K22**:** "Dil, tarih, gelenek ve değerlerin nesilden nesile aktarımında hayati öneme sahiptir."

Katılımcılar, dilin Kırgız kültürünü, kimliğini ve toplumsal belleği taşıyan vazgeçilmez bir unsur olduğunu vurgulamaktadır, dilin kaybolması durumunda kültür ve kimliğin de kaybolma tehlikesi yaşayacağı görüşüne sahiptirler.

Soru 14: Ailenizde hangi kuşak Kırgızcayı daha iyi konuşuyor?

Katılımcıların %63,6 ile ileri yaş grubunun dili en iyi konuşan grup olduğunu belirtmiştir. %20'si orta yaş grubu bireylerin dili iyi konuştuğunu, %1'i genç kuşakların Kırgızcayı iyi konuşabildiğini belirtmişlerdir. %14,5 tüm kuşakların dili eşit düzeyde iyi konuştuğunu belirtmiştir. Yanıtlar Kırgızcanın ileri ve orta yaş gruplarında güçlü şekilde korunduğunu göstermektedir.

Soru 15: Son yıllarda ailenizde Kırgızca kullanımı arttı mı azaldı mı?

%43,6 ile çoğunluk, aile içinde Kırgız Türkçesi kullanımının aynı kaldığını belirtmiştir. Katılımcıların %29,1 Kırgızca kullanımının azaldığını, %23,6 arttığını, %2'si ise kararsız olduğu yanıtını vermiştir. Bu yanıtlar çoğu ailede Kırgızca kullanımında değişiklik olmadığını göstermektedir.

Soru 16: Evde çocuklara Kırgızca öğretmek için özel çaba gösteriliyor mu?

Katılımcıların %54,5'i ailelerin çocuklara Kırgızca öğretmek için aktif olarak çaba gösterdiğini, %23,6'sı kısmen çaba gösterildiğini ve %21,8'i ise hiç çaba gösterilmediğini

belirtmiş olup, bu bulgular ailelerin çoğunun Kırgızca öğretimine önem verdiğini ancak yaklaşık %45'lik bir kesimin kısmen ya da hiç çaba göstermemesinin dilin gelecek kuşaklara aktarımı açısından risk oluşturduğunu ortaya koymaktadır.

Katılımcıların eklemek istediğiniz bir şey var mı sorusuna verdiği yanıtlar.

Dilin korunması ve geliştirilmesi:

K1: *"Kırgız dilini daha üst seviyelere taşıyın."*

K2: *"Gramer olarak aynı olması dilin unutulmasını yavaşlatıyor."*

K3: *"Kırgız Türkçesinin daha çok kullanılması gerekiyor."*

K4: *"Dili korumak önemlidir."*

K5: *"Kırgızca olmazsa, Kırgız kültürü "kabuğu" kalır; ruhu, tadı, kokusu kaybolur."*

Eğitim ve kurs önerileri:

K6: *"Dil kursları başta olmak üzere örf, adet ve gelenekler konusunda eğitim verilmeli."*

K7: *"Çocuklara dil dersi verilebilir."*

K8: *"Kırgızcayı öğretmek için kurslar olmalı; online kurslar ulaşımı kolaylaştırır."*

K9: *"Her kim olursa olsun kendi dilini bilmeli."*

Kültür ve kimlik ile bağlantı:

K10: *"Dil bir milletin kimliğidir."*

K11: *"Etnik dili yaşatmak, yeni nesile aktarılacak en önemli kültürdür."*

K12: *"Dil bir toplum için çok önemlidir."*

K13: *"Kırgızca olmazsa kültür yavaş yavaş erir."*

K14: *"Kırgız Türklüğümün değişmeden soyumda sonuna kadar gitmesi dileğim."*

Küresel kültürel etkileşim:

K15: *"Türkiye'de yaşayan Kırgızlar asimile olmaya yatkın; çocuklar Kırgızca konuşmuyor, dil kaybolacak."*

K16: *"Sosyal medya ve batılılaşma genç neslin kültürünü kaybetmesine yol açıyor."*

K17: *"Türkiye'de konuşulan Kırgızca, Kırgızistan'daki edebi dilden farklı; burada imkanlar sınırlı."*

Teşekkür ve motivasyon:

K18: *"Bu anketi oluşturan herkese teşekkür ediyorum."*

K19: *"Pamir Kırgızları dilini korumak için büyük çaba göstermiştir; geçmişlerimize rahmet, kalanlara sağlık."*

Sonuç

Bu çalışma, Türkiye'de yaşayan Pamir Kırgızlarının Kırgızcaya yönelik dil tutumlarını ortaya koymuştur. Bulgular, Kırgızcanın Pamir Kırgızları için güçlü bir kimlik ve aidiyet göstergesi olmaya devam ettiğini, katılımcıların büyük bir bölümünün dili korumayı ve gelecek kuşaklara aktarmayı önemli gördüğünü göstermektedir. Bu durum, topluluk içinde Kırgızcaya yönelik genel tutumun olumlu olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak olumlu tutuma rağmen, Kırgızcanın günlük yaşamda kullanımının her kuşakta aynı düzeyde olmadığı ve özellikle genç kuşaklar arasında kullanım sıklığının azalmaya başladığı dikkat çekmektedir.

Araştırma sonuçları, ileri yaş grubunun Kırgızcayı daha iyi konuştuğu yönündeki yaygın kanaatin, kuşaklar arası dil aktarımında yaşanan zayıflamaya işaret ettiğini göstermektedir. Ailelerin önemli bir kısmı çocuklara Kırgızca öğretmek için çaba gösterse de, bu çabanın her ailede aynı düzeyde olmaması, dilin geleceği açısından bazı riskler barındırmaktadır. Göç süreci, iki dillilik ve Türkiye Türkçesinin günlük ve kamusal yaşamda baskın konumda olması, Kırgızcanın kullanım alanlarını daraltan temel etkenler olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Pamir Kırgızları örneği, azınlık dillerinde sıkça görülen, dile yönelik olumlu tutumun sürmesine karşın fiilî kullanımın giderek azalması durumunu açık biçimde yansıtmaktadır.

KAYNAKÇA

ABDULAEV, E. (1966). *Kırgız Govorloru*. Frunze.

BARAN, M. (2014). Pamir yaylası'ndan Ulupamir köyü'ne: Kırgızlarda sosyo-kültürel yaşam ve mekânın dili. *bilig: Journal of Social Sciences of the Turkish World*, (68), 51–72. https://doi.org/10.12995/BILIG.2014.6803

BATMANOV, İ. A. (1938). *Severnıye Dialektı Kirgizskogo Yazıka*. Frunze.

ÇELİK ŞAVK, Ü. (2012). Alt ağızlar grubu olarak Pamir Kırgızcası. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 1(1), 57–66.

GÜVEN, A. (2019). *Ulupamir Kırgız göçünün Türk basınına yansıması / УлууПамир кыргыз көчүнүн түрк басма сөзүндө чагылдырылышы* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Anabilim Dalı, Bişkek.

HENERSON, M. E., MORRIS, L. L., & FITZ-GIBBON, C. T. (1987). *How to Measure Attitudes* (2nd ed.). Sage Publications.

MACGREGOR-MENDOZA, P. (2020). The study of language attitudes: Our foundation, our future. In *New approaches to language attitudes in the Hispanic and Lusophone world* (pp. 256–272). John Benjamins Publishing. https://doi.org/10.1075/ihll.25.11mac

MUKAMBAYEV, C. (1998). *Kırgız Diyalektologiyası cana Frazeologiya*. Bişkek.

ÖZTÜRK, E. (2014). *Türk asıllı mültecilerin 12 Eylül döneminde iskan ve istihdamı* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.

SHAHRANI, M. N. (2002). *The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to Closed Frontiers and War* (2nd ed.). University of Washington Press.

YUDAHİN, K. K. (1945). *Kırgız Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YUNUSALİYEV, B. M. (1971). *Kırgız Diyalektologiyası*. Frunze: Mektep Basım Evi.

TÜRK XALQLARININ ETNOXOREOLOGİYASINDA SEMANTİK KOD

Fazilə NƏBİYEVA
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Milli Konservatoriyasının
"Elm, Yaradıcılıq və Beynəlxalq əlaqələr Mərkəzi"nin baş elmi işçisi

nabiyevafazilya@gmail.com

ÖZƏT

Türk xalqlarının etnoxoreoqrafiyasında mövcud olan və dairəvi formada ifa edilən kütləvi rəqslər onların ortaq tarixi keçmişi ilə bağlıdır. Belə rəqslər haqqında müxtəlif mənbələrdə müəyyən məlumatlar toplanmışdır. Həm yerli, həm də xarici tədqiqatçılar dairəvi oyun rəqslərinin yaranması, inkişaf tarixi və s. barədə araşdırmalar aparmışlar. Lakin Azərbaycan musiqişünaslığında onların semantikası ilə bağlı müqayisəli tədqiqatlar ortaya çıxmamışdır. Hazırki məqalə Azərbaycan və Anadolu türklərinin etnoxoreologiyasında mövcud olan günəş və od kultunun rəmzi kimi səciyyəndirilən kütləvi rəqslərin müqayisəli tədqiqi istiqamətində atılan ilk addımlardan biridir. Eyni kökdən olan və kollektiv şəkildə ifa edilən belə rəqslərin öz başlanğıcını qədim ayinlərdən və mərasimlərdən götürməsi bu mövzunun elmi aktuallığını təşkil edir. Hər iki xalqın folklorunda geniş yayılmış dairəvi rəqslər onların temperamentinə uyğun olaraq fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bütün bunlar özünü həmin folklor incilərinin xoreoqrafiyasında, musiqi dilində, metro-ritmik xüsusiyyətlərində, məqam quruluşlarında və s. göstərir. Qardaş türk xalqlarının etnoxoreoqrafiyasındakı semantik kod isə hazırki tədqiqat işinin elmi yeniliyini səciyyələndirir. "Göy Tanrıya" sitayişin təzahür formalarından biri olan od kultuna inamı Azərbaycan və Anadolu türklərinin müasir folklorunda izləmək olar. Bunu Azərbaycanda "Novruz" bayramı günlərində alov ətrafında yallı getmək ənənəsində, Türkiyədə "Simsim" və ya "Sinsin" adı ilə tanınan folklor oyununda görə bilərik. Ortaq xüsusiyyətlər hazırda başqa türkdilli xalqların etnoxoreologiyasında da mövcuddur.

Açar sözlər: Türk xalqlarının etnoxoreoqrafiyası; "Yallı" rəqsləri və "Halay" oyunları; Günəş və od kultuna inam; Şaman inancı; "Sinsin" və ya "Simsim" oyunu.

ABSTRACT

The mass dances performed in a circular form in the ethnochoreography of Turkic peoples are connected to their shared historical past. Various sources have collected certain information about such dances. Both local and foreign researchers have conducted studies on the origin, development, and other aspects of circular game dances. However, in Azerbaijani musicology, comparative studies regarding their semantics have not yet emerged. The present article represents one of the first steps toward a comparative study of mass dances in the ethnochoreography of Azerbaijani and Anatolian Turks, which are characterized as symbols of the Sun and fire cult. The fact that such dances, stemming from a common root and performed collectively, trace their origins back to ancient rituals and ceremonies underlines the scientific relevance of this topic. Circular dances, widely spread in the folklore of both peoples, have different features corresponding to their respective temperaments. All of this is reflected in the choreography of these folklore treasures, their

musical language, metro-rhythmic characteristics, modal structures, and more. The semantic code present in the ethnochoreography of brotherly Turkic peoples characterizes the scientific novelty of the present research. The belief in the fire cult, one of the manifestations of worshiping the "Sky God," can be traced in the contemporary folklore of Azerbaijani and Anatolian Turks. This is observed in Azerbaijan in the tradition of dancing yallı around the fire during the "Novruz" holiday, and in Turkey in the folkloric game known as "Simsim" or "Sinsin." Similar shared features are also present in the ethnochoreology of other Turkic-speaking peoples today.

Keywords: Ethnochoreography of Turkic peoples; "Yallı" dances and "Halay" games; Belief in the Sun and Fire cult; Shamanistic belief; The "Sinsin" or "Simsim" game.

Giriş

Kollektiv ifa edilən dairəvi rəqs nümunələri türk xalqlarının tarixi keçmişini əks etdirməklə yanaşı, həm də onların vahid kök sisteminə malik olduğunu bildirir. Belə rəqslər dünyanın fərqli hissələrində yaşayan ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətində də mövcuddur. Bu baxımdan arxaik dünyagörüşünə malik olan türkdilli xalqların etnoxoreoqrafiyasında geniş yayılmış, sevilərək ifa edilən "Yallı" və "Halay" rəqslərinin araşdırılması olduqca vacibdir. Müxtəlif mədəniyyətlər üçün bu problemin aktuallığını nəzərə alaraq bildirmək lazımdır ki, Azərbaycan etnomusiqişünaslığında "Yallı" rəqsləri o qədər də əhatəli öyrənilməmişdir. Müasir xalq rəqs sənəti etnoxoreoqraflar ilə yanaşı, etnomusiqişünasların da tədqiqat obyekti olduğu üçün ayrı-ayrı araşdırmacılar əsərlərində müxtəlif elmi mülahizələr irəli sürmüşlər. Azərbaycan musiqişünaslığında görkəmli etnomusiqişünaslar tərəfindən dairəvi rəqslər mövzusuna həsr edilmiş araşdırmalar mövcuddur. Lakin türk xalqlarının tədqiqat materialı əsasında bu problemin fərqli rakursda araşdırılması yeni səciyyə daşıyır. Onların elmi işlərində "Halay" oyunlarının ("Yallı" rəqsləri Anadolu türklərinin rəqs folklorunda "Halay" adlanır) özünəməxsus xüsusiyyətləri, bölgələr üzrə, səhnə geyimlərinə görə, xoreoqrafik tərəfdən, müalicəvi nöqteyi nəzərdən, eləcə də səmavi rəqslərlə müqayisəli tədqiq edilmişdir. Lakin tərəfimizdən ortaya qoyulan bu problem yeni məzmunda və fərqli səpkidə araşdırmaya cəlb olunub.

Elmi tədqiqatların nəticələri göstərir ki, uzun müddətli inkişaf mərhələlərindən keçmiş dairəvi rəqslərin meydana gəlmə tarixinin kökləri daş dövrünə gedib çıxır. Bunu dünyanın müxtəlif hissələrində olan piktoqramlar da təsdiq edir. Əsası ayinlərdə qoyulan kütləvi rəqslərin tarixin sonrakı mərhələlərində tədricən özünün ilkin funksiyasını itirməyə başladığını güman edirik. Bu barədə Hasan Basri Öngelin fikirləri oxucuların marağına səbəb ola bilər. O, yazır: *"Ayinlər qədim türklərdə də mövcuddur. Qədim ibadətlərin rəqs şəklində edildiyi və ya o dövrlərdə oyunun bir növ ibadət olduğu kütləvi həqiqətdir"* [Öngel, 1997: 269]. Diqqət yetirsək dairəvi rəqslərin adlarının etimologiyasında, xoreoqrafiyasında, semantikasında və məzmununda "göy tanrıya", yəni "günəşə" sitayişin izlərini sezmək olar. Bu barədə müxtəlif qaynaqlarda toplanmış məlumatlar mülahizələrimizi təsdiqləyər. Türk-monqol xalqlarının dairəvi rəqslərində arxaik əsasına görə tenqriçiliyin başlıca ideyasının əks etdirildiyini Anqelina Lukinanın tədqiqatlarında görə bilərik [Lukina, 2014: 13]. Fikrimizcə, qədim insanlar günəşin şərəfinə həsr edilmiş mərasimlər keçirdikləri dövrlərdə onu müqəddəs hesab edir, sonrakı tarixi mərhələdə odu "göy tanrı"nın yerdəki ekvivalenti kimi səciyyələndirirdilər. Günəşə sitayiş əcdadlarımızın erkən dünyagörüşü forması ilə bağlı olduğuna görə onun müqəddəsliyinə inananların arxaik təfəkkür tərzinin izlərini müasir dövrdə dairəvi rəqslərdə müşahidə etmək olar. Nəsir Rzayevin fikrincə, günəş qədim əcdadlarımızın təsəvvüründə od allahı, atəş allahı kimi, Al ruhu isə günəşin ruhu kimi qəbul

edilmişdir [Rzayev, 1974: 25]. Günəş kultu ilə bağlılıq orta əsrlər dövrü müsəlman mədəniyyətinin təzahürü olan dönən dərvişlərin səma məclislərində, həmçinin türk dünyasında baharın gəlişi münasibəti ilə müxtəlif adlarla qeyd olunan "Novruz" bayramında da özünü göstərir. Bütün bunlar başqa xalqlar ilə yanaşı eyni soy-kökdən olan qardaş Azərbaycan və Anadolu türklərinin mədəniyyətində də aydın şəkildə təzahür edir.

Məlumdur ki, müxtəlif mərasimlər və ayinlər alov kultu (eləcə də günəş kultu, od, ocaq) ilə bağlıdır. Alovun simvollarından biri onun təmizləmə gücü olduğu üçün qədim türklər əsrlər boyu odun möcüzəli, təmizləyici qüvvəsinə inanmış və onu "ot ana" - "alov ana" adlandırmışlar. Alovun müqəddəsliyi ilə bağlı elmi ədəbiyyatda əks olunmuş fikirlər maraq kəsb edir. Alov kultu Azərbaycan xalqının mədəniyyətində tarixlər ərzində öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. *"Novruz" bayramı günlərində əl-ələ verib tonqal ətrafında yallı getmək ənənəsi xalqımızın od kultuna inamının şəklidəyişmiş formada olan təzahürüdür. Bu barədə tədqiqatçıların mülahizələrini qeyd etmək istəyirik. İsrafil Bağırov "yallı" haqqında yazarkən onun əslində "Yan" (yanmaq, od, alov) sözündən əmələ gəldiyini bildirmiş, odun tapıldığı dövrdə odu qorumaq, ətrafında dairəvi hasar çəkib hifz eləmək məqsədindən yarandığını qeyd etmişdir"* [Bağırov, 1972: 13]. Mirəli Seyidlinin isə yallı ilə bağlı mülahizələri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onun fikrincə yallı rəqsləri "yal+od" - uca "uca ad"la günəşlə sıx bağlıdır. Alim belə qənaətə gəlmişdir ki, "Yallı" - "yal+lı", "alov+lu", "od+lu", "günəş+li" deməkdir. Ehtimal ki, qədim azərbaycanlılar odun, alovun şərəfinə ayində həmin rəqsin ilkin variantını ifa etmişlər. Elə buna görə də rəqs "alovlu", "odlu" adlanmışdır. Bu rəqs ola bilsin sözlə, mahnı ilə, lap ilkin variantda isə nidalarla müşayiət olunmuşdur [Seyidli, 1989: 79-80]. Zənnimizcə, filoloqun yallı sözünün etimoloji təhlili ilə bağlı şərhləri onun mahiyyətinə uyğundur. Onun fikirlərinə təkan olaraq Naxçıvan ərazində Şərur rayonunda geniş yayılan və poetik mətnlə müşayiət olunan "dil yallıları"nı qeyd etmək yerinə düşər. Bu barədə Ə.Ələkbərovanın dissertasiya işindən geniş məlumat əldə oluna bilər.

Araşdırmaların nəticəsi göstərir ki, qədim insanlar günəşə sitayişlə bağlı olan ayinləri əsasən od ətrafında açıq havada həyata keçirərdilər. Azərbaycanlıların "Yallı", evenklərin "Hede", buryatların "Yoxor", osetinlərin "Şimd nartov", Qaşqay türklərinin "Ağır halay", "Orta halay", "Yorga halay", "Leki" ve "Destmal rizan", Anadolu türklərinin "Sinsin" oyunu alov ətrafında ifa edilir. Türkiyənin müxtəlif bölgələrində ifa olunan bu oyun barədə elmi mənbələrdə əks etdirilmş fikirlər oxucularda onunla bağlı geniş təsəvvür yaradır. Onlardan bəzilərini nəzərinizə çatdırırıq. Mehtap Üçöz Çebi "Sinsin" oyununu səciyyələndirərkən belə yazmışdır: *"Şaman inancında başqa bir ünsür də oddur. Orta Asiyadan bu günə qədər gəlib çatan Şaman inancının bir hissəsi olan od ilə bağlı vacib nümunə, xüsusilə Şərqi Anadolunun bəzi yerlərində hələ də yaşayan bir oyun olan Sin Sin oyunudur. Oyunun ən vacib xüsusiyyətlərindən biri şamanizmin əsasını formalaşdıran göy-tanrı-günəş-ay-su ve od kimi sitayiş ünsürlərini tərkibində birləşdirməsidir"* [Çebi, 2006: 17]. Həmin oyun barədə Murat Serkan Erturalın da araşdırma işindən məlumat əldə edilə bilər. O, *"Gaziantep yöresi halk oyunları üzerine bir inceleme"* adlı elmi tədqiqatında aşağıdakı fikirləri qələmə almışdır: *"Qaziantep bölgəsində xalq rəqsləri arasında ifa edilən "Sinsin" oyununda da, bir əlin yuxarıda, digər əlin aşağı salınaraq od ətrafında fırlanmaq və tullanmaq fiqurlarının edilməsi, türk inanc sistemində alov kultu və təmizlənmə mərasiminin tipik nümunəsi kimi qəbul olunur. Lakin bu gün "Sinsin" oyununun funksiyaları dəyişərək, iştirakçıların od ətrafında müntəzəm hərəkətlərindən ibarət bacarıq nümayişinə çevrilmişdir. Bu səbəbdən "Sinsin" oyununun ifası əyləncə və gücü nümayiş etdirir"* [Ertural, 2006: 36]. Neslihan Güzeloğulları da Qaziantep bölgəsinin xalq oyunları ilə bağlı elmi işində bu məsələyə toxunmuş və "Sinsin"lə bağlı mənzərəni belə təsvir etmişdir: *"Bölgədə dəstə başçısı kimi xidmət edən usta oyunçuların ifa zamanı sol ovuc içinin başları üstündə tutma adətinin, tarixən günəşə və ya aya ibadət əlaməti olduğu bildirilir. Lakin bu gün həmin oyunlardakı*

hərəkətlər "ibadət" mənasını itirmiş, əllərin və ayaqların müntəzəm və ritmik istifadəsinin estetikasına çevrilmişdir" [Güzeloğulları, 2005: 69]. Qeyd etmək vacibdir ki, Türkiyənin fərqli bölgələrində xalq arasında ifa olunan "Sinsin" müxtəlif adlarla və melodiyalarla tanınır. Məsələn, bu oyun tədqiqatçılar tərəfindən Adana, Ankara, Maraş, Samsun, Amasya, Çankırı, Yozgat, Çorum, Kayseri, Kırşehir, Malatyada "Sinsin", Adıyamanda "Simsimi" və ya "Simsime", Elazığda "Çayda Çıra" kimi qeydə alınmışdır. Kayseridə ifa olunan "Sinsin"lərin ayrı-ayrı bölgələrdə fərqli melodiyalarla ifa edildiyini yazan araşdırmacılar, onun Tomarza, Pınarbaşı, Sarız, Yeşilhisar, Yahyalıda ifa olunanlarla eyni melodik dilə malik olduğunu bildirirlər [Yüksel və b., 2004: 61].

Kənd yerlərində axşam vaxtı açıq məkanlarda toy evinin qarşısında, həmçinin xına gecələrində alov ətrafında fırlanmaqla, onun üstündən tullanmaqla yalnız kişilər tərəfindən yarışma tərzində ifa edilən müasir "Sinsin" oyunu, davul və zurna ilə müşayiət olunur. Xalq arasında buna "sinsin çekmek" və ya "sinsin oynamak" deyilir. Bu barədə türk xalq oyunlarının tarixini tədqiq etmiş Zinnur Gerek belə yazır: *"Sinsin oyunu mərkəzdə yandırılan od ətrafında ifa edilən, igidliyi, döyüşü və ya mifologiyada alovun pis ruhları qovmaqda təsir ideyasını təmsil edən fiqurlardan ibarətdir. Oyunun, həm də halay şəklində ifa edildiyi məlumdur"* [Gerek, 1997: 32]. Həmin oyun barədə Mehtap Üçöz Çebinin araşdırma işində verilən məlumat da çox maraqlıdır: "Sin Sin" oyunu zamanı davul və zurna köç mahnılarını səsləndirərək iştirakçıları müşayiət edir, musiqiçilər onların toplaşıb oyunda iştirak etmələrinə köməklik göstərirlər. Oyun daxilində bəzən ritmdən asılı olmadan, bəzən isə ritmik ölçü çərçivəsində teatral hekayə təsvir olunur. Oyunun əsas məqsədi alova hakim olmaq və onun əzəmətinə inanmaqdır. Buna görə də, oyunçular öz aralarında kəskin və od üzərindən tullanmaq kimi cəsarətli hərəkətlər vasitəsilə bir-birlərinə üstünlük qazanmağa çalışırlar. Oyunda sonuncu nəfərin hakimiyyəti qəbul olunur və o, toplayıcı, yəni Şaman olur. Bu şəxsin "avel avel" deyə səsləndirişindən sonra hamı "beyler hey" nərəsiylə bir yerə yığışır və beləliklə də oyun sona çatır [Çebi, 2006: 62]. Fatih Uyan "Niğde ve çevresinde halk oyunları ve oyun müziklerinin tespiti" adlı araşdırma işində mərkəzi kəndlərdə oynanan bu rəqsin, təkcə davulun deyil, həm də davul və zurnanın müşayiəti ilə ifa olunduğunu qeyd etmişdir. O, yazır ki, yerli sakinlərin söylədiyinə görə, keçmişdə güləş yarışları keçirilir və toylardan əvvəl güləşçilər seçilirdi. Bundan sonra orta ölçülü tonqal qalanar və insanlar odun ətrafında rəqs edərək sinsin oyunu oynayardılar. Bu oyun üçün konkret bir fiqur müəyyən edilməyib. Yerli sakinlərdən bəziləri davulun ritminə uyğun olaraq gücünün çatacağı qədər odun üstündən tullanar, hər biri öz cəsarətini, çevikliyini və bacarığını bir-birinə nümayiş etdirmək üçün əlindən gələni edərdi. Halaylar sinsin oyunundan sonra başlayardı. Oyunu oynayan şəxs başqalarını əlləri ilə halaya qoşulmağa dəvət edərdi, bu günlərdə həmin oyunu oynayanlara nadir hallarda rast gəlinir [Uyan, 2001: 71].

Yuxarıdakı fikirlərdən göründüyü kimi, Anadoluda od kultuna inamın təzahür forması olan "Sinsin" oyunu ilə yanaşı, həm də eyni adlı dairəvi formada ifa edilən halay, yəni yallı rəqsi də mövcuddur. Onun "Sinsin" oyunundan fərqi ondadır ki, burada qadın və kişi iştirakçılar Azərbaycan yallı rəqslərində olduğu kimi, bir-birlərinin əllərindən tutaraq birgə rəqs edirlər. Buna Cemil Demirsipahi öz araşdırma işində toxunaraq belə yazmışdır: *"Türkiyənin cənub bölgəsində sinsin adlı bir halay (xalq rəqsi) mövcuddur. "Sinsin halayı", "Sinsin" oyununun ardından od ətrafında kişilər və qadınların birləşərək böyük bir dövrə halında oynadığı rəqsdir. Alov ətrafında oynanan bütün xalq rəqsləri və halaylar cənub bölgələrində sinsin adlanır"* [Demirsipahi, 1975: 239]. İndi isə aşağıda göstərilən "Sinsin" oyununun və "Sinsin" halayının not yazılarına nəzər yetirək. Bütün bunları həmin folklor nümunələrinin xoreoqrafik dilində də müşahidə etmək mümkündür [URL - 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7].

SİN SİN

Bölgəsi: Ankara Güdüv Sorgun köyü
Təqdim edən: Mümtaz Aslıyüce (Zurna)
Mehmet Altay (Davul)

Toplayan: Cemalettin Gençtürk
Nota yazan: Erkan Sürmen
08.12.1985-ci il

Nümunə № 1 [URL-8]

SİNSİN HALAYI

Bölgəsi: Çankırı
Təqdim edən: Selahaddin İnal

Toplayan və nota yazan:
Nida Tüfekçi
1957-ci il

Nümunə №2 [URL-9].

Türkiyədə "Sinsin" oyunun tarixi keçmişinə nəzər yetirdikdə onun Orta Asiyadan Andoluya köçmüş tayfa olan Barak Türkmənlərinin adı ilə bağlı olduğu meydana çıxır. Mənbələrdə barakların cənub-qərbi Anadoluda, əsasən Qaziantepin Nizip, Oğuzeli, Karaqamış rayon və kəndləri ilə Kiliste dağınıq halda yaşadıqları barədə məlumat verilib [Genç, 2021: 240]. Onu da bildirək ki, "Sinsin" sözü Türkiyədə oyunun ifa edildiyi bölgələr üzrə "simsim", "sinidi", "çındır" yaxud da "yumruq" oyun adlarını almışdır. Onun səssizcə hərəkət etmək mənasını verən "*sinmek*"dən əmələ gəldiyi barədə də mülahizələr mövcuddur. Fikrimizcə, alov ətrafında dönərək hərəkət edən iştirakçı öz ifası ilə qədim türk mədəniyyətində mövcud olan şamanlığın izlərini əks etdirir. Bunu Azərbaycan yallı rəqslərində də görə bilərik. Bu barədə Neslihan Erturalın araşdırmasından bəzi fikirlərə nəzər yetirək: *"Sinsin od ətrafında çox vaxt musiqisiz, yalnız ritmlə müşayiət olunan xalq rəqsidir. Qaziantep bölgəsində oyun dairə şəklində ifa edilir. Qaziantepdə oyunun təşkili bölgədə usta oyunçu kimi tanınan yaşlı bir şəxsə aiddir. Bu oyunçu oda ehtiramını bildirər, nərə çəkər. O, sağ əlini qaldırıb, sol əlini aşağı salaraq, sanki şərdən qoruyurmuş kimi biləyindən bükülmə və titrəyiş hərəkətləri edər, od və özü ətrafında fırlanar. Bu nərələr behey, hey, hoo səsləri çıxarılaraq edilər. Səslər sanki gücün nümayişidir. Sinsin oyununun addımlarına baxdıqda, ümumiyyətlə dairəvi fırlanmalardan, hər iki ayaq üstündə sıçrayışdan, bir ayaq üstündə tullanmaqdan, qolları yanlara açılmış şəkildə sıçrayışdan, sağ əl yuxarı və daha sonra enərkən hoppanmaqdan və döyüş zamanı oyunçuların bir-birini vurmasından ibarətdir. Oyunun döyüş ilə başlaması, mərkəzdəki oyunçunun sağ əlini yuxarı qaldırıb öz ətrafında fırlanması, bu hərəkəti müntəzəm olaraq ardıcıl şəkildə dairəvi təkrar etməsi şamanın kosmik səyahətini döyüşkən tərzdə təqlid edən bir görüntü yaradır"* [Ertural, 2012: 106-107].

Yuxarıda qeyd edilənlərdən məlum olur ki, "Sinsin" oyunu hazırda arxaik mahiyyətini itirsə də, od ətrafında dairəvi formada ifa ənənəsini saxlamaqdadır. Müasir dövrdə bunu başqa türkdilli xalqların da etnoxoreologiyasında müşahidə etmək mümkündür. Müxtəlif elmi mənbələrlə tanışlıq belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, göy tanrıya sitayiş qədim türklərin erkən dünyagörüşü forması olaraq, onların arxaik təfəkkür süzgəcinin ən dərin laylarından süzülərək müasir dövrümüzə qədər cilalanıb oyun formasını alaraq çatmışdır. Günəşin və arasıkəsilməzliyin simvolu olan dairə müxtəlif xalqların mədəniyyətində, onların mərasim bayramlarında bu gün də özünü əks etdirir. Şakir İbrayev qazax türklərinin günəşi ana kimi qəbul etdiklərini, onu yer üzündə isti və yaxşılığı gətirən, diriliyin rəmzi kimi düşündüklərini bildirmişdir. Onun dediyinə görə Qazax-Türk qadınları "Yenigün"də günəşin doğulmasını gözləyər və günəş çıxan kimi əyilib ona salam verərdilər [İbrayev, 1996: 189-190]. Elmi qaynaqlarda günəşi salamlamanın Azərbaycan xalqının da mədəniyyətində mövcud olduğu barədə məlumat mövcuddur. "Günəşi salamlama ənənəsinə "Günəşi istiqbal" deyərmişlər. Bu Novruz ərəfəsində günəşin doğması və alqışlaması ilə əlaqədar keçirilən "Danatma" mərasim tamaşasının digər adıdır. Ona "Günəşi dəvət" də deyirdilər" [Aslanov, 1984: 125]. Günəşi simvolizə edən dairə türk xalqlarının etnoxoreologiyasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aliya Şankibaevanın bildirdiyinə görə şamanlıq dövründə dairə və dairəvi hərəkət özünün müqəddəsliyini saxlamış, xüsusi fikir və məna qazanmışdır. Fırlanma və baksının dairədə gediş hərəkətləri xalqın dünyanı qavramasının əksidir, ənənəvi təfəkkür və dünyanın köçəriliyinin təqdim edilməsi ilə əlaqəlidir. Dairədə hərəkət xarici təzahür kimi şaman ayininin daxili məzmununda o vaxt əks olunur ki, o, xəstə insanın ruhunun axtarışında onu yeraltı və səmavi dünyalarda aramağa məcbur idi [Şankibaeva, 2014: 184].

Türk xalqlarının etnoxoreologiyasında müşahidə edilən dairədə fırlanma hərəkəti şübhəsiz ki, qədim şamanist dünyagörüşü ilə bağlıdır. Azərbaycan yallı rəqslərinin xoreoqrafik məzmununda qədim şamançılıq mədəniyyətinin izlərinin mövcudluğunu aşkar etmiş Ə.Ələkbərova bununla bağlı paralellər gətirmiş və belə yazmışdır: *"Yallının ifaçıları*

oyunun əvvəlində yellənirlər və bununla da özlərini həmin oyuna hazırlayırlar. Bu hərəkət şaman seansında da var. Şamanizmin əsas komponentləri, ayaqların hərəkəti, zərb alətinin səslənməsi və oxumaq yallıda da var. İfa sürətinin artması nəticəsində iştirakçıların ekstaz vəziyyətinə düşməsi, hərəkətlərin təkrarlanması açıq-aşkar nəzərə çarpır" [Ələkbərova, 1999: 44]. Alimin qeyd etdiyinə görə şamançılıq mədəniyyəti astronomik anlayışlarla sıx bağlıdır. O, yallıların da xoreoqrafik cəhətdən iki ayaq, üç ayaq növə bölünməsini şamanlıqla əlaqələndirmişdir. Etnomusiqişünasın fikrincə, şamançılıq dünyanı çox qatlı sistem kimi təsəvvür edir. İkiqatlıda - xeyirxah və ziyankar qüvvələrin bir-birinə qarşıdurması; Üçqatlı sistemdə isə ruhlar dünyadan yer üstünə, sonra isə göylərə keçə bilirlər. Yallılar da xoreoqrafik cəhətdən iki ayaq, üç ayaq növə bölünürlər [Ələkbərova, 1999: 44]. Zənnimizcə, yuxarıda sadalanan bütün mülahizələr qardaş türk xalqlarının birgə yaşayışından, onların ortaq tarixi və mədəni keçmişindən, adət-ənənələrindən, həmçinin psixologiyasından soraq verir.

Nəticə

Altay dil qrupunun Oğuz qoluna aid olan Anadolu türklərinin və Azərbaycan xalqının günəş və ya od kultu ilə bağlı olan kütləvi rəqsləri, uzun və mürəkkəb inkişaf dövründən sonra yeni məzmunda zəmanəmizə kimi gəlib çatmışdır. İslam dininin təsiri ilə qədim türklərin müqəddəs hesab etdikləri oda və günəşə inam onların arxaik düşüncəsindən tarix boyu əsla silinməmiş, əksinə islamlaşmış şəkildə mədəniyyət irsinin müxtəlif sahələrində qol-budaq atmışdır ki, bunu Uyğur türklərinin "Sama" rəqsində də izləmək mümkündür [URL-10]. Belə rəqslər erkən tarixi mərhələdəki əsas mahiyyətini və funksiyasını itirsə də, türk xalqlarının mənəvi mədəniyyətində xüsusi əhəmiyyətə malik olan incəsənətin sinkretik növlü sahəsinə çevrilmişdir. Hazırda Azərbaycan və Anadolu türklərinin dairəvi rəqsləri bayramların, toy-düyünlərin, əyləncələrin ayrılmaz atributlarından biridir. Vurğulamaq vacibdir ki, həmin rəqslərin fənnlərarası müqayisəli araşdırılması təkcə etnomüzikologiyanın deyil, həm də etnopsixologiyanın və rəqs antrapologiyasının geniş inkişafı üçün yeni perspektivlər açа bilər. Zənnimizcə, multidisiplinar araşdırmalar dairəvi oyun rəqslərinin inkişaf mərhələlərinin tədqiqi üçün müasir elmi axtarış yollarının başlanğıcı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

ASLANOV, E. (1984). *El-oba oyunu xalq tamaşası*. Bakı: İşıq.

BAĞIROV, İ. (1972). "Yallı" haqqında bəzi qeydlər. *Ədəbiyyat və incəsənət*, 8 iyul 1972, s. 13–14.

ÇEBİ, M. (2006). *Günümüze kadar gelmiş köy seyirlik oyunlarından örnekler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul. https://polen.itu.edu.tr/server/api/core/bitstreams/45bc84bc-f21c-4da2-9a02-f29aa3ef89e7/content

DEMİRSİPAHİ, C. (1975). *Türk Halk Oyunları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

ƏLƏKBƏROVA, Ə. (1999). Yallı sənəti və onun Gəmiqaya rəsmləri ilə bağlılığı. *Qobustan*, (2), s. 42–44.

ERTURAL, M. (2006). *Gaziantep halk oyunları üzerine bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gaziantep.

ERTURAL, N. (2012). Şamandan oyuncuya giden yolda Türk halk oyunlarının yapısı ve işlevleri. *Gazi Türkiyat*, (11), s. 101–111.

GENÇ, E. (2021). Barak Türkmenlerinde halk oyunları. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (5), s. 235–259.
GEREK, Z. (1997). *Türk halk oyunlarının tarihsel gelişimi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul. https://polen.itu.edu.tr/server/api/core/bitstreams/1f49e065-791b-4b88-9cf9-dbd65bc2b5d0/content
GÜZELOĞULLARI, N. (2005). *Gaziantep yöresi halk oyunlarının yapısı ve işlevleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.
İBRAYEV, Ş. (2019). Kazak folklorunda Nevruz (Akt. M. Ahmetova). S. Tural & E. Kılıç (Haz.), *Nevruz ve Renkler: Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri* içinde (s. 189–190). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
LUKİNA, A. (2014). Vvedeniye. *Krugovoy tanets: Priroda-Chelovek-Kosmos* (s. 12–14). Yakutsk: Ofset.
ÖNGEL, H. (1997). Ritüel kökenli ve folklorik özellikleri bakımından köçeklik geleneğimiz. *5. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri* içinde (s. 264–279). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
RZAYEV, N. (1974). *Əsrlərin səsi*. Bakı: Azərnəşr.
SEYİDLİ, M. (1989). *Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən*. Bakı: Yazıçı.
SHANKİBAYEVA, A. (2014). Mnogoobraziye form i semantika otrazheniya kruga v kazakhskom natsionalnom tantse. *Krugovoy tanets: Priroda-Chelovek-Kosmos* (s. 182–188). Yakutsk.
UYAN, F. (2001). *Niğde ve çevresinde halk oyunları ve oyun müziklerinin tespiti* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul. https://polen.itu.edu.tr/server/api/core/bitstreams/adb709b1-7410-4af0-a040-5b2f37c88096/content
YÜKSEL, H., DELİGÖZ, S., & DELİGÖZ, B. H. (2004). *Kayseri Halk Oyunları, Köy Seyirlik Oyunları, Giyim-Kuşam*. Kayseri.

ELEKTRON SİYAHI

URL-1. Sinsin Oyunu, Kayseri-Sarız-Yeşilkent [Derin Kökler]. https://www.youtube.com/watch?v=IxhB98wgoxU [Giriş tarixi: 13.03.2026].

URL-2. Seymenler "Sinsin" Oyunu. https://www.youtube.com/watch?v=y6ROYhaRAVI [Giriş tarixi: 13.03.2026].

URL-3. Sinsin Oyunu Nasıl Oynanır? Eğlenerek İzleyelim. https://www.youtube.com/watch?v=Bcz-ZcM_yvU [Giriş tarixi: 13.03.2026].

URL-4. Gaziantep Düğünleri – 1992 (Sin-Sin Oyunu). https://www.youtube.com/watch?v=5sETVLUqk0c [Giriş tarixi: 13.03.2026].

URL-5. SİNSİN. https://www.youtube.com/watch?v=nE4mMG19hlk [Giriş tarixi: 13.03.2026].

URL-6. Amasya Sim Sim Nasıl Oynanır? https://www.youtube.com/watch?v=W15CPRLimto [Giriş tarixi: 13.03.2026].

URL-7. Sinsin Halayı (Türk Halk Müziği). https://www.youtube.com/watch?v=34ErEz2Wm-c [Giriş tarixi: 13.03.2026].

URL-8. SİNSİN (Güzel Sanatlar Lisesi Müzik 10: Kanun). https://ogmmateryal.eba.gov.tr/kitap/guzel-sanatlar-lisesi/muzik/10/kanun/index.html#p=41 [Giriş tarixi: 13.03.2026].

URL-9. Sinsin Halay (Repertükül). https://www.repertukul.com/SINSIN-110 [Giriş tarixi: 13.03.2026].

URL-10. Танец Сама в Караколе. Сохранение идентичности через культуру. https://www.youtube.com/watch?v=EuxbG-9DSXI [Giriş tarixi: 13.03.2026].

FOLKLORŞÜNASLIQDA TÜRK XALQLARININ DASTAN ORTAQLIĞI

Fərqanə ƏLİYEVA
DİN-in Polis Akademiyasının Dil hazırlığı kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

https://orcid.org/ 0009-0008-2504-3580

farqana-627@mail.ru

ÖZƏT

Bu araşdırmada ortaq türk xalqlarının dastanlarının tipoloji cəhətlərinin tədqiq olunması folklorşünaslıq tarixində yeni olmadığı və bu ortaqlığın səbəbləri fərqli şəkildə izah edilmişdir. İlk dəfə olaraq bu araşdırma işində "Əmrah" dastanının Türkiyə, Azərbaycan və türkmən versiyaları təhlil olunmuş və məsələ dastanın bir xalqdan başqa xalqa, konkret desək, Azərbaycan xalqından türkmən xalqına keçməsi şəklində qoyulmuş və elmi faktlar əsasında sübut olunmuşdur. Türkmən xalqının "Sayatlı Xemra" dastanının öz əsasını "Əmrah" adlanan Azərbaycan dastanından alması məsələsi ilk dəfə irəli sürülmüşdür. Türkmən mühitinə düşən Azərbaycan dastanı həm süjet-kompoziya, həm də şeir tərkibinə görə dəyişmişdir. Bu dəyişmə ilə bağlı olaraq dastanın türkmən versiyası yaranmışdır. Araşdırmanın əvvəlindən sonuna qədər tipoloji təhlillər aparılmış "Əmrah" dastanının versiya və variantları arasında oxşarlıqlar və fərqliliklər göstərilmişdir. Belə tipoloji təhlillər əsasında da "Əmrah" dastanının Türkiyə versiyalarının süjet və kompozisiya cəhətindən Azərbaycan və türkmən versiyalarından fərqlənməsi, eyni zamanda, onların süjet-kompozisiya oxşarlığı göstərilmişdir. Bundan sonra dastanın türkmən versiyasında əks olunan "Azərbaycan eli" Azərbaycan dili, mədəniyyəti, inancı ilə bağlı faktlar, habelə dastanın Azərbaycan versiyasında əks olunan şeirlərin misra və bəndlərinin türkmən versiyasında da eynən təkrar olunması əsas götürülərək "Sayatlı Xemra" dastanının Azərbaycan versiyası əsasında yaranması fikri irəli sürülmüşdür. Bundan əlavə, "Əmrah" dastanının türkmən mühitində türkmən dastan yaradıcılığına müvafiq şəkildə dəyişməsi sayəsində türkmən versiyasının yaranması faktlar əsasında göstərilmişdir.

Açar sözlər: Folklorşünaslıq; Türk xalqları; Əmrah dastanı; Türkmən dastanı versiyası.

ABSTRACT

This study shows that the investigation of typological aspects of the epics of common Turkic peoples is not new in the history of folklore, and the reasons for this commonality are explained in various ways.For the first time in this study, an analysis of the Turkish, Azerbaijani and Turkmen versions of the epic "Amrah" was conducted, the issue of the transmission of the epic from one people to another, namely from the Azerbaijani people to the Turkmen people, was considered, and this was proven on the basis of scientific facts. For the first time, the question has been raised that the Turkmen folk epic "Sayatli Khemra" is based on the Azerbaijani epic "Amrah".The Azerbaijani epic, having entered the Turkmen environment, underwent changes in both its plot, composition, and poetic structure. As a result of these changes, a Turkmen version of the epic was created. The study, from start to finish, involved a typological analysis, and similarities and differences between the versions

and variants of the epic poem Amrah were identified. Based on this typological analysis, differences in plot and composition between the Turkish version of the Amrah epic and the Azerbaijani and Turkmen versions, as well as similarities in plot and composition, were identified. Then, based on the facts regarding the Azerbaijani language, culture and beliefs of the "Azerbaijani people" reflected in the Turkmen version of the epic, as well as the fact that the verses and stanzas of the poems reflected in the Azerbaijani version of the epic are repeated in the Turkmen version, it was suggested that the epic "Sayatli Khemra" was created on the basis of the Azerbaijani version. In addition, based on facts, the emergence of the Turkmen version of the epic "Amrah" is shown as a result of its transformation in the Turkmen environment in accordance with Turkmen epic creativity.

Keywords: Folklore; Turkic peoples; Epic about Amrah; Turkmen version.

Giriş

Azərbaycan məhəbbət dastanlarının tədqiqi həmişə alimlərin diqqət mərkəzində olmuş və onların müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş maraqlı əsərlər yazılmışdır. Eyni dastanın qardaş xalqlar arasında yayılması məsələsi də tədqiqatçıların nəzərindən kənarda qalmamışdır. V.M.Jirmunskinin bir çox əsərləri bilavasitə bu məsələyə həsr olunmuşdur [Жирмунский, 1974: 218]. Bundan başqa A.S.Mirbadalayeva, X.Koroğlu, B.A.Karrıyev, S.Sakaoğlu, A.Duymaz, D.Kaya, M.Açа, A.Nəbiyev və başqa alimlər ortaq dastanların milli versiyalarını da tədqiqata cəlb etmiş, onların tipoloji cəhətlərinin öyrənilməsinə diqqət yetirmişlər.

Folklorşünaslıqda türk xalqlarının dastanlarının ortaqlığının səbəbi haqqında da müəyyən fikirlər söylənmişdir. V.M.Jirmunski ortaqlığın səbəbini onların bir kökdən törəməsində görür [Жирмунский, 1974: 219]. Əlbəttə, müəllif araşdırdığı materiala ("Alpamış" dastanına) nəzərən haqlıdır. Ancaq bu fikri ümumiləşdirib bütün dastanlara aid etmək olmaz.

Məhəbbət dastanlarının Azərbaycanda yaranması və digər türk xalqlarına buradan yayılması haqqında F.Köprülü, İ.Kunoş, E.Saussey, O.Spies, F.Sumer, K.H.Menqes kimi alimlərin fikirləri bu istiqamətdə olan tədqiqata inamı artırır [Bali, 1973: 43; Duymaz, 2001: 201-217; Sümer, 2013: 373]. Ancaq məhəbbət dastanlarının ilk dəfə Azərbaycanda yaranması və Azərbaycandan başqa türk xalqlarına yayılması problemi konkret tədqiqata cəlb olunmamışdır. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının qardaş türk xalqları arasında yayılmasının elmi cəhətdən sübuta yetirilməsi Azərbaycan şifahi söz yaradıcılığının özünəməxsusluğunu, təsir qüdrətini, türk xalqlarının dastan yaradıcılığının zənginləşməsində oynadığı rolu aydınlaşdırmaq cəhətindən də əhəmiyyət daşıyır. Bu məsələnin isbat olunması həm də qloballaşan dünyada Azərbaycan xalq düşüncəsinin özünəməxsusluğunu türk və dünya mədəniyyətinin tarixində oynadığı rolu, tutduğu yeri göstərmək üçün əhəmiyyətlidir.

Bu tədqiqat "Əmrah" adlı Azərbaycan dastanının türkmən xalqı tərəfindən əxz olunması və onun türkmən mühitində dəyişərək versiya səviyyəsinə yüksəlməsinə həsr olunmuşdur. Problemə müasir elmin tələblərinə müvafiq şəkildə elmi tutuşdurmalar və təhlillər yolu ilə baxılmışdır.

Azərbaycan versiyası və variantları "Əmrah" dastanının variantı ilk dəfə Hümmət Əlizadə tərəfindən yazıya alınmışdır. Bu variant 1937-ci ildə cap olunmuş "Dastanlar və nağıllar" kitabına salınmışdır.

"Əmrah" dastanının Azərbaycanda toplanmış variantları süjet və kompozisiyasına görə sadədir. O da bir həqiqətdir ki, dastanın Azərbaycanda toplanmış variantları ən yaxşı variantlar deyil. Bunu dastanın Azərbaycanda toplanmış variantları əsasında təkmilləşmiş

türkmən versiyasından da görmək olar. Müqayisə etdikdə görürük ki, dastanın motiv əlvanlığı olan kamil variantları da olmuşdur. Bununla bərabər, motiv əlvanlığı dastanın sadə kompozisiyaya malik olmasını aradan qaldırmır.

Belə qənaətə gəlmək olur ki, dastanın sadə kompozisiyalı variantı mürəkkəb kompozisiyalı variantından əvvəl yaranmışdır. Sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf prinsipinə görə bu qənaətə gəlmişik.

Dastanın versiyaları arasında oxşar motivlər də az deyil. Eyni motivlər müxtəlif variantlarda bəzi fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir.

Dastanın Azərbaycanda yazıya alınmış versiyalarında Əmrah bir dəfə sınağa çəkilir. Sayat Pərinin atası Mahmud paşa əhvalatdan xəbər tutur. Əmrahı yanına çağırıb *"Ay Əmrah, hərgah sən haqq aşığısansa, mənim bu tərlanıma tərif de"* deyir. Əmrah cavabında aşağıdakı şeiri deyir:

Paşam bu tərlanı tərif eyləyim,
Əzəl yaxşı olar ağı tərlanın.
Qızıldan qumrovlu, ətlas düyməsi
Qayım-qədim olsun bağı tərlanın.

Usta olan zil qumrayun nəs elər,
Tərpənəndə yerbə yerdən səs elər,
Sürmə dağıtmağa bil həvəs eylər,
Keçər daşa ol qaynağı tərlanın [Əlizadə, 1937: 39].

Dastanın Ərzurum versiyasında həmin motiv fərqli şəkildə özünü büruzə verir. Şah Abbas Emrahın haqq aşiqi olduğunu sınaqdan keçirmək üçün qəfəsdə saxladığı quşunun heç kimin bilmədiyi adını və yaşını soruşur. Əmrah quşun adının Aşık Kemal variantına görə, tarlan, Behcət Mahir variantına görə, talxan olduğunu və bu quşun altı yüz əlli il yaşadığını söyləyir. Bu doğru cavabdan sonra Şah Abbas Emrahın haqq aşiqi olduğuna inanıb Selvini ona verməyə razı olur [Bali, 1973: 48; 139-140]. Azərbaycan variantları ilə Ərzurum versiyasının variantlarını müqayisə etdikdə görürük ki, Azərbaycan variantlarında tərlan motivi tərif səciyyəsinə malikdir. Ərzurum versiyasının variantlarında isə tapmaca səciyyəsi daşıyır. Emrah Şah Abbasın ürəyində tutduğu müəmmanın tərlan olduğunu biləndən sonra tərlana tərif deyir. Bu tərif Azərbaycanda toplanan variantlardakı tərifdən tamamilə fərqlənir:

Namınla birlikde ey İran şahı,
Söylenir dillerde şanı tarlanın,
Gezer elden ele namı dillerde,
Söylenir adı ile şanı tarlanın.

Emrah der dersimi aldım bir pirden,
Yitirdim aklımı bilemem nerde,
Söylenir şöhreti dilde divanda,
Semaya ser çeker ahı tarlanın [Bali, 1973: 271].

O da bir həqiqətdir ki, türkmən versiyası istisna olunmaqla bütün variantlarda tərlan motivi ilə Əmrahın haqq aşiqi olması yoxlanılır.

Dastanın şərikli motivlərindən biri də durnalar motividir. Əhliman Axundovun topladığı variantda durnalar motivi aşağıdakı şəkildə əks olunur: Əmrah butası Sayat Pərini götürüb vətəni Qarabağa gəlir. Onlar gəlib Qazlı gölün qırağında otururlar. Burada Əmrahın yadına Səlbinaz düşür. "Sazı sinəsinə basıb" Səlbisini durnalardan soruşur:

Göylə gedən bağrı qara,

Durnam, yara salam eylə.
Dili şəkər nazlı yara,
Durnam, yara salam eylə.

Durnam gedir uzun, uzun,
Boynu qanadından uzun,
Sizə qurban iki gözüm,
Durnam, yara salam eylə [Mümtaz, 2005: 322-323].

"Əmrah" dastanının Azərbaycanda toplanmış variantları ilə Türkiyədə toplanmış variantları arasında ortaq surətlər mövcuddur. Dastanın əsas qəhrəmanının adı (Əmrah) bütün variantlarında əks olunur. Ona görə də haqqında danışdığımız dastan, başqa dastanlar kimi, birinci növbədə əsas qəhrəmanın adından tanınır.

Dastanın Türkiyə variantlarının şeirlərində qəhrəmanın adı Səfil Emrah, Dertli Emrah, Aşık Emrah, Kul Emrah Azərbaycan variantlarında isə Əmrah, Xan Əmrah, Yazıq Əmrah şəklində əks olunur [Sakaoğlu, 1987: 27-29].

Dastanın ikinci əsas qəhrəmanı Azərbaycan variantına görə Sayat Pəridir. Sayat Pəri Azərbaycanda toplanmış variantlarda Əmrahın butasıdır. Əmrah onun yolunda çətinliklərə qatlaşır və maneələri aşaraq butasına catır. Türkiyə variantlarında isə Emrahın butası Selvidir. Azərbaycanda toplanmış variantlarda o, Səlminaz (Hümmət Əlızadə), Səlbinaz (Əhliman Axundov) adlanır. O, Əmrahın əmisi qızı və beşikgərmə nişanlısıdır. Emrahla Selvinin əmioğlu-əmiqızı olması Ərzurum versiyasında başqa şəkildə əks olunur. Aşık Kemal variantına görə, Şah Abbas Emrahdan Selvi ilə aralarında nə kımı qohumluq olduğunu soruşur. Emrah fikirləşir ki, Selvinin atasının aşığının oğluyam söyləsəm, Şah Abbas Selvivin tayı olmadığımı düşünüb boynumu vurdurar. Yaxşısı budur ki, özümü Selvinin əmisinin oğlu eləyim, görüm, taleh nə göstərəcək. O, belə düşünüb Sah Abbasa Selvinin əmisi qızı olduğunu söyləyir. Sah Abbas Emrahın döğru söylədiyini yoxlamaq ücün eyni sualı Selviyə də verir. Selvı də Emrahın ürəyindəkini oxuyaraq şaha həmin cavabı verir [Bali, 1973: 48-49].

Deyildiyi kimi, Azərbaycanda toplanmış variantlarda Əmrahın butası, Ərzurum versiyasında olduğu kimi Səlvinaz deyil, Osmanlı torpağında yaşayan Mahmud Paşanın qızı Sayat Pəridir. Ərzurum və İrəvan versiyasında Selvinin Aşık Emrahın butası olması, dediyimiz kimi, bir dəyişikliklər yaratmışdır.

Dastanın bütün variantları üçün ortaq olan qəhrəmanlardan biri də Əmrahın atası Əhməddir. O, Türkiyə variantlarına görə aşıqdır. Ona görə də o, Aşık Ahmet adlanır. Aşık Ahmet Aşık Kemal variantına görə, Gəncədə Aşık Abbasla deyişməkdən qorxaraq Ercişə gəlir. İrəvan variantına görə, o, Ağcaqala hakimi Elbəyi Hasan bəyin aşığıdır. Azərbaycanda yazıya alınmış variantlarda isə onun aşıqlığı barədə heç nə deyilmir. Əhliman Axundovun topladığı varianta görə, o, Əhməd Xoca və ya Xoca Əhməd, Hümmət Əlizadənin variantına görə sövdəgərdir. Buna baxmayaraq, Əhliman Axundov variantında əks olunan bir şeirdə o özünün aşıq olduğunu söyləyir:

Bir Əhməd ölməknən aşıq az olmaz,
Əmrahın üzü gül, yanağı alma [Axundov, 1961: 313].

Dastanın türkmən versiyasında da qəhrəmanın adı Aşık Axmeddir. Dastanın türkmən versiyasının Azərbaycan versiyası əsasında yaranmasından danışarkən türkmən versiyasında Xemranın atasının Aşık Axmet adlanmasından görünür ki, bizə məlum olmayan variantlarda

da qəhrəmanın adı Aşıq Əhməd olmuşdur. Sənətindən asılı olmayaraq, Əhməd dastanın əksər versiya və variantlarında Əmrahın yol yoldaşıdır. Dastanın Azərbaycan və Türkmən versiyalarına görə o, Sayat Pərinin (Türkmən versiyasına görə Sayat xanın) Ərzurum versiyasına görə Selvi xanın ardınca gedən Əmraha yoldaşlıq edir.

Dastanın Türkiyə və Azərbaycan versiyalarının şeir tərkibi həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərə malikdir. Fərqlilik və oxşarlıq nəinki versiyalar, hətta bu versiyalara daxil olan variantlara da aiddir. Hər versiyanın (həm də hər variantın) özünəməxsus şeirləri olmaqla bərabər, ortaq şeirlər də az deyil. Ancaq bu ortaq şeirlər versiyalarda çox böyük variant fərqi ilə əks olunur. Bir cəhəti də deyək ki, bəzi hallarda ortaqlıq dastanın ancaq Türkiyə və Azərbaycan versiyasına aiddir. Yəni həmin qoşmalar dastanın türkmən versiyasında yoxdur. Bəzi şeirlər isə dastanın bütün versiyalarında da böyük variant fərqi ilə əks olunur. Misal üçün, "Dedim-dedi" qoşması dastanın ancaq Türkiyə və Azərbaycan versiyasına məxsusdur. Bu qoşma dastanın türkmən versiyasında yoxdur. "Dedim-dedi" qoşmasının Türkiyə variantı ilə Azərbaycan variantını müqayisə edərkən orada olan fərqliliklər heyrət doğurur, şifahiliyin variantlaşdırma hüdudu gözlərimiz qarşısında canlanır:

Dedim: gülşən nədi? – Dedi: bağımdı.
Dedim: səfalıdı? – Söylədi: yox – yox.
Dedim: işrət nədi? – Dedi: səfamdı.
Dedim: gəlsən sürək? – Söylədi: yox – yox.

Dedim: əla nədi? – Dedi: gözümdü.
Dedim: şəkər nədi? – Dedi: sözümdü.
Dedim: alma nədi? – Dedi: üzümdü.
Dedim: öpməlisən? – Söylədi: yox – yox...

[Axundov, 1961: 31]

Bu şeirin Türkiyə variantını bir-iki oxşar misra istisna olunmaqla, ancaq poetik quruluşun bənzərliyinə görə tanımaq olur:

Seherde uyanmış gözleri mahmur,
Dedim: sarhoşmusun? – Söyledi: yok – yok.
Ağ elleri boğum – boğum hınalı
Dedim: bayrammıdır? Söyledi: yok – yok.

Dedim: inci nedir? – Dedi: dişimdir,
Dedim: kalem nedir? - Dedi: kaşımdır.
Dedim: on beş nədir? – Dedi: yaşımdır.
Dedim: daha varmı? – Söyledi: yok – yok...

"Sayatlı Xemra" dastanının toplanması və nəşri Sovet dövründə Türkmənistan Elmlər Akademiyası Tarix, Dil və Ədəbiyyat sektorunun arxivində "Sayatlı Xemra" dastanının bir çox əlyazmaları mövcuddur. Bu əlyazmaların bir hissəsi Palta Baxşı, Esen Baxşı, Sanar Banievin dilindən yazıya alınıb. Səkkiz əlyazmanın isə kimdən yazıya alınması haqqında məlumat yoxdur. Bu əlyazmaların üstündə onları yazıya alan şəxslərin adı yazılıb. Birinci qəbildən olan əlyazmalar 1986, 1992, 1998, 2019 inventar nömrəsinə malikdir. Onların hamısı A.S.Mirbadalayevanın məlumatına görə yarımçıqdır. Dastan bu əlyazmalarda "qısa

və konspekt halında"dır. Qalan əlyazmalar isə 1914, 22 (II), 767, 370, 1683, 1438, 693, 556, 528 nömrəli inventarlardır [Хурлукга и Хемра, 197: 360-382].

"Sayatlı Xemra" dastanı ilk dəfə 1927-ci ildə nəşr olunmuşdur. Bu nəşr Kabıla Kulkan oğlu tərəfindən Kərki vilayətinin Xalaç rayonundan əldə olunmuş əlyazma əsasında həyata keçmişdir. Dastan ikinci dəfə 1941-ci ildə nəşr olunmuşdur. Mətn M.K.Kosaevin redaktorluğu ilə B.Kerbabayev tərəfindən nəşrə hazırlanmışdır. Dastanın üçüncü nəşri 1960-cı ildə yenə də həmin müəlliflər tərəfindən həyata keçirilmişdir. Həmin nəşrlər bir neçə varianta əsaslanmışdır [Хурлукга и Хемра, 197: 16].

Dastan 1971-ci ildə "SSRİ xalqlar eposu" silsiləsində də çap olunmuşdur. Bu nəşr Kabıla Kulkan oğlunun 1927-cü ildə Kərki vilayətinin Xalaç rayonundan əldə etdiyi varianta dayanır. Mətnin söyləyicisinin haqqında məlumat yoxdur. Əlyazması 88 səhifədir. Onun 36 səhifəsi 17 x 70 formatında olan vərəqdir. 58 səhifəsi isə adi dəftər səhifəsidir. Mətn ərəb əlifbası ilə yazıya alınıb. Onu ərəb qrafikindən rus qrafikinə Türkmənistan Elmlər Akademiyası Tarix, Dil və Ədəbiyyat sektorunun əməkdaşı B.Mamedniyazov keçirmişdir. Mətn türkmən dilində A.Durdıyev və B. Mamedniyazov tərəfindən hazırlanmışdır. Rus dilinə tərcüməsi isə A.S.Mirbadalayevaya və N.B.Kidayş – Pokrovskayaya aiddir. Rus dilində yazılan ön söz və kommentariyanın müəllifi A.S.Mirbadalayevadır. Beləliklə, "Sayatlı Xemra" dastanı türkmən mətni ilə, həmin mətnin rus dilinə tərcüməsi ilə yanaşı çap olunmuşdur. Mətnin arxivdə saxlanılan başqa əlyazmalarının da təsvirinin və nəşr olunan variantla fərqlərinin verilməsi akademik tələblərə uyğundur. Bu variant A.S.Mirbadalayevaya görə bütün variantların xüsusiyyətlərini əks etdirir [Хурлукга и Хемра, 197: 380].

Dastanın Ərzurum və İrəvan versiyalarından fərqli olaraq türkmən və Azərbaycan versiyalarında Səlbinaz Əmrahın beşikgərtmə nişanlısıdır, Sayat Pəri isə (türkmən versiyasına görə Sayat xan) onun butasıdır: Əmrah əsir edilmiş sevgilisinin arxasınca deyil, uzaq ölkədə yaşayan sevgilisinin arxasınca səfərə çıxır. Hər iki versiyanın süjet-kompozisiya quruluşunun eyniliyi hər iki versiyada özünü göstərən başqa oxşarlıqlarla şərtlənir.

Nəticə

Bura qədər deyilənlərə əsaslanaraq türkmən alimi B.A.Karrıyevin dastanın yaranması barəsində söylədiyi fikrinə tənqidi münasibət göstərmək olar. B.A. Karrıyevə görə, "Sayatlı Xemra" dastanı Ürgəncdə yaşayan türkmən şairi Şabende tərəfindən yaradılıb [Мирбадалаева, 1971: 9]. X.Koroğlu da "Sayatlı Xemra"nın müəllifli olduğunu deyir və onun müəllifi haqqında məlumat olmadığını irəli sürür [Кероглы, 1972: 84-83]. Başqa bir türkmən ədəbiyyatşünası və yazıçısı B. M. Kerbabayev də bu fikri müdafiə edir [Мирбадалаева, 1971: 9]. Dastanın Azərbaycan versiyası ilə türkmən versiyasının süjet-kompozisiyası, surətləri və şeirlərin müqayisəsi bu fikrin həqiqətdən uzaq olduğunu göstərir. Dastanın Azərbaycan versiyasında əks olunan şeirlərin türkmən versiyasında bəzi hallarda sözbəsöz təkrar olunması göstərir ki, dastanın Azərbaycan versiyasından xəbərdar olmadan onun türkmən versiyasını yaratmaq olmazdı. Bu cəhət dastanın süjet-kompozisiyasına və surətlərinə də aiddir. Lakin bu məsələdən bəhs edən A.N.Somoyloviç "Sayatlı Xemra" dastanının müəllifi olmadığını, onun xalq yaradıcılığından doğduğunu göstərir [Самойлович, 1929: 123-167]. B.M.Kerbabayev də "Sayatlı Xemra"nın Şabende tərəfindən yaradıldığını göstərsə də, dastanın xalq yaradıcılığına məxsus olan üslubu və forması onu şübhələndirir [Мирбадалаева, 1971: 9].

"Sayatlı Xemra" dastanı Azərbaycan aşıqlarının yaratdığı "Əmrah" dastanı əsasında yaranmışdır. Ancaq "Əmrah" dastanı türkmənlər içərisində Azərbaycan mühitində olduğu kimi qalmamışdır və bu dastanın Azərbaycan mühitindəki kimi qalması da mümkün ola bilməzdi. "Əmrah" dastanı türkmən mühitində yaşaya bilmək üçün dəyişməli idi və

həqiqətən də dəyişmişdir. Həmin dəyişmələrə görə də "Əmrah" dastanının türkmən veriyası formalaşmışdır.

"Sayatlı Xemra" dastanının türkmən mühitinə uyğunlaşması dastanın girişində təzahür edir. Əsas qəhrəmanın "Azərbaycan elindən" olması bunun bariz nümunəsidir. Azərbaycan, dastanda hadisələrin baş verdiyi əsas ölkədir. Belə bir cəhəti deyək ki, ilk dəfə "Sayatlı Xemra" dastanında Azərbaycan adı epik ölkə kimi qeyd edilir. Azərbaycan məhəbbət dastanlarında Təbriz, Gəncə, Qarabağ, Tufarqan, Dərbənd və s. kimi Azərbaycanın şəhər və bölgələri qəhrəmanın vətəni olsa da, bütövlükdə "Azərbaycan elinin" qəhrəmanın vətəni kimi verilməsinə rast gəlinmir. Belə ki, bu təbii bir haldır. "Azərbaycan elinin" epik ölkə olması başqa milli mühitdə ola bilərdi. Çünki, kənar ölkədə "Azərbaycan eli" bütöv şəkildə epikləşə bilər. Bu cəhət artıq dastanın türkmənləşməsini göstərir.

"Sayatlı Xemra" dastanı ilə "Əmrah" dastanı arasında motivlərlə şeirlərin münasibəti də fərqlənir. Dastanın hər iki versiyasında olan eyni motivlər müxtəlif şeirlərlə müşayət olunur və ya dastanın Azərbaycan versiyasında bir surətin dilindən deyilən şeir türkmən versiyasında başqa bir surətin dilindən deyilir. Bu da variant fərqlərinin yaranmasına səbəb olur.

"Əmrah" dastanında olan şeirlər "Sayatlı Xemra" dastanında müxtəlif dərəcələrdə dəyişmişdir. Bu dəyişmə bəzən o dərəcəyə çatır ki, "Əmrah" dastanında olan müəyyən gəraylının və ya qoşmanın "Sayatlı Xemra" dastanında tanınması müşkülləşir. Bu cəhət də iki versiya arasında variantlaşmanın hansı dərəcəyə çatdığını göstərir.

"Sayatlı Xemra" dastanında formullar, xüsusi ilə şeirlə nəsr arasında keçidlər və onların formullarla ifadəsi Azərbaycan dastanlarında olduğu dərəcədə zəngin deyil. Buna baxmayaraq, bu yoxsulluq "Sayatlı Xemra" dastanına özünəməxsus milli bir rəng verir. Qeyd etdiyimiz cəhətlər bir tərəfdən dastanın türkmən versiyasının Azərbaycan versiyasından fərqliliklərini, digər tərəfdən isə türkmən versiyasının yaranmasını göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

AÇA, M. (1998). *Kozı Korpeş – Bayan Sulu destanı üzerinde mukayeseli bir araştırma* (3 cilt, c. I) [Yayımlanmış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi]. Konya.

AXUNDOV, Ə. (1961). *Azərbaycan xalq dastanları* (2 cilddə, I c.). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.

BALİ, M. (1973). *Ercişli Emrah ile Selvi Han hikayesi varyantların tesbiti ve halk hikayeciliği bakımından önemi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

DOĞAN, K. (1993). *Mahmut ile Nigar hikayesi üzerine karşılaştırmalı bir araştırma*. Ankara.

DUYMAZ, A. (2001). *Kerem ile Aslı hikayesi üzerine mükayeseli bir araştırma*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

ƏLİZADƏ, H. (1937). *Dastanlar və nağıllar*. Bakı: Azərnəşr.

Khurlukga i Khemra, Sayat i Khemra: Turkmenskiy romanticheskiy epos. (1971). Moskva: Nauka.

KARRYEV, B. (1968). *Epicheskoye skazaniya o Kerogly u tyurkoyazychnykh narodov*. Moskva: Nauka.

KEROGLY, K. (1972). *Turkmenskaya literatura*. Moskva: Vysshaya shkola.

KEROGLY, K. (1976). Oguzskiy epos (sravnitelnyy analiz). *Tipologiya narodnogo eposa* içinde (s. 64–81). Moskva: Nauka.

KEROGLY, K. (1983a). *Turkmenskiy geroicheskiy epos*. Moskva: Nauka.

KEROGLY, K. (1983b). *Vzaimosvyazi eposa narodov Sredney Azii, İrana i Azerbaydzhana*. Moskva: Nauka.

MIRBADALAYEVA, A. (1971). Turkmenskiy romanticheskiy epos. *Khurlukga i Khemra, Sayat i Khemra: Turkmenskiy romanticheskiy epos* içinde (s. 8–52). Moskva: Nauka.
MIRBADALAYEVA, A. (1985). Obshchiye cherty i spetsifika turkmenskikh i uzbekskikh romanticheskikh dastanov. *Tipologiya narodnogo eposa* içinde (s. 110–127). Moskva: Nauka.
MƏHƏMMƏDHÜSEYN, T. (1972). *Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)*. Bakı: Elm.
MÜMTAZ, S. (2005). *El şairləri*. Bakı: Folklor İnstitutu.
NƏBİYEV, A. (1975). *Qəhrəmanlıq səhifələri*. Bakı: Gənclik.
NƏBİYEV, A. (1978). *Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri*. Bakı: Yazıçı.
SAKAOĞLU, S. (1987). *Ercişli Emrah*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
SAKAOĞLU, S., & DUYMAZ, A. (1996). *Hurşit ile Mahmuhri hikayesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
SAMOYLOVICH, A. (1929). Ocherki po istorii turkmenskoy literatury. *Turkmeniya* (Cilt I, s. 123–167). Leningrad: Izd. Akademii Nauk SSSR.
SÜMER, F. (2013). *Oğuzlar (türkmenler)* (3. baskı). İstanbul: Ana Yayınları.
ZHIRMUNSKIY, V. (1974). *Tyurkskiy geroicheskiy epos*. Leningrad: Nauka.

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TÜRK QADININA MÜNASİBƏT PROBLEMİ – ELÇİNİN YARADICILIĞI ƏSASINDA

Fərqanə Sübhan ZÜLFÜQAROVA
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Assosiat, Azərbaycanın Qlobal Sülh Səfiri
ORCID ID: https//orcid.org/0009-0004-9550-3096
vefa.meherremzade.@mail.ru

ÖZƏT

Məqalə müasir Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında qadın probleminin bədii-estetik, milli-mənəvi və fəlsəfi-psixoloji aspektlərdən öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Türk dünyasının zəngin ədəbi irsinə, o cümlədən Nizami, Füzuli, Nəsimi yaradıcılığına əsaslanan tədqiqatda qadın və cəmiyyət münasibətləri kontekstində baş verən tarixi və sosial-mədəni təkamül prosesləri nəzərdən keçirilir. Ədəbiyyatşünaslıqda qadın fenomeninin tədqiqi məsələləri ümumiləşdirilir, xüsusilə Xalq yazıçısı Elçinin əsərlərində qadın konsepsiyası elmi-müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Araşdırmada Azərbaycan klassik irsindən başlayaraq Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə və Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin əsərlərində, eləcə də "Molla Nəsrəddin" jurnalının fəaliyyətində qadın azadlığı və hüquqlarının müdafiəsi məsələləri mühüm elmi kontekstdə dəyərləndirilir. Məsud Əlioğlunun elmi irsinə istinadən qadın azadlığı hərəkatı və mərhələləri təhlil olunur; Anar, Elçin, Nərgiz Paşayeva, Elxan Elatlı və İlqar Fəhminin yaradıcılığında müasir qadının cəmiyyətdəki yeri fəlsəfi baxımdan işıqlandırılır. Məqalənin elmi yeniliyi müasir Azərbaycan ədəbiyyatında qadına münasibət probleminin və Elçin yaradıcılığındakı qadın konsepsiyasının ilk dəfə sistemli şəkildə müqayisəli tədqiq edilməsidir. Nəticə etibarilə, məqalədə irəli sürülən müddəalar və elmi qənaətlər müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatın nəticələrindən ali məktəblərdə Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının tədrisində, həmçinin qadın probleminin öyrənilməsində praktik vəsait kimi istifadə oluna bilər. Ədibin yaratdığı qadın obrazları vasitəsilə cəmiyyətin özünüdərki, mənəvi dəyərlər sistemi və metafiziki mənalar elmi-estetik müstəvidə açılır.

Açar sözlər: Qadın problemi; Elçin yaradıcılığı; Cəlil Məmmədquluzadə; Milli-mənəvi dəyərlər; Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı.

ABSTRACT

This article is dedicated to the study of women's issues from aesthetic, national-spiritual, and philosophical-psychological perspectives in modern Azerbaijani and world literature. Grounded in the rich literary heritage of the Turkic world including the works of Nizami, Fuzuli, and Nasimi the research examines historical and socio-cultural evolutionary processes within the context of women and societal relations. It synthesizes issues concerning the exploration of the female phenomenon in literary criticism, with a particular focus on a comparative scientific analysis of the concept of women in the works of People's Writer Elchin. The study evaluates the protection of women's freedom and rights from classical Azerbaijani heritage through the works of Mirza Fatali Akhundzade, Jalil Mammadguluzadeh, and Yusif Vezir Chamanzaminli, as well as the journalistic activities of the Molla Nasraddin magazine. Citing the scholarly heritage of Masud Alioğlu, the stages of the women's liberation movement are analyzed, while the role of modern women in society

is illuminated through the works of writers such as Anar, Elchin, Nargiz Pashayeva, Elkhan Elatli, and Ilgar Fahmi. The scientific novelty of the article lies in its systematic comparative study of women's status and Elchin's conception of women in contemporary Azerbaijani literature. In conclusion, the provisions and scholarly findings presented in the article hold theoretical significance for modern Azerbaijani literary studies. The results of the research can serve as a practical resource in higher education for teaching Azerbaijani and world literature, as well as exploring women's issues. Through the female imagery created by the author,society's self-awareness, moral value systems, and metaphysical meanings are revealed on a scholarly and aesthetic plane.

Keywords: Women's issues; Elchin's creative work; Jalil Mammadguluzadeh; National-spiritual values; Modern Azerbaijani literature.

Introduction

In this article, In the Eastern world, the attitude towards turkish women and the evolutionary process of this attitude differed to some extent, and there is a civilized development in this important process, in this field. In the works of Azerbaijani writer, the theme of women attracts attention with its diversity and color. If the Azerbaijani, turkishwoman benefits from the world experience of democratic state management and improves, she has this relevance both in the literary environment and in the society.

The role of women in the Western social-political, scientific-philosophical thought, the philosophical-psychological explanation of the relations between women and society, and the way Western thinkers think about this problem are discussed. Women were first given the right to vote in New Zealand in 1893 [Ingeborg Brienes and others, 1999: 177].

The main goal of this article is to properly benefit from the differences existing in the society and social sphere, to direct the frequency amplitude of these differences for the benefit of the society.

Azerbaijan, the first democratic Republic in the East, provided women with the right to vote and be elected with the Declaration of Independence in 1918. It should be noted that Azerbaijan women received this right earlier than the residents of a number of developed Western countries today. In our republic, women gained the right to be elected in September 1919 with the approval of proposals on equality in the autumn session of the parliament of ADR [Gojayev M.G.,2012: 120].

The development of the problem of attitude towards women in fiction continues till recent times, and in our opinion, it is not scientifically relevant to determine the starting and ending framework for this topic. The issue is in the opening of the diversity of perspectives of the development of the subject called the reflection of the problem of attitude towards women in the modern Azerbaijani literature, and in the further expansion of the ideas about reality. It is very important for Azerbaijani women to benefit from the world experience of democratic state management, to bring them shades of victory, both in the literary environment and in society. The development of this problem in the national-spiritual direction is constantly presented as a new phenomenon for Azerbaijan a scientific-theoretical thought.

There are innumerable means for intellectual change in modern times. Certain socio-political, moral-psychological, moral-religious institutions, unions, organizations, internet and other means can be given as examples. Basing on these ideas, we prefer to note that it is impossible to study this world, a person in all its details, and it is also impossible to study a woman comprehensively.

In national-spiritual, religious-moral, social-cultural and philosophical-psychological, aesthetic-ethical thinking, women's problems have been relevant in all eras; they have become very important in the life of the society and created changes in various directions in its development. The study of women's phenomenon, which is an important and complex problem that is constantly relevant, in the context of a different world view of the problem, in literature, art and society, from a theoretical and experimental point of view, women and society relations. It is important for the philosophical-psychological explanation, the understanding, confirmation, and artistic analysis of the inner essence and content of the relationship between women and the social environment. All this once again confirms the relevance of this dissertation.

In terms of time, the active creative path of J. Jabbarli coincides with the creative path of B. Shaw [Jabbarly J., 1980: 277]. Although both playwrights lived in different countries and were carriers of different national traditions, global human events did not bypass them and left a deep mark on their works. Thus, both authors reflected the influence of wealth on the fate of women, what a person is capable of in order to capture it, the troubles faced by mothers during the war and the revelation of the true essence of a person during military encounters, giving importance to the problems of real reality by referring to the historical theme. They tackled some issues and revealed the main wounds of their era with slightly different means. This allows us to compare the dramaturgy of B. Shaw and J. Jabbarli from the point of view of approaching the same problem - social problem and to reveal the typological similarities and differences in them.

J.Jabbarli took the initiative to create a feminist club in Azerbaijan. The problem of women's freedom is one of the main issues that continues and is discussed until today. The contradictions of women in society are brought to the fore in J.Jabbarli's work named *"Pale Flowers".* The events that happen in a family are projected to the problems in the society during that time. The playwright *("Reliable Sariyya")* described with great pain how money and wealth first enter people's homes, and then turn into the dominant desire in their hearts in his previous work [Jabbarly J., 1980: 200]. Being an extremely talented writer. J. Jabbarli turned to social problems by breaking away from the confines of everyday life, the role of women in society and their slave status deeply interested the writer.

There are various opinions and thoughts about Aziza Jafarzade in Azerbaijan literature, and I.Fahmi, a contemporary writer of Azerbaijan, in the classic literature. Literary critic Vagif Yusifli, doctor of philology Gunel Eyvazli, poet Chingiz Alioglu and other writers think about her works *"Struggle of a thought woman for freedom",* Masud Alioğlu *"From Sevil to Sachli",* K.Islamzade *"A warrior woman in Azerbaijan folklore"* [Jafarzade A.,1961: 221], A.K. Allahverdiyev *"Women in the artistic prose of XIX-XX century Azerbaijan",* Ismayilov Taleh, J.Mammadguluzade's *"A book of my mother's"*, R. Iskanderova *"Mother and her poetics, female creativity in Azerbaijan folklore"* a lot of candidacy and doctorate dissertations on the concept of women were written and many scientific research works on the topic of "mother's creativity and her poetics" were published. The themes of M. Gojayev's mother symbolism in the novel *"Idiot"* [Gojayev M.G., 2012: 142]. M.Gojayev"s *"Thoughts about Dostoevsky", "Female characters"* ("The Brothers of Karamazov") are also very noteworthy in Russian literary studies. However, the social role of women in the work of these researchers, or the reflection of the problem of attitude towards women in English and Azerbaijan literature, has not been worked out yet, and has not been involved in literary-comparative analysis. A number of research works have been written about the existing prose works in Azerbaijani literature related to the theme of women.

Among them, R.Khalilov, R.Aliyev, V.Yusifli, T.Alishanoglu and other literary scholars have written research works about Elchin's and Anar's creativity. There are many

articles by various philologists about the prose works of E. Huseynbeyli, I. Fahmi [Elchin, 2002: 108]. and other modern Azerbaijan writers dedicated to women's themes (Elnara Akimova, Nargiz Jabbarli, A. Jahangir, J. Yusifli and so on).

A number of works of Turkish writer Orhan Pamuk [URL-3] were translated into Azerbaijan and published in the book form *("Snow", "My name is red", "New Life", "Hidden Face", "White Castle"),* a candidate's dissertation on his creativity and articles have been written such as *"East and West in Postmodernism Literature"* (basing on Orhan Pamuk's prose), Ramil Ahmad's master's thesis, Jala Parla's scientific research work on Orhan Pamuk's work, critics Demirdash Jeyhun, Javid Gadir, and their novels.

The main goal of the article submitted to the defense is the comparative study of the concept of women in the works of Azerbaijan writers. In order to fulfill the goal, the following duties have been defined. In this regard, the purpose of the research is to involve relevant philological aspects in the research, and at the same time, to study the topic of women in both literatures from a social-political, psychological-philosophical, intellectual-social point of view. The main goal of studying women's problems is to protect women's rights, solve their problems, and carry out educational work. In order to realize this main goal, it was necessary to perform the following tasks:

- To draw attention to the intellectual development of the national-spiritual and social consciousness of women in the works of writers involved in the research compared to the problem of attitude towards women in the works of well-known modern writers who wrote in Azerbaijan literature;

- To determine the role of the concept of women in scientific-philosophical, social-political, literary thought, its connection with teachings;

- To show the extent of the impact of radical changes in social and moral life on women's nature;

- The internal essence and content of women and social environment relations;

- To analyze the impact of the environment on women and women on the environment at the level of the problem of women and the environment; (basing on the works of Elchin;

- Philosophical-psychological features of women's relations in society as a person in the works of modern Turkish writer Orhan Pamuk Philosophical-psychological characteristics of their relationship in society as an individual;

- Philosophical-psychological factors affecting the worldview of women in the works of writers involved in the research;

- Position of Azerbaijan women among historical figures;

- Creating a foundation for a scientific resource on gender equality;

- Woman as a creative, intellectual, managerial being;

- In the works of the writers of both literatures, the artistic reflection of factors important for the civilized development of women's world view;

- The study of the concept of women in Western-Eastern worldviews - philosophical-psychological sharpening of personality and social relations;

- Focusing on the understanding and confirmation of the internal essence of the relationship between women and the social environment;

- The benefit of Azerbaijan women from the world experience of democratic state management and improving it.

Theoretical and methodological foundations of the article. The integrity of the approach to the literary text mainly includes elements of comparative-typological analysis. In Azerbaijan and English literature, the question of the place and role of women in society has always been an object of description. Literary and theoretical materials were used in the writing of the scientific work, the experiences and scientific results of various researchers were referred to. According to the research, the works of Azerbaijan, Turkish writers were included in the analysis [URL-2].

In Azerbaijan and English literature, the question of the place and role of women has been regularly described and objectified. The object of the dissertation work is the works of the writers involved in the research. In the historical development of society and different cultures, the typology of women's relations is evaluated as the object and subject of women's culture.

The subject of this scientific work is a literary-aesthetic concept that includes the reflection of the problem of attitude towards women in the works of the writers of both literatures.

Reflection of the problem of the attitude towards women in modern English and Azerbaijan literature is a monographic work dedicated to the study of the concept of women in the works of Azerbaijan writers in national literary studies, through scientific comparisons.The place of the writers mentioned in the study - both Azerbaijan writers - in the world literature was determined. The problem of women is always presented as a completely new phenomenon for the scientific and theoretical thought of Azerbaijan, it is the newest worldview system. It is new and, as much as it is new, it is also ancient in the moral and ethical sense of the interaction between men and women in society. Although Azerbaijan's theoretical-aesthetic thought and literary studies achieved great success in the 20th century and modern times, its research object was narrow, it tended to investigate the problems of Russian literature in the field of foreign literature, and the experience of other national literatures was left out of analysis.

Main provisions defended: The following provisions are defended in the presented dissertation:

On the basis of the works of modern Azerbaijan writers, the opening of the typology of the corresponding female characters, their characteristics and the phenomena of mutual penetration;

Artistic reflection and different aspects of women's social and psychological problems in fiction – women's freedom, feminism and its sociological and philosophical foundations; woman as the main figure in the artistic thought of the era;

The problem of gender and its different description in artistic thinking;

Women's will as the leading and driving force of society; Formation and evolution of woman as an image in modern Azerbaijan works;

Woman as a regulator of relations between genders in the artistic thinking; [Kamal Abdulla, 2019: 159]

The intellectual potential of women as an object of research in the artistic thought, especially in the works of Azerbaijan writers.

Academician Nargiz Pashayeva defended her thesis on the degree of doctor of philological sciences after defending her doctoral dissertation on the subject of *"Artistic-aesthetic perception of a person in modern Azerbaijan literature"* basing on the works of a folk writer Elchin. Academician Nargiz Pashayeva's main scientific achievements the artistic-aesthetic understanding of a person, the concept of a person in fiction has been studied in the light of the existentialism philosophical trend in Azerbaijani literature, starting from folklore till recent times [Pashayeva N., 2004: 198].

"Artistic-aesthetic perception of a person in modern Azerbaijan literature" has been investigated both at the level of world literature and aesthetics. Later, her *"Man-image literature"* (2003), *"Human as an object of artistic research"* (basing on the work of the folk writer Elchin (2003)), *"New man of modern literature"* (2004), *"The soul of the East and the understanding of the West"* (2009), *"Al-Farabi and the Unity of Being"* (2010), *"Ethical Foundations of Public Administration"* and other scientific research works were published.

Spiritual upheavals in women's lives, typical scenes, women's socio-philosophical problems, social roles, etc. are discussed in the stories and novels such as *"An Eastern woman", "Mother's will", "The Girl of a device", "My grandmother's skill", "Gulgaz", "The resurrected man", "Manifesto of a young Man",* by M. J. Pashayev, an honored scholar of modern Azerbaijan prose, literary critic, writer [Jalal M., 1998: 78]. It should be noted that M.J. Pashayev in his works *"Mother's will"* and *"Manifesto of a young Man"* talked about the tragedy of not meeting a woman's needs and unbearable situations in her life, and all these things were destroying women, *"An Eastern woman"*, on the other hand, in the works *"My grandmother's skill"* and *"Gulgaz",* on the contrary, he talked about the struggle, strong will and skill of the Eastern woman. Most of M.J. Pashayev's works are about patriotism. In the stories and works of the writer, who has a rich creative path, such as *"Wounds of the Motherland", "Mushtulug", "Manifesto of a young Man",* the rebelliousness, steadfastness and zeal of the wishes and dreams of the patriotic mothers and hardworking women of our people are in the center of attention. Sona is observed to be more effective as a mother, a female character in the *"Manifesto of a young Man".* The writer combined the high human qualities of the resilient Azerbaijan woman, the richness of her national-spiritual and social thought in the image of Sona, who has a strong will and a rich spirituality in this work. Despite the sad fate of her children Bahar and Nemet, she does not give them the carpet named *"Yusif and Zuleykha"* even if foreigners ask for it at a high price. With the words of Sona, *"I will throw it to the dog, or I shall not sell it"* [Jalal M., 1998: 114], the writer explained to his readers her brave, selfless, patriotism, who raised her children as orphans, and herperseverance in the face of all kinds of difficulties. In this work, M.J.Pashayev describes Bahar's tragic misfortune and informs about the loss of his way of salvation from material and moral problems in this world. The novel *"Manifesto of a young Man",* which is *"Manifesto of Humanity",* is also called *"Tears"* [Jalal M., 1998: 108].

The mastery and modernity of the writer lies in the fact that he has been very successful in researching not only the causes of women's problems in our modern literature, including the contradictions of time, but also the reasons for their artistic solution in real life in the literary world

According to French writer A. Dode, a woman is truly valuable with her feelings, love, and sensitivity. According to the English writer J. Locke, if a woman does not improve in her environment, she suffers as a woman forgives rudeness, hatred, disgust, but never forgets mockery. A Russian writer V. G. Belinsky writes: *"A woman is a man's savior at all stages of life. A wise woman makes her husband happy, and a foolish one unhappy".*

Prominent critic M. Alioglu wrote a number of interesting articles on this topic and analyzed these issues in depth in Azerbaijan literature and seriously investigated such issues. In the articles of the talented critic in question, covering the literature of that time, special attention was paid to the issue of feminism and women's rights.

S.Rahimov, who was a critical writer at that time, wrote about the novel *"Hairy" (Sachli)* in his article expressed his attitude to the issue according to the norms allowed by the political society and political formation of that period.

Talented critic M.Alioglu noted the relevance of feminism at that time. He showed that the issue of women should always be in the center of attention, regardless of which political

formation it belongs to, so that the development of the society does not go in an unnecessary direction. That is why women have a great share in determining the nature and future of political formations in all political societies. If the role of women in society is not considered in any political formation, there is a great possibility of uncertainty in that political formation.

The differences and comparisons between Eastern and Western women are discussed in this part of the work. The return of woman to her spiritual natural beginning caused Western scientists to turn to the East.

In the second paragraph of the second chapter entitled *"The social role of women in Azerbaijan literature and its evaluation"*, the *"philosophical-psychological features of relations of women as a person in society in Azerbaijan literature"* are investigated.

A folk writer Elchin's *"Literary Thoughts"* demonstrates the mentioned problems in a significant way.

Elchin addresses himself with such a question in his essay *"Question-Answer"*:

> *"– The most influential episode in world literature for you?*
> *Anna Karenina throwing herself under the train.*
> *– Most tragic episode?*
> *Othello's strangulation of Desdamona.*
> *– But in any case, these answers (women's fate) are always with me.*
> *– When I read "Anna Karenina", flipped through it, and thought about it, it seemed to me that Tolstoy loved Anna with a deep love (male love)!*
> *– Once it was as if someone provoked me and I read this novel again. Suddenly I was literally shocked: no, it's not like that! What is the opposite! Maybe he didn't know about it, but deeper than that love, Tolstoy has a grudge against Anna, a hidden enmity was felt there! "* [Elchin., 2002: 215].

> *"Anna Karenina" is a work created by the human complexes of a genius, perhaps not even known to him.*
> *Elchin writes: "But for me, 'Princess Klevskaya' has the beginning of 'Madame Bovary' much more than Françoise Sagan, that is, the line of 'Madame', 'Madame Bovary' in French literature seems to start from there.*
> *The line "Madame Bovary" and the line "Anna Karenina" in Russian literature are similar to each other, but this is only an external similarity, as they are different.*
> *"Anna Karenina's line is harsher. The feelings here are more hidden, closed, and the world of feelings of the "Madame Bovary" line is more exciting"* [Elchin., 2002: 99].

Elchin wrote about the psychological influence of women and people in general, and the philosophical-psychological characteristics of women's relations in society as a personality in the essay *"Psychological female prose, or female psychologist"* [Elchin., 2002: 113].

Researchers, including N. Signal, write that novels considered "psychological women's novels" in French literature are based on *"Princess Klevskaya"*.

Elchin's comparison between women in general and the social and political environment that surrounds her, *"the loneliness of the woman's heart, the depth of feelings, life and death, health, stupidity"*, has critically described the attachment to materialism of modern societies in the world.

The destiny of heroes in Elchin's works is based on the divine concept. In his essay *"Blood of Others",* Elchin uniquely analyzes the images of women in the works of world writers: *"O. Henry said that the writer writes not with his own blood, but with someone else's*

blood. This interesting idea can be interpreted in various ways. I accept this idea that the writer writes with the blood of someone else (others!) created by him, that is, "Anna Karenina" and Mrs. Bovary, Othello and Desdemona, Leyli and Majnun".

In *"Thatcher's saying",* the writer notes: *"According to Margaret Thatcher, one should always expect unexpected events in politics"* [Elchin., 2002: 108]. That is, you can never miss the reserve. It is the same in literature. In these ideas, Elchin highlighted the need for a woman and a person to be comprehensively attentive and careful.

REFERENCES

ABDULLA, K. (2019, 5 iyul). *A folk writer translated the poem of Haydar Aliyev Foundation Vice President Leyla Aliyeva*. ONN Media (Instagram).

BRIENES, I. et al. (Eds.). (1999). *Towards a woman's agenda for a culture of peace*. Paris: UNESCO.

ELCHIN. (2002). *Literary thoughts*. Baku: QAPP-Polygraph.

FAHMI, I. (2016). *"Trouble-Fakhreddin" (A collection of teleplays)*. Baku: Khan Publishing House.

GOJAYEV, M. G. (2012a). *Mother symbolism in the novel "The Idiot": Thoughts about Dostoevsky*. Baku: Muterjim.

GOJAYEV, M. G. (2012b). *Female characters in "The Brothers of Karamazov" (Katerina Ivanovna and Grushenka): Thoughts about Dostoevsky*. Baku: Muterjim.

JABBARLY, J. (1980). *Collection of plays*. Baku: Yazichi.

JAFARZADE, A. (1961). *The struggle of Azerbaijan women for freedom in classical literature*. Baku: Azernashr.

JALAL, M. (1998). Dried-Up. B. Blair (Ed.), *Meeting and Other Short Stories* (s. 291). Washington: Azerbaijan International.

PASHAYEVA, N. (2003). *Man as an object of artistic research (Based on the work of the folk writer Elchin)*. Baku: XXI Century - New Editions.

PASHAYEVA, N. (2004). *Artistic-aesthetic understanding of a person in modern Azerbaijani literature (Based on the work of the people's writer Elchin)*. Baku.

Republic. (2013, 14 iyun).

TYLER, L. (1965). *The psychology of human differences*. New York.

İNTERNET RESOURCES

URL-1. *Azərbaycan mədəniyyəti: Ədəbiyyat*. (2007). Azərbaycan Respublika Portalı.https://www.azerbaijan.az/Culture/Literature/literature-08-a.htm

URL-2. MƏHSƏTİ GƏNCƏVİ. (2007). *Azərbaycan* jurnalı. https://az.wikipedia.org/wiki/Məhsəti_Gəncəvi-900

URL-3. PAMUK, O. (2018). *Kırmızı saçlı kadın*. D&R. https://www.dr.com.tr/Kitap/Kirmizi-Sacli-Kadin/Edebiyat/Roman/Turkiye-Roman/urunno=0000000679924

“SİYASƏTİ-FÜRUSƏT” FƏLSƏFİ TRAKTATINDA BƏDİİ QƏHRƏMANIN YOLÇULUĞU

Fidan VAHİD

“Füyuzat” dərgisi, bədii redaktor

ÖZƏT

XX əsrin əvvəllərində baş verən siyasi proseslər Şərq xalqlarının ictimai-siyasi və bədii düşüncəsində yeni meyillərin yaranmasını şərtləndirmiş, bu kontekstdə İrandakı Məşrutə hərəkatı və Osmanlıdakı Gənc türklər inqilabı bölgədə azadlıq mücadilələrinə təkan vermişdir. Məqalədə görkəmli türkçü ideoloq və mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadənin Azərbaycan modernist nəsrinin ilk örnəklərindən sayılan “Siyasəti-fürusət” (“At oynatmaq siyasəti”) fəlsəfi-bədii traktatı müasir ədəbiyyatşünaslıq müstəvisində kompleks şəkildə təhlil olunur. 1908–1910-cu illərdə dövrü mətbuatda təfriqə şəklində dərc olunan bu əsər elmiliklə bədiiliyin, mifoloji təfəkkürlə modernist estetik düşüncənin unikal sintezini nümayiş etdirir. Tədqiqatda əsərin janr xüsusiyyətləri, intertekstual əlaqələri və mifo-politik səciyyəsi araşdırılır. Çar Rusiyası baş naziri Pruşkeviçin kölgəsinin yeraltı dünyaya xəyali səyahəti üzərində qurulan süjet xətti vasitəsilə çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti və daxili köləliyi simvolizə edən “quyruqlar” obrazı ifşa edilir. Fiziki hərəkətdən daha çox şüurun və tarixi yaddaşın hərəkətini əks etdirən mətndə “at” və “atlı” metaforası xalqların istiqlaliyyət arzusu ilə əlaqələndirilir. Əli bəy Hüseynzadə İran tarixini türk sülalələrinin idarəçiliyi və onun süqutundan sonrakı mərhələ kimi iki hissəyə ayıraraq,Güney Azərbaycanda yaşayan milyonlarla türkün məhrum edildiyi siyasi hüquqları və sosial-mənəvi problemləri tənqidi süzgəcdən keçirir. Əsər istibdadın və mənəvi köləliyin keçici, milli azadlıq ideyasının isə əbədi olduğunu simvolizə edən nikbin sonluqla tamamlanır. Nəticə etibarilə, “Siyasəti-fürusət” mütərəqqi ideyaları, dərin simvolik-fəlsəfi qatı və orijinal üslub xüsusiyyətləri ilə Azərbaycan ictimai fikir və ədəbiyyat tarixində, eləcə də ümumtürk fəlsəfi-bədii düşüncəsində dönüş nöqtəsi yaradan şah əsər kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Əli bəy Hüseynzadə; "Siyasəti-fürusət"; Modernist nəsr; Mifo-politik mənsubiyyət; Güney Azərbaycan.

ABSTRACT

Political developments in the early 20th century triggered new trends in the socio-political and artistic thought of Eastern nations, with the Constitutional Revolution in Iran and the Young Turk Revolution in the Ottoman Empire sparking liberation movements across the region. This article provides a comprehensive analysis of the philosophical-artistic treatise “Siyasat-i Furusat” (“The Policy of Horsemanship”) by the prominent Turkic ideologist and thinker Ali Bey Huseynzade, considered one of the earliest examples of Azerbaijani modernist prose. Serialized in the periodical press between 1908 and 1910, this work demonstrates a unique synthesis of scientific and artistic elements, blending mythological consciousness with modernist aesthetic thinking. The research examines the work's genre characteristics, intertextual connections, and mytho-political nature. Built around the imaginary journey of the shadow of Purishkevich a Tsarist Russian Prime Minister to the underworld, the plot exposes Tsarist colonial policy and the imagery of “tails,” which symbolizes internal servitude. Reflecting the movement of consciousness and historical memory rather than physical transit, the central metaphor of the “horse” and “horseman” connects directly to nations’ aspirations for independence. Ali Bey Huseynzade divides Iranian history into two main stages governance under Turkic dynasties and the

period following its downfall critically evaluating the political rights and socio-spiritual grievances denied to millions of Turks in South Azerbaijan. The treatise concludes on an optimistic note, symbolizing that tyranny and spiritual bondage are transient, whereas the idea of national freedom remains eternal. Ultimately, “Siyasat-i Furusat” stands as a masterpiece that marks a turning point in the history of Azerbaijani socio-philosophical literature and broader Turkic thought, distinguished by its progressive ideas, profound symbolic-philosophical depth, and original stylistic qualities.

Keywords: Ali Bey Huseynzade; "Siyasat-i Furusat"; modernist prose; mytho-political context; South Azerbaijan.

Giriş

XX yüzilin əvvəllərində baş verən siyasi olaylar Şərq xalqlarının ictimai-siyasi fikir tarixində və ədəbi düşüncəsində yeni meyillərin yaranmasına rəvac vermişdir. Səttar xanın rəhbərliyi ilə İranda başlanan Məşrutə hərəkatı demokratik mücadilələr üçün ilk cığır açmış, davamınca Osmanlıda başlanan Gənc türklər inqilabı bölgədə zorakı hakimiyyət sürdürən çar rusiyasının nüfuzunu sarsıtmışdır. Nəticədə bu zaman kəsimində *“Azərbaycanda, eləcə də Türkiyədə İrana olan maraq daha da güclənmiş və İran mövzusu siyasi arenada ciddi aktuallıq kəsb etmişdir”* [Ağaoğlu, 2009: 17]. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin *“Səbilürrəşad”* və *“Türk yurdu”*nda yayımlanan silsilə məqalələri, Əhməd bəy Ağaoğlunun irihəcmli *“İran və inqilabı”* traktatı, Əli bəy Hüseynzadənin *“Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?”* araşdırması, *“Siyasəti-fürusət”* əsəri bu baxımdan olduqca dəyərlidir. Əhməd bəy Ağaoğlu bu qarşılıqlı təsirin mənəvi dayağı kimi Güney Azərbaycan amilinə toxunaraq *“İran və inqilabı”*nda fikrini belə ifadə edir: *“Qafqaz Azərbaycanını İran Azərbaycanından ayıran hüdud Araz çayının təşkil etdiyi bir neçə metr genişliyində şəritdir. Eyni irqdən olan, eyni dil danışan və eyni dini daşıyan bu iki Azərbaycan əhalisi arasında maddi, mənəvi əlaqə heç bir zaman əskik olmamışdır...”* [Ağaoğlu, 2009: 106]

“Bir Sənəlik Vüquat”dan...

Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığının gözdə əsərlərindən sayılan *“Siyasəti-fürusət” (“At oynatmaq siyasəti”)* traktatı Azərbaycan ədəbiyyatında modernist nəsrin ilk örnəklərindən biri olmaqla yanaşı, milli və özgür düşüncə tarixini fəlsəfi-bədii libasda təqdimi və bənzərsizliyi ilə seçilir. Əsər *“Füyuzat”* dərgisi qapadıldıqdan sonra, 1908–1910-cu illərdə türkçü-ideoloqun *“İrşad”, “Tərəqqi”* və *“Həqiqət”* qəzeti səhifələrində təfriqə şəklində dərc olunan otuz yazısından ibarətdir. Türkçü-ideoloqun Bakı dövrü yaradıcılığına daxil olan bu əsər uzun zaman tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmışdır. Onunla bağlı ilk məlumata 1912-ci ildə Abdulla Şaiqin *“Gülzar”* dərsliyində yazılmış tərcümeyi-halda təsadüf edilir. Daha geniş araşdırma yazısını isə türk alimi Hilmi Ziya Ülken *“Türkiyə çağdaş düşüncə tarixi”* əsərində yazmışdır. Alim *“Siyasəti-fürusət”*in zəngin İran ədəbiyyatı və Türk tarixi bilgisinə əsaslandığını yazır. Türk fikir ədəbiyyatında ilk dəfə incə tənqid tərzinin tətbiqinin bu əsərdə olduğunu irəli sürərək Əli bəyi Renesans dövrünün humanistləri ilə qarşılaşdırır. *“Siyasəti-fürusət”* kitab halında ilk dəfə 1994-cü ildə Ofeliya Bayramlı tərəfindən nəşr olunmuşdur. Əli bəy sərlövhədə sadəcə bir sənəlik vüquatı icmal edəcəyini qeyd etsə də, nəhayətində vahid süjet xətti olan, böyük bir tarixi gedişatı özündə əks etdirən bitkin əsər yaranmışdır. Tədqiqata cəlb edilən *“Siyasəti-fürusət”* əsəri o dövrdə yazılan ədəbi örnəklərlə mövzu baxımdan eyniyyət təşkil etsə də, üslub səciyyəsinə və poetik gücünə görə tamamilə orijinal sənət nümunəsidir. M.Rəsulzadə və Ə.Ağaoğlu qələmində daha çox elmi üslub səciyyəsi daşıyan, yeri gəldikcə şərh funksiyasında olan hər şey Əli bəyin

əsərində simvolların gücü ilə bədii-fəlsəfi aspektdə yenidən mənalandırılıb. Təsadüfi deyil ki, İran inqilabının süqutunu doğuran Tehranda "rus kazak alay"ının yaradılmağa başlaması *"Siyasəti-fürusət"*də baş qəhrəmanın – Pruşkeviçin kölgəsinin xəyali səyahəti fonunda təsvir olunur. Bütün bunların nəticəsidir ki, Əli bəyin yaradıcılığı Azərbaycan ictimai fikir tarixində yeni mərhələ hesab edilir.

"Siyasəti-fürusət" Əli bəyin bu sətirləri ilə başlayır: *"Hər bir sənənin xitamında qəzetələrin geriyə ətfi-nəzərlə bir sənəlik vüquata dair bir icmal yazmaq adətləri vardır. Mən də keçən səneyi-qəməriyyə zərfində gördüklərimizi, eşitdiklərimizi xülasə etmək istərdim…"* [Hüseynzadə, 2007: 274]

Dramaturji üslubu ilə seçilən əsərin janrı ilə bağlı ədəbi tənqidi görüşdə fərqliliklər ona baxış müxtəlifliyindən qaynaqlanır. Elmiliklə bədiiliyin qovşağında yaranan mətn bir sənəlik icmal (Əli bəy Hüseynzadə), oçerk (Ofeliya Bayramlı), fəlsəfi traktat (Əziz Mirəhmədov), povest traktat (Yaşar Qarayev), roman (Kamal Talıbzadə), qəzet-romanı (Hilmi Ziya Ülken), siyasi pamfletlə (Vaqif Sultanlı) yanaşı məzmun xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq fəlsəfi kinayə, həcv, sənədli nəsr kimi də araşdırmaya cəlb edilə bilər. Əli bəy Hüseynzadəni "kökünə və bütövlüyünə boylanan yaddaş" adlandıran tənqidçi-alim Yaşar Qarayev *"Siyasəti-fürusət"*i ədibin yaradıcılığı üçün şah əsər hesab edərək yazır ki, Turanın və İranın, Yaxın və Uzaq İslam Şərqinin bütün nəsilləri onu bir dərslik kitabı, etiraf, tövbə və yaddaş qamusu, qeyri-rəsmi ana yasa kimi oxumalıdırlar. *"Siyasəti-fürusət"* dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə intertekstual əlaqələri, mifoloji və modernist ünsürlərin sintezi ilə seçilir. Əsər boyu başdan-sona qədər janr sinkretizmindən, dünya ədəbiyyatı örnəklərindən məqsədli istifadə onu yerli ədəbiyyat miqyasından daha yuxarılara qaldırmışdır. Dantenin *"İlahi komediya"*sındakı kimi, hadisələrin o biri dünyada və 3500 illik tarixin içində cərəyan etdiyi bu əsərdə nəinki dram, teatr və kino, hətta balet, opera komponentlərinin bir araya gətirildiyini, o biri dünyada Tehran Velikorus orkestrinin ifasında Sen Sansın *"Dans makaber"* baletinin səsləndiyini, fosforlu skeletlərin rəqsini, XX yüzil Amerika balerinası Aysedora Dunkanın rəqsləri barədə söhbət getdiyini, ilk insanın – Kəyumərsin (yəni Adəmin) Bakı Nicat Cəmiyyəti dram bölümünün ifasında *"Nadir şah"* tamaşasına baxdığını görürük [Turan, 2023: 12].

"Siyasəti-fürusət" əsəri çox geniş və əhatəli dünya ədəbiyyatı örnəklərinə söykənir. Bu, fikir və düşüncədə özünü göstərdiyi kimi üslubi səciyyədə də yenilikləri ilə diqqət çəkir. Bu baxımdan, onun bədii dərki üçün xüsusi ön hazırlığa və geniş mütaliəyə ehtiyac vardır. Belə ki, Əli bəy dünya ədəbiyyatının bənzərsiz örnəklərini yeri gəldikcə süjetin təsviri üçünistifadə etmişdir. Bu təhkiyə və təsvirdə lakonikliyə rəvac verməklə yanaşı onu elmi cəhətdən zənginləşdirmişdir. O, əski dərəbəklik dövrü ilə bağlı səhnəni canlandırmaq üçün Turgenevin *"Övraqi-səyyad"* və Qoqolun *"Nüfusi-əmvat"* kitablarından istifadə edir: *"Əfəndim, Pruşkeviç cənabları bu anda at quyruğu qıllarından bir aq, bir şəbəkə toxumaqdadır. Niyyəti Rusiyada nə qədər sol və mərkəz firqələrə məxsus adam varsa, cümləsini ovlayıb, vücudlarını ortadan rəf ilə "Turgenovun "Övraqi-səyyad" və Qoqolun "Nüfusi-əmvat" ünvanlı kitablarında təsvir edilən əski dərəbəklik dövrü məişətini ehya etməkdir"* [Hüseynzadə, 2007: 280]. Bu cəhət Əli bəyin geniş dünyagörüşünü sərgiləməklə yanaşı həm də dövrün siyasi mənzərəsini əks etdirir. O zamanı ki, deyilməli fikirlər çeşidli üsullara bürünüb təqdim olunurdu. *"Əks təqdirdə əvvəla önə düşüb atı işığa çəkmək istəyənlərin atla bərabər Sibirya tərəflərində qütbi-şimalininin aylarca zülmat hökm edən məhəllərinə qədər nəfy və təbid olmaları ehtimaldan bəid degildir"* [Hüseynzadə, 2007: 279].

Pruşkeviçin Əfkarı və Əşkalı Yol Gedir...

*"Siyasəti-fürusət"*in süjet xətti qaragüruhçu çar baş naziri Pruşkeviçin kölgəsinin İrana getməkdən ötrü yeraltı dünyaya etdiyi xəyali səyahət üzərində qurulmuşdur. Hadisələr bircə gündə baş versə də, mətnin yaddaşı minillikləri özündə barındırır. "*İnsan daim yalnız zamanın içində (yəni üfuqi xətt boyu) yaşaya bilməz, bu üfuqi müstəvi şaquli bir müstəviylə hökmən kəsilib doğranmalı, arabir bütün gizlinlər faş olmalıdır"* [Yusifli, 1998: 67]. Bu yolçuluq real coğrafi hərəkətdən daha çox, tarixi və ideoloji yaddaşın dərin qatlarına enişi simvolizə edir. Kölgə obrazı çar rusiyasının İranda həyata keçirdiyi müstəmləkə siyasətinin rəmzi kimi çıxış edir. Pruşkeviçin özü ilə kölgəsi arasında bir fərq olmadığını yazan ədib səyahətə onun kölgəsini çıxarır. Pruşkeviç əfkar, kölgəsi isə əşkaldır və şəkillə fikir arasında fərq mümkünsüzdür. Çünki batini aləm zahirə yansıyar. Bu səyahət müddətində kölgəni daxili köləliyin ideoloji dayaqları kimi təqdim olunan Şeyx Fəzlullah, Seyyid Əli Yəzdi və Mir Haşım üçlüsü müşayiət edir. İnqilabi düşüncəni, azadlıq meyillərini boğmaqdan ötrü yol gələn Pruşkeviçə bələdçilik edib "qapıları" açan elə məhz "manqurtlaşmış" yerli qüvvələr olur. Əli bəy Hüseynzadə istibdadın yalnız xarici zorakılıqla deyil, daxili köləlik vasitəsilə də möhkəmləndiyini göstərir və bunu "quyruqlar" adı ilə ümumiləşdirir. "Quyruqlar" obrazı manqurtlaşmış, eyni qanı daşıdığı halda istibdada xidmət edən insanların ümumiləşmiş simvoludur. Başla mübarizə nisbətən asan olsa da, görünməyən quyruğun zərbəsi daha amansızdır. *"Beləliklə, Əli bəy XX əsrin bədii-fəlsəfi və publisist fikrində məlum "dəlilər", "artıqlar", "xırdalar" və "ölülər" təsnifini "quyruqlar" çeşidi ilə də zənginləşdirir və tipologiya daha böyük kamillik, tamlıq və bütövlük ("alt qat" da görünməyə başlayır) kəsb edir"* [Qarayev, 1995: 295].

Əli bəy Hüseynzadə qəhrəmanlarını şüur axınında sərrast hərəkət etdirmiş, bu yolla obyektiv tarixi mənzərə yaratmaqla həm öz millətinin çatışmazlıqlarına tənqidi yanaşmış, həm də müstəmləkələrin iç üzlərini ortaya sərmişdir. Bu baxımdan, Əhməd bəy Ağaoğlunun *"Mən kiməm?"*əsəri ilə ideya yaxınlığı təşkil edilir. Ə.Ağaoğlu öz kimliyində gizlənən çeşidli mənfilikləri sadaladıqdan sonra bunun kökündə müstəmləkə təfəkkürünün gizli olduğunu qeyd edir. İngiltərə ilə öz ölkəsini müqayisəyə cəlb edərək yazır: *"Niyə İngiltərədə əfkari-ümumiyyə canlıdır, bizdə cansız? Bunun bir çox səbəbləri var. Fəqət ən ümdəsi budur ki, bu ölkə yeddi yüz sənədən artıq müddət əvvəl hürriyyətini qazanmış və sərbəst fikrin bəyanına başlamışdır..."* [Ağaoğlu, 1939: 46] Eyni cəhət *"Siyasəti-fürusət"*də də özünü göstərir. Əli bəy ilk səhifələrdən çatışmazlıqları müəyyənləşdirib sıraya düzür: məmləkətin bunca çətin zamanında Əhməd Kamal kimi bir düşünürün "məktəb" yoxsa "xanə" üzərinə mənasız araşdırmaları, Ürfi cənabının tərcümə etdiyi mətni öz adına çıxarıb çap etdirməsi, müsəlmanların heç vəchlə gizli və sakit iş tuta bilməmələri, hər işdən əvvəl patırtı, gürültü salaraq kənar diqqəti özlərinə çəkmələri... və s. Hətta müəyyən məqamda atalar sözü və zərbi-məsəllərə yenilikçi yanaşma da özünü göstərir. Fikirdə özünə geniş yer qapsıyan *"Ağlamayana yemək yoxdur"* təbiri üzərində Doğu və Batı kültürürünü müqayisə edir. Doğuda uşaq ağlamayana qədər onun yemək və digər ehtiyacları ödənmir. Cəmiyyətin keçmişindən süzülüb gələn bu cəhətin İran mətbuatına təsirlərinin nəticəsini mətbu orqanlarının adları ilə təqdim edir: *"Nalə", "Vaveyla", "Fəryad", "Yayqıra"* və s.

Mifoloji Dünya Duyumu.

"Türk ədəbiyyatında mifoloji düşüncənin geniş ölçüdə bədii mətnə tətbiqi ilk dəfə 1908-ci ildə "Siyasəti-fürusət"də gerçəkləşib" [Turan, 2016: 13]. Əsərdə yeraltı dünya, qəbir, mağara, dəniz və kül kimi məkan və ünsürlər minilliklərin yaddaşını əks etdirən simvollardır. Hadisələrin bir gün ərzində cərəyan etməsinə baxmayaraq, mətnin yaddaşı

minilliklәri әhatә edir. Bu xüsusiyyәt *"Siyasәti-fürusәt"*i mifo-politik mәtn sәviyyәsinә yüksәldir.

Mifoloji dünya duyumu әsәr boyu çeşidli yollarla, simgәlәrlә, canlı aləm vә nәsnәlәrlә, hәtta xәyalat vә rәnglәrin köməyi ilә oxucunu daim tәqib edir. Bu tapıntılar bir çox cәhәtlәrdәn orijinallığı ilә seçilir. Әgәr ənənəvi süjetlәrdә qәhrәmanın rastlaşdığı ilkin maneәlәr canlı qüvvәlәrlә bağlı olurdusa, burada onun qabağını öncә qәbir kәsir. Quru daş parçası olan Qәbirә burada sәrhәd funksiyası yüklәnir. Әmir Nizam Mirzә Tağı vә Müzәfәrәddin şah sağlıqlarında yaymış olduqları mütәrәqqi fikirlәrdәn ötrü öldükdәn sonra da zülmün qarşısında dayanan sipәr sәciyyәsi daşıyır. Qәbir motivindәn istifadә irәliläyәn sәhifәlәrdә davam edir vә özünü ən pik sәviyyәdә mәzarlıq sәhnәsindә göstәrir. İrana daxil olmaqdan ötrü yollar arayan kölgә vә "quyruqlar"ı bayquşun (Әhrimәnin) mәslähәti ilә häll yolunu qala divarının altından açılan çuxurda tapırlar. Bu çuxurla mәzarlığa daxil olan heyәtin sәfәrini aydınladan işıq isә qәbirlәrdәn yüksәlәn fosfor olur. Nәticәdә, cәhalәt vә köläliк ölülәr sayәsindә özünә yol tapır... Cәhalәtin yolunu aydınladan işıq "ölülәr"dir. Әsәrdә yol özü dә şәrtilik statusu qazanmışdır. Çünki *"Siyasәti-fürusәt"* әsәrindә fiziki hәrәkәt, demәk olar ki, yox dәrәcәsindәdir. Amma doqquz әsrlik bir mәsafә qәt olunur. Burada fiziki yolu şüurun hәrәkәti әvәz edir.

Әsәrin başdan sona süjetinә hörülәn әsas metafora "at vә "atlı" obrazıdır. Bu hәm adında, hadisәlәrin axarında, hәm dә bәdii ricәtlәrdә özünü göstәrir. Siyasәti-fürusәt at oynatmağın siyasәti deməkdir. Bilindiyi kimi *"dünyada son böyük köçәri xalq türklәrdir vә onların çox әsrlik "atlı" (azad, sәrbәst, qanadlı!) hәyat tәrzinә vә ənənәsinә qarşı çevrilmiş ən müasir, çağdaş "quyruq vә at siyasәti"nә Әli bәy biganә qala bilmәzdi"* [Qarayev, 1995: 292]. Musa Adilovun *"Azәrbaycan onomastikası"* kitabında türk dillәrindә atın bu qәdәr yüksәk qiymәtlәndirilmәsinin әsas sәbәbi kimi "ad" (şәxs adı) ilә "at" (heyvan) sözlәrinin eyni mәna ifadә etmәsi ilә bağlılığı göstәrilir. Belә ki, şәxsә ad verәndә elә at da verilirdi. Ad almaq hәm dә at almaq demәk idi... Әli bәy bu cәhәti *"Siyasәti-fürusәt"*ә daşıyaraq at motivini xalqların ad almaq arzusu ilә birläşdirir. III Dumada vә "Mәclisi-milli"dә sәngimәk bilmәyәn at müzakirәsi xalqların istiqlal arzusunun boğulması üzәrinә bina edilmişdir.

Әziz Mirәhmәdov Әli bәy Hüseynzadәyә hәsr elәdiyi araşdırma mәqaläsindә "Siyasәti-fürusәt" әsәri ilә bağlı yazır: *"Süjeti әvvәldәn axıradәk romantik planda açılan әsәrdә şәrtilik vә simvolika ilә bәrabәr, sırf realist ünsürlәr dә az deyildir. Tarixi vә müasir dünya hadisәlәrin bir-biri ilә üzvi surәtdә bağlı, tәbii, inandırıcı surәtdә növbәläşir"* [Fikrin karvanı, 1984: 75]. Tarixi şәxsiyyәtlәrin "o dünyası"na işıq salan ədib bu üsulla tәkcә keçmişi xatırlatmır, eyni zamanda öz dövrünün ictimai-siyasi hadisәlәrinә dolayı, lakin son dәrәcә tәsirli bir cavab verir. Әli bәy Hüseynzadәnin baxışında İran tarixi vahid vә ardıcıl inkişaf xәtti kimi deyil, kәskin ziddiyyәtlәrlә ayrılan iki әsas mәrhәlәdәn ibarәtdir: türklәrin siyasi hakimiyyәti altında olduğu dövr vә bu hakimiyyәtin süqutundan sonrakı mәrhәlә. Onun qәnaәtincә, İran ən parlaq, sabit vә güdrәtli çağlarını mәhz türk sülalәlәrinin idarәçiliyi altında yaşamış, dövlәtçilik ənənәsi, hәrbi nizam-intizam vә mәdәni mühit bu dövrlәrdә formalaşmışdır.

Lakin tarixin ironiyası ondadır ki, bu siyasi-mәdәni yüksәlişin әsas daşıyıcısı olan türk elementi sonrakı әsrlәrdә sıxışdırılmış, xüsusәn Güney Azәrbaycanda yaşayan milyonlarla türk әhali siyasi hüquqlardan mәhrum edilmiş, sosial gerilik vә cәhalәt mühitindә saxlanılmışdır. Әli bәy bu vәziyyәti yalnız xarici zorakılığın deyil, eyni zamanda daxili laqeydliyin vә milli şüurun zәifläsinin nәticәsi kimi dәyәrlәndirir. Hәrbi güc vә zorakılıq yolu ilә Güney Azәrbaycanın sәsinin susdurulması cәhdlәri mәhz bu tarixi ədalәtsizliyin davamı kimi tәqdim olunur.

Bununla belә, *"Siyasәti-fürusәt"*in sonluğu ümidlә bitir. Әsәrin bitişindә istibdadın külә mәhkum edilmәsi tәsadüfi deyil; bu obraz siyasi zorakılığın vә mәnәvi köläliyin keçici, xalq iradәsinin isә davamlı olduğunu simvolizә edir: azadlıq ideyası zamanın müәyyәn

mərhələlərində boğula bilər, lakin onu tamamilə məhv etmək mümkün deyil. Əsərin nikbin sonluğu da məhz bu inamın – milli oyanışın və azad gələcəyin mümkünlüyünün bədii-fəlsəfi ifadəsidir.

Nəticə

XX yüzilin əvvəllərində türkçülük hərəkatının siyasi öncüllərindən olan Səlyani bəy Turana gedən yolu millətlərin Rusiya və İranın məngənəsindən xilas olaraq istiqlaliyyətə qovuşmasında görürdü. Bu baxımdan, *"Siyasəti-fürusət"* əsərində bədii qəhrəmanın yolçuluğu vasitəsilə müəllif istibdad, daxili köləlik və azadlıq problemlərini ümumbəşəri səviyyədə ümumiləşdirir, İran və Güney Azərbaycanın keçdiyi çoxəsrlik yola işıq tutur. *"Siyasəti-fürusət"* fəlsəfi traktatı Azərbaycan ədəbiyyatında modernist estetik düşüncənin, mifoloji təfəkkürün və siyasi ideologiyanın sintezini nümayiş etdirən mühüm əsərlərdən biridir və Türk fikir tarixində yeni hadisədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

AĞAOĞLU, A. (1939). *Ben neyim*. İstanbul. (69 s.).

AĞAOĞLU, Ə. (2009). *İran və inqilabı*. Bakı: Azərnəşr.

Fikrin karvanı: Görkəmli Azərbaycan tənqidçi və ədəbiyyatşünasları. (1984). Bakı: Yazıçı.

HÜSEYNZADƏ, Ə. (2007). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb. (480 s.).

QARAYEV, Y. (1995). *Tarix: Yaxından və uzaqdan*. Bakı: Sabah. (712 s.).

ŞIXALİYEVA, G. (2022). *Əli bəy Hüseynzadə və Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikri*. Bakı.

TALIBZADƏ, K. (2004). Əli bəy Hüseynzadənin Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrində mövqeyi. *Ədəbiyyat məcmuəsi (AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri)*, C. 18, s. 432.

TURAN, A. (2016, 2 iyul). Coys və Əli bəy Hüseynzadə. *Ədəbiyyat qəzeti*, s. 12–13.

TURAN, A. (2023, 9 sentyabr). Ceyms Coys və Əli bəy Hüseynzadə, yaxud ilk mifo-politik əsərimizi dəyərləndirmək zamanı. *Ədəbiyyat qəzeti*, s. 12–13.

ÜLKEN, H. Z. (1992). *Türkiyede çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları. (505 s.).

YUSİFLİ, C. (1998). *Bədii mətnin sirləri*. Bakı: Mütərcim. (106 s.).

BAKÜ'DE MEKÂNIN DÖNÜŞÜMÜ: AK DEVE VE AK LİMAN

Hande BULDUK

Öğr. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi TÖMER

ORCID: 0000-0001-9612-7775

handebulduk@gazi.edu.tr

ÖZƏT

Bu tədqiqatda Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Elçin Əfəndiyevin "Ağ dəvə" (1985) və Anar Rzayevin "Ağ liman" (1967) romanlarının Bakı mərkəzli məkan kurgusu üzərindən müqayisəli şəkildə araşdırılması məqsəd qoyulur. Türkiyə türkçəsinə də tərcümə olunan bu əsərlərdəki süjet xətləri fərqli zaman kəsiklərində, lakin eyni şəhərdə cərəyan edir. Buna görə də Bakı hər iki romanda fərqli təhkiyə aləmi daxilində birində sosioloji, digərində isə psixoloji tərəfləri üstünlük təşkil edəcək şəkildə yeniden qurulmuşdur. "Ağ dəvə"də Bakı İkinci Dünya müharibəsi öncəsi və sonrası dövrdə ənənəvi dəyərlərin, həmrəyliyin, sevinclərin, itkilərin və kədərin ötürülməsi ilə cəmiyyət şüurunun müəyyənləşdirdiyi kollektiv yaşayış məkanı kimi təqdim olunur; "Ağ liman"da isə modernləşmə prosesinin təsiri ilə fərdiləşmənin, izdiham içində təklaşmanın və fərdin cəmiyyətə özgənləşməsinin ön plana çıxdığı psixoloji şəhər atmosferini əks etdirir. Bu baxımdan Bakı romanlarda həm fiziki fondur, həm də sosial quruluşun zamanla dəyişməsini və fərdin dəyişən ruh halını nümunə gətirən dinamik məkan xüsusiyyəti daşıyır. İki fərqli ədəbi yanaşmanı eyni məkan üzərindən oxumağa imkan verən bu tədqiqatla ədəbiyyatşünaslıqda analoji araşdırmalara töhfə verilməyə cəhd edilmişdir. Nəzərdən keçirilən əsərlər Türk dünyası ədəbiyyatlarında şəhər təmsillərinin necə fərqləndiyini göstərir və Azərbaycanın sosial kimliyinə dair yeni bir baxış bucağı təqdim edir. Eyni coğrafiyada cərəyan edən iki romanın bu müstəvidə qiymətləndirilməsi müqayisənin izahlılığını artıraraq tədqiqata metodoloji cəhətdən də üstünlük qazandırır. Yekun olaraq, "Ağ dəvə" və "Ağ liman" romanlarında Bakının mənası zaman, sosial şərtlər və fərdi qavrayışlar istiqamətində fərqlənir; şəhər həm ənənəvi həmrəyliyi, həm də modern təkliyi əks etdirən ədəbi məkana çevrilir.

Açar sözlər: Elçin Əfəndiyev; Anar Rzayev; Ağ dəvə; Ağ liman; Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq.

ABSTRACT

This study aims to comparatively examine two significant works of Azerbaijani literature Elçin Efendiyev's Ak Deve (1985) and Anar Rızayev's Ak Liman (1967) through the Baku-centered construction of space. Although both novels have been translated into Turkey Turkish and take place in the same city, their plots unfold in different time periods. Accordingly, Baku is reconstructed within two distinct narrative universes, one predominantly sociological and the other largely psychological. In Ak Deve, Baku is portrayed as a collective living space shaped by traditional values, solidarity, joy, loss, and shared sorrow during the period before and after the Second World War. In contrast, Ak Liman reflects a psychological urban atmosphere in which individualization, loneliness amid crowds, and alienation from society come to the forefront under the influence of modernization. Thus, in both novels Baku functions not only as a physical backdrop but also as a dynamic space illustrating the gradual transformation of the social structure and the

shifting emotional states of the individual. By enabling the reading of two different literary orientations through the same urban setting, this study seeks to contribute to the existing literature. The works discussed demonstrate how representations of the city vary within Turkic world literatures and offer a new perspective on Azerbaijan's social identity. Evaluating two novels set in the same geographic space enhances the clarity of the comparison and provides methodological advantages for the study. In conclusion, the meaning of Baku in Ak Deve and Ak Liman diverges according to time, social conditions, and individual perception; the city emerges as a literary space that reflects both traditional solidarity and modern loneliness.

Keywords: Elçin Efendiyev; Anar Rızayev; Ak Deve; Ak Liman; Comparative literature.

Giriş

20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı, özellikle Sovyet hâkimiyetinin etkisi altında şekillenen ideolojik ve estetik yönelimler doğrultusunda önemli değişimler, dönüşümler yaşamıştır. 1920'de SSCB idaresine giren Azerbaycan'da edebiyat, uzun yıllar boyunca sosyalist rejimin realist anlayışının belirleyici çerçevesi içinde gelişmiş; sanat, toplumsal dönüşümü hızlandıran ideolojik bir araç olarak işlevsellik kazanmıştır. Bu süreçte roman türü, "olumlu tip" oluşturma anlayışı, kolektif bilinç vurgusu ve rejimin ideallerini yansıtan kurgusal düzen etrafında şekillenmiştir [Eken, 2023]. Stalin sonrası dönemde baskının görece azalması ve özellikle 1960'lardan itibaren ortaya çıkan yeni nesir anlayışı, Azerbaycan romanında daha bireysel, psikolojik ve eleştirel temaların işlenmesine imkân tanımıştır. Bunun yanı sıra kurgusal metinlerde mekân algısı ve mekânın kurgusal işlevi de belirgin bir hâl almaya başlamıştır. Edebî metinlerde mekân, statik bir yapı, salt fiziksel bir arka plan, dekor unsuru olmaktan çıkarak toplumsal yapının, ideolojik dönüşümlerin ve bireysel ruh hâllerinin yansıdığı dinamik bir anlatı unsuruna dönüşmüştür. Özellikle büyük şehirler, modernleşme, savaş, baskı ve yabancılaşma gibi olguların somutlaştığı birer zemin olarak romanlarda merkezî bir konum kazanmıştır.

Azerbaycan'ın çağdaş dönem edebiyatçılarından Elçin Efendiyev'in Ak Deve (1985) ve Anar Rızayev'in Ak Liman (1967) romanları, hem tematik olarak romandaki ideolojik dönüşümün hem de mekân algısının estetik ve zihinsel düzlemde iki farklı yansımasını sergilemesi bakımından dikkat çekmektedir. Her iki roman da Bakü'de geçmekle birlikte şehir mekânını farklı anlam katmanları üzerinden yeniden inşa etmektedir. Ak Deve'de Bakü, II. Dünya Savaşı'nın gölgesinde geleneksel mahalle kültürü, dayanışma ve kolektif bilinç üzerinden şekillenen sosyolojik bir mekân olarak sunulurken Ak Liman'da modernleşmenin etkisiyle bireyselleşen, yalnızlaşan ve iç dünyasına kapanan karakterler aracılığıyla psikolojik bir şehir atmosferi ortaya konmaktadır.

Bu çalışmada, söz konusu iki roman Bakü merkezli mekân kurgusu üzerinden karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Amaç, aynı coğrafyanın farklı tarihsel ve düşünsel bağlamlarda nasıl yeniden anlamlandırıldığını ortaya koymak ve Azerbaycan romanında mekânın dönüşen işlevini göstermektir. Böylece Bakü'nün kolektif hafızayı taşıyan geleneksel bir mahalle mekânından modern bireyin yabancılaşma alanına evirilen çok katmanlı bir edebî yapıya dönüşümü analiz edilmiştir.

Edebiyatta Mekân

Mekan yalnız arka plan değildir. Şehrin toplumsal ve psikolojik anlam taşımasıdır.

Ak Deve'de Bakü: Toplumsal ve Kolektif Mekân

Elçin Efendiyev'in Ak Deve romanı, II. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası Bakü'sünde geleneksel bir mahallenin yaşadığı toplumsal kırılmaları merkeze almaktadır. Romanın mekânı fiziksel bir mahalle dekoru olmanın yanı sıra kolektif hafızanın, geleneksel değerlerin ve toplumsal dayanışmanın taşıyıcısı olan canlı bir organizmadır. Bu yönüyle Bakü, romanda sosyolojik ağırlıklı bir anlatım evreni içinde inşa edilmiştir.

Ben anlatıcıyla ve sonradan aktarım tekniğiyle kurgulanan romanda 1980'li yıllarda yazar olarak hayatına devam eden roman kahramanı Ali Ekber, çocukluk yıllarına dönerek II. Dünya Savaşı dönemini, 1939-1945 arası süreci anlatmaktadır. Konuşma dilinin biçim ve üslubuyla ilerleyen romanda bayatı, tekerleme, şiir, mit gibi halk edebiyatı örnekleriyle anlatı zenginleştirilmiştir.

Mahalle kültürü, romanın temel mekânsal birimi olarak okura sunulmaktadır. Komşuluk ilişkileri, çocuk oyunları, halk söyleyişleri ve gündelik hayat pratikleri, mekânı folklorik bir zeminle beslemektedir. Nitekim eserde kullanılan folklorik malzemenin, mahalleyi "canlı bir dekor" hâline getirdiği ve geleneksel hayatın sürekliliğini temsil ettiği belirtilmektedir [Yılmaz, 2021: 108]. Bu bağlamda mekân, kültürel sürekliliğin ve toplumsal kimliğin somutlaştığı bir alan işlevi görmektedir. Birlikte yapılan işler, yardımlaşma, paylaşılan sevinçler ve hüzünler roman boyunca ön plandadır.

Savaşın başlamasıyla birlikte romanda mekânsal bütünlükte bir sarsılma gözlenmiştir. II. Dünya Savaşı, bireylerin hayatında olduğu kadar kolektif yapıda da kırılmalara sebep olmuştur. Savaşla birlikte artan yoksulluk, kayıplar, belirsizlik, otorite değişimleri mekândaki dönüşümler üzerinden de görülür kılınmıştır. Geleneksel mahalle düzeni, Sovyet otoritesinin dayattığı yeni yaşam biçimiyle karşı karşıya kalmıştır. Mahalle muhtarının kara Emadin'i, kara deri çizmesi, kara meşin ceketi otoriteyi temsil eden eşyalardır ve aynı zamanda metaforlardır. Öte yandan mahalledeki çatal dut ağacı ve karadut ağacı da savaş öncesi ve sonrası durumlarıyla yine metaforik anlam içerikleri olan unsurlardır:

> *"Dut ağacı, benim ağlayan kara dutum gövdesini tutamayıp budaklarıyla yolumuzdaki duvarları çizerek yere serildi. Ben biraz hafiflemiştim, hatta seviniyordum, artık her şey bitmişti, bütün azaplar, eziyetler sona ermişti. O kara dut artık ağlamayacaktı. Ben birden bu kara dut ağacının mahallemizin erkekleri, gençleri gibi savaşta helak olduğu duygusuna kapıldım."* [Efendiyev, 1999: 200-201]

Romanda mahalle mekânı ideolojik baskı ile geleneksel değerler arasındaki çatışmanın sahnesine dönüşmüştür. Romanın en dikkat çekici mekânsal sembollerinden biri de "ak deve" imgesidir. Halk anlatılarından beslenen bu figür, ölümle ilişkilendirilen mitik bir varlık olarak mahalleye girmiş ve savaş dolayısıyla verilen kayıplarla somut bir hâl almıştır. Ak deve, yitip giden hayatların yanı sıra toplumsal değerlerin çöküşünü de simgelemektedir. Ak devenin, savaş kayıplarıyla bağdaştırılacak şekilde mahalleye gelişi, kolektif bilincin altındaki korku ve kaygıları görünür kılmıştır. İmge, zihinsel bir çağrışım alanı yaratırken mekânın anlam katmanlarını derinleştirmiştir.

Bakü, romanda toplumsal trajedinin ve tarihsel bir kırılmanın taşıyıcısı olan mekândır. Mahalle sakinlerinin yaşadığı değişim, mekânın da dönüşümünü beraberinde getirmiştir. Geleneksel birliktelik çözülmüş, mahalle hem dayanışmanın hem de baskının aynı anda hissedildiği çelişkili bir alan haline gelmiştir. Dolayısıyla Ak Deve'de Bakü, kolektif bilinci merkezine alan sosyolojik bir mekândır. Mekânın anlamı, bireysel psikolojiden ziyade toplumsal yapıyla ilişkilendirilmiştir. Savaş, repressiye uygulamaları ve ideolojik baskılar, mahalleyi tarihsel bir travma alanına dönüştürürken folklorik unsurlar bu travmaya karşı kültürel bir direnç alanı oluşturmaktadır. Böylece şehir, geleneksel dayanışma ile modern ideolojik müdahale arasındaki gerilimin mekânsal temsilini sunmaktadır.

Ak Liman'da Bakü: Psikolojik ve Bireysel Mekân.

Anar Rızayev'in Ak Liman romanı, 1960 sonrası Azerbaycan edebiyatında belirginleşen bireysel ve içsel yönelimin örneklerinden biridir. Roman, Bakü'de yaşayan ve aynı yayınevinde çalışan farklı karakterlerin gündelik hayat kesitleri üzerinden modern şehir insanının ruh hâlini yansıtmaktadır. Bu bağlamda şehir, kolektif bir bilinç alanı olmaktan ziyade bireyin iç dünyasını kuşatan ve çoğu zaman daraltan bir mekân olarak inşa edilmiştir.

Romanın açılış sahnelerinde dahi şehir, kalabalık ve bürokratik bir düzenin içinde sıradanlaşmış bir yaşamı ima etmektedir. Tren istasyonları, resmi daireler, yayınevi ortamı ve apartman daireleri modern şehir düzeninin somut mekânlarıdır. Ancak bu mekânlar okurda Ak Deve'deki gibi bir birlik ve dayanışma duygusu yaratmamakta, aksine bireylerin birbirine yabancılaştığı, yüzeysel ilişkiler kurduğu alanlar hâline gelmektedir. Mekânın bu niteliği, modernleşme sürecinin birey üzerindeki etkisini görünür kılmaktadır.

Psikanalitik çözümleme eksenli çalışmalarda, roman kahramanlarının bilinçaltı, bastırılmış arzuları ve çocukluk izleri üzerinden değerlendirildiği görülmektedir [Güneş, 2020]. Ancak mekân bağlamında bakıldığında asıl dikkat çeken unsur, şehir ortamının bireyin iç dünyasındaki kırılmaları derinleştiren bir işlev üstlenmesidir. Karakterler kalabalık içinde yalnızdır, fiziksel olarak aynı şehide bulunmalarına rağmen zihinsel açıdan birbirlerinden kopuktur. Bu durum, Bakü'yü psikolojik bir atmosfer olarak öne çıkarmaktadır.

Hâkim anlatıcıyla kaleme alınan romanda zaman 5-6 Haziran 1965 tarihlerinden ibarettir. Geçmişe dönüşlerle karakterlere yönelik detaylı bilgiler sunulduğu görülmüştür. Romanda kurgulanan hayatların ortak özelliği büyük şehirde sürülen birbirinden kopukluk ve kalabalık içinde yalnızlıktır. Gündelik yaşamın rutinleri arasında gazeteler, dergiler, spor haberleri (özellikle futbol), rutin iş ve aile toplantıları yer almaktadır.

Romanın başlığında yer alan "liman" metaforu psikolojik mekân anlayışını desteklemektedir. Liman, güvenli bir sığına veya ulaşılmak istenen bir hedefi çağrıştırsa da romanda bu durum tam anlamıyla gerçekleşmemektedir. Karakterlerin içsel huzursuzlukları, mekânın da belirsiz ve geçici bir nitelik kazanmasına yol açmaktadır. Böylece şehir, bireyin ruhsal dalgalanmalarının yansıdığı bir yüzey hâline gelmektedir. Yazar, bu dalgalanmayı ve karakterlerin iç dünyalarını rüyalar, mektuplar aracılığıyla okura sunmuştur.

Ak Liman'da Bakü'nün mekânsal dokusu, mahalle merkezli bir kolektif yapıya dayanmamakta; apartman yaşamı, iş yerleri ve kamusal alanlar üzerinden şekillenmektedir. Bu mekânlar, modern hayatın tekdüzeliğini ve bireyin rutin içinde sıkışmışlığını simgelemektedir. Geleneksel değerler, Ak Liman'da geri planda kalmış; bunun yerini daha bireysel, içe dönük ve sorgulayıcı bir bakış açısı almıştır. Sosyalist realizmin "olumlu tip" anlayışından uzaklaşan bu karakterler sıradan, kararsız ve çoğu zaman edilgen bireylerdir. Bu bakımdan roman, Sovyet döneminin tek tipçi kahraman modeline karşı dolaylı bir eleştiri niteliği sergilemektedir.

Roman kahramanlarından Nemet Namazov için yabancılaşma ve yalnızlaşma farkındalığı, evinin hep aynı manzarayı görecek olan penceresi ve yeni aldığı teypte tuşa bastıkça tekrar eden o anlamsız konuşma ile başlamıştır:

> *"Pencereden görülen manzara ne kadar çekici oluşa olsun. Nemet bu görüntülerden bıkmış olduğunu anladı. Bu görüntülerden nefret ettiğini… Çünkü bu görüntülerin tutsağıydı. Yaşam boyu tutsaklık.*
>
> *Hiçbir zaman bu pencere, bir tren penceresi gibi devinip değişmeyecekti. Bu pencereyi halı gibi, dört çiviyle onun yaşamına mıhlamışlar ve yine bir yaşam boyu bu pencereye bakarak, Kız Kalesi'nin tepesini, Akademi'nin yeni binasını, Bankayı, Değirmeni görecek."* [Rızayev, 1991: 144]

Bir diğer kahraman Sefder Dayı için yalnızlık, elinde kalan tek şeyin sayılarla kurduğu mesleki bağdan ibaret olduğunun vurgulanmasıyla gösterilmiştir. Kimsesi kalmayan bu yalnız adam, arayacak kimseyi bulamadığında kendini arayıp telefonun meşgul çalışıyla avunan biridir. Zaur, baba parasıyla geçinen bir hovardadır ve hayatında anlamlı ve daimi hiçbir şey yoktur. Memmet Nesir, alkol bağımlısıdır ve onun da kimsesi yoktur, kendi kendine tavla oynar.

Roman boyunca Bakü, kolektif hafızayı temsil etmeyerek bireysel yalnızlığı ve yabancılaşmayı derinleştiren bir şehir atmosferini yansıtmaktadır. Mekânın anlamı, toplumsal dayanışma üzerinden değil, bireysel algı ve psikolojik çözülme bağlamında kurulmuştur. Şehir, karakterlerin iç dünyasıyla paralel bir biçimde parçalı ve huzursuz bir görünüm kazanmıştır. Böylece Bakü, sosyolojik bir birlik alanından ziyade modern insanın içsel çatışmalarını taşıyan bir mekâna dönüşmüştür.

Karşılaştırmalı Değerlendirme.

Elçin Efendiyev'in Ak Deve'si ile Anar Rızayev'in Ak Liman'ı, aynı şehir olan Bakü'yü merkeze almalarına rağmen mekânı farklı tarihsel ve zihinsel bağlamlarda anlamlandırmaktadır. Bu farklılık hem yazarların estetik tercihlerini yansıtmakta hem de Azerbaycan toplumunun geçirdiği toplumsal ve ideolojik dönüşümden kaynaklanmaktadır. Böylece şehir, iki romanda da tarihî değişimin göstergesi hâline gelmektedir.

Ak Deve'de mekânın temel birimi mahalledir. Mahalle, kolektif hafızanın, geleneksel değerlerin, dayanışma kültürünün taşıyıcısı konumundadır. Savaş ve Sovyet baskısı, bu mekânın bütünlüğünü zedelerken anlatı boyunca toplumsal bilincin ön planda olduğu görülmektedir. Mekân, bireysel ruh hallerinden çok toplumsal yağının bir yansıması olarak kurgulanmıştır. Şehir, sosyolojik bir alan işleviyle bireylerin mekân içinde eridiği ve kolektif kimliğin parçası olarak ön plana çıktığı bir yerdir.

Ak Liman'da şehir, bireysel algının merkezi konumundadır. Apartman dairelerinde süren hayatlar, kamusal alanlar, iş yerleri karakterlerin iç dünyasındaki sıkışmışlık ve yalnızlığı görünür kılmaktadır. Mahalle gibi kapsayıcı e bütüncül bir mekân yerine parçalı ve geçici alanlar öne çıkmaktadır. Böylece mekân, toplumsal dayanışmadan uzak bir alan olarak modern bireyin yabancılaşmasının göstergesi hâline gelmiştir. Dolayısıyla romanda kolektif bilinçten psikolojik çözülmeye doğru bir geçiş söz konusudur.

İki roman arasında belirgin bir fark olarak Ak Deve'de Bakü'nün toplumu temsil ederken Ak Liman'da bireyi temsil edildiği görülmektedir. Ak Deve'de savaş ve ideolojik baskı, mahalle düzenini sarsarak geleneksel yapıyı dönüştürürken Ak Liman'da modernleşme süreci, bireyin iç dünyasında bir çözülmeye yol açmaktadır. Böylece Bakü, Ak Deve'de tarihsel travmanın ve kolektif direncin alanıyken Ak Liman'da modern yalnızlığın ve psikolojik kırılmanın mekânıdır.

Romanlardaki mekânsal zaman algısında da farklılık vardır. Ak Deve'de tarihi olaylar çerçevesinde bir zaman akışı vardır; savaş ve toplumsal değişim mekânı dönüştüren temel unsurlardır. Ak Liman'da ise zaman daha içsel ve durağandır; gündelik hayatın tekrar eden ritmi, mekânın tekdüzeliğini pekiştirmektedir. Bu durum, şehir algısının da kolektif tarihten bireysel deneyime doğru evirildiğini göstermektedir.

Her iki roman da Bakü'yü farklı anlatı teknikleriyle yeniden üretmiştir. Geleneksel mahalle mekânından modern şehir atmosferine geçiş, Azerbaycan romanında toplumsal yapıdan bireysel bilince yönelen estetik dönüşümün de bir göstergesidir. Bu dönüşüm, mekânın edebî işlevinin genişlediğini ve şehir imgesinin tarihî süreçle birlikte çok katmanlı bir kazandığını ortaya koymaktadır.

Sonuç

Çalışmada, Elçin Efendiyev'in Ak Deve ve Anar Rızayev'in Ak Liman romanlarını Bakü merkezli mekân kurgusu üzerinden incelenmiştir. İnceleme sonucunda, aynı coğrafyada geçen iki romanın şehir mekânını farklı tarihsel ve estetik bağlamlarda yeniden anlamlandırdığı görülmüştür. Ak Deve'de Bakü, II. Dünya Savaşı ve Sovyet baskısının gölgesinde geleneksel mahalle düzeni, kolektif bilinç ve dayanışma ekseninde şekillenen sosyolojik bir mekân olarak kurgulanırken Ak Liman'da modernleşmenin etkisiyle bireyselleşmiş, yalnızlaşmış ve iç dünyasına çekilmiş karakterlerin psikolojik deneyimlerini yansıtan bir şehir atmosferi ortaya çıkmaktadır. Bu farklılık, Azerbaycan romanında toplumsal yapıdan bireysel bilince doğru yönelen estetik dönüşümün mekânsal düzlemdeki karşılığını göstermektedir. Ak Deve'de mahalle, kültürel sürekliliğin ve kolektif hafızanın mekânı olarak işlev görürken Ak Liman'da apartmanlar, iş yerleri ve kamusal alanlar bireylerin yabancılaşma alanlarına dönüşmektedir. Böylece Bakü, geleneksel dayanışmayı temsil eden bütüncül bir mekândan modern insanın içsel çatışmalarını taşıyan parçalı bir şehir imgesine evirilmektedir.

Çalışmada, Azerbaycan romanında mekânın hem fiziksel bir arka plan hem de toplumsal ve psikolojik dönüşümün aktif bir unsuru olarak ele alındığı görülmüştür. Aynı şehir üzerinden iki farklı anlatı tekniğinin karşılaştırılması em 1960 sonrası Azerbaycan nesrindeki değişimi hem de sosyalist realizm sonrası estetik yönelimi görünür kılmaktadır. Bu bağlamda Bakü, kolektif hafızadan modern yalnızlığa uzanan çok katmanlı bir edebi mekân olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

EFENDİYEV, E. (1999). *Ak Deve* (A. Duymaz, Çev.). İstanbul: Ötüken Yayınları.
RIZAYEV, A. (1991). *Ak Liman* (İ. Kurtulan, Çev.). İstanbul: Simavi Yayınları.

ELEKTRON LİSTE

URL-1. Eken, C. (2023). "1970 Sonrası Sovyet Dönemi Azerbaycan Romanında Sosyalist Realizm Eleştirisi".https://doi.org/10.55666/folklor.1318835 [Erişim tarihi: 23.10.2025].
URL-2. Güneş, A. C. (2020). "Psikanalitik Bir Çözümleme Örneği: Anar Rızabayev'in Ak Liman Romanı".https://doi.org/10.31455/asya.737296 [Erişim tarihi: 08.01.2026].
URL-3. Yılmaz, F. (2021). "Elçin Efendiyev'in Ak Deve Romanında Yapı ve İzlek".https://doi.org/10.46250/kulturder.921958 [Erişim tarihi: 05.12.2025].

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ HEKAYƏLƏRİNDƏ YURDA QAYIDIŞ MOTİVİ

Hənifə SƏLİFOVA
AMEA, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, elmi işçi

Orcid id: 0000-0003-4130-5372

henife.selifova87@mail.ru

ÖZƏT

2020-ci ildə Azərbaycan Ordusunun əldə etdiyi Qələbə nəticəsində işğaldan azad olunmuş torpaqlara dönüş reallığa çevrildi. Bu tarixi hadisə ədəbiyyatda "yurda qayıdış" motivinin yeni mərhələdə bədii-estetik dəyərləndirilməsinə zəmin yaratdı. Əsərlərdə artıq "yurd həsrəti"nin yerini "yurda dönüş sevincinin" ifadəsi tutur. Müharibədən sonrakı ədəbiyyatda bu motiv yalnız nostalji deyil, milli qürur, ədalətin bərpası, tarixi haqqın zəfəri kimi təqdim olunur. Əgər işğal dövründə yurda qayıdış daha çox həsrət, nisgil və qayıdış arzusu ilə əlaqələndirilirdisə müasir əsərlərdə artıq zəfər, dirçəliş, quruculuq və gələcəyə inam ön plana çıxır. Qarabağ mövzusunda yazılmış nəsr əsərlərində "yurda qayıdış" motivi xüsusi önəm kəsb edir. Bu motiv ədəbiyyatın milli kimlik dəyərlərini ifadə etməsinə, insanların şəxsi və ümumi yaddaşının qorunmasına xidmət edir. Hekayələrdə tez-tez rast gəldiyimiz "doğma torpağa dönmək arzusu", "uşaqlıq xatirələri ilə yoğrulmuş məkanlara qayıdış" obrazları milli ruhun yaşadılmasında mühüm yer tutur. Təqdim olunan məqalədə Şərif Ağayarın "Qayıdış" və Mübariz Örənin "Çinar yazıları" hekayələri bu kontekstdə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Şərif Ağayar "Qayıdış" hekayəsində yaddaş poetikasından istifadə edir. İllərin həsrəti, kəndə qayıdış arzusu, uşaqlıq xatirələri, əmiyə bağlılığın simvolik səhnələrlə təqdim olunması oxucunu nostalji duyğulara aparır, şəxsi talelərin fonunda milli faciənin ölçülərini göstərir. Müəllifin təsvirlərində gerçəkliklə xəyali obrazlar birləşir, yuxular, xatirələr və illüziyalar sanki həyatın özünə çevrilir. "Çinar yazıları"nda müharibənin təsviri yoxdur, amma müharibənin nəticəsi hər səhnədə hiss olunur. Müəllif döyüşdən deyil, döyüşdən sonrakı insan həyatından danışır. "Çinar yazıları"nda məkan da bədii funksiyaya malikdir. Viran qalmış kənd, qurumuş kəhriz, yoxa çıxmış çinar bunların hər biri yaddaşın boşalmasının, kimliyin itirilməsinin poetik göstəricisidir. Hər iki hekayədə yurda qayıdış motivi yüksək bədii sənətkarlıqla təqdim olunur.

Açar sözlər: Qarabağ mövzusu; Hekayə; Yurda qayıdış; Şərif Ağayar; Mübariz Örən.

ABSTRACT

As a result of the victory achieved by the Azerbaijani army in 2020, the return to the lands liberated from occupation became a reality. This historical event laid the foundation for a new stage in the artistic and aesthetic evaluation of the "return home" motive in literature. In these works, the expression "homesickness" is now replaced by the expression "joy of returning home." In post-war literature, this motive is presented not only as nostalgia, but also as national pride, the restoration of justice and the triumph of historical right. While during the occupation, returning home was associated more with longing, nostalgia, and a desire to return, in contemporary art, victory, rebirth, creativity, and faith in the future come to the fore. The motive of "returning home" has a special significance in prose works dedicated to the Karabakh theme. This motive helps literature express the values of national

identity and preserve the personal and collective memory of people. The images of “the desire to return to one’s homeland” and “to return to places that hold childhood memories,” which we often encounter in stories, play an important role in preserving the national spirit. In this article, the stories “Return” by Sharif Agayar and “Inscriptions on Plane Trees” by Mubariz Oren were included in the study in this context. Sharif Agayar uses the poetics of memory in his story “Returning”. The depiction of longing, the desire to return to the village, childhood memories, and affection for an uncle through symbolic scenes evokes nostalgic feelings in the reader and shows the scale of the national tragedy against the backdrop of personal destinies. In the author's descriptions, reality and imaginary images merge, and dreams, memories, and illusions seem to become life itself. There is no depiction of war in "Inscriptions on Plane Trees" but the consequences of war are felt in every scene. The author does not talk about the war, but about human life after the war. In "Inscriptions on Plane Trees" space also has an artistic function. The ruined village, the dried-up grove, the vanished plane tree - each of these is a poetic indicator of the emptying of memory and the loss of identity. In both stories, the motive of returning homeland is presented with high artistic skill.

Keywords: Karabakh issue; Story; Return home; Sharif Aghayar; Mubariz Oren.

Giriş

Qarabağ mövzusunda yazılmış nəsr əsərlərində “yurda qayıdış” məfhumu xüsusi önəm kəsb edir. Çünki bu məfhum ədəbiyyatın milli kimlik dəyərlərini ifadə etməsinə, xalqın yaddaşının qorunmasına xidmət edir. Hekayələrdə tez-tez rast gəldiyimiz “doğma torpağa dönmək arzusu”, “uşaqlıq xatirələri ilə yoğrulmuş məkanlara qayıdış istəyi” kimi ifadələr reallığa çevrilir.

Bu çərçivədə Şərif Ağayarın “Qayıdış” hekayəsi yazıçının əvvəlki əsərlərinin yalnız bir fərdin yaşantılarını deyil, bütöv bir toplumun dərdini, həsrətini və iç dünyasındakı qırılmaları əks etdirir. Hekayənin mərkəzində uzun illərdən sonra doğma kəndinə qayıdan bir qəhrəmanın daxili sarsıntıları dayanır. Kənd illər öncə müharibə və məcburi köçkünlük nəticəsində tərk edilmiş, indi isə azadlıqdan sonra yenidən sahibinə qovuşmuş bir məkandır. Qəhrəman kəndə qayıdanda keçmişin izləri ilə qarşılaşır: uçuq evlər, dağılmış həyətlər, dağıdılmış məzarlar, lakin eyni zamanda torpağın dirçəlmək, yenidən həyat tapmaq istəyini hiss edir. Onun baxışları ilə kənd keçmiş ağrının, yeni ümidin rəmzinə çevrilir. Əsərin gedişində hadisələr əsasən qəhrəmanın daxili monoloqları, xatirələri və təsəvvürləri vasitəsilə təqdim olunur. Müəllif zahiri hadisədən çox qəhrəmanın psixoloji vəziyyətini keçmişlə indiki zaman arasındakı ziddiyyəti, yaddaşla reallıq arasındakı uçurumu açmağa çalışır. Qəhrəmanın Cəfər əmimlə bağlı xatirələri süjetin emosional yükünü artırır. Cəfər əmi obrazı keçmiş nəsillərin, torpağa bağlılığın simvoludur. Onun xatirəsi vasitəsilə qəhrəman öz mənəvi köklərini xatırlayır və “qayıdış” təkcə fiziki məkan dəyişməsi deyil, eyni zamanda ruhi-mənəvi dönüş, insanın öz köklərinə dönməsi kimi təqdim olunur.

Süjetin kulminasiya nöqtəsi qəhrəmanın dağılan evin qalıqları arasında keçmişi xatırlaması və eyni anda azad edilmiş torpağın nəfəsini duyması ilə baş verir. Bu məqamda keçmişin ağrısı ilə gələcəyin ümidinin qovuşması hekayənin əsas ideya xəttini formalaşdırır.

Hekayənin final səhnəsi qəhrəmanın uçuq damın açıq yerindən göy üzünə baxması zahirən sadə bir epizod təsiri bağışlasa da əsərin fəlsəfi məzmununu və ideyasını tam şəkildə ehtiva edir. Bu baxış maddi aləmlə mənəvi aləm arasında keçid, keçmişlə gələcəyin qovuşduğu məqam kimi yozulur.

Əsərdə müəllif yaddaş poetikasından istifadə edir. İllərin həsrəti, kəndə qayıdış arzusu, uşaqlıq xatirələri, əmiyə bağlılığın simvolik səhnələrlə təqdim olunması oxucunu nostalji duyğulara aparır, şəxsi talelərin fonunda ümummilli faciənin ölçülərini göstərir. Müəllifin

təsvirlərində gerçəkliklə xəyali obrazlar birləşir, yuxular, xatirələr və illüziyalar sanki həyatın özünə çevrilir. Əmiyə aid hər bir detal onun gülüşü, davranışı, hətta yoxluğu qəhrəmanın həyatına yön verən əsas gücə çevrilir.

Elnarə Akimova "Qayıdış" hekayəsi haqqında yazır ki: *"Bu hekayədə Şərifin nəsri artıq birbaşa varlıq fəlsəfəsi, dərk olunmuş bədii şüur, bədii düşüncə səviyyəsindədir. Problematikanı da məhz çağımızı düşündürən müharibə, qayıdış və insan məsələlərindən götürür. Yeni reallıqlar, yeni ictimai-siyasi proseslərlə əhatələnən insan və onun mənəvi durumu, təbəddülatları varlığından necə keçirməsi, sarsıntılarını necə adlaması və s."* [Akimova, 2025: 12]

Elnarə Akimova "Qayıdış" hekayəsini sırf müharibə mövzusunda yazılmış əsər kimi deyil, daha dərin fəlsəfi və varoluş səviyyəsində qiymətləndirir. Onun fikrincə, bu əsərdə müəllif insanın təkcə sosial-məişət qayğılarını deyil, eyni zamanda, varlıq problemlərini də ön plana çıxarır.

Şərif Ağayarın "Qayıdış" hekayəsi psixoloji realizm üslubunda yazılmışdır. Müəllif qəhrəmanın daxili monoloqları, xatirələri və xəyal-gerçəklik keçidləri vasitəsilə travma sonrası psixoloji halı təsvir edir. Hekayənin süjeti zahirən sadədir: qəhrəman uzun illərdən sonra kəndə işğaldan azad olunan doğma yurda qayıtmaq barədə xəbər alır. Lakin bu səfər onun üçün yalnız coğrafi dönüş deyil, itkilərlə dolu keçmişə, itirilmiş dəyərlərə qayıdış mənasındadır.

Hekayədə əsas bədii təsir gücü dialoqlardan və daxili düşüncələrdən qaynaqlanır. Diqqət çəkən məqamlardan biri də müəllifin emosional təsvirlərdən uzaq durması, hadisəni sakit və lakonik dillə ifadə etməsidir.

Mübariz Örənin "Çinar yazıları" hekayəsi də Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun bədii-estetik təqdimatında mühüm mərhələ kimi dəyərləndirilə bilər. Müəllif bu hekayədə müharibənin doğurduğu faciələri, xalqın qələbə sonrası yaşadığı oyanışı, eyni zamanda keçmiş travmaların izlərini bədii müstəviyə gətirir. Əsərin mərkəzində yaddaş, torpaq, kimlik və qayıdış anlayışları dayanır. Bu anlayışlar poetik simvollar, milli varlığın əsas dayaqları kimi təqdim olunur. "Yaddaş" itirilmiş kəndlərin, viran qalmış yurd yerlərinin və insanların yaddaşında yaşayan xatirələrin bədii ifadəsidir. "Torpaq" coğrafi məkan, kimliyin, varlığın daşıyıcısıdır. "Kimlik" müharibə və köçkünlük şəraitində sarsılan, lakin yenidən dirçələn mənəvi bütövlüyü təcəssüm etdirir.

"Çinar yazıları"nda müharibənin təsviri yoxdur, amma müharibənin nəticəsi hər səhnədə hiss olunur. Müəllif döyüşdən deyil, döyüşdən sonrakı insan həyatından danışır.

Çinar obrazı əsərin əsas simvoludur. Çinar min illərlə yaşayan, kökləri dərinlərə işləyən ağac kimi xalqın tarixi kökünü təcəssüm etdirir. Çinarın gövdəsindəki yazılar isə nəsillərin izləri, itkilərin və xatirələrin rəmzidir.

Arabaçı Tağı obrazı köksüz qalan, kimlikdən məhrum edilmiş insan faciəsini göstərir. Onun "öz adım heç it dəftərində də yoxdu" deməsi, əslində, məcburi köçkünlərin, ata yurdunu itirmiş insanların yaşadığı şəxsiyyət böhranının poetik ifadəsidir.

Hekayənin başlanğıcında müəllif Şuşanın işğaldan azad olunması xəbərini, Bakının küçələrində insanların sevincini təsvir edir. Müəllif qələbənin hərbi-siyasi, milli-mənəvi hadisə olduğunu göstərir. Publisistik pafosun güclü olması həmin anın real emosional ovqatını oxucuya daha təsirli ötürməyə xidmət edir.

Qələbə sevincinin təsvirindən dərhal sonra müəllif diqqəti xalqın keçmişdə yaşadığı ağrılara yönəldir. İtirilmiş kəndlər, dağıdılmış yurd yerləri, yaddaşdan silinən həyat hekayələri xatırlanır. Bu keçid əsərdə xüsusi bədii kontrast yaradır. Sevinci dərhal kədər izləyir, bu da oxucuda emosional gərginlik və tarixi prosesin mürəkkəbliyi barədə düşüncə oyadır: xalq qələbə sevincini yaşasa da, yaddaşında itkilər, dağıntılar, viran yerlər və məhrumiyyətlər qalır.

Cavanşir Yusifli qeyd edir ki: *"Mübariz Örənin "Çinar yazıları nəsrimizdə son illərin*

həm qatmaqarışıq, həm də çox gərgin, həm də sevincli (kədər, faciəqarışıq) illərinin əksi baxımından, şübhəsiz ki, maraq doğurur." [Yusifli, 2024: 29]

Cavanşir Yusifli Mübariz Örənin "Çinar yazıları" hekayəsini müasir nəsrimizin mühüm nümunəsi kimi qiymətləndirir. Onun fikrincə, əsər son illərin gərgin, qarışıq və sevincli, yəni faciə və şadlıqla dolu dövrlərinin bədii əksidir. C.Yusifli qeyd edir ki, gələcəkdə bu hadisələrin bədii təqdimatı fərqli rakurslardan, yeni baxış bucaqları ilə aparılacaq, çünki hadisələrin daxili qatları çox zəngindir və onları tam anlamaq üçün müasir, hətta ultra-müasir ədəbi üsullar tələb olunur.

Mübariz Ören "Çinar yazıları" hekayəsində bədii üslub baxımından xüsusi bir yanaşma nümayiş etdirir. Əsərdə poetik təsvirlər və publisistik ton birləşir. Poetik təsvirlər hekayəyə estetik dəyər qatmaqla yanaşı, oxucuda vizual və emosional təsir yaradır. Publisistik ton isə hekayəyə reallıq gətirir. Müəllif oxucuya hadisələrin ictimai, fərdi aspektlərini çatdırır: xalqın ümumi duyğusu sevinc, qürur, dərd və itki və fərdi yaşantılar narahatlıq, ümidsizlik, xatirələrin ağır yükü paralel göstərilir.

Nəticə

Təhlilə cəlb etdiyimiz hər iki hekayə, postqələbə ədəbiyyatının seçilən nümunələridir. Hər iki əsərin mərkəzində qələbə həyəcanı, keçilmiş ağrılı günlərə ekskursiya, qazanılmış zəfərin arxasında dayanan mənəvi-psixoloji sarsıntılar və bugünümüz dayanır. Bu hekayələr xalqın qəhrəmanlıq salnaməsinin bədii prizmada təqdimi baxımından da örnək sayıla bilər. Ümid edirik ki, Ali baş Komandanın rəhbərliyi və şəhidlərimizin qəhrəmanlığı nəticəsində əldə etdiyimiz qələbənin ədəbiyyatda inikası bundan sonra daha da təkmilləşəcək və dəyərli nümunələrlə zənginləşəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

AKİMOVA, E. (2025). "Qayıdış" – keçmişlə gələcək arasındakı yoxluqda. *Ədəbiyyat qəzeti*, 24 yanvar 2025, (3), s. 12.

ÖRƏN, M. (2024). "Çinar yazıları". https://edebiyyatqazeti.az/news/proza/12117-cinar-yazilari [Giriş tarihi: 08.09.2024].

ŞƏRİF, A. (2025). "Qayıdış". https://kulis.az/xeber/senet/qayidis-serif-agayarin-yeni-hekayesi-58395 [Giriş tarihi: 14.01.2025].

YUSİFLİ, C. (2024). "Çinar yazıları" və digər mətləblər haqqında. *Ədəbiyyat qəzeti*, 21 sentyabr 2024, (36), s. 29.

HÜSEYİN NİHAL ATSIZ'IN "RUH ADAM" ROMANI DOĞAÜSTÜ OLAYLAR BAĞLAMINDA

Hicran AHMED
Doktora ögrencisi
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Nizami Gencevi Edebiyat Enstitüsü

ORCİD ID: https://orcid.org/ 0009-0007-6435-494X

ahmedova_hicran@mail.ru

ÖZƏT

Hüseyin Nihal Atsız Türk ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan görkəmli şəxsiyyətlərdəndir. O, yarım əsrlik ömrünü Türkçülük məfkurəsinin və Türk ideologiyasının yayılmasına həsr etmişdir. Müəllif əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatının ədəbi növlərindən geniş istifadə etmişdir. Tarixi roman ustası kimi tanınan Hüseyin Nihal Atsızın 1972-ci ildə işıq üzü görən "Ruh adam" romanı Türk ədəbiyyatında böyük maraqla qarşılanmışdır. Məqalədə müəllifin bu romanı psixoloji-fəlsəfi və ideoloji aspektlərdən təhlil olunur; eyni zamanda Nazan Bəkiroğlunun "Ruh Adam üzərinə bir təhlil təcrübəsi", Zübeydə Güllücənin "Ruh Adam romanı üzərinə fərqli bir təcrübə" və Yunis Əmrə İspirin "Ruh Adam: Əski dostlar üzərinə dərinləməsinə tədqiqat" məqalələrinə istinad edilir. Hüseyin Nihal Atsız "Ruh adam" romanına bir Uyğur xalq nağılı ilə başlayır. Əsər biri digərinin rəmzi olan iki əsas hadisəni əhatə edir. Birinci hadisədə nağılın baş qəhrəmanı Yüzbaşı Burkayın həyat faciəsi, ikinci hadisədə isə onun iki min il sonra Yüzbaşı Səlim Pusat kimi yenidən təzahür etməsi əks olunur. Romanda ruhun dünyaya yenidən gəlişi (reinkarnasiya), sədaqət, fədakarlıq, xəyanət, tənhalıq hissi, ümidsiz sevgi, kədər, ölüm, özündəgözləmə və melankolik ruh halı kimi hisslər və inanclar əksini tapır. Bu roman yazarın sadəcə ədəbi xəyali məhsulu değil, ideoloji dünyagörüşünün bariz təzahürüdür. Hüseyin Nihal Atsız "Ruh adam" əsərində fövqəltəbii hadisələr vasitəsilə öz nəfsi ilə mübarizə aparan Səlim Pusatın həyat hekayəsindən bəhs edir. Səlim Pusatın həyat yoldaşı Ayşə fədakar, sədaqətli, səbirli və Səlimin laqeyd münasibətinə baxmayaraq onu sevən, hər zaman yanında olan bir qadındır. O, Qız liseyində ədəbiyyat müəllimi işləyir. Roman müəllif tərəfindən həyat həqiqətlərinin simvollaşdırıldığı və oxucu üzərində dərin təsir buraxan təkraredilməz bir əsərdir.

Açar sözlər: Ruh adam; Reinkarnasiya; Sevgi; Fövqəltəbii; Tənhalıq.

ABSTRACT

Hüseyin Nihal Atsız is a figure who holds a unique place in Turkish literature. He dedicated half a century of his life to the spread of Turkish nationalism and Turkish ideology. The author has used literary genres from oral folk literature in his works. The publication of Hüseyin Nihal Atsız's novel "The Soul Man" in 1972, by an author known for his historical novels, was met with great interest in Turkish literature. This article examines his novel "The Soul Man" from a psychological-philosophical and ideological perspective, and refers to Nazan Bekiroğlu's "An Analytical Essay on Soul Man", Zübeyde Güllüce's "An Unconventional Essay on the Novel Soul Man" and Yunis Emre İspir's "Soul Man: An In-

Depth Examination of Old Friends". Hüseyin Nihal Atsız begins his novel "Ruh Adam" with a Uyghur folk tale. The novel tells of two events, one symbolizing the other. The first event depicts the life tragedy of Captain Burkay, the protagonist of the fairy tale; the second, Captain Burkay's reappearance two thousand years later as Captain Selim Busat. The novel reflects emotions and beliefs such as the rebirth of the soul, loyalty, sacrifice, betrayal, loneliness, hopeless love, sorrow, death, alienation from oneself, and a melancholic state of mind. In his novel "The Soul Man" Hüseyin Nihal Atsız recounts the life story of Selim Pusat, who struggles with his own ego through supernatural events. Ayşe is Selim Pusat's wife; a devoted, loyal, patient woman who loves him despite his indifferent attitude and is always by his side. Ayşe is a literature teacher at a Girls' High School. The novel is a work in which the author symbolizes life events, leaving a powerful impact on the reader.

Keywords: Soul Man; Reincarnation; Love; Supernatural; Loneliness.

Giriş

Hüseyin Nihal Atsız'ın romanları arasında yer alan *"*Ruh Adam" romanı Türk edebiyatı tarihi içinde müstesna bir konumu haiz olan ve bu konumu fazlasıyla hak eden önemli eserlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Eser 1972'de yayımlanmış olsa da, 1951'de yazıldığı bildirilir. Bu romandan önce Hüseyin Nihal Atsız, tarihi romanlar yazarı olarak tanınsa da "Ruh Adam" romanıyla Türk edebiyatında doğaüstü olaylar ve sembolizm açısından zengin olan fantastik roman türüne katkıda bulundu. Zübeyde Güllüce yazıyor: *"Atsız'ın bu romanını tahlil etmək mutlaka çok zor olacak, biz yalnızca kıyısından tutunalım"* [Güllüce, 2020]. Araştırma sırasında, "Ruh Adam" romanının psikolojik, sosyal, gündelik ve doğaüstü olaylar bağlamında çok önemli, Hüseyin Nihal Atsız'ın romanları arasında eşsiz bir yere sahip olduğu ve okuyucu üzerinde güçlü bir psikolojik etki bıraktığını görüyoruz. Bekiroğlu'nun dediği gibi: *"Ruh Adam" sözünü ettiğimiz bu öğe bakımından son derece zengin ve dikkate değer bir romandır. Roman realite sınırları içinde şekillenmeye başlar, giderek artan bir tempoda olaylara karışan olağanüstü öğesi nihayet romanın bütün dokusuna nüfuz eder ve neticelenmeye rengini verir"* [Bekiroğlu, 2014: 11].

Selim Pusat'ın psikolojik durumu, kişiliğinin parçalanmış bir benlik üzerine kurulu olduğunu gösteriyor. Bir yandan, eserde onu üç yıl öncesine kadar orduda başarı elde etmiş, Harp Akademisinde okumuş, askerliği meslek deyil, bir inanç olarak kabul etmiş, harp tarihini derinlemesine bilen, hayatın anlamını yalnızca savaşta gören ve Türklük ideallerine, askeri onura ve tarihi göreve bağlı bir kişi olarak tanıyoruz. Öte yandan, dönemin sosyo-tarihsel gerçeklikleriyle çatışma halinde bulunan, yenilgi duygusuyla örselenmiş, yalnızlaşmış ve duygusal açıdan yıkılmış, doğaüstü hadiseler bağlamında ölüm olgusu ile yüzleşen bir Selim Pusat figürü söz konusudur. Bu ikili yapı, karakterin psikolojik düzlemde dissosiyatif bir bölünme yaşamasına zemin hazırlamaktadır. Psikolojik bir bakış açısıyla ele alındığında, "Ruh Adam" romanı, baş kahramanı Selim Pusat'ın şahsında derin içsel parçalanma, kimlik krizi ve patolojik aşk temalarını barındıran karmaşık bir eser olarak ortaya çıkmaktadır. Bekiroğlu yazıyor ki: *"Ruh Adam" romanının baş erkek kahramanına verilen Selim Pusat adı, aynı zamanda Atsız'ın kullandığı takma adlardan bir tanesidir"* [Bekiroğlu, 2014: 2].

Roman boyunca Selim'in davranışlarında ölüm içgüdüsünün belirgin izleri gözlemlenmektedir, yalnızlığa yönelme, toplumsal ilişkilerden uzaklaşma ve yaşamdan geri çekilme eğilimi bu durumun somut göstergeleri olarak ortaya çıkmaktadır. Yazar, kahramanının daha önce de ölüme büyük bir rağbet beslediğini, davası ve fikri uğruna ölmeyi eşsiz bir güzellik ve yücelik olarak değerlendirdiğini okucuya aktarmak suretiyle, Selim'in ölüme rağbet beslemesi'nin ölümü bir son olarak değil, ideale sadakatin zirvesi olarak kavradığını

göstermektedir. *"Ölməyi gözəllik və böyüklük olarak görmek"* ifadesi yazarın ortaya koyduğu kahramanlık anlayışını yansıtır. Burada kahramanlık, fiziksel güçten ziyade manevi güç ve ideolojik sadakatle ölçülür. Ölüm eylemi bir trajedi olarak değil, bir zirve noktası olarak sunulur. Genel olarak, ölüm teması edebiyatta her zaman kendine özgü bir şekilde yansıtılmış bir olgudur. Ölüm sadece biyolojik bir süreç değil, aynı zamanda felsefi, dini ve psikolojik yönleriyle hafızalarda yer eden bir kavramdır. Çoğu din, ölümden sonraki hayata, ruhun varlığına ve yeniden doğuşa inanır. Örneğin, Budizm'de ölüm, ruhun yeni bir bedende yeniden doğmasına (reenkarnasyon) yol açar ve kişi mükemmelliğe ulaşana kadar birkaç yaşam sürer. Hüseyin Nihal Atsız dindar olmasa da geniş dini bilgilere sahip olması bu eserde kendini göstermektedir.

İki bin yıl önce yaşamış Yüzbaşı Burkay'ın ruhunun Selim Pusat'ta, onun sevdiği Açığma-Kün'ün ruhunun ise Selim Pusat'ın sevdiği Güntülü'de tecelli etmesi, Hüseyin Nihal Atsız'ın Budizm diniyle yakından tanışık olduğunu göstermektedir.

Eserde Uygur masalını tartışırlarken Selim ile Ayşe'nin diyaloğunda yazar, Ayşe'nin diliyle Selim'in çok sevdiği hükümdar Mete Han döneminde yaşamış bir askerin hayatından bahseder ve Selim'de Mete Hanın askerlerinin özelliklerini taşıdığını açıkça ortaya koyar. Ayşe diyor: *"Denilebilir ki sen Mete ordusunun hiç ihtiyarlanmadan bugüne erişmiş bir subayısan. Tenasüh akidesinin lehinde delil arayanlar seni görmelidir"* [Atsız, 2023: 21]. Eseri okurken okuyucuyu rahatsız eden soru şudur ki yazar eserde neden reenkarnasyon temasını kullanmaktadır ve bununla okuyucuya hangi mesajı vermek istemektedir. Tam da bu sorulara cevap, "Ruh Adam" romanının doğaüstü olaylar bağlamında incelenmesiyle bulunabilir.

Eser bir Uygur masalıyla başlar. Kızlar Lisesinde öğretmen olarak çalışan Ayşe Pusat, Osmanlı döneminin askeri kurallarını beğenen, cumhuriyetçilere karşı olan ve monarşiyi destekleyen eşi Selim Pusat'a Uygurcadan çevirdiği masalı okur. Ayşe'nin araştırmasına göre, öyküdeki olaylar 10. yüzyılda Mete döneminde geçmektedir. Türk devletinin ordusunda görevli bir asker büyük bir günah işler. Günahı, evli olduğu halde güzel bir kıza aşık olmasıdır. Asker, günahının cezasını büyük bir ahlaki acıyla, çok ağır bir şekilde öder. Her defasında Çam ağacının yanında sevdiği Açığma-Kün'ü görüp döndüğünde içindeki ateşi söndürmek için mabede gider, Tanrı'ya yalvarır ve bir daha Çam ağacının yanına gitmemeye karar verir. Ancak sözünü tutamaz, çünkü işlediği günahın bedelini acı çekerek ödemek zorundadır. Savaşa katılır, kalkansız, miğfersiz savaşır, ölmek için atına zırhsız biner. Oklar ve kılıçlar sağından solundan geçer, fakat hiçbiri ona değmez; çünkü Tanrı onu ıztırap çekmesi için korumaktadır.

Gözünü bürüyen aşkı uğruna şeytanların ordusunda asker olmaya bile razıdır; karısını Ejderhalar Kağanı Naranta'ya verirken hiç tereddüt etmez. Karısı ölürken ellerini göğe kaldırıp beddua eder. *"Burkay! İyiliğe kemlik ettin. Tanrı seni bedbaht etsin! Kıyamete kadar dünyaya her gelişinde ruhun ıztırap içinde çalkalansın!"* [Atsız, 2023: 14]. Tanrı kadının bu duasını kabul etti. *"Burkay ölmekle ıztıraptan kurtulmuş olmadı. Her yıl bahar olup çiçikler açtıkça Açığma-Kün'ü görüp sevdiği Çam ağacının yanında ruhu dolaşıyor, "Iztırap çekiyorum, sen de beni seviyormusun?"* diye inliyor [Atsız, 2023: 16].

Tüm düşüncelerinde sert bir tutum sergileyen, daha keskin bir ifadeyle radikal olarak nitelendirilebilecek olan Nihal Atsız, doğaüstü olayların tasvirinde de aynı keskinliği ortaya koymaktadır. İki bin yıl sonra ruhu Selim Pusat'ta tecelli eden Burkay'ın çekdiyi cezanın yeterli olmadığı düşünülmekte, bu nedenle onun ruhunun da azap içinde kıvranması ve dünyaya her gelişinde aynı cezanın yeniden tekrarlanması arzu edilmektedir.

Bu nedenle Selim Pusat da kendisinden yirmi beş yaş küçük bir kıza aşık olduğu için ıztıraplar yaşamaktadır. Hüseyin Nihal Atsız, eserde günah–ceza–ıztırap çizgisi üzerinde gelişen sembolik bir manzara yaratıyor, işlenen günahın kaçınılmaz bir sonucu olarak ilahı bir cezaya işaret etmektedir. Eserin temel çatışma hattı, evli olmasına rağmen başka bir

kadına duyulan aşk üzerine kuruludur ve meydana gelen tüm olaylar da bu çizgi etrafında gelişmektedir.

Olaylar eserde hem etik bir bağlamda-aileye ihanet hem de dini ve manevi bir bağlamda-Tanrı karşısında işlenen günah bağlamında sunulmaktadır. Ancak dikkat çekici olan husus, ne Burkay'ın ne de Selim Pusat'ın fiziksel bir ceza almaması, onların cezalarının daha çok manevi bir nitelik taşımasıdır. Burkay, ölmekle dahi bu cezadan kurtulamamakta, bu durum ise klasik dini tavramlarda olduğu gibi cezanın ahirete ertelenmesinden ziyade, döngüsel zaman anlayışına - her bahar yeniden tekrarlanan bir azaba bağlandığını göstermektedir. Hem Uygur masalında hem de Selim Pusat'ın aşkında belirgin bir paradoksallık söz konusudur. Bu aşk hem kutsal hem de yıkıcı bir karakter taşımaktadır. *"Burkay Tanrı'ya yalvarır, ancak yine de Çam ağacının yanına geri döner. Selim ise intihar eden arkadaşı Şeref'in sözlerini dinler, ama Güntülü damarlarında alev gibi dolaşıyor, beyninde şimşek gibi çakıyordu"* [Atsız, 2023: 227].

Selim, kurtulamayacağı bu sevdaya düştüğünden beri son zamanlarda eşi Ayşe ile çok nadiren konuşuyordu. Ayşe ise kocasını uzaktan izliyor, onu çıldırtacak hiçbir şey yapmıyordu, Selim sürekli kendi düşüncelerinin tılsımı içinde kendi kendisiyle mücadele ediyor, bazen gözlerinden perde kalkıyor ve gerçekleri görmeye başlıyordu. *"Güntülü'nün okuduğu şiir ve şiiri okurken sesinde yükselen öldürücü ahenk...Ve sonra Selim'e bin yıl, iki bin yıldan beri yaşadığını söylemesi, ben de o zamandan beri yaşıyorum demesi ve "Ben o zaman ok atılmayanlardan biriydim!" diye tamamlaması... Bütün bunlar kendisini Selim'e sevdirmek için birer sebep değil miydi? Selim gözlerinden perde kalkan bir insan gibi gerçekleri görmeye başlıyordu. Artıq heçbir şüphesi kalmamıştı: Güntülü aşk konusunu şüuraltına atmış bulunan Selim'e hem güzellığını, hem de zekasını kullanarak kendisini zorla, evet zorla sevdirmişti"* [Atsız, 2023: 204-205].

Hüseyin Nihal Atsızın eserinde anlattığı doğaüstü olaylardan biri, Selim'in iç dünyasının fırtınaları arasında dostu Şeref'i yanında hissetmesi, onu duyması ve Şeref'ın Selim'in yaptığı davranışlarına göre onu haksız bulması durumudur. Şeref dostu için gözyaşı döker, bir zamanlar birlikte rütbelerinin alındığı, askerlikten uzaklaştırıldıkları ve vatan haini ilan edildikleri günlerde yaşadıkları ıztırapların yanında sevgi ıztırabı da nedir ki? sorusuyla Selim'i kınar. Şeref'in yaralanmış kalbinden kan akıyor ve o eliyle yarasının üzerine bastırıyor. Yazar, eserde doğaüstü olayları o kadar canlı ve etkili bir şekilde anlatıyor ki, bu olaylar eserin kendisinde bile gerçekliğe dönüşür, okuyucuyu olayların gerçek olduğuna ikna ediyor, doğaüstü olanı geride bırakıyor ve okuyucu üzerinde güçlü bir psikolojik etki bırakıyor.

"Ruh Adam" romanı yüz odalı ve odalarının her biri kilitlenmiş bir ev gibidir. Odalara girebilmek için ayrı ayrı anahtarlara ihtiyacınız vardır. İşte o odaların anahtarlarının birçoğu zaman içerisinde tedarik edilmiş, içerisine girilen her bir oda daha da büyük hayranlıklar uyandırmıştır" [İspir, 2020].

Eserde Şeref, kanayan kalbini eliyle sıkıyor, elleri kana bulanıyor, kalbinden kan akıyor. *"Bütün suç sende. Sen bir yüzbaşısın, bir subaysın, sen karar ve irade sahibisin. O kız kim ki?"* diyerek, *"Kendine gel, iradeli ol, aklını kullan"* diye söylenir. Kapıya doğru gider ve kapı kolunu tutar, fakat kapıyı açmadan çıkıp gider. Bu sahne, psikolojik gerçekçilik ve sembolik-doğaüstü tasvirin sentezini göstermektedir. Sembolik-doğaüstü anlatım ile gerçekçilik o kadar iç içe geçmiştir ki, hatta Ayşe sabah kapıda kan lekeleri görmüş ve korkmuştur. Burada kalbin yaralanması fiziksel bir olay olarak sunulsa da, içsel parçalanmayı anlatan psikolojik şokun, suçluluğun ve duygusal travmanın somutlaşmış bir sembolüdür. Eseri okurken, intihar eden Şeref ve Selim'in karşılaşması, mitolojik gerçekçilik veya psikolojik sembolizm bağlamında yorumlanabilir. Buradaki doğaüstü unsurlar, kahramanın iç dünyasının dışa vurumudur. Okuyucu olayın gerçek olmadığını fark etse bile, betimlemenin yoğunluğu onu duygusal bir gerçeklik olarak algılamasına neden olur. Sonuç olarak gerçeklik ve doğaüstü katman arasındaki sınır ortadan kalkar ve yazar okuyucu üzerindeki

psikolojik etkiyi güçlendirir. Bu diyaloğun doruk noktası eleştiri, yargı ve vicdan mehkemesidir. Eserde doğaüstü tasvirlerin gerçeklik olarak sunulması, okuyucunun duygusallığını güçlendirir ve onu olayların içine çeker. Okuyucuda empati duygusu, psikolojik sarsıntı ve gerilim yaratır. Hüseyin Nihal Atsız, doğaüstü olayları semboller üzerine kurar. Kalp ve onun kanaması, içsel parçalanmayı, kan ise günahın maddileşmesini, kapı ise seçim ve karar anı olarak düşünebiliriz. Selim'in kararsızlığını ve içsel mücadelesinin henüz bitmediğini göz önünde bulundurursak, yazar psikolojik realizm ve sembolik anlatım aracılığıyla insanın içsel manevi çatışmasını ortaya koyar. Eserdeki doğaüstü tasvirler, kahramanın vicdan azabının edebi bir modelidir.

Eserde Hüseyin Nihal Atsız, kurtarılması mümkün olmayan aşk, manevi bunalım, ruh hali gibi manevi-psikolojik özellikleri insan nefsinin ötesinde tasvir eder. İslam dininin özelliklerini ve akımlarını iyi bilen yazar; Ayşe ile Güntülü'nün, Selim ile iş arkadaşı Osman Fişer'in ve Ayşe ile yapılan diyaloglarda insan nefsinin ıslah edilmesi, maneviyatın arınması, yüksek ahlaki niteliklere sahip olma ve ilahi hakikati anlamayı, Allah'a aşk yoluyla ulaşmayı amaçlayan tasavvuf hakkında okuyucuyu bilgilendirir. Yalnız sevgiye ve iyiliğe dayanarak insanı, dünyayı, kainatı ve Allah'ı kavramak, nefsin terbiyesi, kötü özelliklerden kaçınarak kalbi arındırmak gibi felsefi düşünceleri içinde barındıran tasavvuftan bu eserde söz edilmesi tesadüf değildir. Çünkü Selim Pusat da kendi içinde bir mücadele vermekte, manevi bir bunalım yaşamaktadır, nefsine, aslında Güntülü'ye olan sevgisine üstün gelmek, nefsinin terbiye edilmesi, Allah'a kavuşmak için kalbinin günahtan arınmasına ve temizlenmesine ihtiyaç duymaktadır.

"Ruh Adam" romanı hem gerçek hem olağanüstü öğeler ve imgeler içerdiğini görürüz. Şerefin hayaliyle tokalaştıktan sonra kapı kolunun kan lekesi olduğunu fark eden Selim Pusat ile birlikte bizler de ürpeririz. Çamlı Koru'dakı nemli, acı çeken o ağır hava, Yek'in gizemli çıkışları ve kayboluşları, Şeref'in ziyaretleri ve fotoğrafındaki değişmeler, Selim/ Yek doktorun otuz dokuz derece ateşi ruhi sebepten bulması, karakterin sanrısından ziyade birer gerçeklik olarak yansır. Atsız, "Ruh Adam" romanında bu olağanüstü gerçekliği öyle başarılı kullanmış ki, roman birazdan üzerinde duracağımız mahkeme sahnesi nedeniyle, bir dönem toplum tarafından reddedildiği gerçeğını de es geçmemek gerekir [Güllüce, 2020].

Veya Yunus Emre İspir "Ruh Adam: Eski Arkadaşlar Marşı Üzerine Bir Derinlemesine İnceleme" makalesinde *"Atsız'ın anlam dünyasını kavrayabilmek, ciddi çaba, birikim ve en önemlisi onun kibi düşünebilme kabiliyeti ister. İşte bu çerçive ile sabittir ki "Ruh Adam" romanı yıllar geçmesine rağmen–hala-güncelliğini koruyarak, kitap raflarının en göze gelici yerlerinde ve yatakların baş ucundakı ilk kitap olarak öylece durmaktatır"* diyor [İspir, 2020].

Eserde doğaüstü olayların etkisi bakımından en güçlü etkiye sahip olan sahne, Selim'in Tanrı huzurunda yargılanması ve sorguya çekilmesidir. İlk olarak tanıklık edenler Cebrail, Mikail ve İsrafil-Tanrı'nın melekleridir. Her üç melek Selim'in onların işine karıştığını ve suçlu olduğunu iddia eder. İsrafil'in iddiası ise daha ağırdır. *"Benim vazifem kiyamet günü olacaktır. O güne kadar buyruk beklemeye mecburum. Selim Pusat'ın gönlünün içindeki feryatlar o kadar acı ve gürültülü idi ki insanlar duysa hep ölür, benim surumu öttürmeme lüzum kalmazdı. Bütün bunlar kendisinin günahından doğdu"* [Atsız, 2023: 252]. Sonra Alp Er Tunga'nın, Tanrıkut Mete'nin, Atila'nın, Gök Türklerin büyük kağanı İstemi Kağan'ın, Alp Arslan'ın, Cengiz Han'ın, Topal Timur'un, Türk milletinin tarihine adlarını yazmış kahramanlardan Selim Pusat'ın yakınlarına kadar herkes Selim'in mahşer mahkemesinde onun yargılanmasına katıldı. Selim'in annesi dışında herkes onun suçlu olduğunu ilan etti, "adalet" istedi. Yalnızca Selim'in annesi Tanrı'dan merhamet diliyordu. Ancak onun zayıf ve yalnız sesi, mahkemede bulunan milyonların gür sesi arasında kaybolup gidiyordu. Mahkeme sahnesinde tasvir edilen doğaüstü olaylar psikolojik, ideolojik ve metafizik özellikler taşımaktadır. Hüseyin Nihal Atsız, eserde bu sahneyi kaleme alarak milli tarih, dini inanç ve bireysel sorumluluğu tek bir manevi sistemde birleştirir, merhamet ile adalet arasında dramatik bir çatışma yaratır.

Zübeyde Güllüce yazıyor: *"Mutlak dikkatimizden kaçan ayrıntılar, önemli mesajlar var. Bu mesajların tamamına ulaşmak bizler için ancak bir hayal olur. Bizlerin gücü daha fazla söylemeye yetmez"* [Güllücü, 2020].

Sonuç

Hüseyin Nihal Atsız'ın romanları arasında "Ruh Adam", fantastik türe en uygun eserdir. Yazarın diğer romanlarında da doğaüstü olaylar, ruhlar dünyası, mekan ve zaman açısından alışılmadık unsurlar hissedilse de, "Ruh Adam" romanında bunlar birçok açıdan daha belirgin bir şekilde tasvir edilmiştir. Bu makalenin amacı, eserdeki doğaüstü unsurların yansımasını belirlemektir. Türk milliyetçiliği ideolojisi, yazarın romanlarında sürekli olarak kendini gösterir. "Ruh Adam" romanında da Türklük olayların merkezinde olmasa da, olaylar bu ideolojinin arka planında gelişir.

Eserin kahramanı Selim Pusat, askeri onuruna inanan, verdiği sözün arkasında duran ve olaylardan doğan sebepler yüzünden fikir değiştirmeyen bir Yüzbaşıdır. Eserde tarihi kahramanların mahkeme sahnesinde birer birer canlandırılması, onların yaşadıkları dönemlerin anlatılması, Malazgirt**,** Çaldıran Savaşı hakkında düşüncelerin yer alması, tarihi şahsiyetlerin ve olayların Türk halk edebiyatının mitolojik unsurlarıyla tasvir edilmesi, eserin kısmen de olsa tarihten tamamen kopmadığını göstermektedir. Bu eser, dini-mitolojik tasavvurlarla sanatsal hayal gücünün sentezi ve güçlü sembolik sahneler bakımından zengindir. Reenkarnasyon, egzistansiyalizm akımının unsurlarından yararlanılması, şahitler arasında meleklerin bulunması, ilahi hakimin Tanrı olması, yargılananın insan ve izleyicinin insanlık ve tarih olması gibi islam düşüncesine ait unsurların kullanılması, eserin geniş kapsamlı bir araştırmanın konusu olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak diye biliriz ki Hüseyin Nihal Atsız'ın romanları, fantastik ve tarihi unsurların bir araya getirildiği, Türk milliyetçiliği ideolojisi çerçivesinde şekillenen özgün eserlerdir.

KAYNAKÇA

ATSIZ, H. N. (2023). *Ruh Adam*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

BEKİROĞLU, N. (2014). "Ruh Adam Romanı Üzerine Bir Tahlil Denemesi". https://nazanbekiroglu.wordpress.com[Giriş tarihi: 18.10.2014].

GÜLLÜCE, Z. (2020). Ruh Adam romanı üzerine "aykırı" bir deneme. *Edebiyat Daima*, 8 Ağustos 2020.

İSPİR, Y. E. (2020). Ruh Adam: Eski Arkadaşlar Marşı üzerine derinlemesine inceleme. *Genç Mecmua*, (10), 25 Mart 2020.

ÇOBANZADE'NİN TERMİNOLOJİ ANLAYIŞI VE TÜRK LEHÇELERİNDE BİRLEŞTİRİCİ BİLİM DİLİ

İbrahim KAYAKIRAN
Araştırma Görevlisi, Kırıkkale Üniversitesi

ORCİDE- İD 0009-0005-8373-3748

kayakiranibrahimm@gmail.com,

ÖZƏT

Bu məruzə Türk dillərində terminologiya məsələsini tarixi varislik müstəvisində nəzərdən keçirərkən, tədqiqatın mərkəzinə Bəkir Sıdqı Çobanzadənin həyatı, fəaliyyəti və xüsusilə 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayındakı həlledici rolunu qoyur. Krımda doğulan, Türkiyə və Avropada təhsil alan Çobanzadə Türk dili araşdırmalarını yalnız dilçilik çərçivəsində deyil, Türk dünyasında ortaq elmi dilin formalaşdırılması hədəfi istiqamətində qiymətləndirmişdir. Qurultayda təqdim etdiyi "Elmi terminologiya sistemi" başlıqlı məruzəsində o, termin yaradıcılığında ortaq Türk söz ehtiyatının əsas götürülməsini, tək anlayış və tək termin prinsipinin qəbul edilməsini və terminologiyanın pedaqoji funksiyasının nəzərə alınmasını vurğulamışdır. Bu tədqiqatın amacı Çobanzadənin terminologiya anlayışını tarixi kontekst daxilində ortaya qoymaq və bu yanaşmanı müasir Türk dillərindəki termin və terminşünaslıq problemləri ilə əlaqələndirməkdir. Məruzə Çobanzadənin baxışlarını Bakı Türkoloji Qurultayının səkkizinci və doqquzuncu iclaslarında səsləndirilən fərqli konseptual yanaşmalarla birlikdə dəyərləndirərək, onun terminoloji görüşlərinin dəstəklənən və tənqid olunan cəhətlərini müqayisəli şəkildə təhlil edir. Tədqiqatın elmi yeniliyi Çobanzadəni sadəcə tarixi bir şəxsiyyət kimi deyil, müasir terminologiya məsələlərinə işıq tutan bani mütəfəkkir kimi mövqeləndirməsində özünü göstərir. Məruzə Çobanzadədən sonrakı dövrdə Türk dillərində meydana gələn çoxterminlilik, anlayış qarışıqlığı və standartlaşma problemlərini də araşdırır; bu çətinliklərin təhsil, elmi ünsiyyət və ləhcələrarası anlaşılanlıq dərəcəsinə təsirini faktlarla əsaslandırır. Yekun olaraq tədqiqat işi göstərir ki, problemin həlli birtipli dil diktəsində deyil, ortaq prinsiplər ətrafında formalaşan, əlaqələndirilmiş və müqayisəli terminoloji araşdırmalarda aranmalıdır.

Açar sözlər: Türk dillərində terminologiya; Bəkir Sıdqı Çobanzadə; Bakı Türkoloji Qurultayı; Elmi dil.

ABSTRACT

This paper examines the issue of terminology in Turkic languages within a framework of historical continuity, placing at its center the life, scholarly activities, and particularly the decisive role of Bekir Sıdkı Çobanzade at the 1926 Baku Turkology Congress. Born in Crimea and educated in Türkiye and Europe, Çobanzade approached Turkic linguistic studies not merely from the perspective of linguistics, but with the broader aim of constructing a common scientific language for the Turkic world. In his paper entitled "The Scientific Terminology System," presented at the Congress, he emphasized the primacy of the common Turkic lexicon in term formation, the principle of one concept–one term, and the necessity of considering the pedagogical function of terminology. The aim of this study is to elucidate Çobanzade's understanding of terminology within its historical context and to relate this approach to contemporary problems of terminology and terminology studies in Turkic languages. The paper evaluates Çobanzade's views alongside the differing

perspectives expressed during the eighth and ninth sessions of the Baku Turkology Congress, thereby comparatively addressing both the supported and contested aspects of his terminology framework. The scientific originality of the study lies in positioning Çobanzade not merely as a historical figure, but as a foundational thinker whose ideas continue to illuminate current terminological issues. The paper also examines the problems of multiple term usage, conceptual ambiguity, and the lack of standardization that emerged in the post-Çobanzade period in Turkic languages, highlighting their effects on education, scientific communication, and inter-dialectal intelligibility. In conclusion, it argues that the solution lies not in imposing a single uniform language, but in developing coordinated and comparative terminological efforts grounded in shared principles.

Keywords: Turkic terminology; Bekir Sıdkı Çobanzade; Baku Turkology Congress; scientific language.

Giriş

1. Bekir Sıdkı Çobanzade'nin Hayatı ve Bilimsel Faaliyetleri.

20. yüzyılın ilk çeyreği Türk dünyasında yalnızca sınırların değil, dilin, alfabenin ve bilimsel kavram dünyasının da yeniden tanımlandığı bir dönemdir. Bu dönemde ortaya çıkan tartışmalar, Türk lehçelerinin birbirleriyle ilişkisi, ortak bilim dili düşüncesi ve bunun hangi kaynaklara dayanarak inşa edileceği gibi meseleler tartışma konusu olmuştur. Söz konusu tartışmaların sonucunda ise bu tartışmaların en yoğun biçimde ele alındığı 1926 yılında Bakü Birinci Türkoloji Kurultayı yapılmıştır. Kurultay, yalnızca dönemin dil politikalarını değil, Türk dünyasında bilimsel düşüncenin nasıl üretileceğini de tartışmaya açması bakımından belirleyici olmuştur. Bu tartışmaların merkezinde yer alan isimlerden biri de hayatına Türkoloji'ye adamış olan Bekir Sıdkı Çobanzade'dir.

Çobanzade, yalnızca bir filolog veya şair değil; Türkçenin bilim dili oluşturma meselesini kavramsal düzeyde düşünen ve bunun hakkında çalışan bir Türkologdur. Karasubazar'daki ilk öğreniminin ardından İstanbul'da mekteb-i sultanî'de eğitim görmesi Çobanzade'yi erken yaşlarda Türkçe için ortak bilim dili fikrine yaklaştırmıştır. Aslen Kırımlı olması, Türkiye'de eğitim alması ve hayatının daha sonraki dönemlerinde Azerbaycan'da bulunması nedeniyle Çobanzade'nin Türkçe için ortak bilim dili anlayışının uzak olmadığı düşüncesine sahip olması için yeterli zemin hazırlamıştır denilebilir. Bu düşüncelerden dolayı Çobanzade Türk dilinin bütünlüğü fikrinden çok da uzak değildir ve bu yaklaşım hem akademik çalışmalarında hem de alfabe ve terminoloji tartışmalarındaki tavrında belirleyici olmuştur. İsmail Otar'ın tespitine göre Çobanzade, özellikle Budapeşte'deki öğrencilik yıllarında Türk edebiyatı ve dili için ortak bir çerçeve ihtiyacını açık biçimde dile getirmiştir. Otar, Çobanzade'nin notlarında yer alan bu yaklaşımın, ilerleyen yıllarda bilinçli bir dil birliği idealine dönüştüğünü vurgular [Otar, 1999: 23].

Bekir Sıdkı Çobanzade'nin Kırım'a dönüşü sonrasında üstlendiği görevler, onun yalnızca akademik üretimle sınırlı kalmadığını aynı zamanda içinde bulunduğu siyasal şartları gözeterek alanında varlık göstermeye çalışan bir aydın olduğunu ortaya koymaktadır. Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti döneminde öğretmenliğe başlaması, Akmescit'te kurulan üniversitede Türk dili profesörlüğüne getirilmesi ve kısa süre sonra Kırım Üniversitesi rektörlüğünü üstlenmesi, aydın kişiliğinin kurumsal düzeyde de kabul edildiğini göstermektedir. Nitekim bu durum, Çobanzade'nin yeni sistemin şartlarına bütünüyle teslim olmaksızın, tamamen sistem dışına çıkarılmamak ve bilim alanındaki üretimini sürdürebilmek amacıyla bilinçli bir tutum geliştirdiğini düşündürmektedir [Özcan, 2018: 437]. Bu

dönemde özellikle alfabe ve dil öğretimi etrafında yoğunlaşan tartışmalar, Çobanzade'nin Türk dünyasına dair birleştirici bakış açısında başlıca alanlar olarak öne çıkar. Samet Ağamalıoğlu'nun 1922 yılında Kırım'a yaptığı ziyaret sırasında Çobanzade'yi Azerbaycan'daki yeni alfabe çalışmalarına katılmaya ikna etmesi, faaliyetlerini bölgesel sınırların ötesine taşıdığını göstermektedir. Özcan'ın da belirttiği üzere Çobanzade, *"bilim adamı olarak esas şöhretini davetli olarak gittiği Azerbaycan'da Türk dili üzerine yaptığı uzun süreli çalışmalarla"* kazanmıştır [Özcan, 2018: 37]. Çobanzade'nin Kırım'dan Azerbaycan'a geçişi onu yalnızca belirli bir bölgede çalışmaktan dışarı çıkarmış ve kendisiyle benzer düşünceye sahip insanlarla çalışma fırsatı yaratmıştır.

Azerbaycan'daki ortam, Çobanzade'ye dil birliği düşüncelerini vurgulamak açısından son derece elverişli bir zemin sunmuştur. Türkiye'den gelen öğretim üyelerinin varlığı ve ortaöğretimde Türkçe ile yapılan öğretim, dil konusunun yalnızca Sovyet coğrafyasında yaşayan Türk topluluklarıyla sınırlı düşünülmediğini göstermektedir. İsmail Hikmet Ertaylan'ın gözlemlerine göre bu durum, *"yalnızca Sovyetler Birliği dâhilindeki Türklerin değil, edebî Türkçe denilen Türkiye Türkçesinin de dâhil olduğu bir dil birliği"* anlayışının bir karşılığıdır [Özcan, 2018: 437]. Sovyet yönetiminin ilk yıllarında faaliyet alanı kısıtlı olan bu düşünceler, zamanla artan siyasi baskılarla doğrudan hedef haline gelmiştir. Özellikle 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı sonrasında alfabe ve dil meselelerinde ön planda yer alan Çobanzade hem ideolojik çevrelerin hem de muhalif yapıların dikkatini üzerine çekmiştir. İlerleyen yıllarda Bakü Türkoloji Kurultayı'nın yıldönümleri vesilesiyle hazırlanan yayımlarda, Çobanzade'nin Sovyetler Birliği sınırları içinde Türk dilinin geleceğine dair tartışmalarda oynadığı belirleyici rol açık biçimde ortaya konulmuştur [Özcan, 2018: 438].

2. 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı ve Terminoloji Tartışmaları.

Çobanzade'nin düşünceleri, 1926 yılında Bakü'de toplanan Birinci Türkoloji Kurultayı'nda açık bir terminoloji programını ortaya çıkarmıştır. Türk lehçeleri arasında ortak bir bilimsel terminolojinin mümkün olup olmadığı, terimlerin hangi kaynaklardan beslenmesi gerektiği ve bilim dilinin pedagojik işlevi gibi konular üzerinde durmuştur. Çobanzade, terminolojideki sorunun başlıca sebebinin yalnızca sözcüklerdeki seçim sorunu olarak değil, bilimsel düşüncenin düzenlenmesi ve aktarılması olarak da ele almıştır.

26 Şubat-6 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü'de toplanan I. Türkoloji Kurultayı, Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayan Türk toplulukları ve Türkiye'nin dil, yazı ve kültür meselelerinin ilk kez bu ölçekte ele alındığı toplantı olmuştur. Bu kurultay *"Umum Türk fikrinin inkişafına büyük tesir etmiş"* ve Sovyetlerin çöküşüne kadar benzeri bir toplantının yapılmasına izin verilmemiştir [Özcan, 2018: 441]. Kurultayın beş yılda bir düzenlenmesi karara bağlanmış olsa da Sovyet yönetiminin kültür siyaseti bu kararın uygulanmasını engellemiştir. Bununla birlikte 1927'de Kırım'da, 1928'de Semerkant'ta ve 1930'da Almatı'da gerçekleştirilen imlâ konferansları ile daha sonraki Türkoloji kongreleri, Bakü Kurultayı'nın etkisinin farklı biçimlerde olsa bile devam ettiğini göstermektedir. Kurultayın Bakü'de toplanması da aslında tesadüf değildir. Azerbaycan 19. yüzyıldan itibaren alfabe meselesi eğitim ve kültür tartışmalarının merkezinde yer almış ve bu tartışmalar Sovyet hâkimiyeti sonrasında da Sovyetler yönetiminin emelleri çerçevesinde farklı bir boyut kazanmıştır. 1922 yılında Samed Ağamalıoğlu'nun teşebbüsüyle Bakü'ye davet edilen Bekir Sıdkı Çobanzade'nin gelişi, Azerbaycan'daki Latin alfabesine geçiş çalışmalarını hızlandırmıştır. Nitekim Çobanzade'nin Bakü'ye gelmesinden sonra Latin alfabesine geçiş çalışmalarına hız verilmiştir ve bu durum onun bu süreçte oynadığı rolü açık biçimde ortaya koymaktadır [Özcan, 2018: 443-444].

2 Mart 1926 tarihinde yapılan sekizinci oturumda "Türk Dillerinde İlmi Terminoloji" meselesi ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Oturumun başında söz alan Zifeldt, dili tarihsel ve toplumsal gelişmenin bir ürünü olarak değerlendirmiş; dilin toplum yapısıyla birlikte geliştiğini vurgulamıştır. Ona göre *"dil, insanların toplumsal faaliyetini birleştiren temel bir vasıtadır; bu nedenle her büyük sosyal ve teknik dönüşüm zorunlu olarak dilde de bir dönüşüm meydana getirir"* [Nərimanoğlu ve Ağakişiyev, 2006:172]. Bu çerçevede terminoloji, bireysel tercihlerden ziyade toplumsal ihtiyaçların doğurduğu zorunlu bir alan olarak görülmektedir. Zifeldt'in konuşmasında dikkat çeken bir diğer nokta, diller arasındaki uyum ve ayakta kalma meselesidir. *"Sosyal şartlara uyum sağlayamayan dillerin tarih sahnesinden çekildiğini, yerlerini ise yeni şartlara daha iyi uyum sağlayabilen dillere bıraktığını"* ifade etmektedir [Nərimanoğlu ve Ağakişiyev, 2006: 174]. Bu görüş, terminoloji meselesini yalnızca teknik bir adlandırma problemi olmaktan çıkararak, dilin varlığını sürdürmesiyle doğrudan ilişkili bir konu hâline getirmektedir. Çünkü diller canlı varlıklardır ve bu canlılıkları yalnızca insanların dili konuşmasıyla değil dilin çağa ayak uydurması ile de yaşatırlar.

İkinci konuşmacı olarak konuşan Çobanzade ise terminoloji meselesini tarihî ve karşılaştırmalı bir bakış açısı ile ele almıştır. Çobanzade, Avrupa'daki dillerin bilim dillerini oluşturdukları sürece dikkat çekerek, *"Avrupa halklarının Latin kökenli ortak bir bilim dili sayesinde birbirlerinin bilimsel metinlerini anlayabildiklerini"* belirtmiştir [Nərimanoğlu ve Ağakişiyev, 2006: 180]. Çoğu Avrupa dilinin Latin kökenli olması veya Latincenin etkisine çok fazla maruz kalması nedeniyle ortak Latince söz öbeğinin fazla olması bu ortak bilim dili oluşma sürecinde olumlu bir etkiye neden olmuştur. Buna karşılık Türk dilleri aynı kökene sahip olmalarına ve Avrupa dillerine kıyasla sözcük ortaklığının fazla olmasına rağmen bir bilim dili terminolojisi oluşamamışlardır. Türk dünyasında bilim dili terminolojisinin tarih boyunca parçalı bir seyir izlediğini, bunun da kavram birliğinin oluşmasını zorlaştırdığı vurgulanmıştır. Çobanzade'ye göre Türk dillerinde bilim dili terminoloji üç ana kaynaktan beslenmektedir: ortak Türk söz varlığı, Arap-Fars mirası ve Batı dilleri. Konuşmasında, "Türk dillerinin tarih boyunca Arapça ve Farsçadan aldığı terimlerin artık dilin ayrılmaz bir parçası hâline geldiğini" kabul etmekle birlikte, modern bilim ve teknik alanlarında Batı kaynaklı terimlerin kaçınılmaz olduğunu açıkça ifade etmiştir [Nərimanoğlu ve Ağakişiyev, 2006: 181]. Bununla birlikte bu terimlerin Türk dillerinin ses ve yapı özelliklerine uygun biçimde değerlendirilmesi gerektiğini özellikle vurgulamıştır. Çobanzade'nin terminoloji anlayışında öne çıkan temel ilke, kavram-terim ilişkisinde açıklık ve birliktir. Nitekim konuşmasında "bilim dilinde her kavramın tek bir terimle karşılanmasının zorunlu olduğu" düşüncesini açıkça dile getirmiştir [Nərimanoğlu ve Ağakişiyev, 2006: 182]. Bu yaklaşım, bilimsel dilin öğretilebilirliği ve kavramsal netliği bakımından terminolojiye sistemli bir düzen kazandırmayı hedeflemektedir. Rus terminolojisinden ve bu terminolojinin öğretilebilirliğinden örnekler vererek de görüşlerini desteklemiştir.

Bekir Sıdkı Çobanzade'nin terminolojiye yaklaşımı, onu yalnızca dil tarihiyle ilgilenen bir Türkolog olmaktan çıkarıp, doğrudan bilim dili inşasıyla meşgul bir kuramcı konumuna yerleştirmektedir. Çobanzade, Bakü Türkoloji Kurultayı'nda sunduğu bildirilerde Türk dilinde bilimsel terimlerin, dilin kendi yapısına dayanılarak ve rastlantısal tercihlerden kaçınılarak oluşturulması gerektiğini özellikle vurgulamıştır. Bu yaklaşım, Çobanzade'nin terminoloji anlayışının özünde ölçünleşme ve sistemlilik ilkelerinin yer aldığını göstermektedir. Ona göre terimler, bireysel beğeniyle değil; kavram alanları, işlev ve öğretilebilirlik esas alınarak belirlenmelidir. Bu bakımdan Çobanzade, günümüzde "çok terimlilik" başlığı altında tartışılan sorunları erken dönemde fark etmiş ve bilim dilinin gelişimini doğrudan etkileyen bir mesele olarak değerlendirmiştir. Terminolojinin pedagojik boyutuna yaptığı vurgu, onun dil öğretimiyle bilim dili arasındaki bağı kurduğunu göstermesi bakımından ayrıca önemlidir

Bu görüşler sonucunda Çobanzade'yi destekleyen konuşmacılar, bilimsel terminolojinin tarihsel süreklilik, kavramsal açıklık ve pedagojik işlev esas alınarak oluşturulması gerektiğini savunmuştur. Özellikle her kavram için tek terim ilkesinin bilim dilinde zorunlu olduğunu vurgulamışlardır. Zeynallı ve Odabaş gibi isimler, Türk dillerinin ortak söz varlığının terminoloji için güçlü bir kaynak oluşturduğunu, ancak aşırı arılaştırmanın ve buna karşılık olarak da yerelci yaklaşımlar benimseyen zıt kutupların bilimsel iletişimi zayıflatabileceğini belirtmişlerdir [Nərimanoğlu ve Ağakişiyev, 2006: 183-196]. Çobanzade'ye eleştirel yaklaşanlar, onun önerdiği ortaklaşma ve çok kademeli bilim dili anlayışının halk diliyle edebî dil arasında yeni bir mesafe yaratabileceğini ileri sürmüş; özellikle Manatov ve Süleyev, terminoloji çalışmalarında yerel dil gerçekliklerinin göz ardı edilmesinin "aydınlar dili" tehlikesini doğuracağını savunmuşlardır. Bu çevreye göre bilim dili üstten belirlenen bir sistem olmaktan ziyade, halkın kullanımına dayanan, yerel gelişmeleri esas alan bir süreç olarak yürütülmelidir.

Sekizinci oturumun sonunda kabul edilen neticelerde, Türk dillerinde ilmî terminoloji meselesinin bütüncül bir yaklaşımla ele alınması gerektiği açık biçimde ifade edilmiştir. Neticeler bölümünde özellikle terim üretiminde Türkçenin kendi imkânlarının öncelenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Metinde, "ilmî terimlerin mümkün olduğu ölçüde Türk dilinin iç kaynaklarından karşılanmasının esas olduğu" belirtilmekte; bununla birlikte Arapça, Farsça ve Batı dillerinden alınan terimlerin tamamen dışlanmadığı, ancak bilimsel zorunluluk ölçüsünde değerlendirilmesi gerektiği ifade edilmektedir [Nərimanoğlu ve Ağakişiyev, 2006: 188]. Bu yaklaşım, terminoloji konusunda dengeli ve gerçekçi bir tutum benimsendiğini göstermektedir. Bu bölümdeki diğer önemli bir konu ise "aynı kavram için birden fazla terimin kullanılmasının ilmî öğretimi güçleştirdiği" meselesidir. Bilim dilinde kavramların tek bir terimle karşılanmasının gerekliliği dile getirilmiştir [Nərimanoğlu ve Ağakişiyev, 2006: 188]. Bu tespit, Bekir Sıdkı Çobanzade'nin oturum boyunca savunduğu terminoloji anlayışının kurultay genelinde karşılık bulduğunu göstermektedir. Son olarak ise terminoloji çalışmalarının sürekliliğine dikkat çekilmiştir. Terminoloji meselesinin geçici tartışmalarla sınırlı kalmaması gerektiği belirtilerek, *"terminoloji çalışmalarının komisyonlar ve sürekli heyetler eliyle yürütülmesinin zaruri olduğu"* ifade edilmiştir [Nərimanoğlu ve Ağakişiyev, 2006: 188].

Kurultay sonrasında alınan kararların önemli bir bölümünün hayata geçirilemediği görülmektedir. 1929'dan itibaren Sovyetler Birliği'nde Latin alfabesi kabul edilmesine rağmen, daha sonra bu uygulamadan vazgeçilerek Kiril alfabesine geçildiği belirtilmektedir. Bu durumun sebebi olarak ise Türkiye'nin Latin alfabesini kabul etmesini göstermek yanlış olmayacaktır. Sovyet politikasına göre özellikle Sovyetler içinde yer alan Türklerin Türkiye ile anlaşmasının kolaylaşması siyasi olarak ellerini bu halkların üzerinde zayıflatmaya neden olacaktır. Latin alfabesinin kabul edilmesi meselesi de yine Sovyet eliyle olmuştur. Latin alfabesi kabulü o dönemde Arap alfabesi kullanan Türkiye ile anlaşmanın zorlaşması için yapılmıştır. Bu süreçlerden sonra kurultayda Latin alfabesinin ısrarlı savunucuları arasında yer alan birçok aydın gibi Bekir Sıdkı Çobanzade kurtulamamıştır. Nitekim 7 Temmuz 1937 tarihli kararla eserleri müsadere edilen yazarlar arasında Çobanzade'nin adı da yer almaktadır [Özcan, 2018: 449].

Bu gelişmeler, 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı'nda dile getirilen dil, alfabe ve terminolojiye dair fikirlerin kısa süre içinde suçlama için birer kanıt haline gelebildiğini göstermektedir. Kurultayda bilim için tartışılan konular, 1930'lu yılların sonunda, başta Çobanzade olmak üzere birçok Türk aydını için ağır sonuçlar doğurmuş ve bu isimlerin faaliyetleri uzun yıllar boyunca bilinçli bir şekilde görmezden gelinmiş ve unutturulmaya çalışılmıştır. Bu süreçte Çobanzade'nin basında yayımlanan mektupları ve savunma metinleri, bir yandan yöneltilen suçlamalara yanıt niteliği taşırken, diğer yandan onun çizgisinden vazgeçmediğini de göstermektedir. Milliyetçilik ithamlarının giderek ağırlaştığı bir ortamda

çalışmalarını sürdürmesi onun yılmadığını göstergesidir. Bunun yanı sıra art arda yayımlanan ithamnameler ve basındaki suçlayıcı metinler, 1937 yılında ölümle sonuçlanacak sürecin adım adım şekillendiğini ortaya koymaktadır [Özcan, 2018: 439]. Tüm bu olayların sonucunda 1937 yılında tutuklanan Çobanzade Sovyet rejimi tarafından kurşuna dizilerek öldürülmüştür [Otar, 1999: 22].

Çobanzade'yi, kısa fakat yoğun yaşamına "bütün bir Türklük şuurunu sığdırmış" bir aydın olarak değerlendirilmek gerekmektedir. Kırım'dan Azerbaycan'a uzanan Türklük için yaptığı faaliyetleriyle yalnızca kendi coğrafyasında değil, Sovyet sınırlarını aşan bir etki alanı oluşturmuştur. Çobanzade, *"özellikle Rusların acımasız asimilasyon politikalarına maruz kalan Türkleri yeni bir alfabe ile öz dillerine sahip çıkabilmeleri amacıyla hayatına mal olan meşakkatli bir çalışma sarf etmiş"*, bu yönüyle bilimsel faaliyetlerini doğrudan kültürel ve toplumsal sorumluluk bilinciyle yürütmüştür [Kavak ve Bayraktar, 2021: 44].

3. Türk Dillerinde Terminoloji Sorunları ve Birleştirici Bilim Dili Arayışı.

Bilim dilinin omurgasını oluşturan terminoloji, yalnızca adlandırma faaliyeti değildir. Bunun yanında bilginin üretimi, aktarımı ve sürekliliğini sağlayan temel yapıdır. Bir bilim alanında kullanılan terimlerin açık, tek anlamlı ve sistemli olması, o alanın sağlıklı biçimde gelişebilmesinin ön koşulu olarak kabul edilir. Bu bakımdan terminoloji meselesi, dil bilimi, eğitim, bilim politikası ve kültür planlamasının kesişim noktasında yer alır.

Bu çerçevede terminoloji, yalnızca dil içi bir düzenleme alanı değil, aynı zamanda bilimin kurumsallaşmasını doğrudan etkileyen bir unsurdur. Nitekim Türkçe dil bilgisi terminolojisi üzerine yapılan çalışmalarda, *"terim birliğinin sağlanamamasının, öğretimde ve bilimsel üretimde kavram karmaşasına yol açtığı"* özellikle vurgulanmaktadır [Demir, 2006: 87]. Bu tespit, terminoloji meselesinin neden yalnızca sözlük çalışmalarıyla sınırlı görülemeyeceğini açıkça ortaya koymaktadır.

Terim, genel söz varlığından farklı olarak, belirli bir bilim, teknik ya da uzmanlık alanında tek bir kavramı karşılamak üzere bilinçli biçimde seçilmiş ya da oluşturulmuş sözcük olarak tanımlanır. Terimin ayırt edici özelliği, gündelik dildeki çok anlamlılıktan arındırılmış olması ve belirli bir kavramsal alanla sınırlı biçimde kullanılmasıdır. Bu yönüyle terim, anlam genişlemesine açık değil; aksine anlam bakımından sınırlandırılmış bir birimdir [Vardar, 2002: 192]. Terimbilim ise, terimlerin oluşumu, yapı özellikleri, sınıflandırılması, standartlaştırılması ve kullanım alanlarını inceleyen disiplin olarak tanımlanır; amacı, bilimsel iletişimde kavram-terim uyumunu sağlamaktır [Zülfikar, 1991: 21]. Bu noktada terimbilimin ana amacını bilimsel iletişimde belirsizliği ortadan kaldırmak ve kavramların tek bir adlandırma etrafında toplanmasını sağlamak olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır.

Türkçede terminoloji meselesinin tarihsel arka planı, büyük ölçüde Tanzimat dönemine kadar geri götürülebilir. Batı kaynaklı bilim, eğitim ve idare anlayışının Osmanlı entelektüel hayatına girmesiyle birlikte, yeni kavramların karşılanması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu durum, dilde yoğun bir terim üretimi sürecini başlatmış. Ancak bu süreç, sistemli ve kurumsal bir terminoloji anlayışına dayanmaktan ziyade, bireysel çabalar ve geçici çözümler üzerinden ilerlemiştir. Tanzimat'la birlikte *"aynı kavram için birden fazla terimin kullanılması, terim-kavram uyumsuzluğu ve ölçünleşme eksikliği"* belirginleşmiş; bu durum yalnızca Osmanlı son dönemini değil, Cumhuriyet ve sonraki dönemleri de etkileyen kalıcı bir sorun alanı hâline gelmiştir [Demir, 2006: 84]. Dolayısıyla Türkçede ve daha geniş çerçevede Türk dillerinde terminoloji tartışmaları, modernleşme sürecinin başlangıcından bu yana var olan Çobanzade'nin de bahsettiği durumların günümüzde de devam ettiği görülmektedir. Son dönemde çeşitli araştırmacılar terminoloji üzerine çok fazla akademik yayımlar yapmış ve bu konuyu detaylı incelemiştir. Ancak bu yayımlar bireysel düzeyde kalmış ve

bir birliktelik için yeterli olamamıştır. Lehçeler arası dil terminolojisinde birliktelik için daha üst kurumların ortaklaşarak belirli kurullarla çalışması gerektiği gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Türk dünyasında terminoloji sorunu, yalnızca bir dil içi sorun değildir. Tarihsel kopuşlar, alfabe değişimleri, farklı bilim gelenekleri ve siyasal sınırlar nedeniyle çok farklı sorunlardan temellenmektedir. Ortak bir köke sahip Türk lehçeleri, modern bilim dili üretimi sürecinde birbirinden farklı yönelimler geliştirmiştir. Bu durum aynı kavramın farklı Türk lehçelerinde farklı terimlerle karşılanmasına ve metinler arasında karşılıklı anlaşılabilirliğin azalmasına neden olmuştur. Özellikle 20. yüzyılda kimi lehçelerde arılaştırma eğilimleri ağır basarken, kimilerinde uluslararası terimlerin olduğu gibi alınması tercih edilmiştir. Lehçeler arası bu farklılaşma, ortak terminoloji oluşturma çabalarının önündeki temel engellerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Sadıgova, ortak terminoloji konusunu ele alırken *"sorunun terim üretme yetersizliğinden değil, üretilen terimlerin eş güdüm içinde değerlendirilmemesinden kaynaklandığını"* vurgulamaktadır [Özcan,2018: 9]. Terminoloji alanındaki en belirgin sorunlardan biri çok terimlilik (çok adlılık) meselesidir. Aynı kavramın birden fazla terimle karşılanması, bilimsel metinlerde kavram kargaşasına yol açmakta ve özellikle eğitim ve öğretim süreçlerinde ciddi güçlükler doğurmaktadır. Yani bir kavramın farklı terimlerle adlandırılmasının, bilimsel iletişimi kolaylaştırmak yerine zorlaştıran bir etki doğurması sorunu ortaya çıkmaktadır.

Türkçede terminoloji sorununun kanıtlanabilir biçimde sorunlar yaşadığı dilin kendi kurumsal yapısı içinde gözlemlenebilen bir gerçektir. Türkiye Türkçesinde aynı kavram için döner kavşak ve dönel kavşak biçimlerinin eş zamanlı kullanılması, terim birliğinin sağlanamadığının somut bir göstergesidir. Nitekim Karayolları Trafik Kanunu ve bağlı mevzuatta dönel kavşak terimi tercih edilirken, Türk Dil Kurumu sözlüklerinde 1970'lerden 2000'lere kadar değirmi kavşak, göbekli kavşak, trafik çemberi gibi farklı karşılıkların kullanıldığı ve döner kavşak biçiminin ancak 2000 sonrası düzenli biçimde yerleştiği görülmektedir. Bu durum, terimlerin kuramsal ve ölçünlü ilkelerle değil, dönemsel ve kurumsal tercihlerle belirlendiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla söz konusu örnek, terminoloji sorunlarının yalnızca yabancı kökenli terimlerden değil, yerli terim üretiminde yöntem ve eş güdüm eksikliğinden kaynaklandığını açık biçimde kanıtlamaktadır.

Türk lehçelerinde özellikle çok terimlilik değil üretilen terimlerin de ortaklaşamaması sorunu da bulunmaktadır. Türkiye'de bilgisayar terimi yerli türetme yoluyla oluşturulmuş toplum arasında kabul görmüştür. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da kavram uluslararası "computer" teriminin fonetik uyarlamalarıyla ''kompüter, kompýuter, kompyuter'' gibi biçimlerle karşılanmıştır. Aynı bilimsel–teknik kavramın biri yerli türetme, diğerleri alıntı yoluyla adlandırılması, Türk dilleri arasında kavramsal birlik değil, terminolojik ayrışma üretmiştir. Bu durum, sorunun yalnızca yabancı sözcük kullanımından değil. Bunun yanında ortak ilke ve eş güdüm eksikliğiyle yürütülen terim üretim süreçlerinden kaynaklandığını göstermektedir. Bir diğer yarı olumlu sayılabilecek örnek ise uçak terimidir. Türkiye'de uçak terimi yerli türetme yoluyla ölçünleşmişken, Azerbaycan'da təyyarə, Kazakistan ve Kırgızistan'da úşaq, uçaq ile samolyot, Özbekistan'da samolyot, Türkmenistan'da ise uçarmak, samolýot gibi eşzamanlı kullanımlar görülmektedir. Böylece aynı teknik kavram, Türk dünyasında hem yerli türetme hem Arapça kökenli hem de Rusça aracılı alıntı biçimleriyle karşılanmaktadır. Bu durum, terminoloji sorunlarının tek tek sözcük tercihleriyle açıklanamayacağını ve ortak ilkelere dayalı, eş güdümlü bir terim politikası veya kurulu bulunmadığı sürece bilim ve teknik alanlarda kavramsal birlik sağlanamayacağını bir kez daha ortaya koymaktadır. Bu noktada terminoloji meselesi, bireysel terim önerilerinin ötesinde, kurumsal ve ortak bir planlama gerektiren bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Ortak terim sözlükleri, karşılaştırmalı terminoloji çalışmaları ve Türk dilleri arasında eş güdümlü akademik platformlar oluşturulmadığı sürece, terminoloji alanındaki dağınıklığın giderilmesi güç görünmektedir. Dolayısıyla çözüm, ortak ilkeler etrafında

şekillenen, karşılıklı anlaşılabilirliği esas alan çok merkezli bir terminoloji yaklaşımında aranmalıdır.

Sonuç

Bu değerlendirmeler, Türk dillerinde terminoloji meselesinin yalnızca çağdaş bir sorun olmadığını; tarihsel kökleri olan ve erken dönemde de bilinçli biçimde tartışılmış bir mesele olduğunu göstermektedir. Nitekim Türk dünyasında terminoloji sorununun sistemli biçimde ele alındığı ilk büyük bilimsel platform, 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı olmuştur. Kurultayın özellikle sekizinci oturumunda, bilimsel terimlerin hangi kaynaklardan üretileceği, terimlerin halk diliyle ilişkisi, alıntı terimlerin sınırları ve terim birliğinin gerekliliği gibi meseleler ayrıntılı biçimde tartışılmıştır. Bu oturumda dile getirilen görüşler, terimlerin rastgele değil; bilimsel, pedagojik ve toplumsal ölçütler esas alınarak belirlenmesi gerektiği yönünde ortak bir bilinç ortaya koymaktadır. Çobanzade başta olmak üzere dönemin önde gelen Türkologları, terminoloji alanında yaşanan dağınıklığın bilim dilini zayıflattığını vurgulamış; her kavram için tek bir terimin esas alınması, terimlerin dilin yapısına uygun biçimde oluşturulması ve bu çalışmaların bireysel tercihlerle değil, kurumsal mekanizmalar aracılığıyla yürütülmesi gerektiğini savunmuşlardır. Kurultayda ortaya konulan bu yaklaşım, günümüzde "çok terimlilik", "ölçünleşme eksikliği" ve "ortaklaştırma sorunu" başlıkları altında tartışılan problemlerin, aslında yaklaşık bir asır önce de fark edildiğini göstermektedir.

Bugün Türk dillerinde terminoloji alanında karşılaşılan sorunlar ile Bakü Türkoloji Kurultayı'nda dile getirilen görüşler arasındaki dikkat çekici süreklilik, bu meselenin henüz tam anlamıyla çözüme kavuşturulamadığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, Kurultay'da geliştirilen ilke ve öneriler, güncel terminoloji çalışmalarına tarihsel bir bakış açısı kazandırmakta ve önemli çözüm yolları sunmaktadır. Dolayısıyla Türk dillerinde terminoloji meselesi hem çağdaş bilimsel ihtiyaçlar hem de Bakü Türkoloji Kurultayı'nda temelleri atılan ortak bilim dili ideali dikkate alınarak yeniden ele alınmalıdır. Bunun yanında ortak ilkeler, kurumsal eş güdüm ve karşılıklı anlaşılabilirlik esasına dayanan bütüncül bir yaklaşım çerçevesinde değerlendirilmelidir. Bu bağlamda Türk lehçelerinde birleştirici bir bilim dili oluşturma hedefi, terminoloji meselesinin doğal ve kaçınılmaz uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ortak köklere sahip Türk lehçeleri, bilim dili alanında da karşılıklı anlaşılabilirliği artırabilecek güçlü bir potansiyele sahiptir. Ancak bu potansiyelin hayata geçirilebilmesi, ortak kavramlara ortak ilkeler doğrultusunda yaklaşmayı gerektirir. Terim üretiminde dilin imkânlarını önceleyen, yerleşik ve işlevsel terimleri göz ardı etmeyen, bilimsel iletişimi kolaylaştırmayı temel amaç olarak benimseyen bir yaklaşım, Türk lehçeleri arasında birleştirici bir bilim dilinin zeminini güçlendirecektir. Bu çerçevede karşılaştırmalı terminoloji çalışmaları, ortak terim havuzları ve eş güdümlü akademik platformlar, Türk dünyasında bilim dilinin parçalı yapısını aşarak ortak bir anlayış alanı oluşturmanın en gerçekçi araçları olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

DEMİR, C. (2006). Türkçe dil bilgisinde terminoloji sorunu. *Belleten*, (1).

KAVAK, N., & BAYRAKTAR, M. T. (2021). İlmin ve kalemin orak ve çekiç ile dansı: Kırımlı büyük türkolog Bekir Sıdkı Çobanzade (15 Mayıs 1893–13 Ekim 1937). *Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 3(1), s. 43–53.

NƏRİMANOĞLU, K. V., & AĞAKİŞİYEV, Ə. (2006). *1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər)*. Bakı: Çinar-Çap.

OTAR, İ. (1999). *Kırımlı Türk şair ve bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade*. İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları.

ÖZCAN, Ö. (2018). *Bir vatandan bir vatana: Rusya Müslümanlarından Türk ilim, fikir ve siyaset hayatına katkıda bulunanlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
SADIQOVA, S. (2018). Ortak Türk dili ve ortak terminoloji sorunu. *Yeni Türkiye (Türk Dili Özel Sayısı III: Bilim Dili Olaraq Türkçe: Terim Meseleleri)*, (101), s. 7–10.
VARDAR, B. (2002). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
ZÜLFİKAR, H. (1991). *Terim sorunları ve terim yapma yolları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

LƏTİFƏ TƏKİNİN “BERCİ KRİSTİN ÇÖP MASALLARI” ROMANI MAGİK REALİST ESTETİKA KONTEKSTİNDƏ

İlknur ƏSGƏROVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

asgerovailknur15@gmail.com

ÖZƏT

Lətifə Təkin Türkiyə ədəbiyyatında 1980-ci illərdən etibarən feminist və postmodern ədəbiyyatın əsas təmsilçilərindən biri kimi tanınır. Müəllifin yaradıcılığını cərəyan estetikası baxımından iki qrupa ayırmaq mümkündür: magik realist əsərləri və postmodern əsərləri. “Berci Kristin çöp masalları” müəllifin sayca ikinci romanıdır. Tədqiqatda romandakı magik realist elementlər araşdırılmış, yeri gəldikcə bu elementlərin başqa romanlarda oxşar və ya fərqli inikası ilə bağlı müqayisələr aparılmışdır. Romanda müəllif İstanbulda gecəqondu şəklində qurulmuş Çiçəklitəpə sakinlərinin həyatını fövqəltəbii hadisələrlə, mifoloji kodlarla təsvir edərək çoxqatlı poetik məkan yaradır. Eyni zamanda bu məkan dünya modeli rolunda çıxış edir. İnkişaf edən, ard-arda fabrik-zavodlar açılan dünya çirklənib, təbii axarını itirib. Əsərdə realist təsvirlərlə irrasional elementlər paralel şəkildə iştirak edir. Bu paralelizm nisbətən romanın ikinci hissəsində zəifləsə də, magik realistik elementlərin aşkar şəkildə şahidi oluruq. Təkinin təhkiyəsi Çiçəklitəpə məhəlləsinin kollektiv hekayəsi üzərində qurulur: burada fərdi qəhrəmanlar yox, bütöv bir icmanın-məhəllə sakinlərinin taleyi ön plandadır. Bu baxımdan romanın vahid süjet xətti də yoxdur. Müəllif roman boyunca bir çox mövzudan bəhs açaraq, cəmiyyətdəki problemləri diqqət mərkəzinə çəkir. Romanda simvolik obrazlar da özünü göstərir. Zibil və külək insanlar üçün həm qurucu, həm də dağıdıcı mövqedədir. Zibillikdən topladıqları əşyalarla ev düzəldir, bir həyat qurmağa çalışan çiçəktəpəlilərin başı üzərindən əsən külək hər şeyi bir gecədə məhv edir. Külək ətrafı uçurur, evlərin damını aparır. Romanda Qabriel Qarsia Markesin əsərlərinin təsiri də özünü göstərir və araşdırmada yeri gəldikdə onun yaradıcılığı ilə müqayisələr aparılmışdır.

Açar sözlər: Lətifə Təkin; Qabriel Qarsia Markes; Magik realizm; Dünya modeli; Roman.

ABSTRACT

Latife Tekin is recognized as one of the main representatives of feminist and postmodern literature in Turkish literature since the 1980s. The author’s literary output can be divided into two groups: magical realist works and postmodern works. Berci Kristin Çöp Masalları is the author’s second novel. This study examines the magical realist elements in the novel and, where appropriate, makes comparisons with the similar or differing manifestations of these elements in Tekin’s other novels. In the novel, the author depicts the lives of the inhabitants of Çiçektepe, a gecekondu settlement in Istanbul, through supernatural events and mythological codes, thereby creating a multilayered poetic space. At the same time, this space functions as a model of the world. This developing world, where factories and plants are opened one after another, becomes polluted and loses its natural course. Realistic descriptions and irrational elements coexist in parallel throughout the work. Although this parallelism weakens somewhat in the second part of the novel, magical realist elements remain clearly observable. Tekin’s narration is built upon the collective story of the Çiçektepe neighborhood: rather than individual protagonists, the fate of an entire community

the neighborhood's residents comes to the fore. For this reason, the novel does not follow a single, unified plotline. Throughout the novel, the author addresses numerous themes, drawing attention to social problems. Symbolic images also play a significant role in the novel. Garbage and wind occupy both constructive and destructive positions in human life. The residents of Çiçektepe try to build homes and establish a life using objects collected from the garbage, yet the wind blowing over their heads destroys everything in a single night. The wind carries children away and tears off the roofs of houses. The influence of Gabriel García Márquez is also evident in the novel, and where relevant, comparisons with his works have been made in this study.

Keywords: Latife Tekin; Gabriel Garcia Marquez; Magic realism; The model of world; Novel.

Giriş

Magik realizm termini ilk dəfə XIX əsrin sonlarında alman filosofu Novalis tərəfindən işlədilmiş, XX əsrdə isə rəssam Frans Roh bu termini Avropa təsviri sənətində yeni üslubu adlandırmaq üçün istifadə etmişdir. Magik realizm Latın Amerikasının ədəbiyyatında bir üslub kimi Qabriel Qarsia Markes yaradıcılığının timsalında böyük inkişaf yolu keçmişdir. Magik realizm real dünya ilə fantaziya elementlərini birləşdirir, qeyri-adi hadisələr həyatın normal axarı kimi təsvir olunur, həqiqət sorğulanmır. Türkiyə ədəbiyyatında magik realizm elementləri 1980-ci illərdən etibarən mətnlərdə görünməyə başlayır. Lətifə Təkin, Həsən Əli Toptaş, İhsan Oqtay Anar, Nazlı Eray və başqaları bu istiqamətdə əsərlər yazmış, həm folklor, həm də müasir nəsr elementlərini yaradıcılıqlarında sintez etmişlər. L.Təkinin sayca ikinci romanı olan "Berci Kristin çöp masalları" romanı xronoloji olaraq bir gecəqondu məhəlləsinin yaranma dastanı şəklində başlayır. Gecələr boyunca əsən sərt külək evləri uçurur, əhali isə eyni qaydada yenidən inşa edir. Qurduqları evlərin materialını zibillikdən əldə edir, özlərinə düzən yaratmağa çalışırlar. Məkanın adını mahiyyətiylə tam təzadlı formada-çiçəklitəpə adlandırırlar. Əslində Çiçəklitəpə dünyadır. Sivilizasiyalaşan, inkişaf edən, fabrik-zavodlar açılan dünya çirklənib, təbii axarını itirib, xəstəliklər artıb və son nəticədə iqlim dəyişib. İnsanlar bu məkanda o qədər ağır şəraitdə yaşayırlar ki, arzuları belə sərhədlənib. Onlar azı çox bilib yaşayırlar. Torpağın genetikası dəyişib. İşsizlik insanların bəlasına çevrilib. Müəllif bu magik realist məkanla dünyanın hazırki quruluşuna ironiya edir, çöpə-zibilə bənzədir. Romanda təbiətin ekoloji məhviylə yanaşı insanların daxilən çürümək-də olan mənəviyyatının əksinə şahid oluruq. L.Təkin əsərin strukturu, dili və temasını vəhdətdə verir. O, əsərin janrı barədə belə yazır: *"Gecəqondulara baxıb gecəqondular haqqında bir hekayə danışacaqsam, onu roman etməyə çalışmaq qədər qəribə bir şey ola bilməz deyə düşünürdüm. Bu kitab tam da o havanın özünə: o evlərə, o olmayan evlərə, ev arzulayan evə, əslini arzulayan evə bənzəməliydi: romanı arzulayan bir kitab olmalıydı, roman olma vəziyyətini itirmiş, onu axtaran bir kitab…"* [Özer, 2020: 77]

Romanda konkret olaraq baş obraz yoxdur. Süjet xətti çoxşaxəlidir, Çiçəklitəpə əhalisinin həyat mübarizəsini müxtəlif prizmalardan təqdim edir. İnsanlar bir-birlərini adları, kimliyi və insani keyfiyyətlərinə görə yox, evlərinin qarşındakı işarəyə görə müəyyənləş-dirirlər. Məişət qayğısı, yaşam mübarizəsi onlara öz kimliyini unutdurub. Müəllif romanın adıyla bağlı söyləyir ki, "berci" sözü çoban qız mənasını verir. Eyni zamanda bu sözün saflığı simvolizə etdiyini də qeyd edir. Romanda isə kontekstə uyğun olaraq bu söz zibil yığmağa gedən qızlara deyilirdi. Kristi adının isə maraqlı tarixçəsi var. Müəllif özü bu barədə məlumat verir ki, öncədən tanıdığı qadınların pis yola düşməsi nəticəsində qürurları zədələnən kişilər bu tip qadınlara türkcə ad vermir, onu xarici adlarla əvəzləyirdilər. Roman da bercilikdən Kristinliyə gedən yolu və dolayısı ilə gecəqonduların hekayəsindən bəhs edir.

İnsanların çökən mənəviyyatlarıyla paralel dünyanın inkişafının arxasındakı fəsadları cəsarətli şəkildə ortaya qoyur. "Sevgili arsız ölüm" romanında olan magik təəssürat "Berci Kristin çöp masalları"nda bir qədər zəif olsa da, yenə bir sıra magik real məqamlar gözə çarpır.

Romanda baş verən bəzi qeyri-real hadisələrdə Q.Q.Markesin təsiri özünü göstərir. Məsələn, Çiçeklitəpədə əsən amansız külək nəticəsində evin damları uçur və bu damlara bağlı beşiklərdə yatmış körpələr də uçurlar. Bir gün yenə uçan uşaqlardan biri taxtalar altında qalıb ölür və onu dəfn etməyə gətirdikləri vaxt uşaq göyə havalanır. Bu nüans "Yüz ilin tənhalığı"nda Gözəl Remediusun bədəninin döşəkağılarıyla birlikdə göyə pərvazlanmasını xatırladır. Gözəlliyi, qoxusu, cazibəsi ilə hər kəsi özünə heyran qoyan Remedius güclü bir külək əsməsiylə quşların belə havalana bilməyəcəyi göylərə ucalır.

Külək motivi romanda diqqət edilməli olan vacib məqamdır. Romanda magik intensivlik külək ətrafında toplanır. Külək semantikləşir, əhali küləyə aid əhvalatlar danışmağa başlayırlar. Beləliklə, külək folklorik obyektə çevrilir. Guya külək çiçəklitəpəyə aşiqdir, insanlar gəlib bu təpənin başına qondu qurublar deyə onlardan küsüb. Bundan qurtulmaq üçün əhali yeni doğulmuş uşaqlara cinsiyyətindən asılı olmayaraq "Rüzgar" adı verirlər, küləyə aid türkülər yazıb, oyunlar icad edirlər, onu daşlayırlar. Külək oyunu kişilərin belini bükdü, qamətlərini əydi. Bu cür irreal küləyi yenə "Yüz ilin tənhalığı"nda görürük. Romanın son səhnəsində qopan güclü külək, fırtına Makondonu və Buendiaların sonunu gətirir. Lakin Lətifə Təkin külək motivini bir az daha magikləşdirir, küləyin oynaması və gülməsini də oxucuya təqdim edir. *"Külək Çöp Baqqalın arvadının qondunun içində atılıb düşməsinə güldü. Gülə gülə qondların başından əsdi. Türkünün qıvraqlığına dözə bilmədi. Çiçəktəpənin bəyaza boyanmış küçələrində sabaha qədər oynadı. Sabah Çöp Baqqalın arvadına türkü söylətdirdiyini qondulara yaydı"* [Tekin, 2024: 56]. Müəllif bu epizodla həmçinin küləyin klassik poeziyadan və xalq yaradıcılığından gələn "xəbər gətirən" , "səba" missiyasından da istifadə edib.

Romanda magik intensivliyin daşıyıcısı kimi Güllü Baba obrazını görürük. Bu obraz çiçəktəpəlilər mentoru rolunda çıxış edir. Böyük bir problem olduğu anda əhali ona üz tutur, məsələnin həlli yolunu Güllü Babada axtarır. Əhali onu kəramət sahibi, mistik gücləri olan bir bilici, qoruyucu, ağsaqqal kimi qəbul edir. Qondların yıxılmasından sarsılmış balaca Sırmanın titrəmələrinin çarəsini anası Güllü Babada tapır. Otuz yeddi gün davam edən yıxımlardan sonra məhəllənin kişiləri Güllü babanın məsləhəti ilə Çiçəklitəpədə yenidən qondular inşa etməyə başlayırlar. Güllü baba Sırmanı sağaldandan sonra pirlik məqamına yüksəlir və zaman-zaman insanlar onunla bağlı əhvalatlar yayır, hətta əsasını belə müqəddəsləşdirirlər. Güllü babanın hər şeyi bilmə hikmətini onun korluğu ilə əlaqələndirirdilər. Kim bir iş görməyə niyyət etsə, Güllü babanın yanına gedər, əlini öpərdi və əgər onun əsası kimin kürəyinə üç dəfə dəyərsə, *"başına tavus quşu kimi "qismət" qonacağına inanılırdı"* [Tekin, 2024: 33]. Güllü baba eyni zamanda Çiçəklitəpənin gələcəyindən xəbər verir, qondların taleyini oxuyurdu. Bu cəhət onu "Yüz ilin tənhalığı" romanının Melkiadesi ilə yaxınlaşdırır. Melkiades də Makondo və Buendiyaların taleyini oxumuş və şifrəli şəkildə yazmışdı. Aureliano Babilonya özünün və soyunun taleyinin sonunu Melkiadesin perqamentlərindən oxuyur və bu anda güclü tufan Makondonu ağuşuna alır. Güllü Babanın yozumuna görə *"Çiçəktəpə qondularının alnında qara, dərin hərflərlə, fabriklər, zibil və külək yazılı idi. Qondulara yaxşılıq və pislik onlardan gələcəkdi"* [Tekin, 2024: 39]. Məhəllə sakinləri fabriklərdə işə girmək arzusu ilə yaşayırdılar, lakin Güllü babanın proqnozlaşdırdığı kimi onlar fabriklərdə çalışdıqca müxtəlif xəstəliklər onları tapır, axıdılan çirkab sular uşaqların xəstələnməsinə yol açır, torpağın rəngi belə dəyişirdi. Beləliklə, qondulara bolluq gəlir, amma ardı-arası kəsilməyən yaralar da yaxalarını buraxmırdı. Sonradan Çiçəklitəpəyə gəlib fabrik quran (qondu fabrik) Bay İzak haqqında sakinlər qorxuya düşdü ki, Bay İzakın məzarlıqdakı fabriki ölüləri oyandırıb ayağa qaldıracaq, diriləri isə soyuducu qazıyla boğub

məzara salacaq. Müəllif kiçik bir epizodla günümüz dünyasının ekoloji sisteminə ironiya edir.

Romanda magikliyi yaradan ünsürlərə rituallar da daxildir. Əsən şiddətli küləklər nəticəsində qonduları dağılan və uşaqları itən qadınlar körpələrini daha da uzağa sürükləməsin deyə dəsmallarının, şallarının ucuna düyüm ataraq küləyin yolunu bağlamağa çalışırlar. *"Burada insanların yaxşılığı üçün təbiət hadisələrini kontrol altına alma cəhdiylə edilən bir ritual olaraq görülməktədir"* [Yücel, 2023: 272]. Beli bükülən kişilərinin bu xəstəlikdən qurtulması üçün çiçəklitəpə qadınları "əllərinə ərlərinin içliklərinin, bellərinə, boyunlarına doladıqları sarğıları alıb Qovma Burnuna dırmandılar. Sarğıları və içlikləri üst-üstə oda verdilər. Odun ətrafında halqa olub döndülər. Bir dönüb bir sinələrinə döydülər. *"Qara qaşlı kaytan bığlı Yarəbbim", deyə dua etdilər"* [Tekin, 2024: 30]. Güllü babanın Şengülün sağalması üçün məsləhət gördüyü üsul da simvolik və ritualvaridir: *"Ay solunca məmələrinin üstünə saçlarını açıb tökməsini, saçlarıyla birgə məmələrini daramasını söylədi. Körpəsi südünü çözüb yenə də əmməsə başqa bir körpənin qundaq bezini oğurlayıb gecə yarısı yandırması, dumanını məmələrinə tutması üçün təmbehlədi"* [Tekin, 2024: 37].

Lətifə Təkinin "Sevgili arsız ölüm" romanında da şahid olduğumuz nağılvari dili "Berci Kristin çöp masalları"nda da müəyyən qədər özünü göstərir. Roman belə başlayır: *"Bir qış gecəsində, gündüzləri qocaman tənəkələrin şəhərin zibilini gətirib boşaltdıqları bir təpənin üstünə, zibil yığınlarından az uzağa, fənər işığında, səkkiz qondu quruldu"* [Tekin, 2024: 11]. Naməlum zaman və məkanda bir qış gecəsində qurulan qonduların hekayəsi bu cür başlayır. Müəllif məsələni uzatmadan, kifayət qədər lakonik və sürətli şəkildə əsas mövzuya keçid edir. *"Magik realist mətnlərdə bənzətməyə, səs-kəlmə-cümlə təkrarlarına və obrazlı nitqə yer verilərək magik bir təhkiyə və poetik bir təsir yaratmaq istənir. Zamanlar və məkanlar arası keçidlər, fövqəltəbii hadisə, vəziyyət və xarakterlər, magik bir ifadəylə bir-birini dəstəkləyəcək şəkildə qurulur"* [İlhan, 2023: 281]. Müəllif romanda nağılvari bir dil istifadə edir. Məsələn, ciyərçilərin əhvalatını oxuyarkən xalq nağıllarından təsirlənən təhkiyə özünü göstərir.

> "Bir vardı bir yoktu, Allahın kulu çoktu";
> "Dev karıları, bezirganları, pirleri, perileri başına topladı.
> Çiçektepelilere geceleri masallar anlatmaya başladı" [Tekin, 2024: 60].

Nağıl və əfsanələrdən tanış olan bu obrazların kontektsdə temanı tamamlayan təhkiyə ilə yazılması əsərin magik təəsssüratını dərinləşdirir.

Nəticə

Lətifə Təkinin "Berci Kristin çöp masalları" romanı magik realist estetikanın Türkiyə ədəbiyyatındakı orijinal və funksional təzahürlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər. Aparılan təhlil göstərir ki, əsərdə magik realizm yalnız poetik üslub xüsusiyyəti deyil, həm də sosial tənqid və dünya modelinin qurulma vasitəsidir. Müəllif realist mühit İstanbulun gecəqondu məhəlləsi fonunda irrasional və folklorik elementləri paralel şəkildə təqdim etməklə reallığın sərhədlərini genişləndirir və onu çoxqatlı semantik müstəviyə daşıyır. Romanda külək, zibil, fabrik, Güllü Baba kimi obraz və motivlər magik intensivliyin əsas daşıyıcılarına çevrilir. Bu elementlər bir tərəfdən kollektiv şüurun mifopoetik qatlarını üzə çıxarır, digər tərəfdən isə sənayeləşmə, ekoloji deqradasiya, mənəvi aşınma kimi müasir problemlərin simvolik ifadəsinə xidmət edir. Çiçəklitəpə məkanı konkret bir gecəqondu ərazisindən çıxaraq dünyanın kiçildilmiş modeli funksiyasını daşıyır; burada baş verənlər qlobal miqyaslı sivilizasiya böhranının bədii inikası kimi oxunur. Əsərdə fərdi qəhrəmandan çox kollektiv

obrazın ön plana çəkilməsi, süjetin parçalı strukturu və nağılvari təhkiyə forması magik realist poetikanın əsas prinsipləri ilə səsləşir. Qeyri-adi hadisələrin adi həyat axarı kimi təqdim olunması, onların sorğulanmaması və folklorik şüurla əsaslandırılması romanın estetik bütövlüyünü təmin edir. Qabriel Qarsia Markesin təsiri müəyyən motiv və struktur paralellərində hiss olunsa da, Lətifə Təkin milli-mədəni kodlara söykənərək magik realizmi lokal kontekstdə yenidən formalaşdırır və ona sosial-ictimai məzmun qazandırır. Beləliklə, "Berci Kristin çöp masalları" romanı magik realizmin Türkiyə ədəbiyyatında transformasiya olunmuş bir modeli kimi çıxış edir. Əsər göstərir ki, magik realizm yalnız estetik eksperiment deyil, həm də sosial yaddaşın, kollektiv travmanın və müasir dünyanın ekoloji-mənəvi problemlərinin ifadəsi üçün məhsuldar bədii platformadır. Bu baxımdan roman həm poetik quruluşu, həm də ideya-məzmun dərinliyi ilə çağdaş ədəbiyyatşünaslıq üçün aktual tədqiqat obyekti olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

ATİK, Ş. (2012). *Türk edebiyatında postmodernist süreç ve Latife Tekin*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

İLHAN, N. (2023). *Modern Türk öyküsünde büyülü gerçekçilik*. Çanakkale: PA Paradigma Akademi Yayınları.

KIZIL, F. (2021). Bir kronotop olarak Berci Kristin Çöp Masalları'nın "Çiçektepesi". *Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi*, 7(15), s. 317–325.

MARKES, Q. Q. (2019). *Yüz ilin tənhalığı*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.

ÖZER, P. (2020). *Latife Tekin kitabı*. İstanbul: Can Sanat Yayınları.

TEKİN, L. (2024). *Berci Kristin çöp masalları*. İstanbul: Can Sanat Yayınları.

YÜCEL, H. İ. (2023). *Anlatının büyülü dünyası: 1980 sonrası Türk romanında büyülü gerçekçilik*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.

AZERBAYCAN DEMOKRATİK CUMHURİYETİ'NDE DİL SİYASETİ ÜZERİNE KELAM

İpek Yalçın MEYDAN

ÖZƏT

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti müstəqilliyini elan etməsi ilə dil məsələsini dövlət quruculuğunun əsas ünsürlərindən biri kimi nəzərdən keçirmiş və bu istiqamətdə genişmiqyaslı tənzimləmələrə getmişdir. Azərbaycan Hökuməti 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarla Azərbaycan türkcəsini dövlət dili kimi qəbul etmiş; bu qərar Azərbaycan tarixində ana dilinin ilk dəfə rəsmi status qazanması baxımından mühüm dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu qərarla birlikdə Azərbaycan coğrafiyasında ana dilinin yenidən bir çox sahədə həyata qaytarılması məqsəd qoyulmuşdur. Dövlət dili ilə bağlı tənzimləmələr yalnız səthi səviyyədə qalmamış; məhkəmə, idarəçilik və təhsil başda olmaqla bir çox sahədə tətbiq edilmişdir. Lakin rus dilinin uzun illər ərzində rəsmi qurumlarda istifadə olunması səbəbindən yuxarı pillələrdə müvəqqəti müddətə rus dilindən istifadəyə icazə verilmişdir. Rus dilinin istifadəsinin davam etdirilməsi Azərbaycan türkcəsinin bütün təhsil və inzibati pillələrdə geniş yayılmasına qədər müraciət edilən müvəqqəti bir həll yolu kimi qiymətləndirilmişdir. Dil siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə dövlət qulluqçularının Azərbaycan türkcəsini öyrənmələri məcburi tutulmuş və bu istiqamətdə müxtəlif təlim kursları təşkil olunmuşdur. Təhsil sahəsində isə ibtidai və orta təhsildə tədrisin ana dildə aparılması qərara alınmış, dövlət dilinin tədrisi əsas prinsip halına gətirilmişdir. Parlament iclaslarında dil məsələsinin gündəmə gətirilməsi, millət vəkillərinin ana dildə çıxış etmələri və Bakı Dövlət Universitetinin açılması bu siyasətin gözlə görünən nəticələri olmuşdur. Bundan əlavə, Azərbaycan türkcəsinin hərbi sahədə də istifadə olunması ilə onun istifadə dairəsi daha da genişlənmişdir. Bu tətbiqlər Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin dili; kimlik inşası, milli suverenlik və dövlət quruculuğu prosesinin əsas ünsürlərindən biri kimi gördüyünü ortaya qoyur. Bu tədqiqatda Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə tətbiq olunan dil siyasəti tarixi kontekst daxilində nəzərdən keçirilərək, Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili kimi mənimsənilməsi prosesi və bu prosesin dövlət quruculuğu üzərindəki təsirləri ortaya qoyulması məqsəd qoyulmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan hökuməti; Cümhuriyyət; Dil siyasəti; Dövlət quruculuğu.

ABSTRACT

With the declaration of its independence, the Azerbaijan Democratic People's Republic addressed the language issue as one of the fundamental elements of state-building and proceeded with comprehensive regulations in this direction. By the decision dated 27 June 1918, the Government of Azerbaijan accepted Azerbaijani Turkish as the state language; this decision constituted an important turning point in the history of Azerbaijan in terms of the mother tongue gaining official status for the first time. With this decision, it was aimed to reintroduce the mother tongue into many areas of life across the Azerbaijani geography. The regulations concerning the state language did not remain merely at a superficial level; they were implemented in many areas, primarily in the judiciary, administration, and education. However, due to the long-term use of Russian in official institutions, the use of Russian was permitted for a temporary period at higher levels. The continued use of Russian as a language was regarded as a temporary solution adopted until Azerbaijani Turkish became widespread at all educational and administrative levels. In order

to implement the language policy, public officials were required to learn Azerbaijani Turkish, and various training courses were organized in this direction. In the field of education, instruction at the primary and secondary levels was decided to be conducted in the mother tongue, and the teaching of the state language was established as a fundamental principle. The discussion of the language issue during parliamentary sessions, the use of the mother tongue by deputies, and the establishment of Baku State University became visible outcomes of this policy. Furthermore, with the use of Azerbaijani Turkish in the military field, its sphere of use was further expanded. These practices demonstrate that the Azerbaijan Democratic People's Republic regarded language as one of the fundamental elements of identity construction, national sovereignty, and the state-building process. In this study, by addressing the language policy implemented during the period of the Azerbaijan Democratic People's Republic within a historical context, it is aimed to reveal the process of the adoption of Azerbaijani Turkish as the state language and the effects of this process on state-building.

Keywords: Government of Azerbaijan; Republic; Language policy; State-building.

Giriş

1905 yılında Çarlık Rusyası'nda çalkantılı bir dönem başlar, Çar 2. Nikolay yönetimine karşı halk ayaklanır ve halk mutlak monarşiye karşı çıkar. Bu ayaklanmayla birlikte işçiler haklarının tanınması, mutlak monarşinin yetkilerinin sınırlandırılması, bir anayasa yapılması ve işçi sınıfının belirli haklarının tanınması başlıca hedeflerdendi. Halk özgürlük, hak, adalet için meclisin kurulması gerektiğini savunuyordu. 1905 devriminin yapılmasındaki sebeplerden birisi de halkın içerisinde bulunduğu ekonomik sorunlar, sanayileşmenin getirdiği ağır çalışma şartları ve köylülerin toprak sorunları bu devrimin ekonomik ayağını oluşturmuştur. Çarlık Rusya'sının Rus-Japon savaşındaki yenilgisi ise çarlık Rusya'nın yaşadığı itibar kaybı bu devrimin siyasi ayağını oluşturmaktadır.

17 Ekim (1905) Manifestosu'yla Çar 2. Nikolay, meclisin (duma) kurulacağını, basın ve toplantı izni verileceğini, yasaların meclisten geçeceğini ilan etmiştir. Çar 2. Nikolay'ın halk ayaklanmasını engellemek için 17 Ekim Manifestosu'nu ilan etmek zorunda kalmıştır.

1905 devriminin sonuçlarına bakıldığında meclis sembolik olarak kalmıştır. Çar 2. Nikolay istediği şekilde kararlar almaya devam etmiştir. Bu devrimin sonucu başarısız gibi görünse de 1917'de yapılan Bolşevik devrimine bir temel oluşturmuştur.

> *"Manifesto'nun 1. maddesinde kişinin gerçek dokunulmazlığı, vicdan özgürlüğü, konuşma, toplanma ve örgütlenme ilkelerine dayanan sivil özgürlükleri taahhüt edilmekteydi. Bu belgenin ilanından sonra imparatorlukta nispeten özgür bir ortam oluştu. Azerbaycan Türkü, öncelikle aydın kesim siyasi yaşamın nispeten yumuşamasından faydalanmak için aceleci davrandı. Yıllar boyunca birikmiş olan enerji dışa vurdu ve Azerbaycan, benzeri görülmemiş kültürel ve siyasi yükseliş dönemine girdi*."[3]

1905 devrimi sonrasında Çarlık Rusya'da kısıtlamalar eskiye göre biraz daha azaltılmıştır. Bu kuralların esnemesi ile birlikte Azerbaycan sahasında fikri olarak aydınlık bir döneme girilmiştir. Rusya'nın çalkantılı dönemi Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşuna (1918-1920) hazırlık dönemidir. Azerbaycan aydınları bu fırsatı gazeteler, dergiler ve fikirlerle çok iyi bir şekilde değerlendirmişlerdir.

> *"20. yüzyılın başlarında özellikle 1905 Rus Meşrutiyeti sonrası milli kimliklerin ortaya çıkmasına bağlı olarak matbuat sahasında İsmail Gaspıralı ve onun*

[3] NESİBLİ Nesib,L. (2024). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 1918: Kuruluş, Ankara, s3

takipçilerinin Türkçü yayın organlarının karşısında mahalli dilde gazeteler ortaya çıkmıştır. Bu yüzden Rusya Türklüğünün iki büyük merkezi olan Kazan ve Kafkasya muhitinde hem sosyal demokrat çizgide ilerleyen aydın zümresi (Celil Mehmedguluzade ve Molla Nasreddin ekolü) hem de Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali Turan ve Ahmet Ağaoğlu gibi milliyetçi, Türkçü aydın zümresi karşımıza çıkmaktadır."[4]

1917 Bolşevik Devrimi ile Çar 2. Nikolay tahttan indirilmiş mutlak monarşi son bulup sosyalizme geçilmiştir. 1917-1922 arasında bir boşluk oluşmuştur. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti 1905'ten bu yana fikri açıdan oluşturduğu zemini 1918 yılında resmileştirmiştir.

Çarlık Rusya İmparatorluğu'nun çöküşü, Güney Kafkasya'da derin bir siyasal otorite boşluğu yaratmış ve bölge halkları için yeni devletleşme imkanlarını gündeme taşımıştır. Bu süreçte Azerbaycan'da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren etkisini gösteren Ceditçilik hareketi, modern eğitim anlayışı ve toplumsal reform düşüncesiyle milli bilinçlenmenin fikri altyapısını oluşturmuştur. İstanbul, Bakü, Kazan ve Taşkent gibi merkezlerde güç kazanan Türkçülük düşüncesi, 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da siyasal örgütlenme zeminini hazırlamış, özellikle aydın hareketi ve milli basın faaliyetleri aracılığıyla bağımsızlık fikri kurumsal bir çerçeveye kavuşmuştur.

Bu tarihsel ve düşünsel birikimin sonucunda, 28 Mayıs 1918 tarihinde ilan edilen Azerbaycan Bağımsızlık Bildirgesi ile Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti resmen kurulmuştur.

28 Mayıs 1918, yalnızca Azerbaycan halkı için değil, aynı zamanda Müslüman Türk dünyası açısından da tarihi bir dönüm noktasıdır. Zira bu tarih, Müslüman coğrafyada parlamenter sisteme dayalı ilk demokratik cumhuriyetin ilan edildiği gün olarak siyasal tarih literatüründe özel bir yere sahiptir. Bu yönüyle Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, hem milli egemenlik ilkesinin hem de modern devlet anlayışının somut bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

"Allah, her millete kendine layık evlatlar nasip ediyor. İnsanlık tarihinde kendisine şerefli bir sayfa yazmış olan Azerbaycan halkı, aynı sayfayı dünyaya bahşettiği hadsiz hesapsız şerefli evlatların isimleri ile süslemiştir. Burada o isimleri saymak mümkün olmasa da bildirmemiz gerekiyor ki, onların bir kısmı 1918-1920 yıllarında mevcut olmuş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yöneticileridir: Mehmet Emin Resulzade, Feteli Han Hoyski, Nesib Bey Yusifbeyli, Ali Merdan Bey Topçubaşı, Hasan Bey Ağayev, Behbud Han Cavanşir, Halil Bey Hasmehmetli ve onlarca diğerleri."[5]

Azerbaycan aydınları bağımsızlık için öncelikli olarak fikri bir hazırlık yapmışlardır. Bu fikri hazırlıkların sonucunda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulmuştur. Kuruluş aşaması şu şekilde dile getirilmektedir:

"1918 yılı 27 Mayıs'ında Gürcistan başkenti Tiflis'te toplanmış Kafkas Müslümanları Azerbaycan Milli Şurasını kurup Milli Şuranın başkanı seçilir. Böylece Azerbaycan tarihinin en önemli olayı, yani Azerbaycan'ın tam bağımsızlığı 28 Mayıs 1918'de Milli Şura tarafından ilan edilir ve aynı gün Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk bakanlar kurulu oluşturulur."[6]

Azerbaycan aydınlarının uzun yıllar süren fikri ve siyasi bağımsızlık mücadelesi, 1918 yılında ilan edilen Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ile milli bir devlet yapısına

[4] ÖZKAYA Yılmaz (2024). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 1918: Kuruluş, Ankara, s248
[5] ŞERİFOĞLU TAHİRZADE Adalet. (2024). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 1918: Kuruluş, Ankara, s215
[6] NESİMAN Y.(2013) Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi, Bakü

dönüşmüştür. Bu cumhuriyet, Müslüman Türk dünyasında parlamenter esaslara dayanan ilk demokratik devlet olarak örnek teşkil etmiştir. Bu yönüyle siyasal modernleşme sürecinde öncü bir konumda yer almıştır.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşu, yalnızca milli egemenliğin ilanı anlamına gelmemiş; aynı zamanda anayasal düzen, temsil esasına dayalı meclis yapısı ve vatandaşlık anlayışı bakımından da yeni bir siyasal model olmuştur. Bu nedenle söz konusu devlet tecrübesi, Türk ve İslam Dünyasında modern devletleşme sürecinin önemli aşamalarından biri olarak kabul edilmektedir.

> *"Böylece yalnız Türk dünyasında değil, islam dünyasında da cumhuriyet ilkeleri ile yönetilen ilk ülke Azerbaycan Cumhuriyeti olur. Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra bu ülkenin dünya devletleri tarafından resmen tanınması için var gücü ile çalışır ve bu çabalar sonucunda Türkiye'den başka Amerika ve Avrupa devletleri tarafından Azerbaycan ülkesi dünya seviyesinde bağımsız ve resmi cumhuriyet olarak tanınır."*[7]

> *"Azerbaycan Cumhuriyeti de, bağımsızlığını ilan ettikten sonra, Milli Şura Başkanlığına Türk Adem-i Merkeziyet Milli Müsavat Partisi Genel Başkanı Mehmet Emin Resulzade, Millet Meclisi Başkanlığına, Rusya Müslümanları İttifakı Kurultayı Başkanı Ali Merdan Topçubaşı, Başbakanlığa Fethali Han Hoyski, Dışişleri Bakanlığına, bir süre sonra da Başbakanlığa Yusufbeyli Nesip bey getirilmişlerdir. Azerbaycan Türk milliyetçiliği bu suretle uzun bir mücadeleden sonra milli devletlerini kurmuş ve Türk milliyetçiliği ideolojisini devletin temeli yapmıştır."*[8]

> *"Azerbaycan Milli Şura yetkilileri, Milli Şura'da bulunmayan Azerbaycan'ın azınlıklarına temsilci göndermek hakkı veriliyor ve bu suretle 120 mebustan ibaret bir parlamento toplanması planlanmıştır. 7 Aralık 1918 tarihinde de bu parlamento toplanmıştır. Mehmet Emin Resulzade'nin parlamentonun açılışında söylediği nutuk esnasında, Azerbaycan Bayrağına hitaben söylediği, "Bir kere yükselen bayrak, bir daha inmez" sözü milli bir parola halini almıştır."*[9]

Mehmet Emin Resulzade'nin "bir kere yükselen bayrak, bir daha inmez" sözü tüm Türk dünyasının kurtuluş yolunda parolası olmuştur. Bu kendinden emin söylem ve milli değerimiz olan bayrağın milli mücadele yolunda nasıl güzel bir kılavuz olduğu görülmüştür. Demokatik Halk Cumhuriuyeti'nin yıkılışından yetmiş yıl sonra dalgalanan bayrak aynı hislerle göklere çekilmiştir. Bayrağa verdiği önem, Mehmet Emin Resulzade'nin üzerinde durduğu milli şuur kavramının en somut örneğidir.

1883 yılında İsmail Gaspıralı'nın Bahçesaray'dan başlattığı fikri hareketin etkileri zamanla tüm Türk dünyasında yankı bulmuştur. Bu süreçte gazete, dergi ve farklı yayın organları aracılığıyla Türk dünyasının çeşitli şehirlerinde yaşayan Türkler birbirlerinden haberdar olma imkanı elde etmişlerdir. Bu etkileşimle Türk dünyasının milli şuuru ivme kazanmıştır.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti de bu milli şuur temelinde kurulmuştur. Bu cumhuriyet milli bir çerçevede kurulmasına rağmen bölgede bulunan azınlıkları kucaklayacak ve onlara mecliste temsil hakkı verecek kadar demokratik bir cumhuriyettir. Bu cumhuriyet kurulduktan bir ay sonra cumhurbaşkanı tarafından Azerbaycan Türkçesi resmi devlet dili olarak kabul edilmiştir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti bağımsızlık alametlerine sahipti: Bayrağı, arması, devlet dili. Bayrak alametine önceki kısımlarda değinilmiştir.

---

[7] RAŞİDİ Hasan. (2024). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 1918: Kuruluş, Ankara, s40
[8] ŞİMŞİR Sebahattin (2012). Hayatı ve Şahsiyeti Mehmet Emin Resulzade, İstanbul, s47
[9] ŞİMŞİR Sebahattin (2012). Hayatı ve Şahsiyeti Mehmet Emin Resulzade, İstanbul, s47

"Bağımsızlık sembollerinden biri olan devlet dili ise bu cumhuriyetin kuruluşundan tam bir ay sonra 27 Haziran 1918'de Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan tarihinde ilk kez devlet dili olarak ilan edilmiş, bununla ilgili çalışmalara ivedilikle başlanmıştır."[10]

Türkçe devlet dili olarak kabul edilecek ve yargı, idare, içişleri ve diğer tüm görevlerde bulunanlar bu dile hakim olana kadar Rusça'nın devlet kurumlarında kullanılmasına izin verilecekti.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde Rus dilinin kullanılmasına izin verilmesi geçici bir uygulamaydı. Devlet kadrolarının Azerbaycan Türkçesi ile eğitim alması, Türkçe bilmeyenlerin bu dili öğrenmesi ve resmi evrakların kademeli olarak milli dile geçirilmesi amacıyla belirli bir süre daha Rus dilinin kullanılması gerekli görülmüştür.

> *"Hökümet 27 iyin 1918-de qerar berdi: Dövleti lisan Türk dili gebul edilecek ileride bütün mehkeme idariyi daxilliyye ve sair devair vezifeler iş başında duranlar bu lisanı bilenler olana qeder hökumeti müesselerde Rus dili istemalına da müsaide edilsin."*[11]

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti 27 Haziran 1918'de Azerbaycan Türkçesini resmi olarak devlet dili ilan etmiştir. Azerbaycan hükümeti, Azerbaycan Türkçesi sistemli bir şekilde kullanılana kadar Rusça'nın kullanılmasına izin verilmiştir.

> *"Hemin qerar dilimizin devlet dili kimi işledilmesine ait ilk seneddir. Başqa sözle, hemin qerarın verildiği günden Azerbaycan ve Azerbaycan dili tarihinde Azerbaycan dili ilk defa dövlet dili elan olunmuştur."*[12]

"16. yüzyılda Safevi devletinde Arapça, Farsçanın Azerbaycan Türkçesinin devlet dili olarak kullanıldığı görülmüştür. Fakat 16. yüzyılda tek resmi bir dil olarak kullanıldığı Demokratik Halk Cumhuriyetine kadar görülmemiştir."[13] Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde dil meselesi ciddi bir şekilde ele alınmıştır. Bu cumhuriyet kendi öz dilini hem resmi bir dil, hem bilim dili, hem de edebi bir dil olarak üstün bir dil olması için çaba göstermişlerdir.

> *"Ana dilinin dövlet dili elan edilmesi ile elaqedar olaraq, tehsil müessiselerinin millileşdirilmesi qarşıda duran esas meselelerden idi. Azerbaycan Xalq Cümhuriyeti Hökumeti 1918-ci il avqustun 28-de ibditai ve orta tehsil müessiselerinde tehsilin ana dilinde aparılması haqqında qerar qabul etdi."*[14]

Dil, bir milletin kimliğinin, kültürünün, tarihinin, medeniyetinin taşıyıcısıdır. Dilimizin ölçüsünde hayata, yaşadıklarımıza, içinde bulunduğumuz hislere anlam yükleriz. Her dili kendi içinde bulunduğu millet oluşturur ve şekillendirir. Bu amaçla Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti bağımsızlığının ilk günlerinde bu şuurla cumhuriyetin ana dili olan Azerbaycan Türkçesine karşı hassas bir tavırla yaklaşım göstermişlerdir.

Azerbaycan Türkçesinin doğru bir şekilde öğrenilebilmesi için mekteplerin millileştirilmesi konusunda adım atılmıştır. Çünkü eğitim bir dilin sistemli bir şekilde gelişebilmesi için gereklidir.

---

[10] MEMMEDOV Aqşin,(2018).Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti Dövrünün Etnik Menzeresi ve Dil Siyaseti, s29

[11] Demircizade Azerbaycan Edebi Dilinin Tarixi.1 hisse B.,1979 s93

[12] Demircizade Azerbaycan Edebi Dilinin Tarixi.1 hisse B.,1979 s143

[13] Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası (2009). Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti (Edebiyyat, Dil, Medeni, Quruculuq) S.143

[14] MEMMEDOV Aqşin,(2018).Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti Dövrünün Etnik Menzeresi ve Dil Siyaseti, s30

"Mekteblerin millileşdirilmesi dedikde Cümhuriyyetin tehsil ocaqlarında telimin ana dilinde, yeni Azerbaycan dilinde aparılması nezarde tutulurdu. Türk balalarının doğma dilde tehsil almaq, öz dilini, edebiyyatın, tarixini ve medeniyyetini öyrenmek hüququ ilk defe olaraq qanunileşdirildi. Özü de millileşdirilen mekteblerde Azerbaycan dilinde tehsil almaq icbari idi."[15]

"Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti devrinde mecliste; milli mekteplerin açılması, Azerbaycan Türkçesini iyi bilen öğretmenlerin olması konusunda titiz davranılmıştır. O dönemde milli mekteplerin sayıları oldukça fazladır. Bu mekteplerin kurulması için bütçe konuları konuşulmuş mektepleri için bütçe ayrılmıştır. Okul binalarının tadilatından kitaplara kadar her detay ayrı ayrı düşünülmüştür. Türkiye'den öğretmenler getirilmiş ve eğitim için sağlıklı bir zemin hazırlanmıştır."[16]

"Burada dikkat edilmesi gereken hususlardan birisi de kadın mekteplerinin kurulmasıdır. Azerbaycan Cumhuriyeti devrinde kadınlara büyük önem verilmiştir, 28 Mayıs 1918'de ilan edilen cumhuriyetle birlikte kabul edilen seçim yasasında kadın erkek eşitliği esas alınmış ve kadınlar oy kullanma, milletvekili seçme ve seçilme haklarına sahip olmuşlardır. Azerbaycan'ın kadınlara tanıdığı bu hak İngiltere'den (1928), Türkiye'den (1934), Fransa'dan (1944), İtalya'dan (1946), İsviçre'den (1971) önce verilmiştir, bu durum Azerbaycan meclisinin ne kadar demokratik bir meclis olduğunun göstergesidir. Bu tavrıyla diğer müslüman Türklere de örnek olmuştur."[17]

Kadın mektepleri ile birlikte kadınların eğitimine ve kültürüne önem verilmiştir. Aslında bu önemin kökleri çok eskiye dayanmaktadır. Türklerin en eski çağlarından beri kadın baş tacı edilmiş. Bunun en somut örneği ise hanın imzasının yanında hanımın da imzasının olmasıdır. Bu bağlam Azerbaycan Cumhuriyeti'nin milli şuur ile kurulan ve yönetilen bir devlet olduğunun en önemli kanıtıdır.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin resmi dili olarak Azerbaycan Türkçesi Azerbaycan parlamentosunun dilinde uygulama pratiği bulmuştur. Bilindiği üzere, devlet dili kararı, belli bir süre kamusal mekanlarda Rusça kullanımına izin vermiştir. Bu karar Parlamento'nun zorunlu gündemine dahil edilmemiş, uygulama tercihi parlamento üyelerinin takdirine bırakılmıştır. Bununla birlikte parlamentoda kullanılan dil, devlet dili statüsüne sahip olan Azerbaycan Türkçesi olmuştur.

"Meclis üzvlerinin Qerbe ve Şerqe münasibetleri, medeni seviyyeleri, dil meselesinde tuttuqları mövqe, yaş ve başqa cehetler de parlament dilinin rengarengliyine zemin hazırlayırdı. Odur ki, bu amillere göre parlement dilinin partiya prinsipi ile üslublar qamması kimi izah etmek heqiqeten çetindir."[18]

Genja'dan bir, Araş'tan iki, Yavanşir'den bir, Zengezur'dan iki, Gazakh'tan bir, Cebrayil'den bir, Nukha'dan iki, Şuşa'dan iki, Zagatala'dan iki, eski İravan vilayetinin Azerbaycan bölümünden (Nahçivan, Şarur, Ordubad) üç ve eski Tiflis vilayetinin

[15] MEMMEDOV Aqşin,(2018).Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti Dövrünün Etnik Menzeresi ve Dil Siyaseti, s30

[16] MEMMEDOV Aqşin,(2018).Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti Dövrünün Etnik Menzeresi ve Dil Siyaseti, s36

[17] YAKIŞAN, Reyhan, (2024). Azerbaycan Cedidizminde Kadın Hakları. Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 9(2), S.112, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3961730

[18] Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası (2009). Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti (Edebiyyat, Dil, Medeni, Quruculuq) S.157

Azerbaycan bölümünden (Borçalı) bir milletvekili seçilmişti. Böylesine zengin bir coğrafi alandan gelen milletvekilleri bulundukları bölgenin lehçe özelliklerini de meclise taşımışlardır. Ancak sekreteryanın ve tutanak kayıt görevlilerinin çabaları sayesinde lehçe özellikleri çok az farkedilebilir özellikteydi.

Meclis üyelerinin Batı ve Doğu'ya yönelik tutumları, kültürel düzeyleri, dil konusundaki farklılıkları, yaşları ve çeşitli diğer faktörler, parlamento dilinde bir çeşitliliğin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin parlamento diline ilişkin bulgular, bu dönemin edebiyat dili tarihinde ayrı ve özgün bir safha oluşturduğunu göstermektedir.

> *"Azerbaycan parlamenti senedlerinin dilinde diqqeti celb eden ilk cehet onun bütöv bir dövrün edebi dili barede tam tesevvür yaratmasıdır. Melumdur ki, bütün dövrler üçün olduğu kimi, XX esr edebi dilimizin ümumi menzeresini de hemin dövrde yazılmış bedii eserlerin ve çox geniş şekilde olmasa da, dövrün metbuatının dili verir. Azerbaycan edebi dilinin tarixine hesr olunmuş eserlerde gösterildiyi kimi, o dövrde Azerbaycanda bedii edebiyyat tenqidi-realist edebiyyat, realist-maarifperver edebiyyat, romantik edebiyyat olmaqla üç edebi üslubda mövcud olmuş ve öz ifadelerini üç edebi-bedii dil üslubunda tapmışdır. Lakin XX. esrin evvellerinden başlayan bu dil durumunda bir-birinden prinsipce ferqlenen iki esas seciyyevi cehet olmuşdur. Azerbaycan parlamentinin dilinde de bu iki cehet özünü aydın gösterir: bir terefdən, Azerbaycan ümumxalq dili üzerinde yükselen, o biri terefdən, daha çox osmanlı diline çeken, bezi hallarda tamamilə osmanlı dilinden ibaret olan bir dil."*[19]

O dönemde yazılmış eserlerde görüldüğü gibi Azerbaycan'da edebi edebiyat; eleştirel-realist edebiyat, realist ve aydınlanmacı edebiyat, romantik edebiyat olmak üzere üç edebi üslub göze çarpmaktadır. 20. yüzyılın başlarından itibaren başlayan bu dilde birbirinden farklı iki temel özellik görülürken, bir taraftan Azerbaycan halk dili üzerine yükselen, diğer taraftan daha çok Osmanlı diline yaklaşan, bazı durumlarda ise tamamen Osmanlı dilinden oluşan bir dil özelliği görülmüştür. Bununla birlikte parlamento üslubunda yerine, durumuna, konuya ve şartlara bağlı olarak esnek bir tarz dikkat çekmiştir.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nde devlet dili, ünlü ve ünsüz değişimleri ile çeşitli fonetik olaylar bakımından iki temel özellik dikkat çekmiştir. Gözlemler, ə/e paralelliğinin söz konusu dönemde parlamento dilinde neredeyse yerleşik bir kullanım haline geldiği tespit edilmiştir.

Fonem paralelliği ünsüz seslerde daha fazladır. Bu metinlerde n/m, m/b dudak ünsüzü paralelliğine daha çok rastlanır. Bu paralellik x/q, q/k, k/s, y/g, y/n ünsüzlerinde de rastlanmıştır.

Dönemin fonetik özelliklerinden biri de kelimelerde ünlü uyumunun bozulmasıdır. Bu durum özellikle Arapçadan Azerbaycan Türkçesine geçmiş cemaat ve cevap gibi alıntı sözcüklerde açık biçimde görülmüştür.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin devlet dilinin gramer bakımından kendine has özellikleri vardır. Burada da dikkat çeken temel nokta gramer ifade araçlarının eş anlamlılığı ve Osmanlı dilinin güçlü etkisidir. Bu özelliği sözcük türlerinden isim ve zamirlerde daha çok olduğu saptanmıştır.

Parlamentoda zamir kullanımında ikililik yaşanmıştır; Müsavatçılar ve İttihatçılar'ın, öyle, ben, hanki gibi kullanımları görülürken, sosyalist görüşe mensup olanların ise ele, men, hansı gibi kullanımları görülmüştür. Parlamentoda konuşma yapanlar şindi yerine imdi, özellikle daha aktif bir şekilde şimdi zaman zarfını da kullandıkları görülmüştür. *"Bir qismi*

[19] Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası (2009). Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti (Edebiyyat, Dil, Medeni, Quruculuq) S.150

şimdi öz yerlerine qayıdırlar (B. Rzayev), şimdi ise baş müavini intixab edelim (M.E.Resulzade), dil bilmeyenler imdi yavaş-yavaş meçbur olub, dil öyrenib..."[20]

Parlamento üyeleri Türkiye Türkçesinin şimdiki zaman eki olan –yor ekini de kullanmışlardır. *"Şeherli-kendli denilmiyor (R. Ağabeyov), ...meseleden sui-tenhim olacağını görüyor ve bundan qurxuyoram (R. Kaplanov), güman ediyorum ki, her bir tesisat öz dilimizde ola (Y. Ehmedov), his ile derk elediyi düsturla görüyoruz (M.E.Resulzade)."*[21]

Devlet dilinin morfolojik yapısında fiile ilişkin kullanımların hemen hemen tamamında Osmanlı Türkçesinin gramer yapısına uygunluk görülmüştür.

Azerbaycan Türkçesinin ve Türkiye Türkçesinin fiil yapılarındaki temel farklar, fiilin şeklinin birinci çoğul şahıs eki haber şeklinde ise yalnızca şimdiki zaman formunun gramer özelliğine göre farklılaşır. Bu şu şekilde açıklanabilir. Azerbaycan Türkçesinde emir kipinin birinci çoğulu –aq/-ek (alak, kelek), Türkiye Türkçesinde ise –alım/-elim eki ile oluşmuştur.

> *"ADC'nin dövlet dilinde bezi deputatlar Türk formasından istifade etmişler: ...baş müavini, intixab edelim(M.E.Resulzade), ...deklarasiyaya kecelim (M.E.Resulzade)."*[22]

Azerbaycan Türkçesinin şimdiki zaman eki olan (-ir/-ır/-ür/-ur) parlamento dilinde yaygın bir biçimde kullanılmıştır. ADC parlamento dilinde fiilin rivayet geçmiş zamanının her iki formu da (-ıb...ve –mış...) kullanılmıştır. *"Bir çox hadiseler vüqu olmuştur (B. Rzayev), geyriqanuni hereketler olubdur (M. Vekilov), lakin komisyondan heç xeber alınmayıb (M. Refiyev), hökumet bir komisyon teşkil etmişdir (M.Hacınski)."*[23]

Azerbaycan Türkçesinde fiillerde dikkat çeken en yaygın özellik şahıs kategorisinde olan birinci çoğul şahıs ekinin Türkiye Türkçesi şahıs eki olan –iz ekine olan eğilimidir. *O "dövletliye deyiriz, ona dövletli demek olmaz(A. Aşurov), zaten biz deyiruz ki cemi milletler azaddır (E. Qarayev)."*[24]

ADC'de Azerbaycan Türkçesinde olan zamirlere (men, sen, o, biz, siz, bu, ele, bele, hemin, öz, bezi, kim, ne, neçe, hansı, hara, haçan, bezi, her, bütün, hamı) rastlanırken, Türkiye Türkçesinde olan (öyle, böyle, şu, ben, kendi, hanki) o zamanların Osmanlı Türkçesinden alınmıştır. Bu alıntı sözcüklerin kullanımı parlamento dilinde tespit edilmiştir.

> *"Bu böyle deyil (M. Refiyev), O öyle sehvdir ki...(M. Vekilov), Men öyle bilirem ki...(M. Vekilov), Öyle başa düşürem...(A. Aşurov), Ben Türkce başa düşmemişem (A. Aşurov), Şu suretde beyan ediriz (E. Pepinov), Lakin hanki vaxtda ve ne şerait ile açılsın (Y. Ehmedov)"*[25]

Sonuç

1905 yılında Çarlık Rusya'nın çalkantılı döneminde Azerbaycan daha rahat bir döneme girer bu dönemde yazı, matbuat, dergiler, yayınlar artar ve aydınlar Azerbaycan

---

[20] Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası (2009). Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti (Edebiyyat, Dil, Medeni, Quruculuq) S.169

[21] Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası (2009). Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti (Edebiyyat, Dil, Medeni, Quruculuq) S.169

[22] Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası (2009). Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti (Edebiyyat, Dil, Medeni, Quruculuq) S.169

[23] Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası (2009). Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti (Edebiyyat, Dil, Medeni, Quruculuq) S.170

[24] Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası (2009). Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti (Edebiyyat, Dil, Medeni, Quruculuq) S.170

[25] Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası (2009). Azerbaycan Xalq Cümhuriyyeti (Edebiyyat, Dil, Medeni, Quruculuq) S.168

Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşuna zemin hazırlar. 17 Ekim Manifestosu, Çarlık Rusya'nın baskı altına aldığı halklara biraz daha esneklik kazandıran bir belgedir. Azerbaycan aydınları 1905-1917 arasındaki çalkantılı süreci güzel değerlendirmişlerdir.

28 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Bu cumhuriyet milli egemenliğinin yanı sıra anayasal düzen, temsil esasına dayalı meclis yapısı ve vatandaşlık anlayışı bakımından yeni bir siyasi model oluşturmuştur.

1883 yılında İsmail Gaspıralı'nın başlattığı fikir akımının Azerbaycan sahasındaki yansımaları bu cumhuriyetle somut bir hal almıştır. Milli şuurla kurulan, milli egemenliği esas alan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, anadiline karşı hassas davranmış 27 Haziran 1918'de Azerbaycan Türkçesini devlet dili olarak ilan etmiştir. Azerbaycan Türkçesini bilmeyen görevlilere Azerbaycan Türkçesi eğitimi verilmiş, bozulan okul binalarının tadilatı yaptırılmış, Türkiye'den öğretmenler getirtilmiş ve okul kitapları, okul araç-gereçleri alınımıştır. Bu harcamalar için meclisten bütçe çıkarılmıştır.

16. yüzyılda Safevi Devleti'nde Arapça, Farsça ve Azerbaycan Türkçesi devlet yönetiminde kullanılan diller arasında yer almaktaydı. Ancak Azerbaycan Türkçesi, tarihsel süreç içerisinde ilk kez Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde tek ve resmi devlet dili olarak ilan edilmiştir.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde Azerbaycan Türkçesinin doğru bir şekilde öğrenilebilmesi için mektepler millileştirilmiştir. Her vatandaş kendi anadilinde konuşma, eğitim alma hakkına sahip olmuştur. Her dil, öz kültürünün taşıyıcısıdır. Yıllar içindeki kültürel birikimleri, yaşanan olayları dilde bir yansıma olarak görürüz. Türk dilini Türkçe dışında başka hiçbir dil bu kadar etkili anlatamaz.

ADC'de kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesinin yanı sıra kadınlar için milli mektepler açılmış bu sayede kadınlar eğitim hakkına özgürce sahip olmuşlardır. Bu yönüyle de demokratik bir cumhuriyeti simgelemektedir.

Meclis üyeleri farklı bölgelerden geldikleri için konuşmalarında lehçe farklılıkları görülmüştür. Ancak meclis tutanaklarının tutulması sırasında görevlilerin müdahalesiyle bu lehçe farklılıkları yazı dilinde büyük ölçüde azaltılmıştır.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde devlet dili, fonetik ve morfolojik açıdan çok katmanlı, geçiş niteliği taşıyan bir yapı ortaya koymuştur. Ünlü ve ünsüz paralellikleri, ə/e denkliği, dudak ünsüzlerindeki değişkenlikler ve ünlü uyumunun yer yer bozulması, dönemin dil kullanımındaki çeşitliliği açık biçimde göstermektedir. Özellikle alıntı kelimelerde gözlenen fonetik farklılaşmalar, hem tarihsel mirasın hem de devam eden dilsel dönüşümün izlerini taşımaktadır.

Gramer bakımından değerlendirildiğinde Osmanlı Türkçesinin belirgin etkisi göze çarpmakta; fiil çekimleri, şahıs ekleri ve zaman kullanımlarında Türkiye Türkçesi unsurları ile Azerbaycan Türkçesine özgü biçimlerin bir arada kullanıldığı anlaşılmaktadır. Emir kipi, şimdiki zaman ve rivayet geçmiş zaman biçimlerinin birlikte yer alması, parlamento dilinde bilinçli ya da doğal bir çoklu kullanım pratiğinin varlığını ortaya koymaktadır. Özellikle birinci çoğul şahıs ekinde –iz biçimine yönelim, bu etkileşimin somut göstergelerindendir.

Zamir kullanımındaki ikili yapı ve siyasi gruplara göre farklılaşan dil tercihleri de söz konusu dönemin dil anlayışının tek tip olmadığını göstermektedir. Osmanlı Türkçesinden gelen unsurlar ile Azerbaycan Türkçesine ait biçimlerin aynı metin ve konuşma ortamında birlikte kullanılması, parlamentonun dilini dönemin ideolojik, kültürel ve siyasi dinamikleriyle doğrudan ilişkili bir alan haline getirmiştir.

Bütün bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, ADC parlamento dili Azerbaycan Türkçesinin gelişim sürecinde hem halk dili temelli milli yönelimi hem de Osmanlı Türkçesi etkisini aynı bünyede barındıran, geçiş özelliği gösteren özgün bir tarihsel dil evresi olarak konumlandırılabilir.

KAYNAKÇA

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI. (2009). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq)*. Bakı: Elm, s. 157.
DEMİRCİZADƏ, Ə. (1979). *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi* (I hissə). Bakı: Maarif, s. 93.
MƏMMƏDOV, A. (2018). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün etnik mənzərəsi və dil siyasəti*, s. 30.
NESİBLİ, N. L. (2024). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 1918: Kuruluş*. Ankara, s. 3.
NESİMAN, Y. (2013). *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*. Bakü.
ÖZKAYA, Y. (2024). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 1918: Kuruluş*. Ankara, s. 248.
RAŞİDİ, H. (2024). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 1918: Kuruluş*. Ankara, s. 40.
ŞERİFOĞLU TAHİRZADE, A. (2024). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 1918: Kuruluş*. Ankara, s. 215.
ŞİMŞİR, S. (2012). *Hayatı ve Şahsiyeti Mehmet Emin Resulzade*. İstanbul, s. 47.
YAKIŞAN, R. (2024). Azerbaycan Ceditçiliğinde kadın hakları. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(2), s. 112.https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3961730 [Giriş tarihi: 20.08.2026].

BIRINCHI TURKOLOGIYA QURULTOYIDA TURK TILLARIDAGI SINGARMONIZMNING MUHOKAMASI

Jo‘ra XUDOYBERDİYEV
Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
Universiteti, Masofaviy ta’lim kafedrasi mudiri

ORCID ID: 0000-0002-5362-0356

jxudayberdi@mail.ru

ÖZƏT

1926-cı ildə Bakı şəhərində Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı keçirilmişdir. Qurultayda Türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası, ədəbi dili, əlifbası və imlası kimi mühüm məsələlər müzakirə olunmuşdur. Qurultaydan sonra Bakı, Daşkənd, Qazan və Almatı şəhərlərində Yeni Türk Əlifbası Ümumittifaq Mərkəzi Komitəsinin plenumları təşkil edilmiş, bu tədbirlərdə qurultayda qəbul olunmuş qərarların icrası məsələləri nəzərdən keçirilmişdir. Konfranslarda edilən məruzələrdə və diskusiyalarda səslənən fikirlərdə Türk ədəbi dilləri, əlifbaları, imla və terminologiya sahəsindəki mövcud problemlərə dair obyektiv yanaşmalarla yanaşı, bu dillərin əsrlər boyu formalaşmış köklü qanunauyğunluqlarından və özünəməxsus xüsusiyyətlərindən uzaqlaşdırılmasına yönəlmiş kəskin cəhdlər də müşahidə edilmişdir. Qurultayda qızğın mübarizəyə səbəb olan əsas məsələlərdən biri Türk dillərindəki ahəng qanunu (sinharmonizm) olmuşdur. İmla məsələsinin müzakirəsi zamanı çıxış edən B. Çobanzadə Türk dillərindəki ahəng qanunu və aqlütinasiya prinsiplərinin dillərin tərkibindən çıxarılması ilə bağlı mülahizələrini bildirmişdir. Bu məsələ ətrafındakı müzakirələrdə iştirak edən Alimcan İbrahimov, Şakircan Rəhimi, İ. Alparov və N. Həkimov ahəng qanununun Türk dillərinin özünəməxsus əsas xüsusiyyəti olduğunu, türkologiyaya dair bütün akademik nəşrlərdə müstəqil nəzəriyyə kimi qeyd edildiyini vurğulayaraq B. Çobanzadənin baxışlarının əsassız olduğunu bəyan etmişlər. B. Çobanzadə elmi terminologiya sistemi haqqında məruzə edərkən də ahəng qanunu və aqlütinasiya məsələsinə təkrar toxunmuşdur. Ş. Usmanov isə bu cür yanaşmaların arxasında Türk dillərinə ahəng qanununun vacib olmadığını sübut etmək və onlar üçün tamdəyərli əlifba yaratmamaq cəhdlərinin dayandığını Alparovun çıxışından sonra anladığını bildirmişdir. O, hətta tatar dilindəki bütün sözlərin də ahəng qanununa tam riayət etmədiyini konkret nümunələrlə nümayiş etdirmişdir.

Açar sözlər: Qurultay; Ədəbi dil; Əlifba; Türk dillərində ahəng qanunu; B. Çobanzadə.

ABSTRACT

In 1926, the First All-Union Turcology Congress was held in Baku, where key issues such as the history, ethnography, literary language, alphabet, and orthography of Turkic peoples were discussed. Following the congress, plenums of the All-Union Central Committee for the New Turkic Alphabet were convened in Baku, Tashkent, Kazan, and Almaty to oversee the implementation of the resolutions adopted at the congress. The papers presented and the debates conducted during these conferences revealed balanced and objective views regarding the challenges in adopting literary languages, alphabets, spelling

rules, and terminology. However, they also reflected clear attempts to alienate these languages from their intrinsic, centuries-old linguistic rules and unique characteristics. One of the most intensely debated topics at the congress was vowel harmony (synharmonism) in Turkic languages. During discussions on orthography, B. Chobanzade presented his views on removing the principles of vowel harmony and agglutination from Turkic languages. Participating in the debate on this matter, Alimjan Ibrahimov, Shakirjan Rahimi, I. Alparov, and N. Hakimov contended that vowel harmony is an essential feature inherent to Turkic languages noted as a distinct theory across all academic publications in Turcology and asserted that B. Chobanzade's views were groundless. B. Chobanzade revisited the issues of vowel harmony and agglutination during his report on the scientific terminology system. Sh. Usmanov stated that it became clear to him after Alparov's speech that such arguments stemmed from an attempt to prove that vowel harmony was unnecessary for Turkic languages and to prevent the creation of a fully adequate alphabet for them. He further demonstrated with examples that not all words even in the Tatar language strictly follow the rule of vowel harmony.

Keywords: Congress; Literary language; Alphabet; Vowel harmony in Turkic languages; B. Chobanzade.

Kirish

Pyotr I ning vasiyatnomasida Yevropo va Osiyo davlatlarini parchalab tashlash, ularni Rossiyaga bo‘ysundirish fikrlari o‘n to‘rtta moddada bayon qilingan [Necip Fazıl, 1992: 79-84]. Ushbu vasiyatnoma ko‘rsatmalariga amal qilgan chorizm ma’murlari milliy tillar, milliy tillarning alifbosi, imlosini ham imkoni boricha o‘zaro yaqin tillardan ajratish, ularga bosqichma-bosqich rus alifbosini joriy etib borishni rejalashtirishgan. Bu masala rus davlatining keying taqdirini hal qiladigan, davlatning ustuvor siysatini belgilaydigan eng muhim vazifalardan biri sifatida qaralgan. Masalan, sir tutilgan maxfiy komissiya tomonidan polyak tili uchun ishlab chiqilgan rus alifbosi asosidagi loyihani Nikolay I ning shaxsan o‘zi ko‘rib chiqqan. U loyihadagi ayrim harflar shaklini o‘zgartirgan va rus yozuvini Rossiyadagi boshqa xalqlarga ham tatbiq etish fikrini bildirgan [Левин, 1931: 5]. Chorizm vaziri Milyutin “qilich bilan boshlangan ishni rus yozuvi yakunlashi kerak („русские письмена должны закончить то, что начато мечом”), degan qarashni ilgari surgan [Левин, 1931: 6]. Turkiston general-gubernatori K. fon Kaufman esa mahalliy tillarga rus alifbosini hech qanday o‘zgartirmasdan joriy qilish, uning boshqa tillarni birlashtirishdagi muhim ahamiyati haqida maorif vaziri D.A.Tolstoyga xat yozgan. Uningcha, rus alifbosi har qanday sharq tillari fonetikasini ifodalay oladi [Из переписки, 1883: 5-7]. Orenburg okrugi noziri P.A.Lavrovskiy ham K. fon Kaufman fikrlarini to‘la qo‘llab-quvvatlagan [Из переписки, 1883: 8].

Chorizm davrida boshqa, xususan turk xalqlariga, rus alifbosini joriy qilish bo‘yicha ma’lum bir ishlar amalga oshirilgan. Lekin aholisi soni ko‘p, o‘z yozuviga ega bo‘lgan xalqlarga rus alifbosini joriy etish yuzasidan qilingan harakatlar samarasiz yakunlangan [Левин, 1931: 4-9]. Shundan keyin asosiy e’tibor yozuvi bo‘lmagan xalqlarga qaratilib, ularga rus alifbosi kiritilgan. Oltoy [Суразакова, и др.,1982: 37-41], yoqut [Петров, 1972: 208-224], chuvash [Петров, 1982: 92-96], cherkes, kabardin, abxaz, qorachoy-bolqor [Хабичев, 1982: 97-106], shor [Донидзе, 1972: 205-207], xakas [Чанков, 1972: 183-188] singari kam sonli aholini xristianlashtirish maqsadida rus alifbosi joriy qilingan.

N.I.Ilminskiy va uning maslakdoshlari XIX yuzyillik oxiri va XX yuzyillik boshlarida bunday harakatni yanada kuchaytirishgan. 1907-yilda Rossiyadagi turk xalqlarini rus yozuviga o‘tkazish to‘g‘risidagi hukumatning maxsus farmoni chiqqan.

Bolsheviklar hokimiyati hukmronligining dastlabki yillaridanoq chor Rossiyasi davridagi til siyosati davom ettirilgan. 1924-yildan sharqshunoslik bilan shug‘ullanadigan tashkilotlarga sobiq ittifoqdagi Sharq xalqlari yozuvlarini yevropo alifbosi asosida tubdan o‘zgartirish to‘g‘risida ko‘rsatma berilgan [Яковлев, 1924: 459].

Shu davrda, ayrim rus olimlari orasida turk xalqlarini faqat rus alifbosiga o‘tkazish kerak, degan qarash ham bor edi. Arxiv hujjatlariga ko‘ra, Markaziy qo‘mitaning targ‘ibot-tashviqot bo‘limi 1922-yilda Mamed og‘a Shataxtinskiy tuzgan lotin alifbosi loyihasini Xalq Komissarlari Kengashiga muhokama qilishga yuborgan [ЦГАОР, ф. 1318, оп. I д. 1700, л. 1] . Ushbu masalani ko‘rib chiqish va unga xulosa berish uchun Gismatulin, Aliyev, Boykov, Gordlevskiy va Musayevlardan iborat hay’at tuzilgan. Moskva Sharqshunoslik instituti rektori Gismatulin raisligida 1922-yil 27-sentabr kuni o‘tkazilgan birinchi majlisda Shataxtinskiy loyihasi madaniy-ijtimoiy munosabatlar jihatidan ahamiyatga ega o‘ziga xos ish sifatida baholangan, xulosa berilgan [ЦГАОР, ф. 1318, оп. I д. 1700, л. 2]. 1923-yil 17-fevralda o‘tkazilgan yig‘ilishda esa V.A.Gordlevskiy boshqa hay’at a’zolarining fikrlarga qarshi borib, turk xalqlari uchun rus yozuvini joriy qilish lozim, chunki, barcha Sharq xalqlari umuyevropo madaniyatini rus tili orqali o‘rganadilar, degan qarashni bildirgan: *“Проф. Гордлевский реформу татарского правописания считает половинчатой и предпочитает перейти к русскому шрифту, так как все народы Востока будут приобщаться к общеевропейской культуре через посредство русского языка”* [Базиянц, 1976: 75-77; Базиянц, 1979: 21-23].

I.Stalin 1925-yilda Sharq xalqlari universiteti tashkil qilinganligining 5 yilligi munosabati bilan mazkur ta’lim muassasasining siyosiy hamda bolshevik kadrlar tayyorlashdagi muhim vazifalari to‘g‘risida ma’ruza qilib, milliy tillar, millatlarning kelgusida birlashib ketishi masalalariga ham to‘xtalib o‘tgan: *“Agar so‘z millatlarni yo‘qsullar madaniyati bilan birlashtirish ustida ketib turg‘on bo‘lsa, bu birlashmak, u millatlarning til, turmushlarining usuliga muvofiq ijro bo‘la borishig‘a ham shubha yo‘q... Bir necha millatlarning birlashmak harakatida yo‘qolib ketmaklariga shubha yo‘q. Bunday yo‘llar avvalda ham bo‘lib kelgan. Bir necha millatlarning birlashmak harakati boshqa millatlarni chiqarib tashlamaydir. Balki buning teskarisicha bir necha yuksalgan millatlarning birlashmak harakati yoki birlashmak harakatining boshlamalari millatlarni umumiy yuksalish harakatlarining natijalaridir”* [Stalin, 1925: 13].

I.Stalin milliy tillarning birlashtirilishi masalasiga keyingi ma’ruzalari, chiqishlarida ham alohida e’tibor berib kelgan, uning bu boradagi fikrlari o‘zgarib borgan. U keyinroq millatlar va milliy tillarning yo‘q bo‘lib ketishi, umumiy tilning vujudga kelishi va butun jahon tili yaratilishining uch bosqichi, bosqichlarning bir-biridan farqi, o‘ziga xos xususiyati haqida to‘xtalib o‘tgan: *“Butun dunyo proletariat diktaturasi davrining birinchi bosqichida millatlar va milliy tillar yo‘q bo‘lib keta boshlaydi, yagona umumiy til paydo bo‘la boshlaydi, deb o‘ylash xato bo‘lar edi. Aksincha, birinchi bosqch ichida milliy zulum batamom yo‘q qilinadi, – ilgari ezilgan millatlar va milliy tillarning o‘sishi va gullashi bosqichi, millatlarning teng huquqliligi barqaror bo‘ladigan bosqich, millatlarning bir-biriga ishonmasliklarini yo‘q qilish bosqichi, millatlar o‘rtasida internatsional aloqalarni yo‘lga qo‘yish va mustahkamlash bosqichi bo‘ladi! Butun dunyo proletariat diktaturasi davrining faqat ikkinchi bosqichidagina, yagona jahon xo‘jaligi, – jahon kapitalistik xo‘jaligi o‘rniga, – vujudga kela boshlashi bilan bir qatorda, faqat ana shu davrda umumiy tilga o‘xshagan bir narsa vujudga kela boshlaydi, chunki faqat ana shu bosqichda millatlar o‘z milliy tillari bilan bir qatorda millatlar o‘rtasida bitta umumiy til, – munosabat qilish qulaylashsin uchun bir umumiy til bo‘lishi kerakligini sezadilar. Demak, bu bosqichda milliy tillar bilan bir qatorda millatlar o‘rtasida umumiy til ham bo‘ladi. Ehtimolki, dastlab hamma millatlar uchun bitta umumiy tilga ega bo‘lgan bitta umumiy butun jahon iqtisodiy markazi emas, balki millatlarning ayrim guruppalari uchun millatlarning har bir ayrim*

guruppasida ayrim umumiy til bo‘lgan bir necha zonal iqtisodiy markaz tashkil qilinar va shundan keyingina bu markazlar barcha millatlar uchun bitta umumiy tilga ega bo‘lgan bitta umumjahon sotsialistik xo‘jalik markazi bo‘lib birlashar. Butun dunyo proletariat diktaturasi davrining undan keyingi bosqichida, butun jahon sotsialistik xo‘jalik sistemasi yetarli darajada mustahkamlanib olib, sotsializm xalqlar hayotiga singganda, millatlar umumiy tilning milliy tillardan ko‘ra afzalligiga o‘z tajribasida ishonch hosil qilganda, – milliy farq va milliy tillar yo‘q bo‘lib keta boshlaydi va hamma uchun bir bo‘lgan butun jahon tiliga o‘rin bo‘shatib beradi” [Сталин, 1951: 48-50].

Birinchi butunittifoq turkologiya qurultoyi ana shunday qarashlar ilgari surilayotgan, Turkiston nomli bir o‘lka 1924-yilga bo‘laklangan bir davrda o‘tkazilgan. Shu bois anjumanda turk xalqlari tili, alifbosi, imlosi, terminologiyasi masalalari muhokama qilinganda davr mafkurasi asosida bildirilgan qarashlar ham bo‘lgan.

Birinchi butunittifoq turkologiya qurultoyida turk tillaridagi singarmonizmning muhokamasi.

1926-yil 26 fevral – 5 mart kunlarida Bokuda Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyi bo‘lib o‘tdi [Первый Всесоюзный тюркологический съезд, 1926]. Ushbu qurultoydan keyin Boku, Toshkent, Qozon va Olmota shaharlarida Yangi turk alifbosi Butunittifaq markaziy qo‘mitasining plenumlari o‘tkazilgan va ularda qurultoyda qabul qilingan qarorlarning ijrosini ta’minlash masalalari muhokama etib borilgan, tadbirlar belgilangan.

Anjumanlarda qilingan ma’ruzalar, bahs-munozaralarda bildirilgan fikrlarda turk adabiy tillari, alifbolari, imlolari va terminlar qabul qilishdagi mavjud muammolar haqida to‘g‘ri, xolis qarashlar bilan birga, bu tillarning yuzyilliklar davomida shakllangan tub qonuniyatlari, o‘ziga xos xususiyatlaridan imkon qadar chetlashtirishga qat’iy harakatlar bo‘lganligini ham kuzatish mumkin.

Qurultoy hamda plenumlarda muhokama etilgan masalalar, qabul qilingan qarorlar bo‘yicha hozirgacha ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirilgan, turli anjumanlar o‘tkazilgan [Toynbee, 1929; Castagne, 1926; Şimşir, 1991; Şimşir, 1992; Birinci Turkoloji Qurultayın 90 illik, 2016; 1926 Bakû Türkoloji Kongresinin 70. Yil Dönümü, 2024]. Qurultoy va plenumlarda turk tillaridan singarmonizm qonunini chiqarish masalasi to‘g‘risida fikr bildirgan B.Cho‘ponzoda ilmiy faoliyatiga bag‘ishlangan konferensiyalar tashkil etilgan, tadqiqotlar yaratilgan [Əzizov, 2018: 19-22; Məmmədov, 2018: 5-7; Bayramov, 2013: 64-70; Bəkir Çobanzadə və ..., 2013; Bəkir Çobanzadə – 125, 2018; Babayev, 1998; Hajıyev, 2006: 18-26; Hajıyev, 2013: 3-8; Hayri, 2013: 70-75]. Lekin ularning aksariyatida turk tillaridan singarmonizmni chiqarish haqidagi qarashlarga e’tibor qaratilmagan, hozirgacha tadqiq etilmagan. Qurultoyda turk tillaridagi singarmonizm masalasi haqida I.Alparov, L.I.Jirkov, O.Ibrohimov, F.O‘g‘azoda, Sh.Rahimiy, Sh.Usmonov, B.Cho‘ponzoda, X.Zeynalli, A.Zifeldt, N.Hakimov va boshqalar bildirgan fikrlar qizg‘in bahs-munozaraga sabab bo‘lgan. Anjumanda imlo masalasi muhokamasida so‘zga chiqqan Tatariston vakili Olimjon Ibrohimov turk tillaridagi barcha so‘zlar qattiq yoki yumshoq bo‘lishi, shu sababli imlo qoidalarini shakllantirishda barcha qo‘shimchalarni shunga rioya qilib tuzish, turk tillariga chet tillardan o‘zlashadigan so‘zlarni, turk adabiy tillari uchun olinadigan yangi harflarni o‘zaro kelishgan holda qabul qilish, barcha turk xalqlari tillari alifbolaridagi belgilar, harflar bir shaklda bo‘lishi kerakligini bildirgan [Первый Всесоюзный тюркологический съез, 1926: 164-165].

O‘zbekistonlik Shokirjon Rahimiy barcha turk xalqlari tillari qatori o‘zbek tilida ham singarmonizm mavjud ekanligi, o‘zbek tilida unli tovushlarni ifodalash uchun harflar soni kamligini bildirgan: *“Сингармонизм в тюркских языках, в частности в узбекском языке,*

есть; под влиянием проникновения к городском жителям таджикзма этот: сингармонизм нарушается, но в языке кишлакского населения этот сингармонизм есть. Он говорит, что первый недостаток знаков для обозначения гласных звуков насчитывается от 6 до 8 и даже до 13, между тем как съезд Узбекистана исчислил гласных звуков всего 6, а мы видим, что жизни гораздо больше, но для обозначения гласных звуков не хватает букв. Это он причисляет к основном недостаток узбекского алфавита, несмотря на то что вопрос о реформе орфографии тесно связан с вопросом об алфавите, ибо приспособить арабский алфавит будет трудно, и вопрос орфографии нужно связать со вторым вопросом – об алфавите" [Первый Всесоюзный тюркологический съез, 1926: 165-166].

Shuningdek, munozaralarda I.Alparov, N.Hakimov va B.Cho‘ponzodalar ham ishtirok etib, o‘z fikrlarini turk tillarida bildirishgan [Первый Всесоюзный тюркологический съез, 1926: 176].

Chop etilgan anjuman materiallarida ularning fikrlari keltirilmagan. Lekin munozarada qatnashganlar B.Cho‘ponzoda va I.Alparovlarning fikrlariga munosabat bildirib o‘tishgan. Ulardan B.Cho‘ponzoda va I.Alparovlarning bildirgan ayrim fikrlari mazmunini aniqlash mumkin.

Munozarada ishtirok etgan Olimjon Ibrohimov B.Cho‘ponzodaning turk xalqlari tillaridagi singarmonizm va agglyutinatsiya haqidagi fikrlari noto‘g‘ri ekanligi, singarmonizm turk xalqlari tillariga xos xususiyat bo‘lib, turkologiyaga oid barcha akademik nashrlarda alohida nazariya sifatida qayd etilganligini bayon etgan: *"Еще серьезный вопрос возник с выступлением тов. Чобан-Заде. Из его выступления на мою доля относится два момента. Он отрицает значение сингармонизма и значение основных моментов агглютинации. Я считаю, что это неправильно, особенно по отношению к родственным языкам. Проф. Чобан-Заде хороший филолог и знает древние и тюркские языки. Ему известны все работы и все ученые тюркологи, как арабские, так и русские, особенно Радлов и другие; все эти ученые указывали, что во всех этих наречиях это свойство в определенно было. Во всех академических изданиях это подчеркивается, как особая теория, а в практическом отношении во всех реформированных орфографиях говорится, что в этом отношении тюрки отстали"* [Первый Всесоюзный тюркологический съез, 1926: 178].

Olimjon Ibrohimovning mazkur fikrlaridan ma’lum bo‘ladiki, B.Cho‘ponzoda turk xalqlari tillaridagi singarmonizm va agglyutinatsiya qonuniyatlari, ularning qo‘llanishi haqida o‘z qarashlarini bayon etgan, B.Cho‘ponzoda fikrlariga e’tiroz bildirgan.

B.Cho‘ponzoda ilmiy terminologiya tizimi haqida ma’ruza qilganda ham singarmonizm va agglyutinatsiya masalasiga to‘xtalib o‘tgan. U turk xalqlari tillariga faqat agglyutinatsiya va singarmonizm nuqtai nazaridan qaramaslik zarurligi, mazkur qonuniyatlar arab va fors tillaridan o‘zlashgan so‘zlar hisobiga o‘zgarishga ushraganligi, shu bois turk xalqlari tillari to‘liq singarmonizm va agglyutinatsiya qoidalariga amal qilmasligini aytib o‘tgan: *"Каким бы путем ни пришли к этому наши языки, но факт, на который я вчера указал в своем выступлении, что нельзя наши языки определять только с точки зрения агглютинации, или с точки зрения сингармонизма, – это касалось бы только части наших языков. Даже, я скажу, такой более чистый язык, как казакский, имеет уже грамодное количество иностранных чужих элементов, как своих родных. У нас сингармонизм или агглютинация, свойственные чисто тюркскому языку, нарушены заимствованиями из арабского, персидского. Наш язык не есть в общей сложности, принимая во внимание это заимствование, язык чисто тюркский, и поэтому он целиком не подчиняется основным правилам законов агглютинации и сингармонизма"* [Первый Всесоюзный тюркологический съез, 1926: 191].

Sh.Usmonov bunday qarashlarda turk tillariga singarmonizm shart emasligini isbotlash va turk tillari uchun to‘laqonli alifbo yaratmaslik harakati yotganligini Alparov chiqishidan so‘ng anglab yetganligini bayon etgan. Hatto tatar tilidagi hamma so‘zlar ham singarmonizm qoidasiga to‘la rioya qilmasligini misollar bilan ko‘rsatib bergan: *“Противники основной, коренной реформы противопоставляют закон сингармонизма. Я до сих пор не мог понять их цели, зачем понадобилось им выкапывать этот закон, относящийся еще к древнему языку. Теперь, благодаря тов. Алпарову, ясно, в чем дело. Он высказал мысль, за которую я ему благодарен; оказывается, они этим хотят доказать ненужность для тюркского письма какого бы то ни было совершенного алфавита. Но я знаю, что полного сингармонизма даже в татарском языке нет. Возьмите слова “сина”, “мина”, здесь сингармонизма нет. В татарском языке также много слов, получивших право гражданства, но не подчинившихся закону сингармонизма. Так, например, “исхак”, “китаб”, “галимджан”, “ибрагим”, здесь никак нельзя суметь соблюсти этот закон. Также много слов, вошедших в наш язык, благодаря веяниям новой культуры и техники, как слова “кино”, “килограмм”, “километр”, “гидро”* [Первый Всесоюзный тюркологический съез, 1926: 175].

Ma’lum bo‘lmoqdaki, Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyida tilning boshqa masalalari kabi turk tillaridagi singarmonizm qonuni ham qizg‘in muhokama qilingan. B.Cho‘ponzoda turk tillaridagi so‘zlar arab va fors tili o‘zlashmalari hisobiga o‘zgargani, shuning uchun turk tillari to‘liq singarmonizm va agglyutinatsiya qoidalariga amal qilmasligi haqida fikr bildirgan. O.Ibrohimov, Shokirjon Rahimiy, I.Alparov, Sh.Usmonovlir B.Cho‘ponzodaning fikrlariga e’tiroz bildirishgan, barcha turk tillarida singarmonizm mavjudligini qayd etishgan.

Butunittifoq yangi turk alifbosi markaziy qo‘mitasining I plenumida turk tillaridagi singarmonizmning muhokamasi.

1927-yil iyun oyining 3-7-kunlarida Bokuda o‘tkazilgan Butunittifoq yangi turk alifbosi markaziy qo‘mitasining I plenumida ham B.Cho‘ponzoda turk tillaridagi singarmonizm masalasiga alohida to‘xtalgan. U dastlab N.To‘raqulov tomonidan singarmonizm tamoyili ilgari surilganligi, shu bois turk tillari alifbolaridagi harflar soni, xususan, unli tovushlarni ifodalaydigan 6 ta harfni 3 taga kamaytirish mumkinligi haqida fikr bildirgan: *“Тов. Туюракулов выдвигает, во первых, принцип сингармонизма. По его мнению, исходя из фактов сингармонизма, мы можем сократить число букв тюркского алфавита. Так, он предлагает сохранить буквы, для обозначения же мягких звуков произношение данного слова. Таким образом, обозначение твердых звуков “о”, “ы” и “у” делают излишним обозначание соответствующих мягких звуков. Словом, тов. Туюрякулов вместо 6 букв предлагает только 3”* [Стенографический отчет, 1927: 109].

B.Cho‘ponzoda singarmonizim mavjud yoki mavjud emasligiga qarab turk tillarini ikki guruhga ajratadi. Turkman, qozoq va qirg‘iz tillarida arab va fors tillaridan o‘tgan leksik qatlamli yozma adabiyot yo‘q. Shu sababli bu tillarda singarmonizm bor. Yozma adabiyotlari, o‘z shaharlari mavjud bo‘lgan, o‘zbek, Sharqiy Turkistondagi turk-tatarlar, qirim turk-tatarlari, onado‘li turklari, Eron va Kavkaz ozarbayjonlari tilida singarmonizm borligi haqida gapirish mumkin emasligini, ya’ni ularning tilida bu hodisa yo‘qligini bildirgan: *“Сингармонизм имеет больше значение в диалектах туркменском, киргизском и казакском, словом в диалектах северного Туркестана. Народы, говорящие на этих диалектах, не имели литературы на персидского-арабской основе и не непосредственно общались с другими народами. Если же мы возьмем другие диалекты, имеющие свою литературу, диалекты, на которых говорят народы,*

общающиеся с другими народами, имевшие свои города, свое городского население, такие народы как узбеки, тюрко-татары восточного Туркестана, крымские тюрко-татары, анатолийские турки, азербайджанцы персидские и кавказские, то у них о сингармонизме невозможно говорить, беря язык в целом" [Стенографический отчет, 1927: 109]. B.Cho‘ponzoda qozoq, qirg‘iz va turkman tillariga yevropo tillaridan so‘zlarning o‘zlashtirilishi munosabati bilan singarmonizm tabiiy yo‘l bilan yo‘qola borishini bayon qilgan: *"Как доказано трудами многих европейских и наших ученных, сингармонизм нарушается присутствием иностранных слов в лексике языка. Чем больше мы будем принимат европейских терминов, тем больше мы будем общаться к европейской культуре. Я полагаю, что это также нарушает сингармонизм, так как арабские слова, исключаемые нами из своего языка, нисколько не отличаются с точки зрения сингармонизма от слов европейских, которые мы, работая в терминологической комиссии, составляя учебники и т. д., принимаем вместо них. Что касается так называемых чистых диалектов, которые я перечислил, я думаю, что они точно также стоят перед исторической необходимостью нарушения сингармонизма. Одно дело сингармонизм в бедной логике неграмотного народа, владеющего языком казакским, киргизским или туркменским, и другое дело, когда сингармонизм туркменского языка был нарушен в литературе Махмутум Кули и рядом других туркменских поэтов и писателей. Я полагаю, что сингармонизм будет нарушен естественным ходом вещей и в диалектах народов, не имевших своей литературы, когда они воспримут в свой язык европейские слова и научатся как следует произносить и обозначать их"* [Стенографический отчет, 1927: 109-110].

Olim shu fikrlaridan keyin singarmonizim turk tillarining umumiy qonuniyati emas degan qat’iy xulosani ham beradi: *"Сингармонизм не общее тюрко-татарское явление"* [Стенографический отчет, 1927: 110].

N.To‘raqulov [Стенографический отчет, 1927: 115], Geldiyev [Стенографический отчет, 1927: 127], O.Hoshimlar [Стенографический отчет, 1927: 129-131] B.Cho‘ponzodaning bu fikrlari asosli emasligini gapirishgan.

Xulosa

Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyida va uning mantiqiy davomi bo‘lgan keyingi plenumlarda turk tillarining fonetik qurilishi, xususan, singarmonizm hodisasi bo‘yicha keskin va ilmiy baxs-munozaralar bo‘lib o‘tganligi kuzatildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Bakir Cho‘ponzoda arab va fors tillarining tarixiy ta’siri natijasida turk tillaridagi singarmonizm qonuniyati buzilganligini ta’kidlab, bu holat turk tillariga xos umumiy va mustahkam xususiyat emas degan qat’iy qarashni ilgari surgan va ushbu mavzuga Butunittifoq yangi turk alifbosi markaziy qo‘mitasining I plenumida ham qayta to‘xtalgan. Biroq uning bu nazariy xulosalari O.Ibrohimov, Sh.Rahimiy, Sh.Usmonov, N.To‘raqulov, Geldiyev hamda O.Hoshimlar tomonidan keskin rad etilgan. Ushbu munosabat bildirgan olimlar va ziyolilar singarmonizm turk tillarining eng asosiy, tub xususiyatlaridan biri ekanligini ta’kidlab, B.Cho‘ponzodaning bu boradagi ilmiy qarashlari asossiz ekanligini dalillar bilan isbotlab berganlar.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

ALİYEV, U. (1932). Znamenitelnaya data v istorii kulturnoy revolyutsii. *Revolyutsiya i pismennost*, (4–5), s. 21–24.

AXUNDOV, A. (1998). *Bəkir Çobanzadə (Monografiya)*. Bakı: Şərq-Qərb.

AZİZOV, E. (2018). Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında ahəng qanunu məsələsi və saitlər ahənginə dair bəzi mülahizələr haqqında. *Bəkir Çobanzadə – 125: "Azərbaycan dili: dünən və bu gün" Beynəlxalq elmi konfransın materialları* içinde (s. 19–22). Bakı.

BABAYEV, A. (1998). *Bəkir Çobanzadə (Monografiya)*. Bakı: Şərq-Qərb.

BAYRAMOV, R. (2013). Bəkir Çobanzadə və əlifba məsələsi. *"Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri" Respublika elmi konfransının materialları* içinde (s. 64–70). Bakı.

BAZIYANTS, A. V. (1976). V. A. Gordlevskiy i reforma pismennosti tyurkskikh yazykov. *Sovetskaya tyurkologiya*, (5), s. 75–77.

BAZIYANTS, A. V. (1979). *Vladimir Aleksandrovich Gordlevskiy*. Moskva: Nauka.

Bəkir Çobanzadə – 125: "Azərbaycan dili: dünən və bu gün" Beynəlxalq elmi konfransın materialları. (2018). Bakı.

"Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri" Respublika elmi konfransının materialları. (2013). Bakı.

Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş "Müasir türkologiya: dünən, bu gün və sabah" Respublika elmi konfransının materialları. (2016). Bakı: Elm və təhsil.

CASTAGNE, J. (1926). Le Congrès de Turkologie de Bakou, en Mars 1926. *Revue du Monde Musulmand*, LXIII, s. 80.

CHANKOV, D. (1972). Sozdaniye i usovershenstvovaniye khakasskogo alfavita. *Voprosy sovershenstvovaniya alfavitov tyurkskikh yazykov SSSR* içinde (s. 183–188). Moskva.

DONIDZE, I. (1972). Shorskiy alfavit. *Voprosy sovershenstvovaniya alfavitov tyurkskikh yazykov SSSR* içinde (s. 205–207). Moskva.

HACILAYEV, T. (2006). Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri. *Bakı Universitetinin xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası)*, (2), s. 18–26.

HACILAYEV, T. (2013). I Türkoloji Qurultayda Çobanzadənin fəaliyyəti. *"Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri" Respublika elmi konfransının materialları* içinde (s. 3–8). Bakı.

HAYRI, A. (2013). Selim Rafik Refi'oğlu'nun Bəkir Çobanzadə'ye cevabı ve itirazları. *"Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri" Respublika elmi konfransının materialları* içinde (s. 70–75). Bakı.

Iz perepiski po voprosu o primenenii russkogo alfavita k inorodcheskim yazykam. (1883). Kazan: Tip. Un-ta.

KHABICHEV, M. (1982). Yazyki narodov Karachayevo-Cherkeskoy AO. *Opyt sovershenstvovaniya alfavitov i orfografiy yazykov narodov SSSR* içinde (s. 97–106). Moskva.

LEVIN, I. (1931). Materialy k politike tsarizma v oblasti pismennosti "inorodtsev". *Kultura i pismennost Vostoka*, (4), s. 3–19.

MƏMMƏDOV, E. (2018). Bəkir Çobanzadə və ümumtürk əlifbası məsələsi. *Bəkir Çobanzadə – 125: "Azərbaycan dili: dünən və bu gün" Beynəlxalq elmi konfransın materialları* içinde (s. 5–7). Bakı.

NECİP FAZIL KISAKÜREK. (1992). *Moskof*. Ankara: Büyük Doğu.

Pervyy Vsesoyuznyy tyurkologicheskiy syezd 26 fevralya – 5 marta 1926 g. (Stenograficheskiy otchet). (1926). Baku.

PETROV, N. (1972). Alfavit yakutskogo yazyka. *Voprosy sovershenstvovaniya alfavitov tyurkskikh yazykov SSSR* içinde (s. 208–224). Moskva.

PETROV, N. (1982). Chuvashskiy yazyk. *Opyt sovershenstvovaniya alfavitov i orfografiy yazykov narodov SSSR* içinde (s. 92–96). Moskva.
STALIN, I. (1925). *Sharq xalqlari dorilfununing siyosiy vazifalari*. Moskva.
STALIN, I. (1951). *Milliy masala va leninizm*. Tashkent.
Stenograficheskiy otchet pervogo plenuma Vsesoyuznogo tsentralnogo komiteta novogo tyurkskogo alfavita. (1927). Moskva.
SURAZAKOVA, N., TYBYKOVA, A., & CHUMAKAYEVA, M. (1982). Altayskiy yazyk: K voprosu ob usovershenstvovanii pismennosti. *Opyt sovershenstvovaniya alfavitov i orfografiy yazykov narodov SSSR* içinde (s. 37–41). Moskva.
ŞİMŞİR, B. (1991). *Azerbaycan'da Türk Alfabesi tarihçe*. Ankara.
ŞİMŞİR, B. (1992). *Türk Yazı Devrimi*. Ankara.
TOYNBEE, A. (1929). The adoption of the Latin in Turkey and in the Turkish States members of the U.S.S.R. (1918–28). *Survey of International Affairs 1928*. London.
1926 Bakû Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı Bildirileri. (2024). Ankara: Türk Dil Kurumu.
YAKOVLEV, N. (1924). Zadachi Instituta Vostokovedeniya na Soyuznom Vostoke. *Novyy Vostok*, (5), s. 459.
YAKOVLEV, N. (1925). Problemy natsionalnoy pismennosti vostochnykh narodov SSSR. *Novyy Vostok*, (10–11), s. 236–242.
TsGAOR (Tsentralnyy gosudarstvennyy arkhiv Oktyabrskoy revolyutsii), f. 1318, op. I, d. 1700.

LATİN ALFABESİNE GEÇİŞ SÜRECİNDE KIRIM TATAR SÜRELİ YAYINLARI

Kamelya TEKNE
Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi
kamelyatekne@klu.edu.tr

ÖZƏT

26 fevral – 6 mart 1926-cı il tarixlərində Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultay Türk dünyasının kimlik üzərində qurulan həmrəyliyini en yüksək akademik səviyyədə təmsil etmişdir. Tarixi baxımdan böyük əhəmiyyətə malik olan I Türkoloji Qurultay "dildə, fikirdə, işdə birlik" prinsipinin praktiki tətbiq mərhələsini təşkil etmişdir. Qurultayda qəbul edilən tarixi qərarlar çərçivəsində Latın qrafikalı əlifbaya keçidin təmin olunması və Türk dünyasında yazı dilinin ortaq əlifba əsasında standartlaşdırılması hədəflənmişdir. Bu hədəflər doğrultusunda Türk dünyasında Latın əlifbası islahatının çap materiallarının formalaşdırdığı ictimai disklurs müstəvisində mənimsənilməsinə səy göstərilmişdir. 18 oktyabr 1921-ci ildə Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının (RSFSR) tərkib hissəsi kimi yaradılan Krım Muxtar Sovet Sosialist Respublikası dövründə Latın qrafikalı yazı sisteminə keçid prosesi ilə bağlı irəliləyişlər dövrün dövri mətbuatında dərc olunan məqalələrin təhkiyəsi əsasında gündəmə gətirilmişdir. Sovet Krımında həyata keçirilən dil islahatının hazırlıq mərhələlərini və institusional strukturunu sənədləşdirən bu dövri nəşrlər keçid prosesinin sosial-siyasi dinamikasını qavramaq baxımından əsas mənbə rolunu oynayır. Yazı sistemindəki çevrilmənin təşkilatlanma ölçüsünü və tətbiq sahəsindəki nəticələrini təhlil etmək yalnız bu mətbuat orqanlarının meyarlaşdırılmış tədqiqi ilə mümkündür. Bu tədqiqatda Krımda əlifba islahatının tətbiq olunduğu dövrün Latın qrafikalı dövri mətbuatında ictimaiyyəti yeni yazı sisteminə uyğunlaşdıraraq dil islahatına dəstək vermək məqsədi daşıyan seçilmiş mətnlərin dəyərləndirilməsi və əlifba islahatına yönəlmiş təbliğat funksiyasının ortaya qoyulması nəzərdə tutulmuşdur.

Açar sözlər: Krım tatar; Türkoloji Qurultay; Əlifba islahatı; Latın əlifbası; Türk dünyası.

ABSTRACT

The 1st Turcology Congress, held in Baku between February 26 and March 6, 1926, represented the identity-based solidarity of the Turkic World at the highest academic level. Holding immense historical significance, the 1st Turcology Congress constituted a concrete application step of the principle "unity in language, thought, and action." Within the framework of the historical decisions adopted at the Congress, the objective was to facilitate the transition to the Latin alphabet and to standardize the written language across the Turkic World within a shared alphabetical system. In line with these goals, efforts were made to foster the adoption of the Latin alphabet reform in the Turkic World through the public discourse established by printed media. During the period of the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic, established on October 18, 1921, as a part of the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR), developments regarding the transition to the Latin-script writing system were brought to light based on narrative accounts in contemporary periodicals. Documenting the preparatory stages and institutional infrastructure of the language reform implemented in Soviet Crimea, these periodicals serve as primary reference sources for understanding the socio-political dynamics of the transition process. Analyzing

the organizational dimensions and practical implementation of this transformation in the writing system is only possible through a systematic examination of these press organs. This study aims to evaluate selected texts published in the Latin-script periodicals of the era which sought to adapt public opinion to the new writing system and support the language reform and to reveal their promotional function regarding the alphabet reform in Crimea.

Keywords: Crimean Tatar; Turcology Congress; Alphabet reform; Latin alphabet; Turkic World.

Giriş

XX. yüzyılın ilk çeyreği, Türk Dünyası'nın toplumsal zemininde radikal siyasî kırılmaların ve sosyo-kültürel alanda yeniden yapılanma sürecinin tecrübe edildiği belirleyici bir tarihî evreyi temsil etmiştir. Kırım Tatar toplumunda siyasal otoritenin el değiştirmesiyle eş zamanlı olarak gelişen sosyo-kültürel değişimler, medenî hayatın temel taşlarını yerinden oynatan bir dönüşüm sürecini başlatmıştır. Söz konusu bu dinamik süreç sadece idarî yapıları değil toplumun kültürel üretim biçimlerini ve toplumsal algıyı da derinden etkilemiştir. Bu dönüşümün en somut tezahürlerinden biri basın hayatında, özellikle de alfabe değişikliği çerçevesinde şekillenen yayınlarda gözlemlenmiştir.

İsmail Gaspıralı'nın Türk Dünyası'nda "birlik" düsturuyla attığı temeller, 1920'li yılların başında yerini daha keskin ve devlet eliyle yürütülen bir dil politikasına bırakmıştır. Bu politikanın hayata geçirilmesinde 26 Şubat-6 Mart 1926 tarihleri arasında düzenlenen I. Bakü Türkoloji Kurultayı'nın tarihî atmosferi son derece önemli bir yer teşkil etmiştir. Türk Dünyası'nın çeşitli köşelerinden gelen ilim heyetlerini oluşturan delegelerin dil reformuna dair sundukları ortak irade, yerel lehçelerin standardizasyonu ve Latin alfabesine geçiş sürecinde verilen kurumsal destek bağlamında Türk Dünyası için taşıdığı hayati önemi açıkça ortaya koymuştur [Pervıy Vsesoyuznıy Tyurkologiçeskiy S'ezd 26 fevralya – 5 marta 1926 g. (Stenografiçeskiy otçet), 1926].

1926'da Bakü Türkoloji Kurultayı'nı müteakiben, Kırım'da alfabe reformunun tatbik edilmesi sürecinde Kırım Merkezî Yeni Alfabe Komitesi ile Yeni Alfabe Dostları Cemiyeti kurumsal anlamda öne çıkmıştır. Alfabe reformunun toplumsal tabana yayılmasında etkin bir rol üstlenen Yeni Alfabe Dostları Cemiyeti'nin başkanlık görevi dönemin önemli isimlerinden Hasan Sabri Ayvazov tarafından temsil edilmiştir [Nedim, 4/1927: 1; Ayvazov, 28/1928: 5]. Söz konusu kurumların alfabe reformu için takip ettikleri yol çeşitli vesilelerle "Köz Aydın" dergisinde dile getirilmiştir ["Kırım Merkezî Yeni Elifba Komitesi İşlerinden", 6/1928: 4]. "Köz Aydın" dergisi ise Kırım'da Latin alfabesinin tatbik edildiği ilk süreli yayın olma vasfını taşımış olup 1927-1930 yılları arasında neşredilmiştir [Köz Aydın,1/1927; Köz Aydın, 14-15/1930]. Buna ek olarak "Köz Aydın", 1928 yılına ait 38-39 numaralı birleşik sayısından itibaren yayın yelpazesini genişleterek "Arkadaş" adlı bir duvar gazetesini bünyesine dâhil etmiştir. Yayın kurulunun beyanatına göre, "Arkadaş" gazetesi öncelikli olarak pionerleri ve okul çağındaki gençleri hedef kitlesi olarak tayin etmiştir. Söz konusu strateji kapsamında genç okurlar; okul yaşamları, devrimci kazanımlar ve sosyal aksaklıklar hakkındaki gözlemlerini yeni alfabe aracılığıyla kaleme almaya teşvik edilmiştir. Gençleri yönlendiren bu yaklaşım, yayın organının yeni nesil nezdinde bir etkileşim ve katılım platformu oluşturma misyonu üstlendiğini ortaya koymuştur [Köz Aydın, 38-39/1928: 14]. Mevcut veriler ışığında Kırım genelinde Latin alfabesi ile yayımlanan 14 duvar gazetesinin varlığı tespit edilmiştir. Söz konusu yayınların varlığı alfabe reformunun toplumsal tabana sirayet etmesinde önemli bir aparat işlevi görmüştür [Kutubzade, 22/1928: 2].

Kırım'da "Köz Aydın" dergisi ile eş zamanlı olarak, dönemin yayın ortamı önemli bir çeşitlilik sergilemiştir. Bu dönemde "Yeni Dünya" , "Yaş Kuvvet" , "İlk Adım" gazeteleri ile

“İleri” ve “Okuv İşleri” dergileri de yayın faaliyetlerini sürdürmüştür. Söz konusu süreli yayınların her biri kendi yayın politikaları kapsamında belirlenmiş hedef kitlelerine hitap etmiştir [“Tatar Matbuatı ve Okuyucular”, 27/1928: 2]. Kırım’da doğrudan yeni alfabe ile yayımlanan ilk süreli yayın örneği olan “Köz Aydın” dergisi, başlangıçta genel okuyucu kitlesini kapsayacak şekilde yeni alfabeyi öğretmeyi ve bu konuda farkındalık oluşturmayı amaçlayan bir yayın politikası izlemiştir. Ancak toplumsal tabanda temel seviyede yeni alfabe ile okuryazarlık oranının artmasıyla birlikte derginin öncelikli amacını tamamladığı kabul edilmiştir. Bu gelişme doğrultusunda, Haziran 1928 tarihli 27. sayısından itibaren dergi, okuyucu kitlesinin anlam arayışlarına yönelik daha derin temalara içeriğinde yer vereceğini resmen duyurmuştur [“Tatar Matbuatı ve Okuyucular”, 27/1928: 2].

“Köz Aydın” ile eş zamanlı olarak faaliyet gösteren yayınlardan “Yeni Dünya” ve “Yaş Kuvvet” gazeteleri ile “İleri” ve “Okuv İşleri” dergileri kronolojik olarak alfabe reformu sürecinden daha erken tarihlerde yayın hayatına atılmışlardır. Ancak yeni alfabe hareketinin toplumsal bir seferberliğe dönüşmesiyle birlikte Arap harfleriyle basılan mevcut süreli yayınlar, müesses nizamın belirlediği yeni kültür politikalarını benimseyerek alfabe dönüşümüne uyum ve Latin harfli yayıncılığa geçiş sağlamaları teşvik edilmiştir [“Tatar Matbuatı ve Okuyucular”, 27/1928: 2]. Bu dönemde doğrudan Latin alfabesi ile yayın yapan bir diğer öncü yayın “İlk Adım” gazetesi olmuştur. Söz konusu gazete 1928-1930 yılları arasında Akmescid (Simferopol)’de neşredilmiştir [Yablonovskaya, 2023: 188-207]. Doğrudan Latin alfabesiyle neşredilen “İlk Adım”, Kırım Maarif Komiserliği bünyesindeki Siyasî Eğitim Şubesi tarafından az okuryazar zümreler için tasarlanmış kurumsal bir mecra olmuştur. Bir yazarlar kurulunun idaresinde yayımlanan gazete, ilk dönemlerinde ücretsiz dağıtılarak aynı zamanda Likbez hamlesinin neşriyat ayağını oluşturmuştur [İlk Adım, 5/1928; Yuksel, 2014: 151].

Kırım’da alfabe değişimi sürecinde süreli yayın neşriyatı, Latin harflerine adaptasyon konusunda iki temel yöntemi takip etmiştir: Bir taraftan doğrudan Latin harfleriyle neşredilen yeni süreli yayınlar ortaya çıkarken diğer taraftan da Arap alfabesi geleneğine sahip gazete ve dergiler, kademeli bir geçiş yaklaşımıyla yeni alfabeyi sütunlarına kısmî suretle entegre etmişlerdir. Bu ikinci yaklaşımı benimseyen yayınlar, geçiş aşaması teşkil ederek, sayfalarında hem Arap hem de Latin harfli metinlere yer vermek suretiyle okuyucu kitlesinin intibak etmesini sağlamıştır [“Tatar Matbuatı ve Okuyucular”, 27/1928: 2]. Kırım’da 1920’lerin ortasında hız kazanan ve 1928’de resmileşen Latin harfli alfabeye geçiş süreci, süreli yayınlar üzerinden incelendiğinde; imla tartışmalarından terminoloji arayışlarına, okuma-yazma seferberliğinden Sovyet ideolojisinin yerelleştirilmesine kadar çok katmanlı bir manzara sunmuştur [Tekne, 2020: 352].

Kırım’da Latin alfabesi esasına dayalı yazı sisteminin süreli yayınlar yoluyla benimsenmesi, Likbez kampanyası ile bağ kurularak okuryazarlık seferberliğine dönüşmüştür. Böylece süreli yayınlar yeni harflerin tanıtılmasının ötesine geçerek cehaletin tasfiyesine yönelik hamlelerin fiilî bir uygulama alanı haline gelmiştir. Nitekim bu dönemde “İlk Adım” gazetesinin sayfalarına yansıyan bilgilere göre Yok Olsun Cahillik Cemiyeti’nin varlığını öğrenmekle birlikte özellikle okuryazar olmayan zümrelerin bu cemiyete üye olmaları, her gün bir gazete almaları ve okumaları süreli yayınlar aracılığıyla teşvik edilmiştir. Benzer minvalde yayında, Likbez kampanyasına yeni talebelerin dâhil edilmesi sosyalist yarışın bir parçası olarak nitelendirilmiştir [Karpova, 2/1930: 4].

Süreli yayınlar, kurumsal yapıların söylemleri aracılığıyla meşruiyet zemini oluştururken doğrudan propaganda materyalleri ile alfabe rehberi olması açısından pedagojik bir işlev görmesine de imkân tanımıştır. Latin alfabesine geçme kararı gerek Türk Dünyası’nın genelinde gerekse Kırım Tatarları özelinde yalnızca yazı sisteminin tipografik açıdan değişimini ifade etmeyip geleneksel kalıplardan sıyrılıp ideolojik ve sosyolojik açıdan da yeni bir medeniyet dairesinin parçası haline gelmek anlamını taşımıştır. Nitekim Kırım’da

Latin alfabesine geçiş süreci toplumsal yaşam bağlamında medenî sahada yapılan bir devrim olarak addedilmiştir [Boyacıyev, 32/1928: 7]. Alfabe değişimine karşı çıkan muhalif unsurlar "Köz Aydın" ve "İlk Adım" dergisi aracılığıyla yeni alfabenin düşmanları veya "Arapçı" tabiri ile tanımlanmıştır [Latifzade, 8/1928, 1-2; Tanabaylı, 22/1928, 3; Cemaleddinov, 2/1930, 1]. Latin harfli yeni alfabe sisteminin toplumsal ölçekte içselleştirilmesi ve yaygınlaştırılması süreci, topyekûn bir seferberlik ruhuyla yönetilmiştir. Dönemin süreli yayınlarında bir taraftan cehalete karşı kararlı bir mücadele yürütülürken diğer taraftan yeni rejimin ideolojik formasyon ve modernleşme hedefleri sistematik bir biçimde okuyucu kitlesine alfabe hareketi üzerinden deklare edilmiştir. Süreli yayınlar; metinlerin içerikleri, klişe olarak yazılmış cümleler aracılığıyla retorik kalıplar ve karikatürize edilmiş görsel imgeler aracılığıyla bütüncül bir sembolik evren inşa etmiştir. Bu çok katmanlı söylem, "eski dünyadan" dolayısıyla da "kadim" olandan kopuşu ve modern bireyin oluşumunu simgeleyen toplumsal bir zihniyet inşasına dönüştürülmüştür. Bu açıdan dikkat çeken hususlardan biri, Tataristan ve Kırım Cumhuriyetleri arasında tebarüz eden "sosyalist yarış" olgusudur. İki cumhuriyet arasında yapılan 1930 tarihli sözleşmeye göre, Kırım Cumhuriyeti Siyasî Eğitim Dairesi (Kırımpolitprosvet) ile Tataristan Cumhuriyeti Siyasî Eğitim Dairesi arasında akdedilen iş birliği protokolü gereğince stratejik bir hedef tayin etmiştir. Cahillikle mücadele yolunda sosyalist yarış içine girmelerine yönelik olan söz konusu akit uyarınca, 1931 yılı itibarıyla Kırım genelinde okuryazarlık oranının azami düzeye çıkarılarak, okuma yazma bilmeyen nüfusun kalmaması kararlaştırılmıştır. Bu metinde deklare edilen nihai amaç, bir yıllık bir projeksiyon dahilinde 1931 yılına gelindiğinde Kırım'daki cehaleti tamamen ortadan kaldırmaya yöneliktir [Şaber, 1/1930: 1]. Diğer taraftan Kırım'da yayımlanan süreli yayınların mizanpajında sabit birer klişe olarak yer alan belli başlı ifadeler, alfabe değişiminin topyekûn bir zihniyet inkılâbını hedeflediğini göstermiştir. Söz konusu söylemler arasında "*Yeni elifba şarkta inkılâp demektir.*" , "*Yeni elifbe kampanyası Arap harflerini ömürden tamamı ile kovmalıdır.*" , "*Yeni elifbe internasyonal bir elifbedir.*","*Kırım'ın Sovyetleşmesine 10 yıllık bayramına kadar yeni elifbeye geçmeyen bir okur-yazar kalmamalıdır.*" gibi propaganda mahiyetinde sloganlar yer almıştır [İlk Adım, 5/1928, 1; İlk Adım, 2/1930, 2-3].

Kırım'da yeni alfabe reformunun benimsenmesi ve hayata geçirilmesinde Yeni Alfabe Dostları Cemiyeti büyük rol oynamıştır. Süreli yayınların söylemiyle, alfabe reformunu, mollalardan, kulaklardan ve milliyetçi aydınlardan koruyan da bu cemiyet olmuştur ["Yeni Elifbe Dostları Cemiyeti ve Milli Sefer", 1/1930, 2]. Diğer bir kurumsal yapı olan Kırım Merkezî Yeni Alfabe Komitesi ise 1927-1928 öğretim yılına yönelik Latin harfli kitap neşriyatı planı hazırlamıştır. Kırım Maarif Komiserliği ile Kırım Neşriyatı işbirliğinde ders kitapları, bedii edebiyat, köylü edebiyatı, çocuk edebiyatı, siyasî edebiyat ve Çoyulsun Ummilik gazetesi gibi yayınların neşredilmesi planlanmıştır. Yine komitenin kararı üzere siyasî edebiyatın bir kısmının Lenin'in eserlerinden meydana geleceği kararlaştırılmıştır ["Kırım Merkezî Yeni Elifba Komitesi İşlerinden", 6/1928, 4]. Süreli yayınların verdiği bilgilere göre, Kırım Merkezî Yeni Alfabe Komitesi 1928'de Kırım Cumhuriyeti genelinde 3 yıl içinde resmî olarak Latin alfabesine geçilmesi kararını kabul ve tasdik eden makam olarak öne çıkarılmıştır. Bu karara Türk soylu Kırımçaklar ve Karaimler de dâhil edilmiştir ["Tarihî Bir Karar", 6/1928, 4]. 5 Ocak 1928 tarihinde Taşkent'te düzenlenen Yeni Türk-Tatar Alfabesi Umum İttifak Merkezî Komitesi genel kuruluna Kırım'dan Mahmut Nedim ve Hasan Sabri Ayvaz katılmışlardır ["Yeni Elifba Plenumuna Gittiler", Köz Aydın, 6/1928, 4]. Müteakiben Umum İttifak Yeni Alfabe Merkezî Komitesi'nin 1928'de Kazan'da genel kurul toplantısı gerçekleştirilmiş ve burada alınan kararlar sonucu Latin alfabesi iki sene içerisinde Şuralar Birliği'ne bağlı olan şark cumhuriyetlerinin bütününü kapsayacak şekilde hayata geçirilmesi kararlaştırılmıştır. Karar, Komite vekili Mahmut Nedim tarafından "Köz Aydın" dergisinin yazı işlerine bildirilmiştir [Köz Aydın, 40/1928, 9].

Sonuç

Latin alfabesinin benimsenme süreci, Kırım sahasında Kırım Merkezî Yeni Alfabe Komitesi ve Yeni Alfabe Dostları Cemiyeti gibi kurumsal yapıların öncülüğünde, sistematik bir toplumsal seferberlik ruhuyla idare edilmiştir. Süreli yayınlar, bu süreçte sadece bilgi aktaran mecralar olmaktan çıkarak cehaletin tasfiyesi hamlesinin ve sosyalist yarışın fiilî uygulama alanlarına dönüşmüştür. "Köz Aydın" dergisi daha geniş perspektifli yaklaşımı, reformun hem yerel hem de uluslararası boyutlarını koordine ederken "İlk Adım" gazetesi daha içe dönük ve pedagojik bir yayın politikası takip etmiştir. Yeni alfabe reformu, geçmişin geleneksel birikimi ile geleceğin modern idealleri arasında bir kültürel koridor olarak kurgulanmış ve bu yolla eski ile yeni arasındaki radikal kopuş yönetilmiştir. Süreli yayınların söylemleri üzerinden değerlendirildiğinde özellikle "Arap alfabesini ömürden tamamıyla kovmak" gibi retorik kalıplar, İslâm kültürüyle özdeşleşen kadim yazı sisteminin tasfiyesi aracılığıyla toplumsal hafızanın seküler bir düzlemde yeniden inşasını hedeflemiştir. Söz konusu dönemin yayıncılık anlayışında yeni rejimin ilerici karakteri, eski yazının "hantal" temsilleri üzerinden tanımlanmış; alfabe devrimi siyasî inkılâbın en somut ve görselleştirilmiş kanıtı olarak sunulmuştur. Bununla beraber muhalif unsurların "Arapçı" veya "yeni elifba düşmanı" olarak yaftalanması, reformun siyasî bir mücadele alanı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca "Likbez", "sosyalist yarış" gibi ifadelerle SSCB döneminin politik terminolojisi de yayıncılık faaliyetlerinin içeriğine nüfuz etmeye başlamıştır. Bu suretle, "Köz Aydın" ve "İlk Adım" gibi yayınlar, yeni alfabeyi devrimin bir kaldıracı ve modernleşmenin temel göstergesi olarak tescil eden birer ideolojik atölye işlevi görmüştür. Sonuç olarak, Latin alfabesine geçiş koşulları, Kırım Tatarlarının yeni bir medeniyet dairesine girişinin ve gelenekten kopuşunun neşriyat yoluyla tescil edildiği tarihî bir kırılma noktasıdır.

KAYNAKÇA

AYVAZOV, H. S. (1928). Köz Aydın'ın okuyucusunu ve karakterini tayin etmek hususunda söz ala. *Köz Aydın*, (28), s. 5.

BOYACIYEV, T. (1928). Köz Aydın nasıl bir jurnal olmak kerektir?. *Köz Aydın*, (32), s. 7.

CEMALEDDİNOV. (1930). Yeni Elifbe Cemiyetinin III. plenumı. *İlk Adım*, (2), s. 1.

İlk Adım. (1928). (5), s. 1.

İlk Adım. (1930). (2), s. 2–3.

İSİMSİZ. (1928a). Tarihî bir karar. *Köz Aydın*, (6), s. 4.

İSİMSİZ. (1928b). Yeni Elifba plenumuna gittiler. *Köz Aydın*, (6), s. 4.

İSİMSİZ. (1928c). Kırım Merkezî Yeni Elifba Komitesi işlerinden. *Köz Aydın*, (6).

İSİMSİZ. (1928d). Tatar matbuatı ve okuyucular. *Köz Aydın*, (27), s. 2.

İSİMSİZ. (1930). Yeni Elifbe Dostları Cemiyeti ve milli sefer. *İlk Adım*, (1), s. 2.

KARPOVA. (1930). Kefe Maarif Şubesi yanında okıvsızlıkı bitiruv instruktorı. *İlk Adım*, (2), s. 4.

KERİMOV, İ. A. (2003). *Oquv İşleri dergisi (1925-1929) mundericat itibarıle*.http://tatkonvolut.at.ua/publ/kerimov_i_a_okuv_ishleri_dergisi_1925_1929_munderidzhat_itibaryle/1-1-0-54 [Giriş tarihi: 01.06.2015].

Köz Aydın. (1928a). (38–39), s. 14.

Köz Aydın. (1928b). (40), s. 9.

KUTUBZADE, V. (1928). Yeni siyezdin yeni sergisi. *Köz Aydın*, (22), s. 2.

LATİFZADE. (1928). Yaçeykalarımızı begitmeliyiz. *Köz Aydın*, (8), s. 1–2.

NEDİM, M. (1927). Savet saylavları ve vazifelerimiz. *Köz Aydın*, (4), s. 1.

ŞABER, B. (1930). Tataristan ile sosyalist yarışı. *İlk Adım*, (1), s. 1.
TANABAYLI. (1928). Yeni Elifba ve bizler. *Köz Aydın*, (22), s. 3.
TEKNE, K. (2020). Kırım Tatar Türklerinin matbuat tarihinden: İleri dergisi. Z. İskefiyeli & M. B. Çelik (Ed.), *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde: Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan* içinde (Cilt I, s. 351–380).
YABLONOVSKAYA, N. V. (2023). Formirovaniye sistemi etniçeskoy pressi v Krimu v 1920-ye gg. *Jurnalistika*, 1(48), s. 188–207.
YUKSEL, G. Z. (2014). *Krımskotatarskaya pressa kontsa 1910-x — naçala 1930-x godov: Organizatsiionno-frunktsiionalnıy i ideyno – soderjatelnıy aspektı*. Simferopol: Krım-Uçpedgiz.

BAKÜ TÜRKOLOJİ KONGRESİNİN TÜRK BASININA YANSIMALARI

Kemal ÇİÇEK
Prof.Dr. **YTSAM-Ankara**

ÖZƏT

Bu tədqiqat 1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-na dək Bakıda keçirilmiş I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının dövrün Türkiyə mətbuatındakı ("Cumhuriyet", "Milliyet", "Akşam" və "Vakit" qəzetləri) işıqlandırılma dinamikasını, xəbər mənbələrini və ideoloji təsirlərini araşdırır. Tədqiqatın əsas məqsədi Türkiyə mətbuatının qurultaya qarşı guya tamamilə laqeyd qalması barədə mövcud elmi iddiaları təkzib edərək, mətbuat orqanlarının hadisəyə yanaşma fərqliliklərini və bu xəbərlərin ölkədəki əlifba müzakirələrinə təsirini ortaya qoymaqdır. Məqalədə arxiv materiallarının və dövri mətbuat mətnlərinin keyfiyyət analizi və müqayisəli sənəd təhlili metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Türkiyə basqısı informasiya axınındakı texniki və rabitə çətinliklərinə baxmayaraq, qurultayın gedişatını, xüsusilə Fuad Köprülü və Hüseyinzadə Əli bəydən ibarət nümayəndə heyətinin fəaliyyətini diqqətlə izləmişdir. Əsasən "Anadolu Ajansı" və Moskva mənbəli məlumatlara istinad edilsə də, "Milliyet" qəzeti xüsusi müxbirlər vasitəsilə mütəmadi xəbərlər vermişdir. Mətbuatda vurğulanan əsas mövzular Türk dünyasında dil birliyinin təmin olunması, ortaq elmi terminologiyanın yaradılması və Latın qrafikalı əlifbaya keçid məsələləridir. Azərbaycanın Latın əlifbasına keçiddəki öncül rolu mətbuatda təqdir edilmişvə Bakıdakı qızğın müzakirələr Türkiyə Böyük Millət Məclisində və ictimaiyyətdə yazı islahatının sürətlənməsinə birbaşa təkan vermişdir. Yekun olaraq, Bakı Türkoloji Qurultayı Türkiyə mətbuatında təkcə dilçilik konfransı kimi deyil, Türk dünyasının sosial və mədəni inteqrasiyasının mühüm tarixi mərhələsi kimi qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: Türkoloji Qurultay; Bakı; Türkiyə mətbuatı; Latın əlifbası; Dil birliyi.

ABSTRACT

This study examines the coverage dynamics, news sources, and ideological impacts of the First All-Union Turkology Congress held in Baku from February 26 to March 6, 1926 within the Turkish press of the period, specifically focusing on newspapers such as Cumhuriyet, Milliyet, Akşam, and Vakit. The primary objective of the research is to refute existing academic claims regarding the Turkish media's alleged complete indifference to the congress, thereby highlighting the varying approaches of media outlets and assessing the influence of these reports on the country's alphabet debates. The methodology relies on qualitative text analysis and comparative document analysis of archival materials and periodical press texts. The findings reveal that despite technical and communication challenges in the information flow, the Turkish press closely followed the progress of the congress, particularly the activities of the delegation consisting of Fuad Köprülü and Hüseyinzadə Əli Bey. Although information was primarily sourced from Anadolu Ajansı and Moscow-based reports, Milliyet regularly provided news via special correspondents. Key themes highlighted in the press included ensuring linguistic unity in the Turkic world, establishing a common scientific terminology, and transitioning to the Latin script. Azerbaijan's pioneering role in adopting the Latin alphabet was commended, and the intense debates in Baku directly accelerated writing reforms within the Grand National Assembly of Turkey and public discourse. In conclusion, the Baku Turkology Congress was evaluated by

the Turkish press not merely as a linguistic conference, but as a crucial historical milestone in the social and cultural integration of the Turkic world.

Keywords: Turkology Congress; Baku; Turkish press; Latin alphabet; Linguistic unity.

Giriş

100. yılını idrak ettiğimiz Birinci Türkoloji Kongresi Türk dünyasının son yüzyılda gerçekleştirdiği en önemli kültürel toplantılarından birisi, belki de en önemlisi olarak tarihe geçmiştir. Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de 26 Şubat – 6 Mart tarihleri arasında toplanan bu uluslararası kongre, bugün Türk Devletleri Teşkilatı üyelerinin çok daha ciddi ve arzulu bir şekilde hayata geçirmeye çalıştığı ortak alfabe girişimlerine ilham vermiştir. 100 yıl önce 131 temsilci tarafından atılan cesur adımlar, bugün meyvelerini vermiş ve ortak dil ve alfabe konusunda Türk Devletleri Teşkilatında önemli kararlar alınmasına zemin hazırlamıştır.

Bu muazzam kongre ve aldığı kararlar son yüzyılda hatırı sayılır derecede akademik çalışmaya konu olmuştur. Bakü Türkoloji Kongresi kültürel, sosyal ve hatta siyasal sonuçları bakımından ele alınmıştır. Bakü Türkoloji Kongresi Türkiye'de de çok önemli akademik çalışmalara konu olmuştur. Bakü Türkoloji Kongresine Türkiye'den dönemin en ünlü ve saygın iki bilim adamı katılmış olup bunlardan birisi Fuad Köprülü'dür. Hatta Köprülü, Ebdül Cabbarov'un riyaset heyetine teklif ettiği 22 kişi arasında da yer almıştır.

Bununla birlikte Türkiye'de basının kongreye yeterli ilgiyi göstermediği bu önemli kongreyi yeterince kamuya mal edemediği iddia edilmiştir. Bu kanaat, Türkiye'de kongrenin basına yansımaları konusunun da akademik olarak çalışılmamasına sebep olmuş olabilir. Kısmen konuya değinen makaleler olmakla birlikte, bu konuda müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Yapılan bazı yüzeysel veya dolaylı çalışmaların iddiasına göre Kongreye Türkiye'den gazeteci gitmemiş, kamuoyunun ve basının kongreyle ilgili haberleri Moskova kanalıyla edindiği kaydedilmiştir [Oral, 2004: 111-112]. Bununla birlikte basının kongreye tamamen kayıtsız kaldığını iddia etmek de doğru değildir. Nitekim dönemin önemli gazeteleri Cumhuriyet, Milliyet ve Akşam gazeteleri tarandığında kongreye en başından itibaren ilgi gösterildiği görülmektedir. Özellikle Milliyet ve Cumhuriyet gazetesi Bakü Türkoloji kongresine büyük önem vermiş, kongreye Türk heyetin katılımı, yola çıkışı, kongrede yapılan görüşmeler ve kararları okuyucularına aktarmışlardır. Kongreye izlemek için gazeteci gitti mi gitmedi mi konusu açıklığa kavuşmamıştır. Ancak Milliyet gazetesi bazı haberlerini sıklıkla "Suret-i mahsusada giden muhabirimizden" veya "hususi muhabirimizden" kaynaklı olarak vermiştir. Bununla birlikte gazeteler haberlerini genellikle A.A. veya Moskova mahreçli olarak kaydetmiştir. Bazen de haberin telgraf veya telefon yoluyla alındığı kaydedilmiştir. Ancak Milliyette 11 Mart tarihinde yayınlanan bir başmakalede tam tersine orada hiç Türk gazeteci bulunmadığı ve Bakü ile Türkiye arasında haberleşmenin zor olduğu belirtilmekte, hatta kongrede neler konuşulduğunu anlamak için Fuat Köprülü'nün dönüşünü beklemekten başka çare olmadığı belirtilmektedir. Ayrıca ilginçtir ki Milliyet gazetesindeki bu makalede İngiliz basınının kongreyi bizden daha sıkı izlediği ve dahası önem verdiği yazılmıştır. Bu yazı bu açıdan oldukça kafa karıştırıcıdır.

Sonuçta, her ne yola olursa olsun Türkiye basını kongreyi izlemeye çalışmış, gecikmeli de olsa gündemi aktarmıştır. İşte bu kısa tebliğimiz kapsamında burada konuya kısa bir giriş yapılacak, başta Cumhuriyet ve Milliyet gazeteleri olmak üzere basının Türkoloji kongresi hakkındaki haberleri değerlendirilecektir.

Türkiye'nin katılımı

Bilindiği gibi 1925 yılında toplanan kongre hazırlık komitesi Türkiye'den davet edilecek isimleri Fuad Köprülü, Hamdullah Süphi, Rıfat Sami, Fuat Raif, Necip Asım, Ali

Bey Hüseyinzade ve Muhammed Tahir Bey olarak belirlemiştir. Ancak katılımcı sayısı Fuad Köprülü başkanlığında iki kişi ile sınırlı kalmıştır. Bakü'de kongre programında ise Fuat Köprülü, Hüzeyinzade Ali Bey, Mesaroş Yula ve P. Wittek Türkiye'den katılımcı olarak kaydedilmiştir [Atsız, 2025: 11].

Heyet hakkındaki gelişmelere değinmeden önce Fuad Köprülü'nün Türk temsil heyeti içerisinde yer almasının arka planının olduğunu hatırlatmakta yarar görüyorum. Bilgehan Atsız Gökdağ'ın bir çalışmasında bahsettiğine göre Fuad Köprülü 1925 yılının Ekim ayında, Azerbaycan Maarif Komisyonunun daveti üzerine Bakü'de bulunmuştur. Bu esnada Azerbaycan Edebiyat Tarihi hakkında dersler ve konferanslar vermiştir. Köprülü'nün verdiği konferanslar büyük dikkat çekmiş ve akabinde onun Sovyet Bilimler Akademisi üyeliğine seçilmesinde etkili olmuştur. Gerçekten büyük bir itibar göstergesi olan bu seçim, Fuad Köprülü'nün Rusya'dan Türkiye'ye dönüşünde basında yankı bulmuştur. 14 Kasım 1925 tarihli Cumhuriyet gazetesinin haberine göre Moskova Akademisi'nin 200.Yıldönümü şenliklerine katılan Köprülü Moskova, Leningrad ve Bakü'de de konferanslar vermiştir [Gökdağ, 2013: 334].

Cumhuriyet gazetesinin bu haberine göre Köprülü, istek üzerine, İzvestiya gazetesine bir makale yazdığını da muhabire belirtmiştir. Yine bu röportaj sayesinde Türk kamuoyu Köprülü'nün ağzından Kânunusani (Ocak) ayında Bakü'de bir Türkiyat Kongresi toplanacağını öğrenmiştir. Ayrıca bu kongreye Fuad Köprülü yanında Necip Asım ve Hamdullah Suphi Beyler de davet edilmişlerdir. Hamdullah Suphi ve Necip Asım'ın kongreye davet edilmelerinde Rus asıllı Türkolog Aleksander N. Samoyloviç'in Eylül 1925'te Ankara'ya ziyareti esnasında dönemin Maarif Vekili Hamdullah Suphi Tanrıöver ile görüşmesinin etkili olduğu anlaşılıyor [Oral, 2004: 116]. Zira Hamdullah Suphi, Samoyloviç'i Ankara'da çok iyi ağırlamış ve 10 Eylül 1925'te Türk Ocağı'nda şerefine bir ziyafet vermiştir. Samoyloviç'in Bakü Türkoloji Kongresi düzenleme komitesindeki aktif rolü düşünüldüğünde bu yorum isabetli gözükmektedir. Ne var ki Hamdullah Suphi ve Necip Asım Kongre'ye katılamamışlardır. Gökdağ'a göre sebeplerden birisi Türkiye'den Arap alfabesiyle basılmış olan eserlerin Sovyetler Birliği'ne girişinin yasaklanması ve Türk Ocaklarının faaliyetlerinin Sovyetler Birliği'ne dönük olmaması ile ilgili iki ülke arasında yapılan anlaşma bu kararda etkili olmuştur [Gökdağ, 2013: 335].

Hazırlıkları 1924 yılı başlarında başlayan, bir kaç kez ertelenen ve nihayet 26 Şubat 1926 günü yapılmasına karar verilen Bakü Türkoloji kongresine katılacak [Nurmemmedli, 2019: 58] Türk heyeti de Şubat 1916 başlarında hazırlıklarına başlamışlardır [Gökdağ, 2013: 335] Dönemin Türk basını konuyu "Kafkasya'ya Gidecek Heyetimiz" başlığı altında okuyucuya aktarmıştır. 12 Şubat tarihli Milliyet Gazetesi haberinde "Bakü'de toplanacak olan Birinci Türkoloji Kurultayı'na iştirak etmek üzere memleketimizden gidecek olan heyet-i ilmiye hazırlıklarını ikmal etmiştir" denilmiştir. Gazete, katılacak heyet üyelerini isim isim zikretmek yerine "Darülfünun Edebiyat Fakültesi Reisi Köprülüzade Fuat Bey Efendi ile beraber, diğer kıymetli âlimlerimiz ve mütehassıslarımız heyette bulunmaktadır" şeklinde aktarmakla yetinmiştir. Ancak 13 Şubat tarihli Milliyet gazetesinde *"Maarif Vekaleti namına üç murahhas iştirak ediyor, Fuat Bey hareket etti"* alt başlığı altında Profesör Barthold Bey ve Dr. Menzel'in de iki gün sonra ikame vapurla gidecekleri kaydediliyor. Haber şu şekildedir:

> *"Ankara, 12 (Hususi muhabirimizden) — Köprülüzade Fuat Bey, Profesör Barthold Bey, Dr. Menzel Bakü'de inikad edecek olan Türkoloji Kongresi'ne iştirak etmek üzere iki gün sonra hareket edeceklerdir. Fuat Bey bugün İstanbul'dan kalkan vapurla hareket etmiştir. Bakü'ye gidecek olanlar Çarşamba veya perşembe günü İstanbul'dan ikame edilen vapurla gideceklerdir".*

Bu haberde Barthold ve Menzel'in Türk murahhasları arasında sayılması doğru olmasa gerektir. Çünkü bunlar Türk heyeti içerisinde değildi. Menzel'in kendisi 23 Aralık 1925 yola çıktığını ve 3 Ocak günü Bakü'ye ulaştığını belirmektedir[Menzel, 2017: 20]. Gazetede neden böyle bir haber verildiğini yorumlamak elimizdeki bilgilerle çok güçtür. Diğer taraftan Akşam gazetesi de 19 Şubat tarihinde yayınladığı "Bakü Kongresi" başlıklı bir haberde Türk heyetinin kongreye katılımından söz etmektedirdir. Bu haberde "Köprülüzade Fuad" ismi ile yetinilmiştir.

Halbuki yapılan araştırmalara göre Fuat Köprülü'ye kongrede Türkiye adına eşlik edecek olan kişi Hüseyinzade Ali Turan Beydir. Başlangıçta İsmail Hikmet Ertaylan'ın da adı geçmektedir. Ne var ki İstanbul'dan davet edilen Fuat Raif, Bursalı Mehmet Tahir, Necip Asım gibi isimler yanında o da kongreye katılamamıştır. Gökdağ'a göre ise İsmail Hikmet Ertaylan'ın Türk heyeti içerisinde Bakü'ye gidenler arasında gösterilmesi zaten tartışmalıdır. Zira İsmail Hikmet Ertaylan o yıllarda Bakü'de öğretmen olarak görev yapmaktaydı. Dolayısıyla Türkiye heyetini resmî olarak Köprülüzade Mehmed Fuad ve Hüseyinzade Ali Bey temsil etmekteydi [Gökdağ, 2013: 335].

Bakü'ye heyetin gidişi hakkında araştırmacılar genelde Ankara-Batum-Tiflis-Bakü güzergâhını işaret etmektedir. Oral ve Gökdağ'ın kaydettiklerine göre Hüseyinzade Ali notlarında 16 Şubat 1926'da Bakü'ye gitmek üzere yola çıktıklarını belirtmiştir. Yine Hüseyinzade beraberlerinde Etnografya Müzesi müdürü Mesaroş, Leningrad profesörlerinden W. Barthold ve Profesör Menzel'in de olduğunu not düşmüştür [Bayat, 1998: 63]. Heyetin kesin hareket tarihi tartışma konusu olmakla birlikte Milliyet gazetesinin 13 Şubat 1926 tarihli nüshasındaki haberden anlaşıldığı üzere hareket günü Köprülüzade Fuad Bey 12 Şubat günü vapurla gitmiş iki gün sonra onu diğerleri izlemiştir. Akşam Gazetesi ise 19 Şubat tarihindeki haberde kesin tarih vermemiş olsa da Köprülü için *"şehrimizden hareket etmiştir"* demektedir.

Muhtelif kaynaklara göre bu heyet, önce İstanbul'dan Batum'a oradan da Tiflis'e geçmiştir. Daha sonra da Tiflis-Bakü treni ile yolculuk etmişlerdi. Bu arada dönemin Türk basınında İstanbul üzerinden Bakü'ye Türk heyetiyle beraber hareket ettikleri bilinen Paul Wittek, Theodor Menzel ve W. Radebold [Oral, 2004: 118] gibi dünyanın en ünlü Türkologlarından sadece, o da kısmen, Milliyet gazetesinin bahsetmesinin şaşırtıcı olduğunu not edelim. Kaldı ki Milliyet'in haberi de doğrulanamaktadır.

Heyetin varışı hakkında ise 24 Şubat 1926 tarihli Komünist gazetesinde *"Harici Nümayendelerin Gelmesi"* başlığı altında Ali Bey Hüseyinzade, Fuad Köprülüzade, Mesaroş, Bartold ve Menzel'in 23 Şubat'ta Bakü'ye geldiklerini yazmıştır. Burada Necmeddin Sadık isminden söz edilmemektedir. "Yeni Yol" dergisi de aynı tarihli sayısında Türk heyetinin varışını haber yapmıştır [Yeni Yol, 23 Şubat 1926].

Bakü Türkoloji Kongresi Haberleri. Kongrenin Açılışı.

Nihayet Türkoloji Kongresi 26 Şubat 1926 tarihinde başlamıştır. Ancak Cumhuriyet dışındaki gazeteler açılışın haberini aynı gün verememiştir. Milliyet ise açılış ve sonrası gelişmeleri ilk kez 5 Mart günü haberleştirmiştir. Kongrenin açılışı 5 Mart 1926 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde *"Bakü Türkiyat Kongresi açıldı"* şeklinde verilmiştir. Haberin devamında ise *"Muhtelif İslam hükümetleri tarafından gönderilen murahhaslar iştirak edilerek son derecede tantanalı bir surette açıldı"* denilmektedir. Bu habere göre kongreye çeşitli ülkelerden yedi yüzü aşkın temsilci katılmıştır. Burada Muhabirin 700 katılımcı haberinin kaynağı nedir bilmiyoruz ama muhtelif kayıtlara göre kongreye 131 delege katılmıştır. Katılımcıların etnik dağılımı konusunda haberde herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak başka kaynaklara göre katılımcıların 92'si Türk, 18'i Rus, 3'ü Alman, 1'i Ukraynalı ve 2'si Yahudi idi. Kongrenin Wilhelm Radloff yanında Gaspıralı İsmail Bey'in şerefine

yapılması da çok önemli bir gelişme olarak kaydedilmelidir [Demirel, 1996: 36]. Milliyet gazetesi ise açılışı 5 Mart 1926 tarihindeki haberinde biraz daha detaylı vermiştir. *"Türkiyat Konferansı: Murahhaslarımız Hararetli Bir hüsn-i kabül gördüler"* alt başlığı taşıyan bu haber şu şekildedir:

> *"Bakü'de toplanacağını evvelce yazdığımız Türkiyat Konferansının geçen Cuma ertesi günü iki yüz murahhasın iştirakiyle küşat edildiğine ve müzakereye başladığına dair şehrimize malumat gelmiştir. Konferansa Rus müsteşarlarından Profesör (Samoyloviç) riyaset etmektedir. Küşat esnasında Rus Şuralar Cumhuriyeti İttihadı Reisi (Rikov) yoldaş tarafından gönderilen bir telgraf okunmuştur. Bu telgrafta konferansa muvaffakiyetler temenni ediliyordu. Konferans dört komisyon ve beş tali komisyona ayrılmıştır. Darülfünun müderrislerinden Köprülüzade Fuad Bey ile Hüseyinzade Ali Bey'in de Bakü'de konferansa gittikleri malumdur. Türk müderrisleri Bakü'de büyük bir hararetle karşılanmışlardır".*

Vakit gazetesi de 5 Mart 1926 günü Bakü Kongresinin açılışını okuyucularına duyurmuştur. Bu haberde diğerlerinden farklı olarak Profesör Barthold'un sunumu da belirtilmektedir. Haber şu şekildedir:

> *"Moskova, 3 (A.A.) — İllik Türkiyat Konferansı Bakü'de içtimai etmiştir. Bu münasebetle gerek Rusya'da, gerek memalik-i ecnebiyede mevcut müessesat-ı ilmiyece konferansa tebriknameler gönderilmektedir. Konferansın mesaisinin (altıncı günü), akademi azasından Profesör Barthold'un Türk ve Tatar akvamı tarihi hakkında icra etmiş olduğu tetkikata dair tevdi eylediği raporun kıraati ile başlamıştır. Konferansa merbut olan üzere eski Türk, Tatar edebiyatıyla matbuatına ait bir sergi küşat olunmuştur. Sovyet mahfil-i ilmiyesi bu konferansa büyük bir ehemmiyet atfetmektedir".*

Burada katılımcı sayısı hakkında verilen rakamlara dikkat çekmek isterim. Şöyle ki katılımcı sayısındaki farklılıklar müzakereci, delege ve izleyici sayılarına dikkat edilmemesinden kaynaklanıyor olabilir. Ya da abartılı olsa gerektir. Zira kongrenin yapıldığı binanın kapasitesi de bu kadar katılımcı için yeterli değildir. Bununla birlikte, örneğin Nesib Nesibzade gibi bina kapasitesini bildiğini düşündüğümüz kişilerin de kurultaya 600 kadar dilci, edebiyatçı, tarihçi ve başka bilim adamı katıldı demesi dikkat çekicidir [Nesibzade, 1999: 95]. Türk basını ise katılımcılar için 200 ile 700 arasında farklı rakamlar vermektedir.

Kongrede Görüşülen Konular.

Kurultay tutanaklarının da gösterdiği gibi kongrede görüşülen ana konular şunlar olmuştur:

- Türk lehçelerinin ıslahı meselesi.
- Yeni bir imla lügati vücuda getirilmesi.
- Türk kabileleri arasındaki lisan birliğinin temini.
- Lâtin harflerinin kabulü ve bu hususta ki teknik zorlukların halli.

a) Dil Birliği

Bakü Kongresinde dil ve Türk lehçelerinin ıslahı meselesi görüşülen en önemli maddeler arasında yer almıştır. Yapılan konuşmalarda yeni bir imla lügati vücuda getirilmesi ve Türk kabileleri arasındaki lisan birliğinin temini ele alınmıştır.

Cumhuriyet gazetesinin 26 Şubat 1926 tarihinde yayınlanan özel haberinde "*Bakü Türkoloji Kurultayı ve Türk Dünyasında Dil Birliği*" başlığı ile yayınlanan bir haberde *"Bakü'de toplanan Türkoloji Kurultayı, Türk dünyasının geleceği açısından tarihi bir dönüm noktası teşkil etmektedir"* notu düşüldükten sonra Kurultay gündemine yer verilmiştir. Buna göre kongrenin en önemli gündem maddesi Alfabe Meselesi olarak ortaya çıkmış ve muhabire göre bu konu "delegeler arasında büyük bir heyecan ve titizlikle ele alınmıştır." Aynı haberin devamında şunlar kaydedilmiştir:

> *"Bakü'den gelen telgraflara göre; Birinci Türkoloji Kurultayı mesaisi neticesinde, Türk dünyasının lisan ve hars birliğini temin edecek olan Latin alfabesinin kabulü hususunda ittifak hasıl olmuştur. Azerbaycan hükümetinin bu konudaki pişdarlığı (öncülüğü) takdirle karşılanmış ve diğer Türk cumhuriyetlerine de bu usulün tatbik edilmesi tavsiye edilmiştir. Bu karar, Türk hars tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olarak telakki edilmektedir" [Cumhuriyet, 26 Şubat 1926].*

Cumhuriyet gazetenin "özel muhabirimizden" kaynaklı verdiği bu haberinden de anlaşıldığı gibi Kurultayda Türk dillerinin gramer yapısı, söz dizimi, ortak terimlerin oluşturulması ve halk edebiyatı ürünlerinin derlenmesi gibi kültürel birliği pekiştirecek teknik konular üzerinde de önemli kararlar alınmıştır. Cumhuriyet gazetesi muhabiri kongrenin "sadece dil bilimsel bir buluşma değil, Türk dünyasının manevi ve kültürel birleşme yolundaki en büyük adımlarından birisi" olduğunu belirtmiştir. Bazı delegeler, Türk dünyasının ilmi ve kültürel sahada birleşmesi yolunda bu toplantının tarihi bir ehemmiyet arz ettiğini ve Türk dünyasının manevi birliğini tesis edeceğini vurgulamıştır.

Milliyet gazetesi de kongre ile ilgili haberlerinde dil birliğine değinmiş ama bu konuya Latin alfabesi meselesi kadar yer vermemiştir. Dil birliği konusunda yaptığı bir haberde Milliyet gazetesi *"Bakü Konferansında Neler Görüşülüyor?"* [Milliyet, 11 Mart 1926] başlığı altında çok ilginç bir editoryal yazıya yer vermiştir. *"Türk dil ve harsına ait meseleler ilk defa Türk dünyasının mümessilleri tarafından müzakere edilmektedir"* alt başlığı taşıyan bu makalenin yazarı kongre öncesinde Bakü'de bulunmuş, Rusya'yı baştan başa dolaşmıştır. Yazarı belli olmayan bu makaleyi, ilginç ve henüz fark edilmemiş olması sebebiyle aslına uygun olarak aktarmak önem arz etmektedir. Yazı şu şekildedir:

> *"Bakû Konferansında Neler Görüşülüyor?*
>
> *Türk Dil ve Harsına Aid Meseleler İlk Defa Türk Dünyasının Murahhasları Tarafından Müzakere Edilmektedir. Bakü'deki Riyaset-i Cumhur dairesinin kapısından içeri girdiğimiz, levhalar üzerinde yazılı ve Türkçeye hem benzeyen hem de benzemeyen bir takım cümleler, işaretler, tenbihler ile karşı karşıya gelmiştim. "Kabağa bakhma", "Papirüs çekmek" yoktur. Bu nevi levhalara her yerde tesadüf ediyordum. Fakat Riyaset-i Cumhur dairesinde gördüğüm bu levhaların hususiyetleri şu idi ki, bunlar Arap hurufu yerine Latin harfleri ile yazılmıştı. Bu ufak bir fark idi. Fakat büyük bir mana ifade eden fark idi. Bakü'ye ayak bastığım günden beri işidiyordum: reisi cumhur veya reis-i devlet Ağameali oğlu, Azerbaycan'da Latin hurufunun resmen kabulü için uğraşmış ve nihayet buna muvaffak olmuş, hatta Bakü'de Latin harfleri ile tabedilen bir de yevmi gazete çıkıyormuş. Gazeteyi henüz görmemiştim. Fakat şimdi Ağamealioğlu'nun dairesinde Latin hurufu hakkındaki taraftarlığının emarelerine şahit oluyordum. Resmen kabul edilsin, edilmesin, Ağameali-oğlu, bütün Azerbaycan'a değilse de hiç olmazsa, kendi dairesine hakimdi. Binaenaleyh*

oraya asacağı ilanları istediği lisanda yazdırabiliyordu. Küreyi içine gömülmüş bir halde bulunan ve münarebe ile gâh sağında, gâh solundaki iki fincandan çay içmekte olan reis-i cumhura beni takdim eden zat, benim de Latin hurûfuna taraftar olduğumu söyledi. Bu Ağamealioğlu için kafi idi. Zira Azerbaycan reisi, doğru yanlış, Türkleri iki kısma taksim etmişti: İnkılapçılar, muhafazakarlar, İnkılapçılar onun nazarında Latin hurufunu kabule taraftar olanlar, muhafazakarlar ise Arap hurufunda ısrar edenler idi. Latin hurufuna taraftar olduğum anlaşıldıktan sonra, Ağameali oğlu ile her mesele üzerinde anlaşmıştık. Ancak latin hurûfuna taraftar olduğumu işitmekle beraber, reis-i cumhur bu hususstaki kanaatimi takviye etmek fırsatını gaib idecek değildi. Yüzlerce defa tekrar ettiği ve bir defa da bir kitap şeklinde tab ettirdiği sözleri tekrar etti. Aradan iyice zaman geçtiği için pek hatırımda değildir fakat aşağı yukarı şunları söyledi:

-Bugün dedi, yeryüzünün mahluku arasında mütedavil elifbaların adedi pek çoktur. Avrupa mütehassıslarının hesaplarına göre, Elifbaların adedi minden çoktur. Halis hurufla işlenilmiş Elifbaların adedi elli rakamı geçmiştir.

Reisicumhur bu istatistikten sonra Latin hurufunun en mükemmel olduğunu ispat yollu uzun beyanatta bulundu.

-Hulasa, dedi. Arap Elifbası umum kitleyi suvadlaştırmak için uzun müddete muhtaçtır ki inkılapçılara hiç elverişli değildir. İllet türetir. Suvadlı ıvazına bir çok yarım suvadlı husule getirir. Bu ise Türk milletini medenileşmekten asırlarca geri iter. O dur ki latin sistemleri günden güne dünyayı ihata ettiği halde Arap Elifbası günden güne geriye kalır.

Ağameali oğlu Latin harflerinin kabulünden sonra cihat-i tatbikiyesine geçti.

-Yalnız, dedi. Latin harflerini kabul ederken, kıyakça onu bir hale getirmelidir ki Türk mahrecine tamamı tamamına uydurulmuş olsun.

Bu meselede anlaşıldık. Esasen buraya kadar aramızda bir ihtilaf yoktu. İhtilaf - eğer buna ihtilaf denebilirse- bundan sonra başladı.

-İyi ama, dedim. Rusya'da…

Ağameali oğlu tashih etti:

-şuralar ittihadında…

Evet şuralar ittihadında bir çok Türkler vardır. Bu Türklerin de ayrı ayrı şuraları vardır. Azerbaycan'da Latin hurufu, Kazan'daki Türkler de mesela Rus elifbası, Kırımdakiler Arap hurufunu, hulasa her şura ayrı bir Elifbayı kabul edecek olursa, zamanla bir Türk şurası diğer Türk şurasının dilinden anlamaz bir hale gelmeyecek mi?

Ağamealioğlu noktayı nazarımı anladı. Bilmem daha düşünmemiş mi idi. Düşünmemiş oldu ise bile herhalde kimseye söylememiş idi. Bana, Bakü'de Türk lisanı ve Türk Harsına ait meseleleri müzakere etmek üzere Türkoloji kongresi toplamaya çalışacağını söyledi ve bu kongreye Türkiye'nin de aza yollamaya hazır olup olmadığını sordu.

Kongre siyasi bir mahiyette olmayacağı ve sırf hars ve dil meselesi ile meşgul olacağı cihetle, mesela Türk Darülfünu'nun birkaç müderris yollayabileceğini söyledim. İşte bugün Bakü'de içtima eden mühim kongrenin başlangıcı budur.

Matbuatımız her nedense Bakü kongresi hakkında bir alaka göstermedi. Kongre hakkında alaka göstermek Turancılık değildir. Türkiye o maceralardan çoktan vazgeçmiştir. Fakat umun Türk dünyasını alakadar eden hars ve dil meselelerinin birinci defa olarak bütün Türk âleminin mümessilleri tarafından müzakere edildiği bir kongreye herhalde

gazetelerimizde fazla bir yer vermek lazımdır. Ecnebi ve bilhassa İngiliz gazeteleri herhalde bu kongre ile bizden fazla meşguldür.

Bakü'de neler oluyor? Hangi meseleler müzakere ediliyor? Azerbaycan ile İstanbul arasında muhabere hemen hemen imkânsız denebilecek derecede müşkül olduğundan bu meselelere cevap vermek kabil değildir. Yalnız bir hafta evvel Moskova'dan çekilen kısa bir telgrafta Bakü kongresinin merasimle açıldığı bildiriliyordu. İhtimal müzakere edilen meselelerin mahiyeti ve istihsal edilen neticelerin şekli hakkında bir malumat alabilmek için İstanbul darülfünunu tarafından gönderilen Köprülü zade Fuad Bey'in avdetini bekleyeceğiz. O zamana kadarda kongrenin faaliyetini Avrupa gazetelerinde takip edeceğiz.

Bu gazetelerden anlaşıldığına göre, kongredeki müzakere gayet müsait şerait altında cereyan etmektedir. İçtimadan mühim neticeler beklenebilir. Müzakere edilen meselelerin mahiyeti ne olduğu anlaşılmadan neticeler hakkında beyan-ı fikir etmek beklenemez. Fakat kongrenin müzakeratından bir netice çıkmasa da kongrenin akdinden herhalde bir netice çıkmıştır. Bakü kongresi öyle bir kongredir ki, Azalar anlaşsa da anlaşmasa da netice hayırdır. Zira anlaşmazlık içinde bir anlaşma vardır. Bu anlaşmada bütün Türk dünyasını alakadar eden bazı müşterek hars ve dil meseleleri olduğu "şura" olsun, Cumhuriyet, hatta krallık olsun, bilumum Türk devletleri tarafından temsil edilmesidir.

Geçen sene Rusya'yı baştan aşağı dolaşırken, bu hakikati takdir hususunda gösterilen tekasilin fena neticelerini gördüm. Şimdi de masamın üstünde bir gazete vardır ki Türkçe sekiz çeşit elifba ile, yazılmıştır.

Rusya'daki Türkler, dilimizi, Arap, Latin, Rus, Arap harflerinin "ıslah edilmiş" bir şekli, huruf-ı munfasıla ve daha akil ve havsalaya sığmayan çeşit Arap harflerle yazıyorlar. Hâlbuki harf meselesi, dil ve hars meselelerinde Türk dünyasını alakadar eden meselelerin en mühimi değildir. İngilizler Amerikalılardan, Amerikalılar da İngilizlerden bahsettiği zaman kendilerini koca bir muhit ayırmasına rağmen, "kan sudan katıdır" derler. Bu iki büyük devlet arasında siyasi bir münasebet tesisini görmek isteyen tek bir İngiliz veya bir Amerikalı yoktur. Fakat her İngiliz ve her Amerikalı aradaki dil ve hars birliğini takdir etmektedir. Biz de ara sıra kanın sudan katı olduğunu hatırlamamız lazım değil midir?"

Görüldüğü gibi yazıda çok önemli konulara dikkat çekilmektedir. Birincisi kongrenin dil ve hars konularını ele almasının Türk dünyası için çok önemli olduğu vurgulanmaktadır. İkincisi alfabe birliğinin sağlanmasının Türk dünyasında birlik ve beraberliğe katkı yapacağı belirtiliyor. Üçüncüsü bu kongreye katılmak demek Turancılık davası güdüldüğü anlamına gelmez deniyor. Dördüncüsü de kongrenin bu öneminin aksine Türkiye'de ilgi görmemesi eleştiriliyor.

Türkiye'de Latin Alfabesi Meselesi ve Tartışmalar.

Türk basınında Bakü kongre haberleri Latin alfabesine geçiş tartışmalarına ivme kazandırmış görünmektedir. Bu yüzden hemen her günlük gazetede Latin harflerine geçiş hakkında haberlere rastlanılmaktadır. Hatta Akşam gazetesi henüz kongre açılmadan bir hafta önce 19 Şubat 1926 tarihli haberinde kongrede ele alınacak en önemli konu olarak alfabe değişimini okuyucuları ile paylaşmıştır. Gerçekten de Bakü Türkoloji kongresinde bu konu uzun tartışmalara ve bilimsel değerlendirmelere sahne olmuş gözükmektedir. Bu tartışmalar sonucunda kongrede; Türk halklarının kültürel olarak birbirine yakınlaşması, okuma-yazma oranının artırılması ve modern dünyaya uyum sağlanması amacıyla "Latin esaslı yeni bir alfabeye geçilmesi" fikri genel kabul görmüştür. Azerbaycan delegasyonu, bu değişimde öncü bir rol üstlenerek Latin alfabesine geçiş konusundaki kararlılığını ve bu

konudaki hazırlıklarını kurultay üyeleriyle paylaşmıştır. Hatta bu konuda Azerbaycan ısrarcı olmuş, nihayet Kurultaya katılan uzmanlar, Türk dünyasında ortak bir yazı sisteminin kabulü hususunda hemfikir olmuşlardır. Yapılan müzakereler sonucunda, dilde sadeleşme ve ortak ilmi ıstılahların (terimlerin) kabulü için bir komisyon teşkil edilmesini sağlanmıştır.

Azerbaycan'ın bu adımının, diğer Türk devletleri ve toplulukları için de bir model teşkil edeceği ümit edilmiştir. Kurultaya katılan bilim adamları Latin alfabesinin Türk kültürünün yükselmesine ve halkın cehaletten kurtulmasına hizmet edeceği fikrinde birleşmişlerdir. Ayrıca katılımcılar alfabe değişiminin Türk lisanının birliği ve gelişmesi için bir "zaruret" olduğunu kongrede hararetle savunmuşlardır.

Azerbaycan'ın Latin alfabesi konusundaki ısrarı ve öncü adımları Cumhuriyet gazetesinde de yer bulmuştur. 8 Mart 1926 tarihli Cumhuriyet'in haberinde *"Bakü Türkoloji Kurultayı Münasebetiyle: Türk Dünyasında Yeni Bir Devir" spotu altında "Bakü'de toplanan kurultayda, bugün bütün Türk dünyasının en mühim meseleleri tetkik edilmektedir. Kurultayda hararetle tartışılan ve üzerinde en çok durulan esaslı mesele, elifba meselesidir."* Yine Milliyet gazetesinin 6 Mart 1926 tarihli nüshasında Milliyet gazetesi *"Umum Türkleri Alakadar Eden Bir Mesele"* başlığı altında *"Lâtin Hurufatı Meselesi Bakü Kongresinde kongrenin müzakere edeceği bir çok meseleler arasında Latin hurufu meselesi de vardır"* denildikten sonra detaylı bir analize yer verilmiştir. Bu analiz şu şekildedir:

> *"Türkiye Büyük Millet Meclisinde Latin hurufatının kabulü lehinde bir cereyan mevcut olduğunu ve bu hususta bir rapor hazırlamak için bir de encümen teşkil edildiğini Ankara'dan bildirmektedirler. Latin hurufatının kabulü lehinde bir cereyan vücuda gelmekle beraber Büyük Millet Meclisinde bu hususta bir encümen teşkil edildiği malum değildir. Esasen bu mesele umum Türk dünyasını alakadar ettiği cihetle elyevm Bakü'de in'ikad eden konferansta müzakere edilmektedir. Bakü'de malum olduğu üzere elyevm Rusya'da ikamet eden Türkler Türkçeyi birçok harflerle yazmaktadırlar. Mesela Azerbaycan'da, bilhassa Reis-i Cumhur Nerimanof Bey'in ısrarıyla Latin hurufatını kabul etmişlerdir. Bakü'de Latin hurufiyle bir de Türkçe gazete intişar etmektedir. Diğer taraftan Rusya'nın diğer yerlerinde Türk lisani Arap harfleriyle yazılmaktadır. Bazı yerlerde Rusça harflerin muadili bir şekli kabul etmişlerdir. Bu konferansın, umum Türk dünyasını alakadar eden müşkülatlar arasında bu Latin ve Arap elifba meselesi de müzakere edilmektedir."*

Bakü kongresinde Latin harflerine geçişin tartışılması ve müzakere edilmesi Türk basınında Lâtin harflerinin kabulü meselesinin sık sık gündeme gelmesine sebep olmuştur. Bu haberlere göre, alfabe meselesi kongrenin en hararetli tartışma konularından birini teşkil etmektedir. Bazı delegeler bu değişikliğin hemen tatbikini isterken, bazıları da tedrici bir geçiş taraftarıdır. Rus alfabesine geçiş taraftarları da bulunmaktadır. Ancak umumî temayül, Türk dünyasının müşterek bir alfabeye sahip olması yönündedir. Latin harflerine geçişi savunanlar genel olarak bunun Türk kütleleri arasında, lisan birliğini temin etmek ve Türk harsını daha geniş bir sahaya yaymak gayesine hizmet edeceğini savunmuşlardır. Kongre murahhasları, Lâtin harflerinin kabulü sayesinde okuma ve yazmanın kolaylaşacağını ve Türk milletinin irfan seviyesinin süratle yükseleceğini müttefikan beyan etmişlerdir.

Ne var ki yapılan araştırmalara göre o dönemde Latin alfabesine geçiş konusunda kararsız hatta aleyhte olan Fuad Köprülü kongredeki müzakerelerde sessiz kalmıştır. Türkiye'de basına yansıyan haberler de kısmen bu çekincenin izlerini taşımaktadır. Nitekim Cumhuriyet Gazetesi 8 Mart tarihli yukarıda değindiğimiz haberin devamında özellikle Fuad Köprülü ve Hüseyinzade Ali Bey gibi isimlerin kurultaydaki tesirinden bahsetmektedir. Haberde *"Türk dünyasının muhtelif bölgelerinden gelen murahhaslar, Türk lisanının birliği*

ve inkişafı için Latin esaslı yeni bir alfabeye geçilmesinin zaruretini müdafaa etmektedirler" şeklinde bir kayıt düşülmekte fakat Türk bilim adamlarının bu konudaki tavrına değinmemektedir.

Buna rağmen Bakü kongresinde alınan kararlar Ankara'da büyük bir tartışma ve heyecan yaratmış gözükmektedir. Hükümetin Latin alfabesine geçiş konusunda kesin bir kararı söz konusu olmamakla birlikte bir isteklilik ve ön hazırlık olduğu iç ve dış basına yansımıştır. Milliyet Gazetesinin 8 Mart tarihli haberinde; Times gazetesi muhabirinin yeni Türk kağıt parasında Latin harflerine yer verildiği haberi hatta *"TBMM'nde bu hususta tetkikat icrası için bir de encümen teşkil edildiği"* şeklindeki iddiasına cevaben *"Latin harflerinin kabulü lehinde bir cereyan olduğu malumdur. Fakat bu hususta bir encümen teşkil edildiğine dair malumat yoktur"* denilmiştir. Ancak aynı haberde ilginç bir şekilde Bakü'deki görüşmelere atfen şu satırlara yer verilmiştir:

> *"Diğer taraftan hükümetin harflerin beynelmilel tarz-ı şekli hakkında tetkikat icra ettireceği haber verilmektedir. Muhtelif memleketlerde harflerin suret-i telaffuzu hakkında tetkikat icrasına karar verilmiş ve bunun için de iâne sevki hakkında tamimen edilmiş olan beynelmilel arkaik talimatına karar verilmiştir. Latin hurufatının kabulü için mevcut cereyana bir delil olmak üzere ahiren bir Türk lirasının Bakü'de toplanan kurultayda bir pâre Latin harflerinin kabul edilmesi için bir bürhan olarak zikredilmektedir".*

Ancak bu tür beyanlara şiddetli itirazlar yükselmiştir. Bu konuda 8 Mart 1926 tarihli *Akşam* gazetesinin "Bakü Kongresinde" başlıklı haberi şu şekildedir:

> *"Bakü'de toplanan Türkiyat Kurultayı, Türk dünyasının geleceği üzerinde tarihi ehemmiyeti haiz kararlar almaya devam etmektedir. Kurultayın dünkü içtimasında, Türk lisanının sadeleştirilmesi ve Türk kavimleri arasında kültürel birliğin tesisi maksadıyla Latin harflerine geçilmesi fikri heyecanla tartışılmıştır. Delegelerin büyük bir kısmı, mevcut imla güçlüklerinin ancak Latin esaslı bir alfabe ile aşılabileceğini beyan etmişlerdir. Azerbaycan delegeleri, kendi memleketlerindeki tecrübeleri naklederek bu sistemin muvaffakiyetini anlatmışlardır. Türkiye'den giden heyet-i ilmiye de bu mesele üzerinde tetkiklerde bulunmakta ve Türk harsının yükselmesi için ortak bir yol aranmaktadır. Kurultay, dünya Türklüğü için bir irfan ve medeniyet kaynağı olma yolundadır."*

Vakit gazetesi ise hükümetin Latin harflerine geçiş konusunu emrivaki ile kabul edeceğine dair haberlerin yalanlandığını 10 Mart tarihinde duyurmuştur. Haberde *"Ankara'dan gelen haberlere göre Türkiye'nin Latin harflerini kabulünün bir emr-i vaki olduğuna hükmetmek lazım geliyorsa"* bu haberler yine Ankara tarafından tekzib edilmiştir denilmektedir. 11 Mart 1926 günü Akşam gazetesinde çıkan fakat Bakü kongresine hiçbir atıfın bulunmadığı yazıda (Latin Hurufatı meselesi), gazetelerde Türkiye'nin pek yakında Latin harflerini kabul edeceğini yazılmakta ise de "bir emr-i vakı" olasılığı düşük bildirilmektedir. Haberin devamında *"mesele hakikatte pek mühim olduğu için böyle bir kararın eserini ve sürat-i icrasını ihtimal dahilinde görmüyoruz. Binaenaleyh böyle bir emr-i vakı mevcut olmadığını haber vermekle ihtiyatlı tebliğ etmek icap eder"* denilmektedir.

Nitekim 11 Mart tarihindeki Milliyet gazetesine göre bir soru üzerine Hariciye Encümeni Reisi Şükrü Bey Latin harflerine geçiş için bir resmi karar olmamakla beraber

istek olduğunu bildirmiştir. Şükrü Kaya'nın beyanında Bakü Kongresinin etkisinin olup olmadığını bilmiyoruz ancak verdiği şu yanıt ilginçtir:

> *"— Hükümetçe henüz karar verilmiş değildir. Ancak Latin harflerinin kabulü herhalde iyi bir şey olacaktır. Bu biliyorsunuz ki, bugünkü imlamız...*
>
> *...keşmekeş içindedir. Latin harflerinin kabulü bu teşevvüşü (karışıklığı) izale edecektir (giderecektir). Sonra herkes Türkçeyi daha çabuk tahsil edebilecektir (öğrenebilecektir). Türkçe en doğru okunacaktır.*
>
> *— Latin harfleri kabul edildiği takdirde tedricen (yavaş yavaş) mi tatbik olunacaktır?*
>
> *— Hayır. Umumiyetle (tamamen/birden) tatbik lazımdır. Bunu hepimiz gayet sühuletle (kolaylıkla) öğreneceğiz. Latin harfleri mufassal (ayrıntılı/açık) yazılmadığı cihetle bilhassa müptediler (yeni başlayanlar) yazı öğrenmek hususunda Türkçede olduğu gibi müşkilat çekmeyeceklerdir".*

Görüldüğü gibi Bakü Türkoloji kongresinde tartışılan Alfabe değişimi konusu basında tartışmaları epey artırmış bu konunun sıklıkla haber olmasına sebep olmuştur. Kongrede bu konuda alınan kararlar da dikkatle takip edilmiştir. 20 Mart 1926 tarihindeki Milliyet gazetesinde Bakü Konferansında Latin harflerin *"altıya karşı yediyüz bir reyle"* kabul edildiği bildirilmiştir. Bu rakam muhtemelen doğru değildir zira katılımcı sayısı bu kadar değildir. Latin Harfleri üst başlığı ile yayımlanan bu haberde oldukça önemli detaylar bulunmaktadır. Buna göre Kurultayda yapılan oylamada *"Türk-Tatar memleketleri için Latin hurufatı kabul edilmiştir. Oylamaya katılan murahhaslardan yalnız altı kişi müstenkif kalmıştır."* Haberin devamında kongreye Alman ve Rus profesörlerin katıldığı belirtilmekte ve bilim adamların alınan kararla bağlantılı konuşmalar yaptığı nakledilmektedir. Bu esnada Köprülü de bir konuşma yapmış ve konuşmasında *"Türkiyat Kongresi bütün şark ve ilm alemi için için gayet büyük bir ehemmiyeti haizdir. Türk cumhuriyeti ile Sovyet Cumhuriyetleri ittihadı arasında mevcut olan siyasi, dostluk, ilmi ve içtimai sahada dahi bu iki millet arasında lisanın safi husule getirilmek vazifesini teshil etmiştir."* Yine Türkiye adına kongreye katılan Doktor Hüseyinzade Ali Bey de bir konuşma yaparak, şunları söylemiştir:

> *"Rusya'yı çoktan beri tanırım. Bu münasebetle Petrograd'da geçirdiğim talebe hayatını zikr etmek isterim. O zamanlar, arkadaşlarımdan biri üçüncü Aleksandr'ı katletmeye karar vermiş idi. Bu arkadaşım (Lenin)'in büyük biraderi tarafından ihzar edilen suikastdı lütf-ı ilahi deruhte etmişti. Suikast akim kaldı. Fakat terakki eden Rusya günün ziyalarının tevsine mani olanları kamilen uzaklaştırırdı Sultan ve halifeyi uzaklaştırmak suretiyle Türkiyenin inkılapçıları dahi aynı tarz-ı hareketi ittihaz ettiler. Hal-i hazırda günün ziyası her hamle ve işi anasır üzerinde parlamaktadır. Şuralar Cumhuriyetleri ittihadı harbi çoktan arkasında bırakmıştır. Avrupa Sovyet Rusya'nın yürüdüğü yoldan yürümektedir. Bu itibarla 'birliğe diğerlerinden daha ileride bulunmaktayız."*

Daha sonra gazete alınan kararları duyurmaktadır. Buna göre:

1. Arap harfleri Türk - Tatar cumhuriyetlerinde Latin haflerinin kullanılmasına;
2. Bu münasebetle Türk - Tatar Cumhuriyetlerine komşu olan memleketler dahi Latin hurufatının kabulüne davet edilmektedir. Ayrıca Azerbaycan'da ortaya çıkan metin diğerleri tarafından da memnuniyetle kayd edilecek ve bu metinleri görmek ve

Latin harflerini memleketlerinde kullanmak isteyenlerin müşkülatına yardımcı olmak üzere Azerbaycan'da ve Latin hurufatı kullanılan yerlerde bir tetkik seyahati icra edilecektir.

Görüldüğü gibi Milliyet gazetesi kongrede alınan kararları ve Türk heyetinin yaptığı konuşmaları da kısmen okuyucularına duyurmuştur. Yine 29 Mart 1926 tarihli haberinde Milliyet gazetesi Fuad Köprülü'nün dönüşünü duyurmuş ve kongrede Türk temsilcilerinin çekimser oy kullandığını bildirmiştir. Yine haberin içinde Fuad Köprülünün bu oy hakkında yanlış anlaşılmaları ortadan kaldırmak için yaptığı açıklamalara yer vermiştir. Haber şu şekildedir:

"Latin harfleri müzakere edilirken Türkiye murahhasları rey vermekten istinkaf etmişlerdir. Bakü'de toplanan Türkiyat Kongresi'ne iştirak etmek üzere oraya gitmiş olan Darülfünun Edebiyat Fakültesi müderrislerinden Köprülüzade Fuad Bey kongrenin hitâmı üzerine evvelki gün uzun bir seferden sonra şehrimize avdet etmiştir. Köprülüzade Fuad Bey kongre hakkında bazı izahat vermiş ve bu meyanda sui tefehhüme meydan vermemek için buradan giden zevatın Latin harfleri meselesinde istinkâf kaldıklarını söylemiştir. Fuad Bey'in verdiği izahatta ez cümle demiştir ki:

— Kongrede en hararetli müzakerat elifba meselesi üzerinde cereyan etti. Bu müzakerat neticesinde Latin hurufu büyük bir ekseriyetle kabul edilmiştir.

Kongreye iştirak eden Türkiye mümessilleri memleketimizce bu hususta verilmiş bir karar olmadığını ancak Türkiye'nin resmi nokta-i nazarı addolunmaması ve bir sui tefehhüme imkan verilmemesi için müstenkif kalmışlardır. Kongrede ittihaz edilen karar üzerine Rusya'daki Türkçe neşriyatın tedricen Latin harfleriyle umumileştirilmesi esasının tatbikine devam edilecektir".

Bu görüşe katılmayanlar da kongrede itirazlarını yapmıştır. Akşam gazetesinin 28 Mart 1926 tarihli haberinde alfabe değişimine itiraz edenlerin görüşlerini sütunlarına taşımıştır. "*Latin Harfleri*" ana başlığının altında yer alan "Kabul Etmeli mi Etmemeli mi?" alt başlığı altında şu satırlar yer almaktadır:

"Latin harflerinin kabulü meselesi bugünlerde en ziyade (çok) üzerinde durulan bir mevzu haline gelmiştir. Bir kısım zevat (kişiler), bu harflerin kabulünün maarif (eğitim) sistemimizi süratle (hızla) ıslah edeceğini (iyileştireceğini) ve halkın okuma yazma öğrenmesini kolaylaştıracağını müdafaa etmektedirler (savunmaktadırlar). Bunlara göre, mevcut harflerle tedrisat (öğretim) yapmak hem vakit kaybettirmekte hem de lisanın (dilin) doğru telaffuzuna mani (engel) olmaktadır. Diğer taraftan bazı mütefekkirler (düşünürler) ise, bin senelik bir maziye (geçmişe) sahip olan ve kütüphanelerimizi dolduran binlerce cilt asar-ı ilmiyye ve edebiyyenin (ilmi ve edebi eserlerin) bir anda terk edilmesinin doğuracağı mahzurları (sakıncaları) ileri sürmektedirler. Bunlar, harf değişikliğinin nesiller arasındaki rabıtayı (bağı) koparacağından ve kültürel bir boşluk yaratacağından endişe etmektedirler. Mesele henüz bir neticeye bağlanmamış olup, her iki tarafın ileri sürdüğü deliller matbuat (basın) sayfalarında hararetle münakaşa edilmektedir (tartışılmaktadır). Hükümetin bu hususta vereceği son karar, memleketin irfan (kültür) hayatı üzerinde derin tesirler icra edecektir (bırakacaktır)."

Kongreden sonra Türkiye'de Latin abecesi ile Arap elifbası konusunda tartışmalar olmuştur. Bu tartışmalar, İnkılapçı Ankara'nın "Hayat" mecmuası ve "Hâkimiyet-i Milliye" gazetesi ile Turancı çevrelerin "Türk Yurdu" dergisi ve "İkdam" gazetesini karşı karşıya getirmiştir. Bunun yanında her Türkçe gazete ve dergide Latin harflerini konu alan makaleler yayımlanmıştır. Hâkimiyet-i Milliye gazetesi gibi kongre haberlerine yer vermeyen bir gazete bile bu tartışmalara kayıtsız kalmamış, 18 Mart 1926 tarihinde Latin Harflerinin alınması ve bunun için bir uzmanlar kurulu oluşturulması gerektiğini belirten fikirler kamuoyuna yansıtılmıştır. İkdam'ın başyazarı Ahmet Cevdet Oran gibi Turancı aydınlar, Latin harfleri aleyhinde bulunmuş ve bunun Türkler arasında kültürel kopuşa neden olacağını savunmuşlardır. Köprülü ise kongrenin de etkisiyle olsa gerek, Arap alfabesi lehinde görüşler ileri sürmüştür. Zira Fuad Köprülü'nün alfabe değişimine sıcak bakmadığı ve fakat bu konuda kongrede sessiz kaldığı bilinmektedir [Gökdağ 2013: 347]. Nitekim 1 Kânunuevvel 1926 tarihli Milli Mecmuaya yazdığı yazısında Köprülü fikrini şu şekilde ortaya koymuştur: *"Latin harflerinin kabulüne taraftar olanlar, zannediyorlar ki, Garb medeniyetine bu surette daha çabuk ve daha kolay temessül edebiliriz. Hâlbuki Garb medeniyetine temessül harflerimizin tebdili ve Latin harflerinin kabulüyle kabul olamaz. Alelade mantık ve alelade muhakeme ile elde edilen nazariyetler hayat sahasında büyük bir tatbik kabiliyeti göstermezler. İçtimai hadiseler üzerinde müessir olmak için, kati surette içtimai düsturlara bigane kalanlardır ki ancak Latin harflerinin kabulüne taraftar olabilirler."*

Kongrede alınan kararlar da basında yer bulmuştur. Cumhuriyet gazetesine göre 1926 yılı Türk dünyası hakkında kritik kararların alındığı bir yıl olmuştur. Bakü'de toplanan kurultayın yankıları ve Türk dünyasındaki alfabe değişikliği süreci Cumhuriyet gazetesinde sık sık haber olmuştur. Bu haberlere toplu olarak baktığımızda kongrede Türk halklarının Latin esaslı yeni bir alfabeye geçmesi konusu karara bağlanmıştır. Bu karar ile Türk dünyasının kültürel birliğinin sağlanması amaçlanmıştır. Cumhuriyet gazetesi muhabiri haberinde, bu kurultayın sadece dil bilimsel bir toplantı olmadığı, aynı zamanda Türk dünyasının kültürel yakınlaşması için tarihi bir adım olduğu vurgulamıştır.

Alfabe değişikliği kararı hakkında Vakit gazetesinin 28 Mart 1926 tarihli nüshasında ilginç değerlendirmeler vardır. *"Bakü'de toplanan kurultay meyanında..."* cümlesiyle başlayan haberde "Kongre delegeleri, Türk lehçelerinin birbirine yakınlaştırılması ve ortak bir yazı dilinin kabulü hususunda mühim kararlar almışlardır" denilmektedir. Ayrıca Bakü Kurultayı'nın en mühim neticelerinden birinin Latin harflerinin Türk kavimleri arasında yaygınlaştırılması kararı olduğu not edilmiştir. Vakit gazetesi de Kurultayda lisan ve alfabe meselelerinin hararetle müzakere edildiğini ve delegeler arasında muhtelif fikirler teati edildiğini kaydettikten sonra *"Latin harfleri meselesinde Azerbaycan delegeleri kendi tecrübelerini naklederek bu değişikliğin lüzumunu müdafaa etmişlerdir"* denilmektedir. Gazetede müzakereler esnasında bazı itirazlar vuku bulmuş olduğu kaydedilmiş, ancak *"ekseriyet Türk dünyasının medeniyet dairesinde birleşmesi için bu adımın şart olduğu fikrinde birleşmiştir"* şeklinde gelişme nakledilmiştir. Yapılan değerlendirmede *"kurultayın Türk harsının geleceği için tarihi bir ehemmiyet arz ettiğini"* okuyucuya aktarılmaktadır [Vakit, 28 Mart 1926].

Sonuç

Bakü Türkoloji Kongresi, Türk dünyasının son yüzyıldaki en önemli kültürel buluşmasıdır. Kongrenin ana amacı, Türk lehçelerinin ıslahı, ortak bir imla lügati oluşturulması ve Türk kabileleri arasında lisan birliğinin temin edilmesidir. Bu buluşma, bugünkü Türk

Devletleri Teşkilatı'nın yürüttüğü ortak alfabe girişimlerine tarihsel bir ilham kaynağı olmuştur.

Metinden çıkan en belirgin sonuç, Latin alfabesine geçişin sadece Türkiye'nin değil, tüm Türk dünyasının gündeminde olduğudur. Azerbaycan, bu konuda "pişdar" (öncü) bir rol üstlenerek Latin harflerini resmen kabul etmiş ve bu sistemi diğer Türk cumhuriyetlerine de tavsiye etmiştir. Türkiye'de ise henüz resmi bir karar alınmamış olsa da, basında bu yönde güçlü bir "cereyan" (akım) olduğu ve Latin harflerinin dilin öğrenilmesini kolaylaştıracağı fikrinin ağırlık kazandığı görülmektedir.

Kongreye Türkiye'den Fuad Köprülü ve Hüseyinzade Ali Turan gibi saygın isimler katılmış olsa da, Türk basınının bu önemli olayı takibi konusunda tartışmalar vardır. Bazı iddialara göre basın kongreye kayıtsız kalmış ve haberleri Moskova üzerinden almıştır. Ancak Milliyet ve Cumhuriyet gazetelerinin taramaları, bu gazetelerin haberleri "hususi muhabir" veya telgraf yoluyla, bazen gecikmeli de olsa halka aktardığını göstermektedir.

Yine kongrede tartışılan alfabe değişikliğinin, sadece teknik bir mesele değil, cehaleti yenmek ve medenileşmek için bir "zaruret" olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Şükrü Kaya gibi dönemin siyasetçileri, Arap harflerinin mevcut karmaşayı artırdığını, Latin harflerinin ise bu karışıklığı gidereceğini savunmuşlardır. Ayrıca, bu kongreye katılımın "Turancılık" gibi siyasi bir amaçtan ziyade, dil ve kültür birliğini takdir etmek olarak yorumlanması gerektiği vurgulanmıştır.

Özetle; bu belgeler, 1928'deki Harf Devrimi'nin bir gecede alınmış bir karar olmadığını, Türk dünyasıyla etkileşim halinde olan uzun bir tartışma ve hazırlık sürecinin sonucu olduğunu kanıtlamaktadır. Bakü Türkoloji kongresi Türkiye'de Latin alfabesine geçiş sürecini hızlandırmış olmalıdır.

KAYNAKÇA

BAYAT, A. H. (1998). *Ali Bey Hüseyinzade (Prof. Dr. Hüseyinzade Ali Turan) hayatı ve eserleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

DEMİREL, Ö. F. (1999). I. Türkoloji Kongresi ve Theodor Menzel. *1926 Bakû Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı (29-30 Kasım 1996)* içinde (s. 27–95). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GÖKDAĞ, B. A. (2013). 1926 Bakü Türkoloji Kongresi ve Fuad Köprülü. B. Gül, F. Ağça & F. Gökçe (Ed.), *Bengü Bitig: Dursun Yıldırım Armağanı* içinde (s. 333–345). Ankara: Türkbilig.

NESİBZADE, N. (1999). Sovyet siyasetinde Bakü Türkoloji Kurultayının yeri (Tebliğin başlıca tezleri). *1926 Bakû Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı (29-30 Kasım 1996)* içinde (s. 97–100). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

NURMEMMEDLİ, S. (2019). *1926 Bakü Türkoloji Kongresinin Türk dil birliği açısından önemi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.

ORAL, M. (2004). Türkoloji tarihinde 1926 Bakû Türkiyat Kongresi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (17), s. 107–129.

ZEBANDAN DİLE DÖNÜŞ: AHMED CEVAD'IN ÇIĞLIĞI VE ZİYA GÖKALP'IN REÇETESİ

Keramettin TOPKARA
Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi

ORCİD: 0000-0001-8822-6503

keramettintopkara@gmail.com

ÖZƏT

XX əsrin əvvəllərində Türk dünyasının iki mühüm mədəniyyət mərkəzi olan İstanbul və Bakı ziyafalılar ilə xalq arasındakı dil qopuqluğu səbəbindən ciddi mədəni böhranla qarşı-qarşıya qalmışdı. Dövrün ziyalıları ərəb və fars tərkibləri ilə hörülmüş süni bir "xavas" (elit) dili formalaşdıraraq xalqın danışdığı təbii türkçədən uzaqlaşmış; bu vəziyyət millətin öz ziyalısını anlamadığı bir "Babil qülləsi" sindromuna gətirib çıxarmışdır. Bu tədqiqat sözügedən dil böhranına qarşı Bakıdan yüksələn Əhməd Cavadın fəryadı ilə İstanbuldan buna cavab verən Ziya Gökalpın reseptini müqayisəli şəkildə araşdırır. Tədqiqatda keyfiyyət analizi metodlarından sənəd araşdırması və müqayisəli mətn təhlili üsullarından istifadə olunmuş, seçilmiş əsərlər dil sosialogiyası perspektivindən qiymətləndirilmişdir. Əldə edilən nəticələr dildə sadələşmə hərəkatının sadəcə qrammatik dəyişiklik deyil, eyni zamanda Türk dünyasının intellektual və siyasi müstəqillik cəhdinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu sübut edir. Bu tədqiqatda Əhməd Cavadın 1913-cü il təvəllüdlü "Dilimiz" şeiri ilə Ziya Gökalpın "Sanat" və "Lisan" şeirləri mərkəzə alınaraq hər iki şairin dil məsələsindəki yanaşmaları təhlil edilmişdir. Əhməd Cavad "zəban" adlandırdığı və xalqa yad olan süni dilin türkçənin öz sözlərini (yağış, qardaş, ağ və s.) necə sürgün etdiyini və yerinə "gəlmə" kimi səciyyələndirdiyi yad sözləri (baran, biradər, zərd və s.) necə əvəzlədiyini bir vəziyyət tespiti kimi ortaya qoyur. Cavadın bu diaqnozuna qarşılıq olaraq Ziya Gökalp sosioloji müalicə üsulu təqdim edərək İstanbul türkçəsini əsas götürən və "bir mənanın üç ada (ərəb, fars, türk) möhtac olmadığı" prinsipini müdafiə edən dil proqramı işləyib hazırlamışdır. Tədqiqatın nəticəsində coğrafiyaları fərqli olsa da, hər iki şairin dildə sadələşməni yalnız estetik seçim deyil, milli varlığın və ictimai bütövləşmənin təməl şərti kimi gördükləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Əhməd Cavad; Ziya Gökalp; Dildə sadələşmə; Milli Ədəbiyyat; Türk Dünyası.

ABSTRACT

Abstract In the early 20th century, Istanbul and Baku, two major cultural centers of the Turkic world, faced a severe cultural crisis due to the linguistic disconnection between intellectuals and the public. Intellectuals of the period created an artificial "elite" language woven with Arabic and Persian compounds, distancing themselves from the natural Turkish spoken by the people; this situation led to a "Tower of Babel" syndrome where the nation could not understand its own scholars. This study comparatively examines Ahmed Cevad's scream rising from Baku against this linguistic crisis and Ziya Gökalp's prescription responding to it from Istanbul. In this research, document analysis and comparative text analysis techniques among qualitative research methods were used, and the selected poems were evaluated from the perspective of sociology of language. In this study, Ahmed Cevad's poem "Dilimiz" (Our Language- 1913) and Ziya Gökalp's poems "Sanat" (Art) and "Lisan" (Language) are centered to analyze the approaches of both poets towards language. Ahmed

Cevad presents a situational diagnosis of how the artificial language, which he terms “zeban” exiled the native words of Turkish (such as yağmur, kardeş, beyaz) and replaced them with foreign words (such as baran, birader, zerd), which he characterizes as “el oğlu” (stranger/foreigner). In response to Cevad's diagnosis, Ziya Gökalp developed a linguistic program offering a sociological treatment method based on “Istanbul Turkish” and advocating the principle that “one meaning does not need three names (Arabic, Persian, Turkish)”. The study concludes that, although their geographies were different, both poets viewed language simplification not merely as an aesthetic preference, but as a fundamental condition for national existence and social integration.

Keywords: Ahmed Cevad; Ziya Gökalp; Language Simplification; National Literature; Turkic World.

Giriş

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başı, Türk dünyasında siyasi dönüşümlere eşlik eden köklü bir zihniyet değişiminin yaşandığı bir dönemdir. Modern milliyetçilik düşüncesinin ortaya çıkışı, “milleti tanımlayan temel unsurun ne olduğu” sorusunu gündeme getirmiş; bu soruya verilen en yaygın cevaplardan biri “dil” olmuştur. Benedict Anderson’ın [Anderson, 2009: 33] “hayali cemaatler” kavramsallaştırması çerçevesinde değerlendirildiğinde, ortak bir dil etrafında şekillenen kamusal alanın, ulus inşa sürecinde belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir.

İstanbul ve Bakü, bu dönemde Türk dünyasının iki önemli kültür merkezi olarak öne çıkmaktadır. Ancak her iki merkezde de aydınlar ile halk arasında belirgin bir dil mesafesinin oluştuğu dikkat çekmektedir. Tanzimat ile başlayan Batılılaşma süreci, Osmanlı sahasında Arapça ve Farsça unsurların yoğunlaştığı bir yazı dili ortaya çıkarırken Azerbaycan sahasında ise Çarlık Rusyası’nın baskısı ve klasik İran edebiyatı geleneği, halkın konuştuğu dille edebî dil arasındaki mesafeyi artırmıştır. Bu durum, her iki coğrafyada da dilin yalnızca bir iletişim aracı olmaktan çıkarak kültürel bir sorun alanına dönüşmesine yol açmıştır. 20. yüzyılın şafağında, Türk dünyasının bu iki büyük merkezi, âdeta modern bir Babil Kulesi efsanesini yaşamaktadır.

Efsaneye göre göğe erişmek isteyenlerin dilleri nasıl karışıp birbirlerine yabancılaştılarsa Türk aydınları da “yüksek sanat” yapma arzusuyla halktan kopup kendi fil dişi kulelerine çekilmiş ve milletle olan lisan birliğini kaybetmişti. Bir yanda Osmanlı bakiyesi aydınların Arapça ve Farsça terkiplerle ördüğü, halkın anlamadığı “havas” dili; diğer yanda Çarlık Rusyası’nın baskısı altında millî kimliğini korumaya çalışan ancak kendi aydınının yazdığını çözemeyen bir millet… Aynı toprağın, aynı göğün, aynı dilin insanları; Babil’deki gibi birbirinin söylediklerini anlamak için tercümana muhtaç hâle gelmişti.

Bu dönemde dil, bir anlaşma vasıtasından öte var olma savaşına sahne olan bir cepheydi. Bu cephenin Bakü hattında Azerbaycan millî şairi Ahmed Cevad, İstanbul hattında ise kurulan yeni Türk devletinin fikir mimarlarından Ziya Gökalp yer alıyordu. Ahmed Cevad’ın 1913 yılında kaleme aldığı “Dilimiz” şiiri, dilin içinin boşaltılmasına, öz kelimelerin sürgüne gönderilmesine karşı kopan bir “çığlık” niteliğindeydi. Ziya Gökalp’ın “Lisan” ve “Sanat” şiirleri ise bu çığlığa bir yankı, daha da ötesi bu karmaşayı ve hastalığı bitirecek bir “reçete” sunmaktaydı. Bu yazıda Ahmed Cevad’ın teşhis ettiği “zeban” hastalığının, Ziya Gökalp’ın “dil” reçetesiyle nasıl tedavi edilmek istendiğini, iki şairin metinleri üzerinden karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Bu karşılaştırmalı analiz, söz konusu şiirleri sadece estetik birer yapı taşı olarak değil, aynı zamanda dağılmakta olan bir imparatorluğun ve baskı altındaki bir coğrafyanın dilsel bağımsızlık beyannameleri olarak konumlandırmaktadır. Hazar’ın dalgalarıyla Boğaziçi’nin sularını millî lisan paydasında buluşturan bu yaklaşım,

Türk dünyasının entelektüel tarihindeki en köklü uyanışlardan birinin anatomisini sunacaktır.

Ahmed Cevad'ın Çığlığı: Aydınların "Zeban" Hastalığı.

Azerbaycan edebiyatının "millî şairi" olarak kabul edilen Ahmed Cevad, şiirini estetik bir kaygıdan öte, millî bir davanın kürsüsü olarak kullanmıştır. Yavuz Akpınar'ın [Akpınar, 1994: 73] belirttiği üzere, Cevad'ın şiir anlayışı, halkın konuştuğu dili edebiyatın merkezine koyarak elitist tabakanın yarattığı suniliği yıkmayı amaçlar. Cevad, sadece bir şair değil, aynı zamanda 1912 Balkan Savaşları'na gönüllü katılan, Türklük şuurunu bizzat cephede pekiştirmiş bir aksiyon adamıdır.

Ahmed Cevad, 1913 yılında kaleme aldığı "Dilimiz" şiirinde sadece bir durum tespiti yapmaz; Türkçenin başına gelenleri, bir işgal ve yağma sahnesi gibi betimler. Şaire göre aydınların yakalandığı bu hastalık, kendi öz varlığına körleşip yabancı kelimelerin parıltısına kapılma hastalığıdır. Bu patolojiyi, şair "zeban" kavramı üzerinden okur. "Zeban" Farsçada "dil" demektir ancak Cevad'ın kullanımında o, halkın ciğerinden kopan doğal sesi değil, aydının takma bir organ gibi ağzında taşıdığı yapay bir dili temsil eder. Nitekim şair, bu değişimi *"Alınır 'dil'leri 'zeban' verilir"* dizesiyle millî olanın gasp edilip yerine yabancının ikame edilmesi olarak sunar.

Cevad'ın şiirinde bu dil kıyımı, soyut bir tartışma değil, âdeta kelime kelime işlenmiş bir cinayet tutanağıdır. Şair, Türkçenin en temel kelimelerinin, renkler, sesler ve hayat bağlarının nasıl sürgün edildiğini can yakıcı örneklerle sıralar:

İsmarlanıp 'baran' 'yağmur' kesilir.
'Ağ'ları 'beyaz'a, 'sarı'sı 'zerd'e
Döndü, can dayanmaz bu ağır derde

Burada "yağmur" gibi bereketli ve Türkçe bir kelimenin akışı kesilmiş, yerine Farsça "baran" sipariş edilmiştir. Türk'ün "ağ" dediği aklık "beyaz"a, "sarı"sı ise "zerd"e dönüşmüştür. Cevad, bu dönüşümü sadece ses değişikliği olarak görmez; *"Can dayanmaz bu ağır derde"* diyerek kelime kaybını ruhsal bir ızdırap olarak tanımlar.

Sürgün edilen, sadece renkler midir? Hayır, Türk'ün gündelik hayatı ve giyimi de bu sürgünden nasibini alır. Şair; *"'Elbise' giyildi, 'paltar' kaldı boş"* dizeleriyle Türkçenin öz giysisi olan "paltar"ın terk edilip yabancı kökenli "elbise"nin baş tacı edilmesini eleştirir. Ancak en dramatik kayıp, insani ilişkilerde ve aile bağlarında yaşanır: *"Çalındı 'kardaş'ı, geldi 'birader' / 'Bacı'nın yerinde 'hemşire' gezer!"* Bir Türk için "kardaş" ve "bacı" kelimeleri, kan bağını ve içtenliği ifade eden en sıcak hitaplardır. Oysa dönemin aydını, bu sıcaklığı "kaba" bularak Farsça "birader" ve "hemşire" kelimelerine sığınmıştır. Cevad, "kardaş"ın gidişini "çalınmak" fiiliyle söyler ki dil hazinesinin aydınlar tarafından yağmalandığına işaret eder.

Şairin öfkesi, şiirin finalinde aydınların işlediği bu kültürel suça karşı kesin bir hükme dönüşür. Cevad'a göre şiirleri işgal eden o Farsça ve Arapça kelimeler, aslında kapıdaki birer "el oğlu"dur yani Türk'e yabancıdır, dışarıdandır. Ama aydınlar, bu yabancı kelimelerin yakasından tutup onları zorla bu toprağın "hemvatan"ı, yani sözde vatandaşı yapmaya kalkışmıştır. Oysa bu "el oğlu" kelimelerin Türkçe vatanda kan bağı yoktur, onlar bizim vatandaşımız değildir. Şair, öz yurduna sokulan bu yabancıları ve onları başköşeye oturtanları affetmez. Gelecek nesillerin, Türkçeyi bu "el oğlu"na boğduranlara rahmet değil, ancak "lanet" okuyacağını haykırarak âdeta kalemini bir yargıç gibi kırar. Peki, bu lanetten nasıl kurtulacağız?

Ziya Gökalp'ın Reçetesi: "Değildir Bir Mana Üç Ad'a Muhtaç".

Ahmed Cevad'ın Bakü'den duyurduğu bu hayati tehlikeye, Ziya Gökalp İstanbul'dan sosyolojik bir "reçete" ile yanıt verir. Gökalp'a göre dil, bir milletin vicdanı ve hafızasıdır. "Lisan Türkçülüğü" başlığı altında topladığı ilkeleri, dildeki kargaşayı bitirecek bir reçetedir. Gökalp, Türkçülüğün Esasları [Gökalp, 2014: 150-151] adlı eserinde bu konudaki fikirlerini şöyle sıralar:

> *"1. Millî dilimizi vücuda getirmek için, Osmanlı dilini hiç yokmuş gibi bir tarafa atarak, halk edebiyatına temel vazifesini gören Türk dilini ayniyle kabul edip İstanbul halkının ve bilhassa İstanbul hanımlarının konuştukları gibi yazmak.*
>
> *2. Yeni terimler aranacağı zaman, ilkin, halk dilindeki kelimeler arasında aramak, bulunmadığı takdirde, Türkçe'nin işlek edatlarıyle ve işlek terkip ve çekim usulleriyle yeni kelimeler yaratmak; buna da imkan bulunmadığı surette, Arapça ve Farsça - terkipsiz olmak şartıyle- yeni kelimeler kabul etmek ve bazı devirlerin ve mesleklerin hususi hallerini gösteren kelimelerle, tekniklere ait alet isimlerini yabancı dillerden aynen almak.*
>
> *3. Türk halkının bildiği ve kullandığı her kelime Türkçedir, halk için munis olan ve sun'i olmayan her kelime millîdir. Bir milletin dili, kendisinin cansız köklerinden değil, canlı tasarruflarından kurulan canlı bir uzviyettir.*
>
> *4. Türk medeniyetinin tarihine dair eserler yazıldıkça, eski Türk müesseselerinin isimleri olmak dolayısıyla, çok eski Türkçe kelimeler, yeni Türkçe'ye girecektir. Fakat bunlar terim olarak kalacaklarından, bunların hayata dönmesi, fosillerin dirilmesi mahiyetinde telakki olunmamalıdır."*

Kısacası Gökalp şunu vurgular: *"Halkın konuştuğu lisan, o milletin malıdır"*. Bu bağlamda Gökalp ve Cevad aynı noktada buluşurlar.

Eğer Cevad'ın şiiri bir "durum tespiti" ise Gökalp'ın "Sanat" ve "Lisan" şiirleri birer tedavi tutanağıdır. Cevad'ın "el oğlu" dediği ve dilden atılmasını istediği yabancı unsurlara karşı Gökalp, Türk aydınına sınırları net çizilmiş bir harita sunar: *Yön, ne Doğu (Arap ve Fars) ne de Batı (Parnasse) olacaktır; tek yön vardır: Türk halkı.*

Gökalp, Cevad'ın hastalanan bir yüzü çağrıştırırcasına *"Ağ'ları beyaz'a, sarı'sı zerd'e döndü"* diyerek şikâyet ettiği kavram kargaşasına, dil tarihinin belki de en net formülüyle söz neşterini vurur ve reçeteyi yazar:

Aruz sizin olsun, hece bizimdir,
Halkın söylediği Türkçe bizimdir,
'Leyl' sizin, 'şeb' sizin, 'gece' bizimdir,
Değildir bir mana üç ad'a muhtaç.

Bu dörtlük, dildeki "hâkimiyet" davasının ilanıdır. Gökalp; Arap'ın "leyl"ine, Fars'ın "şeb"ine saygı duymakla birlikte, Türk'ün "gece"sinin millete yettiğini haykırır. Ahmed Cevad'ın üzüntüyle bahsettiği "baran-yağmur", "bacı-hemşire" ikiliklerine Gökalp'ın cevabı kesindir: Bir mana için üç ayrı isme muhtaç değiliz. Bu, dildeki kapitülasyonların yırtılıp atılmasıdır. Agâh Sırrı Levend'in [Levend, 1972: 131] ifade ettiği gibi, Gökalp'ın başarısı, dilde sadeleşmeyi kişisel bir tercih olmaktan çıkarıp sosyolojik bir zorunluluk haline getirmesidir.

Cevad'ın aydınlara yönelik *"Bırakıp şairler göğe çıktılar / Bu yazık millete oradan baktılar"* eleştirisi, Gökalp'ta karşılığını "halka iniş" doktriniyle bulur. Gökalp, aydının burnunun dikine değil, viran kaleye girmesini emreder:

Halk bir viran kale, duvarı siyâh,
Giren de peşiman, girmeyen de ah...
Bu yerde biz bulduk gizli hazine

Cevad'ın "zeban" yüzünden anlaşılmaz hale gelen diline karşı Gökalp, *"İstanbul konuşması / En sâf, en ince bize"* diyerek dilin standardını belirler. Ona göre reçete basittir: *"Arapçaya meyletme / İran'a da hiç gitme."* Çünkü dil, bir süs eşyası değil, milletin bir arada kalmasını sağlayan yegâne harçtır.

Gökalp, reçetesinin altına en hayati uyarısını "Lisan" şiirinin finalinde yazar. Bu uyarı, Ahmed Cevad'ın "lanet" korkusuyla birebir örtüşmektedir:

Türklüğün vicdânı bir,
Dîni bir, vatanı bir;
Fakat hepsi ayrılır
Olmazsa lisânı bir.

Böylece Ziya Gökalp, Ahmed Cevad'ın "dili çalınan milletin her şeyini kaybedeceği" tezini doğrular. Vatanın da dinin de vicdanın da bekası, o "el oğlu" kelimelerin kovulup lisanın bir olmasına, yani Türkçenin egemenliğine bağlıdır. Cevad'ın "Dilimiz" şiirinde geçen "el oğlu" nitelemesi ile Gökalp'ın "ecnebi asıllı kaideler" eleştirisi bire bir örtüşür. İki şair de İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, fikirde, işte birlik" düsturunun takipçisidir.

Ziya Gökalp'ın dil konusundaki bu sistematik yaklaşımı, sadece Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki dil karmaşasını çözmekle kalmamış; aynı zamanda modern Türkiye'nin eğitim ve kültür politikalarının zihniyet zeminini inşa etmiştir. Gökalp'ın "halka doğru" gidişi bir romantik popülizm değil, sosyolojik bir zaruret olarak formüle etmesi, Türkçenin bir "bilim ve sanat dili" olarak yeniden inşasına olanak sağlamıştır. Benzer şekilde Ahmed Cevad'ın Azerbaycan sahasındaki feryadı, sadece şiirsel bir duyarlılık olarak kalmamış; millî mefkûrenin dil zemininde yükselmesi gerektiğini savunan bir neslin manifestosu haline gelmiştir. Her iki mütefekkirin de üzerinde birleştiği temel belit şudur: Bir milletin siyasi ve hukuki bağımsızlığı, ancak kendi diliyle düşünebildiği ve kendi öz kavramlarıyla dünyaya bakabildiği ölçüde kalıcı ve anlamlıdır. Bu bağlamda, Hazar'dan İstanbul'a uzanan bu sadeleşme ve özleşme hareketi, Türk dünyasının modernleşme ve kimlik inşası sürecindeki en güçlü entelektüel köprüsü olarak tarihsel bir değer taşımaktadır. Bu ortak lisan iradesi, Babil Kulesi sendromunu aşarak "dilde birlik" idealini ütopya olmaktan çıkarıp somut bir kültürel gerçekliğe dönüştürmüştür.

Sonuç

Ahmed Cevad ve Ziya Gökalp, Hazar ve Boğaziçi gibi iki ayrı coğrafyada, farklı siyasi baskılar altında yaşamış olsalar da kalemlerinin mürekkebi aynı kaynaktan beslenmiştir: Milletin yaşayan dili. Ahmed Cevad'ın Bakü'den yükselttiği "zeban" feryadı ile Ziya Gökalp'ın İstanbul'dan ilan ettiği "lisan" manifestosu, aslında aynı hakikatin iki farklı yüzüdür. Cevad, milletin dilindeki yarayı, kanayan noktaları ve işgali işaret ederek cesur bir teşhis koymuş; Gökalp ise bu teşhise sosyolojik ve ilmi bir tedavi protokolü sunmuştur.

Bu iki şairin temel ortak noktası, dilde sadeleşmeyi estetik bir tercih veya edebî bir akım savunuculuğunun ötesinde, millî bir varoluş meselesi olarak konumlandırmalarıdır. Yürüttükleri dil mücadelesiyle, Türk aydını ile halkı arasındaki kopuklukları ve dilsel engelleri ortadan kaldırmayı başarmışlardır. Bugün Türkçenin yabancı dillerin tahakkümünden kurtularak kendi öz kaynakları üzerinde geliştiği bir zeminde hareket ediliyorsa bunda Ahmed Cevad'ın toplumsal duyarlılığı ve Ziya Gökalp'ın sistemli doktrinleşme çabası belirleyici bir rol oynamıştır. Her iki şairin tarihe düştüğü temel not, dilin, toplumsal bütünlüğü sağlayan en önemli teminat olduğudur. Başka dillerin boyunduruğu altındaki bir zihniyetten ziyade, kendi diliyle düşünen ve üreten bir millet, kültürel bağımsızlığını geleceğe güvenle taşıyabilecektir.

KAYNAKÇA

AKPINAR, Y. (1994). *Azeri edebiyatı araştırmaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

ANDERSON, B. (2009). *Hayali cemaatler: Milliyetçiliğin kökenleri ve yayılması*. İstanbul: Metis Yayınları.

CEVAD, A. (1916). *Koşma*. Bakü: Açık Söz Matbaası.

GÖKALP, Z. (2014a). *Türkçülüğün esasları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat AŞ.

GÖKALP, Z. (2014b). *Türkleşmek, islamlaşmak, muasırlaşmak*. İstanbul: Ötüken Neşriyat AŞ.

GÖKALP, Z. (2015). *Yeni hayat*. İstanbul: Ötüken Neşriyat AŞ.

LEVEND, A. S. (1972). *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

SÜLEYMANOV, M. (1987). *Eşitdiklerim, oxuduqlarım, gördüklərim*. Bakü: Gənclik Yayınları.

TANSEL, F. A. (1964). *Ziya Gökalp külliyatı: Şiirler ve halk masalları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

TOKER, M. (2004). İsmail Gaspıralı ve "dilde birlik" fikri üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (16), s. 31–45.

THE TURKS IN THE EARLY ISLAMIC CALIPHATE: EVIDENCE FROM MEDIEVAL ARABIC SOURCES

Lala Aghamirze ALİYEVA
PhD in History, Associate Professor
Baku State University

lalaaliyeva@bsu.edu.az

ÖZƏT

Bu tədqiqat orta əsr ərəb tarixçilərinin əsərləri əsasında türklərin erkən İslam dünyasının hərbi sistemindəki rolunu, onların xilafət ordusuna inteqrasiyasını və bu prosesin siyasi nəticələrini araşdırır. Tədqiqatın əsas mənbə bazasını Əl-Təbəri, Əl-Məsudi, İbn əl-Əsir, Əl-Bəlazuri, Əl-Yəqubi kimi tarixçilərin xronikaları və Əl-Cahizin etnologiyaya dair traktatı təşkil edir. Məqalədə keyfiyyət analizi və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə olunaraq, Mərkəzi Asiyanın köçəri türk tayfalarının Əməvilər xilafəti (661–750) dövründə şiddətli rəqiblərdən qiymətli hərbi müttəfiqlərə çevrilmə dinamikası izlənilir. Əl-Təbərinin "Tarix" əsərinə əsaslanan təhlillər göstərir ki, Qüteybə ibn Müslümün Qərbi Türk Xaqanlığı ilə mübarizəsi və Transoksiananın fəthi zamanı ərəb ordusu türklərin çevik süvari və oxçuluq taktikasından təsirlənərək piyada qoşunlardan süvari modelinə keçmişdir. Xəzər-ərəb müharibələri və Türkeş xaqanlığının müqaviməti xilafətin şimal sərhədlərində hərbi strategiyasını dəyişməyə məcbur etmişdir. Zamanla münaqişələrdən pratik əməkdaşlığa keçilmiş, "məvali" (ərəb olmayan müsəlmanlar) institutu vasitəsilə türk döyüşçüləri İslam ordusuna inteqrasiya olunmuşdur. Tədqiqatın nəticələri sübut edir ki, Əməvilər dövründəki bu ilkin hərbi inteqrasiya Abbasi Xilafəti zamanı formalaşacaq genişmiqyaslı məmlük (türk hərbi qul) sisteminin və Türk-İslam hərbi ənənəsinin təməlini qoymuşdur.

Açar sözlər: Əməvilər Xilafəti; Ərəb-Türk müharibələri; Əl-Təbəri; Ərəb tarixşünaslığı; Hərbi inteqrasiya.

ABSTRACT

This study examines the role of Turks in the military system of the early Islamic world, their integration into the caliphal armies, and the political consequences of this process through the testimony of medieval Arabic historians. The primary source base comprises the chronicles of historical figures such as al-Tabari, al-Mas'udi, Ibn al-Athir, al-Baladhuri, and al-Ya'qubi, as well as al-Jahiz's ethnographic treatise. Utilizing qualitative textual and historical-comparative analysis, the paper traces the dynamic transformation of Central Asian nomadic Turkic tribes from fierce adversaries to valued military allies during the Umayyad Caliphate (661–750). Analysis based on al-Tabari's chronicles demonstrates that during Qutayba ibn Muslim's campaigns against the Western Türk Khaganate and the conquest of Transoxiana, Arab armies adapted their tactics from traditional infantry reliance to cavalry elements, heavily influenced by Turkic mobility and archery skills. Prolonged struggles against the Khazar Khaganate and the Turgesh forces impelled the Umayyads to restructure their frontier defense strategies. Over time, initial conflict evolved into pragmatic cooperation, facilitating the incorporation of Turkic warriors into caliphal forces through the mawali (non-Arab converts) status. The research concludes that these early Umayyad-era military encounters established the vital foundation for the widespread slave-soldier (mamluk) system and Turkic-Islamic military tradition that fully developed under the Abbasid Dynasty.

Keywords: Umayyad Caliphate; Arab-Turkic wars; Al-Tabari; Arabic historiography; Military integration.

İntroduction

The purpose of this study is to examine the role of Turks in the military system of the early Islamic world through the testimony of medieval Arabic historians. The research focuses on several key issues: the first encounters between Turks and the armies of the caliphate, the gradual integration of Turkic warriors into Islamic military structures, and the political consequences of the growing reliance on Turkic troops.

The research draws primarily upon key Arabic historical texts that provide contemporary and near-contemporary accounts of Turkish military integration. Central sources include al-Tabari's (d. 923) comprehensive "Tarikh al-Rusul wa al-Muluk" [Tabari, 2008], which offers detailed chronological accounts of Turkish recruitment under al-Mu'tasim and subsequent caliphs. Al-Mas'udi's (d. 956) "Muruj al-Dhahab" [Masudi, 2005] provides valuable insights into the social and cultural dimensions of Turkish military service. Ibn al-Athir's (d. 1233) "al-Kamil fi al-Tarikh" [Al-Athir, 1885], while later, synthesizes earlier sources and offers critical analysis of the long-term consequences of Turkish military prominence.

Additional sources include Baladhuri and his "Futuh al-Buldan" al-Ya'qubi's (d. 897) "Tarikh" [Al-Athir, 1885], which presents contemporary observations of early Turkish integration, and the anonymous "Akhbar al-Dawla al-Abbasiyya", offering insights into administrative perspectives on military reform. Al-Jahiz's (d. 869) ethnographic treatise "Manaqib al-Turk wa Ammat Jund al-Khilafa" [Jahiz, 1915] provides crucial contemporary analysis of Turkish military qualities and their integration challenges.

The relationship between Turkic peoples and the Umayyad Caliphate (661-750) represents one of the most complex and consequential interactions in early Islamic history. Through the detailed chronicles of at-Tabari and other Arab historians, we can trace how these nomadic warriors from Central Asia evolved from fierce adversaries to valued military allies of the expanding Islamic empire.

At-Tabari's monumental "History of Prophets and Kings" provides extensive documentation of the initial contacts between Arab forces and various Turkic groups during the Umayyad period [Tabari, 2008]. The earliest encounters were characterized by fierce resistance from Turkic tribes who viewed the Arab expansion into Central Asia as a threat to their traditional territories and way of life. The Western Türk Khaganate, which controlled vast swaths of Central Asia, initially posed a formidable barrier to Islamic expansion beyond the Oxus River.

The conquest of Transoxiana under military commanders like Qutayba ibn Muslim (705-715) brought Arab forces into direct confrontation with established Turkic powers. At-Tabari describes numerous campaigns where Turkic cavalry, renowned for their mobility and archery skills, proved to be among the most challenging opponents the Arab armies had yet faced. The historian emphasizes how these encounters forced the Umayyads to adapt their military tactics, moving away from the traditional Arab reliance on infantry and incorporating more cavalry elements [Tabari, 2008].

Perhaps the most significant Turkic challenge to Umayyad expansion came from the Khazars, a semi-nomadic Turkic people who established a powerful khaganate north of the Caucasus. The Khazar-Arab wars (c. 652-799) represented a prolonged struggle for control over the strategically vital Caucasus region. At-Tabari chronicles numerous expeditions launched by Umayyad governors of Armenia and Azerbaijan against Khazar territories.

The Khazars proved to be particularly formidable opponents due to their strategic location, which allowed them to control trade routes between Europe and Asia, and their adoption of Judaism as a state religion, which provided them with diplomatic connections beyond the Islamic world. Arab historians describe the Khazars as exceptional warriors whose raids into Islamic territories often reached deep into modern-day Iran and Iraq, forcing the Umayyads to maintain costly defensive positions along their northern frontiers.

The Turgesh, another significant Turkic confederation, emerged as a major power in Central Asia following the collapse of the Western Türk Khaganate. Under leaders like Suluk (717-738), the Turgesh posed a serious challenge to Umayyad expansion in Transoxiana. At-Tabari and other sources describe how the Turgesh successfully exploited local resistance to Arab rule, forming alliances with Sogdian city-states and other Central Asian peoples [Baladhuri, 1987; Kennedy, 2013].

The Turgesh campaigns represented a sophisticated form of warfare that combined traditional nomadic mobility with strategic alliances and siege techniques learned from sedentary populations. Their ability to coordinate large-scale operations across vast distances demonstrated the military potential of Turkic tribal confederations when united under capable leadership.

One of the most significant military encounters between Turkic forces and the Umayyads occurred at what sources refer to as the "Battle of the Pass" or the battle of Takhtakaracha. While details vary among different chroniclers, these battles represent crucial moments when Turkic military prowess was fully displayed against organized Islamic armies.

These encounters often resulted in tactical innovations on both sides, with Arabs learning to appreciate Turkic horsemanship and archery, while Turkic forces adapted Islamic siege techniques and organizational methods. The outcomes of such battles frequently determined the extent of Umayyad expansion in contested regions.

Perhaps the most remarkable aspect of Turkic-Umayyad relations was the gradual integration of Turkic warriors into Islamic military service. As at-Tabari documents, by the later Umayyad period, Turkic soldiers had become valued members of caliphal armies. Their exceptional skills in mounted warfare and archery made them particularly useful for frontier campaigns and specialized military operations.

This integration was facilitated by the Islamic concept of mawali (non-Arab converts), which provided a pathway for Turkic warriors to achieve status within the Islamic hierarchy while maintaining their distinct military traditions. The process was gradual and often followed patterns of initial conflict, negotiated settlement, and eventual incorporation into the expanding Islamic military apparatus.

The relationship between Turks and Umayyads thus evolved from one of antagonistic resistance to pragmatic cooperation, setting important precedents for the later, more extensive use of Turkic military slaves (mamluks) under the Abbasids. This transformation would ultimately reshape the military foundations of Islamic civilization and establish patterns of Turkic involvement in Islamic governance that would persist for centuries.

Through careful analysis of at-Tabari's chronicles and supporting sources, we can see how these early encounters between nomadic Turkic peoples and the sedentary Islamic empire created a complex legacy of conflict, adaptation, and eventual synthesis that would profoundly influence the development of medieval Islamic civilization.

Conclusion

The analysis of medieval Arabic historiography particularly the chronicles of al-Tabari, al-Mas'udi, and Ibn al-Athir demonstrates that the entry of Turkic warriors into the

military system of the early Islamic world was not a coincidental event, but rather a profound historical and strategic necessity. During the initial encounters in Central Asia, nomadic Turkic powers (including the Western Türk Khaganate, Khazars, and Turgesh) mounted fierce resistance against the eastern and northern expansion of the Umayyad Caliphate, forcing Arab armies to undergo fundamental tactical adaptations by shifting their primary reliance toward cavalry forces.

However, these initial military confrontations gradually gave way to pragmatic cooperation. Through the institution of mawali, Turkic warriors were progressively integrated into Islamic society and the caliphal military structure. By the late Umayyad period, Turks had evolved into highly valued, specialized, and elite components of the imperial army.

Ultimately, the military-social groundwork established during the Umayyad era laid the essential foundation for the subsequent development of the mamluk (military slave) system and the political dominance of Turkic elites under the Abbasid Caliphate. Medieval Arabic primary sources confirm that the integration of Turks into the Islamic military apparatus was not merely an adjustment of battlefield tactics, but a pivotal transformation that reshaped the geopolitical, social, and military trajectory of Islamic civilization for centuries to come.

REFERENCES

ABU JAFAR AL-TABARI. (2008). *Tarikh al-Umum wa al-Muluk*. Beirut: Dar Sader.

BALADHURI. (1987). *Futuh al-Buldan* (Tahqiq: A. A. al-Tabaa). Beirut: Muassisat al-Maarif.

IBN AL-ATHĪR, ‘I. D. (1885). *al-Kāmil fī al-tārīkh*. Qāhira: Idārat al-Ṭibā‘ah al-Munīrīyah.

JAHIZ. (1915). Jahiz of Basra to al-Fath ibn Khaqan on the "Exploits of the Turks and the Army of the Khalifate in general" (C. T. Harley Walker, Trans.). *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1915, s. 631–698.

KENNEDY, H. (2013). *The armies of the caliphs: Military and society in the early Islamic state* [eBook]. London: Routledge.

MASUDI. (2005). *Muruj adh-Dhahab wa Ma’adin al-Jawahir* (Cilt IV). Beirut: Maktabat al-Asriyyah.

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN TÜRKÇÜLÜK GÖRÜŞLƏRİ

Leyla KƏRİMOVA
Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
Aparıcı elmi işçi

cool.kerimova@bk.ru

ÖZƏT

Bəxtiyar Vahabzadə XX yüzillikdə xalqımızın yetişdirdiyi görkəmli şəxsiyyətlərindən biridir. B.Vahabzadə millətini sevən, türk olması ilə qürur duyan ədibdir. Milli kimliyinə dəyər verən, zaman-zaman millətinin yaşadıqlarını əsərə çevirən şair Azərbaycanın "düşünən və düşündürən filosof şairi" olaraq tanınmaqdadır. Bəxtiyar Vahabzadə həm də istiqlal şairi olaraq xalqın yaddaşında yaşayır. Azərbaycanın sovet dövründə yaşadıqlarına əsla göz yummayan, əsərlərində turan birliyini əks etdirən istiqlal şairi Bəxtiyar Vahabzadə zaman-zaman xalqımızın yaşadıqlarına üsyan edərək susmadı. Azərbaycanın Gülüstan müqaviləsi nəticəsində ikiyə ayrılmasına dair "Gülüstan" poemasını yazaraq, öz narahat duyğularını dilə gətirdi. Bəxtiyar Vahabzadə türk birliyini dəstəkləyən şəxsiyyət, turan sevdalısı idi. O, yazdığı əsərlərdə türk xalqını daim birliyə, mübarizəyə səsləmişdir. İstiqlal şairimiz "Azərbaycan-Türkiyə", "Atatürk", "Mən türkəm", "İstanbul", "Yunus Əmrəyə", "Bayraq", "Özümüzü kəsən qılınc", "Dar ağacı" və s. kimi əsərlərində türkçülük düşüncələri ilə yanaşı, vətənpərvərlik ideyalarını da sərgiləmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə bütün türk xalqlarını müstəqil görməyi arzulayırdı. Şair əsarət altında yaşayan, incidilən, tarixi məhv edilən, təqiblərə məruz qalan türk xalqlarının halına acıyan, onları oyanışa səsləyən əsərlər qələmə almışdır. B.Vahabzadə türk olmasını qürurla bəyan edərək tarixi zaman kəsiyində türkçülüyü özündə əsk etdirən çoxsaylı əsərlərin müəllifinə çevrildi. Təkcə əsərlərində deyil, ictimai-siyasi fəaliyyətində, elmi-publisistik yazılarında və gündəlik həyatında da Bəxtiyar Vahabzadə türkçülük düşüncələrinə sadiq qalmışdır. Bəxtiyar Vahabzadə bütün türk dünyasında tanınan və sevilən ədibdir və onun düşüncələri çağdaş dövrdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqadadır.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə; Türkçülük; İstiqlal; Turan.

ABSTRACT

Bakhtiyar Vahabzadeh is one of the prominent personalities brought forth by our nation in the 20th century. B. Vahabzadeh was a man of letters who loved his nation and took pride in being Turkic. Valuing his national identity and continuously transforming his nation's experiences into literary works, the poet is recognized as Azerbaijan's "thinking and thought-provoking philosopher poet." Bakhtiyar Vahabzadeh also lives in the memory of the people as a poet of independence. Never turning a blind eye to what Azerbaijan endured during the Soviet era and reflecting the Turan unity in his works, the poet of independence Bakhtiyar Vahabzadeh periodically rebelled against the hardships faced by our nation and refused to remain silent. By penning the poem "Gulustan," which addressed the division of Azerbaijan into two parts as a result of the Treaty of Gulistan, he gave voice to his anxious emotions. Bakhtiyar Vahabzadeh was a figure who supported Turkic unity, a passionate lover of Turan.

In his written works, he constantly called upon the Turkic people to achieve unity and struggle. In works such as "Azerbaijan-Turkey," "Ataturk," "I am Turk," "Istanbul," "To Yunus Emre," "Flag," "The Sword Cutting Ourselves," "Gallows," and others, our poet of independence displayed patriotic ideas alongside Turkic national thought. Bakhtiyar Vahabzadeh longed to see all Turkic nations independent. The poet authored works pitying the condition of Turkic peoples living under captivity, enduring oppression, facing the destruction of their history, and suffering persecution, urging them toward an awakening. Proudly declaring his Turkic identity, B. Vahabzadeh became the author of numerous works embodying Turkic nationalism throughout history. Not only in his literary works, but also in his socio-political activities, scientific-publicistic writings, and daily life, Bakhtiyar Vahabzadeh remained faithful to Turkic nationalist ideals. Bakhtiyar Vahabzadeh is a man of letters recognized and cherished across the entire Turkic world, and his thoughts maintain their relevance in the contemporary era.

Keywords: Bakhtiyar Vahabzadeh; Turkism; Independence; Turan.

Giriş

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycanın, eləcə də türk dünyasının vətənpərvər şairlərindən biridir. Bütün varlığı ilə torpağına bağlı olan, əsərlərində vətən sevgisini təbliğ edən şair həm də xalqını narahat edən problemləri dilə gətirməkdən çəkinmirdi. Doğrudur, onun yaradıcılığının bir qismi sovet dövrünə təsadüf etsə də, yenə də vətənpərvər ədib kimi bütün dövrlərdə şair-vətəndaş duyğularını nəzmə çəkmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə həm də ədəbiyyatşünas alim, publisist, dramaturq, ictimai xadim idi. İstər lirik, istər epik, istər dramatik, istərsə də publisistik yaradıcılığında şair tale yüklü əsərlər, vətəndaşlıq ruhu, azadlıq həsrəti, fəlsəfi düşüncələr, milli təəssübkeşlik duyğularını əks etdirmişdir. Onun yaradıcılığında tərbiyəvi əhəmiyyətli mövzular, cənub həsrəti, milli kimliyə bağlılıq, tarixi hadisələrə baxış, saf sevgi hissləri, tale yüklü məsələlər, vətən sevgisi və s. mövzular əhəmiyyətli yer alır. Bu səbəbdəndir ki, Bəxtiyar Vahabzadə bütün dövrlərin şairidir və onun yaradıcılığındakı mövzularda bir ədəbilik, aktuallıq var. Bəxtiyar Vahabzadə həm də istiqlal şairidir, turançıdır, əsərlərində türkçülüyü qabardan dəyərli qələm əhlidir. Təkcə əsərləri ilə deyil, eyni zamanda ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə də türkçülük düşüncələrini təbliğ edən Bəxtiyar Vahabzadə milli təəssübkeşdir. Türk olduğunu qürurla bəyan edən Bəxtiyar Vahabzadə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında tanınır və sevilir. Ədibin "Sadə adamlar", "Ceyran", "Bir ürəkdə dörd fəsil", "Bir baharın qaranquşu", "Açıq söhbət", "Sadəlikdə böyüklük", "Açılan səhərlərə salam", "Payız düşüncələri", "Özümlə söhbət" və s. kitabları və əsərləri dünyanın müxtəlif dillərinə çevrilərək nəşr edilmişdir. Ümumilikdə milli oyanış hərəkatının başlanmasında Bəxtiyar Vahabzadənin ictimai xadim kimi rolu danılmazdır. Ötən əsrin son onilliklərinə doğru başladılan milli hərəkatın öncüllərindən olan Bəxtiyar Vahabzadə təkcə şair kimi, dramaturq kimi deyil, ictimai xadim kimi fəallıq göstərirdi. Şairin heç bir misrası xalqın oyanışına, milli təfəkkürürünə təsirsiz ötüşməmişdir.

Ötən əsrin 60-70-ci illərindən etibarən Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığına yeni ruh, yeni nəfəs gəldi. Şairin yaradıcılığında türkçülük düşüncələrinə, milli kökə bağlılıq məsələlərinə həsr olunmuş əsərlər, şeirlər yer almağa başladı. "Türküstan, Türküstan", "Yunus İmrə", "İstiqlal nəğməkarı", "Əhməd Cavad", "Azərbaycan-Türkiyə", "Atatürk", "Mən türkəm", "İstanbul", "Yunus Əmrəyə" "Böyük türkçü", "Sənət sənət üçündür, yoxsa xalq üçün", "Ey qocaman Türkiyə" adlı şeir və yazılarında şairin türkçülük sevgisini, milli soykökə bağlılıq düşüncəsinin təzahürünü görə bilərik. Şair türk xalqının bir yumruq kimi

birləşərək düşmənə qarşı birlik olmasını təqdir və təbliğ edirdi. Hələ ötən əsrin 70-ci illərində qələmə aldığı qəzəllərinin birində şair yazır:

Türkük, bizi düşmənlərimiz yüz yerə bölmüş,
Birləşməliyik, gec-tezi qardaşlarımızla [Vahabzadə, 2003: 71].

Sovet dövründə belə misraları qələmə almaq böyük hünər tələb edirdi. Bəxtiyar Vahabzadə kimi cəsur ədib heç nədən çəkinməyərək hələ sovet dövrünün kəshakəs vaxtında türk olduğunu, xalqın, millətin özgə əliylə bölündüyünü, birləşmək gərəkdiyini poetik misralarla nəzmə çəkmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadə müstəqillik illərində qələmə aldığı "Mən türkəm" şeirində öz milli kimliyini, türk olduğunu qürurla dilə gətirmişdir. Əsrlərdən bəri xalqın aldadıldığını, buna nahaq dözdüyünü vurğulayan şair ilk gündən özünü türk hesab etdiyini bildirir, illərdir xalqı aldadanlara kəskin münasibət bildirirdi. Şair ölənədək türk olduğunu fəxrlə bəyan edəcəyini bildirirdi:

Sübutdur, dəlildir ağlın qibləsi,
Dəyişə bilərsən adımı ancaq
Canım çıxanadək qəlbimin səsi
"Türkəm" gerçəyini pıçıldayacaq [Vahabzadə, 2003: 254].

Bəxtiyar Vahabzadə 1996-cı ildə qələmə aldığı "Türkiyə havası" şeirində Türkiyəyə, türkçülüyə xüsusi rəğbətini, sevgisini əks etdirmişdir. Şair öz soykökünü tanıdığı gündən türklük havasıyla nəfəs aldığını bildirir, millətinin türklük qurbanı olduğunu qeyd edirdi. B.Vahabzadə burada tarixi türk dastanlarının və xaqanlarının adını da çəkməyi unutmur, tariximizin, kökümüzün eyni olduğunu bəyan edirdi. Bu şeirdə Bəxtiyar Vahabzadə türklüyə olan sevgisi ilə yanaşı, Türkiyə Cümhuriyyətinə olan rəğbətini də bəyan edirdi. Şair Azərbaycana və Türkiyəyə olan sevgisini "ana vətən ilə ata vətənim" kimi səciyyələndirirdi.

Bəxtiyar Vahabzadə haqqında zaman-zaman görkəmli şəxsiyyətlər, ədiblər dəyərli fikirlər söyləmiş, onun ictimai-siyasi fəaliyyətini, yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişlər. Əslən Azərbaycandan olan görkəmli türk ədibi Yavuz Bülənt Bakilər Bəxtiyar Vahabzadə haqqında danışarkən onu belə dəyərləndirirdi: *"Türk ədəbiyyatı üçün Mehmet Akif, Yəhya Kamal, Nəcib Fazil nə isə, Azərbaycan ədəbiyyatı üçün də Bəxtiyar Vahabzadə odur... B.Vahabzadə bütün türk dünyasının ortaq səsi, sevən ürəyi, aydınlıq üzü və gözəllik cizgisi, rəmzidir! Bu baxımdan, yeni Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasında onun hayqıran yaradıcılığının mühüm bir payı vardır"* [URL-1].

B.Vahabzadənin "Atatürk" şeiri türkçülük sevgisindən yoğurulan dəyərli şeirlərdən biridir. Şeirdə şair Türkiyə Cümhuriyyətinin böyük öndəri Mustafa Kamal Atatürk haqqında dəyərli fikirlərini sərgiləyərək öz rəğbətini bildirir. Bu şeirdə B.Vahabzadə M.K.Atatürkü türk millətinin xilaskarı, atası kimi səciyyələndirir. Ümumilikdə Bəxtiyar Vahabzadə türk millətinin oyanışında, tərəqqisində, şanlı tarixində rol oynamış görkəmli şəxsiyyətlərə dəyərli poetik örnəklər ithaf etmişdir. B.Vahabzadənin bu xüsusda yazılmış dəyərli şeirlərindən biri Ənvər Paşanın xatirəsinə həsr olunmuş "Xəyalpərəst" şeiridir. Burada B.Vahabzadə Ənvər Paşanı Türküstanın istiqlalı yolunda canını qurban verən şəxsiyyət kimi dəyərləndirir. Şair Ənvər Paşanı ana yurdda doğulub ata yurd yolunda canını qurban verən igid kimi təqdim edir. Turan elini ayağı ilə deyil, eşqi ilə gəzən, Türküstan elinin dərdini hayqıraraq bəyan edən qüdrətli sərkərdə kimi Ənvər Paşaya olan rəğbətini bəyan edir:

Sən taleyin cızdığı müqəddəs yolu getdin,
Qəsbkarın qəsdinə özünü sipər etdin,
Sən bizə qahmar olub,
Ana yurdda doğulub
Ata yurdun yolunda qurban verdin canını,
Fatehlər alqışladı Turan üçün ağrıyan
Sənin pak vicdanını [Vahabzadə, 2003: 375].

Bəxtiyar Vahabzadə təkcə şair, dramaturq, ictimai xadim, alim deyil, eyni zamanda görkəmli bir publisistdir. Onun publisistik araşdırma yazılarında, elmi məqalələrində də milli vətənpərvərlik ruhunu hiss etmək mümkündür. "Sənətkar və zaman", "Sadəlikdə böyüklük", "Vətən ocağının istisi", "Dərin qatlara işıq", "Gəlin açıq danışaq", "Şənbə gecəsinə gedən yol" məqalələr kitabında şairin ədəbi-tənqidi görüşləri, elmi araşdırmaları yer alır. Onun "Vətən haqqında düşüncələr" yazısında torpağımız, millətimiz barədə dəyərli fikirlər yer alır. Bəxtiyar Vahabzadə yazır*: "Mən ilk növbədə onunla öyünürəm ki, mənsub olduğum xalq öz tarixi boyu heç bir xalqı özünə qul etməmiş, heç bir xalqın üzərində hakimlik iddiasında olmamışdır. Qismətinə şükür demiş, özgə torpaqlarına gözünün ucu ilə də baxmamışdır. Bəlkə də, elə bu təbiətinə görə təbiət də onu öz bol sərvəti ilə mükafatlandırmışdır"* [Vahabzadə, 1988: 75].

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığına nəzərə salsaq, onun milli ideologiya məsələlərinə bir neçə aspektdən yanaşdığını görə bilərik. Onun yaradıcılığında cənub mövzusu mühüm yer tutur. "Cənublu bacıma", "Vətəndən vətənə", "Şəhriyara", "Səhəndə məktub", "Səhənd qardaşımıza", "Vüsalda hicran", "Sahirə cavab", "Eyni yaşdayıq", "Nə ondansan, nə bundan", "Bakıyla Təbrizin arasındayam", "Azəroğluna", "Tarixin qanunu", "Gözəl sözlər", "Ölümə gedəndə", "Qürbətdə görüş", "Yasəmən üçün", "Bıçaq-qələm", "Lal-kar", "Mərziyə", "Gülüstan" və s. şeir və poemalarında Azərbaycanın ikiyə bölünməsi, güney Azərbaycan həsrəti, torpaqlarımızın işğalı, Azərbaycan dili məsələsi, milli birlik, milli kimlik, türk birliyi, Turan məfkurəsi şairin milli düşüncələrinin əsasını təşkil edir. Şair "Gülüstan" poemasında alovlu bir vətənpərvər tək Azərbaycanı ikiyə ayıran o məlum hadisəyə öz kəskin münasibətini bildirir:

Bir qələm əsrlik
hicran yaratdı,
Bir xalqı yarıya böldü
qılınc tək.
Öz sivri ucuyla
bu lələk qələm,
Dəldi sinəsini
Azərbaycanın [Vahabzadə, 2004: 76].

Bəxtiyar Vahabzadə həm də böyük dramaturqdur. Onun "Qızıl alma", "Yağışdan sonra", "İkinci səs", "Yollara iz düşür", "Fəryad", "Özümüzü kəsən qılınc" ("Göytürklər"), "İkinci səs", pyesləri dramaturgiyamızın bənzərsiz nümunələrindəndir. B.Vahabzadənin pyesləri həm tarixi, həm də çağdaş mövzulardadır. Bu əsərlərdə də dramaturq Bəxtiyar Vahabzadə maraqlı fəlsəfi fikirlər, mənəvi-əxlaqi ideyalar, ictimai-siyasi problemlər sərgiləyir. Ədibin "Dar ağacı", "Fəryad", "Özümüzü kəsən qılınc" pyeslərində qabardılan məsələlər təkcə Azərbaycan deyil, türk dünyasını düşündürən məqamlardır. "Dar ağacı" pyesində ərəb xilafətinə qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparmış Babək dönəmi təsvir olunur, "Fəryad" pyesində böyük şair İmadəddin Nəsimi dönəminin tarixi mənzərəsi

canlandırılır. Eləcə də "Özümüzü kəsən qılınc" pyesi Göytürklər dövrününün tarixi mənzərəsi yüksək dramaturji ustalıqla təsvir olunur. B.Vahabzadə xüsusilə tarixi mövzularda yazılmış pyeslərdə milli özünüdərk, milli özünəməxsusluq məsələlərini xüsusi qabardır.

Bəxtiyar Vahabzadə türk dünyasının böyük ədibləri ilə dostluq əlaqələrinə malik idi. Eyni zamanda onlara şeirlər ithaf etmiş, bir çoxu ilə məktublaşmış, ədəbi əlaqələr qurmuşdur. Bu barədə Erdal Karaman yazır: *"En çok merak ettiğimiz hususlardan birisi de Vahabzade gibi bir şairin Türk şairler hakkındaki düşünceleridir. Kendisine şairlerimizden en çok kimi sevdiği sorduğumuzda bize Mehmet Emin Yurdakul ve Mehmet Akif Ersoy'un isimlerini hiç düşünmeden verdi. Mehmet Akif Ersoy'a karşı ayrı bir muhabbetinin olduğunu onun sohbetlerinde görmüştük. Vahabzade, İstiklal Marşı'nı, Çanakkale Şehiteri'ne ve Bülbül şiirlerini Akif'e yazdıran amillerin onun yaşadığı dönemde Türkiye'nin içinde bulunduğu buhranlı dönemin rol oynadığı düşüncesindedir"* [URL-2].

Bəxtiyar Vahabzadənin türkçülük görüşləri sırasında məxsusi olaraq Türkiyə Cümhuriyyətinə olan sevgisi seçilməkdədir. Dəfələrlə bu sevgisini dilə gətirən şair "Azərbaycan-Türkiyə" şeirində qardaşlıq bağlarından danışır, ölkələrimizi "bir ananın iki oğlu", "bir millət, iki dövlət" kimi səciyyələndirir. Şair qardaş Türkiyə ilə ulu bağlarımızdan danışarkən amalımızın, niyyətimizin, dilimizin, dinimizin,yolumuzun bir olduğunu vurğulamağı unutmur:

Dinimiz bir, dilimiz bir,
Ayımız bir, ilimiz bir,
Eşqimiz bir, yolumuz bir,
Azərbaycan-Türkiyə [Vahabzadə, 2003: 679].

Bəxtiyar Vahabzadə hələ sovet dönəmində türkçülük eşqiylə yazıb-yaradan sənətkardır. O hələ gənclik illərində milli kökə bağlılıq ideyalarını təcəssüm etdirən şeirlər qələmə alırdı. Müstəqillik illərində yaradıcılıq istiqamətini tamamilə milli kimlik üzərində reallaşdıran şair görkəmli bir vətənpərvər, millətinə, soykökünə bağlı şəxsiyyətdir. Bəxtiyar Vahabzadə türk birliyini milli birlik kimi səciyyələndirirdi. O, yaxşı bilirdi ki, türk birliyi olarsa xalqımızın, millətimizin qarşısında heç bir qüvvə tab gətirə bilməz.

Nəticə

Bəxtiyar Vahabzadə təkcə Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının fəxridir. Təkcə ədəbi yaradıcılığı ilə deyil, milli vətəndaşlıq mövqeyi ilə də təpədən dırnağa türkçü olan Bəxtiyar Vahabzadə lirik, epik, publisistik, dramatik yaradıcılığında öz türkçülük görüşlərini sərgiləmişdir. Öz milli kökünə bağlı olan, türk olmağı ilə fəxr edən Bəxtiyar Vahabzadə vətəndaş-şair mövqeyi nümayiş etdirərək, xalqın milli oyanışında müstəsna rol oynamışdır. Böyük ədib ədəbiyyatımızı zənginləşdirməklə yanaşı, milli təfəkkürün formalaşmasına, milli özünüdərkin inkişafına əvəzsiz töhfələr bəxş etmişdir. B.Vahabzadə xalqın çətin günlərində ona dayaq olan, xalqın haqq səsini dünyaya yayan əvəzsiz vətəndaş, ictimai xadimdir. Onun ideyaları, əsərlərində qabartdığı məsələlər, təsvir etdiyi problematika, türk birliyi, turançılıq məfkurəsi bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

CƏFƏROV, N. (1996). *Bəxtiyar Vahabzadə*. Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı.
ÇETİN, N. (2010). Bahtiyar Vahapzade'ye göre Türk birliğinin kültürel zemini. *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (57), s. 35–50.

MAYADAĞLI, H. Z. (1998). *Bahtiyar Vahabzade: Hayatı ve eserleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve İşletmesi.
ŞÜKÜROVA, E. (2019). *Turanın ədəbiyaşar şairi*. Bakı: Elm və Təhsil.
VAHABZADƏ, B. (1988). *Gəlin açıq danışaq*. Bakı: Azərnəşr.
VAHABZADƏ, B. (2003). *Əsərləri* (VI cild). Bakı: Çaşıoğlu.
VAHABZADƏ, B. (2004). *Seçilmiş əsərləri* (II cild). Bakı: Öndər.
XƏLİLOV, B. (2014). *Bəxtiyar Vahabzadənin türkçülük görüşləri*. Bakı: Bakı Çap Evi.

ELEKTRON SİYAHI

URL-1. Karaman, E. "Bahtiyar Vahapzade anlatıyor".https://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/erdal_karaman_bahtiyar_vahapzade_anlatiyor.pdf[Giriş tarihi: 27.08.2026].
URL-2. Görkəmli şəxsiyyətlər Bəxtiyar Vahabzadə haqqında. https://edebiyyatqazeti.az/news/diger/13674-gorkemli-sexsiyyetler-bextiyar-vahabzade-haqqinda [Giriş tarihi: 27.08.2026].

SOVET İDEOLOGİYASINA QARŞI TURAN İDEOLOGİYASI

Lütviyyə ƏSGƏRZADƏ
Filologiya elmləri doktoru,
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

https://orcid.org/0000-0002-8078-34841240

asgerzadelutviyye@yahoo.com.tr

ÖZƏT

Bu tədqiqat XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, filosof-dramaturq Hüseyn Cavidin yaradıcılığında və ictimai-məfkurəvi fəaliyyətində Türkçülük, Turançılıq və "Ortak Türk dili" ideallarının sovet ideologiyasına qarşı müqavimətini təhlil edir. Naxçıvan, Təbriz və İstanbul təhsil mühitlərinin onun dünyagörüşünün formalaşmasındakı rolu nəzərdən keçirilir. Məqalədə şairin "Topal Teymur", "Səyavuş", "Xəyyam" kimi dram əsərləri və poetik nümunələri əsasında milli kimliyin qorunması, türk tarixinin əski qatlarına sığınaraq müstəqillik ideyasının təbliğ olunması mexanizmləri izlənilir. Tədqiqat göstərir ki, H.Cavid yalnız bədii yaradıcılığı ilə deyil, 1926-cı il Bakı Birinci Türkoloji Qurultayındakı iştirakı, İstanbul türkcəsinə söykənən ortaq ədəbi dil siyasəti və sovet rejiminin totalitar təzyiqlərinə boyun əyməməsi ilə milli mübarizənin ön cəbhəsində dayanmışdır. Sovet idarəçiliyinin ərəb qrafikasından latın qrafikasına keçid ideyasını türk xalqlarını İslam-türk dünyasından qoparmaq məqsədilə siyasiləşdirməsinə baxmayaraq, Cavid öz dil və ideologiya sərhədlərini qorumuşdur. Şairin sovet dövründə Sibirə sürgün edilməsi və illər sonra ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə cənazəsinin vətənə gətirilməsi onun məfkurəvi qələbəsinin təsdiqidir. Nəticə etibarilə, Cavid yaradıcılığı sovet ideoloji maşınına qarşı milli ruhun, Türk-Turan birliyinin və sənətkar vicdanının rəmzi kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid; Türkçülük; Turan ideologiyası; Sovet ideologiyası; Birinci Türkoloji Qurultay.

ABSTRACT

This study analyzes the resistance of Turkism, Turanism, and the "Common Turkic Language" ideals against Soviet ideology in the literary works and socio-ideological activities of Huseyn Javid, a prominent 20th-century Azerbaijani philosopher-playwright. It examines how his educational background in Nakhchivan, Tabriz, and Istanbul shaped his worldview. Through his dramatic masterworks such as Topal Teymur, Sayavush, and Khayyam and various poetic creations, the paper explores how Javid preserved national identity and promoted the concept of national independence by anchoring his themes in ancient Turkic history. The research demonstrates that Javid stood at the forefront of the national struggle not only through his creative writing, but also through his participation in the First Turkological Congress of Baku (1926), his commitment to an Istanbul-based common literary language, and his firm refusal to bend to totalitarian Soviet pressures. Although the Soviet regime politicized the script reform to sever Turkic peoples from the broader Islamic-Turkic world, Javid resolutely guarded his linguistic and ideological boundaries. His subsequent exile to Siberia and the historic return of his remains to his homeland decades later under the initiative of National Leader Heydar Aliyev reaffirm his ideological victory. Ultimately, Javid's heritage stands as a enduring symbol of national spirit, Turkic-Turanian unity, and artistic integrity against the Soviet ideological machine.

Keywords: Huseyn Javid; Turkism; Turan ideology; Soviet ideology; First Turkological Congress.

Giriş

Çarlıq Rusiyası dövründə qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvan şəhərində anadan olmuş (1882) Hüseyn Cavid ilk təhsilini əvvəlcə mollaxanada, sonra Məmmədtağı Sidqinin Naxçıvandakı "Məktəbi-Tərbiyə"sində, Şərqdə elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri sayılan Təbrizdə, "Talibiyyə" mədrəsəsində, Türkiyənin ən böyük şəhəri, mədəni və tarixi mərkəzi İstanbulda, İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində təhsil alıb. Naxçıvan-Təbriz-İstanbul kimi üç böyük mərkəzində doğulub böyüyən, təhsil alan şairin dünyagörüşü, ədəbi-estetik və fəlsəfi görüşləri təhsil pıllələrini keçərək formalaşmış, onun türklük, turançılıq və milli birlik anlayışları daha da güclənmiş, varlığına hakim kəsilmiş türklük, turançılıq şüuru, fəlsəfəsi yazdıqlarından düşüncələrinin propoqandası kimi istifadə edən filosof şairin bütün əsərlərində əks olunmuşdur. Bütövlükdə onun yaradıcılığında milli ruh, milli düşüncə hakimdir.

Aydındır ki, hər bir milləti o millətin milli ideologiyası yüksəldə bilər və türk millətinin milli ideologiyası türkçülükdür. Digər Türk milliyyətçiləri kimi Türkçülüyü Türk millətinin milli mənafeyini özündə əks etdirən dünyagörüşü kimi qəbul etmiş Hüseyn Cavid görə də, türkçülük Türk millətini yüksəltməkdir, Türk millətinin birlik və bütövlüyünə nail olmaqdır. Türk millətinin şərəfli tarixinə, yaratdığı Cahanşümul mədəniyyətinə sahib çıxmaqdır. Türk dilini, Türk əxlaqını qorumaqdır, Turanı sevmək və onu qurmaqdır. Bütövlükdə, "Türk millətinin haqqının, ləyaqətinin, ədalətinin təmsilçisi olmaq, Türk milli varlığına zərərli olan hər şeyə qarşı mübarizə aparmaqdır". İftixarla və qürurla keçmişə arxalanan və daima məfkürəsinə sadiq qalan böyük sənətkar oğuz-türk xalqlarının, ümumiyyətlə, türk mənşəli bütün millətlərin qardaşlıq və həmrəyliyini bir ideya kimi irəli sürərkən, hər şeydən əvvəl, bu xalqların tarixi köklərini, qədim mənşə ümumiliyini, keçmiş qəhrəmanlıq səhifələrindəki müştərəkliyi ön plana çəkib, mövzularını əsasən, Türk tarixindən aldığı əsərlərindəki tarixi hadisələri Türkün əski çağlarından alıb. Şairin Türk poetik düşüncəsinin ən əski qatlarını tarixin hafızəsindən almaqda məqsədi keçmişi bu günə, bu günü gələcəyə ötürməkdi. Göktürk abidələrinə, rünik türk şeirinə, Türklüyün əski tarixinə, Şaman fəlsəfəsinə, Türk qəhrəmanlarının həyatına və kişiliyinə maraq, bütövlükdə Cavid yaradçılığının ruhunu təşkil edir. Yaşamı və yaradıcılığı boyu milliliyə, türkçülüyə xüsusi dəyər vermiş, yaradıcılığında türklüyünün ən xarakterik qəhrəmanlarını yaratmış filosof şair-dramaturq Türk tarixini ədəbiyyata daşımış, Türk millətinin var oluşunu, tarixdə göstərmiş olduğu qəhrəmanlıqları əsərlərində əks etdirmiş, silsilə tarixi obrazlar yaratmışdır. Mövzusunu *"Şahnamə"dən aldığı "Səyavuş" əsəri Cavid əfəndiyə Türk tarixinin, Türk cəmiyyətinin daha qadim dövrlərinə istinad etmək imkanı sağlamışdı. O, Əfrasiyab, Səyavuş mövzularına baş vurmaqla, Alp Ər Tonqa və Turan, Türk kimliyi məsələlərinə yenidən müraciət etmək, İran-Turan problemlərini incələmək imkanı, Türk – İran, yaxud Çin imperiyasının türklərə münasibəti haqqında söz söyləmək fürsəti əldə etmişdi"* [Turan, 2010: 208].

Sovet dönəmində dilinə, üslubuna, düşüncələrinə, mövzularına görə Cavid əfəndi olaraq anılmış filosof şair Azərbaycan ədəbiyyatının "yeganə əfəndisi", "İstanbul müməssili" olaraq görülmüşdür. Bölşeviklər-sosialist rejim, qələm qardaşları israrla şairin çizgisini dəyişdirməyə, doğru yola – bolşevik qatarına oturmağa dəvət etmiş, müvəffəq olamayınca, 1937-ci ildə 4 İyun gecəsində həbs edilmişdir. Sovetləri qəbul etməyən, onların təbliğat maşınına cevrilməyən Cavid əfəndinin həbs etmək üçün yetərincə səbəb vardı. Şair yazdıqları ilə ideologiyasını, özünü, kimliyini təqdim edirdi: "*Mən türkəm. Mən turançıyam. Mən sizdən deyiləm!*" Yəni, qələm qardaşlarından və rejimdən də öncə Cavid əfəndi özünün həbs olunmasına zəmin hazırlayırdı. O, sovetlərə qarşı rəsmən "qiyam" edirdi. Sovetlərə

türkçü, turançı şair gərək deyildi. Onun düşüncələri və yazdıqları sovet ideologiyası üçün əngəldi. Bu səbəbdən şair həbsi olundu və Sibirə sürgün edilərək cəmiyyətdən kənarlaşdırıldı.

Cavid əfəndinin gedişi üzücü olsa da, dönüşü möhtəşəmdi. 1982-ci ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin SSRİ-də anoloqu olamyan tarixi bir qərara imza atması ilə haqq, ədalət yerini buldu, şairin cənazəsi *"Sibirdəki katorqa məzarlığından Azərbaycana gətirildi, doğulduğu Naxçıvanda torpağa verildi. Cavidi Sibirə sürgün etmək asandı, onu oradan vətənə gətirmək isə çox çətindi. Heydər Əiyevin millətinə, tarixinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə olan sədaqəti belə bir cəsarət göstərməyə imkan verdi və o, bunu etdi"* [Hüseynov, 2007: 262].

Türk ədəbiyyatının "qütb ulduz"larından olan Cavid əfəndi yaşamı boyu Ortaq Türk dili, Türk kültürü, Türk ədəbiyyatı, bütövlükdə Turanın inkişafı üçün mübarizə aparmış, bu yolda canından keçmişdi. Ümummilli liderin şairin nəşini Sibirdən vətənə gətirməsi, bötövlükdə Türçülüyə,Turançılığa xidmət idi.

Hüseyn Cavidin Turan və Ortak Dil ideologiyası və Birinci Türkoloji qurultay.

Fitrətən Türkçü, Turançı olan Hüseyn Cavid ümumtürk ədəbi dili ilə əlaqəli görüşlərini öz əsərləri ilə ortaya qoymuş, yaradıcılığıyla "lisan birləşdirmək" ideologiyasına xidmət etmişdi. Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalından sonra, 1923-cü ildə Sovet Azərbaycanında dünyaya gələn qızına Turan adı verərək ideologiyasını bolşeviklərə bir daha bəyan etmiş, ideologiyasını daha əzmlə davam etdirmişdir.

Türkçülük fəlsəfəsinin əsas ünsürlərindən biri və birincisi dildə birlik anlayışıdır. Türkçülük düşüncəsinə görə Ortaq yazı dili İstanbul Türkcəsi idi. Cavid əfəndi, tüm yaradıcılığı boyu dil birliyinin bu mühim şərtinə əməl etmişdi. Çünki o, yalnız düşüncənin deyil, eyni zamanda ədəbi dil birliyinin də yaranmasını arzu etmiş, Ortak Dil Birliyi ilə dildə, fikirdə, düşüncədə birlik şüurunun oyanması üçün çalışmışdı. Və bütün bunlar onun türkçülüyü, turançılığı yaradıcılığında gözəl ifadəsini tapmışdır.

Məlum, Türklərin İstanbul türkcəsində birləşmələri fikrini İsmayıl Qaspıralı ortaya qoymuşdu. Gərək Ortaq Türkcə ideologiyasının tərəfdarları İsmayıl bəy Kaspıralı və Əli bəy Hüseynzadənin, gərəksə də İstanbulda Ömər Seyfəddinin məfkurəsi lisanca birləşməkdir. Parçalanmış, bölünmüş Türk dövlətlərinin birləşməsi yalnız bir lisanda birləşməsi ilə mümkün ola bilərdi. Lisanca birləşmə, bütün türklərin birləşməsi, Turanın birləşməsi olurdu. *"Hüseyn Cavid əfəndi hər zaman bu ideologiyanı müdafiə etmiş, israrla həyata keçməsini istəmişdi. Çünki o, İttihadın dildən başlana biləcəyinə bütün qəlbiylə inanmış, yaradıcılığı ilə məfkürəsinə xidmət etmişdı. Cavid əfəndinin fəlsəfəsi, əslində onun dil siyasətinin sistemli dünyagörüşünün, məfkurəsinin dilidir. Onun dilinin romantik və ədəbi mahiyyətindən çox siyasi-məfkurəvi bir mahiyyəti vardı"* [Turan, 2009: 128]. *"Dilində onun məfkurə əraziləri qorunur. Onun dilinə toxunmaq bu ərazilərə müdaxilə etmək kimidir. Bu ərazinin sərhədləri içərisində isə, millətimizin məfkurəvi müəyyənliyi, əxlaqı, kültürü və ruhu mühafizə edilərək qorunur. Bu səbəbdən, onun yaradıcılığında bizim məfkurə müəyyənliyimiz, əxlaqımız, kültürümüz, ruhumuz rus müdaxiləsindən qurtulmağa, azad olunmağa başlayır"* [Turan, 2009: 131], oxucu özünü Turanın, Türküstanın sakini kimi hiss edir. Ömrünün sonuna qədər Turan ədəbi dilinin qurulması uğruna mücadilə vermiş Cavid əfəndinin ədəbi dili Ortak Türkcə anlayışına cox uyğundu. O, əsərlərində yalnız İstanbul türkcəsinə aid sözlər istifadə etməklə qalmamışdı. Onun dili "Bütün tələffüz norması, morfoloji-sintaktik quruluşu, lüğət tərkibi ilə İstanbul türkcəsinə yatqındı. Avropa mənşəli alınma sözlər bilə Cavidin dilinə müasirləri kimi, Rus dilindən deyil, Türkiyə türkcəsindən keçmişdi. Cavd əfəndinin dil məsələsində tutduğu yol, istifadə etdiyi Ortak Dil Rza Tevfik Bölükbaşı, Məmmədəmin Yurdakul və Ziya Gökalpın dilindən fərqlənməyən, anlaşıqlı bir Türkcə idi.

Hüseyn Cavid 1915-ci ildə "Açıq söz" qəzetində çap etdirdiyi "Müharibə və ədəbiyyat" adlı məqaləsində yazırdı: *"Rus-yapon müharibəsində kiçik Yaponiyanın hərbi nəzəriyyə və təcrübə, hərbi sursat təchizatı, döyüşən qüvvələrin çoxluğu baxımından, ümumiyyətlə, hər cəhətdən özlərindən üstün olan Rusiyaya qalib gəlməsinin səbəbkarı yapon ibtidai məktəb müəllimləridir. Məhz yapon ibtidai məktəb müəllimləri dərs dedikləri siniflərdə oxuyan yapon uşaqlarının hər birini əsl yapon vətənpərvəri, yapon vətəndaşı kimi tərbiyə etməyi bacarmışlar"* [Cavid, 2007: 234]. Bir qədər əvvəl yazdığı "Həsbi-hal" adlı yazısında məktəbin və ədəbiyyatın millətin dünyagörüşünün formalaşmasındakı önəmini vurğulayaraq qeyd edirdi ki, *"Bu gün məktəbimiz və ədəbiyyatımız necədirsə, sabah millətimiz elə olacaq"* [Cavid, 2007: 195]. XX əsrin ilk onilliklərində millətini, məktəbini və mədəniyyətini sevən hər bir Azərbaycan ziyalısı Hüseyn Cavid kimi düşünür və çalışırdı.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqının milli oyanışının məntiqi yekunu olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan xalqının həyatına böyük və əlamətdar hadisə kimi əbədi daxil oldu. 1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycan Paris sülh konfransında müstəqil dövlət kimi tanındı. Dil və təhsillə bağlı rəsmi qərar qəbul edildi: *"Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək iləridə bütün məhkəmə, idareyi- daxiliyyə və sair dəvair vəzifələri başında duranlar bu lisanı bilənlər olana qədər hökuməti müəssisələrdə rus dili istemalına da müsaidə edilsin"*. Türk - Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi (1918-ci il 27 iyun). Yalnız idarəçilikdə milli kadrların yetişməsinə qədər olan müddətdə müvəqqəti olaraq rus dilinin istifadəsinə icazə verildi. Dil haqqında qəbul edilmiş qərar Azərbaycan Parlamentinin dilində də əksini tapdı. Parlamentin istifadə etdiyi dil Azərbaycan türkcəsi idi.

Azərbaycan (türk) dilinin dövlət dili elan edilməsi Azərbaycanda milli dil siyasətinin formalaşmasının və millətin mənafeyinə uyğun düzgün ideoloji mövqenin əsasını qoydu. Aparılan bu islahatların məntiqi davamı kimi AXC Hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarov ordunun dilinin Azərbaycan-türk dili olduğu barədə əmr verdi (27 dekabr 1918). Dövlət dilini bilməyən zabitlərə onu öyrənmək üçün bir ay vaxt verildi. müəyyənləşdirdi. Bu müddət ərzində heç olmasa hərbi əmrləri azərbaycanca (türkcə) verə bilməyən hərbi qulluqçuların ordu sıralarından xaric ediləcəkləri barədə xəbərdarlıq edildi. Azərbaycanda ilk universitet yaradıldı (1919).

AXC-nin ömrü 23 ay olsa da, görülən işlər Milli hökumətin hansı istiqamətdə çalışmasından və milli dirçəliş dövrünü yaşadığından xəbər versə də, 23 aydan sonra dövlət çevrilişi baş verdi. Dövlət milli süquta uğradıldı. Bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirmələri ilə hökumət də, siyasət də dəyişdi. Azərbaycan sovetləşdirildi. Latın qrafikalı əlifbaya keçid, yeni terminologiyanın yaradılması məsələləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə gündəlikdə olsa da, cümhuriyyətin çöküşü bu işləri tam həyata keçirməyə imkan vermədi. Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra bu sahədə mühüm islahatlara start verildi. İslahatlar türk xalqlarının və türkologiya elminin geniş coğrafiyasını əhatə edirdi. İlk dəfə "hərf islahatı" adı altında N.Nərimanovun rəhbərliyi, S.Ağamalıoğlunun təşkilatçılığı ilə Dünya türkologiya elminin məşhur simaları Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayında bir araya gəldi. Düz yüz il əvvəl bu möhtəbər və möhtəşəm qurultayda bir araya gələn türklər Bakıda tarix yazdı. Qurultayın iştirakçılarından biri də Hüsen Cavid idi. Fevralın 27-də səhər saat 9-da başlayıb, martın 4-nə qədər davam edən qurultayda türk xalqlarının hamısının nümayəndələri özlərini mehriban bir ailədə hiss etmiş, eyni dildə danışmışlar. Uzaq Xakasiyadan uzun yol gələrək son anda qurultay sarayına girən Katanovun qapıda görünməsi qurultay iştirakçılarına xoş anlar yaşatmış, Katanovu alqışlar altında tribunaya dəvət edən Səmədağa Ağamalıoğlu Katanovdan xakas dilində danışmasını xahiş etmişdir.

Qeyd edək ki, Hüseyn Cavidin "Topal Teymur"` (1926) əsəri I Türkoloji qurultayla yaşıddır. Övliya Çələbinin "Turanın şahı" adlandırdığı Əmir Teymur haqqında yazdığı əsər müəllifin türklərə hədiyyəsi və Turan idealının gerçəkləşəcəyinə inamı idi. 1926-cı ildə dünyanın hər yerindən Turanı var etmək üçün Bakıya toplaşan türklər sankı türkçü, turançı

şairin harayına toplaşmışdı. Fikrimizcə, sənətkarın məfkurəvi düşüncələrini oxumaq üçün "Topal Teymur"un çap olunmasına imkan verildiyi kimi, I Türkoloji qurultayın keçirilməsi də türklərin fikirlərini oxumaq üçün qurulmuş bir tələ idi. Türklərin qurultayda nümayiş etdirdikləri birlik, eyni dildə və eyni duyğularla türkdən, Turandan danışmaları Stalini qorxutdu. Türklər, Azərbaycanı işğal etmiş bolşeviklərə varlıqlarını, zamanı gəldiyində birlik olmağı bacardıqlarını, türkün çağırışına səs verdiklərini sübut etdi [Asgerzade, 2023: 400]. "Topal Teymur" yazılana qədər ölkədə aparılan gizli siyasət qurultaydan bir neçə il sonra açıq şəkildə həyata keçirilməyə başladı.

İlk baxışda SSRİ-nin milli əlifba və milli terminologiya məsələsi "xeyirxah" niyyət daşısa da, əslində Sovet ideoloqlarının ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçilməsi, milli terminologiya, milli orfoqrafiya məsələsini gündəmə gətirməsi birmənalı şəkildə imperiya maraqlarına hesablanmış, sovet Rusiyasının yeni əlifba siyasəti Azərbaycan, Tatarıstan, Başqırdıstan və Orta Asiya türklərini islam-türk dünyasından ayırmaq üçün əvvəlcədən düşünülmüşdü. Əslində, Sovet administrasiyası 1930-cu ildə türk toplumlarının əlifbasının rəsmi şəkildə ruslaşdırılmasına qərar vermişdi.

Heç zaman ideologiyasından vaz geçməyən ədibin, sovetlər dönəmində qələmə aldığı "Topal Teymur" milli məzmununa görə, SSRİ başçılarını bir xeyli məşqul etmişdi. "Topal Teymur"da Türkün qəhrəman fatehlərinin, Əmir Teymur və Yıldırım Bəyazidin səhnəyə gətirilməsi sovetləri məmnun etməmişdi. Cavid, Teymurun dilindən bir Türk-Turan hökümdarının hansı xüsusiyyətləri daşımasının başlıca əlamətlərini göstərməklə qalmamış, əsərdə iki Türk hökümdarının müharibə etməsinin əleyhinə olmuşdu, çünki Turan adlı vətəndə iki türk böyüyünün müharibə etməsi yalnız Turanı parçalamağa xidmət edirdi. Bu mənada Divanbəyinin dilindən Teymura deyilmiş sözlər diqqətədəyərdir: *"Fəqət bən biləkis,Yıldırım məsələsində əsla tərəfdar olmaq istəməm. Çünki hər ikiniz Turan aləminin birər qütbüsünüz. Şu iki qütb bir-birilə çarpışırsa, ortada fəlakətli bir uçurum açılmış olur. Və bu nifaqdan yararlanan əcnəbi dövlətlər Türk dünyasına saldırmağa fürsət bulur"* [Cavid, 2007: 317]. Cavid, "Topal Teymur"da Temurla Yıldırım Bəyazid arasındakı tarixi savaşı sonuncunun dilindən bir tərəfin deyil, bütün Türk millətinin məğlubiyyəti kimi görümüşdr: *"Bu zəfər Türk əqvamını deyil, yalnız fürsət bəkləyən qomşu hökumətləri məmnun etdi. Ah doğrusu, İslam aləmini başsız qoydu"* [Cavid, 2007: 366].

Digər tərəfdən müəllif, "Topal Teymur"da türk Alması moskoflu Olgayla qarşılaşdıraraq çağrılmamış qonaqlara - bolşeviklərə "dəf ol" mesaj verir: *"Bana baq, Olga, sən bizdən nə istiyorsun, artıq yetər, dəf ol. Türküstan ovalarında, Səmərqənd baxçalarında yabançılara yer yoq, duyuyormusun? Ah!... Bən şu sayqısız fitnəni kəndi əllərimlə boğmaq istiyorum"* [Cavid, 2007: 311)].

1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı ümumtürk mədəni düşüncəsinin təntənəsi, həm də onun sərhədlərinin cızıldığı bir məqam, elmi baxımdan əlamətdar bir hadisə idi. Hər nə qədər qurultayda səslənən fikir və təşəbbüslər türkologiyanın inkişafına yol açdı. Rejimin mədəni idarəçilik siyasətinin alətinə çevrilən qurultay Sovet ideologiyası çərçivəsi daxilində formalaşdırılmış və siyasi məqsədlərlə yönləndirilmiş bir tədbir idi. Azərbaycanın sovetləşdirilməsindən sonra əsərlərində Türk ellərinin ismi Turan kimi keçən, qəhrəmanları türkcə danışan Hüseyn Cavidin Turan ideologiyası da zavala uğradılsa da, o, Türkçülük, Turançılıq məfkurəsini "tarixi mövzulara sığınaraq" yaradıcılığında əks etdirdi.

Hüseyn Cavid yaradıcılığında türk tarixi.

"Səyavuş" və "Xəyyam"da Türk tarixinin müxtəlif dövrlərini əks etdirən Cavid əfəndi, "Səyavuş"da hadisələri miladdan öncəki 624-ilinə götürməklə əsərin timsalında özünün ən qədim Türk tarixinə istinad edən əsərini yaratdı" [Turan, 2010: 208]. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Topal Teymur", "Peyğəmbər", "İblis" və "Səyavuş" pyeslərini təhlil edərkən

Cavidin sovet cəmiyyətində tarixə sığınmasını günün həqiqətini deyə bilməsi [Rəsulzadə, 1990: 35-36] kimi dəyərləndirmişdir.

Yetər çıldırdınız, hökumət!- deyə,
Evləri yıqdınız, adalət!- deyə.
Söylə, öyündüyün ədalət bumu?
Hökumət dediyin rəzalət bumu? [Cavid, 2007: 251]

Bu sözləri birbaşa yaşadığı dövrün sarayına *"süngü üstündə dayanan hökümətə"* Stalin hökümətinə ünvanlanıb. Türk tarixinin və cəmiyyətinin daha qədim dövrünə müraciət etmiş şairin "Səyavuş" əsərini milli yaddaşın oyandırılması naminə verdiyi böyük savaşı, Milli istiqlal ideologiyasının təbliğatı kimi dəyərləndirmək olar [Turan, 2010: 208].

Ədibin, "Səyavuş" əsəri bir növi M.Ə.Rəsulzadənin "Əsrimizin Səyavuşu" siyasi fəlsəfi əsərinin bədii dildə ifadəsidir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin milli ideologiyasının mahiyyətini əks etdirən "Əsrimizin Səyavuşu" əsərində Fars şairi Firdovsinin "Şahnamə"sini oxuyan və paralellər apararaq Firdovsinin qəhrəmanı Səyavuşun həyatını Azərbaycan Cümhuriyyətinə bənzədən Rəsulzadənin qənaətlərinə görə, İranla Turan arasında qalan Səyavuşla, Rusiya və İran arasında bölüşdürülə bilməyən Azərbaycan eyni taleyi yaşayır. Əsərdə Firdovsinin Səyavuşundan fərqli olaraq Rəsulzadənin Azərbaycan Cümhuriyyəti adlı idealının bir gün azadlığa qovuşacağının həssaslıqla vurğulanmasıdır. Azərbaycan xalqının bir millət kimi şəkillənməsində əsas rolun türklərə məxsus olmasına zərrə qədər şübhə etməyən Rəsulzadənin fikrincə, onların öndərliyi ilə Turanın mərkəzində Azərbaycan adlı bir ölkə yaranmışdır ki, yeni Turanın açarları ondadır. Yeni Azərbaycan Türk ocağı, əski Türk yurdudu [Rəsulzadə, 1990: 61]. Cavid də, Rəsulzadə kimi Türk qəhrəmanı – Səyavuşun ölümünü, yəni Azərbaycanıın Rusiya tərəfindən işgalını Turan üçün zərbə hesab etmiş, Turan elinin vəziri Piranın dilindən belə demşdir: *"Saqın, öylə şanlı bir gəncə qıymaq. Qəlbindən yaralar bütün dünyanı. Anıldıkca ağlar koyar Turanı"* [Cavid, 2007: 289]. M.Ə.Rəsulzadə və Cavd əfəndinin fikrincə, Səyavuşun mücadiləsi Azərbaycanın mücadiləsi millilik və müstəqillik uğrunda mübarizədir [Rəsulzadə, 1990: 62]. Şairin əsərdə verdiyi mesaj bu idi: Türk-Turan birliyi gerçəkləşsə, heç bir millət ona üstün gələ bilməz. Bu səbəbdən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: *"Cavidin "Səyavuş"unda dərin mənalı fəlsəfi fikirlər vardır"* [Turan, 2010: 62]. Şübhəsiz, bu fikirlərin başında Turan ölkəsinin yaşadılması dayanırdı.

XX əsrin əvvəllərində, rusların vətənimizi işğal etdiyi bir dövrdə filosof şairin "Xəyyam"ıyla bir çox tarixi şəhsiyyətlər: Xəyyam, Alp Arslan, Nizamül-mülk, Məlikşah, Həsan Sabbah və s. Azərbaycan ədəbiyyatına qədəm qoyurdu. Millət öz faciəsini yaşadığı qorxunc, Allahsız, Peyğəmbərsiz sovetlər cəmiyyətində Cavid əfəndi ölümü gözə alaraq bolşeviklərə Peyğəmbəri, İslamı, Türkü, Turanı anladırdı: *"Oğlum, sən bir baba yiğitsən. Sən bir Türk oğlusun, mərd oğul öz kökünü unutmaz. Ər oğlu ər ol. Sözlərimi unutma! Heysiyyətli bir baba yiğit, nə oynar, nə gülər, nə də ağlar, çünki oynamaq cingənələrin işidir, gülmək çocuqların payıdır, ağlamaq da dul qadınlara yaraşır. Bir Türk, çadırda doğar, savaşda ölər"* [Cavid, 2007: 85]. Cavid əfəndi üçün bir millətin kökündən qopması o millətin "uçuruma yaqlaşması" yox olmasıdır.

Türkün kökündən qopmasından əndişələnən şair, böyük uzaqgörənliklə "İxtiyar bir türkün vəsiyyəti" şeirində Türk milləti üçün istəklərini dilə gətirir: *"Bir millətin tarixidir, kökü, yurdu, yuvası,/Tarixiniz baş ucundan hərgiz, əksik olmasın"* [Cavid, 2007: 85]. *"Cavid əfəndi, Oğuz-Türk xalqlarının birliyini, həmrəyliyini bir ideologiya kimi irəli sürərkən bu xalqların tarixi köklərini, mənşə bağlılığını, keçmiş qəhrəmanlıq səyfələrindəki müştərəkliyi ön plana çəkirdi"* [Əsgərzadə, 2005: 11]. Azərbaycan səhnəsinə türkün qəhrəmanlarını, tarixi şəxsiyyətlərini, Türkcə danışan obrazları çıxarmaqla bu ideologiyaya xidmət edirdi.

Onun Türkcə danışan cocuq qəhrəmanları: Gülbahar Ənvər və başqaları yalnız türkcə danışmaqla deyil, düşüncə etibarı ilə Türk idi:

-Quzum, yavrum! Adın nədir?

-Gülbahar.

-Pəki, sənin annən, baban varmı?

-Var.

-Nasıl, zənginmidir baban?

-Əvət, zəngin, bəyzade...

-Öylə isə, geydiyin geyim neçin böyle sadə?

-Yoqmu sənin incilərin, altın bilərziklərin?

-Söylə, yavrum! Hiç sıqılma...

-Var əfəndim, var... lakin

-Öyrətmənim hər gün söylər, onların yoq qiyməti,

-Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir zinəti.

-Çoq doğru söz... Bu dünyada sənin ən çoq sevdiyin

-Kimdir, quzum, söylərmisin?

-Ən çoq sevdiyim ilkin

-O Allah ki, yeri-göyü, insanları xəlq eylər.

-Sonra kimlər?

-Sonra O`nun göndərdiyi elçilər.

-Başqa sevdiklərin nasıl, yoqmu?

-Var...

-Kimdir onlar?

-Anam, babam, öyrətmənim, bir də bütün insanlar... [Cavid, 2007: 58-59].

Şairin sadə məktəblinin saf mənəviyyatı, təmiz və pak duyğularının dioloq şəklində yüksək sənətkarlıqla təqdim edilən Gülbahar obrazı, bilgili, təvazökar, imanlı bir türk qızıdır. Zinəti bilgi və təmizliktir. Allahı bilir, "onun göndərdiyi elçiləri", "annə babası"nı və bütün insanları sevir. Düşüncə etibarı ilə əsl bir türk qızı olan Gülbahar bu xarakterinə görə qəbul olunmur. Şeirin dərsliklərə salınmasına etiraz edilir, dərslikdən çıxarılması tələb olunur. Yazıçı və tərcüməçi Mikayıl Rzaquluzadə "Hüseyn Cavidin "Qız məktəbində" şeirinin çocuk ədəbiyyatı və qiraət kitablarına salınmasını narazılıqla qarşılamış, "Maarif işçisi" dərgisinin 10-cu sayında "Çocuk ədəbiyyatı və qiraət" adlı məqaləsində şeirin kitablardan çıxarılması haqqında məsələ qaldırmışdı. *"...Bu kimi yazılar çocuqlar için yazılan kitablardan çıxarılmalı, əvəzində bu günün zehniyyətinə görə əsərlər qoyulmalıdır..."* [Məmmədli, 1982: 205-206].

"Təbii ki, bolşeviklərin qurduğu Allahsızlar cəmiyyətində Gülbahar "günün zehniyyət"ini əks etdirmirdi. Onlara Allahı, Peyğəmbəri, annə-babanı sevən çocuqlar gərək deyildi. Dahası da Allahın, Peyğəmbərin unudulmasını, Allahın da, Peyğəmbərin də yerini Stalinin qoyulduğu imansızlar cəmiyyətinə dininə, millətinə, dilinə sadıq Gülbahar gərək deyildi. Mütəfəkkir Cavidin Gülbaharı sonralar sovetlər dönəmində yaranmış "babası Lenin, vətəni keçmiş SSRİ, dinsiz-ateist "pioner" obrazının alternativi idi. Bu şeirin güclü tənqidə məruz qalmasına səbəb idi. Şeirə mənfi münasibət uzun zaman, hatta Cavid əfəndinin "bəraət"indən sonra da davam etmişdir" [Asgerzade, 2015: 33-44].

"Bəllidir ki, Cavid əfəndi yenidən qurula bilməyib, yeniləşəməyib, gündən-günə çoxalan buqələmunlar kimi, dilini, üsulunu, üslubunu dəyişdirə bilməyib, daha doğrusu, yenidən qurulmaq istəməyib. Bolşeviklərə ayaq uydurmaq istəmədiyinə görə, nə yazıbsa, pusquda dayanan üzdəniraq tənqidçilər tərəfindən insafsızcasına hədəf alınıb. Onun yenidən qurula bilməməsi tənqidi çox məşqul edib" [Əsgərzadə, 2020: 58*]. "Bir neçə kəlmə də Cavidin yenidən qurulması barədə deməliyik. Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad deyildir. O, burjua məktəbini keçmiş böyük bir yazıçıdır. Onun özünün yenidən qurması nə qədər çətin olsa da hər halda müşahidə olunur. Onun "Ömər Xəyyam" əsərini götürəlim. Bu əsər müsabiqədə müka-fat almışdı. Bu Hüseyn Cavid üçün müəyyən dərəcədə yenidən qurulmalıdır. Cavid Azərbaycan şairdir. Lakin Azərbaycan həyatından çox az yazır. Neçə ildir ki, Azərbaycan xalqının xoşbəxt həyatı uğrunda gedən mübarizə, qadınlığın yüksəlişi haqqında yalnız bir sər; "Şəhla" yazmışdı, halbuki xalqımızın səadəti, mübarizəsi, xalqımızın yüksəlişi Hüseyn Cavid yaradıcılığında əks edilməlidir. Oktyabr inqilabının XX ildönümü gəlir. Cavid deyir ki, faşizm əleyhinə yeni əsər yazmışdır. O, bu əsərində ölkəmizin tələbini nə dərəcədə ifadə edə bilmişdir? Hər halda onun yaradıcılığı haqqında tənqidimiz olduqca zəif və dayazdır. Onun yeni əsəri haqqında ciddi məqalə yoxdur. Bu isə bizim nöqsanımızdır. Dəyişmək, yenidən qurulmaq naminə faşizm əleyhinə əsər yazdığını bəyan etsə də, Cavid bu əsəri ortaya çıxarmaq, yenidən qurulmuş kimi özünün təqdim etməyə ehtiyac duymur"* [Məmmədli, 1982: 290]. Əsər şairi həbs etmək üçün gələn NKVD əməkdaşları tərəfindən müsadirə edilib. Görünür, Cavid əfəndi özünü bu mənfurlardan qorumaq üçün müəyyən cəhdlər etsə də, "İblisin intiqamı" kimi bir əsər yazsa da, bunu ortaya çıxarmağa ürəyi əl verməyib [Əsgərzadə, 2020: 59].

Akademik R.Hüseynov "Əbədi Cavid" əsərində yazır: *"Natanış XXI əsr gəldi"* [Hüseynov, 2007: 501]. Cavid əfəndi üçün də bolşeviklər və onların özləri ilə gətirdikləri, millətə ekspansiya etmək istədikləri *"natanış idi, yad idi"*. Düşüncədə, sənətdə, inanc və milli mübarizədə özünəməxsus təfəkkür üfüqünə sahib olan Cavid əfəndi sənətə, ədəbiyyata xidmət edirdi, rejimə yox. Bolşeviklərin *"ölülərin belə yuxusunu pozduğu"* o qorxunc illərdə belə o, *"sənətkar vicdanına xəyanət etməyib"*, dönəm şairi olmayıb, inadla böyük ədəbiyyat yaradıb.

Ümumiyyətlə, Cavid əfəndinin istər şeirlərində, istər teatr əsərlərində yaratdığı silsilə obrazlar və ideoloji sistemi Türklük nəzəriyyəsinin, Milli İdeologiyanın bütün tərəflərini əks etdirir. Millilik, Türklük, Turancılık anlayışını anlamaq üçün onun yazdıqlarını misra-misra, obraz-obraz analiz etmək yetərlidir. Çünki Cavid əfəndi, *"yalnız filosof şair-dramaturq deyil, böyük nəzəriyyəçidir, ideoloqdur"* [Hüseynov, 2007: 17]. Onun yaradıcılığında Türk dünyasının onurga sütünu sayıla biləcək Türk-islam tarixi, türk fəlsəfəsi, Türk dili və Turan ideolgiyası bir bütündür, tamdır. Doğulduğu, böyüdüyü, təhsil aldığə mühitlərin ən mükkəmməllərini mənimsəyən Cavid əfəndi milli əxlaqi və bəşəri duyguların təcəsümü olan yaradıcılığı ilə ən çətin zamanımızda milli mənəvi dəyərlərimizi yad ünsürlərdən qorumağı, gələcək nəsillərə ötürməyi həyatı bahasına olsa da bacarmışdı. Cavid əfəndi milli dəyərlər silsiləsinə daxil olan muazzam əsərləri və böyük şəxsiyyəti ilə uzun illərdir insanlara bələdçilik etməkdə, Türk, Turan və Türk dili sevgisi aşılamaqda, doğru yol göstərməkdədir

[Əsgərzadə, 2020: 63]. Türkçülük məfkurəsinin yarandığı mücadilə və tətbiqi və bu məfkurəyə qarşı total hücuma keçilən dövrlərdə belə öz amalından dönməyən Hüseyn Cavid ömrünün sonuna qədər Türkçülük və Turançılıq məfkurəsinə sadiq qalmış, *"Sovet dövründə, hətta "Türk" sözünün belə xatırlanmasının qadağan olunduğu bir dövrdə, qorxmadan və tərəddüd etmədən rusların qarşısında "Mən türkəm", deyərək türklüyün varlığına xidmət etmiş, türklüyü ruslara qarşı bayraq kimi qaldırmışdır"* [Əsgərzadə, 2021: 115]. Onun ədəbiyyatın dili ilə yaratdıqları dünən olduğu kimi, bu gün də Milli ideologiyaya xidmət etməkdədir. Yaradıcılığında Türk dünyasının onurga sütünu sayıla biləcək Türk tarixi, Türk fəlsəfəsi, Türk dili və Turan ideolgiyası bir bütündür, tamdır. O, milli əxlaqi və bəşəri duyguların təcəsümü olan yaradıcılığı ilə ən çətin zamanımızda milli mənəvi dəyərlərimizi yad ünsürlərdən qorumağı, gələcək nəsillərə ötürməyi həyatı bahasına olsa da bacarmışdı. Türkçü, Turançı Hüseyn Cavid əfəndi, böyük şair, böyük şəxsiyyət, eyni zamanda ərdəm örnəyi, Azərbaycan ədəbiyyatının vicdanıdır.

Nəticə

Hüseyn Cavidin həyatı, yaradıcılığı və məfkurəvi mübarizəsinin təhlili göstərir ki, o, yalnız dramaturq və şair deyil, eyni zamanda XX əsr Türk dünyasının ən böyük nəzəriyyəçi və ideoloqlarından biridir. Müəllifin Naxçıvan, Təbriz və İstanbul təhsil mühitlərində formalaşan dünyagörüşü onun bütün fəaliyyəti boyunca milli ruha, türkçülüyə və Turan birliyinə sarsılmaz sədaqətini şərtləndirmişdir. Sovet ideoloji maşınının milli təfəkkürü, dili və tarixi yaddaşı sıxışdırdığı bir şəraitdə Cavid əfəndi bədii yaradıcılığını bir müqavimət vasitəsinə çevirmişdir. Ədib "Topal Teymur", "Səyavuş" və "Xəyyam" kimi əsərlərində Türk tarixinin şanlı səhifələrinə və ulu qəhrəmanlarına sığınaraq, sovet rejiminin yaratmaq istədiyi köksüz, dinsiz və milli kimlikdən uzaqlaşdırılmış cəmiyyət modelinə qarşı alternatividir ortaya qoymuşdur. O, "Ortak Türk dili" ideyasına sadiq qalaraq İstanbul türkcəsinə uyğun üslubu ilə Türk xalqlarının dildə və fikirdə birliyi uğrunda mübarizə aparmış, 1926-cı il Bakı Birinci Türkoloji Qurultayında da bu idealların fəal təbliğatçısı kimi çıxış etmişdir. Rejimin bütün təzyiqlərinə və yenidən qurulmaq tələblərinə baxmayaraq, öz sənətkar vicdanına xəyanət etməyən ədib *"Mən türkəm, mən turançıyam"* mövqeyindən geri çəkilməmiş və bu amalı uğrunda Sibirə sürgün edilərək fədakarlıq göstərmişdir. İllər sonra ümummilli lider Heydər Əliyevin cəsarətli qərarı ilə nəşinin vətənə gətirilməsi Cavidin sovet ideologiyası üzərindəki mənəvi və məfkurəvi qələbəsinin tarixi təsdiqi olmuşdur. Hüseyn Cavidin ideoloji irsi bu gün də müstəqil Azərbaycanın milli ideologiyasına, Türk birliyinin möhkəmlənməsinə və gələcək nəsillərə milli-mənəvi dəyərlərin aşılanmasına xidmət edən tükənməz bir mənbə olaraq qalmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

ƏSGƏRZADƏ, L. (2015a). Hüseyn Cavidin yaradıcılığında Türkçe konuşan çocuklar. *II. Uluslararası Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 39–46). İstanbul.

ƏSGƏRZADƏ, L. (2015b). *Hüseyn Cavid: Mühiti və müasirləri*. Bakı: AFPoligrAF.

ƏSGƏRZADƏ, L. (2020). Mühit, sənətkar, zaman üçbucağında Hüseyn Cavid. *Türk Dünyası*, 1(1), s. 53–63.

ƏSGƏRZADƏ, L. (2021). XIX yüzyıl ortak Türk dili çalışmalarında Azerbaycan (Hüseyin Cavid yaratıcılığında Türkçe). *XIII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 115). Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi.

ƏSGƏRZADƏ, L. (2023). Birinci Türkoloji Konferansı ve Türkolojinin güncel sorunları. *II. Uluslararası Türkiyat Kongresi (29-31 Ekim, Çankırı) Bildiri Tam Metin Kitabı* içinde (s. 395–406). Çankırı.
CAVİD, H. (2007a). *Əsərləri* (Beş cilddə, I c.). Bakı: Elm.
CAVİD, H. (2007b). *Əsərləri* (Beş cilddə, II c.). Bakı: Elm.
CAVİD, H. (2007c). *Əsərləri* (Beş cilddə, III c.). Bakı: Elm.
CAVİD, H. (2007d). *Əsərləri* (Beş cilddə, IV c.). Bakı: Elm.
CAVİD, H. (2007e). *Əsərləri* (Beş cilddə, V c.). Bakı: Elm.
HÜSEYNOV, R. (2007). *Əbədi Cavid*. Bakı: Nurlan.
MƏMMƏDLİ, Q. (1982). *Cavid – ömrü boyu: Həyat və yaradıcılıq salnaməsi*. Bakı: Yazıçı.
RƏSULZADƏ, M. Ə. (1990). *Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı*. Bakı.
TURAN, A. (2009). Hüseyn Cavidin dildə birlik idealı. *Turansam*, (1), s. 125–135.
TURAN, A. (2010). *Cavidnamə*. Bakı: Elm.
TURAN, A. (2022). Alp Ər Tonqa – Turanın qurucusu. *Ədəbiyyat qəzeti*, 9 iyul 2022, s. 2–4.

AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ İNTERMEDİAL ASPEKT: EKFRASİS

Mətanət VAHİD
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
"Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

ORCID İD: 0009-0006-5594-4529

vahidovametanet@gmail.com

ÖZƏT

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda intermediallıq anlayışı mədəniyyətlərarası diffuziya və sənətlərarası dialoq kontekstində xüsusi aktuallıq qazanır. İntertekstuallıqla yanaşı, müxtəlif sənət növlərinin bir-biri ilə kəsişməsi nəticəsində formalaşan intermedial münasibətlər ədəbi mətnin poetikasını zənginləşdirir. Bu münasibətlərin ən məhsuldar sahələrindən biri ekfrasisdir; burada təsviri sənət kodu ədəbi mətndə müxtəlif funksional səviyyələrdə iştirak edir. Ekfrasis nəinki real rəsmin mətnə köçürülməsi, həm də vizual təfəkkürün və semiotik sistemlərin qarşılıqlı fəaliyyətidir. Məqalə Azərbaycan nəsrində intermedial aspektlərin təzahürünü iki müəllifin – Elçinin "Qatar. Pikasso. Latur. 1968" və Ümid Nəccarinin rəng poetikası üzərində qurulan hekayələrinin materialı əsasında araşdırır. Elçinin hekayəsində ekfrasis mətn daxilində "mətn içində rəsm" formasında gerçəkləşərək qəhrəmanların mənəvi durumunun açılmasına xidmət edir. Hekayənin əsas prizmalarından biri insanın özünə aşıladığı tənhalıq və bunun doğurduğu ünsiyyət problemidir. Pikasso və Laturun rəsmlərinə aparılan göndərmələr həm süjetin inkişafına, həm də qəhrəmanların daxili portretinin formalaşmasına yönəlir. Pikassonun "Kasıbların süfrəsi" əsəri ilə bağlı yaradılan yeni tarixçə, eyni zamanda Laturun Müqəddəs Sebastyan motivinin hekayə daxilində transformasiyası alternativ reallıq yaradır və sənət-gerçəklik sərhədinin hərəkətliliyini göstərir. Beləliklə, ekfrasis burada həm struktur, həm də məzmun səviyyəsində funksionaldır. Ümid Nəccarinin hekayələrində intermediallıq əsasən rəng kodları vasitəsilə təzahür edir. "Bir cüt çəhrayı rəngi", "Maviliklərin Müsyösü", "Sarı cənnət" kimi mətnlərdə rənglər emosional-ekspressiv yük daşıyır və müəllifin estetik axtarışlarının əsas istiqamətinə çevrilir. Hər iki müəllifin mətnlərində intermediallıq ədəbi planda həm strukturlaşdırıcı, həm də estetik funksiya daşıyır. Nəticə etibarilə, çağdaş Azərbaycan nəsri intermedial əlaqələr vasitəsilə sənət növləri arasında dialoqu genişləndirir, vizual və verbal kodların sintezini aktual estetik prinsip kimi təqdim edir.

Açar sözlər: İntermediallıq; Ekfrasis; Azərbaycan nəsri; Vizual poetika; Rəng semantikası.

ABSTRACT

In contemporary literary studies, the concept of intermediality acquires particular relevance within the context of intercultural diffusion and inter-art dialogue. Along with intertextuality, intermedial relationships formed as a result of the intersection between various art forms enrich the poetics of the literary text. One of the most productive areas of these relationships is ekphrasis, wherein the visual art code participates in the literary text at various functional levels. Ekphrasis is not merely the transposition of a real painting into text, but also the interaction of visual thinking and semiotic systems. This article examines the manifestation of intermedial aspects in Azerbaijani prose through the works of two authors: Elchin's "Train. Picasso. La Tour. 1968" and Umid Najar's short stories built upon the poetics of color. In Elchin's story, ekphrasis materializes in the form of a "painting within a text," serving to reveal the spiritual state of the characters. One of the core prisms of the story is the self-imposed loneliness of the human being and the resulting communication breakdown. References to the paintings of Picasso and La Tour aim at both advancing the

plot and shaping the internal portraits of the characters. The new backstory created around Picasso's "The Frugal Repast," alongside the transformation of La Tour's St. Sebastian motif within the story, constructs an alternative reality and demonstrates the fluidity of the boundary between art and reality. Thus, ekphrasis operates here functionally at both structural and content levels. In Umid Najar's short stories, intermediality mainly manifests through color codes. In texts such as "A Pair of Pink Colors," "Monsieur of the Blues," and "Yellow Paradise," colors carry an emotional-expressive weight and become the main vector of the author's aesthetic quests. In the texts of both authors, intermediality plays both a structural and an aesthetic role on the literary plane. Consequently, contemporary Azerbaijani prose expands the dialogue among art forms through intermedial connections, presenting the synthesis of visual and verbal codes as an active aesthetic principle.

Keywords: Intermediality; Ekphrasis; Azerbaijani prose; Visual poetics; Color semantics.

Giriş

Ədəbiyyatın dialoji xarakterə malik olma imkanları hər şeydən öncə, mədəniyyətlərarası diffuziya, intertekstuallıq və intermediallıq vasitəsilə əks olunur. Qloballaşma prosesinin aktuallığı bu fenomenlərin öyrənilməsini də gündəmə gətirir. Mədəni diffuziya əlaqədə olan müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birinə müdaxilə prosesi və nəticəsi kimi müəyyənləşirsə, intermediallıq mexanizminin funksionallığı və prosesuallığı sənətlərarası dialoqu əks etdirir.

Postmodern mədəniyyət müxtəlif sənət sahələri arasındakı sərhədləri dağıdır, nəticədə, ekfrasis anlayışının da öyrənildiyi intermediallıq meydana çıxır. Dar mənada ekfrasis – vəzifəsi narrativi tamamlamaq, bəzən isə ona qarşı durmaq olan antinarrativ üsuldur. İntermediallığın tədqiqatçıları ədəbiyyat və plastik sənətlər arasında əsasən 3 əlaqə tipinin mövcudluğunu qeyd edirlər: kombinasiya, inteqrasiya və ekfrasisin ən çox aid olunduğu transformasiya. Ekfrasisi yalnız təsviri sənət kodunun ədəbiyyata köçürülməsi kimi qəbul etmək yanlışdır, bu iki sənət sahəsi arasındakı əlaqələrin miqyası çoxtərəflidir və çözülməsi oxucudan hər iki sənətin, ən azı, simvolik, semiotik sahəsinə bələdlik tələb edir.

Ekfrasis mətndə təkcə təsvir vasitəsi yox, həm də dilin öz imkanlarından müxtəlif səviyyələrdə yararlandığı "estetik laboratoriya"ya rolunu daşıyır. Azərbaycan nəsrində rəsm əsərləri mətni "interaktiv sənət qalereyasına" çevirərək oxucunu narrativin içindən çıxarıb böyük tablonun qarşısına gəririr, oxucu həm də izləyə bilir, söz "məlumat ötürücüsü" funskyiasını aşıb, rənglərin intensivliyinə qarışır.

Sənətlərin sintezi biri digərini tamamlamaq, haqqında daha geniş məlumata malik olmaqda yardımçı funksiya daşıdığı halda, intermediallığın əsasında mətn poetikasının zənginləşməsi prinsipi dayanır. Vizual və verbal sənət sintezinin ən geniş yayılmış növlərindən olan ekfrasis (geniş mənada, əllə yaradılan sənət növünün sözlə rəsmi) təsviri sənətin bədii ədəbiyyatla intermedial əlaqəsidir. Elçinin "Qatar. Pikasso. Latur. 1968" hekayəsində məhz bu əlaqəni izləmək imkanımız var.

Xalq yazıçısı Elçinin bədii üslubuna klassik düşüncədən müxtəlif modernist axınlaradək ədəbi elementlərin sintezi xasdır. Əlli səkkiz il əvvəl yazdığı "Qatar. Pikasso. Latur. 1968" hekayəsi müəllifin yaradıcı axtarışlarının nəticəsi olaraq yeni, konstruktiv metodla ərsəyə gəlmiş mətndir. Bu hekayədə, əksər tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, insanın mənəvi tənhalığı mövzusu qabardılır. Onu həm də emosiyalardan qaçış, sənətə estetik baxış və birinin vasitəsilə digər sənət növünə keçid kimi dəyərləndirsək, intermediallıq əlaqələri baxımından təhlilə cəlb etmək lazım gələr.

Hekayənin hər iki obrazı öz tənhalığını duyan, lakin mahiyyətini dərk edə bilmədiyi üçün ondan qurtulmağa can atmayan, ətrafın onu anlamayacağından əmin olub uydurduğu tənhalığını "əzizləyən", sirrini sevən obrazlar olaraq diqqəti çəkir. Hər birinin özündə

fərqlilik hesab etdiyi xüsusiyyət öz düşüncəsinə görə, onun dəyərini artıran, fövqə qaldıran cəhətləridir. İkisi də özünü fikrən təcrid edərək "mən və başqaları" düşüncəsiylə kimsə tərəfindən anlaşılmayacağından əmindir *("İnsanı başa düşəcək yeganə adam – o özüdür")*. Bu prizmadan yanaşıldıqda hekayədə insanın mənəvi tənhalığından daha çox, özünə bu tənhalığı aşılaması nəticəsində yaranan ünsiyyət probleminin qabardıldığını görə bilərik.

İntuisiyalarına gərəyindən artıq etibar edən protoqonistn minik vasitəsindən istifadəsindəki seçimi də sadəcə hissiyyatına bağlıdır: *"Mən təyyarəyə minmirəm; ona görə yox ki, təyyarədən qorxuram, ona görə ki, təyyarədən bir ləzzət almıram – hərçənd ömründə təyyarəyə minməmişəm, amma bunu hiss edirəm"* [Elçin, 2019: 24]. Sonda şahid olacağımız kimi, hissiyyatı onu heç də hər zaman doğru yönləndirmir.

Obrazların əsl kimliyinin açılmasına xidmət edən intermedial kod ikisinin də sənətə olan münasibəti vasitəsilə üzə çıxır. Hekayənin kişi qəhrəmanı Məleykə xanımı adi bir meşşan hesab etsə də, Pablo Pikassonun qravürasını detallı şəkildə xatırlayan, Corc Laturun rəsminin reproduksiyasını alıb evində saxlayan bir insana ən azı bu bilglərinə görə münasibəti dəyişir. Beləcə, hekayənin iki tanış və tanış olduqları qədər də yad, uzaq qəhrəmanının xarakterinin açılmasına ekfrasis vasitəsilə nail olunur.

Kişi özü də səbəbini tam anlamadan hamıdan gizli saxladığı sirrini ilk dəfə ünsiyyətdə olduğu yol yoldaşına danışır. Özünün də etiraf etdiyi kimi, bəlkə də, məqsədi Məleykə xanımı heyrətləndirmək, yaxud onun onsuz da bu hadisəyə inanmayacağından, anlamayacağından əmin olmaq istəyidir.

Qeyd edək ki, mətndə ekfrasis real rəsmlər vasitəsilə olduğu kimi, xəyal məhsulu ilə də mümkündür. Elçin sözügedən hekayəsində oxucunu real sənət əsərlərinə yönləndirir; ədəbi allüziya birbaşa adresatların adlandırılması ilə baş tutur. Kişi Məleykə xanıma danışır ki, illər öncə aldığı P.Pikassonun "Kasıbların süfrəsi" qrafikasının reproduksiyasının bədbəxt əhvali-ruhiyyəsi bir anda sanki ilk dəfə görürmüş kimi diqqətini cəlb edir və bu görüntü daha onu tərk etmir, yatanda, yeyəndə, işləyəndə o rəsmdəki bədbəxtlik onu izləyir. Bu rəsmə münasibəti ətrafına qarşı duyarsız davranan, heç kimlə maraqlanmayan, başqalarının onu anlamaycağından əmin olan bir ziyalının həqiqi xarakterologiyasını verir.

Pikassonun qravürasından çıxıb gəlmiş Etyen Rasnyor acılarını onunla paylaşır: *"Müsyö, gecə vaxtı istirahətinizi pozduğuma görə, bəlkə də qəzəblənirsiniz, lakin... lakin mənim başqa əlacım yox idi... Mənim üçün Terezasız həyat yoxdur, müsyö... Mən onsuz yaşaya bilmərəm, o isə məndən ayrılır, qeyri-iradi ayrılır... O hələlik cismən mənimlə olsa da, mənən uzaqlaşır, tamam... Bizim güzəranımız onu məndən ayırır, müsyö. Ancaq, xahiş edirəm, məni düzgün başa düşəsiniz və Tereza barədə pis fikirdə olmayasınız. O bezib, başa düşürsünüzmü, artıq hər şeyə biganə olub, onda həvəs ölüb, ölüb, ya da ölməkdədir..."* [Elçin, 2019: 29]

Təxəyyül sərhədsizliyi əsasında ərsəyə gələn bu hekayəni gerçəkliyin sürreal ifadəsi də hesab etmək olar, reallığın estetik müxalifliyi də. Etyenin rəsmdən çıxıb onun qapısına gəlmə səbəbi kişinin öz əzablarıdır. Başqa sözlə, bu gecə qonağı rəsmdən deyil, insanın öz şüuraltısından qopub gəlmiş biridir.

Hekayə mətninin içərisində Pikassonun əslində real olan rəsm əsərinin tarixçəsi yazılır, uydurulur. Hər bir tamaşaçı eyni rəsmə baxıb obrazların taleyi ilə bağlı ən müxtəlif düşüncə və qənaətlərə gələ bilər. Elçin Etyen Rasnyor adı verdiyi rəsmdən gələn qəhrəman üçün belə bir tarixçə yazır: *"Hər şeyi sizə ardıcıl söyləyim. Biz, yəni mənimlə Tereza müsyö Pikasso ilə Medrano sirkində tanış olmuşuq. Mən canbazam, daha doğrusu, canbaz idim... – O sol əlini qaldırıb nifrətlə qoluna baxdı. – Lənətə gəlmiş bu qolum sındı, canbazlığım da bununla qurtarıb getdi. Siz mənim bu əyri qolumu görməmisiniz, müsyö Pikasso bu qolumu Terezanın çiyninə qoyub. – Etyen Rasnyor keçən günləri xatırlayırmış kimi gülümsündü, sonra gözlərini qoluna zilləyib bir neçə an susdu"* [Elçin, 2019: 28]. Mətndə ekfrasis dəyişimə uğrayır; müəllifin əsas məqsədi obrazlarının mənəvi dünyagörüşü onun yenilənmiş versiyası

vasitəsilə ortaya çıxır və beləcə, əsas funksiya yerinə yetirilmiş olur. Pikassonun detallarla zəngin olsa da, rəng palitrası baxımından kasad olan rəsmində qəhrəmanların kənara yönəlmiş baxışları elə bu rəngsizliklə həmahəngdir və ilk təəssüratda bəlkə də özü haqqında kifayət qədər məlumat vermirmiş kimi görünsə də, detallı izləmə tamaşaçını çoxqatlı interpretasiyalara yönləndirir. Hekayə bu variantlardan sadəcə birini təqdim edir.

Pikasso yaradıcılığının birinci "Mavi dövr"ünə aid edilən "Kasıbların süfrəsi" əsəri müəllifinin depressiya dövrünün məhsuludur. Rəssamın həmin dövrə aid bir neçə məşhur əsəri də ("Kor adamın səhər yeməyi", "Faciə", Ana və övladı" və s.) məhz depressiv əhvali-ruhiyyə aşılayır. Həmin vaxt Pikasso yaxın dostunun ölümündən sarsılmışdı və bu dönəmdə çəkdiyi əsərləri əsasən, yalnızlıq, ağrı, qorxu, günah kimi hisslər müşahidə edir. Dönəmin xarakterik əsəri olan "Kasıbların süfrəsi" qravürasında qadın və kişinin rəsmi yaxın plandan çəkilib, sanki ətraf aləm yoxdur, onlar bu tabloda təcrid olunublar, kafedəki digər müştərilərlə birgə, onlara nəzərən rəsm edilməyiblər. Eyni ağrı motivini hekayədə adı çəkilən ikinci rəsm əsərində də izləyirik.

Laturun rəsmi ilə bağlı ekfrasis polisemikdir; çünki qədimdən mövcud olan bir rəvayət əsasında çəkilib. Mətn içindəki vizual "mətn" vasitəsilə yeni bir mətnə allyuziya edilir və intertekstuallıq çoxqatlı xarakter alır. Bu halda "intermedial sahə"nin genişlənməsi, artması ikili kodlaşma prosesi baş verir.

XVII əsr rəssamı Corc de Latura məxsus bu rəsm əsərinin qəhrəmanı 3-cü əsrdə yaşamış romalı legioner Müqəddəs Sebastyandır – inancına görə imperator onun şəhər kənarında ağaca bağlanaraq oxlarla atəş edilməsinə əmr vermişdir. Rəvayətə görə, Sebastyan çoxlu sayda oxla yaralansa da, heç biri həyati əhəmiyyətli orqanları zədələmədiyindən sağ qalır. Cəlladlar artıq onun öldüyünü düşünüb çıxıb gedirlər və İrina adlı dul qadın Müqəddəs Sebastyanı basdırmaq üçün gəldiyi zaman sağ olduğunu görüb oxları çıxararaq onu xilas edir. Laturun çəkdiyi tabloda isə bu qədərini izləyə bilmirik: sadəcə 4 qadının yaralı Sebastyanın yanında olduğunu, İrinanın onun nəbzini yoxlayaraq həyat əlaməti aradığını görürük. Hekayəmizin qəhrəmanı Məleykə xanım reallıqdan çox da uzaq olmayan bu rəvayəti gerçəkləşdirir, tablodakı mənzərəni tamamlayır: oxu Sebastyanın köksündən çıxararaq onu xilas edir. Başqa sözlə, o, müqəddəs İrinaya "çevrilir."

Niyə Məleykə xanım məhz Müqəddəs Sebastyanın ağrısını azaltmaq üçün onun sinəsindəki oxu çıxarmaq qərarına gəlir? Çünki onu narahat edən rəsmdən duyduğu iztirab, Sebastyanın əzab içində "qeyri-təbii ölümü" idi, bir insanın (rəsmdə olsa belə) əzabını izləyə bilmirdi: *"Mən... mən dəhşət içində idim. Sebastyanın narahat bədəni, onun bu cür qeyri-təbii ölümü bircə an belə gözlərimin qabağından çəkilmirdi. Bir gecə mən... yerimdən qalxıb heç özüm də bilmədim ki, necə oldu əlimi həmin köçürtməyə atdım və Sebastyanın köksündəki oxu çəkib çıxartdım... İndi məndəki şəkildə Sebastyan o cür narahat deyil, bədəni də əzab içində qovrulmur, köksündəki oxun yeri də qalmayıb..."* [Elçin, 2019: 31] İndi Müqəddəs Sebastyanın əzablardan qurtulmuş yeganə rəsmi Məleykə xanımda var.

Kişinin xilas etdiyi xoşbəxt Etyen və Terezanın rəsmi də yalnız ondadır. *"Qeyri-iradi mizə yaxınlaşıb «Kasıbların süfrəsi»ni götürdüm və baxdım və... elə bil ürəyim dayandı. Etyen Rasnyor ilə Tereza dünyanın ən xoşbəxt adamıydı: qucaqlaşmışdılar. Gülürdülər, bir-birini sevirdilər və həmişə də sevəcəkdilər: qarşılarındakı süfrə elə bol idi ki, nə desən, varıydı – toyuqdan tutmuş əla şəraba kimi. Pikassonun bu rəsmi yalnız məndədir, mənim köhnə reproduksiyamdan başqa heç kimdə belə bir şəkil yoxdur. Bütün başqa köçürtmələrdə «Kasıbların süfrəsi» əslində olduğu kimidir. Mənim köçürtməm isə bir nüsxədir. Əslində bu, Pikassonun rəsmi deyil. Bu rəsmi bizim – mənim və Etyen Rasnyorun – gecə görüşü yaratmışdı..."* [Elçin, 2019: 30] Kişi Etyen və Terezanın xoşbəxtliyindən başqa, həm də özünün yaratdığı rəsmə sevinir. Burada o, bir yaradıcı Pikasso rəsminin yeni rəssamıdır, təxminən dörd yüz manatla başa gələn xoşbəxtliyin rəsmini çəkə bilib.

Onların hər ikisi xilasedici rolunda çıxış edir. İnsan ürəyində qəhrəmanlıq etmək, yaxşılıqlara səbəb olmaq arzusunun baş qaldırması təbiidir və onlar bu xəyalı rəsmlərin vasitəsilə "gerçəkləşdirirlər." Bu, yalnız tənhalıqdan sənət əsərləri ilə həmdəm olmanın nəticəsi deyil, həm də sənəti alternativ dünya olaraq qəbul edib, gerçəklərinə inanmaqdan doğan haldır.

Pikasso və Laturun rəsmlərindəki təsviri kod hekayənin yalnız süjet qatında reallaşmır, həmçinin mətnin strukturuna da nüfuz edir. Hekayə *"Sonra Məleykə xanımın əri yenə mənə elə baxdı ki, elə bil həm qorxudurdu məni, həm də yalvarırdı; həm də çox gülünc bir vəziyyətdə idi"* cümləsi ilə başlayır və oxucunu mətndə qarşılaşacağı situasiyaya, mətnə nüfuz edən ilk rəsmdə müəllifin Etyen Rasnyor adlandırdığı obrazın nigaranlığına, sevdiyi qadının onu tərk edə biləcəyi qorxusuna hazırlayır. Təbii ki, yalnız sonrakı oxu prosesində bu hazırlıq mərhələsinin fərqində olursan. Emosional-ekspressiv elementlərlə zəngin olan ilk ekfrasis (obrazların çarəsiz durumu, ümidsiz baxışları, süfrənin kasadlığı, bədbin əhval-ruhiyyə və s.) ümumi təəssüratı proqramlaşdıraraq oxucu ilə estetik distansiyanı qısaldır. Sanki burada predmetlər süjetdən daha əhəmiyyətlidir və mətndə gerçəkliyin özü yox, yalnız subyektiv obrazları iştirak edir. Hər iki rəsmdəki ab-hava, bədbin əhval-ruhiyyə, qaranlıq, rəngsizlik, çarəsizlik, tənhalıq... hekayə qəhrəmanlarının situasiyasına adekvatdır.

Hekayənin başlanğıcında Mirzə Cəlilin *"dünyada bu nigarançılıqdan pis bir şey yoxdur"* cümləsi ilə bir abzasda iki dəfə "Nigarançılıq" hekayəsinə allüziya edilməsi də nahaqdan deyil. Hekayənin qəhrəmanı olan kişi Pikasso rəsminin qəhrəmanını məhz nigaranlıqdan qadının onu tərk edəcəyi qorxusundan xilas edir.

Antik zamanlardan incəsənətin sözlə ifadəsinin metaforik forması olaraq mətnə daxil olan ekfrasis əksər hallarda ədəbi mətndəki podtekstin ifadəsinə yönəlik təzahür edir. Ekfrasis tətbiq olunduğu miqyasa görə tam, məhdud və sıfır dərəcəli olaraq dəyərləndirilə bilər. Yalnız rənglər vasitəsilə mətnə daxil olduqda isə ekfrasis təsviri sənətə bilavasitə bağlanmasa da, ona göndərmələr edir.

Rənglərin cazibəsindən əsərlərində sıx-sıx bəhrələnən yazar-kolorist Ümid Nəccarinin nəsrli-nəzmli bütün yaradıcılığında rənglər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, fəlsəfi-psixoloji müstəvidə mənalandırılır. Onun əsərlərində boyalar təsadüfi seçilmir, burada əsas mahiyyət rəng faktorunda saxlıdır, müəyyən emosional mənanın obrazlaşdırılmasına, konkret ideyanın ifadəsinə xidmət edir. Ü.Nəccarinin palitrasındakı çalarların müxtəlifliyi müəllifin yaradıcı manerasının evolyusyası ilə müəyyənləşdiyindən rənglərin poetikasının bütövlükdə ədəbi kontekstlə yanaşı, həm də ayrılıqda onun yaradıcılığı kontekstində dəyərləndirilməsini aktuallaşdırır.

Əsasən, romantizmdə geniş yayılmış obrazların daxili aləminə rəng çalarlarının emosional-ekspressiv imkanları ilə nüfuzetmə Ümidin də mətnlərində simvolik mahiyyətlidir. Burada boyalar xalis rəng olaraq deyil, daha çox qavrayışdakı mənalandırılmadan, alqılanmadan asılı simvol kimi təzahür edir.

Ümid Nəccarinin "Bir cüt çəhrayı rəngi" hekayəsinin qəhrəmanı mətnə sənət adamının marjinallığı ilə daxil olur: onun kimliyini tərk etmək üzrə olduğu evin yiyəsinin dilindən öyrənirik: *"Rəssam adamsan. Ruhun harda rahatsa, xəyalın harda dincdirsə, orda yaşa!"* [Nəccari, 2018: 12] Protoqonistin dilindən yazılan hekayədə məkanlar, onların necəliyi rənglərlə qiyaslanır. Eyvansız evdə həyatı qırmızı ilə qara rəngin qarışığında görən rəssamın yozumunda eyvanlı ev yasəmən rəngli sübh çağına bənzədilir. Bu, əslində bir bənzətmə deyil, o, bu rəngdə görür, belə hiss edir, bu rəng çalarları onun mənəvi-psixoloji durumunu əks etdirir.

Hekayədə sözlər ehtiyatla seçilir, çoxsözlülüyə yol verilmir. Dostlarının protoqonist haqqında dediyi "rəngini çaya tök, bəlkə rəngin dəyişə" sözündən onun "göyərdiyini" əhvalının pis olduğunu, sənətində uğursuzluq zolağına düşdüyünü hiss etmək olur. Onun

fikrincə, insanlar əhvalına, məşğuliyyətinə uyğun rənglərə düşürlər, məsələn, çox kitab oxuyanların boz rəngli olduğu kimi…

Rəssam hər gün qarşıdakı eyvana qonan bir cüt göy rəngli göyərçini çəhrayı "görür", sanır ki, quşlar bu rənglərindən bezardırlar, rəngli yağış arzusundadırlar. Yatdıqları üçün qımıldamayan quşların rəsmini rahatca tabloya əlavə edir, amma çəhrayı rəngdə. Gözlə görünəni "rəngləməklə" müəllif, əslində, görünməyəni insanın iç dünyasının "rəngini" bəlli edir. Beləcə, çəhrayı xoşbəxtliyin, sevincin rənginə çevrilərək, evin işığını artırır. Rəssam çəhrayı rəngin bəxş etdiyi enerjiyə o qədər dalır ki, əllərini rəngin içinə salıb yorğunluğundan, daha çox mənəvi sıxıntılarından qurtulmaq istəyir. Burada obrazın daxili dünyasına görmə ekvivalenti ilə nüfuz edildiyindən yalnız hər hansı rəngin mövcudluğu deyil, həmçinin çatışmazlığı və yoxluğu da semantik mahiyyət kəsb edir.

İnsanda peşəsi ilə əlaqədar görmə vərdişləri formalaşır: məsələn, bir müəllim, yazar gördüyü bütün mətnlərdə heç istəmədən yazı xətalarını beynində "redaktə edir", bir pinəçi insanlarla qarşılaşanda düşmən olduğundan deyil, işi ilə bağlı olduğu üçün ilk növbədə ayaqlara baxır; ətriyyatçı yanındakı adamların qoxusunu tanımağa vərdiş edir… Sözügedən hekayədə rəssam qarşıdakı binanın eyvanına baxarkən ilk növbədə düşən işıq zolağının yaratdığı rəng kölgələrinin fərqinə varır. "Bir cüt çəhrayı rəngi" hekayəsində sarı namüəyyənliyin rəngidir. Qarşı binadakı daim işığı yanan, eyvanına göyərçinlər qonan ev haqqında heç bir təsəvvürü olmayan rəssamın o barədə düşüncələrini həmişə sarı rəng müşayiət edir. Müəllifin dialektik dünyaduyumunda rənglər obrazların xarakteristikasının ən ifadəli vasitəsinə çevrilir.

Onca müddət qarşı binadakı eyvanla bağlı əhvalatlar uyduran rəssamın ümidi ev yiyəsinin cavabları ilə sarsılır. Hekayənin finalına doğru daha çox fərqinə varmaq mümkün olur ki, göy rəngin tamamilə əksinə olaraq, çəhrayı rəng Ümid Nəccarinin yozumunda arzunun, ümidin, gözləntilərin doğrulmasının, hüzurun, həyatın çaları, simvoludur. Mətnə ekfrasis tətbiq edən müəllif üçün obyektin mövcudluq və xarakteristikasını başqa bir obyektlə müqayisə fonunda təsdiqləmək vacibdir. Burada ekfrasis ayna effekti yaradır.

Ümidin hekayəsinə sonda tablo üzərində canlanan bir cüt göyərcin ruh arxetipi olaraq daxil olur, onların rəngini isə psixoloji vəziyyət şərtləndirir. Nəticədə ekfrasisin metapoetik funksiyası doğrulur, mətnin estetik mahiyyəti üzə çıxır.

Bəzən mətnlərdə ekfrasistik təsvir tablo səviyyəsində yox, yalnız rənglər səviyyəsində meydana çıxır, bu vasitə ilə hər hansı təsvirə allüziya da ola bilər. "Adım İbrahimdir" hekayəsində müxtəlif əşyaların necəliyindən bəhs edilərkən rənglərə vurğu edilir: İlahənin "ağappaq barmaqları", mavi gözləri, günəş kimi sarı geyimi, səhəri gün ağ geyimi, ağ çantası, qırmızı qızılgül və s. Rənglər bu mətnlərdə psixoloji proseslərin içdən kənar, xarici faktorlarda ifadəsi şəklində meydana çıxır. Müəllifin bədii düşüncə elementi kimi rəng subyektiv modallığın daşıyıcısına çevrilir, onun seçimlərinə əsasən obrazlara münasibəti müəyyənləşdirmək mümkün olur. "Adım İbrahimdir" hekayəsində olduğu kimi: burada İlahə ilə bağlı bütün təsvirlərdə işıq, pozitiv dominantlıq edir.

Xüsusən mavi rəng Ü.Nəccarinin ən çox müraciət etdiklərindəndir. Rənglərin immanent mənalandırılması həm də milli-mədəni yaddaşla bağlı məsələdir. *"Yəni hətta hamı tərəfindən eyni adla söylənilən bir rəng ayrı-ayrı etnosun etnik mədəniyyətində fərqli assosiasiyalar yarada bilər"* [Abdulla, 2004: 3]. Psixoloji və psixofizioloji tədqiqatlardan gəlinən qənaətlərə əsasən, rənglərin müxtəlif sənət sahələrində mənalandırılmasının formalaşmasında rəngin özünün deyil, onun insana təsirinin obyektiv xarakterinin aparıcı olduğunu demək olar. Müxtəlif müəlliflərin yozumunda fərqli anlamlar kəsb etsə də, mavi əksərən mənəvi təmizlik, ideala canatma, ruhaniyyət kimi müsbət mənalandırmalara açıq olub.

Ümid Nəccarinin yozumunda qara qaranlığın, kədərin, bədbəxtliyin ifadəçisi isə, mavilik xoşbəxt bir dünyadır, ümidlərin cücərdiyi məkandır, hüzur yuvasıdır, bəlkə də,

cənnətdir. “Maviliklərin Müsyösü” hekayəsi səhnədə son tamaşasında son rolunu oynayan dahi aktyorun – Fuad Poladovun xatirəsinə ithafdır. Fransız yazıçısı Erik-Emmanuel Şmittin “Müsyö İbrahim və Quran çiçəkləri” romanı əsasında səhnələşdirilən tamaşada hekayə müəllifini ən çox artıq mavi olmayan Mavi küçə səhnəni işıqlandıran mavi işıq cəlb edir, kədərdən, qaramatdan, sıxıntıdan mavi rəngə üz tutulur: *“– Mavi küçə gözəldir, mavi olmasa da!! Müsyö üzünü Momoya tutub bu cümləni deyəndə mən uzaq Parisin o Mavi küçəsində marketdə oturub fransızca müştəriləri salamlayırmış kimi hiss edirdim özümü. Mavi küçənin mavi olub-olmamasını dəqiq bilməsəm də, oranın qara rəngdən uzaq olduğuna əmin idim. Tamaşanın son səhnəsində Müsyö mavi işıq içində ölərkən Momo titrək əlləri ilə onun gözlərini bağlayır. Ola bilsin ki, Müsyö gözəgörünməzliyə qovuşmaq üçün məhz mavi işığa bürünməlidir”* [Nəccari, 2018: 15].

> *“Sarı cənnət” hekayəsinin qəhrəmanı ona lazım olmadığı halda, hər gün beşi bir manata limon satan qocadan beş limon alır, bir dolça sudan başqa heç nə olmayan soyuducusu dolub, limonlar yerə tökülənə qədər. Burada bir insanın başqa insan üçün edə bildiyi sadəcə onun satdığını almaq, ehtiyacını təmin etmək üçün vasitəçi olmaq cənnət həzzidir: “Evə çatar-çatmaz tez soyuducunun yanına getdim, qapısını açanda, limonların xoş ətri evə doldu. Cənnət qoxusu verirdi… dərindən nəfəs aldım ki, bu bihuşedici ətir ciyərlərimə dolsun!”* [Nəccari, 2017: 3]

Sözü gedən mətnlərdə konseptual xarakterə malik rəng əsas kateqoriyalardan biri olaraq məna yaradan paradiqma kimi müəllif fikrinin bütün səviyyələrdə reallaşmasına, onun etik və estetik idealının ifadəsinə xidmət edir. Rəng semantikası mətndə heç də hər zaman birbaşa ifadə vasitəsi ilə təzahür etmir, bəzən təsvir obyektinin immanent xüsusiyyəti olaraq mətnə daxil olur. Belə ki, “Maviliklərin müsyösü”ndəki mavi – işığın, “Bir cüt çəhrayı rəngi” hekayəsindəki çəhrayı – ümidin, “Sarı cənnət”dəki sarı – xeyirin ifadəçisi olaraq mətndə yer alır. Ekfrasis mövcud reallıq əsasında alternativ reallığı modelləşdirir. Müəllif müstəqim, məcazi, simvolik, metaforik, intertekstual mahiyyətli rəng adlarını başlıqlara çıxarmaqla mətnin dekodlaşdırılmasına yönəlik davranır. Etik, fəlsəfi, psixoloji aspektlərli cəmləşdirən ekfrasistik mətnlər Ü.Nəccarinin estetik axtarışlarının təzahürü olaraq meydana çıxır.

Nümunələrədn izlənildiyi qədər, ekfrasistik mətnlər oxucu üçün, bir növ, kodlaşdırılmış intellektual oyun xarakterinə malikdir. Müəllif oxucusunu tablonun çatışmayan hissələrini öz təxəyyülü ilə tamamlamağa, yəni mətni "rəngləməyə" sövq edir. Bu yanaşma nəsrimizdə vizual təfəkkürün dominantlığını artırır və ədəbiyyatı daha çoxmənalı, interpretasiyaya açıq bir sahəyə çevirir. Azərbaycan nəsri plastik sənətlərlə sintezdə özünün ənənəvi təsvir metodlarını yeniləyərək, daha universal və rəngarəng semiotik tutum qazanır.

Nəticə

Bədii ədəbiyyatın digər incəsənət növləri ilə sintezi və intermedial dialoqu mətnin estetik imkanlarını genişləndirən, onun semantik tutumunu dərinləşdirən mühüm faktor kimi çıxış edir. Təhlil olunan nümunələr Elçinin “Qatar. Pikasso. Latur. 1968” hekayəsi və Ümid Nəccarinin nəsri göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında ekfrasis və rəng poetikası sadə bir təsvir vasitəsi olmaqdan çıxaraq, obrazların daxili-psixoloji dünyasını, tənhalıq və sığınacaq axtarışlarını açan analitik alətə çevrilir.

Elçinin nəsrində P. Pikasso və C. de Laturun konkret rəsm əsərləri ilə qurulan intermedial əlaqə mətni çoxqatlı interpretasiyalara açır, oxucunu həm də vizual izləyiciyə çevirərək reallıqla xəyal arasındakı sərhədləri pozur. Ümid Nəccarinin yaradıcılığında isə ekfrasis daha çox rənglərin fəlsəfi-simvolik semantikası və rəng poetikası üzərində bərqərar

olur. Burada rənglər obrazların ovqatını, mənəvi evolyusiyasını və ekzistensial durumunu şərtləndirən konseptual paradiqma rolunu oynayır.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, vizual sənət kodlarının verbal müstəviyə keçirilməsi (ekfrasis) Azərbaycan nəsrinə yeni nəzəri-estetik vüsət qazandırır. Plastik sənətlərlə bu cür interaktiv sintez ənənəvi təhkiyə metodlarını yeniləyir, mətni "estetik laboratoriyaya" çevirir və oxucudan yalnız mətni oxumağı deyil, həm də onun visual və simvolik kodlarını çözməyi tələb edən müasir ədəbi təfəkkür modelini formalaşdırır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

ABDULLA, B. (2004). *"Kitabi-Dədə Qorqud"da rəng simvolikası*. Bakı: Çaşıoğlu.

ELÇİN. (2019). *Qırx beş: Seçilmiş hekayələr*. Bakı: Təhsil.

NƏCCARİ, Ü. (2017). Sarı cənnət. *Ədəbiyyat qəzeti*, 30 dekabr 2017, s. 3.

NƏCCARİ, Ü. (2018a). Bir cüt çəhrayı rəngi. *Ədəbiyyat qəzeti*, 27 yanvar 2018, s. 12–13.

NƏCCARİ, Ü. (2018b). Maviliklərin müsyösü: Fuad Poladovun əziz xatirəsinə ithaf olunur. *Ədəbiyyat qəzeti*, 9 iyun 2018, s. 15.

BAKIDAN DAŞKƏNDƏ UZANAN ORTAQ MƏFKURƏ VƏ 1926-CI IL TÜRKOLOJI QURULTAYI

Məlahət BABAYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU, Ədəbiyyat kafedrası

milababayeva@mail.ru

ÖZƏT

Bu məqalə Azərbaycan və Özbəkistan xalqları arasındakı tarixi, mədəni və intellektual əlaqələrin inkişaf dinamikasını, həmçinin hər iki millətin XX əsrdə qarşılaşdığı ortaq faciələri tədqiq edir. İki ölkə arasındakı mənəvi körpünün təməli XVII əsrdə Qarabağda doğulub Səmərqənd və Buxara elmi mühitində "Böyük axund" kimi tanınan, İbn Sina fəlsəfəsinin mahir şərhçisi Yusif Məhəmmədcan oğlu Qarabağinin fəaliyyəti ilə qoyulmuşdur. XX əsrin əvvəllərində isə İrəvan əsilli maarifpərvər Seyid Rza Əlizadə Səmərqənddə "üsuli-cədid" məktəblərinin qurulmasında, ana dilinin saflığının qorunmasında və Azərbaycan teatr sənətinin Türkistanda təbliğində müstəsna rol oynamışdır. Məqalədə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay iki xalqın inteqrasiyasında və milli kimliyinin təsdiqində tarixi zirvə kimi qiymətləndirilir. Özbəkistandan gələn nümayəndə heyətinin (Məşriq Yunus oğlu Elbək, Qazi Alim Yunusov və b.) qurultaydakı fəal iştirakı Bakını türk dünyasının mənəvi intibah mərkəzinə çevirmişdir. Lakin 1937–1938-ci illərin sovet "Qırmızı Terror"u bu ziyalıları "pantürkizm" adı altında repressiyaya məruz qoymuş, bir çoxunu həbsaxana və sürgünlərdə məhv etmişdir. Repressiya dalğası nəticəsində Azərbaycandan Özbəkistana sürgün edilən dahi sənətkar Maqsud Şeyxzadə isə Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai tradisiyalarını sintez edərək özbək mənzum dramaturgiyasının təməlini qoymuş və iki xalqın bölünməz mənəvi pasportuna çevrilmişdir. Məqalənin yekun ideyası odur ki, keçmişin ortaq intellektual zəfərləri və faciələri üzərində ucalan Bakı-Daşkənd dostluğu bu gün müstəqil dövlətlərimizin strateji tərəfdaşlığı və Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsindəki inteqrasiyası üçün sarsılmaz mənəvi-tarixi bünövrə rolunu oynayır.

Açar sözlər: Azərbaycan-Özbəkistan əlaqələri; Birinci Türkoloji Qurultay; Seyid Rza Əlizadə; Maqsud Şeyxzadə; Repressiya.

ABSTRACT

This article examines the historical, cultural, and intellectual dynamics of relations between the Azerbaijani and Uzbek peoples, as well as the shared tragedies both nations faced during the 20th century. The foundation of the spiritual bridge between the two nations was laid in the 17th century by Yusuf Garabaghi, a native of Karabakh who became known as the "Great Akhund" in Samarkand and Bukhara for his masterful commentaries on Avicenna's philosophy. In the early 20th century, Seyid Rza Alizadeh played a pivotal role in Samarkand by establishing "Usul-i Jadid" schools, preserving the purity of the native language, and promoting Azerbaijani theater in Turkestan. The article highlights the First Turkological Congress held in Baku in 1926 as a landmark event for national identity and integration. The active participation of the Uzbek delegation (such as Mashriq Yunus oglu Elbek and Qazi Alim Yunusov) positioned Baku as the spiritual center of the Turkic world. However, the Soviet "Red Terror" of 1937–1938 targeted these intellectuals under the charge

of "Pan-Turkism," executing and exiling many of them. Exiled from Azerbaijan to Uzbekistan during this period, the prominent writer Maqsud Sheikhzade synthesized the literary traditions of Nizami Ganjavi and Alisher Navai, ultimately founding Uzbek verse dramaturgy. The article concludes that the Baku-Tashkent bond built upon shared intellectual triumphs and historical hardships serves today as an unshakeable foundation for strategic partnership and integration within the Organization of Turkic States.

Keywords: Azerbaijan-Uzbekistan relations; First Turkological Congress; Seyid Rza Alizadeh; Maqsud Sheikhzade; Repression.

Giriş

Türk xalqlarının mədəni və siyasi birliyi tarixində Azərbaycan və Özbəkistan arasındakı münasibətlər strateji əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə XX əsrin əvvəllərində Bakının türk dünyasının elmi mərkəzinə çevrilməsi, Orta Asiya ziyalılarının buraya inteqrasiyasını sürətləndirmişdir. Lakin bu mənəvi yaxınlıq təkcə ortaq köklərlə deyil, həm də totalitar rejimin gətirdiyi ortaq faciələrlə möhkəmlənmişdir.

Azərbaycan xalqının orta əsrlər və erkən yeni dövr fəlsəfi fikri dünya mədəniyyətinə onlarla parlaq sima bəxş etmişdir. Lakin bu simalar arasında bəziləri var ki, onlar sadəcə doğulduğu torpağın deyil, bütün Şərq intellektual mühitinin simasına çevrilmişlər. XVII əsr Azərbaycan və Orta Asiya elmi mühitinin ən böyük sütunlarından biri olan Mövlana Yusif Məhəmmədcan oğlu Qarabağı (1562-1647) məhz belə bir şəxsiyyətdir. Onun "İrfan missiyası" sadəcə təsəvvüf elmi ilə məhdudlaşmır; bu missiya peripatetizm (məşşailik), işraqilik və kəlam elmlərinin sintezindən doğan bir hikmət yoludur. Qarabağı Qarabağda doğulub, Təbriz və Qəzvində püxtələşmiş, Səmərqənd və Buxarada isə öz elmi zirvəsinə çatmışdır. Azərbaycan-özbək əlaqələrinin tarixi köklərini araşdırarkən Qarabağ torpağının yetişdirdiyi böyük alim Yusif Məhəmmədcan oğlu Qarabağinin (1562-1647) fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. Səmərqənd və Buxaranın elmi mühitində "Böyük axund" kimi tanınan bu şəxsiyyət, İbn Sina fəlsəfəsinin ən mahir şərhçilərindən biri hesab olunur. Onun Buxarada dəfn edilməsi və əsərlərinin (24 traktat) Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda qorunması, iki xalqın elmi varisliyinin fiziki sübutudur.

Seyid Rza Əlizadə: Dil İslahatçısı və Maarif Fədaisi.

XX əsr Azərbaycan mühacirət və maarifçilik tarixində Seyid Rza Əlizadə fenomeni mühüm yer tutur. Səmərqənddə fəaliyyət göstərən bu ziyalı, türk xalqlarının dil birliyi və saflığı uğrunda mübarizə aparmışdır. Onun 1914-cü ildə "Ayna" jurnalındakı çıxışları, ana dilinə rus və fransız dillərindən daxil olan yad ünsürlərlə mübarizə strategiyasını ehtiva edirdi. Əlizadə təkcə nəzəriyyəçi deyil, həm də özbək və tacik dillərində fundamental dərsliklərin müəllifi, Üzeyir Hacıbəyovun əsərlərini Orta Asiya səhnəsinə gətirən təşkilatçı kimi tanınır.

İki vətənin övladı Seyid Rza Əlizadə (1887–1945) XX əsr Azərbaycan və Türkistan intellektual tarixinin ən parlaq, lakin taleyi ən ağrılı şəxsiyyətlərindən biridir. İrəvan əsilli bir ailənin övladı olaraq Səmərqənddə doğulub boya-başa çatan Əlizadə, ömrünü iki qardaş xalqın Azərbaycan və özbək türklərinin maariflənməsinə, dilinin saflığına və milli oyanışına həsr etmişdir. O, sadəcə bir müəllim deyil, həm də Türkistan cədidçilik hərəkatının ideoloqlarından biri və "Səmərqəndin çırağı" kimi tanınan bir ensiklopedik zəka idi. *"Seyid Rza Əlizadə Türkistanda köhnə molla məktəblərindən fərqli olan, dünyəvi elmlərin tədris edildiyi "üsuli-cədid" (yeni üsul) məktəblərinin qurulmasında pioner rolunu oynamışdır"* [Şamil Ə., 2013: 75-77].

S.Əlizadənin ən böyük xidmətlərindən biri dilin saflığı uğrunda apardığı mübarizədir. O, dilin millətin varlığı üçün ən mühüm şərt olduğunu vurğulayırdı. "Hər millət öz dili ilə

fəxr edir" 1914-cü ildə "Ayna" jurnalında dərc etdirdiyi bu məşhur məqaləsində, o, yerli əhalinin öz dilini qoyub rus və ya fransız sözlərini işlətməsini kəskin tənqid edirdi. O, "pomoqat" əvəzinə "kömək etmək", "ştraf" əvəzinə "cərimə" sözlərinin işlədilməsini tələb edərək, dilin hibridləşməsinin milli kimliyin itirilməsinə yol açacağını xəbərdar edirdi [Nəbiyev B., 2000: 58]. O, tacik və rus dilləri arasında körpü yaradan ilk fundamental lüğətlərin müəllifi olmuş, eyni zamanda Azərbaycan türkcəsinin Orta Asiyada düzgün dərk edilməsi üçün linqvistik izahlar vermişdir.

Seyid Rza Əlizadə Türkistan mətbuatının inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmişdir. *"1919-cu ildə onun redaktorluğu ilə nəşr olunan "Şöləyi-inqilab" jurnalı, bütün Şərq dünyasında yayılmışdı. Jurnalda təkcə siyasi xəbərlər deyil, həm də elm, mədəniyyət və qadın azadlığı məsələləri işıqlandırılırdı. O, Azərbaycanın "Molla Nəsrəddin", "İrşad", "İqbal" kimi mətbuat orqanlarının Səmərqənd müxbiri və yayıcısı idi"* [Həbibbəyli İ., 2014: 34]. Məşhur satirik şair Mirzə Ələkbər Sabir xəstə olarkən onun üçün Səmərqənd ziyalılarından pul toplayıb göndərməsi Əlizadənin milli təəssübkeşliyinin ən bariz nümunəsidir.

S.Əlizadə Azərbaycan mədəniyyətini Türkistanda tanıdan bir mədəniyyət elçisi idi. 1918-ci ildə Səmərqənddə Üzeyir Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun", "Arşın mal alan" və "O olmasın, bu olsun" əsərlərini tamaşaya qoymuşdur. Maraqlıdır ki, o, təkcə rejissorluq və təşkilatçılıq etməmiş, həm də bu tamaşalarda müxtəlif rolları canlandıraraq teatr sənətinin kütləviləşməsinə çalışmışdır.

Seyid Rza Əlizadənin həyatı bir fədakarlıq dastanıdır. O, Azərbaycanın mütərəqqi ideyalarını Orta Asiyanın qədim torpaqları ilə sintez edərək ortaq bir türk maarifçilik modeli yaratmışdır. Bu gün onun yazdığı dərsliklər, dil haqqındakı çağırışları və mədəniyyətlərarası xidmətləri Azərbaycan-Özbəkistan dostluğunun ən möhkəm təməl daşlarından biri hesab olunur.

1926-cı il Bakı Qurultayı: Zirvə və Faciə.

1926-cı il fevralın 26-dan martın 5-dək Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay, təkcə Azərbaycan deyil, bütün türk dünyasının tarixində bir dönüş nöqtəsi idi. Bu möhtəşəm məclis türk xalqlarının dil, əlifba, terminologiya və etnoqrafiya məsələlərini elmi müstəvidə birləşdirmək məqsədi daşıyırdı. Özbəkistan bu tarixi hadisəyə 9 nəfərlik seçkin bir heyətlə qatılmışdı. Lakin bu intellektual bayram, çox keçmədən sovet rejiminin qanlı repressiya maşını üçün bir "hədəf siyahısına" çevrildi.

Özbəkistandan gələn nümayəndə heyəti – Abdurrəşid Abducabbarov, Qazi Alim Yunusov, Şakircan Rəhimi, Bikcan Rəhmanov, İsmail Sadri, Aşurəli Zahiri, Məşriq Yunus oğlu Elbək, Rəhim İnaqomov və s. qurultayda yüksək aktivlik nümayiş etdirirdilər. Onlar ərəb əlifbasının islahatından latın qrafikasına keçidə qədər olan mürəkkəb prosesləri elmi şəkildə müdafiə edirdilər. Bu ziyalılar Bakını türk dünyasının "mənəvi intibah paytaxtı" kimi görür, buradan doğacaq elmi işığın Özbəkistanda cədidçilik hərəkatını daha da alovlandıracağına inanırdılar.

Məşriq Yunus oğlu Elbək (1898–1942) qurultayın ən gənc və coşqun iştirakçılarından biri idi. O, həm şair, həm də pedaqoq kimi tanınırdı. *"Elbəyin yaradıcılığı türk xalqlarının azadlıq və müstəqillik arzularının bədii inikası idi. Onun "Azadlıq gülləboranı", "Lena gülləboranı" və "Özbək igidinə" kimi şeirləri sovet ideologiyasının saxta vədlərinə qarşı bir etiraz səsi idi"* [Həbibbəyli İ., 2014: 68].

Bakı qurultayındakı iştirakı və millətçi ruhlu yazıları onu NKVD-nin "qara siyahı"sına saldı. 1937-ci ildə həbs edilən şair, ən ağır işgəncələrə məruz qaldı. O, 1942-ci ildə "xalq düşməni" damğası ilə həbsxanada vəfat etdi. Onun zəngin irsi uzun illər qadağan olunsa da, bu gün Özbəkistanın istiqlal rəmzlərindən biri hesab olunur.

Qazi Alim Yunusov (1889–1942) Özbəkistanda folklorşünaslıq və türkologiya elminin təməlini qoyan şəxsiyyətlərdən idi. O, özbək xalq dastanlarını, epik mahnılarını toplamaqla və sistemləşdirməklə millətin tarixi yaddaşını bərpa edirdi. Bakı qurultayında dil və terminologiya məsələlərindəki çıxışları onun nə qədər dərin bir türkoloq olduğunu sübut etdi. Sovet hakimiyyəti Yunusovun elmi fəaliyyətini "pantürkizm" və "burjua millətçiliyi" kimi qələmə verdi. 1937-ci ilin dekabrında 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilən alim, 1942-ci ildə Arxangelsk vilayətinin sərt həbsxana şəraitində dünyasını dəyişdi. Onun ölümü özbək elmi üçün böyük bir boşluq yaratdı.

Qurultay iştirakçıları arasında Azərbaycan və Özbəkistan elmi əlaqələrinin ən unikal siması Xalid Səid Xocayev idi. Özbəkistanda doğulub Bakıda yaşayan bu alim, Kaşqarlı Mahmudun məşhur əsərini ilk dəfə dilimizə çevirmişdir. Onun da taleyi digər həmkarları kimi faciəli oldu –1937-ci ildə güllələndi.

1926-cı il Bakı qurultayı türkdilli xalqlar üçün "zirvə" idisə, 1937-ci il həmin zirvədən endirilən "qanlı zərbə" oldu. Özbəkistandan Bakıya ümidlə gələn ziyalıların demək olar ki, hamısı repressiya qurbanı oldu. Onların ailələri sürgün edildi, əsərləri yandırıldı. Lakin bu gün Bakı və Daşkənd küçələrində ucalan abidələr və keçirilən elmi konfranslar sübut edir ki, 1926-cı ildə təməli qoyulan o mənəvi birlik ideyası repressiya ilə məhv edilə bilməmişdir.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay, Özbəkistanın elmi elitası üçün həm ümid, həm də sonun başlanğıcı oldu. Qurultayda iştirak edən 9 özbək ziyalısının (Məşriq Yunus oğlu Elbək, Qazi Alim Yunusov və b.) taleyi 1937-ci il repressiyaları ilə qanla yazıldı.

Maqsud Şeyxzadə: Bir Ömür İki Vətən.

Maqsud Şeyxzadə (1908–1967) Azərbaycan və özbək ədəbiyyatlarının qovuşuğunda dayanan, hər iki xalqın mədəniyyət tarixinə qızıl hərflərlə yazılmış dahi şəxsiyyətdir. O, Azərbaycanda (Ağdaşda) doğulub boya-başa çatsa da, taleyin hökmü və repressiya dalğası onu Özbəkistana aparmış, orada özbək ədəbiyyatının klassikinə çevrilmişdir. Şeyxzadə sadəcə bir şair və dramaturq deyil, həm də iki qardaş xalqın mədəniyyətini bir-birinə bağlayan möhkəm mənəvi körpüdür.

Maqsud Şeyxzadənin həyat yolu keşməkeşli keçmişdir. 1920-ci illərdə Bakıda təhsil alarkən artıq öz istedadı ilə seçilən gənc Maqsud, "millətçilik" ittihamı ilə üzləşir. 1928-ci ildə sovet hakimiyyəti tərəfindən Özbəkistana sürgün edilir. Lakin bu sürgün onun yaradıcılığını məhv etmək əvəzinə, ona yeni bir üfüq açır. Daşkəndin elmi-ədəbi mühiti onu sürətlə qəbul edir.O, Daşkənd Pedaqoji İnstitutunda (hazırda Nizami adına Daşkənd Dövlət Pedaqoji Universiteti) dərs deyir, özbək ədəbiyyatı tarixini dərindən araşdırır və bu sahədə fundamental tədqiqatlar aparır.

Maqsud Şeyxzadə özbək ədəbiyyatında mənzum dram janrının ən böyük ustadı hesab olunur. Onun pyesləri özbək teatrında yeni bir dövr açmışdır.

Şeyxzadə poeziyasında Azərbaycanın Nizami Gəncəvi və Füzuli ənənələri ilə Özbəkistanın Əlişir Nəvai məktəbi sintez olunmuşdur. O, dünya ədəbiyyatının incilərini Şekspirin "Hamlet" və "Romeo və Cülyetta"sını, Puşkinin, Lermontovun və Mayakovskinin əsərlərini böyük ustalıqla özbək dilinə çevirmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan şairlərinin, xüsusən Mirzə Ələkbər Sabirin əsərlərini özbək oxucusuna tanıtmışdır. Şeyxzadə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin Özbəkistanda ən böyük tədqiqatçılarından biri idi. O, Nizami irsi ilə Nəvai irsi arasındakı bədii bağları elmi şəkildə sübut etmişdir.

Maqsud Şeyxzadənin taleyi 1952-ci ildə yenidən qaranlığa qərq olur. O, "millətçi və antisovet fəaliyyətdə" ittiham edilərək 25 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilir və Sibirə göndərilir. Lakin 1954-cü ildə, Stalinin ölümündən sonra bəraət alaraq Daşkəndə qayıdır. Bu ağır illər onun iradəsini sındıra bilmir, əksinə, yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü məhz bu

qayıdışdan sonraya təsadüf edir.Maqsud Şeyxzadə 1967-ci ildə Daşkənddə vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur. O, hər iki ölkənin dövlət mükafatlarına və fəxri adlarına layiq görülmüşdür.

Maqsud Şeyxzadə sübut etdi ki, sənətkar üçün sərhədlər şərtidir. O, Azərbaycanın intellektual potensialını Özbəkistana daşıyaraq hər iki xalqın ortaq sərvətinə çevrilmişdir. *"Mən özbək xalqının şairiyəm, Azərbaycan xalqının isə oğluyam"* deyən Şeyxzadənin irsi, bu gün Bakı və Daşkənd arasındakı qardaşlıq əlaqələrinin mənəvi pasportudur.

Azərbaycandan Özbəkistana sürgün edilən Maqsud Şeyxzadə, faktiki olaraq özbək mənzum dramaturgiyasının banisidir. Onun "Mirzə Uluğbəy" faciəsi bu gün də Özbəkistan teatr sənətinin şah əsəri sayılır. Şeyxzadə uzaq Sibir sürgünlərindən keçsə də, Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai ənənələrini yaradıcılığında birləşdirərək, Azərbaycanın bədii təfəkkürünü Özbəkistanda əbədiləşdirmişdir.

Nəticə

Tarixi faktlar göstərir ki, Azərbaycan və Özbəkistan arasındakı əlaqələr sadəcə diplomatik deyil, intellektual və emosional bütövlüyə söykənir. 1926-cı il Qurultayının ideyaları və bu yolda canından keçən ziyalıların irsi, bu gün müstəqil türk dövlətlərinin mədəni birliyi üçün mənəvi istinadgahdır.

Azərbaycan və Özbəkistan arasındakı münasibətlərin tarixi retrospektivini, xüsusilə də 1926-cı il Birinci Türkoloji Qurultayı ətrafında cərəyan edən hadisələri təhlil etdikdə belə bir fundamental qənaət hasil olur: Bakıdan Daşkəndə uzanan bu intellektual körpü sadəcə coğrafi və ya siyasi maraqlar üzərində deyil, sarsılmaz mənəvi-mədəni təməllər üzərində qurulmuşdur. Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, XVII əsrdə Yusif Qarabağinin irfan missiyası ilə başlayan, XX əsrin əvvəllərində Seyid Rza Əlizadənin maarifçilik fəaliyyəti ilə genişlənən bu yol, 1926-cı il qurultayında özünün konseptual zirvəsinə çatmışdır.

1926-cı il Bakı qurultayı türk xalqlarının tarixində sadəcə elmi bir toplantı deyil, həm də milli kimliyin təsdiqi və müasirləşmə hərəkatının manifesti idi. Özbəkistandan gələn seçkin heyətin qurultayda nümayiş etdirdiyi aktivlik sübut edir ki, o dövrün ziyalıları üçün Bakı "tərəqqi və ümid mayakı" funksiyasını daşıyırdı. Nəticə etibarilə, qurultayda qəbul edilən qərarlar -xüsusilə latın qrafikalı əlifbaya keçid və ortaq terminologiya prinsipləri bu gün müstəqil türk dövlətləri arasındakı inteqrasiyanın linqvistik əsaslarını hələ o zaman müəyyən etmişdi. Lakin tarixin acı ironiyası ondan ibarətdir ki, bu elmi bayram həm də bir faciənin başlanğıcı oldu. Məşriq Yunus oğlu Elbək və Qazi Alim Yunusov kimi dahi şəxsiyyətlərin qurban verilməsi, rejimin türk xalqlarının intellektual potensialından duyduğu qorxunun ən bariz göstəricisi idi.

Tədqiqatın ən sarsıdıcı nəticələrindən biri 1937-1938-ci illərin "Qırmızı Terror"unun Azərbaycan və Özbəkistan elmi elitasını eyni amansızlıqla hədəf almasıdır. NKVD-nin qanlı siyahıları göstərir ki, hər iki ölkənin cədidçi ziyalıları eyni ideallar uğrunda mübarizə apardıqları üçün eyni cəlladlar tərəfindən məhv edilmişlər. Seyid Rza Əlizadənin Vladimir həbsxanasındakı vəfatı və Maqsud Şeyxzadənin Sibir sürgünləri bu ortaq faciənin simvollarıdır. Lakin bu şəxsiyyətlərin yaradıcılığı sübut etdi ki, fikir və düşüncəni fiziki olaraq məhv etmək mümkündürsə də, onun xalqın genetik yaddaşındakı izini silmək qeyri-mümkündür. Maqsud Şeyxzadənin özbək dramaturgiyasına gətirdiyi "Mirzə Uluğbəy" ruhu əslində Azərbaycanın Nizami Gəncəvi fəlsəfəsinin Özbəkistan torpağındakı yeni təzahürü idi.

Bu gün Bakıdan Daşkəndə uzanan körpü artıq sürgünlərin və faciələrin kölgəsindən çıxaraq, strateji tərəfdaşlığın və qardaşlığın rəmzinə çevrilmişdir. Seyid Rza Əlizadənin dilin saflığı uğrunda apardığı mübarizə bu gün qloballaşma şəraitində hər iki xalq üçün aktual bir çağırışdır. Onun "hər millət öz dili ilə fəxr edir" şüarı müasir dövlət quruculuğumuzun

linqvistik sütunudur. Maqsud Şeyxzadə isə artıq sadəcə "özbək ədəbiyyatı klassiki" deyil, hər iki millətin ortaq dəyəri, ortaq dramaturqudur. Onun pyeslərinin Daşkənd teatrlarında səhnələşdirilməsi və Azərbaycanda əziz xatirəsinin yad olunması iki xalqın mənəvi dünyasının bölünməzliyini təsdiq edir.

Yekun olaraq qeyd etməliyik ki, 1926-cı il Türkoloji Qurultayının iştirakçıları olan özbək və azərbaycanlı ziyalıların ruhu qarşısında ən böyük borcumuz onların yarımçıq qalmış ideallarını tamamlamaqdır. Müstəqil Azərbaycan və Müstəqil Özbəkistan bu gün Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində birləşərək, əslində 100 il əvvəl Bakıda qurulan o arzunun reallığa çevrilməsini təmin edirlər. Yusif Qarabağinin irfanı, Əlizadənin maarifpərvərliyi və Şeyxzadənin bədii dühası bu gün gənc nəsil üçün milli qürur mənbəyi və yol göstərən çıraqdır. Bakıdan Daşkəndə uzanan bu tarixi bağlar göstərir ki, ortaq köklər, ortaq faciələr və ortaq zəfərlər üzərində qurulan dostluq əbədidir. Bu məqalədə araşdırılan tarixi faktlar sadəcə arxiv materialları deyil, gələcək nəsillər üçün hazırlanmış bir mənəvi vəsiyyətdir. Bizim vəzifəmiz bu vəsiyyətə sadiq qalaraq, Bakı ilə Daşkənd arasındakı bu möhtəşəm körpünü elmin, mədəniyyətin və sarsılmaz qardaşlığın yeni nailiyyətləri ilə daha da möhkəmləndirməkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAY (BAKI, 1926). (2006). *Stenoqrafik hesabat* (Təkrar nəşr). Bakı.

HƏBİBBƏYLİ, İ. (2014). *Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri: Tarix və müasirlik*. Bakı: Nurlar.

QASIMOV, C. (2012). Cənubi Azərbaycan ziyalılarının Türküstanda maarifçilik fəaliyyəti. *Tarix və onun problemləri*, (1), s. 56–66.

NƏBİYEV, B. (2000). *Maqsud Şeyxzadənin yaradıcılıq yolu*. Bakı: Azərnəşr.

ŞAMİL, Ə. (2013). *Türkçülüyün qurbanları: Maqsud Şeyxzadə və Seyid Rza Əlizadə*. Bakı: Elm və təhsil.

MİRZƏ BAXIŞ NADİM ƏLYAZMA QAYNAQLARINDA

Mələkxanım ƏLİYEVA
AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutunun dissertantı, kiçik elmi işçi

melekmustafazade@gmail.com

ÖZƏT

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Mirzə Baxış Nadim realist və satirik şeir ənənəsinin inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmiş söz ustasıdır. Ədəbi irsində qəzəl, qoşma, qəsidə və həcvlər xüsusi çəkiyə malikdir. Şairin yaradıcılığında ictimai ədalətsizliklər, dövrün feodal-müstəmləkə rejiminin yaratdığı sosial bəlalar və zəhmətkeş xalqın ağır yaşam tərzi kəskin satira atəşinə tutulmuşdur. Bununla yanaşı, Nadim lirik növün də incə ustası kimi tanınır. Onun məhəbbət mövzulu poetik nümunələrində insan qəlbini riyyətə gətirən hisslər, daxili həyəcanlar və real estetik gözəlliklər yüksək bədii ustalılıqla tərənnüm olunmuşdur. Mirzə Baxış Nadim irsinin günümüzə gəlib çatmasında və elmi dövriyyəyə cəlb edilməsində əlyazmaların rolu böyükdür. Hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda şairin iki mühüm əlyazma nüsxəsi mühafizə olunur. D-350/10327 şifri altında saxlana nüsxə müəllif avtoqrafı olmasa da, onun ilk tədqiqatçısı Ağakərim Canıbəyli tərəfindən köçürülmüşdür. Ümumilikdə 250 səhifədən ibarət olan bu əlyazmanın 1–99-cu səhifələri qara mürəkkəblə, 100-cü səhifədən sonrakı hissəsi isə karandaşla yazılmışdır. Nüsxəyə Canıbəylinin müəllifliyi ilə 54 səhifəlik geniş ön söz, şərhlər və qeydlər əlavə edilmiş, 54-cü səhifədə "Müəllim Ağakərim Canıbəyli. Salyan, 10 iyul, 1928" tarix göstəricisi həkk olunmuşdur. İkinci mühüm mənbə isə B-4275/5900 şifri altında mühafizə edilən 354 səhifəlik əlyazmadır. Bir çox paleoqrafik və mətnşünaslıq xüsusiyyətlərinə görə avtoqraf nüsxə hesab edilən bu mətndə şairin müxtəlif janr və mövzularda qələmə aldığı zəngin irsi toplanmışdır. Mətnşünaslıq sahəsindəki bu vacib qaynaqlar 2018 və 2020-ci illərdə filologiya elmləri doktorları Paşa Kərimov və Raqub Kərimov tərəfindən transfoneliterasiya edilmiş, geniş elmi ön sözlə "Mirzə Baxış Nadim. Seçilmiş əsərləri" adı altında iki cilddə nəşr olunaraq oxucuların və tədqiqatçıların istifadəsinə verilmişdir.

Açar sözlər: Mirzə Baxış Nadim; Əlyazma nüsxələri; Satira; Ağakərim Canıbəyli; Transfoneliterasiya.

ABSTRACT

Mirza Bakhish Nadim, a prominent representative of 19th-century Azerbaijani literature, played an exceptional role in the development of realistic and satirical poetic traditions. Ghazals, goshmas, qasidas, and satires occupy a significant place in his literary heritage. In his creative work, social injustices, the grievances stemming from the feudal-colonial regime of the period, and the arduous lives of working people were subjected to sharp satirical criticism. Furthermore, Nadim is equally recognized as a master of lyrical poetry. His romantic verse skillfully articulates profound human emotions,internal turmoil, and authentic aesthetic beauty. Manuscripts have played a crucial role in preserving Nadim's legacy and integrating it into academic discourse. Currently,two vital manuscript copies of the poet's works are preserved at the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli. The copy archived under the shelf mark D-350/10327 is not an original autograph;

rather, it was transcribed by his first researcher, Agakarim Janibayli. Comprising 250 pages, pages 1 to 99 are written in black ink, while pages following 100 are recorded in pencil. This volume includes a 54-page comprehensive introduction, commentaries, and notes authored by Janibayli, concluding on page 54 with the inscription: “Teacher Agakarim Janibayli. Salyan, July 10, 1928.” The second crucial primary source is the 354-page manuscript kept under the shelf mark B-4275/5900. Considered an autograph copy due to various paleographic and textual features, it contains the poet's rich heritage written across diverse genres and themes. These invaluable textual resources were transphoneliterated in 2018 and 2020 by Doctors of Philological Sciences Pasha Karimov and Raqub Karimov. Accompanied by an extensive academic introduction, they were published in two volumes under the title “Mirza Bakhish Nadim: Selected Works,” making them available to scholars and readers alike.

Keywords: Mirza Bakhish Nadim; Manuscript copies; Satire; Agakarim Janibayli; Transphoneliterated text.

Giriş

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında realist və tənqidi düşüncə tərzinin formalaşmasında mühüm rol oynayan sənətkarlardan biri də Mirzə Baxış Nadimdir. O, uzun müddət kənd mirzəsi olaraq fəaliyyət göstərmiş və daima kənd əhalisinin hüquq vəmənafelərini müdafiə etmişdir. Nəticədə insanlara qarşı ədalətsiz və vicdansız davranan mülkədarların təzyiqlərinə məruz qalmış, daim nəzarət altında saxlanılaraq, ağır maddi şəraitdə yaşamağa məcbur olmuşdur. Onun şəxsi həyatında qarşılaşdığı sosial çətinliklər yaradıcılığında ictimai motivlərin güclənməsinə zəmin yaratmışdır.

Mirzə Baxış Nadim dindar dünyagörüşünə malik olmasına baxmayaraq, dini dəyərlərdən sui-istifadə edən şəxslərə qarşı barışmaz mövqe nümayiş etdirmişdir. Şair, xüsusilə, riyakar, ikiüzlü və cəhaləti yaymaqla məşğul olan yalançı din xadimlərini kəskin satirik dillə ifşa etmiş, bu mövzuda yazdığı şeirlərdə ictimai şüurun oyadılmasını qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu cəhət Nadimin yaradıcılığını dövrünün bir çox şairlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Nadim dövrünün açıq fikirli, realist şairlərindən idi. Nadimin şerlərində söz üstüörtülü deyil, açıq tendensiya ilə, sərt və güzəştsiz söylənilirdi. Şair tənqid etdiyi hədəflərinin adını çəkir, onun eybəcər sifətlərini ortaya qoymaqdan çəkinmir [Mustafayev, 1991: 83].

Bununla yanaşı, Nadimin yaradıcılığında lirik şerlər də önəmli yer tutur. Onun qəzəllərində insani hisslər, mənəvi-əxlaqi dəyərlər, fəlsəfi düşüncələr əks olunmuşdur. Şairin əsərləri arasında dostlarına və yaxın çevrəsinə həsr etdiyi mənzumələr, eləcə də dövrün mühüm tarixi hadisələrini əks etdirən şeirlər də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu tip əsərlər Nadim yaradıcılığının həm bioqrafik, həm də tarixi baxımdan öyrənilməsində dəyərli mənbə kimi çıxış edir.

Mirzə Baxış Nadim XIX əsrdə yaşayıb yaratmış şairlərimizdən olsa da , yaradıcılığı yetəri qədər araşdırılmamışdır. Onun ədəbi irsini Salman Mümtaz, Feyzulla Qasımzadə, Kamran Məmmədov, Mustafa Mustafayev kimi görkəmli alimlər tədqiq etmişlər. Halhazırda Əlyazmalar İnstitutunda şairin irsinə dair iki əlyazma mövcuddur. Bunlardan biri D-350/10327 şifri altında,digəri isə B – 4275/5900 şifri altında saxlanılmaqdadır. 2018 və 2020-ci ildə f.ü.e.d. prof. Paşa Kərimov və f.ü.e.d. prof. Raqub Kərimov yuxarıda adı keçən iki əlyazma əsasında iki *cildlik “Mirzə Baxış Nadim, Seçilmiş əsərləri”* adlı kitabları nəşr etdirmişlər. Kitabın ilk cildi D-350/10327 şifrli əlyazmadan bəhs edir. Qeyd edək ki, bu əlyazma Nadimin avtoqrafı deyil, onun üzündən köçürmədir. Əlyazma əvvəlcə 54 səhifəlik ön sözlə başlayır. Ön sözün müəllifi Ağakərim Canıbəylidir. Üzündən köçürdüyü əsərə ön söz yazması onun bu işə ciddi yanaşdığının, nə qədər dəyər verdiyinin göstəricisidir. Ön

sözün ardınca isə şairin müxtəlif mövzuda qələmə aldığı şerləri verilmişdir. Əlyazmaya baxdıqda görürük ki, burada səhifələnmə ardıcıl xarakter daşımır. Nömrələnmiş səhifələr arasında boş vərəqlərin qaldığını müşahidə edirik. Bəzi səhifələrdə yalnız bir və ya iki beyt, yaxud qısa ifadələr qeyd edilmiş, qalan hissələr isə boş buraxılmışdır.

Əlyazmanın 54-cü səhifəsində əsərin üzünü köçürən, Nadim haqqında ilk söz deyən, onun doğum və ölüm tarixlərini müəyyənləşdirməyə, əsərlərini təhlil etməyə cəhd göstərən şəxsin kimliyini müəyyən edən belə bir qeyd vardır: Müəllim Ağakərim Canıbəyli. Salyan, 10 iyul, 1928... Ağakərim Canıbəylinin üzünü köçürdüyü bu əlyazma səhifə 1-dən səhifə 99-a qədər qara mürəkkəblə, səhifə 100-dən sonra isə karandaşla səhifələnmişdir [Kərimov və Kərimov, 2018: 7].

Əlyazmada olan şeirlərdən nümunə verməzdən əvvəl istəyirəm Ön sözü daha ətraflı nəzərdən keçirək. Çünki Ağakərim Canıbəylinin burada topladığı məlumatlar bizə Nadimin doğum yeri, təhsil həyatı, şəxsiyyəti, məşğuliyyətləri, ədəbi irsi ümumiyyətlə 19-cu əsr Azərbaycan ədəbiyyatında mövqeyini daha dolğun müəyyənləşdirməyə imkan verir. Əlyazma Nadimin neçənci ildə və harada dünyaya gəlməsi ilə bağlı Canıbəylinin qeydləri ilə başlayır. O, Nadimin bir tərəfdən Navahılı, bir tərəfdən də Şirvanlı olduğuna dair müxtəlif məlumatlar təqdim edir. Bu məlumatları Nadimi tanıyan yaşlı şəxslərdən, onun tələbəsindən topladığını yazır. Beləliklə məlum olur ki, Nadimin atası Molla Əsədulla Şirvan bölgəsində aramsız baş verən iğtişaş xarakterli hadisələr nəticəsində öz qohumları ilə birgə Şamaxını tərk edərək Navahıya köçmüşlər. Daha sonra Ağakərim Canıbəyli Nadimin təhsil həyatı haqqında aşağıdakı məlumatla kifayətlənir: *"Nadim ibtidai təhsilini Navahıda atasından almış, o zaman mollalıq mütərəqqi olduğundan atası bunı oquyub molla olmaq məqsədi ilə Şamaxıya göndərir. Orada farsca, türkcə və ərəbcəyi mükəmməl bir surətdə oquyub Navahıya müraciət edəndən sonra nədənsə pedərinin arzusuna əks olaraq büsbütün mollalığı buraqub kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmuşdur"* [Canıbəyli, 1928: 6].

Əlyazmada yeri gəldikcə Nadimin şəxsiyyətindən bəhs olunur, onun açıq fikirli, xalqını sevən, həqiqəti çəkinmədən dilə gətirən, insanların problemlərinə biganı qalmayan biri kimi bəhs olunur. O, haqsızlıqlara qarşı heç vaxt susmamış, fikirlərini açıq və aydın şəkildə ifadə etmişdir. Nadimin bu xüsusiyyəti onun yaradıcılığında tənqidi ruhun əsasını təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, biz Nadimi satirik şair kimi tanıyırıq.

Bu ön sözdə biz, şairin yaradıcılığında əsas hissənin əhalinin avamlığından istifadə edən mollaların, zülmkarların, qolçomaqların tutduğunu görürük. Bu mövzuda yazdığı tənqid və həcvlər ilə o, insanların maariflənməsinə xidmət etmiş, mövcud problemləri gündəmə gətirmişdir. Bu satirik şerlər konkret şəxslərə ünvanlanmış olsa da, onların timsalında ümumiləşdirilmiş xararter daşıyır və dini nüfuzlarından sui-itifadə etdikləri məsələsi özəlliklə qabardılır. İkiüzlü mollalara xitabən yazdığı *"Sənə nə"* adlı mənzuməsindən bir hissə ilə tanış olaq:

Sən, kişi, öz işivün öhdə sərəncamını gör,
Mənə izzət olu, ya qisməti-xarəm, sənə nə?

Sən kimi etməyürəm taəti-bihudə riya,
Hər nəyəm, daməni-mövlanı dutaram, sənə nə? [Canıbəyli, 1928: 21]

Nadimin cəhalət, mövhumat və avam mollalara qarşı qətiyyətli, ardıcıl mübarizəsi, onunla mollalar arasında mübahisələrə, nəticə olaraq da düşmənlərinin artmasına gətirib çıxardı. Məlum olduğu kimi, həmin dövrdə mollalar da cəmiyyətdə mühüm nüfuza malik idilər. Onlar da müxtəlif yollarla şairin etibarını ləkələməyə çalışırlar və onu əhalinin gözündən salmağa nail olurlar. Az bir zaman içərisində yoxsul hala düşən Nadim çarəsiz

vəziyyətdə, evini və ailəsini buraxıb Navahını tərk edir. Əlyazmada şairin həmin dövr vəziyyəti, əhvalı ilə bağlı yazdığı mənzumələr də yer alır. Nadim müəyyən müddət qürbət həyatı yaşadıqdan sonra Navahıya qayıdaraq kənd katibi kimi çalışmağa başlayır. Bu dövrdə kənd əhalisi tərəfindən hörmət və rəğbətlə qarşılanır. Lakin müəyyən zaman sonra o, tutduğu vəzifədən uzaqlaşdırılır və yenidən iş axtarmaq məcburiyyətində qalır. Bu məqsədlə Nadim dostlarına müraciət edir, hətta həmin niyyətlə *"Polkovnik İsmayıl bəyə"* adlı bir mənzumə də qələmə almışdır. Bununla belə heç kimdən dəstək görməyən şair, sonda Pirsəid çayına mirab təyin olunmağa razılıq verir. Burada yenə onun mirablıq dövrüylə bağlı bir mənzumə yer alır və həmin dövrü həyatının ən ağır zamanı kimi təsvir edir.

Ağakərim Canıbəyli Nadimin ovçuluq ilə məşğul olduğunu, hətta onun ov iti və ov quşu da saxladığını qeyd edir. Daha sonra ön sözdə onun ov quşlarını tanımaqda nə qədər bacarıqlı olduğunu göstərən bir şeir də verilmişdir.

Lakin bununla bərabər əsərlərində məhəbbət mövzusu da xüsusi yer tutur. Buşeirlərində insan qəlbinin hiss, duyğu, həyəcanlarını və real gözəllikləri təsvir edir. Bir nümunə qəzəl ilə tanış olaq:

Kim sana zişt deyər, sən güli-rəna kimisən,
Hüsn bağında gəzən bülbüli-şeyda kimisən.

Məni Məcnun eləyib salma uşaqlar əlinə,
Sən axır mehrü məhəbbətdə o Leyla kimisən [Kərimov və Kərimov, 2018: 29].

Canıbəyli şairin farsca da gözəl şerlərinin olduğunu vurğulayaraq yazır: *"Heyf olsun ki, bu gün onlardan yalnız bir hissəsini pək çoq çətinliglər ilə toplaya bilmişəm. Bunlardan əlavə, Nadimin bütün əsərlərinə havi olaraq kəndi əli ilə yazdığı mükəmməl bir divanı Kür nəhri kənarındakı kəndlərin birində Mehdi adlı bir şəxsdə bulunduğunu müəyyən etmişəm. Məəttəəssüf, nə qədər costcu etdimsə də, əldə edə bilmədim...Bütün əsərlərini bacardıqca sadə ana dilində yazmağa çalışan bu şair yaşadığı Navahı kəndinin qəbiristanında dəfn olunmuşdur"* [Canıbəyli, 1928: 54].

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi şairin irsinə dair Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan ikinci əlyazma B-4275/5900 şifrli divandır. Divan 354 səhifədən ibarətdir. Bir çox xüsusiyyətlərinə görə hətta bu əlyazma avtoqraf nüsxə də hesab olunur.

"Əlyazma əvvəldən 29-cu səhifəyə qədər səhifələnsə də, 30-cu səhifədən sonra ərəb rəqəmləri ilə yenidən səhifələnmişdir. Səhifə 20-dən səhifə 225-ə qədər verilmiş şeir nümunələri qırmızı rəngli mürəkkəblə haşiyəyə alınmışdır" [Kərimov və Kərimov, 2020: 6].

Əlyazmanın girişində dövrün ümumi ədəbi ənənələrinə uyğun olaraq şair Allahın, Peyğəmbərin, imam Əlinin şərəfinə söz demiş, dinin əsas mahiyyətini, vacibliyini ön plana çıxarmışdır. Həmçinin şair burada müxtəlif tarixi hadisələrə toxunmuş, poeziya, sənət haqqında fikirlər yürütmüşdür. Biz Nadimin yalnız satirik şair olmadığını bu əlyazmada da görürük. *"Öz könül xoşluğumuz üçün yazılmış aşiqanə şerlər"* başlığı altında yazılan gözəl lirik qəzəllər, onun təkcə satirik istiqamətdə məhdudlaşmadığını göstərir. Qəzəllərə xüsusi yer verilmişdir və əlyazmada şairin 60-a yaxın qəzəli vardır. Ümumiyyətlə, divanda Nadimin 100-dən çox şeiri mövcuddur və bunlar içərisində onun dostlarına, tanışlarına yazdığı mənzumələr də xüsusi yer tutur. Şeirlərin əksəriyyəti isə dini mövzuda qələmə alınmış və Kərbəla hadisələrinə həsr olunmuşdur:

"Əhli beytin Yəzidi-məlunun hüzurundan müraxxəs olduqdan sonra şəhidlərin başlarının həzrəti Zeynəbə verilməsi və onun tələbi.

Səri-Hüseyni bana verməyincə bil ki, yəqin,
Atam, o şiri-Xuda lafətaya and olsun.

Müraxxəs biləsən getmərəm qiyamətədək,
O başsız gedə bilməm, Xudaya and olsun.

Anasının gözü yolda qalıb, Hüseyn gələcək,
O intizar çəkən Mürtəzaya and olsun" [Nadim, Divan: 82].

Onu da qeyd edək ki, öncəki əlyazmanın ön sözündə Ağakərim Canıbəyli Nadimin dini mövzuda şerlərə əhəmiyyət vermədiyini, buna çox az vaxt sərf etdiyi qənaətinə gəlmişdi. Lakin haqqında danışdığımız 4275/5900 şifrli əlyazmada biz onun dini mövzulu şerləri: növhə, qəsidə, minacatları ilə tanış oluruq. Hətta əlyazmanın əksəriyyət şerləri məhz bu mövzudadır. Şeirdəki təsvirlərdən biz onun şiə məzhəbinə mənsub olduğunu da görürük.

Nəticə

Nəzərdən keçirdiyimiz hər iki əlyazma Mirzə Baxış Nadimin həyat yolu və yaradıcılığı, ədəbi irsi, şəxsiyyətini araşdıranlar üçün ilkin mənbə rolunu oynayır. Şairin ədəbi irsini ilk dəfə toplayan salyanlı müəllim Ağakərim Canıbəyli olmuşdur. Onun yaradıcılığının ilk dəfə elmi tədqiqi və təhlili isə akademik Feyzulla Qasımzadəyə məxsusdur. Tədqiqatçıların təhlillərində biz Nadimi bəzən satirik, bəzən sevgilisinə aşiq, çox vaxt da vətən uğrunda fədakar, onun dərdlərinə yanan biri kimi tanıyırıq. Buna görə əbəs deyil ki, Nadim 19-cu əsrdə Azərbaycanda yaşayıb-yaradan satirik şairlər arasında üslubu ilə müasirlərindən seçilirdi. Onun ədəbi irsinin araşdırılması Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi baxımından hələ də aktual və zəruri olaraq qalmaqdadır. Şairin yaradıcılığı həm də dövrünün ədəbi mühitini, ictimai-siyasi həyatını, sosial-mənəvi dəyərlər sistemini əks etdirən etibarlı mənbə kimi də dəyərləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

CANIBƏYLİ, A. (1928). *Nadim: Şeirlər*. Salyan.
KƏRİMOV, P., & KƏRİMOV, R. (2018). *Mirzə Baxış Nadim: Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Alatoran Nəşriyyatı.
KƏRİMOV, P., & KƏRİMOV, R. (2020). *Mirzə Baxış Nadim: Seçilmiş əsərləri* (İkinci kitab). Bakı: Alatoran Nəşriyyatı.
MƏMMƏDOV, X. (2006). *XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı*. Bakı: CBS Nəşriyyatı.
MUSTAFAYEV, M. (1991). *XIX əsr Azərbaycan realist şeiri*. Bakı: ADPU Mətbəəsi.
NADİM, M. B. (b.t.). *Divan* (Avtoqraf əsər). AMEA Əlyazmalar İnstitutu.

ELEKTRON SİYAHI

URL-1. *1926-cı il Türkoloji Qurultaya həsr olunmuş materiallar*. (2018). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.https://science.gov.az/az/news/open/8038 (Giriş tarixi: 21.05.2018).

SALİDƏ ŞƏMMƏDQIZININ NƏSRİNDƏ SABİR SATİRASININ ƏNƏNƏLƏRİ

Mənzər NİYARLI HÜSEYNOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
"Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı" şöbəsinin böyük elmi işçisi

Orcid İD 0009-0008-3763-6711

manzarniyarli75@gmail.com

ÖZƏT

Cəmiyyətdə cərəyan edən sosial-siyasi proseslər və inkişaf edən ideyalarla qırılmaz şəkildə bağlı olan satira insan münasibətlərində mənəvi-əxlaqi tarazlığın qorunmasına, habelə fərdin və toplumun özünüdərk prosesinə xidmət edən mühüm estetik kateqoriyadır. Bu baxımdan satira sənətkarların bədii yaradıcılığında hər zaman özünəməxsus mövqeyini saxlamaqdadır. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında Salidə Şəmmədqızının müxtəlif variasiyalarda sosial ziddiyyətlərə,mənəvi aşınmalara və ictimai nöqsanlara qarşı çevirdiyi satira sadəcə mövcud problemlərin tənqidi ilə sınırlanmır. Bu tənqid, ilk növbədə, mənfi halların aradan qaldırılmasına, ən əsası isə xalqın milli özünüdərk və milli kimlik məsələlərinin dərindən araşdırılmasına xidmət edərək müəllifin bədii yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Salidə Şəmmədqızı dahi şair Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılıq ənənələrinin layiqli davamçısı və onun ideya-bədii irsinin varisi kimi çıxış edir. Müəllifin bədii əsərlərinin problematikasında satirik baxış xüsusilə elmi dairələrdə baş verən nöqsanların, ziyalılara göstərilən ögey münasibətin və biganəliyin ifşasında öz əksini tapır. Yazarın hekayələrində satira subyektiv münasibət çərçivəsindən kənara çıxaraq, müəllifin şahidi olduğu dövrün real ictimai-siyasi mənzərəsini obyektiv, dürüst və sərt reallıqla təqdim etmək funksiyasını daşıyır. Müəllif hekayələrində bədii gülüşün və satiriyanın imkanlarından istifadə edərək milli-ictimai əhəmiyyət kəsb edən sosial bəlaları, habelə mənəvi-əxlaqi problemləri yüksək sənətkarlıqla işıqlandırır. Salidə Şəmmədqızı satirasının ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri məhz bədii refleksiyadır. Bədii refleksiya müəllifin mətndə öz mövqeyini, yaradıcılıq prosesini və obrazların daxili sarsıntılarını yenidən mənalandırmasına şərait yaradır. Məhz bu estetik keyfiyyət yazıçının hekayələrinin böyük bir qismini müasir ədəbiyyatşünaslıq kontekstində postmodernizm cərəyanına aid etməyə və onun nəsrinə poetik-fəlsəfi yenilik kimi baxmağa imkan verir.

Açar sözlər: Salidə Şəmmədqızı; Azərbaycan ədəbiyyatı; Janr; Satira; Postmodernizm.

ABSTRACT

Satire, inextricably linked with the ideas and socio-political processes developing within society, is an essential aesthetic category that serves to maintain moral-ethical balance in human relationships and foster self-awareness. In this context, satire occupies a distinct place in artistic creation. In modern Azerbaijani literature, the satire of Salida Shammadgizi, directed against social contradictions and moral deficiencies in various variations, is not merely limited to criticizing existing problems. This criticism primarily aims at eliminating negative phenomena and, most importantly, thoroughly exploring issues of national self-awareness and identity, forming the main line of her artistic work. Salida Shammadgizi acts as a worthy successor to the creative traditions and aesthetic heritage of Mirza Alakbar Sabir. In the problematics of her literary works, the satirical vision is vividly reflected in the exposure of flaws within academic circles, as well as the indifference shown toward intellectuals. In her short stories, satire goes beyond subjective attitude, serving to present

the socio-political reality of the era witnessed by the author with harsh objectivity and honesty. Through artistic humor and satire, the author skillfully sheds light on social and moral issues of national importance. One of the key characteristics of Salida Shammadgizi's satire is artistic reflection. This artistic reflection enables the author to re-interpret her stance, the creative process, and the internal struggles of the characters within the text. It is precisely this aesthetic quality that allows a significant portion of the author's short stories to be attributed to postmodernism in the context of contemporary literary studies.

Keywords: Salida Shammadgizi; Azerbaijani literature; Genre; Satire; Postmodernism.

Giriş

Satira ədəbiyyatşünaslıqda həm ədəbi növ kimi, həm də bədii təsvir prinsipi kimi təqdim edilir. Məsələn, L.İ.Timofeyev, Y.Borev, İ.Həbibbəyli və digər alimlər satiranı ədəbiyyatın xüsusi növü kimi təqdim edirlər. Bu bir qədər mübahisə doğursa da, alimlər tərəfindən səsləndirilməkdədir. Salidə Şəmmədqızı elmi görüşlərində satiranı ayrıca ədəbi növ və ya janr kimi deyil, lirik, epik və dramatik növdə mövcud olan və bu növlərə daxil olan janrlarda mövcud olmasını, satiranın digər bədii növ və janrlarda qarşılıqlı əlaqədə olmasını, satirik məqsədlər üçün istifadə edilməsini vurğulamaqdadır. Cəmiyyətdə inkişaf edən və mövcud olan ideya və proseslərlə qırılmaz şəkildə bağlı olan satira məhz insan və ictimai münasibətlərdə mənəvi-əxlaqi tarazlığı qorumağa, özünüdərkə yönəlməsinə xidmət edir. Yazıçının müxtəlif variasiyalarda sosial ziddiyyətlərə və nöqsanlara qarşı çevirdiyi satira məhz cəmiyyətdəki mövcud problemləri tənqid etməklə yanaşı, həmin problemlərin aradan qaldırılması, ən əsası isə xalqın milli özünüdərk, milli kimlik məsələlərinin araşdırılması baxımından bədii yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir.

Salidə Şəmmədqızının Satirasının Problematikası.

Salidə Şəmmədqızının bədii əsərlərinin problematikasında satira özünü elmi dairələrdə baş verən nöqsanların, ziyalılara olan biganəliyin təqdimində əksini tapır. Elmdə baş alan naqisliklər, ziyalılara olan biganəlik cəmiyyətin tərəqqidən geri qalmasını əxz etdirir. Salidə Şəmmədqızı satiradan istifadə edərək alimlər, şair və yazıçılar arasında özlərini süni şəkildə təbliğ etməni, müxtəlif mükafat və təltiflər əldə etmələrini tənqid etməklə bərabər, cəmiyyətdə özünü göstərən geriliyin tənqidi ilə yanaşı tərəqqinin qarşısını almağa can atan nadanların ictimai-sosial proseslərə biganə qalmaları yer alır. Salidə Şəmmədqızı hekayələrinin mövzusunda elmi və mədəni dairələrdə cəmiyyətə zor gücünə sırınan "ziyalı"ların "ziyalılığı"nı da belə tənqid etməkdən çəkinmir. Bunu da məhz satira ilə, yumorla, gülüşlə təqdim edir. Salidə Şəmmədqızının "Dionisin qələbəsi" hekayəsinin problematikasında məhz yaradıcı insanların öz işlərinə olan biganəliyi satirik dillə açıqlanır. Dionisin münsiflər heyətinə söylədiyi fikirlər reallığın təsviri kimi yer alsa da, orada yer alan sarkazm diqqətdən yayınmır. Bu sarkazm Dionislə münsiflər heyətinin üzvləri arasındakı dialoqda qabarıq şəkildə əksini tapır:

"Mövsüm Xəlilli qəzəblə Dionisdən soruşdu:
– Nə demək istəyirsən?
Dionis Mövsüm Xəlilliyə piyaləsini uzadaraq dedi:
– Mövsüm, nə olub sənə? Bir-iki cızma-qara eləmisən deyə, düşünürsən ki, səndən yoxdur? Özünü ələ al.
– Mən ömrü boyu xalqım üçün yazmışam.
Dionis Mövsümü istehzayla süzərək:

– Hə... Xalqın sənin yazdığın cızma-qaralara qəti dəxli yoxdur. Bax desəydin ki, özüm üçün yazıram, onda bu daha inandırıcı olardı. Elə ədəbiyyatın ən böyük dərdi də budur. Özün üçün yazmaq... Yazdığın cızma-qaraları özündən başqa heç kimin oxumaması...”

Salidə Şəmmədqızı hekayələrinin problematikasında satira ilə məhz müəllifin şəxsi, subyektiv münasibətdən kənara çıxaraq, şahidi olduğu dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini reallıqla təqdim edir. Məsələn, düzgün seçim etmək əvəzinə qohumluq əlaqələrinə, dost münasibətlərinə əsaslanaraq müsabiqə iştirakçılarına münasibət bildirilməsi “Dionisin qələbəsi” hekayəsində qabarıq şəkildə əksini tapır:

“Dionis münsiflər heyətinin üzvlərini bir-bir süzüb dedi:
– Başa düşmürəm, sizin heç öz fikriniz, seçiminiz yoxdur? Dost-tanışlarınızın sözlərini niyə yerə salırsınız?
Camal Gül xəcalətlə Kamilə baxaraq, Dionisdən soruşdu:
– Axı biz neyləmişik?
Dionis əlindəki piyalədən yenə bir qurtum içib dedi:
– Neyləmisiniz? Daha neyləməlisiniz? Bir-bir sayım? Hələ bir siz öz sədrinizə diqqət yetirin... Kamil öz İlham pərisi ilə mübahisə edir, sizlərin isə bundan xəbəriniz yoxdur. Sizlər neçə illik dost-tanışlarınızın xahişlərini yerə salırsınız. Ay nə bilim layiqli əsər belə gəldi, dəyərli əsər belə getdi. Axı kimə lazımdır onlar?”

Salidə Şəmmədqızının mövzu baxımından fərqli olan bu hekayələri cəmiyyətin müasir dövrünün sosial bəlalarını canlandırır. Cəmiyyətdə ən ülvi ad olan alimlərin, yazıçıların, bir sözlə qələm sahiblərinin, ziyalıların bəzilərinin cılız şəxsiyyətə malik olması, şəxsi mənafeləri üçün hər şeyi qurban verməyə hazır olmaları satiranın dili ilə təqdim edilir.

Salidə Şəmmədqızının “Facebook”da kitab təqdimatı” adlı hekayəsinin problematikasında cəmiyyətimizə özünü “alim” kimi sırımağa çalışan adamların əməllərinə işıq salınır. Məsələn, hekayənin qəhrəmanı Şölənin özünün elmi fəaliyyəti ilə yanaşı elmi rəhbərinin “alim”lik fəaliyyəti satirik dillə təqdim edilir. Məsələn, yazıçı qeyd edir ki, *“Şölə yazı ətrafında polemikanı qızışdırmaq üçün Floraya cavab yazdı: “Mən baş qoşmuram. O, yazdığı bu fikirlərlə tək mənə yox, mənim respublikada deyil, bütün dünyada tanınan, məşhur olan, ingilis dilində mühazirələr oxuyan elmi rəhbərimə sataşır. Tutalım mən qanmıram, elmi rəhbərim də qanmır? Mənim elmi rəhbərim Amerikada, İngiltərədə, Koreyada, Hollandiyada, Fransada, Avstriyada, Danimarkada, Brazilyada və daha haralarda məruzələr etməyib... O, bilmir ki, səhvdir yoxsa yox... Bu bildi?”.* Təvazökarlıqdan uzaq olan bu “alim”lər onlara tutulan iradları qəbul edib aradan qaldırmaq əvəzinə, etiraz səslərini yüksəldirlər. Təbii ki, bu prosesin elmimizin ağrılı, sağalmaz dərdinə çevrilməsi gizlin deyil. Həyatını elmə həsr etmiş və etməyə çalışan şəxslərin reallıqları qəbul etməmələri yazıçı tərəfindən incəliklə, satirik dillə vurğulanır.

“Sənin səlahiyyətin çatırmı?” adlı hekayəsinin problematikasında elmi cameədə məmur özbaşınalığının təqdimi yer tutur. Hər hansı bir elm müəssisəsində direktor müavini kimi məsul vəzifə tutan bir şəxsin işçisinə “sənin səlahiyyətin çatırmı?” sualını ünvanlamasında yazıçının sarkazma müraciəti diqqətdən yayınmır. Hekayənin baş qəhrəmanının işçisinə tənqidi məqalə yazmasına münasibət bildirməsi müəllif tərəfindən sarkazmla açıqlanır: *“...tənqid etdiyiniz yazılar neçə instansiyadan keçib. Hamısından müsbət rəy alıblar. Hətta Ali Attestasiya Komissiyasından keçib təsdiqlərini alıblar. O baxımdan deyirəm ki, Sizin irad tutmağınıza səlahiyyətiniz çatırmı?”* Yazıçının hekayədə səsləndiriyi bu fikirlər məmur özbaşınalığının, vəzifəsindən sui-istifadə etməsinin əksidir. Demokratik cəmiyyətdə yaşayan bir alimə, elm işçisinə tənqidi məqalə yazmasına, tənqidi fikir

bildirməsinə rəhbər, məsul şəxsin reaksiyası sarkazmla açıqlanır. Hekayənin qəhrəmanı Səidənin "Necə yəni səlahiyyətim çatırmı? Kimisə tənqid etməyə səlahiyyət lazımdır? Təhqirə və ya şərə keçməmişəm. Elmi işi tənqid etməyə səlahiyyət lazımdır? Nöqsan olan yerdə, o nöqsanı görüb elmi diskusiya qaldırmağa hər bir alimin səlahiyyəti çatır" deyə etiraz bildirməsi özbaşınalığa müəllif etirazı kimi qəbul edilməlidir. Yazıçı direktor müavinin *"...həmin elmi işlər ya tədqiqatlar kafedrada, ya şöbədə müzakirə olunur, sonra seminardan keçir, aparıcı müəssisədən rəy alır, sonra dissertasiya şurasında müdafiə edilir, Ali Attestasiya Komissiyasında təsdiq olunur. Orada oturan insanlardan siz ağıllımı çıxdınız? Siz bəyəm..."* kimi fikirləri sarkazm kimi nöqsanları, təqdim edilən obrazın naqisliklərini əks etdirməyə qadirdi.

Salidə Şəmmədqızının hekayələrinin problematikasında milli özündərkin ifadə olunması özünü göstərir. Yazıçı hekayələrinin mövzusunu xalqın qan yaddaşında hopmuş məsələlərə biganə qalmayaraq, keçmiş yaddaşın fonunda gələcəkdə özünü göstərə biləcək naqisliklərə satira ilə, yumorla, sarkazmla işıq salmağa qadir olur. Müəllif ideoloji, həmçinin sosioloji məsələlərdən uzaq olmağa cəhd edərək, müasir problemlərə, naqisliklərə, insanlar arasında, xüsusilə cəmiyyətdəki deqradasiyalara satirik yanaşmasını göstərir. Salidə Şəmmədqızı hekayələrinin problematikasında məhz cəmiyyətdə tarixən mövcud dəyərlərin tənəzzülünə biganə qalmayaraq, həmin məqamları satira ilə milli oyanma, xalqın, cəmiyyətin özünütanıtma istiqamətində dirçəlişini təbliğ edilməsinə can atmasının şahidinə çevrilirik. Təbii ki, yazıçı bu məqamları bədii yaradıcılığında bəzən gülüşlə, satirayla, yumorla həyata keçirir.

Müəllifin satirasında problematika zənginliyi ilə diqqəti cəlb etsə də, ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi proseslə bağlı məsələləri, xalqın həyat və taleyi ilə bağlı aktual problemləri əhatə etməsi diqqətdən yayınmır: *"Müəllif "Əriyən şam", "Dionisin qələbəsi" hekayələr toplusundakı bir sıra hekayələrində ədəbiyyatşünaslıq problemlərini göstərməyə nail olur"* [Əliyeva, 2025: 533].

Salidə Şəmmədqızının Satirasının Üslubu.

Azərbaycan ədəbiyyatında satiranın ilk rüşeymlərinə, elementlərinə folklorda rast gəlinir. Daha sonralar isə yazılı ədəbiyyatımızda xalq yumoru və satirası aparıcı yer tutaraq tərəqqi edir. Atalar sözü və deyimlərində, nağıllarda, lətifələrdə, epos və dastanlarda və s. yer alan satiranın təkmilləşmiş şəkildə S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, M.C.Məmmədquluzadə, Ə.Vahid, Baba Pünhan və digər ədiblərimizin yaradıcılığında tərəqqi etməsini müşahidə edirik. Xalqın xoşbəxtliyini, rifahını mücərrəd ideal kimi deyil, milli mənəvi aləmin ən vacib məsələsi kimi əxz etdirən "Molla Nəsrəddin", "Bəhlul", "Arı", "Zənbur", "Lək-lək", "Tuti", "Babayi-Əmir", "Tartan-Partan", "Şeypur", "Kirpi" və s. bu kimi jurnalların səhifələrində inkişaf edən satiranın təsiri ilə meydana çıxan bədii nümunələr zəngin ədəbiyyatımızın ayrılmaz tərkibinə çevrilmişdir.

Azərbaycan söz sənətində satirik şeirin qüdrətli təmsilçisi kimi qəbul etdiyimiz Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığının satirik üslubun təkmilləşməsindəki xidmətləri danılmazdır. Professor Məmməd Əliyevin vurğuladığı kimi *"əgər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində satirik üslubun əsasını qoyan ilk qüdrətli şair Q.Zakir hesab olunursa, bu üslubu demokratik bədii formanın parlaq timsalı səviyyəsinə ucaldan M.Ə.Sabir olmuşdur"* [Əliyev, 2012: 97]. Salidə Şəmmədqızı da öz nəsrində məhz M.Ə.Sabirin parlaq səviyyəyə yüksəldə bildiyi satiranı öz bədii yaradıcılığında davam etdirməkdədir. Bəllidir ki, məhz *"satiraları M.Ə.Sabiri bədii forma sahəsində əlçatmaz novator səviyyəsinə ucaltmış, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin ictimai-siyasi fikrinə, azadlıq hərəkatına, ədəbi düşüncəsinə birdəfəlik nüfuz etmiş, digər satirik şairlər üçün sınanmış poetik nümunə, örnək və timsal olmuşdur"* [Əliyev,

2012: 97]. Salidə Şəmmədqızı da bədii yaradıcılığında müraciət etdiyi satira ilə M.Ə.Sabir satirasının ənənələrini yaşatmaqdadır.

Salidə Şəmmədqızının nəsrində təsvir etdiyi hadisə və obrazların təqdimində bədii gülüş ironiya daşımır. Yazıçı hekayələrində bədii gülüşlə, satira ilə milli-ictimai əhəmiyyət kəsb edən sosial, həmçinin ictimai problemləri işıqlandırır. Salidə Şəmmədqızının bədii yaradıcılığında satira dağıdıcı, nihilist inkar və ya da yeni, tərəqqidə olan bir hadisəni ələ salmaması ilə diqqəti cəlb edir. Əksinə, yazıçının hər hansı bir hadisəni düzgün təqdim edilməməsini, o nöqsanları anlatmağa çalışması üçün satiraya müraciət etməsinin şahidi oluruq. Müəllifin bədii yaradıcılığındakı satira Bualonun vurğuladığı kimi kəskin olsa da, qəzəb və kin doğurmur: *"Satira həmişə kəskin sözlərlə dolu olur; ...bizi güldürür və coşdurur, lakin bizdə qəzəb və kin doğurmur"* [Bualo, 1969: 43]. Yazıçının bədii yaradıcılığında satiranın mühüm yer tutması onun yazıçı kimi ictimai-sosial həyatın əhəmiyyət kəsb edən problemlərinə işıq salmasına səbəb olur. Yazıçı qarşısında müəyyən estetik prinsiplər dayanan satira ilə, gülüşlə, yumorla qələmə aldığı hekayələrinin problematikasında həyat gerçəkliklərini xalqın düşüncə tərzinin tərkib hissəsi olmasına da aydınlıq gətirir.

Salidə Şəmmədqızının "Bankomatın sərgüzəşti", "Zibil əhvalatı" və s. hekayələrində satirik üslubu görməmək qeyri mümkündür. Məsələn, yazıçı "Bankomatın sərgüzəşti" hekayəsində cəmiyyətdəki nöqsanları, çatışmamazlıqları müxtəlif şəxslərin fonunda təqdim edir. Bu məqam müxtəlif şəxslərin bankomat ətrafında cəmləşməsini bankomatın sarkazmla, yumorla təsvir edilən düşüncələrində təqdim edilir. Məsələn, hekayədəki bir epizoda diqqət yetirək: *"Anaxanım ərinin xasiyyətinə bələd olduğundan tez kodu dedi. Baladadaş kodu yığıb pullarını götürdü. Onun bu cür həyat tərzi sürməyini başa düşməyən "Taro" Baladadaş kimilərinin o zəhrimarlarda, iynələrdə nə gördüklərini başa düşmək istədi. Baladadaş isə dozasını alıb, ləzzət alacağını xəyal edirdi. Bankomat onun arxasınca mat- məəttəl baxırdı ki, bu vaxt qarşısında bir maşın dayandı. Bankomat onu görəndə istədi sönsün. Amma xasiyyətinə bələd olduğu üçün bütün diqqətini oğlanın kartına yönəltməyə çalışdı. Papasının gül balası olan belə uşaqların xasiyyətinə bələd idi. Yarım ildən artıq müddət idi ki, xidmət edirdi. Artıq çox şeyə öyrəşmişdi. Bilirdi ki, aparat bir az ləngiyəndə onu bir günə salırdılar ki, şəxsən "Taro" özünə bir ay gələ bilmirdi. Bu gün papasının gül balasının cib telefonuna pul qoymaq üçün bankomatdan çəkdiyi pulun miqdarı "Taro"nu təəccübləndirdi. Ömründə bir qəpik də olsun pul qazanmayan papasının gül balası bu həcmdə pulu yalnız telefon danışığına işlədəcəkdi? Kimsəsiz, ömrünü millətinin uşaqlarına savad öyrətməklə keçirmiş qarının təqaüdü doxsan manat, həyatını Vətən torpağı uğrunda qurban verməyə hazır olan hərbçinin maaşı iki yüz manat, daha kimləri desin, bu qədər az maaş və təqaüd alırlarsa, bu təkcə telefon danışığına iki min manat çəkirdi. Papasının gül balasına bax… Nə yoğurdu, nə yapdı, hazırca kökə tapdı. Papasının gül balası pulunu çıxardıb banka daxil oldu ki, telefonu ilə danışmağa pul keçirsin. "Taro" onun arxasınca baxıb köksünü ötürdü. Baxdı, baxdı, sonra gözünü uzaqlara, sonsuzluğa zilləyib baxdı. Avtomatik olaraq özünü söndürdü…"* [Şəmmədqızı, 2012: 49]. Yazıçı "Taro"nun fikirləri ilə baş verən hadisələrə sarkazmla münasibət bildirsə də, sonda hər şeyə etiraz olaraq bankomatın fəaliyyətini dayandırması epizodunu təqdim edir. Bununla da yanaşı, yazıçı sarkazmla təsvir etdiyi cəmiyyətin qüsurlarına etirazını son epizodda ifadə edir: *"Ustalar gəlib onunla nə qədər məşğul oldularsa özünə gətirə bilmədilər. Ekranında sonsuz səma görünürdü. Ustalar bankomatın ekranındakı bu sonsuzluğa baxanda, onun dərinliyində özünü itirirdilər. Onlar bankomatın nəyə etiraz etdiyini bilmək həvəsi ilə onu qurdalayırdılar…"* [Şəmmədqızı, 2011: 50]. Salidə Şəmmədqızı bir ziyalı kimi hekayələrində təsvir etdiyi naqisliklər və cəmiyyətdəki çatışmamazlıqları satirayla, sarkazmla tənqid edərək, etiraz səsini yüksəldə bilir.

Salidə Şəmmədqızının Satirasında Yumor.

Öz obyektinin ifşa niyyəti daşıyan satiradan bəhs edərkən, yumora toxunmamaq qeyri mümkündür. Salidə Şəmmədqızı kiçik nəsrində məhz təsvir etdiyi hadisə və obrazların əksər qismini yumorla, gülüşlə təqdim edir. Professor Məmməd Əliyevin vurğuladığı kimi "gülüşün obyektə müxtəlif münasibət baxımından iki növü vardır: a) satira, b) yumor" [Əliyev, 2012: 98]. Satira və yumorun Salidə Şəmmədqızının qələmə aldığı bədii nümunələrdə vəhdət şəklində təqdimi də nəzərdən qaçmır. Yazıçının bədii yaradıcılığında satira əsasən ictimai məzmunlu gülüş olması ilə diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Salidə Şəmmədqızının bədii yaradıcılığında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən satira, yumor əhəmiyyətli yer tutur. Buna baxmayaraq, yaradıcılığının müəyyənedici pafosuna çevrilməməsinin də şahidiyik. Lakin yazıçı bədii yaradıcılığına aid bir çox hekayələrinin əsas mətləbinin məğzini, milli kimlik, milli yaddaş kodlarını satirik formada təzahürünü məhz yumorla, kinayələrlə açmağa nail olur.

Məmməd Əliyev mücərrəd əxlaqi və estetik normalardan çıxış edən satiranın əsas mahiyyətinə vararaq qeyd edir ki, *"satira şadlıq hissi, müvəffəqiyyət ifadəsi ilə bağlı gülüş olmayıb, tənqidlə bağlıdır. Satirik gülüşün məğzi, nüvəsi tənqiddir"* [Əliyev, 2012: 98]. Salidə Şəmmədqızının da bədii yaradıcılığında bədii gülüşünün məğzini, nüvəsini məhz tənqid təşkil etməsi diqqətdən yayınmır. Bu tənqid Salidə Şəmmədqızının qələmə aldığı bədii nümunələrinin əsas məğzini cəmiyyətdə, həmçinin fərdlərdə özünü büruzə verən çatışmamazlıqların satira dili ilə aradan qaldırılmasına çağırış özünü əxz erdirir.

Salidə Şəmmədqızının bədii yaradıcılığında sarkazmla, yəni tərizlə də üzləşmək mümkündür. Çünki Salidə Şəmmədqızı cəmiyyətdəki eybəcərlikləri çəkinmədən, öldürücü şəkildə açıqlamaqdan çəkinmir. Bu həm Salidə Şəmmədqızının qələmə aldığı əsərlərin problematikasının açıqlanmasında, həm də özünün xarakterik, fərdi xüsusiyyətindən meydana gəlməsi danılmazdır. Yazıçının "Dionisin qələbəsi" adlı hekayəsini münsiflər heyətinin toplaşdığı bir məqamda Dionisin əlində şərab dolu piyalə ilə münsiflərin gözünə görünməsi ilə təqdiminin özündə sarkazm büruzə verir:

> *"Dionis əlində şərab dolu piyaləylə Mövsüm Xəlillinin yanında oturub təəccüblə ona baxan münsiflər heyətinin üzvlərinə gülümsədi. Kərim Yədullaoğlu da qaş-gözü ilə Dionisi Mövsüm Xəlilliyə göstərib kəkələyə-kəkələyə soruşdu:*
> *– Buu o Dioo-niis-dir?*
> *Mövsüm Xəlilli çiyinlərini çəkdi. Eldar Fəxri Mövsüm Xəlillinin cavab vermədiyini görüb dilləndi:*
> *– Hə, Kərim... bu həmin Dionisdir. Olimplərin ən kiçiyi, şərab və bərəkət, teatr tanrısı...*
> *Ayaz Müslim onlara tərəf gülümsəyən Dionisə baxıb Eldardan soruşdu:*
> *– Eldar yuxu görürük? Yoxsa bunun burada nə işi var?"*

Əlində şərab piyaləsi ilə yaradıcı insanların talelərinin həll olunduğu bir məkanda Dionisin görünməsi müəllifin baş verən və baş verəcək hadisələrə ironik münasibətindən xəbər verir.

Yazıçının "Facebook"da kitab təqdimatı" adlı hekayəsində bədii obrazların dili ilə satirik şəkildə təqdim etdiyi fikirlərində yumor açıq-aydın şəkildə özünü büruzə verir. Şölənin çap olunmuş kitabının reklamı üçün istifadə etdiyi üsul və ona dəstək olan adamların fikirlərinin təqdimində müəllif onlara olan ironiyasını oxucunun gözündə canlandırmağa da nail olur. Hekayədə Şölənin müəllimi olmuş Qızılgülün yazısında bunun şahidi oluruq: *"Qızılgül Şöləyə yazırdı: "Sənə nə olub, Şölə? Kim nə yazsa da fikir vermə. Sənin yazdığını səndən artıq bilən ola bilməz. O mövzunu sən işləmisənsə, sən də o mövzunu bilirsən. Dünya dağılsa da, səndən başqası o mövzunu səndən yaxşı bilə bilməz"*. Cəmiyyətdə alimlər

arasında formalaşmış absurd fikrin yaranmasına müəllif rixşəndi, ironiyası yalnız müəllifin yanaşması kimi deyil, bu naqisliklərі görən hər bir kəsin yanaşması kimi də əksini tapır. Yazıçı mövzunu sən işləmisənsə, səndən başqası bu mövzuya dərindən bələd ola bilməz düşüncəsini alimlər arasında yayılmasını, alimlərin deqradasiyaya uğraması kimi təqdim edir. Yazıçının fikirlərində haqlı olması da inkaredilməzdir. Qızılgülün fikirlərinin hekayədə səsləndirilməsinə yazıçının ironik yanaşması ilk növbədə diqqəti cəlb edir*: "Mən sənin kitabında əksini tapmış yazılardan xəbərim var. Ona görə də maraqlı faktları qeyd edəcəm, hamı bilsin. Lazım olan məqamları da dostlarına özün izah et. Sən dediyinin əksi, bilməyənlər biləndən öyrənsin. Görsünlər ki, ədəbiyyatşünaslıq elminə necə şedevr əsər vermisən. Bu böyük işləri hamı bacarmır. Heç rəhmətlik Yaşar Qarayev, Əziz Mirəhmədov da bacarmayıb. Bunu bizlər bacardıq, bizim davamçılarımız olan sizlər. Ona görə sənin bu dəyərli kitabın haqqında qısa məlumat verəcəm. Qoy facebook dostların oxusunlar. Mən sənin işinə yaxından bələdəm. Bilirəm ki, Azərbaycan ədəbiyyatında arxetipin yeni formalarından bəhs etmisən, həm Azərbaycan, həm də dünya ədəbiyyatı nümunələri arasında qarşılıqlı paralellər aparmısan".*

Yaşar Qarayev, Əziz Mirəhmədov kimi korifey alimlərin yaradıcılığının yüzdə birini həyata keçirməyə qadir olmayanların onların adlarını səsləndirmələrində ironik münasibət qabarıq şəkildə özünü göstərir. Salidə Şəmmədqızı Yaşar Qarayev, Əziz Mirəhmədov kimi ustad alimlərin adlarını çəkməklə onların yaradıcılığına kölgə salmır. Əksinə ironik şəkildə ədəbi irsə, ziyalılara qiymət verməyi bacarmayan səriştəsiz, savadsız "alim"lərə istehza edir, onları tənqid atəşinə tutur.

Salidə Şəmmədqızı *"...bizim konfrans sevdamız... Baş tutmayan konfrans sevdamız..."* deyə yumorla sonlandırdığı "Konfrans sevdası" adlı hekayəsi ilə ictimaiyyətdə üzləşdiyimiz hadisələrin qaranlıq məqamlarına işıq salır. Cəmiyyətdə insanlara qarşı "alim" pərdəsi altında pərdələnərək dələduzluq edən məxluqları gülüş hədəfinə çevirir. Bu gülüş cəmiyyətdə mücərrəd-mənfi əlamətləri özündə birləşdirən naqis məxluqların olmasının təsviri ilə üzləşsək belə, reallığın təcəssümü olması da inkaredilməzdir.

"Wikipedia" oyunu" adlı hekayəsində Salidə Şəmmədqızı yumorla ziyalılara dəyər verilməməsini açıqlayır:

> *"Məmməd Rasimin ona heç nə demədiyini görüb ayağa durdu. Qolundakı saata baxaraq dedi:*
> *– Nə isə... Wikipediayla insanın istedadı ölçülmür. Wikipedia istedad meyarı deyil. Məsəli səndən uzaq, düzgün təhsil belə ala bilməyən, adını düzgün yaza bilməyən mənə irad tutur. Mənim yaradıcılığıma dəyər verir ki, qalsın qalmasın, silinsin silinməsin. Dünyanın axırı gəlib desəm səhv etmərəm. Sən get əvvəl atanın adını düz yazmağı öyrən, ay Thunder Storm, sonra gəl məsələ qaldır, bu insanın wikipedia səhifəsi qalması məsləhətdi, yoxsa məsləhət deyil, layiqdi yoxsa layiq deyil..."*

Yazıçı ziyalılarımıza qarşı biganəliyi yumorla açıqlayır. Sənətkarlıqla məhz heç kəsə rəva bilmədiyi hadisələri gülüşlə təqdim edir. Bu gülüşlə tənqid etdiyi hadisələrin ağır və hətta milli düşüncəyə təsir edə biləcəyi qədər də faciəli olmasına işıq salır, əhatə diapozonunu göz önündə canlandırır. Yazıçının yumorla təqdim etdiyi bu hadisələrin alt qatlarında yaranan düşündürücü suallar oxucunu düşünməyə vadar edir. Yazıçının "İki məktəb", "Musiqi müsabiqəsi", "Bankomatın sərgüzəşti", "Zibil əhvalatı", "Başı bəlalı məqalə" və s. hekayələrində təqdim edilən yumor sosial qatda yer alan hadisələrin absurd gülüşlə təqdim edilməsində özünü göstərir. Çingiz Abdullayev "Bankomatın sərgüzəşti" hekayəsinə toxunaraq qeyd edir ki, *"müəllif reallığı fars dərəcəsinə çatdırır"*. Xalq yazıçısı Çingiz Abdullayev bu məqamı həmkarının "Zibil əhvalatı" adlı hekayəsində də büruzə verməsinə toxunur: *"Salidə Şəmmədqızının yaradıcılığında satirik ünsürlər də özünü büruzə*

verir. "Zibil əhvalatı" hekayəsində vəzifəsinə bağlı olan baş qəhrəmanın hər yerdə qayda yaratmaq həvəsinin müasir Bakıda farsa çevrilməsi əks etdirilir" [Abdullayev, 2011: 5].

Salidə Şəmmədqızının Satirasında Sarkazm.

Filologiya elmləri doktoru, yazıçı Salidə Şəmmədqızının hekayələri *"bədii refleksiya, elmi və bədii janrların qarışıqlığı, postmodern, sarkazm ilə səciyyələnir. Salidə Şəmmədqızının qələmə aldığı hekayələrindəki bədii refleksiya ədəbiyyatşünaslıq məsələlərini əks etdirən hekayələrində geniş şəkildə əksini tapır. Salidə Şəmmədqızı qələmə aldığı kiçik nəsr nümunələrində baş verən nöqsanlara satirik yanaşması sarkazm dərəcəsinə çatır, bununla da öz tənqid hədəflərinə münasibətini əks etdirir"* [Niyarlı-Hüseynova, 2025 : 561-5743]. Yazıçı Salidə Şəmmədqızının məhz kinayənin daha kəskin forması olan sarkazm vasitəsilə hekayələrində təsvir etdiyi naqisliklərı, insanlar arsında baş verən deqradasiyaya, riyakarlıq kimi mənfur xüsusiyyətlərə kəskin gülüşlə, satira ilə tənqidi münasibət bildirməsinin şahidi oluruq. Hadisə və adamlara gülüş və qınaq yaradan münasibətin məzmununda tənqid olan hər cür gülüş satira səviyyəsinə yüksələ bilməz. Salidə Şəmmədqızı satira ilə hekayələrində baş verən problemlərin açıqlanmasında, məişətdəki son dərəcə iyrənc və zərərli nöqsanlara münasibət bildirir. Salidə Şəmmədqızının hekayələrindəki açıq tənqidlə deyilə bilən satiranın məğzində duran tənqid ikrah doğurmaması ilə də diqqəti cəlb edir. Bu tənqidin yazıçı tərəfindən düşünülmüş şəkildə, yəni öz obyektini ifşa etmə niyyəti ilə təsvir edilməsi də diqqətdən yayınmır. Salidə Şəmmədqızının hekayələrində gülüşün ifşaedici və həmçinin öldürücü olması özünü büruzə verir. Salidə Şəmmədqızı məhz ideal naminə üzləşdiyi mənfilikləri tənqid etməklə, açıqlamağa cəhd edir. Buna da nail olur. Çünki onun hekayələrindəki satira qərəzli, bir şəxsə qarşı fərdin nifrətini deyil, cəmiyyətin üzləşdiyi naqisliklərin aradan qaldırılması üçün çalınan həyəcan zəngi kimi qəbul edilməlidir. S.İ.Ojeqovanın vurğuladığı kimi, *"satira reallığın mənfi hallarını kəskin və amansızcasına ifşa edən sənət əsəridir"* [Ожегова, 1992].

Salidə Şəmmədqızı qələmə aldığı hekayələrində obrazlarının satirik dili ilə ictimai həyatın mənfiliklərini, cəmiyyətdə üzləşdiyi nöqsan və pislikləri mübaliğəli şəkildə təsvir edir. Satira bədii təsvir prinsipi kimi hiperbola və mübaliğə vasitəsi ilə qurulmuş unikal tipləşdirmə üsullarına əsaslanır. Məsələn, yazıçı "Facebook"da kitab təqdimatı" adlı hekayəsində elmdə yanlış elmi nəticələrin əldə edilməsini sarkazmla tənqid edir. Oxucu bu sarkazmı ilk növbədə anlamır. Ədəbiyyatşünaslığa, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dərindən bələd olan hər bir şəxs məhz hekayədəki obrazın elmi yeniliklərinin bir absurd olmasını görür. Yazıçının bu epizodunun təsvirində də oxucu müəllif sarkazmını dərindən duyur:

> *"Bu vaxt rəy bölümündə Şölənin dostluğunda olan iş yoldaşı Səfurənin rəyi göründü. O, Qızılgülün sözlərini təsdiqləmək məqsədilə yazırdı:*
> *– Qızılgül xanım, bilirsiniz ki, işlə mən də tanışam. Maraqlı mövzuya toxunur Şölə. Arxetiplərin intertekstual baxımdan təzahür etməsini göstərə bilib. Çox, çox maraqlıdır... Arxetiplərin müxtəlif əsərlərin bədii mətnlərində necə əksini tapmasına nəzər salmaq hər insanın işi deyil. Şölə bunu bacara bildi. Qızılgül xanım, maraqlı məqamlardan biri də, arxetipin formaca yeni təzahürü olan struktur arxetiplərin araşdırılmasıdır. Şölə əsasən, arxetipin hipermətn və fan-fiction kimi növləri olmasını meydana çıxartmağa nail ola bildi. Buna hünər lazımdır".*

Salidə Şəmmədqızı yanlış elmi nəticənin əldə edilməsini təbliğ edən "alim"i və onun tərəfdarlarını incəliklə gülüş hədəfinə çevirir.

"Konfrans sevdası" adlı hekayədə yazıçının sarkazmla elmi tədbirlər həyata keçirmək istəyən insanların fırıldaq əməlləri tənqid edilir. Salidə Şəmmədqızı özünü alim adlandıran və elmi tədbir keçirmək adı altında pul yığan məxluqları tənqid atəşinə tutur. Yazıçı bu məqamı gülüş və tənqid hədəfinə çevirdiyi Elnurun öz dili ilə açıqlayır:

"Elnurun cavabını oxumağa başladı:
– Sizin bu insanı alçaldıcı davranışlarınızdan və mənə sərf etdiyiniz təhqiramiz sözlərdən sonra hələ konfransa gəlmək fikiriniz varsa mənim daha sizə heç sözüm yoxdur. Mən Türkiyədə dövlət məmuruyam. Sizin bəhs etdiyiniz pulla mən varlanacamsa siz yəqin ki, həyatda Türkiyədə olmamısınız və ya dünyadan xəbəriniz yoxdu. Azərbaycanda oturmusunuz, elə düşünürsüz ki, burda kimsə sizin 100 $-ınıza qalıb?"

Salidə Şəmmədqızı elm adı ilə pul yığan dələduzların obrazı vasitəsi ilə onların iç üzlərini sarkazmla açıqlayır. Elnurun firildağının qurbanlarından birinə çevrilmiş Həcərin əsil elm adamı kimi atdığı addım və ona qarşı "elm adamı" və ya "alim" adı altında pərdələnənləri sarkazma müraciət etməklə obrazlarını təqdim edir:

"Həcər Elnura yazırdı:
– Bilirəm, sizin bizim kimi adi dissertantların, elm adamlarının puluna ehtiyacınız yoxdu... Buna əminəm. Axı dediyiniz kimi dövlət məmurusunuz. Mənim sizi təhqir və ya tənqid etmək fikrim yoxdur. Sadəcə mən pullarımı sizin kimi qazanmıram. Maaşa işləyən elm adamıyam. Sizə göndərdiyim 100 $-ı övladlarımın boğazından kəsib sizə göndərmişəm. Mənim sizə göndərdiyim 100 $-a özümün ehtiyacım var. Ümid edirəm ki, mənim pulumu qaytaracaqsınız. Siz Türkiyədə dövlət məmurusunuz. 100 $-la da varlanmaq mümkün deyil. Sizin üçün o pul heç nədir? Mən sizin mənə öz 100 $-ımı qaytaracağınız halda başqa yerdə yazımın taleyini həll edərəm".

Esmira Həcərə baxıb gülümsədi. Sonra maraqla Elnurun cavabını oxumağa başladı:

"– TURAN-SAM jurnalı, beynəlxalq indeksli elmi jurnaldır və 1 məqalənin dərc etdirmək qiyməti 500 $-dır. Sizin məqalənizi 100 $-a dərc etmişik. Hələ də mənimlə müharibə aparırsız. Sizə daha heç nə demirəm. Sizin məqsədiniz bizə aydın oldu, konferansımızı provokasiya etmək və yaxşı ki, belə erkəndən sizi tanımaq mənə nəsib oldu. Hələlik..."

Hekayənin qəhrəmanı "alim" Elnur əvvəlcədən gəlmişlik edərək, etdiyi əməli üst-basdır etmək üçün əsil alim adına layiq olanları təhqirdən, aşağılamaqdan belə çəkinmir. Salidə Şəmmədqızı Elnur kimi məxluqların fəaliyyətlərini sarkazmla açıqlamağı ustalıqla həyata keçirdi desək, heç də yanılmarıq. Hekayəni oxuduqda bunun avtobioqrafik xarakter daşıdığının da şahidi oluruq. Sadəcə hekayənin qəhrəmanlarının adlarının müəllifin adı ilə eyniyyət təşkil etmədiyi üçün əsəri avtobioqrafik hekayə kimi dəyərləndirə bilmirik. Ancaq hekayənin başlanğıcında müəllifin epiqraf kimi təqdim etdiyi "*Hekayənin şüjetinin əsasını reallıqda baş vermis hadisə təşkil edir. Elnur Hasan Mikailın adı, kontaktları və məktubları dəyişdirilməmişdir.* Müəllif Salidə Şəmmədqızı (Şərifova)" kimi fikirlərinin qeydindən hekayənin avtobioqrafik xarakter daşımasını səsləndirə bilərik.

Salidə Şəmmədqızının "Ümid" hekayəsində təriz tənqid hədəfi olan obyektə qarşı öldürücü gülüş formasında özünü göstərir. Yazıçı cəmiyyətdə baş verən məmur özbaşınalığını daha ağır şəkildə, ifşa etmək məqsədilə sarkazmla verməyə nail olur. Rəcəb Musalının sadə vətəndaşa biganəliyi istehza və tənə ilə açıqlanır. Yazıçı vətəndaşlarımızın

üzləşdiyi problemi həll etmək əvəzinə onları günahlandıran məmurların iç üzünü açmaq üçün ifşaedici dialoqlardan məharətlə istifadə edir:

"Rəcəb Musalı kobud şəkildə dilləndi:
– Gənclər işsiz qalıb, sizsə onların yerini tutmuşdunuz.
Fəxriyyə Rəcəb Musalının sözündən özünü itirdi. Nə deyəcəyini bir anlığa kəsdirə bilmədi. Özünü toparlayıb dedi:
– Rəcəb müəllim, sizi anlamaq istəyirəm, amma anlaya bilmirəm. Kimin yerini tutmuşdum? Mən məgər azərbaycanlı deyiləm? Azərbaycanda yaşamağa haqqım yoxdur?
Masanın başında əyləşmiş, açıq yaşıl kostyum geyinmiş kişi dilləndi:
– Ay xanım, nəyə gəlmisiniz? Nə var burda, elə bilirsiniz ki, yel əsib, qoz tökülüb? Biz yığdıq, siz qaldınız? Olmaz bacım, olmaz anam, belə olmaz axı…"

Hər bir insanın dogma vətəninə gəlib yaşamaq haqqı olmasına rəğmən məmurların sadə vətəndaşlara biganəliyi dözülməz bir problem olsa belə, müəllif bunu ironik şəkildə açıqlayır. Yazıçı bədii yaradıcılığında satiranı dialoji nitqin deyim imkanlarından yararlanaraq çatdırmaq istədiyi ideyanı, fikri, informasiyanı oxucusu üçün mühüm vasitəyə çevirməyə qadir olur.

Sarkazm özünü Salidə Şəmmədqızının bir çox bədii nümunələrində olduğu kimi, "Mətn cızmaçısı" adlı hekayəsində də büruzə verir. Hekayənin baş qəhrəmanının xalqın mövqeyindən çıxış etməsi qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məsələn, Mətin Xasanoviç və Əzrayıl arasındakı dialoqda bunu müşahidə edirik. Müəllif yazıçının canını almağa gələn Əzrayılın sarkazmla deyilən fikirlərində yüksək emosional münasibətin pafoslu ifadəsinin şahidi oluruq:

"...Əzrayılla söhbətində ona yalvarıb möhlət istəyirdi:
– Yalvarıram, sənə. Hələ mənim canıma dəymə. Məni neynirsən? Qocalmışam, nəyinə gərək olacam. Bu dünyada hələ görüləsi, tamamlanası çox işim var. Hələ yazılacaq yazılarım var. Mənə imkan ver, onları bitirim. Adım kitablarımla qalacaq.
Əzrayıl qəh-qəhə çəkib ürəkdən gülüb ironiya ilə demişdi:
– Mətin, sənin əsərlərini səndən başqa oxuyan olubmu? Özünə niyə əziyyət verirsən. Adım kimi əminəm ki, yazdığın kitabları oxuyan yoxdur. Tarix boyu səni kimi çox yazıçılar olub. Şöhrətpərəst, xudbin, özündənrazı və ..."

İstehzaya yaxın olan sarkazmla deyilən bu fikirlər günümüzün də reallığını əks etdirir. Şöhrətpərəst, özündənrazı qələm sahiblərinin bu günkü durumunu ironiya ilə daha sərt şəkildə, tənqidi münasibət sərgiləməklə canlandırır. Bir növ özü yazıb özü oxuyan şair və yazarları rixşəndlə gözümüzdə canlandıran Salidə Şəmmədqızı bunu Mətinin simasında komik məzmunlu bədii vasitə kimi sarkazmdan istifadə edərək əks etdirir.

Salidə Şəmmədqızının hekayələrində istifadə etdiyi sarkazm bəzən oxucular, bəzən isə həmkarları tərəfindən kəskin qəbul edilir. Çünki sarkazmın əsas məqsədi qarşı tərəfi lağa qoymaq və ya tənqid etməkdir. Bu zaman Salidə Şəmmədqızının hekayələrində açıq və sərt bir tərzdə deyilmiş fikirlərdə özünü görən oxucu və ya həmkarı bunu kritik qəbul edir. Bu məqam effektiv bir kommunikasiya vasitəsinə çevrilmiş sarkazmın yanlış anlaşılmasına gətirib çıxarır, bu yanlış anlaşılma yazıçıya bəzən ağır başa gəlir. Yazıçının hekayələrində sarkazmdan, satiradan və yumordan istifadə etməsinə görə sosial şəbəkələrdə tənqidə məruz qalmasının şahidi oluruq. Hətta həmkarı tərəfindən polis orqanlarına şikayət edilməsi ilə

nəticələnməsi də bir reallıqdır: *"Alim-yazıçı qələmə aldığı hekayələrində həm ədəbiyyatşünaslıq problemlərinə, həm də elmi dissertasiyalarda yer alan elmi nöqsanlara bədii formada münasibət bildirir. Ədəbiyyatşünaslıq əsərlərində əksini tapan tənqidi qeydlərini paralel şəkildə bədii əsərlərində də təqdim edən Salidə Şərifova bu tənqidi satirik, yumoristik bir dillə təqdim edir. Elmi əsərlərində olduğu kimi "Başı bəlalı məqalə", ""Qar yel"in sorağında", "Dionisin qələbəsi", "Mətn cızmaçısı", "Layihə oyunu", "Sən elə şeyləri anlamazsan", "Ləzzəti - söhbəti", "Sənin səlahiyyətin çatırmı?", "Psixiatrın gündəliyi", ""Facebok"da kitab təqdimatı", "Bu da yaşanılıb..." və s. hekayələrində tənqid kəskin xarakter daşıyır. Bu kəskinlik bir çox alimlər tərəfindən düzgün anlaşılmır, hətta S.Şərifovanın bu məqama görə polis orqanlarına şikayət edilməsi bədii əsərlərindəki tənqidin və elmi-bədii refleksiyanın kəskin, satiranı güclü olmasını əks etdirir"* [Əliyeva, 2025: 544]. Tədqiqatçıların vurğuladığı kimi Salidə Şəmmədqızının bədii yaradıcılığında tənqid etmək məqsədi ilə istifadə edilən satira, sarkazm, yumor, ironiya, gülüş və s. üslub olmasına rəğmən, bəzən də heç düzgün anlaşılmayır, başa düşülməyir. Yanlış anlaşılması və ya başa düşülməsi xoşagəlməz nəticələrə gətirib çıxarması isə Salidə Şəmmədqızının satirasının, sarkazmının iti, yəni güclü olmasının bariz nümünəsidir.

Salidə Şəmmədqızının Satirasında Bədii Obrazlar.

Salidə Şəmmədqızı bədii yaradıcılığında təsvir etdiyi hadisələrdəki komizmi, ironiyanı gücləndirmək üçün bir çox vasitələrdən istifadə edir. Bəllidir ki, sarkazm məhz ironiyanın bir növüdür. Yazıçı sarkazmı daha kəskin və açıq şəkildə göstərərkən, təsvir etdiyi hadisələrdə ifşa etdiyi bir və ya bir neçə ictimai əhəmiyyətli qüsurları üzə çıxarmaq üçün bədii obrazlarının bir qismini satirik təqdimi zamanı ironiyaya müraciət edir.

Salidə Şəmmədqızının satirik obrazları adi insanlardan fərqlənməyən sadə insanların obrazlarıdır. Buna baxmayaraq, təqdim etdiyi obrazlarının müəyyən qisminin monoloqlarında onların məhz satirik obraz kimi təqdim edilməsinə şərait yaradır. Məsələn, "Dionisin qələbəsi", "Musiqi müsabiqəsi", "Facebook"da kitab təqdimatı", "Konfrans sevdası", "Ümid", "Qara şəhər", "Wikipedia" oyunu", "Tərbiyəsiz alim" və s. hekayələrində ictimai əhəmiyyətli qüsurları üzə çıxarmaq üçün təsvir etdiyi Mövsüm Xəlilli, Şölə, Elnur, Rəcəb Musalı, Yusif Baxçalı, Mətin Xasanoviç kimi satirik obrazlar sosial məzmun daşıyır. Salidə Şəmmədqızının bədii yaradıcılığındakı satirik obrazlar onun dünyagörüşünün əks qütbünü əks etdirən obraz qismində çıxış edir. Bunu Salidə Şəmmədqızı açıq aydın şəkildə səsləndirmir. Təqdim etdiyi həmin obrazlar öz düşüncələri, səsləndirdikləri cümlələri, monoloqları, əməlləri, fəaliyyətləri və s. məqamlarla büruzə verirlər. Əlbəttə, bu zaman obrazların baş və ya ikinci dərəcəli obraz olmasının heç bir rol oynamadığı da özünü göstərir. Məsələn, "Dionisin qələbəsi" hekayəsində bu amilə diqqət yetirək:

> *"Dionis qəhqəhəsini bitirib Camal Gülə dedi:*
> *– Sən doğrudan da axmaq adam imişsən. Dəyəri olmayan əsərlərə səs verməyəcəksiniz? Özünüz də çox yaxşı bilirsiniz ki, qalib onsuzda onlar olacaq. Daha özünüzə niyə əziyyət verirsiniz? Tanımadığınız insana görə dost-tanış xətrinə dəyməyin nə mənası?*
> *Üzünü ona qulaq asanlara tutaraq soruşdu:*
> *– Belə insana nə ad vermək olar?*
> *Cavab eşitməyib verdiyi sualı özü cavablandırdı:*
> *– Yalnız axmaq... Ay layiqli əsər belə gəldi, dəyərli əsər belə getdi... Cəmiyyətimizə çox lazımdır onlar? Onlarla qarın doyur? Bəlkə layiqli əsərlər sizə pul verir? Ağlınızı başınıza yığın... Dostlarınızın, vəzifəli şəxslərin, imkanlı adamların sözlərini yerə salmağın nə mənası? Gedin yeyin, için. Təmiz zoğal arağından vurub kef eyləyin. Həyatın dadını çıxardın. Yadda saxlayın ki, qarın qardaşdan da irəlidir".*

Salidə Şəmmədqızının "Psixiatrın gündəliyi" adlı hekayəsində xarakterlərin dərinliyini və konfliktləri açıq aydın şəkildə göstərmək üçün satirik obraza müraciət edir. Bu baxımdan da, hekayədə Natiq satirik obraz kimi diqqəti cəlb edir. Hekayə boyu Natiqin fikirləri ilə yanaşı əməlləri də gülüş doğurur. Salidə Şəmmədqızının hekayələri içərisində ən yadda qalan satirik obraz olan Natiq özünün davranış və fikirləri ilə diqqəti cəlb edir. Yazıçı məhz Natiqin obrazı vasitəsilə elmi cameədə baş verən naqisliklər işıqlandırır. Müəllifin bu obrazı ikrah oyatsa da, oxucunu bir sual düşündürür ki, bu hansı alimin prototipidir. Natiqin dili ilə onun daxili aləmini açıqlayan müəllif satiradan, yumordan , hətta sarkazmdan da istifadə edir. Təbii ki, satiradan istifadə hekayənin dilinə, süjetinə ağırlıq gətirmir, əksinə Natiq kimi obrazı satirik obraz səviyyəsinə qaldırır. Məsələn, mifologiya institutunda şöbə müdiri olan bir şəxsin psixiatr qəbuluna gəlməsini təqdim edən yazıçı bununla da obrazının kim olması sualına aydınlıq gətirir. Yazıçı Natiqin dili ilə cəmiyyətdə baş verənləri sarkazmla açıqlayır: *"Bayram, özünün stəkan dostlarının, ya da "staraya qvardiya" üzvlərinə ömründə heç nə deməz, pislik etməz. Siz bilməzsiniz bunu... Qruplaşma üzvü olmaq nə deməkdir! Onları biz əla bilirik. Amma... Bayram da qorxarmış... Qorxaq... Direktordan çəkindi e... Direktora cavab verə bilmədi ki... O da bu cür qorxaqdı. Yəni Çingiz bir cür qorxur, Bayram bir cür. Nə isə..."* Salidə Şəmmədqızı qrupunu "staraya qvardiya" adlandıran Natiqin satirik obrazını yaratmağa nail olur.

Yazıçının "Mətn cızmaçısı" adlı hekayəsində də Mətin Xasanoviçin satirik obrazı ilə rastlaşırıq. Yazıçı Mətin Xasanoviç satirik obrazı ilə bəzi dırnaqarası ziyalılarımızın obrazını canlandımağa nail olur. Məsələn, Mətinin ərəb dilini bilmədən, Quranı oxuya bilmədən Quranı təkzib edən əsər qələmə alması məqamını satirik dillə təqdim edir:

> *"Mətin istehza ilə Şərifə baxıb başını buladı. Sonra özündən razı halda dedi:*
> *– Heç də həmişə elə deyil. Quranı öyrənmək üçün nə ərəb dilini, nə də ərəb əlifbasını bilmək gərəkdir.*
> *Şərif Mətinlə razı olmadığı üçün qətiyyətlə dedi:*
> *– Yox, yox. Mətin Xasanoviç, məndən inciməyin, mən bu məsələdə sizinlə tamamilə razı deyiləm. Ərəb qrammatikası özünün zənginliyi və mürəkkəbliyi ilə seçilir. Ərəb sözlərinin müxtəlif mənaları var. O mənaları bilmədən…*
> *Mətin Şərifin sözünü bitirməyinə imkan verməyib dedi:*
> *– Şərif... Mənə ərəb dilinin incəliklərini bilmək nəyə gərəkdir? De görüm, nəyə gərəkdir? Ərəb dilini və əlifbasını öyrənmək artıq bir işdir, oğul. Onu hələ başa düşməzsən. Məni sonra başa düşəcəksən. Quranı başqa dillərə olan tərcümələrindən götürmüşəm. Əsasən də, rus dili, ingilis dili, bir də ki, ana dilimizə olan tərcümələrdən istifadə etmişəm. Və ərəb alimlərinin Quranın təfsilatında buraxdığı səhvləri göstərməyə nail olmuşam. Həmin işi iki aya işləmişəm. Fond var idi. Pul ayırmışdı, iş təcili, iki aya hazırlamalı idim. Özüm də gözləmirdim, işi vaxtından əvvəl yerinə yetirdim. Yəni iki ay müddətinə o cür işi bitirəcəyimə əmin deyildim".*

Mətin Xasanoviç onun əsərini başa düşə bilməyənləri səsləndirməsi müəllifin məhz Mətinin əməllərinə ironik yanaşmasının təzahürüdür. Mətinin onun kitabının cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməməsini vurğulanmasında da Mətin Xasanoviçin əməllərinə yazıçının ironik münasibəti əksini tapır. Bu məqam məhz Mətinin dili ilə açıqlanır: *"Mənim kitabımın təqdimatı olanda, bir nəfər də olsun islam dininə riayət edən adam mənim bu xidmətimi dillərinə gətirib quruca təşəkkürlərini belə bildirmədilər. Bu qədər gerilik olar? Paxıllıq olar? Sonra internet saytlarında, qəzet və jurnallarda oxuyuram ki, mənim yüksək və nəfislə işlənmiş kitabım haqqında tənqidi məqalələr yazıblar. Bu qədər tənqidi yanaşmaq onların*

geridə qalmaqlarının göstəricisidir. Məhvə məruz qalıb, avamlar". Salidə Şəmmədqızı Mətin Xasanoviçin öz fikirləri ilə onun satirik obrazını yaradır. Məhz bu satirik obraz cəmiyyətimizdə özünü ziyalı hesab edən, məşhur yazar kimi qələmə verən məxluqların ümumiləşdirilmiş obrazıdır.

Nəticə

Salidə Şəmmədqızının bədii yaradıcılığında satiranın mühüm xüsusiyyəti onun özündə müasir, həmçinin ədəbi düşüncəmizdə milli özünüdərk problemlərinə, məsələlərə tənqidi şəkildə yanaşa bilməsi, ifşaetməsi baxımından müasirliyini, aktuallığını daim saxlamaq iqtidarında olmasını təsdiq edir. Salidə Şəmmədqızının kiçik nəsrində Sabir satirasının ənənələri "Musiqi müsabiqəsi", "Facebook"da kitab təqdimatı", "Konfrans sevdası", "Ümid", "Qara şəhər", "Wikipedia" oyunu" "Dionisin qələbəsi", "Mətn cızmaçısı", "Layihə oyunu", "Sən elə şeyləri anlamazsan", "Sənin səlahiyyətin çatırmı?", "Psixiatrın gündəliyi" və s. hekayələrində özünü göstərir və Azərbaycan ədəbiyyatında satiranın XXI əsrin əvvəllərində yeni mərhələyə daxil olmasını əks etdirir. Salidə Şəmmədqızı Azərbaycan ədəbiyyatında M.Ə.Sabir ənənəsinin davamçısı olması ilə yanaşı, həm də ədəbiyyatımızda Q.Zakir, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə, Ə.Vahid, B.Pünhan kimi söz xiridarlarının satirik ənənələrinin yaddaşlarda yaşadığını və davam etdirilməsini təsdiq edir. Salidə Şəmmədqızının ictimai məzmun qazanmış satiraya müraciət etməsi təsvir etdiyi həyat həqiqətlərini özündə ehtiva edən hadisələri çılpaqlığı ilə cəsarətlə ifadə etməsinə də səbəb olur. Yazıçı digər həmkarlarının görmədikləri və ya görmək istəmədikləri, yazmadıqları və ya yazmaq istəmədikləri reallıqlara, aktual problemlərə biganə qalmayaraq, münasibətini sərgiləyir. Yazıçı təsvir etdiyi hadisələr və obrazlar fonunda cəmiyyətdə, insanların əməllərində üzləşdiyi nöqsanlara münasibətini kəskin gülüşlə, yumorla, hətta sarkazmla da ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

ABDULLAYEV, Ç. (2011). "Əriyən şam"ın işığında. *Əriyən şam: Hekayələr toplusu* (S. Şəmmədqızı) içində (s. 3–10). Bakı: Elm və təhsil.

BUALO, N. (1969). *Poeziya sənəti*. Bakı: Azərnəşr.

ƏLİYEV, M. (2012). *Ədəbiyyat nəzəriyyəsi*. Bakı: Elm və təhsil.

ƏLİYEVA, Z. (2025). Filologiya elmləri doktoru, AMEA-nın professoru Salidə Şərifovanın yaradıcılığı elmmetrik diapazonda. *Oliy ta'limni tashkil etishda xorijiy tajribalar: transformatsiya va innovatsiyalar (Xalqaro ilmiy-amaliy simpozium materiallari to'plami, 1-qism)* içində (s. 533). Toshkent: Bookprint Nashr.

NİYARLI-HÜSEYNOVA, M. (2024a). Salidə Şəmmədqızının (Şərifova) kiçik nəsrində bədii refleksiya. *ASEAD 14. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içində (s. 561–574).

NİYARLI-HÜSEYNOVA, M. (2024b). Salidə Şəmmədqızının (Şərifova) kiçik nəsrində bədii refleksiya. *"Adabiy ta'lim metodologiyasi: xalqaro tajriba va ilmiy hamkorlik" (Professor Hamidulla Boltaboyev tavalludining 70 yilligiga bag'ishlangan xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari, II kitob)* içində (s. 276–289). Toshkent: Mashhur Press.

NİYARLI-HÜSEYNOVA, M. (2025). Salidə Şəmmədqızının kiçik nəsrində postmodernizm. *Oliy ta'limni tashkil etishda xorijiy tajribalar: transformatsiya va innovatsiyalar (Xalqaro ilmiy-amaliy simpozium materiallari to'plami, 1-qism)*içinde (s. 549–554). Toshkent: Bookprint Nashr.

OJEGOV, S. İ., & ŞVEDOVA, N. Y. (Ed.). (1992). *Tolkovyy slovar Ozhegova*. Moskva.

ŞƏMMƏDQIZI, S. (2011). *Əriyən şam*. Bakı: Elm və təhsil.

ŞƏMMƏDQIZI, S. (2018). *Dionisin qələbəsi*. Bakı: Elm və təhsil.

CAFER CABBARLI'NIN TİYATRO ESERLERİNDE KADIN KİMLİĞİ: SEVİL VE ELMAS ÖRNEKLERİNDE YENİ KADIN TİPOLOJİSİ

Meray GÜRSOY

Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Doktora Öğrencisi,
Marmara Üniversitesi

meraygursoy@gmail.com

ÖZƏT

Cəfər Cabbarlı 20-ci əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm milli yazıçı və şairidir. Sənətkar otuz beş illik ömrü ərzində şeir, hekayə, tərcümə sahələrində əsərlər ərsəyə gətirərək, xüsusilə dramaturgiya janrında qələmə aldıqları ilə Azərbaycan teatrının aparıcı nümayəndələrindən birinə çevrilmişdir. Həm bir ədəbiyyatçı, həm də cəmiyyətin bir fərdi kimi nümayiş etdirdiyi mövqe ilə başda mənsub olduğu coğrafiya və digər türk toplumları olmaqla, ziyalı həssaslığı ilə yanaşaraq düşüncə, davranış, iqtisadi və fəlsəfi müstəvilərdə müasirləşməni hədəfləmişdir. Bu məqsədlə Sovet hakimiyyətindən əvvəlki və sonrakı dövrlərin təsiri ilə formalaşan ideoloji baxışları çərçivəsində cəmiyyətin ənənələrini, mütəəssib (fanatik) yanaşmalarını, örf-adətlərini və doqmatik düşüncələrini tənqid etmişdir. Eyni zamanda, türk qadınının müasirləşmə prosesinə verdiyi dəstək onun əsərlərinin ən bariz xüsusiyyətlərindən birinə çevrilmişdir. Cabbarlının xüsusən teatr əsərlərində yaratdığı qadın qəhrəmanlar dövrün vərdiş olunmuş qadın anlayışına meydan oxuyaraq müasirləşmə və azadlaşma istiqamətində mühüm addımlar atmışlar. Bu səbəbdən də türk qadınının düşüncə baxımından yenilənmə prosesində rəmzə çevrilmişlər. Bunlar arasında Sevil və Almaz savadlı, şüurlu, iradəli və dəyişikliklərə açıq qadın obrazlarına nümunə olmuşdur. Doğrudan da, onların dramatik struktur daxilindəki rolları Azərbaycan qadınının sosial həyatda yüksəlişini əks etdirmişdir. Sevil, Cabbarlının kamillik dövrü pyes qəhrəmanları arasında xurafatdan arınma və cəmiyyətdə yeniliyin öncüllərindən olma xüsusiyyətləri ilə ən mühüm tiplərdəndir. Almaz isə bir müəllim kimi mühafizəkar və təhsildən uzaq insanlara qarşı mübarizə aparan qadın nümunəsidir. Bu məruzədə qeyd olunan iki qəhrəmanın ictimai proseslərə yanaşmaları və keçdikləri yol vasitəsilə Azərbaycan qadınının müasirləşmə mərhələlərinə töhfələri üzə çıxarılmışdır. Tədqiqatda Sevil və Almazın təhsilli və azad fərdlər kimi yüksəlişi sosio-mədəni kontekstdə qiymətləndirilmiş, Cabbarlının yaratdığı qadın tipologiyasının Azərbaycan ədəbiyyatında necə çevirici bir rol üstləndiyi vurğulanmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan teatrı; Cəfər Cabbarlı; Müasirləşmə; Almaz; Sevil.

ABSTRACT

Jafar Jabbarly is a prominent national writer and poet of 20th-century Azerbaijani literature. Throughout his thirty-five-year life, he produced works in poetry, short stories, and translation, becoming one of the leading figures of Azerbaijani theatre, particularly through his dramatic works. Demonstrating an intellectual sensitivity both as a man of letters and a member of society, he aimed for modernization across intellectual, behavioral, economic, and philosophical domains, primarily in his native region and among other Turkic communities. To this end, framed by his ideological views shaped by the pre- and post-Soviet

eras, he criticized social traditions, fanatical attitudes, customs, and dogmatic thinking. At the same time, his support for the modernization of the Turkic woman became one of the most prominent features of his works. The female protagonists Jabbarly created, particularly in his theatrical plays, challenged the conventional notion of women of that era, taking significant strides toward modernization and emancipation. Consequently, they became symbols in the intellectual renewal process of the Turkic woman. Among these, Sevil and Almaz exemplify educated, conscious, strong-willed female characters open to change. Indeed, their roles within the dramatic structure reflected the rise of Azerbaijani women in social life. Among the characters in Jabbarly's mature plays, Sevil is one of the most significant figures due to her traits of breaking free from superstition and pioneering social innovation. Almaz, on the other hand, is an exemplary woman who, as a teacher, struggles against conservative and uneducated individuals. This paper examines the contributions of these two protagonists to the stages of modernization among Azerbaijani women through their approaches to social processes and their developmental journeys. The study evaluates the rise of Sevil and Almaz as educated and independent individuals within a socio-cultural context, highlighting the transformative role that Jabbarly's female typology assumed in Azerbaijani literature.

Keywords: Azerbaijani theatre; Jafar Jabbarly; Modernization; Almaz; Sevil.

Giriş

Cafer Cabbarlı, 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının sosyalist ideallere sahip, bireysel ve toplumsal gelişim odaklı temsilcilerindendir. Sanatçı, olgun yaratıcılık dönemine eriştiğinde bilhassa kadın kahramanlarını etkin ve bağımsız ruhlu kişiler olarak öne çıkarır. Burada sosyalizm vurguları, toplumsal yarar kadar bireysel özgürlükleri gözetir. Bu nedenle yazar, daha evvel tasvir ettiği sorunları, inkılapçı çözüm yollarıyla buluşturma gayreti taşır [Gürsoy, 2024: 15].

Bu araştırma, Azerbaycanlı sanatçı Cafer Cabbarlı'nın Sevil ve Elmas adlı tiyatro eserlerinde kadın sorunları, hakları ve eğitimi temalarının incelenmesini amaçlamaktadır. Cabbarlı, 1915 yılından itibaren kaleme aldığı tiyatro eserlerinde kadın karakterler aracılığıyla onun toplumdaki konumunu sosyolojik ve psikolojik boyutlarıyla ele almıştır. Yazar, çağdaş eğitimi çağdaş dünyanın temel dinamiklerinden biri olarak görmüş; bu yaklaşımı doğrultusunda tiyatro eserlerinde realist bir tutum benimseyerek "toplum için sanat" anlayışı çerçevesinde eserler vermiştir. Bununla birlikte romantik unsurlara ve bireysel duyuşlara da odaklanmıştır. Dolayısıyla tiyatro eserlerinde yer alan kadın karakterlerin yaşadığı zihinsel dönüşümlerin incelenmesi, eğitim ve cinsiyet eşitliği bağlamında toplumun zihniyet dönüşümünü yansıtan önemli örnekler sunmaktadır. Araştırma, Türk kadınının yenilikçilik ekseninde değişen ve gelişen tipolojisini, Sevil ve Elmas karakterleri üzerinden ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Araştırmanın odağında Sevil ve Elmas adlı eserlerin yer alması, Cabbarlı'nın olgunlaşma dönemi eserleri içinde bu iki kadın kahramanın kent ve köy yaşamı bağlamında kıyaslanabilme imkânı sunmasına bağlıdır. Nitekim Sevil, kent yaşamında bağımsızlaşan ve ekonomik iradesini eline alan bir kadın örneğidir. Elmas ise doğup büyüdüğü köye geri dönüp oranın insanını bilinçlendirmeyi hedefleyen idealist bir öğretmendir. Bu doğrultuda iki kadın da farklı düzlemlerde gelişen Türk kadını tipolojisini yansıtır. Biri eğitim düzeyini sonradan geliştirmiş olan Sevil, diğeri ise eğitimli bir kadın kahraman olarak döndüğü yere aydınlık getirmeyi amaçlayan Elmas'tır. İkisinin ortak noktası ise geldikleri aşamada hem kendilerini hem çevrelerini ileri taşıma gayeleridir. Bu nedenle araştırma, bu iki kadın kahraman aracılığıyla Cafer Cabbarlı'nın Türk Dili ve Edebiyatı alanına çağdaşlaşma ilkesi üzerinden etkisini göstermeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışma, Cafer Cabbarlı'nın tiyatro eserlerinde kadın kimliği ve yeni kadın tipolojisi bağlamında, kadın eğitimi ve toplumsal dönüşüm süreçlerine odaklanmaktadır. Kadın eğitimi, hakları ve cinsiyet eşitliği, yüzyıllardır evrensel bir sorun olarak farklı disiplinlerce ele alınmıştır. Ataerkil toplum yapıları, ekonomik sistemler ve eğitimde imkân eşitsizlikleri; kadın sorunlarının temel nedenleri olarak görülmekte, bu nedenle kadınların özgürleşme ve çağdaşlaşma süreçleri sosyo-kültürel dönüşümlerle yakından ilişkilendirilmektedir.

Edebiyat ve tiyatro, bireyin iç dünyasını ve toplumsal gerçeklikleri yansıtan iklimleriyle kadın kimliği ve eğitim konularının incelenmesinde önemli bir vasıta olarak kabul edilmektedir. Nitekim Cafer Cabbarlı'nın eserleri, Azerbaycan toplumunun geleneksel yapısını eleştirirken kadınların eğitim yoluyla toplumsal konumlarını güçlendirmelerine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda, Sevil ve Elmas karakterleri; eğitimli, bilinçli ve değişime açık kadın profilleri olarak çağdaşlaşma hareketinde simge konumundalardır. Bu çalışma, söz konusu karakterler aracılığıyla Azerbaycan kadınlarının eğitim ve özgürleşme sürecine dair toplumsal dönüşümün nasıl gerçekleştiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Edebiyat ve edebiyat eğitimi, insanla ve insan topluluklarıyla ilgilenip uğraşma bakımından birbirini tamamlayan, birbiriyle yakından ilişkili olan iki alandır. Çünkü edebiyatın da eğitimin de konusu insandır. İnsanoğlunun yeryüzündeki serüvenleri, doğal ve toplumsal çevresiyle ilişkileri, sağlıklı bir yaşayış özlemi, bu iki alanın ortak konusunu oluşturur [Kavcar, 1999: 2].

Edebiyat ve eğitim, iki farklı disiplin iken "insan" paydasında buluşarak ortak amaçlara sahip bir bütün hâline gelirler. Nitekim edebiyat, insana insandan olanı anlatması yönüyle eğitimle direkt ilişki kurabilmektedir. Bu doğrultuda tiyatronun etkisi de aynı yolda ilerlemesi bakımından önemlidir. Değerler eğitimi, kültürel aktarım, yozlaşan ve eskiyen yöntemleri yıkma, çağdaş olanı yüceltip okurda yeni ufuklar açma bakımından edebiyat ve tiyatro ilişkisi; her çağda dikkatle yoğunlaşılması gereken bir husus olmaya devam etmektedir.

Yöntem. Araştırma Modeli

Bu araştırma, nitel araştırma yöntemleri çerçevesinde doküman incelemesine dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın temel veri kaynağını, Cafer Cabbarlı'nın kadın kimliği ve eğitim temalarına odaklanan tiyatro eserleri oluşturmaktadır. Çalışmada öncelikle ilgili alan yazın taraması yapılmış; kadın eğitimi, çağdaşlaşma ve edebî temsil kavramları, konuya ilişkin kuramsal kaynaklar üzerinden ele alınmıştır. İnceleme sürecinde tiyatro metinlerinde yer alan iletiler ile dramatik yapıyı oluşturan unsurlar, betimleyici ve yorumlayıcı bir yaklaşımla değerlendirilmiştir.

İnceleme Kapsamı

Araştırma kapsamında, Cabbarlı'nın Sevil ve Elmas adlı eserlerinde yer alan ve aynı isimleri taşıyan kadın karakterlerin sosyo-kültürel yapı ve eğitim bağlamındaki rolleri incelenmiştir. Bu inceleme, doküman incelemesi yöntemi doğrultusunda içerik analizi tekniği kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Metinlerde kadın kimliğinin temsiline ilişkin unsurlar çözümlenerek çağdaşlaşma sürecinde şekillenen yeni kadın tipolojisinin edebî yansımaları değerlendirilmiştir. Ayrıca özgün Azerbaycan Türkçesiyle kaleme alınmış metinlerden yapılan alıntılar, anlam kaybı oluşturmayacak biçimde Türkiye Türkçesine çevrilerek çalışmaya dâhil edilmiştir. Bu bağlamda araştırma, Cafer Cabbarlı'nın değerler sistemi ve çağdaş bilinç ekseninde geliştirdiği yeni Türk kadını tipolojisine yaklaşımını incelemekle sınırlandırılmıştır.

Bulgular ve Yorum

Bu çalışmada kent ve köy yaşamlarından iki farklı kadın örneği yer alır. Bu örnekler, Cafer Cabbarlı'nın üretim hayatının üçüncü aşamasına denk gelen olgunluk dönemi eserleridir. Sevil, çarşafını atma hareketiyle toplumsal belleğin önemle kaydettiği bir kadın kahramanken Elmas ise idealist öğretmen olarak dönüştürücü etkisiyle belirginleşen bir başroldür. Bu eserler, tiyatro oyunu olmaları bakımından kahramanların diyaloglarında doğrudan gözlemlenebilir fikir ve duygu unsurlarını içerir. Dolayısıyla Cabbarlı'nın yeni Türk kadını tipolojisi anlayışında, dönüşen ve dönüştüren örnekler olarak öne çıkarlar.

Yeni Kadın Tipolojisi Açısından Sevil'in Bağımsızlaşma Süreci.

Sevil, Cabbarlı'nın olgunluk dönemi tiyatro eserlerindendir. Yazar, Sevil'in başından sonuna kadar ataerkil toplum yapısında, Türk kadınının daha fazla aşağı çekilmemek için direnç gösteren bireyler olarak kendilerini ispat edebileceğini vurgular. Bu nedenle Cabbarlı, Türk kadınının özgürlüğüne ve eğitimine son derece önem verdiğini gösteren bir dramatik yapı kurar. Nitekim 1928'de Sevil'i yazmakla eğitimsiz bir kadının kendini gerçekleştirme sürecine olan güvenini de ortaya koyar. Zira Sevil, çarşafını atma hareketiyle çağdaş Türk kadını tipolojisi açısından yıllar sonra bile hatırlanacak klasik bir eserin kadın kahramanı hâline gelir.

Cabbarlı için kadının özgürlüğü konusu; bir dönemi ya da belirli bir grubu kapsamayan genel bir sorundur. Sevil'e kadar yazdığı oyunlarda genellikle eylem açısından edilgen durumda olan profiller çizdiği için Sevil ile kadın kahramanlarını etkin aşamaya ulaştırarak toplumsal bir hareketlenme sağlar. Nitekim ilk dönem eserlerinde karakter yönünden nitelikli kadın kahraman örnekleri sunsa da bu karakter nitelikleri, istismar edilmeye çok açık durumdadır. Bu yüzden esere bu istismara bir son verilmesi gerektiği vurgusu hâkimdir. Böylelikle yazar, Sevil'de radikal bir tutuma sahip olarak kadın sorunları ve eğitimi konularında iz bırakacak yeni tip örnekleri sunmaya başlar.

Sevil; köle muamelesine maruz kaldığı evinde varoluş amacını sorgulamaya başladığında, kabuğunu kırmak için yeterli cesarete henüz sahip değildir. Zira eşi olan Balaş, onu daima aşağılar ve kendini gerçekleştirmesine fırsat vermez. Eseri bu noktada kadına biçilen rol ve kadından beklenenler düşüncesiyle feminist kuram açısından ele almak mümkündür. Temelde okur veya yazar olarak kadına yönelik yaklaşıma odaklanan kuram, Sevil'e uyarlandığında, Cabbarlı'nın senelerden beri ataerkil tutumla verilen eserlerdeki kadın algısını tarif ettiği görülür. Nitekim Balaş'ın Sevil'den bekledikleri, kuramın ayırdığı kadın tiplemelerinden "evdeki melek" maddesini işaret eder.

"Evdeki melek" tipi ataerkil toplumda erkeğin kafasında ideal olarak yaşattığı kadın tipidir ve erdemleri arasında namusluluk, alçak gönüllülük, uysallık, masumiyet başta gelenlerdir" [Moran, 2022: 252].

Cabbarlı'nın hedefi; kadınların kendilerini dönüştürmeleri, dayatılana riayet etmemeleri ve seçim yapabilme bilincini kazanmalarıdır. Buna huzurlu ve faydalı bir ortam sağlamak için başrolde olan kadının çevresini oluşturan toplumun da fikirsel dönüşüm yaşamasını amaçlar. Dolayısıyla kendini ifade etmek isteyen kahramanların yanına güçlü kahramanlar koyarak meselenin salt bireysel değil, toplumsal yönlü olduğunu vurgular. Nitekim Balaş'ın kız kardeşi Gülüş, Sevil'e sürekli *"ayağını yere sağlam basmasını"* söyler. Söz ve davranışlarıyla onu desteklemeye gayret gösterir: *"Hayatın acı oyunlarında başın dönerken kimse senin için valsi durdurmaz. Sen ayak üstünde durabilmek için çok yıkılacaksın! Ben seni hayatın baş döndürücü oyunlarına atıyorum. Dayanamazsan yıkıl, yaşamak istersen kalk yoksa ezileceksin"* [Rüstemli, 2005].

Eser; yalnız kadın bağımsızlığı konusunda değil, toplumun ahlaki kıstaslarını yıkmaya dönük iletiler de içerir. Özellikle "namus" kavramı üzerinden kadınlara uygulanan baskı, yazarın Sevil'den yana olan tutumuyla reddedilir. Nitekim erkeklere verilen sınırsız özgürlüğe karşı kadınların ahlaki olarak daima denetlenmesi gereken bir varlıkmış gibi algılanması, yazarın tepki gösterdiği ana noktalardan biridir. Bu yüzden Sevil'in hayatta kalma mücadelesinde geleneksel ahlak anlayışına zıt düşen davranışlarda bulunması, desteklenen bir durum olmaktan ziyade okurun empati yetisinin harekete geçirilme çabasıyla ilgilidir.

Cabbarlı; olgunluk dönemi eserlerinde her anlamda öncelediği yenilikçilik ilkesini, esas önem verdiği konu olan eğitimle temellendirerek okura sunmaya çalışır. Oyunun bu amacı vurgulayan en önemli kısımlarından biri, Sevil'in kaleme aldığı eserdir. Azerbaycan Kadınlığının Azatlık Yolu adlı eser hem oyunun kurgusu hem de Cabbarlı'nın hedefi doğrultusunda Türk kadını için bir manifestodur. Nitekim eserin Sevil tarafından yazılabileceği, ilk başta kimselerce düşünülemez. Ancak oğlu için geri geldiği zaman sergilediği cesaretli tavırlar, dramatik yapıyı oluşturan her bir kahramanın yeni Sevil ile tanışması şaşkınlığını doğurur.

Oyunun aynı zamanda en önemli vurgusu, Sovyet hâkimiyetinin cinsiyet farkı gözetmeksizin herkesi iş sahasına çağırıyor olmasıdır. Bu doğrultuda ana iletilerinden biri, kadınların evden çıkmaları ve ekonomik özgürlüklerini elde etmeleri gerekliliğidir. Sevil de Türk kadınını temsilen geçirdiği süreçlerde, bu gerekliliğin ayrımına daha çok varır. Buna paralel olarak da Cabbarlı, oyunun genel havası içinde sosyalizm vurgularına yer verir. Öyle ki Balaş, son sahnede Sevil'e nereye gideceğini sorduğunda Sevil, "sosyalizm"e gideceğini söyler. Sevil, kadınların özgürlük yolunun ancak sosyalizm olduğunu ifade ettiğinde, yazarın eşitliğe dikkat çektiği bir kez daha gözlemlenmiş olur.

Yeni Kadın Tipolojisi Açısından Elmas'ın Dönüştürücü Etkisi

Cafer Cabbarlı'nın yeni Türk kadını tipolojisine örnek oluşturması açısından dikkat çekici vurgulara sahip bir diğer tiyatro eseri, Elmas'tır. Yazarın 1930 yılında kaleme aldığı Elmas, kırsal kesimdeki aydınlanma meselesine ve toplumsal dönüşüme odaklanır. Eserde bireysel ve toplumsal haklar, özellikle kadınların bağımsızlığı ve üretime katılımı gibi konular; Sovyet döneminin sosyalist idealleri ışığında ele alınır. Yazar, bu eserde idealist bir öğretmen olan Elmas karakteri üzerinden eğitim aracılığıyla toplumsal bilinç ve ilerleme mesajları verir.

Elmas, yaşadığı köyün bağnaz ve geri kalmış yapısına rağmen kadınların üretken ve bağımsız bireyler olarak yetişmelerini amaçlar. Kendi köyüne dönüp oranın medenileşmesi için çalışan Elmas; sosyalist toplumun değerlerini benimsetmekte, köy halkını üretime ve eğitime teşvik etmekte kararlıdır. "İnkılap cesaret ister" sözünü ilke edinmiş bu kadın öğretmen, köylülerin sert ve dirençli tutumlarına rağmen hedeflerinden vazgeçmez. Yetiştiği toprakların ve insanının gelişim göstermesi için çabalar. Bu yüzden annesiyle olan diyaloğunda onu da cesaretlendirecek sözler sarf eder.

"Anneciğim, sen hiç korkma. Benim tekliflerim, köylülerin kendi iyilikleri içindir. Sen bugün beni pınarın başında görseydin, beni elimden tutup götürmek istediler. Ah, anne! Sonuçta burası bizim köyümüzdür, bizim ülkemizdir. Yani geride kalmaktadır, ah, geride! Anlıyor musun? Bırak, bir ben onlara açıklayayım, sen kendin göreceksin. Eğer sevinmezlerse bana ne dersen de" [Rüstemli, 2005].

Eser; şehir yaşamını konu alan Sevil oyunu ile kıyaslandığında, kırsal yaşama odaklanması ve sosyalist ideallerin köy halkına aktarılması açılarından farklılık gösterir. Cabbarlı, Elmas'ta Sovyet Azerbaycan toplumundaki bireyler arası zıtlıkları, psikolojik çıkmazları ve ideolojik çatışmayı başarılı bir şekilde yansıtır. Kadın kahramanın köyde liderlik

yapması, sosyalist mesajları halka iletmesi ve kadın-erkek eşitliği vurgusu; dönemin erkek egemen toplum yapısına karşı önemli bir duruştur. Bu açılardan Türk kadınının bağımsızlaşma ve ekonomik yönden güçlenme süreçlerinde Sevil ve Elmas kahramanları, kararlı mücadeleleriyle örnek olurlar.

Elmas, kadınların evden çıkıp iş hayatına katılmalarının gerekliliğini savunarak köyde kadınların üretime dâhil edilmelerini önceliklendirir. Bu çabalar, eğitimle cehalet zincirinin kırılması ve köyde sosyal dönüşümün sağlanması amacını taşır. Oyundaki diyaloglar, kadının toplumdaki bağımsızlığını ve özgürlüğünü vurgularken Elmas'ın mücadeleci ve idealist kişiliği, kadınların erkek egemen toplumda aktif rol alabileceğinin edebî bir temsili olarak öne çıkar. Nitekim Elmas'tan destek alan kadın kahramanlar da kolektifleşme bilincine ulaşmaya başlarlar.

"Yoldaşlar! Ben de bu köydenim. Gittim, okudum ancak yine geri dönüp bu köye, sizin aranıza geldim. Şimdi burada hem bir öğretmenim hem de bir vatandaş. Biz, başka köyler ilerleyip varlıklı hâle gelirken kendi köyümüzün geride kalmasına razı olmamalıyız. Bugün ülkemizin ortak manifestosu; dört bir yandan bütün medeni ülkelerin düzeyine ulaşmak hatta onları geçmektir. Bu manifestoyu hayata geçirenlerin arasında biz, birinci sırada olmalıyız" [Rüstemli, 2005].

Cabbarlı; kadının toplumun karşısında güç kazanma ve evrilme sürecini, önemli bir aydın sorunu olarak ele alır. Bu doğrultuda Sevil ile itaatkâr psikolojisine girmiş bir kadının bağımsızlık haklarını savunurken Elmas karakteriyle de istikrarlı bir emekçi kadının çevresine tesirini gösterir. Eğitimin kadınların cesaretlerinin ve öz güvenlerinin artmasında ne kadar etkili olduğunu, aydın-köylü çatışması üzerinden ispat etmeye çalışır. Bu yönden Elmas'ın öğrencilerine ezberlettiği marşlar da bilinçaltına emeği, adaleti ve özgürlüğü işleyen unsurlar olarak eserde tekrar eder ve geleceği inşa etmeye yönelik esintiler taşır. Yazarın buradaki amacı, inkılapların tarih sahnesinde sadece erkekler tarafından değil, kendilerini eğiten ve dönüştüren kadınlarca da gerçekleştirilebileceğini vurgulamaktır.

"Bırakın gömülsün toprağa
Eski köy, onun eski yaşayışı,
Çürük ağaç talaşları.
'Yeni köy'de yeri daraltır
Demir dişli kotanların
Güçlü demir dişleri."

Yazarın yenilikçilik ilkesi, Türk kadınının tipolojisiyle ilgili olduğu kadar toplumsal dönüşümle de doğrudan bağlantılıdır. Zira kendini yenilemeyen bir toplumun çağdaş Türk kadınının değer ve ilkelerini idrak edebilmesi beklenemeyeceğinden Cabbarlı; şehirde ve köyde, meslek dallarında, kolektif üretimde yeniliği savunur. Ona göre bir kadının zihinsel ve duygusal dönüşümünün anlaşılması için toplumun önce tabularından arınması gerekir. Bu nedenle kökten bir yenilikçiliği aşılamaya çalışır. Yumuşak ve uysal değişikliklerin mevcut toplum yapısında sürdürülebilir olamayacağını bildiğinden kadın ve erkek eşitliği ilkesi için yer yer sert ve gerektiği takdirde toplumun hassasiyetlerini hedef alan söylemlerde bulunmaktan çekinmez.

Sonuç

Bu araştırmada Azerbaycanlı sanatçı Cafer Cabbarlı'nın (1899-1934) Sevil ve Elmas adlı tiyatro eserlerinde yeni kadın tipolojisi incelenmiştir. Literatür taraması yoluyla

sanatçının biyografisi ve edebî kişiliğine dair çalışmalar değerlendirilmiş, elde edilen verilerin Türk Dili ve Edebiyatı alanına eğitim bağlamında katkıları araştırılmıştır.

Sanatçının yetiştiği ortam, hayatı ve fikirlerini temellendiren unsurlar saptanıp kadın meselelerine odaklandığı sekiz tiyatro eseri üzerinden karakter çözümlemeleri yapılmıştır. Bu noktada özellikle Sevil ve Elmas karakterleri vasıtasıyla çağdaş kadın kimliğine dair yeni tipolojiler ortaya konmuştur. Bu iki karakter; eğitimli, bilinçli ve değişime açık bireyler olarak Azerbaycan kadınının sosyal hayattaki yükselişini simgeleyerek dönüşüm konusuna örnek olmuşlardır.

Araştırmada iki farklı kadın örneğinin alınma sebebi, iki farklı düzlemdeki kadınları kıyaslayabilmektir. Nitekim Sevil, kent kadınını Elmas ise köy kadınını temsil etmektedir ancak farklı aşamalardan geçerek değişen Türk kadını tipolojisine fikirleriyle katkı sağladıkları için araştırmanın odağındaki ortak yanlara sahip oldukları da görülmüştür. Bu noktada bireysel ve ekonomik bağımsızlık kadar muhatap oldukları çevreyi de etkileyip toplumsal bir hareketlilik sağladıklarından Cabbarlı'nın amaçlarının bu iki örnekte nasıl kendini gösterdiği üzerinde durulmuştur. Böylelikle sosyalist idealler doğrultusunda yazarın Türk kadınını görmek istediği yer ve bunu sağlamak için nasıl bir yaklaşım sergilediği analiz edilmiştir.

Araştırmada Cabbarlı'nın toplumsal gelişim konusundaki hedefleri, dil ve üslup özellikleriyle birlikte değerlendirilmiştir. Sanatçının toplumcu bir anlayışla sade ve açık bir dil kullandığı, halkın zihniyetini geliştirmeye dönük bir tutum sergilediği belirlenmiştir. Aynı zamanda kadın sorunlarına eğitim perspektifinden yaklaşımı ve idealize ettiği toplum modeli ortaya konmuştur. Bu doğrultuda Cafer Cabbarlı'nın Sevil ve Elmas karakterleri aracılığıyla somutlaştırdığı yeni kadın tipolojisi, çağdaş kadın kimliğinin edebiyatta temsili açısından da değer taşımaktadır. Araştırmanın bulgularının ders kitaplarında örnek olarak kullanılmasının ve akademik çalışmalara kaynaklık etmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

GÜRSOY, M. (2024). *Cafer Cabbarlı'nın tiyatro eserlerinde kadın sorunları üzerine eğitim açısından bir inceleme*(Yayımlanmış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
KAVCAR, C. (1999). *Edebiyat ve eğitim*. Ankara: Engin Yayınevi.
MORAN, B. (2022). *Edebiyat kuramları*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
RÜSTEMLİ, A. (2005). *Cafer Cabbarlı eserleri* (Cilt 3–4). Bakü.

AYAZ İSHAKÎ'NİN BAKÜ TÜRKOLOJİ KURULTAYI'NDA LATİN ALFABESİ ÇEKİNCESİ

Mustafa ARGUNŞAH
Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
mustafargunsah@gmail.com

ÖZƏT

Hökumətlə uzlaşmayan ideyaları və siyasi fəaliyyəti səbəbindən 1919-cu ildə ölkəsini tərk edərək ömrünün qalan hissəsini Avropa və Türkiyədə keçirən tatar ziyalısı Ayaz İshaki həyatı boyunca qəzet və jurnallarda ədəbiyyat, türklük məsələləri və Qazan tatarları haqqında məqalələr dərc etdirmiş, çoxsaylı bədii əsərlər yazmış və uzun illər "Millî Yul" və "Yaŋa Millî Yul" jurnallarını nəşr etmişdir. Ayaz İshaki Bakı Türkoloji Qurultayından əvvəl, 1926-cı ilin fevralında "Türk Yurdu" jurnalında "Ərəb və latın əlifbalarının müqayisəsi" başlıqlı məqalə dərc etdirərək əlifba haqqındakı görüşlərini elmi ictimaiyyətlə bölüşmüşdür. Müəllif məqaləsində ərəb və latın əlifbalarını müqayisə etmiş və müxtəlif əsaslarla ərəb əlifbasına üstünlük vermişdir. Onun ərəb əlifbasını seçməsinin səbəbi Tatarıstanın bu əlifba üzərində kifayət qədər islahatlar aparması və Türkiyədə ərəb əlifbasının istifadəsinin davam etməsi fonunda türk dünyasındakı əlifba birliyinin qorunması istəyi olmuşdur. Ayaz İshaki hər iki əlifbanı müqayisə edərkən texniki cəhətdən latın əlifbasını daha əlverişli hesab etsə də, əlifba məsələsinin təkcə texniki mövzu olmadığını, eyni zamanda milli mədəniyyət məsələsi daşıdığını vurğulamışdır. O, min ildir istifadə olunan ərəb əlifbasından imtina edilməsinin milli ənənəyə və türk ədəbiyyatına böyük zərbə vuracağını, xalqın öz keçmişi ilə əlaqəsinin kəsiləcəyini və bu əlifbanın bütün türk xalqlarını bir-birinə bağlayan mühüm vasitələrdən biri olduğunu irəli sürmüşdür. Latın əlifbasının qəbul edilməsi ilə hər bir türk xalqının fərqli əlifbalardan istifadə edəcəyini bildirmiş, bu halda onların bir-birinin əsərlərini oxuya bilməyəcəyindən narahatlığını ifadə etmişdir. Ayaz İshaki Bakı Türkoloji Qurultayında Sovet İttifaqı türkləri latın əlifbasına keçid qərarı alacağı təqdirdə Türkiyə və İranın ərəb əlifbasından istifadəyə davam edəcəyini, beləliklə də türklərin iki fərqli əlifbadan istifadə edən bir millətə çevriləcəyi narahatlığını da dile gətirmişdir. Bu tədqiqatda müəllifin əlifba məsələsi ilə bağlı düşüncələri təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Ayaz İshaki; Ərəb əlifbası; Latın əlifbası; Bakı Türkoloji Qurultayı.

ABSTRACT

Ayaz İshakî, a prominent Tatar intellectual who left his homeland in 1919 due to his opposition to the regime and spent the rest of his life in Europe and Türkiye, produced numerous literary works and published articles on literature, Turkic issues, and the Kazan Tatars in various periodicals. He also published the journals Millî Yul and Yaŋa Millî Yul for many years. Prior to the Baku Congress of Turkology, İshakî presented his views on the alphabet debate in an article entitled "A Comparison of the Arabic and Latin Alphabets", published in Türk Yurdu in February 1926. In this article, he compared the Arabic and Latin alphabets and expressed his preference for the Arabic script. Although he acknowledged the technical advantages of the Latin alphabet, he emphasized that the alphabet question was not merely a technical issue but also a national and cultural one. İshakî argued that the abandonment of the Arabic alphabet, which had been used for nearly a thousand years, would harm national tradition and Turkish literature and sever the connection between the people and their historical heritage. He also maintained that the Arabic alphabet functioned as one

of the unifying elements among Turkic peoples and warned that the adoption of the Latin alphabet could lead to fragmentation within the Turkic world. Furthermore, he expressed concern that a Latinization decision by the Turks of the Soviet Union at the Baku Congress would result in the emergence of a Turkic community divided by two different alphabets. This study examines the author's ideas on the alphabet.

Keywords: Ayaz İshakî; Arabic alphabet; Latin alphabet; Baku Congress of Turkology.

Giriş

1. Ayaz İshakî ve Türkiye'de Yayımlanan Dil Yazıları.

İdil-Ural millî kurtuluş hareketinin önderi Ayaz İshakî (Gayaz İshakıy, Ayas İshakî), 1878 yılında Tataristan'da Kazan ilinin Çistay kazasına bağlı Yevşirme köyünde doğmuş; 1900 yılından itibaren gazetecilik ve yazarlık hayatına başlamış, çeşitli siyasi ve fikrî faaliyetler yürütmüştür. Siyasi çalışmaları ve düşüncelerinden dolayı gördüğü baskı sebebiyle 1919 yılında Sovyetler Birliği'ni terk ederek Avrupa'ya gitmiş; Türkçü düşüncesi sebebiyle 1925'ten itibaren Sovyetler Birliği'nde 'burjuva milliyetçisi' olarak suçlanmış, hakkında karalama kampanyası başlatılmış ve bu yolla ortaya çıkan yasaklama süreci 1988 yılına kadar sürmüştür [Kanlıdere, 2019: 13]. İshakî'nin eserleri ancak 1991 yılından itibaren hikâye ve tiyatrolarından seçmelerden oluşan Zindan adlı kitapla Tataristan'da yayımlanmaya başlamış, 1998-2014 yılları arasında külliyatı 15 cilt olarak basılmıştır. Yazar, ömrünü Türkiye ve Avrupa'da Türklük, Türkçülük, Türk tarihi, Tatar edebiyatı vb. millî konularla ilgilenerek, uzun yıllar Millî Yul ve Yana Millî Yul (Berlin, 1928-1939) dergisini çıkararak ve yazılar yazarak geçirmiştir. Onun 22 Temmuz 1954'te Ankara'da kızı Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın evinde vefat etmiş; İstanbul'da Edirnekapı Şehitliği'nde defnedilmiştir [Akış, 1979: 1-22].

Ayaz İshakî, ilki 1909-1911, ikincisi 1923-1926 yılları arasında olmak üzere Türkiye'deki gazete ve dergilerde bir yandan dil, diğer yandan Türklüğün meseleleri, Kazan Tatarları ve edebiyatı hakkında makaleler yazmıştır. Onun ilk yazıları 1909 yılında Sırat-ı Müstakim dergisinde yayımlanmıştır. Bu yıllarda aynı dergide Ayaz İshakî dışında Rusya Türklerinden Akçuraoğlu Yusuf Bey, Kırımlı Yakup Kemal, Sibiryalı Abdürreşid İbrahim, İsmail Gaspirinski, Kırım Mebusu İsmail Mirza, Kazanlı Halim Sabit imzalı yazılar da çıkmıştır.

Ayaz İshakî, "Rusya Tatar Muharrirlerinden Kazanlı Ayas" imzalı, *"Lisan Meselesi*" başlıklı ilk yazısını, Süleyman Nazif'in Tasvir-i Efkâr gazetesinde Osmanlıcayı savunan makalesine cevap olarak yazmıştır. Rusya'da fikir tartışmalarına alışık olan İshakî, Türkiye'deki dil tartışmalarına da katılmış ve Türkçenin sadeleşmesine karşı çıkılarak Arapça-Farsça kelimelerle eski üslubun savunulduğu Süleyman Nazif'in makalesine cevap verme ihtiyacı duymuştur [Kanlıdere, 2012: 82]. Bu yazıda, edebî dil-sade dil tartışmalarının geçmişte Tataristan'da da yaşandığı, Tatarların dilini sadeleştirdiği, şimdilerde yazılan bütün yazıların köylü veya şehirli fark etmeksizin herkes tarafından anlaşıldığı ifade edilmiş, yazının sonunda Osmanlı Türkleri dillerini sadeleştirip edebiyatı vasıtasıyla halkı etkilemeyi başarırsa geleceğin kazanılacağı, aksi takdirde adının tarih sahnesinden silineceği belirtilmiştir [Kazanlı Ayas, 1909: 117].

Ali Nusret, Ayaz İshakî'nin yukarıda bahsi geçen yazısına Servet-i Fünun'da cevap vermiş, Süleyman Nazif'in düşüncelerini savunmuş, onun edebî üslubundan memnuniyetini ifade ederek Türkçenin sadeleşmesine karşı çıkmıştır [Kazanlı Ayas, 1909: 179-182]. İshakî bu makaleye Sırat-ı Müstakim'de "Kazanlı Ayas" imzasıyla yazdığı *"Lisan Meselesine Dair"* başlıklı makaleyle cevap vermiştir [Kazanlı Ayas, 1909: 380-381]. Yazısında Ali Nusret'i eleştiren İshakî, onun *"Bir dilin fesahatinin başka dillere esir kalmasıyla mümkün olduğu"* iddiasını gülünç bulmuş ve *"Lisanın fesahati; dilin genişlemesi, sözlerin her türlü mecazi manalarda istimal edilmesi ve başka lisanlardan söz alınmaması ve büyük bir ihtiyaç*

hâlinde ecnebi sözleri kendi dilin kavaidine tâbi edilmesi ile olacağını" [Kazanlı Ayas, 1909: 380] belirtmiştir. Gerek Rusya Türklerinin gerekse Osmanlı Türklerinin amacının fikirlerinin anlaşılmasını sağlamak olduğunu, bunun için de öncelikle dilin halkın anlayacağı derecede sadeleştirilmesi gerektiğini belirten İshakî, Osmanlı yazarlarının Anadolu köylerinde, Kafkasya'da, Azerbaycan şehirlerinde, Volga boylarındaki kıraathanelerde okunmasından; Namık Kemal'lerin, Abdülhak Hâmid'lerin, Hâlid Ziya'ların ve diğerlerinin eserlerinin yirmişer, kırkar bin adet basılmasından Türklüğün fayda sağlayacağını ifade etmiştir [Kazanlı Ayas, 1909: 381; Demir, 2016: 21].

Ayaz İshakî'nin 1923-1926 döneminde Türkiye'de yayımladığı on beş makalesinden Türk Yurdu dergisinde çıkan ikisi doğrudan Türk diliyle ilgilidir [Kanlıdere, 2019]. Dergide iki sayı devam eden ilk yazıda Türk dil birliği meselesi ele alınmış, ikinci yazıda ise Arap ve Latin alfabeleri karşılaştırılarak Bakü Türkoloji Kurultayı'ndan beklentiler dile getirilmiştir. *"Bütün Türklerde yüksek bir Türk dilinin vücuda gelmesi mümkün müdür?"* başlıklı ilk yazıda, Türkçülerin amacının Türk birliğini sağlamak olduğu ve bunun için yegâne vasıta olan dilimizin birleştirilmesi gerektiği ifade edilmiş; bu dilin, bütün Türk topluluklarının az çok mektep görenleri tarafından anlaşılır dereceye gelmiş bir yüksek Türk dili; ilmî, edebî dil olduğu belirtilmiştir.

2. 1926 Yılında Türkiye'de Alfabe Tartışmalarının Durumu.

Cumhuriyet'ten önceki tartışmalar bir yana, 1923 yılından itibaren Latin alfabesine geçilmesi tartışmaları yeniden başlamış, fakat 1926 yılının başlarına gelindiğinde bu konuda herhangi bir somut gelişme olmamıştır. Hatta bu tartışmaların sonucunun nereye varacağı henüz belli değildir. Bu sebeple Aralık 1925'te düzenlenecek Bakü Türkoloji Kurultayı'na davet edilen Köprülüzade Mehmet Fuat, Samih Rıfat, Fuat Raif (Köseraif), Necip Asım, Ali Bey Hüseyinzade gibi Türkologlar, Latin alfabesine geçme kararının alınabileceği endişesiyle Bakü'ye gitmek istememişler; Bakü'den yeni dönen Köprülüzade Mehmet Fuat, kongreye iletilmek üzere kaleme aldığı resmî mazeret yazısını Theodor Menzel ile göndermiştir [Menzel, 2017: 18-20]. Kongrenin 25 Şubat 1926'ya ertelenmesinin ardından Bakü'den İstanbul'a gelen Latin alfabesine sıcak bakılmadığı haberleri, kongreye katılma eğilimi sağlamış, Köprülüzade ve Hüseyinzade Ali Bey Türkiye'yi temsilen Bakü'ye gitmişlerdir [Menzel, 2017: 26].

1926 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nde, bin yıldır kullanılan Arap alfabesini terk ederek Latin alfabesine geçme şartları henüz olgunlaşmamıştır. Mecliste güçlü sayılacak bir muhalefetin varlığı, ekonomik şartlar, iç isyanlar gibi olumsuzluklar bu adımın atılmasının önündeki en büyük engellerdi. Önce iç isyanlar bastırılmış, milletvekili adaylarının Mustafa Kemal Paşa tarafından belirlendiği 1927 seçimleriyle muhalifler meclis dışında kalmış, diğer devrimler tamamlanmış, Bakü Kurultayı'ndan itibaren Latin alfabesi lehindeki propagandayla halkın psikolojisi hazırlanmış, sıra devrimlerin en zoru olan alfabe ve dil devrimine gelmiştir. Atatürk, bu süreçte Latin alfabesiyle ilgili neredeyse hiç konuşmamış, sürekli çevreyi gözlemlemiş ve doğru vaktin gelmesini beklemiştir. Türkiye'nin 1928'de Latin alfabesine geçme kararı almasında Prof. Dr. Hasan Eren'in söylediği gibi, Bakü Kurultayı'nın da etkisi olmuştur [Eren, 1981: 85-88]. Nerimanoğlu'na göre, Atatürk, Köprülüzade Mehmet Fuat, İsmail Hikmet (Ertaylan), Hüseyinzade Ali Bey (Turan), Theodor Menzel, Gyula Mészáros'tan kurultayla ilgili bilgi almış, kurultayı derinden araştırarak harf inkılabına karar vermiştir [Nerimanoğlu, 2008: 16].

Türkiye'de 1926 yılında Türkçü-milliyetçi aydınlar Arap alfabesi, bir kasım devrimciler ise Latin alfabesinden yanaydı. Bakü Kurultayı'ndan hemen sonra 28 Mart 1926'da Akşam gazetesinde başlayan *"Latin harflerini kabul etmeli mi, etmemeli mi?"* başlıklı soruşturmaya katılanlardan Ali Canip, Ali Ekrem, Muallim Cevdet, İbrahim Alaattin, Necip

Asım, Avram Galanti, Hüseyin Suat, Halil Nimetullah, Veled Çelebi, İbrahim Necmi, Halit Ziya, Gombotes Zoltan (Macar) Arap alfabesinden yana tavır alırken Refet Avni, Abdullah Cevdet, Mustafa Hamit tercihini Latin alfabesinden yana koymuştur. Arap alfabesinden yana olanlar Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî politikasına paralel hareket etmişlerdir. Bakü'de alınan Latin alfabesine geçme kararı Türkiye'de Türkçü-milliyetçi aydınların görüşlerinin değişmesine yol açmıştır. Bu aydınlar, daha önce Türkiye'de Latin alfabesine geçilmesi hâlinde Türkiye ile Rusya ve İran Türkleri arasındaki ortak kültür bağlarının kopacağı düşüncesini savunurken Bakü Kurultayı'nın ardından Latin alfabesinin kabul edilmesi fikrine destek vererek ilk alfabe uygulamalarında öncü rol oynamışlardır. Akşam gazetesinde 1926'da yapılan ankette Arap alfabesi taraftarı olanlardan bazıları bir yıl sonra fikir değiştirerek Latinci olmuş, özellikle Türkçü aydınların toplandıkları Türk Ocakları harf devriminde önemli rol oynamış, açtıkları kurslarla binlerce Türk'ün Latin alfabesini öğrenmesini sağlamıştır.

3. Ayaz İshakî ve Bakü Türkoloji Kurultayı.

Ayaz İshakî, Bakü Türkoloji Kurultayı'nın başlayacağı 1926 yılı Şubat ayında Türk Yurdu dergisinde *"Arap ve Latin Elifbalarını Mukayese"* başlıklı bir makale yayımlayarak, Bakü'de bildiri sunmasa da konuyla ilgili görüşlerini paylaşmıştır. Düzenlenen kurultayın önemini bilen yazar, alfabe birliği konusunu Türk dünyasının geleceği olarak görmüş, kurultay öncesinde görüşlerini yayımlayarak üyeleri etkilemek ve Latin alfabesinden yana olanları uyarmak istemiş olmalıdır.

İshakî, bu uzun makalesinin başında Türkçe hakkında genel değerlendirmeler yapmış, ardından Bakü Kurultayı'nda gündeme gelecek olan alfabe meselesi hakkındaki düşüncelerini ortaya koymuştur. Yazar, kurultayda Tataristan delegesi Alimcan Şeref'in de yapacağı gibi, makalesinde Arap ve Latin alfabelerini karşılaştırarak sonuca gitmeye çalışmış, ortaya koyduğu gerekçelerle Arap alfabesini seçmiştir.

Bakü Türkoloji Kurultayı'nda alfabe konusunun tartışıldığı 3 Mart 1926 tarihli X. oturumda Rus Levi İvanoviç Jirkov ve Azerbaycanlı Cabbar Abbasoğlu Memedzade'den sonra söz alan Tatar aydını Alimcan Şeref, kurultayın en uzun konuşmasını yapmış, Arap ve Latin alfabelerini birçok yönden karşılaştırarak Arap alfabesinden niçin vazgeçilmemesi gerektiğini ortaya koymuştur [Nerimanoğlu ve Öner, 2008: 294-312]. Bu sunumunda gündeme getirilen bazı konuların İshakî'nin aşağıda üzerinde duracağımız görüşleriyle birçok yönden örtüştüğü hatta yer yer benzer düşüncelerin savunulduğu görülmektedir [Nerimanoğlu ve Öner, 2008: 298, 311]. İki metin arasındaki ortaklıkların çokluğu, Alimcan Şeref'in kurultay öncesinde İshakî'nin makalesini okumuş ve etkilenmiş olması ihtimalini hatıra getirmektedir[26]. Şeref'in bildirisi kongreden hemen sonraki aylarda İshakî ile aynı endişeleri taşıyan Kazanlı Abdullah Battal [Taymas] tarafından Rusçadan Türkçeye çevrilerek 27 Haziran 1926 tarihli bir takdim yazısıyla birlikte Harflerimizin Müdafaası [Alimcan Şeref, 1926] adıyla Türkiye'de kitap olarak yayımlanmıştır. Aynı yılın sonlarında *"Alfabe Meselesi"* başlıklı bir makale yazan Darülfünun Türk edebiyatı tarihi müderrisi Köprülüzade Mehmet Fuat, bu kitaba atıfta bulunmuş, alfabe konusunda söylenilecek her şeyin Alimcan Şeref tarafından söylendiğini, onun görüşlerine bütünüyle katıldığını ifade etmiştir [Köprülüzade, 1926: 1206]. Ayaz İshakî, Alimcan Şeref, Alimcan İbrahim ve Abdullah Battal gibi Tatar aydınlarıyla Köprülüzade Mehmet Fuat'ın paylaştığı bu görüşler, o tarihlerde Türkiye'deki akademisyenlerin ve Türkçü-milliyetçi aydınların ortak düşüncesidir.

---

[26] Kurultay'da terim meselesinin tartışıldığı 2 Mart 1926 tarihli IX. Oturum'da Manatov'un konuşmasında, Ayaz İshakî'nin Türk Yurdu dergisinin 3/13 (Ekim 1925) ve 3/14 (Kasım 1925) sayılarında yazdığı *"Bütün Türklerde yüksek bir Türk dilinin vücuda gelmesi mümkün müdür?"* başlıklı makalesine atıf yapması bunun mümkün olduğunu göstermektedir.

4. Ayaz İshakî'nin Arap ve Latin Alfabelerini Mukayesesi.

Ayaz İshakî'ye göre, Türk milletinin önünde çözümü çok geç kalmış millî ve kültürel meseleler vardır. O, bunların en büyüğünü dilin sadeleştirilmesi ve imla meselesi olarak görür. İmla meselesiyle alfabe meselesini birbirini bütünleyen iki parça gibi düşünen yazar, imlanın düzeltilmesinin ancak alfabenin ıslah edilmesiyle mümkün olacağına inanmaktadır. 1926 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nde kullanılan yazı dilinin gerçek Türk dili olmadığı, saray etrafında toplanan bir azınlık zümrenin birçok dillerden alarak oluşturduğu yapmacık bir jargon olduğu görüşündeki İshakî, çözümü dilin tasfiye edilmesi, yani sadeleştirilmesinde bulur [Ayaz İshakî, 1926: 422]. Türkçenin kurtuluşu, önce sadeleştirilmesi, sonra alfabesinin ıslah edilmesiyle gerçekleşecektir.

İshakî, bazı düşünürlerin alfabe meselesini birden halletmek için bütün harflerimizi değiştirmeyi teklif ettiklerini, bazılarının ise elimizdeki Arap harflerini ıslah etmeyi yeterli bulduklarını, her iki görüşün de Türkiye'de ve millî sınırların dışında taraftarları ve aleyhtarları olduğunu, bu sebeple kendi görüşlerini yazma gereği duyduğunu ifade eder Yazar, Türk dünyasında kullanılan Arap alfabesinin Türklerin millî alfabesi olmadığını, İslamiyetin tesiriyle yavaş yavaş kendilerinin millî Orhun yazılarını bırakarak Arap alfabesine geçtiklerini, Arapça için fevkalade mükemmel olan bu alfabenin Türk dilinin ihtiyaçlarını karşılamadığını, sonradan "g, ŋ, j ve ç" gibi yeni harfler icat etmeye mecbur olduklarını; Türkçedeki pek çok sese karşılık yeni harfler icat edilmediği için imlanın da karmakarışık bir duruma geldiğini belirtir.

Ayaz İshakî'ye göre, ideal bir alfabede şu üç şartın bulunması gerekir:

1. Her sese özgü bir harf bulunması ve her harfin yalnız bir sesle sınırlı kalması,

2. Harflerin basit ve okunması, yazması kolay olması,

3. Harflerin matbaa ve yazı makineleri için elverişli olması [Ayaz İshaki, 1926: 423].

Arapça için ideale çok yakın olan Arap alfabesinin, dünya alfabeleri arasında mükemmel bir yeri olduğunu, bu yüzden İslamiyetle birlikte doğu milletlerinin ortak alfabesi durumuna geldiğini fakat Türkçe için pek çok eksiği bulunduğunu düşünen İshakî, bu eksiklikleri belirlemek için öncelikle Türkçenin seslerini tespit etmek gerektiğini belirtir. Dilimizde 31 ses bulunduğunu, bunların 22'sinin ünsüz, dokuzunun ünlü olduğunu söyleyerek şu listeyi verir:

Ünsüzler: b, p, t, c, ç, j, s, ş, ğ, ka, ke, ŋ, l, m, n, v, y, h, d, r, z, f.

Ünlüler: a, e, o, ö, u, ü, ı, ė, i.

İshakî, makalesinin bundan sonraki ilk bölümünde önce Arap, sonra Latin alfabesinin Türkçeyi karşılamadaki eksiklikleri üzerinde durur. Türk dilinin bütün lehçe ve şiveleri için bu 31 harfin aşağı yukarı ortak olduğunu belirten İshakî, Arap alfabesinde toplam 28 harf bulunduğunu, "peltek s, tı, zı, dat, zel, ha, ayın" harflerinin Türkçede ses karşılığının olmadığını; Türkçenin 22 ünsüzüne karşılık 18, dokuz ünlüsüne karşılık üç (elif, vav, ye) harf olduğunu; bu durumda alfabede 11 yeni harfe ihtiyaç olduğunu tespit eder. Eski dönemde "g, ŋ, p, ç, j" sesleri için harfler icat edildiğine göre eksiğimizin yalnız ünlü harflerde kaldığını, Arap harflerini kullandığımız sürece ünlüler için altı adet harf üretmek zorunda olduğumuzu, bugünkü alfabemizi koruyarak altı yeni harf yapabilirsek Türkçe kelimelerin imlasının halledileceğini söyler. Yazar, Arapça ve Farsça kökenli kelimeler için iki yol önerir. Bu kelimeler ya eski şeklini koruyacak ya da Türkçe gibi bütün ünlüler yazılacaktır. İkinci yolu çok radikal bulan İshakî, bunu sağdan sola yazma yöntemini değiştirip soldan sağa

yazılacak yeni bir alfabe kabul etmek olarak değerlendirir. Bu da basında yıllarca tartışılan Latin alfabesiyle alfabemizi değiştirmek demektir [Ayaz İshakî, 1926: 424].

Arap alfabesinin Türkçeye uyumu konusunu değerlendirdikten sonra Latin alfabesine geçen İshakî, bu alfabede 20'si sessiz, altısı sesli (ı, u, o, i, e, a) olmak üzere 26 harf bulunduğunu ve mevcut beş harfin Türkçede karşılığı olmadığını belirterek Türkçedeki 31 sesi karşılamak için sadece 21 harfin kaldığını söyler. Bu durumda "ha, ç, hı, ka, g, ŋ" ünsüzleriyle dört sesli harfe ihtiyaç vardır. Yazar, bu 10 harf açığının yalnız Türkçe kelimeler için geçerli olduğunu, dilimizdeki Arapça ve Farsça kökenli kelimeler için "peltek s, zı, dat, zel, ha, ayın" seslerini karşılayacak sekiz yeni harf gerektiğini, Latin alfabesi kabul edildiği takdirde Cenup Türkçesi için 17 yeni harf yapmaya ihtiyaç duyulduğunu belirtir [Ayaz İshakî, 1926: 425].

İshakî, hem ideal bir alfabe için gerekli şartların tespitinde hem de Türkçenin ihtiyacı olan seslerin karşılanmasında Arap ve Latin alfabelerinin durumunu oldukça gerçekçi tespit etmiştir. Türkiye'de 1928 yılında Latin alfabesine geçişte Alfabe Komisyonunun da üzerinde durduğu en önemli madde "her sese karşılık bir harf" prensibidir. Türk harf devrimi, Türkçede bulunmayan sesleri taşıyan Arapça kelimelerin nasıl yazılacağı sorununu tartışmaya bile açmamış, yalnız Türkçenin seslerini karşılayan bir alfabe yapmıştır. Hâlbuki bu sorun daha 1862'den itibaren tartışma konusu olmuş; Arapçanın "peltek s, tı, zı, sad, dat, zel, ha, ayın" sesleri için Latin alfabesinde birer harf icat edilmedikçe sorunun çözülemeyeceği iddiaları gündeme getirilmiş, bu soruna sık sık Türkçede telaffuzları aynı fakat yazılışları farklı فائض / فائز fâiz gibi Arapça kelimeler örnek gösterilmiş, bu yüzden Latin alfabesinin Türkçeye uygun olmadığı ileri sürülmüştür. Bu makalesinde Ayaz İshakî de benzer görüşleri savunmaktadır.

Arap alfabesiyle ilgili tartışmalarda en çok gündeme getirilen konulardan birisi Arap alfabesiyle kitap, gazete vb. basım işlerinin zorluğudur. İshakî, ideal bir alfabede bulunması gereken şartların üçüncüsünde "Harflerin matbaa ve yazı makineleri için elverişli olması"ndan bahsetmişti. Bu konu Osmanlı ülkesinde alfabe meselesinin tartışılmaya başladığı daha ilk gün gündeme getirilmiştir. Münif Efendi (Paşa), Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de 12 Mayıs 1862 tarihinde "Islah-ı Resm-i Hatta Dair" verdiği ve alfabe meselesinin ilk kez ciddi olarak tartışmaya açıldığı konferansta mevcut Osmanlı harflerinin matbaada kullanılmaya elverişli olmadığını, Avrupa milletlerinin sayısı otuz kırkı geçmeyen harflerle istedikleri kitabı basmaları mümkünken bizde nesih yazı ile bir kitap basmak için asgari 500, talik yazı için bunun iki üç misli harfe ihtiyaç duyulduğunu belirtmişti [Münif Efendi, 1863: 74-77]. Yine 1863 yılında Fethali Ahundzade'nin Sadrazam Keçecizade Fuat Paşa'ya sunduğu yeni alfabe Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de tartışılmış, uygun bulunmama sebepleri arasında baskı için elverişli olmaması da yer almıştı [Münif Efendi, 1863: 70]. Bu mevzu 1862 yılından 1926 yılına kadar her alfabe tartışmasında söz konusu olmuş, Latin alfabesi taraftarları sürekli bu zorluğa dikkat çekerek Arap alfabesini eleştirmiştir. İshakî, Latin harflerini kabul ettiğimizde kuzey Türklerine 31 küçük, 31 büyük olmak üzere toplam 62 harf; Türkiye Türkçesine 38+38=76 harfe ihtiyaç olacağını, şimdiki hâlde kuzey Türklerinin 79 harf kullandığını, şimal Türklerinin bir uzmanı, Abdurrahman Burnaşî'nin bunu 56'ya indirdiğini gazetelerde okuduğunu fakat görmediğini ifade eder. Bu savunmaya rağmen yazar hem teknik hem de matbaa ve yazı makineleri için Latin alfabesini daha kullanışlı bulur. Fakat Latin alfabesinin göze çarpan en büyük noksanının bizim bütün ihtiyacımıza kâfi olmamasını ileri sürmekten geri duramaz. Hatta ona göre, Latin alfabesi Arapçaya kesinlikle uygulanamaz, bilim dilimizde pek çok Arapça kelime olduğu için bunda büyük zorluk çekeriz ve imla meselesini asla halledemeyiz [Ayaz İshakî, 1926: 425].

İshakî, harf meselesinin yalnız teknik bir mesele olmadığını, aynı zamanda bir millî kültür meselesi olduğunu, Türkiye'nin kanla elde ettiği bağımsızlığını düşünce sahasında da koruyacağına inandığını, Batı'dan veya Doğu'dan gelen her yeniliği kendi millî bakış

açısıyla ve Türkçülük terazisiyle tartacağını söyler. Milleti ilgilendiren meselelere millî olarak yaklaşan İshakî, alfabe meselesini de bu bakış açısıyla ele alır ve değerlendirir [Ayaz İshakî, 1926: 428].

5. Ayaz İshakî'nin Arap Alfabesinin Islahı Hakkındaki Düşünceleri.

İshakî'ye göre çözüm, Arap alfabesini ıslah etmektir. Makalesinin bu bölümünde ıslahçıların fikirleriyle kendi fikirlerini birleştiren yazar bunu dört madde hâlinde sıralar:

1. Bütün talim terbiye kitaplarımız savti usul üzerine yazılmalıdır ve bütün Türkçe kelimeler savti imlaya tâbi tutulmalıdır.

2. Türk alfabesi Arap alfabesinden ayrılmalı, birinci sınıflardaki ders kitaplarında yalnız Türkçe kelimelere yer verilmelidir.

3. Arap alfabesinin şekli muhafaza edilerek yeni sesli harfler icat edilmelidir.

4. Arap alfabesinde bitişik yazılan harfler matbaa ve yazı makineleri için ayrı ve müstakil biçime sokulmalıdır.

Yazarın ısrarla üzerinde durduğu savti usul, kelimedeki bütün ünlülerin harfle gösterilmesidir.

İshakî, Tataristan ve Kırım'da tamamen uygulanan, Türkistan ve Kafkasya'da uygulanmasına başlanılan birinci maddedeki Türkçe kelimelerin savti imlaya tâbi tutulması yani bütün ünlülerin yazıda harfle gösterilmesi meselesinin maalesef Türkiye'de henüz uygulanmadığını, bu yüzden öğretim yönteminin zor olduğunu ifade eder. Bütün ünlülerin yazılmasıyla Rusya Türkleri arasında okuma yazma öğreniminin büyük bir kolaylıkla yaygınlaştığını anlatan İshakî, konunun üstatlığını 30 yıl önce Kırımlı İsmail Gaspıralı'nın yaptığını, onun hazırladığı "Hâce-yi Sübyan" (Çocukların Öğretmeni) adlı alfabesiyle bütün Rusya Türkleri arasında savti usulün yaygınlaşmasının temelini attığını, bu yolda Tataristan'da Hadi Maksudî, Şakir Tahirî, Muhyiddin Kurbankulu Beylerin de pek çok emek harcadıklarını belirtir.

Yazar, yukarıda ikinci maddede verdiği Türk alfabesinin Arap alfabesinden ayrılması hususunun Tatar Türkleri arasında kabul edildiğini ve oradaki ilkokulların birinci sınıf ders kitaplarının yalnız Türkçe kelimelerden oluştuğunu kaydeder. Yeni programda, çocuklar henüz Türkçe okuyup yazma öğrenmeden Kur'an öğretimi kaldırılmış, okul programlarında Arap alfabesi ve Arapça okuyup yazma ikinci sınıfa bırakılmıştır. İshakî, bu tür değişimlerin Bolşevik idaresinden önce, okul programlarına Tatarların sahip olduğu dönemde kendi pedagogları tarafından yapıldığına dikkat çeker [Ayaz İshakî, 1926: 426].

Üçüncü maddede belirtilen, Türkçenin ihtiyaç duyduğu ünlü harflerin icadı hakkında her yerde pek çok emek harcandığını; Türkiye, Azerbaycan ve İdil sahilinde pek çok tecrübeler yaşandığını, esas itibarıyla Arap alfabesinin "v, y, elif" harflerinden dokuz ünlü harf çıkarmak için uğraşıldığını, fakat her bir uzman kendine özgü işaretler icat ettiği için bunun yaygınlaşamadığını ifade eden İshakî, yaygınlaşabilmesinin ehliyetli bir millî kurumun emir ve fermanına bağlı olduğunu belirtir [Ayaz İshakî, 1926: 426-427].

İshakî, yukarıda sıraladığı dördüncü maddedeki ayrık harfler meselesiyle Türkiye'de Milaslı Dr. İsmail Hakkı Bey'in senelerce uğraştığını, Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı sırasında askerî emirler ve fermanlar için hurûf-ı münferideyi (müstakil şekle sahip harfler) kabul ettiğini, Rusya'da Zakir Remey Efendi'nin hurûf-ı munfasıla (ayrık yazılan harfler) ile bir alfabe kitabı neşrettiğini, matbaa uzmanı Kazanlı Muhammed İdris'in yazı makineleri için hurûf-ı münferideler icat ettiğini, bugün Kazan'da Abdurrahman Burnaşî'nin hâlâ bu mesele ile uğraştığını ifade eder. Arap harflerinin ayrı yazılması için önce yeni harfler üretilmesi gerektiğini vurgulayan İshakî, bu yazının yaygınlaşmasını ise uzman bir kurumun

sürekli ve düzenli çalışmasına bağlar [Ayaz İshakî, 1926: 427]. Bütün bunlar yine Osmanlı aydınlarının Tanzimat'tan beri tartıştıkları fakat bir ilerleme kaydedemedikleri konulardır.

6. Ayaz İshakî'ye Göre Rusya'da Alfabe Hareketleri.

Rusya'da Arap alfabesinin yerine önce Rus alfabesinin alınması meselesinin Türkler tarafından değil, yabancılar tarafından gündeme getirildiğini söyleyen İshakî, bu yabancıların başında III. Aleksandr'ın Türkleri Ruslaştırma siyasetini takip ettiği dönemde (1881-1894) Rus misyonerlerden meşhur Nikolay İlminski'nin geldiğini belirtir. İlminski'nin Arap alfabesinin Türkçeye uymadığını delil göstererek Kırgız-Kazaklara Rus alfabesinden uydurma bir alfabe yaptığını, hatta Kazakçada ilköğretim için misyoner cemiyetinin parasıyla kitaplar yayımladığını, bir Kazak şairinin şiirlerini bu harflerle basıp halk arasında dağıttığını söyler. İshakî'ye göre İlminski'nin amacı, İdil boyu, Türkistan ve Türkiye ile sekiz milyonluk Kırgız-Kazak halklarını ayırmak ve onları Rusların, Rus olmayan Hristiyanlar için yaptıkları "Gurfan Merkezi"ne bağlamaktır. Fakat İlminski'nin bu teşebbüsü Türk aydınlarının el birliğiyle sonuç vermemiş, Kazakistan'da Rus harfleri kabul edilmemiş, hatta oluşan tepkiyle binlerce Kazak-Kırgız öğrenci kuzey Türklerinin mektep ve medreselerini doldurmuştur. Bu dönemde Kazak ve Kırgızların Arap alfabesine daha güçlü bağlandıklarını ifade eden İshakî, 1905 yılındaki küçük devrimden sonra Rusya'da yaşayan bütün Türk kabilelerinin harekete geçerek milliyetleri, Türklükleri etrafında birleşmeye başladıklarını belirtir. İshakî'nin burada ilgi çekici bir tespiti daha vardır. Bu tür millî hareketler yerli olmasına rağmen Rus hükümeti kaynağının İstanbul ve Türkiye olduğunu düşünerek tepki göstermiş, 1906'da Pyotr Stalıpin hükümetinin iş başına gelmesiyle bütün Türk ülkelerinde eğitim öğretimin İlminski'nin yaptığı alfabeyle yürütülmesi emri verilmiştir. Fakat halkın direnişi sayesinde bu karar uygulanamamış ve sonunda İlminski hareketi durmuştur [Ayaz İshakî, 1926: 428-429].

Latin alfabesinin bayraktarlığını Türkiye'de Hüseyin Cahit, Azerbaycan'da Hamit Şahtahtinski, Tataristan'da ise şair Sait Remey'in yaptığını, fakat bunların hiçbir yerde kendilerine taraftar bulamadığını ileri süren İshakî, bu süreçte bazı Türk aydınlarının Latinciliği bir fütürizm olarak düşündüklerini söyler. Latincilik hareketinin büyük bir güçle 1923 yılında Rusya'da meydana geldiğini, Azerbaycan Bolşevikleri arasında bu vakte kadar ilim ve fikirle meşgul olmayan Samet Ağamalıoğlu'nun Bolşevik partisinin yardımıyla Arap harflerinin noksanları hakkında propaganda yaptığını ve Azeri lehçesine Ermeni, Gürcü, Rus ve Latin harflerinden mürekkep bir alfabe yapılarak uygulamaya geçildiğini ifade eder [Ayaz İshakî, 1926: 429]. İshakî, Türkiye'nin Arap alfabesini kullanmaya devam etmesine rağmen, kültür ve lehçe bakımından en yakın olan Azerbaycan Türklerinin Latin alfabesine geçmesini yadırgadığını da belirtir.

1924 senesinde Başkurdistan Bolşevikleri arasında Latincilerin doğduğunu, 1925 yılında Rusya'daki bütün Türk ülkelerinde bu hususta şiddetli propaganda yapıldığını; fakat Tataristan, Kırım, Türkistan ve Kazakistan'ın Latin alfabesini kabul etmeyi reddettiğini, birkaç hafta sonra Bakü'de toplanacak Türkoloji Kurultayı'nda bu meselenin de müzakere edileceğini ifade eder [Ayaz İshakî, 1926: 430].

Ayaz İshakî, Sovyetler Birliği'ndeki Latin harfleri hareketinin Türklerin kendi fikrî cereyanının meyvesi olmadığını, bilakis millet-i hâkime olarak bahsettiği Rusların türlü türlü siyasi sebeplerden dolayı bu alfabeyi kabul ettirmek istediklerini; son zamanlarda Türkiye'de de Latincilerin güçlendiğini ve matbuatta propaganda yaptıklarını ifade eder [Ayaz İshakî, 1926: 430].

7. Ayaz İshakî'nin Bakü Türkoloji Kurultayı'ndan Beklentileri.

Makalesinin sonlarında, Arap ve Latin harflerinin lehinde ve aleyhinde yayımlanan delilleri milliyetçilik, Türkçülük bakış açısıyla muhakeme eden İshakî, bunları altı maddede toplayarak Bakü Türkoloji Kurultayı delegelerine de mesaj vermek istemiştir:

1. Bin yıldır kullandığımız Arap alfabesi millî ananemiz hâline geldiği için bunu bırakmak milletimizin bir köşesini kırmak demektir.

2. Bin yıl içerisinde Arap alfabesiyle büyük bir Türk edebiyatı meydana gelmiştir. Latin alfabesi kabul edilirse elli yıl sonra bunlar Orhun ve Uygur harfli eserlerimiz gibi yalnız uzmanların elinde kalır; halkımız Türk milletinin büyüklüğünü anlayamaz, mazimizle hâlimiz arasında büyük bir uçurum oluşur.

3. Türklerde hattatlık bir güzel sanat hâline gelmiştir. Bu yazı, nakkaşlığımıza, dokumacılığımıza ve kuyumculuğumuza etki yaparak "şark mamulatı" adında gayet güzel bir sanat meydana getirmiş ve Avrupa'yı hayran bırakmıştır. Latin alfabesini kabul edersek bütün hat sanatımızı kaybetmiş oluruz.

4. Arap alfabesi, bütün Türk kabilelerini birbirine bağlayan iplerin birisidir. Türkiye'de neşredilen Türkçe bir kitabın bütün Türk ülkelerinde okunması alfabe birliğine bağlıdır. Türk kabilelerinden herhangi birisinin Latin alfabesini kabul etmesi bu birliği kıracak, kültürel birliğimize darbe indirecektir.

5. Latin alfabesi kabul edildiğinde her Türk halkı farklı bir alfabe yapacaktır. Her halkın kitabı yalnız kendi ülkesinde okunacaktır. Böylece Türklerin birbirinden faydalanması kapısı kapanacaktır. Her biri ayrı okullu, ayrı edebiyatlı küçük birer halk olarak kalacaktır.

6. Türk milletinin fertleri hemen hemen Müslüman olduğu için Kur'an ve duaların öğrenilmesi doğal olarak Arap harfleriyle olacaktır. Böylece iki alfabeli bir millet hâline geleceğiz [Ayaz İshakî, 1926: 431].

Ayaz İshakî, Bakü Türkoloji Kurultayı'nda Rusya Türklerinin Latin alfabesine geçme kararı almalarından büyük bir endişe duymaktadır. Yazısının sonunda konuyla ilgili iki büyük endişesini dile getirir:

1. Rusya Türklerinin Latin alfabesini kabul etmesi, Anadolu ve İran Azerbaycanı'ndaki Türklerin Arap alfabesinde kalması yeni bir millî mesele doğuracaktır. O da büyük Türk milletinin kültürünün suni olarak iyi bölünmesi, gelecekte birbirinden uzaklaşmasına sebep olacaktır.

2. Eğer Bakü Türkoloji Kurultayında Latin alfabesi kabul edilip bu karar Rusya'da beş on yıl içinde uygulanırsa, Türkiye ve İran Türkleri için gayet mühim bir millî kültür meselesi önümüze gelecek ve bizden hallini talep edecektir [Ayaz İshakî, 1926: 431-432].

İshakî'nin son cümlede meselenin halliyle kastettiği, yeniden alfabe birliğini sağlayabilmek için İran ve Türkiye'nin de Latin alfabesine geçme kararı alması olmalıdır.

Sonuç

İshakî bu düşüncelerini 1926 yılı ocak ayında kaleme almıştı. Bakü Türkoloji Kurultayı'nda onun alfabeyle ilgili düşüncelerini Tataristan temsilcisi Alimcan Şeref ve Kazakistan temsilcisi Ahmet Baytursun yüksek sesle dillendirmişler; onların Arap alfabesi lehindeki konuşmaları kurultay delegelerinin kararını etkilememiş, sonuçta oy çokluğuyla Latin alfabesi kabul edilmiştir. Türkiye'deki belirsizlik sebebiyle Türk delegeleri oylamada tarafsız kalmayı tercih etmiştir. Yapılan çalışmalar neticesinde Azerbaycan'dan sonra

Sovyetler Birliği'ndeki diğer Türk cumhuriyet ve toplulukları da Latin alfabesine geçmeye başlamışlar; yukarıda da kısaca değinildiği gibi, Türkiye Cumhuriyeti bu gelişmelere kayıtsız kalmamış, kısa sürede onlarla birlikte Latin alfabesine geçmiştir.

İshakî bazı kaygılarında haklı çıkmış, Latin alfabesine geçen Türkiye ve Sovyetler Birliği dışındaki Türk toplulukları Arap alfabesinde kaldığı için Türklük ikiye bölünmüş; bir süre sonra Latin alfabesinin ortadan kaldırılıp Rus Kiril alfabesinin kabul ettirilmesiyle bu defa üç alfabeli bir millet meydana gelmiştir. Günümüzde de durum aşağı yukarı böyledir.

1920'lere kadar Doğu ve Batı Türkçesi olmak üzere iki yazı diline sahip olan Türkler, tek bir alfabe kullanmakta, birbirlerinin kitaplarını okuyup beslenmekte, bugüne göre birbirini daha iyi anlamaktaydılar. Tekrar o noktaya gelebilmek Türklüğün yakın tarihi için imkânsız görünmektedir. Gelecek on yıllarda Türkiye ile diğer Türk cumhuriyet ve toplulukları bu konuyu tekrar ciddiyetle gündeme getirir, Türklük bilincine sahip devlet adamları ve dil bilimcilerin gayretiyle gerçekten bir alfabe birliği sağlanabilirse Türk dünyasında dil birliğinin de önü açılmış olacaktır.

KAYNAKÇA

AKIŞ, A. (1979). *İdil-Ural Millî Kurtuluş Hareketinin Büyük Önderi Muhammed Ayaz İshaki: Hayatı ve eserleri*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, s. 1–22.

ALİ NUSRET. (1909). Tezyin-i lisan ve üslub-ı beyan. *Servet-i Fünun*, (98), s. 179–182.

ALİMCAN ŞEREF. (1926). *Harflerimizin müdafaası* (A. Battal, Çev.). İstanbul: Yeni Matbaa.

AYAZ İSHAKÎ. (1925). Bütün Türklerde yüksek bir Türk dilinin vücuda gelmesi mümkün müdür?. *Türk Yurdu*, 3(13), s. 48–56; 3(14), s. 148–153.

AYAZ İSHAKÎ. (1926). Arap ve Latin elifbalarını mukayese. *Türk Yurdu*, 3(16), s. 421–432.

DEMİR, A. (2016). Ayaz İshakî ve Türk dilinin sadeleşmesi sorunu: Yeni Lisan hareketi öncesinde Kazan-İstanbul hattında bir erken entelektüel tartışma (1909). *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13(1), s. 7–31.

EREN, H. (1981). Yazıda birlik. *Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu* içinde (s. 85–89). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KANLIDERE, A. (2012). Ayaz İshakî (1878-1954) ve Türkiye'de Türkçülük fikrinin evrimi. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (27), s. 77–124.

KANLIDERE, A. (2019). *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshakî*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

KAZANLI AYAS [İSHAKÎ]. (1909a). Lisan meselesi. *Sırat-ı Müstakim*, 2(46), s. 316–317.

KAZANLI AYAS [İSHAKÎ]. (1909b). Lisan meselesine dair. *Sırat-ı Müstakim*, 2(50), s. 380–381.

KÖPRÜLÜZADE, M. F. (1926). Harf meselesi. *Millî Mecmua*, (75), s. 1206–1207.

MENZEL, T. (2017). *1926 Bakü 1. Türkoloji Kongresi* (S. Ünlü, Çev.). Konya: Palet Yayınları.

MÜNİF EFENDİ. (1863). Islah-ı resm-i hatta dair bazı tasavvurat. *Mecmua-yı Fünûn*, (14), s. 69–77.

NERİMANOĞLU, K. V. (2008). 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı üzerine. *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanakları*içinde (s. 11–19). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

NERİMANOĞLU, K. V., & ÖNER, M. (2008). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı tutanakları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

SÜLEYMAN NAZİF. (1909). Lisan meselesi – Halil Rüşdü Beyefendi'ye. *Tasvir-i Efkâr*, (43), s. 4–5.

KOMMUNİST GAZETESİNDE BAKÜ TÜRKOLOJİ KURULTAYI

Mustafa KARATAŞ

Doç. Dr, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

mustafakaratas@nevsehir.edu.tr

mustafakaratas2003@yahoo.com

ÖZƏT

Mətbuat XIX əsrdən etibarən Türk dünyasında sürətlənən yeniləşmə və maarifçilik hərəkatlarının ən mühüm ideoloji vasitələrindən birinə çevrilmişdir. Cəmiyyətin inkişafı yolunda əsas maneə kimi qiymətləndirilən savadsızlıq və cəhalətlə mücadeədə kütləvi informasiya vasitələri böyük təsir gücünə malik olmuşdur. 1875-ci ildə ilk milli qəzet olan "Əkinçi"nin nəşri ilə əsası qoyulan Azərbaycan mətbuatı xalqın mədəni dirçəlişində, milli özünüdərk prosesində müstəsna rol oynamışdır. Tarixi inkişaf yolunda ən məhsuldar mərhələsini 1905–1920-ci illər arasında yaşayan Azərbaycan mətbuatı Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da öz təsir dairəsini saxlamış və yeni ideoloji mexanizm kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Bu dövrdə Kommunist Partiyasının rəsmi mətbu orqanı statusunu daşıyan "Kommunist" qəzeti ölkənin ən nüfuzlu və geniş auditoriyaya malik qəzeti olmuşdur.

İlk sayı 29 avqust 1919-cu ildə Azərbaycan bolşevikləri tərəfindən gizli şəkildə və azərbaycan dilində işıq üzü görən "Kommunist" qəzeti 27 avqust 1991-ci ilə kimi zəngin nəşr həyatı sürmüşdür. Qəzet xüsusilə 1921–1928-ci illər arasında Azərbaycanın dil, əlifba, mədəniyyət, incəsənət, təhsil, ədəbiyyat, iqtisadiyyat, sənaye və neft hasilatı kimi taleyüklü sosial-ictimai məsələlərinin geniş müzakirə olunduğu, mühüm təklif və ideyaların kütlələrə çatdırıldığı əsas tribuna funksiyasını yerinə yetirmişdir. 1926-cı ildə Bakıda təşkil edilən I Bütövittifaq Türkoloji Qurultayı da qəzetin redaksiya heyəti tərəfindən xüsusi diqqətlə izlənilən, mütəmadi işıqlandırılan prioritet mövzulardan biri olmuşdur. Bu tədqiqat işində Bakı Türkoloji Qurultayının "Kommunist" qəzetindəki inikası geniş müstəvidə araşdırılmışdır. Bu məqsədlə qəzetin 1923-cü ilin noyabrından 1926-cı ilin aprelinə qədər olan nüsxələri hərtərəfli nəzərdən keçirilmiş, Qurultayla bağlı dərc edilmiş xəbər, məqalə, bəyanat, çıxış, müsahibə, qərar, teleqram, məktub və tanıtım yazıları müəyyənləşdirilərək elmi-analitik təhlilə cəlb olunmuşdur. Tədqiqat dönəmin ictimai-siyasi mənzərəsini və türkoloji düşüncənin mətbuatdakı əksini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: 1926 Bakı Türkoloji Qurultayı; "Kommunist" qəzeti; Azərbaycan mətbuatı; Sovet dönəmi mətbuatı; Əlifba məsələsi.

ABSTRACT

Press became one of the most vital ideological tools in the modernization and enlightenment movements that gained momentum across the Turkic world starting in the 19th century. Media outlets were utilized highly effectively in combating illiteracy, which was perceived as the primary obstacle to societal progress. The Azerbaijani press, whose foundation was laid with the publication of "Ekinchi" the first native-language newspaper played an extraordinary role in the cultural elevation and national self-awareness of the

Azerbaijani people. Experiencing its most prolific era between 1905 and 1920, the Azerbaijani press sustained and expanded its influence following the Soviet Revolution, serving as a new ideological mechanism. During this period, as the official organ of the Communist Party, "Kommunist" emerged as the most influential publication with the widest audience reach. First published covertly in Azerbaijani by local Bolsheviks on August 29, 1919, "Kommunist" enjoyed a rich publication history until August 27, 1991. Particularly between 1921 and 1928, the newspaper served as a key platform where critical socio-cultural and economic issues such as language, alphabet reform, culture, arts, education, literature, economics, industry, and oil production were debated, and relevant proposals were disseminated to the masses. The First All-Union Turkology Congress held in Baku in 1926 was a paramount event closely monitored and systematically covered by the newspaper's editorial board. This study examines the reflection of the Baku Turkology Congress in "Kommunist." For this purpose, issues published between November 1923 and April 1926 were comprehensively surveyed. Articles related to the Congress including news reports, analytical essays, declarations, speeches, interviews, resolutions, telegrams, letters, and promotional pieces were identified and subjected to scholarly analysis. The research holds significant value in understanding the socio-political atmosphere of the era and the representation of Turkological thought in the press.

Keywords: 1926 Baku Turkology Congress; "Kommunist" Newspaper; Azerbaijani Press; Soviet Era Press; Alphabet Reform.

Giriş

Bakü Türkoloji Kurultayı[27] ve Azerbaycan Basını.

Avrupa'daki Rönesans, Reform hareketlerinin ve özellikle de Fransız İhtilali'nin sonucunda oluşmaya başlayan çağdaş/ulus devletlerde milliyetçilik düşüncesinden hareketle sistemli kitle eğitimi veya yaygın eğitim önem kazanmaya başlamış ve süreç basın-yayın etkinliklerinin, çağdaş, yaygın eğitim anlayışının gelişmesini sağlamıştır. Bu durum Türk dünyasını da etkilemiş, 19. yüzyılda hız kazanan millî mücadele ve yenileşme hareketlerinde (ceditçilik) dil, alfabe ve kimlik konularını ön plana çıkarmıştır. Çünkü halkın eğitimi için şart olan basın-yayın, okul ve tiyatro gibi araçların etkili kullanımı dil ve alfabe konusundaki sorunların giderilmesiyle mümkün olabileceği anlaşılmıştır.

19. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'nde "Tanzimat" ile başlayan, 1905 İhtilali'nin de olumlu etkisiyle Türk dünyasında ivme kazanan yenileşme hareketlerinde basın-yayın çok önemli bir görev üstlenmiştir. Bu süreçte gelişmenin önündeki en önemli engel olan eğitimsizlik ve buna bağlı olarak dil ve alfabe konusu, hem gazete ve dergilerde hem de çeşitli cemiyet ve toplantılarda aydınlar tarafından tartışılıp halk aydınlatılmaya çalışılmıştır.

1905-1917 yılları arasında toplanan Rusya Müslümanları Kongresi, 1920'de gerçekleştirilen Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Birinci Şärq Xalqları Qurultayı) aralarında Müslüman Türklerin de bulunduğu halkların genel olarak sorun ve ihtiyaçlarının konuşulduğu ilk uluslararası toplantılardır. Sadece Türk halklarının konu edildiği ve başta alfabe olmak üzere yazım, terim konularının ele alındığı ilk uluslararası toplantı ise Bakü Türkoloji Kurultayı'dır.

[27] Bu toplantı, Türklük biliminde farklı adlarla anılmaktadır: Birinci Türkoloji Kurultayı, 1926 Bakü Kurultayı, 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı. Ancak Kurultay'ın tam adının Birinci Ümumittifak Türkoloji Kurultayı, bunun da karşılığının Birinci Bütün Sovyet (Genel Sovyet, Sovyetler Birliği) Türkoloji Kurultayı olduğu belirtilmiştir [Akalın, 2025: 35]. Kommunist gazetesinde her zaman Birinci Türkoloji Kurultayı adıyla kullanılmıştır.

Türk halklarının alfabe ve dille ilgili temel sorunlarının konuşulacağı uluslararası bir toplantının yapılma gerekliliğini A. N. Samoyloviç, B. V. Çobanzade ve M. Fuat Köprülüzade farklı zamanlarda dile getirmişlerdir. 02.11.1923'te kurulan Azärbaycan Tädqiq ve Tätäbbö Cämiyyäti'nde de bu düşünce dile getirilmiştir. Bu düşüncelerin eyleme geçmesi resmiyet kazanması 02.05.1925'te Azärbaycan Märkäzi İcraiyyä Komitäsi'nin (AZMİK) Türkoloji Kurultayı'nın toplanmasını kararlaştırmasıyla başlamıştır. Ardından Azärbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti'i (ASSRXKS) de Kurultay'ın toplanma kararını almış ve Täşkilat Komisyonu kurulmuştur. 03.01.1926'da bu komisyon genel kurul toplantısını yaparak kurultay programını kabul etmiş ve basın-yayın organları aracılığıyla duyurmuştur. Bu haber ve duyuruların düzenli bir biçimde yer verildiği gazete ise Kommunist gazetesidir.

1. Kommunist Gazetesi.

19. yüzyıldan itibaren genel olarak Türk dünyasında özel olarak Azerbaycan'da görülen yenileşme hareketlerinde çok önemli etkisi olan Azerbaycan basınının Sovyet Dönemi'ndeki en önemli yayın organı Kommunist gazetesidir.

"Bolşevik, Sovyet, partili, otoriter" vb. sıfatlarla nitelendirilen bu dönemde "Sovet Respublikası Müvəqqəti Hərbi-inqilabi Komitəsi"nin ve "Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi"nin resmî bir yayın organı olan Kommunist'in ilk sayısı 29 Ağustos 1919'da Azerbaycan Bolşevikleri tarafından gizlice ve "Türkçe" (dönemin Azerbaycan Türkçesi) çıkarılmıştır.[28] Gazete, resmî olarak 30 Nisan 1920'de Äliheydär Qarayev redaktörlüğünde yayın hayatına başlamıştır. 1930'lu yılların sonundan itibaren "Azerbaycan dili"yle yayımlanmaya devam eden gazete 27 Ağustos 1991'e kadar "ideyaca milli, mezmunca sosyalist" bir çizgide varlığını devam ettirmiştir. Bu tarihten sonra "Xalq qäzeti" adını almış ve günümüze kadar "gündälik ictimai, siyasi qäzet" olarak yayın hayatına aralıksız devam etmiştir. İlk yıllarda (1920-1922) sınırlı sayıda yayımlanan gazete, sonraki yıllarda günlük olarak düzenli bir biçimde çıkarılabilmiştir [Mähärrämov ve Mähärrämli, 2009].[29]

1920'li yılların Azerbaycan'ında birçok önemli yazarın da kadrosunda bulunduğu; kültür, sanat, eğitim, edebiyat, ekonomi, üretim vb. tüm konu ve sorunlara "komünist" bir bakış açısıyla sayfalarında yer veren gazete, Parti'nin bir yayın organı olarak "*ideyaca milli, mäzmunca sosialist*" [Aşırlı, 2010: 24-28] bir çizgide yayın yapmıştır. Özellikle ilk yıllarda yayınlardan; millî, manevi değerlerin yaşatılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu eğilim, 1922'den sonra gazetenin kısıtlı olan özgürlüğüne müdahale edilmeye başlaması ve özellikle de Bakı Partiya Komitäsi tarafından verilen "*Kommunist" qäzetindä kök salmış millätçilär, sovet hakimiyyätinin düşmänläri aşkar ediläräk ifşa olunsun.*" talimatı sonucunda bizzat baş redaktör Äliheydär Qarayev tarafından uygulanmaya başlayan baskı ile sona ermiştir [Karataş, 2018: 860].[30]

Gazete, sadece siyasi otoritenin görüş ve kararlarının halka duyurulduğu bir araç olmaktan öte Azerbaycan'ın önemli toplumsal konularının tartışıldığı, Devrim sonrasındaki kısa süreli de olsa "kendi kaderlerini tayin hakkı"ndan alınan güvenle bu konularla ilgili görüş ve önerilerin geniş kitlelere duyurulduğu bir mecra olmuştur. Bu özelliğiyle o yıllardaki, başta alfabe olmak üzere yeniliklerin hayata geçirilmesinde çok önemli bir görev

[28] Azerbaycan Türkçesi, 20. yüzyılda farklı adlandırmalara maruz kalmıştır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Karataş, 2018a.

[29] Kommunist gazetesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mähärrämov ve Mähärrämli, 2009); Aşırlı, 2010. Kommunist gazetesi, 1919-1991 yılları arasında neredeyse her gün yayımlanmış olması nedeniyle kullanılan dil, üslup ve alfabeler (Arap, Latin, Kiril) açısından Türklük bilimi çalışmaları için çok önemli bir kaynaktır. Gazetenin bu özellikleriyle ilgili şu çalışmalara bakılabilir: Karataş, 2018b; Karataş ve Tunalı Uçar, 2022; Karataş, 2024, 2025; Karaduman, 2024.

[30] http://salamnews.org/az/news/read/242448 (ET. 15.09.2018)

üstlendiği görülmektedir. Bu süreçteki etkisi nedeniyle sadece Azerbaycan'ı değil, tüm Türk dünyasını yakında ilgilendiren Türkoloji Kurultayı'nın toplanmasında ve Kurultay'la ilgili konuların halka duyurulmasında da çok etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Bu çalışmada Bakü Türkoloji Kurultayı'nın Kommunist gazetesine yansıması üzerinde durulacaktır. Bunun için 1923 (Kasım) - 1926 (Nisan) yılları arasındaki sayılar taranmış ve konuyla ilgili yazılar belirlenerek incelenmiştir.

2. Kommunist Gazetesinde Bakü Türkoloji Kurultayı.

2.1. Bakü Türkoloji Kurultayı'nın Kommunist Gazetesindeki Yeri.

1926 yılında Bakü'de gerçekleştirilen Bakü Türkoloji Kurultayı; öncesi, gerçekleştirilme süreci ve sonrasındaki tartışmalar ve kararlarla başta Azerbaycan olmak üzere Türkiye, Tatar, Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Karay, Saha (Yakut), Başkurt, Hakas, Çuvaş, Balkar, Nogay, Kırım gibi Türk yurtlarında ve Rusya, Ermenistan, Gürcistan, Almanya, Ukrayna, Moğolistan gibi ülkelerde çok dikkat çeken, önemli bir etkinlik olmuştur. 20. yüzyıldaki siyasi ve ekonomik gelişmelerin sonucunda, Türk dünyasıyla ilgilenen herkesin dikkatini bu Kurultay'a vermesini sağlamıştır. Bununla birlikte Türk dünyasının çağdaşlaşma sürecinin de bu yüzyıldaki en etkili kanalı olan basın, Kurultay'ın da etki alanını genişletmiş, ele alınan konuların sadece katılımcılar arasında değil, ulaşılabilen herkes tarafından her yerde tartışılmasını sağlamıştır.

Türkoloji Kurultayı'nın gerçekleştirilmesi kararının 02.05.1925'te AZMİK'te alınması ve ASSRXKS'de onaylanmasının ardından bu haber (ve davetler) çok kısa bir süre içinde ilgili tüm ülkelere, birimlere ve kişilere ulaşmıştır. Kommunist'te yayımlanan (30.10.1925) haber de bunu doğrulamaktadır. Bu haberde Türkoloji Kurultayı haberi *"ümum Türk-Tatar cümhuriyyät mämläkätlärinä"* ulaştığı ve Tatar, Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmenlerin Kurultay'da görüşülecek konuları tartışmaya başladıkları belirtilmiştir [N249: 5].

Yenileşme hareketlerinin halk arasında yayılmasında çok etkili bir güç olarak kullanılan Azerbaycan basını, Kurultay'ın Bakü'de yapılma fırsatını kullanarak bu süreci çok yakından takip etmiş ve haberlerin yayılmasında birinci derecede etkili olmuştur. Kommunist gazetesi de iktidarın yayın organı olması nedeniyle Kurultay'ı, başından sonuna kadar dikkatle ve ilgiyle takip etmiş ve gelişmeleri, tartışmaları, duyuruları sütunlarına taşımıştır.

Kurultay'ın toplanmasının en önemli nedeni olarak kabul edilen alfabe göz önüne alındığında; Kommunist gazetesinin bu konuya (Latin harflerine geçmenin önemi, yeni alfabenin özellikleri ve öğretimi, kurs duyuruları, bu yeni alfabenin Türk dünyası için önemi, konuyla ilgili alınan kararlar, vb.) 1922 yılından itibaren sıkça yer verdiği görülmektedir [Karataş, 2024, 2025].

Gazetenin bu konudaki ilgisi Kurultay kararı alındığı andan itibaren devam etmiştir. İncelenen sayılardan belirlenebildiği kadarıyla doğrudan Kurultay'dan olmasa da böyle bir toplantının öneminden söz edilen ilk haber ve yazı 06.11.1923'te yayımlanmıştır [N251]. *"Azärbaycanda Tätqiq Cämiyyäti"* başlığını taşıyan bu haberde, Petrograd'dan gelen Samoyloviç'in Bakı Müällimlär İttifaqı'nın "maarif evi"nde "Türk Dili vä Ädäbiyyatı Tarixi" hakkında bir ders verdiği ve amacının *"Türk xalqları arasında täbliğat aparıb ümumi bir tarix, dil vä ädäbiyyat tarixi qurultayı çağırmaq"* olduğu belirtilmiştir.

Toplanan Türkoloji Kurultayı ile ilgili ilk yazı (makale) 20.09.1925 tarihli, Çobanzade tarafından yazılan "Türkoloji Kurultayı ve Özbekistan" başlıklı makaledir [N216: 5-6]. İlk haber ise 05.01.1926'da "Türkoloji Ḳurultayını çağıran Täşkilat Komisyonu Plenumunun İclası" başlığıyla yayımlanmıştır [N4]. Bu tarihten itibaren Kurultay'ın başladığı güne kadar

Kurultay'la ilgili birçok yayın (haber, makale) yapılmıştır. Bu süreçteki sayılardan sadece birinde [09.11.1925-N256] "Türkoloji Ḳurultayı Sähifäsi" ana başlığı yer almaktadır:

Kurultay'ın başladığı 26.02.1926 tarihinden itibaren oturumlar, günü gününe muhabirler tarafından takip edilmiş ve bildiriler, konuşmalar, tartışmalar, diğer etkinlikler okuyucularla buluşturulmuştur.

28.02.1926'da yayımlanan sayıdan (N50) itibaren Kurultay'la "Birinci Türkoloji Kurultayı" başlıklı bir bölüm/sayfa oluşturulmuştur:

"Birinci Türkoloji Ḳurultayı" başlıklı bölüme 10 gün yer verilmiş, N60'tan itibaren bu bölüm kaldırılmıştır.

10.03.1926 tarihli sayı (N59) ise Kurultay kararlarının yayımlandığı sayıdır. Bu tarihten itibaren Kurultay'ın ortaya çıkardığı tartışmalarla ilgili haberler seyrek de olsa yayımlanmaya devam etmiştir.

Bakü Türkoloji Kurultayı'nın, bahsedilen süreç içerisinde Kommunist gazetesinde; haber, makale, bildiri (AZT *märuzä*), konuşma (AZT *nitq*), söyleşi (AZT *müsahibä*), karar (AZT *qätnamä*), telgraf, mektup ve tanıtım başlıklarından oluşan yazılar hâlinde yer aldığı belirlenmiştir.[31]

2.2. Bakü Türkoloji Kurultayı'nın İçerik Olarak Kommunist Gazetesine Yansıması.

2.2.1. Haberler

Kommunist'te Türkoloji Kurultayı ile ilgili yazıların önemli bir kısmını haberler oluşturmaktadır. İncelenen sayılarında belirlenebilen ilk haber 05.01.1926'da (N4) *"Türkoloji*

[31] Bahsedilen yazılar bildirinin sınırlarını çok aşacağı için burada tümüyle paylaşılmamış, sadece bazı önemli yazılarla ilgili bilgi verilmiştir. Ayrıca 1920'li yıllarda Arap harfleriyle "Türkçe" (Azerbaycan Türkçesi) yazılmış bu metinler çağdaş Azerbaycan Türkçesi göz önüne alınarak ancak dönemin yazım özellikleri de göz ardı edilmeden okunmuş ve yazılmıştır. Bu okuma ve yazılma sırasında sözcüklerdeki ünlüler (/ė/, /ä/, /ö/) Çağdaş Azerbaycan Türkçesindeki ses değerlerine göre çeviri yazıyla işaretlenmiştir. Ör. *Azärbaycan* (AZT *Azärbaycan*), *tätäbbö* (AZT *tätäbbö*), *ėtdi* (AZT *etdi*). Ünsüzler (/ḳ/ ve /h̲/) ise o dönemdeki yazımın anlaşılabilmesi ise özgün metindeki harfe sadık kalınarak gösterilmiştir: *ḳurultay* (AZT *qurultay*), *aḳşam* (AZT *axşam*) vb. Ayrıca dönemin yazı/basın dilinin bir özelliği olarak Türkiye Türkçesiyle ortak kullanılan sözcük veya ekler de yazıldığı gibi okunmuştur: *komisyon* (AZT *komissiya*), *organize et-* (AZT *täşkil ėt-*), *yaşıyor* (AZT *yaşayır*, *yıl* (AZT *il*) gibi.

Ḳurultayını çağıran Täşkilat Komisyonu Plenumunun iclası" başlığıyla yayımlanmıştır. Bu tarihten itibaren Kurultay'ın başladığı güne kadar Kurultay'la ilgili birçok haber yapılmıştır. Bu yazıların temel konuları şunlardır: Azärbaycan(ı) Tätḳiḳ Cämiyyäti, Türkoloji Kurultayı'na hazırlık, Kurultay'ın önemi, Kurultay'a katılan temsilciler, Kurultay süreci, Kurultay'daki sergiler vb.

Bunlar içerisinde dikkati çeken ilk haber yukarıda da belirtildiği gibi Samoyloviç'in Bakü Müällimlär İttifäḳı'nın maarif evinde "Türk Dili ve Edebiyatı Tarihi" hakkında verdiği derste amacının *"Türk xalḳları arasında täbliġat aparıp ümumi bir tariḫ, dil vä ädäbiyyat tarixi qurultayı çağırmaḳ"* olduğu belirtilen haberdir (06.11.1923). Bu haberde "Azärbaycan(ı) Tätḳiḳ Cämiyyäti" adlı bir topluluğun kurulacağından ve bu cemiyetin önemi ve amacından söz edilmektedir: *"Şimdiki halda istär şärḳ, istärsä dä qärb müstäşrikläri olsun, Türk alämini, Türk tarixini, dil vä ädäbiyyatını bulmağa, tanımağa çalışıyorlar. Azäri Türklär dä bunu tädqiq etmäk, burada tätäbbuatda bulunmaları lazımdır. Ona görä Bakı'da Azärbaycan'ı Tädḳiḳ Cämiyyäti ḳuruluyor"* [N251: 6].

Bu cemiyetin etkinlikleriyle ilgili çeşitli haberlerin zaman içinde yapıldığı görülmektedir. Bu cemiyetin ikinci yıl dönümünün haberleştirildiği yazı ise dikkat çekicidir. Çünkü burada cemiyetin çalışmalarından ve başarısından söz edildikten sonra Türkoloji Kurultayı'nın bu cemiyetin bir faaliyeti ve başarısı olduğu belirtilmektedir: *"Bunu da älavä ėtmäli ki, dekabr ayının aḫırlarında çağırılacaḳ olan Türkoloji Ḳurultayı doğrudan-doğruya cämiyyätin fäaliyyätinin näticäsidir."* [09.11.1925-N256: 7]

Pavloviç'in, *"Ekim İnkılabı'ndan Sonra Türk-Tatar Halklarının Kültürel Başarıları"* başlıklı konuşmasını *"Bu kurultayı organize eden Azerbaycan Araştırma ve İnceleme Cemiyetine selamlarımı iletiyorum"* [Nerimanoğlu ve Öner, 2008: 443] cümlesiyle tamamlaması cemiyetin Kurultay'ın düzenlenmesindeki etkisini açık bir biçimde göstermektedir.

Gazetede yayımlanan haberlerin içerisinde en dikkat çekici olanı Kurultay Teşkilat Komisyonu'nun Genel Kurulu'nun yapılması haberidir. *"Türkoloji Ḳurultayını çağıran Täşkilat Komisyonu Plenumunun iclası"* başlıklı bu haberi değerli yapan ise bu komisyonun 4 Ocak'ta yaptığı genel kurul toplantısında belirlediği Kurultay Programı'nı içermesidir. Bu program gazete yayımlamıştır [05.01.1926-N4: 3]:

معارف جبهه سنده

تورکولوژی قورولتایینی

جاغران تشکیلات قومسیونی پلهنومنك اجلاسی

۲ یلك ۳ ندا ۳ شاملی اوغلی یولداشلك صدارتی ۲ لتندا تورکولوژی قورولتایینی جاغیران تشکیلات قومسیونتك پلهنوم اجلاسی اولمشدر . پلهنومك روزنامه مذاکراتی بو قرار اوزره قبول ایدیلمشدر:

محمد زاده ، عالم جان شرف ، تیور یاقولوف. بهردیف. تحسین عمر و مشتری. ۱۰) فنی اصطلاحلار اصولی : پروفسور چوبانزاده و زیفه الدت . تورك دیانده اصطلاحلار معروضه چیلر : اووایاشی ، غایاز

Gazetede yayımlanan ilgi çekici haberlerden biri de Kurultay'a gönderilen kitaplarla ilgilidir. "Ḳurultay'a Gelen Eserler: İstanbul'dan" başlıklı haberde Kurultay'a İstanbul'dan üç kitabın hediye olarak gönderildiği belirtilmektedir. Bunlar İknaş Kunoş [Ignácz Kúnos] tarafından gönderilen Türk Ḫalḳ Edebiyatı ve Ḫalḳ Edebiyatın Numuneleri Türkçe Ninni[ler] adlı eserler ve İstanbul Müzeleri Müdürü Halil Edhem tarafından hediye edilen Garbî Anadolu'da Selçukluların *Vârisleri:* Tavâif-i Mülûk adlı eserdir [24.01.1926-N20: 5].

Gazetenin birinci sayfasından yayımlanan “Birinci Türkoloji Ḳurultayı” başlıklı haber ise Türk dünyası için çok önemli olan bu etkinliğin açıldığı günün ayrıntılı olarak anlatıldığı bir yazıdan oluşmaktadır. Bu açıdan çok önemlidir. Haber şu şekilde başlamaktadır:

شورالار اتفاقنڭ برنجی تورکولوژی
قورولتاینه ـ سلام!

“Şuralar İttifaḳının Birinci Türkoloji Ḳurultayına salam!
Bu gün aḳşam saat 7-dä Maarif evindä (sabiḳ İsmailiyyä binasında) Ümum Şuralar İttifaḳının Birinci Türkoloji Ḳurultayı açılacaqdır.
Birinci Türkoloji Ḳurultayı
Böyük Şuralar İttifaḳında müsavi hüḳuḳa vä ḳät’i säsä malik olan milyonlarca Türk-Tatar ämäkçiläri bu gün mädäni cäbhädä tariḫi bir gün daha yaşıyor. Bu gün Ümumittifaḳ Birinci Türkoloji Ḳurultayı açılıyor!” [26.02.1926-N49: 1]

Kurultay’ın birinci oturumunun haberleştirildiği *“Ḳurultayın Birinci İclası”* başlıklı yazıda [28.02.1926-N50: 5] Yoldaş Ağamalıoğlu’nun başkanlık ettiği Kurultay’ın birinci oturumunu açması sırasındaki sözleri özetlenmektedir. Bu cümlelerden şunlar dikkat çekicidir:

“Bu gün Azärilär, Türkmänlär, Özbäklär vä sabiq Romanov imperiyası dairäsindä yaşayan bütün millätlär imdi azad yaşıyor, düşünüyor vä çalışıyorsa, bu ancaḳ Oktyabr İnḳilabının näticäsidir. Ona görä biz här işi başladıḳda prolėtar inḳilabının mübarizäçilärini vä ḫüsusän şahı-rähbäri olan Lenin’i yad ėtmäliyiz (hamı ḳalḳıyor).”

2.2.2. Makaleler.

Gazetede 1925-1926 yılları arasında Türkoloji Kurultayı, Türkoloji, dil ve alfabe konularında birçok önemli makale yayımlanmıştır. Çobanzade, Köprülüzade, Ağamalıoğlu, Poppe, Aşmarin, Zifeldt, Dimanşteyn ve Tağızade gibi önemli isimler tarafından yazılan bu makalelerin konuları şunlardır: Türkoloji Kurultayı’nın Türk dünyası için önemi, Türk-Tatar basını, Türkologlar, yeni Türk (Latin) alfabesi, Azärbaycan’ı Tädqiq ve Tätäbbö Cämiyyäti, Türk dili, Türkoloji ve Türkler, Kurultaya hazırlık vb.

Türkoloji Kurultayı ile ilgili makalelerin ilki 20.09.1925 tarihlidir. Çobanzade tarafından yazılan bu makalede Kurultay’ın Özbekistan açısından önemine değinilmekte ve Özbek aydınlarının Kurultay hazırlıklarından söz edilmektedir. Yazı şu satırlarla sona ermektedir: *“Öz hesabımıza ümid ediyoruz ki, maarif vä mädäniyyät yolunda bir ḳaç yıl içindä bir çox ħeyirli vä parlaḳ müväffäḳiyyätlär äldä ėtmiş olan Azärbaycan, bu ḳurultayda bu ħüsusda Özbäkistanda vä şübhäsiz başḳa älaqädar cümhuriyyätlärdä bäsländän ümidläri boşa çıħarmaz”* [N216: 5].

"Akademik Bartold" imzasıyla "Türkoloji Ḳurultayı Sahifäsi"nde yayımlanan *"Türkoloji Ḳurultayı Münasibätilä"* başlıklı yazı *"Şuralar İttifaḳı Türkoloḳların Ḳurultayını çağırmaḳ fikri ilk däfä Leninqrad'da doğdu"* cümlesiyle başlamaktadır [09.11.1926-N256: 4-5]. Kurultay'dan yaklaşık üç ay önce yazılan bu yazıda kurultayın önce Leningrad, sonra da Moskova'da toplanması düşünülmüş. Ancak maddi sorunlar nedeniyle bu düşünce hayata geçirilememiş. Kurultayın 1926'da Bakü'de toplanma kararı alınmasının üç nedenle doğru olduğu vurgulanmış: Bakü'nün devrimden sonra iktisadi ve medeni açılardan çok gelişmesi, buna bağlı olarak da *"darülfünun häyatını vä ümumiyyätlä ėlmi häyatı daha yüksäk däräcädä saḳlamağa müvafiḳ"* olması ve coğrafi olarak Moskova ve Türk cumhuriyetlerine aynı derecede elverişli olması.

Ağamalıoğlu tarafından kaleme alınan "Türkoloji Ḳurultayı Bize Ne Vėräbiler?" başlıklı makalede Kurultay'ın Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri için öneminden söz edilmektedir. Yazı şu satırlarla sona ermektedir:

> *"Älbättä dil, yazı vä sair bu kimi ilmi mäsäläläri Türkoloji Ḳurultayı ancaḳ ilmi surätdä işıḳlandırılacaḳdır. Zatän ilmi bir ḳurultaydan bu ḳädär täläb ėtmäk olur vä bizä bu lazımdır. Fäḳät Türk ölkälärindän birisindä ilk däfä Türkoloji Ḳurultayı çağrılmasının bu vaḳta ḳädär öz mädäniyyätläri ilä yaḳın älagädar mäsälälärin hällindä äsla iştirak olmayan yaḫud päk az iştirak ėdän millätlär içün böyük tariḫi vä mädäni ähämiyyäti vardır. Ḳurultay Avropa'da millätläri ilä bu vaḳta ḳädär mücärräd bir halda yaşayan millätlärin ilmi ḫadimläri ailäsindä ilmi, mädäni ämäkdaşlığın birinci özülünü ḳoyacaḳdır. Biz Azärbaycanlılar misafirlärimizi üräkdän vä sämimiyyätlä ḳarşılayacağıḳ"* [09.11.1925-N256: 4-5].

Aynı gün "Türkoloji Ḳurultayı Sahifäsi"nde Çobanzade'nin de bir makalesine yer verilmiştir. İlgi çekici bir biçimde "Türkoloḳlar Ḳurultayı" başlığını taşıyan yazıda, Kurultay'ın Türkoloji için önemine dikkat çekilmiş ve bu Kurultay'ın önceki "şarkiyat kongreleri"nden ayrılan yönleri madde madde sıralanmıştır. Çobanzade'nin şu cümleleri kayda değerdir:

تورکولوقلار قورولتایی

تورکولوقلار قورولتایی، اون برنجی عصر— یگی نتیجه‌لره، قانونلارا گوتوردیکی کبی، بو
دن شرقده و اون اوچنجی عصردن غربده یاشایان ماتەریالك توزیده دورمادان آرتماقدادر. عمو

> *"5. Bu Ḳurultay, Avropa vä Şärḳ alimlärinin birinci dostca vä mäsläkdaşca oturuşçası sayılabiler ki bunun tariḫi-ictimai mänası päk böyükdür. Çok därindir. Bu mänaların än açığı şudur ki artıḳ Türkoloji istismar vä istimlak aleti, Qärb aliyatının, Şärq zülmätinden istifadä etmäsi dėyil, bälkä bundan sonra insaniyyätin, mädäniyyät tariḫinin än ḳaranlıḳ, bununla bärabär än maraḳlı üzvlärindän parçalarından birisini tädḳiḳ içün dünyanın bütün namuslu vä ciddi ḳafalarının birlikdä çalışmasından, düşünmäsindän çıḳan näticälärin ḳiymätli mäcmuäsi olacaḳdır"* [09.11.1925-N256: 4].

09.11.1926 tarihli gazetedeki makalelerden biri de Aşmarin'e aittir. *"Türkoloji Ḳurultayı'na Dair"* başlıklı yazısında Aşmarin, Kurultay'ın sadece bilimsel bir toplantı olarak

değil, *“Türk şura mädäniyyätinin dirilməsi üçün än ḳutlu bir mähräk”* olarak görülmesi gerektiğini dile getirmiştir. Kurultay’la ilgili kaygılar konusunda da düşünceleri şu şekildedir:

> *“Ola bilsin ki Qurultay’dan: Ädirnä’dän Kaşğar’a ḳädär vahid vä böyük Türk dövläti hülyası kimi şovenist vä şuraların imkân vèrmäyäcäyi bir hülya mäḳsädi ilä istifadä ètmäk istäyän siyasätän mäğlub olmuş Türk ittihadçıları tapılsın. Fäḳät hèç şübhä yoḳdur ki mahallärdän gälän nümayändälär özläri bèlä siyasi ifratçılığa käskin bir surätdä ḳarşı ḳoyacaḳlar. Müḫtälif Türk ḫalḳları ilä Slavyan, İran, Çin, Fin vä Yakut ḫalḳları vä dili arasında äsrlärdän bäri müäyyän èdilmiş olan iḳtisadi rabitäläri yalnız Türk ḫalḳlarının özläri içün ala biläcäk hädsiz-hèsabsız fälakätlär hèsabına ayırmaḳ olur.*
> *(...)*
> *Zaḳafqasiya sosialist ḳoşma şura cümhuriyyätinin üç yıllıḳ täcrübäsindä hèç bir milli ḳırğın olmamışdır. (...)”* [N256: 5]

Hacızade Cabbar’ın “Türkoloji Ḳurultayı’nda Türk Dili” başlıklı makalesi 31.12.1925 tarihinde yayımlanmıştır. Cabbar, makalesinde, “günün väzifäsi”nin “Türk Tatar ḫalḳları içün bu ḫalḳlara mänsub ämäkçilärin geridä ḳalması, savadsızlığı vä mädäniyyätsizliyi cäbhäsindä mübarizä aparmağa başlıca vasitä olmaḳ üzrä qüvvätli, zängin, mükämmäl doğma dil yaratmaḳ” olduğunu dile getirmiştir. Yazara göre, *“Azärbaycan’ın täşäbbüsü ilä Bakı’da çağırılan Türkoloji Ḳurultayı bu mäsälälärä baḳacaḳ vä ilk däfä olaraḳ bunları häll èdäcäkdir”* [N301: 1].

Kurultay öncesinde olduğu gibi sonrasında da üzerinde en çok konuşulan konu alfabedir. Bu nedenle Latin alfabesine geçme taraftarı olan herkesin beklentisi Kurultay’da bunun karara bağlanması olmuştur. Kerimov, 05.03.1926 tarihli *“Arab Älifbasının Can Çäkişmäsi”* başlıklı makalesinde bu beklentiyi dile getirmiş, sözlerini şu cümlelerle tamamlamıştır: *“Sanki batarkän çöpdän yapışan bir adam kimi tariḫ sähifäsindän çäkilib dä Türk ḫalḳlarının tariḫindä yèni parlaḳ bir dövr açmaḳ üzrä öz mövḳe[s]ini yeni Latin älifbasına tärk èdän Äräb älifbası son günlärini artıḳ yaşıyor vä bugün sabah täntänäli bir päsmänzärä şahid olacağımıza da şübhä ḳalmamışdır”* [N55: 2].

Bu gazetede Arap alfabesinin sonu ile ilgili yaklaşık iki yıl sonra şu karikatürler yayımlanacaktır [Karataş, 2024: 327, 329; 2025: 144, 146]:

Pəncəənbə 20 Dekabr 1928 № 295 (2497)

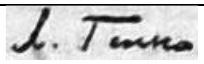
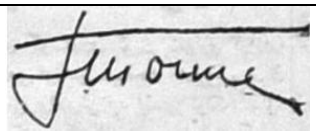
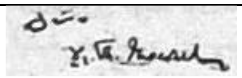
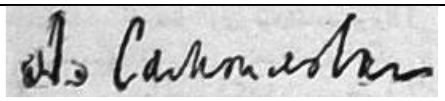
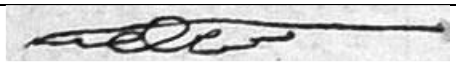
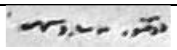
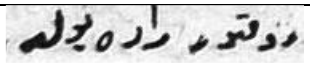
QƏHNƏ ƏLIFBA

ölum ərəfəsində

İlgi çekici bir şekilde bu yazının hemen altında şu not bulunmaktadır: *"İdarädän: Ḳurultay dünki iclasında 101 säs[l]ä yeni älifbanı ḳäbul ėtdi."*

Kurultay'ın son oturumunun yapıldığı günün ertesinde yayımlanan sayıda [07.03.1926-N56: 2] yer alan *"Ḳurultay'ın Yėni Älifba Ḳararı Haḳḳında Âlimlärin Fikri"* başlıklı bir bölüm yer almaktadır. Burada Kurultay'da alınan Latin alfabesine geçme kararıyla ilgili Samoyloviç, Genko, Pavloviç. Radobolt, Köprülüzade ve Ağamalıoğlu'nun görüşleri bulunmaktadır. Bazılarının kendi el yazıları ve imzaları da yer almaktadır:[32]

Pavloviç	
L. Genko	
?	
?	
Samoyloviç	
Köprülüzade	
Doktor ?	
Doktor [Valter]. Radebold	

2.2.3. Bildiriler.

Tutanaklarda verilen bilgiye göre 131 kişinin katıldığı Kurultay'da, 17 oturumda 38 bildiri sunulmuştur. Ancak bu sayılarda bir tutarsızlık bulunmaktadır. Tutanaklarda, başlığıyla birlikte yer verilmiş bildiri sayısı 30'dur. Kommunist gazetesinde ise "märuzä" başlığını taşıyan 32 yazı bulunmaktadır: Barthold, Gubaydullin, Rudenko, Çursin, Çobanzade, Poppe, Genko, Samoyloviç, Malov, Aşmarin, Şçerba, İbrahimov, Jirkov, Rahimi, Ağazade, Zifeld, Baytursun, Yakovlev, Memmedzade, Galimcan Şeref, Türekulov, Umar Aliyev, Köprülüzade, Odabaş, Oldenburg, Pavloviç ve komisyonların "märuzä"leri.

Bunlardan İbrahimov, Rahimi, Ağazade, Baytursun, Memmedzade, Türekulov ve Umar Aliyev'in "meruze"leri, tutanaklarda bir başlık taşıyan, diğer bir deyişle planlı bildirilerden değildir. Oturumlarda yapılan konuşmalardır. Türekulov'un konuşmasında ifade ettiği gibi bu aydınların "ilave konuşmacı" [Nerimanoğlu ve Öner 2008: 315], olduğu düşünülürse bildirilerinin de "ilave bildiri" olduğu anlaşılmaktadır. Ancak gazetede "älavä märuzä" başlığı altında verilen her konuşmanın ilave olmadığı da görülmektedir. Örneğin Malov ve Aşmarin'in bildirileri "ilave" olmamasına rağmen (Malov, "Eski Türk Dillerinin Öğrenilmesi"; Aşmarin, "Türkolojinin Tarihi ve Günümüzdeki Durumu Hakkında Bazı Bilgiler") başlıkta "älavä" yazmaktadır.

[32] Bu yazılardan ve imzalardan bazılarının kime ait olduğu belirlenememiştir.

Tutanaklarda C. Memmedzade'nin "Türk Halklarının Alfabe Sistemleri Hakkında" başlığında bir bildirisinin olduğu belirtilmesine rağmen [Nerimanoğlu ve Öner 2008: 14], bu eserde bu konuşma metni yer almamaktadır. Bu konuşmanın metni, gazetenin 05.03.1926 tarihli sayısında [N55: 2] verilmiştir.

2.2.4. Konuşmalar.

Kommunist gazetesindeki bazı yazılar ise "nitg" başlığıyla verilmiştir. Bunlar planlı olmayan, oturumlar sırasında söz alan kişilerin konuşmalarıdır: "Nitq"i verilen konuşmacılar şunlardır: Musabeyov, Borozdin, Pavloviç, Hüseynov, Nogovitsin, Sabri Ayvazov, Çobanzade, Katanov, Alimcan İbrahimov, Olderborğ ve Cebiyev.

Bu metinlerden bazıları [Musabeyov, Pavloviç, Hüseynov, Nogovitsin: 28.02.1926-N50: 5; Borozdin: 01.03.1926-N51: 3] Kurultay'ın birinci oturumunda bazıları ise son oturumda [Katanov, Oldenburg, Cebiyev: 09.03.1926-N58: 5] yapılmış konuşmaların özetleri niteliğindedir.

Hasan Sabri Ayvazov'un "nitgi" ise 4 Mart'taki on ikinci oturumda yapılmıştır. Tutanaklarda çok kısa yer verilen bu konuşmaya gazetede daha uzun bir biçimde yer almıştır.

Çobanzade'nin "nitg" başlığı altında verilen konuşması ise aslında tutanaklarda "Türk Lehçelerinin Yakın Akrabalığı Hakkında" başlığı altında yapılan konuşmanın, "märuzä"nin metnidir.

2.2.5. Söyleşiler.

Gazetede Kurultay'a katılan temsilci veya konuşmacılarla yapılan kısa söyleşiler de "müsahibe" başlığıyla yayımlanmıştır. Bunlar soru-cevap biçimde değil, muhabirin, sorduğu sorulara kişilerin verdiği cevapları yazması ve bunları okuyucuya aktarması biçimindedir. Kendisiyle söyleşi yapılan kişiler veya temsilciler şunlardır: Ağamalıoğlu [21.02.1926-N44: 5], Köprülüzade [25.02.1926-N48: 3; 02.03.1926-N52: 5], Nagovitsen [25.02.1926-N48: 3], Pavloviç, Borozdin [26.02.1926-N49: 3] ve Kırım, Türkmenistan, Kırgızistan temsilcileri [25.02.1926-N48: 3].

Ağırlıklı olarak Kurultay'ın önemiyle ilgili değerlendirmeleri içeren bu söyleşilerden ikisi Köprülü'yle yapılmıştır. 25.02.1926 tarihinde yapılan söyleşide [N48: 3] genel olarak Türkolojinin gelişmesinden ve bu Kurultay'ın Türkoloji için öneminden bahsedilmektedir. İkincisi ise Nesimi ile ilgilidir [10.03.1926-N59: 5].

2.2.6. Kararlar.

Kurultay'ın son oturumunda alınan kararlar da gazetede aynı sayıda [05.03.1926-N55: 2] yayımlanmıştır: Yeni Elifba Hakkında Karar, Kurultayın Yeni Türk Elifbası Hakkındaki Kararı, Türk Dillerinin Tedkiki ve Türk Dillerinin Başka Dillerle Rabıtası Hakkındaki Meruzeler Üzerine Çıkarılmış Karar, Ana Dili Tedrisi Ahvalleri Hakkında Karar, Ölkeşünaslık Hakkındaki Meruzeye Aid Arzular, Türk Dilleri İmlası Hakkında Karar, Teşkilat Komisyonunun Kararı, Türk Dillerinde 'İlmi Istılahlar Sistemi Meselesi Hakkında, Etnoğrafi Komisyonunun Katnamesi.

Gazetede 05.03.1926'da "Yeni Elifba Hakkında Karar" başlığıyla verilen [N55: 2] haber, Kurultay'ın 1 Mart'taki 6 ve 7, 2 Mart'taki 9 ve 10. oturumlarda konuşulan ve tartışılan alfabe konusuyla ilgilidir. Bu habere göre Kurultay'da yeni Türk (Latin) alfabesine geçme kararı alınacak ve süreç "Azärbaycan vä şuralar ittifaḳının (Yakut, İnquşdan, Ḳaraçay, Çärkäz, Ḳabardin, Balḳar vä Osetiya) cümhuriyyät vä oblastlar" tarafından "öz işleri" olarak yürütülecek.

Kurultay'da alınan dokuz karardan sekizinin gazetede yayımlandığı belirlenmiştir. Ancak "Türk Halkları Tarihinin Araştırılmasının Bugünkü Durumu ve En Yakın Görevleri Konuşmaları İle İlgili" karara gazetede yer verilmemiştir.

Gazetede yayımlanan kararlarla ilgili en dikkat çekici konu, oylamalarla ilgili sayılardır. Kurultay tutanaklarında yeni Türk alfabesinin kabulüne yönelik oy kullananların sayısı belirtilmemişken gazetede bu sayı verilmiştir [05.03.1926-N55: 2]: *"İdarädän: Ḳurultay dünki iclasında 101 säs[l]ä yeni älifbanı ḳäbul ėtdi."*

31.03.1926 tarihli "Türkoloji Ḳurultayı Yekunları" başlıklı haberde de (N75: 2), "Martın yirmi doḳuzunda Moskvadakı Şärḳşünaslıḳ İnstitutu ilä Ümum İttifaḳ Şärḳşünaslıḳ Cämiyyätinin birläşmiş iclasları"nın yapıldığı ve bu toplantının "Bakıda açılmış Türkoloji Ḳurultayının yekunlarına häsr ėdildiyi" belirtilmiştir. Bu haberde oylamanın ayrıntılarına da yer verilmiştir. Buna göre 101 olumlu oya karşılık 7 olumsuz oy kullanılmış, 9 kişi de tarafsız kalmıştır.[33] Oysa tutanaklara göre sadece karar okunmuş, Oturum Başkanı itiraz olup olmadığını sormuş ve kararın kabul edildiği belirtilmiştir [Nerimanoğlu ve Öner, 2008: 444].

2.2.7. Telgraflar.

Tutanaklarda verilen bilgiye göre Bakü Türkoloji Kurultayı'na Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Şark Milletlerinin Dili ve Etnik Medeniyetlerinin Araştırılması Komitesi, Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti, SSCB Halkları Merkezi Neşriyatı, Şarkiyat Bilim Kurulu nezdinde Türk-Tatar medeniyetinin araştırılması için Merkezi Komisyon, Moskova 1. Devlet Üniversitesi, Rusya Bilim Araştırma-Sosyal Bilimler Enstitüsünden ve daha birçok (40'a yakın) kurum ve kişiden kutlama telgrafı gelmiştir [Nerimanoğlu ve Öner, 2008: 65]. Gazetede bu telgraflardan söz edilen iki yazı belirlenmiştir. Bu yazılarda, Çiçerin, Thomsen, Şuralar İttifakının İran'daki "müvekkel nümayendesi" Verenov'un telgraflarından söz edilmiş, Çiçerin [28.02.1926-N50: 5] ve Verenov'un [01.03.1926-N52: 2] telgrafı verilmiştir.

2.2.8. Mektup.

Kommunist gazetesinin 09.11.1925 tarihli sayısında Poppe'nin bir mektubu yayımlanmıştır. Mektup şu cümlelerle tamamlanmıştır:

> *"Zännimcä Ḳurultay bu älifba bozğunluğunu qaydaya salaraḳ Türk ḫalḳları içün ümumi Latin älifbası düzäldäcäkdir. Bundan başḳa bu Ḳurultay ayrı-ayrı ilmi Türkoloji cämiyyätläri vä ilmläriylä rabitä imla götüräcäk, Türk tariḫi, dili vä etnoqrafiyasına dair ortaya yeni mäsälälär çıḳaracaḳdır. Bu Ḳurultaya böyük ümidlär bağlayaraḳ män mämnuniyyätlä orada iştirak ėdäcäyäm"* [N256: 1].

2.2.9. Tanıtım.

Kommunist gazetesinin 16.03.1926 tarihli sayısında ise [N64: 4] *"Bibliyografya"* başlıklı bir yazı bulunmaktadır. Bu yazıda, "Azärbaycan Maarif İşçiläri İttifaḳı näşriyyatı" olan Maarif İşçisi dergisinin şubat sayısının (S. 10) Türkoloji Kurultayı'na ayrıldığı bilgisi verilmektedir.

---

[33] Bu haberden, Pavloviç'in Türkiye'de çıkan on iki Mart tarihli "irticacı" olarak nitelendirdiği gazeteleri okuduğu anlaşılmaktadır: *"Bu gäzetlär yazıyorlar ki Latin älifbasının ḳäbulü Bolşeviklärin hiläläri näticäsindä olaraḳ Türkiyä hökumätinin siyasi istiḳlaliyyätinä, dilinä vä ilh. kimi hüḳuḳlarına täcavüz ėtmäkdän başḳa bir şey dėyildir."*

2.3. Fotoğraflar.

Kommunist gazetesinde Türkoloji Kurultayı ile ilgili haber ve yazılarda kullanılan fotoğraflar şunlardır:

Başkurdistan Heyeti
Ortadaki Yoldaş Heyetin
Sedri Kerim İdilhoca
[İdilgujin Kerim]
28.02.1926-N50: 5

Kurultay Nümayendeleri
02.03.1926-N52: 2

Kurultay Nümayendeleri
02.03.1926-N52: 2

Akademik Bartold
[Vasiliy Vladimiroviç
Barthold]
04.03.1926-N54: 2

Alişir Nevai
04.03.1926-N54: 2

Kurultay
Nümayendeleri
05.03.1926-N55: 2

Profesör Jirkov
[Levi İvanoviç
Jirkov]
07.03.1926-N56: 2

Mehemmedzade [Cabbar
Mehemmedzade] Yoldaş
07.03.1926-N56: 2

Ayvazof [Häsän Säbri
Ayvazof] Yoldaş
07.03.1926-N56: 2

Profesör Çobanzade
[Bekir Vahapoglı]
07.03.1926-N56: 2

Profesör Pavloviç
[Mihail Pavloviç
Pavloviç]
07.03.1926-N56: 2

آقادەمیق اولدەنبورغ

07.03.1926-N56: 2
Akademik Oldenburg
[Sergey Fedoroviç
Oldenburg]

پروفەسور ساموبلوویچ

Profesör Samoyloviç
[Aleksandr Nikolayeviç
Samoyloviç]
07.03.1926-N56: 2

الفبا آیریلغی، لسان آیریلغنی ایجاب ایتدیرمەز. بو بر شکلی مسئلەدر.

[Mehmet Fuat Köprülü]
"Älifba ayrılığı lisan ayrılığını icab ėttirmäz.
Bu bir şekli meseledir."
07.03.1926-N56: 2

کوپرولی زادە علی بك حسین زادە سلمان ممتاز

04.03.1926-N54: 2
Köprülüzade [Mehmed Fuat Köprülüzade]
Ali Bey Hüseyinzade
Selman Mümtaz

قورقماسوف یولداش

Korkmazov Yoldaş [Celaleddin Korkmazov]
07.03.1926-N56: 2

قورولتای نمایندەلرندن

Kurultay Nümayendeleri
05.03.1926-N55: 2

خارجدن گلن پروفەسورلاردن: (سولدن ساغا): مەسارەش (مجار) کوپریلی زادە، مەنتسل (آلمان) علی حسین زادە، ویتتەك (آوسترا)

Haricden Gelen Profesörlerden:
(Soldan Sağa): Mesaroş (Macar) [Gyula Mészáros]
Köprülüzade
Mentsel (Alman) [Theodor Menzel]
Ali Hüseyinzade
Vitteg (Avusturya) [Paul Wittek]
08.03.1926-N57: 5

Özbekistan Nümayendeleri
08.03.1926-N57: 5

Sonuç

Sovyet Dönemi'nin ilk yıllarında Azerbaycan'da Kommunist Parti'nin resmî bir yayın organı olarak yayımlanmaya başlayan Kommunist gazetesi; yayımlanma süreci [29.08.1919-27.08.1991], iktidarın yayın organı olması, kullanılan yazı dili, üç farklı alfabeyle (Arap, Latin, Kiril) yayımlanmış olması ve içeriğiyle Türklük bilimi çalışmaları için çok önemli bir kaynaktır.

Bu çalışmada da Kommunist gazetesi, Birinci Türkoloji Kurultayı'nın ele alınış biçimlerine göre incelenmiştir. 1923 (Kasım) - 1926 (Nisan) yılları arasındaki sayılardan belirlenebildiği kadarıyla Kurultay'ın çeşitli haberler, bilim insanların ve yazarların makaleleri, Kurultay'dan sunulan bildiriler, oturumlardaki konuşmalar, Kurultay'a katılan önemli kişilerle yapılan söyleşiler, Kurultay'da alınan kararlar, Kurultay'a gönderilen telgraflar, mektuplar ve bir tanıtımla okuyucuya yansıtıldığı belirlenmiştir. Belirlenen içerik göz önüne alındığında Kurultay'ın gazetede çok geniş bir biçimde ele alındığı görülmektedir. Bu da gazetenin, dolayısıyla Kommunist Parti'sinin bu Kurultay'a ne kadar büyük önem verdiğini göstermektedir. Çünkü bilindiği gibi Parti'nin ve destekçilerinin bu Kurultay'dan en büyük beklentisi Türk halklarının Latin alfabesine geçme kararı alınmasıdır.

Kommunist gazetesi 1922'den itibaren Latin alfabesine geçme konusunda bir "parti sözcü"sü konumundadır. Toplumu bu alfabeye hazırlamak için yaklaşık 7 yıllık bir çalışma yürütülmüştür. Hatta gazete, belirlenebildiği kadarıyla 29.12.1923'ten 01.01.1929'a kadar olan süreçte Latin harfleriyle yayımlanan kısımlarını sürekli artırmıştır. Dolayısıyla Kommunist gazetesi, bilgisizlikle mücadelenin en önemli adımı olduğu düşünülen Latin alfabesine geçişin en önemli kanalı olmuştur. Bu nedenle Türkoloji Kurultayı süresince de alfabe konusu sürekli olarak işlenmeye devam etmiş, bu durum "ıslahatçı"larla girişilen bir mücadele olarak görülmüştür. Dolayısıyla Kurultay süresince gazete bir taraf olarak "propogandacı" bir yayın politikası izlemiştir. 21.07.1928'de A. M. İcraiyyə Komitəsi ve Xalq Komissarlar Şurasının aldığı yeni Türk alfabesine mecburi olarak geçildiğine yönelik karar gazete tarafından "medeniyet bayramı", "medeni inkılap" ve "zafer" olarak görülmüştür.

Konuyla ilgili belirtilmesi gereken ilgi çekici bir ayrıntı bulunmaktadır. 1925 ve 1926 yıllarında yayımlanmış tüm sayılarda (yaklaşık 301 sayı) gazetenin belli kısımları (hacmi zaman içerisinde kademeli olarak artırılmak kaydıyla) Latin alfabesi ile yazılmaya başlamıştır. Oysa Kurultay ile ilgili hiçbir haber ya da yazın Latin'le yayımlanmamıştır. Aynı

şekilde, bu süreçte özellikle Parti'nin duyuruları, önemli görülen kişilerin (ör. Stalin) konuşmaları 01.01.1929'a kadar hep Arap harfleriyle verilmiştir. Bu durumun nedeni ilgili haber veya yazıya verilen önem ve bunların okun(a)mama ihtimalini ortadan kaldırmak olabilir.

Gerek oturumlardaki bildiri ve konuşmalarda gerekse gazetedeki yazılarda üstü örtülü veya açık bir biçimde Kurultay'dan beklenen en önemli sonucun Latin alfabesine geçme kararı alınması olduğu görülmekte ve anlaşılmaktadır. Kurultay'ın gerçekleştirilmesini farklı amaçlar için isteyen gruplar olduğu bir gerçektir.

Kendini Türk dünyasının yenileşmesine ve dolayısıyla eğitim sorununu çözmeye adamış aydınlar, sorunun kaynağının alfabe olduğunu düşünüyorlar ve Latin alfabesine geçişin gerçek bir aydınlanma sağlayacağına inanıyorlardı. Bu nedenle Türk milletinin temel sorunlarının ilk defa Türk dünyasından gelen aydınlar tarafından görüşülüp tartışılacağı bu kurultayı çok önemsiyorlar ve bir fırsat olarak görüyorlardı. "Kendi kaderlerini tayin edeceklerine" gerçekten inanmaya başlamışlardı.

Diğer tarafta ise Çarlık Dönemi'nden itibaren Türklere yönelik uygulanan "zihinsel işgal" ve "benzeştirme" (asimilayon) politikasını "medeni bir Sovyet insanı yaratmak" hedefi altında uygulamaya devam eden Kommunist Parti yöneticileri vardı. Bunlar da kurmak istedikleri "Bolşevik sistemi" için yönetimlerinde olan Türklerin Latin alfabesine geçmelerini istiyorlardı. Böylece Türkleri, "Ruslaştırma" sürecinde çok önemli bir engel olarak gördükleri millî, dinî ve manevi değerlerden uzaklaştıracaklar, bir adım sonra atılacak Kiril'e geçirme sürecine de hazırlık yapmış olacaklardı. En önemlisi de bu süreç, bizzat milletlerini aydınlığa kavuşturmak isteyen Türk aydınları eliyle yürütülecekti! Zaten siyasi ve hukuki zemin hazırlanmış, "uluslara kendi kaderlerini tayin hakkı" verilmişti. Dolayısıyla "Latin'e geçme" konusunda taraflar aynı düşüncedeydi. Gerçekleştirilen Bolşevik Devrim ile Latin alfabesi zihinlerde özgürlüğü, eğitimi, başarıyı, gelişmeyi ve üretmeyi çağrıştıran bir simgede buluşmuştu.

Sonuçta iki tarafın da isteği oldu. Latin'e geçildi. Ancak yeni sistemde ve sesçil Latin alfabesinin sağladığı kolaylıkla gazete, dergi, kitap, okul gibi araçlar kullanılarak Türklerin eğitim seviyesi yükseltilirken Stalin Dönemi başladı ve tüm ılımlı hava dağıldı. Kurultay'da kabul edilen "Birleştirilmiş Yeni Türk Alfabesi", Türk ağızları için farklı Latin alfabelerine dönüştürülerek, farklı yazı dilleri, hatta farklı diller üretilmeye çalışıldı. Bakı Partiya Komitəsi tarafından Kommunist gazetesi baş redaktörüne verilen "Kommunist qəzetində kök salmış millətçilər, sovet hakimiyyətinin düşmənləri aşkar edilərək ifşa olunsun." talimatıyla açıkça anlaşılan hedefe yönelik saldırılar başladı. Millî, dinî ve manevi değerlere sahip Türk milliyetçileri belirlendi, cezalandırıldı veya öldürüldü. "Represya" adı verilen bu süreçte öldürülen insanların önemli bir kısmı Birinci Türkoloji Kurultayı'na katılan Türk aydınlarıydı. Konuyla ilgili anı vb. yazılardan da anlaşıldığı gibi bu aydınların, Rusların bu sinsi planlarını hissetmemesi mümkün değildi. Ancak Türk milletine kazandırabileceklerini düşünüp sonlarını bilerek Kurultay'a katılmışlar, sonunda da "ifşa" olmuşlardı.

Sonuç olarak, aradan yüz yıl geçmesine rağmen ilgili belgelerin, tutanakların, kayıtların, çalışmaların yok edilmiş olması nedeniyle Birinci Türkoloji Kurultayı ile ilgili bilinmezlikler, belirsizlikler devam etmektedir. Elde sadece resmî tutanakların bulunduğu bir kitap bulunmaktadır. Yeterli olmamakla birlikte Kommunist gazetesinde yer alan bilgiler bu belirsizliklerin giderilmesine az da olsa katkı sunacaktır.

KAYNAKÇA

AKALIN, Ş. H. (2025). Bilinen ve bilinmeyen yönleriyle Birinci Türkoloji Kurultayı. *Yeni Türkiye*, (145), s. 35–49.

AŞIRLI, A. (2010). *Azərbaycan mətbuatı tarixi (1920-1990)* (Cilt 1–2). Bakı: Elm və təhsil.

KARADUMAN, M. (2024). Azerbaycan Türkçesinin 20. yüzyılda basın dili olarak gelişiminde Türkiye Türkçesinin etkisi. *Türk Dünyası Modernleşmesi II: Türk Dünyasında Matbuat Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (s. 310–332). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
KARATAŞ, M. (2018a). Azerbaycan Türklerinin konuştuğu dilin adı nedir?. *Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü: Yavuz Akpınar Armağanı* içinde (s. 425–466). Ankara: Bengü Yayınları.
KARATAŞ, M. (2018b). Sovyet dönemi Azerbaycan matbuatından Kommunist gazetesinin dili. *6. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 857–874). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
KARATAŞ, M. (2024). Azerbaycan'da Latin alfabesine geçiş sürecinin Kommunist gazetesine yansımaları. *Türk Dünyası Modernleşmesi II: Türk Dünyasında Matbuat Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (s. 310–332). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
KARATAŞ, M. (2025). Azerbaycan'da Latin alfabesine geçiş sürecinin Kommunist gazetesine yansımaları. *Yeni Türkiye*, (145), s. 127–149.
KARATAŞ, M., & TUNALI UÇAR, B. (2022). Sovyet dönemi Azerbaycan Türkçesindeki yazım tutarsızlıkları ve nedenleri (/ḳ/ > /ḫ/ sızıcılaşması örneği). *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar* içinde (s. 473–527). Çanakkale: Paradigma Akademi.
MƏHƏRRƏMOV, E., & MƏHƏRRƏMLİ, A. (2009). *Xalq qəzeti: Yaranması və inkişafı tarixindən*. Bakı: Elm və təhsil.
NERİMANOĞLU, K. V., & ÖNER, M. (2008). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı tutanakları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ELEKTRON KAYNAKÇA

URL-1. SalamNews. (2018, 15 sentyabr). Məqalə/Xəbər səhifəsi. http://salamnews.org/az/news/read/242448

BAKÜ TÜRKOLOJİ KURULTAYI VE TATAR ALFABESİ

Mustafa ÖNER
Prof. Dr., Ege Üniversitesi
mustafa.oner@ege.edu.tr

ÖZƏT

1926-cı ildə Bakıda toplanan Türkoloji Qurultay Sovet-türk xalqlarında latın qrafikalı əlifbanın qəbul edilməsi haqqında qərar çıxarmışdır. Mirzə Fətəli Axundzadənin (1812–1878) təməlini qoyduğu ərəb əlifbasının islahatı hərəkatı 1926-cı ildəki Bakı Türkoloji Qurultayına qədər davam etmişdir. Türk dünyasında türk dili üçün köhnə əlifbanın islah edilməsində ən irəli gedənlər təhsil islahatını başladan və inkişaf etdirən İdil-Ural və Krım türkləri olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında başlayan dil, təhsil və dini məsələlərdə islahat hərəkatının öncülləri Ş. Mərcani (1815–1889), Q. Nəsirli (1825–1902) [A. Nâsırî] və H. Feyzxani (1826–1866) kimi xadimlər, habelə Rusiya müsəlmanlarının "reformator" adlandırdığı İsmayıl bəy Qaspıralı (1851–1914) olmuşdur. Tatar əlifbasının da XIX əsrin sonlarından 1926-cı ilə qədər islah edilməsi prosesində Qeyyum Nəsirinin (1825–1902), Şakircan Tahirinin (1858–1918) və Hadi Məqsudinin (1868–1941) rəhbərliyi ilə ərəb qrafikalı köhnə tatar əlifbası təkmilləşdirilmişdir. Rusiyada 1917-ci il Fevral İnqilabından sonra 1917 və 1918-ci illərdə Qazanda üç dəfə toplanan Müəllimlər Qurultayı imla və dil məsələlərini rəsmi şəkildə qərara bağlamışdır. 27 may 1920-ci ildə Tatarıstan Muxtar Respublikası yaradıldıqdan sonra da bu əlifba islahatı rəsmi olaraq davam etdirilmişdir. 1926-cı il Bakı Qurultayına qatılan Əlimcan İbrahimov və Əlimcan Şərəf kimi nümayəndələr məhz bu səbəbdən islah edilmiş ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinə qarşı çıxmışlar. Qurultayda Azərbaycan Respublikasının öncülük etdiyi latın qrafikalı Yeni Türk Əlifbası Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının dəstəklədiyi bir layihə idi. A. N. Samoyloviç (1880–1938), Bəkir Çobanzadə (1893–1937) kimi seçkin türkoloqlar, eləcə də Moskvadan gələn Mixail Pavlovliç (1871–1927) və Nikolay Yakovlev (1892–1974) kimi mütəxəssislər Qurultayda latın əlifbasının türk xalqları üçün daha uyğun olduğunu müdafiə etmişlər. Bakı Türkoloji Qurultayından sonra, 1927-ci ildə Tatarıstan Muxtar Respublikası da latın qrafikalı yeni əlifbanı qəbul etmişdir. Bakı Türkoloji Qurultayının demək olar ki, bütün türk mənşəli Sovet vətəndaşı olan iştirakçıları 1937–1938-ci illərin repressiyalarında məhv edilmişdir.

Açar sözlər: Bakı Türkoloji Qurultayı; Tatar əlifbası; Sovet İttifaqı; Əlifba islahatı.

ABSTRACT

The Congress of Turkology, which convened in Baku in 1926, decided on the adoption of the Latin alphabet among the Soviet-Turkic peoples. The reform movement of the Arabic alphabet, initiated by Mirza Fethali Akhundzadeh (1812-1878), continued until the Baku Congress of Turkology in 1926. Among the Turkic world, the most advanced in reforming the old alphabet for the Turkic language were the Volga-Ural and Crimean Turks, who initiated and developed educational reforms. Reforms in language, education, and religious matters began in the second half of the 19th century . The pioneers of the movement included Sh. Mercani (1815-1889), A. Nasiri (1824-1907), and H. Feyizhani (1826-1866), as well as Ismail Gaspirali (1851-1914), whom the Muslims of Russia called a reformer. The Tatar alphabet was also reformed from the late 19th century to 1926 under the leadership of Kayyum Nasiri (1825-1902), Shakirjan Tahiri (1858-1918), and Hadi Maksudi (1868-1941), reforming the old Arabic-based Tatar alphabet. Following the February Revolution of 1917

in Russia, the Teachers' Congress, which convened three times in Kazan in 1917 and 1918, officially decided on spelling and language matters. After the establishment of the Tatarstan Autonomous Republic on May 27, 1920, this alphabet reform was officially continued. Delegates such as Alimjan Ibrahim and Alimjan Sharaf, who participated in the 1926 Baku Congress, therefore opposed the reform of the Arabic alphabet. At the Congress, the new Turkic alphabet based on Latin, spearheaded by the Republic of Azerbaijan, was a project supported by the Communist Party of the Soviet Union. Prominent Turkologists such as AN Samoylovich (1880-1938) and Bekir Sıdkı Çobanzede (1893-1937), as well as experts from Moscow, Mikhail Pavlovich (1871-1927) and Nikolay Yakovlev (1892-1974), argued at the Congress that the Latin alphabet was suitable for Turkic peoples. Following the Baku Turkology Congress, in 1927, the Tatar Autonomous Republic also adopted the new Latin-based alphabet. Almost all participants of Turkic origin who were Soviet citizens were exterminated during the 1937-38 repressions at the Baku Congress of Turkology.

Keywords: Baku Turkology Congress; Tatar alphabet; Soviet Union; Alphabet reform.

Giriş

Alfabe Reformu.

1926 Bakü Türkoloji Kurultayı, Bağımsız Türk Dünyasında bugün yaygın olarak kullanılan Latin esaslı Türk alfabesine karar verilen tarihî toplantıdır. Toplumsal ilerleme ile alfabenin ilişkisini kuran reformatör Mirza Fethali Ahundzade'yi (1812-1878) saygıyla anarak söze başlayalım.

Türk yazı reformu üzerine çok kapsamlı bir eser hazırlayan İngeborg Baldauf'un (1956-) tespiti, bu merkezin öncülüğünü belirtiyor: "*Bakü ve özellikle XIX. yüzyılda ve XX. yüzyıl başlarında Türkçe konuşan entelektüellerin tercih ettiği hükümet ve kültür merkezi olarak Tiflis; İstanbul ve Tahran arasında, etkisi Paris, Mısır, Saint Petersburg ve Hindistan'a kadar uzanan bir Yakın Doğu entelektüel ağına entegre olmuştu. Aydınları tarafından Doğu'nun kalbi olarak kabul edilen bu bölgede, XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir dizi ilginç, hatta ünlü şahsiyet yetişmiştir. Bunlardan bazıları, uluslarının geri kalmışlığı ile Arap alfabesinin kullanımı arasında nedensel bir bağlantı olup olmadığı ve eğer varsa, yazı sisteminde yapılacak değişikliklerin bu geri kalmışlığı nasıl giderebileceği sorusuyla hayatları boyunca mücadele etmiştir" [Baldauf, 1993: 5]). "Aydınlanmacı Şark'ın hiçbir entelektüeli, Mirza Fethali Ahundov (1812-1878) kadar yazı sorununa böyle ısrarla odaklanmamıştır. Sayısız mektubunda yetkililere ve özel kişilere işlevsel bir yazı sistemi için gelişen fikirlerini özetlemiş; en yüksek Osmanlı ve İran yetkililerine yaptığı tekrarlanan başvurularla, projelerini ve benzer düşüncedeki çağdaşlarının projelerini kamu eğitiminden sorumlu olanların dikkatine sunmaya çalışmıştır. Rusya Türkleri arasında, en azından tasarladığı yazı projelerinin sayısı bakımından, en üretken yazı sistemi yazarıydı. Sovyetler Birliği'nde sonuna kadar 'yazı reformunun babası' olarak anılması tamamen haklıydı"* [Baldauf, 1993: 55].

Alfabe gibi dilin kültürel taşıyıcısının tartışma gündemine girmesi için toplumun kültürel alt yapısının da buna uygun olması gerektiği açıktır: Nitekim Fethali Ahundzade'nin 1862'de İstanbul'u ziyaret edip Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de kendi alfabe reformu projesini sunmasının güçlü bir rüzgâr estirdiğini söyleyemeyiz. Aydınlar arasında ortak fikir, basım ve öğretim güçlükleri dolayısıyla kullanımdaki alfabenin düzeltilmesi gerektiğidir. Ancak Osmanlı toplumunu en çok değiştirenlerin başında gelen Namık Kemal (1840-1888) de dâhil, bu aydınlarda, yazının değiştirilmesine hiç gerek olmadığı düşüncesi yaygındır. Böylece Türkiye'de Tanzimat aydınlarının reform hareketi de, birkaç okulda denemesi

yapılan harekeli ders kitaplarının basılması, doğru okumayı kolaylaştırmak için kimi harflerin üzerine noktalar konmasıyla sınırlanmıştır [Şimşir, 1992: 23-28].

M. F. Ahundov'un alfabeyi geliştirme yönündeki girişimlerini ise Azerbaycan filoloğu Mehemmedağa Şahtahtinski'nin (1846-1931) sürdürdüğünü belirtmek gerekir. Onun bu konudaki görüşleri, "Tekmilleştirilmiş Müselman Elifbası" [Tiflis, 1879] başlıklı kitabında yer almaktadır [Kononov, 2006: 168].

Kazak edebiyatı üzerine bir monografi de yazan Çehov uzmanı Amerikalı Slavist Thomas Gustav Winner (1917-2004) Türk Dünyası alfabe reformu üzerine de eğilmişti: *"Hem devrimden önce hem de sonra Latin alfabesinin getirilmesine yönelik en güçlü itici güç, nisbeten erken zenginleşen ve şehirli bir eliti gelişen Azerbaycan'dan gelmiştir. Mirza Fethali Ahundov'un 1857'de Azerbaycan'da Latinleştirilmiş bir alfabe getirme yönündeki ciddi ama sonuçsuz girişimi, sadece Ruslardan değil, özellikle başta din adamları olmak üzere halktan da muhalefetle karşılaştı. Azerbaycan'daki M. Şahtahtinski gibi önemli reformcular, bu çalışmayı sürdürmeye çalıştılar, ancak onlar da aynı şekilde başarısız oldular"* [Winner, 1952: 134-135].

İslam ve Türk toplumlarına dışarıdan, daha objektif bakan Batılı Türkologlar da Türkçe için yetersiz ve uyumsuz olan bu alfabenin sorunlarını dile getiriyorlardı. Macar Türkolojisinin kurucusu sayılan A. Vámbéry (1832-1913) daha 1870'de hazırladığı Kutadgu Bilig yayımının girişinde alfabe sorununa filolojik bakımdan değiniyordu: *"Günümüz Türkologlarının, Osmanlıca ve diğer Türk diyalektlerinde kullanılan Arap alfabesinin tipik bir Semitik yapıya sahip bir materyal olarak, Altay dillerine tamamen uygunsuz, hatta son derece zararlı olduğunu ileri sürdükleri gibi Uygur alfabesini daha yakından incelediklerinde de bunun, tamamen Altay ruhuyla dolu Uygurcayı yazıya dökmekten ziyade, Süryanice-Ârâmice seslerini yansıtmak için daha uygun olduğunu kabul etmek zorunda kalacaklardır"* [Vámbéry Hermann, 1870: 13].

Türk Dünyasını bizzat yaptığı seyahatlerle yakından tanıyan büyük bilgin A. Vámbéry'nin Türkçe yazmaktaki yetersizliğini belirttiği Arap alfabesi; tam da bu dönemde, son asırlarını Batı'ya yakın geçiren Türk topluluklarında, uygarlığa engel diye düşünülen siyasi bir gerilimin parçası hâline geliyordu. Reform (İctihad) için her yönden kapalı duran Müslüman toplumun, XIX. asırda askerî, teknolojik, bilimsel, kültürel bakımdan gelişmeleri açıkça belirgin olan Avrupa toplumlarıyla kendisini mukayese etmesi ceditçi-kadimci gerilimini doğurmaktaydı.

Türk Dünyasında eski alfabeyi Türk dili için ıslah etmeyi en ileri götürenlerin aynı zamanda Usul-i Cedid eğitim reformunu başlatan ve geliştiren İdil-Ural ve Kırım Türkleri olması tesadüf değildir. Ceditçilik (hatta İngilizce literatürde de Jadidism) diye anılacak bu hareket, XIX. yüzyılın ikinci yarısının başlarında dil, eğitim-öğretim ve dinî meselelerde ıslah hareketi, İdil boyu Tatar aydınlarından Ş. Mercani (1815-1889), A. Nâsırî (1824-1907) ve H. Feyizhanî (1826-1866) gibi öncüler tarafından başlatıldı. İsmail Gaspıralı (1851-1914) da bu harekete basın ve eğitimle katılmayı arzuluyordu [Devlet, 1996: 405].

Gaspıralı İsmail Bey'in eğitimdeki büyük reform çabalarının yanı sıra, eski alfabenin reformu özellikle İdil-Ural çevresinde gündeme gelmiştir. Arap harflerinin yetersiz kaldığına dikkat çeken Kayyum Nasırî (1825-1902) "Enmüzeç" (1895) adlı eserinde, alfabenin ıslahı meselesini ileri sürmüştür [İbrahimov, 1973: 57]. Kayyum Nasirî, Tatarcada on ünlü bulunduğunu fakat Arap yazısında bunları gösterecek işaretlerin olmadığını, bu sebeple alfabeye yeni işaretler katmak gereğini ifade etmiştir [Kazanlı, 1928: 5]. Bunun yanı sıra Galimcan Barudi gibileri Nevaî imlâsını kullanırken; Şakircan Tahiri (1858-1918), Hadi Maksudi (1868-1941) ve yandaşları ise Tatarcanın ünlüleri için Arap harflerine bazı ilaveler (tamgaçıklar) koyarak okul kitapları yazmaya başlarlar [Nugaybek, 1927: 72].

Giderek birbirinden farklılaşan bu tutumların, Ufa'da, 1899'da yapılan toplantıyla birleştirilmesi kararı alınır. Bu kararlar, daha ziyade Arap harflerinin sâfiyetini korumak,

bunların arasına Tatarca seslerin imlâsı için yeni ilaveler yapmamak yönünde olmuştur. 1910-1912 arası, imlâ ve harf meselesi hakkında en çok layihanın çıktığı devirdir. Bu devirde sadece vavlara değil ya harfinin de altına ve üstüne işaret koymak yönünde tecrübeler artar. Arap alfabesinin başta, ortada ve sonda değişen harflerini tek harfe indirmek büyük bir basım kolaylığı sağlayacaktır [Nugaybek, 1927: 72].

Buna göre Sovyet Devrimi öncesinde de imla meselesi için çeşitli görüşler belirmiş, aydınların öncü olduğu bazı akımlar ortaya çıkmıştı. 1917 Şubat Devrimi ardından 20-27 Nisan tarihlerinde Kazan'da toplanan I. Öğretmenler Kurultayı ("Ukıtuçılarnıñ Bĕrĕnçĕ İsyĕzdĕ") imla ve dil işlerinin ele alınacağı ilk resmî toplantıdır. Nitekim 1-8 Ağustos 1917'de tekrar toplanan II. Kurultay (Ukıtuçılarnıñ İkĕnçĕ İsyĕzdĕ) da *"işitildiğince yazmak, her sese bir harf bulundurmak, bir ses için iki harf kullanmamak, matbaa için harflerin sadece bir çeşidini kullanmak"* gibi kararlar alır. 10-23 Mayıs 1918 tarihinde Kazan'da toplanan III. Kurultay ("Ukıtuçılarnıñ Öçĕnçĕ İsyĕzdĕ") esnasında ayrıntılarla meşgul olacak daimî bir komisyon kurulması uygun görülür. Bu kurultaylarda merkezî bir yetkisi olan Alimcan İbrahimov'un teklifi ile, sadece esasa dair kaideler müzakere edilmiş ve tafsilatın araştırılması görevi "İlmî Üzek"e verilmiştir [Nugaybek, 1927: 75-78].

1925-1927 arasında başkanı Alimcan İbrahim iken bu bilim merkezi okullar için düzenli programlar, ders kitapları hazırlamak, ülke tarihini araştırmak, tabiat ve sanat anıtlarını korumak ve Tatarcayı bilim ve edebiyat bakımından işlemek gibi işlevleri vardır. A. İbrahim'in başkanlığı altında M. Korbangaliyev, Ş. Ehmediev, G. Segdi, G. Rehim gibi Tatar bilim adamları ve eğitimciler bu merkezde çalışırken, Moskova'dan M. Pavloviç, İ. Borozdin, P. Kogan ve A. Samoyloviç gibi bilim adamları da merkezin işlerine katılmışlardır [Hesenov, 1974: 15].

Burada özetlemeye çalıştığımız Arap harflerinin ıslahatı ve özellikle Reformalaştırılgan Tatar Elifbası konusunu vaktiyle geniş biçimde ele almıştık [Öner, 2001a]. Buna göre Kayyum Nasıri'nin eleştirisinden Bakü Türkoloji Kurultayı'na kadar otuz yılı aşan süreç sonucunda Tatar alfabesinin azımsanmayacak bir evrim geçirdiğini söyleyebiliriz. Eski Çağatay-Osmanlı yazı geleneğini XX. asır başına kadar sürdüren Tatarlar, 1907-1927 yılları arasında, yazıda şu değişiklikleri yapmış oldular:

1. Tatarca için gereken "ha-yı resmiye" ve "ötreli vav" gibi ünlülerin katılması;
2. Şu dört ünsüzün katılması: *p* ("pe"), *g* ("gef-i farisî"), *ñ* ("sağır kef; nef"), *j* ("je");
3. Arapça ünsüzlerinin atılması ("peltek se", "hı", "zel", "sad", "dad", "tı", "zı", "gayn");
4. Ünlü işaretlerinin arttırılması (/ı/; /hemzeli vav "ü"/; /meddeli vav "u"/)
5. Sadece kitap kapakları ve bölüm başlıklarında kullanılan harflerin baştaki şekilleriyle ve ayrık yazılması [Kazanlı, 1928: 9].

Kurultay.

Tatar edebiyatının klasikleşmiş yazarı, dil ve edebiyat bilgini Alimcan İbrahim (1887-1938) I. Baku Türkoloji Kurultayı'nda Tataristan heyetinin başkanıdır [Öner, 2001; Öner, 2025]. Eski alfabeyi Tatarca için ıslah etme sürecini yaşayan Tatar temsilcileri, Kurultay'da Latin alfabesine geçiş, yani devrim taraftarı olanlarla karşı karşıya geldiler. Tataristan Heyeti de aslında tek görüşlü değildi, Alimcan Şeref gibi mevcut Arap alfabesini en çok savunan seçkin fonetisyen dil bilimcinin yanı sıra, Sovyet Devriminde aktif katılımcı olan genç Tatar yazarı Şamil Usmanov gibi açıkça Latin harfleri taraftarı olarak konuşan delege de vardı [Frings, 2005: 45]. Kurultay'daki Tatar delegeasyonunu inceleyen Alman tarihçi Andreas Frings (Mainz Üniversitesi) Arap ve Latin alfabeleri arasındaki bu karşılaşmayı "model yarışması" olarak tasvir etmiştir [Frings, 2005].

Latin alfabesini, yani yazı devrimini destekleyen çoğunluğun açıkça karşısında duran; Kazak millî aydınlanmasının lideri Ahmet Baytursın'ın (1896-1937) yanı sıra Tatar dil bilgini Alimcan Şeref (1896-1950) Kurultay'da "Arap ve Latin Yazı Sistemleri ve Bunları Türk-Tatar Halklarında Uygulama Problemi" adlı uzun bildirisinde Türk halklarında mevcut Arap harflerini reforme ederek korumak gereğini iddia eder [Tutanaklar, 2008: 294-312].

Arap yazısına göre Latin ve Rus harfleri "uygun" ve "kolay" diyenlere, A. Şeref, bu harflerin okunuş bakımından uygunsuz ve aksine yazıda daha zor olduğunu, yazı hızının ağırlaştığını, okuma akışının yavaşlığını tecrübeler esasında anlatır. Onun düşüncesine göre Türk halkları için Latin alfabesine geçiş hiçbir biçimde ilerleme olamaz, çünkü halkın asırlardan beri biriken yazı kültürü vardır: *"Biz, Latin harflerini almaktansa Arap harflerinin ıslah edilip bir şekilde korunmasıyla Yeni Tatar Harflerini almak çok daha uygun diye düşünüyoruz"* diye özetlenebilecek görüşlerini belirtmiştir [Yusupova, 2025]. Alimcan İbrahim ise Kurultay'da, Çarlık döneminde Ceditçi bir reformatör ve Sovyet Devrimi'nin başından beri içinde olan ve Leninci yeni düzene güvenen bir yönetici olarak Arap harfli alfabeyi geliştiren Tatar toplumunun kültürel durumunu dile getiriyordu: *"1924 yılında Moskova'da Tatar-Başkurt Eğitimcilerinin Rusya Kurultayı olmuştu. Bu kurultayda imla ve harf konuları görüşülmüştür. Kurultayın kararlarına göre Latin alfabesine ciddi bir itiraz yoktu. Tam tersi o, Arap alfabesi ile kıyaslamada bir takım üstünlüklere maliktir. (...) Daha sonra esas dikkatlerin ıslahata yöneltileceği söylenmişti. Bunun daha öncesinde 1921 yılında Kazan'da gazetecilerin toplantısı ve konferansı olmuştu. Orada da buna yakın aynı ruhta bir karar alınmıştı. Bunlar tek tek şahısların kararları değil, toplumsal karakterli kararlardır. Yazı konusunun Türkoloji Kurultayında da görüşüleceğini bildiğimden, bununla ilgili Tatar cumhuriyetindeki görüşleri araştırmak gerekirdi. Ben resmî şekilde bizde Latin alfabesi aleyhine ciddi itirazların olmadığını bildiriyorum"* [Tutanaklar, 2008: 329].

"Biz Tatarların en az 600 yıllık tarihî edebiyatımız var, Tatar dilindeki matbaa ürünlerinin ise 125 yıllık tarihi var. Ayrıca, Tatar toplumunda Arap yazısı ıslahatı, bu alanda da büyük başarılarımız var. Bizde öyle bir kültürel toplantı yok ki, orada Arap alfabesi konusu görüşülmesin. Bu konu üzerinde tek tek şahıslar değil, tüm toplum çalışıyor. Her kurultay ve her konferans bu büyük toplu işe kendi katkısını yapmıştır. Sonucunda, bir derecede -bunu özellikle vurguluyorum- bir derecede başarılı sonuçlar kazandık. (Henüz gurur duyacağımız bir şey yok). Tabii ki, üzerinde durmadığımız kusurlar da var" [Tutanaklar, 2008: 329-330].

Kurultay'a şahsen davet edilenlerden Alman şarkiyatçısı Theodor Menzel (1878-1939) dönüşte bütün oturumlar hakkında geniş tahliller yapmıştır: *"Kongrede, Arap alfabesi kesinlikle söz konusu değildi, aksine Latin alfabesi karşısına dikilen reforme edilmiş bir alfabe bahis konusuydu, her ne kadar mevcut işaretler Türk sesleri için yeterli görünmeseler de Latin alfabesinin ana avantajları olarak bilhassa onun beynelmilelliği, genel uygulanışı ve harflerin kolayca ayırt edilebilirliği kabul edildi. Latin harfleriyyle bütün avantajları paylaşan ve hatta işaretler yönünden ondan daha mükemmel, zengin ve yakın duran Rus alfabesi, Türkler için söz konusu bile olmadı, çünkü Çar Hükumeti'nin yabancı halklarda yürüttüğü Ruslaştırma ve misyonerlik faaliyetleri öylesine kalıcı şekilde nefretler karşılandı ki kitleleri benzer tarzda bir reform için kazanmak üzere hiçbir gelecek ümidi mevcut değildi"* [Menzel, 2017: 99].

Nikolay Yakovlev (1892-1974) de Kurultay'da *"Alfabe Problemlerinin Türk Halklarının Sosyal ve Kültürel Durumlarıyla İlişkisi ve Yazı Kurallarının Tespiti Problemi"* başlıklı bildirisinde sosyo-kültürel bakımdan Azeri-Tatar mukayesesi yapmıştır: *"Elimizdeki istatistiklerle yeterli derecede açık bir görüntü oluşturulmaktadır. Zira biz tarihî açıdan Azerbaycanlıların Latin yazısını kabul eden ilk Türk halklarından biri veyahut birincisi olduğu faktörünü dikkate almalıyız. Bunu nasıl açıklayabiliriz? Fikrimce, konu bu ıslahat için olumlu olan birkaç özelliğin üst üste düşmesiyle ilgilidir. Latin alfabesinin*

gerçekleştirilmesindeki kolaylık, millî yazının gelişmesi ile ters orantılıdır, yani Latin alfabesinin kabulüne kadar eğitimlilerin sayısı ne kadar çok ise, onu kabul etmek o derece zor olacak. Aynı zamanda Azerbaycan'da ülke içinde bir yerde toplanmış yeterli ölçüde kalabalık millî proletarya bulunuyor. Fikrimce, şehir nüfusunun çoğunlukta ve karakteristik olan oranı da bunu etkiliyor. Tam bu faktörleri karşılaştırdığımızda neden Azerbaycan'ın Latinleştirme yolunu ilk olarak tuttuğunun ve bu Latinleştirmenin başarı ile gerçekleştirildiğinin sebebini anlarız" [Tutanaklar, 2008: 274].

N. Yakovlev sonra da Özbeklerin yeni alfabe için kültürel birikimini, komşuları olan Türkmen, Kazak ve Kırgızlarla karşılaştırmıştır. Kariyerinden ve söyleminden çok bilgili olduğu anlaşılan Nikolay Feofanoviç Yakovlev, Sovyet halklarından yazısı olmayan diller için alfabeler hazırlayan SSCB Yeni Alfabe Merkez Komitesi Teknografiya Komisyonu Başkanıdır [Turan, 2025: 24]. Özellikle Kafkasya dilleri konusunda uzmanlaşmış Sovyet dilbilimci, Bakü Kurultayı'ndaki bildirisinde Türk halklarını âdeta bir sosyolinguistik laboratuvarına sokmaktadır: *"Eğer Kazan Tatarlarının durumunu da bu açıdan değerlendirirsek, biraz daha farklı durumla karşılaşırız. Kazan Tatarlarında proletaryanın oranı az olmasa da büyük çoğunluğu Kazan Cumhuriyeti'nin sınırları dışındadır. Bununla birlikte eğitimlilerin çoğu Arapça eğitim görmüşler ve ayrıca şehir nüfusunun da oranı yüksektir. Latin alfabesi konusunda bunların ciddi olarak düşünmelerinin sebebi de budur. Özbeklere gelince ise, büyük ihtimalle, onlarda konu daha karışık olacak, çünkü proletarya olmadığı gibi daha yüksek oran oluşturan şehir nüfusunu ise sanatkârlar ve burjuvazi oluşturuyor. Şimdi ise bu grup halkların durumunu diğer, nasıl desem, en geri kalmış halkları (bu kelime için özür diliyorum, belki burada "geri kalmış" ifadesini kullanmamız gerekmezdi, çünkü bazen herhangi geri kalmış halkın bizden daha fazla medeni başarılara sahip olduğunu biliyoruz; örneğin, Kırgızlar göçebe hayatın teknik durumu bakımından bizden, tabii ki, daha medeni ortama ve başarılara sahiptirler) grubunun durumu ile karşılaştığımızda aşağıdaki manzarayı görürüz: Kırgızlar, Türkmenler ve Kazaklarda durum çok ilginçtir; millî şehir nüfusu hiç bulunmuyor, millî proletarya henüz oluşmamıştır, millî yazı ise, tamamen yok derecesindedir. Yakın dönemimize kadar Türkmenlerde eğitimliler yüzde 0,85'i oluşturuyorlardı şimdi ise bu oranın yüzde 4'e yükseldiğini bildiriyorlar. Eğer yüzde 4 doğru olsa dahi çok aşağı düzeydir. Kazaklarda eğitim görenlerin oranı yüzde 2 olsa da, Kırgızlar Türkmenlerle kıyaslamada artık onlar millî şehir nüfusunun oluşmasının bilinen yolunda ilerliyorlar"* [Tutanaklar, 2008: 275].

N. Yakovlev'in yanı sıra, Mihail Pavloviç Vel'tman (1871-1927) da merkezin çok önemli bir temsilcisidir. Ona Kurultay'ın açılış töreninde SSCB Merkezî Yürütme Kurulu Başkanı Gazanfer Musabeyov'dan hemen sonra söz verilmiştir [Akalın, 2025: 70]. Sovyet Devrimine aktif biçimde katılan M. Pavloviç, Moskova Şarkiyat Enstitüsü'nin ilk rektörü olarak 1921'den ölümüne kadar görev yapmıştır. Doğu ülkelerinde emperyalizm ve ulusal kurtuluş hareketleri üzerine birçok eseri vardır: 1925'te basılan Turtsia v bor'be za nezavisimost' "Bağımsızlık Savaşında Türkiye" başlıklı yayının da eşyazarlarındandır [Pavloviç, 1302]. Kurultay'ın son gününde (6 Mart 1926) verdiği *"Ekim İnkılabı'ndan Sonra Türk-Tatar Halklarının Kültürel Başarıları"* başlıklı bildirisi, Sovyet Hükumeti'nin Türk Dünyasına nasıl baktığını yansıtan bir kapanış olmuştur: *"Sonraki konulara geçmeden, izninizle, Sovyet hükümetinin millî konudaki siyaseti ile ilgili birkaç kelime söyleyeceğim. Birçok kişi şöyle bir soru soruyor: Komünist Partisi'nin millî siyasete bakışı nasıldır? Proletarya siyaseti, millî siyaseti inkâr mı ediyor? Hayır, hiçbir şekilde!. Sosyalizmin ulaşmaya çalıştığı genel insanlık medeniyeti, Yoldaş Stalin'in dediği gibi, içerik olarak proleter, şekil olarak millîdir. Proleter medeniyeti, millîliği reddetmiyor, ona anlam kazandırıyor. (Alkışlar). Burjuvazinin hâkimiyette olduğu sırada, millî siyaset burjuva karakterine sahipti, yani onda zorlama ve esaret unsurları vardı. Fakat proletarya devletinde millî siyaset, milletlerin esaretin tüm çeşitlerinden kurtulması demektir. Biz dil konusuna*

nasıl yaklaşıyoruz? Yoldaş Lenin, Rusçanın büyük dil, muhteşem eserlerin yazıldığı bir dil olduğunu söylüyordu. Fakat büyük liderimiz özel olarak, milletler arasında medeniyet ve teknolojinin bu dil aracılığıyla zorla yayılmasının tamamen yol verilmez olduğunu vurguluyordu. Geride kalmış halklar arasında medeniyet ve teknolojinin yayılması için en iyi vasıta onların ana dilleridir. Ana dili, inkılapçı tebligat ve inkılapçı eğitimin güçlü silahıdır" [Tutanaklar, 2008: 431-432].

"Ben burada Latin alfabesi konusu ile ilgili birkaç kelime söyleyeceğim. Bu Kurultayda çok da fazla olmayan Rus alimleri, komünist ve tarafsız Rus profesörleri sizinle birlikte Latin alfabesine oy veriyoruz. Biz bunu Ruslaştırmanın kesin düşmanı olduğumuz için, en küçük halkların da ana dillerinin gelişmesini arzuladığımız için yapıyoruz (Alkışlar). Biz tüm dillerin gelişmesini, en küçük halkların da gelişmiş dile sahip olmasını istiyoruz. Geniş halk kitleleri arasında eğitimin yayılmasını kolaylaştıracağından emin olduğumuz için Latin alfabesine bu halkların dillerinin oluşturulması ve geliştirilmesi için en güçlü silaha oy veriyoruz" [Tunaklar, 2008: 433]. M. Pavloviç sözü Tatarlara da getirerek şu baskıyı da kurmaktadır: *"İnanıyoruz ki, ana dillerinin ve medeniyetlerinin gelişmesi konusunu her şeyden üstün tutan değerli arkadaşlarımız İbrahimov, Maksudov, Sabirov Tataristan'daki objektif durumla ilgili şu anda Latin alfabesinin kabulüne itiraz etseler de, birkaç yıl sonra onlar da bizim aramıza katılacaklardır. O sebeple ki, büyük inkılabi öneme sahip bir konu olarak ana dillerinin gelişmesi onlar için de ilk plandadır"* [Tutanaklar, 2008: 433]. Alimcan İbrahim'in bu Mihail Pavloviç'i yakından tanıdığı anlaşılıyor: Başkanı olduğu Kazan'daki İlmî Üzek işlerine Moskova'dan M. Pavloviç, İ. Borozdin, P. Kogan ve A. Samoyloviç gibi bilim adamlarının katıldığını yukarıda belirtmiştik. Moskova'nın sözünü söyleyen M. Pavloviç'in bu bildirisiyle Kurultay'da bilimsel bildiriler biter.

Burada dikkat çektiğimiz Kafkas dilleri üzerine ömrünce çalışan Nikolay Yakovlev (1892-1974), Stalin'in Nikolay Marr'ın kurduğu dil toerisine karşı çıktığı 1950'lerde bütün görevlerinden uzaklaştırılmış ve son 24 yılını ruh hastası olarak yaşamıştır [Turan, 2025: 24]. Kurultay katılımcısı Türk kökenli Sovyet vatandaşlarının ise 37-38 repressiyalarından sağ çıkmadığını buraya ekleyelim.

Kurultayın en kalıcı sonucu olacak alfabe konusu, zaten kapanıştan iki gün önce 4 Mart 1926'da; Azerbaycan'da Latin alfabesini yayan devlet görevlilerinden Habib Cebiyev'in başkanlığındaki XIII. oturumda çok sert tartışmalar sonucunda oylanmıştı, Latin alfabesi lehinde 101 çoğunluk oyu çıkmıştı [Tutanaklar, 2008: 374-375]. Özellikle Alimcan Şeref'in merkezin temsilcileri olan Jirkov ve Yakovlev'e hitaben şu sözleri oradaki büyük gerilimi yansıtıyor: *"İzninizle Prof. Jirkov'un samimiliğine çok şüphe edeyim. Burada Jirkov, Yakovlev ve bu mevkideki diğerlerinin gerçek yüzleri ortaya çıkıyor"* [Tutanaklar, 2008: 359].

Tutanakların satır aralarına sinen bu gerilimi, merkezin tutumunu iyice anlayan Tatar heyeti başkanı Alimcan İbrahim gidermek istemiş olmalı. Son gün bütün kararlar onaylandıktan sonra yaptığı kapanış konuşmasında şu diplomatik söylem vardır: *"Kurultaya geldiğimizde yerli Türk cumhuriyetlerinin temsilcilerinin önüne iki görev konulmuştu: Vazifelerden biri Çar hükümetinin gerçekleştirdiği siyaset sonucunda Türk halkları arasında şüphesiz, hiçbir ciddi esas olmayan bazı karışıklıkların oluşması; bunlar şimdi de devam ederek, bize büyük engel oluyordu, Kurultaya geldiğimizde I. Türkoloji Kurultayının bu anlaşmazlıkların ortadan kaldırılmasında bize yardımcı olması gerektiğine inanıyorduk ve hiç şüphesiz olacaktır".*

Türkoloji ile ilgili teorik çalışma Katanov, Radlov, Thomsen ve birçok diğer büyük akademisyen ve profesörlerimiz tarafından gerçektirilse de, onların hepsi bizim günlük uygulamalı çalışmamızdan çok uzaktır. Bu Kurultay uygulamalı problemlerin çözümü için teorinin ve teoricilerin uygulamalı çalışmalarla birleşmesine dair ilk tecrübe idi. Uzak Kırgızistan'da yaşayan Türk halkının temsilcisi olan yoldaş Tınıstanov buraya gelerek

önündeki problemlerin çözümü üzerinde Prof. Dr. Barthold, Oldenburg gibi diğer büyük alimlerle birlikte çalışıyor, uygulamalı ve teorik konuları çözmeye çalışıyor. Bu ilk tecrübedir ve şüphesiz, onun ciddi sonuçları olacak.

Taşradan gelen Türk işçileri adına bu Kurultayın çağrılmasında katkısı olan teşkilatlara ve tek tek şahıslara teşekkür ederek, hepinizin ortak duygularını ifade edeceğime inanıyorum. Bu Kurultayın çağrılması için ilk sırada Azerbaycan halkı, Azerbaycan Cumhuriyeti, onun yönetici şahısları emek harcamışlardır. Yoldaşlar, izninizle bu Kurultayın çağrılması için hem Azerbaycan halkına, hem de saygıdeğer yönetici şahıslara, Azerbaycan Cumhuriyetine sizin adınıza teşekkür ediyorum.

"Bir takım ilmî teşkilatlara, özellikle Marksist âlim Pavloviç'in rehberlik ettiği Şarkiyat Cemiyeti'ne aynı zamanda, Türk olmasalar da tüm hayatları boyunca Türk halklarının incelenmesi alanında çalışan ve bu Kurultayda da karşımızda duran birçok problemlerin çözümünde bize yardımcı olan Türkolog alimlere, akademisyen ve profesörlere de teşekkür etmek istiyorum. İzninizle bu şahısların ve teşkilatların tamamına sizin adınıza teşekkür ediyorum ve taşrada gerçekleştireceğimiz gelecekteki çalışmalarımıza da onların teori ile tecrübenin ortaklığı konusunda da bizden yardımlarını esirgemeyeceklerine inanıyorum. Yaşasın gelecekte tüm ilmî çalışmalarda teori ile tecrübenin birliği!" [Tutanaklar, 2008: 448-450].

Kurultay Sonrası.

Türk alfabeleri üzerine çok geniş bir inceleme yapan Hatice Şirin, Tatar alfabesinin de tarihçesinde önemli bir dönüm noktası olan Bakü Türkoloji Kurultayı'nda en sert tutumu Kazan delegasyonu sergilemiştir diye not etmişti: *"Kurultay'dan önce Moskova'da çeşitli Türk topluluklarının temsilcilerinden oluşan bir alfabe komitesi kurulmuştu. Bu komite, Latin yazısı temelli alfabe projesini hazırlar, bu projenin Tatar-Başkurt varyantı, 18 Temmuz 1924'te İşçi gazetesinde yayımlandıktan başka Kazan'da Latin Dustı diye dernek açılmıştı. 1926 Bakü Türkoloji Kongresi'nde alınan Latin alfabesine geçiş kararıyla, Tataristan'da Latin yazısıyla ilgili çalışmalar da başlar. Bakü Kongresi'nde Sovyet Türklüğünün yazısının Latinleştirilmesine karşı en şiddetli muhalefeti Kazan delegasyonunun sergilemiş olmasına karşın, Latin alfabesine geçiş süreci Tatarlar arasında böylelikle başlamış olur. Bakü Türkoloji Kongresi'nden sonra Latin Dustı cemiyetinin adı, Yañalif Kurulu olarak değiştirilir. 3 Temmuz 1927'de Tataristan Komiserler Sovyeti, Latin yazısını Tatar Türkçesinin resmî alfabesi olarak onaylar. 3 Ağustos 1927'de "Tatar yazısı olarak Latin alfabesinin kullanım alanına sokulması" konulu Tataristan Merkezî Yürütme Komitesi ve Halk Komiserleri Sovyeti'nin kararı duyurulur. Böylece, Tatar-Latin alfabesi veya Tatar Yañalifi'nin 12 yıl sürecek kısa ömrü (1927-1939) başlamış olur"* [Şirin, 2015: 336-337].

Alimcan Şeref, Kurultay ertesinde, 1927'de Tataristan Otonom Cumhuriyeti Hükumetinin özel kararıyla Latin Alfabesi (Yañalif) yürürlüğe girerken uzun süre tartışsa da bu karara boyun eğer. Daha sonra bu Yeni Alfabe (Yañalif) için telgraf tekniği hazırlamayı emrederler. Bu işi başarıyla yaptığı için kendisini SSCB Posta İşleri Halk Komiserliği ödülüyle taltif ederler.

A. Şeref'in Kazan Şark Pedagoji Enstitüsündeki faaliyeti (1922-1937) özellikle önemlidir, burada dil, tarih, etnografya üzerine dersler verir. Tatarca fonetik meseleleri ile derinden ilgilenir. Büyük bilgin ve usta bir pedagog olarak gençlerin eğitiminde büyük katkısı vardır: *«Сонорная длительность татарских гласных» "Tatarca ünlülerin sonorluluk süresi" (Kazan 1923) «Палятограммы звуков татарского языка сравнительно с русским» "Rusça ile karşılaştırmalı olarak Tatarcanın seslerinin palatogramı"* (Kazan 1927) başlıklı eserlerine İ. İ. Meşçaninov, A. N. Samoyloviç, L. V. Şçerba gibi ünlü

dil bilginleri büyük değer verirler ve doktora tezi savunmadığı hâlde de kendisini profesör ünvanına layık görürler [Yusupova, 2025: 45].

1927'de Parti, Yañalif'e geçmeye karar verdiğinde Alimcan Şeref, SSCB lideri Stalin'e protesto mektubu hazırlar, buna *"Türk Halklarının Latin Alfabesini Kabul Etmesine Dair"* başlıklı makalesini de ekler. Stalin'e yazılan mektubu 82 kişi imzalamıştır [Turan, 2025: 23].

Kazan Dil Bilimi ekülünün kurucularından Vasili Alekseyeviç Bogoroditski'nin (1857-1941) eksperimental fonetik laboratuvarındaki asistanı Alimcan Şeref 1937'de tutuklanıp bağımsız burjuva demokratik Türk-Tatar devleti İdil-Ural Ştatı'nın kurucusu olmakla itham edilip 8 yıl kamp cezasına mahkum edilir. 1945'te Kuzey Demiryolu hizmet kampından malul olarak bırakılır, Kazan'a ailesin yanına dönmesi yasaktır, 13.01.1950'de vefat edinceye kadar Tatarca öğretmeni olarak çalışır.

Bakü Kurultayı'nda Tataristan heyeti başkanı Alimcan İbrahim ise, 1927'den itibaren ağırlaşan verem hastalığı dolayısıyla Kırım'a yerleşir ve daimi olarak burada yaşar. Hastalığı gittikçe ilerlemesine rağmen ömrünün sonuna kadar yazmaktan uzak durmaz. Bilim ve kültür alanındaki hizmetleri dolayısıyla 1928'de Devlet Sanat Bilimleri Akademisi üyesi seçilir. 1932'de ise Rusya Merkez İcra Komitesi kararıyla "Hizmet Kahramanı" unvanı verilir.

Sovyet Devriminin gerçekleşmesi sürecinde ve Tataristan Otonom Cumhuriyeti'nin kurulmasında aydın ve devlet adamı olarak samimi katkıları olan Alimcan İbrahim, 1937'de repressiyanın yükseldiği yılda, "Sağcı Troçkist" milliyetçilerin Sovyet hakimiyetine karşı olan örgütüne katılmakla suçlanıp tutuklanır. Onu hasta halinde Kırım'dan Kazan'a getirirler ve kapatıldığı hapishanenin hastanesinde 1938'de ölür, ancak vefatından sonra aklanmıştır.

Bakü Türkoloji Kurultayı'nın burada tek tek anamadığımız neredeyse bütün Türk kökenli Sovyet vatandaşı katılımcıları 1937-38 repressiyalarında yok edilmiştir, Yosef Stalin'in (1878-1953) ölümünden sonra SSCB'de 1956'da başlayan rehabilitasyon sürecinde hepsi aklanmıştır. Bugün Bakü Türkoloji Kurultayı'nın 100. yılında, Bağımsız Türk Dünyası, Türkolojinin bu büyük şehitlerini saygıyla anmaktadır.

Sonuç

1926 Bakü Türkoloji Kurultayı, Türk dünyasının kültürel, dilsel ve toplumsal tarihi açısından dönüm noktası niteliğinde bir olaydır. M. F. Ahundzade ile başlayan ve yüzyıla yakın bir süreye yayılan alfabe reformu tartışmaları, bu Kurultay ile birlikte teorik bir arayıştan çıkıp pratik ve siyasi bir karara dönüşmüştür. Süreç, sadece teknik bir harf değişikliği meselesi olarak kalmamış; toplumsal modernleşme, eğitim reformu (Usul-i Cedid) ve ulusal kimlik inşası ile doğrudan ilişkilendirilmiştir.

Kurultay'da ortaya çıkan tablosu, Türk dünyasındaki kültürel birikim ve toplumsal yapının homojen olmadığını açıkça göstermiştir. Bir yanda matbuat ve eğitim geleneği son derece gelişmiş, Arap alfabesini ıslah ederek zengin bir edebî birikim oluşturmuş Tataristan gibi merkezler (A. İbrahim, A. Şeref) mevcut yazılı mirası koruma gayretiyle hareket etmiş; diğer yanda ise Azerbaycan gibi merkezlerin öncülüğünde Latin esaslı alfabeye geçiş adeta bir modernleşme ve kitle okuryazarlığı sıçraması olarak görülmüştür. Kurultay'daki tartışmalar, Sovyet merkezî yönetiminin (M. Pavloviç, N. Yakovlev vb.) Latinleştirme politikasını ideolojik ve sosyolinguistik argümanlarla nasıl desteklediğini ve bu süreci Türk halkları arasında bir "model yarışına" dönüştürdüğünü ortaya koymaktadır.

Nitekim Tatar delegasyonunun çetin direnişine ve akademik gerekçelerine rağmen siyasi iradenin ve çoğunluğun yönelimiyle Latin alfabesi kararı kabul edilmiş; 1927'den itibaren Tataristan da dâhil olmak üzere Türk cumhuriyetlerinde Yañalif uygulamaya konulmuştur. Ancak Kurultay'ın getirdiği bu kültürel canlılık ve akademik birikim ne yazık ki uzun ömürlü olamamıştır. 1930'ların sonuna gelindiğinde, gerek alfabe reformunu

savunan gerekse Arap alfabesinin ıslahını isteyen Türk aydınlarının, dil bilimcilerinin ve devlet adamlarının neredeyse tamamı Stalin dönemi репрессия (represyon/kıyım) süreçlerinde hayatını kaybetmiştir.

Özetle, 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı, teori ile pratiğin, akademik birikim ile siyasi iradenin kesiştiği devasa bir platform olmuştur. Bugün bağımsız Türk cumhuriyetlerinde yaygın olarak kullanılan Latin esaslı alfabelerin tarihî ve fikrî temelleri bu Kurultay'da atılmış; bu uğurda bilimsel ve toplumsal mücadele veren aydınlar ise Türk Türkolojisinin unutulmaz meşaleleri olarak tarihteki yerlerini almışlardır.

KAYNAKÇA

BALDAUF, I. (1993). *Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland- und Sowjettürken (1850–1937): Ein Symptom ideengeschichtlicher und kulturpolitischer Entwicklungen* (Bibliotheca Orientalis Hungarica, Vol. XL). Budapest: Akadémiai Kiadó.

DEVLET, N. (1996). İsmail Gaspıralı dönemi ve Ruslarla uzlaşma. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (2), s. 403–408.

FRINGS, A. (2005). Sorevnovanie modeley: Tatarskaya delegatsiya na tyurkologiçeskom s'yezde v Baku v 1926 g. *Etnografiçeskoe Obozrenie*, (6), s. 44–47.

HESENOV, M. (1974). *Galimcan İbrahimov: Eserler I*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

İBRAHİMOV, F. (1973). *Bělěm elifbadan başlana (Tatarça gramotaga öyretüv metodikası tariyhı hem elifbalar)*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.

KAZANLI FATİH SEYFİ. (1928). *Tatarlar arasında "Yañalif" tariyhı*. Kazan: Yanalif Cemgiyeti Basması.

KONONOV, A. N. (2006). *Rusya'da ve SSCB'de Türk dillerinin araştırılması tarihi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

NERİMANOĞLU, K. V., & ÖNER, M. (Çev.). (2008). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı tutanakları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

NUGAYBEK, G., & KORBANGALİYEV, M. (1927). Tatarlar arasında imlâ hem herif islahı hereketi. *Məgarif*, (10-11).

ÖNER, M. (1996). I. Baku Türkoloji Kongresinde İdil-Ural Türkleri. *1926 Baku Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı Bildirileri* içinde (s. 13–25). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖNER, M. (2001a). Islah edilmiş Arap alfabesi ve Huca Bedii'nin derlediği Tatar ata sözleri. *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi (Üzbek Bayçura Özel Sayısı)*, X, s. 213–313.

ÖNER, M. (2001b). İdil-Ural'dan bir aydın: Alimcan İbrahim (1887-1938). *Türk Yurdu*, 21(169), s. 58–61.

ÖNER, M. (2025). Alimcan İbrahim ve Bakü Türkoloji Kurultayı. *Yeni Türkiye*, (146), s. 30–40.

PAVLOVİÇ, M. P. *Letopis Moskovskogo Universiteta*. https://letopis.msu.ru/peoples/1302

ŞİMŞİR, B. N. (1992). *Türk yazı devrimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ŞİRİN USER, H. (2015). *Başlangıcından günümüze Türk yazı sistemleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

VÁMBÉRY, H. (1870). *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku bilik: Uigurischer Text mit Transscription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuche und lithografirten Facsimile aus dem Originaltexte des Kudatku bilik*. Innsbruck: Druck der Wagner'schen Universitäts-Buchdruckerei.

WINNER, T. G. (1952). Problems of alphabetic reform among the Turkic peoples of Soviet Central Asia, 1920-41. *The Slavonic and East European Review*, 31(76), s. 133–147.

YUSUPOVA, E. (2025). Alimcan İbrahim ve Bakü Türkoloji Kurultayı. *Yeni Türkiye*, (146), s. 41–46.
ZAHİDULLİN, İ. Dörĕslĕk tarafdarı Galimcan Şeref. *Tatarstan - İctimagıy-Seyasiy Basma*. https://protatarstan.ru/news/vechnoe-tat/doreslek-tarafdary-galiman-saraf

ELEKTRON KAYNAKÇA

URL-1. YouTube. *Bakü Türkoloji Kurultayı/Konferansı Video Kaydı*. https://www.youtube.com/watch?v=6iTDyjSdULw

I BEYNƏLXALQ TÜRKOLOJİ QURULTAYIN DİSKUSSİYALARINDA QIRĞIZ MAARİFÇİLƏRİNİN ROLU

Turdubayeva Nazgül ŞARŞENALYYEVNA
filologiya elmləri namizədi, dosent,
Jusup Balasağın adına Qırğız Milli Universiteti

nazgult.72@mail.ru

ÖZƏT

Məqalə 1926-cı ildə Bakı şəhərində keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyətinə, türk dilli xalqların ortaq mədəni-mənəvi irsinin öyrənilməsinə və latın qrafikalı yeni əlifbaya keçid prosesinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatda qurultayın təşkili, qəbul olunan fundamental qərarlar və bu mötəbər elmi məclisdə iştirak edən nümayəndə heyətlərinin, xüsusilə görkəmli qırğız maarifçisi və alimi Kasım Tınıstanovun fəaliyyəti ətraflı şəkildə işıqlandırılır. Müəllif qurultayda müzakirə olunan yeddi əsas məsələni – əlifba, orfoqrafiya, terminologiya, təhsil, dialektologiya, tarixi və linqvistik problemləri təhlil edir. Akademik V.V. Bartoldun və digər tanınmış türkoloqların məruzələri əsasında qırğız xalqının qədim tarixi, Orxon-Yenisey abidələri və Mahmud Kaşğarinin elmi irsi ilə bağlı fikirlər diqqətə çatdırılır. Eyni zamanda, Kasım Tınıstanovun təşəbbüsü ilə qırğız əlifbasının latın qrafikasına uyğunlaşdırılması istiqamətində görülən işlər, dərsliklərin və dövri mətbuatın nəşri, eləcə də maarifləndirmə hərəkatı elmi müstəvidə dəyərləndirilir. Məqalədə, həmçinin Bakı Türkoloji Qurultayının 100 illiyi münasibətilə 2025–2026-cı illərdə Yusif Balaasğun adına Kırğız Milli Universitetində həyata keçirilən beynəlxalq elmi-praktik konfranslar, simpoziumlar və nəşr layihələri haqqında məlumat verilir. Nəticə etibarilə, bu tarixi qurultayın türk xalqlarının elm, dil və mədəniyyət tarixindəki inteqrasiya rolunun əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: Birinci Türkoloji Qurultay; Kasım Tınıstanov; Latın əlifbası; Qırğız maarifçiləri; Mədəniyyət tarixi.

ABSTRACT

This article is dedicated to the historical significance of the First Turkological Congress held in Baku in 1926, the study of the shared cultural and spiritual heritage of Turkic-speaking peoples, and the transition to a new Latin-based alphabet. The research illuminates in detail the organization of the congress, the fundamental resolutions adopted, and the contributions of the participating delegations, with a particular focus on the prominent Kyrgyz educator and scholar Kasym Tynystanov. The author analyzes the seven key issues discussed at the congress, including alphabet reform, orthography, terminology, education, dialectology, as well as historical and linguistic problems. Drawing on the presentations of Academician V.V.Bartold and other renowned Turkologists, the study highlights perspectives regarding the ancient history of the Kyrgyz people, the Orkhon-Yenisei inscriptions, and the scholarly legacy of Mahmud al-Kashgari. Furthermore, it evaluates on a scientific plane Kasym Tynystanov's initiatives to adapt the Kyrgyz alphabet to the Latin script, the publishing of textbooks and periodicals, and the broader educational movement. Additionally, the article provides information on international scientific-practical conferences, symposia, and publishing projects organized at the Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn in 2025–2026 to commemorate the centenary of the Baku

Turkological Congress. In conclusion, the article emphasizes the lasting importance of this landmark congress as an integrating force in the history of science, language, and culture across the Turkic world.

Keywords: First Turkological Congress; Kasym Tynystanov; Latin alphabet; Kyrgyz educators; Cultural history.

Киришүү

1926-жыл Бакуда шаарында өткөн бүткүл түркологиялык курултай, бултүрк элдеринин тарыхын, тилин, маданиятын изилдөө менен латын алфавитине өтүү жөнүндөгү алгачкы жыйын болгондугун илим чөйрөсү белгилеп келет. Катышуулардын катарындагы окумуштуу, ал кездеги СССР Борбордук Аткаруу Комитетинин төрагасы жолдош Мусабеков сөз жарышына түшүп, ал эмне үчүн Бакуда өтүп жаткан себебин мындайча билдирди. (аты жок берилген)- Жолдоштор, 1-Бүткүл Союздук Түркологиялык курултайдын Азербайжандын борбору Баку шаарында өтүп жатканы кокустук эмес. Азербайжан эмгекчилери акыркы беш жылдын ичинде эбегейсиз маданий жана экономикалык жактан көп жетишкендиктерин эске алуу менен, Азербайжан бул кадырлуу конокторду, түркологиянын окумуштуу өкүлдөрүн жана бир тууган советтик республикаларыбыздын өкүлдөрүн кабыл алуу менен жогорку сыймыгына ээ болууга толук укуктуу, - деп белгилеп өткөн [Первый Всесоюзный тюркологический съезд, 1927]. Баку шаарында өткөн түркологиялык съездинде түрк тилдерине байланыштуу төмөнкү жети негизги маселе талкууланып, уюштуруу комитетинин төрагасы Жалаледдин Корхмазов тарабынан сунушталган тиешелүү резолюциялар кабыл алынган. Алар:

1.Алфавит маселеси;
2.Орфографиялык жана жазуу маселеси;
3.Терминология маселеси;
4.Билим берүү жана методологиялык маселе;
5.Тууган жана коңшу тилдердин байланышы көйгөйлөрү;
6.Түрк тилдеринин адабий жана лингвистикалык көйгөйлөрү, анын ичинде бирдиктүү адабий тил маселеси;
7.Тилдин теориясы жана түрк тилдеринин тарыхый көйгөйлөрү [Первый всесоюзный тюркологический сьезд, 2011: 550]. Аталганы жыйынды Азербайжан элинин өкүлү Агамали оглу деген ачкан. Анын айтымында:

- Жолдоштор, ишке киришерден мурун, сиздерге алгач хандын деспотизминен жана жоопкерчиликсиз феодалдардын системасынан жапа чеккен азербайжан эли биринчи жолу эркин эл катары тарыхый ишмердүүлүк аренасына чыгып, өз тагдырын жаратып жатканын билдиришим керек. Орус пролетардык революциясынан жаралган улуттук өзүн-өзү аныктоонун улуу идеясы ишке ашып жатат. Эгерде азербайжандар, түркмөндөр, өзбектер жана мурдагы империясынын бардык кичинекей элдери жашай башташса, ойлонушса жана дем алышса, бул Улуу Октябрь революциясынын эркы менен болду. Бул революциянын лидерлеринин жана биринчи кезекте анын мыкты уюштуруучусу жолдош Ульянов Лениндин элесин урматтабастан, биз бул жерде эч кандай тарыхый маанилүү ишти баштай албайбыз. Анын элесин ордунан туруп урматтоону суранам, -деп, сьездин катышууларына ал кездеги улуу көсөм В.И.Ленинди бир мүнөт эстөөгө чакырат. (Баары ордунан турушат.) Ошентип, Агаман оглу элге кайрылып*: "Эң алгач азербайжан жумушчуларынын жана дыйкандарынын, анын ичинен бүтүндөй азербайжан элинин атынан сиздерге чын жүрөктөн салам айтууга руксат этиңиздер. Азербайжандыктар өздөрүнүн башына түшкөн*

бакытты баалашат, анткени алар дүйнөдөгү биринчи илимий тюркологиялык конгресстин өз жеринде ачылып жаткандыгын да тарыхый окуя десек болот”, -дейт. Ошону менен бирге, түрк-татар элдеринин өкүлдөрү биринчи жолу Азербайжанда болуп жатканын, алар өздөрүнүн бир туугандык Курултайында жолугушуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушарын, ал жерде алардын актуалдуу маданий маселелери каралып, чечилерин дагы белгилеп өтүп, иштин жүрүшүндө, өзгөчө, жазуу формасынын айланасында курч талаш-тартыштуу маселелердин бири катары эки позиция жашап жатканын, алар бири-бирине карама-каршы келген эки пикир бар экенин билдирип, бири реформаланган араб алфавитин жактаса, экинчиси жаңы латын алфавитине радикалдуу өтүүнү жактай турганын, бирок, бул талаш-тартыштардын мүнөзүнө байланыштуу орто жолду табуу кыйын, мүмкүн эмес болсо да, бул жерде, акыркысы эки алфавит тең параллелдүү түрдө бар жана бул маселеге өзгөчө объективдүү мамилени талап кылат, - деп айтуу менен сөздү Абдул Жабаровго берет. Бул окумуштуу түрк тилинде сүйлөп, Азербайжан жана Туркмөн республикаларынын, Казакстандын (Кыргызстанды атабайт - Н.Т.) жана башкалардын делегацияларынын атынан Президиумдун мүчөлүгүнөкандидаттарды сунуш кылат дагы, аларды атап өтөт. Бул жерде Касым Тыныстановдун аты дагы аталган.

1. Агамалы оглу.
2. Ахундов Рухулла — Азербайжан.
3. Бартольд — академик.
4. Байтурсун—Казакстан.
5. Барахов—Якут Республикасы.
6. Бороздин — Чыгыш таануу бирикмеси.
7. Жабиев Габиб.
8. Ибрагимов Галимжан—Татарстан.
9. Иделгузин—Башкирстан.
10. Копрулу Заде — Түркия.
11. Коркмасов—Дагестан.
12. Нагамов И.—Өзбекстан.
13. Наговицын — РСФСРдин агартуу эл комиссариаты.
14. Ольденбург – академик.
15. Павлович – Чыгыш таануу бирикмеси.
16. Самойлович – профессор.
17. Тыныстанов – Кара-Кыргызстан.

Ошентип, сөз жарыш башталат. Эң алгач куттуктоолор айтылат. Бардыгын айтып берүү мүмкүн эмес. Стенограммадагы кыргыз элине тийиштүү маселелерге токтолуп өтсөк. Делегаттардын ичинде К.Тыныстанов бар. Алгач, аталган жыйында кыргыз элине тийиштүү маселелер тууралуу айтылган жарыш сөздөргө токтолуп өтсөк. Академик В. В. Бартольдго берилген. Ал сөз жарышына чыкканда, элдин узакка созулган кол чабуулары менен коштолот.Академик В.В. Бартольд: Сьезддин өтүп жатышы тюркология тарыхындагы маанилүү окуя. 19-кылымдын аягында Орхон тарыхый жазууларынын ачылышы, табылышы, бул тюркология илиминин алгачкы ачкычы болгон. Мен, бул жазуулардын түрк тилинин эң байыркы эстеликтери катары жана анын маанисин талкуулабайм. Тилдик маанисинен тышкары, жазуулар тарых үчүн 8-кылымдагы түрктөрдүн өзүн-өзү баалоосу катары маанилүү.Муну көп жагынан кытай булактарындагы маалыматтар толуктайт. Бирок, даниялык тилчи Томсендинжазууларды окуунун ачкычын тапканына 30 жылдан ашык убакыт өтсө да, аларды чечмелөө иши толук эмес экенин жана көптөгөн үзүндүлөрдү чечмелөө талаш-тартыштуу бойдон калууда экенин эстен чыгарбоо керек. Тилди билбестен, бар болгон

котормолорго таянып, жазууларды тарыхый булак катары колдонууга аракеттер таптакыр туура эмес. Бул туура эмес тарыхый тыянактарга алып келиши мүмкүн жана көп учурда да алып келген. Орхон жазуулары 6-кылымда пайда болгон. Ал жерде өздөрүн түрк деп атаган алгачкы элге таандык. Албетте, бул тил VI кылымга чейин эле болгон, бирок ал кезде түрк тили деп аталбаганды баарыбызга белгилүү.

Кытай булактарында, кийинчерээк мусулман булактарында айтылган түрк элдеринин арасында алгач Енисей дарыясынын жогорку агымында жашап, акырындык менен түштүк-батышка, азыркы Жети- Суу аймагына же Жети-Сууга көчүп барган кыргыздар бар, алар азыркы учурда ошол жерде жашашат. Кытай булактарында ошол кездеги элдер түрк мүнөзүн көрсөтүп турат, бирок ошол эле учурда түрк эмес көрсөткөн антропологиялык белгилер, мисалы, ачык чачтуулар келтирилген. Бул учурда кытайлыктардын көрсөтмөлөрүн мусулмандардын көрсөтмөлөрү толугу менен колдойт, алар бул антропологиялык белгилер боюнча кыргыздар менен славяндардын ортосундагы тууганчылыкты болжолдошкон. Жалпысынан алганда, Махмуд Кашкардын эмгеги Борбордук Азиянын маданий тарыхын жана тарыхый географиясын изилдөө үчүн көптөгөн жаңы материалдарды берет. Бирок, али дагы Махмуд Кашкардан кийин да көптөгөн суроолор түшүнүксүз бойдон калууда, -деп корутунду чыгаруу менен сөзүн аяктайт. Негизи, академик В.Бартольдун оюн улаган окумуштуу Чобан-Зале да мындайча бекемдейт. Анын пикиринде: *“Эгерде биз ар кайсы дооpлордогу «Кутадгу билик», «Диван Хикмет» жана «Диван лугат ил-түрк» сыяктуу айрым чыгармаларды карап чыгып, терең изилдесек, алар ар кандай диалектилерде жазылганын жана авторлор өз чыгармаларын «түрк» деп атап, өздөрүн «түрк» деп аташканын көрөбүз”* [Первый всесоюзный тюркологический сьезд, 2011: 129]. Мындай пикирлерди улай, белгилүү түрколог С. Е. Малов: *“Бул жерде отургандардын көбү бизде үч кол жазмасы бар "КудаткуБилик" аттуу негизги эстелик менен таанып. Бир кол жазма Вена сарайынын китепканасында, экинчиси Каирде сакталат. Андан кийин, жакында Ферганада экинчи кол жазма табылды. Тюркологдордун биргелешкен аракетинин аркасында изилдөө, айрыкча котормо чоң ийгиликтерге жетишет деп күтүлүүдө. Биз "Кудатку-Биликтин" бул үчүнчү версиясынын тезирээк басылып чыгышын каалайбыз. Буга тыгыз байланышы бар, бул жерде көп айтылган Махмуд Кашгаринин "Дивану-Лугати-Түрк" китеби бар. Бул китептин басылып чыгышы үчүн биз Стамбул түрклогдоруна чоң ыраазычылык билдиришибиз керек,”*- деп, жалпы түрк элдерине, анын ичинде көбүрөөк кыргыздарга таандык деп изилденип келген мурастар тууралуу жогорудагыдай оюн айткан. Эң башкысы, С.Малов дагы Ж.Баласагындын чыгармасын *“Кадатку-Билик”* деп айтканындай жазылышы да кээ бир изилдөөлөрдө айтылып жүргөн маалыматтарды ырастайт. Маселен, профессорКачкынбай Артыкбаев кыргыз адабият таануу илиминде «кутадгу» сөзүнүн туура жазылышы жөнүндө мындай деп жазат: *«В.В.Радлов – «Кутадгу билиг» жөнүндө чоң илимий жана котормочулук эмгек сиңирген илимпоз. Ошондой болсо да, анын айткан кээ бир пикирлеринде туура эмес жана так болбой калган учурлар да кездешет. Ал дастанды «Кудатку билик» деген ат менен жарыялаган. Бул аттын так эмес экендигин В.Томсен туура баамдап, «Кутадгу билиг» деп туура транскрипциялаган, тактап айтканда, сөздүн уңгусу «куд» эмес «кут» экендигин, дастан «Кут алчу билим» жөнүндөгү баян экендигин көрсөтүп берген* [Артыкбаев, Качкынбай, 1990: 3]. Демек, биринчи тюркологиялык сьезд өткөн учурда Ж.Баласагындын *“Кутадгу билиг”* чыгармасы *“Кудатку билиг”* деп, аталыштын уңгусу “куд” деп аталып жүргөнү чындык экендигин С.Маловдун пикири ырастады. Илимий изилдөөлөрдө орто кылымдагы адабиятты изилдөө, аларды салыштырмалуу карап чыгуу 20-жылдардын аягында эле башталганын жогорудагы пикирлер ырастайт.

Демек, кыргыздардын, же түрк элдеринин орток мурастарын кароо, аларды тарыхый, тилдик жактан изилдөө багыттары башталганы менен эмнегедир кыргыз адабиятынын окуу программасына орто кылымдагы мурастар, аларды таанып билүү 90-жылдары гана башталгандыгы өтө өкүнүчтүү. Ал мезгилдеги тарыхты, коомдук абалды терең билген окумуштуулар четинен кете берди. Азыркы учурда кыргыз илиминде түздөн-түз тюркология илимине салым кошкон саналуу гана болуп калды. Тюркология илимин өнүктүргөн мектеп жокко эсе. Кээ бир окумуштуу-изилдөөчүлөр өздөрүнүн мектебин түзүшкөн жок. Маселен, байыркы түрк тилин, же эски чагатай тилин окуган окумуштуулар саналуу гана болуп турат. Эгерде, 20-жылдардан баштап, кыргыз адабияты сабагына орто кылымдагы мурастар окутулуп, белгилүү улуттук программа түзүлүп, ал программага окумуштуулар негизделип, канчалаган илимий мектептер түзүлүп калат эле. Азыркы учурда *“Кутадгу билиг”* чыгармасынын тилин окуй турган окумуштуулар саналуу болсо болот, же жок десек болот. Ушул жагынан атайын мектеп түзүү керек. Бул тууралуу дагы сөз болоор. Ошентип, 1925-1926-жылдары өткөн бүткүл тюркологиялык курултай - түрк элдерин латын тамгасында жазуу керек деген маселелери биргелешип чечүүгө багытталган жыйын болгон. Лингвисттер (Л.В. Щерба, Н.Ф. Яковлев, Л.И. Жирков, А.Н. Самойлович, Б.В. Чобан-заде, Э.Д. Поливанов, А.А. Пальмбах, А.М. Сухотин, К.К. Юдахин, К.Тыныстанов, И.Арабаев жана башкалар) тарабынан түрк тилдердүү элдер үчүн жаңы алфавиттердин, орфографиялардын илимий негиздери иштелген. Ошол учурдагы, тюркологиялык курултай келечек муун үчүн баа жеткис керээз болуп саналып калганы тарыхый чындык. Ал кезде 131 делегат катышкан. Ал кезде кыргыз делегациясын *“Эркин Тоонун”* редактору Осмонкул Алиев жетектеп барган. Бул тууралуу Айша Карасаева күйөөсү Хусаин Карасаевдин эскерүүсүн берет [Кыргыз, казак илимпоздорунун туңгуч съезди, 1925: 57-58]. Айша эженин жазуусунда: *“1926-жылы февраль айында Баку шаарында Биринчи түркологиялык съезд болду. Кыргызстандан делегат болуп Касым Тыныстан уулу, Базаркул Данияр уулу. Эшенаалы Арабай уулу, Осмонкул Аалы уулу барды. Кыргыздын обонун, комузун көрсөтүү максаты менен ырчы Осмонкул Бөлөбала уулун ала келишкени эсимде”*, - деп эскерчү Хусаин. Ал кезде кыргыздын билим мекемеси Ташкенде болчу. Кыргыз өкмөтү жана башка мекемелери Фрунзеге жазында көчүп келди. Мен анда Ташкентте Казак-кыргыз таалим-тарбия институтунда окуй турганмын. Түркологиялык съездге Советтер Союзундагы көрүнүктүү түркологдордун барлыгы дээрлик келишти.Ал тургай Түркиядан профессор Куприлизада да келип катышкан. Академик В. Бартольд түрк элдеринин тарыхы жөнүндө чоң баяндама жасаган. Ошол баяндамасында кыргыз элинин тарыхта эн биринчи кезектеги, анын байыркы эл экендигинен кеңири маалымат берген. Профессор С. Малов өзүнүн докладында кыргыздын байыркы жазуусу жөнүндө. Орхон -Эне-Сай жазуулары кыргызга да таандык экендигин далилдеген. Съезде түрк элдеринин адабияты, этнографиясы, тили, терминологиясы жөнүндө негиздүү баяндамалар болгон”, -деп, жыйынтыктуу пикирин жазганы дагы биздин элибиз байыркы экендигин дагы бир ирет далидейт. Ошондой эле, аталган тарыхый сьездге Касым Тыныстановдон тышкары Базаркул Данияров, Ишеналы Арабаев, Осмонкул Алиев да барганы далилденип жатат. Бул окумуштуулар алгачкы агартуучулар катарында эл баалап келет. Бирок, Касым Тыныстанов өңдүү пикирлери айтылганы дагы изилдөөнү талап кылат. Ошентип, аталган тарыхый сьездде профессор Касым Тыныстанов *“Жаңы алфавитти түзүүнүн негизги принциптери”* деген темада доклад жасаган. Докладында Советтер Союзундагы түрк элдери бири-биринин адабияты менен маданиятынан үлгү алгандыктан, жаңыдан кабыл алына турган латын алфавитинин тамгалары бардык түрк урууларында бирдей болушу керек деген пикирин айткан. К.Тыныстановдун демилгеси колдоого алынып, жер-жерлерде жаңы

алиппе комитеттерин түзүү боюнча чечим кабыл алынган. Ушундан кийин Баку шаарында Жаңы түрк алфавитинин борбордук комитети түзүлгөн. Биринчи Тюркологиялык Курултайында латын алфавитин кабыл алуу идеясы колдоо тапкан соң, 1926-1930-жылдары Советтер Союзунун курамындагы түрк республикаларында латын алфавитине өтүү боюнча активдүү иштер башталган. Азербайжан, Түркмөнстан, Өзбекстан, Казакстан, Кыргызстан сыяктуу республикаларда латын алфавитине негизделген жаңы алфавиттер иштелип, колдонууга киргизилген. Ошол мезгилде кыргыздын белгилүү акын-жазуучулардын чыгармалары латын алфавитинде жарыяланып калган. Ишеналы Арабаев 1924-жылы июнь айында Оренбург шаарында ачылган казак, кыргыздардын илимпоздорунун туңгуч съездине Түркестан АССРинин эл агартуу комиссариатынын атынан делегат болуп катышып, съезддин президиумуна шайланат. Жазуу эрежелерин талкуулоодо И. Арабаев жарыш сөзгө чыгып: «Биз чыгарып таштайбыз деген төрт тамга: *х,* ф, в, ь тамгалары жөнүндө болгон. Ал төрт тамганы алиппеден чыгарып таштасак, биз башка түрктөрдүн жазганын такыр окуй албай турган болобуз. Алар биздин адабиятыбызды да окуй албай турган болот. Бул чоң ката. Төрт тамгадан жийиркенбөөбүз керек.Аны менен казакча сөздөрдү жазбай турган болсок да, аны алиппе китебине киргизип, чет тилден кирген сөздөрдү жазганда, колдоно турган тамгалар катарында балдарга таанышытыргандай болушубуз керек» [Карасаева Айша., 2000: 117]. Ошентип, 1925-жылдын июнь айында чакырылган Кыргызстандын мугалимдеринин биринчи съездинде кыргыз тилинин жазуусу жана араб тамгасын калтырып, латын тамгасына өтүү жөнүндө Касым Тыныстанов доклад жасаган. Касымдын съездде жасаган докладынын тезиси съезддин токтому катарында кабыл алынат. Токтомдун латын тамгасына өтүү жөнүндөгү пунктунда: «Азыркы заман маданият заманы, жарыш заманы. Маданиятка тез жетүү үчүн, тезден маданияттуу болуу үчүн, ар бир иш жеңилдик болорун тилейт. Маданияттын түбү (негизи) адабият, басма сөз. Азыркы биз колдонуп жүргөн араб тамгасы маданиятка көп жолтоо кылат. Ошондуктан, мугалимдердин областтык тунгуч съезди кыргыз колдонуп жүргөн араб тамгасынын ордуна, маданият жолунда жеңилдик келтире турган, латын тамгасын алууну өтө керек деп табат. Латын тамгасы газета беттерине берилип, ал тамга менен элди тааныштыруу азыртан көрүлөбашталсын.Газета беттерине латын тамгасы менен кыска, кыска кабарлар, ырлар жазыла берилсин» — деген токтомду съезд кабыл алат. Касым Тыныстанов 1925-жылдын август, сентябрь айларында *«Эркин-Тоо»* газетасына редактор болот. Ошол эле жылы, күзүндө областтык эл агартуу бөлүмүнүн илимий комиссиясынын башчылыгына дайындалат. Кыргыз автономиялуу республикасы уюшулган күндөн баштап, ал Кыргыз республикасынын эл агартуу комиссары болот. Кыргыз жазуусун араб тамгасынан латын тамгасына көчүрүүдө КасымТыгыстановдун сиңирген эмгеги зор. Касым түзгөн кыргыз элинин 24 тамгадан жана кыбачыдан турган алфавити *«Эркин-Тоо»* газетасынын 1925-жыл, 29-июндагы санына жарыяланган [БЕКТЕНОВ, 1992: 23-25]. Касым латын тамгасына өтүүнү биринчи козгоп, элдин сабатсыздыгын тез жоюуда, маданияттын ылдам көтөрүлүшүндө, типографияда ариптерүүдө араб тамгасынан латын тамгасы төрт эсе жеңилдик кылары жөнүндө мугалимдердин съездинде, Фрунзедеги окуу жайларында, республикалык түрдүү кеңешмелерде толгон докладдар жасап, *«Латын тамгасын эмне үчүн алабыз?»* аттуу көлөмдүү макаласын «Эркин Тоо» газетасынын 1925-жыл, 20-июндагы 29-санына эн биринчи жазып чыгат [БЕКТЕНОВ, 1992]. Кийин мындай макалалардын бир нечеси республиканын газета-журналдарына үзгүлтүксүз жарыялап турган. Бул макаласында ал мындай деген: *«Ар бир окуучу жакшы түшүнүүлөрү керек: латын тамгасын алгандагы максатыбыз Күн чыгыштын ак селделүү кожо-молдосун жок кылуу үчүн эмес, жеңил жол менен адабиятыбызды, маданиятыбызды жасоо, латын*

тамгасын алып, латын же француз болуп, кетүү эмес, максатыбыз солдон оңго жазып, маданияттуу элдерди тууроо эмес, биздин максатыбыз: жеңил, тете жол менен улут адабиятыбызды, улут маданиятыбызды топ-топ, ошол аркылуу, ошолордун техникасындай техникалуу болуу» [БЕКТЕНОВ, 1992: 24]. Зияш Бектеновдун эскерүүсүндө: *"1926-жылдын акырында Кыргызстанда Жаңы алфавит комитети түзүлүп, анын председатели Кыргызстан Борбордук Аткаруу Комитетинин председатели Абдыкадыр Орозбеков, орунбасары Касым Тыныстанов болот. Касым «Баку калаасында боло турган түркология съезди жана анын кадры» — аттуу макала жазып, аны «Эркин-Тоо» газетасынын 1926-жыл, 8-апрелиндеги 15-санына жарыялаган* [БЕКТЕНОВ, 1992: 24]. 1926-жылы Баку шаарында болуп өткөн тюркология съездинде Тыныстанов латын алфавитинин өзү түзгөн проектисин сүйлөп чыгат, -деп, З.Бектенов жазган. Негизи, кыргыз адабиятында Зияш Бектеновдун эскерүүсүндө 1926-жылдагы биринчи тюркологияык сьезддин маниси тууралуу жана Касым Тыныстановдун аткарган иштери тууралуу баалуу маалыматтар болуп саналат. З.Бектеновдун жазуусунда: *" 1926-жылы кыргыз элинде эч кандай адабий жана саясий журнал жок эле. Эч кандай музей да болгон эмес. Кыргыз мектептеринде бала окуткан жаш мугалимдер педагогикалык журналга жана кыргыз акын-жазуучулары адабий көркөм журналга муктаж эле. Андай журналды чыгара салуугареспубликабыздын чөнтөгү тайкы болчу. Касым Тыныстанов менен Төрөкул Айтматов кыргыз интеллигенттеринен акча чогултуп, ошол акчага бир адабий-педагогикалык журнал чыгаралы деген демилгенибиринчи көтөрүшүп, өздөрү чөнтөктөрүнөн он сомдон акча беришип (ал кездеги он сом, азыркы койдун пулу эле), силер да биздин жолубузду жолдоп, он сомдон акча бергиле деп, 110 кишини «Эркин-Тоо» газетасы аркылуу чакырып, аягына Төрөкул Айтматов, Касым Тыныстанов, Акмат Байышев, Турусбеков деген эски мугалим — төртөө кол коюшкан"*, -деп жазып келип, мындай демилге бизге белгисиз болуп калган гезиттердин сандарын санап берет [ТЫНЫСТАНОВ, 1926: 24]. Ошентип, көп түкүрсө көл болот", -дегендей, акырында 30 кишинин акчасы чогулуп, ал 1926-27-жылдары чогултулуп, 1928-жылы *"Жаңы маданият жолунда"* аттуу гезиттин биринчи саны жарыяланат. Ошол демилгенин алгачкы демөөрчүсүн билген агартуучулар Касы Тыныстановду *"Жаңы маданият жолунда"* гезитинин жооптуу редактору катары дайындашат. Журналдын биринчи номуруна жазган баш макаласында Тыныстанов мындай дейт: *«Биздин маданиятыбыз жаны маданият болмок. Мунун жаңылыгы ушул — биздин маданиятыбыз жалчылардын талабына негизделмек. Биздин маданиятыбыз келечектеги жалпы адам баласынын маданияты болмок. Биз эскиден калган маданияттын баарын эле таштап салмак эмеспиз. Эски маданияттын керектүүлөрүн, аны өзүбүздүн тап-таламыбызга мазмундарын бекемдеп, өзүмдүк кылмакпыз, жарабагандарын таштамакпыз. Жалчылар табы — өзгөрүшчүл тап. Жалчылардын жолу — өзгөрүшчүл жол. Жалчылар маданиятты өзгөрүш жолу менен кура алмак.Жашасын, жалчылардын жаны маданияты! Жашасын, маданият өзгөрүшү!Маданият курулушуна жумула киришели!»* -деп айтканы тууралуу З.Бектенов ырааттуу эскерип жазганы көңүлгө алалы [БЕКТЕНОВ, 1992: 24]. Ошентип, Касым Тыныстанов жалаң кыргыз элинин жазуусун иретке келтирүүгө багыт алган тюрколог гана болбостон, ал кыргыз элинин маданиятын да көтөрүүгө салым кошууга аракет кылганын да байкоого болот. Маселен, К.Тыныстанов ошол кезде Кыргызстандын борбору Бишкек шаарында, ал кезде Фрунзеде музей жок экенин да белгилеп жазган. Мындай кемчиликти байкаган Касым Тыныстанов *"Ардактуу жолдоштор"* аттуу макаласында республикабыздагы алдыңкы өкүлдөрүнө музей түзүү керектигин, ага ар бир жаран колдорунан келген жардам кылаарын баамдоо менен кайрылуу жазган [ТЫНЫСТАНОВ, 1926: 2]. Негизи, Касым

Тыныстановдун улуттук демди көтөрө турган маанилүү маселелерди өз учурунда эл алдына жеткире турган окумуштуу жана агартуучу болгон. Анын ар бир маселеси ошол кездеги *“Кызыл Кыргызстан”, “Эркин тоо”* гезиттеринин беттеринде жарыяланып турганын Зияш Бектенов ирети менен жазып берген [БЕКТЕНОВ, 1992: 24]. Бул дагы кийинки изилдөөчүлөргө чоң жардам десек болот. Эң армандуусу, Зияш Бектенов жазган гезиттердин сандары архивдик материалдарда сакталган эмес. Азыр дагы окууга мүмкүнчүлүк жок [ТЫНЫСТАНОВ, 1926]. Ошентип, Касым Тыныстанов кыргыз элинин суктанган жана бактысына бир туулган мыкты окумуштуу адам болгонун танууга болбойт. Өзгөчө, К.Тыныстановдун Эл аралык окумуштуулардын арасында өз учурунда кыргыздардын улуттук баалуулуктарын таанытууда жасаган аракеттери кеңири жазылып келүүдө. Эң негизги, Баку шаарында өткөн Биринчи тюркологиялык сьезддин катышуучусу жана ал жерде өзүнүн көз карашында койгон маселелери канчалаган окумуштууларды таң калтырса керек. Латын алфавитин алгачкы жактагандардын бири - Касым Тыныстанов болгон. Мындай көз карашын макала жарыялоо менен бекемдеген [ТЫНЫСТАНОВ, 1926]. Корутунду. Мындай тарыхый учурдун мезгили профессор Касым Тыныстановдун изилдөөлөрүн эске албай коюуга болбойт. Анын алгачкы Бакуда өткөн тюркологиялык курултайда катышуусу ошол кезде кыргыз эли үчүн чоң сыймык болгон. Эң өкүнүчтүүсү ошол тарыхый мааниси бар Бакудагы тюркологиялык курултайдын стенограммасы кыргыз тилинде жарыяланбай, ошол кезде Касым Тыныстановдун сүйлөгөн сөзүн эске алып, аны терең изилдеп басма сөздөрдө жарыяланып келбегени өкүнүчтүү. Колубузга тийген материалдарга караганда, 2011-жылы Бакуда жарыяланган стенографиялык эмгекте Касым Тыныстановдун сөзү берилген. Ошол себептен, айрым жолдоштор кыргыздар сүйлөгөн пикирлериндей деп айтып кеткен сөздөр кездешет. Мындай тарыхый мааниси бар илимий жыйындын китебин жаңыдан жарыялоону Кыргызстан мамлекети да колго алышы керек. Бул дагы терең карай турган маселелердин бири.

Корутунду

Мындай тарыхый учурдун мезгили профессор Касым Тыныстановдун изилдөөлөрүн эске албай коюуга болбойт.Анын алгачкы Бакуда өткөн тюркологиялык курултайда катышуусу ошол кезде кыргыз эли үчүн чоң сыймык болгон. Эң өкүнүчтүүсү ошол тарыхый мааниси бар Бакудагы тюркологиялык курултайдын стенограммасы кыргыз тилинде жарыяланбай, ошол кезде Касым Тыныстановдун сүйлөгөн сөзүн эске алып, аны терең изилдеп басма сөздөрдө жарыяланып келбегени өкүнүчтүү. Колубузга тийген материалдарга караганда, 2011-жылы Бакуда жарыяланган стенографиялык эмгекте Касым Тыныстановдун сөзү берилген. Ошол себептен, айрым жолдоштор кыргыздар сүйлөгөн пикирлериндей деп айтып кеткен сөздөр кездешет. Мындай тарыхый мааниси бар илимий жыйындын китебин жаңыдан жарыялоону Кыргызстан мамлекети да колго алышы керек. Бул дагы терең карай турган маселелердин бири. Мындай тарыхый мааниси бар жыйындын 100 жылдыгын белгилөө аракеттери Азербайжан мамлекетинде башталып, макала жазып, аны жарыялоого сунуштап турганыбыздын мааниси терең.1926-жылкы Баку курултайы кыргыз жазуусунун тарыхындагы эң бурулуш учурлардын бири болгон. Анын негизги чечимдери жана кыргыз тилине тийгизген таасири тууралуу маанилүү фактылар төмөнкүлөр болду. Эң алгач, латын алфавитине өтүү чечими. Курултайда түрк тилдүү элдердин арап графикасынан латын алфавитине (Яналиф) өтүүсү боюнча тарыхый чечим кабыл алынган. Окумуштуулар арап алфавити түрк тилдеринин (анын ичинде кыргыз тилинин) тыбыштык өзгөчөлүктөрүн, өзгөчө үндүү тыбыштарды толук чагылдыра албайт деп эсептешкен. Ал учурдагы Касым Тыныстановдун аткарган

багыты илимий бурулуштарга алып келген. 1. Ал курултайда кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен латын алфавитинин долбоорун сунуштап, өтүгүл 1927-1928-жылдары расмий түрдө киргизүүгө жетишкен. 2. Латын тамгалары арап тамгаларына караганда жөнөкөй болгондуктан, элдин сабаттуулугун тез арада жогорулатууга шарт түзгөн. 3. Бул мезгилде кыргыз тилинин алгачкы илимий терминдери калыптанып, окуу китептери массалык түрдө басылып чыга баштаган. 4.Кыргыз тилинин сингармонизм (үндүү тыбыштардын шайкештиги) мыйзамына негизделген алгачкы так орфографиялык эрежелери иштелип чыккан. 5. Латын алфавити кыргыз маданиятын модернизациялоого жана башка түрк тилдүү элдер менен маданий байланышты чыңдоого багытталган. Бирок, аз эле убакыт берилген.Анткени, 1940-жылы СССРдин саясаты өзгөрүп, кыргыз тили латын графикасынан кириллицага өткөрүлгөн.Ошентип, ошол жылдары кабыл алынган К.Тыныстановдун аракеттери азыраак гана убакыт ишке ашкан. Азыр 100 жыл өттү. Бирок, али Кыргызстан кириллица менен жазат. Кандай болсо да, азыр ошол мезгилди эстей турган күн келди. 2025-жылы 15-ноябрда Кыргызстанда Ж.Баҙсагын атындагы КУУда *“Түрк элдеринин кайра жаралуусундагы ата-бабалардын мурастарын эскерүү”* аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференция өттү.Бул илимий иш чаранын мааниси, 1926-жылы БАКУда өткөн бүткүл түркологиялык курултайды Кыргызстанда эскерүү менен 100 жылдыгына карата илимий жыйнак жарыялоо менен тарыхый маанисин сактап калуу максаты катары кабыл алынды. Аталган илимий-практикалык конференцияны Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин ректору, география илимдеринин доктору, профессор Чонтоев Догдурбек Токтосартович ачып, Биринчи Бүткүл союздук түрк курултайынын видеосу көрсөтүлдү. Андан соң куттуктоолор айтылды. Маселен, Кыргыз Республикасындагы Азербайжан Республикасынын элчиси - Гандилов Латиф Сайфадинович, Кыргызстан элинин ассамблеясынын төрагасы - Матубраимов Алманбет Матубраимович,.Түрк маданияты жана мурасы фондунун президенти - Актоты Райымкулова Рахметоллаевна (онлайн), Азербайжандын белгилүү жазуучусу, *“Манас”* эпосун изилдөөчү, котормочу – Adil Jamil (онлайн), ТҮРКСОЙ Эл аралык уюмунун Башкы катчынын жардамчысы - Бөрүбаев Сабырбек, Ж.Баласагын атындагы КУУнун тарых жана чөлкөм таануу институтунун профессору, тарых илимдеринин доктору - Чороев Тынчтыкбек Кадырмамбетович (онлайн), Кыргыз Республикасынын азербайжандарынын *«Бирлик»* коомдук бирикмесинин төрагасы – Бахшалиев Хансывар Рустамовичтер болду. Ошондой эле, Түрк элдеринин акындарынын ырларынан *“Жаш толкундар”* адабий - ийриминин мүчөлөрү, же кыргыз филологиясы факультетинин студенттери көркөм окушту. Анан илимий баяндамаларга сөз берилди. Бул Кыргызстанда алгач тарыхый мааниси бар 1926-жылдагы болуп өткөн Бакудагы тюркологиялык курултайды эскерүү менен 15-ноябрь *“Бүткүл түрк элдеринин тил майрамы”* катарында ошол күнү өткөрүлдү. Бул Кыргызстандагы алгачкы багыттагы илимий иш чара катарында болду. Азыркы учурда Биринчи тюркологиялык сьезддин 100 жылдыгына карата Кыргызстандык окумуштуулардын, чет элдик тюрколог-изилдөөчүлөрдүн илимий макалалары жыйналып, бир илимий жыйнак катары жарыялануу даярдалып басмага берилүүдө. Ошондой эле, 2026-жылдын 22-апрелинде Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети Бүткүл түркологиялык сьезддин 100 жылдыгына карата *“Кылым карыткан улуттук дем: алгачкы агартуучулар”* аттуу Биринчи студенттердин Эл аралык симпозиуму өтүп жатат. Аталган симпозиумга Азербайжан, Түркия, Казакстан, Өзбекстан, Россия мамлекеттеринин студенттери катышууда. 120 га жакын студенттердин баяндамалары жана макалалары келип түштү. Жыйындын соңунда *“Кылым карыткан улуттук дем”* аттуу студенттердин биринчи жыйнагы

жарыяланып, жалпы коомчулукка жеткиликтүү кылуу үчүн электрондук сайтка жүктөлөт. Мындай салтты келечекте улантабыз деген тилегибиз бар.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

АРТЫКБАЕВ, К. (1990, 20-сентябрь). Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө.*Кыргызстан маданияты*.

БЕКТЕНОВ, З. (1992). *Замандаштарым жөнүндө эскерүү: Адабий эскерүүлөр*. Бишкек: Адабият. (286 б.).

КАРАСАЕВА, А. (2000). *Кылым карыткан өмүр*. Бишкек. (164 б.).

Кыргыз, казак илимпоздорунун туңгуч съезди. (1925). Оренбург: Киргосиздат. (117 б.).

Кызыл Кыргызстан. (1928, 27-май). (№ 60).

Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля — 5 марта 1926 г.: Стенографический отчёт. (1926).Баку: Бакинский рабочий. (68 с.).

Первый Всесоюзный тюркологический съезд. (2011). Баку. (550 с.).

ТЫНЫСТАНОВ, К. (1925, 20-июнь). Латын тамгасын эмне үчүн алабыз? *Эркин Тоо*, (№ 29).

ТЫНЫСТАНОВ, К. (1926a, 7-апрель). Басма сөзүбүздү илгерилетели! *Эркин Тоо*, (№ 113), б. 2.

ТЫНЫСТАНОВ, К. (1926b, 8-апрель). Баку калаасында боло турган түркология съезди жана анын кадыры.*Эркин Тоо*.

ТЫНЫСТАНОВ, К. (1926c, 27-июль). Ардактуу жолдоштор! *Эркин Тоо*, (№ 115), б. 2.

KLASSİK AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA ÇİN İMGESİ: NƏSİMİ VƏ XƏTAYİ KONTEKSTİNDƏ

Nərgiz KƏRİMOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
Xəzər Universiteti

ORCİD:0000-0003-2419-3874

nergizkerimova622@gmail.com

ÖZƏT

Orta əsrlər Azərbaycan klassik poeziyasında Şərq coğrafiyası, xüsusilə də Çin (Maçin, Xatay, Xötən) məkanları və mədəniyyəti zəngin bədii-fəlsəfi simvollar sistemi kimi mühüm yer tutmuşdur. Bu ənənənin kökləri Nizami Gəncəvi yaradıcılığına qədər uzansa da, İmadəddin Nəsimi və Şah İsmayıl Xətayi poeziyasında yeni irfani və lirik mənalarla zənginləşmişdir. Təqdim olunan tədqiqat materiallarında klassiklərin əsərlərində Çin mövzusunun təhlili, toponimik vahidlərin funksionallığı və poetik obrazların struktur xüsusiyyətləri hərtərəfli şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqatın əsas nəzəri qənaətlərinə görə, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında Çin və onunla bağlı olan Fəğfur (Çin imperatoru və ya farfor qab mənasında), Xatay, Tatar kimi anlayışlar yalnız coğrafi məkanları ifadə etmir. Onlar eyni zamanda bədii təşbeh, metafora və irfani simvollar sistemi rolunu oynayır. İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında Çin motivləri əsasən gözəlin saçının qıvrımları, ətirli müşk mənbəyi (nafeyi-Çin) və mütləq gözəllik anlayışı ilə assosiasiya olunur. Nəsimi poeziyasında Ağ (Çin, Rum, iman, kafur) və Qara (Hindistan, Həbəş, küfr, zülf) rənglərin təzadına əsaslanan poetik sistem diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda, sufizm fəlsəfəsində Çin diyarının zikr edilməsi haqqa qovuşma məqamı və mənəvi səyahət məkanı kimi izah olunur. Şah İsmayıl Xətayi isə Nəsimi məktəbinin ənənələrini davam etdirərək Çin obrazını xalq yaradıcılığı və ana dilli poeziyanın tələblərinə uyğunlaşdırmışdır. Xətayinin şeirlərində "Çin" sözünün çoxmənalılığı (leksik homonimlik) üzərində qurulan cinas sənəti xüsusi yer tutur. Burada "Çin" həm coğrafi ad, həm həqiqi/düz məna, həm də saçın qıvrımı və bükümü (çini-pürçin) kimi müxtəlif semantik çalarlarda işlədilərək bədii təsir gücünü artırır. Xətayi sevgilinin zülfünü və camalını təsvir edərkən Çinü-Maçinin sərvətlərini və Xötən ölkəsinin gözəlliklərini bədii müqayisə obyekti olaraq seçir. Nəticə etibarilə, klassik Azərbaycan poeziyasında Çin mövzusu sadəcə ekzotik bir fon deyil, bədii təfəkkürün, estetik zövqün və sufizm fəlsəfəsinin qovuşduğu mühüm poetik kateqoriyadır. Nəsimi və Xətayi yaradıcılığında bu motiv milli şeirimizin Şərq poetika mədəniyyəti ilə əlaqələrini və daxili imkanlarının nə dərəcədə zəngin olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirir.

Açar sözlər: İmadəddin Nəsimi; Şah İsmayıl Xətayi; Çin motivləri; Klassik poeziya; İrfani simvolizm.

ABSTRACT

In medieval classical Azerbaijani poetry, Eastern geography specifically regions and cultures associated with China (Machin, Khatai, Khotan) occupied an important place as a rich system of artistic and philosophical symbols. Although the roots of this tradition trace back to the works of Nizami Ganjavi, it was enriched with new mystical (irfani) and lyrical meanings in the poetry of Imadaddin Nasimi and Shah Ismail Khatai. The presented research

materials comprehensively examine the analysis of the China theme, the functionality of toponymic units, and the structural features of poetic images in the works of these classics. According to the main theoretical conclusions of the research, concepts such as China, as well as Fagfur (referring to the Emperor of China or porcelain), Khatai, and Tatar in medieval Azerbaijani literature do not merely denote geographical locations. They simultaneously function as a system of artistic similes, metaphors, and mystical symbols. In Imadaddin Nasimi's works, Chinese motifs are primarily associated with the curls of the beloved's hair, the source of fragrant musk (nafe-yi Chin), and the concept of absolute beauty. Nasimi's poetry features a notable poetic system based on the contrast between White (China, Rum, faith, camphor) and Black (India, Abyssinia, disbelief, hair locks). Furthermore, in Sufi philosophy, mentioning the land of China is interpreted as a stage of attaining Divine Truth (Haqq) and a realm of spiritual journey. Shah Ismail Khatai, continuing the traditions of the Nasimi school, adapted the image of China to the demands of folk creativity and native-language poetry. The art of punning (jinas), built upon the polysemy (lexical homonymy) of the word "Chin," holds a special place in Khatai's poems. Here, "Chin" enhances artistic expression by being used in various semantic shades: as a geographical name, as "true/straight," and as a curl or fold of hair (chini-purchin). In describing the beloved's hair and countenance, Khatai selects the riches of Chin-u Machin and the beauty of Khotan as objects of artistic comparison. In conclusion, the theme of China in classical Azerbaijani poetry is not merely an exotic backdrop, but an essential poetic category where artistic thinking, aesthetic taste, and Sufi philosophy converge. In the creative works of Nasimi and Khatai, this motif vividly demonstrates the deep connections of Azerbaijani national poetry with Eastern poetic culture and the richness of its internal capabilities.

Keywords: Imadaddin Nasimi; Shah Ismail Khatai; China motifs; Classical poetry; Mystical symbolism.

Giriş

Tarixən dünya xalqlarının mədəniyyəti, ədəbiyyatı bir-birinə qarşılıqlı təsir nəticəsində inkişaf etmişdir. Hər bir xalqın mədəniyyəti onun yaşadığı, yayıldığı ərazi ilə yanaşı, qarşılıqlı əlaqələri ilə də sıx bağlıdır. Türk xalqları qədim tarixi və mədəniyyəti ilə dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Azərbaycan şairlərinin Çinə ithaf etdiyi, Çin mövzusunda yazdığı zəngin ədəbiyyat nümunələri Çin dilinə tərcümə edilir, Çin alimləri, yazıçıları, aktyorları vətənimizə gəlir və yaxın dostluq münasibəti qururlar. Bu dostluq münasibəti ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, yeni ədəbiyyat nümunələrinin yaranması üçün ilham yaradır. Bu gün Azərbaycanın Çin ilə bir çox sahələrdə qarşılıqlı əməkdaşlığı hər iki ölkənin maraqlarının təmin olunması və inkişafına xidmət edir. Azərbaycan və Çinlə qədim dövrdən başlamış mədəni, ticari, siyasi, ədəbi əlaqələr bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır və yüksələn xətlə inkişaf edir. Bu gün də Azərbaycan ədəbiyyatında Çin mövzusuna bir çox şairlər müraciət etməkdədir.

Qədim və orta əsr dövründə İmadəddin Nəsimi və Şah İsmayıl Xətayinin şeirlərində Çin mövzusu və Çin mənşəli obrazlara rast gəlirik. Nəsimi və Xətayi şeirlərində özünəməxsus şəkildə Çin mövzusuna müraciət etmiş, Çin mənşəli arxetip və obrazlarla zəngin poetik mətnlər yaratmışdılar. Məqalədə onların yaradıcılığındakı Çinlə bağlı hadisələr, təsvirlər o dövrdə Azərbaycan-Çin əlaqələrinin mövcud mənzərəsini təsvir və təhlil etməyə şərait yaradır. Nizami Gəncəvidən başlayan ənənə bu gün də bir çox şairlərin yaradıcılığında xüsusi yer tutur.

Azərbaycanın klassik şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında Çin mövzusuna müraciət etməsi, Çinə çox maraq göstərməsi Azərbaycan-Çin mədəni əlaqələri kontekstindən diqqəti cəlb edir. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl”, “Xosrov və Şirin”, “İskəndərnamə”

poemalarında rast gəlinən məqamlar ensiklopedik biliyə malik olan şairin bədii mədəniyyət mərkəzi Çin haqqında zəngin biliyə malik olduğunu sübut edir. Onun əsərlərində Çin incəsənətindən və mədəniyyətindən çox bəhs edilir. Nizami Gəncəvi bədii təxəyyülünün qüdrətindən yararlanaraq bəzən real tarixi həqiqətlərdən, bəzən də anoxronizm yolu ilə Çin mövzusuna toxunmuşdur. Nizami Gəncəvi yaradıcılığındakı Çinlə bağlı təsvirlər, hadisələr həmin dövrdə Azərbaycan-Çin əlaqələrinin dolğun mənzərəsini təsvir etməyə imkan verir. Nizamidən başlayan bu ənənə dahi klassik şairimiz İmadəddin Nəsimi və Şah İsmayıl Xətayi yaradıcılığında da davam etmişdir.

Əlaqələrin bu müstəvidə inkişafı zəngin inkişaf tarixinə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatında Çinlə bağlı motivlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Çin gözəli, Çin müşkünün ətri, Çinin ağ rəngin rəmzi kimi çıxış etməsi və s. bu kimi ifadələr Azərbaycan sənətkarlarının əsərlərində tez-tez rast gəlinmişdir. Tədqiqatçı Hamlet İsaxanlının sözlərinə görə, "*Qədimdə Şərqdə Çin sözü ilə yanaşı Xatay (bir az fərqli deyilişdə "Kitay") sözü də işlədilmiş, çox zaman bu iki deyiliş arasında fərq qoyulmamışdır. "Çin imperatorlarının İslam ölkələrindəki ləqəbi Fəğfur idi (baqfur-tanrı oğlu). Bu söz həmçinin farsca farfor, yəni çini qab deməkdir. Poeziyada "Fəğfurun bilərziyi" tərifləndi. Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında Çin hökmdarını Çin xaqanı da adlandırır, çinlilərlə Çin türklərini qarışdırır və ya eyniləşdirirdilər"* [İsaxanlı, 2013: 55].

Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi də Çin mövzusuna müraciət etmişdir. Şeirlərində Çin gözəli, Çin müşkü, Çinü-Maçin, moğolçin kimi ifadələr tez-tez işlənmişdir. Professor Tahirə Məmməd yazır: *"Orta əsrlər ədəbiyyatında tatar sözü daha çox Çin, Türküstan coğrafiyasında yaşayan türk mənasını ifadə edir. Nəsimi türk, tatar, moğolçin sözlərini bir-birinin sinonimi kimi işlədir"* [Məmməd, 2016: 382]. Onun yaradıcılığı təkcə Azərbaycanda deyil, eyni zamanda Asiyada böyük nüfuz və şöhrət qazanmışdır. Nəsimi qəzəlləri dərin ictimai-fəlsəfi məna ifadə edərək, şairin ərəb və fars dillərini mükəmməl bilməsi sayəsində Yaxın Şərq ədəbiyyatını və ictimai-fəlsəfi düşüncəsini mənimsəməsi ilə bağlıdır. Şair insana, onun qüdrətinə, gözəlliyinə məhəbbət, zülmə və ədalətsizliyə etiraz edən bir sənətkardır.

Ey, Çin nigarü nəqşinə heyranü məst olan,
Gəl şol nigarı gör ki, nə nəqşü nigar edər [Nəsimi, c.1, 2013: 265].

Nəsimi *"Gülgun rüxün gülü, səməni şərmisar edər"* qəzəlində "Çin nigarü" deyərkən Çin gözəlinə müraciət edir. Çin gözəlinin surətinə məst və heyran olan, o gözəli gör ki nə oyunlar oynayır kimi izah etmək olar.

Salıbdır daneyi-xalın könüllər quşuna çinə,
Xəbər düşdü bu mənidən Xətavü Rum ilə Çinə [Nəsimi, c.1, 2013: 49].

Qəzəldə şair çin sözünü məcaz kimi işlədərək ilk sətirdə xalının dənəsi könüllər quşuna quş salıbdır deyir. İkinci sətirdə isə buna görə də Xəta, Rum və Çinə xəbər düşür.

"Ey nafeyi-Çin saçın siyahı" qəzəlində aşiq sevgilisinin saçının qaralığını Çin müşkünə bənzədir. Burada Çin müşkü saç qıvrımı mənasında işlənmişdir. Sevgilisinin gözəlliyinin günəşi və ayı dəli etdiyini deyir.

Ey nafeyi-Çin saçın siyahı,
Hüsnün dəlü qıldı mehrü mahı [Nəsimi, c.1, 2013: 77].

Başqa bir qəzəldə şair gözəlin saçlarının uzunluğunu yola bənzədərək Xəta ölkəsinə qədər uzandığınıbildirir, səba yeli isə utanıb onu Çin ətrinə, müşkünə bənzədir.

Səba saçından utandı ki, nafeyi-Çindir,
Məgər ki, silsiləsindən səba Xətayə düşər [Nəsimi, c.1, 2013: 271].

Nəsimi şeirlərində rənglərin təzadından istifadə etmiş, ağ və qara rəngin təzadını isə qabarıq şəkildə işlətmişdir. *"Nəsimi ağın qarşılığı kimi "iman", "kafur", "rüx", Çin, Maçin, Xəta, Rum, qara rəngin məna qarşılığı kimi "küfr", "müşk", "zülf", həbəş, Hindistan, hindu, zənci və s. kimi sözlər işlətmişdir. Bu halda ölkə adları əhalisinin dərisinin rənginə uyğun olaraq, həmin rəngin məna daşıyıcısına çevrilib metaforikləşir"* [Şıxıyeva, 2019: 256].

Çinü-Maçinü həbəş rüxsareyi-Rum üstünə,
Basmış rəngin saçun xeylü cilali məndədir [Şıxıyeva, 2019: 257].

Şair gözəlin qaşlarını nizamına, səliqəsinə və sıxlığına görə qoşuna bənzədir. Burada qaşların istiqaməti o qədər düzdür ki, hətta Çini məğlub edib ala bilər. Çin ordusu çox güclü və qüdrətli olduğu üçün Çini yalnız cəsarətli və nizamlı ordu məğlub edə bilər.

Bənzəmiş mahi-hilalə qaşların,
Başladı məkr ilə alə qaşların,
Aşiqə oldi həvalə qaşların,
Qəsd edər ki, Çini alə qaşların [Nəsimi, c.2, 2013: 289].

Nəsimi şeirlərində tarixi şəxsiyyət Əmir Teymurun fəthləri və uğurları ilə bağlı misralar da az deyildir. Şair Çinin (Çinü-Maçin) fəthindən dönə-dönə söz açır. O, Çinin fəthi ilə bağlı motivləri "moğolçin" kimi ifadə edir.

Ol pəripeykər ki, taci-səltənət başındadır,
Çinü Maçini müsəxxər eyləmək başındadır [Nəsimi, c.1, 2013: 177].

Zülfünüz çəkdi çəri gəldi Xəta, Çin üstünə,
Xalınız qopdu Həbəşdən Rum elini çapdı [Nəsimi, c.1, 2013: 96].

Molla Pənah Vaqif də məkan adları kimi Çin və Maçin adını çəkmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli "Azərbaycan-Çin ədəbi və elmi əlaqələri" məqaləsində Çini-Maçin adını izah edərkən yazır: *"Çini-Maçin coğrafiyası Çin ölkəsinin yuxarı Şimal hissəsinin Maçin deyilən adıdır. Qədim mənbələrdə Taşkat adlandırılmışdır. Məlumata görə, bura təbii gözəllikləri olan münbit bir diyardır. Vaqif XVII əsrdə Çini və Maçini iki ölkə kimi tədqim etmişdir. Bu, əslində eyni ölkənin iki bölgəsi kimi başa düşülməlidir"* [Həbibbəyli, 2021: 10].

Canımı ənbərin saçın seyd edəli kəməndinə,
Rumü Xətayi dutmuşam, Çinü Tatar içindəyəm [Nəsimi, 1991: 153].

Beytdə Çinü Tatar sözünün açıqlamasını professor Tahirə Məmməd belə açır: *"Şair tatarın adını məkan, ölkə kimi çəkir. Əslində bu adı çəkilən ölkə özü də moğolçin diyarıdır. Nəsiminin Çinü-tatar diyarını haqqa qovuşma məkanı, fəna mərhələsini işarələməsi aydınlaşır. Bu yaxınlaşma şair üçün Çinü-tatarın müqəddəs bir məkan kimi qəbul edilməsini göstərir"* [Məmməd, 2016: 382].

Şah İsmayıl Xətayi XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırmış, özü bu dildə yazıb-yaratmışdır. Xətayi xalq tərəfindən güclü sərkərdə, ölməz əsərlər müəllifi olan şair kimi qiymətləndirilmiş,ona yüksək məhəbbət, diqqət və ehtiram bəslənmişdir. Şairin əsərlərində açıq-aydın məlum olur ki, Nəsiminin yaradıcılığını dərindən oxumuş, mənimsəmiş və onun ədəbi irsindən çox şey öyrənmiş, ondan təsirlənmişdir. Bunu Xətayinin şeirlərində aydın görmək mümkündür. Şah İsmayıl Xətayi yaradıcılığında Çin mövzusuna müraciət etmiş, şeirlərində Çin kəlməsini tez-tez işlətmişdir.

Şahə, ol zülfi-müşkinin nə ziba çini-pürçindir.
Ki, hər bir tari ol zülfin bəhayi-Çinü-Maçindir.

Xətindir ayəti-rəhman ki, həqdən münzəl olmuşdur,
Ana derlər kim, ol sünbül səvadi-nafeyi-Çindir [Xətayi, 2005: 57].

Qəzəldə çin sözü bir neçə mənada işlənmişdir. İlk misrada çini-pürçin sevgilinin zülfünü, yəni qıvrım saçlarını, ikinci misrada isə Çin ölkəsini nəzərdə tutmuşdur.

Çin düşübdür çin saçın ol yüz tümən çin üstünə,
Ənbərin çin-çin düzəltmiş müşki-pürçin üstünə [Xətayi, 2005: 184].

Professor Alimcan İnayət Çin və Maçin adlarını izah edərkən yazır: *" Çin və Maçin adları müxtəlif tarixi dövrlərdə fərqli bölgələrə istinad etmək üçün istifadə edilmişdir. "Çin" əslində türklərin yaşadığı Tian-shui adı ilə tanınan bölgəsidir. Türklərin qurduğu dövlət "Çin" adlanırdı. Bəzi rəvayətlərdə "Çin" və "Maçin" şəxs adları kimi qeyd edilir. Məsələn, uyğurların "Çin" və "Maçin" adlı əfsanəsində deyilir: Yafəs çox ağıllı, ayıq və ehtiyatlı biri olur. Atası bir şəhər qurur və oğlunun adına buranı "Çin" adlandırır. Çinin xanımı üzü nurlu bir oğul dünyaya gətirir və Maçin adını verirlər"* [İnayet, 2007: 1182-1183]. Xətayi isə qəzəllərində "Çin" və "Maçin" sözlərini Çinü-Maçin şəklində işlətmişdir. Bu misralarda çin sözünün mənası düz mənasında ifadə etmişdir. Eyni qəzəldə dəfələrlə Çin kəlməsini fərqli anlamlarla işlətmiş və dərin məna aşılamışdır.

Gər dilərsən Leyli tək yüzün görən Məcnun ola,
Ay tək qaldır niqabın gün təki Çin üstünə.

Bir pəri peykərni gördüm, can fəda qıldım ona,
Eylə nazikdir ki, qılmış Çinü Maçin üstünə.

Bu Xətayi könlüni yağmayə verdi çin üçün,
Çin çərisi basdı Rumi, gəldi Maçin üstünə [Xətayi, 2005: 184].

Qəzəldə günəş kimi örtüyü qaldır Çin üzərinə deyərək, Çində gözəl simalı pəri görmüş, Xətayi könlünü düşmənə verdiyi üçün Çin ordusu Rumiyə hücum etmişdir.

Ta kim ol ahu gözün mülki-Xötəndən bac alur,
Şol humayun zülfiniz fəğfuri-Çindən tac alur [Xətayi, 2005: 76].

Professor Tahirə Məmməd yazır ki: *"Xətayi moğolçin diyarı mənasında daha çox Xötəndən istifadə edir. Xötənin Uyğurların yaşadığı məskən olduğunu nəzərə alaraq onun da tatar sözünü türk mənasında işlətdiyi qənaətinə gələ bilərik"* [Məmməd, 2016: 384].

Xətayi gözəllik məftunu lirik şairdir. Onun qəzəllərində nəsildən-nəslə keçmiş, klassik şairlər tərəfindən işlənmiş bədii təşbehlər və təsvirlər işlənmişdir. Xətayinin yaradıcılığı ədəbi dilimizin və şeirimizin zənginləşməsində xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Nəticə

Azərbaycan və Çin xalqları arasında əsrlər boyu formalaşan mədəni, ticari və ədəbi əlaqələr milli ədəbiyyatımızın bədii-fəlsəfi baxımdan zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdır. Nizami Gəncəvinin ensiklopedik irsində geniş yer alan Çin mövzusu İmadəddin Nəsimi və Şah İsmayıl Xətayi kimi dahi klassiklərimizin poeziyasında davam etdirilərək özünəməxsus poetik obrazlar və arxetiplər sisteminə çevrilmişdir. Məqalədə aparılan təhlillər göstərir ki, orta əsrlər poeziyasında Çin, Maçin, Xatay, Xötən kimi toponimlər və Fəğfur kimi unikal anlayışlar sadəcə coğrafi məkanları ifadə etməmiş, eyni zamanda mütləq gözəllik, estetik kamillik, rəng təzadları və irfani-fəlsəfi məqamların rəmzi kimi çıxış etmişdir. Nəsimi yaradıcılığında sufizmin dərin qatları və zəngin metaforalarla işlənən Çin motivləri Xətayi poeziyasında ana dilimizin leksik-semantik imkanları və cinas sənətinin incəlikləri ilə daha da cilalanmışdır. Tarixən ədəbi dialoq və qarşılıqlı ilham mənbəyi olan bu qədim tellər günümüzdə də öz aktuallığını saxlayır; müasir dövrdə Azərbaycan-Çin arasında yüksələn xətlə inkişaf edən strateji, elmi və mədəni əməkdaşlıq iki ölkənin ədəbi əlaqələrinə yeni nəfəs verir və geniş perspektivlər açır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

HƏBİBBƏYLİ, İ. (2021). Azərbaycan-Çin ədəbi və elmi əlaqələri. *Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq*, (1), s. 6–14.

İSAYEV, H. [İSAXANLI, H.]. (2013). *Böyük çaylar qərbdən şərqə doğru axır: Çin azərbaycanlıların gözü ilə*. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, s. 51–65.

İNAYET, A. (2007). Divanü lûğat-it-türk'te geçen "Çin" ve "Maçin" adı üzerine. *Turkish Studies*, 2(4), s. 1174–1184.

MƏMMƏD, T. (2016). Azərbaycan ədəbiyyatında tatar obrazı. *AMEA Ədəbiyyat məcmuəsi*, (2), s. 380–387.

NƏSİMİ, İ. (1991). *Mən bu cahana sığmazam... (Seçilmiş əsərləri)*. Bakı: Gənclik.

NƏSİMİ, İ. (2013a). *Seçilmiş əsərləri* (Cilt 1). Bakı: Şərq-Qərb.

NƏSİMİ, İ. (2013b). *Seçilmiş əsərləri* (Cilt 2). Bakı: Şərq-Qərb.

ŞAHRUYAR, İ. [XƏTAYİ, Ş. İ.]. (2005). *Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.

ŞIXIYEVA, S. (2019). Nəsiminin lirikası: İrfani mündəricə və poetik zinətlər. *Nəsimi – 650* içində (s. 320). Bakı: Elm və təhsil.

TÜRK DÜNYASI ƏDƏBİYYATINDA QƏRB OBRAZI: AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ TRANSFORMASİYA

Nigar FƏRZƏLİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialı
ORCID: 0009-0002-5644-7031
nigar.ferzeliyeva@inbox.ru

ÖZƏT

Şərq və Qərb mədəniyyət çevrələrinin, o cümlədən də ədəbiyyatların biri-biri ilə qarşılıqlı faydagötürmə münasibətləri hər iki mənada öz müsbət təsirini göstərmiş və bir çox sənət əsərlərinin yaranmasında təkanverici amil olmuşdur. Bu baxımdan, əlbəttə, tarixi rakursdan yanaşıldıqda Şərqin Qərbə daha çox mənəvi-mədəni təsir göstərdiyi inkarolunmaz bir gerçəklik kimi ortaya çıxır. Şərq dəyərlərinə, xüsusən də Şərq mədəniyyətinin ədəbi-estetik sahədə əldə etdiyi nailiyyətlərə böyük maraq və həssaslıqla yanaşan Qərb mədəniyyəti sözü gedən tarixi-mənəvi enerjidən əsrlər boyu fayda götürmüş və ən müxtəlif istiqamətlərdə onun uğurlarından yaradıcı şəkildə bəhrələnmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bütün dönəmlərdə Qərb klassikləri Şərq mədəniyyətini və bu mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsi olan şərq ədəbiyyatını yüksək dəyərləndirmiş, ona öz heyranlıqlarını gizlətməmişlər. Qərb mədəniyyətinə Şərqin, o cümlədən də şərq ədəbiyyatı klassiklərinin təsiri problemi həm Qərb, həm də Şərq filologiyası tərəfindən uzun zamandan bəri daim diqqət mərkəzində saxlanılmış və bu istiqamətdə ardıcıl, sistemli tədqiqatlar aparılmışdır. Şərq mədəniyyəti və onun tərkib hissəsi kimi şərq ədəbiyyatı da Qərbə, Qərb mədəniyyətinə, o cümlədən də qərb insanını səciyyələndirən mənəvi- estetik dəyərlərə müəyyən səviyyədə diqqət yetirmişdir. Doğrudur, ədəbi- tarixi mənzərədən də göründüyü kimi bu həssaslıq Qərbin Şərqə marağı qədər güclü və geniş miqyaslı deyildir, bununla belə, şərq xalqlarına məxsus folklor örnəklərində, klassik ədəbiyyat nümunələrində Qərb mövzusunun, qərbli obrazının maraqlı inikası formalarına rast gəlmək mümkündür. Şərq nağıllarındakı "Firəngistan məmləkəti", "firəng padşahı", "firəng şahzadəsi", "firəng qızı", "Rum padşahı", "rum qızı", "rumlu tacir" və s. bu sıradan olan obraz və təsəvvürlər Qərb mövzusuna və qərbli obrazına şərq folklorunun həssaslığını əks etdirən bariz nümunə sayıla bilər.

Açar sözlər: Qərb-Şərq mədəniyyəti; Bədii paralellər; Ədəbi düşüncə; Modernləşmə; Cəlil Məmmədquluzadə.

ABSTRACT

The mutual benefit relationships between Eastern and Western cultural spheres, including their literatures, have exerted a positive influence in both directions and served as a driving force behind the creation of numerous artistic works. From a historical perspective, it emerges as an undeniable reality that the East has exerted a greater spiritual and cultural influence on the West. Western culture, which approached Eastern values particularly the literary and aesthetic achievements of Eastern culture with great interest and sensitivity, benefited from this historical-spiritual energy for centuries and creatively drew upon its successes across various directions. It is no coincidence that throughout all eras, Western classics highly valued Eastern culture and its vital component, Eastern literature, without concealing their admiration. The issue of the influence of the East, including Eastern literary classics, on Western culture has long been kept at the center of attention by both Western and Eastern philology, leading to consistent and systematic research in this direction. Eastern

culture and Eastern literature as its integral part have also paid a certain level of attention to the West, Western culture, and the spiritual-aesthetic values characterizing Western society. Indeed, as evident from the literary-historical landscape, this sensitivity was not as strong or large-scale as the West's interest in the East; nevertheless, interesting forms of reflection of the Western theme and the image of the Westerner can be found in folklore examples and classical literature of Eastern peoples. Concepts and images in Eastern folktales such as the "Kingdom of Firangistan" (Western countries), "King of Firang", "Prince of Firang", "Girl of Firang", "King of Rum", "Girl of Rum", "Merchant of Rum", and others can be considered striking examples reflecting the sensitivity of Eastern folklore toward the Western theme and the image of the Westerner.

Keywords: West-East culture; Literary parallels; Literary thought; Modernization; Jalil Mammadguluzadeh.

Giriş

Türk dünyasının ədəbi-mədəni inkişafında Qərb obrazı, Qərbə münasibət və Qərb dəyərlərinin qəbulu mühüm yer tutur. Xüsusilə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Şərq-Qərb münasibətləri türk xalqlarının modernləşmə prosesinin ana xəttinə çevrildi. Həm ideoloji-intellektual müstəvidə, həm də bədii ədəbiyyatda Qərb bir tərəfdən yenilik, elm, institutlaşma və rasional düşüncə demək idisə, digər tərəfdən milli-mənəvi dəyərlərin qorunması ilə bağlı suallar doğururdu. Bu özetdə Qərb obrazının Türk dünyası ədəbiyyatındakı ümumi tarixi xətti, ardınca isə Azərbaycan ədəbi düşüncəsində keçirdiyi transformasiya əsas üç mərhələ üzrə təhlil edilir: maarifçilik dövrü, milli oyanış dövrü və müasir dövr.

Türk dünyasında Qərbin mənzərəsini formalaşdıran əsas fikir adamları – Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Gökalp və Əhməd bəy Ağaoğlu – Qərbi yalnız bir coğrafiya kimi deyil, modern institutlar sistemi kimi təsəvvür edirdilər. Gökalp isə Qərb sivilizasiyasını "mədəniyyət" və "hars" (millilik) qarşıdurması fonunda təhlil edərək, Qərbin yalnız elmi-texniki tərəfinin götürülməsini, milli ruhun isə qorunmasını əsaslandırırdı. Ağaoğlunun *"Üç mədəniyyət"* əsərində isə Qərb, Şərq və Türk dünyası arasında mədəni qarşıdurma və paralellər geniş təhlil edilir.

XX əsrin əvvəllərində Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Qərb obrazı daha satirik şəkildə təqdim olunur. *"Ölülər"* əsərində köhnə fikirli adamların Avropa elmini və mədəniyyətini anlamaması, xüsusilə yeniliyə düşmən münasibət, Qərbin transformativ gücünün qarşısında durğun Şərq düşüncəsinin acizliyini göstərir. *"Anamın kitabı"*nda Qərb obrazı milli kimliklə birlikdə düşünülən bir modernləşmə modelidir. Mirzə Cəlil üçün Qərb – savad, sistemli düşüncə və həyat tərzi dəyişimi deməkdir.

Milli ədəbiyyatımızda Qərbli obraz və yaxud Qərb modeli Şərqlə qarşılıqlı formada, həmçinin, maarifçiliklə bağlı yaranmışdır. Mirzə Fətəli Axunzadənin bədii irsində Qərib modeli Şərqə bir alternativ forma kimi götürülür. *"XX əsrin əvvəllərində Cəlil Məmmədquluzadə və Məhəmməd Hadi kimi sənətkarların əsərlərində Qərb həm tərəqqi modeli, həm də milli-mənəvi deqradasiya təhlükəsi kimi ikili semantik yük daşıyır. Sovet mərhələsində Qərb obrazı ideoloji prizma ilə yenidən kodlaşdırılmış, müstəqillik dövründə isə qloballaşma və identiklik kontekstində yeni məzmun qazanmışdır"* [Sultanlı, 2021: 6].

Ədəbi-estetik, xarakterik düşüncəyə əsasən Azərbaycann ədəbiyyatı Şərq fikrinin məhsludur. Buna görə də milli ədəbiyyatımızın bir çox yazıçıları və şairləri ədəbi qələmində şərq metod və üslublarında istifadə etməyə başladılar. Söz ustalarından sonra Şərq ədəbi janrlarında Nizami Gəncəvi, Qazı.Bürhanəddin, İmaddədin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, XIX əsrdən başlayaraq Qərb ədəbi janrları Abbasqulu Ağa Bakıxanovun, Mirzə Şəfi Vazeh, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov və

onlarla başqa yazıçı və şairlər yeni məktəblər, yollar yaratmağa nail oldular. Bu yeni tendensiyalar ölkəmizin gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirdi.

Ədəbiyyat sahəsində maarifçiliyin əsas nümayəndələri Abbasquluağa Bakıxanov, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Qasım bəy Zakir və Mirzə Səfi Vazeh, ikinci dövrdə isə Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani və Nəcəfbəy Vəzirov olmuşlar. Ədəbiyyatşünaslığımızın tarixi təcrübəsində "Axundov və Qərb" mövzusu ilə bağlı müəyyən elmi fikir və mülahizələr mövcuddur. F.B.Köçərli yazırdı: *"Mirzə Fətəli Axundov demək olar ki, müsəlmanların əvvəlinci refarmatoru olubdur. Müsəlman məişətinin köhnə və çürümüş əsaslarını pozan və islam tərəqqisinə mane olan üsulu qəvaidin təğyirü təbdili yolunda ən əvvəl Zərfi-hümmət edən bu zati-ali olubdur"* [Sultanlı, 2021: 9].

Ümumi mənzərəyə diqqət salsaq, türk dünyasında Qərb obrazı, Qərbə münasibət, Qərbin mənəvi dəyərləri xüsusi yer tutur. Ümumilikdə, Şərq-Qərb münasibətləri türk millətlərinin ana xəttinə çevrilmişdir. Həm ideoloji-intellektual müstəvidə, həm də bədii ədəbiyyatda Qərb bir tərəfdən yenilik, elm, institutlaşma və rasional düşüncə demək idisə, digər tərəfdən milli-mənəvi dəyərlərin qorunması ilə bağlı suallar doğururdu. Bu Qərb obrazının Türk dünyası ədəbiyyatındakı ümumi tarixi xətti, ardınca isə Azərbaycan ədəbi düşüncəsində keçirdiyi transformasiya əsas üç mərhələ üzrə təhlil edilə bilər: maarifçilik dövrü, milli oyanış dövrü və müasir dövr.

Milli ədəbiyyatımızda Qərb təfəkkürünün, Qərb mövzusunun stabilləşməsi və yeni bir yöndə fərqli formalar kəsb etməsi realizm cərəyanın, dramın və ədəbi tənqidin yaradıcısı Mirzə Fətəli Axunzadənin qələmindən süzülüb gələn əsərləri ilə sıx bağlıdır. Ümumi pəncərədən onun yaradıcılığına zəzər salsaq, ""qərbçilik" onun bədii təfəkkürünün, fəlsəfi fikrinin, elminin əsası rüşeymidir. Təsadüfi deyil ki, milli ədəbiyyatımızı ilk dəfə qərbli obrazını da (1837-ci ildə çap etdirdiyi "A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması"nda, həmçinin, 1850-ci ildə yazdığı *"Hekayəti Müsyo-Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli Şah caduküni-məşhur"* yaratmışdır.

Zənnimizcə, işlədilən bir fikir çox maraqlıdır: Axundovun fəlsəfi yaradıcılığı onun dramaturji, nəsr və elmi-tənqidi əsərlərinə nisbətən daha çox Avropa ilə sıx bağlıdır. Axundov öz fəlsəfi mühakimələrində tez-tez Avropa filosoflarına və ya ümumiyyətlə "Avropa" sözünə müraciət edir. "Avropa" "Yevropa", "Parlaman" sözlərindən başqa "kultura", "sivilizasiyon", "kritika", "teatr", "drama" sırasından olan bir çox başqa Qərb mənşəli ifadə və anlayışları da məhz Mirzə Fətəli Axundov təfəkkürünün və cəsarətli qələm mübarizəsinin nəticəsində elmi-mədəni fikir dövriyyəsində yer almışdır.

XX əsrə fərqli, eyni zamanda yeni tərəqqi ilə Azərbaycan ədəbiyyatı öz varlığını hiss etdirdi. Bir çox yazıçı və söz ustalarımız- Ə.Hüseynzadənin əsərləri, Ə.Ağaoğlu, C.Məmmədquluzadə, Y.V.Çəmənzəminli, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Rəsulzadə, H. Cavid, C.Cabbarlı öz qələm nümunələri ilə Azərbaycan ədəbiyyatının əsl üzünü əks etdirirlər.

Ziya Gökalp türk millətçiliyinin nəzəri əsaslarını qoyan və modernləşmə prosesində Qərb təsirini mədəni və sosial institutlar çərçivəsində qiymətləndirən ideoloqdur. Gökalp üçün Qərb ideoloji və ins ti tusional model kimi çıxış edir. O, *"Avropa institutlarını milli modernləşmə üçün asimilyasiya deyil, adaptasiya modeli kimi təqdim edirdi"* [Gökalp, 1976: 103].

Gökalp Qərbi idealizə etsə də, onun yanaşması Ə. Hüseynzadədən fərqlidir: Gökalp milli identiklik və milli mədəni dəyərləri qorumağı vacib sayır və Qərb institutlarını milli kontekstə uyğunlaşdırmağın tərəfdarı olmuşdur. Onun nəzəriyyəsində Qərb obrazı həm modern institutların nümayəndəsi, həm də mədəni inteqrasiya vasitəsi kimi çıxış edir. Beləliklə, Gökalpın əsərləri göstərir ki, Qərb təsiri yalnız texnologiya və hüquqla məhdudlaşmır, həm də milli-mədəni transformasiya üçün əsas mexanizmdir.

Mədəni və ədəbi inkişaf üçün, xalqı "yenidən tərbiyələndirmək" üçün Əhmədbəy Ağaoğlu belə təklif verirdi: *"Bu yenidən tərbiyənin əsasını daxil edilməli olan ümumbəşəri*

ideya və hissləri almaq üçün biz hara müraciət etməliyik? Aydındır ki, Qərbə" [Məmmədov, 2015: 55].

Əhməd Ağaoğlu Qərb ölkələri təcrübəsindən bəhrələnməyi vacib sayırdı. Ona görə ədəbi-bədii əlaqələrin tarixi təcrübəsini, eyni zamanda milli ədəbiyyatımızın zənginləməsi üçün əsas amil olduğunu qeyd edirdi.

Ə.Ağaoğlunun "Üç mədəniyyət" əsərində isə Qərb, Şərq və Türk dünyası arasında mədəni qarşıdurma və paralellər geniş şərh edirdi. Ağaoğlu hesab edirdi ki, milli cəmiyyət yalnız Qərb institutlarını adaptasiya etməklə modernləşə bilər, lakin milli dəyərləri qoruyaraq bunu etməlidir. Bu baxımdan onun yanaşması Ə.Hüseynzadənin "selektiv adaptasiya" modelindən daha sistemli, Gökalpın isə daha institusional xarakterli idi. Ağaoğlu üçün Qərb modeli həm siyasi, həm mədəni, həm də sosial transformasiya mexanizmi rolunu oynayır.

XX əsrin əvvəllərində Qərb obrazlarını satirik şəkildə təqdim edən Cəlil Məmmədquluzadə *"Ölülər"* əsərində, Qərbin transformativ gücü qarşısında Şərqin düşüncəsinin, ideyasının acizliyi, *"Anamın kitabı"*nda isə Qərb obrazı modernləşmə modelidir. Onun üçün Qərb – bədii ifadə, düşüncə, savadlılıq, eyni zamanda fərqli həyat tərzi dəyişimi kimi düşünülürdü.

C.Məmmədquluzadənin *"Dəli yığıncağı"* əsərində qərbli obrazı olan doktor Lalbyuz hadisələrin gedişatında bir neçə dəfə görünsə də, demək olar ki, heç danışmır, yalnız ayrı-ayrı sözlər deməklə kifayətlənir. *"Dali, dali (yəni "dəli"), "Bu, bu… (bilmir nə danışsın)" və yaxud "Akademik, akademik". Hakim Həzrət Əşrəfin müavini Hacı Nayib doktor Lalbyuzu belə təqdim edir: "Həmin bu cənab (doktora işarə edir) ki, ismi-şərifləri doktor Lalbyuzdur… Doktor Lalbyuz ki, təzəlikdə Əmristandan bizim vilayətə təşrif gətiriblər ki, ruh azarının burada camaat içində nə şəkidə hüzura gəlməyini, tədqiq və təhqiq edib, cünunluq mərəzinin xasiyyətini, tarixini, indiki Əmristan darül-elmlərində təhsil etdikləri elmi-psixikə tətbiq buyursunlar…"* [Məmmədquluzadə, 2004: 106-107].

Doktor Lalbyuz statik deyil, çox dinamikdir və sujet xəttinin inkişafında mühüm rol oynayır. Onun qırıq-qırıq dediyi sözlər də hətta danışa bilməyəndə susması da mənalıdır: tragikomediyanın ideya-məzmununun açılmasına xidmət edir, burada Mirzə Cəlil Qərb elminin faydasızlığını göstərir.

"C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında Qərb obrazı ambivalent xarakter daşıyır: həm idealizasiya, həm də tənqid funksiyası mövcuddur. Bu, Azərbaycan realizminin xüsusiyyətidir: müəllif sosial problemləri açıq şəkildə göstərir, lakin bədii diskursda tərəqqi nümunələrini də göstərirdi" [Məmmədov, 2015: 33].

Nəticə

Türk dünyasının, xüsusən də Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi düşüncəsinin modernləşmə təcrübəsində Qərb obrazı və Qərb dəyərlərinin qəbulu məsələsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edən fundamental mövzulardandır. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Şərq-Qərb münasibətləri türk xalqlarının intellektual inkişafının və ideoloji arayışlarının ana xəttini təşkil etmişdir. Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Gökalp və Əhməd bəy Ağaoğlu kimi fikir xadimlərinin irsində Qərb təkcə coğrafi məkan kimi deyil, rasional düşüncə, elm və modern institutlar sistemi kimi dəyərləndirilmişdir. Bu çərçivədə Qərb təcrübəsindən bəhrələnmək asimilyasiya deyil, adaptasiya modeli kimi irəli sürülmüş, elmi-texniki nailiyyətlərin mənimsənilməsi ilə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması arasında fəlsəfi bir balansın yaradılması əsaslandırılmışdır.

Azərbaycan bədii təfəkküründə Qərb mövzusunun və qərbli obrazının sistemli şəkildə formalaşması realizmin və milli dramaturgiyanın banisi Mirzə Fətəli Axundzadənin adı ilə sıx bağlıdır. Axundzadə yaradıcılığı bədii və fəlsəfi müstəvidə Avropa maarifçiliyinin, yeni

janrların və elmi-mədəni terminologiyanın milli fikrə inteqrasiyası baxımından dönüş nöqtəsi olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında isə Qərb obrazı ambivalent xarakter qazanaraq həm tərəqqi və savadlılıq modeli, həm də cəmiyyətin sosial-mənəvi problemləri fonunda satirik tənqid obyekti kimi çıxış etmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan ədəbi düşüncəsində Qərb obrazı maarifçilik dövründən başlayaraq milli oyanış və müasir mərhələlərdə dinamik bir transformasiya yolu keçmişdir. Ədəbiyyatımızda Şərq-Qərb paralelləri və Qərb modelinə münasibət təkcə xarici təsirin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmamış, milli identikliyin dərki, cəmiyyətin yenilənməsi və gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün mühüm estetik-fəlsəfi mexanizm rolunu oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

AXUNDOV, M. F. (2005). *Əsərləri* (3 cilddə). Bakı: Şərq-Qərb.

GÖKALP, Z. (1976). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

HÜSEYNOV, F. (2012). *Azərbaycan ədəbiyyatında Şərq və Qərb problemi*. Bakı: Nurlan.

MƏMMƏDQULUZADƏ, C. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Lider nəşriyyat.

MƏMMƏDOV, A. (2015). *Milli kimlik və ədəbi diskurs*. Bakı: Elm və təhsil.

QASPIRALI, İ. (1993). *Seçilmiş məqalələr*. Bakı. (Orijinal iş 1905-ci ildə nəşr olunub).

SULTANLI, V. (2021). *Firidun bəy Köçərli və Azərbaycan ədəbi tənqidinin aktual məsələləri*. Bakı.

TÜRK DEYİMLERİNDE EŞDEĞERLİK (ÖZBEK, AZERBAYCAN VE TÜRK DİLLERİ ÖRNEĞİNDE)

Nigora Ummatkulovna HALBEKOVA
Özbekistan İlimler Akademisi
Ali Şir Nevayi Dil, Edebiyat ve Folklör
Enstitüsü araştırmacısı

xalbekovanigora@gmail.com

ÖZƏT

Deyimlər dilin ən mühüm tərkib hissələrindəndir. Dildə ən tez-tez işlənən söz birləşmələrindən olan deyimlər mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə vacib rol oynayır. Müasir türk dövlətləri və xalqları arasındakı mədəni əlaqələrin bir rəmzi olmaqla yanaşı, ehtiyac duyulan sahələrdən biri də deyimlərdir. Mənimsənilməsi və tədqiqi baxımından hər zaman dilçiliyin diqqətini çəkən deyimlərlə bağlı bir çox araşdırma aparılmış, xüsusilə dilçilər deyimləri məna və sintaksis baxımından tərif etməyə və izah etməyə çalışmışlar. Türk dillərinin frazeologiyası üzrə son iyirmi il ərzində bir neçə tədqiqat həyata keçirilməsinə baxmayaraq, Özbək türkçəsindəki deyimlərin qardaş və qohum dillərlə müqayisəli şəkildə araşdırılmadığı aydın olur. Özbək türkçəsindəki deyimlərin digər türk dilləri ilə müqayisə edilərək kitab və ya lüğət şəklində hələ də tərtib olunmaması tədqiqat mövzumuzun nə dərəcədə aktual və mühüm olduğunu göstərir. Türk dilləri deyimlərinin yalnız somatik deyimlər baxımından kifayət qədər uğurla araşdırıldığı məlumdur, lakin bu tədqiqatlar türk dilləri deyimlərinin məna xüsusiyyətləri haqqında çox qısa xülasələr verir. Tədqiqat məqaləmizdə əsasən özbək dilçisi Şövkət Rəhmətullayevin "Özbək dilinin frazeoloji lüğəti", türk dilçisi Ömər Asım Aksoyun "Türk deyimləri və atalar sözləri", həmçinin Azərbaycan dilçiləri Rafiq İsmayılov və Qulu Məhərrəmlinin "Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti" əsərlərində toplanmış deyimlərdən istifadə etdik. Ümumilikdə 100-dən çox həm özbək, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə türkçəsində yeməklər, geyim-kecim, bəzək əşyaları və coğrafi adlarla bağlı deyimlər müqayisə edilmiş, mənaları ilə yanaşı fərqli işlənmə məqamları da izah olunmuşdur. Tədqiqatımızda fərqli deyimlərdən daha çox ortaq deyimlərə rast gəlirik. Ortaq deyimləri də iki qrupa ayıraraq araşdırmaq doğru olacaqdır: forma və məna baxımından ekvivalentlik təşkil edən türk deyimləri; yalnız forma və ya məna baxımından ekvivalentlik təşkil edən türk deyimləri. Türk dillərinin deyimlər lüğətini yeni tipdə hazırlamaq məsələsi bu gün türkoloq-dilçilər qarşısında duran ən mühüm layihələrdən biridir. Bu lüğəti tərtib etmək çoxsaylı türk xalqlarının bir-birini daha yaxşı anlamasını təmin edə bilər.

Açar sözlər: Özbəkcə; Azərbaycan türkçəsi; Türkcə; Deyim; Ekvivalentlik.

ABSTRACT

Idioms are among the most essential parts of a language. As one of the most frequently used phraseological units, idioms play a vital role in intercultural communication. Representing a symbol of cultural relations among modern Turkic states and peoples, idioms also stand out as an area of significant need. Always drawing the attention of linguistics in terms of acquisition and research, numerous studies have been conducted on idioms; linguists, in particular, have attempted to define and explain idioms in terms of semantics and syntax. Although several studies on Turkic phraseology have been carried out over the last twenty years, it is evident that idioms in Uzbek Turkish have not been comparatively

analyzed with sibling and related languages. The fact that Uzbek Turkish idioms have not yet been compiled into a book or dictionary through comparison with other Turkic languages demonstrates the relevance and importance of our research topic. While Turkic idioms have been successfully examined primarily in terms of somatic idioms, these studies provide only brief summaries regarding the semantic characteristics of Turkic idioms. As the core source for our research paper, we utilized the idioms compiled in "Phrasal Dictionary of the Uzbek Language" by Uzbek linguist Shavkat Rakhmatullaev, "Turkish Idioms and Proverbs" by Turkish linguist Ömer Asım Aksoy, and "Phraseological Dictionary of the Azerbaijani Language" by Azerbaijani linguists Rafiq Ismayilov and Qulu Maharramli. A total of more than 100 idioms related to food, clothing, jewelry, and geographical names across Uzbek, Azerbaijani, and Turkey Turkish were compared and explained in terms of both their meanings and distinct usage contexts. In our study, we encounter common idioms more frequently than distinct ones. It is appropriate to categorize and examine these common idioms into two groups: Turkic idioms with formal and semantic equivalence, and Turkic idioms with only formal or semantic equivalence. Preparing a new type of Phraseological Dictionary of Turkic Languages is one of the most crucial projects facing Turcologists today. Compiling such a dictionary could foster a deeper mutual understanding among numerous Turkic peoples.

Keywords: Uzbek; Azerbaijani Turkish; Turkish; Idiom; Equivalence.

Giriş

Bir toplumun tarihi, kültürel hayatı, yıllar boyu geçirmiş olduğu değişiklikler evvela dilde yansımaktadır. Deyimler oluştuğu toplumun tarihi, kültürü ve medeniyeti, yaşam biçimi, coğrafyası hakkında bilgi vermektedirler. Böyle söz öbekleri bir dilin söz varlığının zenginliğini belirlemede araç olarak kullanılmaktadır. Araştırma makalemizin hedefi Özbek, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde yürürlükte olan deyimleri şekil ve anlam bakımından karşılaştırmaktır. Hususen, modern Türk lehçelerinde ne kadar aynı şekil ve manayı taşıyan deyim bulunmaktadır? Böyle deyimler tercüme eserlerde nasıl aktarılıyor? Türk Lehçeleri Deyimler Sözlüğüne ne kadar ihtiyaç var gibi soruları yanıtlamaya çalışırız.

Dil ve kültür arasındaki etkileşimi en güzel yansıtan deyimler Türk dillerinde farklı terimlerle kullanmaktadır: İbora, frazalogızm, frazeologık bırıkma (Öz.), deyim (Türk.), frazeologizm, frazeoloji vahidlər, Frazeoloji birləşmələr (Az.) aýtym, deyim (Türkmen.) әйтү; әйтем (Tat.) фразеологиялық тіркес, тұрақты сөз тіркесі (Kaz.) фразеологизмдер (Kır.) deyiş (Gag.) ibare (Uyg.) təbír (Başk.) фразеологи (Çuv.) vs. Kimi dilbilimciler deyimleri iki kelimeden oluşan bölünmez söz öbekleri (Sh.R), bir kavramı bir durumu ifade etmek için özel bir anlatım yoluna başvurularak elde edilen yapılar(Aksoy) kimileri tamamen veya kısmen kalıplaşarak yeni anlamlar kazanmış unsurlardan oluşan kavramlar (Kenzhalin), kimileri, deyimler yapı-ses faktörü ile değil, ancak bütün birleşmeyi teşkil eden sözler için ortak olan anlam ve kavram ile temayüz ederler (Zeynalov) çoğu kendi anlamları dışında kullanılan kalıplaşmış sözlere deyim denir (Doğanay) ifade edilmesi güç ve anlam yetersizliğine neden olabilecek durumlarda kullanılan kısa, etkili anlatım araçlarıdır (Hamidov) diye tarif etmektedirler.

Türkoloji deyimbilimin gelişmesinde birkaç bilim adamları büyük katkıda bulunmuşlar: Kırgız tilindegi idiomalar [Osmanova, 1972], Türki frazeologiyası [Nurmanov, 1998], Türkçe Tabirler Sözlüğü [Özön,1943], Uzbek frazeologiyasının bazı masalalari [Rahmatullayev, 1966], Frazeologiya başkirskogo yazıka [Uraksin, 1976], “Osobennosti stilistiçeskogo upotrebleniya sinonimnıh i varyantnıh frazeologizmov v uygurskom yazıke” [Kaydarov, 1970], Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü [Karadoğan,

2004], Ustyçivıe slovosoçetaniya v azerbaydjanskom yazıke [Bayramov, 1959], Frazeologiya teoriyası [Avakova, 2009], Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü [AKSOY, 1971], Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü (Hengirmen,1999), Türkçede 'Göz' ile Başlayan Deyimler [Kaçarava, 1996], Türk ve Azeri Dillerinde deyimler [Mahmudova, 2009].

Araştırma makalemize esas olarak Türk Dil Kurumu ve Ömer Asım Aksoy'un Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Özbek Tilinin İzahli Lugatı, Şevket Rahmatullayev'in Frazeologik Lugat'i hemde Azerbaycan Dilinin İzahlı Sözlüğü ve Azeri dilbilimcileri Rafiq İsmayılov, Qulu Müherremli'nin Azerbaycan Dilinin Frazeologiya Lüğəti çalışmamızda deyimleri tespit ettiğimiz kaynaklardır.

Özbek, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi ortak bir kültürden kaynaklanan lehçelerdir. Türk lehçelerinin hepsinin aynı kökten geldiği; aralarında fonetik, morfolojik, leksik ve sentaktik pek çok ortaklığın bulunduğu bilinmektedir. Özbek Türkçesinde "Suvdan quruq chıqmoq" olarak yer alan deyimin Azerbaycan dilinde eşdeğeri "Sudan quru çıxmaq" ve Türkiye Türkçesinde "Sudan kuru çıkmak" olarak yer almaktadır. Tam eşdeğerliğin tanımında da yer aldığı gibi yazılışları da anlamları da aynıdır. Özbek Türkçesinde "chiqmoq" Azerbaycan dilinde "çıxmaq" sesinin Türkiye Türkçesinde "çıkmak" şeklinde yer almakta, bu durum ise lehçelerarası ses farklılıklarından (q<k) kaynaklanmaktadır. Özbek Dilinin Deyimler Sözlüğünde "zor durumlarda cezadan kurtulmak" Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügatı'nda "çətin, ağır vəziyyetdən qurtarmaq heç bir ziyan cəza görmədən yaxasini qurtarmaq" şeklinde, TDK Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'nde ise "kötü bir durumdan olumsuz sonuca varmadan kurtulmak" olarak betimlenmektedir. Ses, yapı ve kavram alanı bakımından örtüşen bu deyimler tam eşdeğer deyimlerdir.

Eşdeğerlik terimi hakkında çoğu bilim adamları kendi araştırmalarında bahsetmışler. Eşdeğerlilik" sözü aslında Latince "aequalis" yani eşit, benzer anlamına gelen sözcükten İngilizceye geçen "equivalance" sözcüğü Türkçede "eşdeğerlik" yani eşit, aynı değerde anlamında kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde bu terimin aynı bir karşılığı yoktur. Fakat bazı araştırmalarda onun yerine "ekvivalent" "muqobıl" kelimeleri kullanılmaktadır. Özbek dilbilimcileri Özbekçe deyimlerle ilgili araştırmalarında çoğunlukla somatik deyimleri araştırmak işine ağırlık vermişler. Diğer Türk lehçelerinde de dilbilimciler insan organları ile ilgili konulara sık sık başvurmuşlar. Akraba ve kardeş Türk dilleri deyimler sözlüğünün hala düzenlenmediği de yazarlar, tercümanlar işinin daha zorlaştırmaya, genellikle Türk halklarının birbirlerini zor anlayabilmelerine büyük etki göstermektedir. Örneğin, bir sürü yazarların çeviride yapılan hatalarından biri de çeviri yapan kişinin eşdeğerlik bilgisinden yoksun olmasıdır. Durum böyleyken önceki araştırmalar gösteriyor ki, lehçeler arası aktarma çok da kolay bir iş değildir. Birtakım benzer hususlara önem verilmemesi ya da dikkate alınmaması ortaya ciddi yanlışların çıkmasına sebep olacaktır. Gelecekte Türk Dilleri Deyimler Sözlüğü düzenlenecekse akraba dillerden çeviri yapan tercüman hemde yazarların rastgeldiği problemlere çözüm bulunacaktır. Tesbit ettiğimiz eşdeğer Türk deyimlerinin çoğu isim+fiil şeklindedir. Yanı sıra zamir+fiil bazen sayı+fiil deyimlere de rasgelmekteyiz. Deyimleri karşılaştırma sürecinde Azerbaycan deyimlerinde kullanılan Q ünsüzü bire bir Özbekçe ile aynı şekilde kullanıldığına tanık olduk. Türkçede böyle harf bulunmadığı için Q yerinde K ünsüzü kullanılmaktadır. Azeri Türkçesi Oğuz lehçesine Özbekçe ise Karluk lehçesine ait olduğuna rağmen Özbekçeye fonetik bakımdan Azeri Türkçesinin yakın olduğu çok şaşırtıcıdır. Özbekçe, Azerbaycan ve Türkçe sözlükleri incelerken oldukça fazla sözcüğün tam eşdeğer olduğunu toplanan deyimlerle ispatlamak mümkündür. Bu durum uç dilin Karluk ve Oğuz lehçeleri iki ayrı kol olduğuna rağmen deyimleri oluşturan çoğu kelimelerinn sözlüksel karşılıkları birebir örtüşmekte olduğunu görüyoruz.

ÖZBEKÇE, AZERBAYCANCA ve TÜRKÇE TAM EŞDEĞER DEYİMLER CETVELİ

	Özbek Dili	Azerbaycan Dili	Türk Dili
1.	**Vijdoni azoblanmoq-**qıynalmoq	**Vicdan əzabı çəkmək**	**Vicdan azabı çekmek**
2.	**Yuziga tupurmoq;**bet(i)ga tupurmoq	**Üzünə tüpürmək**	**Üzüne tükürmek**
3.	**Yuzi qaro bo'lmoq** yuz (i) qora bo'ldi	**Üzü qara olmaq**	**Yüzü kara olmak**
4.	**Tashvishga tushmoq** *kim?* o'z-o'zicha tashvish qilmoq. Sino nimi: **ko'ngl(i)ga g'ashlik tushdi** *kimning?*	**Təşvişə düşmək**	**Teşvişe düşmek**
5.	**Tutgan joyini kesmoq** *kim?[o'zining]* aytganida qattiq turib o'z hukmini o'tkazmoq. Varianti: **tutgan yerini kesmoq; tutganini kes moq.**	**Tutduğu yerdən kəsmək**	**Tutduğu yeri kesmek**
6.	**Tashabbus ko'rsatmoq**	**Təşəbbüs göstərmək**	**Teşebbüs göstermək**
7.	**Ta'sir etmoq** *kim? kimga?* ta'sir qilishga urinmoq.	**Təsir etmək**	**Tesir etmək**
8.	**Ter to'kmoq** *kimning?* mashaqqatli jis moniy mehnat qilmoq. Varianti: **pe shana teri to'kmoq–peshana ter(i) to'kildi; ter to'kib 1(–).**	**Tər tökmək**	**Ter dökmek**
9.	**Suvdan quruq chiqmoq** *kim? [nima bilan?]* mushkul vaziyat dan, jazodan nopok yo'l bilan qutulib qolmoq.	**Sudan quru çıxmaq**	**Sudan kuru çıkmak**
10.	**Siqib suvini chiqarmoq** *kim? kimning?* tejab-tergab, zo'g'im o'tkazib qiynamoq. Varianti: **suv(i)ni siqib ichmoq; siqmay suv(i)ni ichmoq.**	**Soyub suyunu çıxarmaq**	**Soyub suyunu çıkarmak**
11.	**O'z yog'iga o'zi qovurulmoq** *kim?* ruhan azoblanmoq, ezilmoq (fikr-o'yini boshqalarga ayt may). Varianti: **o'z yog'(i)da o'z(i) qovurilmoq.** Sinonimi: **ich-et(i)ni yemoq** *kim?[o'zining].*	**Öz yağı ilə qovrulmaq**	**Öz yağında kavrulmak**
12.	**O'z qadrini bilmoq**	**Öz qədrini bilmək**	
13.	**O'z qanotini ostiga olmoq**	**öz qanadı altına almaq**	**Kendi kanatları altına**

	Özbek Dili	Azerbaycan Dili	Türk Dili
			almak
14.	**Umrini chiritmoq**	**ömrünü çürütmək**	**Ömrünü çürürtmek**
15.	**O'limga tik boqmoq**	**ölümün (təhlükənin) gözünə dik baxmaq (qorxmamaq)**	**Ölümün gözüne dik bakmak**
16.	**O'yin o'ynamoq**	**oyun oynamaq**	**Oyun oynamak**
17.	**O'tda yonmoq**	**oda yanmaq**	**Ateşte yanmak**
18.	**Namuna bo'lmoq**	**nümunə olmaq**	**Numune olmak, örnek olmak**
19.	**Nifoq solmoq**	**nifaq salmaq**	**Nifak salmak, kışkırtmak**
20.	**Muvaffaqiyat qozonmoq**	**müvəffəqiyyət qazanmaq**	**Müveffekiyyet kazanmak**
21.	**Munosib bo'lmoq**	**münasib olmaq**	**Münasip olmak**
22.	**Minnat qilmoq**	**minnət etmək**	**Binnet etmek**
23.	**Quloqlariga ishonmaslik**	**qulaqlarına inanmamaq**	**Kulaklarına ınanmamak**
24.	**Quloq osmoq** quloq solmoq	**qulaq asmaq**	**Kulak asmak**
25.	**Qulog'ingga zirak qilin taqib ol**	**qulağında sırğa olsun**	**Kulağına küpe olmak**
26.	**Qo'l qanotini sindirmoq**	**qol-qanadını sındırmaq**	**Kol kanadını kırılmak**
27.	**Ochdan o'lmoq**	**acından ölmək**	**Acından ölmek**
28.	**Odam bo'lmoq**	**adam olmaq**	**Adam olmak**
29.	**Nomi tillarda doston bo'lmo'q**	**adı dillərdə dastan olmaq**	**Adı dillerde destan olmak**
30.	**Besh barmoqday bilmoq** *[o'zi ning]* batafsil, atroflicha, mayda-chuy dasigacha. Varianti: **besh barmoq day; besh qo'lday.**	**beş barmağı(m) kimi bilmək**	**Beş parmak gibi bilmek**
31.	**Bir oyog'I yerda bir oyog'I go'rda** *kimning?* umri tugay deb qolgan. Varianti: **bir oyog'(i) yerda, bir oyog'(i) go'rda; bir oyog'(i) yerda bo'lsa, bir oyog'(i) go'rda; bir oyog'(i) go'rda.**	**bir ayağı evdə, bir ayağı gorda**	
32.	**Bo'ynida qolmoq**	**boynunda qalmaq**	**Boynunda kalmak**
33.	**Bu qulog'dan kirib u qulog'idan chiqmoq** *nima? kimning?* e'tibor bermay, xotirasida tutib qolmaslik. Varianti: **u qulog'(i)dan kirib, bu qulog'(i)-dan chiqib ketmoq; bir qulog'(i)-dan kirib, ikkinchi qulog'(i)dan chi qib ketmoq.**	**bu qulağından girir, o biri qulağından çıxır**	
34.	**Burnunu suqmoq**	**burnunu hər yerə**	**Burnunu sokmak**

	Özbek Dili	Azerbaycan Dili	Türk Dili
	im? [o‘zi ning] **1** *qayerga?* kirmoq. Varianti: **tumshug‘(i)ni tiqmoq** (salbiy). Si nonimi: **bosh suqmoq 2** *kim? qa yerga?*	**soxmaq**	
35.	**Jonini fido qilmoq** *kim? [o‘zining]* o‘zini qurbon qilishga ham tayyor bo‘lmoq. Varianti: **jon fido qilmoq** *kim?*	**canını fəda etmək**	**Canını feda etmek**
36.	**Jonini qutqarmoq jon(i)ni asramoq:** jon saqlamoq	**canını qurtarmaq**	**Canını kurtarmak**
37.	**Jonini bermoq** *kim? [o‘zi ning]* har qanday og‘ir shartni, talabni bajarishga tayyor bo‘lmoq.	**canını vermək**	**Canını vermek**
38.	**Devorning ham qulog’i bor**	**Daş-divarın da qulağı var.**	**Duvarın da kulağı var**
39.	**Dengizdan bir tomchi**	**dənizdə bir damçı**	**Denizden bir damla**
40.	**Dardiga darmon bo’lmoq** *kim? kimning?* boshiga mush kul ish tushganda qo‘llab-quvvatla moq. Sinonimi: **yara(si)ga malham bo‘lmoq** *kim? kimning?*	**dərdinə dərman etmək**	**Derdine dermen olmak**
41.	**Dardiga sherık bo’lmoq**	**dərdinə şərik olmaq**	**Derdine şerik olmak**
42.	**O’z ishining ustasi bo’lmoq**	**öz işinin mütəəssibi olmaq**	**Kendi isinin erbabı**
43.	**O’z soyasidan qo’rqmoq**	**öz kölgəsindən ürkmək**	**Kendi gölgesinden korkmak**
44.	**Sabrli bo’lmoq**	**səbirli olmaq**	**Sabırlı olmak**
45.	**Sochlarini yulmoq**	**saçlarını yolmaq**	**Saçlarını olmak**
46.	**Sabr kosasi to’lmoq**	**səbr kasasını doldurmaq**	**Sabır kasesını dolmak**
47.	**Sabri tugamoq**	**səbri tükənmək**	**Sebri tükenmek**
48.	og‘z(i)ga tush moq	**Ağızlara düşmək** – dillərə düşmək, dillərdə sözü söylənmək (mənfi mənada).	**ağza (ağızlara) düşmek** dedikodu konusu olmak.
49.	**OG‘Z(I)DAN CHIQMOQ** *nima? kimning?* biror gapni aytib yubormoq	**Ağzından çıxmaq** – istəmədən, qeyriixtiyari bir söz demək, söyləmək	**ağzından çıkmak** bir sözü istemeden, farkına varmadan söylemek, söylemiş bulunmak
50.	**OG‘Z(I)DAN TUSHMASLIK** *nima? kimning?* mudom aytilib, ga pirilib turmoq. Varianti: **og‘izdan tushmaslik** *nima?*	**Ağzından düşməmək** – daim təkrar etmək, dilindən düşməmək, dilinin əzbəri olmaq.	**ağzından düşmemek (veya düşürmemek)** her zaman sözünü etmek, söylemek

	Özbek Dili	Azerbaycan Dili	Türk Dili
51.	**ORAGA SOVUQCHILIK TUSHIRMOQ** *kim?* o‘zaro normal munosabat yomonlashdi. Varianti: **ora(lari)ga sovuqchilik tushdi** *kim larning?* **o**	**Ara soyumaq** – əlaqə kəsilmək, dostluq pozulmaq	**arayı soğutmak** eski yakınlık, dostluk kalmamak.
52.	**OYOG‘(I)NI TIRAB OLMOQ** *kim? [o‘zining]* o‘z fikrining amal ga oshishini qaysarlik bilan talab qil moq.	**Ayaq dirəmək** – inad etmək, israr etmək, tərslik etmək, dediyindən əl çəkməmək.	**ayak diremek** bir düşünceyi, bir davranışı sonuna kadar sürdürmek, kendi tutumundan şaşmamak
53.	**bag‘rini tilmoq:** bag‘rini teshmoq	**Bağrını dəlmək** – son dərəcə kədərlənmək	**bağrını delmek** çok dokunmak, içine işlemek
54.	**BAXTI KULMOQ (**yoki **OCHIL - MOQ)** *kimning?* baxtiyor hayotga, xushnud onlarga erishmoq; baxtli, baxtiyor bo‘lmoq.	**Bəxti açılmaq** – işi yaxşı gətirmək, işi düzəlmək, çətinlikdən, ağır və pis vəziyyətdən qurtarmaq.	**bahtı açılmak** talihi dönüp uygun duruma veya arzulanan sonuca gelmek
55.	**jin(i) tutdi:** jin(i) qo‘zidi	**Cini tutmaq** – birdən bərk hirslənmək, bərk acığı tutmaq	**Cini tutmaq** – birdən bərk hirslənmək, bərk acığı tutmaq
56.	**Tılı Tutulmoq**	**Dili tutulmaq** – danışmaq qabiliyyətini itirmək, danışmağa qüdrəti çatmamaq.	**Dili tutulmaq** – danışmaq qabiliyyətini itirmək, danışmağa qüdrəti çatmamaq.
57.	**KO‘Z TEGDI** *kimga?* yoki *nima ga?* ko‘zikmoq.	**Göz dəymək** – mövhumata görə baxışından ziyan, zərər çəkmək.	**Göz dəymək** – mövhumata görə baxışından ziyan, zərər çəkmək.
58.	**Ko‘z qamashadi:** ko‘z(i) qamashdi	**Göz qamaşdırmaq** – 1) gözlərini kütləşdirmək (parıltı). 2) məc. çox güclü təsir etmək. [Nadir bəy:] 3) heyran etmək.	**Göz qamaşdırmaq** – 1) gözlərini kütləşdirmək (parıltı). 2) məc. çox güclü təsir etmək. [Nadir bəy:] 3) heyran etmək.
59.	**Ko‘z ochildi:** ko‘z(i)ni ochmoq	**Gözlərini açmaq** – 1) oyanmaq 2) ayıltmaq, başa salmaq, oyandırmaq. 3) başa düşmək, dərk etmək, ayılmaq.	**gözü (veya gözleri) açılmak** 1. uyanmak 2. iyiyi kötüyü veya kendisine yarayanı ayırt eder duruma gelmek
60.	**KUN BERMASLIK** *kim? kim ga?* chiqishtirmaslik; ta’bini xira qi ladigan, osoyishtaligini buzadigan ha rakatlar qilmoq.	**Gün görməmək** – pis yaşamaq	**gün görmemek** sıkıntı içinde yaşamak

	Özbek Dili	Azerbaycan Dili	Türk Dili
61.	**hisobdan chiqarib tashlamoq** *kim? kimni?*	**Hesaba almamaq** – saymamaq, fikir verməmək, nəzərə almamaq, vecinə almamaq	**hesaba almamak (veya katmamak)** önem vermemek
62.	**ICH-ET(I)NI YEMOQ** *kim? [o‘zi ning]* ruhan azoblanmoq, ezilmoq (fikr o‘yini boshqalarga aytmay).	**İçi içini yemək** – arzusunu yerinə yetirə bilmədiyi üçün çox üzülmək, həyəcan və iztirab keçirmək	**İçi içini yemek** 1. istediğini yapamama yüzünden üzülmek 2. dert etmek
63.	Ishnı yo’lga qo’ymoq	**İş(lər)i yoluna qoymaq** – işi qaydaya salmaq, yerbəyer etmək, nizama salmaq.	**işini yoluna koymak** işi veya görevi olumlu olarak yürütmek, sıkıntı çekmeden gerçekleştirmek
64.	Ishga yaramoq	**İşə yaramaq (keçmək)** – bir şeyə gərək olmaq, lazım olmaq, istifadə edilə bilmək; faydası olmaq, xeyri olmaq; kara gəlmək.	**İşə yaramaq (keçmək)** – bir şeyə gərək olmaq, lazım olmaq, istifadə edilə bilmək; faydası olmaq, xeyri olmaq; kara gəlmək.
65.	**KO‘LANKASIDA QOLIBMOQ**	**Kölgədə qalmaq** – gözə görünməmək, üzə çıxmamaq, tanınmamaq, özünə diqqəti cəlb etməmək.	**gölgede (veya gölgesinde) kalmak** adı sanı pek duyulmamak, ön plana çıkamamak, daha az ünlü olmak
66.	Qon yığlamoq	**Qan ağlamaq** – çox mütəəssir olmaq, qanlı göz yaşı tökmək, yasa batmaq.	**kan ağlamak** büyük bir üzüntü içinde bulunmak
67.	**QON(I) QAYNADI** *kimning?* – **QON(I)NI QAYNATMOQ** *kim?* yoki *nima? kimning?* achchiqlanmoq, qizishmoq.	**Qan qaynamaq** – canlanmaq, dirçəlmək, cuşa gəlmək.	**(birinin) kanı kaynamak** 1. coşkun ve kıpırdak olmak
68.	Qon qusdurmoq	**Qan qusdurmaq** – çox incitmək, əzab və əziyyət çəkdirmək, başa bəla kəsilmək	**(birine) kan kusturmak** çok eziyet çektirmek
69.	**QULOG‘(I)GA KIRMASLIK** *nima? kimning?* **1** parishon bo‘lish, kuchli hayajonlanish yoki mashg‘ul bo‘lish tufayli o‘ziga qarata aytilayot	**Qulağına girməmək** – təsir etməmək, kar etməmək, əsər etməmək,	**kulağına girmemek** söylenilen sözlere önem vermemek, söylenenleri

	Özbek Dili	Azerbaycan Dili	Türk Dili
	gan gaplarni anglamaslik, eshitmas lik.	saymamaq, əhəmiyyət verməmək	anlamamak, benimsememek
70.	Yuragı doğlanmoq	**Ürəyi dağlanmaq** – son dərəcə qəmlənmək, kədərlənmək.	**yüreğini dağlamak** acıyla ve özlemle içi yanmak, acıyla kıvranmak
71.	**YURAG(I)NI SIQMOQ** *nima?* yoki *kim? kimning?* – **YURAG(I) SIQILDI** *kimning?* diltang bo‘lmoq, ziq bo‘lmoq.	**Ürəyi sıxılmaq** – kədərdən, qəmdən, yorğunluqdan, yaxud acınacaqlı bir şeyi görməkdən üzülmək, üzüntü duymaq, ürəyi ağrımaq, qəlbi sıxılmaq	**yüreği sıkılmak** içi sıkılmak
72.	Yuragını parchalamoq	**Ürəyini partlatmaq (parçalamaq, parçaparça eləmək)** – ağır ruhi əzab vermək, incitmək.	**yüreği parçalanmak** çok acımak

Sonuç

Sonuç olarak şöyle diyebiliriz: Her bir Türk lehçesinin, kendisine özgü deyim zenginliği vardır, ancak bu deyimlerin belli bir kısmı, bire bir eşdeğerlik düzeyindedir. Şimdilik gerçekleştirdiğimiz araştırmamamız neticesinde 73 tane Özbekçe, Azerbaycan hemde Türkçe deyimler tam eşdeğerlik taşıdıkları belli oldu. Makalemiz sonunda Türkçe tam eşdeğer deyimlerin cetveli eklendi. Cetvelden yer alan bazı Özbekçe deyimlerin hala Özbek Frazeologık lügatindan yer almadığı için açıklamaları sınırlandı.

KAYNAKÇA

AKSOY, Ö. A. (1971). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AKSOY, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BEGMATOV, E., MADVALİYEV, A., MAHKAMOV, N., MİRZAYEV, T., TO‘HLİYEV, N., UMAROV, E., XUDOYBERGANOVA, D., & HOJİYEV, A. (2006–2008). *O'zbek tilinin izohli lug'ati*. Özbekistan: O’zbekiston Milliy Ensiklopediyası Davlat İlmiy Nashriyoti.

İSMAİLOV, R., & MÜHƏRRƏMLİ, Q. (2015). *Azerbaycan dilinin frazeologiya lüğəti*. Bakı: Altun kitab.

MAHMUDOVA, Q. (2009). *Türk dillərinin frazeologiyası*. Bakı: Nurlan.

MİRZƏLİYEVA, M. (1995). *Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri*. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası.

RAHMATULLAYEV, S. (1978). *O'zbek tilinin izohli frazeologik lugati*. Taşkent: O'qituvchi Nashriyati.

SINIRLARIN ÖTESİNDE DİL PLANLAMASI: TÜRK DÜNYASINDA ALFABE STANDARDİZASYONU VE HİNDİSTAN

Dr. Noushad M. K.
Assistant Professor, Jamia Millia Islamia Devlet Üniversitesi,
Yeni Delhi, Hindistan

ÖZƏT

Bu tədqiqat Ortaməkan Türk Əlifbası müzakirələrini transsərhəd dil planlaması çərçivəsində təhlil edir və vahid əlifbanın davamlılığının yalnız Türk dünyası daxilindəki konsensusdan deyil, eyni zamanda Türk dünyasından kənarda yerləşən tərəfdaşların praktiki uyğunlaşmasından da asılı olduğunu müdafiə edir. Tədqiqatın çıxış nöqtəsi 9–11 sentyabr 2024-cü il tarixlərində Bakıda keçirilmiş Türk Dünyası Ortaq Əlifba Komissiyasının üçüncü iclasında 34 hərfdən ibarət, latın qrafikalı Vahid Türk Əlifbası təklifi üzərində razılığın əldə olunmasıdır. Bu mühüm irəliləyiş yazıda birlik axtarışı baxımından əhəmiyyətli bir institusional mərhələ təşkil edir. Tədqiqat xarici tərəfdaşların adaptasiyasını müşahidə etmək üçün Hindistanı nümunəvi model kimi mövqeləndirir. Çünki Hindistandakı türkologiya və Türkiyə türkcəsinin tədrisi tələbə və tədqiqatçıları latın, kiril və ərəb qrafikalı yazı sistemləri ilə, eləcə də ingilis, türkologiya və rus/sovet mənşəli müxtəlif transkripsiya ənənələri ilə qarşı-qarşıya qoyur. Bu səbəbdən Vahid Türk Əlifbasının uğuru Hindistan kimi coğrafiyalarda dörd konkret müstəvidə sınaqdan keçirilir: tədris, akademik nəşriyyat, kitabxana kataloqlaşdırılması/metaməlumatlar və rəqəmsal əlçatanlıq. İşdə rəsmi mətnlərin sənəd təhlili, Hindistandakı dərs vəsaitlərinin, dissertasiyaların və kataloq nümunələrinin müqayisəli icmalı, həmçinin maraqlı tərəflərlə müsahibələrə əsaslanan keyfiyyət yönümlü tədqiqat metodu təklif olunur. Nəticədə xarici tərəfdaşların inteqrasiyası üçün meyarlar hazırlanır və Vahid Türk Əlifbasına uyğun tədris modulları, kontekstə həssas transkripsiya rəhbəri, kataloqlaşdırma şablonları və rəqəmsal əlçatanlıq paketləri kimi praktiki təkliflər təqdim edilir.

Açar sözlər: Vahid Türk Əlifbası; Transsərhəd dil planlaması; Hindistanda türkologiya; Transkripsiya standartları; Rəqəmsal əlçatanlıq.

ABSTRACT

This study examines the discussions surrounding the Common Turkic Alphabet within the framework of cross-border language planning and posits that the permanence of a unified alphabet depends not only on consensus within the Turkic world, but also on the practical alignment of external stakeholders outside the Turkic region. The starting point of this research is the agreement reached on a 34-letter, Latin-based Common Turkic Alphabet proposal during the Third Meeting of the Turkic World Common Alphabet Commission, held in Baku on September 9–11, 2024. This development constitutes a crucial institutional threshold in the pursuit of written unity. The study positions India as an explanatory case study for observing external stakeholder adaptability. Turkology and Turkish language instruction in India expose students and researchers to Latin, Cyrillic, and Arabic writing systems,alongside distinct transliteration traditions originating from English, Turkology, and Russian/Soviet scholarly roots.Consequently, the success of the Common Turkic Alphabet is tested in domains such as India across four concrete dimensions: pedagogy, academic publishing, library cataloging/metadata, and digital accessibility. The paper proposes a qualitative methodological framework grounded in the document analysis of official texts, a comparative review of instructional materials, dissertations, and catalog entries in India, as well as stakeholder interviews.Ultimately, the study establishes benchmarks for external

stakeholder integration and offers actionable recommendations,including Common Turkic Alphabet-compliant instructional modules, context-sensitive transliteration guidelines, cataloging templates, and digital accessibility tools.

Keywords: Common Turkic Alphabet; Cross-border language planning; Turkology in India; Transliteration standards; Digital accessibility.

Giriş

Alfabe çoğu zaman harflerin biçimi ve sırası olarak görülür. Oysa alfabe bundan çok daha fazlasıdır. Bir alfabe, dilin görünür bedenidir, hafızanın taşındığı yol, eğitimin ilk kapısı, bilginin arşive ve dijital dünyaya açılan anahtarıdır. Bu nedenle alfabe standardizasyonu yalnızca teknik bir yazım meselesi değildir. Aynı zamanda kültürel süreklilik, akademik dolaşım, kimlik, eğitim ve kurumlaşma meselesidir. Dil planlaması literatürü, dilin biçimsel düzenlemelerini toplumdaki kullanım alanlarından ve eğitim süreçlerinden ayrı düşünmemek gerektiğini gösterir. Cooper, dil planlamasını statü, korpus ve edinim boyutlarıyla ele alırken, alfabe düzenlemelerinin yalnızca korpus alanında kalmadığını, öğretim ve kurumsal uygulama yoluyla sosyal hayata geçtiğini belirtir [Cooper, 1989: 31-45]. Hornberger de dil planlaması modellerini çok boyutlu bir alan olarak ele alır ve planlama kararlarının eğitim, uygulama ve ideolojiyle birlikte işlediğini vurgular [Hornberger, 2006: 24-41].

Bu Çalışma, Ortak Türk Alfabesi meselesini bu geniş çerçeve içinde tartışır. Çalışmanın temel savı şudur: Ortak Türk Alfabesi'nin kalıcılığı yalnızca Türk dünyası içindeki siyasal, kültürel ve akademik uzlaşıyla belirlenmeyecektir. Bu uzlaşının kalıcı bir standarda dönüşmesi, Türk dünyası dışındaki paydaşların da yeni standarda pratik olarak uyum sağlamasına bağlıdır. Bu paydaşlar arasında üniversiteler, Türkoloji programları, kütüphaneler, yayıncılar, dergiler, dijital altyapı sağlayıcıları, yazılım geliştiriciler ve araştırma veri tabanları yer alır. Alfabe, ancak bu kurumların günlük işleyişine girdiğinde yaşayan bir standarda dönüşür.

Çalışmanın çıkış noktası güncel ve somut bir gelişmedir. Türk Dil Kurumu'nun duyurusuna göre, Türk Dil Kurumu ve Uluslararası Türk Akademisi iş birliğiyle, Türk Devletleri Teşkilatı çatısı altında düzenlenen Türk Dünyası Ortak Alfabe Komisyonu Üçüncü Toplantısı 9-11 Eylül 2024 tarihlerinde Bakü'de yapılmış ve toplantıda 34 harfli Latin temelli Ortak Türk Alfabesi önerisi üzerinde uzlaşmaya varılmıştır [Türk Dil Kurumu (TDK), 2024: 1-3]. Bu gelişme, Türk dünyasında yazıda birlik arayışının yeni ve güçlü bir aşamaya ulaştığını göstermektedir. Ancak bu aşama aynı zamanda yeni bir soruyu da gündeme getirir: Bu ortak alfabe, Türk dünyası dışındaki akademik ve dijital alanlarda nasıl işleyecektir?

Bu soruya Hindistan örneği üzerinden cevap arıyorum. Hindistan, Türkoloji ve Türkiye Türkçesi öğretimi açısından gelişmekte olan önemli bir dış paydaş alanıdır. Aynı zamanda tarihsel olarak çok dilli ve çok yazılı bir toplumsal yapıya sahiptir. Hindistan'daki öğrenciler ve araştırmacılar, Türk dilleriyle çalışırken yalnızca Türkiye Türkçesinin Latin yazısıyla değil, Kiril harfli Türk dilleri kaynaklarıyla, Arap harfli Osmanlıca ve tarihî metinlerle, ayrıca farklı çeviriyazı gelenekleriyle karşılaşır. Bu durum Hindistan'ı Ortak Türk Alfabesi'nin sınır-ötesi uygulanabilirliğini görmek için güçlü bir örnek hâline getirir.

1. Çalışmanın Amacı ve Soruları.

Bu Çalışmanın amacı, Ortak Türk Alfabesi'ni sınır-ötesi dil planlaması yaklaşımı içinde yeniden değerlendirmek ve Hindistan örneği üzerinden dış paydaş uyumu için uygulanabilir bir çerçeve önermektir. Çalışma şu üç temel soruya cevap arar: Birincisi, ortak

alfabe standardizasyonu yalnızca Türk dünyası içi bir mesele olarak mı ele alınmalıdır, yoksa küresel Türkoloji ağlarını da içine alan sınır-ötesi bir planlama alanı olarak mı düşünülmelidir? İkincisi, Hindistan'daki Türkoloji ve Türkiye Türkçesi öğretimi, Ortak Türk Alfabesi'nin uygulanabilirliği konusunda hangi sorunları ve imkânları görünür kılar? Üçüncüsü, öğretim, yayıncılık, kataloglama ve dijital erişim alanlarında dış paydaş uyumu nasıl ölçülebilir ve hangi somut adımlarla güçlendirilebilir?

Bu çerçevede Çalışma, kavramsal bir tartışmayı pratik önerilerle birleştirir. Tartışmanın sonunda Ortak Türk Alfabesi uyumlu ders modülleri, bağlama duyarlı çeviriyazı kılavuzu, kataloglama şablonları ve dijital erişim paketi gibi somut ürünler önerilmektedir. Böylece çalışma, yalnızca bir alfabe savunusu değil, uygulanabilir bir kurumsal uyum programı ortaya koymayı hedefler.

2. Kuramsal Arka Plan: Dil Planlaması ve Yazı Sistemleri.

2.1. Dil Planlamasının Temel Kavramları.

Dil planlaması, toplumların dil kullanımını belirli amaçlar doğrultusunda düzenleme çabasıdır. Bu düzenleme bazen devlet politikalarıyla, bazen eğitim kurumlarıyla, bazen de yayıncılık ve medya pratikleriyle gerçekleşir. Haugen, dil planlamasını biçim seçimi, normlaştırma, uygulama ve yaygınlaştırma süreçleriyle birlikte düşünür, bu yaklaşım, yazı standardizasyonunun yalnızca karar anından ibaret olmadığını gösterir [Haugen, 1983: 269-289]. Kaplan ve Baldauf da dil planlamasının, planlama kararının ötesinde uygulama, değerlendirme ve yeniden düzenleme aşamalarından oluştuğunu vurgular [Kaplan & Baldauf, 1997: 28-38].

Alfabe standardizasyonu, ilk bakışta korpus planlaması içinde yer alır. Çünkü alfabe, dilin yazılı biçimini düzenler. Ancak bir alfabe kabul edildiğinde, bunun öğretim programlarına, ders kitaplarına, sınavlara, yayıncılık kurallarına, kütüphane kataloglarına ve dijital sistemlere aktarılması gerekir. Bu nedenle alfabe planlaması aynı zamanda edinim planlaması ve statü planlamasıyla da bağlantılıdır. Spolsky'nin dil politikası anlayışı bu noktada önemlidir, çünkü dil politikası yalnızca resmî kararlar değil, aynı zamanda dil ideolojileri ve günlük dil pratikleriyle biçimlenir [Spolsky, 2004: 5-14]. Ortak Türk Alfabesi de bu anlamda yalnızca kurumların kabul ettiği bir metin değil, farklı aktörlerin uyguladığı bir pratik olmak zorundadır.

2.2. Alfabe Seçimi: Dilbilim mi, Siyaset mi?

Alfabe seçimi hiçbir zaman yalnızca dilbilimsel bir mesele değildir. Elbette sesleri doğru göstermek, yazımı kolaylaştırmak ve okuryazarlığı desteklemek önemlidir. Fakat alfabeler aynı zamanda tarihsel hafızayı, kültürel yönelimi ve siyasal aidiyeti temsil eder. Alpatov, alfabe seçiminin dört temel boyutu olduğunu belirtir: dilbilimsel, ekonomik, psikolojik ve politik boyutlar [Alpatov, 2017: 10]. Bu sınıflandırma, Ortak Türk Alfabesi tartışması için de açıklayıcıdır. Çünkü Latin temelli bir ortak alfabe, yalnızca Türk dillerindeki sesleri temsil etme meselesi değildir, aynı zamanda eğitim maliyetlerini, kullanıcı alışkanlıklarını, kültürel yakınlaşmayı ve uluslararası görünürlüğü de etkiler.

Sovyet ve post-Sovyet bağlamında alfabe değişimleri bu çok boyutlu yapının açık örneklerini sunar. Winner, 1920-1941 arasında Sovyet Orta Asya'sındaki Türk halkları arasında alfabe reformlarının eğitim, modernleşme, ideoloji ve merkezî planlama hedefleriyle iç içe ilerlediğini gösterir [Winner, 1952: 133-147]. Grenoble ise Sovyet dil politikasının yazı sistemlerini, yalnızca okuryazarlık için değil, aynı zamanda toplumsal dönüşüm ve yönetim için de kullandığını belirtir [Grenoble, 2003: 35-72]. Bu örnekler, ortak alfabe projelerinin tarihsel hafızadan ayrı düşünülemeyeceğini gösterir.

2.3. Yazı Standardizasyonu ile Ortak Alfabe Arasındaki Fark.

Ortak alfabe fikri bazen tek bir yazı sistemi ve tek bir yazım biçimi anlamına geliyormuş gibi anlaşılır. Oysa bu iki düzey birbirinden ayrılmalıdır. Yazı sistemi, bir dilin hangi işaret repertuarıyla yazıldığını ifade eder. Yazım normu ise bu işaretlerin hangi kurallarla kullanılacağını belirler. Coulmas, yazı sistemlerinin yalnızca dilsel işaretler değil, aynı zamanda kültürel ve sosyal düzenekler olduğunu belirtir [Coulmas, 2003: 35-61]. Sebba da imla ve yazımın toplumla ilişkisini vurgulayarak yazının sadece sesleri göstermediğini, sosyal anlamlar da taşıdığını ortaya koyar [Sebba, 2007: 10-27].

Bu ayrım Ortak Türk Alfabesi için çok önemlidir. Ortak Türk Alfabesi, bütün Türk dillerinin yerel yazım alışkanlıklarını tamamen silen tek biçimli bir sistem olarak görülmemelidir. Daha doğru yaklaşım, onu Türk dillerindeki ortak ve farklı sesleri temsil edebilecek bir üst çerçeve olarak düşünmektir. Bu üst çerçeve, yerel yazım gelenekleriyle çatışmadan, karşılaştırmalı öğretim, akademik yayıncılık ve dijital erişim için ortak bir temel sağlayabilir. Böyle bir yaklaşım hem standardizasyon ihtiyacını hem de dil çeşitliliğinin gerçekliğini birlikte kabul eder.

2.4. Sınır-ötesi Dil Planlaması.

Dil planlaması çoğu zaman ulus-devlet sınırları içinde düşünülür. Ancak çağdaş akademik ve dijital dünyada dil, sınırların çok ötesinde dolaşır. Türkçe ve Türk dilleri yalnızca Türk devletlerinde değil, Hindistan, Avrupa, Amerika, Japonya ve başka birçok yerde üniversitelerde, arşivlerde ve dijital platformlarda öğretilir, araştırılır ve kataloglanır. Bu nedenle Ortak Türk Alfabesi gibi bir proje, Türk dünyası içi kararlarla sınırlı kalamaz. Fishman, dilin topluluk içinde yaşaması için kurumların ve kullanıcı topluluklarının birlikte hareket etmesi gerektiğini vurgular [Fishman, 1991: 81-121]. Bugün bu kullanıcı toplulukları artık sadece aynı ülkenin sınırları içinde değildir.

Sınır-ötesi dil planlaması kavramı, bu Çalışmada tam da bu durumu anlatmak için kullanılmaktadır. Bir alfabe standardı, eğer uluslararası Türkoloji merkezlerinde, kütüphanelerde, tez yazım kılavuzlarında, akademik dergilerde, veri tabanlarında ve dijital arama sistemlerinde karşılık bulursa kalıcı hâle gelir. Bu yüzden dış paydaş uyumu, standardizasyonun tali bir konusu değil, merkezî bir koşuludur.

3. Türk Dünyasında Alfabe Standardizasyonunun Tarihsel Seyri.

3.1. Kısa Tarihsel Çerçeve.

Türk dillerinde yazı sistemi çeşitliliği tarihsel olarak çok eskidir. Orhun yazısından Uygur yazısına, Arap harfli İslamî yazı kültüründen Latin ve Kiril temelli modern alfabelere kadar Türk toplulukları farklı yazı sistemleriyle metin üretmiştir. Daniels ve Bright'ın dünya yazı sistemleri üzerine hazırladığı temel kaynak, yazı sistemlerinin tarih boyunca yalnızca teknik iletişim araçları olmadığını, kültürel aktarımın güçlü kurumları olduğunu gösterir [Daniels & Bright, 1996: 3-17]. Türk dünyasında alfabe çeşitliliği de bu anlamda bir zenginliktir, ancak modern eğitim ve akademik dolaşım açısından bazı güçlükler doğurur.

Bu güçlüklerin başında karşılıklı okunabilirlik gelir. Aynı dil ailesine ait topluluklar farklı yazı sistemleri kullandığında, sözlü yakınlık yazılı alanda kolayca görünmez hâle gelebilir. Türkiye Türkçesi Latin harfleriyle, Kazakça uzun süre Kiril harfleriyle, Özbekçe farklı Latinleşme deneyimleriyle, Osmanlı Türkçesi ise Arap harfleriyle düşünülürse, araştırmacı aynı kültürel havzayı izlemek için birden çok yazı sistemini öğrenmek zorunda kalır. Bu durum filolojik açıdan zenginlik sağlasa da öğretim ve erişim açısından güçlü bir standardizasyon ihtiyacı doğurur.

3.2. 1926 Bakü Türkoloji Kongresi'nden 1991 Sonrasına.

Bakü, Türk dünyasında alfabe tartışmalarının tarihsel hafızasında özel bir yere sahiptir. 1926 Bakü Türkoloji Kongresi, Latin temelli alfabe tartışmalarının kurumsal düzeyde ele alındığı önemli bir dönüm noktasıdır. Winner, bu dönemde Latinleşme tartışmalarının yalnızca teknik bir yazı meselesi olarak değil, modernleşme ve yeni eğitim politikalarıyla bağlantılı olarak yürütüldüğünü gösterir [Winner, 1952: 136-142]. Alpatov da Sovyet bağlamında alfabe değişimlerinin Arap harflerinden Latin'e, sonra Kiril'e geçiş biçiminde ilerlediğini ve bunun farklı siyasi yönelimlerle bağlantılı olduğunu açıklar [Alpatov, 2017: 11-15].

1991 sonrası bağımsız Türk cumhuriyetlerinde Latinleşme yeniden önemli bir gündem hâline gelmiştir. Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan'da Latin temelli alfabeler farklı biçimlerde uygulanmış, Kazakistan'da da Latin alfabesine geçiş uzun süreli bir politika süreci olarak tartışılmıştır. Bekzhanova ve Makoelle, Kazakistan'daki Latinleşme sürecini eğitim, kapsayıcılık ve toplumsal uyum açısından ele alır, alfabe reformunun yalnızca yazı biçimini değil, eğitim sisteminin işleyişini ve sosyal bütünleşme algısını da etkilediğini belirtir [Bekzhanova & Makoelle, 2022: 1-3]. Bu tespit, Ortak Türk Alfabesi için de geçerlidir: Alfabe reformu, yalnızca harf değişimi değil, eğitim ve kurum değişimidir.

3.3. Süreklilik ve Kırılmalar.

Türk dünyasının alfabe tarihi iki kavramla özetlenebilir: süreklilik ve kırılma. Süreklilik, yazıda birlik arayışının uzun zamandır var olmasıdır. Kırılma ise alfabe tercihinin tarih boyunca farklı siyasal dönemlerde farklı yönlere çevrilmesidir. Bu nedenle Ortak Türk Alfabesi'nin bugünkü anlamı, geçmişteki alfabe deneyimlerinden bağımsız değildir. Geçmişte yaşanan hızlı değişimler, kullanıcıların güvenini etkileyebilir, eğitim maliyetleri ve alışkanlıklar da uyum sürecini yavaşlatabilir. Alpatov'un ekonomik ve psikolojik boyutlara yaptığı vurgu burada özellikle önem kazanır [Alpatov, 2017: 10].

Bu nedenle OTA için kademeli ve kurumlar arası koordinasyon önemlidir. Alfabe kararını açıklamak yeterli değildir, kararın öğretmen, öğrenci, editör, kütüphaneci ve yazılım geliştirici tarafından anlaşılması gerekir. Bu uygulama zemini kurulmadığında, standart güçlü görünse bile pratikte parçalı kalır.

4. 2024 Bakü Uzlaşısı ve Ortak Türk Alfabesi'nin Mantığı.

4.1. Bakü Toplantısının Önemi.

9-11 Eylül 2024'te Bakü'de yapılan Türk Dünyası Ortak Alfabe Komisyonu Üçüncü Toplantısı, Türk dünyasında ortak alfabe arayışının güncel dönüm noktalarından biridir. TDK'nın duyurusu, toplantının Türk Dil Kurumu ve Uluslararası Türk Akademisi iş birliğiyle, Türk Devletleri Teşkilatı çatısı altında yapıldığını ve 34 harfli Ortak Türk Alfabesi önerisi üzerinde uzlaşıldığını belirtir [TDK, 2024: 1-4]. Bu bilgi, sürecin sadece akademik bir öneriden ibaret olmadığını,kurumsal ve diplomatik bir zemine sahip olduğunu gösterir.

Burada önemli olan, 34 harfli listenin yalnızca bir harf toplamı olarak değil, Türk dillerindeki farklı fonemlerin temsilini kolaylaştıran bir üst sistem olarak düşünülmesidir. Başka bir ifadeyle, her Türk dilinin bütün harfleri aynı biçimde ve aynı sıklıkta kullanması beklenmez. Ama ortak alfabe, farklı Türk dilleri arasında karşılaştırmalı okuma, öğretim ve yayıncılık için ortak bir referans sağlayabilir.

4.2. Fonem Temelli Yaklaşım ve Ters Çevrilebilirlik.

Ortak alfabe tartışmalarında iki gereksinim zaman zaman karşı karşıya gelir. Birincisi fonem temelli yaklaşımdır. Bu yaklaşımda amaç, dildeki sesleri mümkün olduğunca açık, tutarlı ve öğrenilebilir işaretlerle göstermektir. Öğretim açısından bu yaklaşım çok önemlidir, çünkü öğrencinin okuma-yazma becerisi ses-harf eşleşmesine dayanır.

İkincisi ters çevrilebilirliktir. Özellikle kütüphane kataloglama, metadata ve veri tabanı yönetiminde bir yazı sisteminden başka bir yazı sistemine yapılan aktarımın geri döndürülebilir olması istenir. ISO 9 standardı, Kiril karakterlerinin Latin karakterlerine aktarımında bir karaktere bir karşılık ilkesini esas alan uluslararası bir sistemdir ve bu yönüyle bilgi-belge yönetimi için önemlidir [International Organization for Standardization (ISO), 1995: 1]. Ancak ISO 9'un temel amacı telaffuzu öğretmek değil, yazılı karakterleri tutarlı ve geri çevrilebilir biçimde aktarmaktır. Bu nedenle OTA ile ISO 9 gibi standartlar rakip değil, bağlama göre tamamlayıcı araçlar olarak düşünülmelidir.

4.3. Ortak Alfabenin Sınır-ötesi Anlamı.

Ortak Türk Alfabesi'nin asıl gücü, Türk dünyası içinde iletişimi kolaylaştırması kadar, Türkoloji'nin küresel ağlarında da okunabilirliği artırmasında yatmaktadır. Bir Türk dili metni Hindistan'daki bir öğrenci, Almanya'daki bir araştırmacı, Japonya'daki bir kütüphaneci ve Azerbaycan'daki bir yayıncı tarafından benzer biçimde okunabilir ve kataloglanabilir hâle gelirse, ortak alfabe yalnızca sembolik değil, işlevsel bir standarda dönüşür.

Bu noktada sınır-ötesi dil planlaması kavramı devreye girer. Ortak Türk Alfabesi'niyalnızca Türk dünyası içindeki kurumların meselesi olarak görmek, standardın gerçek dolaşım alanını daraltır. Bugün akademik makaleler, tezler, arşiv katalogları ve dijital veri tabanları uluslararasıdır. Bu nedenle standardın başarı ölçütü de uluslararası olmalıdır.

5. Hindistan'ı Dış Paydaş Olarak Konumlandırmak.

5.1. Hindistan'da Yazı Sistemi Çoğulluğu.

Hindistan, çok dilli ve çok yazılı bir ülkedir. Bu çoğulluk, yabancı dil öğretimi ve filolojik çalışma için güçlü bir zemin sağlar. Hindistan'daki Türkoloji öğrencileri, Türkiye Türkçesini Latin yazısıyla öğrenirken, Osmanlıca veya tarihî metinlerde Arap harfli yazıyla, Orta Asya Türk dilleri çalışmalarında ise Kiril yazısıyla karşılaşabilir. Bu durum, öğrencinin yalnızca yeni kelimeler değil, farklı yazı mantıkları da öğrenmesini gerektirir.

Bu çoklu yapı, Ortak Türk Alfabesi için hem fırsat hem zorluktur. Fırsattır, çünkü Hindistan'daki öğrenciler yazı sistemi farklılığına aşinadır ve karşılaştırmalı öğrenmeye açıktır. Zorluktur, çünkü aynı anda birçok transliterasyon geleneği kullanılmakta, bu da yazım tutarsızlığına yol açabilmektedir. Türkoloji alanındaki bir öğrenci, aynı yazar adını İngilizce bir makalede farklı, Rusça kaynakta farklı, Türkiye'de yayımlanmış bir kitapta farklı görebilir. Bu durum akademik yazımda ve kaynak taramasında sorun üretir.

5.2. Öğretim Düzlemi: Ses-harf Eşlemesi ve Ölçme-değerlendirme.

Ortak Türk Alfabesi'nin Hindistan'daki ilk test alanı öğretimdir. Çünkü alfabe sınıfta yaşar. Öğrencinin yeni bir yazı standardını öğrenebilmesi için harf listesinden daha fazlasına ihtiyaç vardır. Öğrenci, hangi harfin hangi sesi gösterdiğini, bu sesin Türkiye Türkçesi veya diğer Türk dillerindeki karşılıklarını, Kiril ve Arap harfli metinlerdeki muhtemel eşleşmeleri görmelidir. Bu nedenle OTA uyumlu öğretim, ses-harf eşlemesini sade, karşılaştırmalı ve tekrar edilebilir bir biçimde sunmalıdır.

Ölçme-değerlendirme açısından da standartlaşma gereklidir. Eğer bir dersin hocası farklı bir transliterasyon sistemi, diğer hocası başka bir sistem kullanırsa, öğrenci hangi biçimin doğru olduğunu anlamakta zorlanır. Bu durumda sınav değerlendirmesi de kişisel tercihe dönüşebilir. Cooper'ın edinim planlaması vurgusu bu noktada önemlidir, alfabe ancak öğretim ve değerlendirme yoluyla kurumsallaşır [Cooper, 1989: 157-182]. Bu nedenle Hindistan'daki Türkoloji programlarında OTA uyumlu rubrikler, örnek yazım tabloları ve ses-harf alıştırmaları hazırlanmalıdır.

5.3. Akademik Yayıncılık Düzlemi.

İkinci test alanı akademik yayıncılıktır. Dergiler, kitaplar ve tezler yazı standardının en görünür olduğu alanlardır. Bir makalede aynı Türk dili sesinin farklı şekillerde yazılması, yalnızca estetik bir sorun değildir, arama, indeksleme ve atıf takibi açısından da sorun yaratır. Sebba'nın imla ve toplum ilişkisine dair vurgusu burada önemlidir, yazım normu, metnin sosyal otoritesini ve kabul edilebilirliğini belirler [Sebba, 2007: 30-55].

Hindistan'da Türkoloji alanında yayımlanan tez ve makalelerde ortak bir OTA yazım rehberi bulunmadığında, yazarlar kendi eğitim geçmişlerine göre farklı sistemleri seçebilir. Bu çoğulluk, bilimsel yaratıcılık açısından değil, editoryal tutarlılık açısından sorun doğurur. Bu nedenle dergiler için kısa ve uygulanabilir bir OTA uyum kılavuzu hazırlanmalıdır. Bu kılavuz özel adların yazımı, eser adlarının aktarımı, kaynakça düzeni, Kiril'den Latin'e dönüşüm, Osmanlıca transkripsiyon ve diakritik kullanımını içermelidir.

5.4. Kütüphane Kataloglama ve Metadata Düzlemi.

Üçüncü test alanı kütüphane kataloglama ve metadata'dır. Bu alan çoğu zaman alfabe tartışmalarında geri planda kalır, ancak bilgiye erişimin kalbinde yer alır. Bir yazarın adı üç farklı biçimde kaydedildiğinde, katalog aynı yazarı üç farklı kişi gibi gösterebilir. Bir eser adı farklı romanizasyonlarla girildiğinde, araştırmacı bütün sonuçlara ulaşamayabilir. Bu durum özellikle çok yazılı alanlarda çok yaygındır.

Bibliyografik kontrol literatürü, yetkili ad biçimlerinin bilgi erişiminde temel bir rol oynadığını vurgular. IFLA Library Reference Model, bibliyografik varlıklar arasındaki ilişkileri düzenleyerek kullanıcıların bulma, tanımlama, seçme ve erişme işlemlerini desteklemeyi amaçlar [IFLA, 2017: 15-27]. RDA da ad, eser ve ifade biçimlerinin tutarlı kaydı için kurallar sunar [RDA Steering Committee, 2020: 5-18]. Bu çerçevede OTA, kütüphane kataloglarında alternatif ad biçimleriyle birlikte kullanılabilir. Örneğin Kiril kaynaklı bir yazar adı için ISO 9 biçimi, ALA-LC romanizasyonu ve OTA uyumlu biçim ayrı alanlarda gösterilebilir. Böylece hem ters çevrilebilirlik hem de kullanıcı dostu erişim korunur.

Library of Congress'in ALA-LC Romanization Tables sayfası, farklı yazı sistemlerinden Latin yazısına aktarım için kurumsal tablolar sunar [Library of Congress, 2026: 1-2]. Bu tür tablolar, Hindistan'daki üniversite kütüphaneleri için doğrudan yararlıdır. Ancak OTA bağlamında sadece mevcut romanizasyon tablolarını kullanmak yetmez, Türk dilleri için OTA uyumlu alternatif erişim alanları da oluşturulmalıdır.

5.5. Dijital Erişim Düzlemi.

Dördüncü test alanı dijital erişimdir. Bir alfabe dijital dünyada yazılamıyor, aranıyor ama bulunamıyor, fontlarda bozuluyor veya mobil cihazlarda güçlük çıkarıyorsa, kullanıcılar kısa sürede alternatif ve düzensiz yazımlara yönelir. Bu nedenle OTA için dijital uyum en az pedagojik uyum kadar önemlidir.

Unicode Standardı, dijital metinlerin küresel ölçekte temsil edilebilmesi için temel altyapıdır. Unicode Consortium, Unicode 17.0.0 sürümünün önceki sürümlerin yerine geçtiğini ve standart için güncel referans olduğunu belirtir [The Unicode Consortium, 2025: 1-3]. OTA'da kullanılacak işaretlerin Unicode desteği, font görünümü, klavye düzenleri ve arama eşleşmeleri açısından kontrol edilmesi gerekir. Ancak karakterlerin Unicode'da bulunması tek başına yeterli değildir. Kullanıcı o harfi kolay yazamıyorsa, arama sistemi diakritikli ve diakritiksiz biçimleri ilişkilendiremiyorsa ve yayın platformu fontu doğru göstermiyorsa, standardın pratik gücü zayıflar.

Dijital erişimde özellikle diakritik duyarlılığı önemlidir. Kullanıcı Şahin yazmak yerine Sahin yazdığında sistem doğru sonucu bulabiliyor mu? Kullanıcı Kazakça veya Özbekçe özel harfleri yazmadan arama yaptığında ilgili kayıtlar görünüyor mu? OTA'nın sınır-ötesi başarısı bu tür küçük görünen teknik ayrıntılara bağlıdır.

5.6. Transliterasyon Gelenekleri ve Hindistan'daki Karışıklık.

Hindistan'daki Türkoloji alanında üç transliterasyon eğilimi bir arada bulunur. Birincisi İngilizce merkezli akademik gelenektir. Bu gelenekte diakritikler bazen azaltılır, çünkü uluslararası yayın platformları ve klavye alışkanlıkları diakritikli yazımı zorlaştırabilir. İkincisi Türkiye merkezli Türkoloji geleneğidir. Bu yaklaşım, özellikle Türkiye Türkçesi ve Osmanlıca çalışmalarında diakritikleri daha dikkatli kullanır. Üçüncüsü Rus/Sovyet kökenli gelenektir. Bu gelenek özellikle Kiril kaynakların Latin'e aktarımında etkili olur.

Bu üç gelenek aynı akademik metinde veya aynı öğrencinin kaynakçasında bir araya geldiğinde karışıklık doğar. Aynı kişi adı farklı biçimlerde yazılır, eser adları farklı aktarılır, katalog kayıtları bölünür. Bu nedenle OTA'nın Hindistan'daki en önemli katkılarından biri, bağlama göre kullanılabilecek ortak bir referans zemini sunmasıdır. Burada amaç bütün transliterasyon sistemlerini iptal etmek değil, hangi durumda hangi sistemin kullanılacağını açıklamaktır.

6. Yöntem.

6.1. Araştırma Tasarımı.

Bu Çalışma kavramsal ve uygulamalı bir çerçeve önerisidir. Yöntem üç bileşenden oluşmaktadır. Birinci bileşen, Ortak Türk Alfabesi'ne ilişkin resmî duyuru ve metinlerin doküman analizidir. Doküman analizi, politika metinlerinde hangi hedeflerin öne çıkarıldığını anlamak için uygundur. Bowen, doküman analizinin nitel araştırmada bağlam kurma, veri çeşitlendirme ve politika dilini çözümleme açısından etkili bir yöntem olduğunu belirtir [Bowen, 2009: 27-30]. Bu çalışmada TDK duyurusu ve ilgili kurumsal metinler, birlik, standart, fonem, iletişim ve dijitalleşme gibi kodlarla okunabilir.

İkinci bileşen, Hindistan'daki ders materyalleri, tezler, dergi yazım kuralları ve kütüphane katalog örneklerinin karşılaştırmalı taramasıdır. Amaç, fiilî yazım pratiklerinin haritasını çıkarmaktır. Hangi kaynaklarda Latin, Kiril ve Arap harfli aktarım birlikte kullanılıyor? Hangi tezlerde transliterasyon sistemi belirtiliyor? Hangi kataloglarda özel adlar farklı biçimlerde yer alıyor? Bu sorular, dış paydaş uyumunun mevcut durumunu gösterir.

Üçüncü bileşen, öğretim elemanları, lisan-lisansüstü öğrenciler, kütüphaneciler ve editörlerle yarı yapılandırılmış görüşmelerdir. Yarı yapılandırılmış görüşmeler hem karşılaştırılabilir veri toplamaya hem de katılımcıların özel deneyimlerini anlamaya izin verir. Kvale ve Brinkmann, görüşmeyi bilgiyi birlikte üretme süreci olarak ele alır, araştırmacının amacı, katılımcının yaşadığı anlam dünyasını sistemli biçimde anlamaktır [Kvale & Brinkmann, 2009: 27-35]. Bu yaklaşım, OTA'nın sahadaki karşılığını anlamak için uygundur.

6.2. Görüşme Grupları ve Örnek Sorular.

Öğretim elemanlarına şu sorular yöneltilebilir: Öğrenciler en çok hangi yazı sistemi geçişinde zorlanıyor? Sınavlarda yazım standardını nasıl belirliyorsunuz? OTA'nın derslere girmesi için hangi materyaller gerekir? Lisansüstü öğrencilere şu sorular sorulabilir: Tezinizde hangi transliterasyon sistemini kullandınız? Kaynakça yazarken hangi özel adlarda zorlandınız? Kütüphanecilere şu sorular yöneltilebilir: Kiril ve Arap harfli Türk dilleri kaynaklarını Latin'e aktarırken hangi romanizasyon tablolarını kullanıyorsunuz? Aynı yazar adının farklı yazımları katalogda nasıl yönetiliyor? Editörlere ise şu sorular sorulabilir: Derginizin yazım kılavuzu transliterasyon konusunda ne kadar açık? Diakritikli harflerde teknik sorun yaşıyor musunuz?

Bu soru seti, OTA'nın pratik etkisini ölçmeye yardım eder. Böylece araştırma yalnızca normatif bir alfabe tartışması olmaktan çıkar, sahadaki kullanıcı deneyimiyle desteklenen bir politika önerisine dönüşür.

7. Tartışma: Dış Paydaş Uyumu İçin Ölçütler.

7.1. Pedagojik Uyum Ölçütü.

Pedagojik uyum, OTA'nın sınıfta öğretilebilir ve ölçülebilir olmasıdır. Bir alfabe ne kadar iyi tasarlanmış olursa olsun, öğrenci için öğrenilebilir değilse uygulamada zayıf kalır. Bu nedenle ilk ölçüt şu sorudur: Öğrenci OTA ile yazılmış bir metni ses-harf eşleşmesi bakımından istikrarlı biçimde okuyabiliyor mu? İkinci soru ise şudur: Öğretim elemanı OTA'yı sınav, ödev ve ders materyalinde tutarlı biçimde kullanabiliyor mu?

Bu ölçütün karşılanması için OTA uyumlu ders modülleri hazırlanmalıdır. Bu modüller harf listesiyle sınırlı olmamalıdır. Her harf için ses açıklaması, örnek kelimeler, minimal çiftler, dinleme alıştırmaları ve farklı Türk dillerinden kısa karşılaştırmalı metinler bulunmalıdır. Ayrıca Kiril'den OTA'ya ve Arap harfli metinden OTA'ya köprü alıştırmaları hazırlanmalıdır. Böylece öğrenci yalnızca harfi ezberlemez, yazı sistemleri arasında bilinçli geçiş yapmayı öğrenir.

7.2. Editoryal Uyum Ölçütü.

Editoryal uyum, akademik metinlerde yazım birliğini sağlayan temel ölçüttür. Dergiler ve tez yazım kılavuzları OTA'yı açıkça tanımlamadığında, her yazar kendi alışkanlığına göre yazar. Bu durumda standardizasyon metin düzeyinde parçalanır. Editoryal uyum için dergilerin, konferansların ve üniversitelerin kısa ama açık yazım kılavuzları hazırlaması gerekir.

Bu kılavuzlarda özellikle şu noktalar yer almalıdır: Türk dilleri adlarının yazımı, özel adlar, yer adları, eser adları, Kiril'den Latin'e aktarım, Osmanlıca transkripsiyon, diakritik-kullanımı ve kaynakça biçimi. APA sistemi içinde de yazar adlarının tutarlı verilmesi önemlidir. Çünkü bibliyografik görünürlük, yalnızca makalenin içeriğine değil, ad ve başlıkların doğru kaydedilmesine de bağlıdır.

7.3. Bibliyografik Uyum Ölçütü.

Bibliyografik uyum, araştırmacının aradığı kaynağı bulabilmesiyle ilgilidir. Bir katalogda aynı yazar farklı ad biçimleriyle yer alıyorsa, erişim zayıflar. Bu nedenle OTA uyumlu kataloglama şablonları gereklidir. Bu şablonlarda yetkili ad biçimi, alternatif ad biçimleri, özgün yazı sistemi, romanizasyon sistemi ve OTA uyumlu biçim ayrı alanlarda tutulabilir.

Bu öneri, bibliyografik kontrol ilkeleriyle uyumludur. IFLA LRM, kullanıcı görevlerini bulma, tanımlama, seçme, erişme ve keşfetme gibi aşamalarla açıklar [IFLA, 2017: 15-20]. OTA uyumlu metadata, özellikle bulma ve keşfetme aşamalarını güçlendirir. RDA'nın varlık ve ilişki temelli yaklaşımı da farklı ad biçimlerinin kontrollü biçimde yönetilmesine imkân verir [RDA Steering Committee, 2020: 7-18].

7.4. Dijital Uyum Ölçütü.

Dijital uyum, OTA'nın modern bilgi altyapısında çalışabilir olmasıdır. Bu ölçüt dört soruyla değerlendirilebilir: Harfler bütün yaygın cihazlarda doğru görünüyor mu? Kullanıcılar harfleri kolay yazabiliyor mu? Arama motorları diakritikli ve diakritiksiz yazımları ilişkilendirebiliyor mu? Erişilebilirlik araçları bu harfleri doğru okuyabiliyor mu?

Bu ölçüt için açık lisanslı font paketleri, klavye düzenleri ve arama eşleştirme kuralları geliştirilmelidir. W3C'nin uluslararasılaştırma rehberleri, web içeriğinin farklı diller ve yazı sistemleri için teknik olarak uygun hâle getirilmesi gerektiğini vurgular [World Wide Web Consortium (W3C), 2024: 1-4]. OTA'nın dijital başarısı, dil kurumları ile yazılım ekipleri arasındaki iş birliğine bağlıdır.

7.5. Uyum Matrisi.

Dış paydaş uyumunu ölçülebilir hâle getirmek için beş düzeyli bir matris önerilebilir. Sıfırıncı düzeyde OTA hiç kullanılmaz. Birinci düzeyde kişisel kullanım vardır, öğretmen veya araştırmacı kendi tercihiyle OTA'yı kullanır. İkinci düzeyde bölüm kullanımı başlar, bazı derslerde veya tezlerde kılavuz olarak yer alır. Üçüncü düzeyde kurum düzeyi vardır, üniversite, dergi veya kütüphane resmî kılavuzuna OTA'yı ekler. Dördüncü düzeyde ise ağ düzeyi oluşur, farklı kurumlar ortak kılavuz, ortak katalog şablonu ve ortak teknik paket kullanır.

Bu matris öğretim, yayıncılık, kataloglama ve dijital erişim alanlarına ayrı ayrı uygulanabilir. Böylece Hindistan'daki bir kurumun hangi alanda güçlü, hangi alanda zayıf olduğu görülebilir. Ayrıca zaman içinde ilerleme izlenebilir. Bu yaklaşım, dil planlamasında uygulama ve değerlendirme aşamalarının önemini vurgulayan modellerle uyumludur [Kaplan & Baldauf, 1997: 48-67].

7.6. Uyum Paketleri.

Bu çalışmanın önerdiği ilk somut ürün OTA uyumlu ders modülü paketidir. Bu paket, ses-harf eşlemesi, örnek metinler, karşılaştırmalı alıştırmalar ve ölçme rubriklerinden oluşmalıdır. İkinci ürün bağlama duyarlı çeviriyazı kılavuzudur. Bu kılavuz, öğretimde OTA'nın, kataloglamada ISO 9 veya ALA-LC gibi ters çevrilebilir romanizasyonların, tarihî metinlerde ise bilimsel transkripsiyonun hangi durumlarda kullanılacağını açıklar. Üçüncü ürün kataloglama şablonudur. Bu şablon, yazar adı, eser adı, özgün yazı, romanizasyon sistemi, OTA biçimi ve alternatif arama terimleri alanlarını içermelidir. Dördüncü ürün dijital erişim paketidir. Bu paket, klavye düzeni, font önerisi, arama eşleştirme kuralları ve web erişilebilirliği notlarını kapsamalıdır.

Bu ürünler hazırlanmadığında OTA, iyi niyetli bir hedef olarak kalabilir. Hazırlandığında ise öğretmen, öğrenci, editör ve kütüphaneci için kullanılabilir bir araç setine dönüşür.

7.7. Etik ve Katılımcılık.

Standardizasyon, kullanıcıların günlük pratiklerini değiştirir. Bu nedenle etik ve katılımcı bir süreç gerektirir. Öğrenciler, öğretmenler, kütüphaneciler ve editörler yalnızca

uygulayıcı değil, aynı zamanda geri bildirim veren aktörler olmalıdır. Shohamy, dil politikasının çoğu zaman görünmeyen mekanizmalar yoluyla işlediğini ve uygulama araçlarının kullanıcılar üzerindeki etkisinin dikkatle incelenmesi gerektiğini vurgular "Shohamy, 2006: 45-70'. Bu uyarı OTA için de geçerlidir.

OTA'nın dış paydaşlara sunumu açıklayıcı olmalıdır. Hangi harf neden seçildi? Hangi ses hangi işaretle gösteriliyor? Hangi durumda yerel yazım, hangi durumda ortak biçim tercih edilecek? Bu sorulara açık cevaplar verilmelidir. Ayrıca uygulama başladıktan sonra düzenli geri bildirim alınmalı ve kılavuzlar güncellenmelidir.

8. Sınırlılıklar ve Gelecek Araştırma Gündemi.

Bu çalışma, Hindistan örneği üzerinden kavramsal ve uygulamalı bir çerçeve önerdiği için bazı sınırlılıklara sahiptir. Birincisi, Hindistan'daki Türkoloji kurumları ve kütüphane sistemleri kendi içinde çeşitlidir, bu nedenle ayrıntılı saha araştırması yapılmadan bütün kurumlar için kesin sonuçlar üretmek mümkün değildir. İkincisi, dijital altyapı hızla değişmektedir. Bugün sorun olan bir font veya klavye meselesi yarın çözülebilir, bugün çalışan bir arama sistemi ise yeni platformlarda yetersiz kalabilir. Bu nedenle dijital uyum sürekli izlenmelidir.

Gelecek araştırmalar için üç öneri yapılabilir. İlk olarak, Hindistan'daki Türkoloji programlarında OTA uyumlu pilot dersler uygulanmalı ve öğrenci başarısı ölçülmelidir. İkinci olarak, üniversite kütüphanelerinde OTA uyumlu yetkili ad kayıtları denenmeli ve arama sonuçlarına etkisi analiz edilmelidir. Üçüncü olarak, diakritikli ve diakritiksiz arama davranışları karşılaştırılmalı, kullanıcıların hangi biçimleri tercih ettiği gözlemlenmelidir. Bu araştırmalar, OTA'nın sınır-ötesi uygulanabilirliğini daha somut verilerle destekleyecektir.

Sonuç

Bu Çalışma, Ortak Türk Alfabesi tartışmasını sınır-ötesi dil planlaması çerçevesinde ele aldı. Temel sav şudur: Ortak alfabenin kalıcılığı yalnızca Türk dünyası içindeki uzlaşıyla değil, Türk dünyası dışındaki paydaşların pratik uyumuyla da belirlenecektir. Hindistan örneği, bu savı görünür kılan güçlü bir alandır. Çünkü Hindistan'daki Türkoloji ve Türkiye Türkçesi öğretimi, Latin, Kiril ve Arap yazı sistemlerinin, ayrıca farklı transliterasyon geleneklerinin bir arada bulunduğu çok katmanlı bir ortamda yürütülmektedir.

Çalışma, OTA'nın Hindistan'da dört düzlemde test edileceğini savundu: öğretim, akademik yayıncılık, kütüphane kataloglama/metadata ve dijital erişim. Öğretimde ses-harf eşlemesi ve ölçme-değerlendirme, yayıncılıkta editoryal kılavuzlar, kataloglamada yetkili ad ve eser adı standartları, dijital erişimde ise klavye, font ve arama sistemleri belirleyici olacaktır. Bu dört alan birlikte düşünülmediğinde, ortak alfabe kâğıt üzerinde güçlü ama uygulamada sınırlı kalabilir.

Sonuç olarak Çalışma dört öneri sunmaktadır. Birincisi, OTA uyumlu ders modülleri hazırlanmalıdır. İkincisi, bağlama duyarlı ortak çeviriyazı kılavuzu geliştirilmelidir. Üçüncüsü, kütüphaneler için OTA uyumlu kataloglama ve metadata şablonları oluşturulmalıdır. Dördüncüsü, klavye, font, arama ve erişilebilirlik konularını kapsayan dijital erişim paketi hazırlanmalıdır. Bu öneriler, OTA'nın sınırların ötesinde kullanılabilirliğini güçlendirecek pratik adımlardır.

Alfabe bir köprüdür. Köprünün sağlamlığı yalnızca mimari çizimine değil, üzerinden geçen insanların güvenle yürüyebilmesine bağlıdır. Ortak Türk Alfabesi de ancak öğretmen, öğrenci, editör, kütüphaneci ve yazılım geliştiricinin günlük pratiğinde yer bulduğunda gerçek anlamda ortaklaşacaktır. Bakü'de kurulan uzlaşı, bu pratik adımlarla desteklenirse

yalnızca Türk dünyasının iç iletişimini değil, Türkoloji'nin küresel bilgi dolaşımını da güçlendirebilir.

KAYNAKÇA

ALPATOV, V. M. (2017). Scripts and politics in the USSR. *Studi Slavistici*, 14, s. 9–19.

ANDERSON, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (Rev. ed.). Verso.(Original work published 1983).

BEKZHANOVA, Z., & MAKOELLE, T. M. (2022). Latinization of the Kazakh alphabet: Implications for education,inclusion, and social cohesion in Kazakhstan. *SAGE Open*, 12(4), s. 1–15.

BOWEN, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), s. 27–40.

COOPER, R. L. (1989). *Language planning and social change*. Cambridge University Press.

COULMAS, F. (2003). *Writing systems: An introduction to their linguistic analysis*. Cambridge University Press.

DANIELS, P. T., & BRIGHT, W. (Eds.). (1996). *The world's writing systems*. Oxford University Press.

FISHMAN, J. A. (1991). *Reversing language shift: Theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. Multilingual Matters.

GRENOBLE, L. A. (2003). *Language policy in the Soviet Union*. Kluwer Academic Publishers.

HAUGEN, E. (1983). The implementation of corpus planning: Theory and practice. In J. Cobarrubias & J. A. Fishman (Eds.), *Progress in language planning: International perspectives* (s. 269–289). Mouton.

HORNBERGER, N. H. (2006). Frameworks and models in language policy and planning. In T. Ricento (Ed.), *An introduction to language policy: Theory and method* (s. 24–41). Blackwell.

IFLA. (2017). *IFLA library reference model: A conceptual model for bibliographic information*. International Federation of Library Associations and Institutions.

INTERNATIONAL ORGANIZATION FOR STANDARDIZATION. (1995). *ISO 9:1995: Information and documentation: Transliteration of Cyrillic characters into Latin characters: Slavic and non-Slavic languages*. ISO.

KAPLAN, R. B., & BALDAUF, R. B. (1997). *Language planning: From practice to theory*. Multilingual Matters.

KVALE, S., & BRINKMANN, S. (2009). *Interviews: Learning the craft of qualitative research interviewing* (2nd ed.).SAGE.

LIBRARY OF CONGRESS. (2026). *ALA-LC romanization tables*.

RDA STEERING COMMITTEE. (2020). *RDA: Resource description and access*. American Library Association.

SEBBA, M. (2007). *Spelling and society: The culture and politics of orthography around the world*. Cambridge University Press.

SHOHAMY, E. (2006). *Language policy: Hidden agendas and new approaches*. Routledge.

SPOLSKY, B. (2004). *Language policy*. Cambridge University Press.

THE UNICODE CONSORTIUM. (2025). *The Unicode Standard, Version 17.0.0*.

TÜRK DİL KURUMU. (2024, 16 Eylül). *Türk dünyası ortak Türk alfabesinde uzlaştı*.

WINNER, T. G. (1952). Problems of alphabetic reform among the Turkic peoples of Soviet Central Asia, 1920-41. *The Slavonic and East European Review*, 31(76), s. 133–147.

WORLD WIDE WEB CONSORTIUM. (2024). *Internationalization*.

TÜRK DÜNYAŞÜNASLIĞINDA MÜASİR YANAŞMALAR VƏ ELMİ PERSPEKTİVLƏR

Nuranə ƏSƏDULLAYEVA
Magistr, ATU
nuraneesedullayeva62@gmail.com
Sona TANRIVERDİYEVA
Tədqiqatçı, ADİU
sona.cerkezli@mail.ru

ÖZƏT

Türk dünyası tədqiqatları son bir neçə onillikdə qlobal miqyasda baş verən köklü geosiyasi, elmi və texnoloji dəyişikliklər fonunda əhəmiyyətli transformasiyalara məruz qalmışdır. Ənənəvi olaraq, bu sahədəki elmi axtarışlar klassik filologiya,tarixi təhlil və təsviri dilçilik metodologiyaları ilə məhdudlaşırdı. Həmin ənənəvi yanaşmalar türk xalqlarının zəngin dillərinin, qədim mədəniyyətlərinin və tarixi irsinin dərk edilməsi üçün mühüm təməl yaratmışdır; lakin onlar əhatə dairəsinə və metodoloji imkanlarına görə çox vaxt milli və ya qapalı fənlərarası sərhədlər daxilində təcrid olunmuş vəziyyətdə qalırdı. Lakin müasir dövrdə qloballaşma prosesləri, rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı və beynəlxalq akademik mühitdə artan qarşılıqlı əlaqələr türk tədqiqatlarının nəzəri-metodoloji mənzərəsini tamamilə yenidən formalaşdırmışdır. Müasir elmi araşdırmalarda tədqiqatçılar dar ixtisas çərçivələrindən kənara çıxaraq antropologiya, sosiologiya, politologiya,rəqəmsal humanitar elmlər və müqayisəli mədəni tədqiqatları üzvi şəkildə birləşdirən multidisiplinar perspektivlərə üstünlük verirlər. Bu metodoloji dəyişiklik türk tədqiqatlarının analitik dərinliyini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmiş,onun beynəlxalq akademik diskursdakı mövqeyini və intellektual aktuallığını daha da gücləndirmişdir. Təqdim olunan bu məqalədə Türk dünyası araşdırmalarında tətbiq edilən fənlərarası təhlil mexanizmləri, müqayisəli mədəni aspektlər, rəqəmsal humanitar elmlərin rolu və müasir geosiyasi meyillər daxil olmaqla əsas elmi-nəzəri yanaşmalar hərtərəfli şəkildə araşdırılır. Eyni zamanda, qloballaşan dünyada ortaq tarixi yaddaşın, ana dilinin və bütöv mədəni kimliyin qorunub saxlanılmasındakı həlledici rol xüsusi olaraq vurğulanır. Məqalə bu sahədə çalışan tədqiqatçılar üçün yeni elmi istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsində mühüm nəzəri əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Türk dünyası; Fənlərarası yanaşma; Mədəni kimlik; Rəqəmsal humanitar elmlər; Elmi perspektivlər.

ABSTRACT

Turkic world studies have undergone significant transformations over the past few decades against the backdrop of profound geopolitical, scientific, and technological changes on a global scale. Traditionally, academic research in this field was largely driven by classical philology, historical analysis, and descriptive linguistics. While these foundational approaches laid a solid groundwork for understanding the languages, cultures, and heritage of Turkic peoples, they were often limited in scope and remained isolated within national or narrow disciplinary boundaries. However, contemporary globalization, rapid technological advancements, and increasing international academic engagement have fundamentally reshaped the methodological and theoretical landscape of Turkic studies. In modern research, scholars are moving beyond narrow specializations to embrace interdisciplinary perspectives that organically integrate anthropology, sociology, political science, digital humanities, and

comparative cultural studies. This methodological shift has significantly expanded the analytical depth of Turkic research and strengthened its relevance within the global academic discourse. This article comprehensively explores the main contemporary approaches in Turkic world studies, including interdisciplinary analysis mechanisms, comparative cultural aspects, the role of digital humanities, and modern geopolitical trends. Furthermore, it highlights the crucial importance of a shared historical memory, native language, and collective cultural identity in shaping contemporary Turkic research. The article holds substantial theoretical significance in defining new scholarly directions for researchers operating in this field.

Keywords: Turkic world; İnterdisciplinary approach; Cultural identity; Digital humanities; Academic perspectives.

Giriş

Türk Dünyası tədqiqatları bu gün qloballaşma, sürətli texnoloji transformasiya və akademik tədqiqatların artan beynəlmiləlləşməsinin bir-birinə qarışan qüvvələri tərəfindən formalaşan əhəmiyyətli bir metodoloji kəsişmədədir. İyirminci əsrin böyük bir hissəsində bu sahədə tədqiqatlara yaxın mətn təhlili, əlyazma tədqiqatları, epiqrafiya və təsviri dilçiliyə üstünlük verən klassik filoloji, linqvistik və tarixi yanaşmalar hakim idi. Bu ənənələr türk dillərinin sənədləşdirilməsində, tarixi trayektoriyaların yenidən qurulmasında və ədəbi və mədəni irsin qorunmasında mühüm və əvəzolunmaz rol oynamışdır. Belə təməl tədqiqatlar olmadan bir çox linqvistik müxtəliflik, şifahi ənənələr və tarixi mənbələr itirilmiş və ya əlçatmaz qala bilərdi. Buna baxmayaraq, bu yanaşmalar çox vaxt dar şəkildə müəyyən edilmiş milli, ideoloji və ya regional çərçivələr daxilində fəaliyyət göstərirdi ki, bu da daha geniş müqayisəli, transmilli və nəzəri cəhətdən inteqrativ perspektivləri məhdudlaşdırırdı [Bakı, 2022: 15]. Nəticədə, türk tədqiqatları tez-tez parçalanmış vəziyyətdə qalırdı, müxtəlif ölkələrdə, institusional mühitlərdə və ya intizam ənənələrində çalışan alimlər arasında davamlı qarşılıqlı əlaqə məhdud idi. Bu parçalanma geosiyasi bölünmələr, dil maneələri və arxivlərə və tədqiqat infrastrukturlarına qeyri-bərabər çıxışla daha da güclənirdi. Türk dünyasının müxtəlif yerlərindəki alimlər tez-tez sistemli dialoq və əməkdaşlıq olmadan paralel tədqiqat xətləri axtarırdılar ki, bu da təkrarlanan səylərə və müqayisəli fikir üçün imkanların əldən verilməsinə gətirib çıxarırdı. Bundan əlavə, millət mərkəzli tarixşünaslığın dominantlığı bəzən türk dünyasını tarixən formalaşdıran miqrasiya, mədəni mübadilə və linqvistik yaxınlaşma kimi uzunmüddətli transregional prosesləri gizlədirdi. Humanitar və sosial elmlərdə akademik paradiqmalar qlobal miqyasda inkişaf etdikcə, bu məhdudiyyətlər getdikcə daha aydın görünürdü və bu da türkşünaslıqda metodoloji yenilənmə və konseptual yenidən istiqamətləndirmə çağırışlarına səbəb oldu.

Lakin son üç onillikdə dərin metodoloji transformasiya baş verdi. Qloballaşma daha çox elmi mobilliyə, beynəlxalq konfranslara, birgə tədqiqat layihələrinə və sərhədlərarası akademik şəbəkələrə şərait yaratdı ki, bu da tədqiqatçılara milli sərhədləri aşmağa və davamlı intellektual mübadilədə iştirak etməyə imkan verdi. Rəqəmsal kommunikasiya texnologiyaları və açıq girişli nəşriyyat əməkdaşlığa maneələri daha da azaldıb və alimlərə əvvəllər əldə etmək çətin olan mənbələrə və tədqiqat nəticələrinə çıxış imkanı verib. Eyni zamanda, fənlərarası tədqiqat mədəniyyətlərinin yüksəlişi alimləri linqvistik, antropoloji, sosioloji, tarixi və siyasi perspektivləri türk dünyasının daha vahid anlayışına inteqrasiya etməyə təşviq etmişdir [İbrayeva vd., 2021: 90]. Bu dəyişiklik müasir tədqiqatlarda daha geniş bir tendensiyanı əks etdirir, burada mürəkkəb mədəni və sosial hadisələr getdikcə çoxölçülü kimi başa düşülür və tək fənn çərçivələri vasitəsilə adekvat şəkildə izah edilə bilmir.

Müasir türkşünaslıqda ən əhəmiyyətli inkişaflardan biri ənənəvi fənn sərhədlərinə meydan oxuyan fənlərarası metodologiyaların getdikcə daha çox qəbul edilməsidir. Dil, mədəniyyət, tarix və cəmiyyəti ayrı analitik sahələr kimi qəbul etmək əvəzinə, alimlər indi onların qarşılıqlı əlaqələrini və qarşılıqlı təsirlərini vurğulayırlar. Məsələn, tarixi mətnlər artıq yalnız linqvistik və ya ədəbi əsərlər kimi araşdırılmır, güc münasibətlərini, institusional strukturları, ideoloji formasiyaları və kollektiv mentalitetləri ortaya qoyan sosial, siyasi və mədəni sənədlər kimi kontekstləşdirilir [İbrayeva vd., 2021: 90]. Bu cür yanaşmalar tədqiqatçılara təsviri təhlildən kənara çıxaraq mətn istehsalını tarixi kontekst və sosial təcrübə ilə əlaqələndirən interpretativ modellərə doğru irəliləməyə imkan verir.

Eynilə, türkşünaslıq sahəsindəki linqvistik tədqiqatlar qrammatika, fonologiya və leksikon təhlilindən kənara çıxaraq sosiolinqvistik və praqmatik ölçüləri də əhatə etmişdir. Dil siyasəti, çoxdillilik, kod dəyişikliyi, dil təması və kimliyin formalaşması kimi məsələlər müasir türk cəmiyyətlərinin reallıqlarını əks etdirən mərkəzi tədqiqat mövzularına çevrilmişdir. Bu dəyişiklik dilin sadəcə neytral ünsiyyət sistemi deyil, siyasi qərarlar, təhsil sistemləri və media mühitləri tərəfindən formalaşdırılan güclü bir sosial alət olduğunu qəbul edir. Çoxdilli kontekstlərdə dil seçimi tez-tez sosial mənsubiyyəti, nəsil mənsubiyyətini və ya ideoloji oriyentasiyanı göstərir və bu da sosiolinqvistik təhlili türk dünyasında mədəni dinamikanı anlamaq üçün əvəzolunmaz edir.

Antropoloji yanaşmalar, xüsusən də ritualların, folklorun, inanc sistemlərinin və şifahi ənənələrin öyrənilməsində getdikcə daha çox diqqət mərkəzindədir. Etnoqrafik sahə işləri türk icmalarının modernləşmə, şəhərləşmə və qloballaşmaya cavab olaraq mədəni təcrübələri necə qoruduğu, yenidən şərh etdiyi və ötürdüyü barədə dəyərli məlumatlar verir. Bu tədqiqatlar ənənənin adaptiv təbiətini ortaya qoyur, ritualların və rəvayətlərin müasir sosial ehtiyacları ödəmək üçün necə davamlı olaraq yenidən formalaşdığını göstərir. Müqayisəli mədəni tədqiqatlar, müxtəlif türk cəmiyyətlərində ortaq simvollar, miflər və narrativ strukturları müəyyən etməklə bu perspektivi daha da zənginləşdirir. Tez-tez istinad edilən bir nümunə, müxtəlif türk mifoloji ənənələrində rast gəlinən və nizam, davamlılıq və dünyəvi və mənəvi aləmlər arasındakı əlaqə ilə əlaqəli dərin köklü kosmoloji anlayışları əks etdirən "Dünya Ağacı" motividir [Sadigli, 2024: 151]. Bu cür simvollar sadəcə uzaq keçmişin qalıqları deyil, həm də kollektiv təxəyyülə və bədii ifadəyə təsir etməyə davam edən mədəni kimliyin canlı komponentləri kimi fəaliyyət göstərir.

Eyni zamanda, müqayisəli tədqiqatlar türk dünyasının daxili müxtəlifliyini vurğulayır və narrativlərin həddindən artıq homogenləşdirilməsinə qarşı xəbərdarlıq edir. Ortaq dil kökləri və tarixi təcrübələr mədəni yaxınlıq hissini inkişaf etdirsə də, din, siyasi təşkilatlanma, iqtisadi strukturlar və mədəni təcrübələrdə regional dəyişikliklər fərqli yerli kimliklər yaradır. Çoxdilli və rəqəmsal vasitəçilik mühitlərində gənclərin kimliyi ilə bağlı müasir tədqiqatlar dil istifadəsinin, təhsil sistemlərinin və media istehlakının gənc nəsillər arasında özünüdərk və sosial mənsubiyyəti necə formalaşdırdığını nümayiş etdirir [Zharkynbekova vd., 2025: 33]. Bu tapıntılar, sabit və ya vahid bir kateqoriya olmaqdansa, sosial dəyişikliklərə cavab olaraq davamlı olaraq yenidən müzakirə edilən türk kimliyinin dinamik və inkişaf edən təbiətini vurğulayır.

Rəqəmsal humanitar elmlərin ortaya çıxması məlumatların toplanması, təhlili, vizuallaşdırılması və qorunması üçün innovativ vasitələr təqdim etməklə türkşünaslığı daha da dəyişdirmişdir. Genişmiqyaslı rəqəmsallaşdırma təşəbbüsləri nadir əlyazmalara, arxiv sənədlərinə, tarixi xəritələrə və şifahi qeydlərə çıxışı əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmiş, tədqiqat imkanlarını demokratikləşdirmiş və beynəlxalq əməkdaşlığı inkişaf etdirmişdir. Korpus əsaslı dilçilik və hesablama metodları türk dilləri arasında dil nümunələrinin, dialekt variasiyasının və semantik dəyişikliklərin sistemli təhlilinə imkan verir və müqayisəli tədqiqat üçün yeni empirik əsaslar təklif edir [Çöltekin vd., 2023: 450]. Bu yanaşmalar alimlərə

yalnız ənənəvi keyfiyyət metodları ilə aşkarlanması çətin olacaq genişmiqyaslı tendensiyaları müəyyən etməyə imkan verir.

Maşın öyrənməsi və süni intellekt kimi qabaqcıl texnologiyalar avtomatlaşdırılmış tərcüməni, mətn təsnifatını, müəlliflik atributunu və dillərarası müqayisəni dəstəkləməklə tədqiqat imkanlarını daha da genişləndirir. Az resurslu türk dilləri üçün nitq korpusu təşəbbüsləri xüsusilə vacib bir inkişafdır, çünki onlar həm akademik biliklərə, həm də dil təhsili, dirçəliş və texnologiyanın inkişafında praktik tətbiqlərə töhfə verir [Karibayeva vd., 2025: 12]. Buna baxmayaraq, rəqəmsal metodlara artan etibar, məlumatların qərəzliliyi, dialektlərin və icmaların qeyri-bərabər təmsil olunması və mürəkkəb mədəni hadisələrin sırf kəmiyyət modellərinə endirilməsi riski də daxil olmaqla, mühüm etik və metodoloji suallar doğurur. Bu problemlərin həlli kritik metodoloji düşüncə və rəqəmsal mütəxəssislərlə sahə mütəxəssisləri arasında sıx əməkdaşlıq tələb edir.

Geosiyasi perspektivlər müasir türkşünaslıqda, xüsusən də Türk Dövlətləri Təşkilatı kimi regional əməkdaşlıq çərçivələri işığında daha çox diqqət çəkmişdir. *"Türk Dünyası Vizyonu–2040"* kimi strateji təşəbbüslər türkdilli ölkələr arasında mədəni, təhsil və elmi əməkdaşlığa artan institusional öhdəliyi əks etdirir [Baki, 2022: 27]. Bu inkişaflar tədqiqat gündəmlərinə, maliyyələşdirmə strukturlarına və türkşünaslığın beynəlxalq görünürlüyünə təsir göstərir və genişmiqyaslı əməkdaşlıq layihələri üçün yeni imkanlar yaradır. Eyni zamanda, akademik tədqiqatların dar çərçivədə müəyyən edilmiş siyasi hekayələrə xidmət etmək əvəzinə, kritik, plüralist və metodoloji cəhətdən ciddi qalmasını təmin etmək üçün diqqətli elmi əlaqələri zəruri edir.

Paylaşılan tarixi yaddaş türk dünyasında həm elmi diskursun, həm də kollektiv kimliyin formalaşmasında mərkəzi rol oynamağa davam edir. Muzeylər, mədəniyyət müəssisələri, xatirə təcrübələri və təhsil tədris proqramları ortaq mənşələri, miqrasiyaları və dövlət quruculuğu təcrübələrini vurğulayan tarixi hekayələrin ötürülməsinə fəal şəkildə töhfə verir. Lakin akademik tədqiqatlar getdikcə bu hekayələrin necə qurulduğunu, institusionallaşdırıldığını və bəzən instrumentallaşdırıldığını araşdırır. Balanslı elmi yanaşma, sübutlara əsaslanan təhlilə, tənqidi tarixşünaslığa və mübahisəli və ya marjinallaşdırılmış perspektivlərin qəbul edilməsinə sadiq qalaraq, ortaq yaddaşın inteqrativ potensialını tanıyır.

Dil türk xalqları arasında ən güclü bağlayıcılardan biri olaraq qalır və həm ortaq irsin göstəricisi, həm də müasir qarşılıqlı əlaqə vasitəsi kimi xidmət edir. Türk dilləri arasında əhəmiyyətli fərqlərə baxmayaraq, qarşılıqlı anlaşılmazlıq və ortaq struktur xüsusiyyətləri mədəni mübadiləni və elmi ünsiyyəti asanlaşdırır [Johanson və Csató, 2022: 15]. Müasir tədqiqatlar dil müxtəlifliyinin qorunmasının vacibliyini vurğulayır, eyni zamanda türklərarası anlaşmanı dəstəkləyən təhsil və kommunikativ çərçivələr inkişaf etdirir. Rəqəmsal media platformaları, onlayn təlim resursları və dilin canlandırılması təşəbbüsləri qlobal ünsiyyət dövründə bu tarazlığın qorunmasında getdikcə daha vacib rol oynayır.

Fənlərarası təhlilin, müqayisəli mədəni tədqiqatların, rəqəmsal humanitar elmlərin və geosiyasi perspektivlərin inteqrasiyası Türk Dünyası tədqiqatlarında yeni bir paradiqma təmsil edir. Bu yanaşmalar ənənəvi filoloji və tarixi tədqiqatları əvəz etmir, əksinə onu tamamlayır və genişləndirir, zaman və məkan boyunca mədəni davamlılığın, transformasiyanın və qarşılıqlı təsirin daha dərin, daha incə şərhlərinə imkan verir. Metodoloji plüralizmi və tənqidi düşüncəni qəbul etməklə, müasir türkşünaslıq türk dünyasının zəngin və müxtəlif reallıqlarına əsaslanaraq qlobal akademik müzakirələrdə iştirak etmək üçün daha yaxşı mövqeyə malikdir.

Nəticə

Müasir Türk Dünyası tədqiqatları çoxölçülü və beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən akademik sahəyə çevrilmişdir. Sırf filoloji və tarixi çərçivələrdən fənlərarası, müqayisəli, rəqəmsal və geosiyasi yanaşmalara keçid həm metodoloji alətlər dəstini, həm də bu sahənin analitik əhatə dairəsini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Dilçilik, antropologiya, sosiologiya, tarix və politologiyadan əldə edilən fikirləri inteqrasiya etməklə müasir tədqiqatlar türk mədəniyyətləri, kimlikləri və tarixi trayektoriyaları haqqında daha əhatəli bir anlayış təmin edir.

Müqayisəli mədəni tədqiqatlar daxili müxtəlifliyi qəbul edərkən ortaq irs haqqında məlumatlılığı gücləndirir və bununla da türk dünyasında həm birliyi, həm də plüralizmi inkişaf etdirir. Rəqəmsal humanitar elmlər qorunmanı, əlçatanlığı və analitik potensialı artırır, baxmayaraq ki, onlar metodoloji dəqiqlik və etik həssaslıqla tətbiq olunmalıdır. Geosiyasi çərçivələr mədəni əməkdaşlığın institusional və strateji ölçülərini vurğulayır və alimlərə tədqiqatın siyasi boşluqda mövcud olmadığını xatırladır.

Ümumiyyətlə, müasir metodoloji yeniliklər Türk Dünyası tədqiqatlarının qlobal akademik mənzərəyə inteqrasiyasını gücləndirmiş, eyni zamanda onun mədəni və strateji əhəmiyyətini artırmışdır. Sahənin gələcəyi davamlı əməkdaşlıqdan, metodoloji açıqlıqdan və həm ənənəvi mənbələr, həm də inkişaf etməkdə olan texnologiyalarla tənqidi əlaqədən asılıdır ki, bu da elmi tədqiqatların həm elmi cəhətdən möhkəm, həm də mədəni cəhətdən mənalı qalmasını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

BAKI, A. (2022). *Türk dünyası vizyonu–2040: Strateji sənədi və inteqrasiya perspektivləri*. Bakı: Türk Dövlətləri Təşkilatı Katibliyi.

ÇÖLTEKİN, Ç., RAMA, T., & TYERS, F. M. (2023). Computational approaches to Turkic languages: Resources, tools,and challenges. *Journal of Language Modelling*, 11(2), s. 425–470.

İBRAYEVA, G., KUDAIBERGENOVA, D., & YESSENOVA, S. (2021). Interdisciplinary approaches in contemporary Turkic studies: Culture, identity, and modernization. *Central Asian Survey*, 40(1), s. 85–102.

JOHANSON, L., & CSATÓ, É. Á. (Eds.). (2022). *The Oxford handbook of Turkic languages*. Oxford: Oxford University Press.

KARIBAYEVA, B., SEITKHAN, A., & ZHUMABEKOVA, A. (2025). Speech corpus development for low-resource Turkic languages: Methodological and technological perspectives. *ACM Transactions on Asian and Low-Resource Language Information Processing*, 24(3), Article 88, s. 1–22.

SADIGLI, S. (2024). The World Tree motif in Turkic mythology: Symbolism and cultural continuity. *Milli Folklor*,36(142), s. 1275–1288.

ZHARKYNBEKOVA, S., AKHMETOVA, D., & NURZHANOVA, A. (2025). Youth identity and multilingualism in Turkic societies: Language, media, and belonging. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 46(1), s. 25–41.

YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE TÜRK DÜNYASI KÜLTÜREL İÇERİKLERİNİN GÖRÜNÜRLÜĞÜ: YEDİ İKLİM TÜRKÇE ÖRNEĞİ

Nuray KAÇAN
Uzm., Ahmet Yesevi Üniversitesi Kazakistan,
Dil Öğretim Merkezi

nuray.kacan@ayu.edu.kz

ÖZƏT

Müasir dövrdə xarici dil tədrisi yalnız dilçilik strukturlarının və ünsiyyət bacarıqlarının mənimsədilməsi ilə məhdudlaşmır; eyni zamanda hədəf dilin aid olduğu mədəni irsin tanıdılmasını və öyrənənlərdə mədəniyyətlərarası fərqindəliyin formalaşdırılmasını hədəfləyir. Bu baxımdan, Türkçənin xarici dil kimi tədrisində istifadə olunan dərsliklərdə Türk dünyasına aid ortak mədəni ünsürlərin nə dərəcədə yer alması mühüm bir tədqiqat mövzusuna çevrilmişdir. Sahə üzrə araşdırmalar xarici dil kimi Türkçə tədrisində istifadə olunan dərsliklərdəki mədəniyyət köçürülməsinin daha çox Türkiyə kontekstində həyata keçirildiyini göstərir. Bu tədqiqat xarici dil kimi Türkçə tədrisində istifadə edilən "Yedi İklim Türkçe" tədris setində yer alan mədəni məzmunların Türk dünyası kontekstində görünürlüyünü araşdırmağı hədəfləyir. Tədqiqatda "Yedi İklim Türkçe" tədris setinin A1 səviyyəsindən C1 səviyyəsinə qədər olan beş kitabı nəzərdən keçirilmiş; kitablardakı mətnlər, təsvirlər və tapşırıqlar Türk dünyasına aid mədəni ünsürlər baxımından keyfiyyət tərkibi təhlili (nitel içerik analizi) metodu ilə dəyərləndirilmişdir. Təhlil prosesində mədəni məzmunların təmsili, müxtəlifliyi, səviyyələr üzrə paylanması, kontekstual təqdimatı və öyrənənə çatdırılma forması nəzərə alınmışdır. Əldə olunan nəticələrdən aydın olmuşdur ki, Türk dünyasına aid ortaq mədəni ünsürlər bəzi səviyyələrdə daha qabarıq görünməsinə baxmayaraq, ümumilikdə bütöv, balanslı və sistematik bir mədəniyyət aktarımı kifayət qədər təmin edilməmişdir. Bu tədqiqat Türk dünyası mədəni elementlərinin şərti olaraq məhdud, gizli və pərakəndə şəkildə əhatə olunduğunu ortaya qoyur. Eyni zamanda Türkçə tədrisində istifadə olunan dərsliklərdə Türk dünyası ortaq mədəni irsinin daha şüurlu, planlı və görünür şəkildə yer almasının vacibliyini vurğulayır; tədris materiallarının hazırlanması, məzmunun planlaşdırılması və mədəni müxtəlifliyin artırılmasına dair təkliflər irəli sürür.

Açar sözlər: Xarici dil kimi Türkçə tədrisi; Türk dünyası; Mədəni məzmun; Yedi İklim.

ABSTRACT

Today, foreign language teaching is not limited to the acquisition of grammatical structures and communication skills; it also aims to introduce the cultural heritage of the target language and foster intercultural awareness among learners. In line with this, the extent to which common cultural elements of the Turkic world are included in textbooks used in teaching Turkish as a foreign language has become an important research topic. Studies in the field reveal that cultural transmission in textbooks used for teaching Turkish to foreigners is predominantly conducted within the context of Turkey. This study aims to examine the visibility of cultural content in the context of the Turkic world within the "Yedi İklim Türkçe" instructional set used in teaching Turkish as a foreign language. In the study, five textbooks ranging from A1 to C1 levels of the "Yedi İklim Türkçe" instructional set were examined; texts, visuals, and activities in the books were evaluated in terms of cultural elements belonging to the Turkic world through qualitative content analysis. During the analysis process, the representation, diversity, distribution across levels, contextual

presentation, and mode of transmission of cultural contents to the learner were taken into account. Based on the findings, although common cultural elements of the Turkic world are more visible at certain levels, it was observed that a holistic, balanced, and systematic cultural transmission is generally not sufficiently provided. This study reveals that cultural elements of the Turkic world are generally addressed in a limited, implicit, and scattered manner. Simultaneously, it emphasizes the necessity of incorporating the shared cultural heritage of the Turkic world more consciously, systematically, and visibly into textbooks used in Turkish language instruction, offering recommendations for the preparation of instructional materials, content planning, and the enhancement of cultural diversity.

Keywords: Teaching Turkish as a foreign language; Turkic world; Cultural content; Yedi İklim.

Giriş

Yabancı Dil Öğretiminde Dil ve Kültür İlişkisi.

Dil, yalnızca bir iletişim sistemi değil; aynı zamanda bir toplumun tarihini, değerlerini, düşünme biçimini ve kültürel birikimini yansıtan temel bir göstergedir. Bu nedenle yabancı dil öğretimi, dilbilgisel yapıların ve iletişim becerilerinin kazandırılmasının ötesinde, hedef dilin ait olduğu kültürel bağlamın da öğrenenlere sunulmasını gerektirir. Bu süreçte dil en etkili kültür aktarıcısıdır [Göçer, 2012: 50-57]. Dil ve kültür, dil öğretimi/öğrenimi sürecinde birlikte var olmaktadır. Dil ve kültür birbirinden ayrılmaz iki yapı olup, dil öğrenimi aynı zamanda kültürel anlamların öğrenilmesi sürecidir [Kramsch, 1998: 3-6].

Dil öğretiminde kültürel unsurları dil aracılığıyla öğreniciye iletmek ve bu süreçte dilin doğru kullanımını dikkate almak gerekir. Dilbilgisel olarak dilin doğru kullanılması dikkate alınırken süreçte kültür ve dil bağlamı da unutulmamalıdır. Hymes (1972), dil öğretiminde yalnızca dilbilgisel doğruluğun yeterli olmadığını, bireyin dili sosyal ve kültürel bağlama uygun biçimde kullanabilme becerisinin de geliştirilmesi gerektiğini vurgulamış ve bu yaklaşımı "iletişimsel yeterlik" kavramı ile açıklamıştır. Bu çerçevede kültürel yeterlik, iletişimsel yeterliğin temel bileşenlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Avrupa Ortak Başvuru Metni de dil öğrenen bireylerin kültürlerarası farkındalık geliştirmesini, farklı kültürlere saygı duymasını ve çok kültürlü ortamlarda etkili iletişim kurabilmesini temel hedefler arasında göstermektedir [Council of Europe, 2026].

Yabancı dil öğretiminde kültür aktarımı, öğrenenlerin dili gerçek kullanım bağlamları içinde anlamlandırmalarını sağlar. Dil öğrenme ortamında kültür dilin ayrılmaz bir parçası olarak bulunur. Kültür öğretiminin var olmadığı bir dil öğrenme ortamında dilbilgisi öğretimiyle sınırlandırılmış ve eksik bir dil öğretim faaliyetiyle karşılaşmak mümkündür. Kültürel bağlamdan kopuk bir dil öğretimi, öğrenenlerin dili yalnızca mekanik bir yapı olarak algılamalarına neden olmakta ve iletişimsel yeterliğin gelişimini sınırlamaktadır [Byram, 1997: 31-34]. Bu nedenle çağdaş yabancı dil öğretim yaklaşımlarında kültür, dil öğretiminin tamamlayıcısı değil ayrılmaz bir unsuru olarak ele alınmaktadır.

Yabancılara Türkçe Öğretiminde Kültürel İçerik.

Yabancılara Türkçe öğretiminde kültür aktarımı, Türkçenin yalnızca bir iletişim aracı olarak değil, Türk kültürünün taşıyıcısı olarak öğretilmesini amaçlar. Bu süreçte ders kitapları, kültürel içeriklerin sistematik ve planlı biçimde sunulmasında temel materyaller olarak önemli bir rol üstlenir. Ders kitaplarında yer alan metinler, görseller ve etkinlikler aracılığıyla öğrenenler hedef kültürle tanışmakta ve kültürel farkındalık kazanmaktadır [İşcan, 2011: 29-41]. Kültürel farkındalığı yüksek bireyler, dili yalnızca sözcük ve dilbilgisi

kurallarıyla değil; o dilin değerlerini, düşünme biçimlerini kavrayarak öğrendikleri için dil öğrenme süreçleri daha etkili ve kalıcı olur. Kültürel okuma yapan bireyleri yetiştirebilen toplumlar, hem kendi kültür değerlerine sahip çıkmada hem de başka kültür dünyalarını anlayarak onları yorumlayabilme ve eleştirebilme kabiliyetini kazanır [Bayındır, 2022: 119].

Alanda yapılan çalışmalar, yabancılara Türkçe öğretiminde kullanılan ders kitaplarında kültürel içeriklerin büyük ölçüde Türkiye merkezli bir bakış açısıyla ele alındığını gösterir. Bu durum, Türkçenin konuşulduğu geniş coğrafya ve Türk dünyasının kültürel çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda önemli bir sınırlılık olarak değerlendirilmektedir. Türk dünyasına ait ortak kültürel unsurların sınırlı biçimde yer alması, öğrenenlerin Türkçeyi tek merkezli bir kültürel yapı içerisinde algılamalarına yol açabilmektedir.

Yabancılara Türkçe öğretiminde kültür aktarımında açık ve örtük aktarım yaklaşımları öne çıkar. Açık kültür aktarımı, kültürel bilgilerin doğrudan sunulmasını içerirken; örtük kültür aktarımı, kültürel unsurların metinler ve etkinlikler aracılığıyla dolaylı biçimde sezdirilmesine dayanır [Tomlinson, 2011: 95-98]. Ancak bu aktarımın etkili olabilmesi için kültürel unsurların dengeli, bilinçli ve öğretim düzeylerine uygun biçimde yapılandırılması gerekir.

Türk Dünyası Kavramı ve Ortak Kültürel Unsurlar.

Türk dünyası kavramı; tarihsel, dilsel ve kültürel açıdan ortak köklere sahip Türk topluluklarını ifade etmektedir. Bu topluluklar, farklı coğrafyalarda yaşamalarına rağmen ortak tarih, dil, inanç ve kültürel değerler etrafında şekillenmiş zengin bir kültürel mirası paylaşmaktadır [Ercilasun, 2015: 15-19]. Bu kültürel miras dil ve edebiyat, gelenek ve görenekler, tarihi kişilikler ve coğrafya, sanat ve müzik, inanç ve değerler gibi geniş bir başlık altında toplanır. Türk dünyasına ait ortak kültürel unsurlar; gelenek ve görenekler, sözlü kültür ürünleri, tarihî şahsiyetler, değerler sistemi ve ortak semboller aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarılır [Ercilasun, 2015: 42-48].

Gökalp'e göre kültür, bir milleti millet yapan temel unsurlardan biridir ve bu kültürel yapı ortak değerler etrafında şekillenir [Gökalp, 2018: 23-26]. Türk dünyası bağlamında bu ortaklık, dil öğretimi sürecinde önemli bir potansiyel sunar. Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde Türk dünyasına ait ortak kültürel unsurların yer alması, öğrenenlerin Türkçeyi çok merkezli ve kapsayıcı bir kültürel yapı içerisinde algılamalarına katkı sağlar.

Türk dünyası kültürel mirasının ders kitaplarında yer alması, öğrenenlerin farklı Türk toplulukları arasındaki benzerlikleri ve kültürel bağları fark etmelerini sağlamakta; aynı zamanda kültürlerarası karşılaştırma yapabilme becerilerini geliştirmektedir. Bununla birlikte Türk dünyası topluluklarının da birbirlerini tanıması ve ortak yönlerini fark etmeleri noktasında katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu yönüyle Türk dünyasına ait kültürel unsurlar, yabancılara Türkçe öğretiminde önemli bir içerik alanı olarak değerlendirilmektedir.

Ders Kitaplarında Kültürel İçeriğin Sunumu ve Görünürlük.

Yabancı dil ders kitaplarında kültürel içeriklerin sunumu; metinler, görseller ve etkinlikler aracılığıyla gerçekleştirilir. Kültürel içeriğin görünürlüğü, bu unsurların ne ölçüde açık, belirgin ve bağlamsal biçimde sunulduğuyla ilişkilidir. Görünürlüğü yüksek kültürel içerikler, öğrenenler tarafından daha kolay fark edilmekte ve öğrenme sürecine daha etkin biçimde dâhil edilmektedir [Cortazzi & Jin, 1999: 197-201].

Ders kitaplarında kültürel içeriklerin düzeylere göre dağılımı da önemli bir ölçüt olarak değerlendirilir. Başlangıç seviyelerinde günlük yaşam ve somut kültürel unsurlar öne çıkarken, ileri seviyelerde daha soyut değerler, tarihî ve edebî unsurların yer alması beklenir.

Ancak bu alanda yapılan çalışmalar, kültürel içeriklerin dil seviyelerine göre dengeli ve planlı biçimde sunulmadığını gösterir [Yılmaz & Şeref, 2020: 432-448].

Bu bağlamda, Türk dünyasına ait kültürel unsurların ders kitaplarında ne ölçüde görünür olduğu, hangi düzeylerde ve hangi bağlamlarda sunulduğu önemli bir araştırma alanı oluşturur. Kültürel görünürlüğün artırılması, yabancılara Türkçe öğretiminde daha kapsayıcı ve çok boyutlu bir kültür aktarımının sağlanmasına katkı sunacaktır.

Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde içerik analizi yöntemi ile yürütülmüştür. Nitel araştırmalar, bireylerin ya da dokümanların doğal ortamlarında incelenmesini ve olguların derinlemesine anlaşılmasını amaçlayan araştırma türleridir [Yıldırım & Şimşek, 2021: 41-45]. İçerik analizi, yazılı materyallerdeki belirli temaların sistematik olarak tanımlanması, kodlanması ve sayısal/verisel olarak çözümlenmesine olanak tanır. İçerik analizi elde edilen verilerin belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde sistematik bir biçimde kodlanmasını amaçlayan bir analiz yöntemidir [Yıldırım & Şimşek, 2021: 242-246]. Bu yöntem, yabancılara Türkçe öğretiminde kullanılan ders kitaplarındaki kültürel unsurların kapsam ve görünürlüğünü ortaya koymak için tercih edilmiştir.

Veri Kaynağı

Araştırmanın veri kaynağını, Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti'ne ait A1, A2, B1, B2 ve C1 düzeyi ders kitapları oluşturur.

Veri Toplama Süreci

Yabancılara Türkçe öğretimi alanında yapılan önceki çalışmalarda, ders kitaplarında yer alan kültürel unsurla farklı tematik kategoriler altında ele alınmıştır. Bu çalışmalarda kültürel içerikler; edebiyat, gelenek–görenek, değerler, tarih ve coğrafya gibi başlıklar altında incelenmiş ve bu yaklaşım alanda yaygın olarak benimsenmiştir.

Bu doğrultuda, mevcut çalışmada kültürel içerikler beş ana kategori altında sınıflandırılmıştır: Dil ve edebiyat, sanat ve müzik, gelenek ve görenekler, inanç ve değerler, tarih ve coğrafya.

Kültürel içeriklerin incelenmesinde, ders kitaplarında doğrudan sunulan kültürel unsurlar esas alınmıştır. Bu nedenle yalnızca "Türk dünyası", "Türk toplumlarında", "eski Türklerde", "Orta Asya Türkleri" gibi açık ifadeler içeren metinler analiz kapsamına alınmıştır. Bu yaklaşım, çalışmanın kültürel görünürlüğe odaklanmasını sağlamayı amaçlamaktadır.

Metin türleri ise kültürel içeriğin ders kitabında sunuluş biçimine göre; okuma metni, dinleme metni, diyalog, alıştırmalar ve görsel materyaller şeklinde sınıflandırılmıştır.

Veri Analizi

Belirlenen kültürel içerikler, içerik analizi kapsamında kültürel içerik türü, dil düzeyi ve metin türü ölçütlerine göre kodlanmış ve sınıflandırılmıştır. Kültürel unsurun yer aldığı her sayfa ilgili kültürel içerik kapsamında kodlanmıştır. Elde edilen veriler frekans (f) ve yüzde (%) değerleri ile tablo hâline getirilmiş, yabancılara Türkçe öğretimi bağlamında yorumlanmıştır.

Bulgular

Bu araştırmada Yedi İklim Türkçe Seti içerisinde yer alan Türk Dünyası kültürel içerikleri; içerik türü, dil düzeyi ve metin türlerine göre incelenmiştir. Elde edilen bulgular tablolar halinde sunulmuştur.

Tablo 1. Yedi İklim Türkçe Setinde Türk Dünyası Kültürel içeriklerinin Genel Dağılımı

Kültürel İçerik	**f**	**%**
Dil ve Edebiyat	16	30,19
Gelenek- görenek	16	30,19
Tarih ve coğrafya	8	15,09
Sanat ve müzik	2	3,77
İnanç ve değerler	11	20,75
Toplam	53	100

Tablo 1 incelendiğinde, Türk Dünyası kültürel içeriklerinin en fazla "Dil ve edebiyat" ile "Gelenek-görenek" başlıkları altında yer aldığı görülür. Her iki içerik türü de 16'şar kez (%30,19) tekrar edilmiştir. Bu durum, dil öğretiminde kültürel aktarımın ağırlıklı olarak edebî unsurlar ve geleneksel yapılar üzerinden gerçekleştirildiğini gösterir.

İnanç ve değerler başlığı altında yer alan içeriklerin 11 kez (%20,75) kullanıldığı tespit edilmiştir. Tarih ve coğrafya içerikleri ise 8 kez (%15,09) yer almıştır. Buna karşılık, sanat ve müzik içeriklerinin yalnızca 2 kez (%3,77) kullanıldığı görülmüş, bu alanın kültürel içerikler içerisinde oldukça sınırlı kaldığı belirlenmiştir. Toplamda 53 kültürel içerik tespit edilmiştir.

Tablo 2. Türk Dünyası Kültürel İçeriklerinin Dil Düzeylerine Göre Dağılımı

Dil Düzeyi	**f**	**%**
A1	1	1,89
A2	4	7,55
B1	11	20,75
B2	12	22,64
C1	25	47,17
Toplam	53	100

Tablo 2'ye göre, Türk Dünyası kültürel içeriklerinin büyük bir kısmının ileri dil düzeylerinde yer aldığı görülür. En yüksek oran C1 düzeyinde olup 25 içerik (%47,17) tespit edilmiştir. Bunu B2 düzeyi (12 içerik, %22,64) ve B1 düzeyi (11 içerik, %20,75) izlemektedir.

Başlangıç seviyelerinde ise içeriklerin oldukça sınırlı olduğu görülür. A2 düzeyinde 4 (%7,55), A1 düzeyinde ise yalnızca 1 (%1,89) kültürel içerik yer alır. Bu bulgu, Türk Dünyası kültürel unsurlarının ağırlıklı olarak ileri seviyedeki öğrenicilere sunulduğunu, başlangıç düzeylerinde ise yeterince yer verilmediğini göstermektedir.

Tablo 3. Türk Dünyası Kültürel İçeriklerinin Metin Türlerine Göre Dağılımı

Metin Türü	F	%
Okuma	23	43,4
Dinleme	2	3,8
Diyalog	0	0
Alıştırma	12	22,6
Görsel/Afiş	16	30,2
Toplam	53	100

Tablo 3 incelendiğinde, kültürel içeriklerin en fazla okuma metinleri aracılığıyla sunulduğu görülür. Okuma metinleri 23 kez (%43,4) ile ilk sırada yer alır. Bunu görsel/afiş türü içerikler (16 kez, %30,2) ve alıştırmalar (12 kez, %22,6) izler.

Dinleme metinleri yalnızca 2 kez (%3,8) kullanılmış, diyalog metinlerine ise hiç yer verilmediği (%0) tespit edilmiştir.

Bu durum, Türk Dünyası kültürel içeriklerinin daha çok okuma ve görsel ağırlıklı sunulduğunu; sözlü iletişim becerilerini destekleyen dinleme ve diyalog türlerinin ise ihmal edildiğini gösterir.

Sonuç

Bu araştırmada, Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti içerisinde yer alan ve Türk dünyasıyla doğrudan ilişkilendirilen kültürel içerikler incelenmiştir. Elde edilen bulgular, Türk dünyasına ait kültürel unsurların ders kitaplarında belirli alanlarda yoğunlaştığını, bazı alanlarda ise sınırlı kaldığını göstermektedir.

Araştırma sonucunda, Türk Dünyası kültürel içeriklerinin en çok dil ve edebiyat ile gelenek-görenek başlıkları altında sunulduğu; buna karşılık sanat ve müzik içeriklerine oldukça sınırlı düzeyde yer verildiği tespit edilmiştir. Bu durum, kültürel aktarımın daha çok geleneksel ve edebî unsurlar üzerinden gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır.

Dil düzeylerine göre yapılan incelemede, Türk Dünyası kültürel içeriklerinin büyük ölçüde B2 ve C1 düzeylerinde yoğunlaştığı görülmüştür. Özellikle C1 düzeyinde içerik oranının yüksek olması, Türk dünyasına ilişkin kültürel bilgilerin ileri düzey öğrenicilere yönelik olarak sunulduğunu göstermektedir. Buna karşılık, A1 ve A2 düzeylerinde bu tür içeriklerin oldukça sınırlı olduğu belirlenmiştir.

Metin türlerine göre dağılım incelendiğinde, kültürel içeriklerin en fazla okuma metinleri ve görsel/afiş türleri aracılığıyla sunulduğu, dinleme metinlerinin sınırlı olduğu ve diyalog türünde ise Türk dünyasına yönelik herhangi bir içeriğe yer verilmediği tespit edilmiştir. Bu bulgu, kültürel aktarımın ağırlıklı olarak okuma becerisine dayalı yürütüldüğünü ve sözlü iletişim becerilerinin desteklenmesinde eksiklik bulunduğunu göstermektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti'nde Türk dünyasına ait kültürel içeriklerin niceliksel olarak var olduğu ancak dil düzeyi, içerik türü ve metin türü açısından dengeli bir dağılım sergilemediği sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmadan elde edilen sonuçlar doğrultusunda aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

1. Başlangıç düzeyleri (A1–A2) için Türk dünyasına ait kültürel içeriklerin sayısı artırılmalı; basit dil yapılarıyla sunulan kısa metinler, görseller ve günlük yaşam odaklı içeriklere daha fazla yer verilmelidir.

2. Türk dünyası kültürü, yalnızca okuma metinleri aracılığıyla değil; dinleme ve diyalog metinleri yoluyla da sunularak öğrenicilerin sözlü iletişim becerileri desteklenmelidir.

3. Sanat ve müzik gibi kültürel alanlar, Türk dünyasının kültürel çeşitliliğini yansıtacak şekilde ders kitaplarında daha görünür hâle getirilmelidir.

4. Türk dünyası kültürel içeriklerinin dil düzeylerine dengeli biçimde dağıtılması, kültürel aktarımın aşamalı ve sistemli bir şekilde gerçekleşmesine katkı sağlayacaktır.

5. Ders kitabı yazarları ve materyal geliştiriciler, Türk dünyasını yalnızca Türkiye merkezli değil; farklı Türk toplumlarını da kapsayacak şekilde ele almalı ve çok boyutlu bir kültürel bakış açısı sunmalıdır.

6. Türkçe öğretiminde Türk dünyasının ortak geçmişini bugüne taşımak ve Türk dünyasını ortak kültürel değerler altında buluşturmak için Türk dünyasına hitap eden ders kitapları ve materyaller geliştirilebilir.

7. Gelecek çalışmalarda, farklı Türkçe öğretim setleri karşılaştırmalı olarak incelenerek Türk dünyası kültürel içeriklerinin görünürlüğü daha kapsamlı biçimde değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

BAYINDIR, T. (2022). Kültürel okuryazarlık. H. Akyol, & B. Delican (Ed.), *Yeni okuryazarlıklar* içinde (s. 111–120). Ankara: Pegem Akademi.

BYRAM, M. (1997). *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Bristol: Multilingual Matters.

CORTAZZI, M., & JIN, L. (1999). Culturel mirrors: Materials and methods in the EFL classroom. E. Hinkel (Ed.), *Culture in second language teaching and learning* içinde (s. 196–219). Cambridge: Cambridge University Press.

COUNCIL OF EUROPE. (2026). *Ortak Avrupa Dil Referans Çerçevesi: Öğrenme, öğretme ve değerlendirme*. https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages

ERCİLASUN, A. (2015). *Türk dünyası üzerine incelemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.

GÖÇER, A. (2012). Dil kültür ilişkisi ve etkileşimi üzerine. *Türk Dili Dergisi*, (728), s. 50–57.

GÖKALP, Z. (2018). *Türkçülüğün esasları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

HYMES, D. (1972). On communicative competence. J. Pride, & J. Holmes (Ed.), *Sociolinguistics* içinde (s. 269–293). Harmondsworth: Penguin Books.

İŞCAN, A. (2011). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kültür aktarımı. *Türkçe Eğitimi ve Öğretimi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), s. 29–41.

KRAMSCH, C. (1998). *Language and culture*. Oxford: Oxford University Press.

TOMLINSON, B. (2011). *Materials development in language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.

YILDIRIM, A., & ŞİMŞEK, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

YILMAZ, F., & ŞEREF, İ. (2020). Yabancı dil ders kitaplarında kültürel içerik analizi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 8(2), s. 432–448.

BİR MUALLİMİN İZİNDE ORTAK TÜRK GELECEĞİ: MUALLİM CEVDET VE AZERBAYCAN–TÜRKİYE KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ

Orhan Gazi GÖKÇE
Dr. Öğretim Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Türk Dili ve Edebiyatı

orhangazi.gokce@gop.edu.tr

ÖZƏT

Bu məruzə XX əsr türk fikir, təhsil və mədəniyyət tarixinin görkəmli simalarından biri olan Müəllim Cövdətin müəllim şəxsiyyətini əsas götürərək, onun Azərbaycan ilə Türkiyə arasında qurduğu təhsil mərkəzli mədəni əlaqələri araşdırmağı qarşısına məqsəd qoyur. "Müəllim Cövdət" müəllimliyi sadəcə bilik ötürən peşə kimi deyil, mədəni davamlılığı təmin edən, mənəvi məsuliyyət daşıyan və sivilizasiya şüurunu formalaşdıran əsas fəaliyyət sahəsi kimi dərk etmişdir. Bu baxımdan o, müasir türk pedaqoji düşüncəsində müstəsna mövqeyə malikdir. 1907-ci ildə Bakı İslam Cəmiyyətinin dəvəti ilə Azərbaycana gələn Müəllim Cövdət, Bakıda təsis olunan "Füyuzat" Müəllimlər Məktəbinin yaradılmasında fəal rol oynamış, burada həm idarəçi, həm də müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun Bakıda verdiyi dərslər, qələmə aldığı yazılar və keçirdiyi mühazirələr təkcə pedaqoji fəaliyyət olmayıb, eyni zamanda Azərbaycan türklərinin elmi və fikri oyanışına töhfə verən geniş-miqyaslı mədəni təşəbbüs xarakteri daşımışdır. Bu fəaliyyətlər dil, tarix və ortaq mədəni yaddaş ətrafında formalaşan ümumtürk düşüncə dünyasının erkən nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Məruzədə həmçinin Müəllim Cövdətin müəllim anlayışı onun təsəv-vüfi tərbiyə dünyagörüşü, Avropa pedaqoji fikrini yaxından izləməsi və mədəni irsin qorunmasına yönəlmiş fəaliyyəti kontekstində təhlil ediləcəkdir. Bu cəhətləri ilə Müəllim Cövdət Azərbaycan və Türkiyə arasında yalnız dövrü əlaqələr yaratmamış, təhsili əsas alan dərin və davamlı mədəni bağların formalaşmasına xidmət etmişdir. Tədqiqat, onun şəxsiyyəti fonunda ortaq türk gələcəyinə dair təhsil əsaslı baxışın tarixi imkanlarını üzə çıxarmağı hədəfləyir.

Açar sözlər: Müəllim Cövdət; Müəllim Şəxsiyyəti; Türk Təhsil Tarixi; Azərbaycan–Türkiyə Əlaqələri; Ortaq Türk Mədəniyyəti.

ABSTRACT

This paper aims to explore the education-centered cultural relations established between Azerbaijan and Turkey through the lens of the educator persona of Muallim Cevdet, one of the prominent figures in 20th-century Turkic thought, educational, and cultural history. Muallim Cevdet understood teaching not merely as a profession for transmitting knowledge, but as a core domain that ensures cultural continuity, bears moral responsibility, and shapes civilizational consciousness. In this regard, he holds an exceptional position in modern Turkic pedagogical thought. Arriving in Azerbaijan in 1907 upon the invitation of the Baku Islamic Society, Muallim Cevdet played an active role in establishing the "Fuyuzat" Teachers' School in Baku, where he served both as an administrator and an educator. The classes he taught, the articles he authored, and the lectures he delivered in Baku were not merely pedagogical activities; they constituted a large-scale cultural initiative contributing to the scientific and intellectual awakening of Azerbaijani Turks. These endeavors can be evaluated as one of the early examples of the pan-Turkic intellectual world formed around language, history, and shared cultural memory. Furthermore, the paper analyzes Muallim

Cevdet's concept of being a teacher within the context of his Sufi-inspired upbringing, his close tracking of European pedagogical thought, and his efforts aimed at preserving cultural heritage. Through these attributes, Muallim Cevdet did not merely establish temporary ties between Azerbaijan and Turkey, but served the formation of deep and enduring cultural bonds rooted in education. The study aims to uncover the historical potential of an education-based vision for a shared Turkic future through the backdrop of his personality.

Keywords: Muallim Cevdet; Teacher Persona; Turkic History of Education; Azerbaijan–Turkey Relations; Shared Turkic Culture.

Giriş

Geçtiğimiz yüzyıl, özellikle üzerinde yaşadığımız coğrafya açısından önemli dönüşüm ve değişimlerin yaşandığı bir süreci ihtiva eder. Bu süreç içerisinde birçok önemli şahsiyet, olan bitene şahitlik etmiş; bu dönüşüm ve değişim süreçlerine kendi fikir ve birikimleri nispetince yön vermeye çabalamışlardır. Bahsini ettiğimiz zor zamanlarda kültürümüze geniş bir coğrafyada birçok hususiyetiyle önemli hizmetlerde bulunmuş, kültür tarihimizde silinmez izler bırakmış şahsiyetlerden biri de Muallim Cevdet'tir. Günümüz eğitim düşüncesine hâlâ ilham verici bir isim olması sebebiyle bu çalışmada Muallim Cevdet'in kısa hayat öyküsü, şahsiyeti, eğitim hayatı, öğretmenlik tecrübeleri ve eğitime ilişkin prensiplerine dikkat kesilmeye çalışacağız. XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın ilk yarısı, Osmanlı Devleti'nin çözülme süreci ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu kapsayan, siyasî ve toplumsal olduğu kadar zihniyet düzeyinde de derin kırılmaların yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde eğitim yalnızca okuryazarlık veya meslek kazandırma faaliyeti olarak değil yeni bir insan, yeni bir toplum ve yeni bir ahlâk anlayışı inşa etmenin temel aracı olarak görülmüştür. Medrese–mektep tartışmaları, din–ahlâk–milliyet ilişkisi, terbiye meselesi ve kültürel mirasın korunması bu bağlamda iç içe geçmiş meselelerdir. İşte Muallim Cevdet tam da bu intikal ve inkılâp devrinde hem medreseyi hem mektebi yakından tanımış; her ikisini de içeriden tecrübe etmiş bir eğitimci olarak öne çıkar. Onu sıradan bir öğretmenden ayıran temel husus yalnızca ders vermesi değil eğitimi bir hayat meselesi, öğretmenliği ise bir şahsiyet sorumluluğu olarak kavramış olmasıdır.

Mümtaz Bir Şahsiyetin Kısa Hayat Hikâyesi.

7 Mayıs 1883'te Bolu'da doğan Muallim Cevdet'in asıl adı Mehmed Cevdet olup soyadı kanunundan sonra İnançalp soyadını almıştır. Babası Mülâzım Mehmed Sâdi Efendi, dedesi ise 93 Harbi esnasında (1877-1878) Niş'ten Bolu'ya göç eden ve bir tekke şeyhi olan Said Efendi'dir. Muallim Cevdet'in hatıralarında özellikle vurguladığı bir nokta, babasının ona Arapça ve Farsça öğrenme sürecinde rehberlik etmesidir [Gövsa, 1950: 85]. Bu rehberlik, klasik anlamda bir dil öğretiminden ziyade metinle ilişki kurmayı, kelimenin çağrışım dünyasını ve anlam katmanlarını kavramayı hedefleyen bir yönlendirmedir. Bu husus ileride Cevdet'in ezbere dayalı öğretime yönelttiği eleştirilerin zeminini oluşturur. Çocukluk dönemine dair aktardığı mektep hatıraları, onun pedagojik düşüncesinin ipuçlarını taşır. Elifba öğretiminin kuru ve çağrışımdan yoksun oluşu, onda öğrenmeye karşı bir mesafe oluşturmuş; buna karşılık babasının harfleri hikâye, eşya ve sembollerle ilişkilendirerek öğretmesi, öğrenmenin kalıcı hâle gelmesini sağlamıştır. Bu deneyim, Muallim Cevdet'in ilerleyen yıllarda savunduğu anlam merkezli öğrenme anlayışının erken bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Mehmed Cevdet, eğitim hayatına Bolu'da başlamış lise tahsilini ise hayatında önemli tesirleri olan hocaları ile tanıştığı Kastamonu'da devam etmiştir. Mehmed Cevdet, Kastamonu Lisesi'ndeki öğretmenlerinden İsmâil Mâhir Efendi'nin sevkiyle tasavvuf ve

felsefe gibi alanlara ilgi göstermiştir. Bununla birlikte üzerinde etkili olan hocaları arasında Dağıstanlı Halis Efendi, Hakkı Paşa, Mehmet Esat Efendi ile Fransızca öğretmeni Mehmet Galip Bey de bulunmaktadır. Bu yıllarda tasavvufî sohbetlerden istifade etmesi, onun eğitim anlayışında ahlâk, sabır, iç disiplin ve nefs terbiyesi gibi kavramların merkezî bir yer tutmasını sağlamıştır. Nitekim Muallim Cevdet, hayatı boyunca terbiye meselesini bilgi aktarımından daha öncelikli görmüş; öğretmenin önce kendisini terbiye etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Muallim Cevdet'in karşılaştığı hocalar ve okuduğu metinler, onun eğitim anlayışını tek yönlü olmaktan kurtarmış hem Doğu'nun hem Batı'nın düşünce mirasını birlikte değerlendirebilen bir perspektif geliştirmesine katkı sağlamıştır.

Lise tahsilini bitirince 1901 yılında Darülfünun Hukuk Mektebine giren Mehmed Cevdet, babasının rahatsızlanması ve maddi imkânsızlıklar sebebiyle bir altın lira aylık veren Dârülmuallimîn'in edebiyat bölümüne kaydolmuştur. Haricen Beyazıt Camii'nde Arapça derslerine devam etmiştir. Mehmed Cevdet, babasının vefatı üzerine hukuk öğrenimini üçüncü sınıfta terk etmek zorunda kalmıştır. Dârülmuallimîn-i Âliye'den mezun olunca Dârüşşafaka'ya Arapça öğretmeni olmuş ve özel dersler vermiştir [Sayar, 2020]. Dârülmuallimîn-i Âliye'den mezun olduktan sonra Dârüşşafaka'da Arapça öğretmenliği yapması ve özel dersler vermesi, onun öğretmenlik pratiğini erken yaşta çeşitlendirmesine imkân tanımıştır. Bu yıllar, Muallim Cevdet'in öğretmenliği yalnızca bir meslek değil bir hayat vazifesi olarak görmeye başladığı dönemdir.

Muallim Cevdet'in Dârülmuallimîn yılları, onun öğretmenlik anlayışının şekillenmesinde belirleyici bir evredir. Bu kurumda aldığı eğitim yalnızca mesleki formasyon kazandırmakla kalmamış; öğretmenliğin toplumsal sorumluluğuna dair bilincini de derinleştirmiştir. Nitekim Cevdet, ilerleyen yıllarda öğretmenliği "kuru bir muallimlik" olarak değil talebenin fikrî ve ahlâkî dünyasını inşa etmeyi hedefleyen bir mürebbîlik olarak tanımlayacaktır [Ergin, 1937: 535].

Dârülmuallimîn'de fenn-i terbiye derslerini okutmaya başlaması, onun pedagojik görüşlerini doğrudan uygulama imkânı bulduğu bir dönemi başlatmıştır. Bu süreçte eğitimde teorinin tek başına yeterli olmadığını, tatbikatla desteklenmeyen bilginin kalıcı olamayacağını vurgulamıştır. Cevdet'e göre öğrencinin zihnini faal hâle getirmeyen, muhakeme yeteneğini geliştirmeyen bir öğretim anlayışı, skolastik düşünceyi yeniden üretmekten başka bir sonuç doğurmaz [Cevdet, 1925].

Muallim Cevdet hakkında yazan çağdaşları, onun şahsiyetinin "nev'i şahsına münhasır" olduğunu vurgulamaktadır. Öğrencileri, ondan yalnızca bilgi değil çalışma disiplini, kitap okuma alışkanlığı ve düşünme yöntemleri öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Onun en büyük eseri olan öğrencileri M. Cevdet'i ilk bakışta küçük görünse de zamanla büyük bir değere dönüşen alışkanlıklar kazandıran bir öğretmen olarak anlatmışlardır [Ergin, 1937: 488]. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu; Muallim Cevdet'i, Ali Emîrî ile Fuat Köprülü arasında bir yerde konumlandırarak onun hem gelenekle hem de modern bilimle kurduğu dengeye dikkat çeker [Ergin, 1937: 492].

M. Cevdet her haliyle tam bir medenî garplıdır. Terakki sever dinî ve milli konularda aşırı hassasiyet sahibidir. *"Din ile milliyet birdir"* diyerek milliyetin teşekkülünde dinin en büyük unsur olduğuna inanan bir yaklaşıma sahiptir [Ertem, 1981: 387]. Denilebilir ki M. Cevdet kendi şahsiyetini kendisi inşa eden, bilgisini ne buradan ne de Avrupa'daki mekteplerden alan, şahsi çabaları her türlü saikin ve sebebin önünde olan bir aydın, kendi kendisini yetiştiren, batılı tabirle autodidactice adamlardandır. Nitekim kendisi kısa sayılabilecek ömrü boyunca hiç durup dinlenmeksizin okumuş, yazmış, gezmiş ve yeni terkipler kurmuştur. Bu süre zarfında aldığı kitaplar, topladığı vesikalar, yazdığı eserler ve bıraktığı notlar bunların canlı örnekleridir [Ergin, 1937: 17].

M. Cevdet'in eğitimci kişiliğini bütünleyen bir hüviyette Türk Kütüphanecilik tarihinde de mühim bir yeri vardır. Merhum, Türk Kütüphanelerinin ıslahı, bunlara layık

oldukları önemin verilmesi konusunda yazıları ve fiili mücadelesi ile takdir görmüş, 1935 yılında Kütüphaneler Tasnif Komisyonunda kısa süren reislik hizmetinde bulunmuştur. Ayrıca Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde bulunan kitap, harita ve krokileri inceleyen bir komisyonda görev aldıysa da hastalığı görevlerini yapmasına engel olmuştur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Türkiye'de tarihî belgelerin önemini bilen ve onların gün yüzüne çıkmasında Muallim Cevdet'in yazıları ve konferanslarının ile büyük hizmeti olmuştur. Bu yönüyle kendisi Türk arşivciliğinin kurucusu sayılmıştır. Nitekim tarihî evrakın ve belgelerin önemine vakıf ve bu konuda son derece titiz olan Muallim Cevdet, 400 sandık evrakın Bulgaristan'a satıldığı iddiası ile Türk hükümeti başta olmak üzere ilgili makamlarla yazışmaları sağlamış, 200 balya evraktan 51 balyasını kurtarmaya muktedir olmuştur.

Muallim Cevdet; 970'i yazma olan toplam 8753 cilt kitabı, çeşitli tarihî belge, yazı ve levha ile notlarını içeren birçok defter ve zarfı vakfetmiştir. Muallim Cevdet, kütüphanecilik açısından son derece muteber olan "Usul-i Cevdet" diye anılan bir tasnif sistemi de kurmuştur [Ergin, 1937].

Muallim Cevdet'in gelenekle kurduğu nitelikli bağın genç nesiller adına korunmasına dönük tavrı onun ana motivasyonudur. Onun bu konudaki duyarlılığına somut bir örnek olarak 1932'de Millî Eğitim Bakanlığına yazdığı bir dilekçedeki şu ifadeleri önemlidir: *"Cumhuriyet çenlikleri dolayısıyla İstanbul Üniversitesinin büyük kapısı üstünde yetmiş yıldır duran dört kıt'a-i nefîse, mermerlerle kapatılmıştır. Nefis eserlerin siyaset vesaire ile alakasi olmaz. Bütün cihanın kabul ve tatbik eyledigi bu telakki bizde red edildigi gün Türk medenîlikten çıkar"* diyerek bu durumu kınar ve devamında gerekli tedbirlerin alınması ricasında bulunur [Ergin, 1937: 263].

Bununla beraber özellikle ilk çocukluk döneminde masal ve efsanelerin önemine değinen Muallim Cevdet gerçeklik ile hayal âlemi arasında bir dengeye işaret ederek şunları söyler: *"Efsanelerin tercüme ettiği hayal ile realite harici alemi birbirine karıştırıyorlar ve sanıyorlar ki hakikat yalnız dağ ve topraktan ibarettir. Hayalimizde müzehher bir cihan yaşamasa ciddilikle maişetin sert sadmelerine nasıl dayanabileceğiz? Cihanı ruh ile cihanı vakıatı seçdirmek; hiçbirini diğeri zararına feda etmemek, vicdân-i fennî ile vicdân-i hissîyi ayrı ayrı tatmin etmek bu muammamn halline medar olacaktır"* [Cevdet, 2024; Cevdet, 2025].

M. Cevdet batıdan kopyalanan öğretim programlarının mahzurlarına da sık sık dikkat çekerek bunun özellikle ilkokul düzeyindeki zararlarına vurgu yapar [Cevdet, 1919]. Bütüncül bir eğitim yaklaşımını benimseyen Muallim Cevdet'in eski Türk geleneğindeki beden eğitimi ve spor kültürüne atıfla kaleme aldığı eserinde vurguladığı üzere Türklerin beden hareketlerini niçin, ne maksatla yaptığını, bu hareketlerin eğitimdeki rolünü hatırlatır [Cevdet, 1928].

Muallim Cevdet, tarih alanında Ahmed Tevhid Bey'den çok yararlanmış; gazeteci ve yayıncı kişiliği ile bilinen İkdamcı Ahmed, Cevdet'in fikirlerinden etkilenmiştir. Zamanının aydın çevrelerinde bilgi birikimi ve çalışkanlığı sayesinde dikkat çeken Muallim Cevdet ayrıca Abdülaziz Mecdi Efendi'nin tasavvufî sohbetlerinden istifade etmiştir. Onun terbiye konusundaki görüşleri tasavvufî tecrübesi ile farklı bir mana kazanmış, hayatı boyunca bu esaslara tâbi olmuştur. İlme, öğrenmeye merakı ve tasavvufî neşve, onun etrafında oluşturduğu tesir ve başarılarında son derece önemli bir yere sahiptir [Sayar, 2020].

1907 yılında Bakü İslâm Cemiyeti'nin davetiyle Azerbaycan'a giden Muallim Cevdet, burada Füyûzât adlı öğretmen okulunun kuruluşunda görev almış hem müdürlük hem de öğretmenlik yapmıştır. O yıllarda Ahmet Kemal gibi isimlerle yürüttüğü bu faaliyetler, Azerbaycan Türklerinin eğitim ve kültürel uyanış sürecinde önemli bir rol oynamıştır [Ercilasun, 2003: 36]. Ahmet Ağaoğlu'nun da belirttiği üzere Cevdet'in yetiştirdiği öğrenciler, Azerbaycan Türkçesinin İstanbul Türkçesiyle yakınlaşmasında etkili olmuştur

[Ergin, 1937: 492]. Bu Türkiye ile Azerbaycan arasındaki kültürel etkileşimi artırmış ve kalıcı izler bırakmıştır.

Azerbaycan yıllarında Rusça öğrenmesi ve Moskova'da Tolstoy ile görüşmesi, onun entelektüel ufkunu daha da genişletmiştir. *"Rus Müsteşriki Barthold Cenapları ve Türkiyyat"* başlıklı yazısında Barthold'un Türk tarihi ile ilgili çalışmalarına, diğer konu ile ilgili yapılan çalışmalar ile karşılaştırmalar yaparak yer vermiştir [Cevdet, 1978: 172]. Rus hükümetinin tavrı sebebiyle 1908'de İstanbul'a öğretmenlik görevine dönen ancak bir süre sonra ilmi çalışmalar maksadıyla 1909 yılında Avrupa'ya giden Muallim Cevdet, kendi imkânlarıyla Cenevre'de bir üniversitenin pedagoji bölümünde çocuk terbiyesi derslerine katılmıştır. Sonrasında dört ay kalacağı Paris'te Collège de France'ta pedagoji, tarih ve felsefe konularında verilen dersleri buna ek olarak Emile Durkheim ve Henry Bergson gibi önemli isimlerin konferanslarını yakından takip etmiştir.

Muallim Cevdet'in Eğitim Prensipleri.

Muallim Cevdet'in pedagojik yaklaşımının merkezinde terbiye kavramı yer alır. Terbiye, onun düşüncesinde yalnızca çocukluk dönemine özgü bir eğitim faaliyeti değil insanın bütün hayatını kuşatan sürekli bir inşa sürecidir. Bu nedenle ahlâk eğitiminin belirli ders saatleriyle sınırlandırılmasını eleştirir; öğretmenin her sözünün ve davranışının talebe üzerinde eğitsel bir etki bıraktığını savunur [Cevdet, 1914].

Cevdet, muhakeme yeteneğinin gelişmemesini eğitim sisteminin temel zaaflarından biri olarak görmektedir. Ona göre öğrenciler, gözlem ve tecrübeye dayanmayan hazır fikirlere teslim edilmekte; bu durum da eleştirel düşünceyi köreltmektedir. Bu yaklaşımını, skolastik düşüncenin yalnızca medreseye ait bir sorun olmadığı; mekteplerde de benzer biçimde üretildiği tespitiyle temellendirir [Cevdet, 1925; Ergin, 1937: 526].

M. Cevdet, dönemindeki birçok aydının aksine, skolastizmi sadece medreselere mahsus bir illet olarak görmez. Mekteplerde de mevcut olduğunu vurgular. Bu nedenle derslerinde öğrencileri en basit görünen meseleler üzerinde dahi uzun uzun düşünmeye, mukayese yapmaya ve sebep–sonuç ilişkileri kurmaya teşvik eder. Öğrencinin pasif bir dinleyici değil aktif bir özne olmasını hedefleyen bu yaklaşım, günümüz yapılandırmacı öğrenme anlayışıyla büyük ölçüde örtüşür [Ay, 2006: 35].

Muallim Cevdet'in eğitim düşüncesinde din, ahlâk ve terbiye birbirinden ayrılmaz unsurlardır. Ona göre din yalnızca ritüeller bütünü değil aynı zamanda bir terbiye sistemidir. Bu yaklaşım, onun din eğitimine bakışını dogmatik bir çerçevenin ötesine taşımaktadır. Ona göre *"İslâmiyet bir terbiye sistemidir."* Cevdet, gençlerin dinî inancı içselleştirmeden yalnızca şekilsel uygulamalara yöneltilmesinin eğitsel açıdan fayda sağlamayacağını savunmuştur (Cevdet, 1919). Bu bağlamda "imanın tahsili, amelin tahsilinden önce gelir" düşüncesini vurgulayan M. Cevdet, gençlerin zihnindeki şüphelerin giderilmesini, mekanik ibadet öğretimine tercih etmiştir. Ona göre zihinsel ikna ve içsel kabul olmaksızın verilen din eğitimi, talebenin ruh dünyasında karşılık bulamaz [Ergin, 1937: 552].

Ahlâk eğitimini de benzer biçimde ele alan Muallim Cevdet, karakter terbiyesinin yalnız okulda değil aile ve çevreyle birlikte yürütülmesi gerektiğini savunur. Çocuğun muhiti temiz olmadıkça, öğretmenin çabalarının sınırlı kalacağını ifade eder [Cevdet, 1914]. Bu yaklaşım, onun eğitimi bütüncül bir sosyal süreç olarak kavradığını göstermektedir.

Muallim Cevdet'i çağdaşlarından ayıran en dikkat çekici yönlerden biri, yerel tarihi eğitim sürecinin merkezine yerleştirmesidir. İstanbul'u adeta yaşayan bir tarih kitabı gibi kullanan Cevdet, derslerini sınıf duvarlarının dışına taşımış; öğrencilerini camiler, türbeler, kitabeler, çeşmeler ve müzeler aracılığıyla tarihle yüz yüze getirmiştir. Bu geziler yalnızca bilgi aktarmayı değil öğrencide tarihî süreklilik ve millî bilinç duygusu oluşturmayı hedeflemiştir. Cevdet'e göre tarih, kitap sayfalarında kalan soyut bir anlatı olmaktan

çıkarılmalı; mekânla, eşya ile ve somut kültürel mirasla ilişkilendirilmelidir. Nitekim tarihî abideler önünde verilen kısa açıklamaların, sınıf içinde anlatılan uzun derslerden daha etkili olduğunu savunmuştur [Cevdet, 1978: 124].

Öğrencilerinin aktardığına göre Muallim Cevdet, derslerde bilgiyi doğrudan aktarmaktan özellikle kaçınmış; öğrencinin kendisinin bulmasını, keşfetmesini ve anlamlandırmasını sağlamıştır. Bu yönüyle onun pedagojisi, keşfetmeye dayalı öğrenmenin erken bir örneği olarak değerlendirilebilir [Ergin, 1937: 533–545].

Muallim Cevdet'in Öğretmenlik Tarzı.

Muallim Cevdet'in öğretmenlik hayatı, tek bir kurum veya ders alanıyla sınırlı değildir. Aksine farklı okul türlerinde ve farklı yaş gruplarında görev yapmış olması, onun pedagojik esnekliğini ve çok yönlülüğünü açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu durum, dönemin eğitim kadrolarında nadir görülen bir özelliktir. Nitekim Cevdet, öğretmenlik kariyeri boyunca hem öğretmen okullarında hem de ortaöğretim kurumlarında görev almış; din, tarih, coğrafya, dil ve terbiye derslerini bir arada okutmuştur [Ergin, 1937: 59–60].

Dârülmuallimîn-i Âliye'de fenn-i terbiye öğretmenliği, Muallim Cevdet'in eğitim düşüncesini doğrudan uygulama imkânı bulduğu en önemli görevlerinden biridir. Bu kurumda yalnızca öğretmen adaylarına ders vermekle kalmamış; öğretmenliğin ne olduğu, öğretmenin toplumsal sorumluluğu ve terbiye anlayışı üzerine fiilî bir örneklik sergilemiştir. 1916 yılına kadar fenn-i terbiye derslerini okutmuş; daha sonra sarf, ma'lûmât-ı medeniyye ve ictimâiyye dersleriyle görevlendirilmiştir [Ergin, 1937: 60].

Muallim Cevdet'in öğretmenlik yaptığı kurumlar arasında İstanbul Erkek Lisesi özel bir yere sahiptir. Burada din dersleri vermiş; din öğretimini ezberci bir aktarım olarak değil ahlâk ve şahsiyet inşasıyla bağlantılı bir süreç olarak ele almıştır. Aynı dönemde Robert College'de Türk dili ve tarihi dersleri okutması, onun farklı kültürel ve entelektüel çevrelerle temas kurduğunu göstermektedir. Bu kurumda görev yaparken öğrencilerin zihnî seviyesine ve sorgulama alışkanlıklarına verdiği önem, çağdaşlarının da dikkatini çekmiştir [Ergin, 1937: 505].

Bunlara ek olarak Erenköy Kız Lisesi'nde Farsça öğretmenliği yapması, kız öğrencilerin eğitimine verdiği önemin pratik bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Muallim Cevdet, kızların eğitiminin ihmal edilmesini toplumsal bir zaaf olarak görmüş; geleceğin nesillerini yetiştirecek annelerin eğitimli olması gerektiğini sıkça vurgulamıştır [Ergin, 1937: 213]. Bu kurumlarda görev alırken sık sık yer değiştirmesi bir yandan onun hassas titiz kişiliği ile diğer yandan ise dönemin idarî ve siyasî şartlarıyla ilişkilidir. Muallim Cevdet'in sıkça yer değiştirmesine rağmen öğretmenlik idealinin bundan etkilenmediği bilakis farklı veçheleriyle daha da kuvvet kazandığı görülür [Ergin, 1937: 60].

Muallim Cevdet'in öğretmenlik tarzı, çağdaşlarının ifadeleriyle alışılmış öğretmenlik kalıplarının dışına çıkan bir nitelik taşımaktadır. Onun pedagojisinde temel hedef, bilgiyi aktarmaktan ziyade öğrencinin düşünme biçimini dönüştürmektir. Bu nedenle derslerinde kuru anlatımdan özellikle kaçınmış; öğrenciyi zihnen faal hâle getirecek yöntemler kullanmıştır [Ergin, 1937: 533].

Öğrencilerinin aktardığına göre Muallim Cevdet, konuyu doğrudan anlatmak yerine sorular sorar, örnekler verdirir ve öğrencinin meseleyi kendi zihinsel çabasıyla kavramasını sağlardı. Bu yaklaşım, onun öğretmenliği sezdirmeden öğretme olarak kavradığını göstermektedir. Öğrenciyi hazır bilgiye alıştırmak yerine araştırmaya, mukayeseye ve muhakemeye yönlendirmiştir [Ergin, 1937: 545].

Sınıf içi öğretimin yanı sıra Muallim Cevdet'in asıl etkili olduğu alan, sınıf dışı eğitim faaliyetleridir. Öğrencilerini İstanbul'un tarihî mekânlarına götürerek derslerini burada işlemiş; camiler, türbeler, çeşmeler, surlar ve kitabeler üzerinden tarih anlatımı yapmıştır. Bu

gezilerde amaç sadece tarihsel bilgi vermek değil öğrencinin geçmişle duygusal ve zihinsel bir bağ kurmasını sağlamaktır.

Muallim Cevdet, bu tür gezileri gezinti değil "ilmî ziyaret" olarak tanımlamış; gerekirse ders programını dahi bu faaliyetlere göre düzenlemiştir. Ona göre tarih, kitap sayfalarında donmuş bir bilgi yığını değil yaşanan mekânlar üzerinden idrak edilmesi gereken canlı bir tecrübedir. Bu anlayış, günümüzde deneyim temelli öğrenme olarak adlandırılan pedagojik yaklaşımla büyük ölçüde örtüşmektedir.

Öğrencileri, Muallim Cevdet'in kendilerinde kitap okuma alışkanlığı, not tutma disiplini ve ilmî merak uyandırdığını belirtmektedir. Bir öğrencisinin ifadesiyle ondan öğrenilen bu alışkanlıklar ilk bakışta küçük görünse de zamanla meslekî ve akademik hayatta büyük bir değer kazanmıştır [Ergin, 1937: 488]. Bu yönleriyle Muallim Cevdet'in öğretmenliği sadece ders saatleriyle sınırlı olmayan; öğrencinin karakterine, alışkanlıklarına ve düşünme biçimine nüfuz eden bir eğitim pratiği olarak değerlendirilmelidir.

Muallim Cevdet'in öğretmenlik pratiğinde tek bir yöntemden söz etmek mümkün değildir. O, dersin içeriğine, öğrencinin yaşına ve hedeflenen kazanıma göre farklı öğretim yöntemlerini bilinçli biçimde bir arada kullanmıştır. Bu bağlamda takrir (anlatım), soruşturma (sokratik sorgulama) ve inceleme (araştırma) yöntemleri, onun pedagojik repertuarının temel unsurlarını oluşturur [Ergin, 1937: 526].

Takrir yöntemini bütünüyle reddetmeyen Muallim Cevdet, bu yöntemin özellikle vatanî duyguların, tarihî heyecanın ve ahlâkî hissiyatın kazandırılmasında etkili olabileceğini savunur. Ancak bu yöntemin sürekli ve tek başına kullanılmasının öğrenciyi pasifleştirdiğini de vurgular. Ona göre anlatım yöntemi, hissiyatın canlı tutulması gereken anlarda kısa ve yoğun biçimde kullanılmalı, araya giren sorularla bu hissin dağılmasına izin verilmemelidir [Cevdet, 2024].

Buna karşılık Muallim Cevdet'in asıl ağırlık verdiği yöntem, soruşturma ve incelemeye dayalı öğretimdir. Ders sırasında konuyu doğrudan açıklamak yerine öğrencinin meseleyi kendi zihinsel çabasıyla kavramasını hedeflemiştir. Öğrencilerini mukayeseye, gözleme ve sebep–sonuç ilişkisi kurmaya sevk etmesi, onun öğretmenliği hazır bilgiyi sunma anlayışından bilinçli bir biçimde ayırdığını göstermektedir [Ergin, 1937: 545].

Öğrencilerinin aktardığına göre Muallim Cevdet, öğretirken öğrettiğini sezdirmeyen ancak öğrencinin sezerek öğrenmesini önceleyen bir üslup benimsemiş; bilgiyi adım adım öğrencinin kendisine buldurmuştur. Bu yaklaşım, öğrencide kalıcı öğrenme sağlamanın yanı sıra ilmî merak ve özgüven duygusunu da geliştirmiştir [Ergin, 1937: 533].

Muallim Cevdet'in öğretmenlik anlayışında disiplin, baskı ve korkuya dayalı bir düzenleme değildir. Ona göre disiplin, çocuğu toplumun ahlâk ve değer dünyasına alıştırmanın bir aracıdır. Bu nedenle otorite, keyfî bir güç kullanımı değil sevgi, tutarlılık ve örneklik üzerinden inşa edilmelidir [Cevdet, 1914].

Çocuğun erken yaşlardan itibaren toplumun düzeni içinde yaşaması gerektiğini savunan Muallim Cevdet, aşırı serbestlik kadar aşırı baskının da eğitim açısından zararlı olduğunu belirtmiştir. Ona göre ailede ve okulda görülen disiplinsizlik, ilerleyen yıllarda karakter zaaflarına yol açmaktadır. Bu bağlamda çocukların muhakeme yeteneği geliştirilmeden serbest bırakılmalarını eleştirmiş; otoritenin eğitsel bir gereklilik olduğunu vurgulamıştır [Cevdet, 1911].

Muallim Cevdet, öğretmenin şahsiyetinin öğrenci üzerindeki etkisinin farkındadır. Yakın çevresinin aktardığına göre o, her sözünü ve davranışını talebe üzerinde bırakacağı etkiyi düşünerek sergilemiştir. Bu tutum, onun öğretmenliği bir rol değil sürekli bir sorumluluk olarak gördüğünü göstermektedir [Ergin, 1937: 547].

Muallim Cevdet'in eğitim anlayışında kızların eğitimi özel bir yere sahiptir. Ona göre kızların eğitimi ihmal edildiği sürece, toplumun genel eğitim seviyesinin yükselmesi mümkün değildir. Çünkü geleceğin bireylerini yetiştirecek olan annelerin eğitimsiz bırakılması,

kuşaklar arası bir cehalet döngüsü üretmektedir. Bu düşünce doğrultusunda Erenköy Kız Lisesi'nde görev alması, onun eğitim anlayışının pratik bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Muallim Cevdet, ders içeriklerinin kız ve erkek öğrencilerin hayat şartlarına uygun biçimde ele alınması gerektiğini savunmuş; örneklerin ve anlatımın cinsiyet farklarını göz ardı etmeden düzenlenmesini önermiştir. Kızların eğitimine dair bu yaklaşım, onun eğitimi yalnızca bireysel değil toplumsal bir dönüşüm aracı olarak gördüğünü ortaya koymaktadır [Ergin, 1937: 213].

Muallim Cevdet'in öğretmenlik hayatı, yoğun çalışma temposu ve sürekli görev değişiklikleriyle geçmiştir. Dönemin idarî yapısı içinde sık sık farklı okullara atanması, maaşındaki artış ve azalışlar, onun hatıralarında üzüntüyle yer bulmuştur. Buna rağmen öğretmenlik idealinden vazgeçmemiş; hangi kurumda görev alırsa alsın aynı ciddiyet ve gayretle çalışmıştır [Ergin, 1937: 60].

Yoğun çalışma temposu ve sinirsel yıpranma, bir dönem görevine ara vermesine yol açmıştır. İki yıl süren rapor döneminin ardından Başbakanlığa bağlı Tarihî Evrak Tetkik Heyeti başkanlığına getirilmesi, onun ilmî birikimine duyulan güvenin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu görev, öğretmenlikten doğrudan arşivcilik faaliyetlerine uzanan çizginin kurumsal bir boyut kazanmasını sağlamıştır [Ergin, 1937: 106].

Muallim Cevdet'in etkisi, ders verdiği sınıflarla sınırlı kalmamıştır. Öğrencileri, ondan yalnızca ders konuları değil kitap okuma disiplini, not tutma alışkanlığı ve ilmî merak kazanmışlardır. Bazı öğrenciler, ölümünün ardından kaleme aldıkları yazılarda, Muallim Cevdet'ten edindikleri bu alışkanlıkların meslek hayatlarında belirleyici olduğunu ifade etmişlerdir [Ergin, 1937: 488]. M. Cevdet'in talebesi olan F. Baymur bu bağlamda şu ifadeleri kullanır: *"M. Cevdet'in en büyük faaliyet sahası, sınıf değil mektep dışı idi. Talebeyi alır en yakından başlayarak adım adım bütün şehri bilhassa abideleri ve tarifai köşeleri gösterir, bu esnada yapmak istediği telkinleri ve ögretmek istediği şeyleri sezdirmeden yapar ve verirdi"* [Ergin, 1937: 563].

Meslektaşları arasında da saygı gören Muallim Cevdet, mütevazı kişiliğiyle tanınmıştır. Büyük harpte, Dârulmuallimîn'de Satı Bey'in yerine getirilmek istendiği zaman bu mevkiye kendisinin layık olmadığını ileri sürerek getirilen teklifi reddetmiştir [Ergin, 1937: 563].

Muallim Cevdet'in öğretmenlik pratiği, çok kurumlu, çok dersli ve çok yöntemli bir yapı arz etmektedir. Onun öğretmenliği yalnızca bilgi aktaran bir meslek icrası değil terbiye, ahlâk, muhakeme ve kültürel hafızayı birlikte inşa etmeye yönelik bir hayat pratiğidir. Bu yönüyle Muallim Cevdet, Türk eğitim tarihinde yalnızca geçmişte kalmış bir isim değil günümüz eğitim tartışmaları için de güçlü bir referans noktasıdır. Özellikle öğretmen yetiştirme, okul dışı öğrenme ve değerler eğitimi alanlarında sunduğu örnekler, bugün dahi geçerliliğini korumaktadır.

Sonuç

Bu bildiri, Muallim Cevdet'i yalnızca döneminin üretken bir eğitimcisi olarak değil öğretmenlik, terbiye ve kültürel hafıza alanlarını birlikte düşünen mümtaz bir muallim şahsiyeti olarak ele almıştır. Onun eğitim anlayışı, bilgiyi merkeze alan dar bir öğretim perspektifinin ötesine geçerek ahlâk, muhakeme ve kültürel sürekliliği önceleyen bütüncül bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Gerek Türkiye'de gerek Azerbaycan'da yürüttüğü öğretmenlik faaliyetleri, eğitimi ortak bir kültürel gelecek tasavvurunun temel unsuru olarak gördüğünü açık biçimde ortaya koymaktadır.

Muallim Cevdet'in Bakü'deki çalışmaları, öğretmenliği sınırları aşan bir kültürel sorumluluk alanı olarak kavradığını; dil, tarih ve ortak hafıza etrafında şekillenen bir Türk dünyası fikrinin erken ve somut örneklerinden birini teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra yerel

tarih uygulamaları, arşivcilik faaliyetleri ve kütüphaneciliğe yönelik çabaları, onun eğitimi yalnızca sınıfla sınırlamayan; geçmişle gelecek arasında köprü kuran bir medeniyet meselesi olarak ele aldığını göstermektedir.

Yaşadığı süre boyunca sürekli bir çabanın içinde olan Muallim Cevdet, bıraktığı eşsiz eserler kadar ahlakı, azmi ve gayreti ile de ehlinin hakkını teslim ettiği bir şahsiyettir. Muallim Cevdet hem muallimliğin hakkını vermiş hem de kültürel hafızamızın korunmasına büyük katkı sağlamıştır. Ömrü boyunca hiç evlenmeyen Muallim Cevdet, ömrünü kitaplara, öğrenmeye ve öğretmeye adamıştır. Onun kitaplara olan ilgisi bir heves işi değil bizatihi bir hayat gayesi olmuştur. İşte tüm bu yönleriyle Muallim Cevdet'in şahsiyeti, azmi, gayreti ve benimsediği usuller günümüz kültür ve eğitim meseleleri konusunda hala ilham vericidir. 3 Aralık 1935'te vefat eden Muallim Cevdet vasiyeti gereği Edirnekapı Mezarlığı'nda Babanzâde Ahmed Naim'in kabrinin yakınına defnedilmiştir. Ölümü için Ahmet Remzi Akyürek, *"Bir mübeşşir geldi târîhin dedi/ Etti Cevdet Cennet-i Me'vâ'yı câ"* beytini tarih düşürmüştür.

Sonuç olarak Muallim Cevdet, yaşadığı dönemin şartları içinde eğitimi merkeze alan kalıcı kültürel bağların mümkün olduğunu fiilen göstermiş bir muallimdir. Onun öğretmenlik pratiği ve eğitim anlayışı, bugün ortak Türk kültürü, eğitim yoluyla kültürel süreklilik ve değer aktarımı üzerine yapılacak tartışmalar için güçlü bir tarihsel referans ve ilham kaynağı olmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

AY, E. (2006). Muallim Cevdet'in medrese ve mektep bağlamında eğitim ve öğretim görüşleri. R. Minder (Ed.), *Vefatının 70. yılında Muallim Cevdet* içinde (s. 115–130). İstanbul: İBB Kültür ve Turizm Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü.

CEVDET, M. (1919). Terbiyemizdeki buhrân. *Tedrisat Mecmuası*, 10, s. 12–25.

CEVDET, M. (1925). *Zamanımızda usûl-i inşâ ve muhâbere*. İstanbul: Matbaa-i Amire.

CEVDET, M. (1928). *Spor ruhu*. İstanbul: Selamet Matbaası.

CEVDET, M. (1978). *Mektep ve medrese (Makaleleri)* (Haz. E. Erüz). İstanbul: Çınar Yayınları.

CEVDET, M. (2024). *Çocukluk ve hocalık hatıraları*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

CEVDET, M. (2025). *Şark İlyadası Şahname (Firdevsî)*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

EKİNCİ, S. Z. (2002). *Skolastik eğitim ve Türkiye'de skolastik tarz*. İstanbul: Epos Yayınları.

ERCİLASUN, A. B. (2003). Muallim Cevdet ve Oğuzname. *Milli Folklor*, 15(60), s. 35–46.

ERGİN, O. N. (1937). *Muallim Cevdet'in hayatı, eserleri ve kütüphanesi*. İstanbul: Bozkurt Basımevi.

GÖVSA, İ. A. (1950). Cevdet, Muallim M. Cevdet İnançalp. *Türk meşhurları ansiklopedisi* içinde (s. 88–89). İstanbul: Yedigün Neşriyyatı.

IŞIK, H. (2020). Muallim Cevdet'in Türk eğitim tarihindeki yeri ve derslerinde yerel tarih uygulamaları. *Turkish History Education Journal*, 9(1), s. 189–208. https://doi.org/10.17497/tuhed.705551

REKİN, E. (1981). İnançalp, M. Cevdet (Muallim). *Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi: Devirler, isimler, eserler* içinde (C. 4, s. 385–386). İstanbul: Dergâh Yayınları.

SAYAR, A. G. (2005). Muallim Cevdet. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 30, s. 313–314). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

İRAQ-TÜRKMAN YAZILI ƏDƏBİYYATININ BAŞLANĞIC MƏRHƏLƏSİNƏ DAİR

Orxan İSAYEV
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunu böyük elmi işçisi

ORCİD: 0000-0003-4854-8748

orkhanlit@gmail.com

ÖZƏT

Bu günə qədər İraq-türkman yazılı ədəbiyyatı elmi şəkildə dövrlərə bölünməmiş, bu səbəbdən ilk yazılı nümunələrin nə vaxt və kim tərəfindən yaradılması ilə bağlı mübahisələr davam etmişdir. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti — Əbdüllətif Bəndəroğlu, Sübhi Saatçı, Mustafa Ziya, Şəmsəddin Kuzəçi və başqaları İmadəddin Nəsimini İraq-türkman ədəbiyyatının ilk nümayəndəsi sayırlar. Buna əsas kimi poetik irsin Azərbaycan türkçəsində qələmə alınması və şairin Bağdad yaxınlığındakı Nəsim kəndində doğulması göstərilir. İraq-türkman ədəbiyyatı tarixini uzun illər araşdıran Əta Tərzibaşı isə fərqli mövqe nümayiş etdirir. O, Nəsimini bu ədəbiyyatın nümayəndəsi qəbul etsə də, prosesin onunla başlaması fikrini bölüşmür. Tərzibaşı qeyd edir ki, İraqda məskunlaşan əcdadlarımız ilk dövrlərdə ana dilindən uzaqlaşaraq ərəbcə yazıb-yaratmışlar. Şübhəsiz ki, İraq-türkman yazılı ədəbiyyatı XVI əsrin ikinci yarısına qədər Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi və bir qolu olmuşdur. Bu baxımdan alimin yanaşması Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ilə tamamilə üst-üstə düşür. XIV–XV əsrlərdə yazıb-yaradan sənətkarlardan Nəsimi ilə yanaşı, Qazi Bürhanəddin, Əbdülqadir Marağayi, Cahanşah Həqiqi və Şah İsmayıl Xətainin adları da İraq-türkman ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri kimi çəkilir. Həmçinin XVI əsrdə Bağdadda formalaşan Azərbaycandilli ədəbi mühit də bu çərçivədə dəyərləndirilir. Tərzibaşı bu bölgünü apararkən coğrafi ərazi prinsipini əsas götürmüş, həyatı İraqla bağlı olan Azərbaycan sənətkarlarını bu ədəbi mühitə aid etmişdir. Qazi Bürhanəddin və Marağayinin bu siyahıya daxil edilməsi, eləcə də ilk əcdadlarımızın ərəbcə yazması faktı İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının Nəsimi ilə başlaması iddiasının doğru olmadığını bir daha təsdiqləyir.

Açar sözlər: İraq türkmanları; Azərbaycan ədəbiyyatı; Osmanlılar; Klassik ədəbiyyat; Nəsimi.

ABSTRACT

To this day, Iraqi-Turkmen written literature has not been scientifically divided into periods; consequently, debates regarding when and by whom the first written examples were created continue. The vast majority of researchers including Abdullatif Bandaroglu, Subhi Saatchi, Mustafa Ziya, Shamsaddin Kuzachi, and others consider Imadaddin Nasimi to be the first representative of Iraqi-Turkmen literature. The primary grounds for this claim are that his poetic heritage was written in Azerbaijani Turkish and that, according to some sources, the poet was born in the village of Nasim near Baghdad. Ata Terzibashi, who researched the history of Iraqi-Turkmen literature for many years, demonstrates a different approach. Although he accepts Nasimi as a representative of this literature, he does not share the view that the process began with him. Terzibashi notes that our ancestors who settled in Iraq initially wrote and created in Arabic, away from their native language. Undoubtedly, Iraqi-Turkmen written literature was an integral part and a branch of Azerbaijani literature until the second half of the 16th century. From this perspective, the scholar's approach fully

aligns with the history of Azerbaijani literature. Among the artists who wrote and created in the 14th–15th centuries, alongside Nasimi, the names of Gazi Burhaneddin, Abdulgadir Maraghayi, Jahanshah Haqiqi, and Shah Ismail Khatayi are also cited as prominent representatives of Iraqi-Turkmen literature. Furthermore, the Azerbaijani-speaking literary environment that emerged in Baghdad in the 16th century is evaluated within this framework. In making this classification, Terzibashi primarily based his approach on the principle of geographical territory, attributing Azerbaijani artists whose lives were connected to Iraq to this literary environment. The inclusion of Gazi Burhaneddin and Maraghayi in this list, as well as the fact that our earliest ancestors wrote in Arabic, once again confirms that the claim that Iraqi-Turkmen written literature began with Nasimi is incorrect.

Keywords: Iraqi Turkmens; Azerbaijani literature; Ottomans; Classical literature; Nasimi.

Giriş

Əsrlərdir İraqda yaşayan türkmanlar bu ərazilərdə zəngin ədəbiyyat yaratmağa nail olmuşlar. Tarixin müxtəlif dövrlərində Orta Asiyadan və Azərbaycandan köçən türkmanlar İraqda öz adət-ənənələri ilə yanaşı həm şifahi xalq, həm də yazılı ədəbiyyatlarını yaşatmış və inkişaf etdirmişlər.

İraq ərazisində yaranan türkdilli ədəbiyyatın tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, bu ədəbiyyat üç böyük inkişaf tarixi keçmişdir. Yarandığı dövrdən XVI əsrin ortalarına qədər İraqdakı ədəbiyyat Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolu olmuşdur. Həmin dövrdə İraq ərazisində, əsasən də Bağdadda yazıb-yaradan sənətkarlar öz əsərlərini Azərbaycan türkcəsində ərsəyə gətirirdilər. XVI əsrin II yarısından başlayaraq Osmanlı ədəbiyyatının təsiri nəticəsində İraq ərazisində yaranan ədəbiyyat Osmanlı türkcəsi ilə yaranmağa başladı. *"XVI əsrə qədər Türkman ədəbiyyatı mətnləri əsasən Azərbaycan ləhcəsində olmuşdur, lakin XVI əsrdə İraqın Osmanlı hökmranlığının asılılığına düşməsi səbəbindən türkman ellərinin yazılı ədəbiyyatında Osmanlı türkcəsi üstünlük təşkil etməyə başlamışdır"* [Quliyev, 2017]. Hətta bu gün belə bəzi türkman şairləri Osmanlı ədəbiyyatının nümayəndələri kimi öyrənilir və təqdim edilir. Görkəmli İraq-türkman tədqiqatçısı Əta Tərzibaşı da bu məqamə diqqət çəkmiş və *"Kərkük şairləri"* əsərində İraq ərazisində mövcud olan ədəbiyyatın bir müddət Azərbaycan, daha sonra isə Osmanlı türkcəsinin təsiri ilə yarandığını xüsusi şəkildə vurğulamışdır [Terzibaşı, 2013]. Üçüncü inkişaf istiqaməti isə 1918-ci ildən başlayaraq bu günə qədər davam etmişdir. İraq ərazisinin Türkiyədən ayrılması nəticəsində yaranan İraq dövlətində türkmanlar milli azlıq təşkil etmiş və zaman-zaman müxtəlif çətinliklər və məhrumiyyətlərlə qarşılaşmışlar. Bütün bunlar sözsüz ki, ədəbiyyata da təsirsiz ötüşməmiş və tarix boyu Azərbaycan, daha sonra Osmanlı ədəbiyyatının bir hissəsi kimi mövcud olan İraq-türkman ədəbiyyatı milliləşmişdir.

İraq-türkman ədəbiyyatında mövcud olan bu cür müxtəliflik və rəngarənglik heç şübhəsiz ki, ictimai-siyasi hadisələr nəticəsində yaranmışdır. Ərəb xilafəti dağıldıqdan sonra Atabəylər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilər kimi Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olan İraq torpaqları XVI əsrin ortalarından Osmanlılara tabe olmuş və bu proses XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Məhz bu tarixi-siyasi hadisələrin nəticəsidir ki, bu gün də İraq türkmanlarının xalq danışıq dili Azərbaycan türkcəsində olduğu halda, ədəbi dilləri Türkiyə türcəsindədir.

Məlum olduğu kimi, İraq ərazisində yaranan türkdilli ədəbiyyat Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatları tarixinin bir hissəsi kimi tədqiq edilib öyrənilsə də, İraq-türkman ədəbiyyatının tarixi ayrıca elmi cəhətdən dövrlərə və mərhələlərə bölünməmişdir. Bu gün haqqında danışdığımız ədəbiyyatla bağlı araşdırma aparan tədqiqatçıların böyük bir qismi belə bir boşluğun olduğunu qeyd edir. İstənilən halda İraq-türkman ədəbiyyatının özüməxsus

xüsusiyyətləri olub və bu gün müstəqil şəkildə mövcud olan bir ədəbiyyatın tarixinin sistemli şəkildə öyrənilməsi vacib hesab olunmalıdır.

İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının başlanğıc mərhələsi ilə bağlı da tədqiqatçılar arasında yekdil fikir yoxdur. Tarixi mənbələrdə türklərin qədim Mesapotamiya torpağında məskunlaşmasının VII əsrdən başlanması və uzun müddət bu prosesin davam etməsi qeyd olunur. Folklor materialları da türklərin hələ Abbasilər zamanından İraqa yerləşdiyini sübut edir. Lakin yazılı ədəbiyyatla bağlı bir qədər fikir ayrılıqları və əlimizdə komkret yazı nümunələrinin olmaması müəyyən çətinliklər yaradır. Türkman tədqiqatçıları arasında İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının

İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı ilə başlanması fikri geniş yayılmışdır. Əbdüllətif Bəndəroğlu 2 cildlik *"İraq-türkman ədəbiyyatı tarixinə bir baxış"* adlı əsərində İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının Nəsimi ilə başlandığını, ondan əvvəl hər hansı bir sənətkarın müəyyən edilmədiyini yazır [Bəndəroğlu, 1898]. Eyni fikirlərlə Dr.Şəmsəddin Kuzəçinin İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının başlanğıcına dair yazdığı məqalə və kitablarında da qarşılaşırıq. O da Bəndəroğlu kimi İraq-türkman ədəbiyyatının yazılı mərhələsinin İmadəddin Nəsimi ilə başlandığını iddia edir [Kuzeçi, 2017]. İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının Nəsimi yaradıcılığı ilə başlanması fikrini müdafiə edən elm adamlarından biri də Dr.Mustafa Ziyadır [Kuzeçi, Turkmeneli edebiyatı, 2005]. Bəzi mənbələrdə böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin Bağdad yaxınlığında yerləşən Nəsim kəndində doğulması haqqında məlumatların yer alması bir çox tədqiqatçının XIV əsrdə yazıb-yaratmış şairi İraq-türkman ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi təqdim etmələrinə əsas vermişdir. Nəsiminin İraqda anadan olması faktı öz təsdiqini tapmasa da, demək olar ki, türkman tədqiqatçılar bu iddianın doğruluğuna əmin halda fikirlər yürüdürlər ki, bu da bir çox hallarda ədəbiyyat tarixinin yanlış yönə istiqamətlənməsinə yol açır. İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı ilə başlanması iddia edən tədqiqatçılar bu məsələdə dil amilini də ön plana çəkirlər. Nəsimin Azərbaycan-türkman dilində yazması və ondan əvvəl heç bir sənətkarın bu dildə əsərlər yaratmamasını əsas götürərək fikirlərini sübut etməyə çalışırlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlərin bütün türkman tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilməsi fikri də doğru deyildir. XX-XXI əsrlərdə İraq türkmanlarının ən böyük alimlərindən biri olan və uzun müddət İraq-türkman ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatlar aparan Əta Tərzibaşı türkmanların İraq ərazisində yaratmış olduqları ədəbiyyatın başlanğıc mərhələsi ilə bağlı bir qədər fərqli fikirlər irəli sürmüş və öz fikirlərini konkret elmi faktlarla və tarixi həqiqətlərlə sübuta yetirmişdir. Öncə onu qeyd edək ki, Əta Tərzibaşı türkman tədqiqatçıları arasında İraq-türkman ədəbiyyatının başlanğıc mərhələsi ilə bağlı mövcud olan problemi əvvəlcədən görmüş və buna aid *"İraqda Türkman ədəbiyyatı tarixinin başlanğıcına dair araşdırmalar"* adlı silsilə məqalələr dərc etdirmişdir. Əta Tərzibaşı adını çəkdiyimiz məqalədə yazır: *"Bu dönəmdə bir qisim türkman soylu şairlər dədələrinin dilindən ayrı olan ərəb dilində şeirlər yazmışdır"* [Terzibaşı, 2013]. Müəllif doğru olaraq İraq-türkman ədəbiyyatının başlanğıcını dil amilinə də bağlamır və ərəb dilində yazmış türkman sənətkarları da bu ədəbiyyatın nümayəndələri kimi qəbul edir. İraq-türkman ədəbiyyatı tarixinin Nəsimi yaradıcılığı ilə başlandığını iddia edən alimlərin böyük əksəriyyəti dil faktorunu önə çəkir. Bu cür yanaşma da doğru qəbul edilmir. Akademik İsa Həbibbəyli bununla bağlı yazır: *"Ədəbiyyat tarixçiliyində yazılı ədəbiyyatın başlanması mənasında yalnız ana dilində yaranan ədəbiyyat faktorunun əsas kimi qəbul edilməsi dünya elmi fikrində öz isbatını tapmış obyektiv məntiqə uyğun gəlmir"* [Həbibbəyli, 2019]. Bundan əlavə, Əta Tərzibaşı 1971-ci ildə *"Qardaşlıq"* dərgisində çap etdirdiyi *"İraq-türkman ədəbiyyatına toplu bir baxış"* adlı məqaləsində də bu ədəbiyyatın bütün tarixi dövrlərinə qısa şəkildə də olsa toxunur. Doğrudur, Əta Tərzibaşı İraq-türkman ədəbiyyatının dövrlər və mərhələlər probleminə aydınlıq gətirməsə də, hər halda bir məqalədə bu cür ciddi problemin həlli mümkün deyil, ümumtürkman ədəbiyyatının tarixini qısa şəkildə də olsa, təqdim edir. Müəllif *"İraq-türkman ədəbiyyatına toplu bir*

baxış” məqaləsində də yazılı ədəbiyyatın XIII-XIV əsrlərdən öncə yarandığını vurğulayır [Mustafa Ziya, Şəmsəddin kuzeçi, 2018].

Tədqiqatçı-alimin fikirləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında qəbul olunmuş tarixi inkişaf prosesinə tam uyğundur. Belə ki, uzun illər Azərbaycan alimlərinin apardıqların araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, XIII-XIV əsrlərə qədər mövcud olan Azərbaycan ədəbiyyatı ərəbdilli ədəbiyyat olmuşdur. Azərbaycanlı sənətkarlar ərəb dilində bir-birindən gözəl sənət nümunələri yaratmış və bu ədəbiyyat sonrakı mərhələdə anadilli ədəbiyyatın yaranması üçün zəmin hazırlamışdır. IX-X əsrlərdə Bağdad və ətraf ərazilərdə, eləcə də digər ərəblərin yaşadığı şəhərlərdə təhsil almaq, orada elmi və ədəbi fəaliyyət göstərmək məqsədi ilə səfər edən azərbaycanlı sənətkarlar zəngin irs yaratmağa müvəffəq olmuşlar. Burada Bağdadın həmin dövrlərdə təkcə Ərəb xilafətinin deyil, bütün Şərqin mədəniyyət, elm və ticarət mərkəzi kimi inkişaf etməsi xüsusi rol oynamışdır. Bir sıra qaynaqlarda Azərbaycan sənətkarlarının Bağdadla olan əlaqələri və onların İraq ərazisində yazıb-yaratması faktı öz əksini tapıb. Bu cür sənətkarlara misal olaraq, Əbu əl-Qənaim əl-Azərbaycanini, Əbu Bəkr Urməvini, “Bağdad fəqihi” adlandırılan Əbu Ömər əl-Dərbəndini, İsmayıl Təbrizini, Yunis ibn Müzəffəri, Xətib Təbrizini, Ətiq Şirvanini və başqalarını qeyd edə bilərik. Bu sənətkarlar Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində doğulsalar da, təhsil almaq və ya yaşamaq məqsədilə İraqa köçmüş, orada yazıb-yaratmışlar. Bu səbəbdən etnik cəhətdən türkmanlarla bağlı olan azərbaycanlı sənətkarlar da İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının nümayəndələri hesab olunmalı və bu ədəbiyyatın başlanğıc mərhələsi məhz ərəb dilində (dövrün tələblərinə uyğun şəkildə – O.İ.) yazıb-yaradan Azərbaycan-türkman şairlərinin yaradıcılığından hesablanmalıdır. Əta Tərzibaşının irəli sürdüyü konsepsiyaya uyğun olaraq bu sənətkarları da Azərbaycan ədəbiyyatının İraq-türkman qoluna aid etmək və bununla da türkmanların yazılı ədəbiyyatlarının tarixinin Nəsimidən bir neçə əsr əvvəl yarandığını söyləmək olar.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bir çox türkman tədqiqatçıları İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının başlanğıc mərhələsini İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı ilə hesabladıqları zaman ilk növbədə dil amilini ön plana çəkmişlər. Əta Tərzibaşı isə irəli sürdüyü konsepsiya ilə dil yox, coğrafi ərazi prinsipini əsas götürür. O, ərazi baxımından İraqla bu və ya digər şəkildə bağlılığı olan Azərbaycan sənətkarlarını İraq-türkman ədəbiyyatının nümayəndələri kimi təqdim edir. İmadəddin Nəsiminin Bağdad yaxınlığında Nəsim kəndində anadan olduğunu qeyd etməsi və həyatının bir hissəsinin İraqla bağlı olması hürufi şairinin türkmanlarla bağlılığına dəlil sayıla bilər. Nəsimidən əlavə, Tərzibaşı Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Həqiqini də İraq-türkman şairi kimi təqdim edir. 1973-cü ildə Bağdadda işıq üzü görən *“Qardaşlıq”* dərgisində *“Cahanşahın türkcə şeirləri”* adlı məqaləsində yazır: *“On beşinci əsrdə hökm sürən Türkman Qaraqoyunlu dövlətinin böyük hökmdarları Müzəffərəddin Cahanşah 1467-ci il olduğu vaxt bütün Azərbaycan İraq, Fars və Kirman ölkələrini hakimiyyəti altına almışdır. Səltənəti sırasında bu ölkələrdə əski önəmini itirən Ərəb və Fars ədəbiyyatı yerinə öz ana ədəbiyyatını diriltməyə çalışmışdır. .... şeir aləmində də hünər göstərən bu sənətkar sultan ölkəsinin bir çox yerlərində uca mədəniyyət abidələri yapdıraraq, bunları geniş xalq kütlələrinin xidmətinə açmışdır”* [Terzibaşı, Cihanşahın türkçe şiirleri, 1973].

Əta Tərzibaşı görkəmli Azərbaycan musiqişünası və şairi Əbdülqədir Marağayini də İraq-türkman ədəbiyyatına aid edir. Tarixi qaynaqlardan Əbdülqədir Marağayinin də həyatının bir hissəsinin Bağdadda keçdiyi məlumdur. Əmir Teymurun Bağdada yürüşü zamanı şair və musiqişünas sənətkar bu şəhərdə əsir götürülmüş və Səmərqəndə aparılmışdır. Əta Tərzibaşı *“İraq-türkman ədəbiyyatına toplu bir baxış”* məqaləsində Əbdülqədir Marağayinin

Məşriq və məğrib mühəssərdir sənə,
Dövlət və Nüsrət müqərrərdir sənə,

Fəth və Nusrət daima bilgindədir
Dövlətin haqdan müqərrərdir sənə [Mustafa Ziya, Şəmsəddin kuzeçi, 2018].

Türkmanlar Qazi Bürhanəddini də öz şairləri hesab edirlər. Bürhanəddinin hökmdarı olduğu dövlətin ərazisi İraqın içərilərinə qədər uzanırdı. Türkmanların yaşadıqları ərazilər də Qazi Bürhanəddinin nəzarəti altında idi. Bundan əlavə, şairin əsərləri sırf Azərbaycan türkcəsində yazıldığı üçün türkmanlara daha doğma, daha əziz idi.

Əta Tərzibaşının İraq-türkman ədəbiyyatının nümayəndələri sırasında adını çəkdiyi görkəmli sənətkar, hökmdar-şairlərdən biri də Şah İsmayıl Xətayidir. Tarixdən məlumdur ki, Şah İsmayılın qurucusu olduğu Azərbaycan-Səfəvilər dövləti böyük bir ərazini, o cümlədən də İraq-ərəbi əhatə edirdi. İraq türkmanları Səfəvini öz dövlətləri hesab edirdilər və bu fikirlərində tamamilə haqlıdırlar. Xətayinin:

Getdikcə tükənir ərəbin kuhi-məskəni
Hər Bağdad içrə neçə kim türkman qonar.

Bu beyti də dediklərimizə sübutdur. Bu şeir parçası Şah İsmayıl Xətayinin bir növ İraq siyasətini özündə ehtiva edir.

Azərbaycan ədəbiyyatının İraq ərazisində mövcud olan qolunun ən inkişaf etmiş dövrü XVI əsrə təsadüf edir. Təkcə dahi söz ustadı Məhəmməd Füzulinin adını çəkməklə həmin dövrdə anadilli Bağdad ədəbi mühitinin nə qədər inkişaf etdiyini aydın şəkildə görmək olar. Füzuli İraq türkmanlarının ən sevimli şairidir. Haşim Nahid Ərbil yazır ki, elə bir türkman ailə tapılmaz ki, onun evində Füzuli "Divan"ı olmamış olsun [Kerkük, 2004]. Türkman tədqiqatçılar da Füzulinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı geniş tədqiqatlar aparmışlar.

Füzulidən başqa XVI əsr anadilli ədəbi mühitdə Şəms Bağdadi, Əhdi Bağdadi, Elmi Bağdadi, Rzayi, Zaeyi, Fəzli ibn Füzuli, Ruhi Bağdadi və digər sənətkarların adlarını çəkmək olar. Onlar Azərbaycan ədəbiyyatının İraqda mövcud olan qolunun ən görkəmli nümayəndələridir. Elə bu səbəbdən də etnik cəhətdən Azərbaycan türklərinə bağlı olan və tarixin müxtəlif dövrlərində buradan köçüb İraqda məskunlaşan türkmanlar Xətayini də öz şairləri hesab edirlər.

İraq ərazisi tarixən Azərbaycana bağlı olub. Bu bağlılığın ən ön cərgəsində heç şübhəsiz ki, türkmanlar dayanmışlar. Azərbaycan folklorunun, adət-ənənələrinin və eləcə də ədəbiyyatının İraq və bütün ərəb dünyasında yayılması və tanıdılmasında türkmanların böyük rolu olmuşdur. Bu baxımdan, İraq-türkman ədəbiyyatından danışarkən, qətiyyən yad və bizdən fərqli bir xalqın ədəbiyyatından deyil, etnik kökü və dili eyni olan bir xalqın söz sənətindən söhbət açılır. Məhz bu səbəbdən XVI əsrin II yarısına qədər İraq-türkman ədəbiyyatı Azərbaycan klassik ədəbiyyatının bir hissəsi olmuşdur. Bu ədəbiyyatla bağlı əldə edilən istənilən elmi nəticə Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi baxımından da böyük önəm daşıyır.

Nəticə

İraq-türkman yazılı ədəbiyyatı əsrlər boyu mürəkkəb tarixi, siyasi və sosial-mədəni şərait çərçivəsində formalaşmış, ümumtürk bədii təfəkkürünün, xüsusilə də Azərbaycan klassik ədəbi irsinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi inkişaf etmişdir. Aparılan tədqiqat göstərir ki, İraq ərazisində yaranan türkdilli ədəbiyyat tarixi inkişaf baxımından üç ana mərhələdən keçmişdir: yarandığı ilk dövrlərdən XVI əsrin ortalarına qədər Azərbaycan ədəbiyyatının bilavasitə bir qolu kimi fəaliyyət göstərmiş; XVI əsrin ikinci yarısından başlayaraq Regionda Osmanlı hakimiyyətinin bərqərar olması fonunda Osmanlı türkcəsinin güclü təsirinə məruz qalmış; 1918-ci ildən sonra İraq dövlətinin qurulması ilə əlaqədar yerli milli-mədəni

özünəqayıdış mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu tarixi-siyasi transformasiyaların məntiqi nəticəsi olaraq İraq türkmanlarının xalq danışıq dili Azərbaycan türkcəsinin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlasa da, yazılı ədəbi dil Türkiyə türkçəsi ilə sıx inteqrasiya olunmuşdur.

Məqalədə vurğulanan ən mühüm elmi məsələlərdən biri İraq-türkman yazılı ədəbiyyatının başlanğıc mərhələsi və onun dövrləşdirilməsi problemidir. Bir sıra tədqiqatçılar bu ədəbiyyatın başlanğıcını dil amilini əsas götürərək İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı ilə bağlamağa meyil göstərsələr də, görkəmli alim Əta Tərzibaşının irəli sürdüyü elmi konsepsiya məsələyə daha obyektiv və dolğun yanaşma ortaya qoyur. Tərzibaşının coğrafi ərazi prinsipinə və tarixi-filoloji gerçəkliklərə söykənən yanaşması sübut edir ki, yazılı ədəbiyyatın başlanğıcını yalnız anadilli nümunələrlə məhdudlaşdırmaq doğru deyildir. İraqla bu və ya digər şəkildə bağlılığı olan, IX–XIII əsrlərdə dövrün tələblərinə uyğun olaraq ərəb dilində yazan azərbaycanlı sənətkarlar, eləcə də XIV–XVI əsrlərdə anadilli ədəbi mühiti formalaşdıran Qazi Bürhanəddin, Əbdülqədir Marağayi, Cahanşah Həqiqi, Şah İsmayıl Xətai və xüsusilə Məhəmməd Füzuli kimi böyük şəxsiyyətlər İraq-türkman ədəbi mühitinin bünövrəsini qoymuşlar.

Beləliklə, İraq-türkman ədəbiyyatı müstəqil inkişaf dinamikasına malik olmaqla yanaşı, etnik-dil və mədəni kökləri etibarilə Azərbaycan klassik ədəbi irsinin tərkib hissəsidir. Bu ədəbiyyatın tarixi mərhələlərinin, yazılı qaynaqlarının və görkəmli nümayəndələrinin elmi şəkildə, sistemli və konsepsual əsaslarla öyrənilməsi təkcə İraq-türkman ədəbiyyatşünaslığındakı boşluqları doldurmaqla qalmır, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin bütöv şəkildə qavranılması və ümumtürk mədəni irsinin zənginləşdirilməsi baxımından müstəsna elmi əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

BƏNDƏROĞLU, Ə. (1989). *İraq Türkman ədəbiyyatı tarixinə bir baxış*. Bağdad: TKİY.

HƏBİBBƏYLİ, İ. (2019). *Azərbaycan ədəbiyyatı: Dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri*. Bakı: Elm.

KERKÜK, İ. (2004). *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri*. İstanbul: Özemer.

KUZEÇİ, Ş. (2005). *Türkmeneli edebiyatı*. Ankara: Kültür Ajans Yayınları.

KUZEÇİ, Ş. (2017). *Kerkük'ün milli şairi Mehmet İzzet Hattat*. Ankara: Kültür Ajans Yayınları.

KUZƏÇİ, Ş., & MUSTAFA, Z. (2018). *Ata Terzibaşının edebi makaleleri*. Ankara: Kültür Ajans Yayınları.

QULİYEV, E. (2017). *Türk xalqları ədəbiyyatı*. Bakı: Elm və təhsil.

TERZİBAŞI, A. (1973). Cihanşahın Türkçe şiirleri. *Qardaşlıq*, 3(10), s. 12–18.

TERZİBAŞI, A. (2013a). Irak'ta Türkmen edebiyatı tarihinin başlanğıcına dair araştırmalar. *Türkmeneli*, (2-4), s. 15–22.

TERZİBAŞI, A. (2013b). *Kerkük şairleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

1926 BAKÜ TÜRKOLOJİ KURULTAYINDA KAZAK AYDINLARI

Osman KABADAYI
Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
ORCID: 0000-0002-3607-5384
okabadayi@ahievran.edu.tr

ÖZƏT

26 fevral – 5 mart 1926-cı il tarixlərində Bakı şəhərində keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay Türk dünyasında dil, əlifba, terminologiya və mədəniyyət məsələlərinin ilk dəfə geniş tərkibdə və sistemli şəkildə müzakirə edildiyi müstəsna əhəmiyyətə malik elmi forumdur. Qurultay, xüsusilə əlifba islahatı və Latin qrafikasına keçid diskussiyaları müstəvisində türk xalqlarının modernləşmə, milli identiklik və mədəni özünütəyinetmə problemlərini elmi müstəviyə daşımışdır. Bu tədqiqat işində sözügedən möhtəşəm Qurultayda iştirak edən qazax ziyalılarının dil, təhsil və mədəniyyət məsələlərinə konseptual yanaşmaları kompleks şəkildə nəzərdən keçirilir. Çalışmada Qazaxıstan nümayəndə heyətinin Qurultayın gündəliyində duran əlifba, imla, terminologiya, ədəbi dilin formalaşması və ortak ünsiyyət dili debatlarına verdiyi elmi-nəzəri töhfələr təhlil edilmiş, bu mövqelərin uzlaşan və fərqlənən tərəfləri obyektiv şəkildə ortaya qoyulmuşdur. Araşdırma göstərir ki, qazax ziyalıları ədəbi dilin birbaşa xalq dilinə əsaslanması, yazı sisteminin pedaqoji və funksional baxımdan əlverişliliyi, eləcə də terminologiyanın türk mənşəli köklər üzərində və xalqın qavrayışına uyğun şəkildə qurulması prinsipi ətrafında yekdil həmrəylik nümayiş etdirmişlər. Bununla yanaşı, əlifba məsələsində Latin qrafikasına keçidi fəal şəkildə müdafiə edənlər ilə ərəb qrafikası əsasında islah edilmiş mövcud yazı sistemini kifayət hesab edənlər arasında müəyyən fikir ayrılıqları özünü göstərmişdir. Lakin bu fərqli yanaşmalar ideoloji qarşıdurmadan ziyade, sırf texniki, pedaqoji və sosial-mədəni əsaslara söykənmişdir. Yekun nəticə olaraq vurğulanmalıdır ki, qazax intellegensiyası üçün 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı yalnız akademik bir tədbir deyil, həm də dil və mədəniyyət mərkəzli modernləşmə axtarışlarının, milli-mənəvi intibah ideyalarının açıq şəkildə ifadə olunduğu tarixi bir platforma xarakteri daşımışdır.

Açar sözlər: Birinci Türkoloji Qurultay; Bakı (1926); Qazax ziyalıları; Əlifba islahatı; Terminologiya.

ABSTRACT

The First Turcology Congress, held in Baku from February 26 to March 5, 1926, was a scientific forum of paramount significance where issues of language, alphabet, terminology, and culture in the Turkic world were addressed broadly and systematically for the first time. The congress brought the challenges of modernization, national identity, and cultural self-determination among Turkic peoples to the scientific forefront, particularly through debates on alphabet reform and the transition to the Latin script. This study comprehensively examines the conceptual approaches of Kazakh intellectuals who participated in the congress toward matters of language, education, and culture. The paper analyzes the theoretical and practical contributions of the Kazakh delegation to discussions surrounding alphabet reform, orthography, terminology, the formation of a literary language, and a common medium of communication, highlighting both converging and diverging viewpoints. The findings reveal that Kazakh intellectuals demonstrated solid consensus on

key principles, such as founding the literary language directly on the spoken vernacular, ensuring the pedagogical and functional suitability of the writing system, and developing terminology rooted in Turkic origins that aligns with public comprehension. Nevertheless, noticeable divergence emerged regarding the alphabet issue specifically between those advocating for adoption of the Latin script and those deeming the reformed Arabic-based script sufficient. These differences, however, stemmed from technical, pedagogical, and socio-cultural rationales rather than ideological opposition. In conclusion, for the Kazakh intelligentsia, the 1926 Baku Turcology Congress served not merely as an academic conference, but as a historic platform where language- and culture-centered aspirations for modernization and national-spiritual revival were explicitly voiced.

Keywords: First Turcology Congress; Baku (1926) ; Kazakh intellectuals; Alphabet reform; Terminology.

Giriş

XX. yüzyılın başları Türk dünyasında siyasî, kültürel ve dilsel dönüşümlerin yoğun biçimde yaşandığı bir dönemdir. 1917 Ekim Devrimi sonrasında Sovyetler Birliği sınırları içerisinde kalan Türk halkları yeni siyasî düzen içinde kimlik, dil ve eğitim meselelerini yeniden tanımlama ihtiyacı hissetmiştir. 26 Şubat - 5 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü'de gerçekleştirilen Birinci Türkoloji Kurultayı, Türkoloji tarihinin en önemli bilimsel toplantılarından biridir. Sovyetler Birliği sınırları içinde ve dışında yaşayan Türk halklarının dil, alfabe, eğitim ve kültür meselelerinin ilk kez geniş katılımlı ve sistemli bir biçimde ele alındığı bu Kurultay, özellikle alfabe reformu ve Latin alfabesine geçiş tartışmalarıyla öne çıkmıştır. Bu dönemde alfabe konusu yalnızca teknik bir yazı sistemi tartışması olmaktan çıkmış; kültürel yönelim, modernleşme ve kimlik inşasıyla doğrudan ilişkili bir görünüm kazanmıştır. Bakü'de toplanan Türkoloji Kurultayı, Türk dünyasının bu temel sorunlarını bilimsel bir zeminde ele almayı amaçlayan ilk büyük toplantı olması bakımından tarihî bir değer taşımaktadır. Kurultaya Ahmet Baytursunulı başkanlığında Eldes Omarov, Biläl Süleyev, Näzir Törequlov, Aziz Bayseyduli olmak üzere beş kişilik bir Kazak delegasyonu katılmıştır.

1926 Bakü Türkoloji Kurultayında Kazak Aydınları/ Eldes Omarov.

Eldes Omarov fizik, matematik, geometri ve dil bilimi alanlarıyla ilgilenmiş, dil biliminin alfabe ve imla, fonetik, terminoloji, söz dizimi gibi konularıyla ilgili yazılar kaleme almıştır. A. Baytursınov ile birlikte Kazak dil biliminin kurucuları arasında yer alır. Eldes Omarov, 14 Mart 1893[34] tarihinde Kostanay bölgesinin Qojay köyünde dünyaya gelir. Okuma yazmayı köyündeki bir molladan öğrendikten sonra Kostanay'da Ibıray Altınsarin tarafından açılan Rus-Kazak okulunda eğitim görerek bu okuldan 1907'de mezun olur. Daha sonra Orenburg'daki Rus-Kazak Öğretmen Enstitüsüne girer ve burayı 1911 yılında bitirir. Bu enstitüden mezun olduktan sonra öğretmen olarak çalışmaya başlar. 1914-1917 yılları arasında yerel bir mahkemede görev yapan Omarov, 1918-1919 yılları arasında da Alaş Orda'nın kuruluşunda yer alır. 1920-1925 yılları arasında Orenburg'da öğretmen olarak görev yapar. 1926-1929 yılları arasında Taşkent'e giderek Taşkent Pedagoji Enstitüsünde çalışır. 1929 yılının sonlarına doğru hapis cezası alarak Arhalgesk bölgesine sürgün edilir. 1935'ten itibaren Kazak Devlet Tıp Enstitüsünde çalışmaya başlar. 1 Aralık 1937 tarihinde

[34] Bazı kaynaklar 29 Şubat veya 1 Mart 1892 tarihinde doğduğunu belirtmektedir [Maralbek 2018: 3].

kurşuna dizilerek idam edilir [Maralbek, 2018: 3-5]. Omarov'un çalışmalarıyla ilgili geniş bilgi için bk. Maralbek 2018.

Eldes Omarov, Bakü Türkoloji Kurultayındaki ilk konuşmasını 28 Şubat 1926 tarihindeki beşinci oturumda yapmıştır. Bu oturumda söz alan konuşmacılar arasında Samoyloviç, Malov, Aşmarin gibi ünlü Türkologlar da bulunmaktadır. Omarov, o güne kadar Türk yazı dilleri Oryantalist ve Türkolog olan ancak Türk kökenli olmayan bilim adamları tarafından incelendiği için dilin bütün inceliklerinin yeterince kavranamamış olduğunu dile getirerek söze başlamıştır. Osmanlıca, Tatarca gibi bazı Türk yazı dillerinin daha önce edebî dil hüviyetini kazandığını, bazılarının ise edebî dil olma yolunda ilerlediğini aktarmış, Kazakçanın da bu yola girdiğini vurgulamıştır. Omarov, bazı Türk topluluklarında edebî dil ile halk dili arasındaki mesafenin büyüklüğünü ciddi bir sorun olarak görmüş ve Kazakça için bu hataların tekrarlanmaması gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre lehçe sınıflandırmalarında fonetik ölçüt tek başına yeterli olmayabilir. Gerek sınıflandırmada gerekse de edebî dil oluşturmada morfoloji ve sentaks son derece önemli bir yere sahiptir. Şayet edebî dilde halk diline yabancı birleşimler oluşturulursa bu durum edebî dili halktan uzaklaştıracaktır. Bu görüşlerini Kazakçada sentaks açısından birçok hata yapan yazarlardan örnek vererek somutlaştırmak istemiştir. Bunun nedenini Kazak yazarların büyük çoğunluğunun Rus okullarında eğitim almalarından dolayı Rusça düşünerek kurdukları cümleleri Kazakçaya uyarlamaya çalışmalarına bağlamaktadır. Böylece Kazakçanın dil yapısına aykırı kullanımların ortaya çıktığını ifade etmiştir. Morfolojide ise sözcük türeten eklerin söze kattığı anlamların incelenmesi gerektiğine dikkat çekmiştir [Asadzade, 2011: 199-201]. Sonuç olarak Omarov, edebî dilin ancak halk diline dayanarak morfolojik ve sentaktik kurallara sadık kalınarak geliştirilebileceğini vurgulayan metodolojik bir yaklaşım ortaya koymuştur.

Eldes Omarov'un Kurultaydaki bir diğer konuşması 1 Mart 1926 tarihindeki imla tartışması konulu yedinci oturumdadır. Bu oturumun ilk konuşmacısı olan Omarov, fonetik yazımı savunarak fonetik ilkelere göre yazımın yalnızca kültürel olarak geri kalmış halklara uygun olduğu görüşünü reddetmiştir. Diğer başka Türk yazı dillerine nazaran Kazakçanın yazı ve gramer açısından geç gelişmesine rağmen doğal ve dış etkilerden bağımsız bir dil evrimi geçirdiğini savunmuş, Kazakçada bazı seslerin kaybolması[35], yeni seslerin ortaya çıkması ve eklerin değişmesi gibi olguları örnekleyerek dilin canlı bir gelişim süreci içinde olduğunu vurgulamıştır. Omarov, etimolojik yazımın dilin doğal gelişimini sınırlayan faktörlerden biri olduğu görüşündedir. Edebî dilin etimolojik yazım nedeniyle halk dilinden koptuğunu buna karşılık fonetik yazımın halk diline dayalı edebî bir dilin oluşmasına imkân sağladığını ifade etmiştir. Tatarca ve diğer bazı Türk yazı dillerindeki edebî dil-halk dili ayrışmasını da erken oluşan yazı geleneğe bağlamıştır. Etimolojik yazımın belki Rusça, Arapça gibi diller için uygun olabileceğini ancak Türkçe gibi eklemeli diller için fonetik yazımın daha uygun olduğunu dile getirmiştir. Ona göre Kazakçanın yazımında ortaya çıkabilecek sorunlar sınırlı sayıdaki sözcükte görülen yumuşama olayıyla ilgilidir [Asadzade, 2011: 228-230].

Omarov, on dördüncü oturumda da söz almış ve Türk yazı dillerinin birleştirilerek ortak bir iletişim dilinin oluşturulabilirliği üzerine ideolojik ve dil bilimsel bir değerlendirme yapmıştır. Omarov, tarihsel olarak dil birleşmesi ve edebî dil oluşumlarının kapitalist toplumlarda sınıfsal nitelik taşıdığını ileri sürmüştür. Ona göre kapitalist dönemde edebî dil, halktan kopuk bir aydın dili olarak inşa edilmiş; dil birleşmeleri ise kültürel bakımdan güçlü ulusların zayıf uluslara kendi dillerini dayatması yoluyla gerçekleşmiştir. Türk yazı dilleri açısından dil birleşmesi ise bu kez yukarıdan dayatılan bir asimilasyon değil, aşağıdan gelen talep doğrultusunda yakınlaşma süreci olarak mümkündür. Omarov, özellikle Kazaklar gibi kültürel bakımdan daha geri durumda olan Türk halklarının birleşme fikrine daha açık

[35] Radloff'un Kazakçada /ç/ sesinin varlığını tespit ettiğini fakat artık bu sesin dilde kaybolduğunu, benzer şekilde /c/ sesinin de on yıl gibi kısa bir sürede yok olduğunu ifade etmiştir [Asadzade 2011: 228].

olduklarını vurgulayarak bu halklarının amacının yüksek kültürlü Türk topluluklarının birikimine erişebilmek olduğunun altını çizmiştir. Ona göre Türk yazı dilleri arasındaki asıl engel yapısal farklardan değil, Arapça ve Farsça kökenli kelimelerden oluşan ağır terminolojiden kaynaklanmaktadır. Azerbaycan ve Tatar edebî dillerinin halktan kopukluğunu bu yabancı unsurlara bağlamıştır. Ortak iletişim dili oluşturmanın ilk adımı olarak Arapça ve Farsça kökenli kelimeler tasfiye edilmeli, Türkçe temelli ortak bir terminoloji oluşturulmalıdır. Başkurtça ve Kazakça örnekleri üzerinden Türk lehçelerinin karşılıklı anlaşılabilirliğinin yüksek olduğu, küçük fonetik ve morfolojik kurallar öğrenildiğinde metinlerin rahatlıkla anlaşılabileceğini ifade etmiştir. Alfabe tartışmaları bağlamında Omarov, Latin alfabesine karşı açık bir tutum sergileyerek alfabe değişiminin dili bozacağı yönündeki endişeleri reddetmiştir [Asadzade, 2011: 432-434]. Omarov bu oturumdaki konuşmasında edebî dil ile halk dili ayrımına yönelik eleştirel bir yaklaşım sergileyerek Sovyet dönemi Türk dili tartışmalarını demokratik ve halkçı bir çerçeveye oturtmaya çalışmıştır.

Biläl Süleyev

Kurultayın Kazak delegasyonu arasında yer alan isimlerden biri Biläl Süleyev'dir. Süleyev, 1893 yılında Jambıl bölgesinin Bayanjürek yerleşiminde dünyaya gelir. İlk eğitimini babası Süley Maylıulı'ndan alarak okuma yazma öğrenir. Ardından önce Mamanya sonra Galiya medresesinde öğrenim görür ve 1916 yılında da Orenburg'daki öğretmen okulunu bitirir. Alaş Orda'nın Jetisu bölge konseyi üyeliği görevini yapar. 1918'den itibaren halkın eğitimine yönelik çalışmalara katılarak Kazak köylerinde okullar açılmasına öncülük eder. 1928 yılında Aktöbe bölgesinin eğitim müdürlüğü görevini üstlenir [Toybayeva, 2017: 481]. *Qazaq* gazetesinde Matay, Qaptağay müstear isimleriyle yazılar kaleme alır. Makaleleriyle şiirleri Tatarca yayımlanan *Şura* dergisi ve *Vahit* gazetesinde de basılır. *Qartağa Salınğan Qatın* adlı komedisi 1921 yılında Almatı'da sahnelenir. 1930 yılında kurulan Semey Pedagoji Enstitüsünün ilk Rektörü olur. Rektörlük görevi sırasında tutuklanır ve 5 Eylül 1932 tarihinde serbest bırakılır. 1937 yılının sonunda ikinci kez tutuklanarak siyasi baskının kurbanı olur [Tileşov ve Qamzabekulı, 2014: 375-376]. Biläl Süleyev, edebiyat dünyasında hicivci bir şair, ateşli bir hatip ve yetenekli bir oyun yazarı olarak tanınmıştır.

Süleyev, 2 Mart 1926 tarihinde Bakü Türkoloji Kurultayının terminoloji meseleleriyle ilgili dokuzuncu oturumunda söz almıştır. Süleyev, Türk halklarının kültür sahnesine proleter kültürün doğmakta olduğu tarihsel bir dönemde girdiklerini, bu nedenle Türk halklarının edebiyat, bilim ve terminoloji alanındaki faaliyetlerinin kaçınılmaz olarak proleter kültür ideolojisine dayanması gerektiğini ifade etmiştir. Terminoloji oluşturma yöntemleri ve bu süreçte ortaya çıkan ideolojik eğilimlerin tartışıldığı bu oturumda yapmış olduğu konuşmasında daha önceki sınıflandırmalara karşı çıkarak bu eğilimleri Sovyet döneminin eskici-yenici ve gerici-ilerici dikotomisine karşılık gelen şu iki gruba ayırır: Arapça ve Farsça etkisindeki İslamî edebî geleneğin savunucuları ile yeni ve modern edebiyat savunucuları. Süleyev, özellikle Avrupa dillerinden terim almayı savunanları sert biçimde eleştirir ve onları devrimci değil, aksine kolonizatör zihniyet olarak niteler. Süleyev'in en dikkat çekici görüşlerinden biri ortak Türk terminolojisi fikrine yönelik ihtiyatlı yaklaşımıdır. Ona göre Türk halklarının terminolojisinin birbirine yakınlaştırılmasından söz edilebilir ancak tam anlamıyla birleştirilmesi fikri gerçekçi değildir. Bunun gerçekleşebilmesi için çözüm olarak Arapça ve Farsça kelimelerin tasfiye edilmesini ve yeni türetilecek olan terimlerin mutlaka Türk yazı dillerinin fonetik ve morfolojik kurallarına uydurulmasını önerir. Kurumsal düzeyde ise terminoloji çalışmalarının yerel bürolar yerine SSCB Bilimler Akademisi çatısı altında koordine edilmesi gerektiği fikrini savunur [Asadzade, 2011: 277-279].

Näzir Törequlov

Bakü Türkoloji Kurultayına katılan diğer bir Kazak aydını Näzir Törequlov'dur. Törequlov, 1892 yılında Türkistan civarındaki Qandoz'da dünyaya gelir. 1900-1903 yılları arasında Hokand medresesiyle oradaki Rus okulunda, 1905-1913 yılları arasında Hokand ticaret okulunda, 1913-1916 yılları arasında Moskova Ticaret Enstitüsünün Ekonomi Fakültesinde eğitim görür. 1917'de Orenburg'da düzenlenen Birinci Genel Kazak Kongresine katılır. 1918 yılında Orenburg'da çıkan *Qazaq Munı* gazetesinin genel yayın yönetmeni olur. Daha sonra Hokand'a giderek oradaki *Halıq Sözi* gazetesinde çalışmaya başlar. 1920 yılında Bölge Müslümanları Bürosunun yayın organı olan ve Taşkent'te çıkan *İstrakyun* gazetesinin editörlüğünü yapar. 1920-1921 yılları arasında Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Halk Eğitim Komiserliği görevine atanır [Şolpanqulova, 2024: 180-181]. 1922'de Moskova'da SSCB Halkları Merkez Yayınevi Dairesi Başkanlığı, 1923'te *Temirqazıq* dergisinin editörlüğü görevlerini üstlenir. Türk dili konuşan halklar için ortak bir alfabe oluşturulması komisyonunda görev alarak Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişi savunur. 1924 yılında Orenburg'da düzenlenen Birinci Kazak Bilim Adamları Kongresine katılır. 1928-1932 yılları arasında Hicaz Başkonsolosu, 1932-1936 yılları arasında da Sudi Arabistan Büyükelçisi olarak atanarak SSCB'nin ilk Kazak diplomatı olur. 1936 yılında SSCB Milletler Konseyi bünyesindeki Merkezi Dil Bilimi ve Yazı Enstitüsünde görev yapar. 1937 yılında represya kurbanı olur [Toybayeva, 2017: 513].

Törequlov, Bakü Türkoloji Kurultayında ilk olarak 3 Mart 1926 tarihinde Samet Ağamalıoğlu'nun başkanlık ettiği on birinci oturumda konuşma yapmıştır. Törequlov'un bu oturumdaki konuşması Sovyet döneminde Türk yazı dilleri için alfabe reformu ve Latinleşme tartışmalarının Türkoloji Kurultayındaki en sistematik ve teknik savunularından biri olarak değerlendirilebilir. Törequlov'a göre ıslah edilmiş Arap alfabesi teknik, pedagojik ve pratik bakımlardan başarısız olmuştur. Latin alfabesi ise Türk yazı dilleri için daha rasyonel ve verimli bir araçtır. Törequlov, Arap alfabesini yalnızca teknik olarak değil, tarihî olarak da geri kalmış bir yazı sistemi olarak değerlendirir. Ona göre Türk Cumhuriyetleri ve bölgeerinde bile fiilen tek bir grafik, tek bir alfabe ve tek bir yazı sistemi yoktur. Tataristan'da bir sistem, Kazakistan'da başka bir sistem, Türkmenistan'da üçüncü bir sistem uygulanmaya çalışılmaktadır. Ayrıca Arap harflerinin başta, ortada ve sonda farklı biçimlerinin oluşu Latin harflerine kıyasla öğretimde pratik değildir. Tipografik üretkenlik açısından istatistiki verilerle matbaa verimliliğine dayalı karşılaştırmalar da yapmış, Latin alfabesini görsel açıdan daha ayırt edici, pedagojik olarak daha işlevsel, teknik bakımdan da daha verimli olarak değerlendirmiştir. Törequlov, Latin alfabesine geçişte her cumhuriyetin kendi koşullarına göre karar vermesi gerektiğini belirtmiştir [Asadzade, 2011: 344-351].

Törequlov, 4 Mart 1926 tarihindeki on üçüncü oturumda Galimcan Şeref, İbad Alparov ve diğer bazı konuşmacıların Latin alfabesine geçiş fikrine karşı tartışmalarda söz almalarına rağmen hiçbir somut karşı argüman ortaya koyamamış olmaları nedeniyle fikir beyan etmek zorunda kaldığını vurgulayarak Latin alfabesine yöneltilen itirazların bilimsel dayanaklardan yoksun olduğunu, ıslah edilmiş Arap alfabesi savunusunun tutarsız ve gelenekçi bir zeminde kaldığını ifade etmiştir [Asadzade, 2011: 402].

Törequlov, 5 Mart 1926 tarihindeki on dördüncü oturumda da söz alarak Türk lehçelerinin birleştirilmesini bağımsız ve yeterli bir hedef olarak gören yaklaşımlara karşı çıkmıştır. O, Türk lehçelerinin köken birliğini kabul etmekle birlikte birleştirme işinin bürokratik kararlarla, masa başı projelerle veya laboratuvar usulü müdahalelerle yapılamayacağını savunmuştur [Asadzade, 2011: 427-429].

Ahmet Baytursınov

Bakü Türkoloji Kurultayına katılan Kazak aydınlarından en dikkat çekici isim Ahmet Baytursınov'dur. 1873'te Torğay'a bağlı Sarıtübek köyünde dünyaya gelir. İlk eğitimini köyündeki okuma yazma bilen kişilerden alarak okuma yazmayı öğrenir. 1886 yılında Rus-Kazak okuluna gider. 1895'te Orenburg'daki dört yıllık öğretmen okulunu bitirir. Kazakistan'ın çeşitli bölgelerinde öğretmenlik yapar. 1910-1917 yılları arasında Orenburg'da çalışır. Orenburg'da yaşadığı yıllarda *Qazaq* gazetesinin baş redaktörü olarak görev alır. 1917 yılında siyasete atılarak Alaş Orda partisinin kurucuları arasında yer alır. Bu parti öncülüğünde kurulan Alaş Orda Hükümetinin Eğitim Bakanı olur ve ilköğretim okullarında okutulacak ders kitaplarının hazırlanması görevini üstlenir [Jankowski, 2013: 76]. 1926-1928 yılları arasında Taşkent'teki Kazak Pedagoji Enstitüsünde, 1929 yılında ise Almatı Kazak Devlet Üniversitesinde ders verir. 1929 yılında tutuklanarak Arhangelsk'e sürgün edilir. 1934'te Maksim Gorki'nin eşi E. P. Peşkova'nın gayretleriyle serbest bırakılarak Almatı'ya döner. 1937'de tekrar tutuklanır ve kurşuna dizilerek idam edilir [Sızdıqova, 1990: 4-18].

Baytursınov, Bakü Türkoloji Kurultayında ilk olarak 1 Mart 1926 tarihinde Korkmasov'un başkanlık ettiği alfabe ve imla ile ilgili altıncı oturumda söz almıştır. Baytursınov'a göre bir dilin yazım sistemi o dilin seslerini doğru biçimde yansıtmalı ve öğretimi kolay olmalıdır. Baytursınov'un bu yaklaşımı yazıyı estetik ya da tarihî bir miras olarak değil, pedagojik ve toplumsal bir araç olarak ele almaktadır. Ona göre imla ile alfabe arasındaki sorunlar alfabenin kusurlu olmasından kaynaklanır. Bu düşüncesini Rusçadan örnekler vererek somutlaştırmaya çalışır. Baytursınov etimolojik veya tarihî yazım ilkelerini Türk yazı dilleri için gereksiz görerek fonetik yazım ilkelerini savunur. Fonetik yazım, öğrenim süresini ciddi biçimde kısaltmaktadır. Ayrıca Baytursınov'a göre yabancı dillerden alınma kelimeler kökenlerine sadık kalınarak değil halk söyleyişine uydurularak dile yerleşmelidir [Asadzade, 2011: 222-224].

2 Mart 1926 tarihindeki terminolojiyle ilgili sekizinci oturumda yeniden söz alan Baytursınov, kültürü toplumsal hayatın temel belirleyeni olarak görür ve tarım, sanayi, sağlık, doğa ile mücadele gibi alanlardaki başarısızlıkları kültürel yetersizlikle açıklar. Baytursınov'a göre bir toplumun yazı dili halkın anlayacağı düzeyde olmalıdır. Arapça ve Farsça unsurların ağırlıklı olduğu Azerbaycan Türkçesi, Osmanlıca, Tatarca ve Özbekçe gibi Türk yazı dillerini eleştirerek Başkurtça, Kazakça ve Kırgızcanın doğal gelişimini koruduğunu, bu lehçelerde yazı diliyle konuşma dili arasında kopukluğun oluşmadığını savunur. Daha sonra Kazakça için benimsenen terminoloji ilkelerini maddeler halinde sıralar [Asadzade, 2011: 267-274]. Baytursınov, bir kültür inşa manifestosu niteliği taşıyan bu oturumdaki konuşmasında dil reformunu kültür reformunun merkezine yerleştirerek terminoloji konusunu teknik değil ideolojik bir mesele olarak ele alır ve Türk dünyası için halk merkezli bir modernleşme modeli önerir.

Baytursınov, Kurultaydaki bir diğer konuşmayı 4 Mart 1926 tarihindeki on ikinci oturumda yaparak Latin alfabesine geçiş fikrine karşı çıkmıştır. Baytursınov alfabeyi konuşma unsurlarını gösteren işaretler sistemi olarak tanımlayarak ideal bir alfabenin ölçütlerini sesleri eksiksiz ve doğru aktarması, işaret sayısının da mümkün olduğunca az olması gibi iki temel noktada toplar. Baytursınov, Latin alfabesinin üstünlüğüne dair iddiaları bilimsel değil, ideolojik bulur. Kendisinin ıslah ettiği Arap harfli fonetik esaslı alfabenin Kazakça için en ideal alfabe olduğunu iddia ederek bu alfabeyle kısa sürede yüksek okuryazarlık sağlandığını, eğitsel verimliliğin arttığını vurgular. Alfabe değişimini soyut bir ilerleme idealiyle değil, somut toplumsal imkânlar üzerinden değerlendirir ve ders kitabı eksikliği, sınırlı insan kaynağı ve ekonomik yetersizlikler göz önünde bulundurularak Latin alfabesinin gereksiz bir yük olduğunu savunur [Asadzade, 2011: 375-379]. Baytursınov'a göre modernleşme biçimsel taklit değil içeriksel dönüşümdür. Avrupa kültürü, dış görünüşle

değil bilimsel üretimle ve içselleştirmeyle benimsenmelidir. Bu yaklaşım onu yerli ve modernist çizginin en önemli temsilcilerinden biri haline getirir.

Kurultaydaki son konuşmasını kapanış oturumunda yapan Baytursınov, Rus devrimini mevcut düzeni iyileştirmeye yönelik tarihsel bir tedavi girişimi olarak değerlendirerek sosyalizmi yalnızca ekonomik değil aynı zamanda yüksek kültürel bilinç gerektiren bir toplumsal aşama olarak tanımlar. Bu noktada sosyalizmi mekanik bir ideoloji olarak görmekten ziyade kültürel eşitlik projesi olarak yorumlar [Asadzade, 2011: 509-511].

Sonuç

1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Türk dünyasında dil, alfabe ve kültür meselelerinin yalnızca teknik birer sorun olarak değil modernleşme, kimlik inşası ve toplumsal dönüşüm bağlamında ele alındığı tarihî bir dönüm noktasıdır. Bu Kurultay, Sovyetler Birliği sınırları içinde ve dışında yaşayan Türk halklarının kendi dilleri ve kültürel gelecekleri üzerine ilk kez geniş ölçekte söz aldıkları, bilimsel tartışmalar yürüttükleri ve farklı modernleşme modellerini karşı karşıya getirdikleri bir zemin oluşturmuştur.

Kurultaya katılan Kazak aydınları alfabe, imla, terminoloji ve edebî dil meselelerini ele alırken ortak bir halkçı ve pedagojik hassasiyet etrafında birleşmişlerdir. Eldes Omarov'un edebî dil-halk dili ayrımına yönelik eleştirileri, fonetik yazım savunusu ve sentaks merkezli yaklaşımı; Biläl Süleyev'in terminoloji tartışmalarını ideolojik bir çerçevede ele alması; Näzir Törequlov'un Latin alfabesini teknik, pedagojik ve tipografik gerekçelerle savunması; Ahmet Baytursınov'un ise dili ve yazıyı doğrudan kültürel eşitlik ve toplumsal bilinç meselesi olarak ele alması, Kazak delegasyonunun Kurultaya tek boyutlu değil çok katmanlı bir katkı sunduğunu göstermektedir. Bu aydınlar arasında alfabe meselesinde belirgin görüş ayrılıkları bulunmakla birlikte, söz konusu farklılıklar bilimsel ve rasyonel gerekçelere dayanmaktadır. Törequlov, Latin alfabesini modernleşmenin zorunlu bir aracı olarak görürken Baytursınov alfabe değişimini soyut ilerleme ideallerinden ziyade somut toplumsal imkânlar, eğitim altyapısı ve kültürel süreklilik açısından değerlendirmiştir. Bu karşıtlık, Kurultaydaki tartışmaların basit bir gerici-ilerici dikotomisine indirgenemeyeceğini, aksine her iki yaklaşımın da modernleşme hedefini farklı yollarla gerçekleştirmeyi amaçladığını ortaya koymaktadır.

Terminoloji ve edebî dil konularında ise Kazak aydınlarının daha belirgin bir ortak zeminde buluştukları görülmektedir. Arapça ve Farsça kökenli ağır terminolojinin halktan kopuk bir edebî dil yarattığı yönündeki eleştiriler hem Omarov'un hem de Baytursınov'un konuşmalarında merkezî bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda Kazak aydınları, yazı dilinin halkın anlayabileceği, pedagojik olarak işlevsel ve kültürel sürekliliği koruyan bir yapı üzerine inşa edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Ahmet Baytursınov'un Kurultaydaki konuşmaları, Kazak aydınlarının dil tartışmalarını nasıl daha geniş bir kültür ve toplum teorisi içine yerleştirdiklerini göstermesi bakımından ayrıca önemlidir. Baytursınov, dili yalnızca iletişim aracı olarak değil kültürel eşitliğin, toplumsal bilincin ve adalet arayışının temel unsurlarından biri olarak konumlandırmıştır. Onun kültür, bilim ve sosyalizm üzerine düşünceleri, Kazak aydınlarının modernleşmeyi biçimsel taklitten ziyade içeriksel dönüşüm olarak kavradıklarını göstermektedir.

Sonuç olarak 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı, Kazak aydınlarının yalnızca kendi dil meselelerini değil bütün Türk dünyasının kültürel geleceğini ilgilendiren sorunları tartıştıkları bir platform olmuştur. Kazak delegasyonunun Kurultaydaki katkıları halk merkezli edebî dil anlayışı, terminolojide Türkçe temelli yaklaşım ve modernleşmeyi kültürel bilinçle ilişkilendiren düşünsel çerçevesiyle Türkoloji tarihinde özgün bir yer tutmaktadır. Bu

yönüyle Kurultay, Kazak aydınları açısından yalnızca bir bilimsel toplantı değil aynı zamanda XX. yüzyıl Türk dünyasında dil ve kültür temelli modernleşme arayışlarının en berrak biçimde ifade edildiği tarihî bir eşik olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

ASADZADE, A. (Ed.). (2011). *Pervıy vsesyuznıy tyurkologiçeskiy s'ezd*. Baku: Nagıl Evi.

JANKOWSKI, H. (2013). Baytursınulı's works on the Kazakh language – an attempt at assessment. *Turkey, Kazakhstan and the Crimea. Ten years of turkology in Poznań* içinde (s. 75–90). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

MARALBEK, E. (2018). *Eldes Omarulı şığarmaları* (C. 1). Almatı: Luğat Qoğamdıq Qorı.

SIZDIQOVA, R. (1990). *Ahmet Baytursınov*. Almatı: Qazaq SSR Bilim Qoğamı.

ŞOLPANQULOVA, K. (2024). Memleket jäne qoğam qayratkeri – Näzir Törequlov. *Dulaty University Habarşısı*, (1), s. 180–186.

TİLEŞOV, E., & QAMZABEKULI, D. (2014). *Alaş qoğalısı: Entsiklopediyalıq anıqtamalıq*. Almatı: Sardar.

TOYBAYEVA, J. (Ed.). (2017). *Ahmet Baytursınulı: Entsiklopediya*. Almatı: Qazaq Entsiklopediyası.

POPPE'NİN 1926 İTİBARİYLE ALTAY VE URAL-ALTAY KURAMLARI HAKKINDAKİ YAKLAŞIMLARI

Osman KARATAY

Ege Üniversitesi, TDAE, Bornova – İzmir

ORCID: 0000-0002-1566-3283

karatay.osman@gmail.com

ÖZƏT

Türklük elmi (türkologiya) araşdırmalarında müstəsna əhəmiyyətə malik olan 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı keçirilərkən, hələ bir əsrlik tarixi olmayan müasir Ural-Altay araşdırmalarındakı mirasın bu günlərə yansıyan ox sürüşməsi nisbətən daha gec başlamışdı və Ramstedtin rəhbərliyi ilə, lakin əsasən Peterburq mərkəzli bir qurum olaraq davam etdirilirdi. Ramstedt özü bir Ural-Altay müxalifi olmasa da, Ural və Altay qollarının açıq şəkildə bir-birindən ayrılması deyə xülasə edə biləcəyimiz bu prosesin bütün dövrlər ərzində ən mühüm "Altayşünas" simasının Nikolay Poppe olduğunu görürük. Bu tədqiqatda Poppenin 1926-cı ildə Bakıda dilə gətirdiyi fikirləri sonrakı yanaşmaları ilə müqayisə edərək, mövqeyini qorumaqdakı təkrarolunmaz israrlı tutumunu vurğulayırıq. Lakin hələ 1920-ci illərdə belə,başda Németh olmaqla Altay fikrinə (ən azı həmin dövr üçün) şübhə ilə yanaşan mühüm elm adamlarının olması ilə yanaşı, Poppenin o illərdə Altay fikrini müdafiə etmək kimi əsas bir problemi yox idi; çünki aidiyyəti ictimaiyyət çox daha geniş bir bucaqdan, hətta Ural-Altay sərhədlərini də aşan bir çərçivədə bu dillərin qohumluğunu onsuz da qəbul edirdi. Onun Altay əleyhdarları ilə mübarizəsinin daha çox Amerikadakı illərinin gündəmi olduğunu görürük. Digər tərəfdən, Poppenin son dərəcə ehtiyatlı və təmkinli mövqe sərgilədiyini müşahidə edirik. Onun üçün Altay dilləri əsas etibarilə türk və monqol dillərinin birliyidir. Mançur-tunqus qoluna "sübut olunarsa, inanaram" deyir və daha sonra sübut olunduğuna inanaraq onu da daxil edir. Bu mərhələdə namizəd prosesinə koreya dilini də əlavə edir və ona qarşı da eyni mövqe nümayiş etdirir. Yaygın qənaətin əksinə olaraq, Poppenin tıpkı Ramstedt kimi Ural-Altay düşüncəsinin yoxluğuna qəti iman şəklində bir müxalifətinin olmadığını görürük. Eynilə Altay dil ailəsinin genişlənməsində olduğu kimi, "sübut olunarsa, inanaram" yanaşmasını bu məsələdə də qoruyub saxladığını bəzən sətiraltı mənalardan, bəzən də açıq ifadələrindən anlayırıq. Castrén və Schott kimi Ural-Altayşünaslara olan heyranlığını hər fürsətdə dilə gətirir, lakin gəlinən nöqtədə ailənin o qədər də böyük görünmədiyini, ən azı bunun kifayət qədər sübut olunmadığını bildirir. Buna görə də deməliyik ki, onun ömür boyu davam edən mübarizəsi Ural-Altay fikrini məhv etmək deyil, Altay fikrini sübut etmək üzərində qurulmuşdur.

Açar sözlər: Poppe; Ural-Altay; Türk dili; Monqol dili; Mançur-tunqus dili.

ABSTRACT

When the 1926 Baku Congress of Turkology which holds great importance forTurkological studies was convened, the axis shift whose legacy in modern Ural-Altaic studies is still felt today had begun relatively recently within a field that itself had not yet

reached a century of history. He frequently expressed his admiration for Ural-Altaicists such as Castrén andSchott, yet at the point reached, he stated that the family did not appear to be that large orat least that this had not been sufficiently proven. Therefore, we should conclude that thelifelong focus of his intellectual struggle was not to dismantle the Ural-Altaic idea, but ratherto provel, as we can understand both from between the lines and from explicitstatementshe expconclude that thelifelong focus of his intellectual struggle was not to dismantle the Ural-Altaic idea, but ratherto prove notably Németh who were skeptical about the Altaic idea (at least for that period), defending the Altaicidea was not a primary concern for Poppe at that time, because the relevant scholarly publicalready accepted the relatedness of these languages within a much broader framework thateven extended beyond the boundaries of Ural-Altaic. We see that Poppe's struggle againstanti-Altaic scholars was more characteristic of his American period. On the other hand, weobserve that Poppe adopted an extremely cautious and conservative stance. For him, Altaicwas essentially the unity of Turkic and Mongolic. Regarding the Manchu-Tungusic branch, he stated, "I will believe it if it is proven," and later included it after becoming convinced that it had been proven. At this stage, he admitted Korean into the candidacy process and applied thesame approach to it. Contrary to common belief, we see that Poppe did not hold an absolute, faith-like opposition to the existence of a Ural-Altaic concept, like Ramstedt. As with theexpansion of the Altaic family, he maintained an "I will believe it if it is proven" attitude in this matter as well, as we can understand both from between the lines and from explicitstatements. He frequently expressed his admiration for Ural-Altaicists such as Castrén andSchott, yet at the point reached, he stated that the family did not appear to be that large orat least that this had not been sufficiently proven. Therefore, we should conclude that thelifelong focus of his intellectual struggle was not to dismantle the Ural-Altaic idea, but ratherto prove the Altaic idea.

Keywords: Poppe; Ural-Altaic; Turkic; Mongolian; Manchu-Tunguz.

Giriş

Poppe 'Altay' dillerinin araştırılmasını iki döneme ayırır. Birincisi, temeli onca yanlış olan ama sonuçta araştırma sürecine önemli katkılarda bulunan Ural-Altay dönemidir. İkinci dönem ise ondan bağımsızlaştırılan Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz dillerinin kendi aralarında bir grup olarak incelenmesini içeren Altay dönemidir [Poppe, 2008: 157]. Bu tespitleriyle Poppe günümüzde hâkim kılınan görüşü sadece sözde Altay cephesinde oturtmakla kalmamış, *"Ural, yani Samoyed ve Fin-Ugor dilleri"* ifadesiyle Ural kısmından ne anladığını ve Altay kısmı ile ilgisi (veya ilgisizliği) konusunda da açık ve kati bir fikre sahip olduğunu göstermiştir. Üstelik kendisinden o kadar emindir ki, daha öncekilerin, yani Ural-Altay fikrini savunanların hatalarının yeni okula, Altaycı fikre sahip olanlara eğitici özellikte olduğunu belirtmiştir [Poppe, 2008: 157].

Poppe Ural-Altay fikrinin öncesine yerleştirdiği ve adına 'Turancılık' dediği düşüncenin başarısızlığını erken ve çabuk büyümesinde bulur. Ona göre daha bu alana sokulan dillerin kendileri veya en yakın komşularıyla ilişkileri bile tam belirlenmemişken, Strahlenberg, Raskve özellikle Max Müller gibi araştırmacıların sadece üstünkörü bazı ortak özelliklere dayanarak Asya ve Avrupa'nın Hint-Avrupa ve Sami dilleri ile Çince dışındaki hemen tüm dillerini akraba olarak tanımlamasını aşırı genelleştirmeye dayanan bir başarısızlık hikayesi olarak sunar [Poppe, 2008: 158-160].

Ural-Altay bilimsel dil çalışmalarının temelinde bulunan Castrén'e Poppe de büyük hayranlık duyuyor. Kendi fikirleri ile çelişmesine rağmen bu 'dahi'nin Fin, Samoyed, Türk, Moğol ve Tunguz olarak beşe ayırdığı aileyle (Castrén'e göre Altay ailesi) ilgili çalışmalarını

alkışlıyor, özellikle onun uzaktan duyduklarıyla değil, bu dilleri bilerek birşeyler söylediğini vurguluyorve hiç gerekmediği halde onun *"Fin, Samoyed ve Türk dilleri arasındaki belli denklikler"* ifadesini alıntılamaktan bile kaçınmıyor [Poppe, 2008: 160]. Biz ise o ve sonraki çalışanların önemli bir kısmınca kaçırılan noktanın bu olduğunu düşünüyoruz. Ancak Castrén'in, tıpkı çerçeve ve sınır itibariyle onu takip eden, ama leksikoloji ve özellikle ses denkliklerinde yepyeni ufuklar açan Schott gibi, Ural-Altay çevresi içinde Ural kısmını ayırıp çalışmalarını hassaten vurgular ve konuyu kendi inancına doğru çeker [Poppe, 2008: 162]. Halbuki bir Fin-Ugor veya Ural grubunu kendi içinde bir bölüm olarak çalışmak ve onlara yoğunlaşmak, bunları Türkçe, Moğolca ve Tunguzcayı içine alan bir büyük ailenin varlığına inanmak fikrine halel getirmiyor. Nitekim, Castrén ve Schott'un kanaatlerinde tereddütsüz olduklarını Poppede takdir ediyor.

Poppe'nin 1926 yılında sunduğu fikirler içinde en çok eleştirilecek olan kuşkusuz onun daha önceki bilginleri "geniş bakmakla" suçlaması, hatta Schott gibileri bile hatalı bulması ve insanları "dar alandaki karşılaştırmalı çalışmalara" çağırmasıdır [Poppe, 2008: 164]. Bilim geniş bakmakla mükelleftir; genişten bakılır, birşeylerin olmadığı yerler elenir. Eğer geniş bakış birşeylerin farkına varmakla sonuçlanmışsa ve insanlar o sonuçlara odaklanmışsa, bu bir hata değil, başarıdır. Öbür türlü, zaten olumsuz ve verimsiz bir gezintinin ardından bilim adamı verisi bulduğu evrene dönecektir. Ayrıca, acaba Tunguz ve Samoyed dillerini karşılaştıran birini örneğin (gerçek örnek Poppe'nin eleştirisine uğrayan Winkler'ın çalışmasıdır), Poppe'nin anlayışında geniş bakmakla mı suçlayacağız, yoksa gerektiği gibi davrandığı için alkışlayacak mıyız? Poppe anlaşılan sırf kendi fikrine uymadığı için, bu daraltmayı bile kabul etmiyor [Poppe, 2008: 162].

Poppe daha sonraki çalışmalarında da tekrarlayacağı bir yaklaşımı özetleyen "çoktan belirlendiği gibi, Altay dilleri arasında en yakın olanlar Moğol ve Türk dilleridir" ifadesini daha 1926 yılında kullanmıştır ama kendisi de dahil kimin bunu hangi kesinlikle belirlediğini hiçbir zaman söylemez. Buna rağmen onun bu emin ve iddialı ifadesinin sonraki yüzyıla damgasını vurarak bugünkü hakim ama temelsiz görüşün temelini attığını belli bir hayranlıkla belirtmeliyiz.

Eğer bu yakınlığı belirleyen kişi Ramstedt ise, gayretini Moğolcanın kendi içindeki tanınmasını tespite yoğunlaştıran bu büyük bilim adamı, Schott'tan beri bilinen Türkçe içi denklikleri (*-r ~ -z*, *-l ~ -ş* vb.) Türkçe ile Moğolca arasına uygulamakla aslında bir akrabalık denklemi keşfetmiyor; Poppe'nin altını çizdiği üzere [Poppe, 2008: 167], bunların bir ödünçlemenin sonucu olarak da görülebileceğini belirtiyor ama akrabalık ihtimaline doğru kayıyor. Halbuki aynı şeyi (onu izleyerek) Macaristan'da da Gombocz yaptı ve Ramstedt'inkullandığı denkliklerin aynısını Türkçe ile Macarca arasında kullandı ve bulduğu sonuçlar Türkçe-Moğolca denkliğinin çok üzerinde idi. Şimdi orada Ramstedt'in Türkçe ile Moğolcanın akrabalığını ispatladığını, beride ise Gombocz'un Macarcada Türkçeden geçmiş çok sayıda sözcük bulduğunu söylemek hangi insafla bağdaşır? Üstelik böyle bir araştırmanın temelinde bulunan Çuvaşçanın Moğolca ile yakınlığının bu iki dilin aynı veya koşut bir gelişme dönemini tecrübe ettiğini söylemeye yeterli olmadığını Poppe de itiraf ederken [Poppe, 2008: 167]. Ramstedt de bir dönem Altay genetik akrabalığı fikrine karşı şüphelidir(aynı zamanda Ural-Altay fikrine de sanıldığı gibi muarız değildir), hatta sonrasında da kastının ne olduğu Poppe'ye göre tam açık değildir [Poppe, 1965: 143].

Çuvaşça ile Moğolca arasındaki denklik ilişkisinin başabaş bir gelişme sürecini açıklayamayacağını söyleyen Ramstedt'i alıntılayan Poppe, bu çok korktuğu ve saydığı bilim adamına bazı küçük düzeltme önerileri sunar: *"Moğol-Türk dil birliğinin birini Moğol diğerini ise Çuvaş-Türk diyebileceğimiz iki kola ayrılmasından sonra her iki kol uzun süre tamamen bağımsız şekilde gelişmişlerdir"* [Poppe, 2008: 168]. Aynı coğrafyadaki tarihi tecrübenin bu tam bağımsızlığı nasıl açıklayacağı merak konusu olmakla birlikte, biz itirazımızı özün özüne yapalım. Bu birliğin malzemesi Çuvaşça (özellikler) üzerinden

ediniliyor ama o da yetersiz. Sonraki dönemlerin verisi itibariyle "olmayan etkileşim", dolayısıyla ortaklık üzerinden bir seyir gördüğümüz bir olgunun kökleri aslında bu fikri savunanlara göre de yetersiz bir bağlantıyla birbirine bağlanıyor ve biz bu kök birliğine inanmayı bilimde gelinen doğru yol olarak alıyoruz.

Günümüzdeki hakim fikrin temelinde oturduğunu söylemekle birlikte, Poppe'nin Altay algısının Türkçe ve Moğolcanın kök birliğinden ibaret olduğunun altını çizmemiz gerekiyor. Tunguzcanın bu aileye aidiyetinin veri yokluğu nedeniyle müphem olduğunu söyleyerek ihtimale dayalı bir yakınlığı önerdikten sonra, ama ortaklıkların alıntılara dayanma ihtimalini de vurgulayarak, konunun kesinliğe kavuşmasını ileriki çalışmalara havale ediyor [Poppe, 2008: 168-169]. Hatta aradan uzun zaman geçtikten sonra yazdığı Altay dillerinin karşılaştırmalı gramerinin ilk kitabında bile, 1950'ler itibariyle Mançu-Tunguzca rahatlıkla Altay dilleri arasında sıralanırken ve Poppe'nin ifadesiyle Korecede de bir Altayca tabaka belirlendiği halde, kitabın amacını Moğol dillerinin Türk dilleriyle ilişkisini göstermek olarak açıklıyor. Burada Mançu-Tunguzcanın rolü yardımcı veri sağlamaktan ibarettir [Poppe, 1994: 6]. Öte yandan, bu durum sözde Altay dil ailesinin ona göre üç koldan meydana geldiği fikrinde, 1950'ler itibariyle ve sonrasında da, hiçbir tereddüt anlamına gelmiyor.

Öte yandan, zihnindeki Altay olgusu Türk ve Moğol dillerinden ibaret olan ve Mançu-Tunguzca ile artık kendisinin de kabul ettiği Koreceye ikincil rol veren Poppe, bir taraftan bu dili ispat çabasının köküne "reddedilemez" denklikleri koyuyor, bir taraftan da Türkçenin diğerlerine fonetik olarak en uzak oluşunu itiraf etmek zorunda kalıyor. Ona göre Korece koptuktan sonra Türkçenin birlikten ayrılmış olması gerekiyor, zira fonetik ıraklık bunu gösteriyor [Poppe, 1994: 14, 16]. Böyle olunca da kendi ifadeleri ve temel yaklaşımıyla çelişkiye düşüyor, daha doğrusu kendini reddediyor; çünkü bu durumda Moğolca ve Türkçe "en yakın diller" olmuyorlar. Bu bağlamdaki bir diğer çelişkisi ise Ana Mançu-Tunguzcanıntıpkı Ana Moğolca gibi Ana Altay dilinden çok uzak olduğu tespitidir [Poppe, 1994: 238]. Bunu, onun en son kalan iki dilin bunlar olduğu fikriyle bir araya getirme imkanı bulunmaz.

Özetle söyleyebileceğimiz şey, Poppe'nin kendi dönemindeki veri ve sonuçlar itibariyle bilimsel inancında bir tereddüdünün olmadığı, ama yeni çalışmaların herşeyi değiştireceğine dair beklenti veya korkusunun da bir yerlerde var olduğudur. Bu yüzden, Ural-Altay çalışmalarının kendi döneminde koşut olarak varlığını sürdürmesini takdir ediyor ama esas çalışmaların ayrı ayrı Ural ve Altay kollarının gramerleri yazıldıktan sonra yapılabileceğini söylüyor. Yani yine de bir açık kapı bırakıyor. Bu noktadan baktığımızda, Altay kuramının en önemli savunucusunun bile içinde bir yerlerde Ural-Altay fikrine dair açık kapıların bulunduğunu gözlemlemek mümkündür. Nitekim 1965 yılında yazdığı el kitabında bunu çok açıkça yazmıştır: *"Ural öve Altay dilleri uzaktan akraba olabilirler, fakat bu yakınlığın kanıtlanması gerekir"* [Poppe, 1965: 129].

Öte yandan, henüz 29 yaşında iken sunduğu bu bildirinin son cümleleri ile aslında bir emelini açık ettiğini görüyoruz ki, karşılaştırmalı Altay gramerini yazmak kendisine (tabii Ramstedt'ede) nasip olmuştur. Ancak bunun için öncelikle Sovyetler Birliği'ndeki en sıkıntılı dönemleri içeren ve atlatmayı başaran bir çalışma hayatından sonra, 1943'te önce Almanlara, oradan da Amerikalılara sığınmayı içeren bir macerayı yaşamak gerekti ve ancak Seattle'daki durağan günlerde, 1950'lerin sonlarına doğru eserlerini yazmaya muvaffak oldu.

Sonuç

Son olarak, Altay kuramının Poppe'nin açıklamaya hiç yanaşmadığı ama el kitabında nihayet fikrini söylemek zorunda kaldığı temel sözcükler konusuna değinmek istiyoruz.

Poppe bu konuda *"hangi kelimelerin temel olup hangilerinin olmadığını belirlemek hayli zordur"* diyerek şaşırtıcı bir çıkış yapar ve muhatap olarak da Clauson'u alır [Poppe, 1965: 155]. Halbuki Clauson bir temel sözcük listesi önermez, aksine sunulmuş listeleri bölgesel düzeltme önerileriyle kullanır. Bugün yaygın olan, Morris Swadesh'in adına yapışmış olan ama ondan ibaret olmayan temel kelime listeleri mevcut haliyle 1951'den beri dünya dilciliğinin gündeminde, fakat öncesinde de önerilmiş temel kelime listeleri var. Poppe veya bir başka Altaycının bu listeler üzerinden bir çalışmasını yarım asır boyunca görmedik. İlk kez, bildiğim kadarıyla 2003 yılında *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*yazarları bunu yaptılar ve sadece sözde çekirdek Altay dilleri (Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzca) değil, kendilerinin emin şekilde dahilliğine inandıkları Korece ve Japoncayı da içeren bir tablo ile bunu yaptılar ve sonuç kendileri açısından hayal kırıklığı olsa da en azından durumu gözler önüne serdiler. Bunu da aynı sözlüğün ekibinden Anna Dybo'nunTürkçenin Swadesh etimoloji sözlüğü izledi. İlginç şekilde, Altay lehtarları değil, aleyhtarları da bu listeleri karşılaştırma için kullanmadılar; ne 1969 yılındaki makalesinde Clauson, ne de 1981'de Doerfer, listelere atıf yapmalarına ve kullanmalarına rağmen, bir toplu karşılaştırma yapıp Altay ailesinin 'yokluğunu' göstermediler; tıpkı diğerlerinin bu ailenin 'varlığını' göstermedikleri gibi. 20. Yüzyıl içinde bu listeleri kullanan bildiğimiz tek kişi olan Osman N. Tuna ise, bunu bir akrabalık sınavında kullanmaya hiç gerek görmeksizin, doğrudan kendisinin iyi inandığı akrabalığın kronolojisini ölçmek için kullandı ve Türkçe ile Moğolcanın sözde kök dilden ayrılma tarihi olarak dudak uçuklatan 8352 yılını buldu [Tuna, 1983: 54]. Böyle bir derinlik, hele de farazi aile içindeki farazi en yakın iki kardeş arasında olunca, imkansızın sınırlarını zorlamaktadır.

KAYNAKÇA

CLAUSON, G. (1956). The case against the Altaic theory. *Central Asiatic Journal*, 2(3), s. 181–187.

CLAUSON, G. (1962). *Turkish and Mongolian studies*. London: Royal Asiatic Society.

CLAUSON, G. (1969). A lexicostatistical appraisal of the Altaic theory. *Central Asiatic Journal*, 13(1), s. 1–23.

DOERFER, G. (1981). The conditions for proving the ethnic relationship of languages. *The Bulletin of the International Institute for Linguistic Sciences*, 2(4), s. 1–15 (Kyoto University).

POPPE, N. (1965). *Introduction to Altaic linguistics*. Wiesbaden: Harrassowitz.

POPPE, N. (1994). *Altay dillerinin karşılaştırmalı grameri* (Çev. Z. Kaymaz). İstanbul: Töz Yayınları.

POPPE, N. (2008). Altay dillerindeki akrabalığın tarihi ve çağdaş durumu. K. V. Nerimanoğlu & M. Öner (Çev.), *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı tutanakları* içinde (s. 157–170). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TUNA, O. N. (1983). *Altay dilleri teorisi*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

KAZAK DİLCİ NEZİR TÖREKULOV'UN JAÑA ALİPBİY 'YENİ ALFABE' ADLI ARAP HARFLİ ESERİNDE İMLA VE ALFABE MESELESİ

Ömer KÜÇÜKMEHMETOĞLU
Ardahan Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Yeni Türk Dili Anabilim Dalı Öğretim Üyesi,
Mevlana Kurum Koordinatörü

omerkucukmehmetoglu@ardahan.edu.tr

ÖZƏT

1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayında Türk dünyası mədəniyyəti, Türk yazı dilləri və əlifba məsələləri ilə bağlı tarixi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edən qərarlar qəbul edilmişdir. Qurultayda Türk xalqlarının yazı məsələsi, orfoqrafiyası, Ərəb əlifbası, Latin əlifbası, Türk dillərinin mövcud vəziyyəti, keçmişi, gələcəyi, etnoqrafiya, folklor, tarix və mədəniyyət başda olmaqla bir çox mövzu müzakirə olunmuşdur. İclaslarda qazax, özbək, azərbaycanlı, qırğız, tatar, türkiyəli, rus, altay, türkman, başqırd, çuvaş, yaqut və digər xalqların alimləri məruzələrlə çıxış etmişlər. Qazax dilçisi Nəzir Törəqulov 1926-cı ildə Bakı Türkoloji Qurultayında Qazaxıstan nümayəndə heyəti ilə birlikdə iştirak etmiş, öz görüşlərini dilə gətirərək məruzə təqdim etmişdir. Qazax dilçiliyi baxımından mühüm işlər görən, daha sonra diplomat və səfir kimi də fəaliyyət göstərən Törəqulovun elmi məruzələri, məqalələri və kitabları mövcuddur. O, 1924-cü ildə Moskvada "SSRİ Orta Asiya Xalqları" nəşriyyatında Ərəb əlifbası ilə qazax türkcəsində "Jaña Alipbiy" ("Yeni Əlifba") adlı əsərini nəşr etdirmişdir. Əsərdə əlifbanın tarixi, dünyadakı müxtəlif əlifbalar, əlifbanın yer üzündə ilk dəfə istifadə olunması və daha sonra təkmilləşdirilən əlifbalardan yazı nümunələri, qazaxların istifadə etdiyi Ərəb əlifbası, eləcə də yeni əlifbaya keçidin nə üçün zəruri olduğu haqqında geniş məlumat verilmişdir. Əsərin sonunda qazaxlar üçün hazırlanmış Latin əlifbası nümunəsi üst hissədə Latin əlifbası ilə yazılmış sözlər, altında isə həmin sözlərin Ərəb əlifbası ilə yazılışı yer almaqdadır. Qazaxların Ərəb əlifbasından Latin əlifbasına keçidində mühüm hazırlıqlardan biri olan bu əsər Bakı Türkoloji Qurultayından iki il əvvəl işıq üzü görmüşdür. Tədqiqat işində Törəqulovun Ərəb qrafikalı "Jaña Alipbiy" ("Yeni Əlifba") adlı əsərində yer alan orfoqrafiya, əlifba məsələləri və nəzərdən keçirilən digər mövzular təhlil olunacaqdır.

Açar sözlər: Bakı Türkoloji Qurultayı; Nəzir Törəqulov; Ərəb əlifbası; Latin əlifbası; Qazax türkcəsi.

ABSTRACT

In 1926 year in Baku Turkology congress decisions were made historicaly important about Turkic languages, culture, alphabet. In congress discussed the issue of writing, spelling, the Arabic alphabet, the Latin alphabet, the current state, past and future Turkic languages, ethnography, folklore, history, culture etc. In the sessions at the congress presented a statement Kazakh, Uzbek, Azerbaijan, Kyrgyz, Tatar, Turkish, Rus, Altay, Turkmen, Bashkir, Chuvash, Yakut and other scientist. Kazakh linguist Nezir Torekulov to participate in 1926 year in Baku Turkology congress with Kazakh delegation. He presented a statement and expressing opinions at the congress. He served a ambassador, was diplomat

and he had a important works about Kazakh lingustic, statements, article and books. His book published in 1924 in Moscow called Jaña Alipbiy ‘New Alphabet’ by Kazakh language and Arabic alphabet called publish house Central Asian Peoples of USSR (Tsentralnaya Aziya Narodov SSSR). The book included history of alphabet, other alphabets, use alphabet in the world first time, examples of alphabets developed later, Kazakh latin alphabet, why important to take new alphabet. At the end of the work examples Latin alphabet for Kazakhs, words written in the Kazakh Latin alphabet and Kazakh Arabic alphabet. The book published two years before congress and was important preparation in the transition from the Arabic alphabet to Latin alphabet. In this conferense presentation examined in the Jaña Alipbiy ‘New Alphabet’, spelling and alphabet.

Keywords: Baku Turkology Congress; Nezir Torekulov; Arabic alphabet; Latin alphabet; Kazakh language.

Giriş

Alfabe ve yazı insanlığın çok eski çağlarına kadar uzanmaktadır. Antik medeniyetler yazıyı icat etmişler, çeşitli alfabeler, çivi yazısı, hiyeroglifler ve b. yazılar kullanmışlardır. Sözlü kültürün daha çok geliştiği doğu kültürlerinde yazılı metinler de matbaanın yaygınlaşmasıyla hızla artmıştır. İnsanlar taşa, deriye, kap kacaklara, mağara duvarlarına, kâğıda, ahşaba vb şeylere yazılar yazdılar. Fransız İhtilali, Sanayi Devrimi ve daha sonra Birinci Dünya Savaşının başlaması, imparatorlukların dağılması gerek Avrupa kıtasını gerekse Asya kıtasını siyasî, ekonomik, kültür başta olmak üzere birçok konuda etkilemiştir.

Kazak dilciler 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başlarında dil, okuma kitapları yayımladılar. Ahmet Baytursunulı’nın *Okuv Kuralı*, Orenburg’da 1921 yılında 50 bin tirajla yayımlandı [Tileşov ve Aytova, 2022: 9]. Nezir Törekulov’un *Jaña Alipbiy* ‘Yeni Alfabe’ adlı eseri Moskova’da yayımlandı [Törekulov, 1924: 1]. Ahmet Baytursınulı 1926 yılında Kazakların kullandığı Arap alfabesini ıslah etti. 20. yüzyılın ilk yarısında Kazaklar alfabelerini iki kez değiştirdiler. Kazaklar Latin alfabesine geçtiler daha sonra Kiril alfabesini kabul ettiler; günümüzde de Kiril alfabesini kullanmaya devam ediyorlar [Özdemir, 2024: 26-27]. Ahmet Baytursınulı ve Nezir Törekulov 1926 yılında Bakü’de düzenlenen Türkoloji Kurultayına Kazak delegasyonu olarak katıldılar. Bakü Türkoloji Kurultayı, Kazakların Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş sürecinde önemli dönüm noktalarından biri olmuştur [1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanaklar, 2008: 255-315]. Latin alfabesinin kullanılması Türk dünyasının gelişmesinde, ilerlemesinde, aydınlanmasında toplumu her alanda etkilemiştir [Kutalmış, 2004: 1-3].

Nezir Törekulov Hayatı ve Eserleri

Nezir Törekulov 1892 yılında Türkistan’a bağlı Kandöz köyünde dünya geldi. İlk öğrenimini dinî eğitim veren cedit mektebinde başladı.1900-1903 yıllarında Hokand’da medresede, 1903-1905 yıllarında Rus Tüzem mektebinde okudu [URL-1]. Çocukluk dönemini Hokand şehrinde geçirdi, orada medresede, Rus Tüzem mektebinde eğitimine devam etti. 1905 yılında Hokand Ticaret Lisesi’ni (Kokan Kommertsiya Uçilişesi) tamamladı [Törekulov, C.II. 2007: 13-16]. 1914 yılında üniversite eğitimi için Moskova’ya gitti. Moskova’da ticaret enstitüsüne kayıt yaptırarak, iktisat biliminde ilerledi [İsayev, Batırbekkızı, Baygapanova, 2023: 46].

1920’li yıllarda Türkistan Merkez Komitesinin başkanı, Türkistan Komünist Partisi Genel Sekreteri, Orta Asya Büro Üyesi, Halkı Aydınlatma Komisyonu Başkanı gibi mesuliyetli görevlerde bulundu. 1917 yılında Sosyalist Parti’ye üye oldu. 1918 yılında Hokand Sovyet Komitesinin genel sekreteri oldu. Halık gazetesi, İnkılap dergisinin

kurulmasına faal olarak katıldı. Yazılarında istatistik, analiz, muhakeme oldukça güçlendi, makalelerinde ustalaştı. 1918 yılının Eylül ayında Komünist Partisi üyesi oldu, gönüllü olarak Kızılordu'ya katıldı [Şolpankulova, 2024: 180-183]. 1922 yılının sonbaharında Türkistan Cumhuriyetindeki başkanlık görevinden ve yeni görevleri tayin etmek için Nezir Törekulov Moskova'ya çağrıldı. Doğu Halkları Merkez Matbaası kuruldu ve bu matbaanın başına getirildi. 1928 yılında elçi olarak Suudi Arabistan'a gidene kadar bu görevine devam etti. On iki farklı dilde dergi çıkardı, birçok yerel yayın organına destek oldu [Batırbekkızı, 2018: 205]. 1928-1936 yılları arasında Sovyetler Birliği'nin Suudi Arabistan elçiliği görevini yürüttü [Şolpankulova, 2024: 183]. Kırk beş yaşında 3 Ekim 1937 tarihinde haksız şekilde suçlanarak idam edildi. Moskova'da bulunan Kommunarka'ya defnedildi [URL-2]. 23 Ocak 1958 tarihinde SSCB Yüksek Askerî Mahkemesi tarafından №4 N-07430-57 kararla suçsuz olduğu kabul edilerek itibarı iade edildi. Anel Nezirkızı kendisinden sonra kalan tek nesildir [Aşirov ve Ertayev, 2019: 298].

1924 yılında *Jaña Alipbiy* adlı eseri basıldı. Arap harfleriyle basılan eserde alfabe tarihi ve Kazaklar için alfabe değişiminin önemi bilimsel olarak izah edilmektedir [Törekulov, 1924: 1]. *Ult Meselesi men Mektep* '*Millet Meselesi ve Okul*' adlı eseri Arap harfli olarak Moskova'da 1926 yılında Kazak Türkçesiyle 5000 tirajla yayımlandı [Törekulov, 1926: 3-28]. Eserleri bir araya getirilerek dört cilt olarak 2007 yılında Almatı'da yayımlandı. Yirminci yüzyıl başında Kazak Türkçesinde yayımlanan *Kazak, Kazak Muñı, Ak Col, Yeñbekşi Kazak* gazetelerinde, *Temir Kazık* dergisinde, Özbek Türkçesinde yayımlanan *Yengi Şark, Kızıl Bayrak, Türkistan, İnkılap, Fergana* gazetelerinde, Rusça süreli yayınlarda dil, kültür, toplumla ilgili yazılar yazdı. Şiirler kaleme aldı. Bu yazıları, şiirleri bir araya getirilerek Almatı'da 2007 yılında yayımlandı [Törekulov, C.I. 2007: 1-272]. Bildirileri, konuşmaları, mektupları aynı eserin ikinci cildinde yer almaktadır [Törekulov, C.II. 2007: 5-274]. Eserin üçüncü cildinde alfabe, kültürle ilgili görüşleri, kendisi hakkında yazılan makale ve hatıra yazıları yer almaktadır [Törekulov, C.III. 2007: 8-287]. Onunla ilgili belgeler, tarihî vesikalar dördüncü ciltte bulunmaktadır [Törekulov, C.IV. 2007: 5-253]. Nezir Törekulov araştırmacıları, onun 450 sayfalık diplomatik günlüğünü buldular [Aşirov ve Ertayev, 2019: 292].

Nezir Törekulov'un Bakü Türkoloji Kurultayındaki Fikirleri ve Kurultay Sonrası İzlenimleri.

Nezir Törekulova1926 yılında Bakü'deki kurultaydaki konuşmasında Latin alfabesine geçişin önemi, zaruriyeti ve diğer hususlar hakkında bir konuşma yaptı. Kurultayda ıslah edilmiş Arap alfabesi ve Latin alfabesi arasında tartışmalar yapıldı. Islah edilmiş Arap alfabesi birçok zorluklar oluşturmakta, Kazak diline, matbaasına uymamaktadır. Alfabe insanın zihnindekini kâğıda göçürme, resmetme aracıdır. Rakamları sağdan sola yazıyoruz oysa biz yeni rakamları kullanmaya başladık. Bu rakamları yazdığımızda sayı ters çıkmakta; okuma yazma öğreniminde de güçlükler oluşturmaktadır. Kurultaydaki büyük çoğunluk Latin alfabesine geçiş taraftarıdır [1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanaklar, 2008: 315-319].

1926 yılında *Jaña Mektep* dergisinde yayımlanan *"Türikşeler Kurıltayı" (Türk Dilleri Kurultayı/Bakü Türkoloji Kurultayı)* başlıklı yazısında kurultay hakkında bilgi vermiştir. 1927 yılında *Yeñbekşi Kazak* gazetesinde yayımlanan *"Tağı da Jaña elipbiy turalı" (Tekrar Yeni Alfabe Hakkında)* başlıklı yazısında 1926 yılında Bakü Türkoloji Kurultayı'nda Latin alfabesini savunanların 101 oy aldığı, Arap alfabesini savunanların 7 oyda kaldığını; bu kurultayın Latin alfabesinin yerine Arap alfabesini savunanlara karşı iyi bir cevap olduğunu dile getirdi [Batırbekkızı, 2018: 206].

Jaña Alipbiy '*Yeni Alfabe*'de İmla ve Alfabe Meselesi

Jaña Alipbiy adlı eseri Moskova'da Tsentralnaya Aziya Narodov SSSR Yayınları tarafından 1924 yılında yayımlandı. Eserin girişinde *"Jaña elipbiy nege kerek" 'Yeni Alfabe Niçin Gerek'* ana başlığının ilk alt başlığı *"Tas devirinde jazuv" 'Taş Devrinde Yazı'* yer almaktadır. Girişte Asya, Amerika, Avrupa, Afrika ülkelerinde yazının tarihiyle ilgili genel fikir yürütmekte, yazının çıkışını resme dayandırmaktadır. *"Elipbiy tarıhınan" 'Alfabe Tarihinden'* alt başlığında yazının kaynağının Finikeliler, eski Mısır olduğunu daha sonra eski Yunan'ın Finikelilerden yazıyı aldığını; İtalya'da Etrüks ve diğer medeniyetlerin kendi yazılarını icat ettiğini, Latin yazısının oluştuğunu belirtilmektedir [Törekul, 1924: 3-5].

"Arab tarıhınan" 'Arap Tarihinden' alt başlığında Yemen'de Arapların eski ataları Kahtanlar Arap alfabesinin ilk harf örneklerini oluşturmuşlardır. Bu alfabenin ilk harf örnekleri burada ayrıca verilmekte, Arap alfabesinin Arap yarımadasında yayılması, Araplar arasında kullanımı incelenmektedir. Mezapotamya'da Babil'den önce yaşayan Sami ırkından olan Arapların ataları Kaldea medeniyetinin Finikelilerle dillerinin akraba olduğunu, daha sonra komşu olan Asurlular, Babilliler, Mısırlılar ile bu eski medeniyetlerin ve alfabenin ilişkileri değerlendirilmektedir. Arap alfabesinin Finike, Kaldea kökenli olduğunu belirtmektedir [Törekul, 1924: 6-9].

Arap alfabesi yazı tarihi hakkında ayrıntılı bilgi verilmekte, Arap yazısında her bir harfin bir kelimenin resmi olduğunu ifade etmektedir. Elif /ا/ harfinin öküz, be /ب/ harfinin bet yani beyit ev, cim /ج/ harfinin ise cimel/cemel yani deve, ze /ز/ harfinin zayın yani silah anlamlarından resmedilerek harfleştirildiğini, diğer bütün harflerin de her birisinin bir cisim, eşya ya da varlıktan alınarak harfe dönüştürüldüğünü söylemektedir. Arap, Grek alfabelerinden örnekler gösterilmektedir [Törekul, 1924: 12-21].

Arap alfabesi başlarda kufi yazısıyla yazılmış daha sonra İslamiyeti kabul eden Türklerin, İranlıların, Hintlerin ve diğer milletlerin Arap alfabesinin seslileri göstermemesinden bu alfabeyle yazılan Arapça kitapları en başta Kuran-ı Kerim'i okuma zorluklarından dolayı üstün, esre, ötre şeklinde harekeler oluşturulmuştur. Kufi yazısında harfler birbirine benzemekteydi. Arap olmayanlar bu yazıyı okumakta güçlük çekmişlerdir. Mısır'da yayımlanan *Elhilal* gazetesi muharriri Corc Zeydan'ın Arap alfabesinin gelişimiyle ilgili görüşleri ayrıca Osmanlı müellifi Şemseddin Sami'nin *Kâmusu'l-âlam* eserinde Arap alfabesinde noktalamanın Irak valisi Hicac bin Yusuf Elsafi'nin emriyle Nasır bin Âsım tarafından icat edildiği belirtilmektedir [Törekul, 1924: 22-30].

Türklerin bilinen ilk kullandığı alfabe Orhun yazısıdır. Daha sonra Uygur yazısını da kullandılar. Kutadgu Bilig başta olmak üzere birçok eser Uygur yazısıyla telif edildi, istinsah edilerek çoğaltıldı. Ayrıca Cengiz hanın emriyle Moğollar da bu alfabeyi öğrendiler, kullandılar. Necip Âsım'ın Ayasofya camisinin kütüphanesindeki eserlerden faydalanarak *Atabetü'l-hakayık* ile ilgili yazdığı makalenin Türk Yurdu dergisindeki yayımında Uygur yazısının menşei ile ilgili görüşlerini dile getirmektedir. Daha sonra İslamiyetin kabulüyle birlikte Arap alfabesi kabul edilmiş, bu alfabeyle eserler kaleme alınmıştır [Törekul, 1924: 31-37].

Osmanlı Türkleri vasıtasıyla Arap alfabesini kabul eden Arnavutlar, Latin alfabesine geçtiler. Bu alfabeye geçtiklerinde dünya onların başına yıkılmadı. Arnavut çocukları için okuma yazma daha da kolaylaştı, Arnavutçanın öğretilmesi daha da hızlandı. Alfabe değişimiyle ilgili fikir hareketleri Kazaklardan, Kırgızlardan önce Osmanlı'da, Azerbaycan'da başladı. İkdam gazetesinde Osmanlı Türkçesinde alfabe konusunu tartışan makaleler yayımlandı. Mirza Fetali Ahundzade Arap alfabesinin değiştirilmesiyle ilgili 1863 yılında eser yayımlayıp bu eseri İstanbul'a giderek Fuat Paşa'ya hediye etmiştir. Fuat Paşa eseri Osmanlı İlim Cemiyetine sunmuştur. Eser incelendikten sonra Mirza Fetali Ahundzade'nin görüşleri aydınların bazıları tarafından uygun görülse de karşıt görüşlerden dolayı bu ziyaret

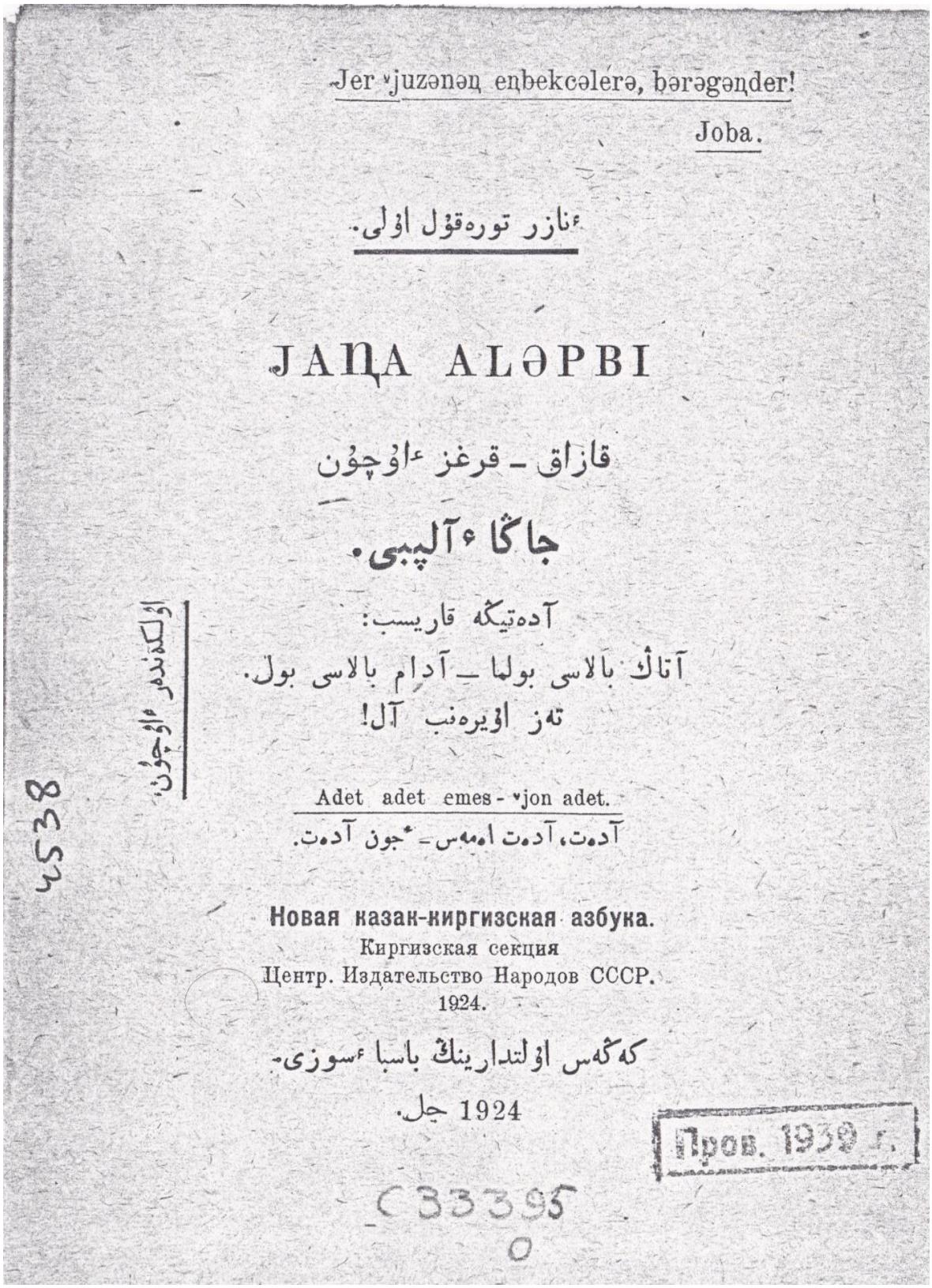
amacına ulaşamamıştır. Azerbaycanlı aydın, milletvekili, profesör Mehemmed Ağa Şahtahtlı, Osmanlı müelliflerinden Halil Nuri Bey alfabe değişikliği, Latin alfabesiyle ilgili çalışmalar yaptılar [Törekul, 1924: 38-50].

Doğudaki Türklere geçecek olursak ilk yazısını ıslah edenler Tatarlar ve Kazaklardır. Arap alfabesini ıslah edilmeye başlanınca Türk halkları arasında klasik Arap alfabesine dayalı çeşit çeşit yazılarak ortaya çıkmaya başladı. Kafkasya Müslümanları, Azerbaycanlılar arasında 1919 yılında Arap alfabesinin yerine doğrudan Latin alfabesine geçiş fikri tartışıldı. Kazaklar Rusya'daki Tatar medreselerinde, Moskova'da, İstanbul'da, Kahire'de üniversitelerde okuyorlar; Batı medeniyetini yakından tanıyorlar. Bizim amacımız okuma yazmayı kolaylaştırmak, Kazaklar arasında bilimi yaygınlaştırmak bu yolla dünyayla iletişim kurmak, gelişmeleri takip etmektir. Alfabe meselesinin dinle bir ilgisi yoktur; alfabe, yazı bir medeniyet meselesidir. Arap alfabesi Kazak dilindeki sesleri karşılamıyor, yazarken ve okurken birçok güçlük oluşuyor. Tıp, matematik, geometri ve diğer bilimsel kitapların formüllerini Arap alfabesiyle yazmak, Arap harfli daktilo bulmak zor ayrıca bütün bunlar matbaada kitap basımını da yavaşlatıyor. Moskova, Orenburg, Taşkent'te imal edilen Arap harfli daktilolar bizim dilimizdeki harfler için yetersiz. Avrupa matbaa makinaları, daktilo ve diğer yayınlar açısından Latin alfabesini esas alarak oldukça ilerledi. Biz alfabemizi düzeltsek Avrupa dillerini de daha kolay öğreneceğiz. Eski basılan kitaplarımız duracak, yenilerini yeni alfabeyle basacağız [Törekul, 1924: 50-87].

KAZAK ARAP ALFABESİ HARFLER	KAZAK LATİN ALFABESİ HARFLER	KAZAK ARAP ALFABESİ HARFLER	KAZAK LATİN ALFABESİ HARFLER
آ	A a	ل	L l
ب	B b	م	M m
پ	P p	ن	N n
ت	T t	ڭ	Ñ ñ
د	D d	و	O o
ر	R r	ۇ	U u
ز	Z z	ۋۋ	W w
ژ (چ)	J j	ۆ	V v
س (ش)	S s	ي	I ı, iy
چ	C c	ه	E
ق	Q q	ى	ı, Ə ə
ك	K k	خ	X x
گ	G g	ف	F f
ع (غ)	Ĝ ĝ	ھ	H h

Yukarıda tabloda gösterilen Latin alfabesi harf örneklerini oluşturmuştur. Eserin sonunda Kazaklar için oluşturulan Latin alfabesi ve bu alfabeyle cümle örnekler verilmiştir. Latin alfabesiyle verilen tabloda Kazak Türkçesi /ö/, /ü/ sesi Arap alfabesi ve Latin alfabesinde gösterilmemiş, چ, ژ harflerinin karşılığı olarak /j/ harfi, س (ش) harflerinin karşılığı olarak /s/ harfi, mastar eki olarak kullanılan -Uv için üstü ötreli çift ۇۋ Latin karşlığı olarak ise /w/ harfi, /v/ sesi içinse üstü üç noktalı ۆ gösterilmiştir. Bu tabloda Kazak alfabesindeki seslerle ilgili eksik harfler bulunmaktadır [Törekul, 1924: 50-87].

Eserden Örnek Sayfalar:

Jer ᵛjuzənəŋ eŋbekcələrə, bərəgəŋder!

Joba.

ءنازر توره‌قۇل اۇلى.

JAŊA ALƏPBI

قازاق ـ قرغز ءاۇچۇن

جاڭا ءآلپبى.

آده‌تيكه قاريسب:

آتاڭ بالاسى بولما ـ آدام بالاسى بول.

ته‌ز اۇيره‌نب آل!

Adet adet emes - ᵛjon adet.

آده‌ت، آده‌ت امەس ـ ᵛجون آده‌ت.

اۇلكەندەر ءاۇچۇن.

Новая казак-киргизская азбука.

Киргизская секция

Центр. Издательство Народов СССР.

1924.

كه‌گه‌س اۇلتدارينڭ باسبا ءسوزى.

1924 جل.

Пров. 1939 г.

C33395

O

4538

جییلسینان بۇرۇن جاسالدی. 27 تاڭبادان 19 آۋروپاداعی ئمانیسن ساقتاب قالدی. جەتەۋینە جاڭا ئمانی بەرلدی. ەكی تاڭبا جاڭادان قوسلدی (ə, ŋ):

Aa Bb Pp Tt Dd Rr Zz Jj Ss Cc Qq
آ ب پ ت د ر ز (ژ) ج س (ش) چ ق

Kk Gg Ĝ ĝ Ll Mm Nn ŋ Oo Uu
ك گ (غ) ع ل م ن ڭ و ۇ

Ww v liy Ee ęə Xx Ff Hh ۷
ۋ ۉ ي ە (ы) ى خ ف ھ دایەكچی

جەتی حارپكە ەسكسینە جاقن جاڭا ئمانی بەریلۇدڭ كۇناسی جوق، ئآر كم ورتاداعی مالدی ئوزینڭ اڭعایینا سالب وتر. ۇ = u؛ ق = p دەسەك آۋروپا داۋ قیلماس. لاتینچاداعی j ي تاڭباسن فرانسوز، ینگلیز ج دەب وترعوی!

ئبزدڭ ۇرانیمز «آدەت آدەت ەمەس - ئجون آدەت! — Adet adet emes-ᵛjon adet! ەسیكچلدەر قانچا قارسیلق قلسا — جاڭا سانا سونچا وسەدی. تۇرمۇسدڭ زاڭ — جایی سولای. ەسیكچلدكدەن آزاد، چریگەن پكرلەردەن باسی بوس مۇعاللیمدەر، جاسدار، ەل آراسنداعی كوزی آچیق كسیلەر بۇل كتابدی ئوقب ویلانسن: قابۇل كورسە باسقالارعا ئتۇسۇندرسن. قابۇل كورمەسە، جولی بولسن!

ماسكەۋ، 10 وكتەبر 1924 جل.

Adet adet emes—ʏjon adet.

Janwar. Febral. Mart. Aprel. May. Iyun. Iyul. Ogust. Sentebr. Oktobr. Dekebr.

Balalar mektebde. Mal dalada.

Elw jəlda el ozgerer—ʏjuz jəlda qazan.

Jaŋa jol—tote jol. (magal)

Sandalmamen kun kecken...

Semeyde bar eken qaqla—jan...

AVROPA MĄDENIYETKE BAY ULKE.

Azia. Avropa. Amerike. Afrike. Awstraliye.

Telegraf. Telefon. Radio. Otomobil.

TEKNIKE SAL. AREKET ET!

SALEM BERI QAZAQDA ABAYDAN.

otken joq. Saken—tentek.

Tentek bolmasa, o/ Saken—bolmas.

London Berlinnen ulken.

Buqarda qoja molda kob.

Kommunist partiesə kedeyler ʏucun...

Eŋbek azdan—onbek az! (maqal)

Kez keldende ker adam...

Sonuç

Nezir Törekulov Kazak dilciliği, diplomasisi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Yazarın eserinde kullandığı kaynaklardan onun iyi derecede Arapça, Rusça, Kazak Türkçesi, Osmanlı Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Tatar Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve diğer dilleri bildiği anlaşılmaktadır. İstanbul'da, Kahire'de Osmanlı Türkçesi, Arapça yayımlanan gazeteleri taraması, Osmanlı müelliflerinden Şemseddin Sami'nin, Halil Nuri Bey'in, Necip Âsım'ın, Azerbaycanlı aydın Mirza Fetali Ahundzade'nin, Mehemmed Ağa Şahtahtlı'nın eserlerini incelemesi, Yunan, Finike ve diğer alfabelerle ilgili makaleleri taraması hem onun araştırmacı kimliğinin çeşitliliğini ortaya koymakta hem de Türk Dünyasında aydınların birbirinden ve dünyadan haberdar olduğunu, fikir alışverişinde bulunduklarını göstermektedir. Onun *Jaña Alipbiy* '*Yeni Alfabe*' adlı eseri Kazak dilciğinde aktüelliğini, yerini hâlâ korumaktadır. Kazakistan'da ve Kazakistan dışında onunla ilgili araştırmalar devam etmektedir. Kazak delegasyonu Bakü Türkoloji Kurultayı'na alfabe değişimi ve diğer konularla ilgili hazırlıklı katılmıştır. Bütün bu bilgilerden Kazakların alfabe değişimine bilimsel olarak hazır oldukları, Latin alfabesindeki harflerin yazı değişikliğinden önce çoktan hazırlandığı, bu konuyla ilgili bilimsel kitap yayınının yapıldığı, Kazak aydınlar arasında bu meselenin tartışıldığı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

BATIRBEKKIZI, G. (2018). Nezir Törekulovtıñ XX gasır basındağı Latın elipbiyine köşüvdegi kızmeti. *Habarşı*, 1(88), s. 204–210.

ERTAYEV, M. A., & AŞİROV, Ş. A. (2019). N. Törekulovtıñ Latın elipbiyine ötüv, ağartuvşılık jane baspalarındağı kızmeti men Nezirtanuv maselesi. *Yujno-Kazahstanskiy Gosudarstvennıy Universitet İmeni M. Avezova*, (4), s. 290–300.

İSAYEV, M. S., BATIRBEKKIZI, G., & BAYGAPANOVA, A. B. (2023). Nezir Törekulovtıñ tulğa retinde kalıptasuvı Meskev Kommertsiyalık İnstitunda okığan jıldarı. *Bulletin of History (Al-Farabi Kazakh National University)*, 2(109), s. 46–56.

KUTALMIŞ, M. (2004). Tarihte ve günümüzde Kazakistan'ın alfabe meselesi. *Bilig*, (31), s. 1–21.

NERİMANOĞLU, K. V., & ÖNER, M. (Çev.). (2008). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı tutanakları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZDEMİR, A. (2024). *Kazak dilinde durum ulamı*. Ankara: Spicaworks Yayınları.

ŞOLPANKULOVA, K. A. (2024). Memleket jane kogam kayratkeri – Nezir Törekulov. *Dulati Üniversiteti Habarşısı*, (1), s. 180–186.

TİLEŞOV, E., & AYTOVA, N. (2022). *Ahmet Baytursınulı seçme eserler* (Ed. Ö. Küçükmehmetoğlu; Çev. A. Özdemir). Astana: Şaysultan Şayahmetov Til Kazına Ulusal Bilim ve Uygulama Merkezi.

TÖREKULOV, N. (1924). *Jaña alipbiy*. Moskova: Tsentralnaya Aziya Narodov SSSR.

TÖREKULOV, N. (1926). *Ult meselesi men mektep*. Moskova: Tsentralnaya Aziya Narodov SSSR.

TÖREKULOV, N. (2007a). *Köp tomdık şığarmalar cınağı: Zerttevler, makalalar* (C. I, Haz. I. K. Ismayıl & S. B. Sahabat). Almatı: Yel Şecire.

TÖREKULOV, N. (2007b). *Köp tomdık şığarmalar cınağı: Doklatı, vstupleniye, pismı* (C. II, Haz. I. K. Ismayıl & S. B. Sahabat). Almatı: Yel Şecire.

TÖREKULOV, N. (2007c). *Köp tomdık şığarmalar cınağı: Zerttevler, makalalar* (C. III, Haz. I. K. Ismayıl & S. B. Sahabat). Almatı: Yel Şecire.

TÖREKULOV, N. (2007d). *Köp tomdık şığarmalar cınağı: Zerttevler, makalalar* (C. IV, Haz. I. K. Ismayıl & S. B. Sahabat). Almatı: Yel Şecire.

ELEKTRON KAYNAKÇA

URL-1. İNSANOV, A. (2025). *Alash.semeylib.kz portalı*. https://alash.semeylib.kz/?page_id=466 (Baxış tarixi: 31 dekabr 2025).
URL-2. QAZAQSTAN TARIHY. (2026). *E-history.kz portalı*. https://e-history.kz/kz/news/show/340173 (Baxış tarixi: 7 yanvar 2026).

YENİ YÜZYILDA TÜRKOLOJİNİN KURAMSAL VE UYGULAMA YÖNLERİ NASIL OLMALI

Özkul ÇOBANOĞLU
Prof.Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Türk Halkbilimi Bölümü

ORCID-00 0000021-N-4094197

ozkul@hacettepe.edu.tr

ÖZƏT

Bu tədqiqat işində Türkoloji elminin müasir dövrün tələblərinə və Türk dünyasının yenilənən şərtlərinə uyğun olaraq hansı konseptual model (praksis) əsasında yenidən inşası məsələsi nəzərdən keçirilir. Müəllif Türkologiyanı yalnız ensiklopedik və ya mətnşünaslıq bilgisi kimi deyil, türklüyü şərtləndirən bütün maddi və mənəvi dəyərləri əhatə edən "həyat və varoluş elmi" kimi səciyyələndirir. Tədqiqatda vurğulanır ki, indiyədək Türkologiya elmi böyük ölçüdə Qərb mənşəli, xarici (etik) və oriyentalist baxış bucağının təsiri altında formalaşmışdır. Avropamərkəzçi yanaşma və imperialist "böl və hökmranlıq et" prinsipi Türkologiyanı vahid elmi sistemdən ayıraraq parçalanmış alt sahələrə bölmüş və elmi faktları manipulyasiya etmişdir. Şərqşünaslıq fakültələri çərçivəsində sıxışdırılan və yalnız ölü metnlərə istiqamətlənən bu ənənəvi yanaşma Türk dünyasının müasir reallıqlarını və canlı mədəniyyətini bütöv şəkildə əhatə etməkdə yetərsiz qalır. Bu baxımdan, məqalədə milli (emik) və daxili baxış bucağına söykənən yeni bir Türkologiya modelinin zəruriliyi əsaslandırılır. Türk dünyasını 20 milyon kvadratkilometrlik coğrafiyada vahid "mədəni ekosistem" kimi dəyərləndirən bu model filologiya ilə yanaşı, tarix, arxeologiya, antropologiya, folklorsünaslıq və sosiologiya kimi fənlərin inteqrasiyasını nəzərdə tutan fənlərarası yanaşmanı tələb edir. Müəllif təklif edir ki, Türkologiya ənənəvi kafedralardan çıxarılaraq müstəqil "Türkiyyat Fakültələri" strukturunda təşkilatlandırılmalı, Türk dünyası universitetləri arasında müəllim-tələbə mübadiləsi məcburi hala gətirilməlidir. Bundan əlavə, tədqiqatda rəqəmsal imkanların və süni intellekt texnologiyalarının yeni dövr Türkologiyasındakı rolu xüsusi qeyd olunur. Süni intellekt böyük həcmli tarixi və etnoqrafik məlumatların toplanması, təhlili və dil maneələrinin aşılmasında strateji bir vasitə kimi dəyərləndirilir. Yekun olaraq qeyd edilir ki, Türkologiyanın əsas qayəsi Türk mədəniyyətinin ortaq köklərini birləşdirmək və millətin sosial-mədəni problemlərinin həllinə elmi dəstək verməkdən ibarət olmalıdır.

Açar sözlər: Türkologiya; Türk dünyası; Oriyentalizm; mədəni ekologiya; Türkiyyat Fakültələri.

ABSTRACT

This study explores how the discipline of Turcology can be reconstructed and practiced based on a new conceptual model (praxis) that aligns with modern requirements and the evolving conditions of the Turkic world. The author defines Turcology not merely as dry textual knowledge, but as a holistic "science of existence and life" that encompasses all material and spiritual traits that define Turkic identity. The paper emphasizes that Turcology has historically been shaped largely under the influence of Western, external (etic), and Orientalist perspectives. This Eurocentric approach, driven by imperialist "divide and rule" paradigms, fragmented Turcology into isolated subfields and frequently manipulated scientific data. Traditional approaches often confined within Oriental Studies faculties focus

heavily on static textual analysis, falling short of comprehensively capturing the living culture and contemporary realities of the Turkic world. Consequently, the study justifies the urgent need for a new Turcology model rooted in an internal, native (emic) perspective. Viewing the Turkic world as a unified "cultural ecosystem" spanning a geography of 20 million square kilometers, this model advocates an interdisciplinary approach that integrates philology with history, archaeology, anthropology, folklore, and sociology. The author proposes establishing independent "Faculties of Turkic Studies" (Türkiyat) and implementing mandatory student and faculty exchanges among universities across the Turkic world. Furthermore, the research highlights the strategic role of digital resources and artificial intelligence in modern Turcology. AI is identified as an indispensable tool for processing massive volumes of historical and ethnographic data, overcoming language barriers, and generating functional insights. In conclusion, the fundamental objective of this revitalized Turcology must be to uncover and unify the shared roots of Turkic culture while actively contributing solutions to the socio-cultural challenges facing Turkic societies.

Keywords: Turcology; Turkic World; Orientalism; Cultural Ecology; Faculties of Turkic Studies.

Giriş

Çalışmamızın konusu Türkolojinin yeni yüzyıldan nasıl bir modele (praksis) dayalı olarak ve dünya Türklüğünün yenilenen şartlarına uygun olarak inşa edilip çalışılabileceğine dair tespitler ve değerlendirmelerde bulunmaktır. Biz Türkolojiyi şöyle tanımlarız: Türk'ü Türk kılan özelliklerin tamamını anlamak maksadıyla derleyip yorumlamaya, tahlil edip açıklamaya Türklük Bilimi ya da Türkoloji adı verilir. Türkoloji, kuru ve ruhsuz bir kitap bilgisi olmanın ötesinde ve öncesinde hayat ve insanımızın var oluş ve var ediş bilgisidir!

Bilindiği gibi Türkler tarihte en eski dönemlerden günümüze kadar varlığını sürdüren bir ulustur. Bu ulus, tarihi süreç içinde Sibirya ve geniş Türkistan bozkırlarından, Çin ve Hindistan'a, Orta ve Güney Avrupa'ya, Ortadoğu'dan Atlantik okyanusuna kadar son derece geniş bir coğrafyada pek çok devlet kuran dünya tarihinin en önemli aktörlerinden birisidir. Hiç şüphesiz milyonlarca kilometrekarelik bu uçsuz bucaksız alanda çoğunlukla hakim unsur olarak bulunan Türkler pek çok toplumla birlikte iletişim ve etkileşim içinde bulunmuş ve onlarla birlikte sosyo-kültürel ekonomik değişim ve dönüşümler yaşayan çoğunlukla "Türk dünyası" olarak adlandırılan kültürel ekolojik bir bütünlüktür. Bu kültürel ekolojik bütünlüğü meydana getiren ve tarihin akışına, coğrafyanın yayılışına doğrudan etki eden bir faktör ve aktör olarak Türkler bir yönüyle diğer uluslar tarafından en çok merak ve diğer yönüyle de şartlar elverdiğinde adeta elbirliğiyle tarihten adeta silinerek yok edilmek, en azından gizlenilmek istenilen evrensel bir fenomen olarak hemen her zaman büyük bir ilginin konusudur. Bu büyük ilgi "Türkbilim" veya Türklük bilimin ya da Türkoloji'nin en önemli oluşum nedenidir.

Türkolojinin ortaya çıkmasını sağlayan söz konusu ilginin iki boyutu vardır. Birincisi içsel bakış açısıyla (emic) Türk kavramsallaştırması ve buna yönelik yoğunlaşmalar Türkolojinin oraya çıkıp gelişmesinde ikinci dışsal (etic) bakış açısıyla Türk kavramsallaştırmaları ve Türklükle ilgili görülen konularda amaçlara uygun araştırmalarla üretilen ve tüketilen bilgiler boyutu vardır.

Bugüne kadar nerdeyse sadece dışşal bakış açısıyla veya biz Türklerin dışındakilerin, komşularımızın "Türk" kavramsallaştırmaları ve bundan hareketle tespit ve değerlendirmeleri Türkoloji adıyla yaygın olarak kabul edilmiştir demek tamamen yanlış olmayacaktır. Nitekim, Türkoloji tarihini eski Yunanlıların "Türkler" hakkındaki nakillerine veya eski Çin Yıllıklarının Türkler hakkındaki kayıtlarına, Avrupalı misyonerlerin 14. Yüzyıldaki Kıpçak sahasındaki Codex Cumanicusvari kayıtlara bağlayanlar bu tür yaklaşıma örnek olarak

verilebilir. Aynı şekilde Ortaçağ'da son derece büyük evrensel bir güç olarak ortaya çıkan Osmanlı Devleti'ne karşı diplomatik ve ticari ilişkileri temin, takip ve terkip etmede "Türkçe" bilen güvenilir tercümanlar ihtiyacıyla Polonya, Fransa gibi örnekler başta olmak üzere kurulan okullar ve eğitim mekanizmaları, karşılıklı olarak uzun süreli tutsaklıkların neticesi ortaya çıkan seyahatnameler söz konusu erken dönem Türkolojisinde işe yaramıştır.

Ancak 16. Yüzyıldan itibaren Batı'nın pek çok nedene bağlı olarak Osmanlı karşısında yükselişi ve daha güçlü hale gelerek oluşan yeni yapılanışlar ve anlayışlarla meydana gelen Orient, Orientalism [Said 1991; Kula, 1992; Öztürk, 2000] gibi yaklaşımlarla doğuya ve özellikle de doğunun Haçlı seferleriyle bile dize getirilmek bir yana baştan başa Avrupa'yı fethe yönelen en büyük ve en güçlü olarak gördükleri temsilcisi Türklere karşı bakışları ve Türklüğe ait olgu, olay ve kavramları hem kavrayışları, hem de yorumlayışları süratle değişecek ve farklılaşacaktır. Hiç şüphesiz tam da bu bağlamda coğrafi keşiflere paralel sömürgeleştirmeler, kolonyalizm paradigmasını da işe koşacak oryantalizmin daha da kesifleşmesine yol açacaktır.

Bu sürecin adeta dönüm noktası sayılabilecek unsurlardan bir birisi de 1789 Fransız İhtilali sonrası gittikçe etkinleşen Milliyetçilik ve ulus devlet arayış ve yapılanışlarıdır. Bir yönüyle çok uluslu imparatorlukların kabusuna dönüşen milliyetçilik akımının tesirlerini "kendileri" için dizginlemek isteyen ve daha da büyük bir güce ulaşarak adeta "dünya tarihi"ni kendi istekleri doğrultusunda kurgulamak isteyen Batılı büyük güçlerin çoğu "sözdebilimsel" kurgulara dayalı senaryolarla ürettikleri ve tükettirdikleri paradigmalar dönemi halen de devam etmektedir. Bu bağlamda iki yüzyıldır defalarca bütün argümanlarıyla çökmesine yalanlanmasına rağmen yerine konulabilecek yeterli zihinsel ve sözdebilimsel mobilya bulunamayan bu nedenle de her şeye rağmen yokluğunun yaratacağı tehlikelere istinaden tekrar tekrar tamir edilerek kullanıma sunulan Aryan Teorisi muhteşem bir örnektir.

Irkçı, sömürgeciliğe dayalı amaçları perdeleme amaçlı sözde bilimsel iddiaların gölgesinde bir Türkoloji ne durumdadır. Türkolojinin mevcut hatları ve sınırları söz konusu yakın geçmişin ve onun kendini yenileyen güncelleyen yönleriyle Türkoloji nasıl bilişiyor, etkileşiyor, değişiyor ve hatta dönüşüyor mu? Bu tür soruların sorulmasının bile "tabu" sayıldığı bir yapılanışın köşe taşları sayılan "otorite"ler kimlerdir? Söz konusu otoritelerin kriterleri, bilgi üretim kaynakları yolları ne kadar "yorum" içermektedir? Bir başka ifadeyle Türkolojinin oluşum nedenleri oluşturulan veya yapılan çalışmaların kuramsal ve uygulama açılarından farklı niteliklere sahip olmasına yol açmıştır. Genel olarak insan ve toplum bilimlerinin nerdeyse tamamında rast gelinen bu tür sapma veya farklılıklar Türkolojide de söz konusudur.

Öncelikle günümüzde de emik veya içsel bakış açısıyla ya da biz Türklerin "kendi"miz hakkında bir Türkoloji fikrinden bile mahrum olduğumuzu veya yeterince geliştiremediğimiz ifade etmeliyiz. Geçen yüzyılda ülkemizin yetiştirdiği en yetkin Türkologlarımızdan olan Hasan Eren *"Türkoloji veya yeni Türkçe adıyla Türklük bilim bizim en ulusal bilim dalımızdır"* [Eren 1998: 23] diyerek "en ulusal bilim" vurgusuyla altını çizdiği bu bilim dalında neyin nasıl ve niçin araştırılacağı konuları ya da praksis, amaç hep gözardı edilmiş tartışılmamıştır.

Bu bağlamda Türkoloji tanımları Hasan Eren'in *"Türklerle ve özellikle Türk dil ve diyalektleriyle uğraşan bilim koluna verilen ad"* [Eren, 1998: 1] şeklindeki konuyu tamamen "dil ve diyalektlere" indirgeyen "filolog" yönüyle nerdeyse İlkçağ'a kadar gerilere gidebilen metin merkezli anlayışlarla başlayıp şekillenir. Zamanla "dil bilim" hatta "sosyodilbilim" gelişmeleri bile nedenleri ne olursa olsun ülkemiz Türkolojisinde hâlâ yeterince yer bulmamış ve işe koşulmamıştır. Bu nedenle de adeta ölmüş bir milletin dilini ve kültürünü çalışıyor gibi Türkiye Türkolojisinin çalışmalarının nerdeyse tamamı "metin" (text) merkezlidir.

Oysa biz Türkler yaşayan ve gittikçe de güçlenen bir milletiz. Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Tatarca, Uygurca, Kazakça, Özbekçe, Kırgızca gibi pek çok diğer Türk dillerinin ve diyalektlerinin yaşadığı bu nedenle "Türk dünyası" olarak adlandırılan 20 milyon kilometrekarelik Avrupa'nın 2 misli büyüklükte bir coğrafyada anavatanlarında, Batı Avrupa, Kuzey Amerika, Avustralya ve Yeni Zelenda gibi diasporalarda yaşayan yüz milyonlarca Türkü en başından beri geçmişten getirdikleriyle birlikte günümüzde yaşattıkları bütün özellikleri bütün boyutlarıyla birlikte bütüncül bir biçimde ele alacak ve değerlendirecek bir Türkoloji'ye ihtiyaç vardır.

Türkoloji meselesini kabaca bir "ekler kökler" kısaca yazılmış kelimeler" meselesi olmaktan çıkarıp ete kemiğe bürünmüş "Türk" diye görülmüş, görünmeye devam eden insanlar ve yaşadıkları toplumların top yekün çalışılmasını amaçlayan, planlayan ve çalışan bir Türkoloji'ye behemehal geçmemizin gerekleri yeterince açıktır. Bir başka ifadeyle sadece "yazılı" metinlerden kültüre özel anlamlı bütün eserleri metin "text" olarak anlayıp algılayan ve onların bir arada birbirleriyle de olan iletişim ve etkileşim süreçlerini konu edinen [İnalcık, 2002] bir Türkoloji'ye dönüştürmeliyiz.

Bu bağlamda, Türkoloji'yi Kuzey Amerika ve Batı Avrupa üniversitelerinde son zamanlarda yaygınlaşan "bölge veya kültür çalışmaları" (area studies) modelinde olduğu gibi bütüncül bir şekilde almak "Bütün parçaların toplamından daha fazla bir şeydir" müteariefesi doğrultusunda, Türk dünyasını veya Türk kültür ekolojisini nevi sahsına bir kültürel örüntüler yumağı olarak ele almak ve bu kültürel ekolojik yapıyı mümkün olan bütün olgu ve görüntüleriyle tarihsel ve güncel bağlamlarda çalışmak kaçınılmaz bir zorunluluktur.

Bu zorunluluğun bilimsel temelleri biraz da Türkoloji disiplinin ortaya çıkış bağlamında işe koşulan ideolojik yaklaşımlardan ve onların uygulamalarından kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi Batı'da ortaya çıkışının kökleri Osmanlı Devleti'ni sosyal ve kültürel yönden tanımaktır. Bu anlayış zaman içinde oluşan ve gelişen "Oryantalist" bakış açısıyla ele alınan olay ve olguları tek bir üründen bir kültürün tamamına varacak büyüklüğe kadar istedikleri veya uygun gördükleri tanımlamaya kadar indirgenmiş ve Avrupa merkezci bir bakış açısının ürünü olan kültürel aşamalar skalasında "vahşi", "barbar" ve "uygar" ölçütlerinden istenilen doğrultusunda pek çok alanda olduğu gibi Türkoloji alanında da elde edilen bilimsel materyaller doğrudan veya dolaylı olarak manipule edilmiştir.

Bu bağlamda, 19. yüzyılın Pan Germenizm kaynaklı filolojik ve karşılaştırmalı dilbilimsel dogmaları doğrultusundaki yapılanışı ve aldığı tavır; bir anlamda Pan Slavizm'in de ortaya çıkışını tetiklemiştir [Cocchiara, 1981]. Bu iki ideolojik yapılanış arasında kalan Macarları kendilerine hayat sahası [Kakuk, 1981] yaratabilmek için "Pan Turanizm" ideolojisini yaratmaya zorlamıştır. Türkoloji'nin üniversitelerde kürsülere kavuşması bu sosyokültürel şartların hakim olduğu sürecin sonucudur. Bu dönemdeki Türkoloji'nin adeta kurucu babaları diyebileceğimiz zevatın çalışmalarına sözlü kaynaklardan materyal derlenmesi, klasikleşen el yazmalarının bulunup kütüphanelerde muhafaza altına alınması ve zaman içinde de okunup çalışılması bakımlarından şükran borçluyuz. Ancak, Çarlık ve özellikle de Sovyet dönemlerinde, sözlü kültürden derlenen malzemelerin bazen olumsuz etkilere maruz bırakılması bir yana tarihin en eski emperyalist ilkesi "böl-yönet" doğrultusunda manipule edilmeleri Türkoloji'yi birbirinden bağımsız olmaya çalışan pek çok alt araştırma alanı haline getirmiştir. Üstelik Türk dünyasına yönelik benzer emeller besleyen Batı Türkoloji'si içinden de bu tavra bürünen ve doğrultuda araştırmalar üretilmesi adeta birbirlerini desteklemeleri eğilimi her geçen gün hız kazanmaktadır.

Bu sürece eklenmeye çalışılan bir halka kalmıştır. O da, söz konusu yabancı Türkologların ürettikleri söz konusu paradigmaları Sibiryalı, Türkistanlı ve Türkiyeli Türkologlara "mutlak doğru" olarak kabul ettirmeleri ve Türkoloji çalışmalarını istedikleri yönde sürdürmeleridir. Bilindiği gibi bu süreçte de son derece önemli bir yol alınmıştır. Bugün Fransız Filolojisi ve kültür araştırmalarının merkezi Fransa, Germanistiğin merkezi Almanya vb.

Anglo-Saksonluk, Amerika veya İngiltere'dir. Ancak Türkoloji'de hâlâ yabancı Türkologlar söz sahibidir ve maalesef Türkolojinin merkezi son zamanlarda son derece büyük bir mesafe katedilmişse de Türk dünyası değildir. Oysa öncelikli olarak amacımız emik içsel özellikleri ön planda tutan bir Türkoloji'si tesis etmek ve bunu diğer Türkoloji geleneklerine de kabul ettirecek çalışmalar üretmek olmalıdır. Bu bağlamda, Türk dünyasında Türkoloji çalışmaları eskiden kalma alışkanlıkla hâlâ "Şarkiyat" (Oriyentalistik) Fakülteleri içinde yer almakta ve yapılan çalışmaların değerlendirilmesi, onay görmesi bağlamında gözler eskiden olduğu gibi belli merkezlere. Türk dünyasından Türkologlara da bu alanın haricinden Türkologların ortaya attığı problemler üzerinde onları doğrulayacak araştırmalar formüle etmek düşmektedir.

Nitekim, Türk topluluklarının prehistoryası üzerinde duran çalışmalar yoktur. Türk dünyasında bulunan hemen her buluntunun Türklerden gayrı bir topluluğa bağlanabilmesi için adeta özel bir gayret sarf ediliyor gibidir. Bu tabloya göre tarih sahnesine birden bire ve bulundukları coğrafyaya sanki muson yağmurlarıyla inmiş gibidirler. Bu bir bakıma 19. Yüzyılın Türkler başta olmak üzere bozkırlı kavimlerin "kültür" ve "medeniyet meydana getiremeyeceği" ve dahası medeniyeti ve kültürü sadece yerleşiklerin oluşturabileceği dogmasıyla, bu milletleri "yerleşik medeniyet ve kültürlerin yağmacısı" olarak tanımlayıp bunu kanıtlama derdindeki yabancı Türkologların günümüzdeki devamıdır denilebilir.

Bu bağlamda Türkoloji çalışmalarında yapılmasını gerekli gördüğümüz alanlara yönelik önerilerimize geçebiliriz. Bundan önce, hiç şüphesiz yukarıdaki genellemelerimize uymayan istisna pek çok yabancı Türkolog varlığına işaret etmeliyiz. Öncelikle, Türkiye ve Türkistan Türkoloji'sinde temel sorun amaca yöneliktir. "Niçin Türkoloji çalışıyoruz" sorusunu bu coğrafyanın ve kültürün çocukları, kendilerinden önce yetişen en büyük Türkologlardan birisi olan Reşit Rahmeti Arat'ın yabancı Türkologlara sık sık söylediği "Türklük bilimi sizin için bir meslektir, fakat bizim için aynı zamanda bir kültür meselesidir" şeklinde amaçbilimsel bir yönelim içinde olmalıdır. Amaç Türk kültür ekolojisini bir sistem olarak dünü ve bugünüyle ve bütünüyle tanımlamak, anlamak, anlaşılır kılmak ve açıklamak bu sistemde meydana gelen ve gelebilecek çözülme ve yer değiştirme ve kaybolma gibi sosyokültürel sorunların çözümüne yönelik uygulamalar yapmak olmalıdır. Bu amaca ve anlayışa bağlı olarak da, Türk dünyası ölçeğinde akademik kurumsallaşma, dil, edebiyat, tarih, dilbilimi, halkbilimi, sanat tarihi, arkeoloji, antropoloji, prehistorya, coğrafya gibi Türklük Bilimi disiplinlerin bir arada bulunacağı ve Çin, Rus, Hint, Arap, Fars, Urdu, Tibet, Moğol, Mançu-Tunguz ve Yunan filolojilerinin başta olmak üzere Rus, Alman, Fransız, İngiliz gibi diğer dil ve edebiyat şubeleri "yardımcı disiplinler" olarak yer aldığı bağımsız "Türkiyat Fakülte"lerinde yer almalıdır. Bu kurumsal yapılanışa uygun olarak Türkoloji eğitim ve öğretimi disiplinlerarası özellikteki araştırmaları yapabilecek şekilde donatılmalıdır. Türk dünyasında standart bir hale dönüşecek bu kurumlar arasında karşılıklı öğrenci ve öğretici değişimleri kolaylaştırılmalı ve zorunlu bir uygulamaya dönüştürülmelidir. Belki de hepsinden önemlisi bu tür bir Türkoloji'nin temel paradigması *"Türk kültür ekolojisini ortaya çıkaran değerlerin ve bunların dışavurum biçimlerinin ortak kökleri bul ve birleştirip bütünleştir"* [Çobanoğlu, 2006] şeklinde olmalıdır.

Bu bağlamda, Türkiye Türkolojisi'nin bugüne kadar en büyük eksiklerinden birisi olan pek çok dili bilen ve bu dillerin sağladığı imkanları "Türklük" lehine kullanabilen Türk asıllı "Türkolog"ların yokluğu dijital kültürel imkanlar ve yapay zeka araçlarıyla kolayca ortadan kalkabilecektir. Bir başka ifadeyle evrensel olarak yazıya geçmiş nerdeyse bütün dillerin ve kullanılabilir kayıtlarının Türkoloji açısından bütüncül bir biçimde işe koşulmasının önü açılmıştır.

Türkoloji'nin işaret edilen pek çok dil bilen uzman yokluğu aşılabilir bir hale dönüşümü beraberinde söz konusu dilleri öğrenmeye yönelik harcanan zamanı daha bütüncül bir biçimde bir Türkoloji yorumlayışına yoğunlaşan yeni bir yerli Türkolog tipini ortaya çıkaracak şekillenişe kavuşturulmalıdır bunun içinde yapayzeka işe koşulmalı ve yeniden inşa

edilen Türkolojide olmazsa olmaz bir yere ve role sahip olmalıdır. Yapay zeka hem Türk dünyasını geçmişe ve hem de günümüzde yaşayan kaynaklardan verilerin toplanıp değerlendirilmesinde işe koşulmalıdır.

Sonuç

Türk dünyası Türkolojisi kendisine uzun zamandan beri yöneltilen "böl-yönet" şiarı doğrultusundaki Oryantalist amaçbilimsel söylem ve modele karşı, birliğini, bütünlüğünü ve bölünmezliğine bağlı kültürel bir ekolojik sistem olarak bağımsızlığını öp plana çıkarak bir modele (praksise) veya Türkoloji araştırmalarına yönelmesinin gerekliliği emik veya içsel bakış açılarına dayalı metinden ziyade o metnin içinde oluştuğu ve yaşadığı bağlam (context) bütün dinamikleriyle bir süreç olarak ele alınıp bütüncül olarak değerlendirilmelidir. Bu yeni Türkoloji amacına ve anlayışa bağlı yeni bir akademik kurumsallaşma ve yapılanış da mutlaka gerçekleştirilmedir.

Bu bağlamda, öncelikle ve mutlaka, "Türkiyat Fakülteleri" kurulmalıdır. Türkoloji buralarda kuramsal ve uygulamalı kısımlarıyla kendisine yardımcı disiplinlerle birlikte öğretilmeli ve üretilmelidir. Bu üretimde kültürümüzün, sözlü, yazılı, elektronik, görüntülü ve maddi ve gayrimaddi kültürel bütün materyeller derlenip toplanmalı, yorumlanıp, tahlil edilip açıklanmalı ve bu yollarla elde edilip üretilen bilgileri Türklerin karşılaştığı etnografik, demografik, psikolojik, ekolojik, ekonomik, sosyal ve kültürel problemlerin tamamının çözümü için işe koşulmalıdır. Türklük Bilimi ya da Türkoloji budur ve ancak böyle yapılırsa çok daha faydalı olacaktır. Hiç ama hiç unutmayalım ki, Türkoloji, kuru ve ruhsuz bir kitap bilgisi olmanın ötesinde ve öncesinde hayat ve insanımızın var oluş ve var ediş bilgisidir..! Sonsuza kadar var olmak ve yüce milletimizi, Türk Milletini sonsuza kadar var etmek istiyoruz. O halde bu şekilde çalışan ve üreten bir Türkoloji olmazsa olmazımız, olmalıdır. Geçmişe nazaran inanılmaz boyut ve buudlara varan ve yakın gelecekte daha da artacak olan bu veri yükünü anlamlı ve işevuruk bilgilere dönüştürebilme sürecinde de mutlaka ve mutlaka yapayzekadan yararlanmanın gereği ortadadır.

KAYNAKÇA

COCCHIARA, G. (1981). *The history of folklore in Europe* (J. McDaniel, Çev.). Philadelphia: Institute for the Study of Human Issues.

ÇOBANOĞLU, Ö. (2006). Uygulama ve amaç bağlamlarında Türkiye Türkolojisi üzerine tespitler. *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 1–8). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

EREN, H. (1998). *Türklük bilimi sözlüğü I: Yabancı Türkologlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İNALCIK, H. (2002). Hermenötik, oryantalizm, Türkoloji. *Doğu-Batı Dergisi*, (20), s. 13–39.

KAKUK, Z. (1981). *Hungarian Turkology 1945–1974*. Budapest: Library of the Hungarian Academy of Sciences.

KULA, O. B. (1992). *Alman kültüründe Türk imgesi*. Adana: Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.

ÖZTÜRK, A. O. (2000). *Alman oryantalizmi*. Ankara: Vadi Yayınları.

SAİD, E. (1991). *Oryantalizm: Sömürgeciliğin keşif kolu* (C. Meriç, Çev.). İstanbul: Pınar Yayınları.

ÇİNGİZ ƏLİOĞLU AVANQARDİZMİ

Səbirə MÜZƏFFƏRLİ

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitut,
Doktorant

ÖZƏT

Çağdaş dövr cəmiyyətdə fərdiliyin, şəxsiyyət azadlığının möhkəmləndiyi dövrdür. Zamanın əsas estetik hadisələri fərdiyyətçiliyin güclənməsi fonunda baş verir. Fərdiyyətçilik çağdaş sivilizasiyanın əsas sütunu və ideya qaynaqlarından biridir. Şair deyilməyən, görülməyən duyğuların tərcümanıdır. Fərdi üslubunu formalaşdırmaq istəyən hər bir şair bu günə kimi deyilmiş sözlərdən qaçmağa çalışır. Çingiz Əlioğlu yaradıcılığında özünifadə baxımdan fərdi və fərqli mövqedən çıxış edir. O ənənəvi poetik estetikaya yeni məzmun və ifadə vasitələri gətirməklə özünəqədərki prinsipləri dağıdır və poeziyanın sərhədlərini genişləndirir. Eksperimental dil və sərbəst poetik forması ilə Çingiz Əlioğlu səsi və təcrübələri ilə poeziyada avanqard siluteini nümayiş etdirir. Şair şəxsiyyət və cəmiyyət problemləri, sosial reallıqlar, daxili konfliktlərə avanqard nəzərlə yanaşaraq poetik nümunələr yaradır. Avanqard jestlər və eskperimentlər Çingiz Əlioğlunun yeni düşüncə tərzi ifadə etməklə öz fərdiliyini vurğulamaq və şairin daxili azadlığının nümayiş etmək üçün istifadə olunur. Çingiz Əlioğlu avanqard şairdir. Onun lirikası avanqard poeziyanın bədii-estetik prinsipləri üzərində nəşət taparaq geniş masştabda izlənilir. Şair üçün avanqardlıq vakkuum poeziyası hesabına şeir yaratmaq deyil. Avanqard şeir yaratmaq məzmun, məna və forma [niyə? nə?necə?] vəhdəti axtarışlarının daha dərin qatlarına baş vurmaqdır. Öz səsi ilə danışan şair daim həqiqəti soraqlayır. Həqiqət isə heç vaxt üzdə olmur, o həmişə dərinlərdə gizlənir. Çingiz Əlioğlunun şeir kitabların hər biri insana doğru qapı açır, onların ruhsal mənlərinin toxunulmamış qatlarına işıq salır. Çingiz Əlioğlu Çağdaş Azərbaycan poeziyasında avanqard təfəkkürü ilə seçilən nümayəndələrdən biridir. Şair yaradıcılığı boyu cürətli, eksperimental axtarışlar etmiş, fərdi üslubu, fərqli deyim tərzi və assosiativ təfəkkürü ilə diqqət çəkmiş, modern Azərbaycan poeziyasının orijinal simalarından biri kimi tanınmışdır. və onu boz ədəbiyyatdan ayırmışdır.

Açar sözlər: Avanqard; Şeir; Çingiz Əlioğlu; Rakurs.

ABSTRACT

The modern era is a period in which individuality and personal freedom are strengthened in society. The main aesthetic events of the time take place against the background of the strengthening of individualism. Individualism is one of the main pillars and sources of ideas of modern civilization. A poet is a translator of unspoken, unseen emotions. Every poet who wants to form his individual style tries to escape from words that have not been said to this day. In his creative work, Chingiz Alioglu acts from an individual and different position in terms of self-interest. He destroys preconceived principles and expands the boundaries of poetry by bringing new content and means of expression to traditional poetic aesthetics. With experimental language and free poetic form, Chingiz Alioglu demonstrates the avant-garde silhouette in poetry with his voice and experiences. The poet creates poetic examples by approaching personality and society problems, social realities, and internal conflicts with an avant-garde perspective. Avant-garde gestures and experiments are used to emphasize Chingiz Alioglu's individuality and demonstrate the poet's inner freedom by expressing his new way of thinking. Chingiz Alioglu is an avant-

garde poet. His lyrics are inspired by the artistic and aesthetic principles of avant-garde poetry and are widely followed. For a poet, avant-garde is not about creating poetry at the expense of vacuum poetry. Creating avant-garde poetry is about delving into the deeper layers of the search for the unity of content, meaning and form [why? what? how?]. The poet, speaking with his own voice, constantly questions the truth. And the truth is never visible, it is always hidden in the depths. Each of Chingiz Alioglu's poetry books opens the door to people, sheds light on the untouched layers of their spiritual selves. Chingiz Alioglu is one of the representatives of avant-garde thinking in contemporary Azerbaijani poetry. Throughout his creative career, the poet made bold, experimental searches, attracted attention with his individual style, distinctive idiom and associative thinking, and was recognized as one of the original figures of modern Azerbaijani poetry. and distinguished it from gray literature.

Keywords: Avant-garde; Poetry; Chingiz Alioglu; Perspective.

Giriş

Çağdaş dövr cəmiyyətdə fərdiliyin, şəxsiyyət azadlığının möhkəmləndiyi dövr olduğu kimi, sənətdə də şairin fərdi dünyası bu tendensiyanın təcəssümü kimi gerçəkləşir. Avanqard sənət zamanın əsas estetik hadisələrindən olub, fərdiliyin gücü və imkanlarını nümayiş etdirir. İnsan fərdi və dünyasının zənginliyi çağdaş sivilizasiyanın əsas sütunu və ideya qaynaqlarından biridir.

Şair deyilməyən, görülməyən duyğuların tərcümanıdır. Fərdi üslubunu formalaşdırmaq istəyən hər bir şair bu günə kimi deyilmiş sözlərdən qaçmağa çalışır. Ona görə ki, estetik nəzəriyyə zaman çarxında istifadə olunduqca *"dustaq ayağındakı qurğuşun kündəyə çevrilir və ilhamın uçuşuna mane olur"* [URL-1].

Çingiz Əlioğlu yaradıcılığında özünifadə baxımdan hər zaman fərdi və fərqli mövqedən çıxış edir. O, ənənəvi poetik estetikaya yeni məzmun və ifadə vasitələri gətirməklə özünəqədərki prinsipləri dağıdır və poeziyanın sərhədlərini genişləndirir. Eksperimental dil və sərbəst poetik forma ilə Çingiz Əlioğlu poeziyada avanqard siluet nümayiş etdirir. Şair şəxsiyyət və cəmiyyət problemləri, sosial reallıqlar, daxili konfliktlərə avanqard nəzərlə yanaşaraq, poetik nümunələr yaradır.

Mən başqa şairəm, sözüm ayrıdır,
Gözüm qum içindən ləli arıdır,
Sözlərdən bal əmən ruhum arıdır...
Əridir cismimi əzab içində [Əlioğlu, Avand, 2004: 40].

Avanqard poeziya beyində formalaşmış stereotiplərə dağıdıcı zərbə vuraraq əqli təfəkkürdə kök salmış düşüncələri sındırır, onu yenidən bərpa edir. Zaman dəyişdikcə düşüncə də dəyişir. Yeniliklər dövrün ovqatının düşüncədə yaratdığı metamorfozların təsirindən yaranıb. *"Keçmişin ənənəçi estetik sistemlərini əvəz edən yeni dövr sənəti həddən artıq fərdi, reflektiv sənətdir"* [Əlioğlu, Fraqmentlər, 2006: 31]. Cəmiyyətdə və düşüncədə yaranmış inqilabi çevrilmələr poetik təfəkkürə də sirayət edir.

Hər səhər eyvandan
Yataq ağını
Küçəyə çırpdıqca arvad,
Hissə-hissə eşiyə

Çırpıldığımı
Hiss edirəm mən də... [Əlioğlu, Çərçivə, 2010: 46]

Şəxsiyyət bütövlüyü insanın özünü vahid "mən" kimi qəbul etməsidir. Çingiz Əlioğlu şəxsiyyət bütövlüyünə fərqli rakursdan baxır, O, *"Çıppır-çıppır tər tökür", "Güzgü", "Kabrioletdəki kübar", "Yenə nə oldu", "Zəfər", "İsti...soyuq deyinirəm", "Aynabənd", "Can", "Bu da mən", "Dərd adam"* şeirlərində insanı vahid "mən" kimi deyil, hissələrə bölünmüş parçalanmış fərd kimi görür. Mənliyin bölünməsi xaotik dövrün nəticəsidir ki, XX əsrdən sonra insan həm sosial, həm də psixoloji hissələrə bölünür. Çingiz Əlioğlu kollaj vasitəsilə poetik estetikanı məişət estetikası ilə paralelləşdirərək lirik subyektini *"qayğıların çalağan caynağında"* var-gəl edən, bütövlüyünü itirən bir varlıq kimi göstərir. Avanqard estetika şəxsiyyətin bölünməsi, fraqmentarlaşmasını qeydə alır:

Təpiyi zolladım daş aynaya mən,
Qırılıb-dağıldı güzgü yüz yerdən!
...Üstümə indi yüz mən gəlirdi,
Məni yas boğurdu, güzgü gülürdü... [Əlioğlu, Çərçivə, 2010: 37]

Avanqard poeziyada *"sima qarmaqarışıq formalarda təsəvvür olunur. Parçalanmış, əyri-üyrü ülgüclərlə bölünmüş individ özü-özünə düşməndir və o, hansısa insanın deyil, bitkinin, molekulun xüsusiyyətlərini özündə daşıyır"* [Cabbarlı, Qurtuluşdan sonra, 2017: 167].

Çingiz Əlioğlunun avanqard qəhrəmanı vahid "mən" obrazını dağıtmaq istədiyi halda yüzlərlə "mən" lə üzləşməli olur. İnsanın çoxqatlı şəxsiyyət kimi təqdimi oxucu təsəvvüründə bütövləşən avanqard qəhrəmanı formalaşdırır.

Çingiz Əlioğlu yaradıcılığında Rus "gümüş dövrü" şeirinin təsiri danılmazdır. Xüsusilə akmeist şair kimi tanınan Anna Axmatova xətti onun poetik dünyagörüşünə yaxın görünür. Çingiz Əlioğlu Anna Axmatovanın təkcə şeirlərini tərcümə etmir, həm də onun yaradıcı düşüncələriylə dialoq qurur. Anna Axmatova lirikasında müşahidə olunan daxili gərginlik, zahiri sakitlik Çingiz Əlioğlunun poetik dünyasına da xasdır. *"Çingiz Əlioğlu da Axmatova tipində ictimai kanonlar məcrasına sığmayan şairdir"* [Tofiq Hacıyev, Çingiz Əlioğlu, Ruhun həndəsəsi: 283]. Yaxın səsləşməni Anna Axmatovanın Vaqif Bayatlı tərəfindən tərcümə olunmuş *"Özgələrin evində"* şeiriylə Çingiz Əlioğlunun *"Güzgü"* şeirində duymaq olur.

Özgələrin evində
Gəzən kimi özgələr,
Gəzirəm öz evimdə
Məndən qorxur güzgülər.
Allah, kimdi baxan ordan?!
Deyəsən, mənə oxşayır
Güzgüdən baxan o adam [Rus Antologiyası: 87].

Güzgüdə yad görüb sordum özümdən:
Söylə, canım-gözüm, maska, sən kimsən?!
Dinən tək tanıdım, aldım sözündən,
Dedi mən sən mənəm, sən məndən kəmsən… [Əlioğlu, Qapı, 2014: 149]

"Güzgü" Rus gümüş dövrünün şeir estetikasında parçalanmış şəxsiyyətin simvolu və insanın daxili "mən"i ilə dialoqunda əsas poetik dayaqdır. Anna Axmatova yaradıcılığı bütünlükdə əşyalar simvolikasından bəhrələnir. Rus şairi Yevgeni Reynə görə, əşyalar *"maddi aləmin sirli işarələri idi. Və sanki hər birinin səmavi dünyada analoqu var"* [URL-2]. Şairin seçdiyi hər bir əşya özündə bəzi informasiyaları saxlayır. Çingiz Əlioğlunun Axmatova yaradıcılığı ilə bağlı düşüncələrinə görə *"Axmatova hər zaman maddiliyə qalib gəlir, şeirlərində adı gedən hər bir əşya öndə olur. Onun lirikasında heç bir əşya təsadüfən seçilməyib. Onlar lirik qəhrəmanın daxili xarakteristikasının vasitəsi kimi seçilib"*.

Hər iki şeir parçasında insanın özünə yadlaşması, özünü tanıması məsələləri qabardılır. XX əsr insanı tənhalaşdırmış, öz içinə çəkilməyə məcbur etmişdi. Əsrin özüylə bərabər gətirdiyi çətinliklər fərdin ruhunu cismindən ayırmışdır. Nəticədə insan nəinki cəmiyyətə, özünə qarşı da yadlaşmışdır. Çingiz Əlioğlu yadlaşma, özgələşmə motivlərini milli və müasir müstəvidə təqdim edir.

Avanqard üçün keçmiş normativ sistemdir və avanqardizm keçmişin normativliyini rədd edir. Klassik normativlər insanı, onun daxili azadlığını məhdudlaşdıran sistem kimi görülür.

"Daş aynaya təpiyi zollayan" lirik qəhrəman keçmişə inkarçılığını bu cür ifadə edir. Qırılıb-dağılmaq təkcə "daş ayna"nın deyil, həm də daşlaşmış kanonların dağılmasıdır.

"Çıppır-çıppır tər tökür" və *"Güzgü"* şeirlərində Çingiz Əlioğlu düşüncədə estetik sıçrayış yaratmaq üçün montaj üsulundan istifadə edir. Montaj texnikasında misralar arasında qəfil keçidlər etməklə beyində gözlənilməz əlaqələr yaradır. Çingiz Əlioğlu fiziki hərəkətlə metafizik düşüncəni eyni anda, eyni müstəvidə təsvir etməklə sürətli vizual dəyişmə yaradır.

Çingiz Əlioğlunun *"Sekond-hənd müştərisi", "Boşalmış bədən satılır", "Hərdən elə böyüyürəm", "Astarı üzünə çevrilmiş adam", "Öz qalstukundan asılan adam", "Bəxtin yeyin olmaz"* şeirlərində lirik "mən" öz konturlarını, sərhədlərini itirir.

Boşalmış bədən satılır...
Ruhun tərk etdiyi can
İcarəyə verilir.
Necə mat qalmasın adam
Bakıda
Bakirə çıxır
Bəlkə də
Onuncu kərə
Kirayə verilən adam [Əlioğlu, Çərçivə, 2010: 56].

XX əsrdə urbanizm, texnoloji dəyişikliklər, sosial reallıqlar mənliyin struktrunu dəyişir. Zamanın kəskin təsiri ilə mən öz sərhəddini, daxili harmoniyasını itirir, özünü tamamlanmamış hiss edir.

Kirayə kirində
Baş girrəməkçün
Can tükətməkçin
Baş fürsət fonundan,
Girəvəbankdan
Kredit götürdüm axır, bir təhər
Dedilər get yaşa,
Xərclə, sök həpənd!!! [Əlioğlu, Çərçivə, 2010: 180]

Çingiz Əlioğlu cəmiyyətin yalanlarını, sərt üzünü və insanı əzən sistemləri avanqard estetika üzərindən ifşa etmək istəyir.

Nə isə özüm də bilmədim necə,
Dəyişib bir başqa oldum beləcə.
Özgənin əynindən çıxan paltarı
Geydikcə mən çıxdım özümlüyümdən! [Əlioğlu, Çərçivə, 2010:181]

İqtisadi qeyri-sabitlik, qayğılar qəhrəmanı dəyişdirən, onu çətinliklər önündə əzən, əyən bir güc kimi görünür. Sosial problemlər Çingiz Əlioğlu poeziyasında mənliyin deformasiya səbəblərindən biridir. Lirik qəhrəmanının geydiyi paltar adi geyim deyil, sosial reallığın ona zorla geydirdiyi yeni mənlik modelidir.

Nəticə

Çingiz Əlioğlu avanqard şairdir. Onun lirikası avanqard poeziyanın bədii-estetik prinsipləri üzərində nəşət taparaq geniş masştabda izlənilir. Şair üçün avanqardlıq vakkuum poeziyası hesabına şeir yaratmaq deyil. Avanqard şeir yaratmaq məzmun, məna və forma [niyə? Nə? Necə?] vəhdəti axtarışlarının daha dərin qatlarına baş vurmaqdır. Öz səsi ilə danışan şair daim həqiqəti soraqlayır. Həqiqət isə heç vaxt üzdə olmur, o həmişə dərinlərdə gizlənir.

Fransız yazıçısı Andre Jidə görə, heç bir dahi sənətkar yaradıcılığa hamıya bəlli olan nəzəriyyə və üslubla gəlmir. Onlar çox zaman özləri də bunu bilmədən və ya istəmədən, sənətə öz şəxsi yaradıcılıq aktlarıyla gəliblər. Buna görə onların sənəti… həmişə yeni və təzə-tər olub. Çingiz Əlioğlu poeziyası modern poetik təfəkkürü, daxili intonasiyası, özünəməxsus ifadə tərzi və üslubu ilə Azərbaycan poeziyasına yeni poetik nəfəs gətirdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

CABBARLI, N. (2015). *Qurtuluşdan sonra*. Bakı: Xan.
ƏLİOĞLU, Ç. (2006). *Fraqmentlər: Esselər, müsahibələr, düşüncələr*. Bakı: Çinar-Çap.
ƏLİOĞLU, Ç. (2009). *Avand*. Bakı: Vektor.
ƏLİOĞLU, Ç. (2009). *Çərçivə*. Bakı: Təhsil.
ƏLİOĞLU, Ç. (2014). *Qapı*. Bakı: Təhsil.
Əşya olmaq istəməzdim. (2018, 3 mart). *Kaspi*.
HACIYEV, T. (2006). Çingiz Əlioğlu: Ruhun həndəsəsi. Ç. Əlioğlu, *Fraqmentlər* içinde (s. 144–148). Bakı: Çinar-Çap.
Rus antologiyası: Poeziya (C. 1). (2007). Bakı: Avrasiya-Press.

ELEKTRON SİYAHI

URL-1. NEZVAL, V. *Avanqard ədəbiyyat haqqında mühazirə*. Litparad. Litparad: Avanqard Ədəbiyyat Haqqında Mühazirə
URL-2. *"Bədii əsərlərdəki əşyalar" məqaləsi*. (b.t.). *Kaspi.az*. https://kaspi.az

MİKAYIL AZAFLININ AŞIQ YARADICILIĞININ JANR FORMALARI, PROBLEMATİKASI VƏ BƏDİİ DİLİ

Salidə ŞƏRİFOVA

Rusiya Təbiət Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin baş elmi işçisi

https://orcid.org/0000-0001-8788-6366

ssharifova@rambler.ru

ÖZƏT

Tovuz aşıq məktəbinin nümayəndəsi Aşıq Mikayıl Azaflı sosial-ictimai məsələləri poetik nümunələrinin problematikasının ana mövzusuna çevirmişdir. Bədii yaradıcılığının problematikası əsasən ictimai-siyasi və məhəbbət mövzusunda olması ilə seçilir. Müəllif daha çox özünün keçirdiyi hiss və həyəcanları, doğmalarına insani münasibətlərini tərənnüm edir. Poetik nümunələrinin bədii dilinin tərkibi dolğundur, istifadə olunmuş bədii ifadə və təsvir vasitələri zənginliyi, və müəllif tərəfindən məharətlə, sənətkarlıqla tətbiq edilməsi də diqqətdən yayınmır. Aşığın həm məcazi mənada istifadə etdiyi sözlər, həm də bədii əsərin tərkib hissəsi kimi emosionallığı, təsir gücünü artırmaq üçün istifadə etdiyi sözlər işlənmə məqamına görə diqqəti cəlb edir. Gəncəbasar (Gəncə – Şəmkir – Tovuz – Qazax) aşıq mühitinin nümayəndəsi Mikayıl Azaflının poetik nümunələri janr baxımından zəngin və rəngarəngdir. Ədib həm aşıq şeirinin müxtəlif janrlarına, həm də lirik növün geniş yayılmış janrlarından, xüsusilə də klassik ədəbiyyatımızda işlənən şeir janrlarından sənətkarlıqla yararlanmışdır. Mikayıl Azaflının klassik ədəbiyyatımızda geniş şəkildə işlənən şeir janrına – qəzələ müraciət etməsi isə onun klassik ədəbiyyatımızın incəliklərinə dərindən bələd olmasını da əks etdirir. Mikayıl Azaflı aşıq şeir janrlarına – gəraylıya, qoşmaya, təcnisə, gözəlləməyə, ustadnaməyə, vücudnaməyə, qıfılbəndə və s. müraciət etməsi ilə yalnız Azərbaycan ədəbiyyatına dərindən bələd olmasını deyil, aşıq sənətininin incəliklərinə vara bilməsini tam şəkildə əks etdirir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı; Aşıq Mikayıl Azaflı; Tovuz aşıq məktəbi; Aşıq şeir janrları; Klassik ədəbiyyat.

ABSTRACT

Mikayıl Azaflı, a representative of the Tovuz school of Ashiq art, turned socio-political issues into the central theme of his poetic works. The main subject matter of his artistic creativity is distinguished by its focus on social-political and love-related themes. The author primarily gives poetic expression to his personal emotions and experiences, while also celebrating the humane and ethical dimensions of his relationships with his close ones. The artistic language of his poetic samples is rich and expressive; the abundance of stylistic devices and figurative expressions, as well as their skillful and masterful application by the author, does not go unnoticed. Both the metaphorical use of words and their function as integral elements of his literary works employed to enhance emotionality and expressive

power attract particular attention depending on their context. As a representative of the Ganjabasar Ashiq environment (covering Ganja – Shamkir – Tovuz – Gazakh), Mikayıl Azaflı's poetic repertoire is diverse and abundant in terms of genre. The writer skillfully benefited not only from various genres of Ashiq poetry, but also from widely practiced lyrical genres, particularly those rooted in classical Azerbaijani literature. His turn to the ghazal-a poetic form extensively used in classical literature-demonstrates his deep familiarity with the subtleties of classical traditions. Mikayıl Azaflı's engagement with Ashiq poetic genres such as gerayli, goshma, tajnis, gozelleme, ustadname, vucudname, qifilbend, and others reflects not only his profound knowledge of Azerbaijani literature, but also his mastery and deep exploration of the nuances of the Ashiq art.

Keywords: Azerbaijani literature; Ashiq Mikayil Azaflı; Tovuz school of Ashiq art; Ashıq poetry genres; Classical literature.

Giriş

Aşıq Mikayıl Azaflı (Mikayıl Cabbar oğlu Zeynalov, 1924-1990) Tovuz aşıq məktəbinin nümayəndəsi kimi imzasını Azərbaycan ədəbiyyatının həm yazılı, həm də aşıq ədəbiyyatının tarixi yaddaşına həkk etdirir. Doğma kəndinin adı Azaflı təxəllüsü ilə yazıb-yaradan ədib tədqiqatçıların vurğuladığı kimi *"erkən yaşlarında "Solğun" və "Coşqun" təxəllüsləri ilə şeirlər yazan aşıq-şair az sonra təxəllüs kimi öz doğma kəndinin adını götürmüşdür"* [Paşayev, 2018: 14]. Mikayıl Azaflının bədii yaradıcılığı klassik şeir və aşıq şeir janrlarını özündə ehtiva edir. Ədibin yaradıcılığı problematika baxımından da dolğundur. Mikayıl Azaflı sosial-ictimai həyatımızla bağlı aktual məsələləri poetik nümunələrinin problematikasının ana mövzusuna çevirmişdir. Aşığın poetik nümunələrinin bədii dili, istifadə olunmuş bədii ifadə və təsvir vasitələri zənginliyi və müəllif tərəfindən məharətlə tətbiq edilməsi ilə də diqqəti cəlb edir.

Mikayıl Azaflının bədii yaradıcılığını, keçdiyi həyat yolunu onun öz sözləri ilə *"Məni"* adlı gəraylısının bir bəndində vurğuladığı kimi dəyərləndirmək yerinə düşərdi:

Ağır ellər aşığıyam,
İstər yaxşı, yaman məni.
Özüm ölsəm, sözüm ölməz,
Saxlar əsr, zaman məni.

Mikayıl Azaflının vurğuladığı kimi əsrlər keçsə belə, onun zəngin, xalq ruhuna köklənmiş yaradıcılığı xalqın qan yaddaşına hoparaq yaşayacaq. Ədibin əbədiyaşar yaradıcılığı "qoca qartal" kimi Azərbaycan ədəbiyyatının aydın səmalarında daim süzəcək.

Mikayıl Azaflının Poetik Nümunələrinin Klassik Şeir və Aşıq Şeir Janr Formaları.

Azərbaycan SSR əməkdar mədəniyyət işçisi (1989) Aşıq Mikayıl Azaflının bədii yaradıcılığı janr baxımından zəngin və rəngarəngdir. Bunu ədibin yaradıcılığında qələmə aldığı bədii nümunələr əks etdirir. Yazıçı Əzizə Cəfərzadənin "Çağdaş aşıq sənətinin ən ulu aşıq-şairi" adlandırdığı Aşıq Mikayıl Azaflının yaradıcılığında həm aşıq şeirinin müxtəlif janrlarına, həm də lirik növün geniş yayılmış janrlarına, xüsusilə də klassik ədəbiyyatımızda işlənən şeir janrlarına müraciət etməsi diqqətdən yayınmır. Aşıq Mikayıl Azaflının gəraylı, təsnif, qoşma, təcnis, müxəmməs, vücudnamə, ustadnamə, cahannamə, deyişmə, bağlamaqıfılbənd, bayatı, rübai, qəzəl, mərsiyyə kimi janrlarda kamil poetik nümunələri janr

rəngarəngliyi baxımından daim maraq dairəsindədir. *"Bu, onun (Aşıq Mikayıl Azaflı-S.Ş.) həm klassik aşıq sənətinə dərindən bələd olması, həm də yazılı ədəbiyyatımızı yaxşı bilməsi ilə bağlıdır"* [Paşayev, 2018: 14].

Mikayıl Azaflının klassik ədəbiyyatımızda geniş şəkildə işlənən şeir janrına –qəzələ müraciət etməsi onun klassik ədəbiyyatımızın incəliklərinə dərindən bələd olmasını da əks etdirir. Mikayıl Azaflının *"Görmürəm", "Mənəm", "Yalvarar", "Hardasan", "Ürəyim", "Məni", "Dərmanı"* və s. qəzəlləri formal cəhətdən klassik qəzəl janrının vəzn, təqtilər, rədif, qafiyə, beytin tamlığı kimi tələblərinə riayət edir.

Maraqlı məqamlardan biri isə Mikayıl Azaflının qəzəllərində hamının anlaya biləcəyi, yəni danışıq dilimizdə istifadə edilən ümumişləklik statusu qazanmış sözlərə müraciət etməsidir.

Mikayıl Azaflının qələmə aldığı *"Mənəm"* qəzəli həm qəzəl janrının kamil nümunəsi, həm də ədibin həyatını işıqlandıran bədii nümunədir.

Evim zindanlar içidir, qapım bağlı, yerim dardır,
Oxu, bülbül, sən azadsan, qaranlıq qəfəsdə mənəm [Azaflı, 2024: 302].

Mikayıl Azaflı adətən 5-10 beytdən ibarət olan qəzəlin son beytində işlənən təxəllüsün verilməsinə də riayyət edir. Qələmə aldığı hər bir qəzəlinin məqtə beytində, yəni son bəndində öz təxəllüsünü işlədir. Məsələn, ədibin məqtə beytində təxəllüsünü işlətməsi məqamına diqqət yetirək:

<u>Azaflıyam</u> qazamatda, saçlarım çarmıxda qaldı,
Gəl-gəl, ey dost, can verirəm, yetiş son nəfəsdə mənəm [Azaflı, 2024: 302].

Mikayıl Azaflının 5 beytdən ibarət *"Yalvarar"* adlı qəzəlinin mətlə, yəni başlangıc beytin hər iki misrası digər qəzəllərində olduğu kimi bir-biri ilə qafiyələnir:

Aşiqin adətidir, həmişə yara yalvarar,
Etsə eşqin xəncəri min parça, para, yalvarar [Azaflı, 2024: 303].

Qalan beytlərdə isə beytlərin birinci misrasının sərbəst, ikinci misrasının isə ilk beytlə həmqafiyə təşkil etməsinin şahidi oluruq. Mikayıl Azaflının qələminə məxsus digər qəzəllərində bu məqamın izlənilməsini müşahdə edirik. Yəni, ədibin qələmə aldığı qəzəllərin beytləri bu şəkildə qafiyələnir: aa, ba, ca, ça, da...

Min mühasib sayanmaz canda məhəbbət oxunu,
Könlümün yarasına dəyibdi, yara yalvarar.

Bu qəzəlin məqtə (son) beytində də Mikayıl Azaflı öz təxəllüsünü təqdim edir:

<u>Azaflı</u> ayrılmayır yanan qəlbin vəfasızdan,
O ki bivəfa çıxıb, ağlayır, yara yalvarar [Azaflı, 2024: 303].

Mikayıl Azaflının qəzəlləri daha çox məhəbbət mövzusunda qələmə alınması ilə diqqəti cəlb edir. Bunu həm nümunə kimi təhlilə cəlb etdiyimiz *"Mənəm", "Yalvarar"* adlı qəzəllərində, həm də digər *("Görmürüəm", "Hardasan", "Ürəyim", "Məni", "Dərmanı"* və s.) qəzəllərində müşahidə edirik.

Mikayıl Azaflı aşıq şeir janrlarına – gəraylıya, qoşmaya, təcnisə, gözəlləməyə, ustadnaməyə, vücudnaməyə, qıfılbəndə və s. müraciət etməsi ilə yalnız Azərbaycan ədəbiyyatına dərindən bələd olmasını deyil, aşıq sənətininin incəliklərinə vara bilməsini tam şəkildə əks etdirir.

Mikayıl Azaflının aşıq şeirinin geniş yayılmış növlərindən biri olan gəraylıda qələmə aldığı *"Qoca qartal", "Ürək səni", "Olmaz", "Ay cavanlıq"* və s. poetik nümunələr həm janr, həm də mövzu baxımından maraq dairəsində qalmaqdadır. Hər bəndi dörd misradan, hər misrası səkkiz hecadan ibarət olan 3–5 bəndlik gəraylılar qələmə almış aşığın sənətkarlarığı sayəsində, bu poetik nümunələrin oxucular tərəfindən sevilməsinə səbəb olur.

Aşıq Mikayıl Azaflının Azərbaycan ictimaiyyətinə yaxşı tanış olan *"Sənin məhəbbətin"* adlı poetik nümunəsinin janrı gəraylı nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Gəraylının qafiyə quruluşu olan abcb, çççb, dddb quruluşu *"Sənin məhəbbətin"* adlı gəraylıda özünü büruzə verir. Gəraylının qafiyəsinə diqqət edək. Gəraylının birinci bəndi abcb qafiyə quruluşuna malikdir:

Mehribanım, məni məndən, -a
Aldı sənin məhəbbətin. –b
Ürəyimi daşdan-daşa, -c
Çaldı sənin məhəbbətin. –b

Mikayıl Azaflının bu gəraylısının birinci bəndinin 2-ci və 4-cü misraları həmqafiyə təşkil edir. Bu bəndin 1-ci misrası "məndən", 3-cü misrası "daşdan-daşa" sözləri ilə yekunlaşır. Gəraylının ikinci və üçüncü bəndləri isə çççb, dddb qafiyə quruluşunda təqdim edilir:

Əsir düşdüm qəm alaya, -ç
Ünüm çatdı ərş-əlaya. -ç
Min əzaba, min bəlaya, -ç
Saldı sənin məhəbbətin. -b [Azaflı, 2024: 28]

Şeirin bu bəndinin 1-ci, 2-ci, 3-cü misraları bir-biriləri ilə, yəni bu bənddəki birinci, ikinci, üçüncü misralardakı "alaya", "ərş-əlaya", "bəlaya" sözləri ilə həmqafiyə, 4-cü misrası isə birinci bəndin 2-ci və 4-cü misralarında işlənən "məhəbbətin" sözü ilə həmqafiyə təşkil edir.

Gəraylının son bəndində, yəni möhürbəndində Mikayıl Azaflı öz təxəllüsünü söyləyir. Gəraylının sonuncu bəndində gəraylılara xas olan bu məqamda, yəni son bənddə müəllif təxəllüsünü səsləndirməsi ilə bu aşıq şeirinin Mikayıl Azaflıya məxsus olmasını möhürbənddə bəyan edir:

Azaflıyam**,** *qəlbi darda,*
Nahaq gəzdim vəfa yarda.
Söylə görüm, zalım, harda
Qaldı sənin məhəbbətin?

Aşıq Mikayıl Azaflı *"Azaflıyam, qəlbi darda"* misrası ilə məhz bu şeirin ona məxsus olmasını təsdiqləyir. Mikayıl Azaflının digər gəraylılarında da möhürbəndə müraciət edir. Məsələn, aşıq *"Qoca qartal"* adlı gəraylısının möhürbəndində *"Azaflı, yaz, dilə gəlməz"* misrası ilə də bu şeirin məhz ona məxsus olmasını oxusucuna bildirir:

Azaflı, yaz, dilə gəlməz,
Uçdu sonam, gölə gəlməz,

Keçən keçdi, ələ gəlməz,
Çağlar qoynunda, qoynunda.

Mikayıl Azaflının gəraylı janrında qələmə aldığı poetik nümunələrin bəndlərinin tək olması diqqəti cəlb edir.

Mikayıl Azaflının bədii yaradıcılığında hər bəndi dörd misradan, hər misrası isə on bir hecadan ibarət olan qoşma janrına tez-tez müraciət etməsi diqqətdən yayınmır. Aşıq Mikayıl Azaflının möhürbəndə müraciət etməsinə ədibin qələmə aldığı qoşmalarında da rast gəlinir. Aşığın *"Məhəbbət", "Sən demə", "Gözlərim", "Özümüz", "Küsər", "İnildədi"* və s. Qoşmalarının son bəndlərində şairin adı ilə üzləşirik. Məsələn, "Bilməmişəm" adlı qoşmasına diqqət edək:

Azaflı düz bilir haqq necə yoldu,
Dağları yerindən oynadan puldu,
Dünənki padişah bu günkü quldu,
Dünyaya etibar var, bilməmişəm [Azaflı, 2024: 145].

Aşıq Mikayıl Azaflının qoşmalarının bəndlərinin sayı müxtəlifdir. Bəllidir ki, aşıq şeirinin janrlarından olan qoşma hər bəndi dörd misradan və hər misrası on bir hecadan ibarət olan nəzm nümunəsidir. Qoşmaların bəndlərinin sayının tək olması, yəni 3, 5, 7 bənddən ibarət olması onun səciyyəvi xüsusiyyətidir. Mikayıl Azaflının qoşmalarının 3 *("Sən demə"),* 5 *("Gözlərim")* və 7 *("Məhəbbət")* bənddə təqdim edilməsi bəllidir. Lakin ədibin qoşmaya xas ənənədən kənar çıxmasına yaradıcılığında üzləşirik. Belə ki, bu kənara çıxmalara Mikayıl Azaflının oxuculara təqdim edilən aşığın poetik nümunələri toplanımış *"Haqq aşığı yaranıbdı qəm çəkə"* kitabında şahidi oluruq. Bu kitabda aşığın qoşmaları 4 *("Var olsun")*, 6 *("Elsiz olmasın", "Özümüz"),* 9 *("Azərbaycanım"),* 11 *("Azərbaycandanam, Azər oğluyam")* və s. bəndlərdən ibarət olması ilə diqqəti cəlb edir. Buna baxmayaraq, aşığın qoşmalarının qoşmaya xas qafiyə quruluşu gözlənilməkdədir. Yəni, Mikayıl Azaflının qoşmaları bu şəkildədir: abcb, çççb, dddb... Göründüyü kimi qoşmanın qafiyə quruluşu gəraylı janrındakı kimidir. Aşığın *"Məhəbbət"* qoşması 7 bənddən ibarətdir:

Qüdrətindən həyat, aləm yaranıb,
Bahar qızlı təbiətdi məhəbbət.
Cazibəsi yeri göyə bağlayıb,
Möcüzəli ziyarətdi məhəbbət.

Təranələr mizrabıdı hər eşqin,
Arzuların, diləklərin sər eşqin.
Odur şahı, taxtı-tacı zər eşqin,
Günəş odlu hərarətdi məhəbbət.

7 bənddən, hər bəndi dörd misradan, hər misrası isə 11 hecadan ibarət olan *"Məhəbbət"* qoşmasının 1-ci bəndinin 2-ci və 4-cü misraları həmqafiyədir. Sonrakı bəndlərin sonuncu misraları 1-ci bəndin 2-c və 4-cü misraları ilə həmqafiyə təşkil edir.

Mikayıl Azaflının qoşmalarının məzmunca gözəlləmə, ustadnamə, vücudnamə, qıfılbənd kimi növlərində kamil nümunələr yaratması da danılmaz faktdır. Mikayıl Azaflnın *"Getdi", "Gözləmə"* adlı ustadnamələri, *"Olar"* adlı vücudnaməsi, *"Qaldı"* adlı qıfılbəndi və s. həmişə maraq dairəsindədir.

Mikayıl Azaflının on bir hecalı *"Olar"* adlı vücudnaməsində ədibin bu şeir şəklinə xas olan hadisələrin poetik təsviri ilə üzləşirik. Bəllidir ki, vücudnamədə insanın müxtəlif yaş mərhələləri, daha dəqiqi insanın ana bətninə düşdüyü dövrdən ölənə qədər keçdiyi həyat yolu əsas xətt kimi inkişaf edir. Aşıq vücudnaməsinin ilk bəndində qeyd edir:

Atadan düşəndə ana qoynuna,
Canda təbiətdən can aşkar olar.
Doqquz ay, doqquz gün, doqquz saatda,
Dünyaya gəlməyə ixtiyar olar [Azaflı, 2024: 170].

Vücudnamənin sonunda isə Mikayıl Azaflı insanın qəbir evinə on arşın bezlə getməsini vurğulayaraq qeyd edir:

Gələn gedəcəkdi, o geci-tezi,
Ağlayar kimsəsi itməmiş izi.
Dünyadan aparar on arşın bezi,
Əbədi vətəni gor-məzar olar [Azaflı, 2024: 172].

Mikayıl Azaflının məhz qələmə aldığı *"Olar"* adlı vücudnaməsində bir insanın anadan olması məqamından ömrünün sonunadək olan anı poetik dillə tərənnüm etməyə nail olması təqdirəlayiqdir.

Mikayıl Azaflının hikmətamiz qoşmaları bu gün də aktuallıq kəsb edir. Onun öyüd-nəsihət vermək məqsədi daşıyan *"Getdi"* adlı qoşmasına, yəni ustadnaməsinə diqqət yetirsək bunun şahidi olarıq:

Neçə ölkələri soydu İsgəndər,
Şahların gözünü oydu İsgəndər.
Dünyanı sapanda qoydu İsgəndər,
Buladı, buladı əliboş getdi [Azaflı, 2024: 181].

Və ya *"Gözləmə"* adlı ustadnaməsində də bunun şahidi oluruq:

Namərdlə oturma xeyirdə-şərdə.
Yaltağa sirr vermə, söylər hər yerdə.
Dövlət əl çirkidir, gələr, gedər də,
Axirət dostu ol, varı gözləmə [Azaflı, 2024: 181].

Qoşmanın bir növü olan ustadnamənin daha çox məhəbbət dastanlarının əvvəllərində yer alması bəlli faktdır. Buna baxmayaraq, Mikayıl Azaflının qələmə aldığı ustadnamələr həm janr, həm məzmun baxımından maraq doğurur.

Mikayıl Azaflının tapmaca məzmunlu qoşma, yəni qıfılbənd qələmə alması da yaradıcılığında az rast gəlinsə belə, qələmə aldığı qıfılbəndlər bu gün də aktuallıq kəsb edir. Məsələn, onun aşıq Molla Əhməd arasındakı deyişməsi qıfılbənd şəklində təqdim edilir. Mikayıl Azaflının:

Azaflı ilhamı haqdan baratdı,
Dörd piyada ərən göründü atdı.
Min doqquz yüz yarə məni qocaltdı,
Səkkiz şahın doqquz taxda, yurdu bir

kimi qıfılbəndi Molla Əhmədin *"Mən heş, mən təslim"* deməsi qifilbəndin xüsusiyyətlərindən biri olan, yəni tapmaca məzmunlu qoşma-qıfılbəndlə sual verməsini, qarşı tərəfdən cavab gözləməsini əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, qıfılbəndin müxtəlif açmaları mövcuddur. Belə ki, qıfılbənd əvvəlcədən də yaradıla bilər, sonrakı zamanlarda müxtəlif aşıqlar bu qıfılbəndləri açmağa cəhd edərlər, əsasən isə qıfılbənd deyişmə zamanı meydana çıxır.

Mikayıl Azaflının bədii yaradıcılığında təcnisə yer verməsi reallıqdır. Bu tədqiqatçılar tərəfindən də vurğulanır: *"Mikayıl Azaflının çətin janr olan təcnis yaradıcılığı çox zəngindir. Aşıq təcnisin 28 növündə şeirlər yazmış, struktur-forma tələbləri ilə bərabər, mənaya da ciddi diqqət yetirmişdir. Bunlar onun yaradıcılığının nə qədər əlvan olduğunu aydın göstərir"* [Kazımov, 2009: 7]. Mikayıl Azaflının bir qayda olaraq, üç-beş bənddən ibarət olan təcnisləri formaca eyni, məzmunca müxtəlif olan cinas rədif və qafiyələrin yaranması ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, *"Qaralar keçər"* dodaqdəyməz cığalı təcnisinə nəzər salaq:

Azaflı şikara atanda yaxşı,
Anan da yaxşıdı, atan da yaxşı.
Aşıq atanda yaxşı,
Səyyad at anda yaxşı
Əyri-əyrini səslər,
Deyər, atan da yaxşı.
Qəza qəhərlərə atanda, yaxşı,
Qananların qanı qaralar keçər [Azaflı, 2024: 155].

Bəllidir ki, dodaqdəyməz təcnislərdə m, b, p kimi qoşadodaq samitlər işlənilmir. Mikayıl Azaflının həm bu dodaqdəyməz təcnisində, həm də digər dodaqdəyməz təcnislərində (məs., "A yaşa-yaşa" dodaqdəyməz qoşma təcnisi və s.) f, v kimi dodaq-diş samitlərin də işlənilməməsini müşahidə edirik.

Ədibin *"Ağlar"* təcnisi cığalı gəraylı təcnisi, *"Haxdan"* təcnisi qoşma təcnis, *"Haraya gələ"* təcnisi cığalı təcnis, *"A yaşa-yaşa", "Qaralar keçər"* təcnisləri dodaqdəyməz cığalı təcnis, *"Gəlmədi"* təcnisi ayaq təcnisi, "Atanı saymaz" təcnisi hərf əvvəl-axır təcnisi və s. təcnisin müxtəlif növlərində yazıb-yaratması təqdirəlayiqdir. Bu təcnislərdə cinas bayatıların əhəmiyyət kəsb etməsini müşahidə edirik. *"Qara düşəndə"* cığalı təcnisinə nəzər salaq:

Yalvar yaradana, şahlar şahına,
Dönən ağ gününə qara düşəndə.
Aşıq qara düşəndə,
Ağlar qara düşəndə.
Dost dönər düşmən olar,
Bəxtin qara olanda.
Küs öz yöğvalından, yazı yazandan,
Taleyinə üzü qara düşəndə [Azaflı, 2024: 157].

Bu cığalı təcnisdə hər bəndin 2-ci və 3-cü misraları arasına bir bayatı əlavə edilməsini müşahidə edirik. Çığa bənd məhz ikinci və üçüncü misralar arasında yerləşdirilən bayatıdır.

Mikayıl Azaflının yaradıcılığında həm klassik ədəbiyyatımızda, həm də aşıq ədəbiyyatında beş misradan, hər misrası 16 hecadan ibarət olan müxəmməslər də geniş yer tutmaqdadır. Ədibin *"A sultanım", "Qaraçöpün", "Qadın"* və s. müxəmməsləri maraq kəsb edir. Ədibin müxəmməsin qoşayarpaq müxəmməs şəklində qələmə aldığı *"A sultanım"* müxəmməsinə diqqət yetirək:

Mehribanım, din –imanım,
Canım qanım, a sultanım.
Şahım, xanım, xanimanım,
Fikrim, anım, a sultanım.
Can-cahanım, asimanım,
Şöhrət, şanım, a sultanım.
Həm loğmanım, həm dərmanım,
Şəfakanım, a sultanım.
Sənsən eşqim, məhəbbətim,
Qibləm, Kəbəm, ziyarətim [Azaflı, 2024: 160].

Qeyd etmək lazımdır ki, aşıqlar 16 hecadan ibarət olan hər misranı iki yerə bölüb ifa edirdilər.

Mikayıl Azaflının Poetik Nümunələrinin Problematiksı

Mikayıl Azaflının bədii yaradıcılığının problematikası əsasən ictimai-siyasi və məhəbbət mövzusunda olması ilə seçilir. Şair insanı, ümumiyyətlə cəmiyyəti düşündürən aktual problemlərə biganə qalmır. Lirikasının problematikası həm insanların bir-birilərinə olan sevgi və münasibətlərini, həm də baş verən hadisələrə fəlsəfi münasibət bildirməsi, cəmiyyətin sosial və ictimai məsələlərini və s. işıqlandırması ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif şeirlərinin problematikasında özünün keçirdiyi hiss və həyəcanları, doğmalarına insani münasibətlərini də incəliklə tərənnüm edir. Şairin *"Amandır"* qoşmasında müəllifin məhbus həyatı zamanı keçirdiyi sarsıntılar fonunda iztirblara sinə gəlmiş insan taleyi əksini tapır. Vaxtsız qocalmanın əlaməti olan insanların saçlarının vaxtsız ağarmasının yalnız təbii bir prosesin nəticəsi olmamasnı da poetik dillə təqdim edir. İnsan saçının vaxtsız ağarmasını insanın həyatında üzləşdiyi məşəqqətli amillərdən keçməsi kimi qabardır:

Elə bildim dağ başını qar alıb,
Ayaz vurub çiçəkləri saralıb.
Görən deyir aşıq daha qocalıb,
Ağarmayın, ay saçlarım, amandı!

"Ayaz vurub çiçəkləri saralıb" deyə fəryad edən şairin *"Görən deyir aşıq daha qocalıb"* misrası bizə Səməd Vurğunun *"Şair, nə tez qocaldın sən!"* şeirindəki bəndi yada salır:

Görən məni nədir deyir:
Saçlarına düşən bu dən?
Şair, nə tez qocaldın sən!

Mikayıl Azaflı da Səməd Vurğun kimi vaxtsız qocalığın, vaxtsız saçların ağarmasını insan ömrünə bir bəzək yox, insan ömrünün faciəli anı olması kimi də poetik dillə əks etdirir.

Mikayıl Azaflı *"Deyəmmərəm"* adlı gəraylısında da insanın iztirablı həyat sürməsinə toxunur:

Azaflını dərd alsa da,
Can qəzaya uğrasa da,
Dövran məni doğrasa da,
Ağa qara deyəmmərəm.

Aşıq *"İmiş"* adlı qoşmasının problematikasında da üzləşdiyi həyatın ağrılarını məhz bir ictimai bəla fonunda açıqlayır:

Məni bəlalara qərq edən, bilsən,
Sən demə, öz dostum, qardaşım imiş.
Gözlərimi tutan, başımı kəsən,
Sən demə, eloğlum, sirdaşım imiş.

Şairin 1963-cü ildə, daha dəqiq ifadə etsək ömrünün həbsxana illərinə təsadüf edən dövründə qələmə aldığı *"Mənəm"* qəzəlinin problematikasında da insan iztirabları əksini tapmaqla yanaşı, dövrün ictimai mənzərəsi də göz önündə canlandırılır:

Gecə-gündüz nalə çəkən, qəm könülü səcdə mənəm,
Qəzavü-qədər həmdəmim, əsiri-bikəsdə mənəm [Azaflı, 2024: 302].

Ədib xalqının keçdiyi tarixinə, keçmişinə, bir sözlə, qan yaddaşına dərindən bələd olmasını yaradıcılığında qabarıq şəkildə poetik dillə əks etdirir. Məsələn, Mikayıl Azaflının *"Dünya"* adlı gəraylısının problematikasında müəllifin xalqının keşməkeşli, əzəmətli tarixi inkişaf yolunu canlandırmasını müşahidə edirik:

Çox İsgəndər, çox Süleyman
Taxtdan saldın gül eylədin.
Köçüb getdi Səfəvilər
Qacarlara əl eylədin.
Xəlifələr, Abbasilər,
Atabəylər qul eylədin.
Şirvanşahlar, Teymurlənglər
Yıxdın topal, şil eylədin.
Yüz iyirmi dörd min nəbi
Getdi yana-yana, dünya.

Mikayıl Azaflının Poetik Nümunələrinin Bədii Dili.

Mikayıl Azaflının qələmə aldığı poetik nümunələrinin bədii dilinin tərkibi zəngin və dolğundur. Ədibin istifadə etdiyi məcazlar, poetik sintaksislər müxtəlif, rəngarəng olmaları ilə maraq doğurur. Aşığın həm məcazi mənada istifadə etdiyi sözlər, həm də bədii əsərin

tərkib hissəsi kimi emosionallığı, təsir gücünü artırmaq üçün istifadə etdiyi sözlər işlənmə məqamına görə diqqəti cəlb edir. Mikayıl Azaflının məcazın təşbeh, epitet, metafor, metonimiya, simvol, sinekdoxa və s. kimi əsas növlərindən, sintaktik fiqurların isə bədii sual, təkrir, mübaliğə, litota, inversiya, kinayə, bədii təzad kimi əsas növlərindən sənətkarlıqla yararlana bilməsini qələmə aldığı əsərləri ilə təsdiqləyir. Ədibin qələmə aldığı poetik nümunələrin bədii dilinin tərkibi də diqqəti cəlb edir. Aşığın istifadə etdiyi arxaizm, neologizm, varvarizm, vulqarizm, ən əsası isə dialektizmin işlənilməsi məqamları diqqətdən yayınmır.

Mikayıl Azaflının bədii dilin əsas tərkib hissələrindən biri olan bədii təsvir vasitələrindən, yəni məcazlardan ustalıqla istifadə edə bilməsi inkaredilməzdir. Mikayıl Azaflının bədii yaradıcılığında istifadə etdiyi metafor, metonimiya, sinekdoxa və s. məqamında sənətkarlıqla istifadə edilməsi ilə diqqəti cəlb edir.

Mikayıl Azaflı yaradıcılığında istiarəyə tez-tez müraciət edir. Şair tərənnüm etdiyi hər hansı bir predmetin və ya da hadisənin əlamətini başqa bir predmetə və ya da ki, hadisə üzərinə sənətkarlıqla köçürür. Mikayıl Azaflının *"Amandır"* adlı qoşmasında metafordan sənətkarlıqla istifadə etməsi məqamına nəzər salaq:

Baş titrəyər, əl uçunar, zar ağlar,
Ney inildər, saz sızıldar, tar ağlar,
Həsrət-həsrət baxar-baxar, yar ağlar,
Ağarmayın, a saçlarım, amandır.

Ədib təqdim edilən bənddə yer alan *"Ney inildər, saz sızıldar, tar ağlar"* misrasında insana xas olan inildəmək, sızıldamaq, ağlamaq kimi əlamətləri ney, saz, tar kimi musiqi alətlərinə köçürür. Müəllif insanın keçirdiyi hissləri, ağrı-acını qabarıq şəkildə göstərmək üçün istiarəyə müraciət edir.

Mikayıl Azaflı bədii dildə müəyyən əşya və hadisəni bildirən sözün, ifadənin əvəzinə, onunla əlaqədar, onu ifadə edə bilən söz və ya ifadə işlədərək metonomiya kimi məcaz növünə də müraciət edir. Məsələn, Mikayıl Azaflının *"A ceyran"* adlı lirik nümunəsində bunun şahidi olmaq mümkündür. Məsələn, müəllif:

<u>Muğanın</u> ceyranı çöllər qızıdı,
Sən isə gözəlsən, insan, a ceyran.

misrasında "Muğanın" deməklə, ədib azərbaycanın əsrarəngiz güşəsi olan Muğan düzünü nəzərdə tutur.

Ədibin *"Var olsun"* adlı qoşmasında istifadə edilən "Odlar yurdu" sözü də metonimiya nümunəsi kimi çıxış edir:

<u>Odlar yurdu</u> bu dünyanın od yeri,
Sərvət yeri, ləzzət yeri, dad yeri.
Görüş yeri, şəfa yeri, şad yeri,
Azərbaycan milyon illər var olsun.

Bu bəndə istifadə edilmiş "Odlar yurdu" sözü "Azərbaycan" əvəzinə işlədilən sözdür. Müəllif ad dəyişmə yolu ilə bir anlayışı istifadə etməklə başqa anlayış ifadə etməsini qabardır.

Metonimiyanın az işlənilən növü olan sinekdoxaya müraciət edən Mikayıl Azaflı *"Oğluyam"* adlı qoşmasında işlətdiyi "qoca Azərin" ifadəsi bütöv anlayışı əvəz edir:

Mən bu günəş donlu qoca Azərin,
Həqiqət oğluyam, zəhmət oğluyam.
Beşikli axşamın, nurlu səhərin,
Təbiət oğluyam, qüdrət oğluyam [Azaflı, 2024: 111].

Mikayıl Azaflı bədii təsvir vasitələrinə müraciət etdiyi kimi, bədii ifadə vasitələrinə də müraciət edir. Onun poetik sintaksisin təkrir, bədii təzad, mübaliğə, bədii sual, inversiya, xitab və s. bədii ifadə vasitələrindən də sənətkarlıqla yararlanmasının şahidi oluruq.

Mikayıl Azaflı gəraylı, qoşma və s. aşıq şeir janrlarında qələmə aldığı nümunələrdə eyni sözü və ya ifadəni işlədərək bədii ifadə vasitəsi olan təkririn kamil nümunələrini yaradır. Məsələn, aşıq *"Zövq ala bilməz"* qoşmasında "şirindi" sözünü misranın əvvəlində işlədərək təkririn anafora növünü yaradır:

Şirindi aşiqə öz məhəbbəti,
Şirindi şairə sözün qüdrəti,
Şirindi ovçuya ovun ləzzti,
Şikar ox-kamından zövq ala bilməz [Azaflı, 2024: 103].

Mikayıl Azaflının qələmə aldığı poetik nümunələrində eyni sözü və ya ifadəni, söz qrupunu təkrar istifadə etməsi ilə tez-tez üzləşmək mümkündür. Məsələn, ədibin *"Enir"* adlı qoşmasında təkririn anafora növünə müraciət etməsinin şahidi oluruq:

Vaxt olur, qan tökür dilək saydığın,
Vaxt olur, qan alır mələk saydığın.
Vaxt olur, dünyada fələk saydığın,
Çarxını çənbəri çönəndə çönür.

Bu nümunədə misralar *"Vaxt olur"* ifadəsi ilə başlamış, bununla da anafora yaranmışdır.

Mikayıl Azaflı şeirinin nitqini daha da qüvvətləndirmək üçün istifadə etdiyi təkririn anafora növündən başqa epiforadan da istifadə edir.

Aşıq Azaflının ədəbi pasportuna çevrilmiş, dörd bənddən, hər bəndi dörd misradan, hər misrası səkkiz hecadan ibarət *"Qoca qartal"* gəraylısında işlətdiyi "qoynunda" sözü epifora kimi çıxış edir. Qeyd etməliyik ki, epifora təkririn əsas növlərindən biridir:

Qoca qartal, nə gəzirsən,
Dağlar qoynunda, qoynunda.
Bala gördüm anasının,
Ağlar qoynunda, qoynunda.

Aşıq təqdim etdiyi bədii nümunələrdə eyni sözü bilərəkdən təkrar edərək təkrir yaradır. Ümumiyyətlə, bədii nümunədə hər hansı eyni sözün, eyni söz qrupunun, ifadənin bilərəkdən təkrarlamaqla, həmçinin bədii təsir gücünü artırmaq məqsədilə təkrirə müraciət edilir.

Mikayıl Azaflı şeirlərində məzmunca bir-birinə zidd olan anlayışı və ya vəziyyəti qarşılıqlı şəkildə təqdim edir. Şair şeirlərində istifadə etdiyi bədii təzadı, yəni antitezanı eyni misra və ya beyt daxilində, həmçinin zidd hadisə və ya əhval-ruhiyyəni tərənnüm edərkən əks etdirir. Aşığın *"Eləsi var, beləsi var"* gəraylısının bütün bəndləri təzad şəklində təqdim

edilir. Mikayıl Azaflının bu gəraylısının bütün bəndi bədii ifadə vasitəsi olan bədii təzad şəklindədir. Aşıq şeir janrı olan gəraylı janrında qələmə alınmış bu poetik nümunə başdan-başa antiteza üzərində qurulur:

Etibarlı, etibarsız,
Dostlarım var karlı, karsız.
Biri varlı, biri varsız,
Eləsi var, beləsi var [Azaflı, 2024: 59].

Mikayıl Azaflının digər poetik nümunələrində də məzmunca bir-birinə zidd anlayış və ya vəziyyətlərin qarşılıqlı şəkildə tərənnüm edilməsi ilə tez-tez üzləşmək olar. Məsələn, *"Sən dedin olmaz"* adlı qoşmasında da bunun şahidi oluruq:

Sevgilim, atəşin odlara məni,
Mən dedim salacaq, sən dedin salmaz.
Məhəbbət dünyada müqəddəs kimi,
Mən dedim qalacaq, sən dedin qalmaz [Azərbaycan aşıq poeziyası, 2020: 539].

Bəllidir ki, bədii təzad iki yolla yaranır. Birincisi, eyni misra və ya beyt daxilində bir-biri ilə əks məna ifadə edən iki sözün işlədilməsi ilə və ikincisi isə, bir-birinə zidd olan hadisə və ya əhval-ruhiyyəni əks etdirən sözlərin işlədilməsi ilə yaranır. Bu nümunədə biz antitezanın hər iki yolla yaranması prosesinin şahidi oluruq. İlk növbədə, bir-biri ilə əks məna ifadə edən sözlərin işlənilməsi ilə üzləşirik: salacaq-salmaz, qalacaq-qalmaz... Bu antonim sözlərdən istifadə edən Mikayıl Azaflı həm də əhvali-ruhiyyənin qarşılaşdırılmasına da nail olur.

Bədii təzad Mikayıl Azaflının *"Yar oyanmadı"* adlı qoşmasında da özünü dolğun şəkildə büruzə verir:

Axşamdan gözlərəm, yatıb oyanmır,
Ah, bülbül oyandı, yar oyanmadı.
Dan quşu oxuyur, deyir sabahdı,
Qönçə gül oyandı, yar oyanmadı [Azərbaycan aşıq poeziyası, 2020: 540].

Bu poetik nümunənin bu bəndində müəllif oyandı və oyanmadı feillərini qarşılaşdırmaqla bədii təzad yaradır.

Aşıq Mikayıl Azaflı poetik nümunələrində nəzərə çatdırmaq istədiyi hər hansı bir hadisəni və ya hiss-həyəcanını daha güclü, daha qabarıq şəkildə təqdim etmək üçün mübaliğədən istifadə edir. Onun *"Mənim"* adlı poetik nümunəsində istifadə etdiyi mübaliğə lirik qəhrəmanın keçirdiyi hisslərin dərinliyini çatdırmaq məqsədi güdür. Mikayıl Azaflı hıçqırıqlarının ürəyini oymasını, bunun nəticəsi kimi də göz yaşlarının tökülməsini mübaliğəli şəkildə çatdırır:

Qocayam, cavanam, el aşığıyam,
Neynirsən soruşub yaşımı mənim?

Oyub ürəyimi hıçqırıqlarım,
Töküblər gözümdən yaşımı mənim [Azərbaycan aşıq poeziyası, 2020: 542].

Mikayıl Azaflı çatdırmaq istədiyi fikrinin emosional təsirini artırmaq məqsədilə poetik nümunələrinin bədii dilində bədii sualdan tez-tez istifadə edir. Aşığın məhz güclü hiss-həyəcan yaratmaq məqsədilə işlətdiyi bədii suallara *"Bülbül*" adlı gəraylısında rastlaşırıq:

El köçürmü dağ sərinə,
Dönürmü aran yerinə?
Bənövşələr bir-birinə,
Eyləyirmi naz, ay bülbül?

Mikayıl Azaflının bədii yaradıcılığında cavabı tələb olunmayan, ya da ki, cavabsız qalan suallara tez-tez müraciət etməsinin şahidi oluruq. Məsələn, onun *"Neylim"* adlı qoşması ritorik suallarla zəngin olması ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif "neylim" ritorik sualı ilə poetik nümunədə fikrini daha qüvvətli, emosional şəkildə çatdırmaq üçün bədii priyom kimi istifadə edir:

Qəlbimdən qan sızır, gözlərimdən yaş,
Əzəldən taleyim gətirmir, neylim?
Yollarım qorxulu, həyatım savaş,
Karvanım mənzilə yetmir neylim? [Azaflı, 2024: 129]

Məhz Mikayıl Azaflı "neylim" ritorik sualını qüvvətli sual intonasiyası vasitəsi kimi istifadə edərək, çatdırmaq istədiyi fikrini daha təsirli ifadə etməklə yanaşı, bu sualların cavabını poetik nümunədə cavabsız qoyur. Müəllifin istifadə etdiyi bu ritorik suallar cavab almaq məqsədi daşımadığını, sadəcə, müəllifin ağrı-acılarını, çarəsizliyini açmaq, çatdırmaq üçün istifadə edilməsi özünü açıq-aydın şəkildə büruzə verir.

Aşıq Mikayıl Azaflı yaradıcılığında tez-tez işlətdiyi sözlərin qrammatik sırasını məqsədli şəkildə pozur. Məsələn, ədibin *"Ürək səni"* adlı gəraylısında qrammatik sıranın yerdəyişməsini müşahidə edirik:

Baş ağardı başdan-başa,
Qocalma gəl, ürək, səni
Yalvarıram cavan yaşa,
Qocalma gəl, ürək, səni.
Ağrımayan görək səni [Azaflı, 2024: 129].

Bu bəndə diqqət yetirdikdə misralarda təqdim edilən sözlər qrammatik qaydaya uyğun deyil. "Baş ağardı", "Qocalma gəl", "Yalvarıram", "Ağrımayan" kimi fellərin misralarda qrammatik qaydaya uyğun düzülməməsinin şahidi oluruq. Qrammatik qaydaya uyğun bənddəki sözləri yerləşdirsək, aşağıdakı şəkildə bəndin təqdim edilməsini görərik:

Başdan-başa baş ağardı,
Ürək, səni qocalma gəl
Cavan yaşa yalvarıram,
Ürək, səni qocalma gəl,
Görək səni ağrımayan.

Ədibin nümunə üçün təqdim etdiyimiz bəndi inversiyadan uzaqlaşdıraraq təqdim etdikdə, poetik nümunəyə xas olan axıcılığı duya bilmirik. Bu baxımdan da, Aşıq Mikayıl Azaflının öz poetik fikrini ifadəli ifadə etmək və ya çatdırmaq üçün inversiyaya müraciət etməsində haqlıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ədib inversiyadan bütün poetik nümunələrində istifadə etmir. Bu bir daha onu deməyə əsas verir ki, ədib fikrinin poetik ifadəsi üçün inversiyaya müraciət edir. Aşıq Mikayıl Azaflı fikrini qrammatik qaydaya uyğun qurulmuş cümlələrdə daha ifadəli çatdırmaq üçün müraciət etdiyi inversiyadan *"Ağrın alım"* adlı gəraylısında, *"Səni gözlərəm"* adlı təsnifində, *"Mənim"* adlı qoşmasında və s. poetik nümunələrində sənətkarlıqla istifadə edir.

Mikayıl Azaflının yaradıcılığında maraqlı məqamlardan biri də işlətdiyi bədii ifadə vasitələrindən xitaba müraciət etməsidir. Aşıq *"Bülbül"* adlı gəraylısında bülbülə məhz bədii ifadə vasitəsi olan xitab vasitəsilə müraciət edir:

Mən dustağa bir xəbər ver,
Açılıbmı yaz, ay bülbül?
Dərdim çoxdu, sənə deyim,
Qələm götür, yaz, ay bülbül.

Mikayıl Azaflının poetik nümunələrinin bədii dilinin tərkibi həm ədəbi dilin qayda-qanunlarına riayət etməsi baxımından, həm də dialektlərdə, ləhcələrdə, şivələrdə işlənənilən sözlərdən istifadə etməsi baxımından zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Ədibin xalqın ədəbi dilində işlənməyən, köhnəlmiş sözlərə, dialektlərdə, şivələrdə işlənən sözlərə mütəmadi şəkildə müraciət etməsi təqdirəlayiqdir. Məsələn, *"Gəlmədin ki, gəlmədin"* adlı təsnifində işlənilmiş "çıra" sözü arxaizm kimi diqqəti cəlb edir:

Gün getdi, axşam oldu,
<u>Çıra</u> yandı şam oldu,
Vaxt gəldi tamam oldu,
Gəlmədin ki, gəlmədin.

"Çıra yandı şam oldu" misrasında çıra sözü arxaizm nümunəsidir. Çıra əvvəllər indi istifadə etdiyimiz müxtəlif növ neft lampası, çıraq adlanırmış və müxtəlif dialektlərdə, şivələrdə bu gün də işlənilməkdədir.

Bu gün ədəbi dilimizdə işlənməyən "çeşt" sözünün Mikayıl Azaflı tərəfindən işlənilməsi də maraq doğurur. Səhərlə günorta arasında olan vaxt, saat 10-11 radələri özündə ehtiva edən çeşt sözünün işlədilməsi köhnəlmiş söz hesab edildiyindən arxaizm adlanır. Mikayıl Azaflının arxaizmi incəliklə istifadə etməsi məqamına *"Yar oyanmadı"* adlı qoşmasında da diqqət yetirək:

Ay yaxdı, gün çıxdı, <u>çeştə</u> yetirdi,
Sevdamın sultanı vaxtı itirdi [Azərbaycan aşıq poeziyası, 2020: 540].

Mikayıl Azaflı köhnəlmiş sözlərə müraciət etməklə, onların hələ də xalq yaddaşlarında yaşadığına işarə edir. Bu həm də, Aşıq Mikayıl Azaflının xalq yaddaşına, adət-ənənələrinə və s. dərindən bələd olmasının göstəricisidir.

Nəticə

Gəncəbasar (Gəncə – Şəmkir – Tovuz – Qazax) aşıq mühitinin yetişdirməsi olan Mikayıl Azaflı Azərbaycan aşıq ədəbiyyatını gəraylı, qoşma, təcnis, vücudnamə, qıfılbənd və s. aşıq şeir janrlarında qələmə aldığı poetik nümunələrə zənginləşdirmişdir. Ədibin yaradıcılığında cığalı gəraylı təcnisi, qoşma təcnis, cığalı təcnis, dodaqdəyməz cığalı təcnis, ayaq təcnisi, hərf əvvəl-axır təcnisi və s. müxtəlif növlərdə təcnislərə rast gəlinməsi aşığın yaradıcılığının zənginliyini əks etdirir. Aşıq Mikayıl Azaflının qoşma janrında poetik nümunələr yaradarkən qoşmaya xas ənənədən kənar çıxması və 4, 6, 9, 11 və s. bəndlərdən ibarət qoşmalar qələmə alması isə ədibin sənətkarlığına dəlalət edir.

Məhəbbət mövzusunda qələmə aldığı qəzəl janrında yaratdığı poetik nümunələrin dili isə sadə, əsasən də, ümumişləklik statusu qazanmış sözlərdən ibarət olması ilə diqqəti cəlb edir.

Mikayıl Azaflının bədii yaradıcılığının problematikası aşığın öz həyatını, keçirdiyi hiss-həyəcanları əks etdirir. Mikayıl Azaflı yaradıcı insan kimi yaşadığı cəmiyyətdə baş verən prosesləri də fərdi yanaşması kimi poetik nümunələrinin problematikasında açıqlayır.

Azərbaycan sovet dövrü ədəbiyyatının parlaq nümayəndəsi olan Mikayıl Azaflının poetik nümunələrinin bədii dilinin tərkibi həm ədəbi dilin qayda-qanunlaraına riayət etməsi, həm də dialektlərdə, ləhcələrdə, şivələrdə işlənənilən sözlərdən istifadə etməsi ilə hələ dövründə də aktuallıq kəsb edirdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

AZAFLI, M. *Amandı*. http://enene.musigi-dunya.az/qoshma_azafli1.html (Baxış tarixi: 26 oktyabr 2024).

AZAFLI, M. *Bülbül*. http://enene.musigi-dunya.az/gerayli_azafli5.html (Baxış tarixi: 1 iyun 2025).

AZAFLI, M. *Deyəmmərəm*. http://enene.musigi-dunya.az/gerayli_azafli3.html (Baxış tarixi: 30 oktyabr 2024).

AZAFLI, M. *Dünya*. http://enene.musigi-dunya.az/gerayli_azafli6.html (Baxış tarixi: 20 dekabr 2024).

AZAFLI, M. (2024). *Haqq aşığı yaranıbdı qəm çəkə*. Bakı: Elm və təhsil.

AZAFLI, M. *İmiş*. http://enene.musigi-dunya.az/qoshma_azafli3.html (Baxış tarixi: 30 iyun 2025).

AZAFLI, M. *Məhəbbət*. http://enene.musigi-dunya.az/qoshma_azafli5.html (Baxış tarixi: 1 iyun 2025).

AZAFLI, M. *Məni*. http://enene.musigi-dunya.az/gerayli_azafli2.html (Baxış tarixi: 2 oktyabr 2024).

Azərbaycan aşıq poeziyası. (2020). Bakı: Şərq-Qərb.

KAZIMOV, Q. (2009, 13 yanvar). Azaflı yaradıcılığına salınan işıq. *Azərbaycan*.

PAŞAYEV, Q. (2018, 17 mart). Mikayıl Azaflı: Azərbaycanın qoca qartalı. *525-ci qəzet*. https://www.anl.az/down/meqale/525/2018/mart/582585.html (Baxış tarixi: 23 yanvar 2025).

VURĞUN, S. *Şair, nə tez qocaldın sən!*. http://enene.musigi-dunya.az/muxtelif_vurgun2.html (Baxış tarixi: 12 yanvar 2025).

ROMAN VƏ FOLKLOR YADDAŞI

Samirə MƏMMƏDLİ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti,
"Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə" ETL-in elmi işçisi

https://orcid.org/0009-0008-7240-609X

Samire_mamedlice.91@mail.ru

ÖZƏT

Bu araşdırmada bədii nəsrdə zamanlararası duyum və bədii dərketmə məsələsi açıqlanır. Ş.Ağayarın "Ağ göl" romanında zaman həm mif dövrünə təsadüf edir, həm də real zaman modusunda gerçəkləşir. Əsas mifik obraz Ağ Babadır. Ağ Baba xilasedici funksiya daşıyır. Ağ Baba kimdir? Bayaq dediyimiz kimi mifik obrazdır. O, mif mətnində deyildiyi kimi, qədimlərdə Pir dağında yaşayırmış. Dövrün zalım hökmdarı bir gün hadisələrin gedişini pozur, zamanın gedişinə müdaxilə edir, fələyin çarxına çomaq soxur. Ağ Babaya deyir ki, sən insanlara təlqin eləməlisən ki, mən Allahın elçisiyəm. Məqsədsə aydındır, insanlar zalım hökmdara sözsüz beyet etməlidirlər. Ağ Baba bu şərti rədd etdiyindən o məkandan ailəsi və bütün qohumları ilə birgə qovulur. Onun cəzası çox ağır olur, vaxtilə Pir dağında yaşayan bu nurani kişi yollar yorub düzən bir yerə gəlib çıxır, istidən daşlar olduqları yerdə çat verir, ərazidəki yeganə göldə qurbağa və çömçəquyruqlardan başqa heç nə üzmür. Hər yer qamışlıq içindədir. Bu ərazidə ceyranlar var – ürkək və çox gözəl. Onlar gölə su içməyə gəldiklərində canavarlar onları pusur, gizləndikləri yerdən sürüylə çıxıb ceyranları parçalayırlar. Hər yerdən üfunət iyi gəlir. Vaxtilə Pir dağında guşənişin olan bu müqəddəs varlıq indi gəlib bu üfunətin düz ortasına düşüb. Ancaq məntiq nədir? Mif, yaxud folklor yaddaşı bədii nəsr mətninə müdaxilə etdikdə zamanlararası duyum məsələsi ortaya çıxır, zaman təkcə reallıq işarələri ilə deyil, həm də zamanın saxlancında qalan fərqli qavrama üsulları ilə oxunur.

Açar sözlər: Sakral məkan; Simvolizm; Ağ göl; Magik realizm; Kollektiv yaddaş.

ABSTRACT

This article explores the sacred and symbolic representation of space in Sharif Aghayar's novel "Agh Gol." The novel occupies a significant position in contemporary Azerbaijani prose due to its portrayal of space not merely as a physical setting, but as a carrier of collective memory, mythological consciousness, and spiritual values. The settlement of Pirjahan and the legendary Agh Gol lake form the semantic core of the narrative structure. The study emphasizes that the lake gains the status of a sacred space, functioning as a symbolic bridge between past and present. Spatial representation is closely connected to the inner world of the characters, particularly through the figure of Jamal Ata. His silent yet profound relationship with the lake reveals the emotional and psychological dimensions of space and reinforces its mystical symbolism. The article also addresses the social dimension of space. The privatization of the lake, the dominance of material interests, and the erosion of moral values reflect a broader crisis within the collective consciousness. Narrative structure, the interaction between time and space, and poetic language contribute to the transformation of space into a dynamic and multilayered symbolic system. As a result,

“Agh Gol” is interpreted as an important literary work in which space functions as a central philosophical and cultural category. The novel offers a deep reflection on the relationship between human beings, society, and the loss of spiritual values within the context of modern Azerbaijani literature.

Keywords: Sacred space; Symbolism; Agh Gol; Magical realism; Collective memory.

Giriş

Şərif Ağayarın *“Ağ göl”* adlı romanı müasir Azərbaycan nəsrində fərqli, həm realist, həm də mistik elementləri iç-içə keçirən məkan təsviri ilə seçilən ədəbi mətn kimi qiymətləndirilir. Əsər əfsanəvi Ağ gölün kənarındakı Pircahan qəsəbəsinin tarixi və sakinlərinin həyatından bəhs edir və magik realizm üslubuna yaxınlaşan bir bədii təcrübə təqdim edir. Bu roman vasitəsilə müəllif yalnız kənd təsvirini deyil, həm də insanın daxili aləmi ilə məkan arasında qura biləcəyi mürəkkəb münasibətləri ortaya qoyur. *“Ağ göl”* romanının başlıca özəlliklərindən biri məkanın həm fiziki, həm də metafizik qatlarda işlənməsidir. Ağ göl sadəcə Pircahan qəsəbəsinin coğrafi obyekti deyil, o həm də kollektiv yaddaşın, keçmişlə bu gün arasında körpünün simvoluna çevrilir. Məkan bu baxımdan yekcins səciyyə daşımır, o, həm hekayənin başlanğıc nöqtəsi, həm də mədəni-sosioloji sistemin əsas simvolik məkanı kimi çıxış edir.

Belə bir məqamı nəzərə alaq ki, daha uzaqları görmək, təxəyyüldə diriltmək məqsədi ilə biz bütün diqqətimizi kosmosa yönəldirik. Məkanla bağlı bütün təsəvvürlərimiz bədii əsərlərdə güzgüdə əks olunduğu kimi dərinlik ölçülərində təqdim edilir. Bir mənbədə yazılır ki, *“Kosmos haqqında biliklərimiz həmişə daha uzaqları görmək qabiliyyətimizlə əlaqəli olsa da, tez-tez anladıqlarımızla əslində müşahidə edə bildiklərimiz arasında bir boşluq olur. Buna görə də uzaq yerləri və ya hadisələri təsvir etmək təxəyyül və elmi biliklərin məharətlə birləşməsini tələb edir. Jül Vernin bütün kitabları kimi, onun iki cildlik ay povesti (1865-ci ildə Yerdən Aya və 1869-cu ildə Ayın Ətrafında) çoxsaylı və möhtəşəm illüstrasiyalardan, rəsm ustalarının və ağac oymaçılarının işindən faydalanır. Beləliklə, Emil-Antuan Bayard və Alfons de Neyvilin rəsmlərində raketi, sıfır cazibə qüvvəsindəki heyəti və əlbəttə ki, relyefləri və kraterləri olan ay səthini kəşf edirik”* [URL-2].

“Ağ göl” romanında məkan yalnız fiziki mənada təsvir olunmur, bu məkanın sakral keyfiyyətləri vardır və bu xüsusiyyətlər oxucunun səciyyəvi gözlə baxdığı kənd təsvirindən fərqli məna qatları doğurur. Pircahan qəsəbəsi və onun içindəki göl, əfsanə və rəvayət qatlarında oxucuya təqdim olunur, bu da məkanı yalnız sadə kənd mənzərəsi kimi deyil, zamanla zərər görmüş, unudulmuş bir sakral məkan kimi dərk etməyə imkan verir. Literaturoloji baxımdan bu tip məkan təsviri klassik realist kənd təsvirindən kənara çıxaraq yuxarıda adlandırdığımız magik realizm elementlərinə yaxınlaşır. Məkan qəhrəmanın daxili aləmi ilə sıx bağlıdır: göl yalnız fiziki obyekt deyil, həm də Camal atanın və Pircahan sakinlərinin ruhi durumunun, inam və ümidsizlik hallarının metaforasına çevrilir.

Başqa bir məqamda bu hal dəqiqləşdirilir: İncəsənət məkanın yazısıdır, baxmayaraq ki, əlbəttə ki, yaradılışı yalnız bu xüsusiyyətlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Tədqiqatlarım çərçivəsində mən incəsənət əsərinin məkan ölçüsünü öyrənməyi seçirəm və bunu mən “coğrafi və ya topik fiqurlar” adlandırdığım anlayış vasitəsilə edirəm (yunanca topos – yer). Mən Qərb incəsənətində bu fiqurların həssas nəzəriyyəsini irəli sürürəm. Onu “coğrafi” sifəti ilə birləşdirərək “fiqur” sözünə yeni mənaya malik olmasını təmin edirəm; söz özü təbiətcə çoxmənalıdır. Forma modeli olan coğrafi fiqurun struktur funksiyası vardır. O, həmişə mənanın problematikasına, bir sualın yaranmasına səbəb olur. Gerçəyin qatları kimi, coğrafi fiqur məkanla dərin əlaqələr yaradır. Müxtəlif incəsənət formalarında istifadə edilən fiqurlar çox vaxt “canlı metaforalar”dır (bu ifadə, məlum olduğu kimi, Pol Rikyör tərəfindən irəli sürülmüşdür) və sadəcə təsvir etməklə kifayətlənmirlər: onlar təmsillərin mənasını müəyyən

edir. Fiqurlar mənim "interməkanlılıq" adlandırdığım prosesdə kombinasiyalı mexanizmlərlə iştirak edirlər; bu interməkanlılıq digər bir anlayışla "interzamanlılıq"la ayrılmaz bağlıdır. Məqaləm son tədqiqatlarımın bir neçə əsas aspektini təqdim edir.

Gaston Diehl tərəfindən verilmiş "Sizə görə məkan məhduddur, yoxsa limitsiz?" sualına Henri Matiss 1949-cu ilin iyununda belə cavab verir: *"Məkan mənim təsəvvürümdəki qədər genişdir. Bu cavab bizi məşğul edən mövzuya incəsənət ilə məkan arasındakı incə və mürəkkəb əlaqələrə, həm qavranılan, həm də təmsil olunan, yaradılışın həm mənbəyi, həm də dayanağı olan məkana möhtəşəm bir girişdir"* [URL-2].

Roman məkanın mifləşməsi prosesini göstərir. Ədəbi mətnin daxilində göl ətrafında yaranan ənənələr, rəvayətlər və əfsanələr "Ağ baba piri" kimi motivlər məkanı sadəcə yaşanılan torpaq deyil, kollektiv yaddaşın və mənəvi dəyərlərin saxlandığı locus kimi səciyyələndirir. Bu aspektdə məkan oxucu üçün bir vizual obyekt kimi qalmır, eyni zamanda ona simvolik mədəni və psixoloji yük yükləyir. Göl və onun sahəsi vasitəsilə şəxsiyyət və cəmiyyətin, keçmiş və bu günün əlaqəsi bədii mətndə mütəmadi şəkildə təsdiqlənir. Bəzən eyni bədii anlayışın tarixin müxtəlif ictimai-mədəni mərhələlərində fərqli semantik yüklər qazandığının şahidi oluruq. Bu baxımdan "göl" motivi xüsusilə diqqətçəkicidir. Müasir Azərbaycan nəsrində İsi Məlikzadədən Şərif Ağayara qədər uzanan yaradıcılıq xəttində "göl" metaforu müxtəlif hadisə və vəziyyətlərin semantik mərkəzinə çevrilir. Sözügedən motiv ayrı-ayrı mətnlərdə gah sosial məzmun, gah dərin tarixi–mifoloji anlam daşıyıcısı kimi çıxış edir. Azərbaycan nəsrində "göl", "su" motivi mədəni yaddaşın və fərdi psixoloji təcrübənin simvolik ifadəsi kimi təqdim olunur [Assmann, 2012; Eliade, 1957]. Janna Asmannın nəzəriyyəsinə görə mədəni yaddaş gündəlik təcrübədən başqa, həm də yazılı mətnlər, simvolik məkanlar, rituallar vasitəsilə nəsildən nəslə ötürülür. Bu mənada, İsi Məlikzadə (2005), Şərif Ağayarda "göl" motivi məhz tarixi təcrübənin ötürülməsi, kollektiv hifz edici güc kimi sakral xarakter daşıyır. Ancaq İsi Məlikzadədən fərqli olaraq Şərif Ağayarda "göl" kollektiv yaddaş rolunu itirir, fərdi psixoloji yaddaş daşıyıcısına çevrilir. Anar (2004) və Elçində vəziyyət bir qədər fərqlidir. Anarda göl, su elementi qəhrəmanın mənəvi təmizlənməsi, həsbi-halında fon kimi çıxış edir, Elçinin yaradıcılığında bu yanaşma sosial hadisələrə münasibətdə daha ironik tərzdə baş verir. Ama bütün bu müəllifləri birləşdirən ortaq nöqtə sosial fonun mərkəzdə olmasıdır. Zaman və məkan müstəvisində isə "göl" obrazı bədii mətnin daxili gərginliyini və ideya yükünü üzə çıxaran mühüm poetik detal funksiyasını yerinə yetirir.

"Ağ göl" romanında məkanın təsviri əsasən Camal ata obrazı vasitəsilə lentə alınır: *"Camal ata ehsan bulağının üstündəki böyük iydəyə baxanda hansı fəslin hansı vədəsi olduğunu bilirdi. İydənin tumurcuqları düyünlənibsə, qışın canı burnunun ucundadır, düymələnibsə, yaz cilvələnməyə başlayıb artıq; az keçməmiş iydə çiçəyinin qoxusu hər yanı bürüyəcək, küləklərin ruhuna işləyəcək. Yayda yarpaqları qalınlayır, qumsallığa od saçan günəşə meydan oxuyur. İydənin kökləri hardasa dərinlərdə ehsan bulağına bağlıydı"* [Ağayar, 2018: 10]. Camal ata danışmayan, lakin daxili dünyası ilə ətrafını çatdıran xarakter kimi təqdim olunur, özündən keçmiş məkanla, göl ilə əlaqəsi vasitəsilə oxucu üçün məkanın "hiss olunan" tərəfini göstərir. Camal atanın gölə və Pircahanın digər məkan elementlərinə münasibəti klassik qəhrəman təsvirindən fərqlidir: o, məkanın təsviri ilə birbaşa qarşılıqlı dialoqa girir və bunu sözlə deyil, hisslərlə göstərir. Bu, roman məkanının sakral və emosional qatlarını ön plana çıxarır və oxucunu bu məkanı fərqli duyulan məkan kimi qəbul etməyə sövq edir. Məkan yalnız Camal atanın baxış bucağı ilə deyil, həm də Pircahan camaatının münasibətləri vasitəsilə də təhlil olunur. Burada ətraf mühit və məkanın kollektiv şüurla qarşılıqlı təsiri ön plana çıxır. Məkan, ümumiyyətlə, Qəsəbənin kollektiv-sosioloji vəziyyəti ilə sıx bağlıdır, bu da roman məkanının yalnız fiziki məkan kimi deyil, həm də sosial məkan

kimi analizini tələb edir. Kütləvi psixoz, gölün özəlləşdirilməsi məsələsi və qəsəbə sakinlərinin gölə münasibəti romanın məkan anlayışının sosial aspektini vurğulayır. Məkan burada yalnız fiziki yerdən ibarət deyil, o, insan münasibətləri və cəmiyyətin dəyişən dəyərlərinin də göstəricisidir. Roman məkan anlayışını həm zaman, həm də struktur təhlili ilə dəstəkləyir. Əsərdə hadisələr keçmişlə bu günün dialoqu şəklində çatdırılır və bu proses məkan konsepsiyasını daha da dərinləşdirir. Əsərdə alternativ iki mifin timsalında köhnə və yeni dünya üz-üzə dayanır. İlkin rəvayət dialektik həllə nəticələnirsə (bu həm də klassik mifik həlldir!), ikinci rəvayət eyni effekti vermir. Bu da yeni dünyanın əvvəlki dünyadan qopub fərqli tərəfə getdiyini göstərir. Beləliklə, sakral yaddaş yerini sekulyar nəticəyə buraxır. İkinci mifin qəhrəmanının əsla Ağ baba kimi təəssübü yoxdur, o, kimlərəsə nəyisə isbat etmək də istəmir. O, gücsüzlüyüylə dünyaya, insani münasibətlərə meydan oxuyur. O, susur, fövqəltəbii qüvvə olmaq niyyətindən də kənardır, baxmayaraq ki, ondan süni şəkildə fövqəlmən düzəltməyə çalışırlar. Onun vahid ideyası yoxdur, əvəzində bütün Pircahana yetəcək qədər qoruyucu ruhu var. Ağ gölü, bütün Pircahanı qaratikan kolları ilə çevrələmək onun ideolojidən daha çox, instinktiv missiyasıdır. Sonda Camal atanın ağlını itirməsi modern insanın mənəvi tənəzzülü, daxili susqunluğudur.

Mixail Baxtinin xronotop anlayışı məkan və zamanın vəhdətini vurğulayır [Baxtin, 1981]. Bu kontekstdə göl motivi hadisə məkanından daha çox zamanın donduğu məkanı da ifadə edir. Zamanın məkanla paralel təsviri oxucuya məkanın yalnız statik bir obyekt olmadığını göstərir; o, zaman içində dəyişən, yüklənən bir simvol məzhəbi kimi formalaşır. Bu aspekt romanın təhkiyə strukturunda əksini tapır və oxucunun məkanı yalnız bir nöqtə kimi deyil, onun inkişaf edən hissələrinə diqqət yetirməsini tələb edir. Məkanın təsviri roman dilində fərqli fonlar vasitəsilə ifadə olunur. Müəllif kəndin, gölün və ətraf mühitin təsvirlərini istifadə edərkən, bəzən xalq dialektizmlərindən və ənənəvi ifadələrdən də yararlanır. Bu, roman məkanının birbaşa bədii dildə ifadəsi ilə oxucuda məkanın hissedilən dünyasını canlandırır. Bu yanaşma məkanın təbii elementlərini göl səthi, külək, iydə ağacları və digər təbiət elementləri yalnız fiziki təsvir səviyyəsində qoymur, həm də bu elementlərin duyğusal və simvolik funksiyalarını da vurğulayır. Beləliklə, məkan oxucu üçün yalnız fiziki məkan deyil, həm də emosiya məkanı olur. *"Ağ göl"* romanında məkanla bağlı əsas ideya qatlarından biri də Pircahan sakinlərinin mənəvi dəyərlərinin itməsi və bu prosesin məkanla əlaqəsidir. Kapitalist maraqlar, qəsəbənin sosial dəyişməsi və gölün özəlləşdirilməsi kimi motivlər məkanın sakral dəyərlərini zəiflədən amillər kimi təqdim olunur. Bu baxımdan məkan yalnız fiziki obyekt kimi qalmır, o, insan münasibətlərinin, dəyərlərin və inam sistemlərinin də məkanı olur. Bu ideya müəllifin oxucuya təqdim etdiyi mesajların mərkəzində dayanır, insan yalnız öz elmi və iradəsi ilə məkanla əlaqə qura bilər, lakin dəyərlərin və mənəvi sistemlərin itirilməsi nəticəsində bu əlaqə zəifləyir. Roman məkanının oxucu üçün ən mühüm funksiyalarından biri onun ilə emosional və intelektual səviyyədə əlaqə qurmaq imkanı yaratmasıdır. Xatırladaq ki, Mircea Eliadenin sakral və profan məkan konsepsiyasına görə, bədii mətnlərdə müəyyən məkanlar coğrafiya nöqtə olmaqdan çıxır, mifoloji və mənəvi mərkəzə çevrilir [Eliade, 1957]. Məkan yalnız oxucunu oxşayan təsvirləri ilə deyil, həm də onun simvolik yükü ilə oxucuda fəlsəfi suallar doğurur, insan və məkan münasibəti, keçmişlə bu günün harmoniyası, və mənəvi dəyərlərin qorunması kimi. Müəllif Hacı Mikayıl və Maarif obrazları vasitəsilə metafizik və materialist baxışı qarşı-qarşıya qoyur. Əsərdə bu ikili tendensiya sona qədər davam etdirilir. Tənqidçi Cavanşir Yusifli əsərlə bağlı nəzəri qeydlərini belə ümumiləşdirir: *"Şərifin romanı ("Ağ göl") kiçik həcmlidir, burada işarələr, onların bir-birini uzaq-yaxın məsafədən tapmaq, "itirmək", dərinliyini ifadə etmək gücü başqa bir formada və tam fərqli bir modusda gerçəkləşir. Detallar (məsələn, deyək ki, gürzənin Camal atanın (hörümçək adam) barmağını dişləməsi, ilanın çaldığı yerin balta ağzında getməsi...) final hissəsində bir daha (aqibət kimi) görünməklə qalmır, işarələrin bir-biri ilə əlaqələnmə, bir-birini deşifrə etmə funksionallığını da şərtləndirir. Yaxud yuxu, gözə*

görünmə və reallığın bir-birinin içinə batması və ordan həyatın ən dəhşətli və göz ağrıdan sirlərilə birgə üzə çıxması (dənizin dibində axtardığını tapan dalğıc kimi...). Sonra, işarələrə paralelliyin qəsdən pozulması. Yaxud çarpaz, bir-birini amansızcasına kəsən xətlərin qəfildən paralelləşməsi... bütün bunlar bu kiçik həcmli romanda əslində girdabın, onun içində bütün dünyanı qabağına qatıb sel kimi apara biləcəyi burulğanın təsvirinin, ifadə və təfsirinin önəmli olmasını göstərir. Nasirin qələmindən süzülən xəsis təsvirlər, qaratikan kolları, iydə ağacı, onun meyvələri, Ağ göl, onun səthi, dərinliyi, suyunun paklığı, külək və bütün bu təbiət olaylarının bir-birini qəribə şəkildə tamamlaması, bir-birinə tərs gəlməsi, üstü açıq qəbir, onunla bağlı inanclar, insanların elliklə and içmə mərasiminə susaması, onların içində yalnız bir nəfərin susması və ayaqlarını sürüyə-sürüyə çıxıb getməsi... Bir də, mamırlı yazılardakı sirr..." [URL-3] Həqiqətən, həcm etibarilə kiçik romanın yaratdığı böyük gərginlik zonası, bu girdabdan çıxa bilməmək, eyni zamanda yaddaşa söykənmək, sərhədlərinin təhlükə altında olduğunu hiss edəndə həm də yad qüvvələr tərəfindən çevrələnmək və hər şeyə rəğmən "mamırlı yazılar"a sadiq qala bilmənin vaciblik hissi və bütün bunların müqabilində mənəvi tənəzzül və psixoloji susqunluq fərdin daxili faciəsini xüsusi boyalarla ifadə edir.

Nəticə

Şərif Ağayarın *"Ağ göl"* romanı məkanı yalnız fiziki obyekt kimi təqdim edən sadə bir bədii təsvir deyil, o, məkanın simvolik, sakral, kollektiv və sosial qatlarını birləşdirən kompleks bir ədəbi məna məkanıdır. Məkan bu roman vasitəsilə yalnız oxunan bir səhnə deyil, həm də oxucuya dərin mənəvi, sosial və psixoloji anlayışlar doğuran interaktiv məzmun kimi təqdim olunur. Məkanın təsviri romanın strukturu, obrazlar sistemi və ideya-mövzu dairəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə dayanır, bu da "Ağ göl"ü Azərbaycan ədəbiyyatında unikal bir məkan romanı nümunəsinə çevirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

AĞAYAR, Ş. (2018). *Ağ göl*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
ANAR. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Lider Nəşriyyatı.
ASSMANN, J. (2012). *Cultural memory and early civilization*. Cambridge: Cambridge University Press.
BAKHTIN, M. (1981). Forms of time and of the chronotope in the novel. M. Holquist (Ed.), *The dialogic imagination: Four essays* içinde (s. 84–258). Austin: University of Texas Press.
ELIADE, M. (1957). *The sacred and the profane: The nature of religion*. New York: Harcourt, Brace & World.
MƏLİKZADƏ, İ. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.

ELEKTRON SİYAHI

URL-1. GÖYTÜRK, Ş. (2018, 24 oktyabr). "Ağ göl" əfsanəsi. *Ədəbiyyat qəzeti*. https://edebiyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/2600-ag-gol-efsanesi/
URL-2. GRISON, L. (2007). *Ligeia* jurnalıtədqiqat məqaləsi. https://shs.cairn.info/revue-ligeia-2007-1-page-46?lang=fr
URL-3. YUSİFLİ, C. (2017, 30 noyabr). Mamırlı yazıların sirri. *Ədəbiyyat qəzeti*. https://edebiyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/987-mamirli-yazilarin-sirri

GÜNEY AZERBAYCAN'DA KIMLIK MÜCADELESI: PEHLEVÎ DÖNEMINDEN 2000'Lİ YILLARA

Seçil ÖZDEMİR
Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü

sozdemir@bartin.edu.tr

ÖZƏT

1925-ci ildə Qacarlar sülaləsinin hakimiyyətinin sona çatması ilə İranda Pəhləvi rejimi formalaşmış və bu dövrdə fars millətçiliyinin gücləndirilməsi istiqamətində sistemli siyasətlər həyata keçirilmişdir. Nəticədə türk kimliyi və türk dili ardıcıl və planlı şəkildə təzyiqlərə məruz qalmışdır. İran ərazisinin dünya müharibələri dövründə müxtəlif güclər tərəfindən işğala məruz qalması və beynəlxalq aktorlar arasındakı nüfuz rəqabətinin artması, Güney Azərbaycan xalqına müəyyən dövrlərdə göstərilən dəstəyin sonradan daha sərt mərkəzləşdirilmiş idarəçilik siyasətləri ilə əvəz olunmasına zəmin yaratmışdır. Bu çərçivədə, 23 iyun 1920-ci ildə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərliyi ilə elan olunan "Azadistan Respublikası"ndan sonra, 1945–46-cı illərdə Seyid Cəfər Pişəvərinin rəhbərliyi ilə qurulan Cənubi Azərbaycan Milli Hökuməti də geosiyasi rəqabətin nəticəsi olaraq qısa ömürlü olmuşdur. Bu proseslərin ardınca bölgədə türk dili və demokratik haqlar uğrunda mübarizə aparan minlərlə ziyalı qətlə yetirilmişdir. Güney Azərbaycan Türkləri 1890-cı il Tütün Etirazlarından başlayaraq İran tarixində bütün mühüm ictimai-siyasi hərəkatlarda fəal rol oynamış, öz əsas hüquqları ilə bağlı tələblərini davam etdirmişlər. Ana dilində təhsil tələbi başda olmaqla, mədəni hüquqların tanınması, media və ifadə azadlığı kimi sahələrdə demokratik mübarizələr ardıcıl şəkildə davam etdirilmişdir. Uzun illər davam edən bu gözləntilər və tələblər bölgə əhalisinin sosial həyatına da sirayət etmişdir. İdman, incəsənət və gündəlik mədəni fəaliyyətlər zamanla kimlik mübarizəsinin vacib vasitələrinə çevrilmişdir ki, bu da məsələnin çoxşaxəli mahiyyətini ortaya qoyur. Bu tədqiqatın məqsədi, xüsusilə Soyuq Müharibə dövründə Güney Azərbaycan Türklərinin tarixi olaraq məhdudlaşdırılan kimlik və demokratik hüquq tələbləri əsasında inkişaf edən sosial və mədəni mübarizənin necə formalaşdığını təhlil etməkdir. Tədqiqat həmçinin Pəhləvi rejiminin türk dilinin məktəblərdə, iş yerlərində və mediada qadağan edilməsinə gətirib çıxaran prosesi elmi şəkildə araşdırır. Tədqiqatın əhatə dairəsi Soyuq Müharibə dövründən başlayaraq 2000-ci illərə qədər Güney Azərbaycanda türk kimliyinin qorunması uğrunda aparılan mübarizənin inkişaf mərhələlərini əhatə edir.

Açar sözlər: Güney Azərbaycan; İran; İran Türkləri; Azərbaycan Türkləri.

ABSTRACT

With the fall of the Qajar dynasty in 1925, the Pahlavi regime was established in Iran, initiating systemic policies aimed at promoting Persian nationalism. Consequently, Turkic identity and the Azerbaijani Turkic language were subjected to consistent and planned suppression. The occupation of Iranian territory by various foreign powers during the World Wars, alongside escalating geopolitical competition among international actors, initially led to temporary support for the people of South Azerbaijan, which was subsequently replaced by harsher centralized governance. Within this framework, following the declaration of the "Republic of Azadistan" under the leadership of Sheikh Mohammad Khiabani on June 23, 1920, the Azerbaijan People's Government, founded in 1945–46 under the leadership of

Sayyid Jafar Pishevari, was also short-lived as a result of geopolitical rivalries. In the aftermath of these events, thousands of intellectuals advocating for Turkic language rights and democratic freedoms were executed. Starting with the Tobacco Protest of 1890, the Turks of South Azerbaijan played an active role in all major socio-political movements throughout Iranian history, continuously advancing demands for their fundamental rights. Democratic struggles in areas such as cultural rights, freedom of expression, media access, and most notably the demand for education in the mother tongue have been consistently pursued. These long-standing expectations and demands eventually permeated the social fabric of the region. Over time, sports, arts, and everyday cultural activities evolved into vital instruments of the identity struggle, highlighting the multifaceted nature of the issue. The objective of this study is to analyze how the socio-cultural struggle of South Azerbaijani Turks developed, particularly during the Cold War era, based on their historically suppressed identity and democratic demands. Furthermore, the research academically examines the process by which the Pahlavi regime enforced the prohibition of the Turkic language in schools, workplaces, and the media. The scope of the study covers the evolutionary stages of the struggle to preserve Turkic identity in South Azerbaijan from the Cold War period through the 2000s.

Keywords: South Azerbaijan; Iran; Iranian Turks; Azerbaijani Turks.

Giriş

Türkler tarih boyunca birçok güçlü devlet kurmuş ve 21. yüzyılda uluslararası rekabetin yoğun olduğu coğrafyalarda egemenliklerini sürdüren kadim milletlerden biridir. "Türk" kelimesi ilk olarak Göktürkler döneminde kullanılmış ve zamanla Türklerden türeyen ve Türkçe konuşan tüm toplumlar Türk olarak adlandırılmıştır. Bu durum, batıda Kosova ve Karadağ'dan doğuda Moğolistan'a kadar uzanan Türk dünyası kavramının ortaya çıkmasına yol açmıştır. "Türk" adı, dünyanın her yerinde Türk halkları tarafından kurulan bağımsız devletleri, özerk yapıları, Türklerin göçten sonra yerleştiği ve yaşadığı bölgeleri, Afganistan, Bulgaristan, Irak, İran, Rusya ve Suriye gibi ülkelerde etnik gruplar halinde yaşayan Türk nüfuslarını temsil etmektedir. Bu çerçevede Kıbrıs Türkleri, Suriye Türkleri, Irak Türkleri/ Türkmenleri, İran Türkleri, Azerbaycan Türkleri, Yunanistan Türkleri, Bulgaristan Türkleri, Kırım Türkleri, Kazan Türkleri, Yakut Türkleri, Altay Türkleri vb. sayılabilir. Hatta yakın geçmişte çeşitli ülkelere göç edenler için Almanya Türkleri, Fransa Türkleri, Belçika Türkleri, Hollanda Türkleri, Avustralya Türkleri, Japonya Türkleri, Amerika Türkleri vb. tabirler de kaynaklara girmiş bulunmaktadır [Durmuş, 2017].

İran'da yaşayan Türk nüfusu ise Güney Azerbaycan Türkleri, Kaşkaylar, Türkmenler ve Horasan Türkleri, İran Türkleri, İran Azerileri, İran Azeri Türkleri ifadeleri ile anılmaktadır. Türk nüfusu İran'ın çeşitli bölgelerinde yaşamaktadır. Genel bir sınıflandırmayla İran'ın kuzeybatısında Azerbaycan Türkleri, kuzeydoğusunda Türkmenler ve Horasan Türkleri ve merkezî bölgede Kaşkay Türkleri yaşamaktadır. İran'da yaşamakta olan Türk nüfusuyla ilgi net ve kesin bir rakam söylemek oldukça zordur. Bunun en önemli sebebi devletin etnik temelli resmî sayım yapmaması ve var olan rakamları da açıklamamasıdır. Bu da İran'da yaşayan Türk nüfusla ilgili çeşitli olası rakamların, yaklaşık tespitlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Genel kabul İran'da Türklerin yaklaşık nüfusunun 30 milyonu aşkın olduğudur. Bu anlamda nüfus yoğunluğu olarak İran'da Farslardan sonra en kalabalık gruptur. Bir diğer önemli konu ise Azerbaycan Türkleri İran coğrafyasının merkezinden çevresine kadar uzanan bir bölgede yerleşmişlerdir. Diğer etnik gruplar veya diğer milletler genellikle ya merkezdeler ya çevrededirler. Dinî ve mezhepsel açıdan bakıldığı zaman

İran'ın genel mezhebiyle örtüşen inançları merkezde yer edinebilmelerine olanak sağlamıştır [Keskin, 2018].

İran'da Azerbaycan Türkleri'nin yoğun olarak yerleştiği coğrafya resmi olmayan siyasi literatürde Güney Azerbaycan olarak adlandırılmıştır. Jeopolitik olarak İran'ın Kuzeyinde yer alan bölge Türk dünyasını birleştiren, Anadolu Türkleri'nin Türkistan coğrafyasına, Türkmenistan'a, Özbekistan'a, Kazakistan'a ve Azerbaycan'a açılabilecek stratejik önemi yüksek bir konumdadır [Keskin, 2018].

Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti, Irak ve Ermenistan'ın Güney Azerbaycan ile toplam 1434 kilometre uzunluğunda ortak sınırı bulunmaktadır. İran için stratejik öneme sahip olan bu sınır, Güney Azerbaycan bölgesinin önemini artırmaktadır. Ayrıca Güney Azerbaycan, Türkiye'yle komşu, Kuzey Azerbaycan'la sınırdaştır ve doğal olarak bu jeopolitik ayrıcalıklar tarihsel olarak da Güney Azerbaycan'a önem atfedilmesinde etkilidir [Keskin, 2018]. Cavadbeyli bu bölgeyi Doğu Anadolu, Horasan ve bütün Azerbaycan kültür, tarih ve bilim havzası; Hazar Türklerinin eski Türklerden alıp geliştirerek meydana getirdikleri Türk uygarlığı coğrafyası olarak tanımlamıştır [Cavadbeyli, 2015].

Güney Azerbaycanda İlk Tepkiler: Anayasa Devrimi Süreci.

Kaçar Hanedanlığı döneminde 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı Devleti ve Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri Tebriz'deki yöneticileri olumlu yönde etkilemiş, bunun sonucu olarak birçok yenilik hareketi burada da başlamıştır. Feth Ali şah Döneminde (1797-1834) Tebriz'in Veliaht Makamı (Dar'ul-Saltana) haline getirilmesi ve Abbas Mirzâ'nın 12 yıl boyunca burada veliaht şehzade olarak görev yapması Tebriz'in fikri atmosferini geliştirmiştir. Mirza Taki Han bu dönemin etkisiyle İran'da reform hareketlerinde öncü olmuştur [Bolat, 2013].

İran Türkleri 1905-1911 Anayasa Devrimi sırasında Sattar Han (Sardar-ı Milli) önderliğindeki ayaklanmaya katılmışlardı. Bu süreç, İran Türkleri'nin aydınlanma ve özgürlükçü eğilimlerini artırmış ve ayaklanmanın bastırılması Güney Azerbaycan'da anayasanın yürürlüğe girmesiyle mümkün olmuş ve 1907 anayasasında bazı haklar elde edilmiştir. İran'daki modernleşmenin temel taşları Güney Azerbaycan'da gelişmiştir. Kaçarlar döneminde, Azerbaycan Türkleri genellikle meşrutiyet destekçisi olmuş ve Kaçar yönetiminin meşruti bir yönetime geçmesini istemişlerdir. Bu dönemde onların isteği İran sınırlarında kalmaktır, İran'dan ayrılmak istememişlerdir. Güney Azerbaycan coğrafyasının belli oranda siyasi idari olarak özerklik elde ederek yoluna devam etmesini talep etmişlerdir. Bu durum Meşrutiyet anayasasında da Encümen eyaleti vilayeti şeklinde yansımıştır [Keskin, 2018].

Tebriz'de kurulan "Encümen-i Milli Tebriz" veya Tebriz Ulusal Konseyi sadece siyasetle değil, sosyal sorunlarla da ilgilenmiştir. Millet bilincinin geliştirilmesiyle ilgili

faaliyetler başlamış; Türkçe eğitim veren okulların kurulması sağlanmıştır. Ayrıca, halkın ekonomik sorunlarını çözmek için fiyat kontrolü yapılmış, iş yerleri açılmıştır. Güvenliği sağlamak için Encümen-i Tebriz'e bağlı "fedai ve mücahit" muhafızlar ve mücahitler adı verilen bir askeri birlik kurulmuştur. Bir süre sonra bu konsey, Güney Azerbaycan'ı yönetme statüsünü kazanmıştır [Eyüp Ersoy, 2016]. Tüm bu dönüşüm çabaları mekezi yönetimin müdahalesiyle hızla sonlandırılmıştır. Mehmet Ali Mirza Şah. 19 Haziran 1908'de, Tahran'da Vladimir Liahov komutasındaki Kazak Tugayı'nın yardımıyla bu parlamentoyu işgal etmiştir [Eyüp Ersoy, 2016: 156]. Güney Azerbaycan Türkleri, 1908'de Muhammed Ali Mirza Şah, Meclis'i kuşatma altına alıp Rus toplarıyla bombalanmasını emrettiğinde, bu durum İran'daki meşrutiyet taraftarı anayasacılara büyük zarar vermiştir. Bu şartlar altında dahi Settar Han liderliğinde Tebriz'de örgütlenen Türk direnişi devam etmiştir. Bu dönemde, Tebriz'deki evlerde bu direnişin bir işareti olarak kırmızı bayraklar asılmıştır. Şah, bu direnişi kırmak için "Eğer bize güvenmiyorsanız, komşu devletlerin bayraklarından birinin altında güvende olun" tavsiyesine Settar Han'ın cevabı: "*Burada dalgalandırdığımız bayrak özgürlük bayrağıdır. Bütün dünya bu bayrak altında birleşmelidir*" olmuştur [Hasanlı, 2005: 21-30]. Rus desteği alan Mirza Ali Şah bu ayaklanmayı kontrol altına alabilmiş ancak Rusya'nın İran üzerindeki etkisi de artmıştır. Mirza Ali Şah'ın dış desteğine ve aşırı kontrol politikalarına rağmen Güney Azerbaycan halkının tepkisini uzun süre dindirememiştir. Sonuç olarak, 16 Temmuz 1909'da İran tahtından feragat etmek zorunda kalmış, İran'da anayasal düzene dönülmüş ve parlamento açılmıştır [Kinzer, 2011: 15-16].

Rusya'nın bölgeye olan ilgisi dünya savaşı atmosferiyle paraleldir ve bu müdahaleden sonra bölgede etkisini artırmak için Ermenileri kullanmıştır. Urumiye ve Salmas arasına Ermenileri yerleştirme planları 90.000'e yakın Türk'ün hayatını kaybetmesine neden olmuştur. İran Türkleri, Anayasa reform sürecinde Şeyh Muhammed Hıyabani önderliğinde Kaçar Şah'ı otoritesine meydan okuyan mücadelede İran için kurucu reformlar ve Güney Azerbaycan bölgesinde daha fazla özerklik talep etmişlerdir. *"Biz ne monarşist ne de cumhuriyetçiyiz, temel hedefimiz, hükûmetin gelecekteki şekline milletvekillerinin karar verebileceği, demokratik olarak seçilmiş bir Meclis'e sahip olmaktır. Halkın iradesi diğer her şeyden üstün tutulmalıdır. Halk isterse bir kralı tahttan indirebilmeli ve yenisini seçebilmelidir"* fikri ile verilen mücadelede İran Türkleri 23 Haziran 1920'de ve Şeyh Muhammed Hıyabani önderliğinde "Azadistan Cumhuriyeti"ni kurduklarını ilan etmişlerdir. Eylül ayında Tahran yönetimi askerî müdahale ile bu durumu kontrol altına almıştır [Atabeki, 2009: 79-80; Metin, 2012: 163; Karaagaçlı, 2013: 107]. Beş aylık kısa bir süre için var olmasına rağmen 25 yıl sonra Şeyh Cafer Pişevi tarafından Azerbaycan Halk Hükümeti'nin kurulmasına fikri ve ruhuyla bu mücadele devam etmiştir [Sadık Sarisaman, 2018].

Keskin, (2018)'e göre Güney Azerbaycan bölgesindeki bu süreç boyunca devam eden taleplerinde İran'daki Türklerin beklentilerinde iki farklı eğilim ön plana çıkmıştır, birinci grup: "*Rusya'ya Bakü'ye hem de Türkiye üzerinden Avrupa'ya açılabilen bir coğrafyada yerleşiğiz ve burada biz kurucuyuz, İran'dan ayrılmak yerine İran'a sahip çıkalım diyenler. İran içerisinde kalmak, İran'ı korumak yönünde bir eğilime sahipler."* İkinci grup: *Kendimize has özelliklerimiz var ve merkezi yöneyim bizi sömürüyor, bu sebeple tüm niteliklerimize rağmen biz gelişemiyoruz, biz ileri gidemiyoruz, eğer merkezi yönetimden ayrılırsak ileri gidebiliriz fikrinde olanlar. İran'dan kopmak veya hatta bugünkü yapıyı değiştirmek olarak bir eğilim var."*

Bu iki siyasi eğilim Güney Azerbaycan siyasi beklentilerin temelini ve farklılığını oluşturmaktadır. Bu durum kendi içinde bir rekabetin ve ikilemin de gelişimine sebep olmuştur. Zira kendisini artık İranlı Türk olarak hisseden ve bu şekilde güçlü olacağına inanan ilk grup içinden Fars millîyetçi teorisyenler de yetişmiştir [Keskin, 2018].

Soğuk Savaş Dönemi/ Azerbaycan Milli Hükümeti.

1925'ten itibaren Pehlevi Hanedanlığı ve İran'da Fars milliyetçiliğinin sitematikleştirildiği bir süreç başlamıştır. 1927'de kurulan "Düşünce Geliştirme Enstitüsü" İran'da Fars kimliğiyle ulus devlet anlayışını geliştirmek üzere projeler üretmiştir. Bu dönemde, İran'da Türk dilinin kullanımı, Türkçe eğitim, camilerde Türkçe vaazlar ve Türkçe yayınlar yasaklanmıştır. Yas törenlerinde bile Türkçe ağıt yakmak suç sayılmış, Türkçe kelimelerin yer, bölge ve kişi adı olarak kullanılması yasaklanmıştır. 1934'te İran'ın resmi dili Farsça olarak kabul edilmiştir. Bu uygulamalara karşı çıkan Azerbaycan valisi Abdullah Tahmasebi öldürülmüştür. Reza Han'ın baskı ve zorla uyguladığı bu Farslaştırma politikaları, II. Dünya Savaşı sırasında kendisinin yerine tahta geçen oğlu Muhammed Reza Şah tarafından da devam ettirilmiştir [Marashi, 2008: 88].

Bu süreçte Güney Azerbaycan Bölgesi'ne, siyasi ve demokratik baskının yanı sıra ekonomik baskı da uygulanmıştır. Rıza Şah, 1937'de bu bölgeyi Doğu Azerbaycan ve Batı Azerbaycan olarak ikiye bölmüştür [Shaffer, 2008]. Güney Azerbaycan'ın kültürü ve kimliği ile yaşadıkları bölge arasında yakın bir bağlantı vardı. Binlerce yıldır İran'ın Azerbaycan Türkleri İran'ın kuzeybatısında yaşıyordu ancak Güney Azerbaycan, halkları birbirinden ve ana dillerinden ayırmak amacıyla farklı bölgelere bölünmüştü [UNPO, T.Y]. Ardından, Türkiye ve Sovyet Azerbaycan ile sınırların kapatılması ciddi ekonomik durgunluğa neden olmuştur. Bu durum, Tebriz'de önemli sayıda esnafın Tahran'a göç etmesine yol açmıştır [Shaffer, 2008: 4-18].

Bu dönemde, Güney Azerbaycan Türkleri'nin mücadelesi Mir Cafer Pişevari liderliğinde devam etmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında Güney Azerbaycan, Sovyetler Birliği'nin kuzey İran'a hakim olma mücadelesinde önemli bir bölgedir. Bu nedenle, Sovyetler Birliği, gazete ve kitap yayınlarını destekleyerek, kütüphaneler ve kültür merkezleri açarak İrandaki Türkler üzerindeki etkisini artırmak istemiştir. Bu destek sürecinde Birleşik Krallık ve Sovyetler Birliği arasındaki rekabetin etkisi vardır ve Sovyetler Birliği ilk aşamalarda Pişevari'yi desteklemiştir [Marashi, 2008: 88]. Cafer Pişevari, siyasi mücadele ile ilerlemek istemiş, Hacı Ali Şabesteri ve Sadık Padigan ile yaptığı görüşmeler sonucunda 3 Eylül 1945'te Azerbaycan Demokrat Partisi'ni kurmuştur. Bu partiye o dönem bölgedeki TUDEH üyelerinin de kayıt olduğu bilinmektedir [Bayır, 2019: 143]. 2 Ekim 1945'te ADP ilk kongresini düzenlemiş, halka 12 maddelik bir bildiri ilan edilmiştir. Bildiri, İran'ın bütünlüğüne ve bağımsızlığına saygı gösterirken, halka yönelik bir çağrı niteliğindedir ve Güney Azerbaycan Türkleri için kültürel özerklik, Türkçe eğitim, il meclislerinin yeniden kurulması ve Güney Azerbaycan'ın özerkliğinin tanınmasını talep etmişlerdir [Bayır, 2019]. ADP siyasi ve demokratik yolları kullanarak, Güney Azerbaycan Bölgesi'nde Türkçe'nin resmi dil olarak kabul edilmesi için mücadele etmiştir. Ayrıca bildiride toprak reformu, işsizliğin önlenmesi, sanayileşmenin sağlanması gibi ekonomik talepler de vardır. G. Azerbaycan'da toplanan vergilerin G. Azerbaycan'da harcanması talebini ortaya koymuştur [Bayır, 2019].

Ekim 1945'te, Güney Azerbaycanda başlayan bu mücadeleyi 20-21 Kasım 1945'te toplanan Azerbaycan Milli Kongresi "Büyük Halk Kongresi" takip etmiştir. Bu kongrede Azerbaycan'ın kendi dilini, milliyetçiliğini ve geleneğini vurgulanarak, kendi kaderini tayin etme hakkının gerekliliği belirtilmiştir. Kongrede Güney Azerbaycan Türkleri'nin amacı İran'dan ayrılmak değildir ancak İran'daki Azerbaycan Türkleri'nin ayrı bir millet olarak kabul edilmesini istemişlerdir [Bayır, 2019: 143]. Bu sürece müdahale amacıyla Azerbaycan'a gönderilen İran güçleri, Kazvin'de Ruslar tarafından durdurulmuş ve merkezi yönetim bu durumu bir Sovyet provokasyonu olarak değerlendirmiştir [Sadık Sarisaman, 2018; Bayır, 2019: 143]. Nihayetinde 12 Aralık 1945'te Azerbaycan Milli Hükümeti kurulmuştur. Bu hükümet bir bakanlar kurulu atadıktan sonra Tebriz'de bir üniversite açmış

ve Türkçeyi resmi dil olarak kabul etmiştir [Yenisey, 2008]. Tahran gazeteleri Azerbaycan özerkliği fikrine karşı medya savaşı başlatmış, devlet kurumlarında ve okullarda Azerice Türkçe kullanımını engellemeye çalışmıştır [Morozova, 2005: 97]. Pişevari'nin başbakan olduğu Azerbaycan Milli Hükümeti'nin dışişleri, savunma veya dış ticaret bakanlıkları yoktu. Yenisey (2008), bu durumu, Azerbaycan Milli Hükümeti'nin bağımsızlık değil, özerklik beklentisi içinde olduğunun göstergesi olarak belirtmiştir. 13 Aralık 1945'te onaylanan Azerbaycan Milli Hükümeti, Azerbaycan Türkçesi eğitimi, köylülere toprak dağıtımı, Tebriz bankasının kurulması, Tebriz radyosunun kurulması, yeraltı kaynaklarının millileştirilmesi, Tebriz'de devlet üniversitesinin açılması, devlet tiyatrosunun açılması, devlet filarmoni orkestrasının açılması, milli kütüphanenin kurulması, Tebriz'deki Rıza Şah Pehlevi anıtının kaldırılması ve Azerbaycan milli kahramanları Sattar Han ve Bağır Han'ın anıtlarının dikilmesi gibi birçok reform gerçekleştirmiştir. Güney Azerbaycan Milli Hükümeti'nin eğitime verdiği önem 1946 bütçesi incelendiğinde anlaşılmaktadır. Azerbaycan hükümeti tarafından ulusal eğitime ayrılan bütçenin İran devletinin tüm ülke için ayırdığı eğitim bütçesinden daha fazla olduğu görülmektedir [Yenisey, 2008]. Ayrıca Türk dilini resmi dil olduğu ilan edilmiş, böylece dilin ve ulusal kültürün gelişimi yanısıra halkın ihtiyaçlarını daha kolay tespit etmek hedeflemiştir.

Bu dönemde Güney Azerbaycan'da yaşayan İsmail Şems, o zamanı şu sözlerle özetlemiştir: sloganımız şuydu: Ne Fars, ne Rus! Güney Azerbaycan'ın kuzeyle birleşmesi fikrine de karşıydık. Bu durumda Rus kontrolü ortaya çıkacaktı. Hedefimiz İran içinde özerklik kazanmaktı. Tüm arzumuz Azerbaycan'ın Azerbaycanlılar tarafından yönetilmesiydi. Elbette, hem Rusya'ya hem de İran'a karşı tutumumuz onların bize karşı birleşmesine neden oldu [Yenisey, 2008: 145-146].

II.Dünya Savaşı sonrasında uluslararsı dengelerin aldığı şekil İran'ı ve Güney Azerbaycan hareketini etkilemiştir. 1942'de imzalanan bir antlaşmayla müttefik kuvvetler, savaşın bitiminden altı ay sonra İran'dan işgalci güçlerini çekme sözü vermişti ancak Sovyet Rusya İran topraklarından çekilmek istememiştir. Bu nedenle Pehlevi yönetimi Rusya ile bir anlaşma yaparak Güney Azerbaycan bölgesindeki İran petrolünün kontrolü Rusya'ya vermiştir. Anlaşma sonrasında Rusya, Güney Azerbaycan sorununun İran'ın iç sorunu olduğunu açıklamış ve bölgeden desteğini çekmiştir. Böylece, Şah'ın Azerbaycan Milli Hükümeti'ni devirmesinin yolu açılmıştır [Kafkasyalı, 2010: 82; Bayır, 2019]. Bu durum, Mehmet Emin Resulzade'nin yorumu: Pişaveri hareketinin istekleri haklı olsa da bu hareketin dış güçlerin bir aracı ve yabancı niyetlerin uygulanmasının bir aracı olması nedeniyle yabancı koruma ortadan kalkınca sona erdiği yönündedir [Resulzadeh, 2014: 100].

Sovyet ordusunun Aras Nehri'nin Kuzeyi'ne çekilmesi ve Tebriz ve çevresini İran'a bırakmasıyla Tahran hükümeti, Güney Azerbaycan'ı tekrar İran topraklarına katma fırsatını bulmuştur. İpek'in bu konudaki yorumu da: İran'ın petrol çıkarma imtiyazlarını Sovyetler Birliği'ne vermeye istekli olan Tudeh Hareketi ile ittifakın Cafer Pişaveri tarafından kurulan siyasi yapının başarısızlığında etkili olduğu yönündedir [İpek, 2012: 270]. 14 Haziran 1946'da Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Parlamentosu faaliyetlerini sonlandırmış ve 16 Haziran'da Azerbaycan Konseyi olarak çalışmaya başlamıştır [Sadık Sarisaman, 2018].

Süreçte Dış Aktörler[*].

II. Dünya Savaşı sona erdiğinde Sovyetler Birliği ve İngiltere başta olmak üzere İran'da etnik hoşnutsuzluğu kışkırtan dış aktörler vardır. Bu durum Tahran'daki merkezi yönetimi rahatsız etmiştir [Kashani-Sabet, 1999: 226]. Ancak dönemin koşulları ve Rus ve

[*] Bu bölüm Seçil Özdemir'in İran Devrim Süreci ve İran-ABD İlişkilerinin Seyri (1945-1989), 2022 ATAM. Yayınından alıntılanarak geliştirilmiştir.

İngilizlerin bulundukları bölgedeki etnik unsurları yanlarında tutma çabaları ilk aşamada merkezi yönetimin süreci kontrol etmesini engellemiştir denilebilir. II. Dünya Savaşı atmosferinde İngiliz birlikleri Rusya ile benzer bir yaklaşımla İran'ın güneyindeki aşiretleri ve Kaşkay Türklerini Sovyetler Birliği etkisine karşı kışkırtmış ve ayaklandırmıştır. Olayların İran'ın iç huzurunu ve bütünlüğünü tehdit eder boyuta ulaşması üzerine Şah, 1946'da kabinenin yeniden kurulmasını ve Tûdeh üyelerinin kabineden uzaklaştırılmasını istemiştir. 1947'de Muhammed Musaddık'ın önderliğindeki milliyetçi kesim Millî Cephe çatısı altında toplanmıştır. Millî Cephe üyeleri Başbakan Kavam'ı ülke çıkarlarını Sovyetler Birliği'ne sunmakla suçlamış ve Sovyetler Birliği'ne verilen petrol imtiyazının kaldırılmasını istemişlerdir. Sovyetler Birliğinin yayılmacı tutumu Washington'u da harekete geçirmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nin İran petrolleri konusunda aktif politika geliştirmesi Sovyetler Birliği'nin imtiyaz beklentilerinden İran'ı korumak isteyen bir destek sunmasıyla başlamıştır [Şah/Reagan: 1758-1759]. Bu zamana kadar İran'da aktif bir politika sürdürmemiş olan ABD bu noktadan sonra İran'a ve Orta Doğu'ya yönelik polikasında daha aktif bir stratejiye yönelmiştir [Fatemi, 1980]. Musaddık ise ABD'nin İran'a olan ilgisinin İngiltere ve Sovyetler arasındaki "negatif denge" olarak adlandırdığı dengeyi bozduğunu ve bu durumun Sovyetler Birliği'nin İran'ın kuzeyine ani bir müdahalesine sebep olabileceğini düşünmüştür [Bill, 1988: 29].

Yukarıda açıklandığı gibi Azerbaycan Millî Hükûmeti İran'da Azeri Türklerinin ana dilde eğitim başta olmak üzere demokratik hakları için mücadele etmiştir. Bu mücadele İran'ın içinde bulunduğu siyasi kaosun etkisiyle İngiliz, ABD ve Sovyetler Birliği rekabetinde bir araç olarak değerlendirilmiştir. Bu konunun gündeme alınması beklenen Moskova Toplantısı öncesi Aralık 1945'te ABD'nin İran Büyükelçisi Walles Murrey, İran yönetiminin ABD ve İngiltere'ye duyduğu güvenle Azerbaycan politikasını kararlılıkla sürdürdüğünü rapor etmiştir. Takip eden günlerde ise Türklerin mücadeleyi sürdürdükleri, İran yönetiminin bu hareketi durduramadığı ve siyasi görüşmelerle süreci yönetemediği raporlanmıştır. Murray'a göre eğer olaylar kısa sürede kontrol altına alınmazsa Kuzey İran'da Sovyetler Birliği hâkimiyeti ele geçirebilirdi. Hasanlı (2005)'nın bu konudaki değerlendirmesi ise ABD'nin Güney Azerbaycan'da gelişen tepkilerden faydalanarak İran'la ilişkilerinde daha etkin bir konuma gelmek istediği, süreçteki kaosun sorumlusu olarak Sovyetler Birliği'ne yüklenmeye çalışıldığı yönündedir. Zira Türklerin demokratik haklar için sürdürdükleri mücadelenin komünizm ile bütünleştirilmesi ABD ve İngiltere'nin sürece müdahil olup bu harekete karşı birleşmesine gerekçe oluşturmuştur. Moskova Toplantısı'nda ise o dönem dışişleri bakan yardımcısı olan Dean Acheon, İran yönetiminin ABD'ye ümit bağladığını ve onların bu mücadeleye karşı asıl endişesinin Azerbaycan'dan Türkiye ve Orta Doğu'ya yayılacak olayların ilk halkası olması ve hatta Azerbeycan'ın üçüncü dünya savaşının ilk ateşi olacağı yönündedir. Buna rağmen toplantıda konunun Birleşmiş Milletler Örgütü gündemine alınması talebi Sovyeler Birliği, İngiltere ve ABD'nin itirazıyla karşılaşmıştır. Hasanlı (2005)'e göre konu hakkında bu toplantıda ortak bir karara varılmamış olmasına rağmen ABD ve İngiltere'nin 2 Mart'ta İran topraklarından geri çekilmesi Sovyetler Birliği'ne yapılan bir jesttir [Hasanlı, 2005: 200-256]. Yukarıda açıklandığı gibi Sovyetler Birliği ile İran merkezi yönetiminin petrol konusunda anlaşması Azerbaycan Millî Hükûmeti'nin sonunu getirmiştir. Sovyetler İran'daki tüm kuvvetlerini çekerek bölgeyi savunmasız bırakmıştır. Bunun üzerine İran kuvvetleri 10 Aralık 1946'da Amerikalı General Norman Schwartzkopf'un komutasında, Şah ordusu 12 Aralık 1946'da Tebriz ve Urumiye'ye girmiştir. Güney Azerbaycan'da özerk idareye son vermişlerdir. Bu olaylar sırasında on sekiz bin Türk katledilmiştir [İpek, 2012: 270-272; Sadık Sarisaman: 2018]. İran merkezi yönetiminin kararnamesiyle Türkçe olarak yayınlanan tüm kitaplar toplanıp imha edilmiş ve Türkçe tekrar yasaklanmıştır [Bilgehan A. Gökdag, 2004: 54]. Bu devlet bir

yıl bile varlığını sürdüremese de kısa sürede önemli işler başarmış ve İran'da kurulan ikinci milli Türk devleti olmuştur [Kızılkaya, 2006].

Güney Azerbaycan halkı, 1950'lerin sonlarına doğru artan baskılara maruz kalmıştır. Beyaz Devrim sırasında uygulanan toprak reform ve Güney Azerbaycan topraklarının köylülere dağıtılması, kamuoyunda tepkiye neden olmuştur [Bakhash, 1984: 30].

1970'ler ve İran Devrim Süreci.

İran'da 1960'lı yıllarda Şah'ın Beyaz Devrim reformlarıyla başlayan ve İran halkı arasında tepkilere neden olan süreç, sadece Güney Azerbaycan Türklerini değil Şah'a karşı çıkan tüm kesimleri baskı altına almıştır. 1975'e gelindiğinde yüzlerce insanın hayatını kaybetmesine neden olan olaylara rağmen ayaklanmalar Şah İran'dan kaçana kadar ve hatta sonrasında da devam etmiştir. Güney Azerbaycan Türkleri geçmişte olduğu gibi tüm bu süreçlerde demokrasi beklentileriyle ön saflarda yer almıştı.

İran Devrimi sürecinde farklı ideolojilere sahip muhalif gruplar İran'da etnik, dini ve siyasi alanlarda özgürlük, adalet ve eşit haklar beklentisiyle birleşmişti. Güney Azerbaycan Türkleri, İran'da demokrasi gelişirse özerklik kazanacaklarına inanmışlardı. İran'da daha demokratik bir süreç başlarsa yıllardır Pehlevi yönetiminin baskılarına rağmen sindirilememiş olan beklentilerini karşılayabileceklerdi. Bu nedenle, İran Devrimi sırasında demokrasi için mücadele ettiler [Shaffer, 2000: 451-454]. Türklerin yıllarca İran'ın çeşitli bölgelerinde yerleşmiş olmaları, ülkedeki diğer azınlıklar ve tüm İran halkı gibi rejimin politikalarından huzursuz olmaları ve geçmişten itibaren kanaat önderlerinin rejim tarafından katledilmesine karşı hissettikleri de tepkilerine sebep olmuştur [İpek, 2012: 273]. İran Türkleri, 1979 devrimi sırasında Ayetullah Kazem Şeriatmadari'yi dini lider olarak kabul etmiştir. Şeriatmadari'nin devlet yönetimi, anayasal sitem konularında Humeyni'den farklı düşünceleri vardır ancak devrimin başarılı bir şekilde sonuçlanmasına kadar Humeyni'yi desteklemiştir [Özdemir, 2023].

İran'daki Azerbaycan Türklerinin okuyucu kitlesine sahip Ulduz gazetesi, bu dönemde Azeri Türkçesi ile yayınlama hakkı için izin talep etmiştir. Zira devrimin kültürel özerkliklerini sağlayacağını varsaymışlardı ve bu sonucu elde edemediklerinde mücadelelerine devam etmişlerdir. Devrimden (1979) sonra İran'da kurulan en önemli örgütlerden biri de Anjuman-ı Azerbaycan (Azerbaycan Konseyi) idi. Bu konsey, Azerbaycan'ın ulusal dilini ve kültürünü tanıyan ve gelecek eğitim yılında Türkçe dilinde okulların kurulmasını ve kitle iletişim araçlarının Türkçe olmasını, ayrıca Azerbaycanlıların mahkemelerde ve diğer devlet dairelerinde "ana dillerini kullanma" hakkının tanınmasını öngören bir bildiri yayınlamıştır [Shaffer, 2000: 451-454]. Nitekim belirtildiği gibi devrim sonrasından beklentileri bu isteklerinin gerçekleşeceği umudu olmuştu ancak Humeyni'nin kendi isteğine uygun bir anayasa için ısrarı, İran Türkleri'nin bu haksızlığa karşı isyan etmesine yol açmıştır. Liderleri Ayetullah Şeriatmadari'nin önerilen anayasa hakkındaki referanduma karşı çıkmasına rağmen Tebriz radyosu, halkının planlanan anayasa referandumuna katılmasını istediğini yayınlamıştı. Tebriz halkı bunun bir aldatmaca olduğunu fark edince gerilim artmış, Tebriz halkı, İran'daki 1979 anayasa referandumuna katılmayarak protesto etmiştir. Buna sessiz tepkiye ragmen referandumun %99 kabul oranı ile sonuçlandığının ilan edilmesi isyanlara neden olmuştur. Şeriatmadari ise yeni rejimin sert politikalarını Türklere de uygulanacağından endişelenmiştir. Kan dökülmesine karşı tutumuyla Şeriatmadari, Türklerin tekrar katledilmesini önlemeyi ve destekçileri ile rejim arasındaki çatışmayı engellemeyi seçmiştir. Bu olaylar, Tebriz'e Devrim Muhafızlarının müdahalesiyle sona ermiştir. Şeriatmadari bu olaylardan sonra ev hapsine mahkum edilmiş ve 1982'de unvanlarından mahrum bırakılmıştır. Şeriatmadari, kendisini savunmak isteyen destekçilerinin eylemlerini engellemiştir [Shaffer, 2000: 458]. Şeriatmadari ev hapsine alındıktan sonra Türklerin muhalefeti

bastırılmıştır [Baqer, 2005: 204-210]. İran Türkleri, Şah'ın gidişi ve monarşinin devrilmesinden bekledikleri sonuçları alamamışlard. Devrimin varlığını koruma ve sağlamlaştırma sürecinde de durum böyleydi.

Özetle, İran'ın modern siyasi tarihinde etnik ve aşiret bağlılıklarını gölgede bırakan tek bir İran ulusal kimliğini pekiştirme yönünde birçok girişim olmuştur. İran Devrimi'nden sonra da benzer tutum sürdürülmüştür; bu devrim, tanımı gereği ulusüstüydü ve İran içindeki heterojenliği tanımayı reddetmiştir. Tüm bu süreçte Güney Azerbayca'nın kuzeyde Azerbaycan ile ve Türk Dünyasıyla bütünleşmesi endişesi merkezi yönetimin kararlarında ve baskısında etkili bir gerekçedir. Azerbaycan topraklarının bölünmesi ve aradaki sınır, iki grup arasındaki etkileşimi engellememiş; Tebriz ve Bakü arasında ticaret faaliyetleri ve kültürel alışveriş devam etmiştir [İpek, 2012: 272]. Bu durum, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığından sonraki yıllarda İran için bir endişe kaynağı olmaya devam etmiştir. İran hükümetleri Güney Azerbaycan ve İran Türkleri üzerindeki kontrolünü devam ettirmiştir.

Devrim Sonrasında Devam Eden Mücadele.

Güney Azerbaycan Türklüğü İran'da tüm yönetim süreçlerinde mağdur olmuştur. Türkçe; bütün resmî idarelerde yani okullarda, belediye binalarında, televizyon ve radyolarda, kısaca bütün kitle iletişim araçlarında yasaklanmıştır. Devrim sonrasında, İran-Irak Savaşı'nda Saddam güçlerine karşı en büyük kayıpları veren Azerbaycan Türk toplumu, savaş sürecinde kahraman olarak adlandırılsa da savaş bittikten sonra devrimden beklentilerinin karşılanmadığı görülmüştür [Cavadbeyli, 2016].

Azerbaycan coğrafyasının iki parçaya bölündüğü günden itibaren İran'da Türkler sivil direnişin ön saflarında yer almış kültürel haklar, dil tanınması, çevresel adalet ve demokratik reform için protesto gösterileri düzenlemiş ve karşılığında sıklıkla geleneksel devlet baskısıyla karşı karşıya kalmıştır. Babak Kalesi'nde her yıl düzenlenen yürüyüşler, spor müsabaklarında atılan sloganlar da bu mücadelenin tüm engellemelere karşın bir barışçıl bir ritüeli olmuştur. Tabii bu gösteriler için bir dağın seçilmesinin sembolik özellikleri bir yana güvenlik amacı taşıdığı da bilinmelidir. Zira toplu tutuklamalar, hapis cezaları sistem baskısının bir metodudur [Turan, 2005]. 2007'de bir uluslararası devletsiz milletler örgütü olan Unrepresented Nations and Peoples Organisation (UNPO) Güney Azerbaycan üyeliği başlamıştır ve Kurum web sitesinde İran'da yaşanan durumu ortaya koyan raporlar yayınlanmıştır. Bu raporlar İran'da Kültürel toplantılarda ve protestolarda toplu tutuklamalar yaygın ve dil haklarını talep eden veya hükümet politikalarını eleştirenlerin genellikle "ulusal güvenliğe karşı hareket etmekle" suçlanmakta olduğunu ortaya koymuştur. Bu baskı sisteminin, anlamlı her türlü muhalefeti sindirme çabası ve Türk topluluğun taleplerinde daha da ısrarcı olmasına sebep olmuştur [UNPO, T.Y].

2023'te Babek Kalesi yürüyüşünde Güney Azerbaycan Türkleri, "Azerbaycan var olsun! İstemeyen kör olsun!" sloganları atmıştır [Y.Y, 2023]. Büyük kalabalıklardan, futbol stadyumlarındaki *"Haray Haray Men Türkem" (Bağırın, bağırın, ben Türküm!), "Yaşasın Azerbaycan!"* gibi sloganlara kadar, Azerbaycan toplumu kimliğini savunmak için şiddet içermeyen ve oldukça görünür protesto biçimleri kullanmaktadır. Protestoların sebebpleri arasında, Urmiye Gölü'nün kurutulması ve hükümetin çevresel felaketi ele almaması, 2006'da İran gazetesinde Türkleri hamamböceği olarak tasvir eden ırkçı bir karikatüre duyulan öfke ve 2015'te devlet medyasının çocuklarla alay ettiği Fitileh TV programı skandalı yer almıştır. Uluslararası Af Örgütü, İnsan Hakları İzleme Örgütü ve BM Özel Raportörü raporları da Azerbaycanlı sivil toplum aktivistleri ve kültür figürlerinden onlarcası, anadil eğitimi savunuculuğu ve etnik ayrımcılığı protesto etmek gibi barışçıl faaliyetleri nedeniyle İran yetkilileri tarafından keyfi olarak gözaltına alındığını veya taciz

edildiğini doğrulamaktadır [Chalabi, 2025]. Azerbaycan Türkleri, Türkmenler de dahil olmak üzere etnik azınlıklar, eğitim, istihdam, yeterli konut ve siyasi makama erişimde ayrımcılık da dahil olmak üzere yaygın insan hakları ihlallerine maruz kalmaktadır. Etnik azınlıkların yaşadığı bölgelere yapılan yatırımların yetersizliği devam ederek yoksulluklarını ve marjinalleşmelerini daha da kötüleştirmiştir. Dil çeşitliliği çağrılarına rağmen, Farsça ilköğretim ve ortaöğretimde tek öğretim dili olarak kalmıştır [Report, April 2025: 203].

UNPO kurumunun raporlarında da yukarıda açıklananlara ek olarak ekonomik baskının çevresel bozulma ile devam ettiği belirtilmiştir. Bir zamanlar dünyanın en büyük tuzlu su göllerinden biri olan Urmiye Gölü'nün kademeli olarak yok edilmesi, çevresel ihmalin sembolü haline geldiği, özellikle çok sayıda barajın inşası ve kötü atık yönetimi uygulamaları, gölün su hacminde dramatik bir azalmaya ve yıkıcı ekolojik sonuçlara yol açtığı vurgulanmıştır. Ortaya çıkan çevre krizi, tuzluluğun artmasına ve bölgede tarım olanaklarını ve insan sağlığını tehdit eden bir hal almıştır [UNPO, T.Y].

Bu çevresel baskı yanı sıra kışkırtıcı ve ırkçı provakosyanlar karşısında Tebriz, Urmiye, Erdabil ve diğer şehirlerde de protestolar yaşanmış, Güney Azerbaycan Türkleri'nin kararlılığı ve dayanışması güçlenmiştir. Hükümetin tutumu ise tutuklamalar, dayak ve hapis cezaları, kamu etkinliklerinde Türkçe dilinde şiir okumak gibi kültürel ifadeleri dahi cezalandırmak için kullanılmaya, bir milletin barışçıl talepleri zulm ile sindirilmesi yöntemleriyle devam etmektedir [Chalabi, 2025].

Uzun süredir devam eden bu mücadele artık Türklerin İran siyasetinde sadece pasif oyuncular olmadığını göstermiştir. Aksine, devletin asimilasyon politikalarına karşı sivil ve şiddet içermeyen muhalefette öncü rol oynamışlardır. Chalabi (2025) Bu dinamik ifade topluluğunu "piyon" veya "tehdit" ifadelerine indirgemek milyonlarca insana yapılan bir hakaret olarak ifade etmiştir [Chalabi, 2025].

Şubat 2025'te İran'da süren ayaklanmalar devam ederken ABD merkezli bazı uzmanlar olası İran rejimi devrilmesi ihtimaline karşı ülkede ortaya çıkacak unsurları dizginleme, kontrol etme hedeflerine yönelik mesajlar vermeye başlamıştır. Örneğin: *The Armenian Mirror-Spectator* haber sitesinde Michael Rubin (2026) İran'da olası rejim değişikliğinin en fazla Azerbaycanı etkileyeceği gibi bir analiz yaparak *"Azerbaycanın iran'da ayrılıkçı gruplara destek veren bir terör destekçisi gibi gösterilebileceği"* ifadeleriyle süphesiz olası bir rejim değişikliğinde Güney Azerbaycan Türklerinin kapasitesinden ve onu sınırlama isteklerinden ileri geldiği anlaşılmaktadır [Rubin, 2026]. Özellikle son süreçte batı merkezli analizlerde İran'ın Azerbaycanlı Türk nüfusu hakkında genellemelerin, politika analizi kisvesi altında etnik hedeflemenin önerildiği yayınların önplanda olduğu görülmektedir. Benzer şekilde sıklıkla İran Devrim Muhafızları içinde İran Azerilerinin/Türklerin çok güçlü olduğu tezi de yine hedef gösterme propagandasının farklı bir yöntemidir. İran'da Tütün Devriminden itibaren yönetime karşı gelişen ayaklanmaların etnik bağlılık veya ideolojik aidiyete karşı değil, yapısal baskı veya sistemik eşitsizliğe karşı olduğu görülmektedir. Chalabi'nin analizi bu konuda Devrim Muhafızları'nın Batı Azerbaycan ve Erdebil gibi yoğun Azerbaycanlı nüfuslu bölgeler gibi sosyo-ekonomik olarak yüksek işsizlik ve düşük ekonomik hareketlilik oranları nedeniyle, sıradan asker alımı için önemli kaynaklar olduğunu belirtmektedir. Yani İran'ın ekonomik koşulları ve sistem baskısı bu tercihlerde yön verici olmuştur. Rubin (2025) in yaklaşıma sahip analizlerin etnik bir çatışma durumunda İran Türklerini hedef haline getirme niyeti görülmektedir. Son dönem ayaklanmalarında İran'da Türklerin baskı altında bir devlet kurumuna katılımları nedeniyle topluca suçlamak gibi art niyet gözlemlenmektedir. İran'da Türkler/Azeriler üzerinden etnik günah keçisi yaratmaya çalışan bazı unsurları ortaya koyan bu yaklaşımlar söz konusudur ve tehlikeldir. Bu taktik aslında merkezi yönetimin muhalefetin bütünleşmemesi için uyguladığı stratejilerden biridir. İran yönetimi, Fars olmayan uluslar arasındaki birliği baltalamak ve ezilen toplulukları birbirine düşürmek için sürekli olarak kimliği bir silah olarak

kullanmıştır; bu taktik, meşruiyet kriziyle karşı karşıya kalan diğer otoriter devletler tarafından çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Chabi'nin vurguladığı gibi Azerbaycanlılar: Ne Rejimin Piyonları Ne de Ayrılıkçı Tehditleridir. Ancak ilk günden itibaren barışçıl protestolarla talepleri sürmektedir [Chalabi, 2025]. Dil hakları ve adil temsil, ulusal birliğİne tehdit değil, demokratik yönetim altında onu korumanın araçlarıdır.

Son dönemdeki olaylar için Heyet'in analizi Pezeşkiyan'ın Türklük bilinci yüksek olsa da İran siyasal sistemi içinde bu bilinci görünür kılmanın kolay olmadığını vurgulamaktadır. İran'da ana dili hakkı anayasal bir engel altındadır. Güney Azerbaycan'da Türkçenin eğitim dili olması yönündeki talepler yıllardır görmezden gelinmeye devam etmektedir. Pezeşkiyan, bu konuda doğrudan adım atmaktan kaçınsa da dolaylı biçimde "kültürel eşitlik" ve "yerinden yönetim" kavramlarını öne çıkararak zemini hazırlamaya çalışmaktadır [Heyet, T.Y].

Siyasi olarak, İran hükümeti Güney Azerbaycan'daki her türlü aktivizme karşı baskı uygulamaya devam etmektedir. Kültür figürleri ve aktivistler, topluluklarının haklarını savundukları için sık sık tutuklanmakta ve ağır hapis koşullarına maruz kalmaktadır [UNPO, T.Y].

Güney Azerbaycan'daki Azerbaycan Türklerinin kendi kaderini tayin hakkına saygı duyulması, İran'da barış, adalet ve kapsayıcılığın geliştirilmesi için çok önemlidir. Bu topluluğun kültürel, ekonomik ve çevresel şikayetlerinin ele alınması, uzun süredir devam eden gerilimlerin çözülmesine ve bölgede istikrarın sağlanmasına yardımcı olabilir. Azerbaycan Türklerinin kültürel kimliklerini korumalarına, dil haklarını kullanmalarına ve siyasi sürece tam olarak katılmalarına olanak tanıyarak, İran tüm vatandaşlarına fayda sağlayan daha adil ve kapsayıcı bir topluma doğru ilerleyebilir.

Sonuç

İran Türkleri'nin siyasi, demokratik hak talepleriyle 20. Yüzyılın ilk günlerinden itibaren ortaya koydukları mücadele zaman içerisinde İran'ın merkezi yönetimleri tarafından kültürel asimilasyon sistemiyle karşılaştıkça gelişmiştir. İran Türkleri kültürel, kimliksel niteliklerini koruyup sürdürebilmek için ortaya koydukları barışçıl çabalarla bir karşılık bulamadıkları gibi sistemin ekonomik sindirme politikalarıyla da mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Kendilerini İran'ın uluslarası mücadelelerinde vatanlarını korumak için ön saflara atmış ancak karşılığını kültürel ve demokratik olarak görememişlerdir. Bu yönde barışcıl protestoları ve talepleri karşısında rejim baskısı siyasi tutuklamalar, yasaklar devam etmektedir.

2025'te gelinen noktada uluslarası aktörlerin İran'da alternatif muhalefet bulma ve olası bir devrim sonrası sistemi düzenleme çabalarında "günah keçileri" aramaya başladıkları da anlaşıkmaktadır. Mevcut rejime son vermenin ilk yolu muhalefeti bütünleştirmek ancak bu muhalefete liderlik edecek halkın güven duyacağı liderleri de ortaya çıkartabilmektir. İran rejiminin gün sonunda ayaklanmaları kontrol altında tutabilmesinin en önemli sebebi henüz bu bütünlüğün ortaya çıkmaması ve alternatiflerin rejimin baskısı altında gizlenmiş olmasıdır. İran Türkleri'nin bu süreçleri geçmişteki tecrübeleriyle sağ duyu ile sürdümesi son derece önemlidir. Zira kitleleri sorunlar bir araya getirse de beklentiler bir arada tutmaya devam edebilir ve İran'da göreve gelen yönetimlerin, mücadelelerinde kendilerine destek veren Türk halkı ile beklentilerinin örtüşmediğini göstermiştir.

Kaos dönemleri tüm İran halkının maruz kaldığı baskı ve ekonomik talepler ile kışkırtılırken Türk halkının bu sürecin içinde etnik olarak hedef gösterilmediğinden emin şekilde taleplerini sağduyu ile ortaya koyması gereken hassas bir süreç İran halkını beklemektedir.

KAYNAKÇA

ATABEKI, T. (2009). Agency and subjectivity in Iranian national historiography. T. Atabeki, & L. Marouf (Ed.), *Iran in the 20th century: Historiography and political culture* içinde. London: I.B. Tauris.

AMNESTY INTERNATIONAL. (2025, April). *Index number: POL 10/8515/2025*. https://www.amnesty.org/en/documents/pol10/8515/2025/en/

BABEK, Ş. (b.t.). *Milliyet gazetesi arşivine göre 1979 İran devrimi esnasında İran Türkleri'nin kimlik mücadelesi*. http://araznews.org/tr/?p=510

BAKHASH, S. (1984). *The reign of the ayatollahs: Iran and the Islamic Revolution*. New York: Basic Books.

BAQER, M. (2005). *Son devrimci Ayetullah Humeyni* (O. C. Önertoy, Çev.). Ankara: Elips Kitap.

BAYIR, E. (2019, İlkbahar). Azerbaycan Milli Hükümeti (1945–46) ve Seyit Cafer Pişaveri. *Maduniyet*, (3), s. 45–58.

BİLGEHAN, A. G., & GÖKDAĞ, R. H. (2004). İran Türkleri'nde kimlik meselesi. *Bilig*, (30), s. 51–84.

BİLL, J. A. (1988). *The eagle and the lion: The tragedy of American-Iranian relations*. London: Yale University Press.

BOLAT, G. (2013). Mîrzâ Tâki Hân (Emîr Kebîr) ve reformları (1848–1851). *Belleten*, 77(278), s. 151–182. https://doi.org/10.37879/belleten.2013.151

CAVADBEYLİ, R. (2015, 24 iyul). İran'da siyasi Türklüğün yeniden doğuşu (Kısacası millî hareket dünden bu güne her yönüyle). *Devlet*. http://devlet.com.tr

CAVADBEYLİ, R. (2016, 5 fevral). Güney Azerbaycan Millî Uyanış Hareketi (GAMOH) lideri Dr. Mahmutali Çehreganlı ile söyleşi. *Devlet Dergisi*.

CHALABI, B. (2025, July 13). *A response to ethnic scapegoating: In defense of Iran's Azerbaijani community*. Modern Diplomacy. https://moderndiplomacy.eu/2025/07/13/a-response-to-ethnic-scapegoating-in-defense-of-irans-azerbaijani-community/

DURMUŞ, İ. (2017). Türk adının ortaya çıkışı, anlamı ve yayılışı. *Gazi Akademik Bakış*, 10(20), s. 37–47. https://doi.org/10.19060/gav.321022

ERSOY, E. (2016, September-October). 1905–1911 İran Anayasa Devrimi: İnkılap, isyan ve ihtilal. *History Studies*, 8(76), s. 115–130.

FATEMİ, F. S. (1980). *The U.S.S.R. in Iran, South Brunswick and New York*. New York: A. S. Barnes.

HASANLI, C. (2005). *Soğuk Savaş'ın ilk çatışması: İran Azerbaycanı*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

HEYƏT, R. (b.t.). *Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kuruluşu ve dil politikası*. Tebriz Araştırmaları Enstitüsü. http://tebaren.org/?p=121

HEYƏT, R. (b.t.). *Mesud Pezeşkiyan döneminde Türklük ve kimlik meselesi*. TEBAREN. https://www.tebarens.com/mesud-pezeskiyan-doneminde-turkluk-ve-kimlik-meselesi-dr-m-riza-heyet/

İPEK, C. D. (2012). The question of identity among the South Azarbaijani Turks. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12(1), s. 135–154.

KAFKASYALI, A. (2010). *İran Türkleri*. İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları.

KARAAGAÇLI, A. (2013). The State of Azadistan (The state, established in Iran in 1920). *Journal of World of Turks*, 5(2), s. 85–102.

KASHANİ-SABET, F. (1999). *Frontier fictions: Shaping the Iranian nation, 1804–1946*. Princeton: Princeton University Press.

KESKİN, A. (2018, 26 mart). *Güney Azerbaycan Milli Hareketi*. Milli Strateji Araştırma Kurulu. https://millidusunce.com/misak/guney-azerbaycan-milli-hareketi/
KINZER, S. (2011). *Ezber bozmak: İran, Türkiye ve Amerika'nın geleceği* (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
KIZILKAYA, M. (2006, 19 avqust). *ABD-İran savaş öncesinde Güney Azerbaycan (İran) Türkleri*. TASAM. https://tasam.org/tr-tr/icerik/423/abd-iran_savas_oncesinde_guney_azerbaycan_iran_turkleri
MARASHİ, A. (2008). *Nationalizing Iran: Culture, power, and the state 1870–1940*. Seattle: University of Washington Press.
METİN, B. (2012, Avqust). Türk-İran ilişkilerinde Güney Azerbaycan meselesi (1918–1938). *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TSA)*, 16(2), s. 157–187.

MOROZOVA, I. (2005). Contemporary Azerbaijani historiography on the problem of 'Southern Azerbaijan' after World War II. *Iran & the Caucasus*, 9(1), s. 85–120.
ÖZDEMİR, S. (2023). *İran devrim süreci ve İran-ABD ilişkilerinin seyri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM).
RESULZADEH, M. A. (2014). *İhtilalci sosyalizm ve demokrasi* (T. Cabbarlı, Çev.). İstanbul: Doğu Kitabevi.
RUBİN, M. (2026, January 11). *The ways Iran regime change could undermine Azerbaijan*. The Armenian Mirror-Spectator. https://mirrorspectator.com/2026/01/11/the-ways-iran-regime-change-could-undermine-azerbaijan/
SARISAMAN, S. (2018). Güney Azerbaycan'da kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti ve Türk kamuoyu. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, (25), s. 163–179.
SHAFFER, B. (2000). The formation of Azerbaijani collective identity in Iran. *Nationalities Papers*, 28(3), s. 449–477. https://doi.org/10.1080/713687484
SHAFFER, B. (2008). *Sınırlar ve kardeşler: İran ve Azerbaycan kimliği* (Ş. Nalçacı, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
ŞAH / REAGAN. (b.t.). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi Çağdaş Liderlər Ansiklopedisi*, (55), s. 1200–1215.
ŞAHİT, B. (b.t.). *Güney Azerbaycan jeopolitiği*. Tebriz Araştırmaları Enstitüsü (TABEREN). https://www.tebarens.com/guney-azerbaycan-jeopolitigi-babek-sahit/
TURAN, D. (2005, 20 iyul). *Babek kalesine yürüyüş: Güney Azerbaycanlıların demokratik protestosu*. TASAM. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/282/babek_kalesine_yuruyus_guney_azerbaycanlilarin_demokratik_protesi
UNPO. (b.t.). *South Azerbaijan*. Unrepresented Nations and Peoples Organization (UNPO). https://unpo.org/member/southern-azerbaijan/
Y. Y. (2023, 15 sentyabr). *Güney Azerbaycan Türklerinin geleneksel gösterisi: Babek Kalesi Yürüyüşü*. Kırım Haber Ajansı (QHA). https://www.qha.com.tr/turk-dunyasi/guney-azerbaycan-turklerinin-geleneksel-gosterisi-babek-kalesi-yuruyusu-478408
YENİSEY, G. (2008). *İran'da etnopolitik hareketler (1922–2004)*. Ankara: Ötüken Neşriyat.

SERGEY FYODOROVİÇ OLDENBURG VE BAKÜ TÜRKOLOJİ KURULTAYI'NDA 'KRAYEVEDENİYE' MESELESİ

Serkan ACAR
Doç. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

ORCID: 0000-0003-1642-9269

serkan.acar@ege.edu.tr

ÖZƏT

Bu tədqiqat işində tanınmış rus şərqşünası, hindşünas və Budizm mütəxəssisi Sergey Fyodoroviç Oldenburqun (1863–1934) elmi-ictimai fəaliyyəti və onun 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayındakı iştirakı təhlil olunur. Aristokrat mənşəli bir ailədə doğulan və Sankt-Peterburq Universitetində mükəmməl təhsil alan Oldenburq, Rusiya Elmlər Akademiyasının daimi katibi və Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru kimi məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Çar Rusiyasından Sovet rejiminə keçid dövründə liberal-demokrat baxışlarına və üzləşdiyi siyasi təzyiqlərə baxmayaraq, elm müəssisələrinin fəaliyyətini qoruyub saxlamaq üçün kompromis siyasəti yürütmüşdür. Oldenburq 1926-cı ildə keçirilən Bakı Türkoloji Qurultayında Rusiya Elmlər Akademiyasını təmsil edən əsas alimlərdən biri olmuşdur. O, qurultayda "Türk xalqları arasında diyarşünaslıq işinin üsulları" (Методы Краеведческой Работы Среди Тюркских Народов) mövzusunda elmi məruzə ilə çıxış etmişdir. Qərbdə bölgeşünaslıq və ya yerli tarix (Area Studies/Local History) kimi tanınan, Rusiyada esa krayevedeniye (diyarşünaslıq/yurt bilgisi) adı ilə formalaşan bu disiplini Türkologiya tədqiqatlarına tətbiq etməyin zəruriliyini əsaslandırmışdır. Alim türk xalqlarının maddi və mənəvi mədəniyyətini bütöv şəkildə öyrənmək üçün diyarşünaslıq institutlarının yaradılmasını, etnoqrafik, coğrafi və dil məlumatlarının metodik şəkildə toplanmasını və bu prosesə geniş xalq kütlələrinin cəlb olunmasını təklif etmişdir. Məqalədə Oldenburqun Bakı Türkoloji Qurultayına dair müşahidələri də nəzərdən keçirilir. Alim bu qurultayı Sovet İttifaqında yaşayan türk xalqlarının mədəni həyatında dönüş nöqtəsi kimi dəyərləndirmiş, əlifba məsələsi və elmi irsin qorunması baxımından tarixi əhəmiyyətini vurğulamışdır. Tədqiqat Oldenburqun türk xalqlarının mənəvi-maddi irsinin öyrənilməsində ortaya qoyduğu metodoloji yanaşmanın Türkologiya elminin inkişafındakı rolunu elmi müstəvidə işıqlandırır.

Açar sözlər: Sergey Oldenburq; Bakı Türkoloji Qurultayı; Diyarşünaslıq; Rusiya şərqşünaslığı; Türkologiya.

ABSTRACT

This study analyzes the academic and public career of the renowned Russian Orientalist, Indologist, and Buddhism expert Sergey Fyodorovich Oldenburg (1863–1934), focusing particularly on his participation in the 1926 Baku Turkology Congress. Born into an aristocratic family and educated at St. Petersburg University, Oldenburg served in vital administrative roles, including Permanent Secretary of the Russian Academy of Sciences and Director of the Institute of Oriental Studies. Transitioning from the Tsarist era through the Soviet regime, he navigated complex political shifts despite his liberal-democratic views and periods of detention by pursuing compromises to preserve scientific institutions. At the 1926 Baku Turkology Congress, Oldenburg stood as one of two leading scholars representing the Russian Academy of Sciences. He presented a foundational paper titled

"Methods of Regional/Local Lore Studies Among Turkic Peoples" (Metody Krayevedcheskoy Raboty Sredi Tyurkskikh Narodov). He advocated applying krayevedeniye (regional studies/local history) to Turkology a methodology aligned with Western Area Studies or Local History. To comprehensively understand the tangible and intangible heritage of Turkic peoples, Oldenburg proposed establishing local study institutes, systematically cataloging ethnographic, geographic, and linguistic data, and engaging broader public participation. The paper also examines Oldenburg's firsthand evaluations of the event. He regarded the Baku Turkology Congress as a monumental cultural milestone for Turkic nations across the Soviet Union, emphasizing its decisive role in alphabet reform and the conservation of scientific materials. Ultimately, the study highlights Oldenburg's methodological framework for regional studies and its lasting contribution to the field of Turkology.

Keywords: Sergey Oldenburg; Baku Turkology Congress; Krayevedeniye (regional studies); Russian Orientalism; Turkology.

Giriş

26 Eylül 1863 tarihinde Rusya İmparatorluğu'na bağlı Transbaykal Oblastı'nda dünyaya gelen Sergey Fyodoroviç Oldenburg zengin, kültürlü ve aristokrat bir ailenin çocuğuydu. Alman kökenli ataları XVIII. yüzyılda, Büyük Petro'nun devr-i saltanatında, Rusya'ya göç etmişlerdi. Dedesi Rus ordusunda general, babası ise albaydı. Eğitime fevkalâde önem veren bir ailenin çocuğu olarak 1881 yılında Varşova Erkek Lisesi'nden altın madalya ile mezun oldu. Kurulduktan kısa süre sonra büyük şöhret kazanan ve özellikle XIX. yüzyılda dünya çapında müsteşrikler yetiştiren St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nin Sanskritçe ve Farsça kürsüsüne kayıt yaptırdı. Yetenekli, çalışkan ve enerjik bir öğrenci olduğunu hemen kanıtladı. Hocaları arasında Rusya'nın önde gelen oryantalistleri vardı. Arabiyat mütehassısı Viktor Romanoviç Rozen, Sinolog, Tibetolog ve Budizm uzmanı Vasiliy Pavloviç Vasilyev, İranist Karl Germanoviç Zaleman ve tarihçi Aleksandr Nikolayeviç Veselovskiy gibi seçkin akademisyenler bunlardan bazılarıydı. Fıtrî istidadı, genel kültürü ve son derece parlak üniversite muhiti onu yetkin bir oryantaliste dönüştürdü. 1882 yılında, henüz ikinci sınıf öğrencisi iken, ilk akademik çalışmasını yayımladı. 1899'a gelindiğinde ise artık muazzam bir bilgi birikimine sahipti. Telif ettiği etkileyici akademik eserler bu hakikate tanıklık ediyordu. Aydınlanma Çağı'ndan itibaren bütün Avrupa'da ilgi odağı olan Kadim Hindistan'a her yönüyle aşinaydı. Sanskritçeyi, Hindistan'ın uzak mazisini, dinlerini, efsanelerini, şiirini ve sanatını layıkıyla öğrenmişti [Sufizoda, 2023: 83].

Oldenburg 1897-1899 yılları arasında Paris ve Londra kütüphanelerindeki Budist elyazmaları üzerine çalıştı. 1899'da Roma'da düzenlenen XII. Oryantalistler Kongresi'nde merkez heyetini St. Petersburg'daki Rus âlimlerin teşkil edeceği, Türkistan ile Uzak Doğu'yu araştıracak uluslararası bir birliğin kurulması kararı alınmıştı. Buna binaen 1902 yılında Hamburg'da toplanan XIII. Oryantalistler Kongresi'nde Vasiliy Vasilyeviç Radlov ve Oldenburg tarafından hazırlanan tüzük kabul edildi. XII. ve XIII. kongrelerde alınan kararlar Rus şarkiyatçılığının uluslararası arenada kazandığı haklı prestiji alenen gözler önüne sermekteydi [Lunin, 2015: 72].

Hem Rusya İmparatorluğu hem de Sovyetler Birliği zamanında, otuz yılı aşkın bir süre boyunca, Rusya Bilimler Akademisi'nde fevkalâde mühim roller üstlenen Oldenburg, zikredilen akademiye 1900 yılında seçilmiş ve 1904'te daimî sekreterlik görevine getirilmişti. Bolşevik Devrimi'nden sonra dahi bu vazifeyi sürdürdü (1929 yılının Ekim ayına kadar). İdealleri ve karakteriyle özgün bir liberal-demokrat Rus entelektüeli tipini temsil

ediyordu. 1905 yılının Ekim ayında Rusya'da siyasî partiler yasal hale geldi. Oldenburg ise gençliğinden beri Anayasal-Demokrat Parti nam-ı diğer Kadet'e yakınlık duyuyordu [Kaganoviç, 1994: 124].

1905-1917 yılları arası Rusya genelindeki şarkiyatçılar için sivil faaliyetlerin yoğun olduğu bir dönemdi. Hem uzman hem de danışman olan Oldenburg anayasal monarşinin bilimin ihtiyaçlarına en iyi şekilde hizmet edeceğine inanıyordu. Dolayısıyla 1905'te Duma'nın açılmasını desteklemek için haklı sebepleri vardı. Aynı yıl bilim ve kültürün gelişmesinin Rusya'nın siyasî ve içtimaî dönüşümünü kolaylaştırabileceğini savunan diğer entelektüellere katılarak Kadet Partisi'ne üye oldu. Ayrıca Rusya İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti'nde (Императорское Российское Географическое Общество) aktif görev aldı. Yapılacak reformlar, sivil özgürlükler, eğitim standardının yükseltilmesi ve daha fazla meslekî özerklik için gayret etti. Duma'nın açılmasıyla birlikte, hükümetin açık sözlü bir savunucusu haline geldi. Araştırmalarını devletin önem atfettiği sorunlara, örneğin imparatorluğun milliyetler meselesine yönlendirmek için kararlı bir çaba gösterdi. Coğrafya Cemiyeti'nin etnografya bölümündeki üyeler, özellikle Türkistan halkları arasında son zamanlarda yaşanan milliyetçilik patlamasını araştırmakla ilgileniyorlardı. Bolşevikler dikkatlerini Batı sınır bölgelerindeki ulusal hareketlere yoğunlaştırırken, etnograflar Doğu'ya yöneldiler. 1910 yılında Rus, Alman ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarındaki ulusal hareketler hakkında bir makale yazması istenen etnograf Lev Yakovleviç Şternberg, günümüzde Kazakistan'ın bir parçası olan Kırgız bozkırlarının, Türkistan ve Sibirya'nın yerli halklarına veya gayr-ı Ruslara odaklanmayı seçti. Bu devirde etnografların cevap aradıkları soru şuydu: İmparatorluk bünyesindeki yabancılar (inorodtsı) Avrupa'daki ulusalcılık fikrine doğrudan maruz kalmadan nasıl ulusal bilinç kazanmışlardı? Oldenburg, 1909 tarihli bir makalesinde, Türkistan'da milliyet ve sömürge sorunlarının bağlantılı olduğunu yazdı. Ayrıca Rus sömürgeleştirme politikalarının Rusya'nın doğusunda milliyetçiliğin ortaya çıkmasına yol açtığını öne sürdü. Şternberg de benzer bir görüşü dile getirmişti. 1905 yılında Rusya'nın Japonya karşısında aldığı utanç verici yenilgi ile ardından gelen imparatorluk çapındaki gösterilerin eski düzeni itibarsızlaştırdığını ve Türkistan'da millî duyguların uyanması için bir katalizör görevi gördüğünü belirtti. Ancak Doğu'daki ulusal uyanışın daha temel nedenlerinin çarlığın sömürgeleştirme ve Ruslaştırma politikaları olduğunu savundu [Hirsch, 2005: 30-32].

1905 ilâ 1917 arasındaki dönemde epey etkili olan Oldenburg, Şubat Devrimi'ni coşkuyla karşıladı. Rusya Cumhuriyeti Geçici Sovyeti'ne (Временный Совет Российской Республики) ve Olağanüstü Soruşturma Komisyonu'na katıldı. 25 Temmuz 1917 ilâ 3 Eylül 1917 tarihleri arasında ise kısa bir süre Halk Eğitimi Bakanı olarak görev yaptı. Ekim Devrimi'ne tepkisi ise daha farklı oldu. Filvaki bir yazısında kaygılarını şu sözlerle dile getirmişti: *"Öyle dakikalar oldu ki, yapılan bu büyük ve ani devrim sürecinde ve sonrasında kültürel değerlerin yok olacağı ve onun içerisinde yer alan ilmî işlere de hiç kimsenin gerek duymayacağı düşüncelerine kapıldım"* [Lunin, 2015: 131].

Bolşevikler idareyi ele aldıktan kısa bir süre sonra, 3 Eylül 1919 tarihinde, aydınların toplu halde tutuklamaları sırasında alıkonulan Oldenburg yaklaşık olarak bir ay boyunca gözaltında kaldı. Bu onun zikredilen kaotik yıllardaki tek tutuklanma vakası değildi. Esasen Bolşevik Devrimi'ne verdiği tepki tipik bir Rus entelektüelinin refleksiydi. Bununla birlikte, Bolşevik rejiminin kalıcı olduğunu kısa sürede idrak etti. Bilimler Akademisi'nin varlığını devam ettirebilmesi için yeni hükümetle uzlaşması gerektiğini anlayan ilk kişilerden biriydi. Oldenburg, öğrencilik yıllarında Lenin'in ağabeyi Aleksander Ulyanov ile tanışmıştı. Her ikisi de Öğrenci Bilim ve Edebiyat Cemiyeti'nin (Студенческое Научно-Литературное Общество) üyesiydi. Ayrıca Lenin'in erken yaşta vefat eden kız kardeşi Olga'yı da tanıyordu. Lenin 1891 yılında St. Petersburg'a geldiğinde Oldenburg'u ziyaret etti ve ona kardeşleri hakkında sorular sordu. Tanışıklıkları bu kadardı. Yirmi altı yıl sonra, 9 Kasım

1917 tarihinde ise Geçici Hükümet bakanlarının tutuklanmasını protesto eden bir heyetin parçası olarak Lenin'i ziyaret etti. Esasen Bolşeviklere karşı hiçbir sevgisi yoktu ancak kaçınılmaz olanı kabul etmek zorunda kalarak Bilimler Akademisi'ni ve ilmî çalışmalarını kurtarmaya çalıştı [Kaganoviç, 1994: 125-126].

Bolşevik Devrimi'nin ardından Rusya'da şarkiyat araştırmaları yapan kurumların yeniden yapılandırılması sürecinde özellikle Vasiliy Vladimiroviç Bartold'un kaleme aldığı raporlar biyografi, tarih ve şarkiyatçılık açısından çok mühimdi. Bu bağlamda Bartold, Oldenburg'un inisiyatifiyle oluşturulan yeni komisyonun hemen işe başlamasını istiyordu. Üyeleri arasında bizatihi Bartold ve Oldenburg'un da bulunduğu bu komisyon Rus şarkiyatçılarının envanterini hazırlayacaktı. Bu rehber kitapta her şarkiyatçının ihtisas alanı belirtilecek ve en önemli ilmî çalışmaları sıralanacaktı [Lunin, 2015: 137-138].

Akademik ciddiyeti bilinen Oldenburg'un mesuliyet duygusu fevkalâde yüksekti fakat mütekebbir olduğu da bir hakikatti. Nitekim yakın arkadaşı, tarihçi ve edip Dmitriy İvanoviç Şahovskiy, Sovyet idaresi altında çalışmalarını yürütürken onunla ilgili şu çarpıcı tespitte bulunmuştu: *"Sergey her şeyden önce bir eylem adamıydı. Sarsılmaz bir görev bilinciyle hareket eden, sonuçlara ve gerçek emeğe değer veren biriydi. Aynı zamanda özgüveni çok yüksekti. Sürekli olarak kendisinden çok daha düşük profilli insanlarla çalıştığından biraz kibre kapılmıştı. Üstlendiği ve şaşırtıcı derecede maharetle ifa ettiği muazzam görevler onu ruhen tüketmiş ve ağır sorumluluk isteyen vazifelerin kölesi haline getirmişti"* [Sufizoda, 2023: 85].

1928 yılına gelindiğinde Sovyet Hükümeti ile Bilimler Akademisi arasındaki ilişkiler hızla kötüleşmeye başladı. Bu durum, Oldenburg'un idarî faaliyetlerinin dayandığı uzlaşmacı tavrın yakın zamanda sona ereceğinin sinyalini verdi. Buna rağmen 1930'dan 1934'e kadar, Şarkiyat Enstitüsü direktörü olarak görev yaptı. Budist kültürü ve Türkoloji çalışmalarıyla tanınan Rus âlim 1934 yılında, 71 yaşındayken, vefat etti[36].

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, pek çok uluslararası akademik faaliyette etkin görev alan Oldenburg, 1926 yılının Şubat ayında düzenlenen Bakü Türkoloji Kurultayı'na Rusya Bilimler akademisi adına katılarak Türk Halkları Arasında Yurt Bilgisi Çalışmalarının Usûlü (Методы Краеведческой Работы Среди Тюркских Народов) başlıklı bir bildiri sundu [Pervıy Vsesoyuznıy, 1926: 352-361; 1926-Bakü, 2008: 406-415]. Bir ay sonra ise zikredilen kurultayla ilgili bir değerlendirme yazısı kaleme aldı [Oldenburg, 1926: 11-16]. Batı Avrupa'da Area Studies, Regional Studies veya Local History gibi isimlerle anılan ve aralarında nüanslar bulunan bu bilim dalları genel olarak Rusçaya Krayevedeniye (Краеведение) şeklinde tercüme edildi. XX. yüzyılın başlarında Rusya'da çok yeni olan bu disiplin, aslına bakılırsa Avrupa'da dahi henüz kök salmamıştı. Tarih, antropoloji, filoloji, siyaset, iktisat, coğrafya, edebiyat vb. alanlardaki çalışmaları bir bütün olarak değerlendirmeyi ilke edinen bölge çalışmaları dünyanın birçok yerinde küresel tarihin yükselişine önemli katkı sağladı.

Bundan başka, Batılı akademik çevrelerde Avrupamerkezciliğe ve Batı medeniyetinin ürettiği modellerin hâkimiyetine karşı bir tepki olduğunu söylemek dahi mümkündür. Dolayısıyla, küresel tarih alanının veya yaklaşımının gelişmesi için tartışmasız en temel entelektüel gerekliliklerden biri olarak görülmüştür [Eckert, 2018: 160]. Söz konusu çalışmaların en üstün tarafı, hiç şüphe yok ki, ulusal olanı küresel bir bağlama oturtabilmesidir. Bu mealde, Türkistan'a yönelik bölge çalışmaları, Batı toplumlarını anlamak için de çok mühimdi. Sosyal bilimlerdeki evrenselleştirme eğiliminin aksine zikredilen disiplin, Batı'ya ait iktisat veya psikoloji modellerinin dünyanın geri kalanına teşmil edilmesinden daha iyi bilgi sağlayacak mukayeseli ve tarihî bir bakış açısı sunmuştur. Bu sahada dil ve

[36] Oldenburg'un eserleri ve kendisi hakkında yapılan çalışmalar için bakınız [Miliband, 2008: 65-68].

kültür çalışmalarına yapılacak muazzam yatırımlar, yalnızca bir bölgeye değil daha büyük küresel sorunlara ilişkin genel tartışmaların parçası olduklarında ise daha müspet sonuçlar verecekti [Van der Veer, 2006: 41].

Bu hakikatleri Rusya'da en erken idrak eden âlimlerden biri Oldenburg idi. Türk dilci Ahmet Caferoğlu tarafından Türkçeye Yurt Bilgisi suretinde başarılı bir şekilde çevrilen Krayevedeniye daha önce de ifade edildiği gibi, Rusya'da henüz gelişmemişti. Oldenburg, Bakü Türkoloji Kurultayı'na sunduğu bildiride özellikle bahse konu disiplinde takip edilecek usûl meselesini ele aldı. Çünkü yeni kurulan Sovyetler Birliği'nde çok sayıda Türk topluluğu yaşıyordu. Ona göre; Yurt Bilgisi'nin Türk halkları arasında yaygınlık kazanması elzemdi. Çünkü söz konusu halklar hakkında derunî bilgi edinmek ve bunları sınıflandırmak ancak bu yöntemle mümkündü. Bu disiplinin gelişmesi için sivil bir zeminin lüzumuna dikkat çeken Rus âlim Sovyetler Birliği'nde henüz bunun mevcut olmadığını samimiyetle itiraf etmiş ve manevî kültür seviyesinin düşüklüğünden yakınmıştı. Hâl böyle iken, Yurt Bilgisi'ni geniş halk kitleleri arasında yaymak zordu. Halkın ilgisi öncelikle beslenme alışkanlığı, giyim, sanat, ziraat ve ticaret gibi konulara çekilmeliydi [Oldenburg, 2008: 406-408].

Sovyetler Birliği'nde taşradan merkeze düzenli bilgi aktarılamıyordu. Her şeyden önce güvenilir bir nüfus sayımıyla ülkede yaşayan Türk halklarının gerçek sayısını tespit etmek ve Yurt Bilgisi'ni kuru bir ilmî terim olmaktan çıkarıp gündelik hayata sokmak gerekiyordu. Okulları, öğretmen ve öğrencileri, bu işe dâhil etmek meşakkatliydi. Zira en yetenekli öğrenciler bile yaşadıkları bölgelerde keşif yapmaya, nadir mineralleri bulmaya, bitki, böcek vs. keşfetmeye muktedir değillerdi. Dolayısıyla taşraya müteşebbis ruh aşılanmalıydı. Halkı bilgilendirmek için Krayevedeniye Enstitüleri'ne ihtiyaç vardı. Sovyetler elde edilen verilerin tasnifi ve kataloglanması konusunda Batı'dan çok gerideydi. Kütüphanelerin kurulması ve yazma eserlerin toplanması da başka bir sorundu. Bütün bunlar yapılmazsa Türkoloji çalışmalarının ilerlemesi ham bir hayaldi [Oldenburg, 2008: 410-414].

Bakü Türkoloji Kurultayı'na katılıp notlar alan ve daha sonra bunları neşreden Theodor Menzel'e göre; Oldenburg bildirisini sunmadan önce Türkistan'da yapılan kazı sonuçlarıyla ilgili üç albüm göstermiş, ayrıca Doğu Türkistan'da bulunan Budist eserleri ile Batı Çin ve Türkistan hakkında bilgiler vermişti. Bildirisinde ise Asya'daki yer adlarının tespitinde Yurt Bilgisi'nin önemini özellikle vurgulamıştı [Menzel, 2017: 131-134].

Bakü'den döndükten hemen sonra, 1926 yılının Mart ayında, katıldığı ilmî toplantıyla ilgili gözlemlerini kaleme alan Oldenburg'a göre; Bakü Türkoloji Kurultayı genel olarak Sovyetler Birliği'nin ve özel olarak da birliğe dâhil bütün Türk halklarının yaşamında meydana gelen büyük bir kültürel olaydı. Bu kurultayı düzenleme fikri esasen Moskova ve Leningrad'daki şarkiyatçılar muhitinde ortaya çıkmıştı. Katılımcılar bütün Türk halklarının temsilcilerini derinden ilgilendiren bir soruya, alfabe meselesine, yoğunlaşmak zorunda kalmıştı. Kültürel yaşama ilişkin bir dizi sorunun geniş bir kitleye bilimsel olarak sunulması son derece önemliydi. Türk halklarının maddî ve manevî kültürünün incelenmesine henüz yeni başlandığı ve bunun yoğun mesai gerektiren bir iş olduğu hakikati bu kurultayda bir kez daha teyit edildi. İncelenmeye hazır kaynakların zenginliği açıkça görülmüştü. Ayrıca Türkoloji alanında yeni bölümlerin kurulmasına ivme kazandırdığı gibi bilimsel materyalin kayıt altına alınarak korunmasını da sağlamıştı [Oldenburg, 1926: 11-16].

Sonuç

Aristokrat bir aileden gelen ve iyi bir eğitim alan Oldenburg liberal fikirlere sahip olmasına rağmen Bolşevikler ile uzlaşmak zorunda kalan Rus entelektüellerinden biridir. Esasen hayatının merkezinde bilimsel çalışmalar bulunsa da 1905 yılından sonra siyasete bulaşmaya mecbur kalmıştı. Bolşevik Devrimi'nin akabinde birkaç defa tutuklanmasına karşın Rusya Bilimler Akademisi'nin kapatılmaması için yoğun çaba sarf etti. Lenin ile olan

tanışıklığının Rusya'daki kaotik yıllarda kendisine fayda sağladığı açıktır. 1917 yılından sonra Sovyetler Birliği'nin Rusya İmparatorluğu'ndan tevarüs ettiği ilmî kurumların yapılandırılması işinde etkin görev aldığı malumdur.

Oldenburg, Bakü Türkoloji Kurultayı'nda Sovyetler Birliği'ni temsil eden iki saygın âlimden biriydi. Kurultayın tutanakları incelendiğinde Türk Dünyası'nın muhtelif yerlerinden gelen temsilcilerin gerek Oldenburg'a gerekse Bartold'a derin hürmet duydukları net bir şekilde anlaşılıyor. Her ikisinin de ilmî ağırlığı kurultayda kâmilen hissedilmişti. Filhakika Sovyet rejimi bu iki âlime şarkiyatçılığın devrim öncesi seviyesinden daha geriye gitmesine izin verilmemesi misyonunu yüklemişti. Ancak 1855-1917 yılları arasında küresel mânâda zirveyi temsil eden Rus şarkiyatçılığı bir daha bu yüksek mevkie asla ulaşamadı.

Bakü Türkoloji Kurultayı'nda sunduğu bildiride Rusya'da yeni bir bilim dalı olarak tebarüz eden Krayevedeniye kavramını irdeleyen Oldenburg bu mefhumu Türkoloji çalışmalarına aşılamaya gayret etmiş ve kısa bildiri metninde bunu gerçekleştirmek için takip edilecek usûl üzerinde durarak söz konusu disiplinin taşıdığı öneme vurgu yapmıştır.

KAYNAKÇA

ECKERT, A. (2018). Area studies and the development of global labor history. U. Bosma & K. Hofmeester (Ed.), *The lifework of a labor historian: Essays in honor of Marcel van der Linden* içinde (s. 156–173). Leiden: Brill.

HIRSCH, F. (2005). *Empire of nations: Ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union*. New York: Cornell University Press.

KAGANOVİÇ, B. S. (1944). Naçalo tragedii (Akademiya nauk v 1920-e godı po materialam arhiva S. F. Oldenburga). *Zvezda*, (12), s. 124–144.

LUNİN, B. V. (2015). *V. V. Bartold ve Rus oryantalizminde Orta Asya* (C. Buyar, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MENZEL, T. (2017). *1926 Bakü I. Türkoloji Kongresi* (S. Ünlü, Çev.). Konya: Çizgi Kitabevi.

MİLİBAND, S. D. (2008). *Vostokovedı Rossii XX–naçalo XXI veka* (Kniga II). Moskova: Vostoçnaya Literatura.

NERİMANOĞLU, K. V., & ÖNER, M. (Çev.). (2008). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı (Tutanaklar) 26 Şubat–6 Mart 1926*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

OLDENBURG, S. F. (1926). Pervıy vsesoyuznıy tyurkologiçeskiy syezd. *Nauçnıy Rabotnik Ejemesyaçnıy Jurnal*, (3), s. 11–16.

OLDENBURG, S. F. (2008). Türk halklarında yurt bilgisi çalışmasının özellikleri. K. V. Nerimanoğlu & M. Öner (Çev.), *1926-Bakü Türkoloji Kurultayı (Tutanaklar) 26 Şubat-6 Mart 1926* içinde (s. 406–415). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Pervıy vsesoyuznıy tyurkologiçeskiy syezd: 26 fevralya–5 marta 1926 g. (Stenografiçeskiy otçet). (1926). Bakü: Izdatelstvo VTsIK.

SUFİZODA, Ş. (2023). Akademik Oldenburg i formirovaniye tacikskoy akademiçeskoy biblioteki. *İnfolib İnformatsionno-Biblioteçnıy Jurnal*, (1), s. 83–89.

VAN DER VEER, P. (2006). Area studies in a changing world. J. Stremmelaar & P. van der Velde (Ed.), *What about Asia? Revisiting Asian studies* içinde (s. 31–41). Amsterdam: Amsterdam University Press.

AZƏRBAYCANIN ADI MÖVZUSU
(OĞUZ TEORİSİ)

Seyfettin ALTAYLI
Doç. Dr. Bakı Avrasiya Universiteti, Müəllimi və Türkoloji Mərkəzin Baş Elmi İşçisi

ORCİD NÖMRƏSİ: 0000-0002-1283-4489

ÖZƏT

Türklər Sarı çayın döngəsindən Adriyatik sahillərinə, Qıpçak bozqırlarından Sibirə və şimali Afrikaya, hətta şimali Amerikanın bəz bölgələrinə kimi yayılmış bir millətdir. Türklərin yaşı tarixlə yanaşı başlamışdır. Bu fikir sadəcə olaraq hissiyyatla irəli sürülmüş bir düşüncə deyildir. Bunu arxeoloji qazıntılar, etnologiya və folklor sübut etmişdir. Türklərin 1071-ci ildə Malazgirt zəfəri ilə Anadoluya gəlib məskunlaşdıqları qərblilərin və onların təsir dairəsindəkilərin uydurduğu bir fikirdir. Türklər millət olaraq tarixin bilinməyən çağlarından etibarən Anadolu və qomşuluğundakı Azərbaycan coğrafiyasını özünə yurd etmişdir. Atatürk Azadlıq hərbi zamanında və sonrasında siyasi, hərbi bir düha olaraq mənsubu olduğu millətinə yüksək bir ruh bəxş etmək istəmiş və bunu həm hərbi, həm siyasi, həm də mədəni mənada başarmış bir şəxsiyyətdir. Yaxşı türk deyilən etnik xalq yalnızca Anadoluda yaşıyanlardan ibarətdir də Atatürk türk milləti ilə bağlı olaraq yalnızca onlara yeni bir ruh aşılayacaq mesajlar vermək istədi və ya Anadolu türklüyü özünə məxsus bir ictimaiyyətdirmi, yaxın qohumları vardırmı? Qonşuluğundaki Azərbaycan ilə etnik və mədəni bir rabitəsi vardırmı? İndiyə kimi bu haqda bir çox araşdırmalar aparılmış və müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür, ancaq Azərbaycan termini nə deməkdir, bu ad nədən mənbələnmişdir, bu adı kim vermişdir? Əlbəttə bu mövzuda müxtəlif alimlər araşdırmalar apararaq öz fikirlərini irəli sürmüşdür, ancaq ortak bir məxrəcə çatıla bilməmişdir. Bu məqalədə Azərbaycan, Anadolu və Asiya türklüyünün etno-mədəni birliyinin kökləri və Azərbaycan adının mənşəyi mövzusu haqda araşdırmalar apararaq elmi faktlar irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: Atatürk; Türk; Azərbaycan; Anadolu; Mesaj.

ABSTRACT

The Turks are a people who have spread across a vast geographical area, extending from the bend of the Yellow River to the shores of the Adriatic, from the Kipchak steppes to Siberia and North Africa, and even to certain regions of North America. The antiquity of the Turks dates back to the earliest periods of recorded history. This is not merely an emotional assertion but a fact supported by research in archaeology, ethnology, and folklore. The view, often attributed to Western scholarship, that the Turks came to Anatolia and settled there only after the Battle of Manzikert in 1071 is regarded by some scholars as a constructed interpretation. According to these perspectives, the Turks as a people had already adopted Anatolia and the neighboring geography of Azerbaijan as their homeland since the unknown periods of early history. During and after the Turkish War of Independence, Atatürk, as a political and military genius, sought to instill a strong sense of spirit and identity in the nation to which he belonged, and he succeeded in doing so in military, political, and cultural spheres. In this context, several important questions arise: Did the ethnic group known as the Turks consist only of those living in Anatolia, such that Atatürk aimed solely to glorify them in his messages regarding the Turkish nation? Or is Anatolian Turkishness a unique

phenomenon, or does it have close relatives? Has there been an ethnic and cultural connection with neighboring Azerbaijan? Numerous studies have been conducted on these issues and various interpretations have been proposed. However, the meaning of "Azerbaijan" as a geographical term, the origin of this name, and who first gave it remain subjects of scholarly debate, and no common consensus has yet been reached. This article focuses on the origins of the ethnic and cultural unity among the Turks of Azerbaijan, Anatolia, and Asia, as well as on the etymology of the name "Azerbaijan."

Keywords: Atatürk; Turk; Azerbaijan; Anatolia; Message.

Giriş

Bakı Türkoloji qurultayında arxeologiyadan danışılmış və terminlərin vahidləşməsinin vacibliyi vurğulanmışdır. Bu məqalədə Azərbaycan termininin yaranması məsələsi üstündə dayanılacaq və aparılan araşdırmaların nəticəsi elmi faktlarla dilə gətiriləcəkdir.

İnsan yaranıb dünyaya gəldiyindən bəri qarşılaşdığı müşəxxəs objektlərin və zehnində canlandırdığı mücərrəd olan hər bir şeyin nəyə işarət etdiyinə öz etnik anlayışına görə ad vermiş və bu anlayış tarix boyu davam etmişdir. Bu vəziyyət də hər bir dilin möhtəşəm bir söz xəzinəsinə malik olduğunun dəlilidir.

Türklər millət olaraq adını Göytürk dövlətini quran Aşinaoğullarına mənsub "Türk" boyunun adından almış və bu ad "qüdrətli, güclü, qüvvətli, gözəl, törə sahibi, inkişaf etmiş" mənalarındadır [Kafesoğlu, 1998: 43-45].

Ulu Öndər Atatürk Türk millətini tasvir ədərkən, *"Bu məmləkət, dünyanın bəkləmədiği, asla umut ətmədiği bir müstəsna məvcudiyətin yüksək təcəllisinə sahnə oldu. Bu sahnə 7 min sənəlik, ən aşağı, bir Türk bəşiğidir. Bəşik tabiatın rüzgarları ilə sallandı; bəşiğin içindəki çocuk tabiatın yağmurları ilə yıkandı. O çocuk tabiatın şimşəklərindən, yıldırımlarından, kasırgalarından əvvəla korkar kimi oldu; sonra onlara alıştı, onları tabiatın babası tanıdı, onların oğlu oldu. Bir gün o tabiat çocuğu tabiat oldu, şimşək, yıldırım, günəş oldu; Türk oldu. Türk budur. Yıldırımdır, kasırgadır, dünyayı aydınlatan günəştir"* demişdir.

Kaşqarlı Mahmud *"Divanû Lûgati't Türk"* adlı əsərində türkün kim olduğunu bu sətrlərlə vurğulamışdır: *"Türklər əslində iyirmi boydur. Onların tamamı Tanrı razı olsun Yalavac Nuh oğlu Yafəs, Yafəs oğlu Türkə kimi gedib çıxır. Onlar Tanrı razı olsun Yalavac İbrahim oğlu İsaq, İsaq oğlu İysu, İysu oğlu Rum kimidir. Onlardan hər bir boyun bir çox oymaqları var ki, sayını ancaq Ulu Tanrı bilir. Mən onların kökünü və əsas boylarını saydım; oymaqlara toxunmadım. Ancaq hamı bilsin deyə əsas olanı, Oğuz qollarını və heyvanlarına vurulan damğalarını yazdım"* [Mahmud-I, 1985: 28].

Fəzlullah Həmədani də Nuhun dünyanı oğulları arasında bölüşdürərkən Yafəsə şərq ellərini, Türküstanı verdiyini, Türklərin Yafəsə Olcay xan dediyini, Olcayın köçəri yaşadığını, yaylaqla qışlağının Türküstanda, paytaxdının Qaydu deyilən yerdə, Dib Yabqu adında oğlu olub, özünün böyük bir xaqan və Qara xan, Or xan, Kür xan, Küz xan adlı dörd oğlu olduğunu, Oğuzun da vəliəhd Kür xanın oğlu olduğunu qeyd etmişdir [Togan, 1982: 17].

Oğuz xaqan dastanı da türk epik sənətinin başda dayanan əsərlərindən biridir. Dastan Orta əsrdə yazıya köçürülsə də türk tarixinin müəyyən dövrlərini əhatə etmiş, yarandığı gündən bəri müəyyən tarixdə sona çatdırılmayaraq axıb gedən bir çay kimi davam etmiş [Ercilasun, 2019: 34], türklərin kosmik anlayışını, dövlət gələnəyini, sosial nizamını, idarə tərzini əsas prinsiplərini cəmləmişdir.

Türk dastanları fövqəladə vəsflərə malik qəhrəmanlara malikdir və xalqın könlündəki ideal tipləri təmsil edərək müəyyən simvollarla dilə gətirmişdir [Duymaz, 2007: 50].

Yaxşı Oğuz və oğuzlar kimdir, Tanrı, insan və yaradılışla bağlı düşüncələri, inamları nələrdir, haralarda yaşamışlar, tarixinin hansı mərhələlərində özlərini göstərmişlər, Anadolu və Azərbaycan türklüğü ilə əlaqələri vardırmı, adət və ənənələri nələrdir, qurduqları dövlətlərin vəsfi necədir, nələrə önəm vermişlər və s. suallar yaranır.

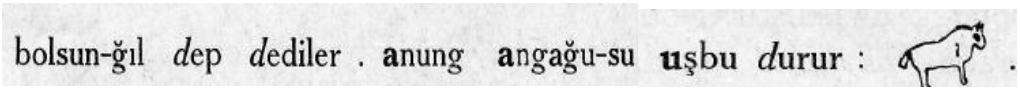
Bu mövzuda ilk həll ediləsi vacib məsələ Oğuz xaqanın kimliyidir. Türk tarixində belə bir tarixî şəxsiyyət doğrudan da yaşayıbmı, peyğəmbərdimi, mifoloji bir ünsürdürmü və ya bir dastan qəhrəmanından ibarətdirmi?

Bu mövzuda Vambəry Oğuz sözünü Yunan mənbələrindəki oxus ilə birləşdirmiş, oğ, ak və uz'dan [İnan, 1936: 23] ibarət olduğunu, Marquart isə ok+uz hecalarından yarandığını [Hamilton, 1997: 188], Gyula Nemeth Oğuz sözünün ok+z boylar, uruqlardan yarandığını irəli sürmüş [Yüksekkaya, 2020: 238; Sümer, 1972: 1; Süme, 2018: 264], İbrahim Kafesoğlu da bu fikri dəstəkləmişdir [Kafesoğlu, 1998: 150-151; Korkmaz, 2010: 4]. Digərlərinə baxdıqda Nemethin fikri mövzunun aydınlaşdırılması yönündən daha ağlabatandır.

Louis Bazin buna müxalifət etmiş [Bazin, 2015: 33-34], Berezin isə oğuz sözünün heyvanın ilk südü olduğunu ireli sürmüş [Pelliot, 1995: 15], Pelliot da Berezini dəstəkləmişdir. Oğuzun buğa anlamına gəldiyini ilk dəfə Franz Erdmann irəli sürmüş [Sinor, 1950: 6], Kononov bu kəlmənin ilk hecası olan oğ morfemini ög/öğ, oğul, oğuş (qohum) kimi sözlərin başındakı og ünsürü ilə əlaqələndirmiş [Nalbant, 2010: 50], N.A. Baskakov da oğuz, ogur/öğür etnoniminin ö- (düşünmək) kökündən ög/öy "ağıl"+-ġuz/güz, -uz/üz, ġur/gür, -ur/-ür feilindən ad yaratma şəkilçisi ö-güz/ög-üz, ö-gür/öğür/ög-gür "bilgə" anlamlarına gəldiyini [Baskakov, 1986: 35-37], J.R. Hamilton isə Oġur boylarında -z'nin -r'ya çevrilməsini qəbul etməyərək adın uyğurdan törədiyini [Hamilton, 1997: 214], Macar alimi Laszlo Rasonyı bu fikrə müxalifət edib oqurların bozqırın qərb ucunda yaşadıqlarını və onların yetirməsi olan çuvaşları digər türk boylarından ayıran xüsusiyyətlərdən birinin də "z" hərfi yerinə "r" hərfini işlətmələrini göstərmişdir [Rasonyı, 1971: 14; Tekin, 1987: 63-6]. Qumilyov, Oğuz adının əslini og "boy, qəbilə" təşkil etdiyini, bunun eyni zamanda qədim türklərdəki "o", "ana" sözüylə birbaşa əlaqəli olduğunu, "Oğuz" öncə mücərrəd olaraq "qəbilə", "qəbilələr birliyi" anlamında ikən sonralar müəyyən edici anlam qazanaraq xalqın etnik adı olduğunu, zamanla əsl anlamını itirərək türkmənlərin əfsanəvi atası Oğuzun adı olmuşdur [Gumilöv, 1999: 115] deyərək fikrini bildirmişdir. Bu mövzuda bir çox alim öz fikrini bildirmişdir. Sadəttin Göməç isə Hun xaqanı Tanrıqut Baqaturun (Metə) Oğuz ilə eyni şəxs ola biləcəyini vurğulamışdır [Gömeç, 2004: 114-115].

Aydın olduğu kimi bir çox alim Oğuz adı və Oğuznamələrlə əlaqəli olaraq öz fikrini bildirmiş və qəti olaraq bir nəticəyə çatılmamışdır, ancaq ən ağla batan Macar alimi Gyula Nemethin fikirləridir.

Oğuzla bağlı irəli sürülən fikirlərlə birlikdə Uyğurca Oğuznamənin girişində [Bang-Rahmeti, 1936: 10] deyilərək vəhşi buğa rəsminin Bos primigenius çəkilməsi Oğuzun adı ilə vəhşi buğa/öküz arasında məcazi bir rabitənin olduğu vurğulanır, ancaq bu mübahisəlidir. Çatalhöyükdəki evlərdə vəhşi buğa başlarının evlərin oturub-durulan hissənin iç tərəfində divara quraşdırılması, o dövrlərdə güc və qüvvət simvolu olaraq vəhşi buğaya hiss edilən hörmətə işarə edərək Asiya türklüyü ilə Çatalhöyük xalqı arasında həm etnik, həm də anlayış yönündən eyniliyi vurğulayır.

Oğuz dastanı türk epik sənətinin və türk dövlət gələnəyinin özülünü qoyanların arkətipi, Oğuz da türk dastan qəhrəmanlarının proto-tipidir. Oğuz xaqan tarixi şəxsiyətdir və bəzi əlm adamlarının Hun xaqanı Tanrıqut Baqaturun (Metə) Oğuz olduğunu irəli

sürməsi kimi Oğuz bu tarixi şəxsiyyətdir deyə fikir bildirməsi də ümumi olaraq qəbul edilməmiş və bilinməzliyini davam etdirmişdir, ancaq həqiqət budur ki: Oğuz xaqan adlı şəxsiyyət tarixdə yaşamamış olsaydı onunla bağlı dastanlar yaradıla bilməzdi. Bu şəxsiyyət yazının ixtira edildiyi dövrlərdə yaşasaydı mütləq surətdə sənədlərdə qeyd edilərdi, belə bir şey olmadığına görə yazının tapılmasından minlərlə il əvvəllərdə yaşamış və kimliyi ilə həyatı da dastanılaşdırılaraq şifahi mənbələrdə yaşadılmışdır.

Yazının ilk dəfə şumerlər tərəfindən e.ö 3300-3100-cü illər arasında Uruk şəhərində ilahə İnannanın məbədinin olduğu Eannada gil lövhələrə yazıldığı [Adalı-Görgü, 2024: V] məlumdur.

İşarət edilən bilinməzlik yalnızca Oğuz xaqanla məhdudlaşmamış, türklərin doğma yurdunun harası olduğu da eyni biçimdə mübahisə mövzusu olmuşdur. Hal belə ikən tarixî türk yurdu Azərbaycanın adının mənşəyi haradandır, bu adı kim qoymuşdur sualı indiyə kimi bir çox alimin araşdırmalar aparmasına, fikirlər irəli sürməsinə səbəb olmuş, ancaq ortaq bir məxrəcə çatıla bilməmişdir. Z.V. Toqan, Azərbaycanın adının bu bölgəni Makedoniyalı İskəndərin hakimiyyətini qəbul edən və Medianın bəzi bölgələrini onun adına idarə edən Əhəməni generalı Atropatesin adından mənbələndiyini [Togan, 1979: 93] irəli sürmüşdür. M.Ə. Rəsulzadə və Əhməd Cəfəroğlu da eyni fikri bölüşmüş və "*Azərbaycan milli ensiklopədiyası*" adlı əsərdə də eyni fikir irəli sürülmüş, Azərbaycan termininin e.ö IV yüzillikdə "Adurbadaqan" biçimində anıldığı qeyd edilmişdir [AME, 2007: 99]. Şamil Cəmşidov bu adın şumercədə "Mate" biçimində qeyd edildiyini, ölkənin adının "Oderpatekan"dan gəldiyini irəli sürmüş, Firudin Ağasıoğlu bu fikirdən müxalifət etmişdir [Ağasıoğlu, 2014: 369]. Tofiq Hacıyev, "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" adlı əsərinin 85-ci səhifəsində "Məkəz (Naxçıvanda kənd)=Mək/mak=Maklar; əz/az azların, az/türk etnosunun adı [Hacıyev, 2012: 85] biçimində qeyd edərək "Azların" türk olduğunu vurğulamış; "*Az*"ın bir türk boyu, "*ər*"in igid, "*bay*"ın varlıqlı, "*can<qan*"ın isə məkan anlamındaki sözlərin birləşməsindən *"Azərbaycan"* termininin yarandığını irəli sürmüşdür. Mirəli Seyidov da bu terminin türk tayfası "Az"dan yarandığını, "ər"in türklərin boy adlarının şəkilçisi olduğunu, "boy başqanı, zəngin, hakim" anlamındaki "bay" ilə "qan" sifət-feil şəkilçisinin birləşməsindən ibarət "insanın güclü atası və ya mübarək, güclü" anlamına gəldiyini bildirmişdir [Seyidov, 1989: 11-24] Firudin Ağasıoğlu da Azərbaycanın adının "Az" tayfa adından gəldiyini, bu adın "as/az/kas/xaz/kaz" biçimlərinin olduğunu "ər" şəkilçisinin bu sözlərə qoşulduqda Azərbaycan adını yaratdığını qeyd etmişdir [Ağasıoğlu, 2014: 370-371]. Qısaca olaraq Z.V. Togandan T. Hacıyevə, M.Ə. Rəsulzadədən M. Seyidova və F. Ağasıoğluna kimi olan siyasət və elm xadimləri Azərbaycanın adını ya Əhəməni genərali Atropates və ya Ari irqə mənsub As/Az xalqı ilə əlaqələndirmişdir. "As/Az" xalqının adı

Köl Tigin abidəsinin şərq üzündə bu cür qeyd edilmişdir [Tekin, 2006: 12-13]. Tonyukuk abidəsinin şimal üzündə isə "Az" termininin qeyd edildiyi mətn:

(D 20) Bars (bir) bey idi. Hakan unvanını burada (ona) biz verdik. (Eş olarak da) kız kardeşim prensesi verdik. (Buna rağmen) kendisi hata işledi. (Sonuç olarak) Az'ların hakanı öldü, halkı (da) kul köle oldu. Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını örgütleyip geldik (ve) savaştık....

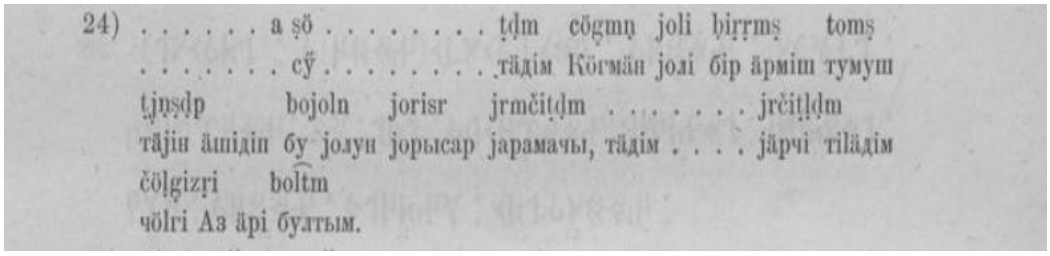
Bələdçi istədim. Bozqırdakı Azlardan bir adam tapdım. (Ondan belə) eşitdim: *"Az ölkəsinin (yolu Anı çayı boyunca) imiş. (Ancaq) bir atın keçə biləcəyi kimi imiş. (Özü?) o yoldan (bir kərə) getmiş. Ondan soruşub "Bir atlı getmiş olduğuna görə o yoldan gedə bilərik" dedim.* Fikirləşdim [Tekin, 1994: 11].

Mənbələr belə deyir. Əslində mərhum Seyidovdan, Tofiq Hacıyevə, Firidun Ağasıoğluna kimi olan alimlərlə 1968-ci ildə Ramazan Qurban adlı şəxsin "Azərbaycan Elmlər Akadəmiyasının Xəbərləri" adlı mənbədə "*Azəri*, *Atropaten*, *Azərbaycan Sözləri Haqqında*" adlı məqaləsində irəli sürdüyü iddia ilə eynidir.

Ramazan Qurban Azərbaycan termininin əslini "azər" sözünün təşkil etdiyini və bunun da bir çox boyu birləşdirən xalqın adı olduğunu irəli sürmüş, "Azəri" terminini keçmiş bir türk xalqının adı olub "Az" kişisi anlamını daşıdığını vurğulamış və bu fikrini sübut üçün də "Əski türk xalqlarından Ağanlar özlərini "Ağaç+əri", Azlar da "Az+əri" biçimində adlandırmışdır deyə fikrini yekunlaşdırmışdır [Qurban, 1968: 82].

Mərhum Qurban yazısının irəlidəki sətirlərində Tonyukuk abidəsinə işarət edərək, "Bu əhvalat həmin mənbənin 24-cü bölməsində belə təsvir olunur: …çu tedim, Kögmən yolı bir ermiş tumuş teyin eşidib, bu yolın yarısar yaramaçı tedim… Yerçi tiledim, çelgi Az əri bultım…" Tərcüməsi: (Biz Qırğızlara qarşı yürüşə çıxmaq istəyirdik. Kögməni keçmək üçün yalnız bir keçidin olduğunu və onun da 'ilin bu vaxtı' bağlı olmasını bilib, bu yolla getməyin vacib olduğunu söylədim. Bir bələdçi axtarmağa başladım və o ölkəni bilən bir Az əri buldum…) [Qurban, 1968: 83].

R. Qurban eyni səhifədə, *"Radlof və Thomsən mətnin tərcüməsində böyük bir təhrifə yol vermişdir. Onların hər ikisi azəri sözünü Orxon mənbələrində oxuyarkən sözün ikinci, yəni -əri hissəsini atmış yalnız birinci, yəni az hissəsini saxlamışlar. Onların tərcüməsi belə olmalıdır: Mən uzaq ölkədən bir azəri buldum kimi tərcümə olunmalıdır"* [Qurban, 1968: 83] deyərək Radlof və Thomsənin tərcüməsini kabul etməmişdir. Radlofun bu əsərindən götürülən hissə:

24) . . . . . a şö . . . . . ṭdm cögmn joli biṛṛms toms
. . . . . cÿ . . . . . rädim Körmän joзi бip äpмim тумум
ṭjnṣdp bojoln jorisr jrmčiṭdm . . . . . jrčiṭldm
täjin äuidin бy joлyn joрысap japамачы, тädim . . . jäpvi тilädim
čöl̤gizṛi boltm
чölri Aз äpi бултым.

[Radloff,1899: 13]

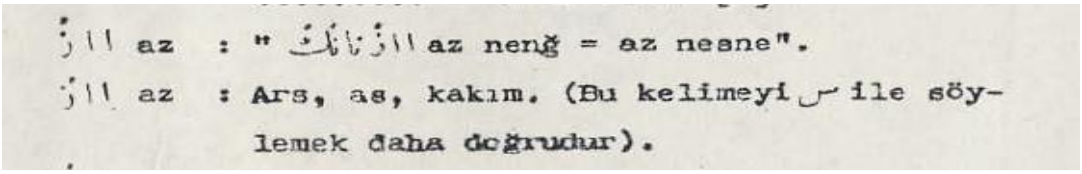
Tonyukuk abidəsinin şimal üzü:

23. [ilk kırk(ı)zk]a : sü[l(ä)s](ä)r [y(e)g (ä)r]m(i)ş : t(e)d(i)m : köögm(ä)n :
yolı : bir (ä)rm(i)ş : tum(i)ş t(e)y(i)n : (e)ş(i)d(i)p : bu yol(u)n : yoŋs(a)r :
y(a)r(a)m(a)çı t(e)d(i)m : y(e)rçi t(i)l(ä)d(i)m : çölgi (a)z (ä)ri : bult(u)m

[Tekin, 1994: 11]

Həm Radlof, həm də Talat Tekin "çölgi Az əri bultum" şəklində oxumuşdur.

Mərhum Qurban bu məqaləsində, "Azərilərin" türklərin bir boyu olduğu iddiasını sübut üçün bir çox fikirlər irəli sürmüş və hətta *"Divanu Lûgati't Türk"*də də "az" terminin xoşbəxt, bacarıqlı anlamlarında olduğunu da iddia etmişdir [Qurban, 1968: 83].

az : " az neng = az nesne".
az : Ars, as, kakım. (Bu kelimeyi س ile söy-
lemek daha doğrudur).

[Mahmut-I, 1985: 80]

Ancaq *"Divanu Lûgati't Türk"*də "az" termini, yuxarıdakı kimi əşya olaraq az, heyvan olaraq kakım (Mustela erminea) biçimində açıqlanmışdır. Qurbanın bu fikri "Az" xalqı ilə bağlı olaraq irəli sürdüğü iddia kimi tutarlı deyildir.

Bir digər nöktə isə Talat Tekin, Radlof və Thomsen o mətnləri eyni biçimdə oxuyub-yazmış, hətta Ramazan Qurban da həmin mətndə "Az" sözünü ayrı "ər"i ayrı yazmış, ancaq daha sonra bunları birləşdirərək "Azər", "Azəri" etmişdir, bu sözləri nəyə, hansı elmi əsasa və fikrə görə birləşdirmiş başa düşmək çətindir. İranda da Rza Pəhləvi şah olduqdan sonra öncə Mahmud Avşar sonra da Əhməd Kəsrəvi Güney Azərbaycan Türkləri ilə bağlı belə bir iddia ilə çıxış etdilər: *"Siz azəri idiniz monqollar gəlib sizi türkləşdirdilər"*.

Tatar alimi Mir Fatih Zəkiyev də Azərbaycan türklərinin atalarının Ar/İr, As/Az, Bi/Pi/Bəy, Sün/San/Şan vb. adlarını daşıyan xalqların yaşadığını, Azər, Bəylər, Sünlər kimi xalqların qarışmasıyla Az-Ər-Bi-Can Azərbaycan adını alan yeni bir etnik biçimi yaratdığını iddia etmişdir [Zekiyev, 2002: 626].

As/Az xalqının türk olmasıyla bağlı bütün bu iddialara ən gözəl cavabı Çin salnaməsi "Han-shu" vermişdir. Çin dövlətinin Ban Biao adlı tarixçisi, "Shi Ji" adlı 12 cildlik Çin salnaməsinin davamı olan 65 hissəlik "Hou Zhuan"ı yazmış, miladi 54-cü ildə öldükdə, oğlu Ban-Qu atasının yazdığı "Hou Zhuan" adlı salnaməni kifayətli detallı görməyib yenidən nizama salmış və tərtiblədiği bu əsər "Han Shu"nun özülü olmuşdur. Çin salnaməsi "Shi-Ji"nin önəmli bir hissəsi olan "Han Shu" e.ö 206-miladi 23 illər arasını əhatə etmişdir [Orsoy, 2014: 554]. "Han Shu" adlı salnamədə As/Az xalqının geyimləri və ənənələri ilə Ari irqə mənsub və Soğd xalqıyla yaxın qohum olduğu, əhali saylarının %10-ində monqol qarışığı olduğu və qonşuları Hunlarla uzun müddət bir arada yaşadıqlarından onların bir çox ənənəsini mənimsədikləri qeyd edilmişdir [Yatsenko, 2014: 775]. Elmi mənbələr bunu deyirsə türklər öz yurdlarına Ari irqə mənsub bir xalqın adını vərə bildiyini fikirləşmək və belə bir iddianın irəli sürülə bilməsi düşündürücü olduğu qədər də elmi əsaslara uyğun gəlmir.

Asya qitəsində Sarı çayın döngəsinə kimi olan bölgələrdə yaşayan bir çox türk tayfasının tarixin müxtəlif dövrlərində bəzi tarixi, siyasi, təbii səbəblərdən asılı olaraq yaşadıqları bölgələri tərk edərək qərbə üz tutub yeni coğrafiyalara gedib məskunlaşdığı və öncə yaşadıqları coğrafiyaların adlarını buralardaki çeşidli yerlərə verdikləri bilinməkdədir. Buna nümunə kimi "*Dağlıq Altay Yer Adları*" adlı əsərin 9-cu cildindən bir neçə yer adı: *Ak Suu* [Çertikova-Orsulova, 2023: 41], *Ak Taş* [Çertikova-Orsulova, 2023: 51], *Kök Köl* [Çertikova-Orsulova, 2023: 52], *Kızıl Kaya* [Çertikova-Orsulova, 2023: 62], *Sarı Yalman* [Çertikova-Orsulova, 2023:72], *Çadırlu* [Çertikova-Orsulova, 2023: 82]. Bu adlar Azərbaycanda və Türkiyədə də vardır.

Yuxarıda anılan alimlər tərəfindən dilə gətirilən fikirlərdə Azərbaycanın adının "Az/As"ların adının müəyyən şəkilçilər alaraq yaranması mövzusunun irəli sürülməsi zorlama etimoloji yozum və fərziyyə xarakteri daşımasından özgə şey deyil və elmi prinsiplərə də uymamaqdadır. Bu düşüncəyə mənfi yaxınlaşılmasının səbəbi də türklərin coğrafi yerlərə ad vermə gələnəyi ilə bağlıdır. Türklərin tarix boyu yaşadıqları coğrafiyalara baxıldığı zaman yer adlarının türkün öz anlayışına görə və yer adı elminə uyğun biçimdə, müəyyən prənsiplər nəzərə alınaraq verildiyi aydın olur. Bu prinsiplər bunlardır: *"Boy, şəxs, məslək, dini anlayış, yerin xüsusiyyətləri, yerin özgə yerlərə görə tutduğu məkan, iqlim və ya fauna xüsusiyyətləri, su, sayı, bölgədə yaşayan və ya bəslənən heyvanlar, rəng və yön, qala-bürc, viranə kimi xüsusiyyətlərdir"* [Süme, 2018: 268; Önal-Şenel, 2016: 64-73; Kurgun, 2007: 740-742]. Bunları təsnif etdiyimizdə boy adına görə Bayat, Dodurqa**,** Qarkın; şəxs adına görə Alpaqut, Oğuz, Barakobası; dini anlayışa görə Pirəhmədli, Seyidli, Sofular; peşə ilə bağlı olaraq Çarıqçı, Yaycı, Dəmirçi, Dülgərli; olduğu yerin xüsusiyyətinə görə Quruçay, Daş Salahlı, Yumruqaya, Qaracadağ, Daşlıçay, Çuxuroba; yerin özgə bir yerin tutduğu məkana görə Yuxarı Çamurlu, Ortaköy, Aşağı Sofular; iqlim və faunasına görə Qaraqışlaq, Qarlıova, Ağcaqovaq, Almalı, Qozlu; su ilə bağlı olaraq Ağbulaq, Daşbulaq, Qurucadərə, Bulanıq; sayı ilə bağlı olanlar Beşdağ, Üçkilisə, Beşbalıq, Beşoba; heyvan adlarıyla bağlı olanlar Ceyranlı, İlanlı, Keçiqıran, Alayundlu, Keçilioba; rəng və yönlərlə bağlı olanlar Ağdərə, Ağsu, Göyçə, Qaracadağ; örən yerlərlə bağlı olanlar Virancıq, Qaracaviran, Viranşəhər; qala və bürc ilə bağlı olanlar Cingözqala, Qala Kəndi, Qoşaqala kimi örnəklər göstərilə bilər. Azərbaycanın adı "Az/As" xalqının adından gəlmiş olsa və Azlar da Türk olsa idi bura Azyurd, Azeli, Azlu, Azoba kimi bir ad verilə bilərdi. Bu əsaslar da adın "Az/As" adlı Ari irqə mənsub xalq ilə əlaqəli olmadığını sübut edir.

*"Şəcərə-i Tərakimə"*yə görə Oğuz ömrünün son vaxtlarında qərbə etdiyi Suriya və Misir səfərində bugünkü Azərbaycan coğrafyasını da özünə tabe etmişdir [Bahadır Han, 1996: 242; Bahadır Han, 1977: 39]. Oğuznamədə də "*Oguz tamamət İran və Turan və Şam və Misir və Rum və qeyri vilayətləri tutdı və andan sonra ki, cümləsin müsəxxər itmişdi"* [Ali, 2017: 17; Togan 1972 39-46; Ercilasun 2019: 230] şəklində həm Əbülgazi Bahadır xanın topladığı Oğuznamədə, həm Rəşidəddin Fəzlullah Həmədaninin Oğuznaməsində, həm də Uyğurca Oğuznamədə bölgənin Oğuz tərəfindən alındığı tarixi bir həqiqət kimi qeyd edilmişdir.

Güney Hindistanda yaradılan Qütbüşahilər dövlətinin sultanı Abdullah adına [Demiroğlu, 1992: 432] *Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Təbrizî* tərəfindən 1652-ci ildə yazılan "*Burxan-ı Katı*" adlı lüğətin I cildində "Azərbaygan/Azərbadgan" maddəsində verilən məlumatlarda deyilir: *Oğuz xan* Suriya səfəri əsnasında rəhbərliyindəki orduyla "Ocan/Ucan" çölünü -Bu bölgə Təbrizin 50 km qədər şərqindədir və indiki adı "Bostanabad"dır- alaraq özünə tabe etmiş, Oğuz bölgəni çox sevmiş və əsgərlərinə əmr edərək bölgədə süni bir təpə yaradılmasını istəmiş, ən əvvəl özü ətəyinə biraz torpaq alıb aparıb ora tökmüş və əmrindəki on minləri ötən ordusu tərəfindən yaradılan bu böyük təpəyə "Azərbaygan" adını vermiş, bölgənin məşhur olması üçün də əlindən gələn heçbir şəyi əsirgəməmiş, 28 il bölgədə yaşamışdır. "Azər" qədim türkcədə "yüksək, təpə; yüksəklik,

təpəlik", "baygan" isə "möhtəşəmlər, hörmətlilər, böyüklər" anlamındadır. Daha sonra bura ad olaraq qoyulan "Azərbaygan" sözü ərəbcədə "g" səsi olmadığından və "g" səsi "c" ilə əvəz edildiyinə görə "Azərbaycan" şəklinə düşmüşdür. Yenə eyni yerdəki məlumata görə Təbrizin böyük bir bölgə və mərkəzinin də Təbriz şəhəri olduğu vurğulanmışdır [Tebrizî, 2009: 35; Rəisniya-I, 1989: 98-99].

Həmin mövzu mərhum Z.V. Toganın *"Oğuznamə"* adlı əsərində də Fəzlullah Həmədaniyə istinadən eynilə qeyd edilərək deyilib ki, Oğuz Hindistan, Garcistan və Buxara, Xarəzm, Başqırd, İdil boyları, Dərbənd, Şirvan, Arran, Muğan, Savalan Dağı, Azərbaycanı almış və Ucan çölündə özünün də ətəyinə torpaq doldurub aparıb tökərək bura "Azərbaynan" demiş, buradan Bağdad, Diyarbəkir, Gürcistan, Şam, Ərbil, Mosuldan sonra Antakiyaya getmiş və bir il vuruşmuş, Misiri, Frənk ölkəsini, Bağdad, Bəsrə, Fars və Kirmanı tutmuşdur [Togan, 1982: 21-47] deyə qeyd edilmişdir. Ancaq buna baxmayaraq mərhum Toganın, Azərbaycanın adını nəyə görə Atropaten ilə əlaqələndirdiyi başa düşülməməkdədir.

Oğuz, yazının tapıldığı dövrlərdə və ya dərhal sonrasında yaşamış olsaydı Şumer, Akkad, Hitit, Asur, Urartu mətnlərində adı anılardı, çünki Oğuz onların hakim olduqları yerləri özünə tabe etmişdir. İlk və Orta əsrlərdə yaşamış olsaydı Çin salnamələri, Bizans və Roma mənbələri ondan bəhs edərdi. Bütün bu mənbələrdə anılmadığına görə Oğuz e.ö 3200-cü ildən minlərlə il öncə yaşamış və yaşadığı bölgə ilə türklərin ilk ata yurdunun Cənubi Sibir bölgəsi olması daha məntiqlidir, çünki bu bölgədə tapılan türklərə məxsus dəfn adəti e.ö 22 000 ilinə gedib çıxmaqdadır. Türklər bu bölgədən hərəkət edərək Azərbaycan, Anadolu, Qıpçaq çölləri və Orta Avropaya kimi olan yerləri də özlərinə vətən tutmuş, ancaq bir çox yer tarixin müəyyən dövrlərində əldən çıxmışdır.

Böyük Hun imperiyasının sərhədləri Xəzərin şimalına kimi çatmış, onların davamçısı Göytürk imperiyası dövründə də aşağıdakı xəritədə görüldüyü kimi Azərbaycan bölgəsi bu dövlətə tabe olmuşdur. Bundan hərəkət edərək Azərbaycanın adının Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Təbrizi tərəfindən 1652-ci ildə Fars dilində hazırlanıb çap etdirilən və mərhum Asim Əfəndi tərəfindən *Tıbyân-ı Nâf'î dər Tərcümə-i Burhân-ı Katı* adıyla türkçəyə tərcümə edilən "*Burhan-ı Katı*" adlı lüğətdə, Oğuznamədə də əks etdirilən və Oğuz xaqan tərəfindən əsgərləriylə birlikdə ətəyində torpaq daşıyaraq yaradılan təpəyə verilən "Azərbaygan" adından törədiyi elmi əsaslara da uyğundur.

"Azər", "Azərî" və "Azəricə" terminlərinə gəldikdə Belazori, Yəqubi, İbn Havkal, Məsudi və Müqəddəsi, Azərbaycan bölgəsində yaşayan *Ari* irqə mənsub xalqın xüsusi ləhcəsi olduğunu, onlara *"azərî"* deyildiyini və bu ləhcəni ora xalqından özgə heç kəsin başa düşmədiyini irəli sürmüşdür [Köprülü, 1979: 119]. Bunların içində xüsusilə Yəqubi IX yüzillikdə bu tərminin Azərbaycan bölgəsində yaşayan Ari köklü xalqların adı olduğuna

işarə etmişdir [Köprülü, 1981: 118]. Bunların tamamı haqlıdır, çünki "Azərî" deyə anılan xalq bugün Fars adlı irqin bir qoludur və Xalxal bölgəsində qalıqları var, bunlar tarix boyu "qədim Fars" dilində danışmış və Məcusi inamında, atəşpərəstdir. Bunların bir qismi X yüzillikdən etibarən Farslar, bir hissəsi də Güney Azərbaycan türkləri arasında asimilyasiyaya uğramışdır. Azəri xalqının bugünkü əhali sayı isə təqribən 30 000 qədərdir [Altaylı-I, 2018: 296-297].

"Az/As" tərimindən hərəkətlə yaradılan "Azər", "Azər xalqı", "Azəri" və "Azəricə" teminləri arxeoloji, etnoloji və mədəni dəlillərə görə ziddiyyətlidir [Altaylı-I, 2018: 296-29]. Minbaşı rütbəsindəki Rza Pəhləvinin 1924-cü ildə ingilislərin oyunu ilə şah düzəldilməsindən və İranın Pəhləvi xanədanının caynağına keçməsindən sonra öncə Mahmud Avşar Yəzdi vasitəsilə bir nəzəriyyə irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyəyə görə Güney Azərbaycan Türklərinə deyilmişdir; "*Siz Azəri idiniz, Səlcuqlar və Monqollar gəlib sizləri Türkləşdirdi*". Bu nəzəriyyəyə görə monqollar Ari irqə mənsub Azərilərə türkcəni öyrətməsi hansı elmi əsasa uygundur? Bu suala indiyə kimi heç bir cavab verilə bilməmişdir, çünki bu iddia imperialist təbliğat mexanizminin əsəridir. Daha sonralar müəyyən məqsədlərlə irəli sürülən bu nəzəriyyənin Seyid Əhməd Kəsrəviyə də təsdiqlədilməsinin adi bir fikir, təsadüfi bir düşüncə olmadığı aydındır. Rza Pəhləvinin oğlu Məhəmməd Rza Pəhləvi tərəfindən atasının siyasətinin eynən həyata keçirilməsi və onu devirərək idarəni ələ keçirənlərin də bu siyasəti eynilə davam etdirməsi mövzunun altında yatan şeytani siyasətin həqiqi yönüylə başa düşülməsinin türk milləti və dövlətləri üçün yararlı olacağı açıqdır.

Ruslar 1722-ci ildə Dərbəndi keçib Bakı yaxınlığına kimi gəlmiş, Səfəvilər Əfqanıstanın işğalı ilə məşğul ikən üzlərini Bakı tərəfinə çevirə bilməmiş və yetişilən sazişlə Bakı, Dərbənd, Mazəndəran, Gilan bölgələri Ruslara buraxılmış, Osmanlı dövləti də buna səsini çıxarda bilməmiş, Nadir Şahın 1736-cı ildə hakimiyyətə gəlməsi ilə [Kırca, 2021: 3] İranda Avşarlar dövrü başlamışdır. Nadir, Osmanlı və Rus qüvvələrini bölgədən çıxarsa da 1747-ci ildə vəfatı və Osmanlının da tənəzzül dövrünə üt tutmasıyla güc təkrar Rusların xeyrinə dəyişmiş, Azərbaycanda xanlıqlar dövrü başlamış, 19-cu yüzilliyin başlarından etibarən Ruslar Azərbaycan xanlıqlarını işğala başlamış, Gülüstan və Türkmənçay sazişləri ilə Azərbaycan ikiyə bölünərək şimalını ruslar işğal etmiş, güney də hakimiyyətə gələn Qacarlara buraxılmış, bu tarixdən sonra Şimali Azərbaycanda daimi inkişaf xətti izləyən millətçilər 28 May 1918-ci ildə Məmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyində və Qafqaz İslam Ordusunun köməyi ilə Azərbaycan Cümhuriyyətini yaratmış, ancaq 27 aprel 1920-ci ildə "Qızılordu" tərəfindən təkrar işğal edilmiş, müəyyən dövrlərdə soyqırım xarakterli qırğınlarla üzləşilmiş, xüsusilə ziyalılar Bolşevik hakimiyyəti altında qırılmış, Cümhuriyətdə 1937-ci ilə kimi pasportlarda etnik köklə bağlı olaraq "türk" yazılmış, eyni il Stalinin əmri ilə türk adı götürülərək özləri tərəfindən uydurulan qondarma "Azərbaycanlı?!" termini yazılmış və o gündən bəri bu ad dəyişməmişdir [Altaylı, 2012].

Bu gerçəklikdən hərəkət edərək Türkiyədə xüsusilə ziyalı təbəqənin, siyasətçilərin və mətbuat-nəşriyyat orqanlarında işləyənlərin, mövzunun mahiyyətinin dərinliklərinə enmədən, bu terminin altındakı şeytani niyyətləri başa düşmədən Azərbaycan Türkləri üçün "Azərî", danışdıqları dilə də "Azəricə" deyilməsi olduqca qərəzli, təhlükəli və narahat edicidir.

Nəticə

İndiyə kimi əldə edilən arxeoloji, etnoloji və mədəni sənədlər türklərin ilk çıxış yerinin Cənubi Sibir *və xüsusilə Baykal* bölgəsi olduğuna və son buzlaq çağından sonra öncə Altay bölgəsinə, oradan da müxtəlif yerlərə yayıldığına işarət etməkdədir.

Təqribən 70.000 il öncə başlayan və 18.000-20.000 il öncə ən yüksək zirvəsinə çatan Würm buzlağı günümüzdən təqribən 12 000 öncə sona çatdıqdan və yüz illərlə yüksələn

suların çəkilməsi ilə Cənubi Sibir bölgəsindən Altaya, oradan da Asiyanın müxtəlif yerlərinə dağılmağa başlayan türk tayfaları mifik çağlardan etibarən Qafqazya, Qaradənizin şimal bölgələri, Qıpçaq çölləri, Azərbaycan, Anadolu, Ön Asiya və Aralıq dənizinin şimal bölgələrinə Misir və Yəmənə kimi hakim olmuş və anılan coğrafiyaları hərkəsdən öncə vətən eləmişdir. Türklər Anadolu və Azərbaycana sonradan gəlməmiş, onların bu coğrafiyalarda yaşadıqları və buraları vətən elədikləri dövrlərdə Hind-Avropa köklü xalqların bəziləri indiki coğrafiyalarına çox sonralar kiçik icmalar biçimində gələrək məskunlaşmışlar. Qərblilər öz mədəniyyətlərinin Yunan mədəniyyəti özülü üstündə yüksəldiyini daimi olaraq dilə gətirmişdir, ancaq yunan mədəniyyəti Makedoniyalı İskəndərin e.ö 4-cü yüzillikdən etibarən bölgədə hakim olmasından sonra özünü göstərmiş və buranın yerli xalqı olan Turkan türklərini deportasiya edərək öz hakimiyyətlərini qurmuşdur, eynilə bugün Fars adıyla anılan xalqın adsız və kimliksiz biçimdə Hindistandan gəlib uzun illər Elam dövlətinə sığınaraq çobanlıq və xidmətçilik elədikdən və bu dövlətin zəifləməsindən sonra üsyan edərək onların yurdunu caynaqlarına keçirdikləri kimi.

Azərbaycanın adı türk dövlət gələnəyinin özülünü qoyan mifik dastan qəhrəmanı Oğuz xaqan tərəfindən verilmişdir. Bu adın hardan bəhrələndiyini özgə yerlərdə axtarmaq və özülsüz fərziyyələr irəli sürmək çəkilən əməklərin hədər olmasından ibarətdir. Oğuz xaqanın vərdiyi adı həm dastanlar, həm də yer adı elmi təsdiqləyir. Azərbaycanın adının Atropatenin adıyla əlaqəli olduğunu və ya Ari irqə mənsub As/Az xalqından törədiyini irəli sürən şəxsiyyətlər, yuxarıda da elmi dəlillərdən hərəkət edərək vurgulandığı kimi yanılğıya düşmüşlər.

Türklərin arxeoloji yayılımı və Azərbaycanın adı mövzusunun "Oğuz Teorisi" olaraq anılması, Oğuzun şəxsiyyəti ətrafında biçimləndirilməsi və Azərbaycanın adının onun tərəfindən verilməsi olayı, əfsanəvi və büyük tarixi türk şəxsiyyətinə duyulan vəfa borcunun ödənməsi kimi düşünülməktədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

ADALI, S. F., & GÖRGÜ, A. T. (XIV. Basım). *Babil yaratılış destanı -Enuma Eliş-*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

AĞASIOĞLU, F. (2022). *İslamöncəsi Türk tarixi* (Bitik III). İstanbul: Palmali Group of Companies / Qrifli nəşr.

ALTAYLI, S. (2012). "Biz azəriyik?!" *Adalat*. http://www.adalət-az.com

ALTAYLI, S., & HÜSEYNOVA, N. (2018). *Türk xalqları ədəbiyyatı (Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti)*. Bakı: Elm və Təhsil.

Azərbaycan milli ensiklopədiyası. (2007). Bakı: AMEA Elmi Mərkəzi.

BAHADIR HAN, E. (1977). *Şecere-i terakime (Türklerin soy kütüğü)* (Haz. M. Ergin). İstanbul: Kervan Kitapçılık A.Ş.

BAHADIR HAN, E. (1996). *Şecere-i terâkime (Türkmenlerin soykütüğü)* (Haz. Z. K. Ölmez). Ankara: Şafak Matbaacılık.

BANG, W., & ARAT, G. R. (1936). *Oğuz xaqan dastanı*. İstanbul: Burhaneddin Basımevi.

BASKAKOV, N. A. (1986). Oğuz, Oğuz-Ḳaġan etimolojisi üzerine. *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (24), s. 35–37.

BAZIN, L. (2015). "Oğuz" ve "Türk" sözleri üzerine notlar (Çev. E. Kabakçı). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (39), s. 33–40.

ÇERTİKOVA, M. D., & ORSULOVA, T. E. (2023). *Toponomika Respubliki Altay* (C. 9, Ulaqanskiy Rayon). S. S. Surazakova Adına Altaistik Araşdırma Enstitüsü.

DEMİROĞLU, A. (1992). Burhân-ı Kâtı. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 6, s. 425–426). Ankara: TDV Yayınları.

DUYMAZ, A. (2007). Oğuz xaqan Dastanı'ndan Dede Korkut Kitabı'na kahramanların beden tasvirlerinin sembolik anlamları üzerine değerlendirmeler. *Milli Folklor*, 19(76), s. 50–58.
ERCİLASUN, A. B. (2019). *Nehir destan Oğuzname (Oğuz Bitig)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
HACIYEV, T. (Ed.). *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (I hissə): Ali məktəblər üçün dərslik*. Bakı: Elm.
HAMİLTON, J. R. (1997). Tokuz-Oğuz ve On Uygur (Çev. Y. Koç & İ. Birkan). *Türk Dilleri Araştırmaları*, (7), s. 187–232.
İNAN, A. (1936). *Güneş Dil Teorisi üzerine ders notları*. İstanbul: Devlet Basımevi.
KAFESOĞLU, İ. (1998). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
KIRCA, U. (2021). Nadir Şah dönemi Afşarlı tarihi'nin ana kaynakları. *İRTAD*, (6), s. 1–15.
KORKMAZ, Z. (2010). Oğuz Türkçesinin tarihî gelişme süreçleri. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5(1).
KÖPRÜLÜ, M. F. (1981). *Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
KÖPRÜLÜ, M. F. (1989). Azerî maddesi. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 2, s. 118–151). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
KURGUN, L. (2007). Türk yer adlarının sistematiği. *A.Ü. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu Bildiriler Kitabı-2* içinde (s. 25–27). Erzurum.
MAHMUD, K. (1985). *Divanü Lûgati't-Türk tercümesi* (Terc. B. Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
NALBANT, B. Ö. (2010). "Oğuz" sözcüğünün kökeni üzerine yeni düşünceler. *Türkbilig*, (20), s. 47–59.
ORSOY, S. (2014). Çin'in resmi hanedanlık kayıtlarında Türk kavimlerine mahsus monografiler. *Türkler Ansiklopedisi*içinde (C. 1, s. 554–572). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
ÖNAL, A. G., & ŞENEL, M. (2016). Yer adları (toponim) açısından Divanü Lûgati't-Türk. *Karadeniz*, (32), s. 45–60.
PELLİOT, P. (1995). *Uygur yazısıyla yazılmış Uğuz Han dastanı üzerine* (Çev. V. Köken). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
QURBAN, R. (1968). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası). Bakı: Azərbaycan SSR El Nəşriyyatı.
RADLOFF, W. (1899). *Alttürkischen Inschriften der Mongolei: Die Inschrift des Tonjukuk*. St. Petersburg.
RASONYI, L. (1971). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (TKAE) Yayınları.
RƏİSNİYA, R. (1989). *Azərbaycan der seyr-i tarihi İran* (C. 1). Təbriz: Nima nəşriyyatı.
SEYİDOV, M. (1989). *Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən*. Bakı: Yazıçı.
SİNOR, D. (1950). Oğuz xaqan Dastanı üzerine bazı mülâhazalar (Çev. A. Ateş). *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 4(1-2), s. 1–13.
SÜME, M. (2018). Türklerde yer adı verme geleneği ve Oğuz boylarının Bolu'daki izleri. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(1).
SÜMER, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, boy teşkilatı, destanları* (2. b.). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
ŞENEL, M., & YAVUZ, S. (2013). Yer adları (toponim) teminleri sözlüğü. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(8).

TEBRİZİ, M. H. b. H. (2009). *Burhân-ı Kâtı* (Çev. M. Öztürk). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
TEKİN, T. (1987). *Tuna Bulgarları ve dilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
TEKİN, T. (1994). *Tunyukuk yazıtı*. İstanbul: Özener Matbaacılık Limited Şirketi.
TEKİN, T. (2006). *Orhon yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
TOGAN, Z. V. (1979). Azerbaycan maddesi. *İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 2, s. 112–117). İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
TOGAN, Z. V. (1982). *Oğuz dastanı: Reşideddin Oğuznâmesi (Tercüme ve tahlili)* (2. b.). İstanbul: Enderun Kitabevi.
YATSENKO, S. (2002). Vusunlar. *Türkler Ansiklopedisi* içinde (C. 1, s. 776–781). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
YÜKSEKKAYA, G. S. (2020). Çok tartışılan bir ad: Oğuz. K. Yıldırım (Ed.), *Tonyukuk kitabı* içinde (s. 115–130). İstanbul: Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını.
ZEKİYEV, M. F. (2002). Ön ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz'in şimali, İdil-Ural ve Batı Sibirya'daki eski Türkler. *Türkler Ansiklopedisi* içinde (C. 1, s. 424–431). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN TARİXİ DRAMLARINDA İCTİMAİ-FƏLSƏFİ MOTİVLƏR

Seyfəddin EYVAZOV
Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" kafedrasının müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Əməkdar müəllim

ORCID iD: 0009-0005-4575-0950ORCID

ÖZƏT

Məqalədə Azərbaycanın Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyasında, xüsusən də onun "Fəryad" mənzum pyesində əks olunan ictimai-fəlsəfi motivlər elmi-akademik müstəvidə kompleks şəkildə təhlil olunur. Böyük müfəkkir İmadəddin Nəsiminin faciəli həyatı və hürufilik hərəkatının ideoloji prinsipləri fonunda qələmə alınan bu əsər sırf tarixi dram çərçivəsini aşaraq, tarixiliklə fəlsəfi şərtiliyin vərdiş olunmuş sintezindən doğan dərin humanist məzmun kəsb edir. Tədqiqatda dramın konflikt strukturu, xeyir və şər qüvvələrin əzəli mübarizəsi, habelə idrak, azadlıq, vicdan, qorxu, həqiqət və sosial ədalət kimi universal anlayışların bədii-fəlsəfi təfsiri geniş araşdırılır. Nəsimi obrazı zülmə və haqsızlığa qarşı barışmaz üsyan edən, mənəvi bütövlüyünü və ideallarını hər şeydən uca tutan ictimai sima kimi dəyərləndirilir. Pyesdəki digər şərti və fəlsəfi prototiplərin Vəliəhd, Loğman, Dəyanət və Ayparanın ideoloji toqquşmaları və dialoqları vasitəsilə müəllifin insan konsepsiyası, totalitar təfəkkürə qarşı etirazı və dövrün mürəkkəb sosial-siyasi mənzərəsi işıqlandırılır. Dramaturgiyada B.Vahabzadə poeziyasına xass olan poetik-fəlsəfi dil, simvolizm və obrazların daxili psikoloji sarsıntıları mətnin estetik yükünü artırır. Ədəbiyyatşünaslıq müstəvisində N.Cəfərov, Y.Qarayev və digər görkəmli tənqidçilərin mülahizələrinə istinad edilərək dramaturqun bədii üslubu, psixoloji portret yaratma ustalığı və dramaturgiyasının ümumbəşəri müasirlik keyfiyyətləri elmi şəkildə ümumiləşdirilir. Nəticədə "Fəryad" pyesinin təkcə milli ədəbiyyatın deyil, bütövlükdə Şərq-Qərb fəlsəfi fikir dialoqunun dəyərli nümunələrindən biri olduğu vurğulanır.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə; Fəryad pyesi; İmadəddin Nəsimi; İctimai-fəlsəfi motivlər; Hürufilik.

ABSTRACT

This article presents a comprehensive academic analysis of the socio-philosophical motifs reflected in the dramaturgy of Azerbaijan's People's Poet, Bakhtiyar Vahabzadeh, with a particular focus on his verse play "Faryad" (The Scream). Written against the backdrop of the tragic life of the great thinker Imadaddin Nasimi and the ideological principles of the Hurufism movement, the work transcends the boundaries of a purely historical drama. It acquires a deep humanistic content born from the synthesis of historicity and philosophical conventionality. The study thoroughly examines the conflict structure of the drama, the eternal struggle between good and evil, and the artistic-philosophical interpretation of universal concepts such as perception, freedom, conscience, fear, truth, and social justice. The character of Nasimi is evaluated as a prominent public figure who revolts against tyranny and injustice, holding his moral integrity and ideals above all else. Through the ideological clashes and dialogues of other symbolic and philosophical prototypes in the play such as the Crown Prince, Luqman, Dayanat, and Aypara the author's concept of

humanity, protest against totalitarian thought, and the complex socio-political landscape of the period are illuminated. The poetic-philosophical language, symbolism, and psychological inner turmoil of the characters characteristic of Vahabzadeh's poetry enhance the aesthetic weight of the text. Drawing upon the views of prominent literary critics like N. Jafarov and Y. Garayev, the study scientifically summarizes the playwright's artistic style, mastery in psychological portraiture, and the universal relevance of his dramatic work. Ultimately, the article emphasizes that "Faryad" stands not only as a landmark in national literature but also as a valuable example of the East-West philosophical discourse.

Keywords: Bakhtiyar Vahabzadeh; Faryad play; Imadaddin Nasimi; Socio-philosophical motifs; Hurufism.

Giriş

Azərbaycanın xalq şairi, ictimai xadim, professor Bəxtiyar Vahabzadə geniş yaradıcılıq fəaliyyətinə görə Azərbaycan ədəbiyyatının, bütövlükdə XX əsr poetik fikrinin görkəmli nümayəndəsi hesab olunur. Poetik yaradıcılığını dramaturgiya sahəsində də sınayan şairin teatrda *"Fəryad", "Vicdan", "İkinci səs", "Yollara iz düşür", "Hara gedir bu dünya", "Özümüzü kəsən qılınc", "Cəzasız günah", "Dar ağacı", "Rəqabət"* kimi dram əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur. Onun yaradıcılığı haqqındfa zamanında bir sıra görkəmli tənqidçilər fikir söyləmişlər. Böyük şairin bu janrda yazılan əsərləri içərisində tarixilik nöqteyi-nəzərdən *"Fəryad"* pyesi də xüsusi yer tutur. Nəsimiyə həsr olunmuş əsərdə hadisələr xalqımızın XIV əsrdə yaşamış böyük mütəfəkkir, üsyankar şairi ətrafında cərəyan edir. Bu yazıda Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyası *"Fəryad"* pyesi əsasında təhlilə cəlb edilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tənqidçilər - Nizami Cəfərov, Yaşar Qarayev, Şamil Salmanov Mail Dəmirlinin yazıları Bəxtiyar Vahabzadənin tamaşaya qoyulmuş pyesləri haqqındadır Məsələn, tənqidçi Nizami Cəfərov *"Bir tamaşa haqqında bir neçə söz"* məqaləsində yazmışdı ki, *"Göytürklər"* əsəri bütün türk dünyasına çatdırılmalıdır.

"Fəryad" pyesindəə Nəsimini ictimai-siyasi fikrimizin qüdrətli bir şəxsiyyəti, mahir söz ustası kimi görürük. Nəsimi obrazı dövrünün ictimai-siyasi mənzərəsinə qarşı fəryad edən bir simadır. Elə əsərin adının da bu "fəryad" deyimi ilə bağlılığı həmin yanğıya əsaslanır. Məsələ burasındadır ki, onun çəkinmədən zəmanəsini, zülmü qamçılaması təbii ki, hakim dairələrin də, öz mövqeyini qorumaqda dindən bir örtük kimi istifadə edən din xadimlərini də narazı salacaqdı. Buna görə də bu ideyalar gülcü müqavimətlə rastlaşmalı idi.

Bu əsərlərə rəy verənlərin dediyinə baxsaq, görərik ki, ,"Özümüzü kəsən qılınc"da olduğu kimi, bu əsərdə də iki cəbhə – xeyir və şər qarşı-qarşıya qoyulur, hər iki tərəfin mübarizəsi hadisələrin gedişatında böyük bir olaya çevrilir. Oxucu və tamaşaçı hadisələrin cərəyanını həyəcanla izləyir, xeyrin şər üzərində təntənəsini səbirsizliklə gözləyir..

"Özümlə söhbət" kitabında çap olunmuş *"Fəryad"* pyesinin yazılma tarixi 1981-1984-cü illər göstərilmişdir. Həcminin böyüklüyünə gorə əsər "oxu üçün pyes" anlamına gəlir. Azərbaycanda fəlsəfi şeirin böyük nümayəndəsi, hürufi təriqətinin təmsilçisi, insan zəkasının, hisslərinin və gözəlliyinin tərənnümçüsü İmadəddin Nəsiminin həyatına həsr olunmuş bu mənzum pyesi tam tarixi bir dram kimi səciyyələndirmək doğru olmazdı. Bir sıra tənqidçilərə görə əsərdə tarixilik və şərtilik qovuşuq vəziyyətdədir.

Yeddi şəkildən ibarət pyesdə Nəsimidən başqa heç bir tarixi şəxsiyyət öz adı ilə verilməmişdir. Doğrudur, burada Hələb Əmiri, onun oğlu Vəliəhd, ölkənin din xadimi Zahid, onun oğlu Dəyanət, Vəzir kimi obrazlar vardır, ancaq bütün bunlar bizə tarixin süzgəcindən gələn şərti prototiplərdir. Deməli, Nəsimi mövzusu müəllifə bir stimul, motivasiya kimi lazım olmuşdur və bu süjet xəttində hər an ictimai-fəlsəfi fikirlər özünü büruzə verməkdədir.

Əsərin birinci şəklində məhbuslar Sübhan və Rəhmanın dili ilə Dar ağacı belə səciyyələdirilir:

...Bütün ağacların kökü var ikən,
Köklü dar ağacı heç gördünmü sən?

Burada şair zülmün təmsilçisi olan "dar ağacı"nın müvəqqəti, keçici bir mahiyyət daşıdığını vermişdir. Dustaqların danışığından məlum olur ki,hürufi hərəkatı, Həllaci dəstəsi dağıdılmışdır, amma onların daha bir təmsilçisi – Musa ələ keçməmişdir. Gözətçi deyəndə ki, Musanın başını gətirənlərə yetmiş min mükafat veriləcək. Yenə əsərdə pulla iş görməyin mexanizminə işarə var: *"Pulun gücüylə bir nədir, yüz başı kəsmək"* bir hünər kimi qiymətləndirilir.

Saray alimi Loğmanın dediyi *"Yalanla gerçəyin çarpışmasından, Nələr..., nələr çəkir bu yazıq insan"* deyimi bu pyesin konfliktinin bir göstərgəsi ola bilər. Çünki, məlum volduğu kimi, hər bir dramaturji əsərin konflikti onun janrını müəyyən edir. Bu əsərdə həqiqət və yalan, zülm və ədalət anlayışları konfliktə təsir edən amillərdir.

H.Cavidin *"İblis"* əsərində İblis Arifi yoldan çıxarmaq istəyəndə Arifin *"Mən nurə fəqət talibim, atəş nəmə lazım"* deyiminə qarşı İblisin *"Atəşsiz, inan, nur olamaz sabitü qaim"* deyimindəki məntiq burada da saray alimi Loğmanla ölkənin din xadimi Zahid arasında olan dialoqda bir daha özünü göstərir. Loğmanın dediyi *"Gerçəkdir ən böyük dinim, kitabım"* sözlərinə qarşı Zahid deyir: *"Ölüm də gerçəkdir ... Kim onu istər?" Hər gerçək olan şey sevilir məgər?"* Bu, həmin iblisanə və cəlbedici "məntiqdir".

Fəlsəfi məzmunlu dram əsərlərinin bir kəsiri var; bu əsərlərdə hərəkət az olduğundan dramaturji material tamaşaçını yormasın deyə, əsərə bəzi hərəki süjetlər daxil edilir. Burada da məhbusların simasında belə yumoristik hərəki materiallar vardır.

Birinci şəkildə Vəliəhdin yuxusuna girmiş Dəyanət (Zahidin oğlu) bir xəyal kimi verilir. Məlum olur ki, Dəyanət Vəliəhdin yerinə özünü nişan verib ölümü seçmişdir və bu hərəkər Vəliəhdi mənən incidir. Kölgə, xəyal motivi *"Hamlet"* pyesində, Qoqolun "Şinel" əsərində bir obraz kimi var və bu motiv bir növ, katalizator rolunu oynayır.

Hadisələrin mahiyyətini başa düşmək üçün pyesin fabulasına diqqət yetirmək lazım gəlir. Loğmanın qızı Aypara ilə dialoqunda Vəliəhd izah edir ki, Həllaci dəstəsi onlara hücum edəndə Dəyanət Vəliəhdi soruşan Musaya özünü Vəliəhd kimi qələmə verir və qurban gedir (Aypara bir sirr olaraq Dəyanətin ölmədiyini bilir və onu Vəliəhddən gizlədir).

Vəliəhdin Dəyanətlə fikirlərində münaqişə var imiş. Dəyanət insanda Allahın təcəllasını görən hürufiliyə meyl edirmiş. Aypara deyir ki, ehkamlar ağlımızı qəlibə salıb, buna görə də görmürük ki:

İnsanın qüdrəti öz içindədir
Yaxşı da bizdədir, yaman da bizdə,
Gerçək də bizdədir, yalan da bizdə [B Vahabzadə, 1985: 92]

Beləcə nəfs və vicdan, alov və işıq, sevgi və ehtiras, yalan və gerçək kimi anlayışların min illərdir qarşılıqlı müqayisəsi bədii ədəbiyyatın predmetinə çevrilmişdir. Burada da həmin anlayıçların müqayisəsi eyni ilə gənclərin dialoqunda özünü göstərir.

Üçüncü şəkildə saray məmurlarının xarakteri açılır. Sən demə, Mərvan gözətçi növbəsində yatıb və yuxuda olanda deyib ki, Əmir zülmkardır. Əmir hesab edir ki, "Qəlbini danışır insan yuxuda". Löğman isə başqa cür düşünür. Mərvanın günahı əməlindədir, yəni iş başında yatıb, buna görə ona cəza verilməlidir.

Ancaq fikrə görə dünyada heç kəs,
Qanunla günahkar sayıla bilməz.
İnsan öz fikrində deyil…
Yalnız əməlində günahkar olar [B Vahabzadə, 1985: 98-99].

Və loğman burada da çıxış yolunu göstərir: Sən öz ədalətinlə zalim olmadığını təsdiq et, onu öldürmə.

Əsər başdan-başa hadisələr fonunda şair-dramaturqun cəmiyyət, ictimai quruluş haqqında poetik deyimləri ilə zəngindir. Drama hərəkət gətirmək üçün dəvət edilmiş şairlər isə Əmirin hüzurunda bir-birlərinə zidd mövqedə olduğundan Loğman deyir: *"Şair dediyin şairi sevməz"*. Bu fikir Yusif Səmədoğlunun *"Qətl günü"* əsərindəki "Şairi şairinin başını istəyən ölkə" fikri ilə assosasiya doğurur.

Elə buradaca Nəsiminin adı hallanır. Cavan bir oğlan özünün Nəsimi olduğunu deyir. 1973-cü ildə çəkilmiş *"Nəsimi"* filmində olduğu kimi, bu pyesdə də özünü Nəsimi kimi qələmə verməklə ölümün gözünə dik baxan neçə gənc özünün Nəsimi olduğunu, onun şeirlərini əzbərdən deyir və *"Mənəm Nəsimi"* söyləyirlər. Buna görə, pyesdə Birinci Nəsimi, İkinci Nəsimi obrazları da var. Hürufi təriqətinə yiyələnməklə insanları zülmün, hüquqsuzluğun əlindən qurtarmağa meyl Orta Əsrlərdə insanda Allahın əlamətlərinin təcəlla etdiyinə inanan böyük bir fəlsəfi məktəb *"Fəryad*" pyesinin əsas motivlərindəndir.

Vəliəhdin zindana gəlməsi, zindanda Birinci Nəsimi və İkinci Nəsiminin deyişməsi müasir anlamda insanın ictimai-siyasi fikirlərini ifadə edir.

Nəsimi:

Özün kimi düşünmək deyirlər ki, yasaqdır.

İkinci nəsimi:

Öz idrakın sönməli, öz fikrindən dönməli,
Hakimiyyət sahibi hər necə düşünürsə,
Bax, elə düşünməli [B Vahabzadə, 1985: 114].

Deməli, şair-dramaturqun bu mənzum pyesdə amalı insan konsepsiyası, insanın daxili aləmi və onun ictimai-siyasi düşüncələrini verməkdir. Pyesdəki daxili konfliktin insan duygu və düşüncəlkərinə istinadı da bu nöqtədədir.

Şair:

Danışmaq öyrənir bir ilə insan,
Amma ömrü boyu susmaq öyrənir.
Və ya, "Günah nədir" anlamının izahı belə verilir

Rəhman:

…Böyük günahkarlar ləzzət içində,
Kiçik günahkarlar zindanlardadır.

İnsan ömrü boyu ruhi çırpıntılar içərisində özünü kim olduğunu, bu dünyaya nə üçün gəldiyini soraqlayır. Allah haqqındakı suala Birinci Nəsiminin verdiyi cavab əslində, Bəxtiyar Vahabzadənin öz cavabıdır: *"İdraka yol açmış gecədən gündüzə Allah", "Qəlbin gözü yanmasa, görünməz gözə Allah"* [B Vahabzadə, 1985: 120].

Pyesdə Zülm, Vəhdət, Söz, Nəfs , Qorxu, Eşq, İnsan, Azadlıq, Xoşbəxtlik və s. bu kimi anlayışlar obrazların dialoqunda poetik təfsirini alır. Burada, xüsusilə, Qorxu anlayşının İnsana vurduğu zərbə qeyd edilməlidir.

İkinci Nəsimi:

...İnsanı alçaldan ...Qorxu, xəyanət,
...Qorxduqsa əgər zülmdən, haqdan keçər olduq,
Qorxduqsa əgər, zülmə qul olduq, nökər olduq [B Vahabzadə, 1985: 124].

Pyesdə dustaq Rəhman Vəliəhdə rüşvət üstə tutulduğunu və "Balığın başdan iylənməsi" deyən bir obrazdır. Beləliklə, Vəliəhd dustaqların yanına düşməklə cəmiyyət haqqında əsil biliklərə yiyələnir.

Epik mündəricə də Vəliəhdin dustaqlarla görüşündə müəyyən yer alır. Belə ki, dustaqxanada Vələhd vaxtilə onu öldürməyən Birinci Nəsimini - Həllaci Musanı da, tanıyır. Və "borcunu" (can borcunu) qaytarmaq istəyir. Lakin Musa- Birinci Nəsimi bu təklifi qəbul etmir və həqiqi Nəsiminin yolunda qurban getməyi qəbul edir. Amma şair hər iki məntiqi – həyati və ideal məntiqi müqayisəli şəkildə verir.

Vəliəhd:

Öz həyatı özüyçün qiymətli olmayan şəxs,
Vallah, özgəsinə də bir gün ağlaya bilməz [B Vahabzadə, 1985: 134].

Buradaca B. Vahabzadənin Türkiyənin *"Saman yolu"* televiziyasına verdiyi müsahibə yada düşür. Müxbirin *"Siz həqiqətə çata bildinizmi?"* sualına böyük şair *"Yox çata bilmədim, yarıda dayandım"* dedi. Elə bu əsərdə də Şair "Həqiqət" anlayışını yada salır [B Vahabzadə, 1985: 135].

Süjet xəttində Vəliəhdin dustaqlarla söhbəti hadisələrin sürətlənməsinə rəvac verən mühüm səhnədir.Vəliəhd burada dilemma qarşısında qalır: *"Mənə həyat bəxş edən bir adamın qətlinə necə fərman verim?"* deyir. (Yəni vaxtilə Musa onu tanımış və qətlə yetirməmişdir, indi də o, Musanı xilas etmək istəyir) [B Vahabzadə, 1985: 137].

İkinci şəkildə Aypara Dəyanətin ölmədiyi sirri Vəliəhdə açmaq istəsə də açmadı, lakin beşinci şəkildə artıq Dəyanət Aypara ilə birlikdədir. Dəyanət, -Zahid oğlu Dəyanət - Həllacilərə qoşulmuşdur [B Vahabzadə, 1985: 150]. Musa *"öz ömrünü öz amalına xərcləyərək Nəsimi kimi bada vermək fikrindən dönmür. Belə bir vaxtda Vəliəhd "Ənəlhəqq"* sözünü dərk etmək istəyir, Aypara onu belə izah edir: Ənəlhəqq "Allahı özündə dərk eləməkdir" [B Vahabzadə, 1985: 155]. Bütün bu axtarışlar şair-dramaturqun özünü də axtarışları müstəvisində görünür. Əsərin sonuna yaxın Vəliəhdlə Nəsiminin (İkinci Nəsiminin) dialoqunda Vəliəhd həqiqi sultanlıqdansa mənəvi sultanlığı üstün sayaraq həllaciliyi qəbul edir [B Vahabzadə, 1985: 180]. Lakin Nəsimi ona bildirir ki, təriqəti qəbul etmədən müridliyi qəbul etmək doğru deyil. (Mərifət, şəriət, təriqət və həqiqət sufi anlayışlarından söhbət gedir)

Əsərdə İslam qaydalarına görə qadını həbs etmək, şəxsiyyəti müəyyən edilməyəni asmaq, [B Vahabzadə, 1985: 195] sübutsuz insan həbsi kimi maraqlı məsələlərə də toxunulur [B Vahabzadə, 1985: 174-193].

Finala yaxınlaşdıqca Musanın meyidini oğurlayan, həllacilərə uymuş Zahid oğlu Dəyanəti gətirirlər və ziddiyyətli məqamlar yaranır.

Loğmanın Əmirə cavabındakı *"Mən it olmamışam heç vaxt hökmdar, Amma it qudurub dallayan zaman, İpini çəkmişəm onun astadan"* [B Vahabzadə, 1985: 206] deməsi *"Vaqif"* pyesində Vaqifin İbrahim xan haqqında dediklərini yada salır..

Pyesdə *"Böyük olmamalı cəza günahdan"* [B Vahabzadə, 1985: 203], *"Meyidə cəzanı məqbul saymıram"* [B Vahabzadə, 1985: 208] kimi ifadələr şairin ictimai-sosial cəhətdən gülcü deyimləridir.

Nəticə

Məlum olduğu kimi, Xeyirlə Şər həmişə mübarizədədir və bu əsərdə də əsas qayə bu motiv üzərində qurulmuşdur. Orta əsrlərdə insana edilən zorakılığa, işgəncələrə qarşı bir ideya kimi ortalığa gəlmiş hürufilik insanı bu işgələrdən xilas etməyə yönəlmişdi.

Pyesdə Nəsimi obrazı ilə yanaşı, hürufi əqidəsi uğrunda mübarizə aparan Musadan başqa, bu ideyanı dəstəkləyən haqq, ədalət tərəfdarları- Loğman, Vəliəhd, Dəyanət,Aypara kimi yadda qalan obrazlar da xarakterik cizgiləri ilə verilmişdir.

Məlumdur ki, Bəxtiyar Vahabzadı poeziyada fəlsəfi düşüncələrə üstünlük verən şairdir. Bu pyesdə də hər dialoqda müəllifin ictimai-fəlsəfi fikirləri poetik dillə oxucuya çatdırılmışdır.

Əsərdəki Çalpapaq, onun oğlu Tural, günahsız olsa da zindanlara atılan Rəhman, qayğıkeş, zərif və ədalətli Aypara, atasının əqidəsinə zidd olaraq həqiqət yolunda hürufiliyə üz tutan Dəyanət, zindanlarda çürüyən Sübhan, insanlığın xilasını hürufilikdə görən Vəliəhd kimi insanlar pyesin əsas obrazları kimi yadda qalırlar

"Fəryad" pyesinin rejissor mətnində, çox güman ki, əsər qısaldılmışdır.

Tamaşa haqqında vaxtilə çap olunmuş məqələlərin müsbət yönü diqqətimizdən yayınmadı. Ancaq bu yazıda əsərim fabulası ilə təhlilini bahəm verməklə yekunlaşdırdıq. Konfliktin ayrı-ayrı şəxslər halında olması iki cəbhəyə bölünmüş və Xeyir və Şəri təmsil edən qüvvələr arasında olması anlamındadır.

B.Vahabzadənin pyeslərinin yaşarı xüsusiyyətlərini, müasirlik keyfiy-yətini tənqidçi-ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin təbirincə ifadə etsək, belə demək olar: *"Müasir yazmaq – gerçəkliyin perspektiv istiqamətinə, əsas tendesiya və təmayüllərinə uyğun olaraq yazmaq deməkdir"* [Q.Yaşar, 1972: 8].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

VAHABZADƏ, B. (1985). Fəryad (Mənzum dram). *Özümlə söhbət* içinde (s. 80–213). Bakı: Azərnəşr.

MİRƏHMƏDOV, Ə. (1988). *Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti*. Bakı: Maarif.

QARAYEV, Y. (1972). *Səhnəmiz və müasirlərimiz*. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ KURULTAYI'NDAN MODERN TÜRK SÖZLÜKÇÜLÜĞÜNÜN DOĞUŞUNA

Şükrü Halûk AKALIN

Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi

sukruhaluk.akalin@hacettepe.edu.tr

ÖZƏT

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayında lüğət və leksikoqrafiya üçün ayrıca bir iclas keçirilməməsinə baxmayaraq, stenoqramlar və qərarlar lüğət şüurunun formalaşdığını ortaya qoyur. Qurultay türk dillərinin söz ehtiyatını yalnız mövcud sözlərin müəyyənləşdirilməsi məsələsi kimi deyil; biliyin istehsalı, ötürülməsi və paylaşılması proseslərinin əsas dayaqlarından biri kimi nəzərdən keçirmiş, leksikoqrafiyanı əlifba, orfoqrafiya, terminologiya, təhsil və savadlılıqla birbaşa bağlı olan bir sahə hesab etmişdir. Bu səbəbdən müzakirələr texniki "lüğət/qamus" təfərrüatları ilə məhdudlaşmayıb, lüğəti mümkün edən elmi infrastrukturun necə qurulacağı sualı ətrafında cəmlənmişdir; söz ehtiyatının toplanması və qeydə alınması fərdi filoloq zəhmətindən kənara çıxaraq ictimai, pedaqoji və təşkilati bir vəzifə kimi təyin olunmuşdur. Çobanzadənin söz ehtiyatının təsadüfi toplana bilməyəcəyini, metodun dilçilik, xüsusən də morfologiya əsaslı olmalı olduğunu müdafiə etdiyi; lüğəti dilin təfəkkür dünyasını və elm istehsal etmək gücünü əks etdirən bir vasitə kimi mövqeləndirdiyi və terminologiyanı leksikoqrafiyanın ayrılmaz tərkib hissəsi saydığı mövqeyi məruzədə şərh olunmuşdur. Samoyloviç şivə və ləhcə lüğətlərindən yola çıxaraq ümumi etimoloji türk lüğətinə çatmağı hədəfləyən müqayisəli bir modeli müdafiə edir, geniştərkibli komissiyaları, beynəlxalq əməkdaşlığı və biblioqrafiya nizamını zəruri görür. Şçerba dil coğrafiyası və sahə tədqiqatlarına əsaslanan məlumat toplanması ilə təmsilçilik qabiliyyəti yüksək olan seçilmiş söz ehtiyatı yanaşmasını ön plana çıxararaq lüğətin dil müxtəlifliyini sənədləşdirən bir struktur olmalı olduğunu bildirir. Omarov qarşılıqlı anlaşılma üçün türk dillərinin söz ehtiyatından yararlanmağı, Törəqulov və Kosiyev isə xalq dili və sosial tələbatlara əsaslanan standartlaşmanı vurğulayırlar. Qurultay qərarlarındakı kartoteka, yerli toplama vahidləri, orfoqrafiya sorğu kitabçaları və ortaq terminlər lüğəti ideyası korpus əsaslı və davamlı modern leksikoqrafiyanın erkən yol xəritəsi kimi məruzədə qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Türkoloji Qurultay; Lüğət; Leksikoqrafiya; Söz ehtiyatı; Etimologiya.

ABSTRACT

Although no separate session was devoted specifically to dictionaries and lexicography at the First All-Union Soviet Turkology Congress convened in Baku in 1926, the minutes and resolutions demonstrate that a lexicographic awareness had already taken shape. The congress approached the lexicon of the Turkic languages not merely as the problem of identifying existing words, but as one of the principal foundations of the processes of producing, transmitting, and sharing knowledge, and it regarded lexicography as a field directly related to the alphabet, orthography, terminology, education, and literacy. Accordingly, the discussions did not remain confined to technical "lügat/kamus" details; rather, they centered on the question of how to establish the scholarly infrastructure that

makes a dictionary possible. The collection and recording of lexical material were defined as a social, pedagogical, and institutional responsibility extending beyond the individual labor of philologists. The paper examines Chobanzade's view that vocabulary cannot be compiled haphazardly, and that the method must be grounded in grammar especially morphology; that the dictionary should be positioned as an instrument reflecting a language's conceptual world and its capacity to produce scientific knowledge; and that terminology constitutes an integral component of lexicography. Samoylovich, taking dialect and subdialect dictionaries as a starting point, proposes a comparative model aimed at arriving at a general etymological dictionary of Turkic; he considers large commissions, international cooperation, and a systematic bibliographic order to be necessary. Shcherba emphasizes data collection based on linguistic geography and fieldwork, together with an approach that selects a highly representative lexical inventory and maintains that the dictionary should be a structure documenting linguistic diversity. Omarov stresses the use of the Turkic lexical stock to promote mutual intelligibility, whereas Torekulov and Kosiyev underline standardization grounded in the vernacular and in societal needs. The paper argues that the ideas articulated in the congress resolutions card files, local compilation units, orthographic guides, and a common terminology dictionary constitute an early roadmap for corpus-based and sustainable modern lexicography.

Keywords: Turkology Congress; Dictionary; Lexicography; Lexicon; Etymology.

Giriş

Günümüzden yüz yıl önce Bakü'de toplanan Birinci Sovyetler Türkoloji Kurultayı on yedi oturumda başta alfabe ve yazım kuralları olmak üzere terimler, ana dili eğitimi, edebî dil, tasvir sanatı, yurt bilgisi, etnografya, etnoloji gibi çeşitli konularda otuz sekiz bildirinin sunulduğu ve tartışıldığı bilimsel bir etkinlik olarak tarihe geçmiştir. Kurultay'da doğrudan doğruya sözlük ve sözlük bilimi konusunda özel bir oturum gerçekleştirilmemiş, herhangi bir bildiri sunulmamışsa da özellikle söz varlığı ve terimler konulu bildirilerde ve bu bildirilerin tartışmalarında dolaylı olarak konu gündeme gelmiştir.

Kurultay Türk dillerinin söz varlığını yalnızca mevcut sözcüklerin belirlenmesi sorunu olarak değil, bilimsel bilginin üretimi, aktarımı ve paylaşımı sürecinin temel unsurlarından biri olarak ele almıştır. Tutanaklarda görüleceği üzere sözlükçülük çalışmaları yazım, alfabe, terminoloji, eğitim ve halk kitlelerinin okuryazarlığıyla doğrudan bağlantılı bir alan olarak değerlendirilmiştir. Bu yönüyle Kurultay, klasik anlamda betimleyici sözlükçülüğün ötesine geçerek planlı ve işlevsel bir söz varlığı politikası ortaya koymuştur. Söz varlığına ilişkin tartışmalar, klasik anlamda "lügat" veya "kamus" hazırlanmasına dair teknik ayrıntılarla sınırlı kalmamış; sözlüğü mümkün kılan bilimsel alt yapının nasıl kurulacağı sorusu etrafında şekillenmiştir. Bu bağlamda Kurultay, Türk dillerinin söz varlığını belirleme, derleme ve kayda geçirme işini bireysel filologların çalışması olmaktan çıkarıp toplumsal, pedagojik ve kurumsal bir görev olarak tanımlamıştır.

Prof. Çobanzade'nin Bakışı.

Bu yaklaşımın en belirgin temsilcilerinden biri Prof. Bekir Çobanzade'dir. Prof. Çobanzade konuşmalarında Türk dillerinin söz varlığının rastgele derlenemeyeceğini, bunun ancak bilimsel yöntemlere dayalı, dil bilgisi, özellikle de biçim bilgisiyle desteklenen bir çerçevede mümkün olabileceğini savunmuştur. Prof. Çobanzade'ye göre sözlük, yalnızca sözcükleri sıralayan bir kaynak değil dilin düşünce dünyasını, bilimsel üretim kapasitesini ve kültürel seviyesini yansıtan temel bir araçtır. Bu nedenle terminoloji sözlükçülüğün

ayrılmaz bir parçası olarak görülmeli, Arapça ve Farsçadan gelen unsurlar ya ayıklanmalı ya da Türk dillerinin dil bilgisi yapısına tabi kılınmalıdır. Bu bakış modern sözlükçülüğün temel ilkelerinden biri olan "kavramsal alanların dil üzerinden inşası" anlayışıyla doğrudan örtüşmektedir [TDK, 2008: 147-154].

Prof. Samoyloviç'in Görüşleri

Prof. Samoyloviç Türk dillerinin araştırılmasının günümüzdeki durumu konulu bildirisinin sonlarında sözlük çalışmasının nasıl yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Taşradaki her ağzın bütün yönleriyle incelenmesine dönük çalışmalarla birlikte o güne dek yapılanların devamı olarak genel özellikli çalışmaların da gerçekleştirilmesi gereğine değinen Prof. Samoyloviç eğer genel karakterli çalışma alanlarında komisyon çalışmalarına başvurulacaksa bu çalışmaların çok geniş olması, uluslararası iş birliğine dayanması gerektiğini belirtir. Şivelerin tarihî karşılaştırmalı dil bilgisinin tam ayrıntısıyla öğrenilmesi gereğini vurgular. Ayrı ayrı şive ve lehçelerin sözlüklerinin hazırlanarak genel etimolojik Türk sözlüğünün oluşturulmasının gereğini vurgulayan Prof. Samoyloviç, bu sözlük çalışmalarının mümkün derecede ardışık gitmesi, daha az engelle karşılaşılması için yine ekip çalışması hâlinde ve aynı uluslararası zeminde olmasının yararlı olacağını söyler ayrıca Türk halklarının ve onların dillerinin incelenmesine yönelik bibliyografya toplanmasını önerir.

Samoyloviç'in, sözlük çalışmasını tarihî karşılaştırmalı dil bilgisiyle temellendirme ısrarı modern etimolojik sözlükçülüğün vazgeçilmez ilkesidir. Günümüzde etimolojik sözlükler tek bir dili değil akraba dilleri ilişkide bulunulan diller ile birlikte ele alır, biçim – anlam – kullanım katmanlarını tarihsel süreklilik içinde inceler. Samoyloviç'in "ayrı ayrı şive ve lehçelerin araştırılması"ndan "topluca etimolojik genel Türk sözlüğü"ne geçiş önerisi tam anlamıyla karşılaştırmalı-etimolojik sözlük modelidir. Bu yaklaşım bireysel filolojik çabaların ötesine geçen kolektif ve sistematik sözlükçülüğün erken bir tanımıdır.

Samoyloviç'in sözlerinin en dikkat çekici yönlerinden biri de sözlükçülüğü zorunlu olarak uluslararası ve kolektif bir faaliyet olarak tanımlamasıdır. Modern sözlük bilimi açısından bu durum üç yönüyle son derece anlamlıdır:

1. Dil sınırlarını aşan veri: Türk dilleri farklı devletlerde ve alfabelerde yaşadığı için tek merkezli sözlük çalışması mümkün değildir.
2. Uzmanlık çeşitliliği: Etimoloji, ağız bilimi, tarihî metinler, yazı sistemleri farklı uzmanlıklar gerektirir.
3. Ölçünleşme ihtiyacı: Ortak bir sözlük dili ancak ortak yöntem ve terminolojiyle kurulabilir.

Bugün büyük sözlük projeleri (OED, Trésor de la langue française, etimolojik sözlükler) tam da Samoyloviç'in tarif ettiği biçimde uluslararası ekipler tarafından yürütülmektedir. Bu yönüyle Samoyloviç, sözlükçülüğü bireysel "âlim faaliyeti" olmaktan çıkarıp kurumsal-bilimsel bir üretim alanı olarak kavramsallaştırmıştır.

Samoyloviç'in sözlük çalışmasına bibliyografya oluşturma önerisini eklemesi, onu yalnızca sözlükçü değil, aynı zamanda meta-bilgi bilincine sahip bir bilim insanı olarak gösterir. Modern sözlük bilimi açısından bibliyografya önceki çalışmaların tekrarını önler, verinin kökenini şeffaflaştırır, sözlüğü doğrulanabilir kılar. Bugün "kaynak gösterimi", "derlem referansı" ve "veri izlenebilirliği" olarak adlandırdığımız ilkelerin çekirdeği, Samoyloviç'in bu önerisinde açıkça görülmektedir.

Bu yönleriyle Samoyloviç, 1926 Birinci Türkoloji Kurultayı'nda sözlükçülüğü "sözcükleri toplama işi" değil bilgiyi örgütleme, dili belgeleyerek birleştirme ve bilimsel süreklilik kurma faaliyeti olarak tanımlayan en ileri seslerden biridir [TDK, 2008: 183-191].

Şçerba ve Dil Bilimsel Coğrafya → Modern Alan Sözlükçülüğü.

Sovyet dil biliminin 1920'lerdeki en etkili isimlerinden biri olan Lev Vladimiroviç Şçerba da Kurultay katılımcılarından biridir. Kurultay'a bildiri sunan, oturumlarda konuşmalar yapan, tartışma bölümlerinde de görüşlerini dile getiren Şçerba'nın bildirisindeki ilk vurgu Batı Avrupa'da özellikle Fransa'da gelişen dil bilimsel coğrafya yöntemi üzerinedir. Şçerba'nın Jules Gilliéron'un Atlas linguistique de la France çalışmasına, Marburg Okulu'na ve Macar dil atlası geleneğine yaptığı göndermeler tesadüf değildir. Bu yaklaşım sözlük bilimi açısından şunu ifade eder: Sözlük, yalnızca "sözcük listesi" değildir. Sözcüklerin coğrafi dağılımı, değişkeleri ve kullanım alanları sözlüğün temel verisidir. Alan çalışmasına dayanmayan sözlük eksik ve yanıltıcıdır. Modern sözlük bilimi terminolojisiyle Şçerba'nın önerdiği, ağız atlaslarına ve verilere dayalı (empirik) sözlükçülüktür. Bu, Kurultay'da sözlük bilincinin masabaşı değil, sahaya dayalı olması gerektiğini açıkça ortaya koyan ilk teorik çerçevedir.

Şçerba'nın "fonetik, morfoloji, sentaks ve lügatleri temsil eden belli sayıda sözcük ve deyimin seçilmesi" önerisi modern sözlük biliminin kontrollü söz varlığı (controlled vocabulary) anlayışına karşılık gelir. Bu yaklaşım her sözün değil temsil gücü yüksek, ayırt edici sözlerin derlenmesini savunur. Bugün derlem temelli sözlüklerde kullanılan çekirdek söz varlığı, anahtar sözcük listeleri, temsil edici madde başları tam da Şçerba'nın tarif ettiği yöntemdir.

Şçerba'nın atlas vurgusu, sözlük bilimi açısından önemlidir. Bu yöntemle aynı kavram için farklı bölgelerde kullanılan sözcükler, aynı sözün farklı anlam alanları, ses ve biçim değişkeleri görünür hâle gelir. Bu, modern sözlük biliminde değişkeli sözlük maddesi anlayışının erken bir ifadesidir. Şçerba'ya göre sözlük tek biçimli bir norm dayatmaz, dilin çeşitliliğini belgeler.

Şçerba'nın Kurultay'daki katkısı sözlük bilimi açısından şu başlıklarda özetlenebilir: alan araştırmasına dayalı sözlükçülük, dil atlaslarıyla desteklenen veri toplama, etimolojik bilinci merkeze alan sözlük anlayışı, lehçeler üstü, birleştirici yazı ve sözlük fikri. Bu yönleriyle Şçerba, Birinci Türkoloji Kurultayı'nda modern sözlük biliminin teorik mimarlarından biridir. Samoyloviç'in kurumsal–örgütsel çerçevesini, Şçerba metodoloji ve kuramla derinleştirmiştir [TDK, 2008: 202-203, 209-213].

Alimcan Şeref'in Sözcük Temelli Yaklaşımı.

Söz varlığının araştırılması ve ölçünleştirilmesi sorununa farklı bir açıdan yaklaşan Alimcan Şeref, okuma yazma yöntemleri ile sözcük algısı arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Şeref'e göre özellikle sesçil (fonetik) temele dayanmayan yazım sistemleri, sözcüklerin doğru algılanmasını ve dolayısıyla söz varlığının sağlıklı biçimde yaygınlaşmasını engellemektedir. Bu görüş, sözlükçülüğün yalnızca derleme değil doğru okuma ve doğru anlama meselesi olduğunu vurgulaması bakımından Kurultay'daki söz varlığı tartışmalarına önemli bir katkı sağlamıştır. Şeref'in Amerikan yöntemi sözcük temelli okuma üzerine yürüttüğü tartışma, sözlüğün yalnızca "harf–ses eşlemesi" yapan bir araç değil, anlam merkezli bir öğretim ve kavrama sistemi olduğunu ima eder. Burada sözlük, yalnızca başvuru kaynağı değil eğitimin temel aracı olarak düşünülür. Bu yaklaşım sözlükçülüğün pedagojik boyutunun Kurultay'da farkında olunduğunun göstergesidir [TDK, 2008: 401-402].

Omarov'dan Türk Dillerinin Söz Varlığından Yararlanma Önerisi.

Kurultay'da söz varlığı konusunu Türk dilleri arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik bağlamında ele alan isimlerden biri Eldes Omarov olmuştur. Omarov, özellikle Kazakça

açısından Arapça ve Farsça unsurlarla yüklü yazı dillerinin anlaşılmasının güçlüğünü örneklerle dile getirmiştir. Azerbaycan ve Tatar basınında kullanılan sözcüklerin, yoğun yabancı unsur nedeniyle Kazak okur için anlaşılmaz hâle geldiğini belirtmiş; bu durumun ortak söz varlığı oluşturma ihtiyacını açıkça ortaya koyduğunu savunmuştur. Omarov'un konuşması, sözlükçülüğün yalnızca söz varlığının belirlenmesi değil diller arası iletişimi kolaylaştıran bir araç olarak görülmesi gerektiğini göstermektedir. Omarov'un yaklaşımı, bir dilin terim üretirken yalnız kendi iç kaynaklarını değil yakın Türk dillerinin söz varlığını da hesaba katması gerektiği yönündedir. Bu düşünce, Kurultay'da kabul edilen terminoloji kararlarının temelini oluşturmuş ve ileride hazırlanması öngörülen ortak terimler sözlüğü düşüncesinin teorik dayanağını güçlendirmiştir [TDK, 2008: 225-226].

Törekulov: Söz Varlığı Çalışması Halk Dilinden Başlamalı.

Söz varlığının toplumsal ve tarihî temellerine vurgu yapan bir diğer isim Nazir Törekulov'dur. Bilim dili ve söz varlığı ilişkisini Marksist terminoloji çerçevesinde ele alan Törekulov, söz varlığı çalışmalarının plansız ve kendiliğinden gelişemeyeceğini vurgular. Dil birliğini soyut ve laboratuvar ortamında kurulacak bir hedef olarak değil, toplumsal ve ekonomik ilişkilerin doğal ürünü olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle söz varlığının "yukarıdan aşağıya" belirlenmesine karşı çıkmış; sözcüklerin tarihî temaslar, üretim biçimleri ve halk dili içindeki kullanımlarıyla değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu görüş, modern sözlükçülükteki derlem temelli ve kullanım sıklığına dayalı yaklaşımın erken bir ifadesidir. Törekulov'a göre bilimsel terimlerin ve sözcüklerin türetimi "emeğin bilimsel teşkili" anlayışıyla yürütülmeli, rastgele alıntılar yerine sistemli bir terminoloji ve buna dayalı sözlükler hazırlanmalıdır. Bu yaklaşım söz varlığını ideolojik ve toplumsal üretimle ilişkilendiren Kurultay çizgisini açık biçimde yansıtmaktadır [TDK, 2008: 315-319].

Kosiyev'den Kalmuk Deneyimi Örneği.

Kurultay'da söz varlığı ve alfabe meselesine farklı bir bakış açısından yaklaşan Kosiyev Honin Kosiyeviç Kalmuk deneyimi üzerinden yazı sisteminin ve kelime hazinesinin halkın gerçek ihtiyaçlarına göre şekillenmesi gerektiğini dile getirmiştir. Kosiyev'in konuşmasında öne çıkan temel nokta dil ve yazının ideolojik sembollerle değil okuryazarlığı artırma ve bilgiye erişimi kolaylaştırma hedefiyle değerlendirilmesidir. Onun "en basit ve en kolay benimsenen yazı" vurgusu, sözlüğün de ancak halkın anlayabileceği ve kullanabileceği bir dil üzerinden anlamlı olabileceğini göstermektedir [TDK, 2008: 346-347].

Satır Aralarındaki Sözlük Bilimi.

Söz varlığının derlenmesi ve kayda geçirilmesi konusu Kurultay'ın yalnız bireysel bildirilerinde değil, kurumsal kararlarında da açık biçimde yer almıştır. Yurt bilgisi ve etnografya başlıkları altında alınan kararlarda yerel ağızlardan ve halk dilinden sözler derlenmesi, bu malzemenin kartotekler hâlinde fişlenmesi ve ileride hazırlanacak sözlük ve bilimsel yayınlara temel oluşturması gerektiği vurgulanmıştır. Kartotek sistemi, modern sözlükçülüğün vazgeçilmez unsuru olan fişleme, veri biriktirme ve sınıflandırma mantığının açık bir ifadesidir. Bu kararlar Kurultay'ın o günün koşullarında derlem temelli sözlükçülüğe yöneldiğini göstermektedir.

Bu bireysel katkılar Kurultay'ın resmî karar metinlerinde kurumsal bir çerçeveye oturtulmuştur. Yurt bilgisi ve etnografya kararlarında, yerel dil malzemesinin toplanması için kartoteklerin oluşturulması, yerel araştırma birimlerinin kurulması ve elde edilen söz varlığının merkezî yapılarda değerlendirilmesi öngörülmüştür.

Ayrıca Türk dillerinin imlasına ilişkin kararlarda, fonetik temelli yazımın yerleşebilmesi için orfografik sözlüklerin (yazım kılavuzlarının) hazırlanmasının zorunlu olduğu açıkça belirtilmiştir. Terminoloji kararlarında ise Türk dillerini kapsayan ortak bir bilimsel terimler sözlüğü hazırlanması gereği vurgulanmıştır. Bu kararlar, Kurultay'ın sözlükçülüğü yalnız geçmişi belgeleyen bir alan olarak değil geleceğin bilim dili ve eğitim sistemi için stratejik bir araç olarak gördüğünü ortaya koymaktadır.

Kurultay konuşmalarında söz varlığı donmuş ve tamamlanmış bir bütün olarak değil tarihsel, toplumsal ve eğitsel süreçler içinde sürekli genişleyen bir yapı olarak ele alınır. Bu yaklaşım geleneksel "lügat = hazır liste" anlayışından kopuşu temsil eder. Çobanzade'nin dil–kültür–bilim ilişkisine yaptığı vurgu ve Törekulov'un dili üretim ilişkileriyle birlikte düşünmesi, sözlüğün tek seferlik bir eser değil sürekli güncellenmesi gereken bir bilgi alanı olduğunu ima eder. Bu bakış modern sözlükçülüğün "dinamik veri tabanı" anlayışıyla örtüşür.

Kurultay'da tekrar eden temel kaygılardan biri halkın kullandığı sözcüklerle yazı ve bilim dili arasındaki mesafenin kapatılmasıdır. Bu doğrudan sözlük bilincine işaret eder. Kosiyev'in "halka gerekli olan yazı" vurgusu ve Omarov'un "yukarıdan dayatılan birleşme" eleştirisi söz varlığının önce kullanımdan derlenmesi, sonra ölçünleştirilmesi gerektiği düşüncesinin işaretidir. Bu, sözlüğü norm koyan değil, kullanımı belgeleyen ve düzenleyen bir araç olarak konumlandırır.

Kurultay kararlarında kartotek, yerel inceleme birimleri ve yurt bilgisi çalışmaları özellikle vurgulanmaktadır. Bu, sözlükçülük açısından önemli bir aşamadır. Söz varlığı metinlerden, ağızlardan, yerel kullanımlardan toplanması gereken bir veri olarak nitelenmektedir. Bu yönüyle Kurultay, sözlükçülüğü masabaşı yürütülen bir iş olmaktan çıkarıp alan temelli derleme çalışmasına dayandırır. Bu yaklaşım modern ağız sözlüklerinin ve ulusal derlemelerin öncülüdür.

Kurultay konuşmalarında ve kararlarında, her sözün terim olmadığı düşüncesi de kendisini göstermektedir. Terimler bilinçli olarak seçilmeli ve düzenlenmelidir; genel söz varlığı ise daha geniş, daha esnek olarak halk diline yaslanmalıdır. Bu ayrım sözlükçülük açısından son derece önemlidir: Kurultay genel sözlük – terim sözlüğü ayrımının farkındadır.

1920'lerin Dünyasında Sözlük Biliminde Genel Görünüm.

Elbette günümüzün sözlük bilimi ilkeleri ve yöntemleri açısından 1926 yılındaki Birinci Türkoloji Kurultayı'nı değerlendirmek yanlış olur. XX. yüzyıl başlarında Türk dünyasında ve dünyadaki sözlük biliminin durumunu göz önünde bulundurmak gerekir. Türkiye'de 1926 yılına gelinceye kadar Türk sözlükçülüğünde bir aşama olan Şemsettin Sami'nin *Kâmûs-ı Türkî*'sinin (1901) yayımlanışının üzerinden çeyrek yüzyıl geçmiş olsa da henüz aşılamamıştı [Akalın, 2017]. Henüz kurulmamış olan Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük*'ünün yayımı için ise on dokuz yıl beklemek gerekecekti [Aksu, 2002; Aksu 2023]. Türk lehçelerine yönelik olarak L. Z. Budagov'un (1869), V. İ. Verbitski'nin (1887), W. Radloff'un (1893-1899) sözlükleri yayımlanmıştı ama bunlar ana dili konuşurları için ölçünlü sözlükler değil dil bilimciler için hazırlanmış iki veya üç dilli sözlüklerdi.

XIX. yüzyıl sözlükçülüğü büyük ölçüde filolojik geleneğe dayanan, yazı dili ve klasik metin merkezli, normatif bir anlayışa sahipti. Sözlükler bu dönemde dili betimlemekten çok doğru kullanımı belirleyen başvuru kaynakları olarak görülmüş, söz varlığı çoğunlukla edebî metinler üzerinden saptanmıştır. Konuşma dili, ağızlar ve toplumsal değişkeler genellikle sözlük kapsamı dışında bırakılmış; sözlük çalışmaları bireysel emek, masabaşı inceleme ve sınırlı veri havuzlarıyla yürütülmüştür. Buna karşılık köken bilimine verilen önem tarihsel karşılaştırmalı dil biliminin gelişimiyle birlikte bu dönemin güçlü yönünü oluşturmuştur.

XX. yüzyılın başlarında sözlükçülük yapısal dil bilimi, dil coğrafyası ve alan araştırmalarının etkisiyle belirgin bir dönüşüm geçirmiş; sözlük, dili düzenleyen bir otorite olmaktan ziyade yaşayan dil kullanımını belgeleyen bilimsel bir araç olarak ele alınmaya başlanmıştır. Bu dönemde ağız derlemeleri, ortak çalışmalar ve uluslararası iş birlikleri öne çıkmış; sözlük bilimi, bireysel filolojik uğraştan sistemli, veri temelli ve betimleyici bir bilim alanına evrilmiştir. Dolayısıyla XIX. yüzyıl sözlükçülüğü tarihsel ve köken bilimsel derinliğiyle kurucu bir rol oynarken XX. yüzyıl başı sözlükçülüğü modern sözlük biliminin yöntemsel ve kuramsal temelini atan dönüm noktası niteliği taşımaktadır. XX. yüzyıl başlarında dünyada sözlük bilimindeki yönelimler şöyleydi:

a) Filolojik–tarihsel sözlük geleneği (XIX. yy sonu → 1920'ler)

Birinci Türkoloji Kurultayı'nın düzenlendiği 1920'li yıllara gelindiğinde Avrupa'da hâkim yaklaşım, tarihsel filolojik sözlükçülüktür. Bunun en güçlü örneği temel yöntemi tarihsel tanıklama, metin fişleri, kronolojik anlam gelişimi özelliklerini gösteren *Oxford English Dictionary* (OED)'dir. Önce James Murray sonra da Henry Bradley tarafından yürütülen editörlük geleneği ve yazılı metin temelli belgelerden fişleme yöntemiyle hazırlanan OED yaşayan dilden çok yazılı metinlere dayanmakta, norm koymaktan çok tarihsel belgelemeyi amaçlamaktaydı (Murray 1900-1928). Birinci Türkoloji Kurultayı'ndaki kartotek, malzeme toplama, yerel merkezler vurgusu, OED geleneğiyle doğrudan yöntemsel benzerlik gösterir.

b) Dil coğrafyası ve derleme temelli yaklaşım

1920'li yıllarda Avrupa'da sözlükçülüğü etkileyen ikinci büyük akım Jules Gilliéron'un dil atlası geleneğidir. Atlas linguistique de la France (1902–1910) ile birlikte ağızlardan sistemli veri derleme yerel varyantları merkeze alan yöntem bu geleneğin belirgin özellikleridir. Bu yaklaşımda sözlük, standart dilden değil ağızlardan başlar, coğrafi yayılım önemlidir (Gilliéron 1902-1910). Kurultay'da yurt bilgisi, yerel inceleme, ağız çalışmaları vurgusu, Gilliéron çizgisiyle aynı bilgi kuramı düzlemindedir.

c) Amerikan yapısalcılığı ve halk dili odağı

1920'lerde ABD'de sözlükçülüğü dolaylı biçimde etkileyen yaklaşım Franz Boas – Edward Sapir çizgisi idi. Dili kültürün parçası olarak gören bu yaklaşıma göre söz varlığı konuşur topluluğundan derlenmeli, söz varlığına normatif değil betimleyici yaklaşım içerisinde olunmalıdır. Sapir özellikle, dilin yaşayan söz varlığını merkeze alan çalışmalarıyla sözlükçülüğü dönüştürür. Kosiyev, Şeref ve Törekulov'un "halka gerekli dil", "kullanım önceliği" vurgusu, Sapir'in betimleyici dil anlayışıyla örtüşmektedir.

ç) Sovyet Dil Bilimi ve Sözlük Yaklaşımı

Sovyet dil biliminin öncü kişilerinden Lev Vladimiroviç Şçerba dil bir sistem olduğuna göre sözlük de bu sistemi yansıtmalıdır. Kartotek, derleme ve kullanım bağlamına vurgu yapan Şçerba'ya göre sözlük "sözcük listesi" değil işlevsel bir dil modelidir. Kurultay'da görüşlerini de dile getiren Şçerba'nın dinamik, eğitsel, toplumsal söz varlığı anlayışı kuramsal çerçevesiyle eş zamanlıdır. 1920'lerde Sovyet dil bilimi büyük ölçekli kartotek sistemleri kurar, sözlük çalışmalarını kurumsal hâle getirir. Bu bağlamda Kurultay kararlarında görülen komisyonlar, merkez–taşra ilişkisi, sürekli veri toplama tam anlamıyla çağdaş Sovyet sözlükçülük pratiğiyle uyumludur.

Sonuç

Birinci Türkoloji Kurultayı'nda sözlükçülük dar anlamda kelime listeleri hazırlama faaliyeti olarak değil ortak alfabe, ortak bilim dili, eğitim ve kültürel süreklilik hedefleriyle iç içe geçmiş stratejik bir alan olarak ele alınmıştır. Bugün dijital derlemeler, elektronik sözlükler ve yapay zekâ destekli dil teknolojileriyle yürütülen çalışmaların düşünsel temeli, 1926 yılında Bakü'de yapılan bu tartışmalarda açıkça görülebilmektedir. Kurultay, Türk dillerinin söz varlığını geleceğe taşıyacak bilimsel yol haritasını daha o tarihte çizmeye başlamıştır. Kurultay Çobanzade'den Samoyloviç'e, Şçerba'dan Törekulov ve Şeref'e, Kosiyev'den Omarov'a uzanan farklı yaklaşımlarıyla Türk dillerinde modern sözlükçülüğün halk diliyle bağını koparmayan, eğitim ve bilimle bütünleşen, karşılaştırmalı ve kurumsal temellere dayanan bir anlayışla inşa edilmesi gerektiğini açık biçimde ortaya koymuştur.

Bu çerçeveden bakıldığında Birinci Türkoloji Kurultayı'nda ayrı bir oturum olarak "sözlük" konusu ele alınmasa da bildirilerde ve tartışmalarda sözlük bilinci son derece güçlüdür. Kurultay, Türk dilleri için derlemeye dayalı, halk dilini merkeze alan, eğitim ve bilimle bütünleşik, zorlayıcı olmayan ama yönlendirici, kurumsal ve sürdürülebilir bir sözlük anlayışının zihinsel altyapısını kurmuştur. Bu yönüyle 1926 Kurultayı, modern Türk sözlükçülüğünün yalnız tarihsel başlangıcı değil kuramsal manifestosu olarak da okunabilir.

Dönemine göre Kurultay'daki görüşlerin sözlük biliminde geri mi ileri mi sorusuna gelince…Birinci Türkoloji Kurultayı 1920'lerin dünyasında sözlük bilimi açısından geri değildir; tersine çağdaş ve ileri bir çizgidedir, XIX. yüzyılın normatif lügat anlayışını aşmıştır, XX. yüzyılın başındaki betimleyici, derlemeye dayalı, kurumsal sözlükçülük anlayışından izler taşımaktadır, hatta bazı yönleriyle (çok dilli, çok merkezli yaklaşım) zamanının ilerisindedir. Kurultay Türk dilleri bağlamında özgün bir senteze dönüşmüştür. Bu nedenle yalnız Türkoloji tarihi için değil XX. yüzyıl sözlük bilimi tarihi içinde modern Türk sözlükçülüğünün doğuşunu müjdeleyen anlamlı bir eşiktir.

KAYNAKÇA

AKALIN, Ş. H. (2017). *Geçmişten günümüze Türk sözlükçülüğü*. Ankara: Erkmen Yayımcılık.

AKSU, B. T. (2002). Türk Dil Kurumunun sözlük çalışmaları 1932–2002. *Türk Dili*, (607), s. 140–174.

AKSU, B. T. (2023). İlk baskı Türkçe sözlük ne zaman yayımlandı? *Türk Dili*, (855), s. 12–21.

BOAS, F. (1911). *Handbook of American Indian languages*. Washington: Government Printing Office.

GILLIÉRON, J. (1902–1910). *Atlas linguistique de la France*. Paris: Champion.

MURRAY, J. A. H. (Ed.). (1900–1928). *A New English Dictionary on historical principles*. Oxford: Clarendon Press.

SAPIR, E. (1921). *Language: An introduction to the study of speech*. New York: Harcourt, Brace and Company.

ŞÇERBA, L. V. (1925). *O çastyah reçi v russkom yazıke*. Leningrad: Gosudarstvennoye İzdatelstvo.

TÜRK DİL KURUMU [TDK]. (2008). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı (Tutanaklar)* (K. V. Nerimanoğlu & M. Öner, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

1926 TÜRKOLOJİ KURULTAYI'NIN TÜRKMEN DELEGELERİNDEN BEKKİ BERDİYEV

Tahir AŞİROV
Doç. Dr., Mahtumkulu Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi
ORCID ID: *0000-0002-9684-0834*
tahirashirov@gmail.com

ÖZƏT

XX əsrin ən mühüm iclaslarından biri 1926-cı ildə Bakı şəhərində keçirilən Türkoloji Qurultaydır. 26 fevral – 6 mart tarixləri arasında baş tutan Türkoloji Qurultay keçirilməzdən əvvəl də türkman dilçi, ədəbiyyatşünas və alimləri tərəfindən iclasın mövzuları araşdırılmağa başlanmışdı. 1885–1931-ci illərdə yaşamış türkman ziyalılarından olan alim Əbdülhəkim Qulməhəmmədov 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkoloji Qurultayın türk dünyası baxımından əhəmiyyətini və türkmanların bu tədbirə hazırlıqlarını dəyərləndirən "Türkologiya Qurultayı və türklük" başlıqlı bir məqalə qələmə almışdır. Eyni zamanda 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayında fəal şəkildə iştirak edən türkman ziyalılarını da görmək mümkündür. Bunlardan biri Zəki Vəlidi Toğanın "Xatirələr" əsərində "Bərdi Hacının oğlu köhnə dostum vəkil Kakacan" dediyi vəkilin qardaşı Bəkki Bərdiyevdir (1898–1970). Bəkki Bərdiyev bir çox mühüm yazı qələmə almışdır. Onlardan biri Bərdi Kərbabayevin 1926-cı ildə nəşr olunan və Məhtumqulunun şeirlərini əhatə edən əsərinə yazdığı ön sözdür. "Bərdi Hacının oğlu" Bəkki Bərdiyevin qurultayda fəal şəkildə iştirak etdiyini görmək olar. Belə ki, Türkoloji Qurultayın "Rəyasət Heyətində" yer alan Bərdiyev qurultayın stenoqramlarında müxtəlif mövzularda açıqlamalar da vermişdir. Bununla yanaşı, Bərdiyevin Qurultayın Etnoqrafiya komissiyasının heyətinə də təklif edildiyi görünür. Həmçinin Bərdiyevin bütün məruzəçilərdən xülasə və ya məruzələrin "Bülleten"də dərc olunması üçün göndərilməsi istiqamətində addım atdığı da stenoqramlarda öz əksini tapmışdır. Bərdiyev qurultayın stenoqramlarında yer alan məruzəsində dil, terminologiya, orfoqrafiya qaydaları ilə yanaşı, əlifba məsələsinə də xüsusi yer ayırır. Bərdiyev məruzəsində əlifba mövzusunu təhlil edir. Dövrün mühüm simalarından olan Bərdiyev tərəfindən qələmə alınan yazılar və təqdim olunan məruzə türkman təfəkkür tarixi baxımından da dəyərli mətnlərdir.

Açar sözlər: Türkoloji Qurultay; Türkman; Bəkki Bərdiyev; Latin əlifbası.

ABSTRACT

One of the most significant assemblies of the 20th century was the First Turcology Congress held in Baku in 1926. Even before the Turcology Congress took place between February 26 and March 6, Turkmen linguists, literary scholars, and scientists had already begun examining the topics of the convention. Abdulhekim Gulmuhammedov (1885–1931), a Turkmen scholar and intellectual, penned an article titled "The Turcology Congress and Turkism," evaluating the significance of the 1926 Baku Turcology Congress for the Turkic world and detailing the Turkmen preparations for it. Similarly, several Turkmen intellectuals actively participated in the 1926 Baku Turcology Congress. Among them was Bekki Berdiyev (1898–1970), the brother of the lawyer whom Zeki Velidi Togan referred to in his work "Memoirs" as "my old friend lawyer Kakajan, son of Berdi Haji." Bekki Berdiyev authored numerous important works, including the preface to Berdi Kerbabayev's 1926

publication containing the poems of Magtymguly. Bekki Berdiyev, "son of Berdi Haji," played an exceptionally active role in the convention. Serving on the Presidium (Bureau) of the Turcology Congress, Berdiyev made clarifying statements on various topics recorded in the official proceedings. Furthermore, records show that he was nominated to the Congress's Ethnography Commission. The transcripts also reveal that Berdiyev took initiative by requesting all speakers to submit their abstracts or full papers to be published in the "Bulletin." In his paper included in the Congress proceedings, Berdiyev addressed language, terminology, and orthography rules, while giving special emphasis to the alphabet question. Overall, the writings and presentation contributed by Berdiyev a prominent figure of the era constitute invaluable texts in the history of Turkmen thought.

Keywords: Turcology Congress; Turkmen; Bekki Berdiyev; Latin Alphabet.

Giriş

XX. yüzyılın en önemli toplantılarından biri olan 1926 yılında Bakü şehrinde gerçekleşen Türkoloji Kurultayı'dır. Özellikle 26 Şubat – 6 Mart tarihleri arasında gerçekleşen Türkoloji Kurultayı, Türk dünyası açısından tarihi bir toplantıdır. Türkoloji Kurultayı'nda Türk halklarının dil, imla ve kavram, bilhassa alfabe konusunda önemli bir adımın atıldığını görmek mümkündür. Türkoloji Kurultayı, Türk dünyasında dil açısından ehemmiyetli konuların başında gelen alfabe meselesinde önemli bir gelişme yaşanmasına ve ivme kazanmasına neden olduğu söylenebilir. Çünkü XX. yüzyılda Türk dünyasının yenilik ruhu taşıyan aydınların yetişmesiyle birlikte Türk dili, edebiyatı ve medeniyeti açısından gelişmeler yaşanmaya ve hayata geçmeye başlamıştır. Bu bağlamda Türk dünyasında ortak olarak geliştirilme imkanı olan alfabe konusu bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Türkmenistan'da Türkoloji Kurultayı yapılmadan önce de Türkmen dilci, edebiyatçı ve bilim adamları tarafından toplantının konuları incelenmeye başlanmıştır. 1885-1931 yılları arasında yaşamış olan Türkmen aydınlarından âlim Abdulhekim Gulmuhammedov, 1926 yılında Bakü'de gerçekleşen Türkoloji Kurultayı'nın Türk dünyası açısından önemini ve Türkmenlerin ona hazırlıklarını değerlendiren "Türkologiya Kurultayı ve Türklük" adıyla bir yazı kaleme almıştır [Aşirov, 2019: 365-370].

1926 Türkoloji Kurultayı'na Türkmenistan'dan delege olarak birçok aydının ismini görmek mümkündür. Bu delegeler, Türkoloji Kurultayı'na katılan ve daha sonraki süreçte Türkmen dilin gelişiminde aktif rol oynamış ve dil politikalarında etkili olan Türkmen aydınlar arasındadır. Türkmen meşhur dilci âlimi Muhammet Geldiyev (1889-1931), siyeset adamı ve maarifçi Bäşim Gulbeşerov (1898-1938), maarifçi Bäşim Pereňliyev (1898-1938), aydın Orazmırat Şamıradov Türkoloji Kurultayı'na Türkmen delege olarak katıldığını görmek mümkündür. Söz konusu Türkmen gelegeleri içinde yer alan önemli isimlerden biri de Bekki Berdiyev'dir.

Bekki Berdiyev

1926 Bakü Türkoloji Kurultayı'na aktif bir şekilde katılan ve onunla ilgili önemli görüşler beyan eden Türkmen aydınları olmuştur. Bunlardan biri de Türkmen'in büyük oğullarından biri olan Berdi Kerbabayev'in (1894-1974) tarafından 1926 yılında Aşkabat'ta *"Magtımgulı Goşgulary" (Mahtumkulu Şiirleri)* adıyla yayımladığı eserde "Sözbaşı" başlığıyla bir önsöz kaleme alan ve birkaç süreli yayınlarda farklı yazıları yayımlayan Bekki Emir Berdiyev'dir. 1898–1970 yılları arasında yaşamış olan Bekki Berdiyev, 30 Eylül 1891 tarihinde Marı'nın (Merv'in) Garagökce köyünde dünyaya gelen ve diplomalı Türkmen avukatlarından biri olan Kakacan Emiroviç Berdiyev'in kardeşidir. Meşhur ilim adamı Zeki

Velidi Togan (1890-1970) *"Hatıralar"* adlı eserinde *"Berdi Hacı'nın oğlu eski dostum Avukat Kakacan"* diye Mervli Emir Hacı'nın oğlu Bekki Berdiyev'in kardeşi Kakacan Berdiyev'den bahsetmektedir [Aşyrowa, 2025: 82-84].

Sovyet Türkmenistanı Maarif Halk Komiserlik kurulunun üyesi Berdiyev, Moskova Üniversitesi Tıp Fakültesinde eğitim-öğretim almıştır. Berdiyev, XX. yüzyıl Türkmen tarihinde ayrı bir yeri olan "Türkmen İlmi-Edebi Cemiyeti" adlı cemiyetin kurucularından ve başkanlarından biridir [Soltanov, 1990: 12-15]. Berdiyev'in hayatında Türkoloji Kurultayı'ndan sonra siyasi gerilimlerin yaşanmaya başlanmıştır. Nitekim Türkoloji Kurultayı'na katılan delegelerin birçoğu 1930'lu yılların sonunda Sovyetler Birliği'nin rejimi tarafından milliyetçilik suçlamalarıyla baskı görmüşlerdir. Bunun ilk nedenlerinden biri de Türkoloji Kurultayı'na aktif olarak katılmaları ve tartışılan konular ile ilgili görüş beyan etmeleri olduğunu söylenebilir. Söz konusu kurultayda bildiri sunanlardan biri olan Bekki Berdiyev'in de 1933 yılından sonra hayatının gidişatına müdahele edilmesine ve olumsuz şartlar altına devam etmesine sebep olduğunu görmek mümkündür [Çuriyev, 1992].

Bekki Berdiyev ve Türkoloji Kurultayı.

"Berdi Hacı'nın oğlu" Bekki Berdiyev'in kurultaya aktif bir şekilde iştirak ettiğini görmek mümkündür. Nitekim Türkoloji Kurultayının "başkanlık divanında" yer alan Berdiyev, kurultayın tutanaklarında farklı konularda açıklamalar da yapmıştır. Bununla birlikte Berdiyev'in kurultayın etnografi komisyon kuruluna da önerildiği görülebilir. Ayrıca Berdiyev'in tüm konuşmacılardan özet veya bildirileri "Bülten" yayımlanmak üzere gönderilmesini yönünde adım attığı da tutanaklarda yer almıştır. Berdiyev kurultayın tutanaklarında yer alan bildirisinde dil, terminoloji, yazım kuralları ile birlikte alfabe konusuna ayrı bir yer vermektedir. Berdiyev bildirisinde, genel olarak alfabe konusunu işlemektedir.

Aynı şekilde Berdiyev'in Türkoloji Kurultayı'nda alfabe konusunda konuşma yapmıştır. Nitekim Berdiyev'in konuşması, Türkoloji Kurultayı'nın tutanaklarının içeriğinde *"Ob Alfabite" (Alfabe Üzerine)* başlığıyla yer verilmiştir [Pervıy Vsesoyuznıy Tyurkologiçeskiy syezd, 1926: 272-277]. Çünkü Türkoloji Kurultayı'nda Türk dünyası için ortak alfabe, imla ve terim kurallarının belirlenmesi konusunda tartışmlar temel teşkil etmiştir. Berdiyev konuşmasında alfabe konusunu ele almakla birlikte Türk dünyasının kendisi için önemli bir mesele olduğunu dikkat çekmekte ve "Eyesine gerek bolsa, goňşısına haram" (Если хозяину нужно, то его соседу это запрещено) Türkmen atasözüyle açıklamaya çalışmaktadır [Pervıy Vsesoyuznıy Tyurkologiçeskiy syezd: 1926: 277].

1926 Baku'de gerçekleşen Turkoloji Kurultayı'nın Türk dünyasının kaynaşmasına da büyük etkisinin olduğunu görmek mümkündür. Nitekim kurultaydan sonra Türkmenler arasında yeni yöntem ile eğitim öğretimin devam etmesi için birçok aydının geldiğini görmek mümkündür. Bunlardan biri de 1888-1961 yıllar arasında yaşamış olan muallim ve aydın Şevki Bektöre'dir. Türkmen literatüründe öğretmen manasında "muallim" olarak anılan Bektöre kendi hayatını 1965 yılında yayımlanan *"Volga Kızıl Akarken"* adlı hatırasında anlatmaktadır. Türkoloji Kurultayı'na Dağıstan delegesi olarak Maheçkale'den iştirak eden dilci Bektöre, 1926 yılında gerçekleşen Baku Türkoloji Kurultayı'na katılan Türkmen delegelerin aracılığıyla aynı yıl Türkmenistan'a geldiğini [Bektöre, 1965: 54] ve "Aşkabat'ta Pedagoji Teknikum'unda Tedrisat Müdürü" olduğunu belirtmektedir [Bektöre, 1965: 24]. Türkmen dili dersi veren Bektöre'nin Türkmen dili üzere değerli çalışmalar ve edebî yazıları yayımlanmıştır. Ayrıca Türkoloji Kurultayı'na özel davetli olarak İstanbul'dan katılan Türk âlimi Mehmrt Fuat Köprülü ile bizzat tanıştığını ve farklı konularda görüşme yaptığını anlaşılmaktadır [Pervıy Vsesoyuznıy Tyurkologiçeskiy syezd: 1926: 325-327].

Sonuç

1926 Törkoloji Kurultayi Türk dünyasında özellikle dil ve alfabe birliği arayışının en önemli dönüm noktalarından bir olmuştur. Türkoloji Kurultayı özellikle Arap harflerinden Latin alfabesine geçiş açısından değerli bir toplantı olmuştur. Türkoloji Kurultayı'nda alınan kararlar doğrultusunda Türkmenistan'da 1927-1929 yıllarında Latin esaslı Türkmen alfabesinie geçiş süreci hızlanmıştır. Türkoloji Kurultayı'nın Latin alfabesini kabulü yönünde görüş desteklemesindeki bir amaç da Türk halklarının ortak zeminde buluşturup, bilimsel ve kültürel bağları güçlendirmektedir. Söz konusu kurultayda alınan kararları Türkmenistan'da gerçekleştirmeye çalışan aydınlardan biri olan Berdiyev'in Türkmen düşünce tarihinde ayrı bir yeri olmuştur. Dönemin önemli simalarından Berdiyev tarafından kaleme aldığı yazılar ve sunulduğu bildiri, Türkmen düşünce tarihi açısından da değerli metinlerdir.

KAYNAKÇA

AŞIROV, T. (2014). Türkmen şairi Mahtumkulu'nun düşünce yapısı ve etkisi. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması Bildirileri* içinde (s. 117–130). Eskişehir: Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB).

AŞIROV, T. (2019). A. Gulmuhammedov (1885–1931)'un Türk kurultayı ve Türklük bilimine bakışı. *A.Y.Ü. VIII. Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildiri Özetleri / Tam Metinleri* içinde (s. 365–370). Türkistan.

AŞIROV, T., & ALBAYRAK, Ç. (2020). Ilyasov, K. – Goçmıradov, H. (1990). Dövrüŋ aynası ("Sovet Türkmenistanı" gazeti 70 yaşadı), Aşgabat: Türkmenistan, 208 s. [Kitabın tanıtımı]. *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(1), s. 141–146.

AŞYROWA, G. (2025). Bilinmeyen Türkmen aydınlarından Kakacan Berdiyev. *Kardaş Kalemler Dergisi*, (217), s. 82–84.

BEKTÖRE, S. (1965). *Volga kızıl akarken* (Anlatan Ş. Bektöre). İstanbul: Eroğlu Matbaası.

ÇURİYEV, A. (1992, 26 sentyabr). Bekgi Berdiyev. *Turkmenskaya İskra*.

Pervıy vsesoyuznıy tyurkologiçeskiy syezd (26 fevralya – 5 marta 1926 g.). (1926). Baku: Izdatelstvo VTsIK.

SOLTANOV, A. (1990). Tarıhıň gara hem ak tegmilleri. *Sıyası Söhbetdeş Dergisi*, (3), s. 12–15.

KÜLTÜREL OKURYAZARLIK ÇERÇEVESİNDE DİL ÖĞRETİMİNDE ORTAK TÜRK MİRASININ YAŞATILMASI

Tolga BAYINDIR
Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi Türkiye,
Türk Dili Bölümü

tlgbayindir@hotmail.com

ÖZƏT

Dil mənəvi-mədəni yaddaşın, tarixi varisliyin və kollektiv təfəkkürün daşıyıcısıdır. Mədəni savadlılıq fərdin dili yalnız bir ünsiyyət vasitəsi kimi deyil; tarix, ədəbiyyat, mifologiya və ictimai dəyərlərlə bütünləşmiş bir məna müstəvisi daxilində qavraya bilməsini ifadə edir. Bir konseptual yanaşma kimi mədəni savadlılıq dil tədrisinin ictimai təcrübədən təcrid olunduqda səthi və natamam qalacağını vurğulayan mühüm nəzəri çərçivə təqdim edir. Mədəni savadlılıq üzərində aparılan tədqiqatlarda fərdin mədəni göstəriciləri təhlil etmək və mənalandırmaq bacarığının ön plana çıxarıldığı görünür. Bundan əlavə, dil tədrisində mədəniyyətin passiv arxa fon unsuru deyil, aktiv bir tədris komponenti olduğu hər zaman müdafiə olunur. Bu səbəbdən tədqiqatımızda mədəni savadlılıq anlayışı oxunda ortaq türk irsinin dil tədrisi vasitəsilə yaşadılması üçün zəruri olan nəzəri çərçivənin müəyyənləş-dirilməsi hədəflənir. Türk dünyasına məxsus ortaq mədəni elementlərin ortaq söz ehtiyatı, rəvayətlər, tarixi/ədəbi şəxsiyyətlər, atasözləri və ədəbi mətnlərin dil tədrisi proseslərinə necə inteqrasiya oluna biləcəyi müzakirə edilir. Mədəni məzmunla zənginləşdirilmiş dil tədrisi təcrübələrinin öyrənənlərdə həm dil səriştəsini, həm də ortaq türk mədəniyyətinə dair şüurluluq səviyyəsini gücləndirdiyini göstərir. Yekun olaraq, bu tədqiqat mədəni savadlılığı mərkəzə alan dil tədrisi yanaşmasının türk dünyası arasında mədəni varisliyi və ortaq kimlik şüurunu möhkəmləndirən strateji bir rol üstələndiyini göstərən akademik diskurs imkanı yaratmağı hədəfləyir.

Açar sözlər: Mədəniyyət; Mədəni savadlılıq; Ədəbi mətn; Dil tədrisi.

ABSTRACT

Language serves as the carrier of cultural memory, historical continuity, and collective consciousness. Cultural literacy refers to an individual's ability to comprehend language not merely as a communicative tool, but within an integrated realm of meaning encompassing history, literature, mythology, and societal values. As an approach, cultural literacy offers an important theoretical framework emphasizing that language instruction becomes superficial and incomplete when severed from a society's accumulated cultural heritage. Studies on cultural literacy demonstrate a clear focus on an individual's capacity to decode and derive meaning from cultural signifiers. Furthermore, it is consistently argued that culture in language instruction should function as an active pedagogical component rather than a passive backdrop. Consequently, centered on the concept of cultural literacy, this study aims to establish the theoretical framework necessary for sustaining the shared Turkic heritage through language teaching. It discusses how shared cultural elements of the Turkic world such as common vocabulary, narratives, historical/literary figures, proverbs, and literary texts can be integrated into language learning processes. It demonstrates that language teaching practices enriched with cultural content strengthen both linguistic competence and awareness of shared Turkic culture among learners. Ultimately, this study aims to create an academic platform highlighting the strategic role of a cultural literacy-centered language

instruction approach in reinforcing cultural continuity and a shared sense of identity across the Turkic world.

Keywords: Culture; Cultural literacy; Literary text; Language teaching.

Giriş

Kültürü, insanı ve yarattığı medeniyeti şekillendiren en temel unsur şüphesiz dildir. Dilin ortaya çıkışına dair somut verilere sahip olmasak da insanlık tarihi ile dil tarihinin paralel bir yolda ilerlediğini söylemek mümkündür. Sözlü hafızanın sınırlarının ötesine geçmek için atılan en büyük adım ise yazıdır. Yazı ve devamında gelen depolama araçları (taş, papirüs, kâğıt, matbaa, kitap vd.) aktarılan bilginin hem niceliğini hem de niteliğini katlayarak arttırır. Bu araçlar sayesinde bilgi, bilim, sanat, hukuk, kural, estetik vb. depolanabilir her türlü veri hızlı ve işlevsel olarak hem aktarılır hem de biriktirilir. İnsanlığın son yüzyılı bilinen tarihinden çok daha büyük teknolojik bir sıçramanın yaşandığı zaman olur. Modern dünya, yazının şekillendirdiği araçları (şimdilik kısmen) bir kenara bırakarak dijital bir evrende yeni yol haritasını oluşturur. Bu yeni yol haritasında tüm alanlarda olduğu gibi- eğitim öğretim metotları da yeniden şekillendirilmek zorundadır. XX. yüzyılın ortalarına kadar "okuryazar olmak" hem bireysel hem toplumsal bir mesele olarak ele alınırken günümüzde; bilgiye ulaşma, verileri analiz edebilme, sonuçları yorumlayabilme bir "okuryazar olma" meselesinden çok daha fazlasıdır. Çünkü, modern dünya artık ne kadar bilgiye sahip olduğumuzla değil mevcut bilgiyle ne yapabileceğimizle daha çok ilgilenmektedir. Bu noktada bilgiyi üretme sorumluluğu onu aktarmaktan önemli bir hâle gelmiştir.

Okuryazar olmak öğrenme eylemine dayalı eğitimsel bir konuyu ifade ederken; okuryazarlık yine bu eylemin niteliğidir. Okuryazarlık, karşılaşılan bir metninki günümüzde sadece metinle sınırlı da değildir, arkasında yatan geniş anlam katmanlarını çözümleme, sınıflandırabilme (eleştiri), ayrımına ulaşabilme gibi çeşitliliklere bölünmüş durumdadır. Günümüzde modern toplumlar için okur yazarlık meselesi çözülmüş; bunun yerine okuryazarlık kültürü önem kazanmıştır. Planlı ve düzenli okuma-yazma eylemini ifade eden okuryazarlık kültürü; edebiyat, tarih, sosyoloji, fen, spor, ekonomi, siyaset vd. gibi birçok farklı disiplinde ve hatta disiplinler arası bir okuma alışkanlığı/eylemidir. Ancak yazılı, görsel ve dijital kaynakların her geçen gün artması ve bunun takibinin zorlaşması okuryazarlık kültürünün alt dallara bölünmesi gerekliliği ile sonuçlanır.

Medya, ekonomi, hukuk, beslenme, spor, bilgisayar, sinema, tarih, çevre, politika, edebiyat (vd.) okuryazarlığı, ulaşılan bilgi ve/veya veri karşısında oluşan yeni okuryazarlık türleri olarak ortaya çıkar. Toplumsal gereksinimler ve buna bağlı gelişen teknoloji, siyaset, ekonomi, edebiyat vb. hemen her disiplin için ayırıcı bir okuryazarlık kültürüne ihtiyaç vardır. Bu kavramlardan biri ve hepsini kapsayıcı özelliğe sahip bir okuryazarlık türü de "kültürel okuryazarlık"tır.

Kültürel Okuryazarlık Çerçevesinde Dil Öğretiminde Ortak Türk Mirasının Yaşatılması

Bireyin toplum içinde yaşamaya muhtaç olan toplum içindeki aidiyetini de gösteren kültür, en temel manada birikimdir. Bu birikim geçmişte yaşantılar, anlatılar ile aktarılırken günümüze bu parametrelere yazılı, görsel ve dijital kaynaklar da eklenmiştir. Son dönemde kullanım ağı oldukça genişleyen "yapay zekâ" ise ayrı bir tartışma/araştırma konusudur. Kültür, en alttan en üste dinamik bir eğitim sürecidir. Bireyin toplum içindeki rolünü, pratiklerini, kurallarını, inançlarını, dilini ve seçimlerini belirler. Bunu yaparken de esnek/değişken bir yapıya sahiptir. Bir toplumun aidiyetinde olan her insan, bilinçli ya da bilinçsiz

kültürün de daimî bir parçasını oluşturur. Bu süreçte eğitim ve sosyal çevre bireyin farkındalığı için kilit rol oynar. Okuma kültürü de bu noktada devreye girer. Nitelikli bir okuma kültürü sadece birey için değil içinde bulunduğu toplum içinde tartışmasız bir kazanımdır. Ancak salt okuma kültürü tek başına kapsayıcı/çevreleyici bir kavramı ifade etmez. Bütün okuryazarlıklar içinde en geniş farkındalığa sahip olmayı gerektiren başlık kültürel okuryazarlıktır.

Eric Donald Hirsch (1980) "*Culture And Literacy*"[37] adlı konferans kayıtlarında, kültürel okuryazarlığı tarihimiz, yasalarımız, dünyamız, politikamız, klasik metinlerimiz, televizyon programlarımız, sinemamız ve edebiyatımızla ilişkilendirir [Barton, D., 1994: 45]. Bu konuda en dikkate değer tartışma "klasik metinlerin" neler olduğudur. Her kültür dairesi ait olduğu toplumun birikimlerini sanatsal ve bilimsel ürünlere döndürür. Bu noktada o kültüre ait ürünlerden hangilerinin klasik sayılıp-sayılmayacağı konusu tartışmaya açık bir alan oluşturmaktadır. Alanda yapılan çalışmaların kültürel okuryazarlık konusundaki temel dayanak noktasını Hirsch'in çalışmalarının oluşturduğu açıkça görülür. Kendi kültürünü tanıma ve yaşatmaya, farklı kültürel unsurlarını ayırt etmeye yönelik bir konu olan "kültürel okuryazarlık", Barton (1994) ve Fransman (2005) çalışmalarında sanat ve edebiyatla ilişkilendirilse de günümüze kavram oldukça genişleyerek yeni disiplinleri de bünyesine ekler.

Kültürel okuryazarlığın birey için birinci koşulu kendi kültürünü tanımaktır. Sonraki adım farklı kültürlerin değerlerine, ürünlerine saygılı olmayı ve ayırt edebilmeyi gerektirir. "İletişim çağındaki" dünyada kültürel ayrımlar hızla ortadan kalkmaktadır. Bu, gelecekte toplumsal yapının zayıflamasına neden olabilecek bir sürecin başlangıcıdır.

Dil öğretimi, kültür ve unsurlarıyla doğrudan bağlantılı bir süreçtir. Dil edinimi sadece sembollerin, seslerin ve bunlara bağlı anlamların ezberlenmesi/hatırlanması; dil bilgisi yapılarının öğrenilmesi/ezberlenmesi değildir. Dil hem kültürün bir unsuru hem de (sözlü ve/veya yazılı) taşıyıcısıdır. Bu bakımdan dil edinimi ile kültür aktarımı arasında doğrudan bir bağ bulunur. Bu dönemde farklı dillerin öğrenilmesi, buna bağlı farklı coğrafyalarda yaşama, başka kültürleri ve yaşantıları merak, sosyal medya veya televizyon dünyasını takip, iş/çalışma fırsatları, eğitim niteliği gibi birçok konuda dil öğrenimi/öğretimi bir üst başlık olarak yer alır. Ancak unutmamak gerekir ki dil öğrenicilerinin taleplerini o dilin konuşulduğu ülkedeki/bölgedeki nitelik belirler. Özellikle ekonomik, sosyal, kültürel açıdan ileri olan toplumlar, kendi dillerinin öğrenilmesinde ve hatta öğretilmesinde ön sırada yer alır. Örneğin Avrupa dillerinin -başta İngilizce olmak üzere- talep görmesinin ardında yatan asli gerekçe öğrenicilerin taleplerini karşılayacak olası maddi ve/veya manevi edinimdir. Bunun yanı sıra sosyal medya, sinema ve televizyon programlarının kültürel unsurları aktarmadaki etkisi de yadsınamaz seviyededir. Hem maddi bir kaynak oluşturması hem de kültür aktarımı alanındaki etkisi sayesinde Avrupa dillerinin öğretilmesi konusu, bilinçli bir şekilde ele alınmış ve çok katmanlı organik bir yapı oluşturulmuştur. Örneğin İngilizcenin yabancı dil olarak öğretilmesi konusu yüz yılı aşan bir geçmişe gitmektedir.

İngilizce örneğinden devam ettiğimizde, görülecektir ki İngilizceyi yabancı dil olarak öğretmenin hem altyapısı hem materyalleri hem de metodu ciddi bir boyuttadır. Bir İngilizce eğitim setinde, dil öğrenicisi sadece kelime anlamlarını veya dil bilgisi yapılarını öğrenmez. Telefon kulübelerinin renginden günlük yaşama, çift katlı otobüslerden yemek alışkanlıklarına, günlük davranış kalıplarından giyim alışkanlıklarına, ikonik yapılardan coğrafi bilgilere, önemli isimlerden (edebiyat, tarih, spor, politika vs.) edebî eserlere kadar çok katmanlı

[37] Hirsch, 1980'deki konferans kayıtlarını 1983'te The American Scholar'da *Cultural Literacy* adıyla makale olarak yayımlar. Ardından konu hakkındaki çalışmaları genişleterek 1987'de *Cultural Literacy: What Every American Needs to Know* adlı kitabını yayımlar. Yaklaşık bir yıl sonra (1988'de) Hirsch, J. Kett ve J. Trefil ile birlikte *A First Dictionary Of Cultural Literacy: What Our Children Need To Know* adlı sözlüğü çıkarır.

ve çeşitli bilgi ve kültürel unsura maruz kalır. İnsanlar, bilinçli veya farkında varmaksızın bu unsurları belleğine alır. Dil böylece ait olduğu kültürü toplumlararası bir boyuta taşır.

Başta Oğuzca olmak üzere diğer Türk şivelerinin öğretimi süreci Avrupa dillerine göre oldukça yeni sayılabilecek bir dönemdedir. Bu nedenle dil öğretim materyallerinde bazı eksikliklerin olması doğaldır. Ancak bu durum dil öğretim materyallerinin uygulama alanındaki işlevleri ve geri dönütleriyle zamanla aşılabilecek bir süreçtir. Bu süreçte özellikle üzerinde durulması gereken konu Türk dillerinin öğretiminde kültürel kodların işlenmesidir. Bu, sadece Türk dili tarihindeki önemli eserlerin seviye yapılarına göre uyarlanması değildir. Türk kültürüne ait sözlü varlıkların, sanatın, yaşam pratiklerinin, yemek kültürünün, söz varlıklarının, aile hayatının, sosyal davranışların, önemli isimlerin vb. dil öğretimine aktarılması gerekmektedir.

Türk kültürü ve dil öğretimi alanında hazırlanan kitap ve/veya materyallerin iki farklı kulvarda planlanması ve hazırlanması gerekir. Batı Oğuzcasını ele alacak olursak; Türkçenin yabancılara öğretimi ile Türkçenin Türk soylulara öğretimi alanında iki farklı kaynağa ihtiyaç vardır. Türk dilleri arasındaki öğrenme/öğretme potansiyeli süreci hem zamansal hem de maddi olarak işlevsel hâle getirir. Ortak söz varlıklarının çokluğu, benzer dil bilgisi yapılarının varlığı, ortak duyuş-düşünüş ve/veya yaşam pratikleri Türk soyluların diğer Türk şivelerini öğrenmelerinde büyük kolaylık sağlar. Bu noktada elde olan öğretim setleri ve materyallerinde karşılaşılan en büyük eksikliklerden biri de her öğreniciye hitap edecek ortak kültür unsurlarının eksikliğidir. Bir başka eksiklik ise öğrenicilerdeki okuryazarlık kültürü ve kültürel okuryazarlık konusundaki yetersizliktir. Kendi kültürel eserlerini tanımayan ve bunlara eleştirel bir bakış açısı getiremeyen bir öğrenicinin karşılaştığı metin, görsel veya ses kaydıyla ilgili ayırıcı farkındalığının oluşmamış olması dil öğrenimini sekteye uğratacak bir unsurdur.

Türk şivelerinin öğretiminde edebî metinlerin kullanımı, belirleyici bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Ancak burada kasıt tüm seviye gruplarında edebî metin parçaları kullanmak değildir. Özellikle üst seviye dil grupları için bu tercih daha işlevsel görünmektedir. Konu öğretim materyallerine sadece edebî metinlerin alınmasıyla sınırlı değildir. Türkiye Türkçesi, Kazak, Kırgız, Özbek, Azeri, Türkmen vd. Türkçelerin Türk soylulara öğretiminde her toplumun bilinen sanatçılarının metinleri, özellikle de kurmaca metinleri-dil öğretim setlerine uyarlanmalıdır. Türkiye Türkçesinden Yaşar Kemal; Kazak Türkçesinden Askar Süleymanov, Kırgız Türkçesinden Cengiz Aytmatov; Azeri Türkçesinden İlyas Efendiyev ile karşılaşan öğrenici hem tarihsel hem de kültürel bir bağ kurma fırsatını yakalar. Daha önce de belirtildiği gibi bu sadece kurmaca eserle sınırlı bir konu da değildir. Ortak atasözleri, halk hikâyeleri, efsaneler, inanış biçimleri gibi pek çok başlıkla genişletilebilir.

Eğitimin toplum ve kültürle olan ilişkisinin farkına varılması özellikle XIX. yüzyılda konunun bir devlet görevi olarak algılanmasını sağlar [Önal, 2010: 102]. Bu farkındalığı takip eden ilk adım okur-yazar bir nesil yetiştirmek olurken onu okuryazarlık kültürü takip eder. Ancak nihayetinde bireylerin okuryazarlıkta uzmanlaşması da gerekir. Bu uzmanlık kültürel okuryazarlıkla ifade edilebilir. En temel manada kültürel okuryazarlık kendi kültürüne ait yazılı veya görsel materyalleri ayırt edebilmek; diğer kültürel materyalleri yorumlayıp ayrımına varabilmektir. Bunu yaparken de eleştirel düşünme becerisini sergileyebilmektir. Bu konu bireysel bir mesele olduğu kadar toplum nezdinde de ele alınması gereken bir başlıktır.

Sonuç

Kültür ve kültüre bağlı şekillenen medeniyetin dayanak noktası dildir. Dil özellikleri itibariyle kültürün bir unsuru ve taşıyıcısıdır. Bir dili "yabancı dil olarak" öğretmek doğal

olarak kültürün de aktarılması anlamına gelir. Ancak dünya üzerindeki her dil "yabancı dil olarak" öğrenilme talebine ulaşamaz. Şunu unutmamak gerekir ki öğrenilmesi talep gören diller, ait oldukları toplumun ekonomik, kültürel ve sosyal seviyesiyle doğru orantılıdır. Bunu takiben sanat, edebiyat, sinema, müzik, TV, giyim gibi pek çok alt başlık daha bulunur. Günümüzde dünya kültürel bir küreselleşme dönemine girmiştir. İletişim teknolojilerinin sağladığı olanaklar, dijital kaynaklara ulaşım kolaylığı, bilginin hızla yayılabilir olması gibi pek çok gelişme toplumsal kimlik olan kültür unsurlarının tekdüze bir hâl almasının önünü açmıştır. Bu etkileşimi her toplum kendi yaşam pratikleri üzerinden test edebilir. Giyim tarzı, yeme-içme alışkanlıkları, ev düzeni, estetik anlayışı ve en nihayetinde kendi diline yerleşen yabancı sözcüklerin oranı bu etkinin ne denli yaygın olduğunun bir göstergesidir.

Modern dünyanın üzerinde düşünmesi gereken bir diğer konu da okuryazarlık, okuryazarlık kültürü ve kültürel okuryazarlık konusudur. Okur yazar olmak meselesi büyük oranda aşıldığına göre son aşamada kültürel okuryazarlık kavramı ön plana çıkarılmalıdır. Kendi kültürel değerlerinin farkında olan, bunu yazılı ve/veya görsel materyallerde ayırt edebilen, diğer kültürlerle bağ kurabilen ve onlara saygılı olan bireyler için kullanılan kültürel okuryazarlık dil öğretiminin de bir parçası olarak görülmelidir. Bu noktada dil öğretiminde kültürel okuryazarlığın payı bir tartışma konusu olmalıdır. Türk şivelerinin yabancı dil olarak öğretilmesi meselesine kültürel okuryazarlık açısından bakmak da gerekir. Özellikle dil öğretim setlerinde Türk toplumlarının ortak kültürel birikimini ve özgül kültürel imzasını yansıtan materyallerin arttırılmasına ihtiyaç vardır. Örneğin Türkiye Türkçesinin Türk soylu toplumlara öğretilmesi amacıyla hazırlanan materyallerde ortak tarihsel mirasın izlerine yer verilmesi; ortak kelime varlığının kullanılması; ortak anlatılar, deyişler ve kültürel göndermelerle içeriklerin zenginleştirilmesi; tanıdık yazar/şair/oyuncu vb. kültürel figürlerin ön plana çıkarılması; dil öğretiminde hedeflenen kazanımlara daha işlevsel ve anlamlı bir katkı sağlayabilir. Bununla birlikte bireylerin kültürel okuryazarlık düzeyine ulaşmalarını sağlamak, toplumun kültürel sorumlulukları arasında değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

BARTON, D. (1994). *Literacy: An introduction to the ecology of written language*. Oxford: Blackwell.

FRANSMAN, J. (2005). *Understanding literacy: A concept paper* (EFA Global Monitoring Report). Paris: UNESCO.

HİRŞ, E. D. (1983). Cultural literacy. *The American Scholar*, 52(2), s. 159–169.

HİRŞ, E. D. (1980). Culture and literacy. *Journal of Basic Writing*, 3(1), s. 27–47. https://wac.colostate.edu/docs/jbw/v3n1/v3n1.pdf

HİRŞ, E. D. (1987). *Cultural literacy: What every American needs to know*. Boston: Houghton Mifflin.

HİRŞ, E. D. (1988). *A first dictionary of cultural literacy: What our children need to know*. Boston: Houghton Mifflin Company.

ÖNAL, İ. (2010). Tarihsel değişim sürecinde yaşam boyu öğrenme ve okuryazarlık: Türkiye deneyimi. *Bilgi Dünyası*, 11(1), s. 101–121.

BAKÜ TÜRKOLOJİ KURULTAYINDA TARTIŞMALAR

Vahit TÜRK
Prof. Dr., T.C. İstanbul Kültür Üniversitesi, v.turk@iku.edu.tr

ÖZET

26 Şubat-6 Mart günleri arasında Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de toplanan I. Türkoloji Kurultayı'na Sovyetler Birliği'nde yaşayan bütün Türk halklarının temsilcisi bilim adamları yanında Türkiye'den, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden bilginler ve Sovyet siyasetinin uygun gördüğü birtakım kişiler katılmıştı. Bu kurultay hem tarihte bir ilk olması hem tartışılan konular hem alınan kararlar hem de sonuçları bakımından önemlidir. Kurultayda yalnızca bilim tartışılmamış, siyasi konular da sık sık gündeme getirilmiştir.

Sonraki yıllarda Sovyetler Birliği içerisinden katılanların hemen tamamının öldürüldüğü bu kurultay, üstü örtülü ve yasaklı bir konu durumuna getirilmiştir. Türkiye'de de konu pek gündeme gelmemiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra konu gündeme gelmiş ve tutanakları yayımlanıp araştırmalara konu olmaya başlamıştır. Her yönüyle son derece önemli olan bir konunun bu denli yok sayılması ilgi çekici bir durumdur.

Kurultayda Türklük Bilimi ile ilgili pek çok konu tartışılmış ancak ana tartışma konuları olarak alfabe ıslahı ya da değişikliği ile ortak edebî dil öne çıkmış, uzun süreli tartışmalar bu iki konu üzerinde yoğunlaşmıştır.

Anahtar Sözcükler: Kurultay, alfabe, imlâ, tartışma, siyaset

DEBATES AT THE BAKU TURKOLOGY CONGRESS

ABSTRACT

The First Turkology Congress, convened in Baku, the capital of Azerbaijan, between 26 February and 6 March, was attended not only by scholarly representatives of all Turkic peoples living within the Soviet Union, but also by academics from Türkiye, various European countries, and certain individuals deemed acceptable by Soviet political authorities. This congress is significant as a historical first, as well as for the issues debated, the decisions adopted, and its far-reaching consequences. The discussions were not confined to scholarly matters; political issues were also frequently brought to the fore.

In the subsequent years, nearly all participants from within the Soviet Union were executed, and the congress itself was rendered a concealed and prohibited subject. The topic likewise received little attention in Türkiye. Following the dissolution of the Soviet Union, however, the congress re-emerged as a subject of scholarly interest, with its proceedings being published and examined in academic research. That such a profoundly important event was long ignored in this manner is, in itself, striking.

Although numerous issues pertaining to Turkology were addressed at the congress, the principal debates centered on alphabet reform or change and the question of a common literary language. Prolonged and intensive discussions were devoted primarily to these two issues.

Keywords: Congress, alphabet, orthography, debate, politics

Giriş

Bundan yüz yıl önce, 26 Şubat-6 Mart 1926 günleri arasında toplanan Bakü Türkoloji Kurultayı, Türklük Bilimi alanında bir Türk ülkesinde yapılan ilk geniş katılımlı bilimlik toplantı olmak bakımından tarihî öneme sahiptir. Bu kurultay; Türkiye yanında Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayan hemen bütün Türk halklarının bilim adamlarınca temsil edilmesi, çağın ünlü Türkologlarının katılması, toplantı boyunca sunulan bildiriler ve yapılan tartışmalar, alınan kararların doğurduğu sonuçlar bakımından da oldukça önemlidir. Kurultaydan yıllar geçtikten sonra Sovyetler Birliği'nde uygulanan kızıl kırgın (represya) yıllarında bu ülke yurttaşı olanların başlarına gelenler bakımından ise, bir bilim alanı mensuplarına uygulanan ve belki de dünyada ilk ve tek olan toplu kıyım dolayısıyla da üzerinde çokça durulmayı hak eden bir konudur. Bütün bu sayılanların Türkler tarafından gerektiği gibi ve yeterince değerlendirildiğini söylemek ise mümkün değildir. Türkler; başlarına gelen felaketleri, yaşadıkları acı ve sıkıntıları çok çabuk unutan bir ulus olduğu için benzer felaketleri sık sık yaşamakta, bunları âdeta doğal bir durum imiş gibi kabullenmekte ve her defasında da ilk kez karşılaşmış gibi davranmaktadır.

Bu kurultayın düzenlenmesinin, henüz ülkedeki egemenliğini tam olarak pekiştirememiş Sovyet yönetiminin bir projesi olduğu pek çok kişi tarafından belirtilen bir durumdur. Ancak bunun Sovyetler Birliği açısından amacının ne olduğu üzerinde de Türkler açısından gerekli çözümleme ve çalışmalar yeterince yapılmamıştır. Sovyetler Birliği belki de Türkler arasında XIX. yüzyıl ortalarında başlayıp gelişen milliyetçilik hareketlerinin ne düzeyde olduğunun tam bir tespitini yapmak ve konuyla ilgili önlemler almak üzere böyle bir kurultayı yapmayı kendisi açısından gerekli gördü. Konu bu açıdan değerlendirildiğinde amaca ulaşıldığı söylenebilir. 1930'lu yılların sonlarından başlayarak Çarlık Rusya'sının İlminsky'e hazırlattığı, mümkün olduğunca küçük parçalara bölme planlarının yeniden ve ödünsüz biçimde uygulamaya konulmasında Sovyet yönetiminin bu kurultayda edindiği deneyimlerden de yararlandığını düşünmek çok da yabana atılır olmayacaktır.

Kurultaya katılan Türk bilginlerin ve aydınların da ne gibi amaçlarının olduğu ya da kurultaydan neler bekledikleri üzerinde de gerektiği gibi değerlendirme ve çalışmalar yapıldığını söylemek zor. Türkiye Türklük Bilimi mensuplarının kurultaydan haberi elbette vardı ancak neler olup bittiği ancak kurultay tutanaklarının Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmasından (Nerimanoğlu ve Öner, 2008) sonra öğrenildi. Kurultayın Sovyetler Birliği'nin yasaklı konularından biri olduğu da bilinmektedir. Bu yüzden de Sovyet cumhuriyetlerinde yaşayan Türk kökenli Türkologlar konuya ilgi göster(e)mediler ve yıllarca böyle bir kurultay hiç yapılmamış gibi davranıldı.

Bütün Türkleri çok ilgilendiren ve pek çok açıdan çok önemli olan kurultay ile ilgili sağlıklı değerlendirmeler yapılabilmesi için konuyla ilgili doğru soruların sorulması ve bu soruların doğru biçimde yanıtlanması gerekmektedir:

1.Kurultay yapılması kararı kim tarafından verilmiştir?

2.Kurultay yapılması kararı, siyasi düşüncelerle mi yoksa bilimlik bir etkinlik olarak mı planlanmıştır? Yani amaç nedir?

3.Sovyetler Birliği'nde 1924 yılında toplanması düşünülen kurultay niçin ertelenmiştir?

4.Atatürk'ün 1925 yılında Türkiye'de toplanması talimatını verdiği kurultay (Demirel, 1999) niçin toplanamamıştır?

5.Bakü Kurultayının Ankara'da yapılması düşünülen kurultay ile ilgisi var mıdır?

Konuyla ilgili başka sorular da sorulabilir ancak esası belirlemek bakımından bu soruların ve yanıtlarının önemli olduğunu düşünüyoruz.

Sovyetler Birliğinde Türklerin alfabe sorununun görüşülmesi için bir kongre toplanması düşüncesi, 1924 yılında konuşulmuş ancak bu gerçekleşememişti (Hesenli,

1999). Hesenli'nin bu yazısına göre kurultay kararı bütünüyle siyasi bir karardır ve Sovyetler Birliği devletince alınmış, uygulaması ile de Azerbaycan Sovyeti görevlendirilmiştir. Devlet tarafından planlanan herhangi bir eylemin amacı, doğal olarak o devlete herhangi bir biçimde hizmet etmektir. Burada soru, Bakü Türkoloji Kurultayı, Sovyetler Birliği'nin hangi amaçlarını gerçekleştirmek üzere kullanılmıştır? Hesenli aynı bildirisinde alfabe değişikliğinin amacını da kendi düşüncesine göre belirler: "… *elifba islahatının başlıca meksedi SSRİ türklerini Türkiye tesirinden hilas etmek, müselman dünyası ile manevi, medeni alakani kırmak ve güney Azerbaycan türkleri ile kuzey Azerbaycan türkleri arasında manevi uçurum yaratmak idi…"* (Hesenli, 1999). Bu sözlere bakıldığında kurultayın amacını belirlemede eksik bırakılan nokta, hedefin yalnızca Azerbaycan olmadığı, daha geniş bir dünyanın, bütün Türk dünyasının olduğudur. Hesenli'nin böyle bakmasının nedeni ise Sovyet döneminde uygulanan siyasettir. Hesenli gibi Sovyet sisteminde yaşamış hemen herkes, benzer düşüncelere sahip oldu ve bu durum büyük ölçüde halen sürmektedir. Bu bakışın özeti; soruna kendi penceresinden ve dar bir çerçeveden bakmak, soydaşlarını ya da aynı soruna muhatap olanları görüş açısına almamak, dışarıda tutmaktır. Kurultaya katılan aydınlar ise, hangi siyasi görüşten olursa olsun Türkleri bir bütün olarak değerlendiriyordu, akıllarında bütün bir Türk dünyası kavramı vardı. Sovyet eğitimi kendi açısından son derece başarılı biçimde bu düşünceyi yok etmiş, bunun yerine yerel milliyetçilikleri yerleştirmiş, bunları sürekli teşvik edip geliştirmiş ve hâkim düşünce durumuna getirmiştir.

Millî Mücadele sırasında iki tarafın da menfaati gereği Sovyetler Birliği ile birtakım görüşmeler ve anlaşmalar yapılmış, yer yer yardımlaşmalar da olmuştur. Ancak hem Rusya Türklerinin içinde yetişen milliyetçi aydınların hem Osmanlı Devleti'nin karşılıklı olarak ilişkileri geliştirmesi, Osmanlı'nın Türk yurtlarına öğretmenler ve subaylar göndermesi hem de İttihatçıların bölgedeki çalışmalarıyla oluşan Türkçülük düşüncesi yüzyıllar boyu birbirinden uzak olan Türk halklarını yakınlaştırmaya başlamış ve bu da hâkim güçleri rahatsız etmişti. Bu düşüncelerle yetişen aydınlar halk üzerinde de etkili olmuşlar ve ellerine geçen her fırsatta bağımsızlık ilan etme yolunda mücadeleye girişmişlerdi. Bu durum, Sovyet ihtilali sırasında ve sonrasında Kırım'da, Kafkasya'da, Kazak bozkırlarında, Türkistan'da ilan edilen devletlerle somut olarak görülmüştü. Sovyetler Birliğine yön vermeye başlayan Rus devlet aklı, bütün bunların hesabını yapmış ve buna göre davranmıştır. Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesinde Enver Paşa'nın rolü ve yapmaya çalıştıkları elbette Sovyet devleti tarafından değerlendirilmişti. Tabir caizse yeni kurulan Sovyetler Birliği ondan da genç olan Türkiye Cumhuriyeti siyasi bir bilek güreşi içindedir. Bakü Kurultayı'nda hem komünistlerin hem de Türkçülerin kendilerini gösterdikleri, güçlerini ölçtükleri ve içten içe bir mücadele verdikleri de gözden uzak tutulmaması gereken bir konudur.

Bilindiği üzere kurultaya katılanlar iki ana konu üzerinde yoğunlaşmışlardır. Bunlar:

1.Alfabe değişikliği ya da ıslahı.

2.Ortak bir yazı dili benimsenmesi.

Kurultayda Türkiye'yi temsil eden aslen Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali Bey'in notlarında bu konu açıkça belirtilir: "*Kurultayda konuşulanlardan iki nokta bizi çok yakından ilgilendirmektedir: Birisi latin harflerinin alınması konusundaki konuşmalar, öteki ortak edebi türk dilinin benimsenmesi konusundaki tartışmalar*." (Ülken, 1964). Hüseyinzade Ali Bey, kurultaya sunulan bildirilerde ileri sürülen görüşleri not etmiş ve bu notlar 1963 yılında Hilmi Ziya Ülken tarafından Türk Dili Kurultayında bildiri olarak okunmuştur. Bu notlara göre kurultay başkanı Samet Ağam Aliyef, Osmanlı yerine "*Anadolu Türk'ü*" denmesini öneriyor ve bu kabul ediliyor. Kazan delegelerinin çoğu gibi Kazanlı Alparof da alfabe değişikliğine karşı çıkıyor, Kazak Turyakof, Arap alfabesi aleyhinde konuşuyor, Hiveli Rahimi de Türkler arasında ortak alfabenin Latin alfabesi olması gerektiğini, alfabe ıslahının çok uzun zaman alacağını ve sonuç vermeyeceğini ortaya koyan bir konuşma

yapıyor. Samoyloviç de ortak edebî Türkçe lehinde düşünceler ileri sürenlerdendir. Samoyloviç, yalnız edebî dilde değil sokak dilinde bile Türk lehçeleri arasında yakınlaşma olduğunu, Taşkent sokaklarında gezerken okul görmüş yeni kuşakların konuşma ağzında edebî Türk diline doğru yaklaşma ve değişmenin fark edildiğini belirtiyor. Hüseyinzade'nin son değerlendirmesi *"... birçok Avrupalı ve rus bilginin latin alfabesinin alınması ve ortak türk edebî dili lehinde konuşmuş olmaları dikkate değer*." (Ülken, 1964) biçimindedir. Samoyloviç'in dikkat çektiği Taşkent sokaklarında bile edebî Türk dili, yani Türkiye Türkçesi ile konuşmaların duyulması, yukarıda belirtilen gelişmelerin sonuçlarıdır ve benzer bir durumun bugün de yaşanması ilgi çekicidir. Buradan çıkarılacak sonuç, Türk halkları arasında sanıldığından daha fazla bir yakınlaşma isteğinin olduğu ve örgütlü bir çabayla kısa sürede hayal edilemeyecek sonuçların alınabileceğidir.

Hüseyinzade'nin notlarından ve özellikle de kurultay tutanaklarından anlaşıldığı üzere alfabe konusundaki görüş ve tartışmalarda iki taraf vardır. Bir bölük bilgin; hazırda kullanılan alfabenin Türkçenin ses özelliklerine göre yeniden düzenlenerek kullanımının sürdürülmesini yani "alfabe ıslahını" istemekte, çoğunluk ise Latin esaslı alfabenin benimsenmesi yönünde düşünmektedir. Alfabenin yüzyıllardır uygulanageldiği gibi korunmasını savunan hemen hiç kimse yoktur, varsa bile kurultay tutanaklarına yansımamıştır. Ortak yazı dili konusunda ise ağırlıklı görüş, Türkiye Türkçesi yazı dilinin kesintisiz uzun geçmişi ve bundan kaynaklanan gelişmişliği dolayısıyla bütün Türk halklarının ortak yazı dili konumuna getirilmesidir. Bu; kurultayın adına düzenlendiği iki kişiden biri olan ve 1914 yılında hayata veda eden Gaspıralı İsmail Bey'in hemen bütün hayatı boyunca arzuladığı ve uğrunda mücadele ettiği bir amaçtır. Yukarıda adı anılan Hüseyinzade Ali Bey de Azerbaycan'daki yayın faaliyetlerinde bu konuyla ilgili çok uğraş vermiştir. Gaspıralı, Tercüman'ı bu dille yayınlamaya çaba göstermiş, cedit okullarında bu dille eğitim yapmak için uğraşmıştı. Komünistlerin başlangıç yıllarındaki yumuşak tavırları dolayısıyla durumu tam değerlendiremeyen Türk aydın ve bilginleri, Gaspıralı'nın amacını gerçekleştirme imkân ve fırsatı bulduklarını düşünmüşler ve bunu gerçekleştirmek için harekete geçmişlerdir. Ancak pek çoğunun yurttaşı olduğu devletin buna izin vermeyeceğini düşünmediği, konuya aşırı denebilecek bir iyimserlikle yaklaştığı, Sovyet'in "*Her halk kendi kaderini tayin hakkına sahiptir*" aldatmasına inandığı ve Rus emperyalizminin etkisini bütünüyle yitirdiğini sandığı anlaşılmaktadır. Kurultayda Türklük Bilimini ilgilendiren çeşitli konular tartışılmış olmakla birlikte asıl üzerinde durulan ve pek çok tartışmanın yaşandığı bu iki konu da bilimlik olmaktan çok siyaseti ilgilendiren konulardır. Bilginler, ayırdında olarak ya da olmadan siyasetin istediği sonuçlara ulaşmanın yollarını hazırlayan, bu yolları uygunlaştıran kişiler konumundadır.

Kurultaydaki siyasi çatışmaya Samir Kazımoğlu şöyle dikkat çeker: "*Alfabe reforması, XX. yüzyılın büyük içtimai, siyasi, kültürel hadisesidir. Birinci Bakü Türkoloji Kongresi ise bu büyük hadisenin temelini oluşturmaktadır. Ama bu kültürel hadisenin gerçekleşmesinde üç devletin siyasi merakını da unutmamalıydık. Almanlar Türkleri İslam âleminden ayırmak, onları Ruslara karşı kullanmak, Rusların Asya'ya yayılmasının karşısını almak gibi bir stratejiyi takip ediyordu. Komünistler, akımları, millî cereyanları tespit edip Pantürkistlere karşı mücadele yollarını arıyorlardı. Represiya yılları bunun ispatıdır. Türkiye'nin çıkarı ise Türk halklarının kısa bir zamanda okur-yazar olmasını, Avrupa kültürüne ve ilmine kolaylıkla sahip olmanın yolunu bulmayı tahmin etmek idi…"* (Kazımoğlu, 1999).

Kurultaya katılan yabancı bilginler konusunda ilgi çekici bir bilgiyi Menzel verir. Ona göre Avusturyalı Türkolog Paul Wittek doğrudan Avusturya makamları tarafından görevlendirilmiştir (Demirel, Ö. F., 1999). Anlaşıldığı kadarıyla kurultaya katılan birçok kişinin bir görünen yüzü, bir de üstlendiği görevi vardır.

Kurultayın açış konuşmasını Kafkas Ötesi Hükümeti adına Hüseyinov yapar ve bu konuşma âdeta bir direktif verme, yönlendirme konuşmasıdır. "*Sizlerin de bildiği gibi bu yolda biz çok güçlü bir frenle karşılaştık; konu alfabe, Arap alfabesidir ve herkesin fark ettiği gibi, Arap alfabesi mevcut olduğu sürece bizim için en güçlü fren olmaktadır*." (Nerimanoğlu, K. ve Öner, M., 2008: 62).

Kurultayda nüfus bakımından az olan ve genellikle kıyıda kalmış Türk topluluklarının temsilcileri tarafından kimlik konusunun sıkça gündeme getirildiği görülür. Oyrotları temsil etmek üzere gelen Sabaşkin'in sözleri âdeta bir kimlik feryadıdır. O, şunları söyler: "*Bu kurultaya katılan yoldaşların çoğunluğu kendi milletlerini tanımıyor. Bunların içerisinde Oyrotların temsilcisi olarak ben de varım… Milletimizin bu kadar farklı biçimde belirtilmesi sonucunda biz kendi milletimizi kaybettik… Türkolojinin bazı ilmî otoriteleri ile temasta olduğumda Türk olduğumu öğrendim."* (Nerimanoğlu, K. ve Öner, M., 2008: 136). Benzer bir feryat Çuvaş temsilcisi Petrov'dan gelir "*Ben Çuvaş Cumhuriyeti'nin geniş Türk dünyasının en uç, kuzey-batı bölgesinin temsilcisiyim. Yanılmıyorsam buradaki temsilcilerden çok az kısmı Çuvaşların kimliğini biliyor*." (Nerimanoğlu, K. ve Öner, M., 2008: 142). Oyrotların, Çuvaşların, Sahaların ve benzerlerinin bu feryatları, Türkler arasında 1870'lerde başlayan boy kimliğinden ulus kimliğine ulaşma çabasının somut sonuçlarıdır. Kurultayın herkese gösterdiği bu durum, elbette emperyal hevesleri olan devletlerin dikkatinden kaçmamıştır. Konuşmalarda bunlara benzer pek çok sorunun dile getirildiği görülür. Burada dikkat çeken oldukça önemli bir konu, bütün temsilcilerin kendilerini Türk olarak sıfatlandırmaları ve bu sıfatla anılmamaktan rahatsız olmalarıdır. Bugünkü durum düşünüldüğünde Sovyetler Birliği'nin egemen olduğu yetmiş yıl içinde Türk kavramının kapsayıcılığı açısından görülen geriye gidiş çok açık olarak ortaya çıkacak ve çağın insanının, Türk devletinin ve aydınların sorumluluğu da belirginleşecektir.

Kurultayda üzerinde önemle durulan konulardan imlâ, alfabe ve ortak yazı dili konusunda farklı düşüncelerin olması, çokça tartışmaya yol açar. Altıncı oturumla başlayan bu tartışmalar, on altıncı oturuma kadar, yani kapanış oturumuna kadar sürer.

Altıncı oturumun ilk konuşmacısı Şçerba, ağırlıklı olarak Türk dilinin yazımı üzerinde durur ve düşüncelerini "*Kanaatimce Türk halkları için en doğrusu, fonetik ve etimolojik prensiplerin karıştırılıp birleştirilmesidir*." cümlesiyle özetler. Kurultayın yapıldığı dönemde Türk yurtlarında üç farklı yazı sistemi vardır. Bunlar; hiçbir müdahale yapılmadan kullanılan Arap alfabesi, bu alfabe Türkçenin yazıya geçirilmesinde yeterli görülmemektedir. İkincisi; Kazaklarda kullanılan ıslah edilmiş, Türkçenin ses yapısına göre birtakım değişiklikler yapılmış Arap alfabesi. Bu da Türkçeyi yazmak bakımından tam bir yeterliliğe sahip değildir. Üçüncüsü ise Azerbaycan'da benimsenmiş olan ve Türk fonetiğine uygun olduğu belirtilen alfabe. Yukarıda ifade edildiği üzere kurultaya katılanlar içinde Arap alfabesinin değiştirilmeden kullanılması gerektiğini düşünen varsa bile dillendiren kimse yoktur. Tartışma, ıslah ya da değişiklik konusundadır.

Ahmet Baytursun, bir alfabede bulunması gereken iki ana özelliği şöyle ortaya koyar: "*İstenen bu yazı kaidelerinin dildeki sesleri başarılı bir şekilde ve doğru olarak iletmesidir. İkincisi, bu yazı kaidelerinin öğrenilmesi kolay olsun…*" Nasıl bir yazı sisteminin tercih edilmesi gerektiği sorusuna yanıt olarak ise "*Fikrimce en ideal yazı kaidesi fonetik kaidedir*." biçiminde karşılık verdikten sonra yazı ile din arasında ilişki kurmanın doğru olmadığını ifade eder: "*Şimdiye kadar geleneklerinden kopamayan Türk halkları bulunuyor. Örneğin Azerbaycanlılara ve Osmanlılara bakalım. Onlar şimdiye kadar yazının tarihî prensibini esas alıyorlar. Onlar, Araplardan aldıklarımızı muhafazakârlıkla koruyorlar ve bunları değiştirmeği küfür zannediyorlar*." (Nerimanoğlu ve Öner, 2008: 219). Baytursun, Arap alfabesini Kazak Türkçesinin ses yapısına uygunlaştırmak amacıyla uzun süre çalışmış ve epey mesafe almış bir bilgin olarak konuya yaklaşmış ve kurultayda değişikliğe şiddetle karşı çıkmış, alfabe ıslahının mümkün olduğunu, kendilerinin bunu başardıklarını

belirtmiştir. Kazakları temsil etmek üzere kurultaya katılan Omarov ise Baytursun'un düşüncelerine karşı çıkarak alfabe değişikliğinin gerekliliği üzerinde durmuş *"... yeni Latin alfabesinin kabulü ile yazılışın tüm problemlerinin köklü biçimde çözüleceğini*" belirtmiştir.

Şçerba'nın kendisinin alfabe konusunda yetersiz olduğunu, problemin millî olduğunu, sorunun medenî-siyasi düşünceler zemininde çözülmesi gerektiğini ve konunun kendisini ilgilendiren bir yönü olmadığını, Türk olmadığı için düşüncelerini söyleyemeyeceğini belirtme gereği duymasını, bu kişinin bilim adamlığı, bilim ahlakı ve anlayışı ile ilişkilendirmek uygun olur.

Jirkov adlı bilginin konuşmasında Türk bilginlere yönelik haklı ancak bizim için can yakıcı sorular dikkat çekiyor. Jirkov, şunları soruyor: "*Pekiyi sizler nerelerdesiniz, alim Türkler? Neden sayınız bu kadar az?*" Bunlar yanıtı olmayan ya da verilemeyecek, Türkleri utandıran ancak tarihî koşullarla da ilgisi olan sorulardır.

Kurultay'da "pantürkçülük" gölgesi ve suçlaması âdeta bir hayalet gibi salonlarda dolaşmakta, komünist ağızlarda sakız gibi çiğnenmekte ve aykırı düşünce ortaya koyduğu düşünülen kişiler için bir tehdit olarak her an hazır bekletilmektedir. Ziefeldt, parti komiseri edasıyla şunları söylüyor: "*Bir yandan eski bir dili, çoğu zaman Osmanlıcayı yapay bir şekilde tüm Türk halkına kabul ettirmeye zorlayanları, aynı zamanda tüm Türk halkı için Genel Türk dilini hazırlamaya can atanları ben, pantürkçü olarak adlandırıyorum*." Şçerba'nın yukarıya alınan ifadeleriyle bu cümleler karşılaştırıldığında kurultaya katılanların bir bölümünün bilim kaygısıyla ve bilim adamı kişiliğiyle konuştuğu, bir bölümünün ise tam bir ideolojik bağnazlıkla davrandığı ve verilen görevi yerine getirmek için çırpındığı anlaşılmaktadır. Zifeldt'in konuşmasında "*medeni Rus, büyük Rus"* ifadelerinin sıkça geçmesi, Çarlık Rusya'daki alışkanlığın komünizm kisvesiyle sürdürüldüğünün, değişen bir durum olmadığının açık göstergesidir.

Ahmet Baytursun, Türk lehçelerini barındırdıkları alıntı sözler yönüyle değerlendiriyor ve bu konuda Kazak Türkçesini örnek gösteriyor: "*Anadolu Türkleri ve Azerbaycanlılarda halk topluluklarının nasıl konuştuğunu biliyorum ve eğer onlar yazıyla aynı dilden konuşuyorlarsa, onlarda Türklerden, şüphesiz çok az şey kalmıştır. Onların edebî adlandırdıkları dillerindeki Türk unsurları bende üzerinde her türlü yabancı kelimenin asıldığı, eskimiş, sakat bırakılmış cılız iskelet düşüncesi uyandırıyor.*" (Nerimanoğlu ve Öner, 2008: 259). İlk cümledeki "*biliyorum*" sözcüğünün "*bilmiyorum*" olma ihtimalini düşünmek gerekir. Anlaşıldığı kadarıyla Baytursun bu sözleri, ortak edebî dil konusunda esas alınması istenen Türkiye Türkçesi yazı dilinin bu bakımdan uygun olmadığını belirtmek için söylemektedir. Baytursun'a göre Türkiye Türkçesi, Kazan Tatar Türkçesi, Kırım Tatarcası ve Özbek Türkçesi içinde gereğinden çok "*Barbarizm*" barındırmaktadır ve bunlardan kurtulmaları bu lehçeler için doğru bir durum olacaktır. Ona göre Başkurt, Türkmen, Kırgız ve Kazak lehçeleri "*barbarizmler*" (alıntı sözcükler) konusunda daha yalındır ve yazı dilleri de temizdir. Bu oturumlarda Türk lehçelerinin özellikle Arapça ve Farsça alıntılardan temizlenmesi gerektiği, bunun ilericiliğin de gereği olduğu sıkça dile getirilmektedir. Pantürkçülük, Panislamcılık, ilericilik, halkçı-demokratlık gibi kavramlar konuşmalarda sürekli yer alıyor. Anlaşıldığı kadarıyla kurultay süresince salonlarda konu ne olursa olsun siyasetin gölgesi hiç eksik olmamıştır.

Kurultaya işçileri temsil etmek üzere katılan Peskov da alfabe değişikliği konusuna değiniyor ve siyasi söylemler de içeren konuşmasında "*Türk kardeşlerine*" Latin alfabesinin pek çok kolaylık sağlayacağını ve alfabe değişikliğinin yapılmasının ne kadar gerekli olduğunu belirtme gereği duyuyor.

Alfabe değişikliği konusunda etraflı bir değerlendirme Kazan delegelerinden Galimcan Şeref tarafından yapılmıştır. Çağın önde gelen bilginlerinden biri olan Şeref, Türk halklarının kullandıkları alfabelerle ilgili birtakım bilgiler verdikten sonra alfabe değişikliğinin ciddi bir konu olduğu ve değişiklik yapılacaksa iyi düşünülerek ve ciddi bir hazırlık

sonucunda yapılması gerektiği aksi takdirde istenmeyen sonuçların ortaya çıkabileceği değerlendirmesini yapar. Galimcan Şeref uzun değerlendirmelerden sonra düşüncelerini şu sözlerle özetler: "*Aynı dilde konuşan yahut dil bakımından yakın akraba, aynı zamanda birbiriyle coğrafî ve iktisadi bakımdan yakın ilişkilerde olan halklar arasında iki yazının mevcudiyetine yol açılmamasının ise tamamen başka önemi var, çünkü dil yönünden yakınlık medeni değerlerin toplu mübadelesi için imkân oluşturuyor. Bu bakımdan da Türk halkları için en faydalı yazı Arap yazısıdır.*" (Nerimanoğlu ve Öner, 2008: 309). Bir sonraki oturumda Törekulov, Galimcan Şeref'in iddiaların karşı görüşlerle cevap veriyor ve Latin alfabesinin kabul edilmesi lehinde gerekçelerini ifade ediyor. Törekulov konuyu yine bilim dışına taşıyor ve "*Artık emekçilerin düşüncelerine baş kesen ve yalancı imam Gatsinskiler, Uzun Hacı gibi şeyhler önderlik etmiyor*." diyerek zamanın ruhunu yansıtan sözler söylüyor. Galimcan Şeref ile Törekulov arasındaki tartışmada Arap ve Latin alfabelerindeki harf sayısında bile anlaşamadıkları dikkat çekiyor. Kazan delegelerinden biri olan İbrahimov da Tataristan Cumhuriyeti'nde Latin alfabesiyle ilgili ciddi bir itirazın olmadığını söyleyerek Galimcan Şeref'e gönderme yapıyor ancak konuşmasının sonuna doğru alfabe değişikliği yerine Arap alfabesinin ıslah edilerek kullanılması gerektiği düşüncesinde olduğunu ilan ediyor.

İnogamov, siyasi yaklaşımın düzeyini oldukça yükseltiyor ve ad belirtmese de özellikle Kazan delegelerine karşı ağır ifadelerle adeta saldırıyor. "*Neden Latin alfabesine özellikle karşı geliniyor ve bin türlü felaketin sebebi olarak görülüyor? Islahat aleyhtarları kendileri bu ıslahatı yapmak isterlerdi, fakat sınıf çıkarları yüzünden karşı tarafta duruyor ve ıslahatı gerçekleştirme şerefinin Sovyet Hükümetine nasip olmasını istemiyorlar.*" (Nerimanoğlu ve Öner, 2008: 337). Bu cümlelerde doğrudan ötekileştirme, rejim karşıtı, hatta düşmanı ilan ederek tehdit ve kutuplaştırma açıkça görüldüğü gibi konunun bir bilgi alanından çıkarılıp bütünüyle siyasetin alanına taşınmaya çalışıldığı da anlaşılıyor. Kazakların yetiştirdiği büyük bilgin Ahmet Baytursun'un alfabe değişikliğine taraftar olmadığı belirtilmişti. Konuyla ilgili bir kez daha söz alan Baytursun düşüncelerini şu cümlelerle ortaya koyar: "*Alfabenin değiştirilmesi konusunu alfabe başarısız olursa ... ileri sürebiliriz. Fakat bizim alfabemiz var. Dolayısıyla başka alfabe aramak zorunda kalmayacağız… daha kimse Latin alfabesinin bazı üstünlükleri olduğunu ispat edememiştir. Latinciler onun hakkındaki konuşmalarında sadece uydurmalar söylüyorlardı…"* (Nerimanoğlu ve Öner, 2008: 339). der ve son söz olarak "*Biz, sırf sizden dolayı kendi yazımızı değiştirmeyeceğiz*" diyerek çok açık bir tavır ortaya koyuyor. Baytursun'un bu sözleri; durumu tam kavrayamadığını, tercih haklarının olduğunu düşündüğünü, siyasetin herhangi bir dayatma ile birtakım eylemleri gerçekleştirmeyeceğini sandığını gösteriyor.

Sahaların temsilcisi Barahov, konuyu bütüncü bakışla değerlendiren delegelerden biri olarak dikkat çekiyor: "*Ümit ediyoruz ki Türkoloji Kurultayı'ndan sonra önümüzde Latin yahut Arap alfabesinin üstünlüğü problemi değil, diğer Türk dilleriyle birlikte Yakutça için de faydalı olan Ortak Türk alfabesini oluşturmak için perakende teşebbüslerin birleştirilmesi görevi duracak.*" (Nerimanoğlu ve Öner, 2008: 343). Barahov'un yapılan tartışmaları değil sonucu önemsediği anlaşılıyor. Bu ifadelere göre o, ne olursa olsun ama ortak olsun düşüncesindedir.

Kurultay'daki dikkat çekici ifadelerden biri, Galimcan Şeref'e ait. Bu bilgin Türkiye ile Azerbaycan arasındaki tarihî ve çağdaş ilişkilerden dolayı şunları söylüyor: "*Eğer Arap alfabesinin ıslahı herhangi bir başka yerden değil, Anadolu'dan gelseydi, Arap yazısının ıslahına münasebet biraz daha farklı olurdu ve burada Latin alfabesi konusu açılmaya bilirdi. Ben, Türkiye'de de Latin yazısına geçiş hakkında böyle bir kararın olabileceğine inanıyorum, çünkü Türkiye'de içtimai meselelerin ele alınması da Kuzey Türklerinden biraz farklıdır. Bu hadisenin köklerini de işte burada aramamız gerekir.*" (Nerimanoğlu ve Öner, 2008: 360). Anlaşıldığı kadarıyla Galimcan Şeref bu sözleri herhangi bir bilgiye dayalı

olarak değil, kendisine ait düşünceler olarak ifade ediyor. Bu düşüncede olmasının nedeni, bu iki halkın hem Oğuz ortak kökeni hem coğrafi yakınlığı ve bunlardan daha da önemlisi özellikle on dokuzuncu yüzyıl ortalarında başlayıp gelişen ilişkiler, aydınlar arasındaki düşünce alışverişleri, gidiş gelişler, askerî ilişki ve yardımlaşmalar ve Türkçülük düşüncesi etrafında oluşan duygudaşlığı yakından izlenmesi ve bilinmesidir.

Alfabe ile ilgili tartışmalar sonucunda kurultayda şu karar açıklanır: "*Kurultay, yeni Türk-Latin alfabesinin Arap ve ıslah olunmuş Arap alfabesi üzerindeki üstünlüklerini ve teknik üstünlüğünü, aynı zamanda Arap alfabesi ile kıyaslamada yeni alfabenin büyük kültürel tarihî ve ilerici önemini onaylayarak bu alfabenin ayrı ayrı Türk-Tatar cumhuriyetleri ve vilayetlerinde kabulünü ve gerçekleştirme yönteminin her cumhuriyet ve her halkın kendi kararı olduğunu bildiriyor*." (Nerimanoğlu ve Öner, 2008: 374). Galimcan Şeref, bu karardan sonra da dört maddelik bir teklif sunuyor. Yapılan oylamada büyük çoğunluk kurultay kararı lehinde oy kullanırken 7 kişi de Galimcan Şeref'in önerisi lehinde oy kullanıyor. Büyük bir çoğunluğun oylarıyla kabul edilen bu karardaki "*her cumhuriyet ve her halkın kendi kararı…*" ibaresini, siyasetin uygulamaya karar verdiği bir konuyla ilgili zemin hazırlama çabasının başarısı olarak değerlendirmek daha doğru olur.

Yukarıda da kısaca değinildiği üzere Kazak dilciliğinin kurucusu, Arap alfabesini Kazak Türkçesinin fonetiğine uygunlaştırmış, konuyla ilgili pek çok çalışma yapmış, pek çok zorluklarla mücadele edip pek çok sıkıntılara göğüs germiş büyük bir bilgin ve mücadele adamı olan Ahmet Baytursun, Kazakistan'a döndükten sonra kurultay ile ilgili bir yazı yazar ve ele alınan konularla ilgili bilgiler verirken kurultayda ele alınacak olan konuların on dört ayrı başlık altında toplandığını ancak asıl konunun alfabe olduğunu belirtir ve şu değerlendirmeyi yapar: "*Kurultayın gündemi için 14 mesele tespit edilmişti. Bu meselelerin her birinden 4-5 hatta 8-9 bildiri sunuldu. Fakat mesele çok olmakla birlikte kurultaya davet edilenlerin çoğunun beklentisinin Latin harfi olduğu, kurultayı açanların da hükümet tarafından kutlayanların da sözlerinden ortaya çıktı. Bu yüzden harfle ilgili bütün meselelere daha çok önem verilerek daha çok üzerinde duruldu, diğer meseleler at üstünden söylenip geçilmiş gibi oldu*." (İsmail ve Türk, 1999: 407-425).

O çağda, o çağın koşullarında böyle bir kurultayın hazırlanabilmiş olması, kurultay süresince sunulan bildiriler, tartışılan konular, yapılan tartışmalar, alınan kararlar, kararların uygulanması, Türk halklarının eğitim ve toplum hayatındaki kurultay kaynaklı değişme ve gelişmeler, kurultaya katılıp bildiri sunanların yaşadıkları ve daha başka pek çok sonuçla oldukça önemlidir. Kurultay sırasında ve sonrasında üzerinde çokça düşünülmesi ve dersler çıkarılması gereken pek çok olay yaşanmış ve yaşananların etkileri günümüzde de sürmektedir. Kurultaya katılan ve Sovyet yurttaşı olup da hayatta kalan hemen herkesin doğal yollarla ölmemiş olması bile başlı başına büyük bir faciadır. Bu kişilerin ölüm nedeni, temelde düşünceleridir ancak bilgin ve aydınlara düşüncelerinin ne olduğu sorulmamış, gerekçe gösterilmemiş, birtakım uydurmalarla perişan edilip önce ekmeğe muhtaç durumu düşürülmüşler, itibarları ayaklar altına alınmış, sonra da öldürülmüşlerdir. Örnek olmak üzere Ahmet Baytursun'un yaşadıkları gösterilebilir. Bu büyük bilginin önce bütün hakları elinden alınmış, ailesini geçindirebilmek için bir süre bir doktorun muayenehanesinde temizlikçi olarak çalışmış ve daha sonra da öldürülmüştür. Bu durum, bütün Türkleri o kişilere borçlu kılmaktadır.

Bu borcu ödeme adına bugüne kadar ne yapıldı ve neler yapılabilir? Yapılan birkaç toplantı, sunulan bildiriler, bu kişilerle ilgili söylenen övücü sözler, borcu ödemek için yeterli midir? Elbette değil. Öncelikle bilginlerin ve aydınların böyle bir borcu kabullenmesi ve yüklenmesi, bunun bilinciyle davranması bir sorumluluktur. İkinci olarak bilginlerin ve aydınların siyaseti devreye sokmak için uğraşması gerekir. Öncelikle kurultayın yapıldığı Bakü'de katılanların adına bir meydan açmak, daha sonra aynısını her başkentte yapmaya çalışmak, bu meydanlara hepsinin, bu mümkün değilse her Türk ülkesinden bir bilginin

heykelini, hiç olmazsa büstünü yapmak, onlar adına bütün Türk başkentlerinin yakınında birer anı ormanı oluşturmak, adlarını çeşitli kurumlara vermek gibi kalıcı birtakım etkinlikler yapılması için çaba göstermek gerektiği düşüncesinde olduğumu belirtmek isterim. Her ülke kendi temsilcisine sahip çıkıyor ama her ülkenin hepsine birden sahip çıkması, o aydın ve bilginlerin hayalleri ve düşünceleri açısından daha uygun ve doğru bir davranış olacaktır. Çünkü onlar, birlik istiyorlardı ve bunun için hayatlarını feda etmişlerdi.

KAYNAKÇA

Demirel, Ö. F. (1999). "I. Türkoloji Kongresi ve Theodor Menzel". *1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı* (29-30 Kasım 1996). Ankara: TDK Yayınları. s. 29-65

Hesenli, C. (1999). "Birinci Türkoloji Qurultaya Qısa Tarixi Baxış". *1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı* (29-30 Kasım 1996). Ankara: TDK Yayınları. s. 8-12

İsmail, M., Türk, Vahit (1999). Birinci Türkoloji Kurultayı'nda Ahmet Baytursunulı'nın Bildirisi ve Bir Değerlendirme. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 8. Ankara: TDK Yayınları.

Kazımoğlu, Samir (1999). "Alman Türkologları ve Birinci Bakü Türkoloji Kongresi". *1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı* (29-30 Kasım 1996). Ankara: TDK Yayınları. s.1-5

Nerimanoğlu, Kamil ve Öner, Mustafa (2008). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanaklar*. Ankara: TDK Yayınları.

Ülken, Hilmi Ziya (1964). "Prof. Ali Turan'ın (Hüseyinzade) 1926'da Bakü'de Toplanan 1 inci Türkoloji Kongresinde Aldığı Notlardan". *X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1963*. Ankara: TDK Yayınları.

MASKUTS AND MASKAT

Yaroslav Valentynovych PYLYPCHUK
Doctor of historical sciences
senior lecturer of the Department of World History and Archaeology
Ukrainian State Dragomanov University

ÖZƏT

Məqalədə Qafqazın siyasi-etnik tarixində mühüm rol oynamış köçəri tayfalardan biri alan mənşəli məskutların (kütləvi mənbələrdə masaqetlər) tarixi, məskunlaşma coğrafiyası və hərbi-siyasi fəaliyyəti kompleks şəkildə təhlil edilir. Tədqiqatda antik və erkən orta əsr mənbələrinin (Kassi Dion, Movses Xorenatsi, Leonti Mroveli, Ananiya Şirakatsi, ərəb coğrafiyaşünasları və s.) məlumatları, habelə Azərbaycan (S.Aşurbəyli, F.Məmmədova), Rusiya (V.Malaşev, S.Yatsenko), Ukrayna (O.Bubenok) və ABŞ (R.Hyusen) tədqiqatçılarının elmi mülahizələri ümumiləşdirilmişdir. Məskutlar II əsrdən etibarən Xəzəryanı Dağıstan və Azərbaycan ərazilərində məskunlaşmış, I–V əsrlərdə Qafqaz Albaniyası, Ermənistan, İberiya (Kartli), Roma və Sasanilər imperiyası ilə mürəkkəb hərbi-siyasi əlaqələr qurmuşlar. Məqalədə məskutların 134–135-ci illər alan yürüşlərindəki iştirakı, III əsrdə Sasani təsirinə qarşı mübarizələri və IV əsrdə Sanesan (Sanatruk) hökmdarlığı dövründə qüdrətli çarlıq yaratmaları araşdırılır. Sanesanın hakimiyyəti illərində məskut dövlətçiliyi güclənmiş, Dərbənddən Kür çayına qədər olan əraziləri kapsamış, Atropatena və Ermənistana dağıdıcı yürüşlər təşkil edilmişdir. Həmçinin Alban Arşakiləri sülaləsinin məskut kökləri, 335–336-cı illərdə Müqəddəs Qriqori tərəfindən xristianlığın yayılması cəhdləri və V əsrdən etibarən hun-haylandur hakimiyyəti altında türkləşmə prosesləri izlənilir. Məskutların arxeoloji irsi (Lviv, Andreyaul, Sulak) onların son sarmat və alan mədəniyyəti ilə bağlarını təsdiqləyir. Tədqiqatın nəticələrinə görə, 510-cu ildə Albaniyada Arşakilər sülaləsinin süqutundan sonra Şabaran və Gilgilçay arasında Şirvan dövləti təşəkkül tapmış, hazırkı Quba-Xaçmaz bölgəsi və Abşeron yarımadasını (o cümlədən Maştağa toponimini) əhatə edən ərazi orta əsr ərəb mənbələrində Məskət/Muşkur kimi adlandırılmışdır.

Açar sözlər: Məskutlar; Qafqaz Albaniyası; Alanlar; Sanesan; Məskət.

ABSTRACT

This article provides a comprehensive academic analysis of the history, settlement geography, and military-political activities of the Maskuts (massagetae in primary sources) a nomadic tribe of Alanic origin that played a significant role in the political and ethnic history of the Caucasus. The study synthesizes data from ancient and early medieval sources (Cassius Dio, Movses Khorenatsi, Leonti Mroveli, Ananias Shirakatsi, Arab geographers, etc.), along with scholarly perspectives from Azerbaijani (S. Ashurbeyli, F. Mamedova), Russian (V. Malashev, S. Yatsenko), Ukrainian (O. Bubenok), and American (R. Hewsen) researchers. Settling in coastal Dagestan and Azerbaijan from the 2nd century onwards, the Maskuts established complex military-political relations with Caucasian Albania, Armenia, Iberia (Kartli), the Roman Empire, and the Sasanian Empire between the 1st and 5th centuries. The article examines their involvement in the Alan campaigns of 134–135, their struggles against Sasanian influence in the 3rd century, and the formation of a powerful kingdom under King Sanesan (Sanatruk) in the 4th century. During Sanesan's reign, Maskut statehood consolidated, expanding across territories from Derbent to the Kura River and launching devastating campaigns into Atropatene and Armenia. Furthermore, the Maskut

roots of the Albanian Arsacids, Christianization attempts led by Saint Gregory in 335–336, and the subsequent Turkic assimilation process under Hun-Haylandur rule from the 5th century onward are traced. The archaeological heritage of the Maskuts (Lviv, Andreyauly, Sulak) confirms their affinity with Late Sarmatian and Alanic cultures. The findings demonstrate that after the fall of the Arsacid dynasty in Albania in 510, the Shirvan state emerged between the Shabaran and Gilgilchay rivers. Consequently, the region encompassing present-day Quba-Khachmaz and the Absheron Peninsula (including the toponym Mashtaga) was designated as Maskat/Mushkur in medieval Arab sources.

Keywords: Maskuts; Caucasian Albania; Alans; Sanesan; Maskat.

Introduction

One of the most interesting aspects of the history of the Caucasus is its political and ethnic history. We are interested in the history of nomadic peoples. One of the notable Alan tribes was the Maskuts. They occupied the territories of the coastal plains in Dagestan and Azerbaijan. This aspect was paid attention to by Azerbaijani researchers S. Ashurbeyli and F. Mamedova, American historian R. Heusen, Russian researchers V. Malashev and S. Yatsenko, Ukrainian orientalist O. Bubenok.

Annei Lucan knew the Massagetae along with the Dacians and Getae. This evidence was associated by Y. Gagloiti with the advancement of the Alan group. K. Trever believed that the ethnonym Masakh recorded by Pliny the Elder in the Black Sea region was associated with the Maskuts. S. Yatsenko believed that parts of the Asii-Yuezh migrated to the Northern Black Sea Region. In his opinion, the Maskuts first came into the field of view of ancient sources during the Alan campaign in 135 against Parthia. The Alans were led by Kizo. The goal of the campaign was the lands of Adiabene. Having passed through Caucasian Albania and Armenia, the Alans invaded Adiabene. Arshak, the commander of the Parthian shahinshah Vologes II, and the forces of the Adiabenes under the leadership of Rakbakt, opposed the Maskuts. A group of nomads attacked Kizo's possessions and he had to return to his possessions. Movses Khorenatsi reported that the ruler of the country Artaz attacked the Alan possessions. In 132, the Bosporan king Cotys II wrote to the governor of Cappadocia Flavius Arrian about some complications in the Azov region. In 134, the Georgians of Pharasman II, in alliance with the Alans, attacked the possessions of the Armenian king Valarsha I and Cappadocia. Cassius Dio called the opponents of the Armenians and Romans the Massagetae. The Armenians bought off the Massagetae with gifts, and Flavius Arrian defeated them. After this defeat, the Massagetae are not mentioned in Greco-Roman sources for a long time. At the court of the Kartli king Pharasman II, officials with Sarmatian names appear. In 215, according to Movses Khorenakis, the Khazars and Basils attacked Armenia. S. Yatsenko sees the Maskuts and a group ruled by the leader Vnasen Surkhan among them. On the banks of the Kura, the Armenians defeated the nomads. The Armenians defeated the nomads, but the Armenian king Valarsh II, carried away by the pursuit of the enemy, went to the steppes north of Chola and died there in battle. After the death of Valarsh II, the next Armenian king Khosrov made a campaign to the north of the Caucasus. The nomads were forced to sign a peace treaty with the Armenians. Bardesan reported on this campaign. Khosrov II, also known as Trdat II, did not recognize the transfer of power in Iran to the Sassanid dynasty. In alliance with the nomads, he fought against the Persians. In 244, the Armenians waged war in alliance with the Romans and the peoples of the Northeast Caucasus against the Persians. In 262, on the "Kaba-i Zardusht" in Naqsh-i Rustam, the shah-shahs Shapur I indicated the names of his tributaries. Among them is the mentioned Mahelonia, which S. Yeremyan identified with the Maskuts. In the middle of the

3rd century. Alania arose in the Central Ciscaucasia. In 265, the Kartlian king Aspagur I started a war with the Persians and brought the Alans, the highlanders of Dagestan, and the Maskuts to his aid. However, the Persians defeated them. In 298, the Maskuts invaded the Chola region. The Kartlian king Mirian III went to the aid of the Chola inhabitants. According to Leonti Mroveli, Mirian III had to withdraw his troops from Chola because the Armenians attacked the Kartlians in the rear. In 316, the Maskut army led by Gedreon attacked Armenia. The Maskut ruler demanded tribute from the Armenians for 15 years. The Armenian king Trdat III defeated Gedreon and he died. The peace treaty between Trdat III and the Maskuts was strengthened by the dynastic marriage of the Armenian king with the daughter of the ruler Ashkhadar, Ashkhen. The son of Ashken became the Armenian king Khosrow II Kotak. In 335-336, a Christian mission to the country of the Maskuts took place. From 301, Saint Gregory spread Christianity to the borders of the Maskuts. He tried to convert the Maskut king Sanesan to Christianity. However, the Maskuts were irritated by the fact that Gregory forbade them to go on campaigns against Christians. Sanesan in 336 created a powerful kingdom. It included, in addition to the Maskuts, 15 more tribes. The residence of Sanesan was located in the Maskut-occupied lands of Caucasian Albania at the mouth of the Kura and the Caspian Sea. In 336-337, the Maskuts made a campaign to the South Caucasus. They captured the capital of Armenia, Vagharshapat, and the Armenian king Khosrow III hid in the fortress of Daryunk. The Maskuts invaded Media Atropatena and stood near its capital, the city of Ganzaki. The Maskuts were located in the Tsdu-gluh mountains. Near Oshakan, the Armenian commander Vache attacked the Maskuts and defeated them. The Persians of Shapur II invaded Armenia, but were defeated on the field of Mrul. In 362, during the Persian attack on Armenia, their nomadic neighbors from the Northeast Caucasus came to the aid of the Armenians. In 371, the Albanian king Urnair, the Alans, and the Maskuts opposed the Armenians. However, they were defeated by the Armenian commander Mushegh in the Battle of Dzirav near the Npat Mountains. In 362, ambassadors from the Bosporans arrived at the Roman emperor Julian, asking for help from the Alans of the Central Caucasus. Archaeological monuments of the Maskuts include Andreyauly I and Andreyauly II, Sulak, and Kumahmazkunt. In the second half of the 2nd century - the beginning of the 3rd century, the nomadic population mastered the Caspian Dagestan. V. Malashev calls these monuments Lviv. These Sarmatians roamed a limited territory and did not make meridional nomadism to the Volga. V. Malashev also calls the monuments of the 3rd - 5th centuries Lviv. The researcher attributes the monuments of Andreyauly 1 and Andreyauly 2 to the Alans. The monuments of the nomads of the 2nd - 4th centuries. V. Malashev considers them Alanian. Among the Maskuts, there are skulls with artificial deformation of the skull, characteristic of the late Sarmatians. Under Tsar Sanesan, there were warriors. The Maskuts had equipment for besieging cities. The Caucasian highlanders fought as infantry in their armies. In the 5th century, according to Armenian chroniclers, the Maskuts were under the rule of the Huns-Haylandurs (Bulgar-Onogurs). North of Chola (Derbent), the Maskuts were assimilated by Turkic tribes. In 395-396, the Maskuts fought as mercenaries in the Roman army. The Maskut Egan was in Byzantine service during the campaign against the Vandals. According to Ananias Shirakatsi, the country of the Maskuts was located near the Caspian Sea south of Chola, adjacent to Caucasian Albania. The Armenian chronicler Gevond noted that the Khazars passed through the lands of the Huns and Chola, entered the lands of the Maskuts, and from there reached Paytarakan. According to V. Minorsky, the land of Maskat mentioned in Arab sources was associated with the Maskuts. Ibn Fakih mentioned the Maskuts with Derbent along with the rulers of the Savirs, Filan and Lezghs. S. Ashurbeyli indicated that the Maskuts lived in the territories of the later state of Shirvan. The Maskuts inhabited the fertile lands between the Main Caucasian Range and the Caspian Sea from Derbent to Absheron. The plain between

Samur and Gilgilchay was mentioned by Arab sources as Maskat. Maskat occupied the lands from Derbent to the Kura, including the Absheron Peninsula with Baku. The Azerbaijani researcher considered Chola to be the capital of Maskat. She associated the village of Mashtaga with the Maskuts by toponyms. When in 510 the Maskut Arshakid dynasty was liquidated in Caucasian Albania on the site of the former Maskut kingdom between the Shabaranchay and Gilgilchay rivers, the state of Shirvan arose. In the 10th-11th centuries. the province of Muscat was limited by the Samur River, the Caspian Sea, the country of the Laks and Shabaran, that is, it actually corresponded to the Kubinsk region of present-day Azerbaijan. R. Hewsen also considered Derbent to be the capital of the land of the Muscats, and the Muscats themselves to be part of the Alans. F. Mamedova singled out Chola (Derbent) as a separate land [Ashurbeyli 1983; Bubenok, 2019: 14-24; Minorsky, 1963: 108-112; Malashev, 2016: 62-65; Mamedova, 1986: 89-92, 98; Yatsenko, 1990: 86-95; Hewsen, 1992: 121-122, 236, 242].

Conclusions

After conducting the research, we came to the following conclusions. The Maskuts came to coastal Dagestan in the 2nd century. In 134-135, the Maskuts and Alans, in alliance with the Kartli, fought against the Armenians and the Romans. The Maskuts made an independent campaign against Armenia in 215. In 244 and 265, the Maskuts, as allies of the Kartli, fought against the Persians. In the 4th century, Saint Gregory preached among the Maskuts. In 336, the Maskuts devastated Armenia and Atropatena. It should be noted that at this time the Maskut king Sanatruk achieved great success. His kingdom stretched from Derbent to the Kura River. The Maskut Arshakids became the leaders of Caucasian Albania. After 510, a province on the territory of the present-day Kubin region of Azerbaijan was called Maskat.

REFERENCES

AŞURBEYLİ, S. (1983). *Gosudarstvo şirvanşahov, VI–XVI vv.* Bakı: Elm.

BUBENOK, O. (2019). Alani i maskuti na zahidnomu uzberejjí Kaspijskogo morya: Problema etnîçnoï identıçnostî. *Sxiднuй Cвim*, (2), s. 14–24.

HEWSEN, R. (1992). *The geography of Ananias of Shirak: The long and short recensions*. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.

MALAYEV, V. Yu. (2016). *Pamyatniki srednesarmatskoy kultura severokavkazskih stepey i ih traditsii v kurgannyh mogilnikah Severo-Vostochnogo Kavkaza vtoroy poloviny II – serediny V vv.* Moskva: İnstitut arheologii RAN.

MAMEDOVA, F. (1986). *Politicheskaya istoriya i istoricheskaya geografiya Kavkazskoy Albanii (III v. n. e. – VIII v. n. e.)*. Bakı: Elm.

MİNORSKİY, V. F. (1963). *Istoriya Şirvana i Derbenta*. Moskva: Vostoçnaya Literatura.

YATSENKO, S. A. (1998). Bıvşie massagety na novoy rodine – Zapadnom Prikaspii vo II–IV vv. *Istoriko-arheologicheskiy almanah*, (4), s. 86–95.

XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN POEZİYASINDA TÜRKÇÜLÜK İDEYASI

Yeganə XANLAROVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universiteti

y.q.87@mail.ru

ÖZƏT

Məqalədə Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mübarizəni öz amalına çevirən, ədəbiyyatımızda tərcüməçi, ədəbiyyatşünas kimi fəaliyyət göstərən, Azərbaycan poeziyasında özünün orijinal dəsti–xətti ilə seçilən, həqiqi milli və vətənpərvər sənətkar, sosial-ictimai şeirləri ilə oxucuların diqqətini cəlb edən alovlu tribun şair İstiqlal şairi, Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk yaradıcılığında türkçülük-turançılıq ideyası təhlil edilir. Məqalədə Xəlil Rza Ulutürkün poeziyasından verilən nümunədən aydın olur ki, şair türk soyundan olduğu üçün böyük qürur hissi keçirmişdir. X.R.Ulutürk "Türk" şeirində ürək dolusu bir yanğı ilə ona doğmaca türk dilində rəhmət oxunmasını arzulayır. Və bununla da TÜRK dilini qorumağı gələcək nəsillərə vəsiyyət edir ki, məqalə boyu bu şeir incə məqamları ilə təhlilə cəlb edilir. X.R.Ulutürk "Xiyabani yurdunda" şeirində isə Cənubdakı soydaşlarımızın doğma ana dilində - türk dilində təhsil almasına edilən qadağaya biganə qala bilməmişdir. Şeirdə türkçülüyün təbliğinə geniş yer ayrılması məqalədə təhlil edilir. "Türk sözündən qorxan gəda" şeirində Sovetlər dövründə türk kəlməsinə edilən qadağa mövzu kimi verilir və şair burada türk sözünü şeirlərində istifadə etməklə cəsarət nümayiş etdirməsi məqalədə izah edilmişdir. Məqalə boyu həmçinin ikinci sinif şagirdləri üçün Azərbaycan dili dərsliyində yerləşdirilmiş "Mənim babam" mətni təhlilə cəlb olunur. Burada Xəlil Rza Ulutürkün tükçülük ideyasının uğurla davam etdirilməsi ənənəsinin görünməyən məqamları işıqlandırılır, izahlar verilir. Bildirək ki, məqalə gələcək nəsillərə türkçülük-turançılıq, həmçinin ana dili-türk dili ideyasının təbliği istiqamətində müsbət sayılır.

Açar sözlər: Poeziya; Türkçülük; Ana dili-türk dili; Xəlil Rza Ulutürk.

ABSTRACT

The article analyzes the idea of Turkism and Turanism in the works of Khalil Rza Uluturk a People's Poet, fiery orator, patriotic artist, translator, and literary scholar who made the struggle for Azerbaijan's independence his primary mission and distinguished himself with an original style in Azerbaijani poetry. Through selected excerpts from his poetry, the article demonstrates the immense pride the poet felt for his Turkic heritage. In his poem "Turk", Uluturk expresses a heartfelt yearning to be remembered with blessings in his native Turkic language, thereby bequeathing the preservation of the Turkic language to future generations a subtle thematic nuance analyzed throughout the study. Furthermore, in the poem "In the Land of Khiyabani", the poet addresses the prohibition on native Turkic-language education for Azerbaijani compatriots in the South, illustrating his active promotion of Turkism. In "The Wretch Who Fears the Word 'Turk'", he explicitly targets the Soviet-era ban on the word "Turk," demonstrating courage by employing the term in his verses. The article also analyzes the text "My Grandfather", included in the second-grade Azerbaijani language textbook, shedding light on lesser-known aspects of how Uluturk's ideology of Turkism is successfully sustained through educational traditions. Ultimately, this study serves as a valuable contribution to promoting Turkism, Turanism, and the preservation of the native Turkic language among future generations.

Keywords: Poetry; Turkism; Native language - Turkic language; Khalil Rza Uluturk.

Giriş

Azərbaycan xalqına xas mənəvi dəyərlərin ən alilərindən biri də ana dilinə sayqı, onu qorumaq və gələcək nəsillərə ötürmək missiyasıdır. Bu missiyanın qorunmasında rolu olan xeyli sayda şairlər, yazıçılar, alimlər, bir sözlə, vətəndaş ziyalılarımızın adlarını çəkmək olar. Hələ klassiklərdən başlayaraq üzü çağdaş dövrə yol alan ədəbiyyat tariximizdə Nəsimi, Füzuli, Seyid Əzim Şirvani, Qasım bəy Zakir, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun, Əli Kərim, Nəbi Xəzri, Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, Nəriman Həsənzadə, Cabir Novruz, Nüsrət Kəsəmənli və s. digərlərinin ana dilində bədii yaradıcılıqları gələcək nəsillərə ötürülən yazılı ədəbiyyatdır. Bununla yanaşı, həm də poeziyada məhz ana dili mövzusunda yazılmış əsərlər var, bu cür şeirlərin misralarındakı məna yükü cəmiyyətə ötürülən mesajdır, bu şeirlərdəki fikir və ideya ilə oxucu öz dilinə olan həssaslığı yenidən gözə alır, tarixi keçmişə səyahət edir, milli kökə qayıdır və bir neçə dilə yiyələnməsinə baxmayaraq ana dilində danışmağa, ana dilində məktəb oxumağa üstünlük verməyi başa düşür. Xəlil Rza Ulutürk bu mənada ana dili-türk dili istiqamətində böyük işlər görmüş, türk dili, türkçülük, turançılıq istiqamətində xeyli şeirlər yazmışdır.

İstiqlal şairi, Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk Azərbaycan poeziyasında özünün orijinal dəsti–xətti ilə seçilən, həqiqi milli və vətənpərvər sənətkar, siyasi–ictimai şeirləri ilə oxucuların diqqətini cəlb edən alovlu tribun şair kimi yadda qalıb. O həmçinin Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mübarizəni öz amalına çevirmiş, ədəbiyyatımızda tərcüməçi, ədəbiyyatşünas kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Görkəmli rus tənqidçisi V.Q.Belinski deyirdi ki, şairin bütün əsərləri məzmun və forma etibarilə nə qədər müxtəlif olsa da, ümumi bir simaya malikdir; yalnız onların özünə məxsus olan xüsusiyyətləri vardır. Çünki bunların hamısı bir şəxsiyyətin, vahid və bölünməz bir mənliyin məhsuludur. Buna görə də onun əsərlərinin ruhunu, xarakterinin izahını birinci növbədə şairin şəxsiyyətində axtarmaq lazımdır. Bu fikirləri elə Xəlil Rza Ulutürkə şamil etmək olar. Çünki şairin şəxsiyyətindəki bütövlük ilə yaradıcılığındakı ideya üst-üstə düşür.

Xəlil Rza Ulutürk vətənpərvərlik hissini şeirlərində bildirməklə bərabər bu xalqın, bu millətin tarixi keçmişinə, gələcəyinə biganə qala bilməmişdir. O, SSRİ-nin dağılması prosesində Azərbaycanın azadlığı, müstəqilliyi uğrunda mübarizənin ön sıralarında olmuşdur. X.R.Ulutürkün qələmindən çıxan əksər şeirlər ədəbiyyatımız üçün dəyərli nümunələrdir.

Şeirlərində təbiət, tarixi, Cənubi Azərbaycan, dünyəvi və s. mövzulara rast gəlinsə də, şairin yaradıcılığında qırmızı xətlə keçən vətənpərvərlik, türkçülük-turançılıq ideyası Xəlil Rza Ulutürk poeziyasının əsas qayəsidir.

"Türk" adlanan şeirində türkçülüyə ulu, müqəddəs bir münasibətlə yanaşmışdır. Türk övladını cəsarət, güc, qorxmazlıq simvolu kimi təqdim etmişdir:

Dəmir–beton divardan dırnaq boyda qopartdım,
Tas içində göllənən yağış suyuna atdım.
Dedim: – Bu sorğulara cavab almaqçün, inan
Türk olmalı, anadan sən Türk doğulmalısan! [Ulutürk, 1992: 229].

Xəlil Rza Ulutürkün bu şeirinin son iki misrasından aydın olur ki, şair türk soyundan olduğu üçün böyük qürur hissi keçirmişdir.

Həmçinin şeirin əvvəlində Mustafa Kamal Atatürkdən aşağıdakı sitatı vermişdir. Məlumdur ki, Mustafa Kamal Atatürk türk dünyasının ən məşhur şəxsiyyətlərindəndir. Bu mənada Xəlil Rza Ulutürk bu böyük şəxsiyyətdən sitat gətirməklə türk olmağın izahını bir kəlməyə sığışdırır:

" – Hər Türk on kişiyə bərabərdir! – dedilər.
– Xeyr! – dedi Mustafa Kamal Atatürk – hər Türk bir dünya deməkdir" [Ulutürk, 1992: 229].

Başqa bir şeirinin əvvəlində də türkçülüklə bağlı dahi Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqaninin şeirindən aşağıdakı misraları sitat gətirmişdir:

Nə zindandan çəkiniriz, nə qanlı dar ağacından,
Çünki Türküz, ər köksümüz al qırmızı dan yeridir! [Ulutürk, 1992: 450].

X.R.Ulutürk haqqında olan xatirələrdən birində oxuyuruq:

"Xəlil Rza 1969-cu ildə Türkanda bağ yeri götürür. Həmin ildən başlayaraq yazdığı şeirlərin sonunda həmişə "Türkan" sözü yazardı. Bir çox naşirlər onun bu yazısını qəbul etmirdilər. "Türkan"ı pozub yerinə "Bakı" yazırdılar. Xəlil Rza onlara məhəl qoymayıb yenə öz düşündüyü kimi edirdi. O vaxtlar türk olduğumuzu söyləmək yasaq idi. Xəlil Rza isə bunu sübut etmək üçün naşirlərin qulağını doldururdu.

Dostları ilə söhbətində deyirmiş:

– Siz elə bilirsiniz Türkanda bağ götürmək asandır?! Yolu uzaq, nəqliyyat çətin, təkcə "Türkan" sözünə görə o bağı götürdüm ki, qorxaq naşirlərimizə şeirimin altında "Türkan" sözü yazmaqla onları buna alışdırım" [Ulutürk, 2001: 584].

Bu məqamda Süleyman Rüstəmin bir şeirini yada salmaq istəyirik. Onun Cənub şeirlərinin zirvəsi hesab edilən Şəhriyara həsr etdiyi aşağıdakı bənddə yazılıb:

Gəl Bakıya bağım, bağçam güləndə,
Bircə ovuc torpaq gətir gələndə,
Dostlar qatsın torpağıma, öləndə.
Bəlkə onda kama çatım, Şəhriyar.
Son mənzildə rahat yatım, Şəhriyar [URL-1: 178].

Xəil Rza Ulutürkün aşağıdakı şeiri bir növ Süleyman Rüstəmin bu şeirini yada salır. Hər iki şeir cənub mövzusundadır və hər iki şeir vəsiyyət kimi yazılıb. Əgər Süleyman Rüstəm Cənub torpağımızdan bir ovuc gətirilməsini vəsiyyət edirsə, Xəlil Rza Ulutürk Araz çayının suyundan bir ovuc gətirilməsini vəsiyyət edir. Sonrakı misralarda isə Xəlil Rza Ulutürk ürək dolusu bir yanğı ilə ona doğmaca türk dilində rəhmət oxunmasını arzulayır. Və bununla da türk dilini qorumağı gələcək nəsillərə vəsiyyət edir:

Ölsəm... məzarıma siz gülab, ətir səpməyin,
Vəslə yetmiş Vətəndə Arazdan bircə ovuc
Alın, tökün üstümə,
Ayrı heç nə istəməm.

O vaxtacan Arazın suları durulmasa
Heç olmasa onda siz
Doğmaca türk dilində
Mənə rəhmət deyiniz.

Əgər bu da olmasa, rədd olun, yansın qəbrim,
Bu odlar torpağı tək daim odlansın qəbrim [Ulutürk, 1992: 253].

Göründüyü kimi, X.R.Ulutürkün yaradıcılığında türkçülüyün təbliğinə geniş yer ayrılmışdır.

Xəlil Rza Ulutürk *"Xiyabani yurdunda"* şeirini də Arazın o tayındakı azərbaycanlılara həsr etmiş və vətənimiz bölündükdən sonra Cənubdakı soydaşlarımızın doğma ana dilində təhsil almasına edilən qadağaya biganə qala bilməmişdir:

XX əsrdə qovuşurkən insanlıq hər arzuya, mətləbə,
Nəsimisi dünyaya sığışmayan milləti
Kimlərdi həsrət qoyan barı dördcə sinifli
Ana dilli məktəbə?!
Yad məktəbə verilir umudumun qalası –
O qaraqaş, qaragöz, qəhrəman TÜRK balası!
Ona öz tarixi yox, yad tarixi keçilir.
Sinif–sinif boy atmır, sinif–sinif kiçilir [Ulutürk, 1980: 57].

Şeirdə Xəlil Rza Ulutürk türk balasına elə türk dilində təhsil almağın vacibliyini vurğulayır. Bir növ, şair burada da türk dilinin qorunması məsələsini önə çəkir.

"Türk sözündən qorxan gəda" şeiri də elə bu əhvalatın nəzmə çəkilmiş şəklidir, − desək doğru olar:

Qardaşım oğlu – Türkel,
Doğma kəndim də – Türkan.
Şeirimdə görsən, dərhal pozub qaralayırsan.
Ya Mərdəkan yazırsan,
Ya Şüvəlan yazırsan, təki Türkan olmasın [Ulutürk, 1988: 146].

Burada bir haşiyəyə çıxaraq *"Mənim babam"* mətnini yada salmaq istəyirik. Mətn Xəlil Rza Ulutürkün övladı Təbriz Xəlilbəylinin Milli Qəhrəman olması mövzusundan götürülüb. Burada Təbriz Xəlilbəylinin nəvəsi Türkayın öz babasının qəhrəmanlığı ilə qürur duyması, qəhrəmanların əbədi olması əsas ideya kimi verilir. Bizim diqqətimizi çəkən bir məsələ isə Təbriz Xəlilbəylinin nəvəsinin adının Türkay olmasıdır. Demək, şairin Türk sözlərindən ibarət şəxs adlarının davamı olaraq ailə üzvləri də sadiqlik nümayiş etdirərək Təbriz Xəlilbəylinin nəvəsinin, yəni Xəlil Rza Ulutürkün nəticəsinin adına Türkay adını qoymaqla bu ənənəni davam etdirmişlər.

"Kor" adlanan şeirində isə doğma dilimizdə azərbaycanca deyil, rus dilində və ümumiyətlə başqa dildə danışanları şair "kor" adlandırır və şeirin əvvəlində şair bir qadınla aralarında olan bu dialoqu vermişdir: " – Siz azərbaycanlı anasınız, bəs niyə balanız azərbaycanca bilmir?

...Ən işıqlı gözlərə : "Korsan!" deyirəm qısa,
Ləyaqət duyğusuyla beyni nurlanmayıbsa.

Tanısaydın özünü,
Sən deməzdin o sözü" [Ulutürk, 1992: 182].

Xəlil Rza Ulutürkün *"Ana dili"* şeirində də ana dilində danışmaq məsələsi qabardılır. Şair *"Ana dili"* şeirini bir qədər də təkmilləşdirərək *"Taparam səni"* kitabına *"Laylam mənim, nərəm mənim"* adı ilə daxil etmişdir:

İllər ötdü, yaşa doldum.
Anladım ki, ana dilim
Ürəyimdən çıxmaz mənim,
Doğransam da dilim-dilim.
Anladım ki, sinəmdəki sözlər deyil.
Babaların nəfəsidir.
Bu dildədir yüz abidə, min abidə!
Xilafəti parçalayan Babəkimin qəzəbi də!
Məhv olarsa bir gün bu dil;
Göygöl onda Göygöl deyil,
Qoşqar onda Qoşqar deyil,
Qız qalası qala deyil.
Öz dilini sən qala bil!
...Sağdır dilim,
Demək sağdır ləyaqətim şərafətim
Sağdır demək milyard yaşlı məmləkətim.
...Kim qorumur öz dilini,
İtsin mənim gözümdən qoy ilim-ilim!
O sahili bu sahilə birləşdirən,
Polad körpüm, qılıncımdır, günəşimdir
Mənim dilim! [Ulutürk, 1980: 39-41].

Nəticə

Məqalə boyu nümunələr göstərməklə izah etdik ki, X.R.Ulutürk yaradıcılığı boyunca türkçülük ideyasını daim ön planda saxlamış və oxucusuna türk dilində danışmağı tövsiyə etmiş, ana dili-türk dili ideyasını aşılamışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

ULUTÜRK, X. R. (1980). *Taparam səni*. Bakı: Yazıçı.
ULUTÜRK, X. R. (1988). *Məndən başlanır Vətən*. Bakı: Yazıçı.
ULUTÜRK, X. R. (1992a). *Ayla Günəş arasında*. Bakı: Yazıçı.
ULUTÜRK, X. R. (1992b). *Davam edir 37*. Bakı: Gənclik.
ULUTÜRK, X. R. (2001). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Gənclik.

ELEKTRON SİYAHI

URL-1. Rüstəm Süleyman. Şeirlər. https://edebiyyat-az.com/?p=25651

TÜRK DÜNYASI KODU 3.0: ORTAK TEMELDEN DİJİTAL GELECEĞE

Yerden QAJIBEK

Prof. Dr., Kazakistan Millî Bilimler Akademisi Akademiği,
Uluslararası Kazak Dili Akademisi ile Türkoloji Merkezinin Başkanı

pres@turkology.kz

ÖZƏT

Bu məruzə müasir geosiyasi dəyişikliklər və dağıdıcı texnoloji innovasiyalar işığında Türk inteqrasiya prosesinin təkamülünü təhlil edir. Tədqiqat tarixi-ideoloji təməllərdən suveren rəqəmsal gələcəyə doğru strateji keçidi üç əsas mərhələdə təsnif edir: Türk Dünyası Kodu 1.0: Kimlik formalaşmasının təməl dövrü olub, İsmayıl Qasprıqlı, Ziya Gökalp kimi şəxsiyyətlərin intellektual töhfələri, həmçinin Alaş, Gənc türklər və Cədidçilik hərəkatları ilə formalaşmışdır. Türk Dünyası Kodu 2.0: TÜRKSOY, TÜRKPA və Türk Dövlətləri Təşkilatı kimi çoxtərəfli strukturlar vasitəsilə həyata keçirilən mövcud rəsmi və institusional mərhələdir.

Türk Dünyası Kodu 3.0: Süni intellekt əsaslı transformasiyalar və ənənəvi sosial paradiqmaların eroziyası ilə mübarizədə geosiyasi və linqvistik potensialdan istifadə edən gələcəkyönümlü modeldir. Araşdırma Türk kimliyini qorumağa yönəlmiş sistemli yanaşmaları müəyyənləşdirməyi hədəfləyir; milli dillərin ortaq köklər ilə rəqəmsal gələcək arasında körpü quran yeni inteqrasiya mərhələsi üçün əsas memarlıq olduğunu müdafiə edir.Bu təkamül Türk dünyasını sabit bir geosiyasi qütb və Şərq ilə Qərb arasında strateji bir körpü kimi möhkəmləndirməyi hədəfləyir. Strateji zərurət xarici texnoloji platformalardan və Böyük Məlumat (Big Data) nəzarətindən asılılığın azaldılmasından ibarətdir. Tədqiqat izolyasionizm (təcridçilik) əvəzinə bərabərhüquqlu tərəfdaşlıqları və çığıraçan suveren həllərin işlənib hazırlanmasını müdafiə edir. Regionun "mədəni genotipinə" əsaslanan vahid Türk rəqəmsal infrastrukturunun qurulması Avrasiyanın sabitliyi üçün birinci dərəcəli və təxirəsalınmaz məsələ kimi təqdim olunur. Məqalə bu sahədə yeni elmi-praktik yanaşmaların tətbiqini zəruri hesab edir.

Açar sözlər: Türk dünyası; İnteqrasiya; Geosiyasət; Rəqəmsal suverenlik.

ABSTRACT

This report analyzes the evolution of the Turkic integration process in light of contemporary geopolitical shifts and disruptive technological innovations. The study categorizes the strategic transition from historical-ideological foundations toward a sovereign digital future into three distinct stages: Turkic World Code 1.0: The foundational era of identity formation, shaped by the intellectual contributions of figures such as Ismail Gasprinsky and Ziya Gökalp, along with movements including Alash, the Young Turks, and Jadidism. Turkic World Code 2.0: The current stage of official institutionalization, carried out through multilateral frameworks such as TURKSOY, TurkPA, and the Organization of Turkic States. Turkic World Code 3.0: A forward-looking model that leverages geopolitical and linguistic potential to counter artificial intelligence-driven transformations and the erosion of traditional social paradigms. The research aims to define systemic approaches for

preserving Turkic identity, asserting that national languages constitute the core architecture for a new integration phase bridging shared roots and a digital future. This evolution seeks to consolidate the Turkic world as a stable geopolitical pole and a strategic bridge between East and West. The strategic imperative lies in reducing reliance on foreign technological platforms and Big Data control. Rather than isolationism, the paper advocates for equal partnerships and the development of breakthrough sovereign solutions.Establishing a unified Turkic digital infrastructure grounded in the region's "cultural genotype" is presented as a primary and urgent matter for Eurasian stability. The article highlights the necessity of implementing new scientific and practical approaches in this domain.

Keywords: Turkic world; İntegration; Geopolitics; Digital sovereignty.

Giriş
Günümüzün Meydan Okumaları ve Türk Dünyası Paradigması.

Sayın Başkan, değerli Bilim İnsanları ve Kıymetli Katılımcılar, geleneksel uluslararası kurumların belirgin bir devalüasyona uğradığı, dünyada politik-ideolojik tektonik değişimlerin yaşandığı bir çağın tanıklarıyız. Sınırlara saygı, devletlerin egemenliği, adalet ve uluslararası sözleşmelerin otoritesi gibi son yüzyılda insanlığın üzerinde yükseldiği hukukî temellerin zayıfladığına; bu değerlerin yerini tek taraflı eylemlere ve baskı politikalarına bıraktığına şahitlik ediyoruz.

Tarihin bizlere öğrettiği temel ders şudur: Böylesine kritik dönemlerde ancak birleşebilenler ayakta kalır. Halklar ve devletler; kültürlerini, kimliklerini ve özgünlüklerini ancak bloklar veya ittifaklar çatısı altında bir araya gelerek muhafaza edebilirler. Bu bağlamda vurgulamalıyız ki Türk dünyası yalnızca tarihsel-coğrafi veya kültürel-etnografik bir kavram değildir. Enerjiden lojistiğe, demografiden entelektüel sermayeye kadar devasa bir jeopolitik potansiyele sahip, binlerce görünmez bağ ile birbirine kenetlenmiş canlı bir organizmadır. Bizi birbirimize bağlayan en güçlü unsur ise Türk dilidir. Ancak bu noktada daha hassas bir tespitte bulunmak gerekir: Bizi birleştiren sadece milli dillerimiz değil; bu dillerin özünde yer alan ortak Türk leksik ve gramer fonudur. Bir Kazak vatandaşının bir Türkiye vatandaşını anlamakta bazen güçlük çekmesinin temel sebebi, ortak kökler değil; ön plana çıkan Arapça, Farsça veya Avrupa kökenli alıntı kelimelerdir. Örneğin; anahtar, beyaz veya siyah gibi kelimeler yerine her iki taraf için de anlaşılır olan açkış, ak veya kara kelimeleri kullanıldığında semantik engel ortadan kalkmaktadır.

Kuşkusuz yabancı dillerden geçen kelimeler tarihimizin bir parçasıdır ve bunlardan tamamen vazgeçilmesi söz konusu değildir. Ancak, bu alıntıların farklı lehçelerde kazandığı farklı semantik anlamlar ciddi bir karmaşaya yol açmaktadır. Yalancı eşdeğerlik özelliği taşıyan bu sözlerden birkaç örnek vermek gerekirse:

Devlet: Türkiye Türkçesinde “siyasi organizasyon” anlamındayken Kazakçada “maddi varlık/servet” anlamına gelebilmektedir.
Memleket: Türkçede “kişinin doğduğu yer”i ifade ederken Kazakçada doğrudan “devlet/ülke” karşılığıdır.
Misafir: Türkçede “konuk” anlamında kullanılırken Kazakçada “geçim imkânı olmayan, zavallı kimse” anlamına gelmektedir.
Siyah: Türkçede bir renk ismiyken Kazakçada “mürekkep” (siyabau) anlamını taşımaktadır.
Bu veriler ışığında, alıntı kelimelerin ortak bir edebi veya terminolojik sözlük birliği oluşturmada her zaman güvenilir bir referans olamayacağı açıktır. Buna karşın, öz

Türkçekökenli kelimeler yüzü aşkın Türk lehçe ve ağzında aynı frekansta anlaşılmaktadır.

Türkçedeki ülke sözü Kazakçada ölke biçimindedir. Baba ocağı, konak veya kara gibi ifadeler tercüme gerektirmeksizin tüm Türklerce kavranır.

Bu durum, dünya tarihinde benzeri olmayan eşsiz bir fenomendir. Türk medeniyetini sadece korumak değil, aynı zamanda küresel ölçekte güçlendirmek için elimizdeki en büyük fırsattır. Bu potansiyel, yakın gelecekte stratejik bir vizyonla günlük pratiğimize entegre edilmelidir.

Bu gerçekleri, kardeş halkların birliği karşısında hiçbir gücün duramayacağını tüm dünyaya kanıtlayan kardeş Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de dile getiriyor olmak ayrıca anlamlıdır.

Yüzyılları Aşan Birlik

Ecdadımız Hun İmparatorluğu'ndan Göktürk Kağanlığı'na, Deşt-i Kıpçak'tan Altın Orda'ya, Ulu Türkistan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na kadar uzanan silsilede ve küresel ölçekte bir varlık göstermenin genetik hafızasını kendi "ulusal kodlarında" taşımaktadır. Bu tarihsel tecrübe, Türk halklarının güçlü entegrasyon yapıları inşa etme konusundaki kabiliyetini ve eğilimini defaatle teyit etmektedir. Söz konusu eşsiz potansiyel, bugün Türk dünyasının elindeki en önemli jeopolitik avantajlardan biridir.

Türk Dünyası Kodu 1.0: Aydınlanma Çağı

İsmail Gaspıralı ve Ziya Gökalp gibi mütefekkirlerin yanı sıra Alaş hareketi içinde yer alan Kazak, Başkurt, Özbek ve Kırgız aydınları ile Jön Türkler, "Dilde, fikirde, işte birlik" ilkesi etrafında şekillenen; ortak bir edebî dil ve ortak değerler sistemine dayalı bir birlik vizyonu ortaya koymuşlardır. Bu dönem, sömürgeci baskılara karşı geliştirilen bir cevap niteliği taşıyan ve kimliğin korunmasıyla birlikte modernleşmeyi hedefleyen klasik Türkçülük ve Cedidizm hareketleriyle karakterize edilmektedir.

Türk halklarının bütünleşmesine yönelik geliştirilen bu köklü fikirler, ilerleyen dönemlerde ortaya çıkacak entegrasyon süreçlerinin düşünsel ve kurumsal temellerini oluşturmuştur. Ancak bu doğal gelişim çizgisi, dünyayı iki karşıt blok hâlinde ayıran "Demir Perde"nin oluşmasıyla kesintiye uğramıştır.

Türk Dünyası Kodu 2.0: Kurumsallaşma Dönemi

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Türk devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmasıyla birlikte, Türk dünyasının kurumsal bir kimlik kazanma süreci başlamıştır. Bu dönem; Türk Devletleri Teşkilatı, TÜRKSOY, TürkPA ve Türk Akademisi gibi iş birliği kurumlarının tesisiyle somutlaşmıştır.

Bu süreçte; ortak bir siyasi ve kültürel platformun oluşturulması, diplomatik ilişkilerin derinleştirilmesi, eğitim ve ekonomi alanlarında stratejik ortak projelerin hayata geçirilmesi gibi adımlar Türk dünyasının kurumsal bir çerçeveye oturmasını sağlamıştır. Bugün hepimiz, bu tarihsel kurumsallaşma sürecinin canlı şahitleri ve paydaşlarıyız.

Türk Dünyası Kodu 3.0: Entegrasyonun Anahtarı Olarak Teknolojik Konverjans

Sayın Katılımcılar, türk dünyasının sahip olduğu tarihsel birikim ve son yıllarda artan kurumsal iş birliği kapasitesi, günümüzde "Kod 3.0" olarak adlandırdığımız yeni bir stratejik

aşamaya işaret etmektedir. Bu aşamada bölgesel entegrasyonun temel dinamiklerinden biri, teknolojik gelişmeler ile kültürel kimliğin bütünleşmesini ifade eden teknolojik yakınsama (konverjans) sürecidir.

Dil ve Yapay Zekâ: Dil bilimi ile yapay zekâ teknolojilerinin bütünleşmesi, Türk lehçelerinin morfolojik, sentaktik ve anlamsal özelliklerini dikkate alan doğal dil işleme sistemlerinin geliştirilmesine imkân sağlamaktadır. Bu doğrultuda oluşturulacak yerli ve ortak dil teknolojileri, hem dijital egemenliği güçlendirecek hem de Türk yazı dilleri arasındaki etkileşimi artıracaktır.

Kültür ve Dijitalleşme: Kültürel mirasın korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması, günümüzde yalnızca fiziksel arşiv ve müzelerle sınırlı değildir. Dijital platformlar, ortak veri tabanları ve blokzincir tabanlı sistemler gibi güvenli kayıt teknolojileri kültürel verinin sürdürülebilir biçimde korunması ve paylaşılması açısından yeni imkânlar sunmaktadır.

Potansiyel Sinerji: Türk halkları arasındaki tarihsel bağlar ve kültürel yakınlık, uygun stratejik politikalar ve teknolojik yatırımlarla desteklendiğinde, bölgesel iş birliğini güçlendiren bir avantaja dönüşebilmektedir. Bu potansiyel, kültürel etkileşimin yanı sıra ekonomik katma değer üretimi ve dijital kapasitenin artırılması açısından da önemli fırsatlar barındırmaktadır.

Günümüzde Türk halkları arasındaki tarihsel ve kültürel bağların yalnızca ortak bir miras değil, aynı zamanda stratejik ve jeopolitik bir değer taşıdığı gerçeğinin politika yapıcılar tarafından daha güçlü biçimde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu kültürel bütünlük, bölgesel iş birliği ve çok boyutlu entegrasyon süreçleri açısından önemli bir potansiyel sunmaktadır. Bu çerçevede Kod 3.0 yaklaşımı, ortak tarihsel ve kültürel zeminin sürdürülebilir bir ekonomik iş birliğine, sosyo-kültürel etkileşime ve dijital entegrasyona dönüştürülmesini hedefleyen bütüncül bir perspektif olarak değerlendirilebilir.

Uluslararası hukukun etkinliğinin ve öngörülebilirliğinin tartışıldığı bir dönemde, Türk dünyasında gelişen entegrasyon süreçleri küresel aktörlerle olan ilişkilerimizi de doğrudan etkilemektedir. Bu bağlamda temel ilkelerin açık ve net biçimde ortaya konulması önem taşımaktadır. Türk entegrasyonu, herhangi bir şekilde toprak talebi veya siyasî genişleme hedefi taşımamakta; karşılıklı faydaya dayalı ekonomik iş birliği ile dijital ve teknolojik yakınsama anlayışına dayanmaktadır. Küreselleşme çağında Avrupa Birliği ve ASEAN gibi bölgesel yapılanmalar, devletlerin rekabet gücünü artıran ve sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen iş birliği modelleri olarak öne çıkmaktadır. Benzer şekilde Türk dünyasında geliştirilen entegrasyon girişimleri de ortak tarihsel ve kültürel zemine dayanan, istikrar ve karşılıklı kazanım hedefleyen doğal bir iş birliği süreci olarak değerlendirilmelidir. Bu yaklaşımın temel amacı çatışma üretmek değil, bölgesel ve küresel belirsizlikler karşısında kolektif dayanıklılığı güçlendirmektir. Türk entegrasyonu, adaletin, çok taraflılığın ve uluslararası hukukun üstünlüğünün güçlendirilmesine katkı sunmayı hedefleyen yapıcı ve kapsayıcı bir perspektife dayanmaktadır.

Türk devletleri arasındaki iş birliği ve bütünleşme süreci, bir gerilim hattı oluşturmayı değil; ortak değerler ve paylaşılan sorumluluk bilinci temelinde, uluslararası anlaşmaların karşılıklı güven ve sadakatle uygulanmasını destekleyen yeni bir istikrar alanı oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşım, kuralların istisnalar için değil, tüm aktörler için eşit biçimde işlemesi gerektiği anlayışına dayanmaktadır. Günümüz dünyasında teknoloji, siyasal sınırların ötesinde dönüştürücü bir güç hâline gelmiştir. Ekonomik verimlilik ve dijital güvenlik, siyasi farklılıkların üzerinde konumlanan pragmatik ve ortak çıkar alanlarıdır. Ortak iletişim standartları, veri ekonomileri ve paylaşılan eğitim platformları, tüm paydaşlar için sürdürülebilir katma değer üretme potansiyeline sahiptir. Türk dünyası, farklı yönetim ve kurumsal yapılara sahip devletlerin ortak stratejik hedefler doğrultusunda etkin ve yapıcı etkileşimini teşvik etmektedir. Güçlü ve kurumsallaşmış bir iş birliği yapısı, küresel aktörler açısından öngörülebilir, güvenilir ve istikrarlı bir ortaklık zemini sunacaktır. Eşsiz coğrafi

konumu ve derin kültürel birikimi sayesinde Türk dünyası, Doğu ile Batı arasında ekonomik, teknolojik ve kültürel akışların kesiştiği bir bağlayıcı alan olma potansiyeline sahiptir. Günümüzün temel ihtiyacı, sınırların yeniden tanımlanması değil; bilginin, sermayenin ve teknolojinin serbest ve güvenli dolaşımını mümkün kılan daha işlevsel etkileşim alanlarının oluşturulmasıdır. Bu perspektifle Türk dünyası, kültürel yakınlığın ekonomik değere dönüştüğü bütünleşik bir bölgesel merkez olmayı hedeflemektedir. Kurumsal iş birliğiyle güçlenen bir Türk dünyası, yalnızca bölgesel kalkınmaya değil, aynı zamanda Avrasya'da istikrar ve öngörülebilirliğin güçlenmesine de katkı sağlayacaktır. Ekonomik çıkarlar zaman içinde değişebilir; ancak ortak dil mirası, tarihsel hafıza ve paylaşılan manevi değerler, bu iş birliğinin kalıcı ve bütünleştirici temelini oluşturmaktadır.

Kod 3.0, bir "temenni" meselesi değil, dünyanın yeni teknolojik düzenine uyum sağlama ve bu düzen içinde etkin bir yer edinme gerekliliğidir. Büyük güçlerin çıkarlarına saygı göstermekle birlikte, hatları giderek belirginleşen Türk dünyası özneliliğinin (subjektivitesinin) artık siyasi bir gerçeklik olarak kabul edildiğini ifade etme zamanı gelmiştir.

Sonuç

Jeopolitik dönüşüm sürecinin arka planında yapay zekâ, robotik ve nörobilim alanlarındaki hızlanan teknolojik yakınsama, stratejik planlama perspektifini daraltmakta ve değişen hukuk paradigması çerçevesinde kültürel ve entelektüel kimliğin korunması sorununu güncel ve öncelikli bir mesele hâline getirmektedir.

Algoritmalaştırma ve matematiksel modelleme perspektifi açısından Türk lehçeleri, mantıksal yapıların kurgulanmasına elverişli özgün bir yapısal potansiyel sunmaktadır. Bu potansiyel, bilişsel ve duygusal süreçlerin oluşum mekanizmalarının modellenmesi gibi temel bir disiplinlerarası sorunun çözümünde stratejik önem taşımaktadır. Bu doğrultuda, sosyal ve teknik bilim kurumlarının çalışmalarının disiplinlerarası bir çerçevede bütünleştirilmesi büyük önem arz etmektedir. Yapay ve antropojenik zekâ alanlarında Türk lehçelerinin dilbilimsel özelliklerine dayanan iş birliği, insan bilincinin doğasını anlamaya yönelik araştırmalarda önemli bir imkân sunmaktadır. Konu, müteakip çalışmalarda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

KAYNAKÇA

AYDIN, M. (2021). The geopolitics of the Turkic world in the 21st century. *Journal of Central Asian Studies*, 14(3), s.45–62.

Bakü deklarasyonu: Sekizinci Türk Devletleri Teşkilatı Zirvesi bildirisi. (2021). Bakı-İstanbul.

ERCİLASUN, A. B. (2016). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

GASPIRALI, İ. (2010). *Dilde, fikirde, işte birlik* (Haz. H. Kırımlı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

KURAT, A. N. (1972). *Rusya İmparatorluğu'nda Türk kavimlerinin kültürel gelişimi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

SCHWAB, K. (2016). *The fourth industrial revolution*. Geneva: World Economic Forum.

TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI. (2021). *Türk dünyası 2040 vizyon belgesi*. İstanbul: Türk Devletleri Teşkilatı Genel Sekreterliği.

BİRİNCİ ÜMUMİTTİFAQ TÜRKOLOJİ QURULTAY VƏ ƏHMƏD BAYTURSUNOĞLU

Yermukhamet MARALBEK

Fəlsəfə doktoru (PhD), Ahmet Baitursynuly adına Dilçilik İnstitutunun Ahmetşünaslıq şöbəsinin müdiri, Qazaxıstan, Almatı

ORCID: 0000-0001-5954-8669

muhamet.maralbek@gmail.com

ÖZƏT

Bu məruzə 1926-cı ildə Bakıda (Azərbaycan) keçirilmiş Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının təşkilinə zəmin yaradan siyasi və mənəvi faktorlar, təşəbbüslər, eləcə də Əhməd Baytursunoğlunun qurultaydakı rolü və mövqeyi barədə nəticələr təqdim etməyi hədəfləyir. Məruzə iki əsas mövzunu birləşdirir: Bunlardan birincisi, Qurultayın siyasi fonunu və təşkil olunma köklərini üzə çıxaran arxiv məlumatlarıdır. İkincisi isə Əhməd Baytursunoğlunun qurultaydakı tarixi rolunun dərk edilməsi və onun baxışlarının reallıqla müqayisə olunmasıdır. Bu mövzular çərçivəsində 1924-cü ildə Leninqraddakı Şərq Dilləri İnstitutunda təqdim edilmiş tanınmış şərqşünas və türkoloq A.N. Samoyloviçin məruzəsinə dair arxiv materialları ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilir və onun məzmunu barədə əsas məlumatlar verilir. Bu hal tədqiqatın elmi yeniliyini təşkil edir. Nəticə etibarilə, Qurultayın təkcə sovet rəsmiləri tərəfindən irəli sürülmədiyinin, həm də elmi əsaslarının olduğunun sübut edildiyi vurğulanır. Başqa sözlə, həmin dövrdə türk xalqlarının təhsil sahəsində qarşılaşdıqları mürəkkəb problemlərdən irəli gələn təbii zərurət hakimiyyət dairələrinin məqsəd və maraqları ilə üst-üstə düşmüşdür. Bunun dərindən fərqində olan Əhməd Baytursunoğlu latın əlifbasına keçidin əleyhinə çıxmışdır. Bu tədqiqat onun bu mövqeyinin səbəblərini açır, elmi müzakirələr zamanı dilə gətirdiyi əlifba, imla və terminologiyaya dair əsas müddəalarının əhəmiyyətini və tətbiq qabiliyyətini müəyyənləşdirir, həmçinin bunların tarixi reallıqlarla uyğunluğunu qiymətləndirir. Qurultay Sovet İttifaqı tərkibindəki türk xalqlarının siyasi və mənəvi həyatında xüsusi mövqeyə malik,çoxqatlı və bəzi yönləri hələ də qeyri-müəyyənliyini qoruyan mühüm tarixi hadisədir. Bu kontekstdə sözügedən prosesin mürəkkəb tərəflərini işıqlandırmaq və obyektiv qiymətləndirmə aparmaq məqsədilə çoxsaylı tarixi mənbələr müqayisəli metodla təhlil edilmişdir. Bu istiqamətdə təsviri, analitik və arxiv tədqiqatı üsullarından istifadə olunmuşdur. Bu məruzə Qurultayın təşkil olunma səbəbləri və daşıdığı əhəmiyyət haqqında daha dərindən anlayış təqdim edir, monoqrafiyalar və dərsliklər üçün istinad mənbəyi kimi istifadə oluna biləcək xüsusiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı; Əhməd Baytursunoğlu; Latın əlifbası; Ərəb əlifbası; Yazı sistemi.

ABSTRACT

This article aims to present conclusions about the political and spiritual factors and initiatives that served as the basis for convening the First All-Union Turkological Congress, held in 1926 in Baku (Azerbaijan), as well as the role and position of Ahmet Baitursunuly at the congress. The article combines two main themes: the first is archival data revealing the

political background of the congress and the origins of its holding; the second is an understanding of the historical role of Ahmet Baitursunuly at the congress and a comparison of his views with reality. Within the framework of these themes, archival materials on the report of the well-known orientalist and Turkologist A. N. Samoilovich, presented in 1924 at the Institute of Oriental Languages in Leningrad, are introduced into scientific circulation for the first time, and basic information about its content is provided. This constitutes the scientific novelty of the work. As a result, it is substantiated that the Congress was initiated not only by the Soviet authorities, but also had scientific grounds. In other words, the natural necessity arising from the complex problems faced by the Turkic peoples in the field of education at that time coincided with the goals and interests of the authorities. Deeply aware of this, Ahmet Baitursynuly opposed the transition to the Latin alphabet; the article reveals the reasons for his position, determines the significance and viability of his main provisions on the alphabet, spelling, and terminology expressed in the course of scientific discussions, and assesses their compliance with historical reality. Since the Congress was a significant event with deep meaning and many unclear aspects, occupying a special place in the political and spiritual life of the Turkic peoples within the Soviet Union, a comparative study of a large array of historical sources was conducted to find answers to complex questions and make an objective assessment. In this regard, descriptive, analytical, and archival research methods were used. This article provides a deeper understanding of the reasons for holding the Congress and its significance. It can serve as a source for monographs and textbooks.

Keywords: First All-Union Turkological Congress; Akhmet Baitursynuly; Latin alphabet; Arabic alphabet; Writing system.

Кіріспе

1926-жылы Әзербайжанның Баку қаласында түркі халықтарының саяси, рухани тәуелсіздігі үшін күрескен қайраткер ғалымдар Бүкілодақтық 1-түркологиялық құрылтайда бас қосты. Құрылтай Кеңес Одағы құрамындағы түркі халықтарының мәдени, рухани дамуы жолында кездескен түйткілдерді шешу мақсатын көздей отырып, білім беру, тіл, жазу, терминология мәселелерін күн тәртібіне қойды. Ұйымдастырылу деңгейі, ауқымы, көтерген мәселелердің өзектілігі, қатысушылардың ғылыми және саяси салмағы жағынан түркі тарихында мұндай құрылтай бұрын-соңды болған емес. Қазірге дейін құрылтай төңірегінде көптеген тақырыпта зерттеулер жасалып, біршамабүркеулі мәселелердің беті ашылғанымен, құрылтайдың өтуіне не себеп болғаны, ол неден бастау алғаны тасада қалып келеді немесе оны бірыңғай саяси себептермен байланыстырушылық басым. Бұл тенденция түркі тарихындағы аталмыш ірі оқиғаға дұрыс баға беріп, мәнін түсінуде біржақты пікірлерге ұрындырып келеді. Олай болса, ең әуелі, осы мәселеге назар аударайық.

1924 жылы 21-мартта Ленинградтағы Императорлық Ғылым академиясында Бүкілодақтық Шығыстану ғылыми қауымдастықтарының мәжілісінде белгілі түрколог ғалым А.Н.Самайлович түркі халықтарының мәдени-ағартушылық өміріндегі практикалық мәселелерді талқылау және шешу үшін Одақ аумағындағы автономды республикалар мен түркі халықтары мекендеген аймақтарды қамтыған түркологиялық съезд шақыру керектігін негіздеген баяндама жасайды. Ол тақырыптың басты түйіні ретінде Кеңес құрылысы басталғанда автономды республикаларда *«Еңбекші бұқараны ана тілінің көмегімен ағарту»* [Самайлович, 1924] негізгі мәселе болатынын баяндады.

Кеңес билігінің алғашқы жылдарында алдарқату сипатындағы жылымық саясатытүркі халықтарының мәдени, рухани серпілісіне мүмкіндік беріп, ғылыми-

ағартушылық талпыныс күн санап күшейе түскен. Бұл Империя аумағындағы орыс ғалымдарының да назарын аудармай қалмады. Ғасырлар бойы жалғасып келген отарлау саясатының түркітану майданындағы қуатты қаруындай болған шығыстанушы, түркітанушылар қылт еткенді қарға алып, ізін ашып отырды. А.Н.Самайловичтың аталмыш баяндамасы да дәл осыны танытты. Ол өз идеясының өзегін тарата келіп, автономды түркі республикалары аумағында араб әліпбиін реформалау, латын әліпбиін қабылдау, ұлттық терминология, әдеби тіл, мектеп оқулықтары тәрізді мәселелерді өзек еткен көптеген съездер мен мәжілістер болып жатқанын билік пен орыс интеллигенциясының назарға салады. Бірақ осы тәріздес өзекті мәселелердің шешілмей келе жату себебін жергілікті автономды аумақтарда білікті мамандардың жеткіліксіз болу және бұл Одақ деңгейінде үлкен масштабта қарастырылмауынан деп тұжырымдайды. Ал аталған мәселе дұрыс шешілмесе, түркі тілдерінде білім беру меңбаспа ісін дамыту жолында күш пен материалдық мүмкіндіктерді тиімді жұмсау мүмкін болмайтынын, сондықтан мұны мүлде кейінге қалдырмай шешу қажеттігін айтады. Сондай-ақ ана тілі, тарихы, этнографиясы, географиясы бойынша жоғары білікті мамандарды даярлау керектігін, бұл үшін түркологиялық құрылтай шақырып, түйткілдерді жан-жақты талқылап, көмек көрсету керектігін баяндайды [Самайлович, 1924]. Оның баяндамасының негізгі идеясы – осы. Ол бұл ойын алғаш 1924 жылдың 14-наурызында Ленинградтағы Шығыс Тілдері Институтының Ғылыми кеңесінде баяндаған.

А.Н.Самайлович сол дәуірдегі әрбір түркі зиялыларының араб жазуын реформалау талпынысына да назар аударып отырған. Мұндай талпыныстар татар, түрік, қазақ зиялылары тарапынан болғаны белгілі. Бірақ А.Н.Самайлович Ахмет Байтұрсынұлының сәтті реформасын білмеді ме немесе оның ғылыми негізіне көз жеткізе алмады ма, әлде білсе де, мақсатты түрде жоққа шығарды ма, белгісіз, баяндамасында: *«Түркі халықтары арасында бір-бірімен байланысы жоқ, ортақ шешім таппаған араб әліпбиін реформалау қадамы жалғасып, сәтсіз аяқталуда»* [Самайлович, 1924] деп баяндайды. Алайда 1931-жылы Москвада жарық көрген «Литературная энциклопедия» еңбегінің 5-томында Самайлович Ахмет Байтұрсынұлы туралы қысқаша ақпарат беріп, ол реформалаған қазақ әліпбиін «1927 жылға дейін» және «1927 жылдан кейін» деп, екі бағанда салыстырмалы түрде толық көрсетеді [Самайлович, 1999: 78-79]. Араб әліпбиіне қатысты пікірлеріне жалғас, Түркия мен Әзербайжанда латын әліпбиін алу идеясы күшейіп келе жатқанын, сондықтан бұл бастамаға дұрыс шешім табу үшін де түркологиялық құрылтай керектігін, бұл қадам түйткілдердің теориялық және практикалық шешімін әзірлеп қана қоймай, үдеріске ұйымдасқан сипат беретінін айтады [Самайлович, 1924].

А.Н.Самайлович баяндамасында Құрылтайдың күн тәртібіне мынадай өзекті 3мәселені қою керек деп санайды: біріншісі – әліпби, екіншісі – әдеби тіл, үшіншісі – терминология. Осы орайда Съезді түркі тілінде «Құрылтай» деп те нақтылай келіп, оған кімдер шақыру қажет, жұмыс бағдарламасы қанша күн болуы керек, бәрін нақтылап өтеді. Ол құрылтайға шақырылуы тиіс басты шығыстанушылар мен түркологтардың, интеллигенцияның атын да атай келіп, Москвадағы ғалымдар қатарында Нәзір Төреқұловтың да фамилиясын көрсетеді [Самайлович, 1924].

Тиянақты, дәлелді баяндалған жоспар нәтижесінде бұл ұсыныс қабылданып, 1926-жылы 26-ақпан мен 5-наурыз аралығында Бүкілодақтық 1-түркологиялық құрылтай шақырылды. А.Н.Самайлович жоспарында көрсетілгендей, Құрылтайдың шақырылуы мен өтуіне негіз болған ең өзекті мәселе – «латын әліпбиіне көшу» болды. Әзербайжан 1922 жылдан бастап латын әліпбиіне көшуді Одақ көлемінде алғаш көтеріп, жүзеге асыра бастаған республика болғандықтан, Құрылтай Әзербайжанның Бау қаласында өтті.

Құрылтайға ҚазАКСР-дан Ахмет Байтұрсыұлы бастаған делегация, Халық ағарту комиссарияты Ғылым ордасының (АКЦентр) қызметкерлері: Елдес Омаруұлы, Біләл Сүлеев, Азиз Байсейдули қатысты. Нәзір Төреқұлов арнайы шақырумен Москвадан келіп қатысты. Бұдан бөлек қазақ ән өнерінің биік тұлғасы – Әміре Қашаубаев та қатысқаны сол құрылтай деректерінен белгілі. Мәселені жете білетін тілтанушы ғалымдар ретінде Ахмет Байтұрсынұлы мен Елдес Омаруұлы Құрылтайда латын әліпбиіне көшуге түбегейлі қарсы болып, қазақ тілі мен жазуының осыған дейін жеткен жетістігін қорғау жолында күресті [Байтұрсынұлы, 1926: 167-168, 286-289].

Ақиқатын айтқанда, латын әліпбиіне көшу тек саяси астары бар мәселе ғана емес, оның тілтанымдық та негізі бар еді. Сондықтан да Нәзір Төреқұлов, Телжан Шонанұлы бастаған беделді қазақ зиялылары бұл идеяны қолдады. Себебі, он ғасырдан астам уақыт түркі халықтары қолданып келе жатқан, дауысты дыбыстар жазылмайтын және шарттылығы көп араб жазу жүйесі ішкі құрылымы ауызша дамып жетілген, жазуға байланбаған түркі тілдерінің табиғатына сәйкес келмеді, әсіресе заманның даму деңгейіне сәйкес техника мен адамдар арасындағы тілдік коммуникацияның сұранысын өтей алмады. Сондықтан түркі ғалымдары бұл қиындықтан құтылудың жалғыз жолы – «әліпби ауыстыру» деп түсінді.

Бұл туралы Ахмет Байтұрсынұлы «Түрікшілер құрылтайы» атты мақаласында: *«Әзербайжандықтар араб қарпімен дыбыс жүйелі әліпби жасауға болмайды деп ойлайтын көрінеді. Сондықтан олар, дыбыс жүйелі болған соң, латын қаріпсіз болмайды деп, «дыбыс жүйелі, латын негізді» деген сөзді, керек емес десек те болмай, көпшілік қолында болған соң, қыстырып өткізді. Ол жерде пікіріміз айырылатынын мәлім еттік те қойдық»* [Байтұрсынұлы, 1926: 46], – дейді.

Ахмет Байтұрсынұлы араб жазуындағы бұл түйткілдерді әуелден-ақ байқап, 1912 жылдан бастап қазақ жазуын ортақ түркілік сипаттан жаңа бағытқа, ұлттық арнаға бұрды. Ескі жәдит әліпбиін кезең-кезеңімен реформалап, қазақ тілінің дауысты-дауыссыз төл дыбыстарын толық, дәл беретін, жазуға ыңғайлы, оқуға жылдам, баспаға оңтайлы әрі ықшам жазуға айналдырды, фонетикалық, фонологиялық әліпби жасай алды (1-кестеге қараңыз). Сондықтан да 1926-жылдарға келгенде қазақ әліпбиін латын әліпбиіне ауыстырудың қажеті болмады. Бұл қадам, керісінше, ұлттық жазумен сауаттанып келе жатқан қазақ қоғамын жаппай сауатсыздыққа душар етіп, тәуелсіздік жолында күресін, қазақ халқын ояту мақсатымен ұзақ жылдар бойы жүргізген саяси-рухани ағарту қозғалысының жемісін жоғалтумен бірдей еді.

	Қазіргі «Тәте жазу»				1925~1929 жылдардағы Байтұрсынұлы әліпбиі				1923-1924 жылдардағы Байтұрсынұлы әліпбиі				1912~1922жылдардағы Байтұрсынұлы әліпбиі				1912-жылға дейінгі Жәдит әліпбиі				Әліп би
	Жеке	Сөз басы	Сөз ортасы	Сөз аяғы	Жеке	Сөз басы	Сөз ортасы	Сөз аяғы	Жеке	Сөз басы	Сөз ортасы	Сөз аяғы	Жеке	Сөз басы	Сөз ортасы	Сөз аяғы	Жеке	Сөз басы	Сөз ортасы	Сөз аяғы	реті
А	ا	ا	ـا	ـا	ا	ا	ـا	ـا	آ	آ	ـا	ـا	آ	آ	ـا	ـا	ا	ا	ـا	ـا	1
Б	ب	بـ	ـبـ	ـب	ب	بـ	ـبـ	ـب	ب	بـ	ـبـ	ـب	ب	بـ	ـبـ	ـب	ب	بـ	ـبـ	ـب	2
П	پ	پـ	ـپـ	ـپ	پ	پـ	ـپـ	ـپ	پ	پـ	ـپـ	ـپ	پ	پـ	ـپـ	ـپ	پ	پـ	ـپـ	ـپ	3
Т	ت	تـ	ـتـ	ـت	ت	تـ	ـتـ	ـت	ت	تـ	ـتـ	ـت	ت	تـ	ـتـ	ـت	ت	تـ	ـتـ	ـت	4
Ж	ج	جـ	ـجـ	ـج	ج	جـ	ـجـ	ـج	ج	جـ	ـجـ	ـج	ج	جـ	ـجـ	ـج	ج	جـ	ـجـ	ـج	5
Д	د	د	ـد	ـد	د	د	ـد	ـد	د	د	ـد	ـد	د	د	ـد	ـد	د	د	ـد	ـد	6
Р	ر	ر	ـر	ـر	ر	ر	ـر	ـر	ر	ر	ـر	ـر	ر	ر	ـر	ـر	ر	ر	ـر	ـر	7
З	ز	ز	ـز	ـز	ز	ز	ـز	ـز	ز	ز	ـز	ـز	ز	ز	ـز	ـز	ز	ز	ـز	ـز	8
С	س	سـ	ـسـ	ـس	س	سـ	ـسـ	ـس	س	سـ	ـسـ	ـس	س	سـ	ـسـ	ـس	س	سـ	ـسـ	ـس	9
Ш	ش	شـ	ـشـ	ـش	ش	شـ	ـشـ	ـش	ڃ	ڃـ	ـڃـ	ـڃ	ڃ	ڃـ	ـڃـ	ـڃ	ش	شـ	ـشـ	ـش	10
Ғ	ع	عـ	ـعـ	ـع	ع	عـ	ـعـ	ـع	غ	غـ	ـغـ	ـغ	غ	غـ	ـغـ	ـغ	غ	غـ	ـغـ	ـغ	11
Қ	ق	قـ	ـقـ	ـق	ق	قـ	ـقـ	ـق	ق	قـ	ـقـ	ـق	ق	قـ	ـقـ	ـق	ق	قـ	ـقـ	ـق	12
К	ك	كـ	ـكـ	ـك	ك	كـ	ـكـ	ـك	ك	كـ	ـكـ	ـك	ك	كـ	ـكـ	ـك	ك	كـ	ـكـ	ـك	13
Г	گ	گـ	ـگـ	ـگ	گ	گـ	ـگـ	ـگ	گ	گـ	ـگـ	ـگ	گ	گـ	ـگـ	ـگ	گ	گـ	ـگـ	ـگ	14
Ң	ڭ	ڭـ	ـڭـ	ـڭ	ڭ	ڭـ	ـڭـ	ـڭ	ڭ	ڭـ	ـڭـ	ـڭ	ڭ	ڭـ	ـڭـ	ـڭ	ڭ	ڭـ	ـڭـ	ـڭ	15
Л	ل	لـ	ـلـ	ـل	ل	لـ	ـلـ	ـل	ل	لـ	ـلـ	ـل	ل	لـ	ـلـ	ـل	ل	لـ	ـلـ	ـل	16
М	م	مـ	ـمـ	ـم	م	مـ	ـمـ	ـم	م	مـ	ـمـ	ـم	م	مـ	ـمـ	ـم	م	مـ	ـمـ	ـم	17
Н	ن	نـ	ـنـ	ـن	ن	نـ	ـنـ	ـن	ن	نـ	ـنـ	ـن	ن	نـ	ـنـ	ـن	ن	نـ	ـنـ	ـن	18
О	و	و	ـو	ـو	و	و	ـو	ـو	و	و	ـو	ـو	و	و	ـو	ـو	و	و	ـو	ـو	19
Ұ	ۇ	ۇ	ـۇ	ـۇ	ۇ	ۇ	ـۇ	ـۇ	ۇ	ۇ	ـۇ	ـۇ	ۇ	ۇ	ـۇ	ـۇ	و	و	ـو	ـو	20
Ү	ۋ	ۋ	ـۋ	ـۋ	ۋ	ۋ	ـۋ	ـۋ	ۋ	ۋ	ـۋ	ـۋ	ۇ	ۇ	ـۇ	ـۇ	و	و	ـو	ـو	21
Е	ە	ـ	ـ	ـە	ە	ـ	ـ	ـە	ە	ە	ـ	ـە	ە	ې	ـ	ـە	ە	ې	ـ	ـە	22
Ы	ى	ـ	ـ	ى	ى	ـ	ـ	ى	ى	ـ	ـ	ى	ى	ې	ـ	ى	ى	ې	ـ	ى	23
Й	ي	يـ	ـيـ	ـي	ي	يـ	ـيـ	ـي	ي	يـ	ـيـ	ـي	ى	ې	ـ	ى	ى	ې	ـ	ى	24
Ә	ٵ	ٵ	ـ	ـا																	25
Ү	ۋٛ	ۋٛ	ـ	ۋٛ																	26
Ө	ۉ	ۉ	ـ	ۉ																	27
І	ىٟ	ىٟ	ـ	ىٟ																	28

	Әліпби қаріптері								Әліпби қаріптері				Әліпбиге қосымша қаріптер				Әліпби қаріптері				
Х	ح	ح	ح	ح					خ	خ	خ	خ	ح	ح	ح	ح	ح	ح	ح	ح	29
Ч	چ	چ	چ	چ					ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	ش	چ	چ	چ	چ	30
Ф	ف	ف	ف	ف					ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	31
Һ	ھ	ھ	ھ	ھ					ھ	ھ	ھ	ھ	ھ	ھ	ھ	ھ	ھ	ھ	ھ	ھ	32
В	ۋ	ۋ	—	ۋ					—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33
ғһ													ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	ع	34
Сы													ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص	ص	35
Хы													خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ	خ	36
Т													ط	ط	ط	ط	ط	ط	ط	ط	37
Зс													ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	ض	38
С													ث	ث	ث	ث	ث	ث	ث	ث	39
З													ذ	ذ		ذ	ذ	ذ		ذ	40
Зы													ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	ظ	41
	Белгілер				Белгілер				Белгілер				харакаттар				харакаттар				
	ۏ	дәйекші			ۏ	дәйекші			ۏ	дәйекші			ۏ	дәйекші			ۏ	хамза			42
									|	сүйеу таяқ			|	сүйеу таяқ			|	алф		43
[а\ə]									~	мәт белгі			~	мәт белгі			~	мадда			44
[ə]													ـَ	үст			ـَ	фатха			45
[а]													ـا	алф (алфие)			ـا	алиф ханджария			46
-													ـْ	сәкн			ـْ	сукун			47
[ы/і]													ـِ	аст			ـِ	кисра			48
[ұ/ү]													ـُ	үтүр			ـُ	дамма			49
[лл]													ـّ	ташдид			ـّ	Ташдид			50

Түзуші: Е. Маралбек. (Ескерту: Кесте Ахмет Байтұрсынұлының 1923-1924 жылғы алфавит тәртібі бойынша берілді).

Кесте 1 – Ахмет Байтұрсынұлы реформалаған «қазақ ұлттық әліпбиі» және оның даму кезеңдері

Ахмет Байтұрсынұлы мақаласында Ғалымжан Ибрагимовтың түркі халықтарының емлесі туралы баяндамасына тоқтала келіп: *«Емле түзу жүзінде түрік жұртының алдағысы қазақ, арттағысы әзербайжан, анатолы түріктері болып шықты»* [Байтұрсынұлы, 1926: 47], – дейді де, мұның негіздемесін латын әліпбиіне көшу бастамасының мәнімен сабақтастыра отырып, былай баяндайды: *«Біздің оныншыжылдарда шығарып, ескі-құсқы қоймасына тастаған нәрселерімізді кейбіреулер 26-жылдарға дейін тұтынып келіп отырып, соны өзгерту ниетке жаңа ғана кіргенін өздерінше бір артықша жаңашылдық деп біліп, өздерін әлдеқандай өзгерісшіл көріп жүр екен. Тарих жүйелі араб емлесінің тас-талқанын шығарып бұзып-жарып, араб қарпымен-ақ дыбыс жүйелі қазақ емлесін жасап алғанымыздан хабарсыз екен. Олар арабтың емлесін бұзудан қарпын тастау оңай, қарпын тастамай, емлесін бұзуға болмайды деп ойлайды екен. Араб қарпінен латын қарпіне көшеміз деуінің ең негізгі себебі осы екен»* [Байтұрсынұлы, 1926: 47].

Кеңес үкіметінің көздегені түркі халықтарын араб жазуымен біте қайнасқан рухани негізінен, діннен ажырату, халықты жаппай сауатсыздандыру арқылы көзі ашылып, оянып келе жатқан түркі халықтарының рухани тұтастығына балта шауып, тамыры терең тарихы мен мәдениетін жас ұрпақ жадынан ұмыттыру, кеңес идеологиясына адал жаңа буын тәрбиелеу еді. Мұны түркі зиялыларының көпшілігі Ахмет Байтұрсынұлындай терең түсініп жетпеді.

Араб жазу жүйесінің қиындығы тудырған тарихи қажеттілікті отаршыл билік өз мақсаттарына пайдаланып кетті. Нәтижесінде биліктің қолдауымен және аңғал түркі зиялыларының күш қосуымен латын әліпбиіне көшу туралы қаулы қабылданып, латынграфикалы ортақ түркі әліпбиі жасалды. Бұл қаулы туралы Ахмет Байтұрсынұлы «Түрікшілер құрылтайы» мақаласында тағы былай дейді: *«Құрылтай дүкені жасаушылардың қолында болғандықтан, қазанның құлағы қазаншының қалаған жерінен шықты: «латын әліпбиінің артықтығына құрылтайдың көзі жетті. Енді алу-алмау әр жұрттың, әр мемлекеттік ықтиярында» деген қарар көпшілікпен өтті»* [Байтұрсынұлы, 1927: 48]. Дегенмен, қазіргі латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиіне көшу – бұдан мүлде бөлек құбылыс: нысана бір болғанымен, оған апаратын жолдың бастауы екі бөлек.

Өзге республикаға қарағанда, Ахмет Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялыларының қатты қарсылығына ұшырағандықтан, латын әліпбиіне көшу Қазақстанда кешеуілдеп жүзеге асты. Түркологиялық құрылтайдан кейін Қазақстанда латын әліпбиін жақтаушылар мен арабграфикалы қазақ әліпбиін жақтаушылар арасында айтыс-тартыс басталды. 1926-1928 жылдар аралығын қамтитын бұл кезеңде әлі де «Байтұрсынұлы әліпбиі» қолданыста болып, мерзімді басылымдар мен кітаптар жарық көріп жатты. Құрылтайдан кейін 1927-жылы 20-26 қазан аралығында латын әліпбиін алуға қарсы араб әліпбиін жақтаушылар Татарстанның Қазан қаласында құрылтай өткізді. Бұл құрылтай туралы ғылымда көп айтыла бермейді. Ахмет Байтұрсынұлы бұған арнайы шақырылып, төрт тұрпатты араб әліпбиінің бір тұрпатын қалдыру жобасын талқылайды [Маралбек, 2023: 401].

1927 жылы маусымның 3-7 күндері Бакуде Бүтінресейлік Жаңа әліпбишілер Кіндік комитетінің жиналысы өтіп, жаңа призидиум сайланды. Комитет төрағасы болып әзербайжандық Самат (Сәмет) Ағамалыұлы сайланды. Мүшелікке Қазақстаннан төрт адам: Төреқұлұлы, Көлбашарұлы, Аспандиарұлы, Диманштейн сайланды. Көп өтпей Қызылордада «Орталық Жаңа әліпби комитеті» құрылды. Комитеттің төрағасы Ораз Жандосов, хатшысы Тележан Шонанұлы болып тағайындалды. Комитет латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиін дайындау, насихаттау және көшіру жұмыстарымен айналысты [Шонанұлы, 1927: 3]. Міне, осымен мың жыл қолданылған араб жазуының күні Кеңестік қазақстан аумағында біртіндеп сөне бастады. Ұлтпен рухани әлемі біте қайнасқан, түркі баласымен тілегі бір ғұлама ғалым, ұлттық рухтың ұлы тіні – Ахмет Байтұрсынұлының ізгі ниеті мен ақиқатын көре алған түркі жұртының көсемдері аз болды.

Құрылтайда әліпби мәселесінен бөлек, ғылыми терминология туралы бірқатар ұсыныстар айтылды. Бұлардың ішінде ортақ терминологиялық база құру, әр республикада терминологиялық комиссия құру, түркі халықтарына ортақ ғылыми терминдер сөздігін жасау сияқты өзекті мәселелер бар.

Құрылтайда Ахмет Байтұрсынұлының негізгі баяндамасының бірі терминология тақырыбында болды. Ғалым баяндамасында екі тақырыпқа баса назар аударды: оның бірі – терминологияны қалай халық тіліне жақындату; екіншісі – терминжасамда ұстанатын принциптер. Қазақ терминологиясы туралы ұстанымдары мен тұжырымдарын Байтұрсынұлы 1911 жылдан бастап жүзеге асырып, қазақ, татар басылымдарында айтып келе жатқандықтан болса керек, Құрылтай делегаттарына өзінің бұл тақырыптағы ұстанымдарының таныс екенін алға тарта келіп, бұған тоқталмай, жоғарыдағы аталған екі мәселе бойынша тұжырымдарына назар аударуларын сұрады.

Ғалым мәдениетті бүкіл қиындықты еңсерудің кілті деп санайды. Оған жету жолындағы терминологияның рөлі туралы терең тұжырымдар жасай келіп, қазақ

терминологиясының ұстанып келген, болашақта да ұстана беретін жолы ретінде мынадай төрт принципті атайды:

1) Берілген терминдік ұғымға мағынасы толық сәйкес келетін қазақ сөздерін қолдану. Бұл тіл ішіне жік түспеу үшін, жоғарғы таптың тілі мен төменгі таптың тілі, дәлірек айтсақ, сауаттылар тілі мен сауатсыздар тілі болып қалыптаспау үшін жасалады;

2) Қазақ тілінде ондай сөздер жоқ болса, туыстас тілдерден алу. Бұл түркі сөздерінің түбірлері ортақ болғандықтан терминдер түсінікті болуы үшін және бір-бірінен алыстамау үшін қажет;

3) Әлемдік терминдерді қазақ тілінің ішкі заңдылығына бейімдеп алу. Егер оның орнын басатын қазақ сөздері болса, қоғамға таңдау құқын беру үшін екеуін де қолдану;

4) Қазақ тілінің табиғатына жат барлық кірме сөздер міндетті түрде қазақ тілінің айтылым заңына сәйкес өзгерту (Байтұрсынұлы, 1926: 203-208).

Ғалым бұл қағидалардың нәтижесінде арасына жік түспеген біртұтас қазақ тілі бар екенін айта келіп, бұл жолды дұрыс екеніне сенім білдіреді және өзге түркі халлықтарын осы жолға шақырады.

Қорытынды

Бүкілодақтық 1-түркологиялық құрылтай шақыру А.Н.Самайловичтің идеясы болғанымен, ол XX ғасыр басындағы түркі халықтарының рухани, мәдени өміріндегі табиғи қажеттілік пен түйткілдерден туды; бұл қажеттілік пен түйткілдерді тұтас түркілік құрылтай деңгейінде шешу талпынысы дұрыс болғанымен, оны шешудің мезгілі, әдістері, жолы дұрыс болмады. Дәуір тұрғысынан айтқанда, дұрыс болуы мүмкін де емес еді, оған кеңестік билік мүмкіндік бермейтін. Сондықтан бұл құрылтай Кеңес билігінің мүддесіне қызмет еткен жалпытүркілік сипат алған бір реткі руханияттың сәтсіз қадамы болды;

Жалпы латын әліпбиіне көшу идеясы дұрыс болғанымен, сол кезең тұрғысынан уақыт талабы мен басы байлы, мұқтаждығы мол түркі руханиятының керегесі көтермейтін теріс бастама болғанын кейінгі тарих көрсетті. Латын әліпбиіне көшу қазақ қоғамы үшін ауыр зардаптар тудырды. Ахмет Байтұрсынұлы реформалаған қазақ ұлттық жазуымен бірге туып, ұйысып, нығайып келе жатқан ұлттық сана кеңестік идеологиямен уланып, ұлттың тарихи жадына сына болып қағылды. Бұл қадам ұлтсыздану үдерісіне үлес болып қосылумен түркі тарихына енді. Ахмет Байтұрсынұлы сол кезеңде түркі халқына ең әуелі не қажет екенін, түйткілді шешудің жолы қайсы екенін, араб жазуынан айрылудың салдары қалай болатынын өз баяндамасында жүйелі, ақиқат тұжырымдады. Дәуір ғұламасы, әмбебап ғалым, замана тынысын сезіп, болашағын көре білетін данышпан дарын иесі ретінде Байтұрсынұлының интеллектуалды деңгейі кім-кімнен де биік екені уақыт бедерінде көрінді.

Дегенмен, бұл Құрылтайды ортақ тіл мен жазу форматында бас көтеріп, бауырлас халықтарының мүдделері жүздескен түркі тарихындағы ұлы оқиға ретінде бағалаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

БАЙТҰРСЫНҰЛЫ, А. (1926a). Доклад А.Б. Байтурсунова об орфографии. *Первый Всесоюзный тюркологический съезд (26 февраля – 5 марта 1926 г.): Стенографический отчет* içinde (с. 167–168, 286–289). Баку: Общество обследования и изучения Азербайджана.

БАЙТҰРСЫНҰЛЫ, А. (1926b). Доклад А.Б. Байтурсунова о принципах казахской терминологии. *Первый Всесоюзный тюркологический съезд (26 февраля – 5 марта 1926 г.): Стенографический отчет* içinde (с. 203–208). Баку: Общество обследования и изучения Азербайджана.

БАЙТҰРСЫНҰЛЫ, А. (1926c). Түрікшілер құрылтайы. *Жаңа мектеп*, (7–8), б. 43–50.

МАРАЛБЕК, Е. (2023). *Ахмет Байтұрсынұлының әліпби, жазу, емле туралы еңбектері* (Оқу құралы). Алматы:ЖК Асыл. (584 б.).

САМАЙЛОВИЧ, А. (1924). *Доклад* [Архивный документ]. Әзербайжан Республикасының Мемлекеттік Архиві,Фонд 103, Опись 1, Ед. хр. 14, Л. 221–222.

САМАЙЛОВИЧ, А. (1999). Байтурсунов Ахмет Байтурсунович. *Ұлттық рухтың ұлы тіні: Ғылыми мақалалар жинағы* içinde (б. 77–79). Алматы: Ғылым.

ШОНАНҰЛЫ, Т. (1927, 26-қараша). Латыншылардың толық жиылысы. *Еңбекші қазақ*, (226), б. 3.

BAKÜ TÜRKOLOJİ KONGRESİ VE ALİ ŞİR NEVAYİ ÇALIŞMALARI

Yaşar ŞİMŞEK
Prof. Dr., Giresun Üniversitesi
ysimsek55@gmail.com

ÖZƏT

1926-cı ildə Bakıda toplanan Birinci Türkoloji Qurultay Türk dünyasında ortaq mənəvi-mədəni irsin elmi metodlarla araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qurultayda əlifba müzakirələri mərkəzi yer tutsa da, məsələ yalnız texniki bir yazı sistemi seçimi ilə məhdudlaşmamış; ortaq ədəbi dil ideyası, ləhcələr arasındakı fərqlərin təsnifatı, tarixi mətnlər və xalq ədəbiyyatı əsasında müşterək ədəbi yaddaşın formalaşdırılması kimi mövzularla birgə dəyərləndirilmişdir. Qurultay çərçivəsində Əlişir Nəvainin anadan olmasının 500 illiyi münasibətilə anım proqramı təşkil edilmiş, bu məqsədlə müxtəlif türk toplumlarını təmsil edən 11 nəfərlik komissiya yaradılmışdır. Stenoqramlara əsasən, anım ideyasını gündəmə gətirən şəxs Bəkir Çobanzadədir və bu təklifin qurultay gedişatında anidən ortaya çıxmadığı, Çobanzadə tərəfindən əvvəlcədən planlaşdırıldığı anlaşılır. Belə ki, qurultayla əlaqədar olaraq Nəvai külliyyatının yeni aşkar edilmiş əsərləri də əhatə edəcək şəkildə nəşr olunmasının hədəfləndiyi, lakin dövrün imkanları və təşkilati çətinliklər səbəbindən bu layihənin reallaşdırıla bilmədiyi görünür. Buna baxmayaraq, Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyəti 1926-cı ildə Bakıda Nəvaiyə dair üç əsər ("Əlişir Nəvai: 500 illiyi münasibətilə", "Münşəat", "Vəqfiyyə") nəşr edərək qurultaya öz töhfəsini vermişdir. Çobanzadə bu nəşrlərdəki yazılarında Nəvaini yalnız klasik bir şair kimi deyil, türk dilinin şüurlu müdafiəçisi, dil siyasəti formalaşdıran bir ziyalı və türk dünyasının ortaq yaddaşında qurucu bir sima kimi mövqeləndirmişdir. Bu çərçivədə Çobanzadə qurultayın tarixi istiqamətini və ideoloji çərçivəsini müəyyənləşdirən əsas aktorlardan biri kimi ön plana çıxır. Bu məruzədə qurultay çərçivəsində nəşr olunan həmin Nəvai əsərləri türkolologiyanın həm elmi, həm də mədəni legitimlik inşası prosesi baxımından dəyərləndiriləcəkdir.

Açar sözlər: Bakı Türkoloji Qurultayı; Bəkir Çobanzadə; Əlişir Nəvai.

ABSTRACT

The First Turcology Congress, convened in Baku in 1926, holds immense significance in terms of addressing the shared cultural heritage of the Turkic world through scientific methodology. Although alphabet debates occupied a central position at the Congress, the issue was not confined merely to technical writing system preferences; it was evaluated alongside broader topics such as the idea of a common literary language, the classification of dialectal differences, and the establishment of a shared literary memory through historical texts and folk literature. Within the framework of the Congress, a commemorative program was organized for the 500th anniversary of Alisher Navai's birth, leading to the formation of an 11-member commission representing various Turkic communities. According to the official proceedings, Bekir Chobanzade was the figure who brought this commemoration initiative to the agenda, and it is evident that this proposal did not emerge spontaneously during the sessions, but was planned by Chobanzade in advance. Indeed, in connection with the Congress, it was intended to publish Navai's collected works including newly discovered texts; however, due to the limited resources and organizational difficulties of the period, this project could not be fully realized. Nevertheless, the Azerbaijan Literary Society contributed

to the Congress by publishing three works on Navai in Baku in 1926 (Alisher Navai: On the Occasion of the 500th Anniversary, Munsheat, and Vaqfiyya). In his writings within these publications, Chobanzade positioned Navai not merely as a classical poet, but as a conscious defender of the Turkic language, an intellectual shaping language policy, and a foundational figure in the collective memory of the Turkic world. Within this context, Chobanzade stands out as one of the primary actors determining the historical orientation and ideological framework of the Congress. This presentation evaluates the aforementioned Navai works published as part of the Congress in terms of the process of constructing both scientific and cultural legitimacy in Turcology.

Keywords: Baku Turcology Congress; Bekir Chobanzade; Alisher Navai.

Giriş

1926 yılında Bakü'de gerçekleştirilen Birinci Türkoloji Kongresi, Türk dünyasında ortak edebî birikimin oluşması ve varolan kültürel müşterekliğin bilimsel temellerle incelenmesi açısından tarihsel bir dönüm noktası niteliği taşımaktadır. Kongrede sunulan bildirilerde, ortak edebî dil ve alfabe meselesi, Türk lehçeleri arasındaki farklılıkların bilimsel yöntemlerle tespit edilmesi ve ortak bir edebî terminolojinin geliştirilmesi gerekliliğiyle birlikte ele alınmıştır. Ortak edebiyatın lehçeler arasındaki çeşitliliği dışlamadan; aksine bu çeşitliliği müşterek bir kültürel havzada buluşturacak bir üst yapı olarak düşünülüp Türk dünyasında ortak yazı dili fikrinin tarihsel metinler, halk edebiyatı ve modern yazın arasında bütüncül bir perspektifle değerlendirilmesi gerektiği devrin önemli bilim adamları tarafından vurgulanmıştır.

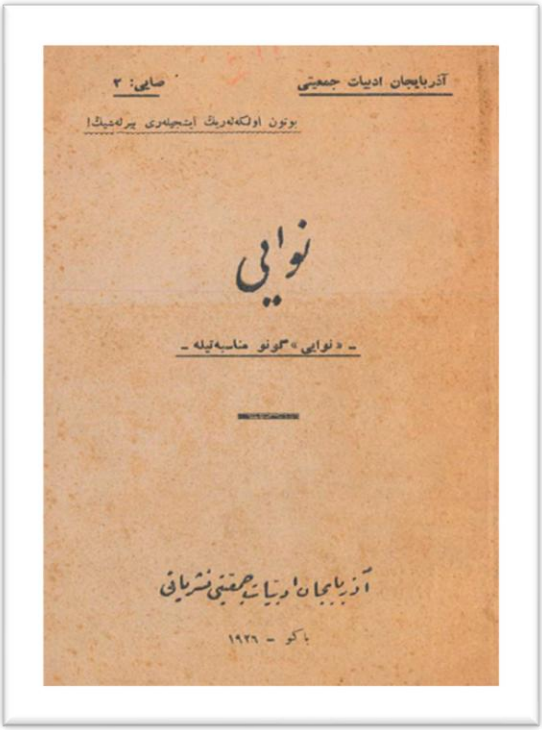
Bakü Türkoloji Kongresi'nde dile getirilen görüşlerde, ortak edebiyatın yalnızca metin üretimiyle sınırlı olmadığı; ortak kimlik, tarih bilinci ve kültürel aidiyetin inşasında belirleyici bir unsur olduğu açıkça ifade edilmiştir. Edebî eserlerin ortak bir yazı sistemiyle üretilmesi ve okunması, Türk halkları arasında kültürel sürekliliği güçlendiren temel araçlardan biri olarak görülmüştür. Bu çerçevede kongre, Türk dünyasında ortak edebî hafızanın oluşturulmasına yönelik bilimsel bir başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir. Özellikle Fuat Köprülü'nün *Türk Halklarında Edebî Dilin Gelişmesi* başlıklı bildirisi ile Samoyloviç'in Türk lehçeleri arasındaki yakınlığa dayalı bütünleştirici yaklaşımı, farklı coğrafyalarda gelişen edebî geleneklerin ortak bir edebiyat tasavvuru içinde değerlendirilebileceğini ortaya koymuştur. Kurultay'da Gubaydullin'in Türk-Tatar halklarında edebiyat tarihinin gelişimini ele alan bildirisi de Azerbaycan'dan Kazan'a, Kırım'dan Türkistan'a kadar uzanan geniş coğrafyada üretilen edebî eserlerin karşılıklı olarak takip edildiğini ve ortak bir kültürel hafızanın varlığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu hususta iki önemli bildiri de III. ve VIII. oturumda B. Çobanzade tarafından sunulmuştur. Çobanzade'nin bildirilerinde Türk dünyasının ortaklığına *"Türk lehçelerinin Orhun Yazıtlarından da evvel var olduğu ve fakat bu lehçeyi konuşan kavimlerin kendilerini Türk olarak adlandırdıkları; farklı lehçelerde eserler yazmış olsalar dahi bu eserlerin ortak söz varlığına ve yazarların eserleri Türk eserleri olarak adlandırdıklarına"* dikkat çekilmiştir.

Kongre İçin Hazırlanan Ali Şir Nevayi Çalışmaları.

Kongre 26 Şubat-6 Mart 1926 tarihleri arasında toplanmıştır. Fakat bu toplantının yapılması için uzun bir hazırlık aşamasının geçirildiği kongre hakkında satır arası notları aktaran Menzel'den öğrenilebilmektedir. Kongre toplanmadan evvel yapılan hazırlıkların bir kısmına bu ve benzeri notlardan ulaşılabilmektedir, fakat Ali Şir Nevayi'nin anma toplantısı ile ilgili ne yazık ki bu notlarda yeterli bilgiler yer almamaktadır. Tutanaklarda Bekir Çobanzade'nin Ali Şir Nevayi'nin (1441-1501) doğumunun 500. yılı için bir anma toplantısı

düzenlenmesini teklif ettiği bildirilmektedir. Kurultay'ın 28 Şubat 1926 günü yapılan dördüncü oturumu sırasında Başkan Ağamalıoğlu, Nevayi'nin jübilesi ile ilgili komisyon kurulması teklifi olduğunu, sözü Aliyev'e verdiğini belirtmesinden sonra kürsüye gelen Aliyev teklifi şöyle açıklamıştır: "Perengliyev, Baytursun, Memmedzade, Gabitov, İbrahimov, Çobanzade, Şakircan Rahimi, İnogamov, Lemanov. Komisyonun toplanmasını yoldaş İnogamov sağlayacaktır." Tutanaklarda 4 Mart 1926 günü XIII. oturumdaki alfabe oylamasının hemen ardından katılımcıların topluca Nevayi'nin doğumunun 500. yıl dönümü ile ilgili торжественный вечер 'törensel gece'ye gittiği kayıtlıdır. Menzel, Ali Şir Nevayi ile ilgili bahsi şu şekilde anlatmaktadır: *"Çobanzade, Mir Ali Şir Nevayi'nin kongre ile bağlantılı olması gereken 500 yıllık jübilesini ele aldı. Bu, onun çok sayıdaki eserinin bütün olarak yayınlanması, aslında yeni tespit edilen 16 eserini kapsayan yeni bir el yazmasına göre kongreye kadar planlanmış bir neşriyattı. Fakat ortaya çıkan sıkıntılar sanıldığından büyüktü, öyle ki bütün eserlerin neşri gerçekleşmedi. (Kongreye kadar Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti tarafından yayınlanan üç eser, bunlardan 1) Ali Şir Nevayi: 500. Yılı Münasebetiyle; 2) Ali Şir Nevayi: Münşeat; 3) Ali Şir Nevayi: Vakfiye üçü de Bakü, 1926). Kongrede anma icrası için çeşitli Türk soylarına mensup 11 üyeli bir komisyon seçildi."* [Menzel, 2017: 25]. Ayrıca Menzel, 4 Mart 1926'da Mir Ali Şir Nevayi'nin 500 yıllık jübilesi şerefine Çobanzade ve Köprülü tarafından bir dizi konferans verildiğini belirtmekte, fakat konferansların içeriği ile ilgili bilgi vermemektedir [Menzel, 2017: 146]. Menzel'in notlarından anlaşıldığı üzere kongrede B. Çobanzade tarafından yapılan teklif, o anda gerçekleşmemiş; önceden planlanmıştır. Bunu Çobanzade'nin Vakfiye yayınında Nevayi için yazdığı yazısından açık şekilde anlamak mümkündür: *"Nevayi hakkında ciltler yazmak lazımdır. Yalnız onun eserleri gereği gibi bütün ilmî tenkit usulleri kullanılarak neşredilmeden evvel bu kabil değildir. Özbekistan'dan son aldığımız haberlerde Nevayi'nin külliyatından birçokları neşr edilecekmiş (Türkoloji Kurultayının da bu hususta öz yardımı göstereceğine eminiz). Nevayi'nin bu iki eserciği hesaba giremez. Çünkü böyle ciddi bir neşriyata girişilmek için lazım gelen ciddi hazırlık için vakit, vasıtalar şimdilik elimizde yoktur. Bu iki eserciği ve bizim satırlarımızı yalnız Nevayi etrafında yapılması lazım gelen büyük ve faydalı hizmetin, vazifenin karşımızda durduğuna işaret olmak üzere kabul etmelidir. Birinci Türkoloji Kurultayı öz tarihi kararı ile bu hususu tespit etse, yol gösterse, zemin hazırlasa ne mutlu!"*

Aslında kongrede "Edebiyat Dili" üzerine sunulan bildirilerde Çağatay edebiyatının Orta Asya Türklüğü üzerindeki etkisi üzerinde pek durulmamış; o güne kadar bilinen ve Orta Asya'da yayılan Kutadgu Bilig, Dîvânu Lugati't-Türk ve Yesevi'nin hikmetleri üzerinde durulmuştur. Çağataycadan *"Moğol istilasından uzun zaman sonra Çağatayca adını alan bu lehçe, hicri 8. yüzyıldan sonra yazılan bütün eserler yeteri kadar bilindiği için bu konuda ayrıntıya gerek yoktur"* [Menzel, 2017: 124] şeklinde bahsedilmiştir. Ali Şir Nevayi ve onun dönemi hakkında az malumat sahibi olunması ancak Barthold'un bildirisinde ele alınmıştır. Barthold bu konuda, *"Merkezî Asya'nın tarihinde bu dönemin önemine ve yazılı kaynakların ve maddi abidelerin bolluğuna rağmen Timur dönemi hakkında tatmin edici bir monografi yoktu. Özbek halklarının kültürel hayatı bu dönemdeki kültürün şüphesiz çöküşünün tek taraflı ve abartılı anlayışlarının alışılmış tesiri altında düşünüldüğünden çok daha karmaşık ve ilginç olduğu hâlde Özbek hakimiyeti zamanındaki Orta Asya tarihi daha az araştırıldı."* [Menzel, 2017: 47] demektedir. Bu durumun farkında olan ve Çobanzade'nin Nevayi'nin eserlerinin yayınlanması hususunda öncülük ettiği Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti, Büyük Türk Şairi Mir Ali Şir Nevayi adıyla yayınladıkları eserin sunuş bölümünde *"Çağatay edebiyatı diğer Türk edebiyatı şubelerinde bir etki bıraktığına göre, Azerbaycan okuyucularını tanış etmek için Edebiyat Cemiyeti bu edebiyatı yakından tetkik ederek Türk tarih edebiyatı tahkikatını tamamlamak gayesini takip etmektedir. Ve bu hususta beş yüz yıllık faaliyeti teyit edilebilmekte olan Nevayi hakkında bu küçük tetkiknameyi meydana getirerek*

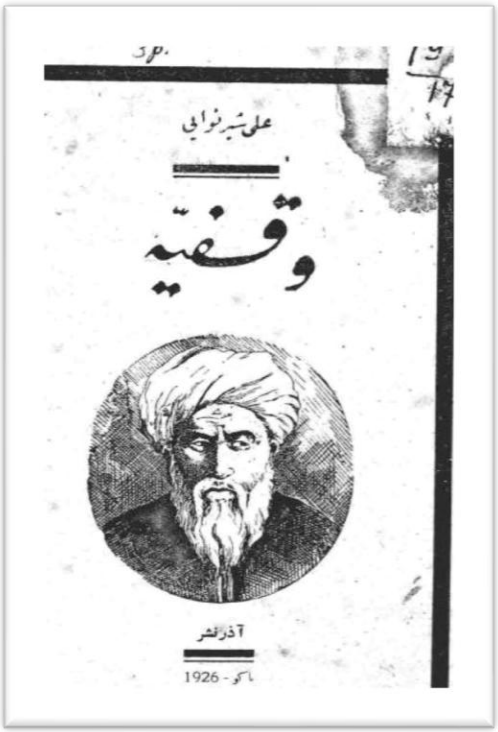

Bakü'de toplanan ilk Türkoloji Kurultayına takdim etmek suretiyle ilk adımını atmış oluyor. Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti" demektedir.

Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti tarafından başta Nevayi külliyatının tamamının yayınlanması planlanmış, fakat 1926 yılında yayınlanan bu üç kitap dahi kongreye yetiştirilememiştir. Azer Neşir tarafından basılan kitaplar, Ali Şir Nevayi üzerine bir Türk Türkolog tarafından hazırlanan ilk incelemeleri içermesi açısından kıymetlidir.

Vakfiye, o yıllarda Azerbaycan'da bulunan İsmail Hikmet'in Nevayi üzerine yazdığı 5 sayfalık bir değerlendirme yazısıyla başlamakta; ardından B. Çobanzade'nin yazısı gelmektedir. İ. Hikmet, Nevayi'nin hayatı ve edebi kişiliğinden bahsetmiş; Çağatay edebiyatı için önemi üzerinde durmuştur.

Münşeat yayınında herhangi bir sunuş yazısı bulunmamakta; doğrudan Nevayi'nin eserine geçilmektedir. Diğer kitap ise baştan sona kadar Ali Şir Nevayi hakkında yazılmış bir incelemedir. Kitabın adı ön kapakta büyük harflerle *Nevayi*, hemen altında daha küçük harflerle Nevayi Günü Münasebetiyle; iç kapakta *Nevayi* başlığının üstünde Büyük Türk Şairi Mir Ali Şir şeklinde yazılıdır. İç kapakta Nevayi başlığının altında Beş Yüz İlliği Münasebetiyle ve onun da altında Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti Neşriyatı Bakü - 1926 yazılıdır. Kitap *"Bir İki Söz"* başlığı ile Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti imzasıyla yazılan 3 sayfalık bir sunuş yazısı ile başlamaktadır. Bu sunuş yazısını İ. Hikmet tarafından yazılan oldukça geniş bir inceleme izlemektedir. Ardından B. Çobanzade'nin *Nevayi-Dilci* başlıklı yazısı ve onun da ardından Mirza Muhsin İbrahimi tarafından yazılan *"Fars Edebiyatının Ali Şir Nevayi'ye Tesiri, Ali Şir Nevayi Zamanına Kadar İnkişaf Etmiş Olan Çağatay Edebiyatı Ne Hâlde İdi?"* başlıklı yazı gelmektedir. Kitap, *Nevayi Hakkında* başlıklı imzasız ve kısa bir yazının ardından *"Mevlânâ Câmî'nin Nevayi Hakkında Nazmettiği Beyitlerin Türkçe Manzum Tercümesi"* başlıklı bir bölüm ile son bulmaktadır.

Eserlerde Nevayi hakkında yer alan inceleme bölümleri, ilmî açıdan değil ilk olmaları vesilesiyle önemlidir. Eserler hakkında Köprülü, Türk Yurdu dergisinin 1927-Mart sayısında çıkan *"Ali Şir Nevayi ve Tesiratı" başlıklı yazısında "Ne kadar yazık ki Nikitski isimli bir Rus'un ufak bir risalesiyle Fransız müsteşriki Belin'in*[*] *-Necip Asım*

[*] Köprülü'nün bahsettiği yazarlar ve eserleri: M. Nikitski (1856). Emir Nizameddin Ali Şir. Petersburg. M. Belin (1861). "Notice biographique et littéraire sur Mir Ali Chir-Nevai". Journal Asiatique.; M. Belin (1866). "Morilistes Orientaux; Caractére Maximes et Pensées de Mir Ali Chir-Nevai". Journal Asiatique.

Bey tarafından Türkçeye tercüme edilen eski ve çok kifayetsiz basit eserinden sonra Nevayi'ye ait ve ona layık hiçbir şey yapılmamıştır. Geçen sene Bakü'deki Türkoloji Kurultayı esnasında Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti tarafından Nevayi hakkında bazı makaleleri muhtevi küçük bir risale neşr edilmişse de bu da, maalesef ilmî bir kıymeti haiz değildir." demektedir.

İ. Hikmet tarafından kaleme alınan sunuş yazısında Nevayi, Çağatay edebiyatının "altın devrini" açan bir kurucu olarak tanımlanmaktadır. Nevayi'nin Türk edebiyatını Fars edebiyatıyla boy ölçüşecek bir seviyeye çıkardığı şu ifadelerle vurgulanır: *"Çağatay edebiyatını en parlak en yüksek noktasına çıkararak bir 'Altın Devri' açmış… Türk iskolastik edebiyatını Farsî skolastik edebiyatıyla boy ölçüşecek mertebeye yüceltmiş bir dâhidir."* Bu değerlendirme, Nevayi'nin yalnızca estetik bir şair değil, dilsel prestij inşa eden bir figür olarak algılandığını göstermektedir.

Dilde sadeleşme tartışmalarının yoğun bir şekilde yaşandığı yıllarda İ. Hikmet'in Nevayi'den sonra gelen şair ve fikir adamlarının onun yolunu takip etmemelerini eleştirmesi son derece önemlidir. İ. Hikmet, Nevayi'yi dili bilinçli biçimde ıslah etmeyi ve bu ıslahı uygulamaya koymayı amaçlayan bir kültür adamı olarak yorumlamaktadır. Nevayi'nin bu faaliyetlerini, çocukluk arkadaşı ve Timurlu hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara'nın siyasal desteği ve himayesi ile ilişkilendirmesi ise dil politikalarının arkasındaki iktidar-entelektüel iş birliğine dikkat çekmektedir: *"Dili ıslah ve tatbik eden Nevayi öz çocukluk arkadaşı ve siyaset ve ilim yoldaşı Sultan Hüseyin Baykara'nın teşvik ve hamiyetiyle ıslahatını fiile tatbikten geri durmuyor. Aynı zamanda Muhakemetü'l-Lugateyn'ini yazarak Türk dilinin Fars dilinden üstün olduğunu ispata çalışarak yetişen gençliği, yaşayan edebiyat işçilerini Farsın Arabın lisanı eserlerinden uzaklaştırmaya öz ana dilleriyle Çağatay Türkçesiyle edebî şiiri bedialar abideler yaratmaya sevk ve teşvik ediyordu. Nevayi'nin bu hizmetindeki şeref ve kıymet kısmen de Hüseyin Baykara'ya âit olmakla beraber, ayrıca anılmaya ve alkışlanmaya layıktır. Daha o zaman ortaya atılan bu kıymetli mefkure bütün şair, edip ve muharrirlerce tatbik edilse idi bugünkü edebî mahsuller arasında çok kıymetli bedialar Türk dili Türk asaleti ile kütüphanelerimizde müzehanelerimizde gözlerimize çarpmakta olacağı gibi dilimizde haricî ve muzır tesirlerden çoktan sıyrılmış bulunacaktı."*

Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti tarafından kaleme alınan sunuş yazısı, Nevayi'yi Çağatay edebiyatının şahsında temsil edilen bir medeniyet halkası olarak ele almaktadır. *"Çağatay edebiyatı demek Nevayi demektir"* ifadesi, Nevayi'nin şahsında bir edebî geleneğin somutlaştığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, Nevayi'nin yalnızca kendi dönemini değil, kendisinden sonraki Türk edebiyatlarını da etkileyen tarihsel bir süreklilik olduğunu vurgulamaktadır. Cemiyetin bu metni, Bakü Kongresi'nin temel hedeflerinden biri olan Türk edebiyat tarihinin müşterek bir çerçevede yeniden yazılması çabasını yansıtmaktadır.

B. Çobanzade'nin Kongre İçin Tarihsel Meşruiyet Arayışı ve Türk Dünyasında Birleştirici Güç Olarak Ali Şir Nevayi Tasavvuru.

Tutanaklarda yer alan Nevayi ile ilgili etkinliklerin Çobanzade tarafından önceden planlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Zira kongre kapsamında Ali Şir Nevayi'nin doğumunun 500. yılı münasebetiyle kaleme alınan yazılarda Nevayi, Çobanzade tarafından tarafından yalnızca klasik bir şair olarak değil; Türk dilinin bilinçli bir savunucusu, dil politikası geliştiren bir entelektüel ve Türk dünyasının müşterek hafızasında kurucu bir figür olarak ele alınmıştır. Bununla, Nevayi'nin şahsında ortak Türk dili idealinin tarihsel köklerinin hatırlatıldığı ve modern Türkoloji'nin kendisini geçmişle irtibatlandırma ihtiyacı amaçlanmış olmalıdır.

1926 yılında Bakü'de gerçekleştirilen Birinci Türkoloji Kongresi, Türk dili, alfabe meselesi ve ortak kültürel mirasın yeniden değerlendirilmesi açısından dönüm noktası niteliğindedir. Çobanzade'nin Nevayi hakkındaki *"Nevayi'nin Dili ve Dilciliği Hakkında"* ve *"Nevayi-Dilci"* başlıklı yazıları, kongrede sunduğu bildiriler kadar önemlidir.

Çobanzade'ye göre Nevayi, Türk dilinin yalnızca estetik değil, aynı zamanda devlet dili olması gerektiğini savunmuştur: *"Nevayi bizim fikrimizce işte bu âlemde Türk-Moğol ırkının medeni rehberlik davasının yegâne ve en büyük mümessilidir."* Bu yorum, Nevayi'nin dil savunusunu iktidar, şehirleşme ve kültürel merkezler bağlamında değerlendirmesi bakımından dikkat çekicidir. Çobanzade, Türkçenin şehir dili olamamasını edebî dil olamayışının temel sebebi olarak görür ve Nevayi'nin bu tarihsel eşiği aşmaya çalışan ilk büyük figürlerden biri olduğunu belirtir.

Çobanzade, Nevayi'nin aruzu tetkik ve ıslah etmesini, Münşeat ve Vakfiye gibi eserlerini ise Türkçenin nesir alanında yetkinleşmesinin kanıtları olarak sunar. Böylece Nevayi, dilin hem poetik hem de işlevsel boyutlarını kapsayan bir reformcu olarak konumlandırılır. B. Çobanzade'nin yazılarında Nevayi, modern anlamda bir dil bilincinin temsilcisi olarak ele alınmaktadır. Türk halklarının uyanışı ile Türkoloji ilminin "yekunlaştırma" devrinin eş zamanlılığı vurgulanırken Nevayi bu sürecin tarihsel öncüsü olarak anılmaktadır: *"Bugün bir taraftan uyanmakta bulunan Türk halklarının öbür taraftan baktıkta Radlof'un gerek usul ve gerekse münderice cihetten zengin ve faâl devrini geçirmiş olan Türkoloji âleminin yekunlaştırma devrinde bulunuyoruz. Birincisinin alameti bütün Türk memleketlerinde gittikçe kuvvetlenmekte olan maziye ve onun eserlerine, esercilerine olan muhabbet olsa, ikincisinin delili karşımızda büyük vaatler ve samimi ümitlerle toplanan Türkoloji Kurultayı ve bu kurultayda ortaya atılan Türkoloji işine yekun! şiarıdır. Bu "yekun" cümlesinden olmak üzere geçen yıl Azerbaycan'da bayram edilen Fuzuli yerine Türkoloji Kurultayı bu yıl Hindistan'dan İstanbul'a Kazan'dan Mısır'a kadar tesirini yaymış ve Timur'dan sonra Timur Devleti mikyasında belki ondan da geniş bir şair olan Nevayi'nin -toptan hesapta- beş yüz yıllık bayramını yapıyoruz."*

Bakü Türkoloji Kongresi için hazırlanan ve Ali Şir Nevayi'ye odaklanan bu eserler, Nevayi'nin Türk dili ve Türkoloji açısından kurucu, yönlendirici ve sembolik bir şahsiyet olarak algılandığını göstermektedir. Nevayi, bu yazılarda ne yalnızca klasik bir şair ne de geçmişte kalmış bir edebî figürdür; aksine, modern Türkoloji'nin kendi meşruiyetini dayandırdığı tarihsel bir referans noktasıdır. Dilin edebî, ilmî ve siyasi boyutlarını birlikte düşünen Nevayi anlayışı, 1926 Bakü Kongresi'nde tartışılan alfabe ve ortak dil meseleleriyle doğrudan ilişkilendirilmiş; böylece Nevayi, Türk dünyasının ortak kültürel hafızasında merkezî bir konuma yerleştirilmiştir.

Çobanzade'nin analizinde önemli bir yer tutan meselelerden biri, Türkçenin tarih boyunca şehir dili olamaması problemidir. Ona göre edebî dil, zorunlu olarak şehirle ve şehir kurumlarıyla ilişkilidir. Türkçenin uzun süre "köylü ve halk dili" olarak kalması, onun medrese, saray ve bürokrasiye girememesiyle yakından ilgilidir. Çobanzade bu durumu Nevayi'nin ifadelerine dayanarak şöyle temellendirir: *"Türk dilinin saraya, edebiyata, camiye, medreseye, tekyeye… girememesinin başlıca sebebi onun şehirlere girememesidir."* Bu bağlamda Çobanzade, Nevayi'nin tarihsel rolünü, Türkçeyi şehirli ve elit bir dile dönüştürme teşebbüsü olarak okumaktadır. Nevayi, Farsçanın şehirlerdeki prestijine karşı Türkçeyi bilinçli biçimde savunmuş; saray çevresinde Türkçe yazmayı ve konuşmayı teşvik etmiştir.

Çobanzade'nin Nevayi yorumunun merkezinde Muhakemetü'l-Lugateyn de yer almaktadır. Bu eser, Çobanzade'ye göre yalnızca bir dil mukayesesi değil; Türkçenin ilmî ve ideolojik savunusudur. Türkçenin fiil sistemi, türetme imkânları ve anlam çeşitliliği üzerinden yapılan değerlendirmeler, Nevayi'yi modern anlamda analitik düşünen bir dilci

konumuna yerleştirmektedir. Çobanzade'ye göre Nevayi'nin asıl önemi, dilin yapısal özelliklerini fark etmesi ve bunu ideolojik bir savunuyla birleştirmesidir.

Çobanzade'nin Nevayi okumalarında dikkat çeken en önemli boyutlardan biri, dil ile siyasal hâkimiyet arasındaki ilişkiye yapılan vurgudur. Nevayi'ye göre, İslam dünyasında hâkimiyet hangi milletin elindeyse, kültür ve edebiyat dili de o milletin dili olmalıdır. Çobanzade bu düşünceyi şu şekilde özetler: *"Sart sultanlarından mülk ve hükümet Türklere geçtikten sonra lazım gelir ki herkes fikrini sözünü Türkçe söylesin, Türkçe yazsın."* Bu yaklaşım, Nevayi'nin yalnızca bir edebiyatçı değil, dil politikası düşünen bir devlet adamı olduğunu ortaya koymaktadır. Çobanzade, bu yönüyle Nevayi'yi Mahmud el-Kâşgarî ile birlikte Türk dilinin en bilinçli savunucularından biri olarak konumlandırmaktadır.

Birinci Türkoloji Kurultayı, yalnızca teknik meselelerin (alfabe, terminoloji, tasnif) tartışıldığı bir bilim toplantısı değildir. Aynı zamanda Türkoloji'nin kendi tarihini, kökenlerini ve meşruiyetini inşa etme teşebbüsüdür. Bu açıdan Çobanzade, Türkoloji'yi XIX. yüzyıl Avrupası'ndan ithal edilmiş bir disiplin olarak değil; Türk düşünce tarihinde kökleri bulunan bir gelenek olarak sunmak istemektedir. Bu noktada Nevayi, Çobanzade için hem dil üzerine bilinçli düşünen hem de bu düşünceyi devlet, toplum ve kültür düzlemine taşıyan tarihsel bir şahsiyettir. Çobanzade, Türkoloji Kurultayı'nda yapılan çalışmaları Nevayi'nin beş yüz yıl önce ortaya koyduğu dil bilinciyle aynı çizgide birleştirme gayretindedir: *"Bugün Türk ve Türkoloji dünyasında birinci defa toplanan Türkoloji Kurultayı'nda beş yüz yıl sonra bütün Avrupa ve Asya Türkşinasları karşısında Nevayi'nin adı hürmetle anılıp selam durulurken Nevayi'nin temiz Türk halk dili ile ecnebi dillerin tesirine karşı kaldırdığı bayrak, açtığı çığır yeniden tazermiş ve nihayet "ümid ol kim bu faḳirni ḫayr duʿāsı bile yād ḳılġaylar ve rūḥumnı anıng bile şād ḳılġaylar." temennisi üstadın şan ve şerefine layık bir surette yerine getiriliyor. Türkoloji Kurultayı'nda müzakereye konulan meselelerin kolayca çözülmesinde onun beş yüz [yıl] evvel söylediklerini hatırlamak ve hatırlatmak pek büyük fayda verebilir."*

Çobanzade, Türk dili ve tarihini kopukluklar üzerinden değil, uzun süreli devamlılıklar üzerinden okumaktadır. Onun Nevayi–Kurultay ilişkilendirmesi bu tarih anlayışının doğrudan sonucudur. Çobanzade'ye göre Mahmud el-Kâşgarî ilk bilinçli Türk dili savunucusudur; Nevayi ise Türk dilinin edebî ve siyasi düzlemde dil bilincini yansıtmaktadır. Bu noktada Çobanzade'nin yaklaşımı, modern Türkoloji'yi "sıfırdan başlayan" bir disiplin olmaktan çıkarmakta; onu tarihsel bir mirasın devamı hâline getirmektedir. Elbette bu birleştirmenin yalnızca ilmî değil, ideolojik bir yönü de vardır. Çobanzade, Türkoloji Kurultayını Sovyet dönemi şartlarında Türk halklarının kültürel varlığını savunmanın bir aracı olarak görmektedir. Bu koşullar altında Nevayi, bu savunmanın tarihsel açıdan "zararsız", evrensel ve meşru dayanağıdır.

Ekler[*]

Vakfiye Yayınında İ. Hikmet İmzasıyla Yayınlanan Sunuş.

Çağatay edebiyatından bahsedip de Emir Nizameddin Ali Şir'i hatıra getirmemek mümkün değildir. Farsça eserlerinde Fânî, Türkçe yazılarında Nevâyî tahallüs eden bu büyük Türk şairi Çağatay edebiyatını en parlak en yüksek noktasına çıkararak bir "Altın Devri" açmış, kendisinden evvel gelen ve kendisine üstatlık eden Atâyiler Lütfîler gibi Çağatay edebiyatının en yüksek en vakur simalarını gölgede bırakmış ve yarattığı o kıymetli ve

[*] Arap harfli Türkçe ile yazılan sunuş ve inceleme yazıları, Latin alfabesine günümüz Türkiye Türkçesi yazım kuralları ile aktarılmıştır. Bekir Çobanzade'nin ilgili yazıları *Bəkir Çobanzadə, Seçilmiş əsərləri. Beş Cilddə*. (2007). (Nəşrə Haz. Məmməd Adilov). Bakı: Şərq-Qərb. künyeli beş ciltlik eserin ikinci cildinde 226-235. sayfaları arasında da (Azerbaycan Türkçesi ile) yer almaktadır. Diğer yazılar, Münşeat ve Vakfiye'nin Arap harfli metin yayını için Azerbaycan Milli Kütüphanesinin veritabanı kullanılmıştır. Kitaplar kaynakçada belirtilen URL üzerinden indirilebilir.

sanatlı külliyat ile Türk iskolastik edebiyatını Farsi skolastik edebiyatıyla boy ölçüşecek mertebeye yüceltmiş bir dâhidir. Kendisinden sonra da özüyle mukayese edebilecek edebî bir şahsiyet meydana çıkmaması veya çıkamaması edebiyat ve sanatında mevkisinin sarsılmaz büyüklüğünü göstermeye kâfidir.

Hicri dokuzuncu asrın ortalarında (844) tarihinde Heri* şehrinde Timur sülalesinden Ömer Şeyh koluna mensup bir aileden dünyaya gelen Nevayi hem siyasi hem içtimai hem de ilmî ve edebî bir mevkiye sahiptir[38].

Burada uzun uzadıya hayatından bahse muhal görmediğimiz için edebî mevkisi ve faaliyeti kısaca bir görüşle geçecek mecburiyetindeyiz.

Nevayi Çağatay diliyle vücuda getirdiği eserlerinin nesir kısmı kadar nazım kısmına da ehemmiyet vermiştir. Onun edebiyat âlemindeki faaliyeti bir taraflı değil; bilakis etraflı ve toplu olmuştur. Zamanında edebiyat derecesinde resim, musiki, hatt gibi güzel sanatların diğer şubelerini de korumuş, bu hususta çalışanları teşvik etmiştir. Kendisi de fiilî numuneler vererek faal bir surette bu yükselişe yardım eylemiştir. Musikide notalar, hatta öz eliyle yazılmış yazılar, yapılmış resimlerde yadigâr bıraktığı rivayet edilmektedir. Bu kadar kıymetli bir mevkiye sahip olan Nevayi'nin bıraktığı edebî abidelere gelince onu garbın Şekspirleri, Hügoları, şarkın Nizamîleri Firdevsîleriyle mukayese etmek suretiyle kıymet, ehemmiyet ve kemiyeti hakkında bir fikir verebiliriz. Hamseleriyle, çar divanlarıyla ayrıca Farsça divanlarıyla başlı başına bir edebî devir açan bu büyük şair büyük sanatkâr ve büyük insan hakkın[da] etraflı ve derin bir tetebbunâme vücuda getirmek ihtiyacı pek aydındır. Burada şu kadarını söyleyebiliriz ki Nevayi edebî nevilerin eski edebiyatta tatbik edebilen her şeklinde birçok bedialar yaratmış bir şairdir.

Hamsesi tasavvufi ve timsali bir ruh ile yazılmış aşk destanlarıdır. Divanları yine aynı tesirin altında yazılmış, Haftlara, Dehlevilere, Câmîlere nazire yollu vücuda getirilmiş rubai ve garami şiirlerdir. Kasideleri İran'ın en meşhur ve sanatkâr yazıcılarını takliden meydana konulmuş medh ve sitayişi havi şiirlerdir.

Nevayi'nin edebiyat sahasındaki mevkisi sadece bir şair olmaktan ibaret değildir. Onun Çağataycanın edebî bir dil derecesine yükselmesi hususunda pek büyük bir tesiri olduğu gibi mevcut olan aruzu tetkik, tadil ve ıslah ederek ihtiyaca daha muvafık bir hâle getirmek hususunda hizmeti büyüktür. Yazdığı Münşaat'ı ve Vakfiye'si Hamsetü'l-Mütehayyirin'i birinci hizmetinin ölmez şahitleri olduğu gibi Mizânu'l-Evzân'ı da ikinci hizmetine canlı bir nişanedir.

Dili ıslah ve tatbik eden Nevayi öz çocukluk arkadaşı ve siyaset ve ilim yoldaşı Sultan Hüseyin Baykara'nın teşvik ve hamiyetiyle ıslahatını fiile tatbikten geri durmuyor. Aynı zamanda *Muhakemetü'l-Lugateyn'*ini yazarak Türk dilinin Fars dilinden üstün olduğunu ispata çalışarak yetişen gençliği, yaşayan edebiyat işçilerini Farsın Arabın lisanı eserlerinden uzaklaştırmaya öz ana dilleriyle Çağatay Türkçesiyle edebî şiiri bedialar abideler yaratmaya sevk ve teşvik ediyordu. Nevayi'nin bu hizmetindeki şeref ve kıymet kısmen de Hüseyin Baykara'ya âit olmakla beraber, ayrıca anılmaya ve alkışlanmaya layıktır. Daha o zaman ortaya atılan bu kıymetli mefkure bütün şair, edip ve muharrirlerce tatbik edilse idi bugünkü edebî mahsuller arasında çok kıymetli bedialar Türk dili Türk asaleti ile kütüphanelerimizde müzehanelerimizde gözlerimize çarpmakta olacağı gibi dilimizde haricî ve muzır tesirlerden çoktan sıyrılmış bulunacaktı.

Şüphe yok ki biz Nevayi'nin bu teşebbüslerini noksansız bir muvafakkiyet addedemeyiz. Fakat bu şerefte ona tefevvuk ve takdim eden de olmamıştır. Gerek Nazmü'l-Cevâhirleri gerek Erbain Hadisleri gerek Mahbûbu'l-Kulûbları dinî-ahlaki azim ve fazileti tavsiye eden talimî manzumelerdir.

---

* *Herat*

[38] Mufassal tercüme-i hâl ve hayatı hususunda Nevayi adına tahsis olunan Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti tarafından çıkarılan esere müracaat olunabilir.

Bütün bunlar arasında Nevayi eski skolastik zihnin ve dinî telakkinin yarattığı sanat mefhumuna suni ve teklife istinat eden sanatlarının en parlak en cazip ve sehhar numunelerini vermiştir.

Sonra da insani ve içtimai bir gaye ile hayra hasenata sarf ettiği faaliyet ve servetini ve tercüme-i hayat ve hasenatını gösteren eserler de yaratmıştır ki tarihî ve içtimai ve aynı zamanda asrının iktisadi ve sanatını göstermek itibarıyla hem edebî hem tarihî kıymeti haizdir. Bunlardan biri ve belki en mühimi de bu Vakfiye'sidir. Onda Nevayi'nin cemiyete insaniyete ve medeniyete karşı özünü mecbur gördüğü vazifeleri borçları ve onların nasıl ödendiğini göstermektedir.

Hasılı bütün manasıyla insaniyete -bilhassa yaşadığı asırda- çok faydalar vermiş bir şahsiyetdir. Onun beş yüz yıla yaklaşan hizmetini tespit ederken namını hayr ile yadetmemek mümkün değildir.

Hicri 906'da ölen bu büyük şairden sonra diyebiliriz ki Çağatay edebiyatı da ölmüş; edebî bir Türk dili kıymet ve ehemmiyetini kaybetmeye yüz tutmuştur.

Bekir Çobanzade'nin "Nevayi'nin Dili ve Dilciliği Hakkında" Başlıklı Yazısı.

Bugün bir taraftan uyanmakta bulunan Türk halklarının öbür taraftan baktıkta Radlof'un gerek usul ve gerekse münderice cihetten zengin ve faâl devrini geçirmiş olan Türkoloji âleminin yekunlaştırma devrinde bulunuyoruz. Birincisinin alameti bütün Türk memleketlerinde gittikçe kuvvetlenmekte olan maziye ve onun eserlerine, esercilerine olan muhabbet olsa, ikincisinin delili karşımızda büyük vaatler ve samimi ümitlerle toplanan Türkoloji Kurultayı ve bu kurultayda ortaya atılan Türkoloji işine yekun! şiarıdır. Bu "yekun" cümlesinden olmak üzere geçen yıl Azerbaycan'da bayram edilen Fuzuli yerine Türkoloji Kurultayı bu yıl Hindistan'dan İstanbul'a Kazan'dan Mısır'a kadar tesirini yapmış ve Timur'dan sonra Timur Devleti mikyasında belki ondan da geniş bir şair olan Nevayi'nin toptan hesapta beş yüz yıllık bayramını yapıyoruz.

Muhterem V.V. Bartold'un Timur tarafından yaratılmış olan devlet Türk-Moğol devletçilik ve Türk-Moğol harbî sistem unsurlarıyla Müslüman, başlıca Fars medeni unsurlarının hususi bir terkibinden ibarettir[39] demesi burada hatırlanacak fikirlerden birisidir. Nevayi'den evvel ve sonra herhangi bir Türk ilim ve edep adamının bu kadar büyük tesir ve nüfuz kazandığını bilmiyoruz. Nevayi zamanında Orta Asya, Küçük Asya, Hindistan birleşip bir âlem meydana getirmişti ki bu âlemin ırki nokta-i nazardan siyasi ve idari rehberi Türk-Moğol; ilmî ve medeni rehberleri Arap ile Fars idi.

Nevayi bizim fikrimizce işte bu âlemde Türk-Moğol unsurunun medeni rehberlik davasının yegane ve en büyük mümessilidir. Başka bir makalemizde de kaydettiğimiz gibi Nevayi Türk dilinin -sözün siyasi, ilmî ve örfi manasıyla "şuurlu" müdafisidir.

Türk dili zamanımıza kadar "köylü ve halk dili" olarak kalmıştır. Onun şehirlere giremediğini biz ayan beyan Mahmud el-Kâşgarî'de görüyoruz. On birinci asırdan on dördüncü on beşinciye kadar vaziyet değişmemiştir. Nevayi de Farsça yazan ve söyleyen beyler ve şairler, âlimlerden şikayet ve onlara Türkçe söyleyip yazmayı tavsiye etmektedir. Bundan başka halkın da Farsça yahut Sartça söylediklerini yine Nevayi'nin özünden anlıyoruz: *"Amma Türkînin ulugdın kiçigike digince ve nökerdin bigike digince Sart tilidin behremenddürler andak kim öz hurde ahvaliğa köre ayta alurlar, bazı fesahat ve belagat bile hem tekellüm kılurlar"*.

Bazı Türk tarihçilerinin – Ödvart, Şavan, Kılaport, Leön Kahun…haber verdiğine göre Türklerin, Orta Asya'da İranilerle ilk temasları sekizinci asırlarda Eftalit Devletinin ortadan kalkması ile başlar. İki üç asır içerisinde Fars dili ve medeniyeti Türkler üzerine pek büyük

[39] V. V. Barthold, Ulukbek i ego vremya, Peterburg 1918, str. 3.

tesirler yapabildiğini yukarıda ismini zikrettiğimiz Türk dilcisi ayan beyan gösteriyor. Burada Türklerin Farslar üzerine temsilci tesirini de unutmamak lazımdır. Umumiyetle Kumanlar çıkarılacak olursa herhangi bir Türk halkının küme hâlinde öz dilini unutup ecnebi dilini kabul ettiğine rast gelmiyoruz. Cengiz, Timur, devirlerinde Çin hudutlarından Kırım'a kadar Türk unsurları içerisine karışan Moğol kabilelerinden Kırım'da ve Volga boyunda Türkistan'da hatta Azerbaycan'da yer yer tekrar eden Moğol kabile adlarından bugün köy kent esmarı başka bir şey kalmamıştır. On beşinci asırda artık Sart-Fars unsuru da dilce Türkleşmeye yüz tutmuş ve nihayet Türkistan Rus idaresine geçtikten sonra bu ameliye de bitmiştir yani Sartlar umumiyet itibarıyla daha doğrusu Türk köylüleri ve göçebeleri ortasında kalan şehirlerde ve ülkelerde –Fergana, Kâşgar …türkleşmişlerdir.

Bundan sonra şurasını da kaydetmeliyiz ki on beşinci asır Türk âleminde "yerleşme" asrıdır. Bu vakte kadar her asırda bir hatta birkaç kere yurt değiştiren Türk-Moğol halkları kati surette hemin coğrafi ve tabii havzalar içerinde yerleşmişler ve on yedinci asırdan başlayarak zamanımıza kadar yer yer devam eden cüzi muhaceretler çıkarılacak olursa bu son beş yüz yıllık devir içinde yurtlarını değiştirmemişlerdir. Nevayi'den bize kadar olan takriben beş yüz yıllık devir ile Nevayi'ye kadar olan beş yüz yıllık devri hatta Hiyong-nulardan başlayarak mukayese edecek olursak bizim gözümüz önüne gelen levha okuyucumuzun karşısında da açık surette dikiliyor.

Böyle bir yerleşme <consolidation> türünde Nevayi'nin şahsiyeti büyük pek büyük bir ehemmiyeti haizdir. Nevayi'den hiç şüphesiz daha kati bir surette düşünmek istersek ondan da evvel on üçüncü ve on dördüncü asırlardan[40] alarak biz artık Türk edebî dilini ve Türk edebî merkezlerini açık surette takip edebiliyoruz.

Profesör Köprülüzade'nin gerek Uygur gerekse Çağatay edebiyatlarının hakiki lisanı mahiyetleri hakkında ortaya attığı sualleri ve neticede vardığı şüpheyi pek doğru saymakla beraber Çağatayca hakkında verdiği tarife de iştirak etmek mecburiyetindeyiz. Çağatayca, Cengiz istilasını münakıp İslam medeniyeti tesiri altında tesis ve tekerrür eden edebî Şark Türk lehçesidir.

Profesör A. N. Samoyloviç de Türk şivelerinin tasnifinde "taġlıḳ-ġrup cenûb-şarkî" namını verdiği şive grubunu (aynı zamanda Çağatayca[41]) adlandırıyor ki bu suretle her iki profesörün fikri birleşmiş oluyor. Nevayi yahut Timur devrine kadar Orta Asya'da muayyen edebî dilden bahsetmek kabil olmasa bile Nevayi'den sonra değil yalnız Orta Asya'da hatta Hindistan, Volga boyu, İran ve Afgan… gibi memleketlerde türeyen ediplerin şair ve âlimlerin edebî Türkçesinin umumî tipini tayin etmek mümkündür.

Yerli, mahalli şivelerde yazanlar doğuncaya kadar Nevayi dili diyebileceğimiz Çağatayca Azerbaycan, Osmanlı ve Kırım müellifleri hariç olmak üzere denilebiliyor ki kalan bütün edebiyatlı ve yazılı Türk şivelerinin yegane numunesi olmuştur.

Nevayi'nin dilciliği muayyen esaslar üzerine kurulmuştur. O Türk dilinin kuvvetli Fars dilinin zayıf noktalarını fark etmiştir. Bundan başka Fars edebî dili ile Türk halk dilini birbiriyle mukayese etmiştir ki bu suretle Fars dilinin halk dilinden uzaklığından faydalanmıştır. Hâlbuki Nevayi'nin Muhakemetü'l-Lugateyn'inde getirdiği sözlerin tabir-i caizse yüzde doksanı o vaktin klasik edebî eserleri için lüzumsuz sözlerdir. Burada Nevayi görünüşten gayet ince surette istifade edebilmiştir. Bilhassa Grek filoloji mektebinin ananelerinden olan müteradif ve müteşabihlere bakarak dillerin zenginlik ve üstünlüğünü tayin etmek âdeti de Nevayi'nin bu hususta satırlarına ayrıca kuvvet ve mantık vermiştir.

---

[40] Burada muhterem Mehmet Fuat Köprülüzade'nin Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar namındaki eserinde Ahmed Yesevi - Yunus Emre mukayesesinde vardığı neticelere işaret etmek istediğimizi okuyucumuz anlasa gerektir. Lakin aynı zamanda Köprülüzade'nin pek doğru olarak Cengiz istilasına kadar Orta Asya Türkçesi hakkında koyduğu büyük şüphe ve istifham işareti de unutulmamalıdır.

[41] A. Samoyloviç. Nekotorie dopolnenia k klasifikatsii turetskih yazıkov. Petrograd 1922.

Nevayi'nin dilciliğinde bugün de kıymet verilecek bir nokta varsa o da onun Türk dilinin birinci bakışta göze çarpan iki büyük hususiyetinden birisi fiillerinin daha doğrusu fiil şekillerinin zenginliği olsa, ikincisi de şekilcilerinin kullanılışındaki kolaylık ve bunların "damarların" manalarında birbirlerine karşı olan münasebetlerinde meydana getirdikleri değişikliklerdir.

Nevayi'nin Türk dilinin üstünlüğüne ikinci bir esası da onların İslam âleminde yerleştikleri kavi ve sarsılmaz gibi görünen hâkim siyasi vaziyetidir. Sultan Hüseyin'in Türkçe şiirler yazması Nevayi tarafından Türkçe yazmaları için başka şairlere bir işaret gibi tefsir olunmaktadır. Şimdi Nevayi'nin özünün diline geçecek olursak "öz fikirlerine sadık kalmayan şarklı" burada da kendisini göstermektedir. Nevayi'nin herhangi bir eserini okuyan adam bu hususta aynı kanaatı elde edecektir.

Türklerin İslamiyet'i kabullerinden sonra geçen nispeten kısa bir zaman içerisinde ne kadar çabuk Fars, Arap tesirinin Türk dili üzerinde göründüğüne misal olmak üzere Kutadgu Bilig'i hatırlamak yetişir.

Nevayi'de artık katı surette teşkil etmiş olan edebî ananelerin tesirinden kendisini kurtaramamıştır. Bunu Nevayi'nin Ferhad u Şirin, Leyla ve Mecnun, Sedd-i İskenderî… gibi mevzularında hem de eserlerinin dâhili taksiminde nihayet edebî leksikonunda teşbihleri, istiareleri, sözleri ve vezinlerinde görmek mümkündür.

Azer Neşir'in yalnız bir sembol (ileride Nevayi Neşriyatını ilmî ve tenkitli surette neşretmek arzusunda bulunduğuna işaret olmak üzere) gibi neşredilen bu eserciğin bilhassa mukaddimesini okuyanlar, sözlerimizin doğruluğuna kâni olacaktırlar. Nevayi'nin manzumeleri bizim fikrimizce mensur eserlerinden Türkçe ve basitlik cihetiyle daha ziyade üstündür.

Nevayi hakkında ciltler yazmak lazımdır. Yalnız onun eserleri gereği gibi bütün ilmî tenkit usulleri kullanılarak neşredilmeden evvel bu kabil değildir. Özbekistan'dan son aldığımız haberlerde Nevayi'nin külliyatından birçokları neşr edilecekmiş (Türkoloji Kurultayının da bu hususta öz yardımı göstereceğine eminiz). Nevayi'nin bu iki eserciği hesaba giremez. Çünkü böyle ciddi bir neşriyata girişilmek için lazım gelen ciddi hazırlık için vakt, vasıtalar şimdilik elimizde yoktur. Bu iki eserciği ve bizim satırlarımızı yalnız Nevayi etrafında yapılması lazım gelen büyük ve faydalı hizmetin, vazifenin karşımızda durduğuna işaret olmak üzere kabul etmelidir.

Birinci Türkoloji Kurultayı öz tarihi kararı ile bu hususu tespit etse yol gösterse, zemin hazırlasa ne mutlu! O vakit Nevayi'nin dediği: *"ya[na] dağı resā'ilke ḳalem sürüp min ve mekātibġa raḳam urup min ki farsī sihrsāzlar ve pehlevī efsāneperdāzlar hem anda evrāḳ ārāste ve eczā pīrāste ḳılupdurlar kim dānā ḥakim ʿadālet yüzidin köz salsa ve burungı farsī ve songġı türkī letāif ve dakāikidin behre alsa ḥükm sorar zamānıda ve her ḳaysının mertebesini taʿyin ḳılur avānıda ümīdim oldur ve ḫayālimġa andaḳ kilür kim sözüm mertebesi evcdin ḳuyı inmegey ve bu tertībim kevkebesi āʿlā derecedin özge yirini begenmegey."*

Doğrudan beş yüz yıllık bir zaman içinde onun şahsiyeti ve temsil ettiği sima "*evcdin ḳuyı*" inmedi ve "*tertibinin kevkebesi āʿlā derecedin özge yirini"* beğenmedi.

Şarkın ve garbın huzurunda Nevayi'yi anlamamız şüphesiz ileride de "Nevayilerimiz" yetişeceğini kavi surette umduğumuzdandır.

Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti Tarafından 1926 Yılında Bakü'de Yayınlanan "Büyük Türk Şairi Mir Ali Şir Nevayi" (Nevayi Günü Münasebetiyle/Beş Yüz İlligi Münasebetiyle) Adlı Kitabın Sunuş Yazısı. Bir İki Söz.

On beşinci miladi asırda canlanan Türk edebiyatını tetkik ederken göze çarpan en mühim sima şüphe yok ki Nevayi'dir.

Nevayi sarayda büyümüş sarayda yaşamış ve sultanları meth ve sena ederek zamanının skolastik şairleri içinde kendine mahsus bir yer tutmuştur.

Edebiyat tarihi silsilesi içinde bir halka teşkil eden İslami skolastika edebiyatıdır ki seciyesi tekellüf ve tasannudan ibarettir. İstinat ettiği noktalarda saray ve tekkeyedir. İşte Nevayi'yi tetkik ederken onun bu devreye ait bir şair olduğunu onun saray ile tekkeyi birleştiren ve İslami bir terbiye ile yetişen bir sanatkâr olduğunu bilmemiz lazım gelir. Fakat şurasını da bilmeliyiz ki Nevayi bu edebiyata bilhassa Türk dilini vasıta kılmak gibi bir yenilik vermiş olmak itibarıyla tarihî, edebî ve lisani bir kıymeti haiz olduğunu kendinden evvel gelen şairlerin dil itibarıyla faaliyetlerini kuvvetlendirmiş; zamanında canlı bir cereyen açmış, tarihin o devresini aydınlatmış ve kendisinden sonra gelen şairler üzerinde büyük bir tesir bırakmıştır. Çağatay edebiyatı demek Nevayi demektir. Şu hâlde tarihin ilmî cihetten edebî ve medeni bir safhasını canlandırmak o devrenin sonraki devreler üzerindeki sır ve tesirini hakkıyla görmek için Nevayi'yi ve zamanını tetkiki bir surette görmek tarihî bir zarurettir.

Çağatay edebiyatı diğer Türk edebiyatı şubelerinde bir etki bıraktığına göre, Azerbaycan okuyucularını tanış etmek için Edebiyat Cemiyeti bu edebiyatı yakından tetkik ederek Türk tarih edebiyatı tahkikatını tamamlamak gayesini takip etmektedir. Ve bu hususta beş yüz yıllık faaliyeti teyit edilebilmekte olan Nevayi hakkında bu küçük tetkiknameyi meydana getirerek Bakü'de toplanan ilk Türkoloji Kurultayına takdim etmek suretiyle ilk adımını atmış oluyor.

Büyük Türk Şairi Mir Ali Şir Nevayi Adlı Kitapta B. Çobanzade İmzasıyla Yayınlanan "Nevayi-Dilci" Başlıklı Yazı.

Türk dilinin İslam dünyasında dört büyük müdafisi olmuştur ki bunların birincisi Dîvânu Lugati't-Türk sahibi Mahmud el-Kâşgarî'dir. İkincisi Garib-nâme sahibi Şeyh Âşık Paşa'dır. Üçüncüsü Nevayi ve dördüncüsü Müyessiretü'l-Ulûm namındaki sarfın sahibi Bergamalı Kadrî'dir.

Bu dört zatın temsil ettiği dört devir umumiyetle Küçük veyahut Orta Asya tarihlerinde hususiyetle Türk tarihinde en parlak devirlerdendir.

Mahmud el-Kâşgarî, Orta Asya'nın tali'i ve geleceği için pek mühim olan on birinci asrın yetiştirmesidir. Hâlbuki tarihî rumuzlara girişmeden kısadan söyleyecek olursak on birinci asır nedir?

On birinci asır Orta Asya üzerine bize malum olduğuna göre milattan iki-üç asır evvel başlamış olan beynelmilel davanın Türklerin lehine Türk soyu faydasına yetmesi demektir. Bu davada yedinci ve sekizinci miladi asra kadar oldukça kuvvetli rol oynayan Çin, sıradan çıktıktan sonra Türklerin karşısına birçok asırlar Orta ve Küçük Asya'nın yegane sahibi olan İran çıkıyor. "İpek Yolu Davası" adını verebileceğimiz bir davaya o vaktin bütün devlet kurucu halkları Moğolistan'dan Babü'l-Mendeb'e kadar celbolunuyor. Türklerin Bizans ile ittifak ederek İran üzerine yüklenmeleri İran'ın kapılarını Araplara İslam'a açıyor ve şimaldan İran üzerine yaptıkları tazyik ile Türkler İslam âleminin yarı işini belki gayrımeşru surette üzerlerine yüklenmiş ve yerine getirmiş oluyorlar. Araplar siyaset ve harp sahnesine çıktıkları zaman artık bu sahnenin başlıca kahramanlarını İran ve Çin'i mağlup edilmiş, zayıflatmış buluyorlar. Lakin Araplarda iki üç asırdan ziyade Orta ve Küçük Asya'nın hocalığını yapamıyorlar. Abbasilerin gelmesiyle bu sefer İranlılar Bağdat'ta kazandıkları vaziyet sayesinde, bilerek bilmeyerek Türk unsurlarının Orta Asya'da kuvvetlenip Küçük Asya'ya Hindistan'a taşmasına yol veriyorlar. Artık on birinci asırda Türklerin her taraftaki tefevvukı Arap'ın ve Fars'ın gözünde ayan ve beyan duruyor.

İşte Mahmud el-Kâşgarî bu devrin dilcisidir. *"Türk dilini öğreniniz; çünkü onların devleti kavi ve uzundur"* hadisini Farsların ve Arapların ağzından alıp gelirken akıl ve mantıkça da bunun böyle olduğunu öz tarafından kaydediyor. Türk unsurunun üstünlüğü Türk dilinin kuvvetlenmesi, en mühimi bu rabıtanın Mahmud el-Kâşgarî gibi dokuz yüz yıl bundan evvel yaşayıp geçmiş olan bir dilci tarafından kaydolunması herhangi taraftan alınsa kayda ve dikkate layık bir hadisedir. Mahmud el-Kâşgarî'de burada kaydetmemiz lazım gelen iki nokta vardır ki birisi onun lugatine esas olarak canlı Türk dillerini alması; ikincisi ise dilin tabi olduğu değişme kanunlarının pek güzel farkında olmasıdır.

Garib-nâme sahibine gelince onun devri de bu nokta-i nazardan pek şayan-ı dikkattir. On dördüncü miladi asır Küçük Asya'nın şarkında Arap ve Fars, garbında Bizans devletlerinin yıkılıp Selçukilere göre daha kuvvetli Türk dalgası demek olan Osmanlı Türklerinin eline geçen bir zamandır.

Müyessiretü'l-Ulûm Süleyman Kanuni zamanı, yani Türkiye iktisadi ve siyasi tesir ve nüfuzunun en geniş daireye malik olduğu bir devirde yazılmış bir eserdir.

Mir Ali Şir Nevayi'ye gelince o da aynı suretle Türk unsurunun Orta Asya'da en son parlak devrinin yetiştirmelerinden, âlim, filozof, şairlerinden biridir.

Daha on birinci asırda Mahmud Kâşgarî şehirde Farsça, avullar ve köylerde ise Türkçe konuşulduğunu kaydediyordu. Mir Ali Şir Nevayi'nin sözlerinden üç dört asır içinde vaziyetin değişmediği anlaşılıyor. Nevayi çok defa "Fars-gûy Türk begler ve mîr-zâde"lerden bahs ediyor. Türk aristokratiyesi onun saray âleminin ecnebi dillere düşkünlüğü artık Orhun Kitabelerinde Tu-kiular devrinde göze çarpmaktadır. Bununla beraber yalnız beylerin ve zâde-genin değil belki bütün şehir halkının da Farsçaya büyük rağbeti olduğunu Nevayi'den işitiyoruz. Nitekim "*ammâ Türkning ulugdın kiçigike digînçe ve nökerden bigike digînçe Sart dilidin behremenddürler"* demesi ile Orta Asya şehirlerinde dil cihetinden vaziyetin beş asır evvel bugünkünden farklı olmadığı görülmektedir. Çünkü bugün de Semerkand ve Buhara gibi şehirlerde Sart dili Özbekçeye karşı üstünlüğünü saklamakta ve başlıca danışık dili olarak yer almaktadır.

Türk dilinin saraya edebiyata camiye medreseye tekyeye… velhasıl eski İslam âleminin içtimai müesselerine girememesinin başlıca sebebi onun şehirlere girememesidir. Türk devletleri, şimdiye kadar tam manasıyla öz şehirlerine malik olmamışlardır, gerek on birinci ve gerekse on yedinci asırda mevcut olan ve hatta bugünkü Türk ülkelerinin şehirlerinde ekseriyet ecnebi unsurlardadır. Bu suretle şehir dili olamayan Türkçe, aynı zamanda edebî dili de olabilmemiştir. Çünkü edebî dil, herşeyden evvel, hangi tipte olursa olursa olsun, şehir dilidir. Köy ve göçebelerin toplandığı yurtlar yalnız anonim ve yazısız halk edebiyatı meydana getirebilir. Timurilerin son devirlerine doğru şehir içinde üstünlük davası çıkmış ve Türk unsurları külliyetli miktarda şehirlere celpedilmeye başlanmıştır. Diğer taraftan o vaktin Türk münevver tabakası bilhassa Fars dilinin üstünlüğünü ve bu üstünlük arkasında Fars nüfuzunun şehirde, saraylarda kuvvetlenmesini çekememiştir. Nevayi'nin dile ait satırlarında iki türlü bakış vardır: 1. Afaki (Objektif) 2. Kaidevi (Normatif)

Muhakemetü'l-Lugateyn adlı eserinin başlangıcında o evvela bîtarafane o vakte göre ilmî nokta-i nazardan Türk dilinin menşei ve üstünlüğü üzerinde duruyor. "Kuran dili" olan Arapça semavi bir dil olarak, ortadan çıkarılacak olursa, asli olarak, üç dil kalıyor ki başka diller hep bunların budaklarıdır. Bu diller de Hint, Fars ve Türk dilleridir.

Hintlilerin dili: Suretleri gibi çirkin, temelsiz fesahat ve belagat hülyesinden ârî oldu. Sart "Fars" dili ile Türkçeye gelecek olursak Nevayi'nin fikrince Sart, Türkten ilmî olmakla beraber Türk Sart'tan daha ziyade anlayışlıdır. İşte bu hususları Nevayi birtakım Türk sözlerini zikrederek ispata çalışıyor.

Nevayi'nin dayandığı dil, kitabında zikrettiği Türk şairlerinin edip ve filozoflarının dili olmayıp belki halk dilidir. Demek olur ki Nevayi Fars edebî dili ile Türk halk dilini mukayeseye girişir.

Nevayi umumiyetle Grek (Yunan) ve İslam lisancılarında olduğu gibi dilin müteradif ve müteşabihlerine mononim ve sinonimlerine ehemmiyet vermiştir. Bir "at" yahut "kök" ve "sagın" … gibi sözlerin türlü türlü manalara geldiğini hâlbuki bu hususiyet ve meziyetin Fars dilinde olmadığını gösteriyor. İkinci derecede Nevayi Türk hayvan ve nebat, silah uruş aletlerinin isimlerine adlarına nazar-ı dikkati çevirmiştir ki bu sözler bugün de Türk halk dillerinde pek bol, pek çoktur. Nihayet Nevayi Türk fiillerinin ve fiil şekilcilerinin zenginliğine, ifadece kolaylığına nazar-ı dikkati celbediyor.

Hiçbir Fransız leksikonunun akademi lugatinin Türkler arasında yerinin türlü şekillerine, otlara, hayvanlara verilen adların karşılığını bulup veremeyeceğini kaydeden meşhur Türk tarihçisi Leon Kahun Türk dilinin başka dillere, mesela Hint ve Avrupa'ya üstünlüğünü defalarla kaydeden Maks Müller, J. Deny gibi âlimlerin fikirleri, sözleri hatırlanırsa Nevayi'nin sözleri doğrudan da maziye veyahut onun Türk taassubuna atfedilemez.

Nevayi aynı suretle "apak", "sapsarıg" "yup-yumalak" "çöp-çukur" gibi zaitli sözlere, yahut "yasavul, bökevul, tokkavul, yasal, tuskal, soyurgal" gibi sözler meydana getiren şekilcilere ehemmiyet veriyor.

Kemali cesaretle diyebiliriz ki Nevayi'nin bu suretle Türk dilini tahlil etmesi dinî mukaddimesi kenara bırakılacak olursa onun tam manasıyla bir dilci olduğunu meydana çıkarır. Bizim bildiğimize göre Türk halkı evveliden beri böyle yalnız iki dilcimiz olmuştur. Mahmud Kâşgarî ve Nevayi.

Yazık ki Nevayi öz devri için Mahmud Kâşgarî gibi daha mufassal bir lisanî eser meydana getirmemiştir.

Buraya kadar kısadan kısa satıhtan sathi surette kaydedebildiğimiz üstadâne kayıtları Nevayi'nin tabir-i caizse objektif daha doğrusu ilmî delailidir. Onun bundan başka Türk diline idarevi ve kaidevi bakışla yanaşması da vardır ki birkaç sözden bunun hakkında söylemek icap eder.

Nevayi bütün söylediklerinden şu neticeleri çıkarıyor: "*Andın songra kim Türk tilining cāmiyeti munça delāil bile sābit boldı. Kirek irdi kim bu ḫalḳ arasıdın peydā bolġan tabʿ ehli ṣalāḥiyyet ve taʿblarını öz tilleri turġaç özge til bile ẓāhir ḳılmasa irdi ve işke buyurmasalar irdi*."

Herhâlde Türk'ten çıkacak yazıcılar Nevayi'nin fikrince başka dilden ziyade öz dilinde yazmalıdır. Hâlbuki -diyor- şimdiye kadar yetişmiş olan Türk büyükleri hep ecnebi dillerle öz dillerini unutup yazı yazmışlardır. Nevayi'nin yine pek derin fikirlerinden birisine göre İslam'da saltanat - hakimiyet evvela Araplarda idi ve bunun için Arap dili felsefe, şiir ve ilim dili oldu sonra Farslara geçti. Onlar da öz dilleri için lazım olan inkişaf ve terakkiyi verdiler. Büyük büyük şairler âlimler yetiştirdiler. Şimdi ise Sart sultanlarından mülk ve hükümet Türklere geçtikten sonra lazım gelir ki herkes fikrini sözünü Türkçe söylesin, Türkçe yazsın.

Bundan sonra Nevayi kendisinin Türk dili ve Türkçe şiirleri ile ne kadar şöhret, itibar ve derece sahibi olduğunu kaydediyor.

Bütün bu sözler bir Türk hükümet adamının fikirlerini dinlediğimizi gösteriyor. Nevayi bir çok sıfatlarla beraber dilcilik ile uzak düşünen devletçiliği özünde toplamıştır. Nevayi'nin dilciliğinde gözümüze çarpan noktalar şunlardır:

1. Türk dilinin rakipleri Hint ve Fars dilleridir.
2. Türk dili mana ve şekilce Fars dilinden zengindir ve kuvvetlidir (müteradifler ve şekilcilerin beyanı).
3. Türk dili, devlet dilidir.

Nevayi'de bütün yukarıda saydığımız Türk dili müdafaalarında olduğu gibi eksik bir nokta varsa o da böyle ahlaki ve edebî tavsiyelerle iktifa edip daha konturat daha ciddi tekliflere ve tavsiyelere yanaşmamasıdır. Mesela Türk dilinin medrese ve tekyelere sokulması, hükümet adamlarının Türkçe bilmesi, dilin böyle bir suretle müdafaası, umumiyetle şarkta meçhul kalmış ve ancak on dördüncü asırda Avrupalılar vasıtasıyla yeni şark devletlerinde tatbik edilmeye başlanmıştır. Yukarıda söylediğimiz gibi bu yolda Nevayi'den evvel ve sonra gelenler olmakla beraber bunlardan hiç birisi onun kadar nüfuz ve şöhret sahibi olamamıştır. Nevayi'den sonra Hint'ten İstanbul'a Semerkand'dan Mısır'a kadar Nevayi'nin binlerce tercümanları tefsircileri, şagirdleri yetiştiğini ve Nevayi'nin sözlerine izah ve tefsir için yüzlerce lugatlar ve dil kitapları yazıldığını kaydedersek mübalağa etmediğimiz anlaşılır. Bu suretle onun: "*Ve ḥayālimġa mundaḳ kilür kim Türk ulusı faṣīḥlarıġa uluġ ḥaḳ sābit ḳıldım kim öz elfāẓ u ʿibāretleri ḥaḳīḳati ve öz til ve luġatları keyfiyetidin vāḳıf boldılar ve Fars-guylarnıng ʿibāret ve elfāẓ bābında taʿn ḳılur serzenişden ḳutuldılar*" demesi tamamıyla doğru çıktı.

Bugün Türk ve Türkoloji dünyasında birinci defa toplanan Türkoloji Kurultayı'nda beş yüz yıl sonra bütün Avrupa ve Asya Türkşinasları karşısında Nevayi'nin adı hürmetle anılıp selam durulurken Nevayi'nin temiz Türk halk dili ile ecnebi dillerin tesirine karşı kaldırdığı bayrak, açtığı çığır yeniden tazermiş ve nihayet "*ümid ol kim bu faḳirni ḫayr duʿāsı bile yād ḳılġaylar ve rūḥumnı anıng bile şād ḳılġaylar*" temennisi üstadın şan ve şerefine layık bir surette yerine getiriliyor.

Türkoloji Kurultayı'nda müzakereye konulan meselelerin kolayca çözülmesinde onun beş yüz [yıl] evvel söylediklerini hatırlamak ve hatırlatmak pek büyük fayda verebilir.

Çok yazık ki böyle mühim bir şahsiyetin en büyük bir sıfatı dilciliği hakkında biraz işlerimizin hadden aşırı çokluğundan zamanımızın darlığından ancak hikâye kabilinden bir şey yazabildik.

Sonuç

1926 yılında Bakü'de gerçekleştirilen Birinci Türkoloji Kongresi, Türk halklarının bilimsel, kültürel ve dilbilimsel entegrasyonunda eşsiz bir tarihî öneme sahip stratejik bir dönüm noktasıdır. Kongrede mərkezî tartışma konularından biri olan alfabe ve farklı lehçeler arasında ortak edebî dilin oluşturulması meselesi, yalnızca teknik bir reform olarak değil; Türk dünyasının müşterek hafızasının, millî kimliğinin ve kültürel varlığının yeniden inşası olarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda, Kongrenin teşkilat ve ideoloji boyutunda Bekir Çobanzade'nin girişimi ve Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti'nin gayretleriyle gündeme taşınan Ali Şir Nevayi mirası müstesna bir rol oynamıştır.

Nevayi'nin 500. doğum yılı münasebetiyle düzenlenen anma etkinlikleri ve özellikle Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti tarafından yayımlanan eserler (*Ali Şir Nevayi: 500. Yılı Münasebetiyle*, *Münşeat* ve *Vakfiye*), Kongre kapsamında sunulan ilk ilmî ve uygulamalı katkılar arasında yer almaktadır. Yapılan analizler göstermektedir ki, B. Çobanzade ve İ. Hikmet tarafından kaleme alınan incelemeler Nevayi'yi yalnızca klasik bir şair ya da geçmişin estetik bir figürü olarak değil; Türkçenin şuur sahibi bir savunucusu, dil politikası geliştiren büyük bir entelektüel ve Türk dilini saray, ilim ve şehir diline dönüştüren tarihsel bir reformcu olarak konumlandırmıştır. Nevayi mirasının merkeze alınması, modern Türkoloji'nin kendi ilmî ve ideolojik meşruiyetini tarihsel köklere bağlama çabasının açık bir tezahürüdür.

Sonuç olarak, 1926 Bakü Türkoloji Kongresi çerçevesinde Nevayi'ye ithafen hazırlanan bu ilk araştırmalar, dönemin imkânsızlıklarına ve organizasyon zorluklarına rağmen Türk dünyasında ortak kültürel havzanın ve dil bilincinin tesisi açısından tarihsel bir eşik olmuştur. B. Çobanzade'nin Nevayi dilciliğine dair koyduğu ilmî teşhisler, modern Türkoloji

çalışmaları için tarihsel devamlılık fikrini temellendirmiş ve Kongrenin genel ufkunu belirleyen asli unsurlardan biri hâline gelmiştir.

KAYNAKÇA

ACAR, K. (1999). Bakû Türkoloji Kurultayının faal delegelerinden Bekir Sıtkı Çobanzade. *1926 Bakû Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı (29–30 Kasım 1996)* içinde (s. 45–60). Ankara: Türk Dil Kurumu.

ACAR, K. (2001). *Kırımlı Bekir Sıdkı Çobanzade (Dilciliği ve edebiyat araştırmacılığı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ALİ ŞİR NEVAYİ. (1926a). *Münşeat*. Bakü: Azərnəşr.

ALİ ŞİR NEVAYİ. (1926b). *Vakfiye*. Bakü: Azərnəşr.

ALLAHMANLI, M. (2022). *Bəkir Çobanzadə (Həyatı, muhiti və yaradıcılığı)*. Bakı: Elm və təhsil.

BURAN, A. (2009). Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı. *Turkish Studies*, 4(3), s. 430–444.

ÇOBANZADƏ, B. (2007). *Seçilmiş əsərləri* (C. 1–5) (Nəşrə haz. M. Adilov). Bakı: Şərq-Qərb.

GÖKDAĞ, B. A. (2013). 1926 Bakü Türkoloji Kongresi ve Fuad Köprülü. B. Gül, F. Ağca & F. Gökçe (Ed.), *Bengü Bitig: Dursun Yıldırım armağanı* içinde (s. 333–345). Ankara: Öncü Kitap.

KÖPRÜLÜZADE, M. F. (1927, Mart). Ali Şir Nevayi ve tesiratı. *Türk Yurdu*, 16(5), s. 45–58.

MENZEL, T. (2017). *1926 Bakü I. Türkoloji Kongresi* (Çev. S. Ünlü). Konya: Palet Yayınları.

NERİMANOĞLU, K. V., & ÖNER, M. (Çev.). (2008). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı (Tutanaklar) 26 Şubat–6 Mart 1926*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nevayi Günü münasebetiyle. (1926). Bakü: Azərbaycan Edebiyat Cemiyeti Neşriyatı.

ORAL, M. (2004). Türkoloji tarihinde 1926 Bakü Türkiyat Kongresi. *Folklor / Edebiyat*, 10(37), s. 17–37.

QASIMOVA, S. B. (2021). Bəkir Çobanzadə Nəvai haqqında. *Nizami və Nəvai irsinin mif və folklor qaynaqları: Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları (21–22 iyun 2021)* içinde (s. 389–397). Bakü.

TÜRK, V. (2022). 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 3(17), s. 25–42.

ELEKTRON SİYAHI

URL-1. *Azərbaycan Milli Kitabxanasının elektron arxivi: Bibid 182175*. (b.t.). Azərbaycan Milli Kitabxanası. http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=182175&pno=1

URL-2. *Azərbaycan Milli Kitabxanasının elektron arxivi: Bibid 182679*. (b.t.). Azərbaycan Milli Kitabxanası. http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=182679&pno=1

MACAR TÜRKOLOG GYULA MÉSZÁROS'UN BAKÜ TÜRKOLOJİ KONGRESİNDEKİ ÇALIŞMALARI

Yücel NAMAL
Prof. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Teoman Duralı İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü

ORCID ID: 0000-0002-8074-0134

yucelnamal@hotmail.com

Fatma ÇALİK ORHUN

Doç. Dr., Araştırmacı

ORCID ID: 0000-0002-7292-6406

ftmcalik@gmail.com

ÖZƏT

1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı yalnız Sovet coğrafiyasındakı türk xalqlarının dil siyasətini tənzimləyən bir toplantı deyil, aynı zamanda modern türkologiyanın beynəlxalq səviyyədə təsisatlaşdığı (institutlaşdığı) en mühüm dönüş nöqtələrindən biridir. Bu təd-qiqatda qurultay Macarıstan türkologiyası perspektivindən ələ alınır və xüsusilə Dyula Mesaroşun (Gyula Mészáros) mövqeyi ilə töhfələri çərçivəsində yenidən dəyərləndirilir. Macarıstan türkologiyası XIX əsrin ortalarından etibarən inkişaf etdirdiyi filoloji və etnoqrafik metodlarla türkoloji elminə fənlərarası bir dərinlik qazandırmışdır. Dyula Mesaroşun xalq ədəbiyyatı toplama materialları və sahə tədqiqatları türk mədəniyyətinin yalnız mətnlər vasitəsilə deyil, həm də yaşayan sosial struktur üzərindən öyrənilməsi anlayışını ön plana çıxarmışdır. Dyula Mesaroş Bakı Qurultayında milliyyətcə macar bir alim kimi iştirak etsə də, rəsmi olaraq Türkiyəni təmsil edən türk nümayəndə heyətinin üzvü kimi yer almışdır. Bu özünəməxsus mövqe onu Avropa türkologiyası ilə Türkiyə və Sovet coğrafiyası arasında elmi vasitəçi bir simaya çevirmişdir. Mesaroşun qurultayda təqdim etdiyi "Anadolu və Balkan türkləri etnologiya tədqiqatlarının Bugünkü Vəziyyəti və Ən Yaxın Vəzifələri" başlıqlı məruzəsi etnoqrafik yanaşmanın türkologiya daxilindəki həlledici rolunu vurğulamış; dilçilik yönümlü araşdırmaların xalq mədəniyyəti, sosial struktur və tarixi kontekst çərçivəsində dəyərləndirilməli olduğunu ortaya qoymuşdur. Bu məqalə Dyula Mesaroş nümunəsi üzərindən Macarıstan türkologiyasının 1926-cı il Bakı Qurultayına yalnız elmi bilik deyil, eyni zamanda metodoloji bir perspektiv qazandırdığını göstərməyi hədəfləyir. Beləliklə, qurultay tək mərkəzli ideoloji bir təşkilat olmaqdan çıxarılaraq, çoxlay-lı və beynəlxalq elmi qarşılıqlı əlaqə məkanı kimi yenidən şərh olunur.

Açar sözlər: Macar; Türkoloq; Dyula Mesaroş; Bakı Türkoloji Qurultayı.

ABSTRACT

The 1926 Baku Turkology Congress was not merely a meeting convened to regulate the language policies of Turkic peoples across the Soviet geography; it also constituted one of the most significant turning points in the international institutionalization of modern Turkology. In this study, the congress is examined from the perspective of Hungarian Turkology and is re-evaluated particularly in relation to the position and contributions of Gyula Mészáros. Hungarian Turkology has endowed the field of Turkological studies with

an interdisciplinary depth through the philological and ethnographic methodologies it developed from the mid-nineteenth century onward. Gyula Mészáros's compilations of folk literature and his field research underscored the notion that Turkish culture should be interpreted not solely through textual sources but also through the lived social structures in which it is embedded. Gyula Mészáros attended the Baku Congress as a Hungarian scientist by nationality, but officially participated in the congress as a Turkish delegate representing Turkey. This unique position has made him a scientific intermediary figure between European Turkology and the fields of Turkey and the Soviet Union. The paper presented by Mészáros at the congress, entitled 'The Current State and Immediate Tasks of Ethnological Research on the Turks of Anatolia and the Balkans,' emphasised the decisive role of the ethnographic approach within Turkology; it demonstrated that linguistics-centred studies must be evaluated within the context of folk culture, social structure, and historical background. This paper aims to demonstrate, through the example of Gyula Mészáros, that Hungarian Turkology contributed to the 1926 Baku Congress not only with scholarly knowledge but also by introducing a methodological perspective. Thus, the congress is being reinterpreted as a multi-layered and international scientific interaction space, moving away from being a single-centred ideological organisation.

Keywords: Hungarian; Turkology; Gyula Mészáros; Baku Turkology Congress.

Giriş

1926 Bakü Türkoloji Kongresi, yalnızca Sovyetler Birliği sınırları içerisinde yaşayan Türk halklarının dil, alfabe ve eğitim meselelerini ele almak üzere düzenlenmiş teknik bir toplantı değildir; aynı zamanda Türkoloji disiplininin XX. yüzyıldaki kurumsal yönelimlerini, metodolojik tercihlerini ve kavramsal çerçevesini belirleyen, etkisi coğrafi sınırları aşan uluslararası bir bilimsel dönüm noktasıdır. Sovyet milliyetler politikası bağlamında şekillenmiş olmakla birlikte kongre, kısa sürede bu dar siyasal çerçevenin ötesine geçmiş; Orta Asya'dan Kafkasya'ya, Anadolu'dan Balkanlar'a uzanan geniş bir Türk dünyasını temsil eden araştırmacıların katılımıyla, farklı disiplinlerin ve araştırma geleneklerinin bir araya geldiği canlı bir bilimsel buluşma zemini oluşmuştur. Bu yönüyle Bakü Türkoloji Kongresi, yalnızca Sovyet akademik çevrelerinin değil, aynı zamanda Avrupa Türkoloji'sinin ve genç Türkiye Cumhuriyeti'nin de dâhil olduğu nadir bir ortak bilimsel temas alanı oluşturmuştur [Menzel, 2017: 4-5].

Kongreye katılan Avrupalı Türkologların bireysel tanıklıkları da, Bakü Türkoloji Kongresi'nin yalnızca merkezî bir ideolojik yönlendirme zemini olmadığını göstermektedir. Nitekim kongreye Türkiye delegesi sıfatıyla katılan Macar Türkolog Gyula Mészáros, kongre vesilesiyle Azerbaycan'da ve farklı Türk topluluklarının temsilcileri arasında bulunduğunu; bu temasların kendisinde derin bir zihinsel etki yarattığını ifade etmiştir. Mészáros, yaklaşık yirmi yıl önce Türk-Tatar halkları arasında yaptığı saha çalışmalarında gözlemlediği "derin bir uyuşukluk" hâlinin yerini, bu kez "büyük bir ayıklık ve fikrî intibah" sürecine bıraktığını belirtmekte; özellikle Sovyet coğrafyasındaki Türk halkları arasında başlayan bu uyanışın kendisini son derece memnun ettiğini dile getirmektedir [Yeni Fikir, 14 Mart 1926: 1-2]. Bakü Kongresi bu yönüyle yalnızca yukarıdan aşağıya işleyen bir düzenleme mekanizması değil; farklı Türk toplulukları arasında temas, karşılaşma ve ortak bir gelecek tahayyülünün şekillenmesine imkân veren bir bilimsel ve kültürel etkileşim alanı olarak da okunmalıdır.

Kongre, Türkoloji tarihinde ilk kez dil birliği, ilmi terminoloji, alfabe reformu, halkbilimi, etnoloji ve eğitim metotları gibi temel meselelerin aynı çatı altında ve bütüncül bir yaklaşımla tartışılmasına imkân sağlamıştır. Alfabe meselesi etrafında yoğunlaşan tartışmalar, yalnızca teknik bir yazı sistemi değişikliğini değil; kültürel aktarım, modernleşme,

eğitim politikaları ve kimlik inşası gibi daha geniş bir epistemolojik alanı da kapsamıştır. Bu nedenle Bakü Kongresi, Türkoloji alanında yalnızca kararların alındığı bir toplantı olarak değil, disiplinin yöntemsel sınırlarının yeniden tanımlandığı, araştırma nesnesinin genişletildiği ve bilimsel önceliklerin yeniden sıralandığı bir eşik olarak değerlendirilmelidir [Oral, 2004: 118].

Kongrenin bu belirleyici niteliğinde, Avrupa Türkoloji'si geleneğini temsil eden bilim insanlarının tartışmalardaki etkin varlığı önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Macar Türkoloji'si, XIX. yüzyıldan itibaren geliştirdiği güçlü filolojik birikimi, saha araştırmalarına dayalı etnografik yaklaşımı ve halk kültürünü merkeze alan metodolojisiyle Bakü'deki ilmî atmosferde dikkat çekici bir konum elde etmiştir. Bu ilginin somut göstergelerinden biri, Macar Türkoloji'sinin önde gelen isimlerinden Németh'in 1926 Bakü Türkoloji Kongresi'ne davet edilmiş olmasıdır. Németh, kongreye şahsen iştirak etme imkânı bulamadığını belirterek bu durumdan duyduğu üzüntüyü ifade etmiş; gönderdiği tebrik mesajıyla kongreyi selamlamış ve Bakü Türkoloji Kongresi'ni Türkoloji açısından son derece mühim bir ilmî hadise olarak değerlendirdiğini kamuoyuna yansıtmıştır [Yeni Fikir, 4 Mart 1926: 2]. Macar Türkoloji ekolü, Türk dilini ve kültürünü yalnızca yazılı metinler üzerinden inceleyen dar bir filolojik çerçevenin ötesine geçerek; yaşayan toplumsal pratikler, maddi kültür unsurları ve tarihsel süreklilik perspektifiyle ele alan bütüncül bir yaklaşım sunmuştur. Böylece kongre salt bir alfabe reformu platformu olmaktan çıkarak, Türk kültürünün antropolojik ve etnolojik boyutlarının da tartışıldığı geniş bir bilimsel zemine dönüşmüştür.

Gyula Mészáros, 16 Şubat 1926'da İstanbul'dan hareketle Bakü'ye Türkoloji Kongresine katılmak üzere hareket etmiştir. 26 Şubat 1926 Cuma günü Samed Ağamoğlu Maliyef'in konuşmasıyla kongre başlamıştır [Bayat, 1998: 63]. Bu bağlamda Gyula Mészáros'un kongredeki varlığı özel bir önem taşımaktadır. Kongre belgelerinde "Türkiye'yi temsil eden Macar bilgin" ya da "Türk delegesi olan Macar âlim" şeklinde kayıtlı bulunan Mészáros, milliyet itibarıyla Macar bir bilim insanı olmakla birlikte, resmî olarak Türkiye Cumhuriyeti'ni temsilen Bakü'de yer almıştır [Türk, 2022: 29]. Bu özgün temsil durumu, bilimsel birikimin yalnızca akademik değil, aynı zamanda diplomatik ve temsilî bir boyut kazandığını da göstermektedir. Bu yönüyle Mészáros, kongrenin uluslararası ve çokmerkezli niteliğini somutlaştıran; Avrupa Türkoloji'sinin kongre tartışmalarına doğrudan ve etkin biçimde dâhil olmasını mümkün kılan kilit isimlerden biri olarak değerlendirilmelidir.

1926 Bakü Türkoloji Kongresi: Tarihsel Bağlam ve Yapısal Çerçeve.

1926 Bakü Türkoloji Kongresi, Sovyetler Birliği'nde Ekim Devrimi sonrasında şekillenen erken dönem milliyetler politikasının bilimsel ve kültürel dayanaklarını oluşturmak amacıyla düzenlenen en kapsamlı uluslararası toplantılardan biridir. Çok uluslu ve çok dilli bir imparatorluk mirasını devralan Sovyet yönetimi, yeni rejimin ideolojik hedefleri doğrultusunda Türk halklarının dil, alfabe ve eğitim alanlarında ortak, denetlenebilir ve merkezî bir sistem oluşturmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda Bakü Türkoloji Kongresi, Türk dillerinin standardizasyonu, eğitim kurumlarının yeniden yapılandırılması ve ilmî üretimin ideolojik çerçeveyle uyumlu hâle getirilmesi açısından stratejik bir işlev üstlenmiştir. Dolayısıyla kongre, yalnızca akademik bir bilimsel toplantı değil; aynı zamanda Sovyet kültür politikalarının bilimsel araçlar yoluyla kurumsallaştırılmasını amaçlayan planlı bir girişim olarak da değerlendirilmelidir. Bununla birlikte kongreyi yalnızca Sovyet kültür mühendisliğinin bir ürünü olarak ele almak, onun tarihsel ve bilimsel etkisini eksik kavramaya yol açacaktır. Zira kongre, kısa sürede bu siyasal çerçevenin ötesine geçmiş; Türkoloji disiplininin uluslararası düzeyde tartışıldığı, farklı bilimsel geleneklerin bir araya geldiği özgün bir platforma dönüşmüştür. Kongreye Sovyet Cumhuriyetlerinin yanı sıra Türkiye, İran ve Avrupa'nın çeşitli bilim merkezlerinden araştırmacılar katılmıştır. Bu geniş katılım,

kongrede yürütülen tartışmaların hem içerik hem de yöntem bakımından çeşitlenmesini sağlamış; Türkoloji alanında tek merkezli ve indirgemeci bir bakış açısının oluşmasını engelleyen temel unsurlardan biri olmuştur [1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanakları, 2008: 15-17].

Kongrenin gündemi, Türk dilleri için ortak bir alfabenin belirlenmesi, ilmî terminoloji birliğinin sağlanması, lehçe ve ağızların tasnifi, etnoloji ve halk edebiyatı araştırmalarının yönlendirilmesi ile eğitim kurumlarının modernleştirilmesi gibi çok boyutlu başlıklardan oluşmuştur. Özellikle Latin alfabesine geçiş meselesi, kongrenin en yoğun ve en tartışmalı oturumlarını oluşturmuş; bu konu yalnızca teknik bir yazı sistemi değişikliği olarak değil, kültürel yönelim, modernleşme anlayışı ve ideolojik tercihlerin doğrudan yansıdığı bir mesele olarak ele alınmıştır. Bakü Türkoloji Kongresinin çalışmaları, alfabe komisyonu, dilbilim komisyonu, terminoloji komisyonu, etnoloji–folklor komisyonu ve eğitim komisyonu olmak üzere beş ana komisyon üzerinden yürütülmüştür. Bu komisyonlar, alanın önde gelen uzmanları tarafından sunulan bildiriler etrafında sistemli tartışmalar gerçekleştirmiş ve kongre sonunda Türk dünyasının bilimsel çalışmalarına yön vermeyi amaçlayan bağlayıcı nitelikte kararlar yayımlamıştır [1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanakları, 2008: 15-17]. Bu tarihsel ve yapısal bağlam içerisinde Gyula Mészáros'un hem Avrupa Türkoloji'sinin temsilcisi hem de resmî olarak Türkiye Cumhuriyeti delegesi kimliğiyle, kongrenin uluslararası ve çok-merkezli karakterini somutlaştıran figürlerden biri olarak öne çıkmıştır. Onun sunduğu bildiri, özellikle etnoloji ve halkbilimi alanında yürütülen tartışmalara önemli katkılar sağlamış; Türkoloji çalışmalarında baskın olan dil merkezli yaklaşımların, kültürel ve antropolojik perspektiflerle tamamlanması gerektiğini açık biçimde ortaya koymuştur.

Mészáros'un kongrede sunduğu *"Anadolu ve Balkan Türkleri Etnoloji Araştırmalarının Bugünkü Durumu ve En Yakın Görevleri"* başlıklı bildiri, Türkoloji çalışmalarında etnografik yöntemin ve saha temelli araştırmaların vazgeçilmezliğini vurgulamıştır. Bu bağlamda öne sürdüğü en somut önerilerden biri, Türkiye'de modern anlamda bir etnografya müzesinin kurulmasıdır. Bildirisinde Balkanlar ve Anadolu örneği üzerinden Türk halklarının kültürel sürekliliğini ele alan bu bildiri, dil merkezli tartışmaların ötesine geçerek halk kültürü, gelenek, yaşam biçimleri ve maddi kültür unsurlarının Türkoloji araştırmalarındaki yerini yeniden tanımlamıştır. Böylece kongrede ağırlıklı olarak dilbilim ekseninde yürütülen tartışmalara kültürel antropoloji ve halkbilimi perspektifleri dâhil edilmiş; Türkoloji disiplininin araştırma alanı hem yatay hem de dikey olarak genişletilmiştir [Namal, 2015: 627-628; Menzel, 2017: 16]. Bu öneri, Türk kültür mirasının sözlü ve yazılı kaynaklarla sınırlı kalmaması, maddi kültür üzerinden de sistematik biçimde incelenmesi gerektiğini savunan erken ve bilinçli bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

Bakü Türkoloji Kongresi'nde Gyula Mészáros'un Konumu ve Katkıları.

Gyula Mészáros, köklü Macar Türkoloji'si geleneğinin XX. yüzyılın başındaki en önemli temsilcilerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Balkanlar, Anadolu ve Orta Doğu coğrafyasında yürüttüğü etnografik araştırmalar; maddi kültür unsurları, halk giyim-kuşamı, zanaatlar, günlük yaşam pratikleri, âdetler ve sözlü kültür ürünleri üzerine yaptığı ayrıntılı gözlemlerle Türkoloji disiplinine özgün katkılar sunmuştur. Mészáros'un çalışmaları, halk kültürünü durağan ve geçmişe ait bir kalıntı olarak değil; tarihsel süreklilik içinde dönüşen, çevresiyle etkileşim hâlinde olan canlı bir yapı olarak ele alması bakımından dikkat çekicidir. Onu çağdaşı birçok Avrupalı Türkologdan ayıran temel özellik, saha verilerini yalnızca folklor derlemesi düzeyinde bırakmaması; kültür, dil ve toplumsal yapı arasındaki ilişkileri birlikte değerlendiren bütüncül bir antropolojik çerçeve geliştirmesidir [Kenyeres, 1969: 195].

Gyula Mészáros'un 1926 Bakü Türkoloji Kongresi'ndeki konumu, kongrenin yalnızca bilimsel değil, aynı zamanda temsilî ve diplomatik boyutlarını anlamak açısından özel bir önem taşımaktadır. Kongre belgelerinde "Türkiye'yi temsil eden Macar bilgin" olarak Mészáros, milliyet kimliği ile resmî temsil statüsü arasındaki bu özgün birleşim sayesinde Türkoloji tarihinde nadir rastlanan bir konumda yer almıştır [Menzel, 2017: 20; Türk, 2022: 29; Cəfərov, 2026: 113]. Bu durum, Türkoloji disiplininin erken XX. yüzyıldaki çok-merkezli karakterini yansıtır. Henüz kurumsallaşma sürecini tamamlamamış akademik kadrolara sahip olan Türkiye açısından, uluslararası saygınlığı bulunan bir Macar Türkolog aracılığıyla da temsil edilmek, bilimsel meşruiyet ve görünürlük bakımından stratejik bir avantaj sağlamıştır. Bu yönüyle Mészáros, yalnızca bireysel bir bilim insanı değil, farklı akademik gelenekler arasında aracılık eden bir figür hâline gelmiştir.

Mészáros'un kongrede sunduğu *"Anadolu ve Balkan Türkleri Etnoloji Araştırmalarının Bugünkü Durumu ve En Yakın Görevleri"* başlıklı bildirisi, Bakü Türkoloji Kongresi'nde ağırlıklı olarak dilbilim merkezli ilerleyen tartışmalara metodolojik açıdan önemli bir açılım getirmiştir. Bildirinin temel çıkış noktası, Anadolu Türklüğünün kökeni ve etnografyasının yalnızca dil verileri üzerinden açıklanamayacağı yönündeki eleştiridir. Mészáros bu durumu açık biçimde şu sözlerle ifade etmektedir: *"Anadolu Türklüğünün kökeni ve etnografyası hakkında sağlıklı bilgi elde edebilmek için, araştırmaların eski yerel halkların tarih öncesi durumundan başlatılması gerekmektedir"* [Namal, 2015: 626]. Bu yaklaşım, Türkoloji araştırmalarında tarih, etnoloji ve antropolojinin birlikte ele alınması gerektiğini savunan Macar Türkolojisi geleneğiyle doğrudan örtüşmektedir. Mészáros'a göre Anadolu'nun bugünkü etnik ve kültürel yapısı, bu topraklarda tarih boyunca yaşamış olan yerel unsurlardan bağımsız düşünülemez. Nitekim bildiride, Anadolu halkının antropolojik gelişimi ile maddi ve manevi kültürünün eski yerel topluluklarla olan sürekliliği özellikle vurgulanmaktadır: *"Anadolu halkının antropolojik gelişimi ile maddi ve manevi kültürü, bu topraklardaki en eski sakinlerin yaşam biçimleriyle doğrudan bağlantılıdır"* [Namal, 2015: 627].

Mészáros, bu çerçevede Anadolu'nun etnik yapısını tarihöncesinden Orta Çağ'a kadar uzanan geniş bir perspektifle ele almakta; Alaroid, Hint-Avrupa ve Orta Asya kökenli unsurların tarihsel süreçte iç içe geçtiğini belirtmektedir. Selçuklu ve sonraki Türk yerleşmelerinin, mevcut yerel unsurları bütünüyle ortadan kaldırmadığını; aksine bu unsurlar üzerine eklemlenen yeni bir hâkimiyet ve kültürel sentez süreci yarattığını savunmaktadır. Bu yaklaşım, Türk tarihini "yer değiştirme" ya da "tam kopuş" ekseninde değil, süreklilik ve dönüşüm kavramları çerçevesinde değerlendiren bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bildirinin dikkat çeken bir diğer yönü, Anadolu ağızları ve fonetik farklılıklar üzerinden yürütülen analizlerdir. Mészáros, dil verilerini etnolojik bir yardımcı unsur olarak ele almakta ve ağızlardaki fonetik özelliklerin, Türkleştirilen yerli unsurların önceki dil ve kültürlerine dair izler taşıdığını belirtmektedir. Bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: *"Anadolu ağızlarındaki fonetik farklılıklar, Türkleştirilen yerli unsurların önceki dillerinin izlerini yansıtmaktadır"* [Namal, 2015: 629]. Bu değerlendirme, Mészáros'un dilbilimsel verileri kültürel ve antropolojik bağlamdan koparmadan ele aldığını göstermesi bakımından önemlidir. Aynı zamanda kongrede yürütülen lehçe tasnifi ve standartlaştırma tartışmalarına, daha esnek ve kapsayıcı bir metodolojik alternatif sunmaktadır. Mészáros'a göre Türk topluluklarının sınıflandırılmasında yalnızca dil ölçütleri değil, yaşam biçimleri, maddi kültür unsurları ve tarihsel hafıza da dikkate alınmalıdır.

Mészáros'un Bakü Türkoloji Kongresi'ndeki yaklaşımı, yalnızca kongrede sunduğu akademik bildiriyle sınırlı değildir. Dönemin basınına yansıyan değerlendirmeleri, onun Türkoloji çalışmalarında ilmi dar bir akademik çevreye hapseden bir anlayıştan uzak durduğunu göstermektedir. Nitekim Azerbaycan Yeni Fikir gazetesindeki röportajında Mészáros, dil, alfabe ve kültürel üretim arasındaki ilişkiyi doğrudan toplumsal yapı üzerinden ele almakta; özellikle dilde sadeleşmenin halk edebiyatını güçlendireceğini ve bu

sürecin toplumun farklı katmanları arasındaki ayrımı ortadan kaldıracağını vurgulamaktadır. Bu çerçevede Mészáros'un değerlendirmeleri, ilmi bilginin toplumsal hayata nüfuz etmesini kültürel ilerlemenin temel koşullarından biri olarak gördüğünü ortaya koymaktadır [Yeni Fikir, 14 Mart 1926: 1-2].

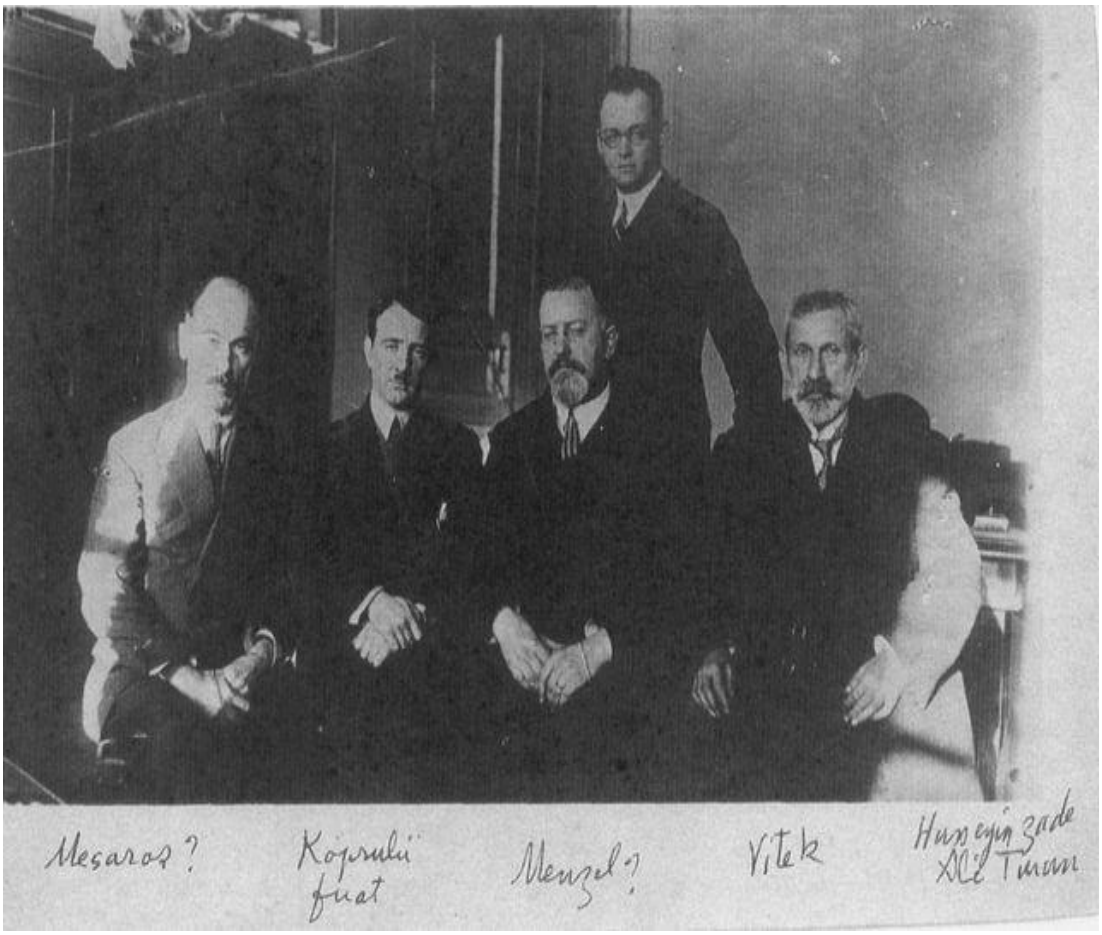
Nitekim bu görüşler, kongre sonrasında Türkiye'deki bilim çevrelerinde karşılık bulmuş; 1927 yılında açılan Ankara Etnografya Müzesi'nin kuruluş sürecine dolaylı fakat anlamlı katkılar sağlamıştır. Mészáros'un Türkiye'de yürüttüğü arkeolojik ve etnografik saha çalışmaları, Cumhuriyet'in erken döneminde kültürel kimliğin somut belgelerle güçlendirilmesine verilen önemin sahadaki yansımalarından biri olarak değerlendirilebilir. Bakü Türkoloji Kongresi'nde dile getirilen bu görüşlerin kısa süre içinde kurumsal bir yapıya kavuşması, kongrenin yalnızca teorik tartışmalarla sınırlı kalmadığını; somut kültür politikalarına yön veren bir etki alanı oluşturduğunu da açıkça ortaya koymaktadır [Namal, 2015: 631]. Gyula Mészáros'un bildirisi ve tartışmalara katkıları, kongrenin yalnızca Sovyet Türk halklarının iç meselelerinin ele alındığı bir toplantı olmaktan çıkararak, Türkoloji'nin küresel ölçekte tartışıldığı bir bilimsel platform hâline getiren unsurlar arasında yer almaktadır.

Sonuç

1926 Bakü Türkoloji Kongresi, yalnızca Sovyet coğrafyasında yaşayan Türk halklarının kültürel ve dilbilimsel geleceğini belirleyen bir dönüm noktası değil; aynı zamanda uluslararası Türkoloji disiplininin erken XX. yüzyıldaki çok-merkezli yapısını açık biçimde görünür kılan kurucu bir bilimsel platformdur. Bu geniş tarihsel ve düşünsel bağlam içerisinde Gyula Mészáros'un kongredeki konumu, Bakü Türkoloji Kongresi'nin uluslararası niteliğini ve disiplinlerarası karakterini en açık biçimde temsil eden örneklerden biri olarak öne çıkmaktadır. Mészáros'un kongrede sunduğu bildiri, kongrenin büyük ölçüde dilbilim merkezli ilerleyen tartışmalarına kültürel ve antropolojik bir derinlik kazandırmıştır. Balkan ve Anadolu Türkleri üzerine yaptığı etnografik değerlendirmeler, Türk kimliğinin yalnızca dilsel veriler üzerinden değil; maddi kültür, gelenek, tarihsel hafıza ve toplumsal pratikler üzerinden de ele alınması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu yaklaşım, Türkoloji disiplininin araştırma nesnesini genişleten ve onu dar bir filolojik çerçevenin ötesine taşıyan önemli bir katkı niteliği taşımaktadır. Mészáros'un bakış açısı, Macar Türkoloji'sinin klasik filolojik yöntemleri saha araştırmalarıyla birleştiren metodolojik çizgisini Bakü Türkoloji Kongresi'ne taşımış; böylece kongrenin bilimsel ufkunu zenginleştirmiştir. Onun kongredeki varlığı, Türkoloji disiplininin tek bir merkezden üretilen homojen bir bilgi alanı olmadığını; aksine farklı coğrafyalardan, farklı akademik geleneklerden ve disiplinlerden beslenen çoğulcu bir yapıya sahip olduğunu somut biçimde ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Mészáros, yalnızca kongreye katılan bir delege değil; Türkoloji'nin yöntemsel ve kavramsal sınırlarının genişlemesine katkı sunan düşünsel bir aktör olarak da değerlendirilmelidir. Mészáros, kongrenin dilbilim odaklı teknik tartışmalarını kültürel antropoloji ve saha etnografisi perspektifiyle derinleştirerek disiplinlerarası bir açılım sağlamıştır. Anadolu ve Balkan Türkleri üzerine sunduğu bildiride, kültürel kimliği yalnızca filolojik verilerle değil; maddi kültür, yerel tarihöncesi süreklilik ve etnografik katmanlar üzerinden tanımlamıştır. Mészáros'un önerdiği sistemli belgeleme ve müzeleşme vizyonu, Türk kültür mirasının korunmasında somut bir eşik oluştururken, kongrenin çok-merkezli bilimsel niteliğini pekiştirmiştir.

Resim 1: 1926 Bakü Türkoloji Kongresinde Macar Türkolog Gyula Mészáros (solda) ve Bekir Çobanzade.

Resim 2: 1926 Bakü Türkoloji Kongresinde Gyula Mészáros, Fuat Köprülü, Theodor Menzel, Paul Wittek ve Hüseyinzâde Alibey Turan.

Resim 3: "Profesör "Mesaroş" ile Musâhabe", Yeni Fikir, 14 Mart 1926, s.1-2.

KAYNAKÇA

BAYAT, A. H. (1998). *Hüseyinzâde Ali Bey*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

CƏFƏROV, N. (2026). *Türklər Birinci Türkoloji Qurultayda*. Bakı: Elm Nəşriyyatı.

KENYERES, Á. (1969). Mészáros Gyula. *Magyar Életrajzi Lexikon* içinde (C. 2, s. 195). Budapest: Akadémiai Kiadó.

Macar âlimi Németh'in tebriği. (1926, 4 Mart). *Yeni Fikir*, (1031), s. 2.

MENZEL, T. (2017). *Bakü I. Türkoloji Kongresi 26 Şubat-6 Mart 1926* (Ed. B. Direkçi). Konya: Palet Yayınları.

MÉSZÁROS, Gy. (1925). Halk üzerinde tetkik usulleri. *Türk Yurdu*, 15(167), s. 238–244.

NAMAL, Y. (2015). Macar Türkolog Gyula Mészáros ve Türkiye'deki çalışmaları. *XI. Millî Türkoloji Kongresi Bildirileri* içinde (s. 621–653).

NERİMANOĞLU, K. V., & ÖNER, M. (Çev.). (2008). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanaklar (26 Şubat–6 Mart 1926)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ORAL, M. (2004). Türkoloji tarihinde 1926 Bakü Türkiyat Kongresi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (17), s. 107–129.

Profesör "Mesaroş" ile musâhabe. (1926, 14 Mart). *Yeni Fikir*, s. 1–2.

QAYIBOV, S. (2013). I. Bakü Türkoloji Kurultayı bildirilerinin satır aralarında halk bilimi meseleleri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (19), s. 207–220.

TÜRK, V. (2022). 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 3(17), s. 25–42.

ƏDƏBİYYATŞÜNAS ALİMİN ELMMETRİK PORTRETİ MODELİ

Zakirə ƏLİYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
"Rəqəmsal ədəbiyyatşünaslıq və Süni intellekt" şöbəsinin müdiri

https://orcid.org/0009-0005-0586-6211

zakiraalieva7@gmail.com

ÖZƏT

Məqalədə müasir rəqəmsallaşma və elmmetrik qiymətləndirmə kontekstində humanitar elmlərin, xüsusilə ədəbiyyatşünaslığın rolu və transformasiyası təhlil edilir. Tədqiqatın əsas obyektini tanınmış ədəbiyyat nəzəriyyəçisi, filologiya elmləri doktoru Salidə Şərifovanın elmi yaradıcılığı və onun kəmiyyət göstəricilərinə (bibliometrik və vebometrik analizlərə) əsaslanan elmmetrik portreti təşkil edir. Məqalədə alimin elmi fəaliyyətinin dinamikası, monoqrafiya və məqalələrinin mövzu əhatəsi, Azərbaycan sovət dövrü ədəbiyyatının təsnifatına dair konseptual yanaşmaları, eləcə də elmi tənqidin bədii yaradıcılığına yansıması araşdırılır. Müəllif Google Scholar, Web of Science, Scopus kimi beynəlxalq və yerli verilənlər bazalarında S.Şərifovanın təmsil olunma dərəcəsini, istinad göstəricilərini və "İstinadda rekord" statusunu qiymətləndirir. Tədqiqat göstərir ki, alimin peşəkar fəaliyyəti yalnız daxili akademik auditoriya ilə məhdudlaşmır, həm də dünya ədəbiyyatşünaslığı mühitində nəzəriyyəçi kimi tanınmasını təmin edir. Şəbəkə resursları və sosial platformalar vasitəsilə elmi biliklərin populyarlaşdırılması, milli-ədəbi irsin qorunması və beynəlxalq müstəvidə təbliği alimin fəaliyyətinin prioritet istiqamətləri kimi səciyyələndirilir. Bununla yanaşı, məqalədə elmmetrik bazaların humanitar elmlər sahəsində alimin intellektual potensialını və tədqiqatlarının keyfiyyət dəyərini tam əks etdirə bilməməsi problemi də qaldırılır. Yalnız rəqəmsal və statistik göstəricilərin deyil, keyfiyyət analizlərinin və əhatəli şəxsi biblioqrafik göstəricilərin tərtibinin zəruriliyi vurğulanır. Tədqiqat filoloq alimin elmmetrik portretinin formalaşdırılması mexanizmini və bu təcrübənin müqayisəli tədqiqatlar üçün əhəmiyyətini nəzəri-praktik baxımdan əsaslandırır.

Açar sözlər: Ədəbiyyatşünaslıq; Elmmetrik portret; Salidə Şərifova; Bibliometriya; Rəqəmsal elmi resurslar.

ABSTRACT

This article analyzes the role and transformation of the humanities, particularly literary studies, within the context of modern digitization and scientometric evaluation. The primary focus of the study is the academic output and scientometric portrait based on quantitative metrics, including bibliometric and webometric analyses of the renowned literary theorist and Doctor of Philological Sciences, Salida Sharifova. The study examines the dynamics of the scholar's research activity, the thematic scope of her monographs and articles, her conceptual approaches to the classification of Soviet-era Azerbaijani literature, and the reflection of literary criticism in her creative works. The author evaluates S. Sharifova's representation, citation indices, and "citation record" status across international and local databases such as Google Scholar, Web of Science, and Scopus. The research demonstrates that her professional work extends beyond the domestic academic audience, establishing her recognition as a theorist in the broader international literary studies community. The

popularization of scientific knowledge through network resources and social platforms, alongside the preservation and global promotion of national literary heritage, are identified as key priorities of her scholarly career. Furthermore, the article addresses the limitations of scientometric databases in fully capturing the intellectual potential and qualitative value of humanities research. It highlights the necessity of combining digital and statistical indicators with qualitative analyses and comprehensive personal bibliographic indexes. Overall, the study offers a theoretical and practical foundation for constructing the scientometric portrait of a philologist and underscores the significance of this methodology for comparative research.

Keywords: Literary studies; Scientometric portrait; Salida Sharifova; Bibliometrics; Digital scholarly resources.

Giriş

Elmi fəaliyyətin müasir transformasiyaları tədqiqatçıları peşəkar birliklərin virtual şəbəkəsi, rəqəmsal mühitlə qarşılaşdırır. Rəqəmsallaşma kontekstində texniki və təbiət elmləri daha çox "dəb"də olsa da, ümumilikdə humanitar elmlərin rolu artmaqda davam edir. Bu baxımdan, ədəbiyyatşünaslıq mədəni və tarixi kontekst nəzərə alınmaqla dərin və ciddi elmi təfəkkür məhsullarını ortaya qoyan tədqiqat sahəsi kimi diqqəti cəlb edir. Elmi nəticələrin təcrübədə, həyatda, cəmiyyətdə tətbiqinin sosial faydalarını və üstünlüklərini əsaslandırmaq isə alimlərin qarşısında duran yeni vəzifələr sırasında öndədir. Ədəbiyyat və texnologiyanın qarşılıqlı əlaqəsi müəllif və oxucu ünsiyyətinin mənzərəsini xeyli dəyişdiyi kimi, ədəbiyyatşünaslıq elmi və ədəbiyyatşünaslarımızın fəaliyyəti mütənasibliyinin yeni mənzərəsini də yaratmış oldu. Bu mənzərənin yeni parametrlərindən biri də dünyada ən müxtəlif bilik sahələrində geniş istifadə olunan elmmetrik dəyərləndirmədir.

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi potensialını əks etdirən ənənəvi və rəqəmsal resurslar sırasında alimlərimizin çoxlu sayda elmi tədqiqat əsərləri, elmi tutumlu monoqrafiyaları, kıtabları, ədəbi-tənqidi, publisist məqalələri, araşdırmaları və bir də bu zəngin elmi irsi əhatə edən ciddi biblioqrafik bilik bazaları vardır. İnternet texnologiyaları və rəqəmsallaşma proseslərinin inkişafı bu bilik mənbələrinin və müəlliflərinin populyarlaşması proseslərinin artıq modern elmi istiqamət kimi inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır. Bu baxımdan Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda sanballı elmi tədqiqatlarda imzası olan, "elmi biliklərini peşəkar şəkildə populyarlaşdıran" ədəbiyyatşünaslarımızı tanıtmaq ədəbiyyatımızı tanıtmaq qədər əhəmiyyətlidir. Bir ədəbiyyatşünas alimin bibliometrik portreti onun elmi və peşəkar fəaliyyətinin nəşrlər, istinadlar, konfranslarda və digər akademik tədbirlərdə iştirakı kimi kəmiyyət məlumatlarına və elmi ictimaiyyətə təsir göstəricilərinə əsaslanan ümumiləşdirilmiş xarakteristikasıdır. Elmmetrik portreti yaratmaq ilk növbədə alimin özünün arxiv mədəniyyətindən çox asılıdır.

Qeyd etdiyimiz məsələ ən məşhur və məhsuldar elm adamlarının da bəzən laqeyd yanaşdıqları bir məsələdir. Müasir texnoloji proseslərin yaratdığı imkanlardan yararlanmaqda çətinlik çəkən alimlərimiz də az deyil. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, ədəbiyyatşünas alimlərimiz də akademik biliklərin dinamik inkişaf edən bir sahəsi kimi elmimetriyanın inkişafında öz sözünü deyə bilər. Mövzu ilə bağlı humanitar elmlər sahəsində biblioqrafik və arxivləşdirmə səliqəsi ilə seçilən filoloq alimlərimizdən birinin yaradıcılığını elmmetrik mənzərəsini nümunə olaraq işıqlandırmaq istədik.

Araşdırmamız tanınmış ədəbiyyat nəzəriyyəçisi, ədəbiyyatşünas, yazıçı, filologiya elmləri doktoru Salidə Şərifovanın elmi yaradıcılıq yolunu təsvir etməyə və kəmiyyət üsullarına, xüsusən də bibliometrik və vebometrik analiz metodlarına əsasən yerli və qlobal informasiya məkanında təmsil olunmasını səciyyələndirməyə həsr olunmuşdur. Salidə Şərifova Rusiya Təbiət Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü (2022), Azərbaycan Yazıçılar

Birliyinin üzvüdür (2009). S.Şərifova “Qızıl qələm”, “Rəsul Rza”, “İstinadda rekord” və s. mükafatları laureatıdır. S.Şərifova həm də bir çox elmi jurnalların redaksiya heyətinin üzvü olmuş və olmaqdadır: “European Social Science Journal” (Европейский журнал социальных наук) jurnalı (Rusiya, Moskva), “Литературный календарь: книги дня” jurnalı (Rusiya, Moskva), “Poetika.İzm” jurnalı (Azərbaycan, Bakı), “Ədəbi incilər” jurnalı (Azərbaycan, Bakı) və s. Filologiya elmləri doktoru S.Şərifovanın elmmetrik portreti üçün onun mükafatlarının, fəxri adlarının, elmi qurumlara və qruplara üzvlüyünün və s. Göstəriciləri də onun elmi məhsuldarlığını bir daha təsdiq edən məlumatlardır.

Təbii ki, hər bir alimin əsərlərinin – monoqrafiyaları, elmi-publisistik kitabları, məqalələri və digər nəşrlərinin - ümumi elmmetrik mənzərəsi eyni zamanda onun şəxsiyyətinin xüsusi cəhətlərini də ortaya qoyur. Lakin, etiraf etmək lazımdır ki, elmi mühitdə elmmetrik göstəricilər üçün vahid standart yoxdur və bütün səylərə baxmayaraq istifadə olunan vasitələr, bir qayda olaraq, alimin tam elmmetrik portretini çəkməyə imkan vermir. Doğrudur mövcud elmmetrik məlumat bazaları bir sıra göstəriciləri ehtiva edir, bunlardan ən vacibləri nəşrlərin sayı, müəllifin əsərlərinə istinadların sayı və Hirş indeksidir (h-index). Əlavə məlumat kimi, WoS, məsələn, bir məqaləyə düşən sitatların və ildəki sitatların orta sayını, müəllifin əsərlərini dərc etdiyi jurnalların siyahısını və onların sayını, nəşrlərin və sitatların il üzrə qrafikini və s. təqdim edir.

Bir alimin bibliometrik portretini yaratmaq üçün ilk növbədə bir neçə mərhələdə mükəmməl informasiya əldə etməyə, toplamağa ehtiyacımız var idi. Əlbəttə, bu məlumatların toplu halında əldə edilməsi üçün ən gərəkli ənənəvi vasitələrdən biri hər bir alimin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş şəxsi biblioqrafik göstəricilərdir. Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslıq elmimizə, o cümlədən ədəbiyyatşünaslarımıza həsr olunmuş biblioqrafik nəşrlər ədəbi irsimizi, klaasiklərimizi, ədəbi şəxsiyyətlərimizi, ədəbiyyatşünas alimlərimizi tanıtmaqla yanaşı, ciddi faktiki elmi keyfiyyət göstəriciləri təqdim etməyə qadirdir. Ədəbiyyatşünaslarımıza həsr olunmuş bu qəbildən göstəricilər adətən hər hansı bir alimin yubileyi ərəfəsində tərtib edilir və ya hər hansı ziyalı özü bunun təşəbbüskarı olur. Hələlik S.Şərifovanın elmi yaradıcılığına həsr olunmuş belə bir mənbə mövcud olmadığı üçün axtarışlarımızın istiqamətlərini müəyyən etməliyik. Burada sual doğura biləcək məqam budur: niyə belə bir biblioqrafik göstəricisi olmadığı halda məhz S.Şərifovanı seçdik. Seçimimizi əsaslandıraq:

1. Əsərlərinin mövzu əhatəsinin genişliyi,
2. Nəşr və dərcolunma dinamikası,
3. Nüfuzlu elmi bazalarda təmsil olunması,
4. İstinadlarının sayına görə təqdir olunması,
5. Sosial şəbəkələrdə, KİV-də populyarlığı.

Bunun üçün ilkin mərhələdə biblioqrafik məlumatın əsas mənbəyi kimi *“Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşlarının elmi əsərləri”* adlı biblioqrafik salnamələrin 2012-ci ildən bu günə kimi davam edən nəşrlərindən və Ədəbiyyat İnstitutunun hesabat xarakterli materiallarından, müxtəlif kitabxanaların elektron kataloqlarından istifadə edilmişdir. Axtarış həmçinin Google veb axtarış sisteminin indeksində və İnternetdə mövcud elmi ədəbiyyatın biblioqrafik və elmmetrik verilənlər bazasında (Google Scholar, Academia.edu, Scopus, Google Akademik, ResearchGate, Orcid, DergiPark, TrDizin) həyata keçirilmişdir.

Məlumat massivi əsasən son onilliyin – 2014-2024-cü illərdə nəşr edilmiş sənədlərin biblioqrafik təsvirini ehtiva edir.

Alimin seçilmiş əsərlərinin toplularının təkrar nəşrləri nəzərə alınmamış və əsas məlumat axınları aşağıdakı kimi sistemləşdirilmişdir:

–Elmi jurnallardakı məqalələr və davam edən nəşrlər;
–Toplularda və konfrans materiallarında nəşrlər;
–Monoqrafik, tədris və digər kitab nəşrləri;
–Elmi rəhbərlik, opponentlik;
–Hesabatlar, məruzələr, qeydlər.

Əsas elmmetrik parametrlərdən ən sadəsinin - alimin nəşrlərinin sayının təhlili ilə başlayaq. Əminliklə demək olar ki, heç bir verilənlər bazası və ya axtarış sistemi haqqında məlumat əldə etmək istədiyiniz müəllifin bütün nəşrlərini əhatə etmir, xüsusilə əgər onlar nadir nəşrlərdə və ya İnternet dövrünün gəlişindən əvvəl dərc ediliblərsə bu hal labüddür. Apardığımız axtarışların nəticəsi olaraq S.Şərifovanın da elmi yaradıcılıq materiallarının müəyyən hissəsinin bu labüdlük sırasında olduğunu müəyyən etdik. Və bu mənada filoloq alimin əhatəli biblioqrafik göstəricisinin tərtibinə olan ehtiyacı xüsusi qeyd etmək istərdik.

Elmi yaradıcılıq məhsuldarlığının və performansının yaşa bağlı transformasiyası problemi həm yerli, həm də xarici tədqiqatçılar üçün çox aktualdır. Bir elmi qurumun intensiv və məhsuldar elmi fəaliyyət potensialı akkreditasiya göstəricilərinin əsasını təşkil edir. Hər hansı bir alimin elmi məhsuldarlığının dinamikası - alimin yaş-peşəkar yolu - haqqında məlumatların öyrənilməsinə böyük ehtiyac var. Elmi məhsuldarlığın yaş dinamikasını izləmək üçün müəyyən mərhələlərdə, kifayət qədər həcmdə faktiki material toplanmalı, konkret və ümumi standartlar, inkişaf meylləri müəyyən edilməlidir. S.Şərifovanın yaradıcılıq yolunun mənzərəsi buna imkan verir. 30-50 yaşında davamlı peşəkar inkişaf mərhələsində yeni status və yeni imkanlar əldə edən alim onu maraqlandıran mövzu üzərində işini davam etdirmiş və elmin peşəkarına çevrilərək şəxsən inkişaf etmişdir. Doktorluq dissertasiyası müdafiə olunmuş, elmi karyerası daha intensiv inkişaf etmişdir.

Salidə Şərifovanın bir sıra məqalələri müxtəlif mövzuları əhatə edir, bu amil də hesablama zamanı nəzərə alınmışdır. Salidə Şərifova yalnız hal-hazırda işlədiyi "Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı" şöbəsinin profilinə uyğun tədiqatlar aparmadığını, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin aktual problemləri ilə də akademik şəkildə məşğul olur. 2012-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyası A.M.Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutunda *"Теоретические аспекты жанрового многообразия азербайджанского романа (Azərbaycan romanlarının janr müxtəlifliyinin nəzəri aspektləri)"* mövzusunda doktorluq (10.01.08 — Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Mətnşünaslıq) dissertasiyası müdafiə etməsindən sonra Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda fəaliyyətinə davam etdiyi dövrdən daha aktiv şəkildə ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə məşğul olmasının şahidi oluruq. Bu amil Salidə Şərifovanın Rusiyada elmi dairələrində ədəbiyyat nəzəriyyəsi sahəsi üzrə məktəb keçməsinin nəticəsi kimi qəbul edilməlidir. Vurğulamaq lazımdır ki, Salidə Şərifova Moskvaya ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə doktorluq dissertasiyasının yerinə yetirilib və müdafiə edilməsi üçün göndərildiyi dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbiyyat nəzəriyyəçilərinin sayının az olması, yəni onun bir nəzəriyyəçisi kimi formalaşması üçün ədəbi mühit yox dərəcəsində idi. Moskva elmi mühitində nəzəriyyəçi alim kimi formalaşaraq Azərbaycana qayıdan Salidə Şərifova Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının problemlərini tədqiq etməklə kifayətlənməyir, nəzəriyyəçi kimi ədəbiyyatın nəzəri problemlərini sənətkarlıqla tədqiq edir, elmi mülahizələrini də elmi ictimaiyyətə çatdırır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, elm sahəsində bir çox alimlər elmi dərəcə aldıqdan sonra elmi fəaliyyətləri ilə formal şəkildə məşğul olurlar. Salidə Şərifovanın Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ədəbiyyat nəzəriyyəsi və Müasir Azərbaycan ədəbiyyatına nisbətən az diqqət ayırması isə obyektiv xarakter daşıyır. Salidə Şərifova 1996-cı ildə *"İlk Azərbaycan romanları"* mövzusunda namizədlik (10.01.03 (5716.01) - Azərbaycan ədəbiyyatı) mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru adına layiq görülmüşdü. Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatına aid tədqiqatları bir çox məqalələrində

olmaqla yanaşı, *"İlk Azərbaycan romanları" (1998, 2023), "Генезис азербайджанского романа жанровые характеристики романа - хекаята и «маленького романа» (2009, 2022)* monoqrafiyalarında da yer almaqdadır.

Azərbaycan Sovet dövrü ədəbiyyatı Salidə Şərifovanın elmi fəaliyyətə başladığı dövrdə aktuallıq kəsb etməmiş, bu dövr ədəbiyyatına biganə münasibət özünü göstərmişdir. Salidə Şərifova filologiya elmləri doktoru dərəcəsini müdafiə etdikdən sonra, Azərbaycan Sovet dövrü ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olmasını tədqiqatlarında vurğulamağa nail olmuşdur. 2022–2023-cü tədris ilində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun magistratura pilləsində Azərbaycan ədəbiyyatı (XX əsr (Sovet dövrü)) fənnindən mühazirələr oxumuşdur. 2023-cü ildə *"Azərbaycan ədəbiyyatı (XX əsr (sovet dövrü)) fənni üzrə magistratura pilləsi üçün proqram"*ı nəşr edilmişdir. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatını əhatə edən dövrlərin bölgüsünü təqdim etməsi Sovet dövrü Azəbaycan ədəbiyyatının vahid Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olmasını təsdiqləyir. Salidə Şərifova Azərbaycan Sovet dövrü ədəbiyyatını aşağıdakı şəkildə təsnifatını təqim edir:

1) Proletkultçuluq dovru ədəbiyyatı (1920 - 1930-cu illər);
2) Siyasi-ictimai represiyalar dovru ədəbiyyatı (1931 - 1940-cı illər);
3) Muharibə dovru ədəbiyyatı (1941-1945-ci illər);
4) Şəxsiyyətəpərəstiş dövrü ədəbiyyatı (1946-1953-cu illər);
5) "Xruşov mərhələsi" dövrü ədəbiyyatında özünüdərk (1953 - 1964-cu illər);
6) Milli istiqlal ugrunda mubarizə ədəbiyyyatı (1965 - 1984-cu illər);
7) "Yenidənqurma" dövründə ədəbiyyata qayıdış (1985-1991-ci illər) [Şərifova, 2023: 3-4].

Salidə Şərifova elmi tədqiqatlarının əsas mahiyyəti ədəbiyyat nəzəriyyəsi olmasına rəğmən həm də Azərbaycan xalqının elmi və milli şüurunun formalaşması sahəsində yorulmaz tədqiqatlar aparır. Bu özünü Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan Mühacir ədəbiyyatı, folklor və Şifahi ədəbiyyat və s. ədəbiyyatşünaslıq sahələrində qələmə aldığı elmi əsərlərdə təsdiqini tapır. Məsələn, Cənubi Azəbaycan ədəbiyyatını tədqiq edərkən *"Azadlıq carcısı – Məhəmmədhüseyn Şəhriyar"* məqaləsi, Azərbaycan Mühacirət ədəbiyyatını tədqiq edərkən Ceyhun Hacıbəylinin *"Xan"* nəşriyyatında dərc olunan "Bir il xəyallarda və bütöv bir ömür" roman-essesi haqqında", folklor və şifahi ədəbiyyatı tədqiq edərkən *"Orxon-Yenisey kitabələrinin janrı haqqında elmi mübahisələr", "Əşrəf bəy və Zöhrə xan" ("Eşref Bey ile Zühre han")* dastanının janr xarakteristikası, variantları, bədii dili və obrazları haqqında" məqalələri diqqəti cəlb edir.

Salidə Şərifovanın elmi fəaliyyətində Azərbaycan bədii irsinin qorunması sahəsində aparmış olduğu "Tərəkəmə-qarapapax ağzı"nda yazıb yaratmış ədib: *"Yunus Əmrə", "Şota Rustavelinin "Pələng dərisi geymiş pəhləvan"* əsərinin Şərq intibahına aid olması və *"Türk folkloru əsasında yaradılması haqqında", "Alevi şair Sayat Nava (Sayat Nova)"* və s. kimi tədqiqatları diqqəti cəlb edir. Bu tədqiqatların Azərbaycan Respublikasının rəsmi elmi jurnallarında deyil, xarici dövlətlərin elmi jurnallarında işıq üzü görməsi düşündürücüdür. Azərbaycanda rəsmi təşkilatların elmi jurnallarının bu tip elmi məqalələri çap etməkdən çəkinməsi, Salidə Şərifovanın həm də cəsarətli alim olmasını təsdiq edir.

Salidə Şərifova elmi yaradıcılığında ictimai-siyasi xadimlərin yaradıcılığına da biganə qalmamışdır. S.Şərifovanın *"Nəfi Ömər Əfəndinin satirasının janr, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin, bədii dilinin xüsusiyyətləri"*, *"A.Bakıxanovun "Kitabi - Əsgəriyyə" əsəri milli ədəbi janr inkişafı kontekstində"*, *"Çağdaş Türk şeirinin nümayəndəsi – Büləndd Ecevitin bədii yaradıcılığına bir nəzər", "Nəriman Nərimanov – Şərqdə sosialist inqilabının cəngavəri", "S.C.Pişəvərinin "Nadirə"* romanının janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazları və

bədii dili", *"Rabindranat Taqorun bədii yaradıcılığının janr xüsusiyyətləri və problematikası", "Əlişir Nəvainin janr novatorluğu", "Mənəvi-mədəni qaynaqlarımız: Əhməd Yəsəvinin bədii və fəlsəfi-dini irsi", "Leyla Əliyevanın poetik dünyası"* və digər bu kimi tədqiqatlarında ictimai-siyasi xadimlərin ədəbiyyatşünaslıq baxımından fəaliyyətlərinə elmi münasibət bildirilir.

Salidə Şərifovanın elmi görüşləri yalnız elmi yaradıcılığında deyil, həm də bədii yaradıcılığında da əksini tapır. Müəllif *"Əriyən şam", "Dionisin qələbəsi"* hekayələr toplusundakı bir sıra hekayələrində ədəbiyyatşünaslıq problemlərini göstərməyə nail olur. Alim-yazıçı qələmə aldığı hekayələrində həm ədəbiyyatşünaslıq problemlərinə, həm də elmi dissertasiyalarda yer alan elmi nöqsanlara bədii formada münasibət bildirir. Ədəbiyyatşünaslıq əsərlərində əksini tapan tənqidi qeydlərini paralel şəkildə bədii əsərlərində də təqdim edən Salidə Şərifova bu tənqidi satirik, yumoristik bir dillə təqdim edir. Elmi əsərlərində olduğu kimi *"Başı bəlalı məqalə", ""Qar yel"in sorağında", "Dionisin qələbəsi", "Mətn cızmaçısı", "Layihə oyunu", "Sən elə şeyləri anlamazsan", "Ləzzəti - söhbəti", "Sənin səlahiyyətin çatırmı?", "Psixiatrın gündəliyi", ""Facebok"da kitab təqdimatı", "Bu da yaşanılıb..."* və s. hekayələrində tənqid kəskin xarakter daşıyır. Bu kəskinlik bir çox alimlər tərəfindən düzgün anlaşılmır, hətta S.Şərifovanın bu məqama görə polis orqanlarına şikayət edilməsi bədii əsərlərindəki tənqidin və elmi-bədii refleksiyanın kəskin, satiranı güclü olmasını əks etdirir. Salidə Şərifovanın bədii əsərlərində ədəbiyyatşünaslıq problemlərini əks etdirməsinə Xalq yazıçısı Mövlud Süleymanlı, Xalq yazıçısı Çingiz Abdullayev, AMEA-nın müxbir üzvü Tehran Əlişanoğlu, filologiya elmləri doktoru Vüqar Əhməd, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəmil Sadiq, yazıçılar Bayram İsgəndərli, Mənzər Niyarlı və digər qələm sahibləri geniş şəkildə toxunmuşlar.

Bu gün çoxlu sayda beynəlxalq elmmetrik bazalar, sitat sistemləri (biblioqrafik məlumat bazaları) mövcuddur ki, onların sırasında Web of Science və Scopus ən nüfuzluları sayılır. Bu sistemlərə daxil olan jurnallar Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi olaraq tanınır. Elmmetrik bazalar biblioqrafik və abstrakt məlumat bazası, elmi nəşrlərin sitatlarını izləmək üçün bir vasitədir. Elmmetrik bazalar, eyni zamanda, tələb göstəricilərinin vəziyyətini və dinamikasını, ayrı-ayrı alimlərin və elmi-tədqiqat təşkilatlarının fəaliyyətinin aktivlik və təsir indekslərini xarakterizə edən statistikanı yaradan axtarış sistemidir.

İstinadların ölçülmə vasitəsi hər hansı zaman kəsiyində müəllifin istinadlarının sayının hesablanmasıdır. Bu da tədqiqatların məhsuldarlığı və qarşılıqlı təsirinin müqayisə aləti kimi səmərəli sayılır. Elmin inkişaf qanunauyğunluğu araşdırılarkən özünəməxsus bir estafet prinsipi tətbiq olunmuşdur. Belə ki, elmi tədqiqatların yeni dövrəsi ilk ideya müəlliflərinə istinad edilsə də, artıq yeni alimlər tərəfindən və fərqli şəraitdə həyata keçirilir.

S.Şərifova Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində elmi əsərlərinə çox istinad edilməsi baxımından fərqləndiyinə görə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının "İstinadda rekord" diplomuna layiq görülmüşdür. *"İstinadda rekord" - İstinad - Dayanma, əsaslanma, söykənmə. İstinad nöqtəsi (əsaslanacaq, söykənəcək, dayaq ola biləcək şey). İstinad etmək mənasnı daşıyır. Adətən elmi işlərdə alimlərin fikirlərini şərh edir, izahını verir və ya ordakı məlumatlara əsaslanırlar. Sözün əsl mənasında istinad edirlər. Əslində istinadın məqsədi – digər müəlliflərin ideyalarına qarşı əqli düzgün (dürüst) hərəkət etməkdir. Müasir bibliometriya istinadların sayı haqqında məlumat toplayır, onları emal edir və statistik nəticələr alır"* [Hüseynova, 2016: 9].

Azərbaycan Milli H-index Ranking, konsolidasiya edilmiş h-indeksi əsasında Azərbaycan alimlərinin, tədqiqat qruplarının və təşkilatların elmi məhsuldarlığını qiymətləndirməyə yönəlmiş müstəqil beynəlxalq reytinqdir. İstinadlarının sayına görə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitunun alimləri sırasında S.Ş.Şərifova ön yerdədir. Hazırda alimin elmmetrik portretinin təhlili üçün əsas kimi Google Scholar platformasından istifadə

etməyə daha çox üstünlük verilir. Scopus-dan fərqli olaraq, burada elmi işlərin indeksləşdirilməsi ilə bağlı heç bir süni məhdudiyyət yoxdur və Google Scholar-da hesabı olan hər kəs öz profilinə əlavələr edə bilər. Bu cəhət Salidə Şərifovanın əsərlərinin daha geniş spektrdə bu platformada əks olunmasına imkan vermişdir.

Web of Science emal olunmuş elmi jurnalların bütün məqalələrinin biblioqrafik təsvirlərini ehtiva edir və əsasən aparıcı beynəlxalq və milli jurnallarda elmin fundamental bölmələri üzrə nəşrləri əks etdirir. Alim üçün Web of Science bazasında məqalələrinin olması elm sahəsində uğurla irəliləməsinin və ölkədən kənarda tanınmasının göstəricisidir [Ağamalıyeva, 2024: 12].

S.Ş.Şərifovanın Sosial elmlər üzrə verilənlər bazasında "Interaction of Novel with Genres of Social and Political Journalism" yer almışdır. 2019-cu ildən Scopus elmi platformasında yerləşən *"Восток (Oriens). Афро-азиатские общества: История и современность"* jurnalı bu tarixə qədər Web of Science elmi platformasında yerləşirdi.

Salidə Şərifovanın *"Восток (Oriens). Афро-азиатские общества: История и современность"* jurnalının №6, 2009-cu ildə *"Феномен «другого» как проблема литературоведения в произведении К.К.Султанова «От Дома к Миру: этнонациональная идентичность в литературе и межкультурный диалог"* adlı məqaləsi, 2011-ci ildə jurnalın №2-də, *"Восточная мифология и азербайджанский роман: точки пересечения"* adlı məqaləsi və №6-da isə *"Постмодернистский азербайджанский роман XXI века (обзор современной азербайджанской романистики)"* adlı məqaləsi işıq üzü görmüşdür.

Tanınmış ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri A.N.Veselovski, V.Şklovski, V.Jirmunski, V.Vinoqradov, B.Tomaşevski, Ya.Propp, Q.N.Pospelov, M.M.Baxtin, R.Bart kimi alimlərlə yanaşı Salidə Şərifovanın adının qeyd edilməsi də onun dünya ədəbiyyatşünaslığında nəzəriyyəçi alim kimi tanınmasını və qəbul edilməsini bir daha təsdiqləyir: *"Для научной справки ученикам предлагаются следующие теоретические источники по теме «Современная романная проблематика»: А.Н.Веселовский, В.Шкловский, В.Жирмунский, В.Виноградов, Б.Томашевский, Я.Пропп, С.Ш.Шарифова, Г.Н.Поспелов, М.М.Бахтин, Р.Барт, И.М.Попова, Л.Е.Хворова"* [Якупова, 2022].

Sosial platforamalarda da elmi biliyin populyarlaşdırıcısı kimi çıxış edən alimin əsas məqsədi, yəni niyyəti nədir?

–Birincisi, öz tədqiqatlarının elmi nəticələrini həm peşəkar mütəxəssislər, həm də qeyri-mütəxəssislər üçün başa düşülən formada təqdim etmək;

–İkincisi, digər xalqların ədiblərimizin irsinə sahib çıxılmasının və özününküləşdirilməsinin qarşısını almaq məqsədilə həmin ədiblərin irsini ümumTürk və ümumAzərbaycan ədəbi irsi baxımından tədqiq edərək dünyaya tanıtmaq;

–Üçüncüsü isə, alim elmi ümumiləşdirmələrini, nəzəri görüşlərini, ideyalarını təbliğ etmək məqsədilə oxucu auditoriyası ilə əlaqə yaratmaq və əsas elmi qənaətlərinin məğzi və məzmunu ilə bu auditoriyanı maraqlandırmaq.

Ədəbiyyatşünaslıq sahəsində yaradıcılıq resursları ilə seçilən tədqiqatçıların elmə verdiyi töhfələrin elmmetrik təhlili özlüyündə xüsusi bir elmi zərurətdir və alimin məhsuldarlığını qiymətləndirmək baxımından da əhəmiyyətli hesab edilir.

Təqdim edilən material filologiya elmləri doktoru Salidə Şərifovanın simasında filoloq alimin elmmetrik portretinin həqiqi dialektik xarakterinin, elmi maraqlarının çoxşaxəliliyinin, elmi-təşkilati fəaliyyətinin, müvafiq xronoloji kəsimdə elmi ünsiyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərinin ümumi mənzərəsini, yaradıcılığının yaşla bağlı dinamik profiloqramlarının faza dinamikasını və nüfuzlu elmi bazalarda təmsil olunmasının kəmiyyət göstəricilərini ortaya qoyur.

AMEA-da yeniləşmə və islahatlar dövründə elektron hərəkata start verilib... Akademiyanın tarixində ilk dəfə olaraq İnsan Resursları Elmmetrik Məlumatlar Bazası, Rəqəmsal Elmi İnformasiya Resursaları Sistemi yaradılaraq hər bir əməkdaşın elmi fəaliyyətinin elmmetrik reallığı və istinad göstəricilərinin müəyyən edilməsi mexanizmi formalaşdırılıb [Hüseynova, 2016]. Bu göstəricilərə görə də filologiya elmləri doktoru Salidə Şərifovanın elmmetrik portreti bir alimin dinamik inkişaf edən fəaliyyət və yaradıcılıq sistemi kimi diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda, alimin elmmetrik portretinin təhlili müqayisəli tədqiqat və praktik tətbiq üçün zəngin elmi material verir. Tədqiqatçılar, humanitar elmlərin hər hansı bir istiqamətində təhsil alan, fəaliyyət göstərən, araşdırma aparan mütəxəssislər üçün bibliometrik göstəricilər maraqlı və ünsiyyətə açıqdır.

Nəticə

Yalnız əfsuslar olsun ki, təqdim etdiyimiz elmmetrik göstəricilər filologiya elmləri doktoru Salidə Şərifovanın yaradıcılığının obyektiv qiymətləndirilməsi üçün kifayətedici deyil. Belə ki, hətta təqdim etdiyimiz xronoloji kəsimdə belə riyazi və ya statistik analizlər dolğun məlumatı verə bilmir. Bu bir tərəfdən elmi verilənlər bazalarının məhdud göstəricilər sistemi, ənənəvi nəşrlərin qeydiyyatdan kənarda qalması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən rəqəmsal mənbələr alimin təfəkkür məhsulunun intellektual yükünü, zəruri nəticələrini, gərəkliliyini, yeniliyini əks etdirən elmmetrik portreti yaratmaqda o qədər də etibarlı görünmür. Çünki müəyyən xronoloji əhatədə araşdırdığımız Salidə Şərifovanın əsərlərinin mövzu əhatəsi, elmi əhəmiyyəti və dəyəri haqqında məntiqi nəticələri, fikirləri, rəyləri ehtiva edən geniş diapazonda keyfiyyət göstəricilərinə ehtiyac vardır. Alimin elmi mühitdə gündəmdə olan filoloji təqdqiatları, monoqrafiyaları, müxtəlif dillərdə və mövzularda məqalələrinin baxış sayı, istinadlar sayı bunun yalnız rəqəmsal göstəriciləridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

AĞAMALIYEVA, L. (2024). *Elmi fəaliyyətin qiymətləndirilməsi: Elmmetrik bazalar (Dərs vəsaiti)*. Bakı: Turxan Nəşriyyatı.

HÜSEYNOVA, A. D. (2016). *Elmin ölçülməsi elm haqqında: Suallara cavab*. Bakı: [Nəşriyyat göstərilməyib].

ŞƏRİFOVA, S. (2023). *Azərbaycan ədəbiyyatı (XX əsr sovet dövrü) fənni üzrə magistratura pilləsi üçün proqram*. Bakı: Elm və Təhsil.

ELEKTRON SİYAHI

URL-1. HƏBİBBƏYLİ, İ. (2025). *Akademiyada təməl islahatlardan – İnkişaf Konsepsiyasına və Yol Xəritəsinə*. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. https://science.gov.az/az/news/open/31652 (Giriş tarixi: 02.10.2025).

URL-2. *Hər bir alim elmi biliklərin peşəkar şəkildə populyarlaşdırılmasında əhəmiyyətli rola malikdir*. (2021). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. https://science.gov.az/az/news/open/18520 (Giriş tarixi: 23.01.2024).

URL-3. *Elmmetriya*. (b.t.). Vikipediya. https://az.wikipedia.org/wiki/Elmmetriya (Giriş tarixi: 26.10.2024).

URL-4. YAKUPOVA, L. (2022). Nauchno-issledovatelskie polilingvalnıe proektı kak odna iz modeley proektnoy deyatelnosti po literature. *Theory and Methods of Teaching*, (3). http://ublishing-vak.ru/file/archive-pedagogy-2022-3/b5-yakupova.pdf(Giriş tarixi: 01.06.2024).

LATIN QRAFİKASINA KEÇİDİN YÜZİLLİYİNDƏ YENİ NƏSLİN PROBLEMLƏRİ

Zülfiyyə VƏLİYEVA ÖNLEN
t.ü.f.d., aparıcı elmi işçi, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu Türkiyə tarixi və iqtisadiyyatı şöbəsi

Orcid: 0000-0003-4075-8417

veliyevaz@gmail.com

ÖZƏT

Məqalədə XX əsrin əvvəlində həyata keçirilmiş hərf islahatına yüz il sonra humanitar elmlərin tədqiqi sahəsində yaranmış problemlər istiqamətindən baxılır. Qrafika dəyişikliyi Azərbaycan və türk xalqlarının hərf ilə əlaqədar problemlərinin aradan qaldırlması zərurətindən çox dövrün siyasi tələblərinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Yalnız ədəbi əsərlərin deyil, diplomatik mətnlərin, xüsusilə, Osmanlı dövləti ilə digər türk xalqlarının qabaqcıl şəxsiyyətlərinin gizli münasibətləri və məxfi hərbi xəbərləri də ərəb əlifbası ilə xüsusi "şifrə" teleqramlar ilə qurulurdu. Məhz bu faktları nəzərə alaraq məqalədə qeyd olunur ki, yüz il əvvəlki hərf islahatı türk xalqlarını yalnız öz keçmişindən ayırmadı, bu dəyişiklik həm də Şərqi işğal etmək məqsədi güdən Qərb dövlətlərinə gizli mənbələri asanlıqla əldə etmə imkanı verdi. Ərəb qrafikasından latına keçmək məqsədi ilə ortaya atılan iddianın – onun çətinliyi səbəbi ilə savadsızlıq yaratdığı fikrinin əsassız olduğu isə xüsusilə Çin, Koreya, Yapon qrafikalarından yola çıxılaraq izah edilir. XVIII-XIX əsr müsəlman Şərqindəki savadsızlığın yazı qrafikası ilə deyil, təhsil sistemindəki problemlər ilə yanaşı türk dilində mətbəənin gec fəaliyyətə başlaması ilə əlaqələndirilməsinin daha doğru olacağı vurğulanır. Məqalədə həm də yüz il boyunca Azərbaycan və digər türk xalqlarının bir sıra tarixçilərinin, tarixi-ədəbi mətnlərlə məşğul olan alimlərinin bir əsr boyunca elmi yeniliklərlə, iddialarla çıxış etmək yerinə tarixin "dil yükü"nü çəkdikləri üzərində dayanılır. Öz dilində yazılmış bir neçə əsr əvvələ aid əsərləri oxumaqda çətinlik çəkən yerli tədqiqatçıların, daim başqa dillərdə yazılmış ədəbiyyatları və səhv tərcümə edilmiş əsərləri oxumaq məcburiyyətində qalması nəticəsində isə bəzən yanlış təhlillərə və izahlara yol verildiyi bildirilir. Nəticə və problemin həlli kimi isə yaranmış problemlərin gələcəkdə aradan qaldırılması məqsədilə orta təhsil məktəblərinin ədəbiyyat, dil və tarix dərsliklərinə türk xalqlarının tarixi qrafikalarının tədrisinin daxil edilməsi təklif olunur.

Açar sözlər: Ərəb qrafikası; Latın qrafikası; Türk xalqlar; Azərbaycan; Hərf problemi.

ABSTRACT

The article examines the alphabet reform implemented at the beginning of the 20th century from the perspective of the problems that have emerged in the field of humanities research one hundred years later. The change in script is evaluated not so much as a necessity to eliminate script-related issues among Azerbaijani and Turkic peoples, but rather because of the political demands of the time. Not only literary works, but also diplomatic texts were written and transmitted in the Arabic script, including secret communications and confidential military information exchanged between the Ottoman state and representatives of other Turkic peoples through encrypted telegrams. Taking these facts into account, the article notes that the alphabet reform of a century ago not only distanced Turkic peoples from

their past, but also enabled Western states, which had strategic interests in the East, to gain easier access to hidden sources.

The claim that the Arabic script led to illiteracy due to its difficulty is considered unfounded, especially when compared to Chinese, Korean, and Japanese writing systems. It is emphasized that illiteracy in the Muslim East in the 18th–19th centuries should be attributed not to the writing system, but to problems in the education system, as well as the late development of printing in Turkic languages. The article also highlights that for a hundred years, many historians and scholars dealing with historical and literary texts in Azerbaijan and other Turkic societies have been burdened with the "linguistic burden" of history instead of producing new scholarly contributions. It is noted that local researchers, who face difficulties reading works written in their own language from several centuries ago, are often forced to rely on literature in other languages or poorly translated texts, which can lead to inaccurate analyses and interpretations. In conclusion, the article proposes, the article suggests incorporating the teaching of historical scripts of Turkic peoples into literature, language, and history textbooks in secondary education to prevent such issues in the future.

Keywords: Arabic script; Latin script; Turkic peoples; Azerbaijan; Alphabet problem.

Giriş

Latın qrafikasına keçidin yüzilliyinin pəncərəsindən baxıldığı zaman hərf dəyişikliyi nəticəsində yaranan yeni nəslin problemlərini də görmək mümkündür. Belə ki, keçən yüz ilin tarixi hadisələrinə, ədəbi, dövrü nəşrlərin ərəb əlifbası ilə Türk Dünyasının bir sıra ərazilərində dərc olunmasına və s. bu kimi məsələlərə ümumi nəzər salındığı zaman açıq şəkildə başa düşülür ki, XX əsrin əvvəlində həyata keçirilmiş hərf islahatı ilə yazı problemlərinin həllindən çox siyasi tələblərin həyata keçirilməsi məqsəd kimi seçilmişdi. Yüzillik dövr ərzində meydana çıxan, formalaşan yeni nəslin mədəni mühiti də bunu təsdiq edir ki, qrafika dəyişikliyi ilə türk xalqlarının və eləcə də digər müsəlman Şərq xalqlarının min illik mədəni birliyinə zərbə vurulması və onların ortaq inkişafına maneə yaradılması əsas əldə edilmək istənilən hədəf idi. Tətbiq edilən hərf dəyişikliyi nəticəsində yüz il sonrakı nəsil ilk başda elə həmin dövrün mütəfəkkirlərinin ərəb qrafikası ilə yazdığı əsərləri oxumaqda aciz qalmışdır. Bu durum türk xalqları arasında bəsit bir savadsızlıq yox, demək olar ki, dərin cahillik dövrü başlatmışdır. XX əsrin sonunda 1990-cı illərdə Azərbaycan xalqının yaşadığı soyqırımlara qarşı Mərkəzi Asiyanın türk xalqlarının soyuq münasibəti həmin dərin cahilliyi başa düşmək üçün sadəcə bir örnək kimi yetərli sayıla bilər. Təqribən yüz il boyunca türk xalqları arasında ögey, bir-birindən uzaq münasibətlərin formalaşmasında məhz onların öz dillərində yüz il əvvəl və sonra yazılmış ədəbi mətnlərin, dövrü mətbuat yazılarının oxuna bilməməsi, qarşılıqlı münasibətlərin siyasi məqsədlərlə təşviq edilməməsi və nəticədə bir-birinin mənəvi dəyərlərindən, köklərindən uzaq qalması dayanır. Bunun əksinə Rusiya imperiyasında və eləcə də Sovet İttifaqında türk xalqları özgə dildə ədəbiyyat oxuyaraq özgə ruhun təsiri ilə öz-özünə özgələşdirilməyə çalışılmışdır. Ərəb və fars mənşəli xalqlarla min illik tarixi, mədəni münasibətlərin kəsilmiş olmasından isə söz etməyə belə gərək yoxdur. Beləliklə, qrafika dəyişikliyi ilə Qərb və rus mədəniyyətlərinə inteqrasiya edilməyə çalışılan türk xalqları XX əsrin sonlarında Türk və Şərq sivilizasiyasından ayrılaraq öz mədəniyyətini dərk etmək iqtidarında olmayan cəmiyyətlər kimi formalaşdırılmışdır.

Yüz il əvvəl hərf dəyişikliyinin zəruri olduğu iddiası ilə çıxış edən dövrün mütəfəkkirlərinin əsərlərinin, məqalələrinin, dövrü mətbuat materiallarının təkcə müasir sadə oxucu deyil, bir sıra tarixçi və dilçi tərəfindən rahatlıqla mütaliə edə bilməməsi isə tarixin səhv addımlar atan "ziyalılara" qarşı ironiyası kimi təzahür etmişdir. Məlum olduğu üzrə, həm AMEA Əlyazmalar İnstitutunda, həm də dünyanın bir sıra muzey və kitabxanalarında

ərəb, fars dillərində yazılmış əsərlər saxlanıldığı kimi əski əlifba ilə yazılmış türk və azərbaycan dilində kitablar, jurnallar və s. qorunur. Bunların bir hissəsi müasir azərbaycan dilinə tərcümə edilsə də, hələ çox sayda əsər öz tərcüməçisini gözləyir. Dövrün ərəb qrafikası ilə yazılmış mətbuat materialları da həm yerli, həm də xarici kitabxanaların rəfləri arasında daha uzun müddət öz tədqiqatçılarının həsrətində qalacaqdır. XIX əsrin və eləcə də daha əvvəlki dövrlərə aid əsərlərin tədqiqindəki problemlər yalnız Azərbaycan cəmiyyəti üçün deyil, Qərbdə - Türkiyə dövlətindən, Şərqdə - Mərkəzi Asiya xalqlarına qədər və hətta Rusiya türkləri üçün də keçərlidir.

Öz dilində yazılmış bir neçə əsr əvvələ aid ədəbiyyatı oxumaqda çətinlik çəkən bir millətin fərdlərinin daim başqa dillərdə yazılmış əsərləri oxumaq məcburiyyətində qalması isə onların yüz il ərzində öz dillərində təfəkkür qabiliyyətlərinin inkişafına və dolayısı ilə aid olduqları dilin tərəqqisinə mənfi təsir göstərmişdir. Xüsusilə Azərbaycan və digər türk xalqlarının tarixçiləri, tarixi, ədəbi mətnlərlə məşğul olan tədqiqatçıları elmi yeniliklərlə, iddialarla çıxış etmək yerinə təqribən bir əsr boyunca tarixin "dil yükü"nü tərcümələrə ömürlərini sərf etməklə çəkmək məcburiyyətində qalmışdır. Hazırlanan tərcümələrdə isə bir sıra səhvlərə yol verilməsi isə acı həqiqətlərdən biridir. Məsələn, M.F.Axundovun məktublarının tərcüməsində tez-tez "Türkiyə Elmlər Akademiyası" adlı bir elmi idarədən bəhs edilir [Axundzadə, 2005:59-60, 73-74, 99]. Qeyd etməyə dəyər ki, Osmanlı dövlətində Axundovun yaşadığı dövrlərdə "Əncüməni-Daniş" (1851-1862) və Cəmiyyəti-İlmiyyəyi-Osmaniyyə" (1861-1867) adlı iki elmi mərkəz fəaliyyət göstərmişdir. Lakin tərcümələrdə bu təşkilatların adı qeyd olunmadığına görə Axundovun hansı təşkilatdan bəhs etdiyini dəqiq söyləmək mümkün deyil. Məhz bu kimi səhvləri və tərcümələrin ərsəyə gəlməsi ilə bağlı məsələləri nəzərə aldığımız zaman demək olar ki, öz dilində yazılmış ədəbiyyatın tərcümə yükünü çəkən türk xalqlarının dilçi və tarixçilərin öz dillərində bir neçə əsr əvvəl yazılmış tarixi, ədəbi və elmi mətnləri rahatlıqla oxuya bilən dünyanın digər tədqiqatçılar ilə müqayisədə öz mədəniyyətləri ilə əlaqədar təhlillərdə, yeniliklərin ortaya çıxarılmasında, müqayisələrin aparılmasında və s. məsələlərdə qismən geri qalmasına səbəb olmuşdur.

XVIII – XIX Əsrlərdə Regionda Yazışma Dili Olan Fars Dilinin və Ərəb Qrafikasının Dəyişdirilmə Cəhdlərinin Səbəbləri.

Yazı qrafikasının dəyişdirilməsi ilə əlaqədar yüz il boyunca aparılmış tədqiqatlar XVIII əsrin sonu və XIX əsrin ortasında baş verən hadisələrə daha fərqli istiqamətdən baxmağa imkan verir. Həmin tədqiqatlarda hərf dəyişikliyi ilə savadsızlığın aradan qaldırılması və İslam dininin çox əsrlik mövhumatçı xarakterindən Azərbaycan, eləcə də digər türk xalqlarının xilas edilməsi kimi mövzuların işlənilməsi dövrün bir sıra mütəfəkkirlərinin mütərəqqi fəaliyyəti kimi izah edilsə də onlarda bəzi məsələlərin nəzər-diqqətdən uzaq qaldığı anlaşılır. Məsələn, işğal etdiyi ərazilərdə ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasəti aparan Rusiya imperiyasının regiondakı general Aleksey Petroviç Yermolov[42] kimi bir nümayəndəsi türk xalqlarının dilinin öyrədilməsi və tədqiqi məsələsinə niyə əhəmiyyət vermişdir? Öz adını müsəlman-türk xalqlarının tarixinə zülmləri ilə yazdıran, sonradan xristianlığı qəbul edən tatar əsilli və imperiyanın sadiq xidmətçisi olan bu general niyə və hansı hüquqi mətnə əsasən Qafqazda müsəlman əhali üçün tatar dilinin (türk) fars dili yerinə istifadə edilməsi əmrini[43] vermişdir? Əvvəlcə bildirilməlidir ki, Rusiya imperiyasının

[42] "*Ən böyük nəsil, 1506-cı ildə tatar krallığının (Qızıl Orda) böyük hersoqu Vasili III İvanoviçə qoşulmaq üçün Moskvaya gedən vəftiz olunmuş İvan Araslan Murza Ermolanın nəslindəndir. Araslanın nəticəsi Timofey İvanoviç Ermolov Boyar kitabında (1611) qeyd olunub*" [Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи (ОГДР). част V, с. 44. Баскаков, 1979: 174-175].

[43] 1853-cü ildə M.F.Axundovun Qafqaz təhsil idarəsinin hamisi (rəisi) ... baron Aleksandr Pavloviç Nikolaiyə yazdığı məruzədə qeyd olunur: "*Bu ölkəni abadlaşdırmağa və ondakı əhalinin milliyyətinin saxlamağa meyl*

regionlarda yerli dillərin tədqiq və tədrisinə dair imperiyanın ilk illərinə aid hər hansı bir rəsmi sənəd mövcud olmamışdır. Belə bir halda hansı əsasda regionda yüz illərdir rəsmi yazışmalarda istifadə olunan dil sadəcə bir generalın istəyi üzərinə dəyişdirilmiş və tatar (türk) dilində dərs kitabları nəşr edilmişdir?

Rusiya imperiyasının ilk qanun külliyyatında dil ilə əlaqədar hər hansı bir maddə öz əksini tapmadığına görə imperiyanın dil münasibətləri üzərinə aparılmış tədqiqatlarda qeyd olunan məsələ imperiyanın qurulduğu ilk "romantik" dövrlərində mövcud olan əhval-ruhiyə ilə əlaqələndirilir və 1789-cu il Fransız inqilabının bu mövzuda təsirli olduğu qeyd edilir. Məlum olduğu kimi XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etdirilən dil siyasəti nəticəsində imperiyaya tabe olan bir sıra regionlarda milliyyətçilik fəaliyyətləri artdıqdan sonra yalnız 1906-cı il də rus dili Rusiya İmperiyasının Əsas Qanunlarının (Konstitusiyasının) 3-cü maddəsində rəsmi dil kimi yer alır.[44] Yeri gəlmişkən bunu da qeyd etməyə dəyər ki, dil aspektindən baxıldığı zaman Rusiya imperiyasının təbəəsi olan müsəlman-türk əhaliyə "böyük lütfkarlıqla" davranması məsələsi regionda tarix boyunca hakim olan digər imperiyalara da fərqli bir çərçivədən baxmağa imkan verir. Belə ki, xilafətin regionda hakim olduğu dövrlərdən müsəlman imperiyaların dil siyasətinin daha çox assimilyasiyaya xidmət etdiyi başa düşülür. İslamiyyətdən sonra türk xalqlarının ədəbi mətnlər xaricində öz dillərində yazdıqları elmi-ictimai əsərlərin, hətta məktubların belə az sayda olması isə türk dilinin zamanla ərəb və fars dillərinin təsirində dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Osmanlı dili bu durumun bir misalı kimi təqdim edilə bilər.

Dil və hərf dəyişikliyi ilə əlaqədar diqqəti çəkən məsələlərdən biri də Axundovun Rusiya imperiyasının təbəəsi olduğu halda Osmanlı padşahına və İran şahlarına əlifba dəyişikliyi barəsində 15 il boyunca dəfələrlə[45] məktub yazmasıdır. Bu hadisənin də izaha ehtiyacı olan bir məsələlərdən biri olduğu açıqdır. Belə ki, Osmanlı padşahı müsəlman xalqların xəlifəsi olsa da Rusiya imperiyasında yaşayan müsəlmanlar Osmanlı dövlətinə deyil, Rusiya imperiyasında tabe idilər. Belə bir halda Axundovun başqa bir ölkənin hökmdarından hərf dəyişikliyini təsdiq etməsini gözləməsinin səbəbi nə idi? Bu məsələ isə Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında 17 iyul 1774-cü ildə I Əbdülhəmid tərəfindən imzalanmış olan 28 maddəlik Kiçik Qaynarca Sülh müqaviləsinə əsaslanır. Həmin müqavilənin şərtlərindən biri Krım, Kuban və Bucaq tatarları ilə bağlı idi. Qeyd olunan şərtə əsasən tatarlar siyasi baxımdan müstəqil olsalar da dini işlərində Xilafətə bağlı qalmalı idilər. Digər tərəfdən həmin müqavilənin başqa bir şərtinə əsasən isə Rusiya imperiyası Osmanlı dövləti daxilindəki ortodoksları daim himayə etməli idi [Beydilli, 2002: 524-527].

Mövzu ilə əlaqədar maraq cəlb edən suallardan biri də budur: hərf dəyişikliyini ilk dəfə gündəmə gətirən şəxslər – müsəlman bir cəmiyyətdə (İranda) təhsil alıb yetişmiş

---

göstərən xeyirxah hökumətimiz bir çox tədbirlərlə yanaşı, tatar dilində ədəbiyyatın yaradılmasına diqqət vermişdir. Buna görə də birinci dəfə general Yermolov bu ölkənin hakimi olduğu zaman, tatarlar yaşayan yerlərə göndərdiyi əmrlərlə, əhalinin farsca yazmasını qadağan edərək, öz yazı işlərini ancaq tatarca aparmalarını məsləhət görmüşdür. Bundan sonra hər yerdə, müxtəlif qaydalarda olsa da, yazı işləri tatar dilində aparılmağa başlandı. Daha sonra hər yerdə qəza məktəbləri açıldığı zaman, hökumət başqa fənlərlə bərabər, həmin məktəblərdə tatar dilinin öyrənilməsini də lazım bildi. Lakin bu dildə dərs kitabları olmadığına görə böyük çətinliklər meydana çıxdı. Mənə məlum olduğuna görə, bu çətinliklər hələ də aradan qaldırılmamış və bu dil hələ indiyə qədər, demək olar ki, ancaq təcrübi qayda ilə öyrənilir" [Axundzadə, 2005: III cild, 31].

[44] "*Rus dili milli dildir və orduda, donanmada və bütün dövlət və ictimai qurumlarda məcburidir. Dövlət və ictimai qurumlarda yerli dillərin və ləhcələrin istifadəsi xüsusi qanunlarla müəyyən edilir*" [Акишин, 2016: 56-73].

[45] Axundzadə 1873-cü ildə Tiflisdən "Həqayiq" qəzetinə yazdığı məktubda qeyd edir ki, 15 ildir Osmanlı və İran hökmdarlarına hərf dəyişikliyi barəsində yazılar yazıb. Burada o, bildirir ki, Tiflisdəki Osmanlı konsulu Ömər Səbriyə iki əlifba layihəsi verib. Biri latın əlifbası ilə, digəri isə ərəb (İslam) əlifbası ilə əlaqəlidir [Axundzadə, 2005: III cild, 170-173].

M.F.Axundov (1812/3-1878) və Mirzə Melkum xan[46] (1833-1908) ərəb qrafikası ilə əlaqədar hər hansı oxuma-yazma problemi yaşamadığı halda niyə (biri türk, digəri isə fars dili üçün) əvvəlcə ərəb əlifbasına əlavələr etmək və daha sonra onu tamamilə başqa bir qrafika ilə dəyişdirmək ehtiyacı hiss etmişdir? Aparılan dəyişikliklərin məqsədi yalnız dillərin yazılışındakı problemlərin və müsəlman xalqların savadsızlığının aradan qaldırılması idimi, yoxsa bu fikirlərin arxasında fərqli məqsədlərmi yatırdı? Onların məktublaşmalarında təbii ki, qeyd olunmuş fikirlər məhz savadsızlığa və hərflərin çətinliyinə əsaslandırılmağa çalışılır. Amma ideyanın əsl qaynağı göstərilmir. Məqsədimiz ərəb əlifbasının türk, fars və ya ərəb dili xaricindəki hər hansı bir dil üçün yetərli olduğunu iddia etmək deyil. Təbii ki, ərəb qrafikası qeyd olunan dillər üçün yetərli deyildi. Lakin hər iki maarifçinin Qərb mütəfəkkirləri ilə yaxın təmasının olması onların hərf islahatı ilə əlaqədar aparmış olduqları mübarizənin yalnız maarifpərvər məqsədlər daşıması fikrinə şübhə ilə yanaşmağa səbəb olur. Buna görə də hərf islahatı cəhdlərinin əsl qaynağının xalqın savadsızlığının, geriliyinin aradan qaldırılması yox, kənar qüvvələrin - Rusiya və Qərb əslli mütəfəkkirlərin tələb və istəklərinə əsasən müsəlman cəmiyyətlərinin formalaşdırılması olduğu düşüncəsi yaranır. Aydındır ki, hərf dəyişikliyi ilə əlaqədar ciddi bir addım yalnız Qərb və rus mütəfəkkirlərinin dəstəyi olmadan gerçəkləşə bilməzdi. Elə ona görə də Axundovun hərf dəyişikliyi fikrinin ilk tərəfdarlarından biri Sankt-Peterburq İmperator Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü və məxfi məsləhətçisi olan Dorn[47] olmuşdur. Ondan sonra məktublarda Osmanlı sədr-əzəminin gizli məsləhətçisi olan bir fransız və Bombey hakimi olan bir ingilisdən[48] də bəhs edilir. Osmanlı dövlətində fəaliyyət göstərən Qərb təhsilli məmurların da hərf dəyişikliyi fikrini dəstəklədikləri məktublaşmalardan başa düşülür. Qeyd edilən bu faktlar onu göstərir ki, qrafika dəyişikliyi tələbinin ortaya çıxması yalnız oxuma problemlərinin və savadsızlığın aradan qaldırılması məsələsi ilə əlaqədar ola bilməzdi. Çünki oxuma problemi həmin qrafika ilə təhsil almış insanların deyil, məhz onu sonradan müəyyən siyasi məqsədlərlə öyrənən insanların problemi idi. Yəni hərf islahatı imperiyalara tabe olan regionlardakı xalqların tarixi, mədəniyyəti və inancları ilə əlaqədar mövqelərini öyrənmək istəyən casusların və ya bu casuslara xidmət etmək istəyən elm adalarının məqsədyönlü apardığı siyasətə xidmət edirdi.

Ərəb qrafikası ilə aparılan gizli yazışmalar arasında Osmanlı dövləti ilə İran dövlətinin və eləcə də Qafqaz xalqlarının qabaqcıl nümayəndələrinin, xanlarının məktublaşmaları xüsusi yer tutur. XVIII əsrdən başlayaraq Rusiya işğallarına qarşı yerli xanlar daim Osmanlı imperiyası ilə əməkdaşlıq, birlik içində fəaliyyət göstərmişdir. Qeyd olunan gizli münasibətlər Osmanlı arxivlərində saxlanılan məktublarda öz əksini tapmışdır. Həmin yazışmaların bir avropalı və ya rus xəfiyyə, alim və s. tərəfindən oxuna bilməsi üçün sadəcə ərəb əlifbasının bilməsi yetərli deyildi. Ərəb qrafikası ilə birlikdə ərəb, fars və eləcə də türk dillərinə dərindən hakim olmaq gərəkli idi. Dil və hərf dəyişikliyi kimi ciddi məsələlər Qərbdəki inqilabi hərəkatların məşhur prinsipləri olan "azadlıq, bərabərlik və ədalət" kimi düşüncələrin təzahürü olsa da, onun yenilikləri eyni zamanda regiondakı xalqların mədəniyyətinin, dilinin öyrənilməsində, onların idarə və kontrol edilməsində mühüm bir vasitə kimi Qərb dövlətləri və Rusiya imperiyası tərəfindən istifadə olunmuşdur.

Yuxarıdakı məsələ ilə bağlı başqa bir sual da yaranır: Şərq və Qərb dillərindən bir neçəsinə yiyələnmiş digər maarifçilər, əhəmiyyətli mövqelərdə olan dövlət adamları niyə

[46] Mirzə Melkum/Mülküm Xan/ Hovsep Melkumyan: 1833-cü ildə İsfahan şəhərinin ermənilərlə məskun olan yeni Culfa məhəlləsində doğulmuş və 1908-ci ildə Romada vəfat etmişdir. Erməni əslli diplomat olan Melkum Xan İslam dini qəbul etmiş və Qacar dövlətinə xidmət etmişdir [URL-1].

[47] Johannes Albrext Bernard Dorn: Sankt-Peterburq İmperator Elmlər Akademiyasının 1842-ci ildən həqiqi üzvü və məxfi məsləhətçi olmuşdur. Axundov ilk dəfə St. Peterburqda akademik Dorn tərəfindən yaratdığı əlifbanın təqdir edildiyini yazır [Axundzadə, 2005: III cild, 73].

[48] Həmin şəxslərin adları yazılmayıb [Qəribli, 2024: 6].

Axundov və Melkum xandan fərqli olaraq həmin dövrlərdə ərəb əlifbasının türk dilləri üçün istifadəsini problem kimi görmürdü? Niyə onlar hərf dəyişikliyi məsələsini türk-müsəlman cəmiyyətlərini mənəvi bağlardan, ortaq keçmişdən uzaqlaşdırılması kimi başa düşürdülər? Onların arasında həm Osmanlı, həm də bir sıra Azərbaycanlı mütəfəkkirlər də yer alırdı. Xüsusilə, M.Ə.Rəsulzadə və Əli bəy Hüseynzadə kimi mütəfəkkirlərin əlifba dəyişikliyinə qarşı olması iddiası bu baxımdan diqqət çəkicidir. M.Ə.Rəsulzadənin qrafika dəyişikliyi ilə əlaqədar mövqeyini təhlil edən tədqiqatlardan birində qeyd olunur ki, "Azəri Türk" jurnalının təsis edənlərdən biri olan M.Ə.Rəsulzadə jurnalın latın qrafikasında çap olunması ilə əlaqədar qərardan sonra uzun müddət jurnalda məqalələr ilə çıxış etməmişdir [Şimşir, 2012: 66; Rəsulzadə, 2012: III cild, 299]. Bunu da bildirməyə dəyər ki, onun qrafika dəyişikliyi əleyhinə olmadığını və hətta Türkiyənin hərf dəyişikliyinə sevindiyini qeyd edən tədqiqatçılar da vardır [Akbarova, 2023: 481-491]. Əlbəttə, M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyənin hərf dəyişikliyinə sevincinin səbəbi başa düşüləndir. Latın qrafikasını qəbul etmiş Sovet Azərbaycanından sonra Türkiyə ilə əlaqələrin davam etdirilməsi baxımından onun bu hadisəyə sevinməsi normal bir hal kimi qəbul edilə bilər. Amma bu fakt onun ərəb qrafikasının dəyişdirilməsi fikrini lüzumlu saydığı, qəbul etdiyi mənasına gəlmir.

Hərf dəyişikliyi tələbinin vacibliyinin ortaya atılması ilə əlaqədar yaranan maraqlı bir suallardan biri də budur: Axundov və Melkum xan hərf dəyişikliyi yerinə az sayda olan yerli xalqın dilində təhsil verən modern məktəblərin artırılmasının vacibliyini savadsızlığa qarşı atılacaq daha əhəmiyyətli bir addım kimi niyə başa düşmür və bu məqsəd uğurunda niyə mübarizə aparmırdılar? Axı, əlifba, dil və digər təlim-tədris məsələləri üçün əvvəlcə cəmiyyətin öz dilində təhsil ala biləcəyi modern, pozitivist təhsil[49] verən məktəblərə daha çox ehtiyac vardı. Milli dildə təhsil almaq mövzusu niyə yalnız XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanlı mütəfəkkirlər tərəfindən əhəmiyyətli bir məslə kimi qəbul edilmişdir? Həmin dövrə qədər əsasən təhsilin fars dilində aparıldığı tarixi materiallardan, arxiv sənədlərindən açıqca başa düşülür. Osmanlı arxiv sənədlərindən birində verilmiş məlumat bu baxımdan diqqətə layiqdir. Belə ki, h. 6 rəcəb 1325 / m. 15 avqust 1907-ci ilə aid Osmanlı Sədarət təzkərəsində qeyd olunur ki, Rusiyada Qurani-Kərimin türkcə təfsiri olmadığına görə "Nəşri-Maarifi-Umuri-Xeyriyyə Cəmiyyəti-İslamiyyə"nin Bakıdakı sədri general Zeynalabdin Tağıyev[50] bu sahədə xidmət etmək məqsədilə "Türkcə Kəşfü-l-Həqaiq" adlı əsər nəşr etdirmiş və onu təqdim etmək, eyni zamanda "Cəmiyyəti-İslamiyyə" adına bəzi istəklərini ərz etmək məqsədilə ulumi-ərəbiyyə müdərrisi (ərəb dili müəllimi – Z.V.) və məktəbi-idadi[51] müəllimi Axund Yusif Talıbzadə Əfəndi İstanbula gəlmişdir. Sənəddə Qafqaz türklərinin indiyə qədər yazışmalarda istifadə etdikləri farsca yerinə bundan sonra ana dilini, yəni türk dilini istifadə etməyə başlayacaqları haqqında məlumat xüsusi bir şəkildə vurğulanır [Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri. Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy II (1575-1918), 1993: 206-210].

Yuxarıda qeyd olunan sualların fonunda ümumi bir sual daha ortaya çıxır: XVIII-XX əsr Şərqində həqiqətən ziyalı var idi və ya əsl ziyalı kim idi? Qərbdə yeniliklər, dəyişikliklər silsiləsinin yaranmasında rol oynayan mütəfəkkirlərmi yoxsa onların fikrilərini yaymağa çalışan Qərb təhsilli və ya Qərb mədəniyyətinə heyran olan şərqli mütəfəkkirlərmi? Əlavə olaraq qeyd etməyə dəyər ki, Axundovun məktublarında Azərbaycan məsələsinin az yer

[49] Pozitivist təhsil: Yalnız təcrübə, müşahidə və ölçülə bilən faktlardan əldə edilən elmi biliklərə əsaslanan; metafizikanı, intuisiyanı və xurafatı rədd edən təhsil yanaşmasıdır.

[50] Sənəddə Tağıyev general kimi qeyd olunub.

[51] Məktəbi-idadi: Lüğəti mənası "bir şeyi hazırlamağa məxsus yer" olan "idadi" sözü Tənzimat dövrünün ilk illərinə qədər Qərb tərzində açılan məktəblərin hazırlıq sinifləri üçün istifadə edilmişdir. 1847-ci ildə fəaliyyətə başlayan "rüşdiyə"lərə şagird hazırlamağa ayrılan "sıbyan" məktəblərinə isə "idadi" deyilmişdir. Lisey səviyyəsində açılan idadilərdə, hərbi və mülki ali məktəblərə tələbə yetişdirilirdi [Devellioğlu, 1993: 409].

alması ilə birlikdə əksərən Dağıstan xalqlarının geri qalmasından bəhs edilməsi də diqqət çəkir [Axundzadə, 2005: 138-139]. Ümumiyyətlə, Axundovun məktublarında yol verilmiş səhvlər səbəbi ilə onların təkrar transliterasiya edilməsi, şərhlərinin verilməsi və elmi üsluba uyğun şəkildə tədqiq və təhlil edilməsi zəruridir.

Yazı Qrafikasının Dəyişdirilməsi və Siyasi Məqsədlər.

XX əsrin əvvəlində həyata keçirilmiş hərf dəyişikliyi yazı problemləri ilə bağlı zərurətdən çox, imperiyanın regionlarda apardığı siyasi məqsədlərin bir parçası olduğunu başa düşmək üçün Azərbaycanda və eləcə də Türk Dünyasında latın qrafikasına keçiddən gözlənilən əsas iki nəticəyə -ərəb qrafikasının özünəməxsusluğunun yaratmış olduğu türk dillərindəki sait səslər ilə əlaqədar oxuma problemlərinin, çətinliklərinin düzəldilməsinə və bu çətinliklərin yaratdığı savadsızlıq səbəbi ilə meydana gələn mövhumatçılığın aradan qaldırılmasına bir daha diqqət etmək lazımdır. Xüsusilə, M.F.Axundovun ifadələri bu baxımdan maraqlıdır. O, qeyd edir ki: *"Çün taifeyi-islamın miləli-müttəhidinə (müsəlman tayfaların milli birliyinə), dalda qalmasına səbəb əvvəl dini-islam və ikinci, əlifbayi-ərəbdir, o səbəbdən bu əlifbanın təğyiri yolunda çalışmamı vacib bildim*" [Haqverdiyev, 2005: 345-347; Axundzadə, 2005: 126, 131, 151]. Əvvəlcə bildirməyə dəyər ki, burada Axundovun dövrün ifadəsi ilə ümumiləşdirərək yazdığı "müsəlman tayfalar" ifadəsi ilə əslində türk dilli xalqlar qəsd edilməkdədir. Onun yuxarıdakı ifadəsindən anlaşıldığı üzrə türk xalqlarının geri qalmasının birinci səbəbi İslam dini, ikincisi isə ərəb əlifbasıdır. Məhz bu ifadəyə əsasən demək olar ki, əlifba dəyişikliyi fikri ilə başlıca olaraq İslam dini ilə əlaqənin kəsilməsi hədəflənirdi. Yəni, ikinci məsələnin həlli ilə birinci məsələnin həlli də uzun müddətdə planlanmışdı.

Axundovun bu iddiasına qarşı demək olar ki, dövrün əhəmiyyətli müsəlman dövlətlərində - İran (Qaçar) və Osmanlıda cəmiyyətin inkişafının geri qalmasının əsas səbəbi ərəb əlifbası və onun çətinliyi deyil, məktəblərin azlığı, təhsilin zəifliyi, türk xalqlarının isə öz dillərində təhsil almasının məhdudluğu idi. Cəmiyyətin savadsızlığının aradan qaldırılmasını özünə məqsəd kimi müəyyənləşdirən milli bir dövlətin yoxluğu da bu kontekstdə ən əhəmiyyətli məsələ olaraq qəbul edilməlidir. Yüz il boyunca Dünyada baş verən iqtisadi-mədəni inkişaf nəticəsində savadsızlığın böyük ölçüdə aradan qalxması, xüsusilə də ərəb hərfləri ilə təhsil alan müsəlman-Şərq ölkələrində oxuma-yazma səviyyəsinin artması onu göstərir ki, yazı qrafikasının çətinliyi savadsızlığa səbəb olan amil kimi qiymətləndirilməməli idi. Xüsusilə, müasir texnologiyaların inkişafı yüz il əvvəlki iddiaların əsassız olduğunu açıq şəkildə nümayiş etdirir. Savadsızlığın yazı qrafikası ilə deyil, təhsil sisteminin zəifliyi ilə əlaqədar olduğu xüsusilə, çin və yapon yazısı ilə təhsil alıb, inkişaf edən həmin xalqların örnəyindən daha yaxşı başa düşülür. Yazı qrafikasının çətinliyini savadsızlığın səbəbi kimi görən keçən əsrin mütəfəkkirlərinin fikrinə görə həmin xalqlar savadsız qalmalı idi. Bu nümunələr əsasında demək mümkündür ki, müsəlman və türk xalqlarının savadsızlığı tədris edilən qrafikanın çətinliyi ilə deyil, tədris sisteminin geriliyi və yaxud həmin dövr üçün türk-müsəlman əhalinin yaşadığı regionlarda müasir tələblərə cavab verən onlara məxsus yetəri qədər məktəbin mövcud olmaması ilə əlaqələndirilməlidir.

XVIII əsrdə Qərbdə renessansın təsiri ilə yüksəlməkdə olan təhsil səviyyəsi ilə müqayisədə görünür ki, həmin dövrlərin müsəlman - Şərq ölkələrindəki təhsil səviyyəsi ilə onlar arasında fərqlər sürətlə artmışdı. Qərb ölkələrində modern, pozitivist təhsil forması yaradılarkən, müsəlman Şərqdə hələ də islahatlardan uzaq ənənəvi dini təhsil davam etdirilirdi. Təbii ki, tam mənası ilə savadsızlıqdan bəhs etmək doğru olmaz. Lakin ümumi gerilik həmin dövrlərdə hər sahədə özünü büruzə verirdi. XIX əsrdə regiondakı türk və müsəlman əhalinin savadsızlığının əsas amilləri arasında həm də Rusiya imperiyası tərkibindəki digər regionlar kimi Azərbaycanda da ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasəti tətbiq edən rus dilli məktəblərin açılması da yer tuturdu. Belə ki, həmin məktəblər məqsədyönlü

şəkildə cəmiyyətin müəyyən hissəsinin -zadəganların- təhsil səviyyəsini artırırkən böyük bir hissəsinin eyni təhsildən uzaq durmasına səbəb olurdu. Xristian bir imperiyanın regionu işğal etməsi, uzunmüddətli zülmləri və aparılan ruslaşdırma-xristianlaşdırma siyasəti qarşısında öz dəyərlərinə bağlı qalmağa çalışan, tarixi təhtəlşüur ilə dirənən cəmiyyətin öz övladlarını ənənəvi, çağın gerisində qalan mədrəsələrdə oxutmağa çalışması müasir elmi yeniliklərdən və həmin yeniliklərə adaptasiya prosesindən də onları uzaq tuturdu. Bu isə bir müddət sonra özünü savadsızlıq kimi təzahür etdirirdi. Daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi regionda türk-müsəlman əhalinin lehinə milli təhsil siyasəti aparan bir dövlət olmaması da oxuma-yazma səviyyəsinə təsir edən ən böyük amil idi.

Ərəb Qrafikasının Türk Dillərinin Sait Səslərinin Yazıda İfadəsinin Yetərsizliyi İddiasına Baxış.

Latın qrafikasına keçid prosesində türk dilində çap fəaliyyəti ilə məşğul olan mətbəələrin azlığı və ərəb əlifbası ilə mətbəəçilik fəaliyyətinin dini-siyasi təzyiq altında tutulması kimi məsələlər də təsirli olmuşdur. Demək olar ki, Osmanlı dövlətində hətta mətbəəçilik fəaliyyətləri modernləşmənin açarı kimi əksər tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır. Araşdırmalardan məlum olduğu üzrə, Osmanlı dövlətində ilk mətbəə 1493-1495-ci illərdə İspaniyadan qovulmuş yəhudilər tərəfindən İstanbulda açılmışdır. Bundan sonra Selanik, Ədirnə və İzmirdə ibranicə, yunanca, latınca və ispan dillərində əsərlər çap edilmişdir. Yəhudilərdən sonra 1567-ci ildə ermənilər və 1627-ci ildə rumlar ilk mətbəələrini İstanbulda açmışdır [Altuntek, 1993: 192]. Osmanlı dövlətində dini azlıqlar öz kitablarını mətbəədə nəşr etdirdiyi halda XVIII əsrə qədər Osmanlı, Səfəvi və eləcə də Mərkəzi Asiya xalqlarının ədəbi, tarixi əsərləri saraylarda əllə yazılır, üzləri köçürülürdü. Osmanlı dövlətinin bir sıra ərazilərində - Morada, Misirdə və s. yerlərdə ortaya çıxan üsyanlar dövləti orduda müəyyən dəyişikliklərə və Qərbdə baş verən yenilikləri təqib və tətbiqə, onların xalqa elanına sövq etdiyinə görə türk dilində ilk mətbəə açılması ehtiyacı yaranmışdır. Türk dilində ilk mətbəə bu hadisələr fonunda ilk dəfə əslən Ərdəl knyazlığından (hal-hazırkı Rumıniyanın qərb və orta əraziləri) olan, sonradan islamiyyəti qəbul edən İbrahim Mütəfərrika tərəfindən 1720-1729-cu illərdə qurulmuşdur [Altuntek, 1993: 194]. 3 noyabr 1839-cu ildə Sultan Əbdülməcid və o zaman Xariciyyə naziri olan Mustafa Rəşid Paşa tərəfindən "Tənzimat fərmanı"nın elanı da mətbəə fəaliyyətlərinə öz təsirini göstərmişdir. Osmanlı cəmiyyətinin yeni sistemə uyğunlaşdırılmağa çalışılması və bu prosesin həyata keçirilməsində xalqın ümumi dili kimi qəbul edilən türk dilinə əhəmiyyət verilməsi sayəsində türk dilində mətbəə fəaliyyətə başlamışdır. Ümumiyyətlə, türk dilində lüğətlərin hazırlanması, əsərlərin nəşri və xalqın ümumi bir dil kimi türk dilini istifadəsi məsələsi Osmanlı dövlətinin idarəçilərinin maraq dairəsində olmuşdur [Yaşar və Dağlar Macar, 2022: 76-87].

Rusiya, Osmanlı və İran (Səfəvi və Qacar) imperiyalarının dil siyasətinin müqayisəsi zəminində bunu da qeyd etməyə dəyər ki, imperiya dilləri kimi rus, türk və fars dillərinin rəsmi dövlət dili statusuna yüksəlməsi, onların imperiya qanunlarında müəyyən maddələrdə rəsmiyyət qazanmasının təxminən eyni dövrlərə təsadüf etməsi də maraq cəlb edir. Bu imperiyaların klassik dövrlərdə öz təbəəsinin dilinə uzaq münasibəti -birinin fransız və ya alman, digərlərinin ərəb və fars dillərini idarəetmədə, yazışmada istifadəsi- imperiyaların əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən xalqların dilinin zəif inkişafına və yazı qrafikasının geri qalmasına səbəb olmuşdur. Hər üç imperiyanın da dil siyasətinin dəyişməsində və ya regionlarda istifadə olunan dillərə, xalqlara münasibəti məhz 1789-cu il fransız inqilabının dəyərləri istiqamətində zamanla formalaşmışdır.

Türk dilində mətbəə məsələsinin həlli ilə baş verən hadisələrin xalqın dilində xalqa çatdırılması Osmanlı dilinin sadələşməsinə, beləcə cəmiyyət tərəfindən başa düşülməyən ərəb və fars sözlərinin Osmanlı dilindən qismən təmizlənməsinə yol açmışdır. Məhz buna

görə XIX əsrin sonuna doğru ədəbi mətnlərdə, siyasi-diplomatik yazışmalarda artıq Osmanlı dili XVI - XVIII əsr yazı dili ilə müqayisədə xeyli sadələşmişdir. Türk dilində mətbəə fəaliyyətlərinin başlaması ilə türkcə yeni qəzetlərin[52] çıxması dilin sadələşdirilməsinə səbəb olduğu kimi həm də qrafika problemlərinin daha yaxından başa düşülməsinə şərait yaratmışdır. Həmin qəzetlərdə baş verən hadisələr, xəbərlər və elanlar ilə birlikdə ədəbi əsərlərin də nəşr olunmağa başlanması türkcədə sait səslərlə əlaqədar hərf problemini aradan qaldırılmasını zəruri hala gətirmişdir. Məhz bu səbəblə XIX əsrin sonlarına doğru bəzi sait səslərin bildirilməsi məqsədilə müəyyən dəyişikliklər edilsə də istənilən nəticə tam da əldə edilməmişdir.

Türk dilində mətbəə işlərinin gecikməsi hadisəsinin başında Quran əlifbası olan ərəb qrafikası ilə İslama zidd məsələlərin yazılması qorxusu, narahatçılığı yer aldığına görə yeni və fərqli bir əlifbanın türk dili üçün istifadəsi fikrini müdafiə edənlər də ortaya çıxmışdır. Yeni əlifba fikrini dəstəkləyənlər ərəb əlifbasının türk dilindəki sait səsləri ifadə etməməsi baxımından onun haqlı olaraq yetərsiz sayırdılar. Ərəb qrafikası ilə yazılmış türk dilli mətnlərin doğru tələffüz edilmədiyinə dair məlumatlar Məhəmməd Füzulinin şeirində də öz əksini tapmışdır:

Qələm olsun əli, ol katibi-bədtəhririn,
Ki, fəsadi-rəqəmi sözümüzü şur eylər;
Gah bir hərf süqutilə qılır "nadir"i "nar",
Gah bir nöqtə qüsurilə "göz"ü "gor" eylər.

Mir Cəlal *"Füzuli sənətkarlığı"* adlı əsərində [Mir Cəlal, 2108: 223] şeirin transliterasiyasında "gözü kur eylər" yazılsa da, bir nöqtənin "göz" kəlməsində düşməsi ilə yəni ərəb əlifbasındakı "ze" (ز) hərfinin üzərindəki nöqtə yazılmadığı zaman "ze" hərfi "re" (ر)-yə çevrilir və bu halda "göz" (گوز) sözü "gur", "gor" və ya "gör" (گور) kimi oxunur. Ama "kur" kimi oxuna bilməz. "Kur" kimi oxunması üçün "göz" sözünün "kaf" (ق) ilə yazılması lazım. Lakin "göz" sözü ərəb əlifbası ilə yazıldığı zaman "kef" (گ) ilə yazılır.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev də məqalələrində eyni məsələyə toxunmuşdur. O, bildirir ki: "*Ərəb əlifbasının türk və fars dillərinə uyğun olmaması hamıya aydındır. Həmçinin, bu əlifbanın öyrənilməsi, onunla yazmaq və xüsusən bu əlifba ilə yazılmış kitabları oxumaq nəinki çocuqlar, hətta savadlı şəxslərin çoxları üçün bir çətin məsələdir. Buna da ən böyük səbəb hürufi-müsəvvitənin (sait səslərin) yazılmamasıdır*" [Haqverdiyev, 2005: 345-347]. Digər tərəfdən Axundov və Melkum xanın məktublaşmalarından da açıq şəkildə başa düşülür ki, sait səs yetərsizliyi məsələsi yalnız türk dili ilə əlaqədar deyildi. Eyni problem fars dili üçün də keçərli idi. Ona görə də Melkum xan məktublarında yaratdığı yeni əlifba ilə fars dilinə uyğun sait və hətta samit səsləri bildirən hərflər və işarələr əlavə etdiyini Axundova yazmışdır [Axundzadə, 2005: 87-89].

Tarixdən məlum olduğu kimi, türk xalqları Orxan-Yenisey əlifbası daxil tarix boyunca çox sayda əlifbadan istifadə etmişdir [Özşahin, 2022: 36-41]. Qeyd olunmalıdır ki, türk əlifbası olaraq qəbul edilən Orxan-Yenisey əlifbası özü belə heç də tamamilə türk dillərindəki sait səsləri ifadə etmək üçün yetərli deyildi. Bu əlifba hətta finikiya əlifbası ilə

[52] Takvim-i Vekayi (Təqvimi-Vəqayi): Mənası "hadisələrin təqvimi" demək olan bu qəzet Osmanlı sultanı II Mahmut zamanında - 1831-ci ildə Osmanlı dövlətində türk dilində çıxan ilk rəsmi qəzetdir. Qəzetin məqsədi dövlətin modernləşmə ilə əlaqədar siyasətini xalqa çatdırmaq idi. 1922-ci ilə qədər müəyyən fasilələrlə nəşr olunmuşdur [Keskenler və Keskenler, 2015: 1-13]. Ondan əvvəl 1828-ci ildə Misirdə türk və ərəb dilində Vakayi-i Mısriyye (Vəqayii-Misriyyə / "Misir hadisələri") adlı qəzet Mehmet Ali Paşa tərəfindən çıxarılmışdır. 1840-cı ildə isə türk dilində "Ceride-i Hevadis" (Cəridəyi-Həvadis/ "Hadisələr qəzeti" deməkdir) adlı yarı rəsmi qəzet fəaliyyətə başlamışdır. İlk özəl qəzet isə "Tercüman-ı Ahval" (Tərcümani-Əhval / "Hadisələrin tərcüməni və ya izah edəni" deməkdir) 1860-1866-cı illərdə fəaliyyət göstərmişdir [Yüksel, 2020: 55-65].

müəyyən bənzərliklər daşıyır. Bu bənzərlik türklərin Ön Asyadan Mərkəzi Asiyaya köç etdiyinə dair nəzəriyyəni də dəstəkləyir. Yazı qrafikasının təqlid edilməsi, əvvəlki əsasında qismən və ya tamamilə yeni bir qrafikanın yaradılması məsələsi tarixdə tez-tez rast gəlinən bir hadisədir. Türk xalqlarının tarix boyunca müxtəlif qrafikalardan istifadəsi əlbəttə ki, onların bir neçə böyük mədəniyyət arasında yerləşməsi ilə də bağlı idi. Haşiyə çıxaraq qeyd etmək mümkündür ki, nəinki ərəb hətta çin yazısı da türk coğrafiyalarında istifadə edilmişdir. Orxan-Yenisey kitabələrində abidələrin bir üzünün çin dilində yazılması [Orkun, 1987: 19-20] yalnız yazıcı-bitikçilərin çinli olması ilə deyil, həm də həmin dövrlərdə Çin mədəniyyətinin regiondakı nüfuzunu nümayiş etdirir.

V–VIII əsrlərdə türk xalqları tərəfindən istifadə edilən Orxan-Yenisey əlifbasından [Şükürlü, 1993: 35] sonra Mərkəzi Asiya türk xalqlarının IX-XI əsrlərdə cənub-qərbə yayılması nəticəsində və İslam mədəniyyəti ilə bilikdə fars dilinin bu coğrafiyada hakim olması sayəsində uzun müddət dövlət idarəçiliyində fars dilinin təsiri ilə birlikdə ərəb qrafikası da işlədilmişdir. Ərəb əlifbası təqribən min il Şərqdə - Mərkəzi Asiyada mövcud olan dövlətlərdən Qərbdə - Osmanlı dövlətinə qədər yazı qrafikası kimi istifadə edilmişdir. Türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti və düşüncə dünyası ilə əlaqədar bir sıra əsərlər - Kutadqu Bilik, Oğuznamə, Dədə Qorqud dastanı və s. ədəbiyyat nümunələri ərəb, fars dilləri ilə yanaşı həm də türk ləhcələrində ərəb qrafikası ilə yazılmışdır. XVIII əsrdən Mərkəzi Asiya, Qafqaz və Qara dəniz ətrafındakı türk xalqları Rusiya imperiyasının hakimiyyəti altında olduğu halda Osmanlı dövlətinin müəyyən dərəcədə öz gücünü qoruya bilməsi sayəsində Osmanlı türkcəsi də varlığını davam etdirmişdir. Osmanlı dilinin yazılışında incə və qalın sait səslər eyni hərflərlə qeyd olunmasına baxmayaraq bu durum sözlərin tələffüzündə böyük problem yaratmırdı. Belə ki, həmin hərflərin incə və ya qalın oxunması türkcə kəlmədən asanlıqla başa düşülürdü. Bunun bənzər örnəyini müasir dövrdə telefon və ya kompüter yazışmalarında klaviatura fərqlilikləri səbəbi ilə çox sayda insan təcrübə etmişdir. Bu asan anlaşılma səbəbi ilə Osmanlı dilinin ərəb qrafikası ilə yazılışı Osmanlı bürokratları, mütəfəkkirləri, qismən təhsilli şəxsləri üçün problem təşkil etmirdi. Axundovun hərf dəyişikliyi ilə əlaqədar təklifinin ilk dəfə 1857-ci ildə Osmanlı hökmdarı tərəfindən rədd edilməsi səbəbləri arasında bunu məsələni də göz ardı etmək olmaz. Yəni ərəb qrafikasının türk dilləri üçün yetərsizliyi iddiası müəyyən haqlı səbəblər ehtiva etmiş olsa da tam mənası ilə doğru sayıla bilməz. Osmanlı dilinin Azərbaycanda fars dili yerinə 1907-ci ildə xalqın dili kimi öyrədilmə örnəyindən də belə başa düşmək olar ki, Azərbaycan dilinin yazı praktikasına görə Osmanlı yazısı daha çox təcrübəyə sahib idi və Osmanlı dili müəyyən qaydaqanunlar əsasında daha da təkmilləşmiş vəziyyətdə idi.

Osmanlı dövlətində türk dilində qəzet, jurnal və kitabların, xüsusilə də qrammatika, lüğət tipli əsərlərin nəşr olunması Osmanlı cəmiyyətində türk dilində ərəb əlifbası ilə yazıboxuma problemini böyük ölçüdə aradan qaldırmışdı. Osmanlı cəmiyyətində bir vaxtlar türklərə "türki bi-idark" kimi baxılmış olsa da, XVIII əsrdən sonra bu ifadənin doğruluğundan və ya bu ifadənin bir məna daşıdığından bəhs etmək mümkün deyil. Türk dinin istifadə edilməsi problemi əsasən Rusiya imperiyasındakı türk xalqlarına aid idi. Uzun müddətli Rusiya imperiyasının müsəlman-türk ərazilərində apardığı dağıdıcı müharibələr, verilən böyük insani itkilər və arxa-arxaya köç hadisələrinin yaşanması daha əvvəlcə də qeyd olunduğu kimi onsuz da geri qalmış təhsil sisteminin daha da zəifləməsinə öz təsirini mütləq surətdə göstərmişdi. Rusiya imperiyasının öz hakimiyyətini ucqarlarda qüvvətləndirmək məqsədilə regionlarda açdığı rus dilli məktəblər də "təsir əks təsir yaradır" prinsipini bir daha təsdiqləmişdir. Bu məktəblərdə yetişən və rus dilinə hakim türk əslli ədəbiyyat, elm və dövlət adamları Qərb aydınlarının azadlıq, bərabərlik və ədalət prinsiplərini mənimsəyib gizli və ya aşkar şəkildə rus şovinizminə qarşı mübarizə aparmış və öz mədəniyyətlərini öyrənib qorumağa can atmışdır. Məhz elə ona görə də Türkçülük ideyası Osmanlı dövlətindən çox Rusiya imperiyasının təhsilli türk təbəəsi arasında geniş vüsət almışdı. Türkçülük

kimi imperiyanın digər regionlarında Baltik ərazilərində milliyyətçilik hərəkatlarının yayılmasında da Rusiya imperiyasının apardığı ruslaşdırma və kilisə fərqliliyi siyasətinə qarşı reaksiyalar əhəmiyyətli rol oynamışdır. Rusiya imperiyasının regionlardakı xalqların dilinin tədqiq və tədrisinə müəyyən məhdudiyyətlər ilə azadlıq verməsi belə bu hərəkatların qarşısını ala bilməmişdir.

Səfəvi və Qacar dövlətlərində fars dili ənənəvi olaraq katib sinfinin istifadə etdiyi dil olsa da, Osmanlı dövlətində türk dili ərəb və fars dilinin təsirində yeni özünəməxsus formalarla inkişaf etməkdə idi. Osmanlı dövlətinin, eləcə də İran dövlətlərinin təbəələrinin və xüsusən də sarayda xidmət edən katiblərin - salnaməçilərin, maliyyə, poçt, hərbi teleqram və s. qeydiyyat işləri ilə əlaqədar fəaliyyət göstərənlərin ərəb qrafikası və onun tədrisi ilə əlaqədar tamamilə problemləri yox idi demək əlbəttə doğru sayılmaz. Osmanlı dövlətində XVI əsr yazılı mətnlərinin dili ərəb və fars dilinin təsirində daha qarmaşıq bir şəkil almışdı. Osmanlı dili və yazısı ilə əlaqədar problemlər XX əsrin əvvəlinə qədər olmuşdur və dildə, qrafikada yeniliklər olmadığı müddətcə də bu problemlərin davam etməsi də normal idi. Ümumiyyətlə, hər hansı bir dil və yazı qrafikası yeniliklərə uyğunlaşdırılmadığı müddətcə o dilə başqa dillərdən ifadələr daxil olması və ya xalqın öz dilini yetərsiz qəbul etməsi, onun yerinə başqa bir dili istifadə etmək məcburiyyətində qalması kimi yazı qrafikasında əskiklərin özünü büruzə verməsi normal bir durumdur. Hər iki hadisəni də türk dilləri və onun bir hissəsi olan azərbaycan dili təəssüflər olsun ki, tarixdə təcrübə etmək məcburiyyətində qalmışdır. Regionda yerli xalqın əksəriyyətinin dili olmayan fars dilinin istifadəsi sayəsində təkmilləşmək istiqamətində çətinliklər yaşayan türk dilinin bir də osmanlıca kimi bir neçə dilin ağır təsirinə məruz qalıb yalnız müəyyən bir təbəqənin başa düşdüyü bir dil kimi formalaşması da bir sıra dəyişikliklərin icrasını türk dili üçün zəruri hala gətirmişdi. Ona görə də hərf dəyişikliyi bu tələblərin bir parçası kimi də başa düşülməlidir. Digər tərəfdən İslam dininin təsiri ilə türk dilinin əhəmiyyətsizləşməsi və ya əhəmiyyətsizləşdirilməsi nəticəsində bir sıra sözlər unudulmuş olsa da, yaxud yeni sözlər yaradılmasa da hər hansı bir dilin qrammatik xüsusiyyətlərinin dəyişdirilməsinin özünəməxsus çətinliyi dillərin varlığını mühafizə etdiyi kimi türk dilini də qoruyan ən mühüm amil kimi həmin dövrlərdə özünü nümayiş etdirmişdir.

Bunu da qeyd etməyə dəyər ki, ərəb əlifbası ilə birlikdə latın qrafikası Osmanlı və İran coğrafiyasında təhsilli kütlə tərəfindən XIX əsrin əvvəlindən bəri Qərblə münasibətlər sayəsində bilinməkdə idi. XIX-XX əsr arasında isə Qərbdə təhsil alanlardan xaric həm də Osmanlı dövlətinin universitetlərində (Darülfünunda), polis məktəblərində [Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri, 2010: 460-461], missionerlərə məxsus təhsil ocaqlarında yüzlərlə, minlərlə şagird, tələbə təhsil alırdı. Hətta bu məktəblərdə İrandan köç etmiş insanların övladları və ya dövlət müqaviləsi ilə göndərilmiş tələbələr də oxuyurdular [Насирова, 2024: 169-180]. Həm Qərbdə təhsil alanlar, həm də Osmanlı dövlətində və elə İranın özündə missioner məktəblərdə təhsil alanların hər iki qrafikaya yaxşı bələd olması məsələsi məhz bu məktəblər sayəsində başa düşüləndir. Həm latın qrafikasının asanlığı, həm xarici dillərin cəmiyyətin irəli gələnləri tərəfindən bilinməsi baxımdan da latın qrafikasına keçidə türk xalqlarının böyük zərurət duyduğunu söyləmək mümkün deyildir.

Ərəb qrafikası ilə yazılmış türkcə əsərlərlə əlaqədar məşhur tənqidlərdən birini də son olaraq izah etməyə ehtiyac var. Belə ki, həmin dövrlərdə ərəb qrafikası ilə yazılmış ədəbiyyatın yalnız bir neçə əhəmiyyətsiz nəsihət kitabından ibarət olduğu və qrafika dəyişikliyinin böyük ədəbi, elmi miras itkisinə səbəb olmayacağı ifadə edilməyə çalışılmışdır. Bu iddianın naqisliyini göstərmək baxımından qeyd edilə bilər ki, hər bir mədəniyyətin, sivilizasiyanın yüksəliş dövrlərində cəmiyyətlərin yaşadığı mənəvi çöküntülərin fəsadları dövrün qabaqcıl şəxsiyyətləri ədibləri, alimləri tərəfindən yazılmış nəsihət əsərləri ilə aradan qaldırılmağa çalışılmışdır. Bunu Çin filosofu Konfutsinin, İslam filosofu İbni-Ərəbinin əsərlərindən və eləcə də türk xalqlarının mütəfəkkiri Yusuf Has Hacibinin Kutadgu Bilik kitabından belə

anlamaq mümkündür. Tarixi şəxsiyyətlərin alim, filosof və psixoloqlarının fikirləri əsasında son dövrlərdə hazırlanmış əsərlər və hətta sosial şəbəkələrdəki video-çarxlar həmin silsilədən sayıla bilər. Hər hansı bir cəmiyyətin öz mütərəqqi şəxsiyyətlərinin fikirləri ilə tərbiyəsi sağlam ictimaiyyətin formalaşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Məhz buna görə hərf dəyişikliyinə əsas hazırlamaq məqsədilə nəsihət əsərlərinin dəyərsiz kitablar kimi qiymətləndirilməsi də naqis bir baxış kimi qəbul edilməlidir.

Nəticə

Hərf dəyişikliyi ilə yalnız xalqın savadlanması deyil, həm də İslam mədəniyyətinin, birliyinin aradan qaldırılması məqsədi güdürdü. Axundovla Melkum xanın məktublaşmalarında müsəlman icmanın geri qalmışlığının, mövhumatçılığının tez-tez vurğulanması əsasında demək olar ki, hər iki mütəfəkkirin və ümumiyyətlə Qərb məktəblərində təhsil almış dövrün savadlı nəslinin başlıca məqsədi müsəlman Şərqi mövhumatçı qaranlıqdan xilas etmək olmuşdur. Məhz elə buna görə də onların başlıca hədəfi təhsil sisteminin təməldən dəyişdirmək olmuşdur. Burada ilkin maneə isə ərəb əlifbası olduğuna görə onun dəyişdirilməsi uğrunda uzun müddətli mübarizə aparmışlar. Ərəb əlifbası ilə aparılan təhsilin arxasında isə İslam dini inancı və onun əsrlərdir yaratmış olduğu İslam mədəniyyəti durması səbəbi ilə hərf dəyişikliyi ilə məhz dini, mədəni birliyin aradan qaldırılması planlanmışdır. Dini xurafat, mövhumatçılıq dövrün müsəlman cəmiyyətinin əsas problemlərindən biri olsa da, (xristian cəmiyyətləri üçün də bənzər məsələ keçərli idi həmin dövrlərdə) bu istiqamətdəki iddialar regionun müsəlman əhalisinin milli-dini birliyini pozmaq, müsəlman-türk xalqlarını İslam dinindən ayırmaq və onların zamanla imperiya tərəfindən daha rahat şəkildə assimilyasiyasına şərait hazırlamaq məqsədi ilə qabardılırdı.

XIX-XX əsrin əvvəlində Qərb və Rusiya imperiyalarında təhsil almış türk əsilli kütlə tərəfindən hərf dəyişikliyinin müzakirə olunması, qəbul edilməsi onların Qərb mədəniyyətinin təqlidçilik eyforiyasına qapıldıqlarını göstərir. Bu səbəbə görə onları öz cəmiyyətlərinin həqiqi ziyalısı kimi qəbul etmək mümkün deyil. Qərb mədəniyyətinin təqlidçilik eyforiyası sadəcə Azərbaycan mütəfəkkirlərinə aid bir əhval-ruhiyyə deyildi, bu bütövlükdə dövrün Şərq düşüncə adamlarına şamil edilə bilər. Qərb mədəniyyətinin şərqlilər tərəfindən təqlid olunması səbəbi ilə XVIII-XIX əsrdə Şərqdə aydın kütləsinin varlığı da sual altındadır. Yəni Fransa inqilabında rol oynayan və öz düşüncələri ilə dünyanın əvvəlki köhnəlmiş simasını dəyişdirən Şarl Lui Monteskyö, Jan Jak Russo, Maksimillian Robespyer kimi şəxsiyyətlər yalnız öz cəmiyyətlərinin və dövrlərinin deyil, ümumilikdə dünyanın və özlərindən 300 il sonrakı digər cəmiyyətlərin də həqiqi ziyalıları kimi qəbul edilməlidir. Şərqdə həmin dövrdə mövcud olmuş təhsilli kütlənin isə "ziyalı" deyil, başqa bir ad altında: "maarifçi", "mütəfəkkir" və s. kimi adlandırılması dövrün reallıqlarının doğru təhlili baxımından daha münasibdir. XVIII-XIX əsr Şərq mütəfəkkirlərinin əksəriyyətinin Qərb ölkələrində təhsil almasını və hətta bəzilərinin həmin ölkələrdə müxtəlif vəzifə və xidmətlərdə fəaliyyət göstərməsini nəzərə alaraq onları yalnız "Qərb təhsillilər" və ya "Qərbpərəst təhsillilər" şəklində adlandlrmaq da mümkündür. Əsl ziyalı kütlə yuxarıda da qeyd olunduğu kimi elə Qərbin özündə və eyni zamanda XVIII əsr Qərbində yetişmiş idi. Onlar öz cəmiyyətlərində günəş kimi doğsalar da, şölələrini əsrlər sonrakı uzaqlığa yaymağı bacarmışlar.

Müasir dövrdə ərəb əlifbası ilə təhsil almış farslar və hətta İran türkləri elmi, kütləvi, ədəbi əsərləri oxumaq və yazmaqda çətinlik çəkmirlər. Müasir İran cəmiyyəti üzərindən məsələyə baxacaq olsaq, bu kimi cəmiyyətlərin İslam dininin təsiri altında qalmasının ərəb qrafikasının dəyişdirilməməsi ilə əlaqələndirilməsi isə heç də doğru bir təhlil kimi qəbul edilə bilməz. Belə ki, ərəb əlifbası ilə təhsil alan İran cəmiyyətində hətta İslam dini əleyhinə yetişmiş çox sayda insan olduğu da məlumdur. Bunu da unutmamaq lazımdır ki, Avropa

mədəniyyətini Şərqə yaymaq istəyən və eləcə də hərf dəyişikliyi ilə əlaqədar ilk addımları atan Axundov və Melkum xanların özləri də elə həmin cəmiyyətdə ərəb qrafikası ilə təhsil almış şəxsiyyətlər idi. İranlılar xaricində ərəb qrafikasında müəyyən dəyişikliklər ilə təhsil alan uyğurların da öz ana dilində oxuma problemi yaşamaması qrafikanın çətinliyi istiqamətində ortaya atılan düşüncənin əsasız olduğunu göstərir. Osmanlı dövlətində də türk dilinin yazılmasında istifadə olunan əlifbadakı səs əskikliklərı böyük bir problem təşkil etməmişdir. Qısacası demək olar ki, ərəb qrafikasının çətinliyinin savadsızlığın, mövhumatçılığın əsası kimi göstərilməsi və ya hər hansı bir dilin öyrənilməsində sait səslər göstərilsin və ya göstərilməsin problem kimi onun təqdim olunması təhsil ilə əlaqədar məsələlərdən çox siyasi məqsədlərə xidmət etmək vəzifəsi güdürdü.

Azərbaycanda bir neçə dəfə yazı qrafikasının dəyişdirilməsi iki yerə ayrılmış Azərbaycan xalqını da bir-birindən uzaqlaşdırmışdır. Demək olar ki, yüz il boyunca Şimali və Cənubi Azərbaycan xalqı, onun mütərəqqi kütləsi bir-birinin yazılı ədəbiyyatını, elmi və kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunan məqalələrini, xəbərlərini oxumaqdan məhrum qalmışdır [Məmmədli, 2013; Şəymən, 2017: 11]. Hər iki tayın bir-birinin ədəbiyyatından, mədəniyyətindən hərf dəyişiklikləri səbəbi ilə uzaq qalması ictimai münasibətlərin yalnız ərəb əlifbasına hakim olan yüksək və xüsusi təhsilli təbəqə üzərindən qurulmasına, xalqın baş verən hadisələr haqqında birbaşa məlumat ala bilməməsinə səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı hərf fərqliliyi zamanla Cənubi Azərbaycan ləhcəsinin fars dilinin təsirində qalaraq müəyyən qədər dəyişməsinə yol açmışdır. Gələcək nəsillərin bənzər problemləri yaşamaması məqsədilə yüz illər boyunca istifadə edilmiş ərəb qrafikası Azərbaycan və eləcə də digər türk xalqlarının təlim-tədris vasitələrinə xüsusi dərs kimi əlavə edilməlidir. Ərəb qrafikasının tədrisi tarixi, bədii və elmi mətnlərin oxunmasına öz köməkliyini göstərəcəyi kimi Şimali və Cənubi Azərbaycan əhalisinin gələcəkdə mədəniyyət baxımından daha da yaxınlaşmasına öz töhfəsini verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

AKBAROVA, E. (2023). XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da alfabe tartışmaları. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 7(2), s. 481–491.

AKİŞİN OLEGOVİÇ, M. (2016). Gosudarstvennyy i yuridicheskiy yazyki Rossiyskoy imperii XIX veka. *Genesis: Istoricheskie Issledovaniya*, (5), s. 56–73.

ALTUNTEK, S. (1993). İlk Türk matbaasının kuruluşu ve İbrahim Müteferrika. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10(1), s. 191–204.

Arşiv belgelerinde Osmanlı – İran ilişkileri. (2010). (Haz. M. Budak, K. Gurulkan, A. O. Çınar, İ. Y. Genç & H. Devirbaş). Ankara: BOA.

AXUNDZADƏ, M. F. (2005). *Əsərləri* (C. 3) (Tərtib edən və ön sözün müəl. H. Məmmədzadə). Bakı: Şərq-Qərb.

BASKAKOV, N. A. (1979). *Russkie familii tyurkskogo proiskhozhdeniya*. Moskva: Nauka.

BEYDİLLİ, K. (2002). Küçük Kaynarca Antlaşması. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 26, s. 524–527). İstanbul: TDV Yayınları.

ÇİNGİZOĞLU, Ə. (2014). *Qacarlar dövrünün diplomatları*. Bakı: Mütərcim.

DEVELLİOĞLU, F. (1993). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat* (11. basım). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

HAQVERDİYEV, Ə. B. (2005). Mirzə Fətəli və ərəb əlifbası. *Seçilmiş əsərləri* içinde. Bakı: Lider Nəşriyyatı.

KESKENLER, M. F., & KESKENLER, E. F. (2015). İlk rəsmi Türk gazetesi: Takvim-i Vekayi. *Takvim-i Vekayi*, 3(1), s. 1–13.

MƏMMƏDLİ, P. (2013). *Hər iki tayın gerçək aynası – "Azərbaycan" (1945, Bakı, Təbriz) dərgisi*. Bakı: Elm və Təhsil.

MENZEL, T. (2017). *Bakü I. Türkoloji Kongresi: 26 Şubat - 6 Mart 1926* (Ed. B. Direkçi). Konya: Palet Yayınları.
MİR CƏLAL. (2108). *Füzuli sənətkarlığı*. Bakı: Çaşıoğlu.
NASİROVA, Y. B. (2024). Inostrannye shkoly v Osmanskom gosudarstve v seredine XIX - nachale XX vv.: Na primere iranskikh shkol (iz osmanskikh arkhivnykh dokumentov). *Vostok (Oriens). Kul'tura i Sotsium*, (6), s. 169–180.
Obshchego gerbovnika dvoryanskikh rodov Vserossiyskoy imperii (OGDR) (Ç. 5).
ORKUN, H. N. (1987). *Eski Türk yazıtları*. Ankara: TDK / TTK.
Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri: Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy II (1575-1918). (1993). (Haz. İ. Demir və b.). Ankara: BOA.
ÖZŞAHİN, M. (2022). Türk alfabeleri. Y. K. Kemaloğlu, Ç. Kasapoğlu Çengel & G. Mengü (Ed.), *Odyolojide Konuşmanın Fonetik Sesbilimsel Özelliklerinin Önemi: Türkçe Örneği* içinde (1. b.). Ankara: Türkiye Klinikleri.
QƏRİBLİ, İ. (2024, 17 oktyabr). Mirzə Fətəli Axundzadənin Mirzə Melkum xanla yazışmaları. *Kredo*, s. 9.
RƏSULZADƏ, M. Ə. (2012). *Əsərləri* (C. 3: 1915–1916) (Araşdırıb toplayan, ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirən, ön söz müəl., lüğətin tərtibi Ş. Hüseynov; transliterasiya red. Ş. Vəliyev, S. Xalidoğlu (Mirzəyev); nəşrə haz. A. Əzimova). Bakı: Elm.
ŞƏYMƏN. (2017, 15 may). Güney Azərbaycan mətbuatı... *Şərq*, s. 11.
ŞİMŞİR, S. (2012). *Hayatı və şahsiyeti Mehmet Emin Resulzade*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
ŞÜKÜRLÜ, Ə. (1993). *Qədim Türk yazılı abidələrin dili*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
YAŞAR, T., & DAĞLAR MACAR, O. (2022). Osmanlı Devleti'nde modernleşme çabaları ve dilde yapılan düzenlemeler. *Working Paper Series*, 3(2), s. 76–87.
YÜKSEL, S. (2020). Osmanlı basınının ilk dönemlerinde gazete mukaddimleri. *Türklük Bilimi ve Araştırmaları Dergisi*, (48), s. 55–65.

ELEKTRON SİYAHI

URL-1. KAZİMİ, P. (2025, 2 iyun). *Mirzə Melkum Xan kimdir?* Crossmedia. https://crossmedia.az/az/article/32562 (Giriş tarixi: 15.02.2026).